КЫРГЫЗ-ТҮРК "МАНАС"
УНИВЕРСИТЕТИ
KIRGIZİSTAN - TÜRKİYE
MANAS ÜNİVERSİTESİ

MANAS Journal of Social Studies

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi

e-ISSN/ISSN 1694-7215

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Kyrgyz-Turkish Manas University

MANAS Journal of Social Studies - MJSS | **MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi - MSAD**

Uluslararası Hakemli Bilimsel Dergi | International, Peer Reviewed Scientific Journal

e-ISSN/ISSN: 1694-7215

Yayın Sıklığı
Yılda dört kez (Ocak, Nisan, Temmuz, Ekim)

Publication Frequency
Four times annually in January, April, July, October

Yayın Türü
Yaygın Süreli

Publication Type
Serial, Quarterly

Yayın Dili
Türkçe, İngilizce, Kırgızca ve Rusça

Publication Language
Turkish, English, Kyrgyz and Russian

SAHİBİ | **OWNERS**

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi *adına* | *on behalf of* Kyrgyz-Turkish Manas University

Rektör / Rector – Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN

Rektör Vekili / Pre Rector – Prof. Dr. Almaz İBRAYEV

BİLİMSEL YAYIN KOORDİNATÖRÜ | **SCIENTIFIC PUBLICATION COORDINATOR**

Prof. Dr. İsmet ALTINTAŞ

Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan

(bilimsel.yayin@manas.edu.kg)

BAŞ EDİTÖR | **EDITOR IN-CHIEF**

Doç. Dr. Alper IŞIN

Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan

(alper.isin@manas.edu.kg)

EDİTÖRLER KURULU | **EDITORIAL BOARD**

Doç. Dr. Alper IŞIN	*Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan* (alper.isin@manas.edu.kg)
Dr. Logaıswarı INDIRAN	*Universiti Teknologi, Malaysia (UTM)* (logaiswari@utm.my)
Prof. Dr. Jerono P ROTİCH	*Indiana University in Bloomington, Indiana, USA.* (Jprotich@iu.edu)
Dr. Hamood Mohammed AL-HATTAMİ	*A'Sharqiyah University, Ibra, Umman* (hattamihamood@gmail.com)

Prof. Dr. Muhammed ASHFAQ	*The University of Faisalabad (TUF), Pakistan* (dean.nbs@tuf.edu.pk)
Dr. Fahad SULTAN	*Ulster University, Northern Ireland* (f.sultan@ulster.ac.uk)
Prof. Dr. Marina AGUARELES	*Universidad San Jorge, Zarazoga, Spain* (maguareles@usj.es)

ALAN EDİTÖRLERİ	SECTION EDITORS
Din Bilimleri *Theology*	Prof. Dr. Hüseyin AKYÜZ *Ankara Hacı Bayram Veli University, Türkiye* (huseyinakyuz73@gmail.com)
Edebiyat *Letters*	Doç. Dr. Erdal AYDOĞMUŞ *Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan* (erdal.aydogmus@manas.edu.kg)
Eğitim *Education*	Prof. Dr. Yücel ÖKSÜZ *ONDOKUZ MAYIS University, Türkiye* (yoksuz@omu.edu.tr)
Güzel Sanatlar *Fine Arts*	Prof. Dr. Mehmet ÖZKARCI *Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan* (mozkarci@ksu.edu.tr)
Muhasebe ve Finansman, Yönetim Bilgi Sistemleri *Accounting and Finance, Management Information Systems*	Prof. Dr. Gökhan ÖZER *Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan* (ozer@gtu.edu.tr)
Sosyoloji *Sociology*	Prof. Dr. Ali YAMAN *Bolu İzzet Baysal University, Türkiye* (aliyamanbolu14@gmail.com)
Spor Bilimleri *Sport Sciences*	Prof. Dr. Fikret SOYER *Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan* (fikret.soyer@manas.edu.kg)
Tarih *History*	Prof. Dr. Alpaslan AŞIK *Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan* (ashik.alpaslan@hotmail.com)
Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi *International Relations and Political Science*	Prof. Dr. Yunus Emre GÜRBÜZ *Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan* (yunusemre.gurbuz@manas.edu.kg)
Ekonomi Bilimi, Kamu Ekonomisi *Economics, Public Economics*	Assoc. Prof. Dr. Cunus GANİEV *Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan* (junus.ganiev@manas.edu.kg)
İşletme, Yönetim ve Organizasyon *Business, Management and Organization*	Assoc. Prof. Dr. Seyil NAJİMUDİNOVA *Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan* (seyil.najimudinova@manas.edu.kg)

Medya ve İletişim *Media and Communication*	Assoc. Prof. Dr. Gökçe YOĞURTÇU *Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan* (gokceyogurtcu@yahoo.com)
Pazarlama *Marketing*	Assoc. Prof. Dr. Azamat MAKSÜDÜNOV *Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan* (azamat.maksudunov@manas.edu.kg)
Psikoloji *Psychology*	Prof. Dr. Yücel ÖKSÜZ *ONDOKUZ MAYIS University, Türkiye* (yoksuz@omu.edu.tr)
Kamu Yönetimi *Public Administration*	Assoc. Prof. Dr. Uğur ÜNAL *Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan* (ugur.unal@manas.edu.kg)
Turizm *Tourism*	Assist. Prof. Dr. Narıngül MARGAZIYEVA *Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan* (naryngul.margazieva@manas.edu.kg)
Dil Çalışmaları *Language Studies*	Asst. Prof. Dr. Mirzat RAKİMBEK UULU *Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan* (mirzat.rakimbekuulu@manas.edu.kg)

BİLİM KURULU EDITORIAL ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU - Ankara University / Türkiye (abdullahgundogdu@yahoo.com)
Prof. Dr. Ahmet Cevat ACAR - Turkish Academy of Sciences / Türkiye (acara@tuba.gov.tr)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL - Yeditepe University / Türkiye (ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr)
Prof. Dr. Ercan OKTAY - Karamanoğlu Mehmetbey University / Türkiye (ercanoktay@kmu.edu.tr)
Prof. Dr. Cemal SEZER - Sakarya University / Türkiye (csezer@sakarya.edu.tr)
Prof. Dr. Celaleddin SERİNKAN - Pamukkale University / Türkiye (cserinkan@hotmail.com)
Prof. Dr. Ceyhun Vedat UYGUR - Pamukkale University / Türkiye (vuygur@hotmail.com)
Prof. Dr. Emine YAVAŞGEL - İstanbul University / Türkiye (yavas@istanbul.edu.tr)
Prof. Dr. Erdener KAYNAK - Penn State University / USA (k9x@psu.edu)
Prof. Dr. Fevzi OKUMUŞ - University of Central Florida / USA (Fevzi.Okumus@ucf.edu)
Prof. Dr. Fırat PURTAŞ - Ankara Hacı Bayram University / Türkiye (firat.purtas@hbv.edu.tr)
Prof. Dr. Fırat YALDIZ - Necmettin Erbakan University / Türkiye (firatyaldiz@gmail.com)
Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA - Marmara University / Türkiye (gsagolyuksekkaya@gmail.com)
Prof. Dr. H. Mustafa PAKSOY - Kilis Yedi Aralık University / Türkiye (hmpaksoy@yahoo.com)
Prof. Dr. Hakan TAŞ - Marmara University / Türkiye (hakanibrahim@hotmail.com)
Prof. Dr. Hüseyin AKYÜZ - Ankara Hacı Bayram University / Türkiye (huseyinakyuz73@gmail.com)
Prof. Dr. Mehmet AYDIN - Ondokuz Mayıs University / Türkiye (mehmeta@omu.edu.tr)
Prof. Dr. Mehmet BALCILAR - Eastern Mediterranean University / KKTC (mehmet.balcilar@emu.edu.tr)
Prof. Dr. Murat TAŞDAN - Kafkas University / Türkiye (murattasdan@gmail.com)
Prof. Dr. Mustafa MIYNAT - Celal Bayar University / Türkiye (mustafa.miynat@cbu.edu.tr)
Prof. Dr. Orhan Kemal TAVUKÇU - Recep Tayyip Erdoğan University / Türkiye (okemal.tavukcu@erdogan.edu.tr)
Prof. Dr. Ozan YILMAZ - Sakarya University / Türkiye (ozanyilmaz80@gmail.com)
Prof. Dr. Ömer Selçuk EMSEN - Atatürk Üniversitesi University / Türkiye (osemsen@atauni.edu.tr)
Prof. Dr. Recai DOĞAN - Ankara University / Türkiye (rdogan@divinity.ankara.edu.tr)
Prof. Dr. Şeyhmus Recai TEKOĞLU - Dokuz Eylül University / Türkiye (recai.tekoglu@deu.edu.tr)
Prof. Dr. Tuncay AYAS - Sakarya University / Türkiye (tayas@sakarya.edu.tr)
Prof. Dr. Tuncer BÜLBÜL - Trakya University / Türkiye (tuncerbulbul08@gmail.com)
Prof. Dr. Yahya ALTINKURT - Muğla Sıtkı Koçman University / Türkiye (yahyaaltinkurt@mu.edu.tr)
Prof. Dr. Yücel ÖKSÜZ - Ondokuz Mayıs University / Türkiye (yoksuz@omu.edu.tr)
Prof. Dr. Yüksel EKİNCİ - University of Portsmouth / UK (yuksel.ekinci@port.ac.uk)
Prof. Dr. Yavuz GÜNAŞDI - Atatürk University / Türkiye (gunasdi@atauni.edu.tr)

Prof. Dr. İbrahim ÜNGÖR - Erzincan Binali Yıldırım University / Türkiye (ibrahimungor@gmail.com)
Yrd. Doç. Dr. Nurdin USEEV - Uluslararası Türk Akademisi / Kazakhstan (nuruseev@gmail.com)
Dr. Cıldız ÇIMANOVA - Kyrgyz-Turkish Manas University / Kyrgyzstan (cildiz.cimanova@manas.edu.kg)

REDAKSİYON	REDACTION
Türkçe Ayşe ADIGÜZEL, Murat ATAR, Özkan ÇELİK	**Turkish** *Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan*
Kırgızca Venera TURATBEK KIZI	**Kyrgyz** *Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan*
İngilizce Gulnara APSAMATOVA, Aida ASILBEKOVA, Tolkun MUSAEVA, Aynura AHMADOVA, Zarina CAYLOBAYEVA.	**English** *Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan*
Rusça Anara BAYIZBEKOVA	**Russian** *Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan*

TEKNİK EDİTÖR	TECHNICAL EDITOR
Dr. Kayahan KÜÇÜK Yusuf GÜNDÜZ	*Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan*

YAZIŞMA ADRERSİ	CORRESPONDENCE ADDRESS
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Cengiz Aytmatov Caddesi 56, 720044, Bişkek/Kırgızistan	Kyrgyz-Turkish Manas University Editor in Chief MANAS Journal of Social Studies 56 Chyngyz Aitmatov Avenue, 720044, Bishkek, Kyrgyzstan

İLETİŞİM **CONTACTS**

e-mail: mjssmanas@gmail.com, alper.isin@manas.edu.kg

Tel: +996 (312) 49 27 63 (65, 69, 70, 74, 58)
+996 (312) 54 19 41-47

Fax: +996 (312) 49 27 61, 81-89

WEB SAYFASI **WEB PAGE**

http://journals.manas.edu.kg/mjsr/index.php
http://dergipark.gov.tr/mjss

ULAKBİM TR Dizin

The European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS)

Central & Eastern European Academic Source Database

Cabell's Directories

SOBIAD, Sosyal Bilimler Atıf Dizini

Türk Eğitim Endeksi

Academia Edu

İdeal Online

Russian Science Citation Index

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi
MANAS Journal of Social Studies

e-ISSN / ISSN: 1694-7215

http://journals.manas.edu.kg

Yıl/Year	Cilt/Volume	Sayı/Issue
2026	15	3

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

Araştırma Makalesi / Research Article

Yazar/Author	Başlık / Title	Sayfa/Page
Alperen Nahit ÇELEBİCAN	Çalıkuşu Romanından Hareketle Beden Dili ve Sözsüz İletişim Dinamikleri Üzerine Bir Bakış *A Look at Body Language and Nonverbal Communication Dynamics Based on the Novel Çalıkuşu*	853 – 866
İbrahim SAĞLAM	Buhârî ile İbn Kuteybe'nin Halku'l-Kur'an Meselesine Bakışları ve Ehl-i Hadise Etkileri *Bukẖārī and Ibn Qutayba's Views on the Issue of the Kẖalk al-Qur'an and Their Influence on the People of Hadīth*	867 – 882
İhsan ÇAPCIOĞLU ve Ayça YILDIRIM	Rüya Temalarının Toplumsal Duyarlılık ve Dindarlıkla İlişkisi *The Relationship Between Dream Themes, Social Sensitivity, and Religiosity*	883 – 902
Hasan DEMİR	İslam Miras Hukuku Açısından Kripto Varlıkların Hükmü *The Ruling on Crypto Assets from the Perspective of Islamic Inheritance Law*	903 – 915
Eren Can YILDIZ	Halk Müziği Derleme Çalışmalarında Bağlamanın Yeri: Tunceli 1944 *The Role of the Bağlama in Folk Music Compilation Studies: Tunceli 1944*	916 – 929
Акматали АЛИМБЕКОВ, Арген ЖУМГАЛБЕКОВ жана Мирзат АСЫЛБЕКОВА	5-класстын кыргыз тили окуу китебиндеги тексттерде камтылган баалуулуктарды изилдөө *Analysıs of the Value Content of Texts In 5th Grade Kyrgyz Language Textbook*	930 – 945
Meliha Meliş GÜNALTAY	Avrupa Birliği Ülkelerinde Sağlık Sitemlerinin Etkinliği: Sağlığın Sosyal Belirleyicileri Bağlamında Bir Değerlendirme *The Effectiveness of Healthcare Systems in European Union Countries: An Assessment in the Context of Social Determinants of Health*	946 – 970
Ubeydullah ŞENER ve İbrahim Halil SUGÖZÜ	Yoksulluk ve İşsizliğe Etkileri Açısından Evrensel Temel Gelir ve Zekât: Türkiye Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz *Universal Basic Income and Zakat in Terms of Their Effects on Poverty and Unemployment: A Comparative Analysis for Türkiye*	971 – 986

Yazar/Author	Başlık / Title	Sayfa/Page
Umut AKDUĞAN, Mikail PEHLİVAN & Emre ÖRÜN	Assessing the Cement-CO2 Link in Türkiye: A RALS Cointegration Framework *Türkiye'de Çimento Üretimi-CO_2 İlişkisinin Değerlendirilmesi: RALS Eşbütünleşme Analizi*	987 – 1000
Ferhat ÖZTUTUŞ, İbrahim Halil POLAT ve Ümmügülsüm POLAT	Ekonomik Büyüme, Çevresel Vergiler, Demokrasi, Dışa Açıklık ve Kentleşme Türkiye'de Ekolojik Ayak İzini Etkiliyor mu? *Do Democracy, Economic Growth, Environmental Taxes, Trade Openness and Urbanisation Impact Ecological Footprint in Türkiye?*	1001 – 1020
Uğur DEMİRBAĞ, Oğuz BOZDEMİR ve Melike DEMİRTAŞ	Ankara Kalecik Mahallelerindeki Camilerin Ahşap Tavan Bezemeleri *Wooden Ceiling Decorations of Mosques in Ankara Kalecik Neighborhoods*	1021 – 1046
Kübra CANBOLAT ve Serhat ÇOBAN	Teknolojinin Mahremiyet Algısına Etkisi: Kuşaklar Arası Bir Karşılaştırma *The Impact of Technology on Privacy Perception: An Intergenerational Comparison*	1047 – 1059
Ahmet BOZAK, & İrfan ARIK	Inspectors under Focus: Education Inspectors' Image and Communication Styles in Turkish Cinema *Eğitim Müfettişleri Mercek Altında: Türk Sinemasında Eğitim Müfettişlerinin İmajı ve İletişim Tarzları*	1060 – 1074
Elif Hasret KUMCU & Vesile ÖZÇİFÇİ	Instagram Reels Engagement Drivers: Machine Learning Insights into Celebrities and Brands *Instagram Reels Etkileşimini Artıran Faktörler: Ünlüler ve Markalar Hakkında Makine Öğrenmesi İçgörüleri*	1075 – 1094
Kemal UYSAL	Epistemik Jeopolitik: Panama Kanalı'nda ABD-Çin Rekabeti ve İstihbarat Faaliyetleri *Epistemic Geopolitics and Intelligence Warfare: The Cognitive Conflict Between China and the U.S. Over the Panama Canal and Strategic Waterways*	1095 – 1117
Fatih ADLI	Ekonomik Politika Belirsizliği ve Borsa Dinamikleri: BIST 100'den Elde Edilen Kanıtlar *Economic Policy Uncertainty and Stock Market Dynamics: Evidence from the BIST 100*	1118 – 1135
Burak KAYIHAN ve Nurdan KADİR	Vergi Usul Kanunu Kapsamında Enflasyon Muhasebesi Uygulaması: Bir Hizmet İşletmesi Örneği *Inflation Accounting Application Within the Scope of the Tax Procedure Law: A Service Business Example*	1136 – 1161
Ayşe KAYA GÖKTEPE	Mediating Role of Music Appreciation on the Relationship Between Religious Attitude and Stigma *Dini Tutum ve Damgalama Arasındaki İlişkide Müzik Beğenisinin Aracı Rolü*	1162 – 1178
Müslüm REYHANOĞULLARI	Kültürel Coğrafyalarda Postkolonyalizmin İzdüşümü *Reflections of Postcolonialism in Cultural Geographies*	1179 - 1198

Yazar/Author	Başlık / Title	Sayfa/Page
Cengizhan AYNACI	Görme Engelli Bekâr Bireylerin Aile Kurma Süreçlerinin Baskı Karşıtı Sosyal Hizmet Bağlamında Değerlendirilmesi *An Evaluation of the Family Formation Processes of Single Individuals with Visual Impairments in the Context of Anti-Oppressive Social Work*	1199 – 1215
Mehmet Ozan AHNAS	Dijital Dindarlık Bağlamında Muhafazakâr Dindar Kadınların Sosyal Medyada Görünüm Biçimleri *Forms of Appearance of Conservative Religious Women on Social Media in the Context of Digital Piety*	1216 – 1233
Mustafa KARAGEÇİ ve Ali Kürşad SALIN	Deveboynu Geçidi (Erzurum) ve Çevresindeki Eskiçağ Yerleşimleri *Deveboynu Pass (Erzurum) and Ancient Settlements in the Surrounding Area*	1234 – 1246
Emre VAROL, Aykut ÜSTÜNER ve Esin Dilay ÖZER	Mersin'de Yaşayan Yörük Topluluklarının Sofra Kültürü: Nitel Bir Araştırma *Culinary Culture Among the Nomadic (Yörük) Communities of Mersin: A Qualitative Research*	1247 – 1262
Gizem Büke ÖZTÜRK	Smell and Taste Integration in the Adaptive Reuse of Chocolate Industrial Heritage *Çikolata Endüstri Mirasının Uyarlanabilir Yeniden Kullanımında Koku ve Tat Entegrasyonu*	1263 – 1281
Vedat KAYIŞ, Fuat BAYRAM ve Özkan ERDEM	Profesyonel Mutfaklarda Gıda Alerjenlerinin Yönetimi: Şeflerin Bilgi Düzeyi, Deneyimleri ve Çözüm Stratejileri Üzerine Nitel Bir Araştırma Management of Food Allergens in Professional Kitchens: A Qualitative Research on Chefs' Knowledge Levels, Experiences, and Solution Strategies	1282 – 1298

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3
MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3
ISSN: 1694-7215
Research Paper / Araştırma Makalesi

Çalıkuşu Romanından Hareketle Beden Dili ve Sözsüz İletişim Dinamikleri Üzerine Bir Bakış

Alperen Nahit ÇELEBİCAN[1]

Öz

İnsanoğluyla birlikte var olan iletişim, daha sonra bir kavram olarak şekillenmiş ve farklı boyutlarıyla bilim insanları ve araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu araştırmada beden dili ve sözsüz iletişimin birey için önemi üzerinde durulmuş; bu önem, Çalıkuşu romanından elde edilen bulgularla desteklenmiştir çünkü eserin yazarı Reşat Nuri Güntekin, verdiği bir mülakatta Çalıkuşu'nu önce bir piyes olarak kaleme aldığını daha sonra bu eseri romana dönüştürdüğünü ve roman kişilerinin yaşamla örtüştüğünü ifade etmiştir. Araştırma verilerinin toplanmasında nitel araştırma tekniklerinden doküman incelemesi kullanılmış, elde edilen verilerin çözümlenmesinde içerik analizi tekniğinden yararlanılmıştır. Yapılan analiz kapsamında romanın beden dili ve sözsüz iletişim unsurları bakımından zengin bir içeriğe sahip olduğu belirlenmiştir. Bulgular sunulurken roman kişilerinin diyaloglarında geçen beden dili ve sözsüz iletişim ifadelerine ait örnek alıntılara ve alıntılarla ilgili değerlendirmelere yer verilmiştir. Sonuç olarak beden dili ya da sözsüz iletişim unsurlarına yazılı ürünlerde dahi yer verilmesinin bu iletişim tarzının iyi bilinmesi ve yaşamın her alanında doğru kullanılması gerektirdiğini gösterdiği söylenebilir. Birey, konuşma yoluyla gerçek duygu ve düşüncelerini gizleyebilirken beden dilini gizleyemez, dolayısıyla beden dilinin her zaman doğruları söyleme gibi bir yönü bulunmaktadır. Özellikle eğitimcilerin; doktor, hemşire, odyolog gibi sağlık çalışanlarının mesleki başarılarında sözsüz iletişimdeki kabiliyetlerinin etkili olabileceği, dolayısıyla bu konudaki eğitim çalışmalarına, alan bilgileri kadar, azami düzeyde önem verilmesi gerekebilir. İletişimdeki başarı, mesleki doyuma bununla beraber bireysel mutluluğa yol açabilecektir.

Anahtar Kelimeler: İletişim, Sözsüz İletişim, Beden Dili, Mesleki Doyum, Çalıkuşu

A Look at Body Language and Nonverbal Communication Dynamics Based on the Novel Çalıkuşu

Abstract

Communication, a concept that has existed alongside humankind, later took shape as a concept and attracted the attention of scientists and researchers in its diverse dimensions. In this research, the importance of body language and nonverbal communication for the individual is emphasized; this importance is supported by the findings obtained from the novel Çalıkuşu because the author of the work, Reşat Nuri Güntekin, stated in an interview that he first wrote Çalıkuşu as a play and then transformed this work into a novel and that the characters of the novel coincide with life. Document analysis, a qualitative research technique, was used to collect the research data, and content analysis was utilized to analyze the data. The analysis determined that the novel is rich in body language and nonverbal communication elements. The findings are presented with examples of body language and nonverbal communication expressions in the dialogues of the novel's characters, along with their evaluations. In conclusion, it can be argued that the inclusion of body language and nonverbal communication elements, even in written works, demonstrates that this communication style requires thorough knowledge and its appropriate use in all aspects of life. While an individual can conceal their true feelings and thoughts through speech, they cannot conceal their body language. Therefore, body language always has the ability to tell the truth. In particular, educators may consider that the nonverbal communication skills of healthcare professionals such as doctors, nurses, and audiologists may be effective in their professional success, and therefore, training in this area may need to be given maximum importance, as much as their field knowledge. Success in communication can lead to professional satisfaction and individual happiness.

Keywords: Communication, Nonverbal Communication, Body Language, Professional Satisfaction, Çalıkuşu

Atıf İçin / Please Cite As:
Çelebican, A. N. (2026). Çalıkuşu romanından hareketle beden dili ve sözsüz iletişim dinamikleri üzerine bir bakış. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (3), 853-866. https://doi.org/10.33206/mjss.1711215
Geliş Tarihi / Received Date: 01.06.2025 **Kabul Tarihi / Accepted Date:** 29.01.2026

[1] İstanbul Medipol Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Yüksekokulu, Odyoloji Programı, alperennahitcelebican@hotmail.com,
ORCID: 0009-0009-7268-824X

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Giriş

İletişim, insanların duygu, düşünce ve bilgilerini paylaşmalarını sağlayan en temel insani ihtiyaçlardan biridir. Bireyler arası ilişkilerin kurulması, sürdürülmesi ve geliştirilmesi ancak sağlıklı bir iletişimle mümkündür. İnsanlar, iletişim yoluyla toplumsal bağ kurar, iş birliği yapar ve ortak anlamlar üretirler. Bu yönüyle iletişim, sadece bir aktarım aracı değil, aynı zamanda toplumsal düzenin ve bireysel uyumun temel taşıdır. Etkili iletişim, hem özel yaşamda hem de iş hayatında başarıyı ve memnuniyeti beraberinde getirir. Ayrıca bireylerin kendilerini ifade edebilmeleri, değer gördüklerini hissetmeleri ve bir topluluğa ait olma duygusu geliştirmeleri de iletişimle doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle iletişim, insan yaşamının her alanında vazgeçilmez bir rol oynar.

Bireylerin birbirleriyle kurdukları ilişkilerde en dikkat çeken kavramlardan biri olan iletişim (Erkuş ve Günlü, s. 7), insanlık tarihi boyunca hep önemli bir yer bulmuş; bundan dolayı insanın var olduğu tüm zamanlarda filozof ve dil bilimci gibi düşünür ya da bilim insanlarının birincil çalışma ve araştırma alanlarından olmuştur (Güngör, 2011, s. 12) zira insan toplumsal bir varlıktır. İnsanın toplumsal bir varlık ve sürekli olarak çevresiyle etkileşim ihtiyacı içerisinde oluşu onu diğer canlılardan farklı kılmaktadır çünkü insan, sadece biyolojik bir varlık değildir. Onu biyolojik bir varlığın ötesine taşıyıp onun sosyal bir varlığa dönüşmesini sağlayan en önemli unsur ise iletişim kurma kabiliyetine sahip olmasıyla açıklanabilir. İnsanın her yönden hayata tutunabilmesi, hayatta varlığını idame ettirebilmesi için çeşitli bilgiler edinip iletişime geçebilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bireyin tüm bunları gerçekleştirebilmesinde küçük yaşlardan itibaren yararlandığı çeşitli iletişim kanallarının etkili olduğu söylenebilir (Vural vd., 2012, s. 3). Ayrıca iletişimin insanlar için bir diğer önemi de diğer insanlarla doyurucu ve güven verici ilişkiler başlatıp bu ilişkileri sağlıklı bir şekilde sürdürmenin kullanılan iletişim becerilerinin niteliğine bağlı olmasıdır zira iletişim hem kolaylaştırıcı, yararlı hem de soruna yol açan, yardım edici olmayan taraflarıyla insan hayatında olumlu ya da olumsuz pek çok değişikliklere sebep olabilir. Örneğin iletişim teknikleri yanlış kullanıldığında bir doktor ve / veya sağlıkçı ile hasta arasında doğru ilişki kurulamaz, hasta birey, kendini ve gereksinimlerini ifade edemez ve bu durum onda mevcut sorunlarının çözülebilmesi bir yana yeni sorunları da ortaya çıkarabilir. Aksine iletişim teknikleri doğru kullanıldığında çözüm odaklı ve doyumlu ilişkiler kurmak mümkün olabilir (Üstün, 2005, s. 89).

İletişimin ne olduğunun ya da birey ve toplum hayatındaki öneminin bilinmesi kadar türleri hakkında bilgi sahibi olmak gerekmektedir çünkü iletişim tür veya tipleri, kullanılan iletişim sürecinin ne anlamda farklı olduğunu ortaya koymak, iletişimi daha kolay anlamlandırmak için tercih edilmekte ve önem arz etmektedir (Hazar, 2006, s. 135). Zıllıoğlu'na göre (1993, ss.18-21) iletişim, toplumsal ilişkiler sistemi olarak; kişiler arası iletişim, grup iletişim, örgüt iletişimi, toplumsal iletişim, grup ilişkilerinin yapısına göre; biçimsel olmayan / yatay iletişim, biçimsel / dikey iletişim, kullanılan kanallara ve araçlara göre; görsel iletişim, işitsel iletişim, görsel-işitsel iletişim, dokunma ile iletişim, telekomünikasyon, kitle iletişimi ya da doğal araçlarla iletişim, yapay araçlarla iletişim, kullanılan kodlara göre; sözlü iletişim, yazılı iletişim, sözsüz iletişim, zaman ve mekân boyutlarında; yüz yüze iletişim, uzaktan iletişim olarak sınıflara ayrılmaktadır ancak iletişim ile ilgili olarak daha basite indirgenirse kendi kendine iletişim, kişiler arası iletişim ve kitle iletişiminden bahsetmek mümkün olabilir. Bu iletişim türleri içerinde sözel olanının insanoğlunun üzerinde en çok çalıştığı etkinliklerden biri olduğu söylenebilir. Bununla birlikte sözsüz iletişim, insanoğlu tarafından üzerinde çok az durulagelen bir etkinlik olmuştur. Oysa, bireylerin iletişim esnasında gönderici veya alıcı olarak gönderip aldıkları iletilerdeki anlamların % 80 kadar büyük bir oranı sözsüz dilden ibarettir (Thompson ve Ergin, 1994, s. 529). Bu durum, sözsüz iletişimin iletilerin toplumsal kitlelere gönderilmesi ve davranış değişikliği yaratılmasında büyük etki gösterimine sahip iletişimsel bir alan olduğunu göstermektedir. Bu iletişimde toplumsal algının oluşturulması, kamuoyunun güven ve desteğinin sağlanmasında iletişim çalışmaları ve bu çalışmaları yürüten liderin sahip olduğu özelliklerin de son derece etkili olduğu unutulmamalıdır (Gençer, 2020, s. 40). Ses ve sözcüklerin kullanılmadığı tüm beden hareketlerinden oluşan sözsüz iletişim; insanların birbirlerine duygu, düşünce ve mesajlarını iletmesine yardımcı olan en etkili iletişim boyutu olarak tanımlansa da (Akpınar, 2006, s. 2) sözsüz iletişimden sözlü iletişim içinde de yararlanılmaktadır.

Sözsüz iletişim kavramıyla birlikte beden dili kavramı da yaygın biçimde kullanılmaktadır. Popüler olarak kullanılan bu kavram, daha çok iletişim alanında çalıştığını ifade eden bilim insanları, araştırmacı ve yazarlarca iletişim bilimi içinde kişilerarası iletişimde kullanılmaktadır. Buna bağlı olarak hiçbir değeri olmayan birtakım standart hareketlerin dünyanın her yerinde insanların iletişim aracı olarak kullanıldığını öne sürerek günlük yaşamda yaygınlaşması istenmektedir. Oysa beden dili üzerinde yapılan çalışmaların sadece insanın bedensel hareketlerinin anlamlandırılmasına yönelik yapılan çalışmaları kapsadığı

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

söylenebilir. Bu alan ile ilgili çok eski dönemlerden beri bilim dünyasında çalışmalar yapılmaktadır ve bu çalışmalar, günümüzde gittikçe yoğunlaşan bir hız ile artmaktadır ancak bedenin anatomik yapısının ve beden hareketlerinin dışa vurduğu bazı bilgilerin yorumlanması ile sınırlıdır. Özellikle psikoloji, sosyal psikoloji ve davranış psikolojisi alanında çalışan çok sayıda bilim insanı bu alanda yaptıkları önemli çalışmalar ile dikkat çekmektedir (Yalçın, 2017, s. 79). Böylelikle insan mimiklerinin, jestlerinin ve birbirine bağlı veya bağımsız diğer sözsüz vücut davranışlarının incelenip yorumlandığı jestbilim veya kinesik olarak adlandırılan bilim dalı ortaya çıkmıştır. Bu kavram, Ray Birdwhistell tarafından öne sürülmüştür (Hallaç, 2019, s. 511).

Sözsüz iletişim üzerine yapılan çalışmaların artmasında ve bir bilim olarak nitelendirilmesinde etkili olan, şüphesiz, onun insan ilişkilerindeki önemidir. Sözsüz iletişim, sözlü mesajların yorumlanmasında da karşıdaki kişiye önemli ipuçları verirken daha güvenilir bir iletişim yöntemi ve kişilerarası iletişimde etkili bir mesaj kaynağı olarak görülmektedir (Özbent, 2007, s. 261). Bu nedenle günlük hayatın içinde iletişim eksikliklerinden kaynaklanan çatışmaların önlenmesinde insanların sözsüz iletişim becerilerini etkili kullanmayı öğrenmelerinin oldukça önemli olduğu ifade edilebilir (Poon, Teng ve Fatt, 2001, s. 24; Çuhadar, vd., 2014, s. 298). Sözlü ve sözsüz iletişimin kurum ve çalışanlar arasındaki önemine dair yapılan bir araştırma örneğinde hemşirelerin gerek hastalarla gerekse hekimlerle sorunlar yaşadığı görülmektedir. Bu sorunları ortadan kaldırmak, hasta bakımının kalitesini artırmak ve hasta memnuniyetini geliştirmek öncelikle hemşireler ve personel arasındaki sözlü ve sözsüz iletişim becerilerini geliştirmekle mümkün olabilecek ve hemşirelerin etkin iletişim becerilerine sahip olmaları onların başarılı takım çalışması yapan kişiler olmasına da katkı verecektir. Bunun yanında ortaya çıkan sorunlara yönelik daha sağlıklı çözümler üretip öneriler getirebileceklerdir. Tam tersine etkili iletişimin gerçekleşmemesi durumunda personeller arasında çatışma kaçınılmaz olmakta ve hasta bakımı tehlikeye düşmektedir (Onay, Süslü, & Kılcı, s. 163).

Edebî Eserler, Beden Dili ve Sözsüz İletişim

İnsanoğlu, yaratılışından itibaren ifade aracı olarak söz ve yazıyı kullanmıştır. Bu kullanım, beden dili ve konuşma ile birlikte bazen nazım bazen de nesir türleriyle gerçekleştirilmiştir. Destan, hikâye ve roman türleriyle daha çok anlatmayı; komedya, tragedya, dram, opera ve benzeri türleriyle göstermeyi; güzel hitap ve şiir ile de coşku ve heyecanlarını ifade etmeyi amaçlamışlardır. Bütün bilim ve sanat dallarını bir şekilde etkileyen iletişim unsuru, edebiyat bilimini ve sanatını da etkilemiştir. Edebiyat, bir söz söyleme sanatı olmasına rağmen bazen iletinin sözsüz iletişim biçimleri ile de gönderilmesi söz konusudur. Bu sözsüz iletişim biçimlerinden biri de beden dilidir. Bu sayede kavramlarda ve yüklemlerde vurgulanan eylemler; bazen sözel tasvirler, uzun yazılar ve açıklamaların yerini alarak verilmesi gereken iletinin en kısa ve en etkili hâlde alıcıya ulaşmasını sağlayabilmektedir (Abdollahifard ve Türkben, s. 361). Örneğin Yunus Emre, Divan'ında sözün en doyurucu olanaklarını kullanarak güzel söyleme kaygısında olduğundan, kelimeler yetersiz kaldığında şiirlerini başka araçlarla destekleme yoluna gitmiştir. Sözsüz iletişim denilen beden dili, sözlü anlatımla birlikte kullanıldığında etkili bir iletişim ortaya çıkabilmektedir zira beden dili, konuşmadan kullanılan bir anlaşma aracı değildir ve sözlü iletişimi destekler. "El bağlamıştır çoğusu hep Allah'tandır umusu.", "Gördüm Pir'imin yüzünü ol kaygıyı sildi bugün.", "Âşık oldum ol ay yüze nisar oldum bal ağıza. / Nazar kıldım kara göze, siyah olup kaşa geldim.", "Kudret ününü işittim, kaynayarak coşa geldim.", "Ey aşk eri aç gözünü yeryüzüne eyle nazar.", "Onun körklü nazarı gönlümüz aynasıdır." gibi mısralarda örnekleri görülen sözlü anlatımın beden diliyle desteklenerek ortaya konulmasına onun şiirlerinin genelinde çok sayıda karşılaşılmaktadır. Buradaki "baş, yüz, el, kol hareketleri, göz ve bakış, giyim, kuşam, dış görünüş, davranış ve adap gibi unsurlar destekleyici öge olarak yer almaktadır ve onun da şiirlerinde kişi, nesne ve kavramları çoğunlukla beden dilinin tamamlayıcı özelliğinden yararlanarak ifade ettiğini göstermektedir (Uçar, 2022, s. 147). Türk dili; yazılı eserlerde sözcükler, sözcük öbekleri ve cümleler biçiminde, sözlü edebiyatta ise anlatım gücü olarak en eski eserlerinden itibaren etkili ve güçlü bir ifade gücüne sahiptir. Beden dili sözlü iletişimde kullanılan ve ifadeyi güçlü kılan bir unsur olarak bilinmesine rağmen yazılı edebiyat ürünü olan Kutadgu Bilig'de de sözlü iletişimin destekleyicisi olarak görüldüğü beden dili ifadeleriyle karşılaşmak mümkündür (Uçar, 2012; s. 3057). Eserdeki "Akıl süsü dil, dil süsü sözdür; insanın süsü yüz, yüzün süsü gözdür.", "Çatık yüz, acı söz insanı soğutur ve bunun tesiri bütün hayat boyunca devam eder, insanın gönlünden çıkmaz.", Hükümdar dedi: Ay-Toldı, seni gördüm; senin bu görünüşün tavır ve hareketin beni sevindirdi." veya "Sen sevgi ile bakınca, ben gözümü yummak suretiyle sana nasıl olduğumu göstermek istedim." (Yusuf Has Hacib, 1985, ss. 31-191) ifadeleri birkaç örnektir. Bu araştırmada ise Çalıkuşu romanındaki (Güntekin, 2025) bazı kişilerin aralarında geçen diyalog örnekleriyle sözlü iletişimle birlikte ya da sadece sözsüz olarak gerçekleştirilen beden dili ifadelerinin iletişime katkısının ortaya konması amaçlanmıştır. Araştırmada Çalıkuşu romanının seçilmesinin sebebi, eserin yazarı

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Güntekin'in verdiği bir mülakatta Çalıkuşu'nu önce bir piyes olarak kaleme aldığını daha sonra bu eseri romana dönüştürdüğünü ifade etmesi ve roman kişilerinin eserde betimleme ve iç konuşma gibi teknikler sayesinde dinamik ve hayatla örtüşen bir kimliğe büründürülmesidir:

> Çalıkuşu evvelâ İstanbul Kızı isminde dört perdelik bir piyesti. Zaten o zaman roman yazmayı aklımdan geçirmiyor, yalnız tiyatro piyesleriyle uğraşıyordum. İstanbul Kızı da Darülbedayi'de oynanmak için yazdığım bir piyesti. Hem de zamanın modasına göre içinde biraz da tez kokusu olan ukalaca bir piyes. O zaman genç kızlarda neşe ve serbestlik iyi alamet sayılmazdı. Ecnebi mekteplerinde yahut ileri aile muhitlerinde yetişmiş tek tük kızlar iyi bir gözle görülmez, fena insan olmaya namzet sayılırdı. Hatta klasik aileler böylelerini oğullarına almaktan korkarlardı. Ben, İstanbul Kızı'nda, bir büyük çocuk demek olan genç kızda biraz tahsil, biraz neşe, hafiflik ve serbestliğin pek korkulacak bir şey olmadığını, böylelerinin zamanı gelince yahut hayatın müşkül saatlerinde kendilerini en ağır yaşlılardan daha iyi çekip çevireceklerini göstermek istiyordum... Onu da izah edeyim, dedim, İstanbul Kızı tamamıyla otobiyografi şeklinde yazılmıştır. Perihan başından geçen vakaları kendi kalemiyle anlatır. Fakat onu sonradan Çalıkuşu'na çevirmek istediğim zaman, sözü ondan alarak muharrire vermeyi roman usulüne daha uygun buldum (Poyraz ve Alpbek, 1957, s. 4).

Yazarın bu mülakatı dolayısıyla Çalıkuşu'nun beden dili ifadeleri açısından zengin bir içeriğe sahip olabileceği kanısına varılmış; bu roman incelenip kişilerinin iletişimlerinde başvurdukları beden dili ve sözsüz iletişim unsurlarının bazıları alıntılanarak değerlendirilmiştir.

Yöntem

Bu bölümde, "Araştırma Modeli" ile "Verilerin Toplanması ve Çözümlenmesi" başlıklarına yer verilmektedir.

Araştırma Modeli

Reşat Nuri Güntekin'in Çalıkuşu romanındaki kişilerin yakın ve / veya uzak çevreleriyle iletişim kurarken yararlandıkları beden dili ve sözsüz iletişim unsurları ve bu unsurların bu iletişime katkısının olup olmadığını göstermeyi amaçlayan bu araştırma tarama modelinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmada nitel araştırma yaklaşımı benimsenmiş, doküman incelemesi tekniği kullanılmış ve veriler içerik analizi yoluyla çözümlenmiştir.

Verilerin Toplanması ve Çözümlenmesi

Araştırma verilerinin toplanmasında nitel araştırma tekniklerinden doküman incelemesi kullanılmıştır. Araştırmada doküman olarak Reşat Nuri Güntekin'in 2025 yılında İnkılâp Kitabevi tarafından baskısı yapılan Çalıkuşu romanı ve elde edilen verilerin çözümlenmesinde içerik analizi tekniği kullanılmıştır. İçerik analizi sonucunda temalar belirlenirken Merriam'ın (2013) belirttiği gibi araştırmacıların kendisi ve ilgili alan yazında yer alan kaynaklar temel alınmıştır. Yapılan analiz kapsamında romanın beden dili ve sözsüz iletişim unsurları bakımından zengin bir içeriğe sahip olduğu belirlenmiştir. Bulgular sunulurken roman kişilerinin diyaloglarında geçen beden dili ve sözsüz iletişim ifadelerine ait örnek alıntılara ve alıntılarla ilgili değerlendirmelere yer verilmiştir.

Bulgular

Bu araştırmada Çalıkuşu romanının incelenmesi sonucunda öncelikle bulguların ortaya konması bakımından Feride'nin Beden Dili ile İlgili Bulgular, Kâmran'ın Beden Dili ile İlgili Bulgular, Besime'nin Beden Dili ile İlgili Bulgular, Munise'nin Beden Dili ile İlgili Bulgular, Müjgân'ın Beden Dili ile İlgili Bulgular, Hayrullah Bey'in Beden Dili ile İlgili Bulgular ve Diğer Kişilerin Beden Dili ile İlgili Bulgular şeklinde alt başlıklar belirlenmiş; bulgulara ilişkin örnek alıntılar tespit edilmiş ve değerlendirmeler çıkarılmıştır:

Feride'nin Beden Dili ile İlgili Bulgular

Feride, Çalıkuşu romanının başkişisidir ve Cumhuriyet öncesi dönemde modernleşme sürecinin kadın kimliği üzerindeki yansımalarını temsil eden sembolik bir figürdür. Küçük yaşta ailesini kaybetmiş, Batılı bir eğitim almış, bireysel iradesi güçlü bir kadın olarak çizilen Feride, nişanlısı Kâmran'ın sadakatsizliğini öğrenince İstanbul'dan Anadolu'ya geçip orada öğretmenlik yapmayı tercih eder. Bu tercihiyle kadının toplumdaki yerini yeniden tanımlayan bir duruş ortaya koyar. Anadolu'nun farklı bölgelerinde mesleğini icra eden Feride; idealist, mücadeleci ve toplumsal sorumluluk bilinci gelişmiş bir kadın görünümü sunar.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Feride ile ilgili tespit edilen alıntılar ve bu alıntılarla ilgili değerlendirmeler örneklendirilmiştir:

"Ders esnasında ellerim çenemin altında kilitli, sör hocalarıma çok ruhani görünmesi gereken bir vaziyette gözlerimi göğe -pancur aralıklarından görünen hakiki gökyüzüne- uydurduğum zaman, onlar bunu bir uslanma başlangıcı sanarak sevinirlerdi." (Güntekin, 2025, s. 8).

Bu cümlede Feride'nin gözlerini göğe dikerek kendini etrafındakilere akıllı uslu olarak gösterebileceğine inandığı görülmektedir. Burada beden dilinin iletişimdeki etkisinin örneklendirildiği söylenebilir.

> Başımdaki kurdeleyi çözdüm, saçlarımı yavaş yavaş gözlerimin üzerine indirmeye başladım. Bir elimle de kalemimi ağzıma sokuyor, ısıra ısıra dişlerimin arasında döndürüyordum. Filozofların, şairlerin yazı yazarken burunlarını kaşımak, çenelerinin derilerini çekiştirmek gibi garip garip huyları vardır ya... Kalemi ısırmak ve saçlarımı gözlerimin üstüne dağıtmak da benim düşüncelere daldığıma alamettir (Güntekin, 2025, ss. 8-9).

Burada Feride'nin kalemi ısırması ve saçlarını gözlerinin üstüne dağıtması onun düşüncelere daldığını göstermektedir.

"Yine ondan öğrendiğim bir jestle başımı Mişel'in omzuna koydum, manalı bir yan bakışla hazin hazin gülümsedim:

— Siz öyle zannededurun.

— Ne söylüyorsun Feride?

Mişel durmuş, hayretle bana bakıyordu. Ben, boynumu çarptırarak tasdik ettim." (Güntekin, 2025, s. 41).

Bu bölümde başın omuza konması, manalı bir yan bakış yapılması neticesinde muhatabın hayretle bakarak karşılık verdiği görülmektedir. Bu kısa diyalog da iletişimde jest ve mimiklerin önemini göstermektedir.

"Bu anlayışsızlığa hayret eder gibi bir jest yaptım, dudaklarımı büzdüm." (Güntekin, 2025, s. 48).

Feride, anlayışsızlık karşısındaki durumunu yaptığı jest ve dudaklarını büzerek gösteriyor.

"Vehbi, bu münasebetsizliği de yapınca kaşlarımı çattım.

— İnsan, hocasına böyle lakırdı söyler mi?" (Güntekin, 2025, s. 168).

Feride'nin kaşlarını çatarak Vehbi'nin uygunsuz davranışına karşı tepki gösterdiği görülmektedir. Dolayısıyla kaş çatma mimiği, Feride'nin öfkesini sözsüz olarak aktarabilmesini sağlamıştır.

"Zarfları avcumda buruşturduktan sonra ocağın yanındaki rafa fırlattım. Pencereye başımı dayayarak dalgın dalgın uzaklara baktığımı gören Munise:

— Abacığım, neren ağrıyor? Yüzün sapsarı, dedi." (Güntekin, 2025, s. 187).

"Feride'nin uzaklara bakışı onun dalgınlığını ifade etmede sözün etkisini artırmıştır.

Müdirem dedi ki:

— Feride, mademki onları bu kadar seviyorsun, kendi elinle azat et, daha sevap olur.

Mahzun mahzun gülümsedim:

— Hayır, Müdire Hanım, dedim, ben de sizin gibi zannederdim. Fakat artık fikrimi değiştirdim. Kuşlar, ne istediğini bilmeyen zavallı, akılsız mahluklar. Kafesten kaçıncaya kadar türlü türlü üzüntüler içinde çırpınıyorlar. Fakat sanır mısınız ki dışarıda daha fazla bahtiyar olacaklar?" (Güntekin, 2025, s. 278).

Bu bölümde Feride'nin hüzünlü ruh hâli gülüşüyle anlatılmış, duyguların ifade edilmesinde sözsüz iletişim ya da beden dilinin etkisinden tasvir yoluyla yararlanılmıştır.

Kâmran'ın Beden Dili ile İlgili Bulgular

Kâmran, romanda Feride'nin kuzeni ve nişanlısıdır. Dışarıdan bakıldığında olgun, ağırbaşlı ve başarılı bir hekim olarak tanıtılan Kâmran, Feride'nin hayatındaki en derin hayal kırıklığını temsil eder. Feride ile

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

evlenmek üzereyken başka bir kadınla ilişkisi olduğu ortaya çıkınca Feride tarafından terk edilir. Zamanla yaptığı hatanın farkına varır ve Feride'ye olan sevgisiyle yüzleşir ancak artık hiçbir şey eskisi gibi değildir.

Kâmran ile ilgili tespit edilen alıntılar ve bu alıntılarla ilgili değerlendirmeler örneklendirilmiştir:

"Fakat o, kendini ermiş, yetişmiş bir insan sayarak bana tepeden bakar, gözlerinde hain bir gülümsemeyle, "Ne zamana kadar bu çocukluk Feride?" derdi." (Güntekin 2025, s. 26).

Bu ifadede geçen tepeden bakmak ve hain bir gülümseme ifadelerinden Kâmran'ın Feride'yi küçümsediği anlaşılmaktadır.

"Kâmran, hayretle gözlerini açtı:

— Pardon Feride, dedi, anlamadım...

Kâmran, şaşkın şaşkın, yüzüme bakmakta devam ediyordu:

— Yine anlamadım, Feride!" (Güntekin, 2025, s. 48).

Kâmran'ın konuşma esnasında gözlerini açması, Feride ile aralarında geçen konu hakkında yaşadığı şok, inanamama ya da şaşkınlığının derecesinin büyüklüğünü göstermek için kullanılmıştır çünkü diğer beden dili ifadelerinde olduğu gibi gözlerin büyüyerek açılmasının ani bir şekilde oluştuğu ve iletişimde doğallığı sağladığı söylenebilir. Diyaloğun devamında bu şekilde iletişimin bir müddet daha devam ettiği söylenerek aynı sözsüz iletişim ögesinden ikinci defa yararlanıldığı görülmektedir.

"Kâmran, hemen hemen resmî bir tavırla hafifçe eğildi:

— Artık size ermiş, yetişmiş bir genç kız muamelesi etmek lazım geldiğini ağzınızdan işitmek beni pek bahtiyar etti Feride, dedi." (Güntekin, 2025, s. 48)

âmran'ın hafifçe öne eğilmesinin sebebi, Feride'nin düşüncesine derin bir saygı ve tevazu duyduğunu göstermek istemesidir. Ayrıca Kâmran'ın Feride'yle aralarında gelişen konuya ilgisini ve ona olan saygısını da göstermek istediği söylenebilir.

"— Az kalsın unutuyordum, dedim. Sütninenin torunu köşkte mi?

Sütninenin torunu senelerden beri köşkte büyüyen bir öksüzdü.

Kâmran, sualime şaşırır gibi oldu:

— Elbette köşkte, dedi, nereye gitmesini istersin?" (Güntekin, 2025, s. 51).

Bu diyalogda Kâmran'ın şaşırır gibi oluşu ifade edilmiştir. Bu oluş, iletişimde sözsüz olarak aktarılmıştır çünkü Kâmran şaşırdığını dile getirmemektedir.

"Bir aralık, bilmem niçin, yanlarına yaklaşmak lâzım gelmişti. Kâmran, hâlimden alındığını gösteren bir tavırla:

— Misafire hürmette kusur ediliyor galiba, dedi.

Ben gülerek omuzlarımı kaldırdım:

— "Misafir misafiri çekemez" derler dedim...

Kâmran, komik bir yeis ile gülümsedi, gözlerini tavana kaldırdı:

— "Misafir misafiri çekemez" ama..." (Güntekin, 2025, ss. 66-67).

Bu kısa sayılabilecek diyaloglarda da pek çok beden dili ifadesine yer verildiği görülmektedir. Böylece Reşat Nuri, iletişimdeki samimiyeti sağlarken, yazar olarak okuyucu için roman kişilerini daha canlı bir şekilde ortaya koymayı başarmıştır. Diyaloglarda hâlimden alındığını gösteren bir tavır, omuz kaldırmak, komik bir yeisle gülümsemek ve gözlerini tavana kaldırmak ifadeleri iletişimin etkisini artırmıştır. Bu beden dili ifadeleri, Kâmran'ın zihinsel durumu ile duygusal tepkilerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır.

"Söyledim ya enişte, inanmıyorsunuz. Zaten kimse inanmıyor. Müjgân, senelerden beri bana dargın. Feride sözünü ağzıma aldırmıyor; kaşlarını çatarak, 'Yok, Kâmran, ondan bahsetmeye hakkın yok!' diyor." (Güntekin, 2025, s. 337).

Kaş çatarak ifadesinden burada Kâmran'ın diyalog hâlinde olduğu eniştesi Aziz Bey'e olan o anki öfkesini göstermek için yararlanılmıştır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Besime'nin Beden Dili ile İlgili Bulgular

Çalıkuşu romanında yer alan Besime, başkahraman Feride'nin teyzesi ve Kâmran'ın annesidir. Feride, anne ve babasını kaybettikten sonra teyzesi Besime'nin konağında yaşamaya başlar ve yaz tatillerini de orada geçirir. Kâmran ile Feride arasındaki sevgi de bu konakta gelişir.

Besime ile ilgili tespit edilen alıntılar ve bu alıntılarla ilgili değerlendirmeler örneklendirilmiştir:

"Besime teyzemle Necmiye, Tekirdağ'ı dünyanın bir ucu gibi görüyorlar, uzak yıldızlara bakar gibi gözlerini büzerek, 'Olacak şey mi? İmkân var mı?' diyorlardı." (Güntekin, 2025, s. 56).

Beden dilinde gözlerin en güçlü ve etkili iletişim araçlarından biri olduğu söylenebilir. Göz temasının yoğun olması ilgi, içtenlik ve samimiyeti; gözlerin kaçırılması yalan söyleme, utanma ya da rahatsızlık duymayı; sabit bakış tehdit ya da meydan okumayı; gözlerin büyümesi şaşkınlık, yoğun bir ilgi, heyecan, mutluluk veya hayranlığı; gözlerin kısılması eleştiri, şüphe veyahut konuya odaklanma ya da olumsuz bir his içinde olmayı; yukarı bakma hayal kurup hatırlamaya çalışmayı ya da aşağı bakma utanma, suçluluk, boyun eğme, içe kapanıklık ve hüznü; sağa sola bakış bilgiye ulaşmaya çalışma veya durum değerlendirmesi içinde olmayı; gözlerin hızlı kırpılması stres ve endişeyi, yavaş kırma kırpma ise rahatlığı işaret edebilir. Bu bölümde de Besime'nin gözlerini büzerek bakması; konuya odaklandıklarını, olumsuz bir eleştiriye sahip olduklarını, olayın neticesine şüpheyle yaklaştıklarını göstermektedir çünkü mesafe oldukça uzaktır.

Munise'nin Beden Dili ile İlgili Bulgular

Munise, Feride'nin Zeyniler köyünde öğretmenlik yaparken evlat edindiği küçük, öksüz ve yoksul öğrencisidir. Munise, Feride'nin hayatında önemli bir yer tutar ve ona annelik duygusunu tattırır. Roman boyunca Feride'nin Anadolu'daki yolculuklarında ona eşlik eder fakat Munise kuşpalazı hastalığından hayatını kaybeder.

Munise ile ilgili tespit edilen alıntılar ve bu alıntılarla ilgili değerlendirmeler örneklendirilmiştir:

"Munise, utana utana başını salladı:

— Bendim hocanım, dedi." (Güntekin, 2025, s. 170).

Baş sallamak beden dili ifadelerindendir. Bu ifade çoğunlukla onaylama ve kabul anlamına gelecek şekilde kullanılmaktadır. Burada Munise'nin hem sözle hem de sözsüz olarak, utanmasına rağmen, söz konusu durumu, kabul ettiği görülmekte; bu durum, baş sallama ifadesiyle daha etkili bir şekilde dillendirilmektedir.

"Dayanamadım:

— Peki, Munise, dedim, baban sana acımıyor mu? Cahilliğime acır gibi derin derin yüzüme bakıp gülümseyerek:

— O da bana acıyor, ben de ona acıyorum, dedi. İkimizin de elimizde bir şey yok ki..." (Güntekin, 2025, s.173).

Munise'nin Feride'nin yüzüne derin derin bakışı iletişimin etkisini artırmıştır.

"— Nerede onlar? Dedim.

Çocuk, başını eğdi:

— Ben onları yaktım abacığım. Ne yapayım, sen pek üzülüyordun?

Hafif bir feryat ile:

— Ne yaptın Munise? Dedim." (Güntekin, 2025, s. 188).

Munise'nin başını eğmesi, kendi yanlışını kabul ettiğini ve karşısındakinden af dilediğini göstermektedir.

Müjgân'ın Beden Dili ile İlgili Bulgular

Müjgân, Feride'nin kuzeni ve Kâmran'ın kız kardeşi olarak eserin aile içi dinamiklerinde yer tutan yan karakterlerden biridir. Sessiz, uysal ve geleneksel değerlerle şekillenmiş yapısıyla, Feride'nin özgürlükçü ve başkaldıran kişiliğinin karşıtını temsil eder. Roman boyunca olaylara doğrudan müdahil olmayan Müjgân,

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

aile içindeki gerilimlerde çoğunlukla edilgen bir tutum sergileyerek "uyum sağlayan, suskun ve fedakâr kadın" rolünü yansıtır.

Müjgân ile ilgili tespit edilen alıntılar ve bu alıntılarla ilgili değerlendirmeler örneklendirilmiştir:

"Müjgân, işi ciddiye alarak başını salladı:

— Allah esirgesin, dedi." (Güntekin, 2025, s. 69).

Başını sallamak, şaşırmak, hayret etmek anlamlarını kuvvetlendirmek için kullanılmıştır.

Hayrullah Bey'in Beden Dili ile İlgili Bulgular

Doktor Hayrullah Bey, Feride'nin Anadolu'daki öğretmenlik yıllarında tanıştığı, ona hem maddi hem manevi destek sağlayan yaşlı ve saygın bir hekimdir. Feride'nin yaşadığı toplum baskısı, dedikodular ve yalnızlık karşısında en büyük dayanağı olan Hayrullah Bey, onu korumak amacıyla onunla formaliteden ibaret resmî bir evlilik yapar. Romanın "bilge, fedakâr ve baba figürü" olarak işlev görür. Feride'nin bireysel yolculuğunda ona rehberlik eden, toplumsal değerlerle bireysel vicdan arasında denge kurmaya çalışan bir kişidir.

Hayrullah Bey ile ilgili tespit edilen alıntılar ve bu alıntılarla ilgili değerlendirmeler örneklendirilmiştir:

"Hayrullah Bey, kaşlarını çatarak düşünüyordu." (Güntekin, 2025, s. 330).

Kaş çatmak ifadesi Hayrullah Bey'in karmaşık ve derin düşünce ya da düşünceler içinde olduğunu göstermek için kullanılmıştır.

Diğer Kişilerin Beden Dili ile İlgili Bulgular

Feride'nin eğitim aldığı Fransız Kız Okulunun otoriter yöneticisi Sör Süperiyör, Feride'nin görev yaptığı okullardan birinin otoritesini çıkarları için kullanan müdürü, kâtip, köyde görevli bir jandarma, Şehnaze Hanım ve misafirler ile ilgili tespit edilen alıntılar ve bu alıntılarla ilgili değerlendirmeler örneklendirilmiştir:

"Kırılan vazonun sahibi Sör Süperiyör ise bilakis gülüyordu. Ellerini sallayarak babamı yatıştırmaya çalışıyordu." (Güntekin, 2025, s. 20).

Ellerini sallamak; selamlaşma, vedalaşma, samimiyet, dikkat çekme, yardım istemek, takdir, teşekkür, nezaket, empati gibi olumlu durumlar için ya da belirsizlik, kararsızlık, tedirgin olma, gerginlik, reddetme gibi olumsuz durumlar için kullanılabilir. Burada ise Sör Süperiyör'ün muhatabının dikkatini çekerek onu empatiye davet ettiğini, sakin olması gerektiğini anlatmaya çalıştığını gösteren bir jest olduğu söylenebilir.

> Mektebin en büyüğü bu Sör Süperiyör'dü. En ihtiyar hocalara kadar herkes onu Allah gibi sayardı. Böyle olduğu hâlde kendisinden hocaya karşı suç ortaklığı rica etmem kadıncağızı neşelendirdi. Sınıfa girerse ciddiyetini muhafaza edememekten korkuyormuş gibi gülerek ve parmağıyla beni tehdit ederek koridorun karanlığında kayboldu (Güntekin, 2025, ss. 21-22).

Sör Süperiyör'ün parmak hareketi ile tehditte bulunuşu, bu hareketin sözden daha etkili olacağına inanmasından kaynaklanıyor olabilir.

"Müdür, kaşlarını çatarak, sakalını çekiştirerek düşünüyordu:

— Pek güzel, pekâlâ ama bizimkiler galiba bu mektebin diplomasını tanımıyorlar." (Güntekin, 2025, s. 118).

Müdürün kaşlarını çatarak sakal sıvazlaması, öfkeyle birlikte zihinsel bir değerlendirme içinde ve karar verme sürecinde olduğu söylenebilir. Ayrıca müdür, bu hareketiyle orada tek otoritenin kendisi olduğu izlenimini vermek istiyor olabilir.

"Küçük kâtip, merdiven başında, birini bekliyordu. Benimle göz göze gelince mahcubane başını indirdi. Bir şey söylemek istediği fakat cesaret edemediği anlaşılıyordu." (Güntekin, 2025, s. 119).

Bu ifadede göz göze gelmenin iletişimdeki etkisi görülmektedir. Ayrıca kâtibin mahcubiyeti, okuyucuya başını indirmesiyle aktarılmıştır.

"O, ehemmiyeti yok, demek ister gibi omuz silkti ve güldü." (Güntekin, 2025, s. 130).

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Omuz silkmenin umursamazlık ve kayıtsızlık, söz konusu olay ya da durumla ilgili bilgisizlik ya da belirsizliğin olduğunu göstermek, rahat tavrı ifade etmek, kaçınma, çekingenlik ya da hislerin gizlenmesi için kullanılabilen çok yönlü ve etkili bir jest olduğu söylenebilir. Bu alıntıda ise omuz silkmek ifadesi, bir konuşmacı tarafından söz konusu mevzunun önemsizliğini ifade etmek hatta bu anlamı pekiştirmek için kullanılmıştır.

"İnce bir bağ yolundan, eşkıya gibi korkunç kıyafetli, uzun bıyıklı iki jandarma geliyordu. Yanımızdan geçerken arabacıya, "Selamünaleyküm," dediler, dik dik bana baktılar." (Güntekin, 2025, s. 150).

Etraftakilerin Feride'ye dik dik bakışı, onu eleştirdiklerini, yadırgadıklarını ya da ayıpladıklarını düşündüren bir beden dili ifadesi olarak düşünülebilir.

"İhtiyar kadın, kaşlarını çattı:

— O kadar baktıklarına şükür, başkası olsa sokağa atardı." (Güntekin, 2025, s.171).

"Şehnaze Hanım, zarfın üzerine göz gezdirirken hafifçe kaşlarını çatıyordu." (Güntekin, 2025, s. 229).

Bu ifadelerde geçen kaş çatmak mimiği; ciddiyet, hoşnut olmama, kızma durumlarının göstergesi olarak kullanılmıştır.

"Nihayet, "Kiminle görüşüyorum efendim?" diye sordum. Benden korkuyor gibi başını eğdi." (Güntekin, 2025, s. 241).

Burada Feride'nin karşısındaki kişinin ondan korktuğunu ya da çekindiğini göstermek için baş eğmek beden dili ifadesinden yararlanıldığı görülmektedir.

"Misafirler, hep bir ağızdan, "Ah, ne güzel..." diye haykırıştılar. Ellerini sallayarak beni çağırıyorlardı." (Güntekin, 2025, s. 290).

Misafirlerin sevinci, Feride'ye karşı besledikleri sevginin büyüklüğü sözle ifade edilse de bu anlam, misafirlerin el sallama jestiyle kuvvetlendirilmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Sonuçlar

İnsanlar, birbirleriyle sürekli iletişim hâlindedir ve bu iletişim, yaşam boyunca her mekânda çeşitli şekillerde sürmektedir. Bu araştırmaya konu olan beden dili ve sözsüz iletişimden de gerek tek başına gerekse sözlü iletişimle birlikte hayatın her alanında yararlanıldığı görülmektedir.

İletişimin en önemli detaylarından olan beden dili ve sözsüz iletişim unsurları pek çok bilimsel alanın ve akademisyenin ilgisini çekmiştir. Öyle ki konu, yalnız iletişim bilimleri değil sosyal bilimlerden psikoloji, sosyoloji, sağlık bilimleri, eğitim bilimleri, beden eğitimi, ilahiyat, iktisat gibi pek çok bilim dalının araştırma kapsamına girmiştir. Bu araştırmalarda insanın jest ve mimikleriyle verdiği mesajların bireysel, toplumsal ve mesleki etkileri üzerinde durulmuştur. (Çakmak ve Kazan, 2023, s. 257).

Sözsüz iletişimin başarısı için önerilen davranış kuralları SOFTEN olarak kısaltılıp gösterilmektedir. Bu kısaltma İngilizce sözcüklerin baş harflerinden oluşmaktadır: S (smile): gülümsemek, O (open posture): ulaşılabilir biçimde oturmak (el, kol ve bacakları çaprazlamamak), F (forward lean): öne eğilerek onu dinlediğini, yakınlaşma isteğini bildirmek, T (touch): dokunmak, sıcak bir el sıkışma vb., E (eye contact): göz teması kurmak ve N (nod): baş hareketiyle onu dinlediğini ve anladığını göstermektir (Aktaran Kutlu, Çolakoğlu ve Özgüvenç, 2010, s. 130). SOFTEN'den de anlaşılacağı üzere sözsüz iletişimde başarılı olmak muhataba gösterilen saygı ile mümkündür. Ayrıca çalışanların mesleki başarısında bu dili doğru kullanmaları ve doğru anlamaları önem arz etmektedir. Örneğin bir araştırma sonuçlarına göre doktorların %84,4'ü hastalarla olan ilişkilerinde sözel iletişim kadar hastalarının beden dilini anlamasının da önemli olduğunu düşünmektedir. Yine aynı araştırmada doktorların %62,2'si hastalarının beden diline ve sözel olmayan ifadelerine dikkat ederek onların zihninden geçenleri anlamaya çalıştığını belirttikleri görülmüştür (Yağbasan ve Çakar, 2005, s. 621). Sözsüz iletişimin öneminin teknolojinin gelişmesiyle daha iyi anlaşıldığı söylenebilir çünkü teknolojik gelişmeler modern iletişim araçlarını kullanmamıza yol açmıştır. Bu araçlar, her ne kadar modern olsa da iletişimde zaman ve mekân sınırını ortadan kaldırsa da "iletişim eksikliği" diye bir kavramdan söz edilmesine sebep olmuştur. Beden dili ve sözsüz iletişimin teknolojik iletişim araçlarında etkin bir şekilde kullanılamaması neticesinde bazı anlaşmazlıklar ya da yanlış anlaşılmalar yaşanabilmektedir çünkü insanoğlu iletişim esnasında karşısındakinin beden diline göre anlamı tamamlar ve hareket eder. Beden dili ve sözsüz iletişimin önemi ve gücü düşünüldüğünde bu konuda en çok duyarlı

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

olması gereken meslek grubu çalışanlarının eğitimci ve öğretmenler olduğu söylenebilir. Konuyla ilgili Rosenfeld tarafından yapılan bir araştırmada derse hazırlıklı gelen öğretmenlerin yüz ifadeleri, konuşmadaki etkinlikleri, gülümseme biçimleri, jest ve mimikleri gibi davranışlarının derse hazırlıksız gelen öğretmenlerin aynı davranışlarına oranla, yaklaşık iki kat daha etkili olduğu görülmüştür. Bazı durumlarda insanların özellikle duygu ya da düşünceleri anlaşılmakta zorlanılabilir ya da muhatap olunan kişi duygu veya düşüncelerini gizleme yolunu seçebilir ancak onun beden dilleri çözülerek söz konusu durumu hakkında tahminde bulunmak suretiyle vaziyet almak mümkün olabilir (Berk, 2009, ss. 576-577). Unutulmamalıdır ki insanlar, konuşma yoluyla gerçek duygu ve düşüncelerini gizleyebilirken beden dilini gizleyemezler. Dolayısıyla beden dilinin kesinlikle yalan söylememe, her zaman doğruları söyleme gibi bir yönü bulunmaktadır (Özkan, 2007, s. 81). Bu ifade edilenler bakımından çeriği örnek olarak incelenen Çalıkuşu romanının başarısı yazarın bu romanda sözsüz iletişim unsurlarını kullanmasıyla da ilişkili olabilir ve romandaki diyaloglardan sözsüz iletişimle ilgili bazı sonuçlar çıkarmak mümkündür. Son olarak bu sonuçlar, romandan örneklenen bulgular çerçevesinde 25 maddeyle sınırlandırılmıştır:

1. Sözsüz iletişimde mimiklerden yani kaş, göz, ağız harekelerinden oluşan yüz ifadelerinden yararlanılmıştır.

2. Jestlerden baş, el, kol, bacak ve ayaklar ile tüm vücut hareketlerine yer verildiği görülmüştür.

3. Sözsüz iletişimden etkileşim kurmak için tek başına yararlanılabileceği gibi sözlü iletişimle birlikte de yararlanılabileceği tespit edilmiştir.

4. Beden dili ve sözsüz iletişim unsurlarından yararlanılması, konuşmanın olduğu kadar bu unsurların betimlenmesi hâlinde yazılı metinlerin de anlatım gücünü ve etkisini artırdığı görülmüştür.

5. Kişilerin daha kolay ve iyi tanınmasını sağlamıştır.

6. Kişilerin sergilemek istedikleri samimi ya da resmî duruş beden diliyle daha başarılı hâle gelmiştir.

7. Çalıkuşu romanı özelinde Feride'nin kararlılığı onun jest ve mimiklerine yansımıştır ve Feride hem özel hem de mesleki yaşamında başarıyı yakalamıştır. Bu başarıda onun karakterinin olduğu kadar kendini tam ve doğru bir şekilde ifade edebilmesinin etkisi olduğu söylenebilir. Romanın diğer kişilerinde de bu durum söz konusudur ve bu durum, romanın başarısına katkı vermiştir.

8. Feride'nin gözlerini göğe dikerek kendini etrafındakilere akıllı uslu olarak gösterebileceğine inanması, kalemi ısırması ve saçlarını gözlerinin üstüne dağıtması onun düşüncelere daldığını, hayret eder gibi bir jest yapıp dudaklarımı büzmesi, kaşlarını çatarak Vehbi'nin uygunsuz davranışına karşı tepki göstermesi, uzaklara bakarak kendi dalgınlığını ifade etmesi, mahzun mahzun gülümseyişiyle vb. pek çok beden dili ifadesiyle Feride canlı bir karakter olarak okuyucunun karşısına çıkarılmıştır.

9. Kâmran'ın Feride'ye tepeden bakması ve özellikle hain bir gülümseme ifadesi, Feride'yi küçümsediğini göstermek amacıyla kullanılmıştır.

10. Kâmran'ın konuşma esnasında gözlerini açması, Feride ile aralarında geçen konu hakkında yaşadığı şok, inanamama ya da şaşkınlığının derecesinin büyüklüğünü göstermek için kullanılmıştır çünkü diğer beden dili ifadelerinde olduğu gibi gözlerin büyüyerek açılması, ani bir şekilde oluşmaktadır ve bu durum, iletişimde doğallığı ve içtenliği sağlamıştır..

11. Kâmran ile Feride arasında geçen bir diyalogda Kâmran'ın hafifçe öne eğilmesi; Feride'nin düşüncesine derin bir saygı ve tevazu duyduğunu, aralarında gelişen konuya ilgisini göstermek maksadıyla kullanılmıştır..

12. Diyalogda hâlinden alındığını gösteren bir tavır, omuz kaldırmak, komik bir yeisle gülümsemek ve gözlerini tavana kaldırmak ifadeleri iletişimin etkisini artırmıştır. Bu beden dili ifadelerinin, Kâmran'ın zihinsel durumu ile duygusal tepkilerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır..

13. Kaş çatma mimiği, Kâmran'ın diyalog hâlinde olduğu eniştesi Aziz Bey'e olan o anki öfkesini göstermek için kullanılmıştır.

14. Besime ile Necmiye'nin arasında geçen bir diyalogda Besime'nin gözlerini büzerek baktığı görülmektedir. Bu mimik, onun konuya odaklandığını, olumsuz bir eleştiriye sahip olduğunu, endişelendiğini, olayın neticesine şüpheyle yaklaştığını göstermiştir..

15. Munise ile Feride arasında geçen bir diyalogda Munise'nin hem sözle hem de sözsüz olarak, utanmasına rağmen, söz konusu durumu, kabul ettiği görülmekte; bu kabul etme, baş sallama ifadesiyle

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

daha etkili bir şekilde ifade edilmektedir. Dolayısıyla bu jestin muhataba kabul etme karşılığını vermede etkili olduğu görülmüştür.

16. Munise'nin başını eğmesi, kendi yanlışını kabul ettiğini ve karşısındakinden af dilediğini göstermek için kullanılan bir beden dili unsurudur. Munise'nin bu beden dili ifadesi, muhatabına iletmek istediği söz konusu mesajın ulaşma etkisini artırmıştır.

17. Müjgân'ın başını sallaması; onun şaşırdığını, hayret ettiğini göstermek, onun sözlerinin anlamlarını kuvvetlendirmek için kullanılmış, dolayısıyla buradaki ifadelerden de beden dili ve sözsüz iletişimin insanlar arasındaki iletişimde önemini ortaya koyan önemli bir etmen olarak yararlanılmıştır..

18. Kaş çatmak ifadesinden, Hayrullah Bey'in öfkeyle birlikte karmaşık ve derin düşünce ya da düşünceler içinde olduğunu güçlü bir şekilde göstermek amacıyla yararlanılmıştır..

19. Sör Süperiyör'ün el sallaması, muhatabının dikkatini çekerek onu empatiye davet ettiğini, sakin olması gerektiğini anlatmaya çalıştığını gösteren bir jest ifadesidir..

20. Sör Süperiyör'ün parmak hareketi ile tehditte bulunuşu bir jesttir ve o, bu hareketi tehdit için sözden daha etkili olacağına inanmasından dolayı kullanmıştır.

21. Müdürün, kaşlarını çatarak sakal sıvazladığı görülmektedir. O, bu hâliyle öfkeyle birlikte zihinsel bir değerlendirme içinde ve karar verme sürecindedir. Ayrıca müdür, bu hareketiyle orada tek otoritenin kendisi olduğu izlenimini vermek istemektedir. Yazar da müdürün bu şekilde otoriter bir yapıya sahip olduğunu onun bu mimiklerini betimleyerek okura güçlü bir şekilde aktarma yoluna gitmiştir.

22. Feride ile kâtibin, karşılaştıkları bölümde, göz göze gelmenin iletişimdeki etkisi görülmektedir. Bu beden dili ifadesi, kâtibin Feride'ye karşı yaşadığı mahcubiyetini güçlü bir şekilde aktarılmasına yardımcı olmuştur.

23. Bir karakter tarafından söz konusu mevzunun önemsizliğini ifade etmek hatta bu anlamı pekiştirmek için omuz silkmek jestinin kullanıldığı görülmüştür..

24. Etraftakilerin Feride'ye dik bakışı; onu eleştirdiklerini, yadırgadıklarını ya da ayıpladıklarını düşündüren bir beden dili ifadesi olarak edebî metin olan Çalıkuşu romanının anlatımını güçlendirmiştir..

25. Feride'nin karşısındaki kişinin ondan korktuğunu ya da çekindiğini göstermek için baş eğme beden dili ifadesinden yararlanılması metni anlatım bakımından zenginleştirmiştir zira sözlü iletişimle birlikte sözsüz iletişim imkânlarından yararlanmak suretiyle iletişimin göze de hitap edecek şekilde gerçekleşmesi sağlanmıştır.

Öneriler

Reşat Nuri Güntekin'in Türk edebiyatının klasikleri arasında yer alan Çalıkuşu adlı eseri ilk olarak İstanbul Kızı başlıklı bir piyes şeklinde yazıldıktan sonra sahneleme olanağı bulunamayınca roman türüne dönüştürülmüş ve ilk olarak 1921 yılında Vakit gazetesinde sayfalar hâlinde yayımlanmıştır. (Baydere ve Karadağ, 2019, s. 314). Daha sonra edebiyatımızın en çok sevilen romanlarından biri olan bu roman Necati Cumalı tarafından tiyatroya uyarlanmıştır (Bulut, 2015, s. 387). 1921 yılından beri, bir asrı aşan süredir Türk edebiyatının başyapıtlarından ve en sevilen romanlarından olduğu anlaşılan Çalıkuşu'nun önce bir piyesten romana, daha sonra Necati Cumalı tarafından tekrar tiyatroya dönüştürüldüğü görülmektedir. Bu nedenle sosyal roman olma özelliği de taşıyan eserin olay ve kişilerinin kurmaca olmasına rağmen hayatın gerçeklerine uygun bir kurgusunun olduğu söylenebilir. Bu çalışmada sözsüz iletişim ve beden dili unsurlarından yararlanılan Çalıkuşu, bu yönüyle ya da farklı yönleriyle başka araştırmacılar tarafından derinlemesine incelenebilir. Bununla birlikte bu çalışmaya benzer bir çalışma; Türk edebiyatından Orhan Kemal'in Hanım'ın Çiftliği, Kemal Tahir'in Esir Şehrin İnsanları, Mustafa Kutlu'nun Uzun Hikâye gibi eserleri veya dünya edebiyatından Dostoyevski'nin Budala ya da Tolstoy'un Savaş ve Barış gibi eserleri seçilerek yapılabilir.

Etik Beyan

"Çalıkuşu Romanından Hareketle Beden Dili ve Sözsüz İletişim Dinamikleri Üzerine Bir Bakış" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma da etik kurul kararı zorunluluğu bulunmamaktadır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Ethical Declaration

During the writing process of the study "*A Look at Body Language and Nonverbal Communication Dynamics Based on the Novel Çalıkuşu*" scientific rules, ethical and citation rules were followed. No falsification was made on the collected data and this study was not sent to any other academic publication medium for evaluation. Ethics Committee Permission is not required.

Çatışma Beyanı

Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Declaration of Conflict

There is no potential conflict of interest in the study.

Finansman

Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Funding

No funding was received from any institution or organization for this study.

Yapay Zeka ve Türleri Kullanım Beyanı

Bu makalenin yazımında yapay zeka ve türleri kullanılmamıştır.

Statement of Use for Artificial Intelligence and Its Types

Artificial intelligence and its various types were not used in the writing of this article.

Veri Paylaşım Beyanı

Bu çalışmanın verilerini bulguların doğrulanması amacıyla makul bir talep üzerine "etik ilkeler ve yayın politikası"nın ilgili kısmında belirtilen şartlara göre paylaşabileceğimi beyan ederim.

Data Sharing Statement

I declare that, upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, I can share the data of this study according to the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy".

Sınırlılıklar

Bu araştırmanın sınırlılığı olarak araştırmada bazı kurum çalışanlarına yönelik yapılmış birkaç beden dili ve sözsüz iletişim araştırmalarından hareket edilmesi, konu ile ilgili herhangi bir ölçek ya da anketin uygulanmamasıdır. Ayrıca beden dili ve sözsüz iletişim unsurlarının bir romandan hareketle örneklendirilmesi yerine herhangi bir olay ya da durum karşısında bir kurumda çalışanlar veya söz konusu kurumdan hizmet alanların beden dili ve sözsüz iletişim unsurları gözlemlenebilirdi.

Kaynakça

Abdollahifard, P. ve Türkben, F. (2020). Klasik fars şiirinde beden dili (Mevlânâ ve Hâfız örneği). *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (65), 361-375.

Akpınar, R. B. (2006). Duygusal yüz ifadelerini anlama becerisini geliştirmeye yönelik örnek bir öğretim programı. *Journal of Human Sciences,* 1(1), 1-10.

Baydere, M. ve Karadağ, A. B. (2019). Çalıkuşu'nun öz-çeviri serüveni üzerine betimleyici bir çalışma. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 314-333.

Berk, F. M. (2009). Yabancı dil öğretim yöntemlerinde sözsüz iletişim ve beden dili. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 12(1-2), 575.

Bulut, S. (2015). Romandan piyese bir uyarlama örneği olarak Çalıkuşu. *Turkish Studies (Elektronik)*, 10(16), 387-402.

Çakmak, S. ve Kazan, F. (2023). Sözsüz iletişim ve beden dili çalışmalarına ilişkin kesitsel alan yazın taraması (2003-2023). *Anasay*, 7(25), 257-272.

Çuhadar C., Özgür H., Akgün F. ve Gündüz Ş. (2014). Öğretmen adaylarının iletişim becerileri ve iletişimci biçimleri. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, 15(1), 295-311.

Erkuş, A. ve Günlü, E. (2009). İletişim tarzının ve sözsüz iletişim düzeyinin çalışanların iş performansına etkisi: Beş yıldızlı otel işletmelerinde bir araştırma. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, *20*(1), 7-24.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Gençer, Y. (2020). Mustafa Kemal Atatürk'ün sözsüz iletişim yönetimi. *Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Medya ve İletişim Araştırmaları Hakemli E-Dergisi*, (6), 39-69.
Güngör, N. ve Aydın, D. (2011). *İletişim.* Ankara: Siyasal Kitabevi.
Güntekin, R. N. (2025). *Çalıkuşu.* İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
Hallaç, A. T. (Çev.) (2019). Folklor ve göstergebilim: giriş. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2019, 4.2: 504-515.
Hazar, Ç. (2006). Kişilik ve iletişim tipleri. *Selçuk İletişim*, *4*(2), 125-140.
Kutlu, M., Çolakoğlu, N. ve Özgüvenç, Z. P. (2010). Hasta hekim ilişkisinde empatinin önemi hakkında bir araştırma. *Sağlıkta Performans ve Kalite Dergisi*, 2(2), 127-143.
Merriam, S. B. (2013). *Nitel Araştırma Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber.* (Çev. Ed: S. Turan). Ankara: Nobel Yayıncılık.
Onay, M., Süslü, Z. H. ve Kılcı, S. (2011). İletişim tarzının ve sözsüz iletişimin çalışanların iş performansına etkisi: posta dağıtıcıları ve hemşireler üzerine bir araştırma. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, *11*(21), 139-176.
Özbent, S. (2007). Sınıfta beden dili. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 27(2), 259-289.
Özkan, Z. (2007). *Kazandıran beden dili.* İstanbul: Hayat Yayınları.
Poon Teng Fatt, J., ve Teng Joo, N. (2001). Learning styles: implications for design and technology education. *Management Research News,* 24(5), 24-37.
Poyraz, T. ve Alpbek, M. (1957). Reşat Nuri Güntekin hayatı ve eserleri. *Türk Kütüphaneciliği*, *6*(3), 1-18.
Thompson, J. J. ve Ergin, A. (1994). Sözcüklerle dökülmeyenler: sınıfta sözsüz iletişim. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)*, *27*(2), 529-546.
Uçar, İ. (2012). Kutadgu bilig'de beden dili. *Electronic Turkish Studies*, *7*(4).
Uçar, İ. (2022). Yunus Emre'nin şiirlerinde tamamlayıcı öge olarak beden dili. *Journal of Academic Social Science Studies*, *15* (91).
Üstün, B. (2005). Çünkü iletişim çok şeyi değiştirir!. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, *8*(2), 88-94.
Vural, İ., Tuna, Y., Birsen, Ö., Erzurum, F., Küçük, M. ve Çolak, F. Ü. (2012). İletişim. *Ankara: Pegem Akademi*, 21.
Yağbasan M. ve Çakar F. (2005). Doktor hasta ilişkisinde dile ve davranışa dayalı iletişimsel sorunları belirlemeye yönelik bir alan araştırması. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 15.
Yalçın, A. (2017). Bilimsel çalışmalarda kavram oluşturma ve sözsüz iletişim kavramları üzerine. *Avrasya Terim Dergisi*, *5*(2), 74-79.
Yusuf Has Hacib. (1985). *Kutadgu Bilig* (R. R. Arat, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Zıllıoğlu M. (1993). *İletişim nedir?.* İstanbul: Cem Yayınevi.

EXTENDED ABSTRACT

The concept of communication has been effective in every aspect of human life since the existence of mankind in various ways; it has attracted the attention and interest of many scientists and researchers as a subject with its different aspects. The fact that man is a social being and constantly needs to interact with his environment makes him different from other living beings because man is not just a biological being. The most important element that takes him beyond being a biological being and enables him to become a social being can be explained by his ability to communicate. One of the issues that should not be overlooked is that a person's ability to initiate satisfying and trusting relationships with other people and maintain these relationships in a healthy way depends on the quality of the communication skills used. Because communication can cause many positive or negative changes in human life with its facilitating, useful and problematic, unhelpful aspects. Communication, interpersonal communication, group communication, organizational communication, social communication as a system of social relations; informal/horizontal communication, formal/vertical communication according to the structure of group relations; visual communication, auditory communication, visual and auditory communication, communication by touch, telecommunication, mass communication or communication by natural means, communication by artificial means according to the channels and tools used; verbal communication, written communication, nonverbal communication according to the codes used; face-to-face communication in time and space dimensions, long-distance communication. However, if communication is simplified a little more, it is possible to talk about self-communication, interpersonal communication and mass communication. It can be said that one of the activities that people work on the most among these types of communication is verbal communication. However, nonverbal communication has been an activity that people have focused on very little. However, a large part of the meanings in the messages that individuals send and receive as senders or receivers during communication consist of nonverbal language. Along with the concept of nonverbal communication, the concept of body language is also widely used. This popularly used concept is mostly used by scientists, researchers and writers who state that they work in the field of communication, in interpersonal communication within the science of communication. Accordingly, it is desired that some standard movements that have no value are used as a means of communication by people all over the world and become widespread in daily life. However, it can be said that the studies conducted on body language only cover the studies conducted on the meaning of human

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

bodily movements. What has been effective in the increase in studies on nonverbal communication and its being described as a science is undoubtedly its importance in human relations. Nonverbal communication is seen as a more reliable communication method and an effective message source in interpersonal communication while also providing important clues to the other person in the interpretation of verbal messages. Therefore, it can be stated that it is very important for people to learn to use their nonverbal communication skills effectively in order to prevent conflicts arising from communication deficiencies in daily life. This research focuses on the importance of body language and nonverbal communication for the individual. Although literature is an art of speaking, sometimes the message is sent through nonverbal communication forms. One of these nonverbal communication forms is body language. In this way, the actions emphasized in concepts and predicates can sometimes replace verbal descriptions, long texts and explanations, ensuring that the message that needs to be given reaches the recipient in the shortest and most effective way. In examples such as *Kutadgu Bilig* and *Yunus Emre Divan,* which are written literary products, it is possible to encounter body language expressions that are seen as supportive of verbal communication. In this research, it is tried to show that body language and nonverbal communication are important for the individual with the findings obtained from the novel *Çalıkuşu,* which is accepted as one of the masterpieces of Turkish literature. The most important reason for choosing the novel *Çalıkuşu* is that the author of the work, Reşat Nuri Güntekin, stated in an interview that he first wrote *Çalıkuşu* as a play and then transformed this work into a novel, and the liveliness of its characters. In collecting the research data, document review, one of the qualitative research techniques, was used, and the content analysis technique was used in analyzing the obtained data. Within the scope of the analysis, it was determined that the novel has a rich content in terms of body language and nonverbal communication elements. While presenting the findings, sample quotes and evaluations related to the body language and nonverbal communication expressions in the dialogues of the characters in the novel were included. As a result, it can be said that including body language or nonverbal communication elements even in written products shows that this communication style needs to be well known and used correctly in every area of life. While an individual can hide their true feelings and thoughts through speech, they cannot hide their body language, so body language always has the aspect of telling the truth. Especially educators; health workers such as doctors, nurses, audiologists, may have an effect on their professional success due to their nonverbal communication skills, therefore, it may be necessary to give maximum importance to educational studies on this subject, as much as their field knowledge. It can be said that success in communication can lead to professional satisfaction and individual happiness.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3
MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3
ISSN: 1694-7215
Research Paper / Araştırma Makalesi

Buhârî ile İbn Kuteybe'nin Halku'l-Kur'an Meselesine Bakışları ve Ehl-i Hadise Etkileri

İbrahim SAĞLAM[1]

Öz

Buhârî ve İbn Kuteybe, hicrî üçüncü asırda mihne olayları öncesi ve sonrasında yaşanılan olaylara tanıklık eden önemli âlimlerdir. Buhârî *Halku efʿâli'l-ʿibâd* adlı eserinde İbn Kuteybe ise *el-İhtilâf fi'l-lafẓ* isimli kitabında, Halku'l-Kur'an meselesinde Ehl-i Hadis arasında ortaya çıkan ihtilaflara değinmişlerdir. Çalışma müelliflerin penceresinden Ehl-i Hadise dair yaptıkları eleştirileri, nassları anlama ve yorumlamada takip ettikleri yöntemleri ve Halku'l-Kur'an konusunda sergiledikleri yaklaşımları mukayeseli olarak ele almayı amaçlamaktadır. İnceleme nitel bir araştırma olup, çalışmada karşılaştırmalı analiz yöntemi izlenmiştir. Bu Araştırmada; Buhârî'nin görüşlerini ortaya koymada asıl uğraş alanı olan hadis ilmi içinde kaldığı, rivâyet ilminin de imkânlarını kullanarak konunun tarihi kökenlerine işaret ettiği, fakat lafız meselesinde delillerini sunmada ve analizler yapmada Ehl-i Kelâmın izini takip ettiği gözlenmektedir. İbn Kuteybe'nin ise meselenin çözümünde uzlaşmacı bir yol takip ederek münazara yöntemini kullandığı, sorunu lugavî ve edebî analizlerle çözmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Özellikle mihne olaylarında mağdur duruma düşen tarafların daha sonraları aksülamel mihneye giriştikleri, bu ortamda birçok muhaddisin etkilendiği, her iki müellifin de lafız meselesine dair görüşleri sebebiyle muhaddisleri haksız şekilde eleştiren kesimleri muhatap aldıkları, Ehl-i Hadis arasında yaşanılan ayrılıkları giderme konusunda çaba sarf ettikleri ve bunun için benzer delillerle görüşlerini ispatlamaya çalıştıkları sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Buhârî, İbn Kuteybe, Halku'l-Kur'an, Ehl-i Hadis

Bukẖārī and Ibn Qutayba's Views on the Issue of the Khalk al-Qur'an and Their Influence on the People of Hadīth

Abstract

Bukhārī and Ibn Qutaybah were prominent 3rd-century AH scholars who witnessed events before and after the Mihnah. In his work *Khalk Afʿal al-ʿIbād*, al-Bukhārī, and in his book *al-Ikẖtilāf fī al- Lafẓ*, Ibn Qutaybah addressed the disagreements that emerged among the Ahl al-Hadīth concerning the issue of the *Khalk al-Qurʾān*. This study comparatively examines, through their perspective, their self-criticisms of Ahl al-Hadīth, the interpretive methods they followed regarding scriptural texts (*nuṣuṣ*), and their approaches to the Khalk al-Qurʾān debate. The research is qualitative and employs comparative analysis. It is observed that al-Bukhārī remained within the field of Hadīth, using the tools of transmission science to trace the historical roots of the issue. However, in presenting and analyzing evidence on lafẓ, he appears to follow the approach of the theologians (Ahl al-Kalām). Ibn Qutaybah, by contrast, adopted a reconciliatory method using dialectical reasoning and sought to resolve the issue through linguistic and literary analysis. It has been concluded that parties victimized during the Mihnah later engaged in a reactionary Mihnah, that many hadith scholars were affected by this environment, that both authors addressed groups who unjustly criticized hadīth scholars because of their views on lafẓ, that they sought to remove divisions among Ahl al-Hadīth, and that they tried to prove their views through similar evidences.

Keywords: Hadīth, Bukhārī, Ibn Qutayba, Khalk al-Qur'an, Ahl al-Hadīth

Atıf İçin / Please Cite As:

Sağlam, İ. (2026). Buhârî ile İbn Kuteybe'nin Halku'l-Kur'an meselesine bakışları ve ehl-i hadise etkileri. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (3), 867-882. https://doi.org/10.33206/mjss.1714944

Geliş Tarihi / Received Date: 05.06.2025 **Kabul Tarihi / Accepted Date:** 11.05.2026

[1] Doç. Dr. – Ahi Evran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ibrahim.saglam@ahievran.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-8706-7181

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Giriş

Hicrî üçüncü asırda yaşanan en önemli olaylar arasında mihne hadisesi ve Halku'l-Kur'an etrafında gerçekleşen tartışmalar bulunmaktadır. Mihne hem İslam tarihinde hem de hadis tarihinde kapanması zor yaralar açmıştır. Bu olayların odağında yer alan Halku'l-Kur'an meselesine dair ihtilâflar ise ilmî ve fikrî mecraları aşarak çok boyutlu bir hal almıştır.

Abbasi halifelerinden Me'mun'la (ö. 218/833) başlayan, Mu'tasım (ö. 228/842) ve Vâsık (ö. 233/847) dönemlerinde devam eden nihayetinde Mütevekkil (ö. 247/861) döneminde son bulan mihne olayları, Müslümanları derinden etkilemiştir (Taberî, 1967, C. 8, ss. 619, 631-645, 648; C. 9, ss. 135-139; Koçyiğit, 1989, ss. 193-194; Özafşar, 2015, ss. 39-55). Konunun kelâmî, tarihî, siyâsî ve ictimaî boyutlarının yanında hadis ilmini ilgilendiren yönleri de bulunmaktadır (Tuğlu, 2005, ss. 169). Nitekim Buhârî (ö. 256/870), bu tartışmaların içinde aktif olarak yer alan muhaddislerdendir. Zira o, mihne olayları başladığında 24, bittiğinde ise 40 yaşındadır (Demirel, 2021, ss. 130; Taş, 2017, ss. 98, 99). Yine Buhârî *Halku efʿâli'l-ʿibâd* adlı eserini konuyu sağlıklı bir zeminde tartışmak üzere kaleme almıştır. Eserde kulların fiillerinin yaratılmış olup olmadığı ve bununla ilişkili olarak da Kur'an'ı okuma, ezberleme ve yazma gibi eylemlerin mahlûk olup olmadığı tartışılmaktadır. Asıl uğraş alanı hadis olan müellif rivâyet ilminin sınırları içinde kalarak konuya yaklaşmıştır (Yavuz, 1997a, ss. 370). İbn Kuteybe (ö. 276/889) de *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-red ʿale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe* adlı eserinde, Kur'an telaffuzunun mahlûk olup olmadığı (mes'eletü'l-lafz*)* yönüyle meseleyi ele almıştır. O eserini, Ehl-i Hadis arasında meydana gelen anlaşmazlıkların arka planına ışık tutmak ve bu konuda bir çözüm üretmek üzere yazmıştır (Yavuz, 2000, ss. 568). Her iki eserde de Kur'an telaffuzu konusu ele alınmaktadır.

Bu çalışmada mihnenin öncesindeki ve sonrasındaki olaylar şahitlik eden, Ehl-i Hadis arasında lafız meselesinden dolayı yaşanılan ayrılıklara çözüm arayan, yöntem, üslup ve odak noktaları farklı olsa da konuya benzer tezlerle yaklaşan kişiler olarak Buhârî ve İbn Kuteybe'nin tespitleri, bakış açıları ve tutumları ele alınmıştır. Araştırmada Halku'l-Kur'an tartışmalarının siyasî, kelamî ve sosyolojik boyutu üzerinde durulmamış özellikle Ehl-i Hadis arasında Kur'an telaffuzu üzerinden yürütülen tartışmalar merkeze alınarak bu konuda ilgili müelliflerin yaklaşımlarına odaklanılmıştır. Araştırma Buhârî ve İbn Kuteybe'nin bu konuyla ilgili olarak kaleme aldıkları eserlerle sınırlandırılmıştır.

Yöntem

İnceleme nitel bir araştırma olup, çalışmada karşılaştırmalı analiz yöntemi izlenmiştir. Bu maksatla Buhârî ve İbn Kuteybe'nin Halku'l-Kur'an meselesine bakışları karşılaştırmalı olarak değişik yönlerden analiz edilmiştir.

Evren - Örneklem

Makalenin evreni ve örneklemi Buhârî *Halku efʿâli'l-ʿibâd* adlı eseri ve İbn Kuteybe ise *el-İhtilâf fi'l-lafz* isimli kitabıdır. Her iki çalışma muhatap aldığı kesimler, yazılış amacı, metodu, kaynakları ve etkileri üzerinden ele alınmıştır.

Veri Toplama Araçları

Makalede hadis başta olmak üzere kelâm ve tarih sahasında yazılan kitap, tez, makale ve bildirilere müracaat edilmiştir.

Verilerin Analizi

Makalede müelliflerin görüşleri ortaya konulduktan sonra veriler mukayeseli bir şekilde analiz edilmiştir.

Buhârî ile İbn Kuteybe'nin Halku'l-Kur'an Meselesine Bakışları ve Ehl-i Hadise Etkileri

Hadis ve mezhepler tarihi başta olmak üzere farklı disiplinlerdeki yerli ve yabancı birçok araştırmacının, mihne ve onunla ilintili kurulan Halku'l-Kur'an konusunu merkeze alarak çeşitli akademik çalışmalar yaptıkları gözlenmektedir. Bu durum ilgili meselelerde yeni çalışmalara ihtiyaç var mı sorusunu akla getirmektedir. Aslında Buhârî'nin ve İbn Kuteybe'nin eserleri üzerine müstakil çalışmalar olsa da her iki eseri mukayese eden bir incelemenin yapılmadığı görülmektedir. Çalışmada zikri geçen müelliflerin penceresinden sorunu tespit etme ve yorumlamada takip ettikleri yöntemler, Ehl-i Hadise dair yaptıkları iç tenkitler ve Halku'l-Kur'an meselesinin çözümünde sergiledikleri yaklaşımlar mukayeseli olarak ele alınmıştır. Bunun yanında söz konusu yaklaşımların sonraki âlimler üzerindeki etkilerine de çalışmanın sınırlarını aşmadan değinilmiştir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Halku'l-Kur'an Hakkındaki Değerlendirmeler

Gerek Buhârî gerekse İbn Kuteybe, konu hakkında kendi pencerelerinden bazı tespitler yapmaktadırlar. Buhârî, hadis ilminde zirve isimlerden biridir (İbnü'n-Nedîm, 1929, ss. 321, 322). İbn Kuteybe ise Kur'an, hadis, dil, edebiyat, siyaset, mantık ve münazara gibi farklı alanlarda yaptığı çalışmalarla tanınan bir müelliftir (İbnü'n-Nedîm, 1929, ss. 115, 116; Hatîb el-Bağdâdî, 1417, C. 10, ss. 168). Buhârî'nin eseri ağırlıklı olarak âyetler, hadisler, sahâbe ve daha sonraki nesillerin sözlerinden yapılan alıntılarla örülmüş; aralarda özet mahiyetinde müellifin kanaatlerine de yer veren ve ilâhî kelâmın durumunu ortaya koymayı amaçlayan bir risâledir (Yavuz, 1997a). İbn Kuteybe'nin eseri ise kader, sıfatlar, ruh ve Halku'l-Kur'an gibi konuları içeren, Kur'an telaffuzu meselesini dil ve mantık ilmi çerçevesinde ve münazara yöntemiyle ele alan, müellifin daha çok kendi kanaatleri ve tespitlerinin ön planda olduğu bir çalışmadır (Yavuz, 2000). Bu yönüyle Buhârî'nin eseri tek bir konu üzerinde ve ağırlıklı olarak nakillerle inşa edilen bir eser iken İbn Kuteybe'nin eseri birden fazla konunun ilâhî kelam ile irtibatlandırıldığı ve müellifin kanaatleriyle yazılan bir risâledir. Müelliflerin uğraş alanlarının eserlerin yazım amacı, yöntemi ve tertibi üzerinde etkili olduğu görülmektedir.

Buhârî'nin Meseleye Bakışı

Buhârî *Sahîh* isimli eserinde Halku'l-Kur'an meselesine değinmiştir (Kocaoğlu, 2020, ss. 69-75; Demirel, 2021, ss. 144-150). *Halku ef'âli'l-'ibâd* isimli eserinde ise konuyu iki ana başlık altında incelemektedir:

a. Kur'an ezelidir ve yaratılmamıştır. Bu görüş, en başından itibaren makbul sayılmıştır. Aksini düşünenler zındık kabul edilmiş ve bu düşüncelerinden dönmeleri için tövbeye çağrılmış; dönmedikleri takdirde cezalandırılmaları gerektiği belirtilmiştir (Buhârî, 1398/1978, ss. 29-46).

b. Kur'an mahlûk değildir fakat kulların fiilleri mahlûktur. Bununla ilişkili olarak kulların Kur'an'ı okuma, yazma ve ezberleme gibi fiilleri mahlûktur (Buhârî, 1398/1978, ss. 46-120).

Buhârî eserin birinci kısmında Kur'an'ın yaratılmış olduğunu iddia eden Cehmiyye ve Mu'tezile gibi ekolleri karşısına almaktadır. Müellif bu bölümde kendisinin de Kur'an'ın yaratılmamış olduğunu savunan selefin peşinden gittiğini muhataplarına ispat etmeye çalışmaktadır. Bu yönüyle Buhârî meseleyi bir inanç savunmasına dönüştürmüştür (Özer, 2008, ss. 59). İkincisi bölümde ise Kur'an'ın değil ama kulların Kur'an'ı okuma, yazma vb. eylemlerinin mahlûk olduğunu ispat etmeye çalışmaktadır.

Buhârî, söz konusu eserini kaleme alış gerekçesini açık biçimde belirtmemektedir. Müellif bâb başlıkları altında konuyla ilgili âyetleri, hadisleri ve seleften nakledilen rivayetleri zikretmekte ve görüşlerini bu nakiller üzerinden dolaylı olarak ifade etmektedir (Zehebî, 1405/1985, C. 12, ss. 285; Ayrıca bk. Özer, 2008, ss. 62). Bununla birlikte bazı araştırmacılar, eserin ilk bölümünde rivayet malzemesinin daha baskın olduğunu, ilerleyen bölümlerde ise Buhârî'nin değerlendirme ve tercihlerini daha görünür biçimde yansıttığını belirtmektedirler (Çınar, 2020, 245). Müellifin bu yöntemi, kendi ilmi görüşlerini ve fıkhî tercihlerini doğrudan açıklamak yerine, bunları bâb başlıkları (terâcim) üzerinden ihsas ettirme/yansıtma geleneği ile büyük bir benzerlik göstermektedir.

Müellif eserine ilk olarak Süfyân b. Uyeyne'nin (ö. 198/814) "Yetmiş yıldır şeyhlerimizden –ki bunlarından biri de Amr b. Dînâr'dır (ö. 126/744 [?])- duyduğumuz şey, Kur'an Allah kelâmıdır, mahlûk değildir." sözüyle başlamaktadır (Buhârî, 1398/1978, ss. 29). Buhârî'ye göre hicrî ikinci asırda ulemanın üzerinde icmâ ettiği en eski ve makbul görüş, bu görüştür. Daha sonra o meselenin menşeine değinerek Hammâd b. Ebû Süleymân'ın (ö. 120/738) "Müşrik olan falanca kimseye, onun dininden uzak olduğumu ulaştır zira o, 'Kur'an mahlûktur' demektedir." sözüne yer vermektedir. Hammâd'ın itham ettiği kişi İmam Azam Ebû Hanîfe'dir (ö. 150/767) (Buhârî, ts, C. 4, ss. 127; Hatîb el-Bağdâdî, 1417, C. 13, ss. 377, 378). Söz konusu haberin arkasından da Ca'd'ın (ö. 124/742 [?]), "Allah, Hz. İbrahim'i dost edinmedi" ve "Allah, Hz. Musa'ya hitap etmedi" şeklindeki görüşlerinden dolayı feci bir şekilde öldürüldüğünü haber vermektedir. En son müellif, "Cehm (b. Safvân) (ö. 128/745-46), görüşlerini Ca'd b. Dirhem'den almıştır" haberini nakletmektedir (Buhârî, 1398/1978, ss. 29). Başka bir yerde ise Abdullah b. İdris'in (ö. 192/807-808) "Bu fikri söyleyenlerin Yahudiler ya da Hristiyanlar mı?" diye sorduğuna dair rivâyete yer vermektedir (Buhârî, 1398/1978, ss. 29, 30).

Bu durumda Buhârî'ye göre meselenin kökleri, hicrî ikinci asra kadar uzanmaktadır. Ona göre bu görüşü ilk defa ortaya atan kişiler Ca'd ve Ebû Hanîfe'dir. Söz konusu görüş Ca'd'dan sonra Cehm ve onun taraftarları tarafından da dillendirilmiştir. Aynı zamanda bu görüş Ehl-i Kitap arasında da bulunmaktadır.

Müellif ilerleyen sahifelerde Yezid b. Harun'un (ö. 206/821) "Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyen zındıktır. Bunu söyleyen tövbeye çağrılır. Tövbe ederse eder, aksi halde katledilir" dediğine yer vermektedir

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

(Buhârî, 1398/1978, ss. 30). Buhârî, İbnü'l-Mübârek'in (ö. 181/797) hem Cehm'in hem de Cehmiyye'nin düşünce ve sözleriyle Hristiyan ve Yahudilerden daha kötü durumda oldukları görüşünü aktarmaktadır (Buhârî, 1398/1978, ss. 31). Buhârî başka bir defasında Süfyân b. Uyeyne'nin Amr b. Dînar dışında İbnü'l-Münkedir (ö. 131/748), Mansur, A'meş (ö. 148/765) ve Mis'ar b. Kidâm (ö. 155/772) gibi başka isimlerin de aynı görüşte olduğunu söylediklerini haber vermektedir. Müellif Süfyân'ın 'Kur'an mahlûktur' diyenlere çok öfkelendiğini, onlarla oturulmayacağını ve Allah'ın lanetinin de onlar üzerine olsun dediğini bildirmektedir (Buhârî, 1398/1978, ss. 33). Buna göre Bağdat'ta Yezîd b. Harûn, Basra'da İbnu'l-Mübârek ve Hicaz'da Süfyân gibi farklı bölgelerden müellifler, aynı görüşte birleşmektedirler.

Buhârî, Cehm dışında bunu iddia eden başka isimlere de değinmektedir. Bunlar arasında Hanefî mezhebine mensup olan Bişr b. Gıyâs el-Merisî'nin (ö. 218/833) ismini sıklıkla anmaktadır (Buhârî, 1398/1978, ss. 32-35). Bir başka seferinde o, Vekî' b. Cerrah'ın (ö. 197/812), muhtemelen Mürcie'den gördüğü Hanefileri, Cehmiyye fırkasının oluşmasında zemin hazırlamakla itham etmektedir. Zira ona göre Mürcie, imanı bilgi olarak kabul etmekte ve ameli imandan ayrı görmektedir. Bu düşünceler ona göre Cehmiyye'nin doğmasına sebep olmuştur (Buhârî, 1398/1978, ss. 34). Yine Buhârî, Merîsî dışında onun arkadaşı Müsenna el-Enmâtî'nin (ö. ?), Hanefilerden İmam Muhammed'in (ö. 189/805) (Buhârî, 1398/1978, ss. 36) ve Mu'tezile'den Ebû Bekir el-Esamm'ın (ö. 200/816) da Cehmî olduğuna dair görüşlere yer vermiştir (Buhârî, 1398/1978, ss. 38). Anlaşıldığı kadarıyla Buhârî, özellikle bazı Hanefî ve Mu'tezilî isimleri Cehmiyye fırkası mensubu olarak kabul etmektedir.

Buhârî rivâyet ilminin de imkânlarından faydalanarak, bu iddiaların tarihi seyrini kronolojik bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu esnada müellif sika addedilen seçkin âlimler topluluğunun görüşlerine dayanmaktadır. Sapkın addedilen görüş sahiplerinin ismini zikretmek suretiyle safını belli etmektedir (Çınar, 2020, ss. 215). Buhârî kendisinin selefin yolunu takip ettiğini "Benim için Cehmî ve Râfizî'nin arkasında namaz kılmakla Yahudi ve Hristiyan'ın arkasında namaz kılmak arasında bir fark yoktur. Bunlara (Cehmiyye mensubuna) selâm verilmez, hastalandıkları zaman ziyaret edilmez, onlarla evlenilmez, şehadetleri kabul edilmez ve kestikleri (hayvanın eti) de yenilmez." sözleriyle ifade etmektedir (Buhârî, 1398/1978, ss. 35). Müellifin bu ifadelerinde kendi duruşunu netleştirme, karşı taraf hakkında ulaştığı hükmü beyan etme ve muhataplarına Kur'an'ın yaratılmamış olduğu konusunda onlardan farklı düşünmediğini ispat etme çabası görülmektedir (Çınar, 2020, ss. 243, 244).

Buhârî, bu konuda Cehmiyye'nin hangi âyetleri delil olarak kullandığını da beyan etmektedir. O, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'dan (ö. 224/838) nakille söz konusu fırka mensuplarının en fazla kullandığı şu üç âyete eserinde yer vermektedir:

a. "Ve her şeyi yarattı, bir ölçüye göre takdir etti." (Kur'an-ı Kerim 25:2). Âyetteki "şey" ifadesinin içine Kur'an da girmektedir.

b. "Meryem oğlu Îsâ Mesîh ancak Allah'ın elçisidir, Allah'ın Meryem'e ulaştırdığı kelimesidir ve O'ndan bir ruhtur." (Kur'an-ı Kerim 4:171).

c. "Rab'lerinden kendilerine yeni bir öğüt (bir uyarı) gelmez ki, onlar mutlaka onu alaya alarak, kalpleri de gaflette olarak dinlemesinler." (Kur'an-ı Kerim 21:2). Âyetteki "yeni bir öğüt" manasına gelen "محدث" (muhdeş) kelimesine istinaden onlar Kur'an'ın "muhdes yani yaratılmış" olduğunu iddia etmektedirler (Buhârî, 1398/1978, ss. 44-45).

Buhârî, bu meselede karşı delil olarak muhaddislerin şu âyetleri kullanıldığını haber vermektedir.

a. Süfyân b. Uyeyne; "Dikkat edin, yaratmak da emretmek de yalnız O'na mahsustur." (Kur'an-ı Kerim 7:54). âyetine binaen Allah'ın yaratmasının, emrinden farklı olduğunu, dolayısıyla Allah'ın emri olan Kur'an ile yaratma sıfatının ayrı olduğunu beyan etmektedir (Buhârî, 1398/1978, ss. 45).

b. İbnü'l-Mübârek, Hz. Musa'nın söylemesi istenen "Şüphe yok ki ben Allah'ım. Benden başka hiçbir ilâh yoktur." (Kur'an-ı Kerim 20:14) hitabı hakkında, "Her kim "Bu mahlûktur." derse dinden çıkar. Çünkü bir yaratılmışın bu şekilde konuşması doğru değildir." demektedir (Buhârî, 1398/1978, ss. 31).

c. Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) ise "De ki: O Allah, birdir." (Kur'an-ı Kerim 112:1) ve "Şüphe yok ki ben Allah'ım. Benden başka hiçbir ilâh yoktur." (Kur'an-ı Kerim 20:14)

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

> âyetlerini delil getirerek, Kur'an mahlûktur diyenlerin bu âyetler karşısında diyecek bir sözlerinin bulunmayacağını beyan etmektedir (Buhârî, 1398/1978, ss. 33).

Buhârî, Hz. Musa'ya Yüce Allah'ın Şüphe yok ki ben Allah'ım. Benden başka hiçbir ilâh yoktur" (Kur'an-ı Kerim 20:14) hitabını, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu söyleyip insanların da kendi fillerinin yaratıcısı olduğunu söyleyen Mu'tezîle aleyhine bir delil olarak görmektedir. Zira bu âyeti okuyan bir kimse ilahlık iddiasında bulunmuş olmaktadır. Eğer bu söz, başkasının yarattığı bir söz ise o zaman bu kelam, Allah'ın kelamı gibi olmaktadır. Bu şekilde Allah başkasının kelâmı ile kaim olan bir kelam sıfatına sahip olur ki bu düşünülemez şeklinde görüşlerini beyân etmektedir (Buhârî, 1398/1978, ss. 75).

Buhârî Kur'an'ın değil ama kulların fiillerinin mahlûk olduğu kanaatindedir. Müellifin buna dair görüşleri müstakil bir bölümde tartışılmıştır.

İbn Kuteybe'nin Meseleye Bakışı

İbn Kuteybe eserine bir mukaddime ile giriş yapmıştır. Burada risâlenin telif sebebini açıklamış, ele aldığı konuları belli bir sistematik içinde sunmuş ve meseleleri birbiriyle irtibatlandırmıştır (İbn Kuteybe, 1349, ss. 9, 10). Müellif Kur'an telaffuzunun mahlûk olup olmadığı meselenin Ehl-i Hadis arasında ayrılıklara sebep olduğunu ifade etmektedir. Bu durumda müellifin öncelikli muhatap kitlesi, büyük ölçüde Ehl-i Hadis çevreleridir. İbn Kuteybe bu konuda, uzlaştırıcı bir tutum benimsemiş ve tarafları ortak bir zeminde buluşturmayı hedeflemiştir. Zaten eserin yazılış gayesi de söz konusu ihtilaflara son vermek ve tarafları orta yolda buluşturmaktır.

İbn Kuteybe, Kur'an hakkındaki tartışmaları hicrî ikinci asra kadar götürmektedir. Müellif, Cehm'in ve Ebû Hanîfe'nin bu konu hakkında konuşmadan önce Halku'l-Kur'an meselesinin bilinmediğini ifade etmektedir (İbn Kuteybe, 1349, ss. 56, 57). Anlaşıldığı kadarıyla İbn Kuteybe, ilgili konuda Buhârî gibi düşünmektedir.

İbn Kuteybe, Kur'an'ın yaratılmıştır diyenlerin şu âyetleri kullandığını belirtmektedir.

a. "Biz onu Arapça bir Kur'an kıldık." (Kur'an-ı Kerim 43:3). Onlara göre "جعل" (ceʿale) fiili "خلق" (halaka) yani yarattı manasınadır.

b. "Rab'lerinden kendilerine yeni bir öğüt (bir uyarı) gelmez ki…" (Kur'an-ı Kerim 21:2) Onlara göre "محدث" (muhdeṯ) kelimesi "yaratılmış" olmak manasınadır.

c. "Allah, Musa ile gerçekten konuştu." (Kur'an-ı Kerim 4:64). Onlara göre "كلم" (kelleme) kelimesi Allah Musa'nın kulağıyla işitebileceği bir kelam vücuda getirdi manasınadır (İbn Kuteybe, 1349, ss. 25, 26).

İbn Kuteybe'nin yer verdiği âyetlerden sadece ikinci sıradakine Buhârî de temas etmiştir. Burada sayılan âyetler dışında muhalif grupların kullandığı başka âyetler de olsa gerektir.

İbn Kuteybe Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı meselesi konuşulmaya başlayınca şüpheyi ortadan kaldırmak ve Kur'an'ın mahlûk olmadığını ifade etmek üzere Süfyân b. Uyeyne, Hammad b. Seleme, Yezid b. Harun, Ebû Muaviye ve İbnü'l-Mübârek gibi âlimlerin kendi dönemlerinde susmayı tercih etmediklerini, hak bildikleri şeyleri cesaretle savunduklarını, fetvalar verdiklerini ve delilerini ortaya koyduklarını ifade etmektedir (İbn Kuteybe, 1349, ss. 62). Buhârî de söz konusu isimlere ve onların görüşlerine eserinde etraflıca yer vermektedir.

İbn Kuteybe, Kur'an'ın mahlûk olmadığı konusunda Ehl-i Hadisin görüşlerini ispat etmek üzere delil getirdiği âyetleri (İbn Kuteybe, 1349, ss. 59) şu şekilde sıralamaktadır:

a. "Dikkat edin, yaratmak da emretmek de yalnız O'na mahsustur." (Kur'an-ı Kerim 7/54).

b. "Şüphe yok ki ben Allah'ım. Benden başka hiçbir ilâh yoktur." (Kur'an-ı Kerim 20:14).

İlgili ayetlerden ilkinde Kur'an'ı, yaratılmış âlemin dışına çıkarma eğilimi gözükmektedir. Bu ayet Buhârî'nin eserinde de yer almaktadır (Buhârî, 1398/1978, ss. 45). İkinci ayette ise Mu'tezile'nin insanın kendi fiillerinin yaratıcısı olduğu fikrine atıf yapılmaktadır. Buhârî de bu ayete değinerek benzer bir yaklaşım sergilemektedir (Buhârî, 1398/1978, ss. 31). Bu durumda söz konusu delillerin Kur'an'ın mahlûk olmadığını ifade eden kesimler arasında muhaliflere cevap vermek üzere kullanıldığı nihayetinde müelliflerin de bu delillere eserlerinde yer verdiği ifade edilebilir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Halku'l-Kur'an'a Dair Görüşlerin Değerlendirmesi

Halku'l-Kur'an'a dair tartışmalar hicrî ikinci asrın ortalarına kadar uzanmaktadır (Demirel, 2021, ss. 29-43; Yavuz, 1997b, ss. 371). Bu konudan ilk bahsedenin Emevî halifesi II. Mervan'ın mürebbisi ve annesinin kardeşi olan Ca'd ve ondan sonra Cehm olduğu haber verilmektedir. Bilahare bunlara Bişr b. Gıyâs da katılmıştır (Güzel, 1996, ss. 259, 260; Işık, 1967, ss. 35, 36; Koçyiğit, 1989, ss. 190, 192, 193). Nitekim Osman ed-Dârimî (ö. 280/894) eserinde bu düşüncenin ilk defa Basra'da Ca'd tarafından ortaya atıldığını, Horasan bölgesinde ise Cehm'in bu görüşü dillendirdiğini belirtmektedir (Dârimî, 1416/1995, ss. 21). Öte yandan İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz* adlı eserinde bu meseleyi tartışanların Cehm ile İmam-ı Azam olduğunu söylemektedir. Fakat *'Uyûnü'l-ahbâr* isimli eserinde ise bunu ortaya atanın Şîa'dan Beyân b. Sem'ân (ö. 119/737) veya Mugīre b. Saîd el-İclî (ö. 119/737) olduğunu belirtmektedir. Yine o, Bişr'in de bu görüşe sahip olduğunu bildirmektedir (Ahmed, 1983, ss. 248, 249; İbn Kuteybe, 1418, C. 2, ss. 56, 165). Daha geç dönem müelliflerden Râgıb el-İsfehânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) ise Beyân b. Sem'ân'ın, Ebû Hanîfe'ye soru sorduğunu onun da 'Kur'an mahlûktur' dediğini, küfürle itham olununca bilahare bu görüşünden döndüğünü nakletmektedir (Râgıb el-İsfahânî, 1988, ss. 170-172).

Kaynaklarda İmam-ı Azam'ın ve talebelerinin 'Kur'an, Allah'ın kelâmıdır' dışında bir şey söylemediklerine dair rivâyetler bulunmaktadır (Hatîb el-Bağdâdî, 1417, C. 13, ss. 377, 378; İbn Abdülberr, 1305, ss. 166). Modern dönemde Zâhid el Kevserî (ö. 1952) ve M. Ebû Zehra (ö. 1974) Ebû Hanîfe hakkında nakledilen rivâyetlerin aslının olmadığını, iddia sahiplerinin ona olan hasımlığından dolayı bunları söylediklerini ifade etmektedirler (Ebû Zehra, 1997, ss. 207; Kevserî, 1349, ss. 56-61). Muhtemelen Ashâbü'l-Hadis'in bu ithamlarının arkasında Ehl-i Re'yden gördükleri Ebû Hanîfe hakkındaki besledikleri ön yargılar bulunmaktadır. 'Kur'an mahlûktur' fikrinin Ebû Hanife'ye isnad edilmesi, vefatına müteakip bir dönemde gerçekleştiği ve bunda da fıkıhta Hanefî itikatta Mu'tezilî olan Ebû Duâd ve Bişr el-Merîsî gibi isimlerin etkili olduğu, söz konusu ithamların onlar üzerinden geriye dönük bir inşa faaliyeti şeklinde gerçekleştiği ve İmam-ı Azam'ın isminin de bu arada onlarla beraber anıldığı ifade edilmektedir (Atalay, 2024, ss. 1132; Demirel, 2021, ss. 35, 36; Ümit, 2010, ss. 109).

Gerek Buhârî gerekse İbn Kuteybe'nin Halku'l-Kur'an fikrinin kaynağı konusundaki görüşlerinde Ehl-i Hadisin etkisinde kaldığı anlaşılmaktadır. Oysa Buhârî, bizzat Ehl-i Hadis içerisindeki bir grubun haksız itham ve baskılarına maruz kalmış; İbn Kuteybe de aynı ekolün yürüttüğü itibarsızlaştırma süreçlerine tanıklık etmiştir. Buna rağmen her iki müellifin de Ehl-i Hadisin İmam-ı Azam hakkındaki olumsuz rivayetlerini sorgusuz kabul ederek eserlerine taşımaları, mezhep aidiyetinin ulaştığı boyutu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu tutumda; Buhârî'nin selef çizgisine bağlılığını ve Ehl-i Hadise olan sadakatini ispat etme kaygısının, İbn Kuteybe'nin ise Ehl-i Hadis içindeki farklı düşünenleri uzlaştırma çabasının belirleyici olduğu da ifade edilebilir.

Kulların Fiillerinin Mahlûk Olduğuna Dair Değerlendirmeleri

Buhârî eserinin ikinci bölümünü kulların fiillerinin mahlûk olduğu konusuna tahsis etmiştir. İbn Kuteybe ise eserinde lafız meselesi için müstakil bir bölüm açmış ve burada Kur'an telaffuzunun mahlûk olup olmadığını tartışmıştır. Her iki müellif de görüşlerini ispatlamak üzere bazı delillere başvurmuşlardır.

Buhârî'nin İspat Metodu

Buhârî, Halku'l-Kur'an meselesine dair ortaya çıkan belirsizliklerin giderilebilmesi için dinin temel kaynaklarına yani öncelikle Kur'an'a ve sünnete başvurmaktadır (Buhârî, 1398/1978, ss. 62). Bundan dolayı eserinde önce Kur'an'a, daha sonra sünnete ve en son selefin görüşlerine yer vermiştir. Bu tercih, onun meseleye yaklaşımında nass merkezli bir epistemolojiyi benimsediğini göstermektedir. Buhârî, söz konusu problemde Kur'an'ın zatı ile ona taalluk eden insan fiilleri arasında açık bir ayrım yaparak görüşünü temellendirmektedir. Bu bağlamda müellif önce kulların fiillerinin mahlûk olduğunu fakat Kur'an'ın, yani ilahî kelâmın ise mahlûk olmadığını beyan etmektedir. Bu genel ilkeye bağlı olarak kulların Kur'an'a taalluk eden kıraat (okuma), hıfz (ezberleme) ve kitâbet (yazma) gibi fiillerinin ise Kur'an'dan ayrı olarak mahlûk olduğu sonucuna varmaktadır. Buhârî bu çıkarımını ispat etmek üzere *tümevarım* yöntemini kullandığı ifade edilebilir. Buhârî önce kendi koyduğu ilkeyi şu şekilde ifade etmektedir:

> "İnsanların hareket, ses, kazanç ve yazışları yaratılmıştır. Kur'an ise, açıkça okunan, Mushaflarda tespit edilmiş mestur ve yazılı olan, kalplerde tutulan yaratılmamış Allah kelâmıdır." (Buhârî, 1398/1978, ss. 47).

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Ardından Buhârî, bu iddiasını ispat etmek üzere kullandığı delilleri sistematik bir biçimde şöyle sıralamaktadır:

a. Hz. Peygamber, Allah'ın, her sanatçıyı ve sanatını yarattığını haber vermektedir. Aynı doğrultuda Yüce Allah "Allah, yaptıklarınızı da yaratmıştır." (Kur'an-ı Kerim 37:96) buyurmaktadır (Buhârî, 1398/1978, ss. 46).

b. Kulların fillerinin yaratıldığı düşüncesi tabiûn dönemine kadar uzanmaktadır. Nitekim Yahyâ b. Saîd (ö. 143/760), kendi zamanında *Kulların filleri yaratılmış* kanaatine sahip olan kimselerin bulunduğunu haber vermektedir (Buhârî, 1398/1978, ss. 47).

c. Tabiûn müfessirlerinden İshâk b. İbrahim, Katâde ve Mücâhid gibi âlimler "Satır satır yazılmış, ince deri üzerine yayılmış Kitâb'a" (Tûr 52/2, 3) âyetini "kitab" ve "mushaf" şeklinde tefsir etmektedirler (Buhârî, 1398/1978, ss. 47). Bundan dolayı kişinin Kur'an'ı yazması ve fiilindeki kesbi yaratılmıştır (Buhârî, 1398/1978, ss. 49).

d. Hz. Peygamber "iman", "tasdik", "cihad", "hayr" şeklindeki dinî inanç ve ibadetleri amel olarak beyan etmektedir (Buhârî, 1398/1978, ss. 49-53).

e. Kur'an tilâveti, ezan okuma ve zikir gibi okunan, söylenen ve işitilen şeyler de birer ameldir (Buhârî, 1398/1978, ss. 53-57).

f. Kur'an, Allah'ın emrinin dışa yansıması olan kelam sıfatıdır ve yaratmasından önce de vardır (Buhârî, 1398/1978, ss. 60).

g. İbn Abbas, Câbir b. Abdillah, Şa'bî, Saîd el-Müseyyeb gibi âlimler, Allah'ın kitabının satılmayacağı fakat insanların ellerinin ürettiği mushafın satılabileceği yönünde görüş belirtmişlerdir (Buhârî, 1398/1978, ss. 63-67).

h. Hz. Peygamber'den Kur'an'ı güzel ses ile süslemeyi teşvik eden çok sayıda hadis nakledilmektedir (Buhârî, 1398/1978, ss. 67-69). Sahâbeden de bu yönde haberler gelmektedir (Buhârî, 1398/1978, ss. 69, 70).

i. Tilâvet, Hz. Peygamber'in ve ashâbın ameli iken, vahiy sadece Allah'ın inzal buyurduğu kelâmıdır. İnsanların okuyuşları, anlayışları, öğrenişleri ve dillerinde farklılıklar bulunmaktadır. Kimisi daha güzel, daha süslü ve daha hoş bir sedayla okurken kimisi de onlar gibi okuyamaz, tilâvetlerden bazısı kısa bazısı uzundur. Fakat ilâhî kelâmda böyle bir durum olmaz (Buhârî, 1398/1978, ss. 73).

j. Ensardan Ziyâd b. Lebîd'in Hz. Peygamber'e "Kalplerin ezberleyip saklamış iken, nasıl ilim kaldırılır" sözünün mahiyetinde Kur'an'ın hıfzedilmesi yoluyla kalplerde tahayyül eden şeyle Kur'an'ın aynı şey olmadığına işaret bulunmaktadır (Buhârî, 1398/1978, ss. 79, 80).

k. Hz. Peygamber istiaze yaptığında Allah'ın kelimeleriyle istiaze yapmayı emretmiştir. Bu durum, zâtî sıfatlarından birisiyle istiaze yapılmanın meşru olduğuna delildir (Buhârî, 1398/1978, ss. 96-99).

l. Allah isminin nakşedildiği yüzüklerle tuvalet ihtiyacı giderilebilir, abdestsiz olarak Mushaf'a ve Allah'ın isminin ya da yazılı olduğu dirhemlere dokunulabilir ve Mushaf necaset bulunan yatak üzerine konulabilir (Buhârî, 1398/1978, ss. 101). Ehl-i Kitap mensuplarına içinde âyet yazan mektup teslim edilebilir (Buhârî, 1398/1978, ss. 103-104). Bu durumda Allah isminin ve kelâmının yazıldığı malzemeyle Allah ismi ve onun kelamı olan Kur'an bir değildir.

m. Namazda okunan Kur'an kıraattir ve kıraat, Mushaflarda yazılı, kalplerde mahfûz ve lisanlarda okunmaktadır. İnsanların kıraat, hıfz ve kitâbet eylemleri yaratılmıştır. Buna karşılık okunan, hıfz olunan ve yazılan mahlûk değildir (Buhârî, 1398/1978, ss. 1115-116). Bu doğrultuda insanların fiilleri ve fiillerine konu olan Kur'an aynı şey değildir.

n. Nihayetinde Buhârî, Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Yahyâ b. Saîd el-Kattan ve Mu'temir b. Süleyman (ö. 187/803) gibi muhaddislerin de ta baştan beri kulların kelâmının mahlûk olduğunu ifade ettiklerini haber vermektedir (Buhârî, 1398/1978, ss. 117). Bu şekilde müellif, kendi tezini bu büyük otoriteye dayandırmakta, kendi iddia ettiği görüşlerinin tutarlı olduğunu ve selef yolunu takip ettiğini ispat etmeye çalışmaktadır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Buhârî'nin temel iddiası, fiil ile fiilin konusunu birbirinden ayıran bir tasnif üzerine kurulmaktadır. Ona göre insanların hareket, ses ve eylemleri yaratılmıştır; ancak bu eylemlerin konusu olan Kur'an, Allah'ın kelâm sıfatının bir tecellisi olarak mahlûk değildir. Böylece Buhârî, dilsel ve ontolojik bir ayrım üzerinden meseleye yaklaşmakta ve çözüm için orta bir yolu önermektedir. Müellif, Kur'an ayetleri, hadisler ve selef rivayetleri aracılığıyla söz konusu ayrımı temellendirmektedir. Aslında Buhârî'nin ulaştığı neticenin yalnızca *tümevarım* şeklinde mantıkî bir çıkarım değil aynı zamanda naklî temellere dayanan bütüncül bir yaklaşım olduğu ifade edilebilir.

Buhârî yaratma ve nispet etme konusunda fiil, fâil ve mefûlun durumunu ortaya koymada insanların ihtilaf ettiklerini haber vermektedir. Müellif Kaderiye'nin, fiillerin tamamını Allah'a nispet etmeyerek bunları bütünüyle insana isnat ettiklerini ve böylece insanı fiillerinin mutlak fâili yaptıklarını, buna karşılık Cebriye'nin tüm fiillerin Allah'tan sudur ettiğini savunarak hem fâili hem de mefûlü bir fiilde topladıklarını, Cehmiyye'nin ise fiil ile mefulün özdeş olduğunu ileri sürerek hem Allah'ı hem de beşeri aynı mevkide gördüklerini ifade etmektedir (Buhârî, 1398/1978, ss. 114-115). Ona göre bu tartışmalar Câhiliyeye dönüş ve Araplaşmadan başka bir şey değildir. Zira onlar bu işi ilim ehline bırakmak yerine hevâlarının ardına düşerek fırka fırka olmuşlardır (Buhârî, 1398/1978, ss. 66). Buhârî bu konuda şöyle demektedir:

> "Allah Teâlâ Ehl-i Hevâ'nın hiçbirisine kendi gruplarından, kendi isnadlarıyla Hz. Peygamber'in hükümlerinden bir hüküm veya farz ve yine peygamberlerin sünnetlerinden bir sünnet getirme imkânı vermemiştir. Ancak onların Ehl-i Hadisle uğraştığı şeyler müstesna. Bunlar Kur'an'ı ikiye taksim edip, bir kısmına inanıp bir kısmına inkâr edenler gibidir. Ehl-i İlmin naklettiği sünnetlerden bir kısmını reddeden, sünnetlerin geri kalanını da inkâr etmiş olur. Böylece onlar sünnetlerden, Kitâb'dan ve İslam'ın emirlerinden uzaklaşmış olurlar" (Buhârî, 1398/1978, ss. 77).

Buhârî bir eylem olarak Kur'an'ı okuma, yazma ve dinlemeyi, Kur'an'dan ayrı görmekte ve bunları kula ait bir fiil olarak kabul etmektedir. Kula ait fiiller ise yaratılmıştır. O halde Allah'ın kelâmını okuma, yazma ve dinleme fiilleri de mahlûktur. Ancak onun esas manası ve delâlet ettiği şey ise mahlûk değildir. Bazı araştırmacılar bu fikirlerin daha sonraları Ehl-i Sünnet tarafından ortaya konulan kelâm-ı nefsî ve kelâm-ı lafzî ayrımının ilk nüvesini teşkil ettiği ifade etmektedirler (Demirel, 2021, ss. 97; Güzel, 1996, ss. 263).

Buhârî, fiilin bir şeyin meydana getirilmesi, mefûlün ise fiilden doğan sonuç olup, fiilden ayrı bir şey olduğunu söylemektedir. O, "halk" (yaratmak) fiilinin Allah'ın sıfatı, mahlûkun ise yaratma sonucu oluşan bir mefûl olduğunu ifade etmektedir. Mesela semayı ve yerleri var etmek Allah'ın bir fiili ve "ol" (Kur'an-ı Kerîm 2:117) lafzıyla meydana gelen sıfatıdır. Dolayısıyla yaratılan mefûl ve mahlûk iken Allah'ın sıfatı şeklinde ortaya çıkan fiili gayr-ı maklûktur (Buhârî, 1398/1978, ss. 113). Müellif bu görüşleri dillendirirken bir hadisçi gibi değil kelamcı gibi hareket etmektedir.

Buhârî, Allah'ın fiil ve sıfatı ile kulların filleri hakkında ilim ehlinin şöyle dediğini aktarır:

> "Yaratma Allah'ın fiili, bizim fiilimiz ise yaratılmıştır. Yine gizli açık sözün her türlüsü Allah'ın fiilidir. Nitekim Allah "Sözünüzü ister gizleyin isterse açıklayın, O gönüllerdeki olanları bilendir" (Kur'an-ı Kerîm 67:13-14) buyurmaktadır. Yani sözün gizlisi ve açıktan olanı, Allah'ın fiili, Allah'ın sıfatıdır. Mefûl ise Ondan gayrı olan yaratıklardır." (Buhârî, 1398/1978, ss. 114, 115).

Buhârî zikri geçen ilim ehlinin kimler olduğunu açıkça belirtmemektedir. Bununla beraber müellif, kulların sözünün mahlûk, Allah'ın kelamının mahlûk olmadığını ve kullarının fiillerinin yaratılmış olduğunu savunan Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843) gibi bazı isimlerden bahsetmektedir (Buhârî, 1398/1978, ss. 86). Müellif onun Mısırlılarla birlikte Allah kelâmının mahlûk olmadığı fikrini benimsediğini (Buhârî, 1398/1978, ss. 61), kul fiillerinin yaratılmış olduğu fikrini savunduğunu, bu görüşlerinden dolayı mihneye maruz kaldığını, aslında onun bidat ehlinden olmadığını söylemektedir (Buhârî, 1398/1978, ss. 86). İbn Hacer, Nuaym hakkında Mesleme b. Kâsım'dan (ö. 353/964) nakille şunları aktarmaktadır: "Nuaym'ın Kur'an hakkında tehlikeli fikirleri vardı. O, Kur'an'ın Levh-i mahfuzdaki şekliyle Allah kelâmı, insanların elindeki şekliyle mahlûk olduğunu ve bu şekilde iki Kur'an bulunduğunu kabul etmekteydi." Arkasından İbn Hacer, Nuaym'ın "insanların ellerindeki şekliyle" ifadesiyle, insanların dilleriyle tilâvet ettikleri, elleriyle yazdıkları Kur'an'ı kastetmiş olabileceğini söylemektedir. Bu durumda Nuaym'ın Kelâmullah'ı yazan mürekkep, yazıldığı kâğıt, yazan hattat, okuyan kârî ve onun sesinin yaratıldığını, Allah kelâmının ise mahlûk olmadığı fikrini benimsemiş olabileceğini ifade etmektedir (İbn Hacer, 2014, ss. 4/236).

Aslında Buhârî'nin yaşadığı dönemde, Kur'an'ın değil fakat onun telaffuzunun ve kıraatinin mahlûk olduğu görüşünü benimseyen İbn Küllâb (ö. 240/854), Ebû Sevr (ö. 240/854), Hâris el-Muhâsibî (243/857)

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

ve Hüseyin el-Kerâbîsî (248/862) gibi sünnî kelamın ilk temsilcileri de bulunmaktadır (İbn Abdülberr, 1305, ss. 106; İbn Hacer, 1379, C. 13, ss. 492, 493; Ayrıca bk. Melchert, 2005, ss. 400-404; Yücedoğru, 2006, ss. ;79-95; Yamanus, 2023, ss. 62-70). Buhârî'nin fikirlerini inşa ederken söz konusu kimselerden etkilendiğini söyleyenler bulunmaktadır (Melchert, 2005, ss. 400).

Son olarak Buhârî'nin görüşlerini ispatlamak üzere kullandığı hadislerin sıhhat durumunu da kısaca değinmekte fayda vardır. Buna dair yapılan bir çalışmada eserde muttasıl hadislerin yanında muallak hadislerin de yer aldığı, bunların bir kısmının da *el-Câmiʿu's-Sahîh*'te bulunduğu belirtilmektedir. Müellifin hadis aldığı hocalarının bir kısmının cerhe uğradığı ve bir kısmının da bid'atçılıkla itham edildiği, bu yüzden eserde zayıf hadislerin bulunduğu zaten kitabın yazılış amacının da sahîh hadisleri içeren bir eser yazmak olmadığı ifade edilmektedir (Temiz, 2015, ss. 137-140). Bu çerçevede müellifin sıhhat durumunu öncelemeden kendi görüşlerine dayanak olabilecek haberleri tercih ettiği ve bid'at ehlinden görülen muhaddislerden hadis nakletme konusunda da daha müsamahakâr davrandığı ifade edilebilir.

İbn Kuteybe'nin İspat Metodu

İbn Kuteybe Ehl-i Hadis içerisinde yaşanılan ayrılıkların en büyük sebebini, *mes'eletü'l-lafẓ* olarak görmektedir. Müellif, bu meseleden dolayı insanlar arasında bir şaşkınlık hali oluştuğunu ve danışmak üzere âlimlere başvurduklarını ifade etmekte ve âlimlerin de bu konuda şu üç gruba ayrıldıklarını haber vermektedir:

a. Kıraat katıksız bir fiildir ve kulların diğer filleri gibi yaratılmıştır. Kur'an kıraatten başka bir şeydir.

b. Kıraat, Kelâmullah'ın aynısıdır ve kim okuma eyleminin yaratılmış olduğunu söylerse Kur'an yaratılmıştır fikrinin benimsemiş olur.

c. Bu konu, daha önce insanların ağzına almadıkları, konuşmadıkları bir bidattir. O halde konuşmamak tevakkuf etmek gerekir (İbn Kuteybe, 1349, ss. 52, 53).

İbn Kuteybe bu görüş sahiplerinin kimler olduğuna değinmez, fakat ilk gruba Buhârî gibi düşünenlerin dâhil edilmesi mümkündür. Müellif bütün grupların kendi görüşlerini ispat etmek için Ahmed b. Hanbel'i referans aldığını söylemektedir. Hatta "Kim kıraatin yaratılmış olduğunu söylerse Cehmîdir, Cehmî de kâfirdir. Kim de kıraatin yaratılmamış olduğunu söylerse, bu söz bid'atdir ve her bid'at ateştedir." sözünün Ahmed b. Hanbel'e nispet edilmesini doğru bulmamakta ve İbn Hanbel'in haktan başka bir şey söylemeyeceğini, bu sözün de hak olmadığını ifade etmektedir (İbn Kuteybe, 1349, ss. 53, 54).

İbn Kuteybe bu üç görüşten yalnızca üçüncü görüşü tasvip etmemekte; buna karşılık, birinci görüşü tercih ettiğini belirtmekle birlikte, ikinci görüşün mensuplarını tamamen dışlamayan bir üsluptan da uzak durmaktadır. Bu durum, müellifin meseleye uzlaştırıcı bir kimlikle yaklaştığını göstermektedir. Zira Kevserî, müellifin son dönem eserlerinde (*el-İhtilâf fi'l-lafẓ* adlı kitabını kastetse gerek) üslubunu düzelttiğinden, gelişen hadiseler ve zamanın şartlarından dolayı yazılarında mutedil bir çizgiye yöneldiğinden bahsetmektedir (Kevserî, 1349a, ss. 5). İbn Kuteybe'ye göre Ehl-i Hadis arasındaki ihtilafın kaynağı ise fer'i bir meseledir ve taraflar, "kıraat" ve "Kur'an telaffuzu" üzerinde anlaşmazlık yaşamaktadırlar. Müellif bu konuda ayrılığa düşenlerin meseleye tek yönlü baktıklarını ve onların ne hakkı ortaya koyacak bir temyiz güçleri ve dikkatli araştırma yetileri ne de dilin inceliklerine hâkimiyetleri olmadığını ifade etmekte ve adeta kendisini bu konuda yetkin birisi olarak göstermektedir (İbn Kuteybe, 1349, ss. 50).

İbn Kuteybe görüşlerini ispat sadedinde, *kıraat* kelimesinin diğer kelimelerden farklı olarak hem *amel* hem de *Kur'an* manasını içeren çok anlamlı bir lafız olduğunu beyan etmektedir. O, Kur'an'ın yazma, okuma, dinleme ve ezber gibi fiillerle amele dönüştüğüne dikkat çekmektedir. Bundan dolayı Kur'an'ı yazma, kıraat etme, dinleme ve ezberleme eylemi birer ameldir ve bu ameller yaratılmıştır. Yazılan, okunan, ezberlenen ve dinlenen ise Kur'an'dır ve bu yönüyle o yaratılmış değildir (İbn Kuteybe, 1349, ss. 63, 64). Ayrıca bir kimsenin "tilâvet ettim" demesi hem bir *fiile* yani amele hem de bir *mefûle* yani Kur'an'a delâlet etmektedir. Çünkü telaffuz esnasında dilin hareketiyle ortaya çıkan ses ve sese dönüşen kelimeler Kur'an lafızlarını taşımaktadır. Diğer fiil ve mefûller ise bu özelliği taşımaz; zira onlar Kur'an gibi ilahî bir metni değil, sıradan içerikleri aktarırlar (İbn Kuteybe, 1349, ss. 65).

Müellife göre bir kişinin "Kur'an'ı kıraatim" ve "Kur'an'ı telaffuzum" şeklinde veya "Kur'an'ın kıraati Kur'an'dan ayrıdır, lafız da Kur'an'dan ayrıdır" sözleri sanki kıraatin ve lafzın Kur'an'la birleşik olmadığı vehmine sebebiyet vermektedir. Aslında bunu söyleyen kişi okuduğu şeyin Kur'an olduğunu ifade etmekte ve kıraatin hem bir okuma amelini hem de Kur'an'ı içerdiğini ifade etmek istemektedir (İbn Kuteybe, 1349,

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

ss. 86, 87). İbn Kuteybe'nin bu izahları ise ikinci görüş sahiplerinin vehmettikleri şeyleri izah sadedinde gibi gözükmektedir.

İbn Kuteybe'nin değerlendirmelerinde Buhârî'den farklı olarak Allah'ın kelâm sıfatı ve yaratma fiili gibi kelâmî izahlar bulunmamaktadır. Ayrıca İbn Kuteybe kendi görüşlerini ispatlamak için âyet, hadis ya da selefin görüşlerine başvurmamaktadır. Müellif sorunu dilsel (lugavî) ve edebî yönlerden ele alarak çözme eğilimindedir. Ancak meseleyi açıklamak ve kendi görüşünü kanıtlamak için kullandığı *amel*, *fiil* ve *mefûl* gibi kavramlar, Buhârî ve onun gibi düşünenlerin yaklaşımlarını anımsatmaktadır. Bu doğrultuda İbn Kuteybe, konuyu daha çok lugavî (filolojik) ve belagat perspektifinden ele alırken, Buhârî yer yer kelâm ve mantık ilminden de faydalanarak meseleyi tartışmaktadır. İbn Kuteybe'nin kullandığı kavramlar ve sorunu çözmede takip ettiği yaklaşım, Buhârî ve onun gibi düşünen âlimlerin görüşleriyle örtüşmektedir. Bu da İbn Kuteybe'nin, meselenin özünü anlamada benzer bir yaklaşım izlediğini, fakat bunu farklı bir üslupla sunduğunu göstermektedir.

Ehl-i Hadisin Kendi İçinde Özeleştirisi

Mihne döneminde ve sonrasında birçok muhaddis Kur'an konusundaki kanaatleri sebebiyle tenkit edilmiştir. Hatta ricâl kitaplarındaki biyografilere bakıldığında buna dair birçok örneğe rastlanabilir (Ebû Gudde, 1975, ss. 311; Hansu, 2004, ss. 298, 299; Özafşar, 2015, ss. 71; Dülber, 2020, ss. 1-54).

Halku'l-Kur'an meselesinde Yahyâ b. Ma'în (ö. 233/848), Ali b. el-Medinî (ö. 234/849) ve Züheyr b. Harb (ö. 234/849) gibi birçok muhaddis hasımları tarafından haksız ve ölçüsüz şekilde itham edilerek itibarları zedelenmiştir (Ebû Gudde, 1975, ss. 311). Ehl-i Hadis arasında "lafız" meselesi yüzünden baskılara maruz kalmış muhaddislerin en meşhuru ise Buhârî'dir. Kaynaklarda geçtiğine göre o, Nîşâbur şehrine geldiğinde büyük bir coşkuyla karşılanmış, ancak ders esnasında birinin Kelâmullah'ın durumu hakkındaki sualine, "insanların telaffuzunun kulların fiili olduğu ve kulların fillinin de yaratılmış olduğu" şeklinde cevap vermesi üzerine mecliste bir karışıklık ortaya çıkmıştır. Bu cevap üzerine, Ahmed b. Hanbel'in yakın dostu ve Nîşâbur'un önde gelen muhaddisi Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî, "kulların fiilinin yaratılmış olduğunu söylemenin küfür olacağını ve bu görüş sahiplerinin de ehl-i bid'atten sayılacağını ve onunla aynı mecliste oturulmayacağını" belirtmiştir. Bu olayların ardından Buhârî de şehri terk etmek zorunda kaldığı, Zühlî'nin değer bölgelere mektuplar göndererek Buhârî'yi zor durumda bıraktığı nakledilmektedir (Zehebî, 1380, C. 12, ss. 456-463; İbn Hacer, 1380, ss. 684-685;85; Ayrıca bk. Ebû Gudde, 1975, ss. 311-312; Özafşar, 2015, ss. 67-68).

Buhârî eserinde, Ahmed b. Hanbel'in izinden gittiğini söyleyen bazı kişilerin Hanbelî mezhebinin inceliklerini tam anlamadıklarına dikkat çekmektedir (Buhârî, 1398/1978, ss. 62). Muhtemelen kendisi de söz konusu kesimlerin mihnesine maruz kalmıştır (Hansu, 2012, ss. 168-169). *Halku efʿâli'l-ʿibâd* isimli eserini de, farklı görüşler olmakla birlikte (Temiz, 2015, ss. 140), bu süreç sonrasında yazdığı ifade edilmektedir (Kâtip Çelebi, 1941, C. 1, ss. 722; Ebû Gudde, 1975, ss. 312; Aktaş, 1446/2024, ss. 427, 430). Eserin içeriği ve dönemin şartları göz önüne alındığında, *Halku efʿâli'l-ʿibâd*'ın Buhârî'nin maruz kaldığı bu zorlu süreçlerin ardından, yaşadığı tecrübelerin bir muhasebesi olarak kaleme alındığı görüşü gerçeğe daha yakın durmaktadır. Ancak şu kadar var ki bazı âlimler Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî'nin Buhârî'ye bu kadar sert çıkmasının sebebini, kişisel bir sürtüşme olarak değil Buhârî'nin kelâmî meselelere fazla girmesiyle açıklamaktadırlar. Zira Zühlî, Ahmed b. Hanbel gibi kelâm tartışmalarına girmeyi sakıncalı bulurken, Buhârî ise ihtiyaç duyulduğunda bu meselelerin tartışılmasını vâcib görmektedir (Sübkî, 1413/1992, C. 2, ss. 229, 230). Başka âlimler ise Zühlî'nin bu tutumunu, Buhârî'ye duyduğu kıskançlıkla ilişkilendirmektedir (Zehebî, 1405/1985, C. 12, ss. 457; Ayrıca bk. Kocaoğlu, 2020, ss. 84-87, 97-99). Neticede, Buhârî'nin Nîşâbur'a gelişiyle birlikte Kur'an'ın telaffuzu (lafz) meselesinde ortaya koyduğu yaklaşım, hem ilmî bir ayrışmaya zemin hazırlamış hem de itibarını sarsmak isteyen muhalifleri için kullanışlı bir araç haline getirilmiştir.

Buhârî hali hayatta iken hadisleri alınmaz ilan edildiği, Hanbelî mezhebi müntesiplerinden olan İbn Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 327/938), Zühlî'nin kendisine gönderdiği bir mektubu nedeniyle babası Ebû Hâtim ile Ebû Zür'a er-Râzî'nin, *lafız* düşüncesinden dolayı Buhârî'nin hadislerini terk ettiklerini haber vermektedir (İbn Ebû Hâtim, 1952, C. 7, ss. 191). Neredeyse bir asır sonra bile Nîşâbur bölgesinde Buhârî'nin isminin hala "Kur'an'ın mahlûk olduğu" görüşüyle anıldığı görülmektedir. Nitekim Hassan b. Muhammed (ö. 349/960) Buhârî'nin eserine müstahrec yazmak istediğinde babasının: "Müslim'in kitabına yazsana. Çünkü Müslim'in kitabı daha bereketlidir. Ayrıca Buhârî, Kur'an lafzının mahlûk olduğunu söylerdi." dediğini aktarmaktadır (Zehebî, 1419/1998, C. 3, ss. 75).

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

İbn Kuteybe, mihne kaynaklı son ihtilafın Ashâb-ı Hadîs arasında cereyan ettiğini, Allah'ın dinin füruû ve usûlünden bile kılmadığı bir meselede şeytanın onları kandırdığını ve Kur'an'ın kelamullah olup mahlûk olmadığında hepsi hemfikir iken lafız meselesinde muhaddislerin birbirlerini tekfir ve telin ettiklerini, böylece onların muhalifleri nezdinde gülünç duruma düştüklerini söylemektedir. Muhtemelen onun yaşadığı zamanda bu konudaki ihtilaflar iyice artmış, dışlamalar, eziyetler ve tecritler çoğalmıştır. Kevserî, İbn Kuteybe'nin bizzat bu olaylara şahit olduğunu ifade etmekte ve aynı şekilde cerh ve ta'dîl türü eserler incelense musannifin işaret ettiği birçok örneğin bulunabileceğini ifade etmektedir (Kevserî, 1349, ss. 66).

Söz konusu dönemde Ehl-i Hadis arasındaki anlaşmazlıkların ileri boyutlara taşındığı ve bu durumun yazılan eserlere yansıdığı anlaşılmaktadır. Kevserî bu konuda şunları söylemektedir:

> "İbn Kuteybe, kendi zamanında meydan gelen şeylerin görgü şahididir. Her kim Buhârî'nin *Halku ef'âli'l-'ibâd*'ı ve Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü's-Sünne*'si dışında Harb es-Seyrecânî'nin *es-Sünne ve'l-cemâ'a*'sını ve onun meselelerin ele alan *el-Câmî* kitabını, Osman b. Sâîd es-Sizcî'nin *Nakz*'ını ve Huşeyş b. Asram'ın *es-İstikâme*'sini tetkik ederse -ki bunların hepsi İbn Kuteybe'nin çağdaşıdır- ilgili eserlerde birbirlerini tekfir eden ifadeler ve maksadı aşan tabirler bulacaktır." (Kevserî, 1349, ss. 10).

Hicrî dördüncü asırda cerh meselesine dair insaflı değerlendirmeler yapan musannifler de bulunmaktadır. Nitekim Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996), cerhedilen muhaddisler hakkında söylediği şu sözler bir öz eleştiri niteliği taşıması açısından önemlidir:

> "Hadiste, hafızlık derecesine yükselmiş âlimlerden bir kısmı, râvîleri cerhederken, cerh ettiği kimsenin kendisinden daha faziletli ve Allah korkusu taşıyan âlimler nazarında daha üstün olduğunu göz ardı ederek, çok cüretkâr bir şekilde laflar söylemiş ve ithamlarında oldukça ileri gitmişlerdir. Ancak böyle tenkitler, tenkit edenin aleyhine sonuçlanmıştır." (Ebû Tâlib el-Mekkî, 1426/2005, C. 1, ss. 300).

Sonraki asırlarda cerh için bazı ölçüler getiren müelliflerden Tâceddîn es-Sübkî (ö. 771/1370), cerhe dair önemli bir kural hatırlatmakta, sözü Buhârî hakkında konuşulanlara getirmekte ve bu hususta şunları söylemektedir:

> "Cerhte dikkat edilmesi gereken kurallardan birisi de cerh edenle cerh edilenin ihtilaflı oldukları akidevî meselelerdeki konumudur. Bunun örneklerinden birisi de Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim'in lafz meselesi yüzünden Buhârî'yi terk etmeleridir. Müslümanlar! Allah aşkına söyleyin, bir kimseye: "Buhârî metruktür." demek doğru mudur? O ki hadisi ilminin bayraktarı, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatin önderidir. Ey Müslümanlar, Allah aşkına söyleyin! Onun methi hak eden faziletleri, zem ve tenkide konu yapılabilir mi? Zira mes'eletü'l-lafz da haklı olan odur. Çünkü hiçbir akıllı kimse telaffuzunun, kendisinin sonradan meydana getirdiği fillerinden biri olduğu ve onu da Allah'ın yarattığı konusunda şüpheye düşmez." (Sübkî, 141071990, ss. 36).

Bu dönemde *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin eserlerine, mihne olaylarının nasıl yansıdığı da önemli bir konudur. Buhârî, aralarında yaşanan hadiselere rağmen *Sahîh*'inde Muhamed b. Yahyâ ez-Zühlî'den, ceddine nispet ederek otuz yerde rivâyette bulunmuştur (İbn Hallikân, 1977, C. 5, ss. 195). İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*'de Buhârî'nin ricâlinden mezhebinin propagandasını yapmamak kaydıyla itikâdî konulardaki tercihlerinden dolayı tan edilen yaklaşık yetmiş kişiye yer vermektedir (İbn Hacer, 1380, ss. 459, 460). İmam Müslim ise, rivâyet ehli olan kimselerden gelen rivayetlerin kabul edileceğini, buna karşılık bid'at ehli olan ya da rivâyet ehliyetini zedeleyen kusurlara sahip kişilerin rivayetlerinin kabul edilemeyeceğini ifade etmektedir (Müslim, 1421/2000, "Mukaddime", 5). Hatta lafız meselesi yüzünden birçok insan Buhârî'yi terk etmişken Müslim onu desteklemeye devam etmektedir (Hatîb el-Bağdâdî, 1417, 13/103; İbn Asâkir, 1985, 58/94; İbn Hallikân, 1977, 5/194, 195). Süyûtî, *Tedrîb*'de bid'at ile itham edilen râvîlerin isimlerini vermekte ve Buhârî ile Müslim'in ya da o ikisinden birisinin söz konusu râvîlerden nakilde bulunduğunu bildirmektedir. Bunların sayısı yaklaşık sekseni bulmaktadır (Süyûtî, 2016, 4/139-143). Tirmizî'nin, hocası Buhârî'den hadis naklettiği, hadislerin illetleri konusunda görüşlerine yer verdiği görülmektedir (Gökçe, 2022, ss. 48-50, 87-91, 459-469, 937-942). Bu durumda mihne olayları karşısında *Kütüb-i Sitte* ve diğer hadis müelliflerinin insaf ve adaleti elden bırakmadıkları ifade edilebilir (Akgül, 2021, ss. 492; Demirel, 20121, ss. 97-140). Şahyar, bid'at ehlinden hadis rivâyetinde bulunan *Kütüb-i Sitte* müellifleriyle ilgili yaptığı çalışmada "Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesini benimseyen her râvî cerh edilip hadisleri terk edilmiş olsaydı, *Kütüb-i Sitte* başta olmak üzere elimizde mevcut bulunan hiç bir hadis kaynağı ortaya çıkmamış olacaktı." demektedir (Şahyar, 2013, ss. 38).

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Bu durumda mihne ve Halku'l-Kur'an meselelerinden dolayı cerhe uğrayan râvîler hakkında muhaddislerin hepsinin aynı tavrı takındığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Hanbeli mezhebi içinde sonraları Haşeviyye veya Nâbite diye isimlendirilen bir kolun kalku'l-Kur'an meselesinde lafız-telaffuz birlikteliğini sürdürdüğü, özellikle Buhârî ve onun gibi müellifleri cerhe tabi tutanların da Hanbeliler içinde bu zihniyete sahip bir grup olduğu ifade edilmektedir (Özafşar, 2015, ss. 78-79). Bu durumda hicrî dördüncü asırda Ashâb-ı Hadîs ekolünün hadisçileri temsil eden yegâne düşünce olma yapısını kaybettiği ve kelâm karşıtı zihniyetin Hanbeli düşünceyle özdeşleşmeye başladığı ifade edilebilir. Özellikle Eş'arî'den sonra *Ehl-i Hadis* veya *Ashâb-ı Hadîs* tabiri yerine *Selefî/Hanbelî hadisçiler* ve *Eş'arî hadisçiler* şeklinde iki ayrı isimlendirme kullanıldığı belirtilmektedir (Yamanus, 2023, ss. 354, 355).

Halku'l-Kur'an İhtilaflarının Ehl-i Sünnet Kelâmının Oluşmasına Etkisi

Kur'an'ın mahlûk olup olmadığına ilişkin sorgulamalar sona erdikten sonra, konu ilmî platformlarda kelâmî bir zeminde tartışılmış ve gelişen şartlara bağlı olarak bazı yeni ekoller teşekkül etmiştir. Daha önce Cehmiyye ve Mu'tezilî âlimler Kur'an hakkındaki iddialarıyla mihne hareketinin aktörleri olmuş, Ehl-i Hadisten bir grup ise bu kesimlere karşı sert bir şekilde tepki göstererek Kur'an lafzını tilâvet etmenin de Kur'an gibi mahlûk olmadığı görüşünü savunmuş ve buna muhalefet edenleri küfre girmekle itham etmiştir. Bu iki yaklaşım tarzına mesafeli duran İbn Küllâb, Muhâsibî ve Kerâbîsî gibi kendilerine Küllâbî denilen âlimler Ehl-i Sünnet kelâm hareketinin şekillenmesine katkı sağlamışlardır. Aslında bu Ehl-i Hadis cephesinde ilk ayrışma olduğu ifade edilebilir. Küllâbî âlimler Kur'an'ın mana itibariyle mahlûk olmadığını, ancak lafzı ve insanlar tarafından tilâvet edilmesi açısından yaratılmış olduğunu iddia etmişler ve ilgili konuda Ahmed b. Hanbel taraftarlarıyla ayrışmışlardır (Yavuz, 1997b, ss. 372; Yamanus, 2023, ss. 62-67).

Buhârî'nin söz konusu meselelerde kendisinden sonraki âlimler üzerinde ne kadar etkili olduğu ise tespiti zor bir durumdur. Her ne kadar onun eserinde ortaya koyduğu fikirlerin, bazı anlatım farklılıklarıyla Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) görüşlerine benzediği ifade edilse de (Güzel, 1996, ss. 261), Eş'arî eserinde Buhârî'den hiç söz etmemektedir. Bilakis o, Kerâbîsî ve onun gibi kimselerin bu konudaki görüşlerine yer vermektedir (Eş'arî, 1400/1980, ss. 602). Bu durumda hem Buhârî'nin hem de Eş'arî'nin sözü geçen isimlerden etkilenmiş olduğu tezi daha isabetli gözükmektedir.

Mes'eletü'l-lafz, Ashâb-ı Hadîs içerisinde ciddi şekilde tartışılmış ve taraftar bulmuştur. Kaynaklar birlikte değerlendirildiğinde, Ahmed b. Hanbel'in Kelâmullah'ın yaratılmamış olduğu konusunda açık bir tavır benimsediği, buna karşılık *"mes'eletü'l-lafz"* tartışmalarına ihtiyatlı ve mesafeli yaklaştığı ifade edilebilir.. Hatta onun, Kerâbîsî'yi mes'eletü'l-lafz görüşünden dolayı sert bir şekilde tenkit ettiği, Kerâbisî'nin de benzer bir üslupla karşılık verdiği aktarılmaktadır. Ayrıca, Buhârî'nin Kerâbisî'nin arkadaşı olduğu ve bu mes'eletü'l-lafz görüşünü ondan aldığı da bildirilmektedir (İbn Hacer, 2014, 1/433; Ayrıca bk. Matrfî, 2023, ss. 53).

Buhârî, Ahmed b. Hanbel'in Kelâmullah'ın mahlûk olmadığı fakat onun haricindekilerin yaratılmış olduğu yönünde bir görüşü bulunduğunu söylemektedir. Bununla birlikte, onların anlaşılması zor olan meseleleri araştırıp irdelemeyi doğru bulmadıklarını, Resûlullah'ın (s.a.v.) açıklamadığı konular dışında kelamcılarla tartışmaya girmeyi de doğru görmediklerini ifade etmektedir. Fakat onun mezhebinin inceliklerini anlamayan fırkaların ondan sabit olmayan görüşler ileri sürdüklerini belirtmektedir (Buhârî, 1398/1978, ss. 62). Anlaşıldığı kadarıyla Buhârî, kendisine mihne uygulayan kesimleri, Ahmed b. Hanbel'i yanlış anlamakla itham etmektedir. Benzer şekilde İbn Kuteybe de Ahmed b. Hanbel'den lafız meselesinde farklı görüşler geldiğini ifade etmektedir. O da "Kur'an lafzının mahlûk olmadığını kabul eden, Cehmî'dendir." görüşünün Ahmed b. Hanbel'e nispet edilmesini mümkün görmemektedir (İbn Kuteybe, 1349, ss. 53, 54).

İbn Kuteybe'den sonra vefat eden ve ömrünün son 25 yılını Bağdat'ta geçiren Eş'arî, Ashâb-ı Hadîsin mes'eletü'l-lafz ve vakf görüşünü kabul edenleri bid'atçı gördüklerini belirtmiştir (Eş'arî, 1400/1980, ss. 292). Kırbaşoğlu, Ehl-i Hadis arasındaki ihtilafların görgü şahidi olarak verdiği bilgiler karşısında Eş'arî'nin sözünün tashih edilmesi gerektiğini söylemektedir. Zira başta Buhârî olmak üzere birçok muhaddis bir yandan da Ashâb-ı Hadîs tarafından mihneye tabi tutulmuştur (Kırbaşoğlu, 1986, ss. 435, 436). Diğer yandan Eş'arî, Ehl-i Hadisten bir grubun Kur'an kıraatinin ve lafzının da Kur'an gibi mahlûk olmadığı görüşüne sahip olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda bu grubun, hem bu konuda görüş belirtmeyenleri hem de telaffuzun mahkûk olduğunu söyleyenleri küfürle itham ettiğini haber vermektedir (Eş'arî, 1400/1980, ss. 602). Bu durumda Ehl-i Hadisin içinde farklı düşünenlerin de bulunduğu fakat bu görüşleri yok sayan baskın bir grubun bulunduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki İbn Kuteybe öteden beri Ashâb-ı Hadisin ilim hususunda taltif ettiği kimselerin belli bir mertebeye geldiğine, ilim hususunda itibarsızlaştırdıklarının ise alçaldığına dikkat çekmektedir. Müellife göre mihne esnasında iş tersine dönmüş, bu taltif ve itibarsızlaştırma hadis ehli

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

arasında başlamış hatta bu durum telaffuz konusunda kararsız kalan kimseleri dahi sorgulamaya ve dahi sindirme veya itibarsızlaştırmaya kadar gitmiştir (İbn Kuteybe, 1349, ss. 9, 10, 62). İbn Kuteybe'nin tasvir ettiği bu atmosferden etkilenenler arasında Buhârî ve onun gibi düşünen muhaddisler de olsa gerektir.

Ashâb-ı Hadîs kavramı, mihne sonrasında Ahmed b. Hanbel'in giriştiği mücadeleden zaferle çıkmasından sonra bütünlüklü bir yapı olarak onun önderliğini kabul eden ve onu takip eden hadisçi çevreleri ifade etmektedir (Özafşar, 2015, ss. 68, 69). Fakat Ahmed b. Hanbel'in takipçilerinin bir müddet sonra ideolojik bir anlayışa kaydığı, sünnet-bid'at tartışmalarında kendileri gibi düşünmeyenleri bid'atçı olmakla hatta küfürle itham etikleri, onları tasfiye etmenin aracı olarak da *lafza* nispet ettikleri ve bu şekilde muhaddisleri haşevî fanatizmine kurban ettikleri ifade edilmektedir (Özafşar, 2015, ss. 66-67). Ehl-i Hadis arasında başlayan bu bölünmede İbn Kuteybe uzlaştırıcı bir yollarını ortaya koymaya çalışmıştır. Onun bu çabalarının ne kadar karşılık bulduğu ise tam olarak tespit edilememiştir. Ancak hicrî üçüncü asırda Ehl-i Hadis içindeki bu ayrışma, dördüncü asırda muhaddisler arasında filizlenmeye başlayacak olan Eş'arî-Hanbelî kutuplaşmasının da bir başlangıcı olmuştur (Yamanus, 2023, ss. 67).

Buhârî ve İbn Kuteybe, Mihne süreci ve sonrasındaki hadiselerin bizzat görgü şahitleridir. Kaleme aldıkları eserlerle, Ehl-i Hadis içerisinde 'mes'eletü'l-lafz' konusunda ana akımdan farklı düşünen çevrenin sesi, savunucusu ve taşıyıcıları olmuşlardır. Her iki müellifin bu konudaki görüşlerinin, kendi dönemlerinin ilim dünyasında ne ölçüde karşılık bulduğu ve etkili olduğu tam olarak tayin edilememiştir. Bu durumun temelinde muhtemelen hem yaşadıkları çağın ve coğrafyanın siyasi ve sosyal şartları hem de Ehl-i Hadis bünyesindeki muhalif kanatla yaşadıkları ilmi ve metodolojik gerginlikler yatmaktadır.

Sonuç

Halku'l-Kur'an tartışmalarının insani, fikri ve ictimaî açılardan etkileri yanı sıra hadis ilmi üzerinde de önemli yansımaları olmuştur. Ehl-i Hadis içerisinde ortaya çıkan bu ihtilaflar esnasında bir grup, kendileri gibi düşünmeyen muhaddisleri cerh etmiş ve hadisi alınmaz ilan etmiştir. Böylece bir râvinin tan edilmesi, rivâyette bulunmasına engel olunması ve mevcut mervîyatının makbul görülmemesi gibi rivâyet ilmi açısından istenmeyen bazı olumsuzluklara sebebiyet vermiştir.

Buhârî, bir nevi aksülamel mihneye maruz kalan önemli muhaddislerdendir. O yaşanılan süreçte çevresindeki muhaddisler tarafından mes'eletü'l-lafz konusundaki görüşleri bahane edilerek tenkide uğramış ve itibarsızlaştırılmaya çalışılmıştır. Müellifin *Halku efʿâli'l-ʿibâd* isimli eserini muhtemelen bu aşamada yazmış olmalıdır. Hadisçiler arasında yaşanan bu tartışmalara duyarsız kalamayan İbn Kuteybe, mutedil bir dil kullanarak ve yaşanılan ihtilafların öyle çok derin olmadığını bunların bazı makul yorumlar ortaya konularak aşılabileceğini göstermek üzere *el-İhtilâf fi'l-lafz* isimli risâlesini yazmıştır.

Muhaddislerin tamamının Buhârî'ye cephe aldıklarını söylemek doğru değildir. Ona bu sıkıntıları yaşatanların, Ehl-i Hadis içinde selefî bir çizgiyi temsil eden ve ellerindeki güç ve yetkileri kendi amaçları doğrultusunda kullanan bir grup olduğu ifade edilmektedir. Zira Ahmed b. Hanbel'in talebeleri içerisinde Buhârî ile çağdaş olan Müslim ve Tirmizî gibi muhaddislerin bu itibarsızlaştırma hareketine ortak olmadıkları görülmektedir. Meslekten bir hadisçi olmadığı halde İbn Kuteybe'nin yaşanılan anlaşmazlıkları çözmek için bir eser yazması, doğrudan Ehl-i Hadise seslenerek meselenin çözümünde orta yolu bulmak üzere çaba göstermesi önemli bir girişim olarak değerlendirilebilir. Onun çağrılarının ne kadar etkili olduğu konusunda net bir sonuca varılamamıştır.

Buhârî, görüşlerini ortaya koyma üzere asıl uğraş alanı olan hadis ilmi içinde kalarak ve rivâyet ilminin de imkânlarını kullanarak meselenin tarihi kökenlerine işaret etmiş, lafız meselesinde delillerini sunmuş ve yaptığı analizlerle konuyu izah etmeye çalışmıştır. İbn Kuteybe ise münazara yöntemini kullanmış o da meselenin serencamını ortaya koymuş, sorunu lugavî ve edebî analizlerle çözmeye çalışmıştır. Ehl-i Hadis arasında yaşanan bu sorunun kaynağına ilişkin gerek Buhârî gerekse İbn Kuteybe, Ahmed b. Hanbel'in görüşlerinin yanlış anlaşıldığı konusunda hemfikirdir. Buhârî meseleyi çözmek üzere, kulların fiillerinden yola çıkmış, Kur'an'ın değil ama kulların fiillerinin yaratılmış olduğunu ifade etmiştir. İbn Kuteybe'nin çıkış noktası ise amel kavramıdır, o da Kur'an'ın değil ama amellerin yaratılmış olduğunu söylemiştir. Aslında her iki müellif de meselenin çözümünde benzer bir yaklaşım sergilemişlerdir. Hatta İbn Kuteybe, Ehl-i Hadis içinde Kur'an telaffuzunun mahlûk olduğunu savunan görüşün arkasından durarak bir nevi Buhârî gibi düşünen muhaddislerin de yanında yer almıştır. Halku'l-Kur'an meselesinin çözümüne dair bu fikrî çabaların öncülerinin Buhârî ve İbn Kuteybe olmadığı da ifade edilmelidir. Zira bu görüşler daha önce İbn Küllâb ve Kerâbîsî gibi Ehl-i Sünnet kelâmının ilk temsilcileri tarafından dile getirilmiştir. Buhârî ve İbn Kuteybe ise

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

kendilerinden önce filizlenmeye başlayan ve sonraları Ehl-i Sünnetle özdeşleşecek olan bu görüşü eserlerine taşımak suretiyle tanınmasına ve meşru bir zemine oturmasına katkı sağlamışlardır.

Etik Beyan

"Buhârî ile İbn Kuteybe'nin Halku'l-Kur'an Meselesine Bakışları ve Ehl-i Hadise Etkileri" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma da etik kurul kararı zorunluluğu bulunmamaktadır.

Ethical Declaration

During the writing process of the study "*Bukhārī and Ibn Qutayba's Views on the Issue of the Khalk al-Qur'an and Their Influence on the People of Hadīth*" scientific rules, ethical and citation rules were followed. No falsification was made on the collected data and this study was not sent to any other academic publication medium for evaluation. Ethics Committee Permission is not required.

Çatışma Beyanı

Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Declaration of Conflict

There is no potential conflict of interest in the study.

Finansman

Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Funding

No funding was received from any institution or organization for this study.

Yapay Zeka ve Türleri Kullanım Beyanı

Bu makalenin yazımında yapay zeka ve türleri kullanılmamıştır.

Statement of Use for Artificial Intelligence and Its Types

Artificial intelligence and its various types were not used in the writing of this article.

Veri Paylaşım Beyanı

Bu çalışmanın verilerini bulguların doğrulanması amacıyla makul bir talep üzerine "etik ilkeler ve yayın politikası"nın ilgili kısmında belirtilen şartlara göre paylaşabileceğimi beyan ederim.

Data Sharing Statement

I declare that, upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, I can share the data of this study according to the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy".

Not

Bu makale, 14-18 Nisan 2025 tarihleri arasında Özbekistan'da gerçekleştirilen Uluslararası İmam Buhârî Sempozyumu'nda özet metin olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "*Buhârî ile İbn Kuteybe'nin Halku'l-Kur'an Meselesine Bakışları ve Ehl-i Hadise Etkileri*" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.

Note

This article was presented as an abstract titled "*The Perspectives of al-Bukhari and Ibn Qutaybah on the Issue of the Creation of the Qur'an and Their Influence on the Ahl al-Hadith*" at the International Imam al-Bukhari Symposium held in Uzbekistan from April 14–18, 2025; the full text has not been published. This article is a revised and expanded version of the conference paper.

Kaynakça

Ahmed, M. K. (1983). *Mefhûmu'l-Adl fi tefsîri'l-mu'teziletile li'l-Kur'ani'l-Kerîm*. Dâru'n-Nahzati'l-Arabiyye.
Akgül, M. (2021). *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi* [Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Aktaş, A. (1446/2024). Kıssatu hayâti'l-Buhârî. Dâru Atlas el-Hadrâ'.
Atalay, H. (2024). Halku'l-Kur'ân Fikrinin Ebû Hanîfe'yle İrtibatlandırılması Sorunu. *Eskiyeni*, *54*, 1121-1146.
Buhârî, M. (ts). *et-Târîhu'l-kebîr* (tah. M. Abdulmuid Han; 1-8). Dairetü'l-Maarifi'l-Osmaniyye.
Buhârî, M. (1398/1978). *Halku efʿâli'l-ʿibâd* (tah. Abdurrahman 'Umeyra; 2. bs). Dâru Ukkâz.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Çınar, B. (2020). Buhârî'nin Halku Ef'âli'l-'İbâd Adlı Eserinin Halku'l-Kur'an Bağlamında Değerlendirilmesi. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, *5*(2), 203-249.
Dârimî, O. (1416/1995). *er-Red ʿale'l-Cehmiyye* (2. bs). Dâru İbnü'l-Kesîr.
Demirel, S. (2020). Erken Dönemde Zihinsel Dönüşüm Bağlamında Halku'l-Kur'an Meselesi. *İbn Haldun Çalışma Dergisi*, *5*(2), 119-136.
Demirel, S. (2021). *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'ân Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*. İbn Haldun Üniversitesi Yayınları.
Dülber, H. (2020). Halku'l-Kur'ân Meselesinin Cerh Taʿdile Etkisi. İçinde A. Gültekin (Ed.), *Hadis Mezhep ve Meşrep* (ss. 1-54). Diyanet Vakfı Yayınları.
Ebû Gudde, A. (1975). Halk-ı Kur'ân Meselesi (M. Uğur, Çev.). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *20*, 307-321.
Ebû Tâlib el-Mekkî, M. (1426/2005). *Kūtü'l-kulûb* (tah. Asım İbrahim el-Keyyâlî; 1-2). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
Ebû Zehra, M. (1997). *Ebû Hanife* (O. Keskioğlu, Çev.; 2. bs). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
Eş'arî, E. H. (1400/1980). *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* (tah. Helmut Ritter; 3. bs). Dâru Franz Steiner.
Gökçe, A. (2022). *Sünen-i Tirmizî'nin Kaynakları* [Doktora Tezi]. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Güzel, A. (1996). Buhârî ve Halku'l-Kur'an Meselesi. İçinde *Büyük Türk-İslam Bilgini Buhârî (Uluslararası Sempozyum)* (ss. 259-264). Erciyes Üniversitesi Matbaası.
Hansu, H. (2004). *Mutezile ve Hadis*. Otto Yayınları.
Hansu, H. (2012). Mihne Sürecinin Hadis İlimleri Üzerindeki Etkileri. İçinde M. Söylemez (Ed.), *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi* (ss. 175-189). Ankara Okulu Yayınları.
Hatîb el-Bağdâdî, A. (1417). *Târîhu Bağdâd* (1-24). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
Işık, K. (1967). *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
İbn Abdülberr, Y. (1305). *el-İntikā' fî fezâ'ili's-selâseti'l-e'immeti'l-fukahâ' Mâlik, Ebî Hanîfe ve'ş-Şâfi'î*. Mektebetü'l-Kudsî.
İbn Asâkir, A. (1985). *Târîhu medîneti Dımaşk* (tah. Amr b. Ğarâme el-Amravî; 1-80). Dâru'l-Fiker.
İbn Ebû Hâtim, A. (1952). *el-Cerh ve't-taʿdîl* (1-9). Dâru İhyai't-Türâsi'l-ʿArabî.
İbn Hacer, A. (2014). *Tehzîbü't-Tehzîb* (1-4). Müessesetü'r-Risâle.
İbn Hacer, A. (1379). *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (1-13). Dâru'l-Maʿârif.
İbn Hacer, A. (1380). *Hedyü's-sârî mukaddimetü Fethu'l-bârî*. el-Mektebetü's-Selefiyye.
İbn Hallikân, Ş. (1977). *Vefeyâtü'l-aʿyân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân* (1-7). Dâru Sâdır.
İbn Kuteybe, A. (1349). *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-red ʿale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe* (tah. Helmut Ritter). Mektebetü'l-Kudsî.
İbn Kuteybe, A. (1418). *ʿUyûnü'l-ahbâr* (1-4). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
İbnü'n-Nedîm, M. (1929). *el-Fihrist*. el-Mektebetü'-Ticâriyyetü'l-Kübra.
Kâtip Çelebi, H. (1941). *Keşfu'z-Zunūn ʿan Esāmi'l-Kutub ve'l-Funūn* (1-2), Milli Eğitim Bakanlığı.
Kevserî, M. Z. (1349a). Mukaddime. İçinde *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-red ʿale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe* (ss. 1-5). Kahire.
Kevserî, M. Z. (1349). Tahkik Bölümü. İçinde *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-red ʿale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*. Kahire
Kırbaşoğlu, M. H. (1986). Allah'ın Kelâmı Olması Açısından Kur'an'ın Mahiyeti Ile İlgili İhtilaflar. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *28*(1-4), 427-444.
Kocaoğlu, A. (2020). Mihne Bağlamında Buhârî-Zühlî Sürtüşmesi [Yüksek Lisans Tezi]. Nevşehir Hacı Bektaşi Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Koçyiğit, T. (1989). *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar* (4. bs). TDV Yayınları.
Kur'ân-ı Kerîm Meâli (H. Altuntaş & M. Şahin, Çev.; 3. bs). (2009). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
Matrfî, Y. (2023). Vesîka Târihiyye Mübekkera li Tedahhuli'd-Devâfiʿi'n-Nefsiyye fi'l-İnkısâm ve'l-Cedeli'l-Kelâmî-Kitâbu'l-İhtilâf fi'l-Lafz İbn Kuteybe (t. 276). *Mısır Mecelletü Nemâ*, *7(3)*, 44-89.
Melchert, C. (2005). Ahmed b. Hanbel'in Muhalifleri (A. H. Çavuşoğlu, Çev.). *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, *5*(3), 393-410.
Müslim, M. (1421/2000). *el-Câmiʿu's-sahîh* (3. bs). Dâru's-Selâm.
Özafşar, M. E. (2015). *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arkaplanı* (2. bs). Otto Yayınları.
Özer, A. (2008). Ehl-i Hadisin Red Literatürü [Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi Bilimler Enstitüsü
Râgıb el-İsfahânî, H. (1988). *el-İʿtikādât* (tah. Şemrân el-İclî). Müessetü'l-Eşref.
Sübkî, T. (1410/1990). *Kāʿide fi'l-cerh ve't-taʿdîl ve kāʿide fi'l-mü'errihîn* (tah. Abdulfettâh Ebu Gudde). Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmî.
Sübkî, T. (1413/1992). *Tabakātü'ş-Şâfiʿiyyeti'l-kübrâ* (tah. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî; 2. bs, 1-10). Hicr li't-Tabba'a.
Süyûtî, C. (2016). *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî (Ahmed el-Acemî Haşiyesi ile Beraber)* (1-5). Dâru'l-Minhâc.
Şahyar, A. (2013). Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dile Etkisi. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *12*(24), 29-57.
Taberî, M. (1967). *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk* (tah. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim; 2. bs, 1-11). Dâru'l-Maʿârif.
Taş, M. (2017). Mihne Olayı, Cerh-Ta'dîl ve Buhârî. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *5*(10), 95-106.
Temiz, R. Z. (2015). Mihne Sürecinde Bir Ehli Hadis, Muhammed bin İsmail el-Buhârî ve Halku Ef'âli'l-İbâd Adlı Eseri. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *20*(1), 115-142.
Tuğlu, N. (2005). Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivayetine Yansıması. *Dini Araştırmalar*, *8*(23), 153-169.
Ümit, M. (2010). Mihne Sürecinde Hanefiler. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *9*(17), 101-130.
Yamanus, A. N. (2023). *Eş'arî Hadis Ekolü* [Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Yavuz, Y. Ş. (1997a). Halku Ef'âli'l-İbâd. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 15, ss. 369-371). TDV Yayınları.
Yavuz, Y. Ş. (1997b). Halku'l-Kur'an. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 15, ss. 371-375). TDV Yayınları.
Yavuz, Y. Ş. (2000). el-İhtilâf fi'l-Lafz. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 21, ss. 568-569). TDV Yayınları.
Yücedoğru, T. (2006). *Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda İbn Küllâb ve Küllâbiye Mezhebi.* Emin Yayınları.
Zehebî, Ş. M. (1405/1985). *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾ* (tah. Şuayb el-Arnaût; 3. bs, 1-25). Müessesetü'r-Risâle.
Zehebî, Ş. M. (1419/1998). *Tezkiretü'l-Huffâẓ* (tah. Halil Me'mûn vd.; 1-4). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

EXTENDED ABSTRACT

Among the most significant events of the third Hijri century were the *Mihnah* trials and the debates surrounding the issue of the *Khalq al-Qur'an*. The *Mihnah* left deep and lasting scars not only in Islamic history but also in the history of hadith. The disagreements regarding the *Khalq al-Qur'an*, which stood at the center of these events, eventually transcended scholarly and intellectual domains, evolving into a multifaceted issue. Alongside its theological, historical, political, and social dimensions, the topic also contains important aspects that concern the science of hadith. Al-Bukhārī was actively involved in these debates. He wrote his work *Khalq Afʿāl al-ʿIbād* to provide a balanced and sound platform for discussion. Although at first glance the work appears to relate to the topic of free will, it specifically addresses whether human actions are created. Remaining within his primary field of hadith, al-Bukhārī approached the issue using the principles of *riwāyah* (transmission), and discussed it in light of the claims of sects such as the Jahmiyyah and the Hashwiyyah. Ibn Qutaybah, in his work *al-Ikhtilāf fī al-Lafẓ*, tackled the central issue of whether the recitation of the Qur'an (*lafẓ*) is created. He wrote this treatise to highlight and resolve the disagreements that had emerged among the Ahl al-Hadīth. Both works address the broader question of whether the Qur'an is created, making the subject of this study the identification of the disagreements within the Ahl al-Hadīth, the solutions proposed by both authors, and the positive or negative impacts of these initiatives on their scholarly community. Besides its intellectual, social, and theological ramifications, the *Khalq al-Qur'an* debate also had a tangible impact on the science of hadith. During these internal disputes, a faction within the Ahl al-Hadīth discredited scholars who disagreed with them, declaring their hadiths unreliable. This led to undesirable consequences in the science of transmission, such as certain narrators being rejected, barred from narrating hadith, and having their existing narrations deemed unacceptable. It would be inaccurate to claim that all *muhaddithūn* opposed al-Bukhārī. Rather, it was a specific group within the Ahl al-Hadīth, aligned with a Salafī approach and using their power and authority for personal aims. Notably, Muslim and Tirmidhī, contemporaries of al-Bukhārī and students of Ahmad ibn Hanbal, did not participate in this campaign of discreditation. Although Ibn Qutaybah was not a professional hadith scholar, his decision to author a work to resolve these disagreements and appeal directly to the Ahl al-Hadīth in search of a middle ground represents a noteworthy effort. However, the effectiveness of his call remains uncertain. In formulating his views, al-Bukhārī referenced the Qur'an, hadith, and opinions of the early generations (*salaf*), touching upon issues like God's actions, attributes, and creation—primarily matters of creed. His methodology closely resembled that of the theologians (*mutakallimūn*). In contrast, Ibn Qutaybah referred less to scripture and avoided theological interpretations, instead prioritizing linguistic rules and rhetorical devices, and expanding on the issue using dialectical methods. His approach aimed to inform the reader, offer alternative perspectives, and persuade through reasoned argumentation. During this period, a faction within the Ahl al-Hadīth, which advocated for a literalist approach, criticized scholars with differing views and discredited certain *muhaddithūn*, declaring their narrations invalid. This led to many scholars being unfairly stigmatized. Numerous scholars, both local and international, from disciplines such as hadith studies and sectarian history, have centered their academic work on the *Mihnah* and its related issue, the *Khalq al-Qur'an*. This raises the question of whether further studies on these topics are still necessary. Although independent works have been produced on the writings of al-Bukhārī and Ibn Qutaybah, no comparative study of their respective treatises seems to exist. Al-Bukhārī, remaining within the field of hadith, employed the tools of *riwāyah* to trace the historical roots of the issue, provided evidence on the *lafẓ* matter, and tried to explain the topic through careful analysis. Ibn Qutaybah, by employing dialectical reasoning, also shed light on the development of the issue and attempted to resolve it through linguistic and literary analysis. Both scholars agreed that the root of the disagreement lay in the misunderstanding of Ahmad ibn Hanbal's views. Al-Bukhārī addressed the issue by focusing on human actions, asserting that while the Qur'an is uncreated, human actions are created. Ibn Qutaybah took "deeds" (*ʿamal*) as his starting point and similarly stated that it is not the Qur'an but human deeds that are created. Thus, both authors adopted a similar approach in resolving the issue. It must be noted that neither al-Bukhārī nor Ibn Qutaybah was the original proponent of this solution to the *Khalq al-Qur'an* debate. This view had already been expressed by early Sunni theologians such as Ibn Kullāb and Karābīsī. By incorporating this emerging view—one that would later become synonymous with Sunnī theology—into their writings, al-Bukhārī and Ibn Qutaybah played a significant role in legitimizing and disseminating it.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3
MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3
ISSN: 1694-7215
Research Paper / Araştırma Makalesi

Rüya Temalarının Toplumsal Duyarlılık ve Dindarlıkla İlişkisi

İhsan ÇAPCIOĞLU[1] ve Ayça YILDIRIM[2]

Öz

Rüyalar, bireyin iç dünyasına açılan bir pencere olmanın ötesinde, yaşanılan toplumun değerlerini, korkularını ve inanç dünyasını sembolik bir dil aracılığıyla görünür kılan özgün anlatılardır. Bu çalışma, rüya temalarının toplumsal duyarlılık ve dindarlıkla nasıl bir ilişki içinde olduğunu inceleyerek, rüyaları psikolojik bir olgu olmanın ötesinde sosyolojik ve dinî bir gösterge olarak ele almaktadır. Araştırma, 2025 yılında Ankara'da yaşayan 18 yaş ve üzeri 230 katılımcıdan elde edilen nicel verilerle yürütülmüş; Toplumsal Duyarlılık Ölçeği ile Rüya Temaları Ölçeği kullanılarak ilişkisel tarama modeli benimsenmiştir. Bulgular, rüya temalarının özellikle kaygı, korku, engellenme ve yaşantıların etkisi gibi boyutlarda yoğunlaştığını ve bu temaların bireylerin toplumsal konumlarıyla anlamlı biçimde farklılaştığını göstermektedir. Genç katılımcıların rüyalarında kaygı ve engellenme temalarının daha yoğun olduğu, buna karşılık üst yaş gruplarında toplumsal duyarlılık düzeyinin daha yüksek olduğu görülmüştür. Dindarlık düzeyi ile rüya temaları arasında doğrudan ve güçlü bir ilişki bulunmamakla birlikte, dinî bağlılık konusunda kararsız bireylerin rüyalarında kaygı temalarının daha yoğun biçimde ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. Bu yönüyle çalışma, rüyaların yalnızca bireysel bilinçdışının bir yansıması olmadığını; aynı zamanda toplumsal değerler ve dinî anlam dünyasıyla kurduğu ilişkileri görünür kıldığını ortaya koymaktadır. Bu durum, rüyaların din sosyolojisi perspektifinden ele alınabileceğine dair önemli bir analitik imkân sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Rüya, Dindarlık, Toplumsal Duyarlılık, Din, Sosyoloji

The Relationship Between Dream Themes, Social Sensitivity, and Religiosity

Abstract

Dreams should not be understood solely as reflections of an individual's inner psychological world; they also function as symbolic narratives through which the values, anxieties, and belief systems of the society in which individuals live become visible. This study examines the relationship between dream themes, social sensitivity, and religiosity, approaching dreams as sociological and religious indicators rather than solely psychological phenomena. The study was based on quantitative data collected from 230 participants aged 18 and over residing in Ankara in 2025, employing a relational survey model. The Social Sensitivity Scale and the Dream Themes Scale were utilized as data collection instruments. The findings indicate that dream themes are particularly concentrated around dimensions such as anxiety, fear, inhibition, and the impact of lived experiences, and that these themes vary significantly according to individuals' social positions. While anxiety and inhibition themes were more prominent in the dreams of younger participants, higher levels of social sensitivity were observed among older age groups. Although no strong direct relationship was found between religiosity levels and dream themes, individuals who were uncertain about their religious commitment exhibited a higher prevalence of anxiety-related dream themes. In this context, the study emphasizes that dreams embody not only the individual unconscious but also wider social values and religious frameworks of meaning, thereby providing a significant analytical lens for examining dreams within the sociology of religion.

Keywords: Dream, Religiosity, Social Sensitivity, Religion, Sociology

Atıf İçin / Please Cite As:

Çapcıoğlu, İ. ve Yıldırım, A. (2026). Rüya temalarının toplumsal duyarlılık ve dindarlıkla ilişkisi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (3), 883-902. https://doi.org/10.33206/mjss.1878347

Geliş Tarihi / Received Date: 31.01.2026 **Kabul Tarihi / Accepted Date:** 25.04.2026

[1] Prof. Dr.- Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Sosyolojisi Ana Bilim Dalı, ihsancapcioglu@yahoo.com,
ORCID: 0000-0003-4796-5232
[2] Dr. - Din Sosyolojisi, Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu, Ankara, Türkiye, yildirimayca60@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-9562-5086

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Giriş

Rüya, bireyin uyku hâlindeyken zihinsel olarak deneyimlediği, çoğu zaman görsel ve duygusal öğelerle örülmüş bir bilinç dışı süreci ifade eder. Rüyaların kökeni, bir anlam taşıyıp taşımadığı ve taşıyorsa bu anlamın hangi yöntemlerle çözümlenebileceği meselesi, insanlık tarihi boyunca ilgi çekici tartışma alanlarından biri olmuştur. Bu sorulara çeşitli dönemlerde teorik ve metodolojik yaklaşımlar geliştirilerek yanıtlar üretilmiştir (Bulkeley, 2016). Farklı medeniyetlerde kutsal ya da sembolik anlamlar yüklenen rüyalar, hem dini geleneklerde hem de halk anlatılarında önemli bir işleve sahip olmuştur. Özellikle kriz, travma ve belirsizlik dönemlerinde insanlar rüyalarında toplumsal kaygıları, inançsal arayışları ve değer temelli duyarlılıkları daha yoğun şekilde deneyimleyebilmektedir. Rüyalar çeşitli disiplinler tarafından incelenmiş; sebepleri, sonuçları ve yorumları üzerinde durulmuştur. Sözgelimi psikoloji literatüründe genellikle bilinçaltının bir yansıması olarak ele alınmıştır. Sigmund Freud'a göre rüya, bastırılmış dürtülerin ve arzuların dışavurumudur (Güven, 2015, s. 16). Carl Jung da rüyaları, kolektif bilinçdışının semboller aracılığıyla kendini dışarıvurumu olarak değerlendirir (Çetin, 2010, s. 255).

Antropolojik ve sosyolojik perspektiflerde ise rüya, kültürel ve toplumsal bağlamların etkisiyle şekillenen simgesel anlatılardan oluşur. Bununla birlikte tarih boyunca sadece bireyin içsel dünyasını yansıtan imgeler olarak değil, aynı zamanda kültürel hafızanın, dinsel inançların ve toplumsal kaygıların da taşıyıcısı olarak kabul edilmiştir. Türk toplumunda rüyaların işlevi, bireysel psikolojik süreçlerin ötesine geçerek toplumsal ve kültürel yapının bir parçası hâline gelmiştir. Rüya yorumları ise; yerleşik toplumsal normlar, kültürel semboller ve dinsel inanç sistemleriyle iç içe geçerek halk kültüründe kendine özgü bir pratik olarak varlığını sürdürmektedir (Çelepi, 2012). Sözgelimi rüyada beyaz giymek, su görmek, cenaze görmek gibi imgeler, kültürel sembollere dayanarak olumlu ya da olumsuz biçimleriyle yorumlanır. Yine tasavvuf geleneğinde rüyalar, ilahi bir mesaj ya da manevi yükseliş aracı olarak değerlendirilir ve bu durum rüyaların dini otoriteyle ilişkisini güçlendirir. Bu özelliğiyle rüyaların içeriği, içinde bulunulan toplumun değerleri, inançları ve sosyal yapısıyla şekillenir. Savaş, yoksulluk veya korku gibi temaların rüyalarda sıkça görülmesi, o dönemde yaşanan toplumsal olaylarla paralellik gösterebilir. Nitekim 1999 Marmara Depremi sonrası yapılan bazı nitel araştırmalar, deprem travmasını yaşayan bireylerin rüyalarında ortak temalar oluştuğunu göstermektedir (Sönmez, 2022, s. 342).

Rüya ile toplumsal duyarlılık arasında ilişki olduğu düşünülmektedir. Zira rüyalar, bireylerin bilinçaltındaki imgeler ve semboller aracılığıyla hem kişisel hem de toplumsal bağlamdaki duygu, düşünce ve duyarlılıklarını yansıtabilir. Toplumsal duyarlılık, bireyin diğer insanların davranışlarını, duygularını ve ihtiyaçlarını doğru bir biçimde algılayıp değerlendirme yeteneğidir (Rothenberg, 1970). Bireylerin yaşadıkları toplumun sosyal, ekonomik ve etik sorunlarına karşı geliştirdikleri farkındalık ve sorumluluk bilincidir. Toplumsal sorunların çözümünde kritik bir rol üstlenen bu bilincin geniş kitleler tarafından benimsenmesi, toplumların toplumsal gelişimi ve bütünleşmesi açısından işlevsel öneme sahiptir (Bayraktar vd., 2021, s. 52). Toplumsal duyarlılık, bireylerin başkalarının duygu ve düşüncelerini algılama, anlama ve bu farklılıklara saygı gösterme kapasitesiyle ilişkili olup, bu bireylerin yardımsever ve olumlu sosyal davranışlara daha yatkın olduğu görülmektedir.

Rüya ile dindarlık arasında da bir ilişki söz konusudur. Bu ilişki özellikle dinî sembollerin ve figürlerin rüyalarda yer almasıyla belirginleşir. Nitekim dindarlık, bireyin dini inançlarını benimseme, yaşama ve bu doğrultuda davranış geliştirme biçimidir. Dindarlık, bireyin inanç sistemiyle kurduğu ilişkinin pratik ve düşünsel boyutlarını kapsar ve yalnızca ibadetle sınırlı olmayan, aynı zamanda merhamet, sabır, helal-haram bilinci gibi değerler sistemi içinde biçimlenen çok katmanlı bir olguya karşılık gelir (Subaşı, 2002). Sözgelimi Türk toplumunda rüyada peygamber görmek, ibadet etmek ya da kutsal mekânlara gitmek gibi temalar, bireyin dini dünyasıyla kurduğu ilişkiyi yansıtır. Dini inançların rüya içeriklerine etkisi, bireyin vicdani muhasebesi, günah-kefaret algısı ve ilahi uyarılar gibi temalarla da kendini gösterir. Rüyalar bu değerler sisteminin bir parçası olarak değerlendirildiğinde, bireyin dinî duyarlılığı rüya içeriklerine doğrudan yansımaktadır. İslami gelenekte de rüyaların bazı türleri "sadık rüya" olarak kabul edilir ve ilahi kaynaktan gelen bir işaret niteliği taşır.

Rüya, toplumsal duyarlılık ve dindarlık kavramlarının birbirleriyle ilişkili olabileceği varsayımından hareketle, bu çalışmada rüyaların bireyin iç dünyası ile toplumsal değerler sistemi arasında bir arayüz işlevi gördüğü kabul edilmiştir. Bu çerçevede, dindarlık düzeyi yüksek bireylerde rüya içeriklerinde dinî sembollerin daha yoğun biçimde yer alabileceği; toplumsal duyarlılığı yüksek bireylerde ise adalet, yardımlaşma, vicdan ve eşitlik gibi değerlerin rüya temalarında sembolik olarak yansıyabileceği öngörülmüştür.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Bu araştırmada, rüya temaları ile bireylerin toplumsal duyarlılık ve dindarlık düzeyleri arasındaki ilişki nicel veriler üzerinden incelenmiştir. Araştırmanın temel amacı, Türk toplumunda yaygın olarak karşılaşılan rüya temalarının toplumsal duyarlılık ve dindarlık düzeyleriyle anlamlı bir ilişki gösterip göstermediğini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda, rüya içeriklerinde yer alan temaların yalnızca psikolojik süreçlerle sınırlı olmayıp, aynı zamanda toplumsal ve dinî yönelimlerle ne ölçüde ilişkili olduğu istatistiksel analizler aracılığıyla değerlendirilmiştir.

Araştırmada ilk olarak katılımcıların toplumsal duyarlılık ve dindarlık düzeylerinin; cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi ve medeni durum gibi demografik değişkenlere göre farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmiştir. Bunun yanı sıra rüya temalarının, katılımcıların dindarlık ve toplumsal duyarlılık düzeyleriyle istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki içinde olup olmadığı analiz edilmiştir.

Literatür Bilgisi

Literatürde rüyaların toplumsal duyarlılık ve dindarlık ile ilişkisini doğrudan ele alan çalışmaların sayısı sınırlıdır. Bununla birlikte, bu ilişkiye dolaylı olarak ışık tutan bazı araştırmalar mevcuttur. Bu kapsamda Çelik'in araştırması, dindarlığın rüya deneyimi üzerinde önemli ölçüde etkisinin olduğu sonucunu ortaya çıkarmıştır. Araştırmacı, dindarlık düzeyi yükseldikçe bireylerin olumsuz içerikli, özellikle korku, kaygı ve engellenme temalarını barındıran rüyaları daha az deneyimlediklerini belirtmektedir. Ayrıca dindarlık düzeyi yüksek bireylerin rüyalarında engellenme temasının daha seyrek yer aldığı ve günlük yaşamda karşılaşılan meşguliyetlerin rüya içeriklerine daha az yansıdığı tespit edilmiştir (Çelik, 2019, s. 98). Bununla birlikte Gencer'in çalışmasında, lise öğrencilerinin rüya motifleri ile dinî tutumları arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır (Gencer, 2020, s. 373). Sarı'nın araştırmasında ise rüya yoluyla gerçekleşen dini deneyimlerin bireylerin dindarlığı üzerinde olumlu bir etkisi olduğu bulunmuştur (Sarı, 2016, s. 108).

Avcı ve Yıldırım, travmatik yas süreci yaşayan üniversite öğrencileriyle gerçekleştirdiği çalışmalarında kaybın üzerinden geçen altı aylık süreçte öğrencilerin rüyalarını kayıt altına almış ve nitel görüşmelerden içerik analizi sonucunda bağlanma, arzu, zulüm, kriz ve savunma düzenekleri teması olmak üzere 5 farklı ana tema ortaya çıkarmıştır. Araştırma sonucunda travmatik yas sürecindeki bireylerin rüya içeriklerinin olumsuz temalara sahip olduğu görülmüştür (Avcı ve Yıldırım, 2022). Eren'in çalışmasında, Van ve civarında yaşayan insanların ölümle ilişkilendirdiği rüya temaları analiz edilmiş ve bulgular Türk kültürel kodlarıyla ilişkilendirilerek yorumlanmıştır. Araştırma sonucunda, ekşi meyve yemek, diş çektirmek gibi belirli rüya motiflerinin ölümün habercisi olarak algılandığı tespit edilmiştir. Araştırmada, söz konusu sembolik yorumların hem geçmişte yaşanan toplumsal deneyimlerden hem de İslamî inanç ve geleneklerden beslendiği sonucuna ulaşılmıştır (Eren, 2010, s. 1090).

Rüya temalarının evrensel olup olmadığına ilişkin çalışmalardan biri Griffith'e aittir. Araştırmacı, Japon ve Amerikan katılımcıların rüya temalarını karşılaştırarak kültürel farklılıkların bu temaları ne ölçüde etkilediğini incelemiştir. Çalışma bulguları, belirlenen 34 tipik rüya temasından 20'sinin her iki kültürde de benzer sıklıkta deneyimlendiğini göstermiş; böylece bazı rüya motiflerinin kültürel çeşitliliğe rağmen belirli ölçüde evrensellik taşıdığı ortaya konmuştur (Griffith at al, 1958). Rüyaların belirli yönlerinin evrensel semboller aracılığıyla ortaya çıkabildiği, ancak rüya içeriklerinin aynı zamanda bireysel ve kültürel faktörler tarafından şekillendiği belirtilmektedir (Achte & Schakir, 1985, s. 715).

Literatürdeki çeşitli araştırmalar, bu ortak motiflerin neden birçok insan tarafından benzer biçimlerde deneyimlendiğini açıklamak için farklı psikolojik, biyolojik ve kültürel değişkenleri ele almıştır. Nitekim Gahagan'ın 559 üniversite öğrencisiyle gerçekleştirdiği çalışmada, katılımcıların tamamının rüyalarında havada uçma, süzülme veya yükselme gibi benzer temaları gördüklerini ifade etmeleri, söz konusu evrensel motiflerin varlığına ilişkin dikkat çekici bir bulgu sunmaktadır (Gahagan, 1936, s. 227). Literatürdeki örneklerinde de görüldüğü gibi zaman ve mekân faktörleri, rüyaların içeriğini etkileyerek belirli sosyolojik grupların ortak rüya temalarını oluşturmasına neden olabilmektedir. Bu kapsamda, rüyalar yalnızca kişisel deneyimlerin değil, aynı zamanda toplumsal yapıların, kültürel normların da bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu özelliğiyle rüyalar, hem bireysel hem de toplumsal düzeydeki düşünce ve duyguları yansıtarak, sosyal yapının ve kültürel değerlerin anlaşılmasında önemli ipuçları sunar.

Yöntem

Bu çalışma, nicel araştırma yöntemleri kapsamında yer alan ilişkisel tarama modeli esas alınarak gerçekleştirilmiştir. İlişkisel tarama, değişkenler arasındaki ilişki düzeyini ortaya koymak, aralarındaki olası etkileşimleri belirlemek ve bu değişkenlerin birlikte nasıl bir örüntü oluşturduğunu analiz etmek amacıyla kullanılan bir araştırma modelidir. Bu model, değişkenler arasındaki korelasyonları belirlemeye ve bir

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

değişkendeki değişimin diğer değişkenle nasıl bir bağlantı içinde olduğunu incelemeye imkân tanır (Karasar, 2023). Bu yönüyle ilişkisel tarama modeli, çalışmamızda ele alınan değişkenler arasındaki ilişkilerin kapsamlı biçimde değerlendirilmesi için uygun bir metodolojik çerçeve sunmaktadır.

Etik kurul izni gerektiren araştırmalar kapsamındaki bu çalışma, araştırma ve yayın etiğine tam olarak uyularak yürütülmüştür. Katılımcılarla uygulanan anketler için Ankara Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu'nun 25.05.2025 tarihli ve 01/27 sayılı kararı ile gerekli onay alınmıştır. Bununla birlikte araştırmadan elde edilen bulgular, çalışmanın gerçekleştirildiği yer ve zaman ile kullanılan ölçme araçlarıyla sınırlı olup, tüm evren ve dönemler için genellenebilir nitelikte değildir. Araştırmada kullanılan veriler birincil veri niteliğinde olup katılımcılardan hem yüz yüze hem de Google Docs aracılığıyla çevrimiçi ortamda uygulanan anket formlarıyla toplanmıştır. Anketin uygulamaya hazır hâle getirilmesi için veri toplama sürecine geçilmeden önce 30 kişilik bir örneklem üzerinde pilot uygulama gerçekleştirilmiş; bu uygulamadan elde edilen geri dönüşler sonucunda anket formunda gerekli güncellemeler ve düzeltmelerde bulunulmuştur.

Araştırmaya kolayda örnekleme yöntemi ile belirlenen ve 2025 yılında Ankara ili merkezinde ikamet eden 18 yaş üzeri 230 kişi katılım sağlamıştır. Katılımcılara demografik özelliklerini belirlemeye yönelik kişisel bilgi formu ile birlikte iki farklı ölçekten oluşan bir anket uygulanmıştır.

- ***Kişisel Bilgi Formu:*** Bu form ile katılımcıların yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim düzeyi, çalışma durumu, ailenin ekonomik düzeyi, aylık hane halkı geliri, Tanrı inancı ile ilgili durumu, dini öğretilere bağlılık düzeyine dair verileri toplanmıştır.
- ***Toplumsal Duyarlılık Ölçeği*:** Katılımcıların toplumsal duyarlılığını ölçmek amacıyla Faruk Bozdağ ve Sabiha Bozdağ tarafından geliştirilen Toplumsal Duyarlılık Ölçeği kullanılmıştır. Ölçekte "hiç bir zaman" ifadesinden "her zaman" ifadesine kadar değişen 5'li likert tipinde 12 soru bulunmaktadır.
- ***Rüya Temaları Ölçeği:*** Araştırmada rüya temalarını tespit etmek için Ahmet Genç, Recep Koçak, Feryal Çam Çelikel ve Gülşah Başol tarafından geliştirilen Rüya Temaları Ölçeği kullanılmıştır. Ölçekte "hiç bir zaman" ifadesinden "her zaman" ifadesine kadar değişen 5'li likert tipinde 29 soru bulunmaktadır. Ölçeklerin kullanımıyla ilgili gerekli izinler alınmıştır.

Araştırmanın Hipotezleri

Ölçme araçları yardımıyla katılımcıların demografik özellikleri ile rüya temaları, toplumsal duyarlılık ve dindarlık düzeyleri arasında anlamlı bir ilişkisinin bulunup bulunmadığının tespiti amaçlanmıştır. Bu doğrultuda araştırma sürecinde sınanan hipotezler şunlardır:

H1: Rüya temaları ile toplumsal duyarlılık düzeyi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki vardır.

H2: Rüya temaları katılımcıların demografik özelliklerine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir.

H2a: Rüya temaları cinsiyete göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir.

H2b. Rüya temaları medeni duruma göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir.

H2c. Rüya temaları çalışma durumuna göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir.

H2d. Rüya temaları yaş gruplarına göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir.

H2e. Rüya temaları eğitim düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir.

H2f. Rüya temaları gelir düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir.

H3. Toplumsal duyarlılık düzeyi demografik değişkenlere göre anlamlı farklılık göstermektedir.

H3a. Toplumsal duyarlılık cinsiyete göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir.

H3b. Toplumsal duyarlılık medeni duruma göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir.

H3c. Toplumsal duyarlılık çalışma durumuna göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir.

H3d. Toplumsal duyarlılık yaşa göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir.

H3e. Toplumsal duyarlılık düzeyi eğitim düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir.

H3f. Toplumsal duyarlılık düzeyi gelir düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

H4. Dindarlık düzeyi ile rüya temaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki vardır.

Verilerin Analizi

Araştırma kapsamında elde edilen veriler, SPSS for Windows 22 paket programı kullanılarak bilgisayar ortamında analiz edilmiştir. Analiz sürecinde öncelikle parametrik ya da nonparametrik testlerin uygulanabilirliğini belirlemek amacıyla gerekli varsayımlar incelenmiştir. Verilerin normal dağılıma uygunluğu, basıklık ve çarpıklık değerleri dikkate alınarak değerlendirilmiştir. İki bağımsız grubun karşılaştırılmasında bağımsız örneklemler t-testi kullanılırken, ikiden fazla grubun karşılaştırılmasında tek yönlü varyans analizi ile Kruskal Wallis-H testi uygulanmıştır. Çoklu karşılaştırmalar için Bonferroni testi tercih edilmiştir. Sayısal değişkenler arasındaki ilişkiler Pearson korelasyon katsayısı aracılığıyla incelenmiştir. Elde edilen bulguların istatistiksel olarak anlamlılığı, 0,05 anlamlılık düzeyi esas alınarak yorumlanmıştır.

Bulgular

Bu bölümde, frekans analizi, bağımsız örneklemler t-testi, tek yönlü varyans analizi ve korelasyon analizi sonucunda elde edilen bulgulara ilişkin değerlendirmeler sunulmuştur.

Tablo 1'de araştırmaya katılan bireylerin demografik özelliklerine ilişkin dağılımlar sunulmaktadır.

Tablo 1. *Tanıtıcı Özelliklere İlişkin Bulgular*

Değişken	***Grup***	***n***	***%***
Doğum Yılınız	1945-1964	27	11,74
	1965-1979	83	36,09
	1980-1996	66	28,70
	1997-2006	54	23,48
Cinsiyetiniz	Erkek	107	46,52
	Kadın	123	53,48
Medeni Durumunuz	Bekâr	96	41,74
	Evli	134	58,26
Eğitim Düzeyiniz	Ortaöğretim	61	26,64
	Ön lisans	31	13,54
	Lisans	89	38,86
	Lisansüstü	48	20,96
Çalışma Durumunuz	Çalışmıyor	55	24,02
	Çalışıyor	174	75,98
Aylık Hane Halkı Geliriniz	22.000 TL altı	26	11,30
	22.001- 40.000 TL	22	9,57
	40.001 - 60.000 TL	54	23,48
	60.001 - 80.000 TL	45	19,57
	80.001 ve üstü	83	36,09
Tanrı inancı ile ilgili aşağıdakilerden hangisine katılırsınız?	Ben Tanrı'ya inanmıyorum.	9	3,95
	Emin değilim ve bunu bulmanın bir yolu da yok.	12	5,26
	Tanrı'ya inanıyorum ama bazı şüphelerim var.	24	10,53
	Tanrı'nın varlığından hiç şüphem yok.	183	80,26
Kendinizi dini öğretilerinize bağlı olarak görüyor musunuz?	Emin Değilim	37	16,09
	Evet	138	60,00
	Hayır	55	23,91

Katılımcıların doğum yıllarına göre dağılımı incelendiğinde, %11,74'ünün 1945–1964, %36,09'unun 1965–1979, %28,70'inin 1980–1996 ve %23,48'inin 1997–2006 yılları arasında doğduğu görülmektedir. Katılımcıların cinsiyet dağılımı değerlendirildiğinde, %46,52'sinin erkek, %53,48'inin kadın; medeni durumlarına göre ise %41,74'ünün bekâr, %58,26'sının ise evli olduğu anlaşılmaktadır.

Eğitim düzeyi incelendiğinde, katılımcıların %26,64'ünün ortaöğretim, %13,54'ünün ön lisans, %38,86'sının lisans ve %20,96'sının lisansüstü eğitime sahip; çalışma durumuna göre %75,98'inin çalışmakta olduğu, %24,02'sinin ise herhangi bir işte çalışmadığı görülmektedir. Aylık hane halkı gelir düzeyi incelendiğinde, %11,30'unun 22.000 TL altı, %9,57'sinin 22.001–40.000 TL arası, %23,48'inin 40.001–60.000 TL arası, %19,57'sinin 60.001–80.000 TL arası ve %36,09'unun 80.001 TL ve üzeri gelir grubunda yer aldığı anlaşılmaktadır.

Tanrı inancı ile ilgili sorulara katılımcıların %3,95'i "Ben Tanrı'ya inanmıyorum", %5,26'sı "Emin değilim ve bunu bulmanın bir yolu da yok", %10,53'ü "Tanrı'ya inanıyorum ama bazı şüphelerim var" ve %80,26'sı "Tanrı'nın varlığından hiç şüphem yok" yanıtını vermiştir. Dini öğretilerle kendilerini ne düzeyde

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

ilişkilendirdiklerine yönelik sorulara ise katılımcıların %16,09'u "Emin değilim", %60,00'ı "Evet" ve %23,91'i "Hayır" yanıtını vermeyi tercih etmiştir.

Araştırma kapsamında katılımcılardan elde edilen rüya temaları ve toplumsal duyarlılık düzeylerine ilişkin bulgular Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. *Ölçek Düzeylerine İlişkin Bulgular*

	Düzey	***n***	***%***
Rüya temaları ölçeği genel	Orta	147	63,92
	Düşük	47	20,43
	Yüksek	36	15,65
Toplumsal duyarlılık ölçeği	Orta	163	70,87
	Düşük	37	16,09
	Yüksek	30	13,04

Araştırmada, ölçeklerden elde edilen puanlar esas alınarak bireylerin düzeyleri "Düşük", "Orta" ve "Yüksek" olmak üzere üç grupta sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmada, düzeylerin belirlenmesi amacıyla puanların ortalama ve standart sapma değerlerine dayalı bir yöntem kullanılmıştır.

Rüya Temaları Ölçeği Genel Puanı düzeylerine göre katılımcıların %63,92'si (n: 147) orta düzeyde, %20,43'ü (n: 47) düşük düzeyde ve %15,65'i (n: 36) yüksek düzeyde puan almıştır.

Toplumsal Duyarlılık Ölçeği düzeylerine göre katılımcıların %70,87'si (n: 163) orta düzeyde, %16,09'u (n: 37) düşük düzeyde ve %13,04'ü (n: 30) yüksek düzeyde toplumsal duyarlılık sergilemektedir.

Elde edilen bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, katılımcıların hem rüya temaları hem de toplumsal duyarlılık açısından ağırlıklı olarak orta düzeyde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu durum, araştırma grubunun incelenen değişkenler bakımından uç değerlerde toplanmadığını, daha dengeli ve homojen bir dağılım sergilediğini göstermektedir.

Rüya temaları açısından orta düzeyin baskın olması, bireylerin rüya içeriklerinde yoğun bir şekilde belirgin ya da zayıf temalardan ziyade, daha ılımlı ve dengeli bir örüntü sergilediklerine işaret etmektedir. Benzer şekilde toplumsal duyarlılık düzeyinin de büyük ölçüde orta seviyede yoğunlaşması, katılımcıların toplumsal olaylara karşı belirli bir farkındalığa sahip olmakla birlikte, bu duyarlılığın yüksek düzeyde içselleşmiş bir yapıya dönüşmediğini düşündürmektedir.

Bu bulgular, araştırmada incelenen değişkenler arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesinde, uç gruplar yerine daha çok orta düzeydeki bireylerin belirleyici olacağını göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Araştırmada kullanılan ölçek ve alt boyutlara ilişkin betimsel istatistikler ile normallik ve güvenirlik analizlerine ait bulgular Tablo 3'te sunulmaktadır.

Tablo 3. *Özet İstatistiklere İlişkin Bulgular*

	n	***Ortalama***	***S.sapma***	***Çarpıklık***	***Basıklık***	***Cronbach's Alpha***
Negatif temalar	230	14,23	4,56	-0,30	0,18	0,66
Kaygı temaları	230	9,07	4,66	0,43	-0,34	0,65
Korku temaları	230	4,25	3,83	0,94	0,93	0,73
Yaşantıların etkisi	230	8,23	3,63	0,31	-0,24	0,64
Engellenme temaları	230	4,53	3,60	0,62	-0,22	0,76
Rüya temaları ölçeği genel	230	40,05	14,92	0,61	-0,10	0,85
Toplumsal duyarlılık ölçeği	230	49,43	7,22	-1,26	1,26	0,81

Ölçek ve alt boyutlara ilişkin puanların normal dağılıma uygunluğu, basıklık ve çarpıklık katsayıları incelenerek değerlendirilmiştir. Basıklık ve çarpıklık değerlerinin ±2,0 aralığında yer alması, verilerin normal dağılımdan anlamlı bir sapma göstermediği şeklinde yorumlanmış; bu doğrultuda analizler parametrik testler kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışmaya katılan bireylerin rüya içeriklerine ve toplumsal duyarlılık düzeylerine ilişkin ortalama puanları değerlendirildiğinde, Rüya Temaları Ölçeği genel puan ortalaması 40,05±14,92 olarak hesaplanmıştır. Alt boyutlara bakıldığında, katılımcıların en yüksek puanı ortalama 14,23±4,56 ile Negatif Temalar alt boyutunda aldığı, bunu 9,07±4,66 ortalama ile Kaygı Temaları ve 8,23±3,63 ortalama ile Yaşantıların Etkisi alt boyutlarının izlediği görülmektedir. Korku Temaları alt boyutuna ilişkin ortalama puan 4,25±3,83, Engellenme Temaları ise 4,53±3,60 olarak tespit edilmiştir. Katılımcıların Toplumsal Duyarlılık Ölçeği puan ortalaması ise 49,43±7,22 olup, toplumsal olaylara ve durumlara karşı duyarlılık düzeylerinin göreli olarak yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Cronbach Alpha katsayısı 0 ile 1 arasında değerler ile ölçülür ve aşağıdaki değerlerde güvenilirlik sağlanmış olur (İslamoğlu ve Alnıaçık, 2009);

$0{,}01 \leq \alpha < 0{,}40$ ise ölçek güvenilir değildir.

$0{,}40 \leq \alpha < 0{,}60$ ise ölçeğin güvenilirliği düşüktür.

$0{,}60 \leq \alpha < 0{,}80$ ise ölçek güvenilirliği kabul edilebilir seviyededir;

$0.80 \leq \alpha < 1{,}00$ ise ölçek güvenilirliği yüksektir.

Bu bağlamda ölçek ve alt boyut puanlarının kabul edilebilir/yüksek güvenirlik düzeyleri arasında olduğu saptanmıştır.

Katılımcıların rüya temaları ve toplumsal duyarlılık düzeylerinin cinsiyet, medeni durum ve çalışma durumu değişkenlerine göre anlamlı farklılık gösterip göstermediğini belirlemeye yönelik bağımsız örneklemler t-testi sonuçları Tablo 4'te sunulmaktadır.

Tablo 4. *Ölçek Puanlarının Cinsiyet, Medeni Durum ve Çalışma Durumuna Göre Karşılaştırılmasına Yönelik Bulgular*

Değişken	***Ölçekler***	***Grup***	***n***	***X̄±Ss***	***t***	***sd***	***p***
Cinsiyet	*Negatif temalar*	Erkek	107	14,38±4,55	0,46	228	0,65
		Kadın	123	14,11±4,59			
	Kaygı temaları	Erkek	107	8,77±4,47	-0,92	228	0,36
		Kadın	123	9,33±4,82			
	Korku temaları	Erkek	107	4,46±3,97	0,78	228	0,44
		Kadın	123	4,07±3,71			
	Yaşantıların etkisi	Erkek	107	7,84±3,47	-1,52	228	0,13
		Kadın	123	8,57±3,75			
	Engellenme temaları	Erkek	107	4,89±3,82	1,41	228	0,16
		Kadın	123	4,22±3,39			
	Rüya temaları ölçeği genel	Erkek	107	40,18±15,03	0,12	228	0,91
		Kadın	123	39,94±14,88			
	Toplumsal duyarlılık ölçeği	Erkek	107	48,91±8,22	-1,02	228	0,31
		Kadın	123	49,88±6,23			
Medeni durum	*Negatif temalar*	Bekâr	96	14,11±4,99	-0,34	228	0,74
		Evli	134	14,32±4,24			
	Kaygı temaları	Bekâr	96	9,75±4,94	1,89	228	0,06
		Evli	134	8,58±4,40			
	Korku temaları	Bekâr	96	4,85±4,15	2,05	228	0,04
		Evli	134	3,81±3,53			
	Yaşantıların etkisi	Bekâr	96	8,59±3,85	1,29	228	0,20
		Evli	134	7,97±3,46			
	Engellenme temaları	Bekâr	96	5,01±3,87	1,72	228	0,09
		Evli	134	4,19±3,38			
	Rüya temaları ölçeği genel	Bekâr	96	42,18±16,32	1,84	228	0,07
		Evli	134	38,53±13,69			
	Toplumsal duyarlılık ölçeği	Bekâr	96	47,46±8,53	-3,59	228	0,00
		Evli	134	50,84±5,75			
Çalışma durumu	Negatif temalar	Çalışmıyor	55	14,29±4,15	0,09	227	0,93
		Çalışıyor	174	14,23±4,71			
	Kaygı temaları	Çalışmıyor	55	9,95±4,40	1,57	227	0,12
		Çalışıyor	174	8,82±4,72			
	Korku temaları	Çalışmıyor	55	5,00±3,60	1,64	227	0,10
		Çalışıyor	174	4,03±3,88			
	Yaşantıların etkisi	Çalışmıyor	55	8,60±3,58	0,88	227	0,38
		Çalışıyor	174	8,10±3,66			
	Engellenme temaları	Çalışmıyor	55	5,44±3,65	2,15	227	0,03
		Çalışıyor	174	4,25±3,56			
	Rüya temaları ölçeği genel	Çalışmıyor	55	43,45±14,54	1,93	227	0,05
		Çalışıyor	174	39,02±14,95			
	Toplumsal duyarlılık ölçeği	Çalışmıyor	55	47,53±8,33	-2,22	227	0,03
		Çalışıyor	174	49,98±6,75			

Cinsiyet değişkenine göre yapılan karşılaştırmalarda, Negatif Temalar puanı erkeklerde (14,38±4,55), kadınlara (14,11±4,59) kıyasla daha yüksek bulunmuştur. Ancak bu fark istatistiksel olarak anlamlı değildir (t: 0,46; sd: 228; p>0,05). Kaygı Temaları puanı kadınlarda (9,33±4,82), erkeklerden (8,77±4,47) daha yüksek

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

olmakla birlikte, bu farklılık istatistiksel açıdan anlamlı değildir (t: -0,92; sd: 228; p>0,05). Korku Temaları puanı erkeklerde (4,46±3,97), kadınlara (4,07±3,71) göre daha yüksek olmakla birlikte, fark anlamlılık düzeyine ulaşmamıştır (t: 0,78; sd: 228; p>0,05).

Yaşantıların Etkisi alt boyutunda kadınların puanı (8,57±3,75), erkeklerin puanından (7,84±3,47) daha yüksektir; ancak bu farklılık istatistiksel olarak anlamlı değildir (t: -1,52; sd: 228; p>0,05). Engellenme Temaları açısından erkeklerin ortalaması (4,89±3,82), kadınların ortalamasından (4,22±3,39) daha yüksek bulunmuştur. Ancak bu fark istatistiksel açıdan anlamlı değildir (t: 1,41; sd: 228; p>0,05). Rüya Temaları Ölçeği genel puanı açısından erkeklerin ortalaması (40,18±15,03), kadınların ortalamasına (39,94±14,88) göre daha yüksek olmasına rağmen, bu farklılık istatistiksel olarak anlamlı değildir (t: 0,12; sd: 228; p>0,05).

Toplumsal Duyarlılık Ölçeği puanı ise kadınlarda (49,88±6,23), erkeklerden (48,91±8,22) daha yüksek bulunmuştur. Ancak bu farklılık da istatistiksel olarak anlamlı değildir (t: -1,02; sd: 228; p>0,05).

Medeni durum değişkenine göre yapılan karşılaştırmalarda, Negatif Temalar puanı evli bireylerde (14,32±4,24), bekâr bireylerden (14,11±4,99) daha yüksek bulunmuştur. Ancak bu fark istatistiksel olarak anlamlı değildir (t: -0,34; sd: 228; p>0,05). Kaygı Temaları puanı bekâr bireylerde (9,75±4,94), evli bireylerden (8,58±4,40) daha yüksek olmasına rağmen, bu farklılık anlamlılık düzeyine yakın olmakla birlikte istatistiksel olarak anlamlı değildir (t: 1,89; sd: 228; p>0,05). Korku Temaları puanı bekâr bireylerde (4,85±4,15), evli bireylerden (3,81±3,53) anlamlı düzeyde daha yüksek bulunmuştur (t: 2,05; sd: 228; p<0,05).

Yaşantıların Etkisi alt boyutunda bekâr bireylerin puanı (8,59±3,85), evli bireylere (7,97±3,46) göre daha yüksek olmakla birlikte bu fark istatistiksel olarak anlamlı değildir (t: 1,29; sd: 228; p>0,05). Engellenme Temaları açısından da bekâr bireylerin ortalaması (5,01±3,87), evlilerden (4,19±3,38) daha yüksek bulunmuş, ancak bu farklılık istatistiksel anlamlılık düzeyine ulaşmamıştır (t: 1,72; sd: 228; p>0,05). Rüya Temaları Ölçeği genel puanı bekâr bireylerde (42,18±16,32), evli bireylerden (38,53±13,69) daha yüksek olmakla birlikte bu farklılık da istatistiksel olarak anlamlı değildir (t: 1,84; sd: 228; p>0,05).

Toplumsal Duyarlılık Ölçeği puanı ise evli bireylerde (50,84±5,75), bekâr bireylerden (47,46±8,53) istatistiksel olarak anlamlı düzeyde daha yüksek bulunmuştur (t: -3,59; sd: 228; p<0,01).

Çalışma durumu değişkenine göre yapılan karşılaştırmalarda, Negatif Temalar puanı çalışmayan bireylerde (14,29±4,15), çalışan bireylerden (14,23±4,71) biraz daha yüksek bulunmuş ancak bu fark istatistiksel olarak anlamlı değildir (t: 0,09; sd: 227; p>0,05). Kaygı Temaları puanı çalışmayan bireylerde (9,95±4,40), çalışan bireylerden (8,82±4,72) daha yüksek olmakla birlikte bu farklılık istatistiksel açıdan anlamlı değildir (t: 1,57; sd: 227; p>0,05). Korku Temaları puanı da çalışmayan grupta (5,00±3,60), çalışan gruba (4,03±3,88) göre daha yüksek saptanmış, ancak bu fark da anlamlılık düzeyine ulaşmamıştır (t: 1,64; sd: 227; p>0,05).

Yaşantıların Etkisi alt boyutu puanı çalışmayan bireylerde (8,60±3,58), çalışanlardan (8,10±3,66) daha yüksek olmasına karşın bu fark istatistiksel olarak anlamlı değildir (t: 0,88; sd: 227; p>0,05). Engellenme Temaları açısından çalışmayan bireylerin puanı (5,44±3,65), çalışan bireylerin puanından (4,25±3,56) anlamlı düzeyde daha yüksek bulunmuştur (t: 2,15; sd: 227; p<0,05). Rüya Temaları Ölçeği genel puanı çalışmayan bireylerde (43,45±14,54), çalışan bireylerden (39,02±14,95) daha yüksek olup, bu farklılık istatistiksel anlamlılık sınırında yer almaktadır (t: 1,93; sd: 227; p=0,05).

Toplumsal Duyarlılık Ölçeği puanı ise çalışan bireylerde (49,98±6,75), çalışmayan bireylerden (47,53±8,33) istatistiksel olarak anlamlı düzeyde daha yüksek bulunmuştur (t: -2,22; sd: 227; p<0,05).

Elde edilen bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, cinsiyet değişkeninin rüya temaları ve toplumsal duyarlılık üzerinde anlamlı bir farklılık oluşturmadığı, buna karşın medeni durum ve çalışma durumu değişkenlerinin bazı alt boyutlarda anlamlı farklılıklara yol açtığı görülmektedir.

Katılımcıların rüya temaları ve toplumsal duyarlılık düzeylerinin yaş gruplarına göre anlamlı farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ve Bonferroni çoklu karşılaştırma testine ilişkin bulgular Tablo 5'te sunulmaktadır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 5. *Ölçek Puanlarının Yaşa Göre Karşılaştırılmasına Yönelik Bulgular*

Ölçekler	*Grup*	*n*	*X̄±Ss*	*F*	*p*	*Fark (Bonferroni)*
Negatif Temalar	1945-1964[1]	27	14,19±4,17	0,66	0,58	
	1965-1979[2]	83	14,76±4,33			
	1980-1996[3]	66	13,73±4,28			
	1997-2006[4]	54	14,07±5,40			
Kaygı Temaları	1945-1964[1]	27	7,74±4,56	4,74	0,00	2<4
	1965-1979[2]	83	7,96±4,30			
	1980-1996[3]	66	9,88±4,55			
	1997-2006[4]	54	10,44±4,90			
Korku Temaları	1945-1964[1]	27	3,70±2,88	4,56	0,00	2<4
	1965-1979[2]	83	3,36±3,54			
	1980-1996[3]	66	4,38±3,87			
	1997-2006[4]	54	5,72±4,23			
Yaşantıların Etkisi	1945-1964[1]	27	7,30±3,56	3,57	0,06	
	1965-1979[2]	83	7,47±3,27			
	1980-1996[3]	66	8,94±3,61			
	1997-2006[4]	54	9,00±3,96			
Engellenme Temaları	1945-1964[1]	27	3,78±3,00	5,18	0,00	1,2<4
	1965-1979[2]	83	3,83±3,57			
	1980-1996[3]	66	4,42±3,04			
	1997-2006[4]	54	6,11±4,12			
Rüya temaları ölçeği genel	1945-1964[1]	27	35,93±13,36	5,17	0,00	1,2<4
	1965-1979[2]	83	36,65±14,09			
	1980-1996[3]	66	41,38±13,37			
	1997-2006[4]	54	45,72±16,91			
Toplumsal Duyarlılık Ölçeği	1945-1964[1]	27	50,96±5,49	4,02	0,01	2<4
	1965-1979[2]	83	50,83±5,80			
	1980-1996[3]	66	49,18±6,41			
	1997-2006[4]	54	46,80±9,84			

F: Tek yönlü varyans analizi

Negatif Temalar açısından yapılan analizde, yaş grupları arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır (F: 0,66; p>0,05). Ortalama puanlar karşılaştırıldığında, en yüksek ortalamanın 1965–1979 doğumlu bireylerde (X̄±Ss: 14,76±4,33), en düşük ortalamanın ise 1980–1996 doğumlularda (X̄±Ss: 13,73±4,28) olduğu görülmektedir.

Kaygı Temaları değişkeninde yaş grupları arasında anlamlı bir fark tespit edilmiştir (F: 4,74; p<0,01). Ortalama puanlar incelendiğinde, 1980–1996 (X̄±Ss: 9,88±4,55) ve 1997–2006 (X̄±Ss: 10,44±4,90) doğumlu bireylerin puanlarının, diğer yaş gruplarına göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Bonferroni düzeltmesine göre, 1997–2006 doğumlu bireylerin kaygı teması puanı, 1965–1979 doğumlulara göre anlamlı düzeyde daha yüksektir (2<4).

Korku Temaları açısından yapılan analizde yaş grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark saptanmıştır (F: 4,56; p<0,01). Ortalama değerlere göre en yüksek puan 1997–2006 doğumlularda (X̄±Ss: 5,72±4,23), en düşük puan ise 1965–1979 doğumlularda (X̄±Ss: 3,36±3,54) görülmektedir. Bonferroni analizine göre, 1997–2006 doğumluların korku teması puanı, 1965–1979 doğumlulara göre anlamlı düzeyde daha yüksektir (2<4).

Yaşantıların Etkisi alt boyutu için yapılan analizde yaş grupları arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır (F: 3,57; p=0,06). Ortalama puanlar incelendiğinde, en yüksek ortalama 1997–2006 doğumlularda (X̄±Ss: 9,00±3,96), en düşük ortalama ise 1945–1964 doğumlu bireylerde (X̄±Ss: 7,30±3,56) bulunmuştur.

Engellenme Temaları değişkeninde yaş grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık saptanmıştır (F: 5,18; p<0,01). Ortalama değerlere göre en yüksek engellenme puanı 1997–2006 doğumlularda (X̄±Ss: 6,11±4,12), en düşük puan ise 1945–1964 doğumlularda (X̄±Ss: 3,78±3,00) görülmektedir. Bonferroni düzeltmesine göre, 1997–2006 doğumlu bireylerin engellenme teması puanı, hem 1945–1964 hem de 1965–1979 doğumlulara göre anlamlı düzeyde daha yüksektir (1,2<4).

Rüya Temaları Ölçeği Genel Puanı açısından yapılan analizde yaş grupları arasında anlamlı bir fark olduğu belirlenmiştir (F: 5,17; p<0,01). Ortalama puanlar dikkate alındığında en yüksek genel puan 1997–2006 doğumlularda (X̄±Ss: 45,72±16,91), en düşük puan ise 1945–1964 doğumlularda (X̄±Ss: 35,93±13,36)

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

görülmektedir. Bonferroni düzeltmesine göre, 1997–2006 doğumlu bireylerin genel rüya temaları puanı, 1945–1964 ve 1965–1979 doğumlulara göre anlamlı düzeyde daha yüksektir (1,2<4).

Toplumsal Duyarlılık Ölçeği açısından da yaş grupları arasında anlamlı bir fark bulunmuştur (F: 4,02; p<0,05). Ortalama değerlere göre en yüksek toplumsal duyarlılık puanı 1945–1964 doğumlu bireylerde ($\bar{X}$±Ss: 50,96±5,49), en düşük puan ise 1997–2006 doğumlularda ($\bar{X}$±Ss: 46,80±9,84) gözlenmiştir. Bonferroni analizine göre, 1965–1979 doğumlu bireylerin toplumsal duyarlılık puanı, 1997-2006 doğumlulara göre anlamlı düzeyde daha yüksektir (2<4).

Elde edilen bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, yaş değişkeninin rüya temaları üzerinde belirleyici bir rol oynadığı; özellikle genç yaş gruplarında kaygı, korku ve engellenme temalarının daha yoğun biçimde deneyimlendiği görülmektedir. Buna karşılık yaş ilerledikçe toplumsal duyarlılık düzeyinin arttığı dikkat çekmektedir. Bu durum, bireylerin yaşam deneyimi arttıkça toplumsal farkındalıklarının güçlendiğini, ancak genç bireylerin daha yoğun psikososyal ve duygusal içerikli rüya temalarına sahip olduğunu göstermektedir.

Katılımcıların rüya temaları ve toplumsal duyarlılık düzeylerinin eğitim düzeyine göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemeye yönelik tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları Tablo 6'da sunulmaktadır.

Tablo 6. *Ölçek Puanlarının Eğitim Düzeyine Göre Karşılaştırılmasına Yönelik Bulgular*

Ölçekler	*Grup"*	*n*	*$\bar{X}$±Ss*	*F*	*p*
Negatif Temalar	Ortaöğretim	61	14,93±4,53	1,12	0,34
	Ön lisans	31	14,42±4,17		
	Lisans	89	14,18±4,84		
	Lisansüstü	48	13,33±4,34		
Kaygı Temaları	Ortaöğretim	61	8,44±4,75	0,73	0,53
	Ön lisans	31	9,39±4,10		
	Lisans	89	9,06±4,45		
	Lisansüstü	48	9,73±5,31		
Korku Temaları	Ortaöğretim	61	4,25±4,39	0,36	0,79
	Ön lisans	31	4,39±3,84		
	Lisans	89	3,99±3,51		
	Lisansüstü	48	4,69±3,73		
Yaşantıların Etkisi	Ortaöğretim	61	7,62±3,58	1,24	0,30
	Ön lisans	31	7,84±3,81		
	Lisans	89	8,48±3,56		
	Lisansüstü	48	8,81±3,73		
Engellenme Temaları	Ortaöğretim	61	3,93±4,01	0,99	0,40
	Ön lisans	31	4,39±3,18		
	Lisans	89	4,71±3,45		
	Lisansüstü	48	5,06±3,64		
rüya temaları ölçeği genel	Ortaöğretim	61	38,56±16,38	0,43	0,73
	Ön lisans	31	40,52±12,37		
	Lisans	89	40,07±14,43		
	Lisansüstü	48	41,79±15,70		
Toplumsal Duyarlılık Ölçeği	Ortaöğretim	61	48,39±10,44	1,30	0,28
	Ön lisans	31	51,48±5,02		
	Lisans	89	49,58±5,02		
	Lisansüstü	48	49,10±6,89		

F:Tek yönlü varyans analizi

Negatif Temalar açısından yapılan analizde eğitim düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık saptanmamıştır (F: 1,12; p>0,05). Ortalama puanlara bakıldığında, en yüksek ortalama ortaöğretim mezunlarında ($\bar{X}$±Ss: 14,93±4,53), en düşük ortalama ise lisansüstü eğitim düzeyine sahip bireylerde ($\bar{X}$±Ss: 13,33±4,34) gözlenmiştir.

Kaygı Temaları değişkeninde eğitim düzeyine göre anlamlı bir fark bulunmamıştır (F: 0,73; p>0,05). Ortalama değerlere göre en yüksek puan lisansüstü bireylerde ($\bar{X}$±Ss: 9,73±5,31), en düşük puan ise ortaöğretim mezunlarında ($\bar{X}$±Ss: 8,44±4,75) tespit edilmiştir.

Korku Temaları açısından yapılan analizde eğitim düzeyine göre anlamlı bir fark olmadığı belirlenmiştir (F: 0,36; p>0,05). Ortalama korku puanları incelendiğinde, lisansüstü bireylerin puanı ($\bar{X}$±Ss: 4,69±3,73) diğer gruplardan daha yüksek, lisans mezunlarının puanı ise ($\bar{X}$±Ss: 3,99±3,51) daha düşüktür.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Yaşantıların Etkisi alt boyutu açısından gruplar arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır (F: 1,24; p>0,05). En yüksek ortalama lisansüstü grupta ($\bar{X}$±Ss: 8,81±3,73), en düşük ortalama ise ortaöğretim grubunda ($\bar{X}$±Ss: 7,62±3,58) gözlenmiştir.

Engellenme Temaları puanları açısından eğitim düzeyine göre anlamlı bir fark saptanmamıştır (F: 0,99; p>0,05). Ortalama puanlar incelendiğinde, engellenme teması en yüksek lisansüstü ($\bar{X}$±Ss: 5,06±3,64), en düşük ise ortaöğretim grubunda ($\bar{X}$±Ss: 3,93±4,01) bulunmuştur.

Rüya Temaları Ölçeği Genel Puanı için yapılan analizde eğitim düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark saptanmamıştır (F: 0,43; p>0,05). Ortalama puan açısından en yüksek değer lisansüstü grupta ($\bar{X}$±Ss: 41,79±15,70), en düşük değer ise ortaöğretim grubunda ($\bar{X}$±Ss: 38,56±16,38) görülmektedir.

Toplumsal Duyarlılık Ölçeği puanları bakımından da eğitim düzeyine göre anlamlı bir farklılık bulunmamıştır (F: 1,30; p>0,05). Ortalama puanlara göre en yüksek duyarlılık ön lisans mezunlarında ($\bar{X}$±Ss: 51,48±5,02), en düşük ise ortaöğretim grubunda ($\bar{X}$±Ss: 48,39±10,44) tespit edilmiştir.

Elde edilen bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, eğitim düzeyinin rüya temaları ve toplumsal duyarlılık üzerinde belirleyici bir değişken olmadığı görülmektedir. Bu durum, bireylerin eğitim düzeyinden bağımsız olarak benzer rüya temaları deneyimlediklerini ve toplumsal duyarlılık düzeylerinin eğitim seviyesine göre anlamlı bir farklılık göstermediğini ortaya koymaktadır.

Katılımcıların rüya temaları ve toplumsal duyarlılık düzeylerinin gelir düzeyine göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemeye yönelik tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları Tablo 7'de sunulmaktadır.

Tablo 7. *Ölçek Puanlarının Gelir Düzeyine Göre Karşılaştırılmasına Yönelik Bulgular*

"Ölçekler	*Grup*	*n*	*$\bar{X}$±Ss*	*F*	*p*
Negatif Temalar	22.000 TL altı	26	15,19±4,19	2,10	0,08
	22.001- 40.000 TL	22	15,50±4,89		
	40.001 - 60.000 TL	54	15,06±5,22		
	60.001 - 80.000 TL	45	13,67±4,26		
	80.001 ve üstü	83	13,37±4,15		
Kaygı Temaları	22.000 TL altı	26	10,23±5,62	1,37	0,24
	22.001- 40.000 TL	22	10,59±3,91		
	40.001 - 60.000 TL	54	9,07±4,52		
	60.001 - 80.000 TL	45	8,64±4,38		
	80.001 ve üstü	83	8,53±4,70		
Korku Temaları	22.000 TL altı	26	5,81±5,42	2,21	0,07
	22.001- 40.000 TL	22	5,55±3,17		
	40.001 - 60.000 TL	54	3,94±3,73		
	60.001 - 80.000 TL	45	3,82±3,63		
	80.001 ve üstü	83	3,84±3,43		
Yaşantıların Etkisi	22.000 TL altı	26	8,42±3,64	0,28	0,89
	22.001- 40.000 TL	22	8,27±3,01		
	40.001 - 60.000 TL	54	8,11±4,27		
	60.001 - 80.000 TL	45	8,67±3,17		
	80.001 ve üstü	83	8,00±3,63		
Engellenme Temaları	22.000 TL altı	26	6,15±4,96	1,80	0,13
	22.001- 40.000 TL	22	4,82±2,87		
	40.001 - 60.000 TL	54	3,94±3,53		
	60.001 - 80.000 TL	45	4,27±3,00		
	80.001 ve üstü	83	4,47±3,56		
Rüya temaları ölçeği genel	22.000 TL altı	26	45,85±20,77	1,89	0,11
	22.001- 40.000 TL	22	44,09±13,07		
	40.001 - 60.000 TL	54	39,56±13,82		
	60.001 - 80.000 TL	45	39,29±12,54		
	80.001 ve üstü	83	37,90±14,77		

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 7. *Devamı*

"Ölçekler	*Grup*	*n*	*X̄±Ss*	*F*	*p*
Toplumsal Duyarlılık Ölçeği	22.000 TL altı	26	47,50±9,36	0,84	0,50
	22.001- 40.000 TL	22	49,18±10,20		
	40.001 - 60.000 TL	54	50,19±7,00		
	60.001 - 80.000 TL	45	48,73±6,21		
	80.001 ve üstü	83	49,98±6,15		

Negatif Temalar değişkenine ilişkin analizde gelir düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark saptanmamıştır (F: 2,10; p>0,05). Ortalama puanlara bakıldığında, en yüksek puan 22.001–40.000 TL arası gelire sahip bireylerde (X̄±Ss: 15,50±4,89), en düşük puan ise 80.001 TL ve üzeri gelir grubunda (X̄±Ss: 13,37±4,15) gözlenmiştir.

Kaygı Temaları açısından gelir düzeyine göre anlamlı bir farklılık bulunmamıştır (F: 1,37; p>0,05). Ortalama değerlere göre en yüksek kaygı puanı 22.001–40.000 TL arası gelir grubunda (X̄±Ss: 10,59±3,91), en düşük ise 80.001 TL ve üzeri gelir grubunda (X̄±Ss: 8,53±4,70) tespit edilmiştir.

Korku Temaları açısından yapılan analizde gruplar arası fark istatistiksel anlamlılık düzeyine yakın olmakla birlikte anlamlı bulunmamıştır (F: 2,21; p=0,07). Ortalama puanlara göre en yüksek korku puanı 22.000 TL altı gelir grubunda (X̄±Ss: 5,81±5,42), en düşük puan ise 60.001–80.000 TL gelir grubunda (X̄±Ss: 3,82±3,63) yer almaktadır.

Yaşantıların Etkisi değişkenine ilişkin analizde gelir grupları arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır (F: 0,28; p>0,05). En yüksek ortalama puan 60.001–80.000 TL gelir grubunda (X̄±Ss: 8,67±3,17), en düşük ise 80.001 TL ve üzeri gelir grubunda (X̄±Ss: 8,00±3,63) saptanmıştır.

Engellenme Temaları açısından yapılan analizde gelir düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark gözlenmemiştir (F: 1,80; p>0,05). Ortalama engellenme puanı en yüksek 22.000 TL altı gelir grubunda (X̄±Ss: 6,15±4,96), en düşük ise 40.001–60.000 TL gelir grubunda (X̄±Ss: 3,94±3,53) belirlenmiştir.

Rüya Temaları Ölçeği Genel Puanı açısından yapılan analizde gruplar arası fark istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır (F: 1,89; p>0,05). Ortalama değerlere göre en yüksek genel puan 22.000 TL altı gelir grubunda (X̄±Ss: 45,85±20,77), en düşük puan ise 80.001 TL ve üzeri gelir grubunda (X̄±Ss: 37,90±14,77) gözlenmiştir.

Toplumsal Duyarlılık Ölçeği değişkeninde gelir grupları arasında anlamlı bir fark saptanmamıştır (F: 0,84; p>0,05). Ortalama puanlar incelendiğinde en yüksek toplumsal duyarlılık puanı 40.001–60.000 TL gelir grubunda (X̄±Ss: 50,19±7,00), en düşük puan ise 22.000 TL altı gelir grubunda (X̄±Ss: 47,50±9,36) yer almaktadır.

Elde edilen bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, gelir düzeyinin rüya temaları ve toplumsal duyarlılık üzerinde belirleyici bir değişken olmadığı görülmektedir. Bu durum, bireylerin ekonomik düzeylerinden bağımsız olarak benzer rüya temaları deneyimlediklerini ve toplumsal duyarlılık düzeylerinin gelir farklılıklarına göre anlamlı biçimde değişmediğini göstermektedir. Bununla birlikte, bazı alt boyutlarda düşük gelir gruplarında ortalama puanların görece daha yüksek olması, ekonomik koşulların dolaylı olarak bireylerin duygusal ve psikolojik deneyimlerini etkileyebileceğine işaret eden sınırlı bir eğilim olarak değerlendirilebilir.

Katılımcıların rüya temaları ve toplumsal duyarlılık düzeylerinin Tanrı inancı durumuna göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemeye yönelik Kruskal–Wallis H testi sonuçları Tablo 8'de sunulmaktadır.

Tablo 8. *Ölçek Puanlarının İnanç Durumuna Göre Karşılaştırılmasına Yönelik Bulgular*

Ölçekler	*Grup*	*N"*	*X̄±Ss*	*KW*	*p*
Negatif Temalar	Ben Tanrı'ya inanmıyorum.	9	13,89±3,30	0,99	0,80
	Emin değilim ve bunu bulmanın bir yolu da yok.	12	14,92±4,94		
	Tanrı'ya inanıyorum ama bazı şüphelerim var.	24	14,71±5,45		
	Tanrı'nın varlığından hiç şüphem yok.	183	14,10±4,49		

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 8. *Devamı*

Ölçekler	*Grup*	*N"*	*X̄±Ss*	*KW*	*p*
Kaygı Temaları	Ben Tanrı'ya inanmıyorum."	9	8,00±2,35	3,53	0,32
	Emin değilim ve bunu bulmanın bir yolu da yok.	12	10,17±5,41		
	Tanrı'ya inanıyorum ama bazı şüphelerim var.	24	10,75±5,66		
	Tanrı'nın varlığından hiç şüphem yok.	183	8,90±4,50		
Korku Temaları	Ben Tanrı'ya inanmıyorum.	9	3,22±1,79	1,77	0,62
	Emin değilim ve bunu bulmanın bir yolu da yok.	12	5,17±3,76		
	Tanrı'ya inanıyorum ama bazı şüphelerim var.	24	4,67±3,86		
	Tanrı'nın varlığından hiç şüphem yok.	183	4,23±3,90		
Yaşantıların Etkisi	Ben Tanrı'ya inanmıyorum.	9	8,33±3,91	4,08	0,25
	Emin değilim ve bunu bulmanın bir yolu da yok.	12	9,42±3,26		
	Tanrı'ya inanıyorum ama bazı şüphelerim var.	24	9,17±4,71		
	Tanrı'nın varlığından hiç şüphem yok.	183	8,09±3,45		
Engellenme Temaları	Ben Tanrı'ya inanmıyorum.	9	4,89±2,89	5,25	0,15
	Emin değilim ve bunu bulmanın bir yolu da yok.	12	6,42±3,60		
	Tanrı'ya inanıyorum ama bazı şüphelerim var.	24	5,25±3,94		
	Tanrı'nın varlığından hiç şüphem yok.	183	4,34±3,56		
Rüya temaları ölçeği genel	Ben Tanrı'ya inanmıyorum.	9	37,67±11,68	4,50	0,21
	Emin değilim ve bunu bulmanın bir yolu da yok.	12	46,25±16,30		
	Tanrı'ya inanıyorum ama bazı şüphelerim var.	24	44,79±16,86		
	Tanrı'nın varlığından hiç şüphem yok.	183	39,36±14,54		
Toplumsal Duyarlılık Ölçeği	Ben Tanrı'ya inanmıyorum.	9	48,67±8,94	2,56	0,47
	Emin değilim ve bunu bulmanın bir yolu da yok.	12	48,00±5,38		
	Tanrı'ya inanıyorum ama bazı şüphelerim var.	24	48,08±9,05		
	Tanrı'nın varlığından hiç şüphem yok.	183	49,65±6,99		

KW: Kruskal Wallis H test Not: gruplardaki veri sayısı az olması sebebi ile parametrik olmayan testler kullanılmıştır.

Negatif Temalar açısından Tanrı inancı grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark saptanmamıştır (KW: 0,99; p>0,05). Ortalama puanlar incelendiğinde, en yüksek ortalama "Emin değilim ve bunu bulmanın bir yolu da yok" diyen bireylerde (X̄±Ss: 14,92±4,94), en düşük ortalama ise "Ben Tanrı'ya inanmıyorum" diyen bireylerde (X̄±Ss: 13,89±3,30) görülmektedir.

Kaygı Temaları açısından gruplar arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır (KW: 3,53; p>0,05). Ortalama puanlar açısından en yüksek değer "Tanrı'ya inanıyorum ama bazı şüphelerim var" diyen bireylerde (X̄±Ss: 10,75±5,66), en düşük ise "Ben Tanrı'ya inanmıyorum" diyen bireylerde (X̄±Ss: 8,00±2,35) yer almaktadır.

Korku Temaları değişkeninde gruplar arası fark istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır (KW: 1,77; p>0,05). Ortalama değerlere göre en yüksek puan "Emin değilim ve bunu bulmanın bir yolu da yok" diyenlerde (X̄±Ss: 5,17±3,76), en düşük ise "Ben Tanrı'ya inanmıyorum" diyen bireylerde (X̄±Ss: 3,22±1,79) tespit edilmiştir.

Yaşantıların Etkisi açısından yapılan analizde gruplar arasında anlamlı bir fark saptanmamıştır (KW: 4,08; p>0,05). Ortalama değerlere göre en yüksek puan "Emin değilim ve bunu bulmanın bir yolu da yok" diyenlerde (X̄±Ss: 9,42±3,26), en düşük ise "Tanrı'nın varlığından hiç şüphem yok" diyen bireylerde (X̄±Ss: 8,09±3,45) görülmüştür.

Engellenme Temaları değişkeninde Tanrı inancı grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark saptanmamıştır (KW: 5,25; p>0,05). Ortalama değerlere göre en yüksek puan "Emin değilim ve bunu bulmanın bir yolu da yok" diyen bireylerde (X̄±Ss: 6,42±3,60), en düşük puan ise "Tanrı'nın varlığından hiç şüphem yok" diyen bireylerde (X̄±Ss: 4,34±3,56) belirlenmiştir.

Rüya Temaları Ölçeği Genel Puanı açısından gruplar arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır (KW: 4,50; p>0,05). Ortalama puanlara göre en yüksek değer "Emin değilim ve bunu bulmanın bir yolu da yok" diyen bireylerde (X̄±Ss: 46,25±16,30), en düşük değer ise "Ben Tanrı'ya inanmıyorum" diyen bireylerde (X̄±Ss: 37,67±11,68) yer almaktadır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Toplumsal Duyarlılık Ölçeği değişkeni için yapılan analizde gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark saptanmamıştır (KW: 2,56; p>0,05). Ortalama değerlere göre en yüksek toplumsal duyarlılık puanı "Tanrı'nın varlığından hiç şüphem yok" diyen bireylerde ($\bar{X}$±Ss: 49,65±6,99), en düşük puan ise "Emin değilim ve bunu bulmanın bir yolu da yok" diyen bireylerde ($\bar{X}$±Ss: 48,00±5,38) görülmektedir.

Elde edilen bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, Tanrı inancı düzeyinin rüya temaları ve toplumsal duyarlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık oluşturmadığı görülmektedir. Bu durum, bireylerin inanç düzeylerinden bağımsız olarak benzer rüya içeriklerine sahip olduklarını ve toplumsal duyarlılıklarının inanç farklılıklarına göre belirgin biçimde değişmediğini göstermektedir. Bununla birlikte, bazı alt boyutlarda inanç konusunda kararsız olan bireylerin ortalama puanlarının görece daha yüksek olması, belirsizlik ve sorgulama süreçlerinin bireylerin duygusal ve bilişsel deneyimlerini etkileyebileceğine işaret eden sınırlı bir eğilim olarak değerlendirilebilir.

Katılımcıların rüya temaları ve toplumsal duyarlılık düzeylerinin "kendilerini dini öğretilerine bağlı görme" durumuna göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemeye yönelik tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ve Bonferroni çoklu karşılaştırma testi sonuçları Tablo 9'da sunulmaktadır

Tablo 9. *Ölçek Puanlarının "Kendinizi dini öğretilerinize bağlı olarak görüyor musunuz" Sorusuna Göre Karşılaştırılmasına Yönelik Bulgular*

Ölçekler	***Grup***	***n***	***$\bar{X}$±Ss***	***F***	***p***	***Fark (Bonferroni)***
Negatif Temalar	Emin Değilim[1]	37	14,38±4,92	0,67	0,51	
	Evet[2]	138	13,97±4,63			
	Hayır[3]	55	14,80±4,14			
Kaygı Temaları	Emin Değilim[1]	37	11,41±5,15	5,87	0,00	1>2,3
	Evet[2]	138	8,71±4,47			
	Hayır[3]	55	8,40±4,37			
Korku Temaları	Emin Değilim[1]	37	5,24±3,81	1,67	0,19	
	Evet[2]	138	4,16±4,05			
	Hayır[3]	55	3,80±3,17			
Yaşantıların Etkisi	Emin Değilim[1]	37	9,97±3,00	5,69	0,00	1>2,3
	Evet[2]	138	8,04±3,53			
	Hayır[3]	55	7,53±3,96			
Engellenme Temaları	Emin Değilim[1]	37	5,86±3,79	3,08	0,06	
	Evet[2]	138	4,28±3,54			
	Hayır[3]	55	4,27±3,50			
Rüya temaları ölçeği genel	Emin Değilim[1]	37	47,11±16,25	5,14	0,01	1>2,3
	Evet[2]	138	38,86±14,57			
	Hayır[3]	55	38,29±13,71			
Toplumsal Duyarlılık Ölçeği	Emin Değilim[1]	37	48,32±5,66	2,09	0,13	
	Evet[2]	138	50,22±6,89			
	Hayır[3]	55	48,18±8,68			

Negatif Temalar açısından "Kendinizi dini öğretilerinize bağlı olarak görüyor musunuz?" sorusuna verilen yanıtlar arasında anlamlı bir fark saptanmamıştır (F: 0,67; p>0,05). Ortalama puanlara göre, en yüksek değer "Hayır" yanıtını veren bireylerde ($\bar{X}$±Ss: 14,80±4,14), en düşük değer ise "Evet" yanıtını veren bireylerde ($\bar{X}$±Ss: 13,97±4,63) gözlenmiştir.

Kaygı Temaları açısından verilen yanıtlar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmuştur (F: 5,87; p<0,01). Bonferroni düzeltmesine göre, "Emin değilim" diyen bireylerin kaygı teması puanı ($\bar{X}$±Ss: 11,41±5,15), hem "Evet" ($\bar{X}$±Ss: 8,71±4,47) hem de "Hayır" ($\bar{X}$±Ss: 8,40±4,37) yanıtı veren bireylerden anlamlı düzeyde daha yüksek bulunmuştur (1>2,3).

Korku Temaları açısından soruya verilen yanıtlar arasında anlamlı bir fark saptanmamıştır (F: 1,67; p>0,05). Ortalama değerlere göre, en yüksek korku puanı "Emin değilim" diyen bireylerde ($\bar{X}$±Ss: 5,24±3,81), en düşük puan ise "Hayır" diyen bireylerde ($\bar{X}$±Ss: 3,80±3,17) gözlenmiştir.

Yaşantıların Etkisi alt boyutunda, "Kendinizi dini öğretilerinize bağlı olarak görüyor musunuz?" sorusuna verilen yanıtlara göre anlamlı bir fark saptanmıştır (F: 5,69; p<0,01). Bonferroni düzeltmesine göre, "Emin değilim" diyen bireylerin yaşantı etkisi puanı ($\bar{X}$±Ss: 9,97±3,00), hem "Evet" ($\bar{X}$±Ss: 8,04±3,53) hem de "Hayır" ($\bar{X}$±Ss: 7,53±3,96) diyen bireylerden anlamlı düzeyde daha yüksektir (1>2,3).

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Engellenme Temaları açısından, verilen yanıtlar arasında anlamlılık düzeyine yakın bir fark olmakla birlikte istatistiksel olarak anlamlı bir fark saptanmamıştır (F: 3,08; p=0,06). Ortalama puanlara göre, en yüksek değer "Emin değilim" diyen bireylerde ($\bar{X}\pm$Ss: 5,86±3,79), en düşük değer ise "Hayır" yanıtı veren bireylerde ($\bar{X}\pm$Ss: 4,27±3,50) gözlenmiştir.

Rüya Temaları Ölçeği Genel Puanı açısından soruya verilen yanıtlar arasında anlamlı bir fark saptanmıştır (F: 5,14; p<0,05). Bonferroni analizine göre, "Emin değilim" diyen bireylerin genel puanı ($\bar{X}\pm$Ss: 47,11±16,25), hem "Evet" ($\bar{X}\pm$Ss: 38,86±14,57) hem de "Hayır" ($\bar{X}\pm$Ss: 38,29±13,71) yanıtı veren bireylerden anlamlı düzeyde daha yüksektir (1>2,3).

Toplumsal Duyarlılık Ölçeği açısından verilen yanıtlar arasında anlamlı bir fark saptanmamıştır (F: 2,09; p>0,05). Ortalama değerlere göre en yüksek puan "Evet" yanıtı veren bireylerde ($\bar{X}\pm$Ss: 50,22±6,89), en düşük ise "Hayır" yanıtı veren bireylerde ($\bar{X}\pm$Ss: 48,18±8,68) bulunmuştur.

Elde edilen bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, bireylerin kendilerini dini öğretilere bağlı olarak görme durumlarının rüya temaları üzerinde belirli alt boyutlarda anlamlı farklılıklar oluşturduğu görülmektedir. Özellikle "emin değilim" yanıtını veren bireylerin kaygı temaları, yaşantıların etkisi ve genel rüya temaları puanlarının diğer gruplara göre anlamlı düzeyde daha yüksek olması dikkat çekicidir. Bu durum, inanç konusunda kararsızlık yaşayan bireylerin daha yoğun duygusal ve bilişsel süreçler deneyimlediğini ve bu durumun rüya içeriklerine yansıdığını düşündürmektedir. Buna karşılık, kendisini dini öğretilere bağlı olarak tanımlayan bireylerin daha düşük rüya teması puanlarına sahip olması, dini bağlılığın bireylerin içsel denge ve anlamlandırma süreçlerine katkı sağlayabileceğine işaret etmektedir. Öte yandan toplumsal duyarlılık düzeyi açısından anlamlı bir farklılık bulunmaması, dini bağlılık ile toplumsal duyarlılık arasındaki ilişkinin doğrudan ve belirleyici bir yapıda olmadığını göstermektedir.

Ölçek ve alt boyut puanları ile bireylerin algıladıkları dindarlık düzeyi ve dine başvurma sıklığı arasındaki ilişkiyi belirlemeye yönelik Pearson korelasyon analizi sonuçları Tablo 10'da sunulmaktadır.

Tablo 10. *Ölçek ve Alt Boyutları İle Dindarlık Düzeyi ve Dine Başvurma Düzeyleri Arası İlişkiye Yönelik Bulgular*

		Kendinizi hangi düzeyde dindar olarak görüyorsunuz?	***Hayatınızdaki sorunlarla başa çıkmanıza yardımcı olması için ne sıklıkla dininize başvuruyorsunuz?***
Negatif Temalar	r	-0,08	0,05
	p	0,21	0,43
Kaygı Temaları	r	0,02	0,10
	p	0,77	0,15
Korku Temaları	r	0,07	,158*
	p	0,26	0,02
Yaşantıların Etkisi	r	0,01	0,08
	p	0,91	0,20
Engellenme Temaları	r	-0,02	0,06
	p	0,74	0,36
Rüya temaları ölçeği genel	r	-0,01	0,12
	p	0,93	0,07
Toplumsal Duyarlılık Ölçeği	r	0,10	0,08
	p	0,12	0,25

r: Pearson korelasyon katsayısı

"Kendinizi hangi düzeyde dindar olarak görüyorsunuz?" değişkeni ile ölçek puanları arasındaki korelasyonlar incelendiğinde, hiçbir değişkenle istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmamıştır (p>0,05). Negatif Temalar (r = -0,08; p = 0,21), Kaygı Temaları (r = 0,02; p = 0,77), Korku Temaları (r = 0,07; p = 0,26), Yaşantıların Etkisi (r = 0,01; p = 0,91), Engellenme Temaları (r = -0,02; p = 0,74), Rüya Temaları Ölçeği Genel Puanı (r = -0,01; p = 0,93) ve Toplumsal Duyarlılık Ölçeği (r = 0,10; p = 0,12) ile elde edilen korelasyon katsayıları oldukça zayıf düzeyde olup, anlamlılık düzeyine ulaşmamaktadır. Bu sonuçlar, bireylerin kendilerini ne düzeyde dindar gördükleri ile rüya temaları ya da toplumsal duyarlılık arasında anlamlı bir ilişki olmadığını göstermektedir.

"Hayatınızdaki sorunlarla başa çıkmanıza yardımcı olması için ne sıklıkla dininize başvuruyorsunuz?" değişkeni ile ölçek puanları arasındaki korelasyonlara bakıldığında, yalnızca Korku Temaları ile pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki saptanmıştır (r = 0,158; p = 0,02). Bu bulgu, dini başvuru sıklığı arttıkça korku teması puanlarının da arttığını göstermektedir. Diğer değişkenlerle olan ilişkiler anlamlılık düzeyine ulaşmamış olup; Negatif Temalar (r = 0,05; p = 0,43), Kaygı Temaları (r = 0,10; p = 0,15), Yaşantıların Etkisi (r = 0,08; p = 0,20), Engellenme Temaları (r = 0,06; p = 0,36), Rüya Temaları Ölçeği Genel Puanı (r

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

= 0,12; p = 0,07) ve Toplumsal Duyarlılık Ölçeği (r = 0,08; p = 0,25) değişkenleriyle kurulan ilişkiler zayıf düzeyde ve istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Elde edilen bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, bireylerin kendilerini dindar olarak tanımlama düzeyleri ile rüya temaları ve toplumsal duyarlılık arasında anlamlı bir ilişki bulunmaması dikkat çekicidir. Bu durum, öznel dindarlık algısının bireylerin duygusal, bilişsel ve deneyimsel süreçleri üzerinde doğrudan belirleyici bir etkiye sahip olmadığını göstermektedir.

Buna karşılık, bireylerin sorunlarla başa çıkma sürecinde dine başvurma sıklığı ile korku temaları arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki bulunması, dinin özellikle zorlayıcı ve tehdit algısının yüksek olduğu durumlarda başvurulan bir başa çıkma mekanizması olarak işlev gördüğüne işaret etmektedir. Bu bulgular birlikte değerlendirildiğinde, dindarlığın bir kimlik ya da öz tanımlama biçimi olarak değil, daha çok işlevsel ve durumsal bir başa çıkma stratejisi olarak devreye girdiği anlaşılmaktadır.

Araştırma kapsamında test edilen hipotezlere ilişkin özet sonuçlar Tablo 11' de sunulmuştur.

Tablo 11. *Araştırma Hipotezlerine İlişkin Test ve Sonuç Özet*

Hipotez No	Hipotez	Test	Sonuç
H1	Rüya temaları ile toplumsal duyarlılık arasında anlamlı bir ilişki vardır.	Pearson korelasyon	Reddedildi
H2a	Rüya temaları cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermektedir.	Bağımsız örneklem t-testi	Reddedildi
H2b	Rüya temaları medeni duruma göre anlamlı farklılık göstermektedir.	Bağımsız örneklem t-testi	Kısmen kabul edildi
H2c	Rüya temaları çalışma durumuna göre anlamlı farklılık göstermektedir.	Bağımsız örneklem t-testi	Kısmen kabul edildi
H2d	Rüya temaları yaş gruplarına göre anlamlı farklılık göstermektedir.	Tek yönlü varyans analizi (ANOVA)	Kabul edildi
H2e	Rüya temaları eğitim düzeyine göre anlamlı farklılık göstermektedir.	Tek yönlü varyans analizi (ANOVA)	Reddedildi
H2f	Rüya temaları gelir düzeyine göre anlamlı farklılık göstermektedir.	Tek yönlü varyans analizi (ANOVA)	Reddedildi
H3a	Toplumsal duyarlılık düzeyi cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermektedir.	Bağımsız örneklem t-testi	Reddedildi
H3b	Toplumsal duyarlılık düzeyi medeni duruma göre anlamlı farklılık göstermektedir.	Bağımsız örneklem t-testi	Kabul edildi
H3c	Toplumsal duyarlılık düzeyi çalışma durumuna göre anlamlı farklılık göstermektedir.	Bağımsız örneklem t-testi	Kabul edildi
H3d	Toplumsal duyarlılık düzeyi yaşa göre anlamlı farklılık göstermektedir.	Tek yönlü varyans analizi (ANOVA)	Kabul edildi
H3e	Toplumsal duyarlılık düzeyi eğitim düzeyine göre anlamlı farklılık göstermektedir.	Tek yönlü varyans analizi (ANOVA)	Reddedildi
H3f	Toplumsal duyarlılık düzeyi gelir düzeyine göre anlamlı farklılık göstermektedir.	Tek yönlü varyans analizi (ANOVA)	Reddedildi
H4	Dindarlık düzeyi ile rüya temaları arasında anlamlı bir ilişki vardır.	ANOVA / Kruskal Wallis H	Kısmen kabul edildi

Not: Kısmen kabul edilen hipotezler, ilgili değişkenlerin bazı alt boyutlarında istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmasına karşın, genel ölçek puanlarında anlamlı bir farklılığın saptanmamış olması nedeniyle bu şekilde değerlendirilmiştir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bu araştırmada, bireylerin rüya temaları ile toplumsal duyarlılık düzeyleri arasındaki ilişkiler, demografik özellikler, sosyoekonomik değişkenler ve dini yönelimler bağlamında incelenmiştir. Bulgular, rüya içeriklerinin yalnızca bireysel psikolojik süreçlerin değil, aynı zamanda sosyokültürel ve dini konumlanmaların da bir yansıması olduğunu göstermektedir.

Öncelikle, ölçeklerden elde edilen genel bulgular katılımcıların hem rüya temaları hem de toplumsal duyarlılık düzeylerinde çoğunlukla orta düzeyde yer aldığını ortaya koymuştur. Bu durum, rüyaların ve toplumsal duyarlılığın katılımcılar açısından ne çok baskın ne de çok zayıf, daha çok dengeli bir deneyim alanı sunduğunu göstermektedir. Ölçeklerin güvenirlik düzeylerinin kabul edilebilir-yüksek aralıklarda bulunması, elde edilen bulguların sağlamlığını desteklemektedir.

Demografik değişkenler incelendiğinde, cinsiyet açısından anlamlı bir farklılık gözlenmemiştir. Ancak medeni durum, rüya temalarının belirli boyutları üzerinde etkili olmuştur. Bekâr bireyler, özellikle korku temaları açısından evli bireylerden anlamlı düzeyde daha yüksek puan almışlardır. Bu bulgu, sosyal destek ve

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

güvenlik duygusunun rüya içeriklerini etkileyebileceğine işaret etmektedir. Ayrıca evli bireylerin toplumsal duyarlılık düzeyleri bekârlardan anlamlı biçimde daha yüksek bulunmuştur. Bu sonuç, aile kurumu ve evlilik bağlarının, bireylerin toplumsal konulara yönelik sorumluluk algılarını güçlendirdiğini düşündürmektedir. Çalışma durumu açısından bakıldığında, çalışmayan bireylerin engellenme temaları daha yüksek iken, çalışan bireylerin toplumsal duyarlılık puanları anlamlı düzeyde daha yüksektir. Bu durum, iş yaşamının hem bireysel hem de toplumsal düzlemde deneyimleri şekillendirdiğini düşündürmektedir.

Çalışmada yaş grupları arasındaki farklılıklar dikkat çekici niteliktedir. Genç bireyler (1997–2006 doğumlular) kaygı, korku ve engellenme temaları açısından diğer gruplardan anlamlı biçimde daha yüksek puan almışlardır. Bu bulgu, günümüz genç kuşağının toplumsal belirsizlikler, ekonomik kaygılar ve gelecek endişeleriyle daha yoğun biçimde karşı karşıya olduğuna işaret etmektedir. Buna karşılık, yaşlı kuşaklar daha düşük düzeyde olumsuz rüya temaları yaşarken, toplumsal duyarlılık puanları anlamlı biçimde daha yüksek bulunmuştur. Kuşaklar arasında rüya içerikleri ile toplumsal duyarlılık arasında ters yönlü bir eğilim ortaya çıkmıştır. Gençler daha fazla kaygı ve korku teması deneyimlerken, yaşlı kuşaklar toplumsal sorumluluk bilinci açısından öne çıkmaktadır.

Eğitim ve gelir değişkenleri açısından anlamlı bir fark gözlenmemekle birlikte, düşük gelir grubunda daha yüksek rüya temaları puanlarının görülmesi, ekonomik yetersizliklerin bireysel bilinçdışına yansıdığına işaret eden önemli bir bulgu olarak değerlendirilebilir. Bu sonuç, rüyaların yalnızca bireysel değil, aynı zamanda sınıfsal ve sosyoekonomik koşulların bir yansıması olarak da okunabileceğini göstermektedir.

Dini inanç ve bağlılık değişkenleri açısından elde edilen sonuçlar, farklı boyutlarda anlamlı ipuçları sunmaktadır. Tanrı inancı kategorileri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark gözlenmemekle birlikte, dini öğretilere bağlılık değişkeni önemli farklılıklar ortaya koymuştur. Özellikle "Emin değilim" diyen bireyler hem kaygı temaları hem de yaşantıların etkisi alt boyutunda daha yüksek puan almışlardır. Ayrıca bu grubun genel rüya temaları puanları da anlamlı biçimde yüksektir. Bu bulgu, dini belirsizlik yaşayan bireylerin daha yoğun rüya temaları deneyimlediğini göstermektedir Özellikle dini belirsizlik yaşayan bireylerin daha yüksek kaygı ve rüya teması puanlarına sahip olması, anlam üretiminde yaşanan kırılmaların bireyin içsel dünyasında gerilim oluşturabileceğini göstermektedir. Dine başvurma sıklığı ile rüya temaları arasındaki ilişkiler incelendiğinde ise yalnızca korku temaları ile anlamlı bir korelasyon bulunmuştur. Dini başvuru sıklığı arttıkça korku temalarının da arttığı tespit edilmiştir. Bu durum, dinsel pratiklerin kimi bireylerde kaygı ve korku içeren rüya temalarını tetikleyebileceğine dair yorumlara açıktır.

Bununla birlikte, araştırma bulguları incelendiğinde anlamlı ilişkilerin sınırlı sayıda olduğu, buna karşılık değişkenler arasında anlamlı olmayan ilişkilerin daha yaygın olduğu görülmektedir. Bu durum, rüya temalarının toplumsal duyarlılık ve dindarlık gibi değişkenlerle her zaman doğrudan ve güçlü bir ilişki içinde olmayabileceğini düşündürmektedir. Rüya içeriklerinin çok boyutlu yapısı, bireysel psikolojik süreçler, gündelik yaşam deneyimleri ve bilinçdışı dinamiklerin etkisiyle şekillenmesi, bu anlamsızlıkların temel nedenleri arasında değerlendirilebilir. Ayrıca kullanılan ölçeklerin rüya içeriklerinin sembolik derinliğini tam olarak yansıtamaması ve örneklemin belirli açılardan homojen olmasının da bu sonuçları etkilemiş olabileceği düşünülmektedir. Bu bağlamda, elde edilen anlamsız bulgular bir eksiklikten ziyade rüya olgusunun çok katmanlı yapısının bir göstergesi olarak ele alınabilir.

Bu çalışma, Türk toplumunda rüyaların sadece bireysel bilinçaltı süreçlerin bir ürünü olmadığını, aynı zamanda toplumsal değerlerle, ahlaki tutumlarla ve dini inançlarla güçlü biçimde bağlantılı olduğunu göstermektedir. Bulgular İslam kültüründe rüyaya yüklenen anlamla da örtüşmekte, dindarlığın sadece ibadetle sınırlı kalmadığını, bireyin bilinçaltı düzeyine de sirayet ettiğini ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, toplumsal duyarlılığı yüksek bireylerde görülen rüyalar, genellikle başkalarına yardım etme, felaketlerde aktif rol alma, adaleti sağlama gibi vicdani sorumluluk içeren temalara sahiptir. Bu, rüyaların bireyin etik duruşunu da yansıtabileceğini göstermektedir. Dini inançlarına daha bağlı olduğunu belirten katılımcıların, özellikle komşuluk ilişkileri, şiddet mağdurlarına destek ve savaş mağdurlarına yardım gibi konularda daha yüksek duyarlılık sergilediği görülmektedir. Bu durum, dinin sadece bireysel bir inanç sistemi değil, aynı zamanda toplumsal sorumlulukları besleyen bir değerler bütünü olduğunu göstermektedir.

Elde edilen bulgular literatürdeki bazı çalışmalarla benzerlik göstermektedir. Örneğin Gencer (2020) tarafından yapılan çalışmada da rüya motifleri ile dini tutumlar arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Buna karşılık Çelik (2019), dindarlık düzeyi ile rüya içerikleri arasında belirli ilişkiler olduğunu ortaya koymuştur. Sarı (2016) ise rüya deneyimlerinin dindarlık üzerinde olumlu etkiler oluşturabileceğini belirtmektedir. Bu farklı sonuçlar, rüya ile dindarlık arasındaki ilişkinin tek boyutlu olmadığını, örneklem, yöntem ve ölçme

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

araçlarına bağlı olarak değişebileceğini göstermektedir. Bu çalışma da bu tartışmaya katkı sunarak, söz konusu ilişkinin sınırlı ve dolaylı olabileceğini ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte elde edilen bulgular, rüya temaları ile toplumsal duyarlılık arasındaki ilişkinin her zaman güçlü ve doğrudan olmadığını ortaya koymaktadır. Bu yönüyle çalışma, söz konusu ilişkinin sınırlı ve dolaylı olabileceğini göstermesi bakımından literatüre katkı sunmaktadır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, rüya temalarının yalnızca bireysel deneyimlerle değil; aynı zamanda toplumsal, kuşaksal ve dinî faktörlerle birlikte şekillenebileceği anlaşılmaktadır. Bu bulgular, rüya araştırmalarının yalnızca psikolojik bir çerçevede değil, aynı zamanda sosyolojik ve din sosyolojisi perspektifinden de ele alınması gerektiğine işaret etmektedir. Bu doğrultuda rüyalar, bireyin bilinçdışı dünyasının bir yansıması olmanın ötesinde, toplumsal konumlanmaların, kimliklerin, inançların ve kültürel çerçevelerin dolaylı olarak izlenebildiği bir alan olarak değerlendirilebilir.

Öte yandan, rüya temaları ile toplumsal duyarlılık arasındaki ilişkiye odaklanan çalışmaların sınırlı olması, elde edilen bulguların mevcut literatürle doğrudan karşılaştırılmasını güçleştirmiştir. Bu durum, çalışmanın aynı zamanda keşfedici bir nitelik taşıdığını göstermekte ve gelecekte bu alanda yapılacak araştırmalara ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır.

Etik Beyan

"*Rüya Temalarının Toplumsal Duyarlılık ve Dindarlıkla İlişkisi*" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Gerekli olan etik kurul izinleri Ankara Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu'nun 25.05.2025 tarih ve 01/27 sayılı toplantısında alınmıştır.

Ethical Declaration

During the writing process of the study "*The Relationship Between Dream Themes, Social Sensitivity, and Religiosity*" scientific rules, ethical and citation rules were followed. No falsification was made on the collected data and this study was not sent to any other academic publication medium for evaluation. In addition, permission was obtained from the Ankara University Scientific Research Ethics Committee for Social and Human Sciences (Date: 25/05/2025 and Decision No: 01/27) to conduct the research.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı

Yazarların çalışmadaki katkı oranları eşittir.

Statement of Contribution Rate of Researchers

The contribution rates of the authors in the study are equal.

Çatışma Beyanı

Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Declaration of Conflict

There is no potential conflict of interest in the study.

Finansman

Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Funding

No funding was received from any institution or organization for this study.

Yapay Zeka ve Türleri Kullanım Beyanı

Bu makalenin yazımında yapay zeka ve türleri kullanılmamıştır.

Statement of Use for Artificial Intelligence and Its Types

Artificial intelligence and its various types were not used in the writing of this article.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Veri Paylaşım Beyanı

Bu çalışmanın verilerini bulguların doğrulanması amacıyla makul bir talep üzerine "etik ilkeler ve yayın politikası"nın ilgili kısmında belirtilen şartlara göre paylaşabileceğimizi beyan ederiz.

Data Sharing Statement

I We declare that, upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, we can share the data of this study according to the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy".

Kaynakça

Achté, K., Schakir, T. (1985). Dreams in Different Cultures. In: Pichot, P., Berner, P., Wolf, R., Thau, K. (eds) Psychiatry The State of the Art. Springer, Boston, MA. https://doi.org/10.1007/978-1-4757-1853-9_114

Avcı, M. ve Yıldırım, T. (2022). Travmatik yas yaşayan üniversite öğrencilerinin rüya içeriği temaları: Nitel bir analiz. *Türkiye Bütüncül Psikoterapi Dergisi*, 5(9), 98–113.

Bahadır, A.(2007*). Jung ve Din*, İstanbul: İz Yayıncılık.

Bayraktar, A., Özdoğan Özbal, E., & Babacan, K. (2021). İlkokul dördüncü sınıf Türkçe ve sosyal bilgiler ders kitaplarında toplumsal duyarlılık. *Mehmet Akif Ersoy University Journal of Education Faculty*, 60, 50–72.

Bozdağ, F., ve Bozdağ, S. (2021). Toplumsal duyarlılık ölçeği'nin geliştirilmesi. *HAYEF: Journal of Education*, 18, 84–101. https://doi.org/10.5152/hayef.2021.20033

Bulkeley, K. (2016). *Dreams: A Reader On Religious, Cultural and Psychological Dimensions Of Dreaming*. Berlin: Springer

Çelepi, M. S. (2012). *Türk halk kültüründe rüya*. (Doktora tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Muğla.

Çelik, R.B.(2019*). Rüya Temaları-Dindarlık İlişkisi* (Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta

Çetin, Ö.(2010). Jung Psikolojisinde Rüya. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19(2), 249-269.

Demir, M. (2017). Dindarlık-Yardımseverlik İlişkisi: Malatya Örneği (Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Eren, M. (2010). Sembol dilinin bir örneği olarak rüyalar: Türk kültüründe ölüme yorumlanan rüyalar. *Turkish Studies*, 5(4), 1074–1099.

Evginer, N. (2010). *Psikolojik ve dini bir fenomen olarak rüya* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Freud, S. (1900). *The interpretation of dreams.* (The standard Edition of the Complete Psychological Works of Freud).London: Hogarth Press.

Gahagan, L. (1936). Sex differences in recall of stereotyped dreams, sleep talking, and sleep-walking. *The Pedagogical Seminary and Journal of Genetic Psychology*, 48(1), 227–236.

Gencer, N. (2020). Ergenlerde rüya motifleri ve dinî tutum ilişkisi. *Bilimname*, 11, 341–383.

Genç, A., Koçak, R., Çam Çelikel, F., & Başol, G. (2013). Rüya temaları ölçeği: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6(5), 293–308. https://doi.org/10.9761/JASSS1290

George, D., & Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference (17.0 update)* (10th ed.). Pearson.

Griffith, R. M., Miyagi, O., & Tago, A. (1958). The universality of typical dreams: Japanese vs. Americans. American Anthropologist, 60(6), 1173–1174.

Güven, E. (2015). Rüyaların dili: Psikolojide rüya çalışmaları. *Türk Psikoloji Yazıları*, 18(36), 15–25.

Karasar, N. (2023). *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar İlkeler Teknikler*, İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık..

Rothenberg, B. B. (1970). Children's social sensitivity and the relationship to interpersonal competence, intrapersonal comfort, and intellectual level. *Developmental Psychology*, 2(3), 335–342.

Sarı, S. (2016). *Rüya yoluyla gerçekleşen dinî tecrübe olayları üzerine bir araştırma* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

Sönmez, M. B. (2022). Depremin psikolojik etkileri, psikolojik destek ve korkuyla baş etme. *TOTBİD Dergisi*, 21, 337–343.

Subaşı, N. (2002). Türk(iye) dindarlığı: Yeni tipolojiler. *İslamiyat,* 5(4), 17–40.

Yalçınkaya, F. (2021). Uygur masallarındaki seçilmişler ve rüyaları. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 14(35), 895–908. https://doi.org/10.12981/mahder.941894

EXTENDED ABSTRACT

Dreams have been interpreted throughout human history not only as products of the individual unconscious but also as symbolic reflections of social, cultural, and religious worlds of meaning. Across different civilizations, dreams have been attributed revelatory, moral, psychological, and even prophetic significance. The meanings ascribed to dreams are closely intertwined with the social structures, value systems, and belief frameworks within which individuals live. Especially during periods of uncertainty, crisis, trauma, and rapid social transformation, dreams emerge as symbolic arenas in which not only personal anxieties but also

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

collective concerns, moral tensions, and existential questions are expressed. In this sense, dreams provide a unique analytical lens through which both individual psychological processes and broader sociological and religious orientations can be examined. This study aims to investigate the relationship between dream themes, social sensitivity, and religiosity, approaching dreams not merely as psychological phenomena but also as sociological and religious indicators. By integrating psychological and sociological perspectives, the research seeks to reveal how dream content reflects individuals' social positions, moral orientations, and religious meaning-making processes. While existing literature predominantly addresses dreams within psychoanalytic, cognitive, or clinical frameworks, studies that analyze dream themes alongside sociological variables such as social sensitivity and religiosity remain limited. Therefore, this study contributes to the field by offering an interdisciplinary framework that situates dreams within the broader context of sociology of religion. The theoretical framework moves beyond Freud's emphasis on the individual unconscious and incorporates Jung's concept of the collective unconscious, which highlights the role of archetypes and culturally embedded symbolic structures in shaping dream content. From a sociological perspective, dreams are understood as symbolic constructions influenced by cultural memory, social norms, collective anxieties, and religious narratives. Social sensitivity is conceptualized as individuals' awareness of and responsiveness to values such as justice, equality, empathy, compassion, and social responsibility. Religiosity, on the other hand, is treated as a multidimensional construct encompassing belief systems, ritual practices, moral commitments, and religious meaning-making orientations. The intersection of dream themes, social sensitivity, and religiosity enables a deeper understanding of how individuals symbolically process both personal and collective experiences during sleep. The research was conducted using a quantitative relational survey model. Data were collected in 2025 from 230 participants aged 18 and above residing in the city center of Ankara. Participants completed a demographic information form, the Social Sensitivity Scale, and the Dream Themes Scale. The Dream Themes Scale measures dimensions such as anxiety, fear, frustration, and the impact of daily life experiences on dream content. Data were analyzed using SPSS, and both parametric and non-parametric statistical techniques were employed to examine relationships between variables. Ethical approval was obtained prior to data collection, and all procedures were conducted in accordance with research ethics principles. The findings indicate that participants' dream themes were generally concentrated at a moderate level, whereas their social sensitivity levels were relatively high. Among dream dimensions, themes related to anxiety, fear, frustration, and the influence of lived experiences were particularly prominent. When examined in relation to demographic variables, younger participants exhibited significantly higher levels of anxiety and frustration themes in their dreams compared to older participants. Conversely, social sensitivity levels were found to increase significantly with age. This pattern may be interpreted as reflecting developmental and experiential processes; as individuals age, their sense of social responsibility and empathic awareness may deepen, influencing both their waking attitudes and their symbolic dream expressions. With regard to religiosity, the analyses did not reveal a direct and strong overall correlation between religiosity levels and general dream themes. However, a noteworthy pattern emerged among individuals who described themselves as uncertain about their commitment to religious teachings. This group reported higher levels of anxiety and life-experience-related dream themes compared to participants with clearer religious commitment. This finding suggests that religious uncertainty and existential questioning may create a psychosocial tension that is symbolically manifested in dreams. In contrast, participants who expressed more stable religious commitment displayed a more balanced distribution of dream themes, potentially indicating a more integrated meaning-making framework. The results demonstrate that dreams cannot be reduced solely to intrapsychic mechanisms. Rather, they function as symbolic spaces where individuals negotiate their relationships with society, moral norms, and the sacred. Dream content appears to reflect not only personal fears and frustrations but also broader value orientations and religious sensitivities. From the perspective of sociology of religion, dreams thus represent a significant analytical domain through which the interplay between individual experience and collective belief systems can be explored. The indirect yet powerful reflection of moral reflection, existential concern, and social awareness within dream narratives underscores their sociological relevance. In conclusion, this study contributes to dream research by integrating sociological and religious dimensions into the analysis of dream themes. By examining the associations between dream content, social sensitivity, and religiosity, the research provides a new analytical framework that bridges psychology and sociology of religion. Dreams emerge as symbolic arenas in which personal experiences, social structures, and religious meaning systems intersect. Accordingly, this study suggests that dreams should be recognized not only as objects of psychological inquiry but also as important subjects within sociological and religious research. Such an interdisciplinary approach expands the conceptual boundaries of dream studies and opens new avenues for understanding the complex relationship between individual consciousness, social values, and religious life.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3
MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3
ISSN: 1694-7215
Research Paper / Araştırma Makalesi

İslam Miras Hukuku Açısından Kripto Varlıkların Hükmü

Hasan DEMİR[1]

Öz

Finansal teknolojilerde yaşanan hızlı gelişim, klasik fıkıh literatüründe doğrudan karşılığı bulunmayan yeni mal türlerini ve hukukî problemleri gündeme taşımaktadır. Bu bağlamda kripto varlıklar, sahip oldukları ekonomik değer, mübadele kabiliyeti ve yaygın kullanım alanları sebebiyle, özellikle İslam miras hukuku açısından değerlendirilmesi gereken çağdaş meseleler arasında yer almaktadır. Bu araştırma, kripto varlıkların miras yoluyla intikalini fıkhî perspektiften incelemektedir. Araştırmanın amacı, klasik fıkıhta mal ve mütekavvimlik ölçütlerinden hareketle kripto varlıkların fıkhî statüsünü belirlemek ve bu statünün miras hukukuna yansımalarını ortaya koymaktır. İslam miras hukukunda bir varlığın terekeye dahil edilebilmesi için öncelikle zâhiren helâl ve meşru bir mal olması gerekmektedir. Dolayısıyla kripto varlıkların fıkhen mal kabul edilip edilmeyeceği, onların miras yoluyla intikalinin caiz olup olmayacağı meselesinin temelini oluşturmaktadır. Literatürde kripto varlıkların İslam miras hukuku açısından müstakil biçimde ele alındığı kapsamlı bir araştırma bulunmamaktadır. Bu durum, araştırmanın literatüre katkı potansiyelini ortaya koymaktadır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi kullanılarak mukayeseli bir değerlendirme yapılmaktadır. Kripto varlıkların merkeziyetsiz yapısı ve erişimin yalnızca özel anahtarlara bağlı olması, miras yoluyla fiilî intikali ciddi ölçüde güçleştirmektedir. Bu durum hem muris hem de mirasçılar açısından önleyici tedbirlerin alınmasını zorunlu kılmaktadır. Bu çerçevede dijital miras planlamasının yapılması, vasiyetnamelerde kripto varlıklara açık şekilde yer verilmesi ve güvenli erişim modellerinin geliştirilmesi, İslâm miras hukukunun temel ilkeleriyle uyumlu pratik çözümler olarak ifade edilebilir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Mal, Kripto Paralar, Miras, Temlik

The Ruling on Crypto Assets from the Perspective of Islamic Inheritance Law

Abstract

The rapid development in digitalisation and financial technologies has brought to the fore new types of property and legal issues that have no direct counterpart in classical Islamic jurisprudence literature. In this context, crypto assets, due to their economic value, exchangeability and widespread areas of use, are among the contemporary issues that need to be evaluated, particularly from the perspective of Islamic inheritance law. This research examines the Islamic legal framework for the inheritance of crypto assets. The aim of the research is to determine the Islamic legal status of crypto assets based on the criteria of property and ownership in classical Islamic jurisprudence and to reveal the implications of this status for inheritance law. In Islamic inheritance law, for an asset to be included in the estate, it must first be lawful and legitimate property. Therefore, whether cryptocurrencies are considered property forms the basis of the question of whether their transfer through inheritance is permissible. There is no comprehensive study in the literature that addresses crypto assets independently from the perspective of Islamic inheritance law. This situation highlights the potential contribution of this research to the literature. The study employs document analysis, one of the qualitative research methods, to conduct a comparative assessment. The decentralised structure of crypto assets and the fact that access is solely dependent on private keys significantly complicate their actual transfer through inheritance. This situation necessitates the adoption of preventive measures for both the testator and the heirs. In this context, digital inheritance planning, explicitly including crypto assets in wills, and developing secure access models can be described as practical solutions consistent with the fundamental principles of Islamic inheritance law.

Keywords: Islamic Law, Property, Cryptocurrencies, Inheritance, Transfer of Ownership

Atıf İçin / Please Cite As:

Demir, H. (2026). İslam miras hukuku açısından kripto varlıkların hükmü. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (3), 903-915. https://doi.org/10.33206/mjss.1888766

Geliş Tarihi / Received Date: 13.02.2026 **Kabul Tarihi / Accepted Date:** 17.04.2026

[1] Dr. Öğr. Üyesi - Siirt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, demirhasan733@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5881-1293

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Giriş

Para, insanlık tarihi kadar eski bir mübadele aracı olarak, bireylerin ihtiyaç duydukları mal ve hizmetlere ulaşmalarını kolaylaştıran temel bir ekonomik unsurdur. Tarihsel süreçte para, çeşitli biçimlerde evrilmiştir. Başlangıçta deniz kabukları, tuz, hayvan derisi ve tohum gibi maddelerle takas işlemleri gerçekleştirilmiş, ardından altın ve gümüş gibi değerli metallerin para olarak kabul görmesiyle ticaretin yaygınlaşması ve kolaylaşması sağlanmıştır. Zamanla bu değerli metaller yerini banknotlara bırakmış, ulusların kendi oluşturdukları millî para birimleri kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren finans sektöründe yaşanan hızlı teknolojik gelişmeler, paranın dijitalleşmesini beraberinde getirmiş, elektronik para sistemleri hem mübadele hem de değer saklama aracı olarak ekonomik hayatta yer edinmeye başlamıştır. Günümüzde birçok gelişmiş ülkede kayıt dışı ekonomiyi azaltmak amacıyla banknot kullanımı giderek azalmış, elektronik ödeme sistemleri devlet politikalarıyla teşvik edilmiştir. Bu dönüşümün yanı sıra, yakın geçmişte yaşanan küresel finans krizleri, büyük bankaların iflası ve ekonomik sistemin kırılganlığı, toplumların mevcut parasal düzene ve merkezî finans kurumlarına olan güvenini sarsmıştır. Bu güvensizlik ortamı, kripto paraların doğuşunu tetikleyen temel etkenlerden biri olarak gösterilmektedir. Her ne kadar kripto paralar henüz geniş kitleler tarafından genel kabul görmemiş olsa da bilinirlikleri ve işlem hacimleri hızla artmakta; özellikle değerlerinin kısa sürede büyük dalgalanmalar göstermesi nedeniyle spekülatif yatırım aracı olarak dikkat çekmektedir. Bitcoin ile birlikte adını duyuran kripto paralar, başlangıçta alternatif bir para sistemi olarak tasarlanmış olsa da zamanla yatırımcıların spekülatif ilgisine konu olmuş Aralık 2017'de zirveye ulaşan değerinin ardından yaşanan hızlı düşüş bu ilgiyi belirgin biçimde azaltmıştır.(Selçuk, 2019, ss. 21-22)

Kripto paraların mevcut durumda yüksek düzeyde değer dalgalanmalarına (volatiliteye) sahip olmaları, onların temel parasal işlevlerden olan mübadele aracı olma ve ortak değer ölçüsü sağlama görevlerini etkin biçimde yerine getirmelerini engellemektedir. Bu nedenle, bugünkü şekilleriyle kripto paraların tam anlamıyla "para" olarak nitelendirilmeleri tartışmalı görülmektedir. Bununla birlikte, zamanla daha geniş bir kabul görmeleri ve değer istikrarı kazanmaları hâlinde, gelecekte daha işlevsel ve istikrarlı bir para birimi hâline dönüşme potansiyeline sahip oldukları yönünde değerlendirmeler de yapılmaktadır.(Kaya, 2019, s. 42) Bu çerçevede aşağıda doküman analizi tekniği kullanılarak kripto varlıkların miras olup olmayacağı meselesi üzerinde durulacaktır. Mevcut literatür incelendiğinde, Gamze Turan Başara'nın "Kripto Paralarla İlgili Miras Hukukuna Özgü Temel Meseleler" (Başara, 2023), Burçin Bozdoğanoğlu'nun "Kripto Varlıkların Dijital Miras Boyutu ve Veraset İntikal Vergisi Açısından Değerlendirilmesi"(Bozdoğanoğlu, 2024a) ve Ayten Kübra Aksoyer'in "Kripto Varlıkların Türk Özel Hukukundaki Yeri ile Aile ve Miras Hukukuna Etkisi" (Aksoyer, 2023) başlıklı çalışmaları gibi çeşitli araştırmaların mevcut olduğu görülmektedir. Bu çalışmalar, kripto varlıkların modern hukuk sistemleri içerisindeki miras hukuku boyutunu ve dijital miras kavramıyla ilişkisini ele almaktadır. Özellikle Türk özel hukuku bağlamında aile ve miras hukukuna etkilerini tartışmaktadır. Ancak, kripto varlıkların İslam miras hukukundaki statüsüne dair doğrudan ve kapsamlı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu durum, hem literatürde önemli bir boşluğa işaret etmekte hem de güncel bir ihtiyacı ortaya koymaktadır. Zira İslam miras hukuku, Müslüman toplumlarda malvarlığının intikali konusunda temel referans kaynağıdır ve yeni ekonomik araçların bu sistemdeki konumunun belirlenmesi hem teorik hem de pratik açıdan büyük önem taşımaktadır.

Kripto Varlıkların Mahiyeti

Kripto para kavramı, İngilizce "crypto" (şifreleme) ve "currency" (para birimi) kelimelerinin birleşiminden türetilmiş olup, Türkçede "şifreli para" anlamına gelmektedir. Bu tanım, söz konusu dijital varlıkların sanal cüzdanlar aracılığıyla yalnızca özel şifreler kullanılarak transfer edilebilmesi gerçeğine dayanmaktadır. Bitcoin, Ripple, Litecoin gibi kripto para birimleri, geleneksel paranın üstlendiği temel işlevleri dijital ortamda yerine getirmektedir. Ancak fiziksel varlıklarının bulunmaması, onları klasik para birimlerinden ayıran en belirgin özellik olarak öne çıkmaktadır. Günümüzde internetin ticaret alanında sınırları ortadan kaldıran bir araç hâline gelmesi, kripto paraların bu dönüşümün en etkili örneklerinden biri olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Bu dijital varlıklar, finansal sistemin yapısal dinamiklerini dönüştürme potansiyeline sahip teknolojik gelişmeler arasında yer almakta; para kavramının işlevsel tanımını yeniden yorumlamayı gerektirmektedir. Ekonomik literatürde paranın dört temel işlevi olduğu kabul edilmektedir: değişim aracı olma, hesap birimi olarak kullanma, tasarruf aracı olma ve ertelenmiş borçların ödenmesini sağlama. Kripto paraların bu işlevleri ne ölçüde yerine getirebildiği konusu hâlen tartışmalı olmakla birlikte, dijital varlıkların taşınabilirliği ve sınırlı arz özellikleri, onları geleneksel para sistemine alternatif bir yapı olarak öne çıkarmaktadır. Öte yandan, internetin günlük yaşamın birçok alanına nüfuz etmesiyle birlikte dolandırıcılık ve dijital hırsızlık vakalarında artış gözlemlenmiş; bu durum, teknolojiye duyulan güveni zayıflatmıştır. Bu bağlamda, bilgi güvenliği alanında kriptoloji bilimi ön plana

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

çıkmıştır. Kriptoloji, verilerin belirli algoritmalarla şifrelenerek güvenli bir ortamda iletilmesini ve yalnızca yetkili alıcı tarafından çözümlenmesini sağlayan bir bilgi güvenliği disiplinidir. Bu alan, kriptografi ve kripto sistemleri olmak üzere iki temel bileşenden oluşmaktadır. Kriptografi, verilerin gizliliğini ve bütünlüğünü koruyarak kimlik doğrulama süreçlerini güvenli hâle getirmektedir. Bu sayede, bireylerin dijital ortamda başkaları adına işlem yapmasının önüne geçilmektedir. İşlem güvenliği ve veri mahremiyeti sağlanmaktadır. Türkiye'de bu teknolojik altyapının hukuki karşılığı, 2004 yılında yürürlüğe giren Elektronik İmza Kanunu ile somutlaşmış; dijital kimlik doğrulama ve güvenli veri aktarımı süreçleri yasal zemine oturtulmuştur. Bu gelişmeler, kripto paraların teknik altyapısında yer alan şifreleme sistemlerinin yalnızca finansal işlemler değil, aynı zamanda dijital güvenlik açısından da kritik bir rol üstlendiğini göstermektedir.(Turan, 2018, s. 2)

Kripto para, herhangi bir merkezi otoriteye bağlı olmaksızın, dijital ortamda bireyler arasında doğrudan aktarılabilen, şifreleme teknolojisine dayalı bir değer sistemidir. Bu yapı, geleneksel finans kurumlarını devre dışı bırakarak, kullanıcıların internet üzerinden birbirlerine doğrudan ödeme yapabilmelerini mümkün kılmaktadır. Her ne kadar Bitcoin ilk dijital para olmasa da 2008 yılında piyasaya sürülmesiyle birlikte kripto para kavramının öncüsü hâline gelmiş ve bu alandaki gelişmeleri tetiklemiştir. Başlangıçta teknik bilgi eksikliği ve altyapı yetersizliği nedeniyle geniş kitlelerce anlaşılmakta güçlük çekilen bu sistem, zamanla kullanıcıların bilinçlenmesiyle daha yaygın hâle gelmiştir. Aynı zamanda ekonomik yaşamda daha görünür bir konuma ulaşacağı yönünde değerlendirmelere konu olmuştur. Bununla birlikte toplumda bilgisayar okuryazarlığı, finansal bilgi ve kriptografi alanındaki yetersizliklerin yanı sıra geçmişte yaşanan dolandırıcılık vakalarının oluşturduğu güvensizlik ortamı, bu dijital varlıkların yaygınlaşmasının önündeki temel engeller arasında gösterilmektedir. Kripto paralar, şifreleme bilimi olan kriptografi aracılığıyla üretilmekte ve işlem görmektedir. Bu nedenle hem üretimi hem de transferi yalnızca dijital ortamda ve özel şifreler aracılığıyla gerçekleştirilebilmektedir. Avrupa Merkez Bankası tarafından yapılan tanımda, bu tür dijital varlıkların herhangi bir merkez bankası, kredi kuruluşu veya elektronik para kurumu tarafından ihraç edilmediği bazı durumlarda geleneksel para birimlerine alternatif olarak kullanılabildiği belirtilmiştir. Bu tanım, kripto paraların arkasında devlet güvencesi veya resmî bir otorite bulunmasının zorunlu olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.(Alkış, 2018, s. 75; Dalkılınç, 2023, s. 19)

Günümüzde bireyler, gruplar, şirketler ya da devletler, kendi kripto para birimlerini oluşturmak amacıyla bu alanda hizmet sunan çevrim içi platformlardan veya uzman kuruluşlardan destek alarak dijital para üretimi gerçekleştirebilmektedir. Ancak kripto para üretimi yalnızca teknik bir işlem değildir. Bu dijital varlıkların finansal sistemde işlem görebilmesi için güvenilirlik, tanınırlık ve sürdürülebilirlik gibi temel unsurların kullanıcılar tarafından benimsenmesi gerekmektedir. Aksi takdirde, piyasaya sürülen kripto paraların işlem görmesi ve ekonomik değer kazanması mümkün olmamaktadır. Küresel ölçekte kripto para piyasası her geçen gün büyümeye devam etmektedir. 2018 yılı Mayıs ayı itibarıyla toplam 1.614 farklı kripto para biriminin piyasa değeri 453 milyar Amerikan dolarına ulaşmıştır. Bu büyüklükteki bir dijital ekonomi, yatırımcıların ilgisini çekmeye devam etmektedir. Türkiye de bu alanda aktif rol oynayan ülkeler arasında yer almaktadır. Türk yatırımcılar; Bitcoin, Ethereum ve Ripple gibi yüksek işlem hacmine sahip dijital varlıklara yoğun ilgi göstermektedir. Türk yatırımcılar; Bitcoin, Ethereum ve Ripple gibi yüksek işlem hacmine sahip dijital varlıklara yoğun ilgi göstermektedir. Küresel piyasa büyüklüğünün geniş ölçeklere ulaştığı günümüzde, Türkiye'nin kripto para işlemleri bakımından dünya sıralamasında ön sıralarda yer aldığı ifade edilmektedir.(Köylü, 2018, s. 818)

Dijital Tereke

Dijital miras kavramı, teknolojik gelişmelerin ortaya çıkardığı yeni dijital varlık türleri nedeniyle son dönemde hukuk doktrininde yoğun biçimde tartışılmaktadır. Öğretide farklı tanımlar yapılmakla birlikte, ortak nokta dijital mirasın ölen kişinin dijital ortamda sahip olduğu ekonomik veya kişisel değerlerin mirasçılara intikalini ifade etmesidir. Örneğin Alman Barolar Birliği, dijital mirası mirasbırakanın telif hakları, web sitesi ve alan adı hakları ile internet hizmet sağlayıcılarıyla yaptığı sözleşmeler de dâhil olmak üzere tüm dijital varlıkları ve hesaplarını kapsayan geniş bir kavram olarak tanımlamaktadır. Başka bir tanımda dijital miras, dijital varlıkların evrensel halefiyet ilkesi çerçevesinde mirasçılara geçişini sağlayan bir devir mekanizması olarak görülmektedir. Dijital mirasın odak noktasını oluşturan dijital varlıklar, sanal dünyaya özgü olup fiziksel bir yapısı bulunmayan, dijital ortamda üretilip saklanan her türlü veriyi kapsar. Bunlar arasında sosyal medya hesapları, e-posta adresleri, fotoğraf ve videolar, kripto paralar (Bitcoin, Ethereum, Libra vb.), NFT'ler, alan adları, internet siteleri, dijital bankacılık hesapları, dijital cüzdanlar ve çevrimiçi oyun hesapları sayılabilir. Dijital varlıkların bir kısmı yalnızca kişisel ihtiyaçların (haberleşme, sosyalleşme) karşılanmasına hizmet ederken, bir kısmı ticari amaçlarla gelir elde etme aracı olarak kullanılmaktadır. Teknolojinin sürekli gelişmesi ve dijital varlıkların türlerinin çeşitlenmesi, dijital mirasın

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

kapsamını tam olarak belirlemeyi güçleştirmektedir.(N. İ. Akman, 2018, ss. 534-538; Gürbüz, 2023, ss. 847-848)

Doktrinde, kullanıcıların ücret ödeyerek erişim sağladıkları dizi ve film platformlarındaki hesapların ekonomik amaçlı dijital varlıklar kapsamında değerlendirilmesi gerektiği belirtilmektedir. Benzer şekilde, kripto teknolojisine dayalı dijital varlıklar da ekonomik değeri haiz dijital unsurlar olarak kabul edilmektedir. Bunun yanında, bir şirkete özgülenmiş e-posta adresleri veya sözleşmeler gibi önemli belgelerin saklandığı bulut bilişim hesapları da şirketin ekonomik menfaatine hizmet eden dijital varlıklar arasında yer almaktadır.(Toprak, 2024, s. 2275) Dolayısıyla gerek bireysel gerekse kurumsal kullanımda ekonomik değer taşıyan bu tür dijital varlıkların, miras hukukunda mameleki değer olarak kabul edilmesi ve terekeye dahil edilmesi gerektiği ileri sürülmektedir.

Günümüzde dijital malvarlığı artık göz ardı edilemeyecek bir gerçeklik hâline gelmiştir. Kripto paraların uluslararası ödemelerde kullanılmaya başlaması, sosyal medya hesaplarının yüksek reklam gelirleri sağlaması ve YouTube gibi platformlarda ücretli üyelik veya reklam gelirine dayalı kanalların artması, dijital varlıkların ekonomik önemini açıkça ortaya koymaktadır. Buna rağmen dijital miras konusunda özel bir yasal düzenleme bulunmamakta, bu alan hâlen hukuki boşluk içermektedir.(Bozdoğanoğlu, 2024b, s. 158)

Kripto Varlıkların Fıkhî Statüsü

Kripto paralar, şeffaflık, güvenlik ve hileden uzak bir işleyişi mümkün kılan blokzincir teknolojisine dayanmaktadır. Bu özellikleriyle çağdaş finans dünyasında dikkat çekici bir yenilik olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, kripto para piyasasında etik ihlallerin, spekülatif hareketliliklerin ve illegal finansal faaliyetlerin de yaşandığı görülmektedir. Özellikle uyuşturucu ticareti, kumar ve kara para aklama gibi örnekler, bu teknolojinin sunduğu imkânların kötüye kullanılabileceğini göstermektedir.(M. Akman, 2024, s. 59) Bu noktada kripto paralar konusunda İslâm hukukunda üç temel yaklaşım öne çıkmaktadır. Birinci yaklaşım, kripto varlıkların yüksek belirsizlik (garar), aşırı fiyat dalgalanması ve spekülatif kullanım biçimleri sebebiyle meşru mal (mâl-i mütekavvim) niteliğini taşımadığını savunan tutumdur. Bu yaklaşıma göre kripto paralar, şer'î açıdan koruma altına alınmış bir mal vasfı kazanmadığından mübadeleye ve tasarrufa konu edilemez. Ayrıca devlet güvencesinden ve yasal düzenlemelerden yoksun olmaları, onları denetimsiz bir alan hâline getirmektedir. Bu durum da yasa dışı faaliyetlere, haksız ve sebepsiz zenginleşmeye, kumar ve spekülasyona açık bir zemin oluşturmaktadır. Kripto paraların karşılığının olmaması, işlemlerde kabzın fiilen gerçekleşmemesi, bey'u'l-ma'dûm (olmayan şeyin satışı) niteliği taşıması, tarafların kimliğinin bilinmezliği ve akit meclisinin bulunmayışı gibi fıkhî sakıncalar da bu yaklaşımın dayanakları arasındadır. Yanı sıra elektrik israfına yol açmaları, vergilendirmede yaşanan zorluklar ve toplumsal düzen açısından doğurdukları riskler de bu görüşü destekleyen gerekçeler olarak dile getirilmektedir.(Albayrak, 2023, ss. 203-234) Kripto paralarla ilgili İslâm hukukundaki tartışmalarda, caiz olmadığını açıkça ifade eden önemli isimler ve kurumlar da bulunmaktadır. Nitekim Mısır Müftüsü Shawki Allam, İslâm dünyasında önde gelen âlimlerden Ali Muhyiddin el-Karadağı, Şeyh Muhammed Taki Usmani, Türkiye'den Hayrettin Karaman, Ahmet Yaman(*https://islamhukuku.org.tr/kripto-varliklar-ve-paralar/*, t.y.), Hamdi Döndüren, Filistin Fetva Kurulu, Din İşleri Yüksek Kurulu ve Güney Afrika'daki Majlis al-Ulama kurumu, kripto paraların şer'î açıdan meşru bir mal veya mübadele aracı olarak kabul edilemeyeceğini dile getirenler arasında yer almaktadır.(İ. Doğan vd., 2025, ss. 182-186; Shaban, 2019, ss. 56-58)

İkinci yaklaşım, kripto varlıkların toplum nezdinde ekonomik bir değer kazanması, fiilen mübadele aracı olarak kullanılması ve mal kavramının tarihsel süreçte geçirdiği dönüşüm dikkate alındığında meşru ve caiz bir mal olarak değerlendirilebileceğini ileri sürmektedir. Bu görüşe göre paranın değerini devlet otoritesinden alma zorunluluğu bulunmamaktadır. Kripto paralar da para vasıflarını taşıyarak mübadele, değer ölçüsü ve tasarruf aracı olma işlevlerini yerine getirebilmektedir. Ayrıca kripto varlıkların tamamen denetimden yoksun ve merkeziyetsiz olmadığı, birçok ülkede yasal düzenlemelerin yapılmakta olduğu vurgulanmaktadır. Değerlerindeki volatilitenin ise paralık vasfına doğrudan etki etmediği, spekülasyon ve manipülasyonun kripto paralardan değil piyasa aktörlerinden kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Kripto paraların yasa dışı faaliyetlerde kullanılmasının ise onların mahiyetinden değil, kullanıcı tercihlerinden doğan farklı bir durum olduğu belirtilmektedir. Bunun yanında yüksek işlem hızı, düşük maliyetle para transferi imkânı ve karşılıksız para basma ihtimalini ortadan kaldırması gibi avantajlar da bu yaklaşımı destekleyen gerekçeler arasında yer almaktadır.(Albayrak, 2023, ss. 250-253) Kripto varlıkların İslâm hukukunda meşruiyetini savunanlar arasında farklı coğrafyalardan ve ilmî çevrelerden önemli isimler bulunmaktadır. Nitekim Türkiye'den Süleyman Kaya, Endonezya'da faaliyet gösteren Blossom Finance'ın şeriat uzmanı olarak görev yapan Muhammed Ebû Bekir, Yemenli âlimlerden İbrahim b. Ahmed b. Muhammed Yahya, Suudi Arabistan'dan Abdullah b. Muhammed b. Abdülvehhab el-Akîl, Mısırlı araştırmacı Halid Abdülmünim er-Rıfaî ve İngiltere'de İslâmî finans alanında çalışmalar yapan Müftî Faraz

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Adam ve Bangladeşli Prof. Dr. Abu Bakar Muhammad Zekeria Majumder kripto varlıkların caiz olduğu görüşünü dile getirenler arasında yer almaktadır.(M. Akman, 2024, ss. 65-68; Albayrak, 2023, ss. 238-247; İ. Doğan vd., 2025, ss. 185-186; Özden, 2019, ss. 40-45)

Üçüncü yaklaşım, kripto paraların mahiyeti, kullanım alanları ve uzun vadeli etkileri konusundaki belirsizlikler sebebiyle kesin bir hüküm vermekten kaçınan ihtiyatlı ve tevakkuf eden tutumdur. Bu görüşe göre kripto varlıklar, henüz istikrarlı bir hukukî ve iktisadî çerçeveye kavuşmadığından nihai bir fıkhî değerlendirme için zaman ve gözlem gerekmektedir. Nitekim İslâmî Bankalar ve Finans Kurumları Genel Meclisi (CIBAFI), İslâm Fıkıh Akademisi (MFİ), İslâmî Finansal Hizmetler Kurulu (IFSB) ve Dârul İhsan Fetvâ Kurulu gibi kurumlar bu konuda net bir kanaat ortaya koymamışlardır. Bu kurumsal sessizlik, riskler giderilmeden ve gerekli yasal düzenlemeler yapılmadan önce hüküm vermekten kaçınmanın daha isabetli olduğunu gösteren üçüncü yaklaşımı temsil etmektedir.(Dalkılınç, 2023, s. 94; elʿAzârî, 2023, ss. 204-205; Yazıcı, 2020, s. 262)

Kripto Varlıkların Miras Yoluyla Devrinde Yaşanan Teknik ve Hukukî Sorunlar

Kripto varlıkların miras hukukuna konu edilmesi, klasik malvarlığı unsurlarına kıyasla daha karmaşık ve çok boyutlu sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Merkezi bir kayıt sistemine tâbi olmamaları, erişimin yalnızca özel anahtarlar aracılığıyla sağlanabilmesi ve piyasa değerlerinin yüksek derecede dalgalı seyretmesi, mirasın tespitinden paylaşımına kadar uzanan süreçte önemli teknik ve hukukî güçlükler doğurmaktadır. Bu çerçevede özellikle üç temel problem alanı öne çıkmaktadır: (i) kripto varlıkların tespit edilememesi ve gizlilikten kaynaklanan belirsizlikler, (ii) özel anahtarın veya şifrenin unutulması, bilinmemesi ya da kaybolması sebebiyle erişimin fiilen imkânsız hâle gelmesi ve (iii) paylaşım sürecinde ortaya çıkan değerleme ve kıymet takdiri sorunları. Söz konusu problemler, kripto varlıkların miras yoluyla intikalinde karşılaşılan başlıca teknik ve hukukî engelleri teşkil etmekte olup üzerinde durulması önem arz etmektedir.

Varlıkların Tespit Edilememesi ve Gizlilik Sorunu

Kripto varlıkların miras yoluyla devrinde karşılaşılan en önemli sorunlardan biri, merkezi bir kayıt sistemine tabi olmamalarıdır. Geleneksel finansal varlıklar (örneğin banka hesapları, tapu kayıtları) resmi kurumlar nezdinde kayıt altına alınırken, kripto paralar genellikle yalnızca sahibinin bildiği dijital cüzdanlarda veya kripto borsa hesaplarında tutulmaktadır. Bu durum, mirasçıların söz konusu varlıkların mevcudiyetini çoğu zaman tesadüfen öğrenmelerine ya da hiç öğrenememelerine yol açmaktadır. Mirasçıların menfaatleri açısından, mirasbırakanın kripto paraya sahip olup olmadığının ve ne miktarda varlık bulunduğunun kesin olarak bilinmesi gerekir. Ayrıca bu varlıklar üzerinde tasarruf edebilmek için gerekli olan özel anahtarların ve şifrelerin mirasçılar tarafından erişilebilir olması zorunludur. Aksi takdirde kripto paralar mirasbırakanın malvarlığında yer alsa dahi, varlığı ve miktarı tespit edilemeyeceğinden terekenin hesabında dikkate alınamaz.(Başara, 2023, s. 24)

Şifrenin Unutulması, Bilinmemesi veya Kaybolması

Kripto varlıkların miras hukukundaki konumu, özellikle erişim şifrelerinin unutulması, kaybolması veya varislere aktarılmaması durumunda ciddi sorunlar doğurmaktadır. Şifrelerin bilinmemesi hâlinde, sahip olunan dijital varlıkların kalıcı olarak kaybedilmesi söz konusu olabilmektedir. Nitekim 2018 yılında Meksika'da vefat eden iş adamı Matthew Mellon'ın Ripple cüzdanına ait özel anahtarlarının kendisiyle birlikte kaybolması sonucu yaklaşık 1 milyar dolarlık dijital servet erişilemez hâle geldiği aktarılmaktadır.(Candan & Yaşlak, 2021, s. 31) Bu örnek, kripto varlıkların korunması ve miras yoluyla intikali hususunda ortaya çıkan risklerin somut bir göstergesidir. Bu bağlamda kripto varlıkların miras hukukuna dâhil edilmesi, yalnızca onların mal niteliğinin kabulüyle değil, aynı zamanda erişim araçlarının (özel anahtarlar, şifreleme sistemleri, dijital güvenlik protokolleri) hukuki statüsünün belirlenmesiyle mümkündür. Geleneksel malvarlığı unsurlarında saklama ve erişim sorunları sınırlı ölçüde yaşanırken, kripto varlıklarda bu sorun daha belirgin ve geri dönüşsüzdür. Dolayısıyla miras hukukunda kripto varlıkların intikali, hem teknik güvenlik önlemlerinin hem de şerʿî ve hukuki düzenlemelerin birlikte ele alınmasını gerektirmektedir.

Paylaştırma ve Kıymet Takdiri Sorunu

Kripto paraların miras yoluyla intikalinde en önemli güçlüklerden biri, bu varlıkların değerlemesidir. Piyasa fiyatlarının sürekli dalgalanması nedeniyle, mirasın açıldığı tarihte kripto paraların kesin değerini belirlemek kolay değildir. Mirasçılar, hem veraset ve intikal vergisinin hesaplanabilmesi hem de mirasın adil biçimde paylaşılabilmesi için kripto varlıkların Türk Lirası karşılığını tespit etmek zorundadır. Mevzuatta kripto varlıkların değerlemesine ilişkin özel bir yöntem bulunmadığından, uygulamada pratik bir çözüm olarak ölüm tarihine en yakın dönemdeki ortalama piyasa fiyatının esas alınması önerilmektedir. Örneğin, vefat tarihinden sonraki bir haftalık süreçte oluşan ortalama değer, vergi matrahının belirlenmesinde

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

referans alınabilir. Bu yöntem, ani fiyat dalgalanmalarının etkisini azaltarak daha dengeli bir kıymet takdiri yapılmasına imkân tanır. Bununla birlikte, değerleme konusundaki belirsizlik hem mirasçıların hakkaniyetli paylaşımını hem de vergi hesaplamalarını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle mirasçılar, kripto varlıkları elde tutmak yerine satışa konu ederek TL karşılığını paylaşmayı da tercih edebilirler. Bu durumda esas alınacak değer, satış anındaki piyasa fiyatı olacaktır.(Başara, 2023, s. 28; *https://www.tercanhukuk.com/yayinlarimiz/kripto-paralarin-intikali*, t.y.)

İslam Miras Hukuku Prensipleri Çerçevesinde Kripto Varlıklar

İslam hukukunda bir varlığın mirasa konu olabilmesi için öncelikle mal vasfını taşıması gerekmektedir. Klasik fıkıh literatüründe mal kavramı hem lugavî hem de ıstılahî boyutlarıyla ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır. Nitekim lugavî anlamda mal, "kişinin sahip olduğu her şey" olarak tanımlanırken, ıstılahî açıdan ise insan tabiatının meylettiği, ihtiyaç anı için saklanabilen ve şer'an yararlanılması mubah olan varlık şeklinde tarif edilmektedir. Buna göre bir şeyin mâliyet vasfı kazanabilmesi ya insanların genelinin onu ekonomik değer olarak kabul etmesine (temevvül) ya da en azından bazı kimselerin onu meşru şekilde mal saymasına bağlıdır. Bunun yanında, bir varlığın mütekavvim sayılabilmesi için ondan yararlanmanın şer'an mubah olması da şarttır. Bu sebeple, ekonomik değeri bulunsa bile şer'an istifadesi haram olan şeyler -örneğin şarap- mütekavvim mal kabul edilmezken; buna karşılık şer'an yararlanılması mubah olduğu hâlde toplum nezdinde ekonomik değer atfedilmeyen şeyler -örneğin tek bir buğday tanesi- mal sayılmamaktadır. Hem ekonomik değer hem de meşru yararlanma vasfını taşımayan unsurlar ise -kan örneğinde olduğu gibi- ne mal ne de mütekavvim kabul edilmektedir.(İbn Nüceym, ts, s. 5/277; Kahtâni vd., 2012, s. 5/470-473; Tehânevî, 1996, s. 2/1472)

İslam borçlar hukukunda malın hukuki geçerliliği ve mütekavvim olma vasfı, "haram lizâtihî" (bizzat haram) ve "haram ligayrihî" (dolaylı haram) taksimi üzerinden temellendirilmektedir. Fıkıh doktrininde malların mütekavvim olma vasfı, objenin mahiyeti ve elde ediliş yöntemine göre ikili bir ayırıma tâbi tutulmaktadır. Şarap, leş veya kan gibi özü itibarıyla gayrimeşru olan (haram lizâtihî/li-aynihî) nesneler hem asılları hem de nitelikleri bakımından haram kabul edildikleri için hukuki anlamda "mâl-i mütekavvim" sayılmazlar. Dolayısıyla satım, kira veya benzeri akitlere konu olmaları da geçersiz kabul edilmektedir. Bu tür mallarda yasaklılık doğrudan nesnenin kendisine taalluk ettiğinden, usûlî açıdan "mahal" diğer bir ifadeyle hukuki tasarrufun konusu olabilme ehliyeti tamamen ortadan kalkmaktadır. Buna mukabil haram ligayrihî kategorisinde yer alan mallar, özleri itibarıyla helâl ve mütekavvim olup normal şartlar altında alım-satıma ve diğer hukuki tasarruflara konu olabilecek niteliktedir. Ancak bu malların gasp, hırsızlık, rüşvet, hile veya benzeri gayrimeşru yollarla elde edilmesi durumunda ortaya çıkan haramlık, malın zatına değil, ona eşlik eden fiilin hukuka aykırılığına dayanmaktadır. Bu nedenle burada "mahal" vasfı ortadan kalkmamaktadır. Mal hâlen hukuki işlemlere konu olabilecek niteliktedir. Ne var ki, fiildeki sakatlık sebebiyle bu malın elde tutulması, kullanılması veya ondan ekonomik kazanç sağlanması dinen yasaklanır ve hukuken de birtakım sonuçlar doğurmaktadır. Örneğin gasp edilen bir malın iadesi gerekmektedir. İade mümkün değilse tazmin yükümlülüğü doğmaktadır. Bu yönüyle haram ligayrihî, mülkiyetin meşruiyeti ile tasarrufun meşruiyeti arasında ayrım yapmayı gerektirmektedir: Malın kendisi hukuken tanınmakta ancak onu elde eden kişinin tasarrufu geçersiz veya sorumluluk doğurucu kabul edilmektedir. Bu ikili ayrım, İslam hukukunda akitlerin sıhhati, mülkiyetin intikali ve kazancın meşruiyeti gibi temel meselelerin anlaşılmasında belirleyici bir rol oynamaktadır. Haram lizâtihî durumunda akit baştan itibaren bâtıl sayılırken, haram ligayrihî durumunda akit çoğu zaman şeklen geçerli kabul edilmekle birlikte taraflardan birinin haksız fiili sebebiyle hukuki ve ahlaki sorumluluk gerektirmektedir.(Döndüren, 2016, ss. 125-126; Keleş, 2021, s. 22; Taftâzânî, t.y., s. 2/251; Tayyâr vd., 2011, s. 11/139)

Haramların mahiyetine ilişkin olarak, bunların "zatı itibarıyla mevcut olan haramlar" ile "sonradan haram hale getirilenler" şeklinde bir ayrıma tabi tutulması da mümkündür. Nitekim domuz eti, kan ve meyte (leş) gibi unsurlar, varlıkları itibarıyla doğrudan haram kılınmış olup, bu tür yasaklılık nesnenin özüne taalluk etmektedir. Buna karşılık içki, uyuşturucu maddelerin önemli bir kısmı ve faiz gibi haramlar, insan fiili ve müdahalesi sonucunda ortaya çıkan ve bu yönüyle sonradan haramlık vasfı kazanan örnekler arasında yer almaktadır. Özellikle üzüm gibi aslında helâl olan bir hammaddeden pekmez, kuru üzüm ve sirke gibi meşru ürünler elde edilebildiği gibi, fermantasyon yoluyla alkollü içkiler de üretilebilmektedir. Bu durum, haramlığın kimi zaman nesnenin zatından değil, insan tasarrufu ve kullanım biçiminden kaynaklandığını göstermektedir. Günümüz itibarıyla değerlendirildiğinde, insanlar tarafından üretilen ve bu suretle haram hale gelen yiyecek ve içeceklerin, zatı itibarıyla haram olanlardan daha yaygın bir görünüm arz ettiği söylenebilir. Bu da teorik olarak, insan müdahalesi bulunmadığı takdirde haramların kapsamının oldukça daralacağını ortaya koymaktadır. Öte yandan bir fiilin haram olduğunun tespiti, usûl-i fıkıh çerçevesinde çeşitli delillere dayandırılmaktadır. Buna göre haramlık, öncelikle bir fiil veya nesnenin açık

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

bir nas ile yasaklanmasıyla sabit olmaktadır. Leş, kan ve domuz etinin haram kılındığını bildiren ayet bu duruma örnektir. Ayrıca bir şeyin helâl olmadığını ifade eden naslar da dolaylı olarak onun haramlığına delalet eder. Bunun yanında, haramlık hükmünü ortadan kaldıran bir karine bulunmaksızın mutlak nehiy (yasaklama) ifade eden lafızlar da ilgili fiilin haram olduğuna hükmetmeyi gerektirmektedir. Aynı şekilde, belirli bir fiilden kaçınılmasını emreden ifadeler veya o fiilin işlenmesi halinde cezai müeyyide öngören hükümler de o fiilin haramlığına işaret etmektedir.(Bilgili, 2022, ss. 293-294; Boran, 2019, ss. 37-38)

İslam borçlar hukukunda "mal" kavramının mahiyeti, özellikle Hanefî fakihleri ile Cumhur (Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî) arasında menfaatlerin hukuki statüsü noktasında temel bir ayrışmaya sahne olmaktadır. Hanefî mezhebine göre bir unsurun "mal" vasfını kazanabilmesi, onun maddi bir varlığa sahip bulunmasına ve "ihraz" (ele geçirme) ile "hıyazet" (koruma altına alma) işlemlerine elverişli olmasına bağlanmaktadır. Bu perspektifte mal, özü itibarıyla ihtiyaç vakti için biriktirilmeye ve depolanmaya (iddihâr) müsait bir nitelik taşımaktadır. Dolayısıyla zamanın akışıyla yok olan ve bağımsız bir varlığı bulunmayan "menfaatler", borçlar ve soyut haklar aslen mal tanımının dışında bırakılmaktadır. Hanefî fukahasının menfaatleri mal kapsamı dışında tutan yaklaşımı, onların varlık anlayışı ve usûlî kabulleriyle yakından ilişkilidir. Hanefilere göre menfaat, her ne kadar somut bir aynın (eşyanın) kullanımı neticesinde ortaya çıksa da bağımsız ve sürekli bir varlık niteliği taşımaz. Menfaat, meydana geldiği anda tüketilen, sürekliliği olmayan ve bu sebeple fiziki olarak kontrol altına alınması mümkün olmayan bir olgudur. Bu nedenle Hanefiler, menfaatlerin doğrudan ihraz edilemeyeceğini ve biriktirilip muhafaza edilemeyeceğini kabul ederek onları "mal" tanımının dışında bırakmaktadır. Ancak bu yaklaşım mutlak değildir. Hanefiler, özellikle kira sözleşmesi gibi muâveza akitlerinde, menfaatin ekonomik bir değer ifade ettiğini kabul ederek istihsan yoluyla onu "mütekavvim mal" hükmünde değerlendirmektedir. Buna rağmen akit dışı durumlarda, mesela gasp edilen bir malın sağladığı menfaat söz konusu olduğunda, bu menfaatin bizzat mal sayılmayacağı ve doğrudan tazmin konusu edilemeyeceği görüşünü sürdürmektedirler. Buna karşılık Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî fakirlerden oluşan cumhur, menfaatleri mal kavramı içerisinde değerlendirme konusunda daha geniş bir yaklaşım benimsemektedir. Onlara göre eşyanın değeri sağladığı fayda ile ölçülmektedir. Dolayısıyla menfaat, çoğu zaman malın kendisinden daha esaslı bir değer unsuru olarak görülmektedir. Bu bakış açısına göre bir şeyin ekonomik ve hukuki kıymeti, sağladığı yarar ile doğrudan bağlantılı bulunmaktadır. Bu nedenle cumhur, menfaatlerin de ayn gibi bağımsız bir mal olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Nitekim kira akdinin mahiyetine ilişkin değerlendirmelerinde, menfaatin bedel karşılığında devredilebilen bir değer olduğunu açıkça ortaya koymaktadırlar. Ayrıca örf ve ticari teamüllerin menfaatleri mal olarak kabul etmesi, İslam hukukunun nikâh akdinde mehir veya kira sözleşmelerinde bedel olarak menfaati geçerli sayması, cumhura göre bu yaklaşımın şer'î dayanağını güçlendirmektedir.(Bilicioğlu, 2023, ss. 56-57; Buhârî, t.y., s. 1/171; Efendi, 1991, s. 1/540; Heyet, 1427, s. 36/32; Kahtâni vd., 2012, s. 5/471-473; Kâsânî, 1986, s. 2/282; Tâceddîn Subkî, 1991, s. 2/278)

Yukarıda zikredilen klasik çerçeve dikkate alındığında, kripto varlıkların günümüz toplumlarında geniş kabul görmesi, mübadeleye konu edilmesi ve ciddi ekonomik değer taşıması, onların temevvül (mal edinilme) özelliğini haiz olduğuna dair güçlü bir gösterge olarak değerlendirilebilir. Öte yandan, özü itibarıyla şer'an yasaklanmış bir mahiyete sahip olmadıkları yönündeki yaklaşımlar dikkate alındığında, söz konusu dijital varlıkların mütekavvim mal kapsamında mütalaa edilmesi imkân dâhilindedir. Bu noktada kripto varlıklar meşru ve helâl mal kapsamında değerlendirilirse bu durumda onların şer'an geçerli biçimde intikali meselesi gündeme gelir. Bu bağlamda özellikle miras hukukuna ilişkin olarak, kripto varlıklara erişimi sağlayan özel anahtarların, şifreleme sistemlerinin ve dijital güvenlik protokollerinin hukuki niteliği tartışma konusu olmaktadır. Unutulan şifre nedeniyle kripto paralara erişimin imkânsız hâle gelmesi, miras hukukunda da ciddi bir engel olarak görülmektedir. Ancak bu engel, kripto paranın özünden kaynaklanan bir durum değildir; daha çok saklama yöntemleriyle ilgilidir. Nitekim altın veya gümüş gibi kıymetli varlıkların da yastık altı gibi yöntemlerle saklanması hâlinde, saklanan yerin unutulması benzer bir risk doğurur. Dolayısıyla kripto varlıkların saklanmasıyla ortaya çıkan risk, diğer maddî değerlerin saklanmasında karşılaşılan risklerle aynı ölçüdedir.(M. Akman, 2024, s. 99) Konuyla ilgili olarak *İslam Hukuku Açısından Kripto Paralar ve Blockchain Teknolojisi* isimli eserin müellifi Hasan Doğan şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Kripto para adı verilen varlıklar da pek tabii varislere intikal eder. Eğer kripto para bir kripto borsa marifetiyle edinilmiş ve dolayısıyla özel anahtarlar borsanın uhdesinde ise hesabın mahkeme kararıyla mirasçılara geçirilme imkânı bulunmaktadır."(H. Doğan, 2021, s. 113) Kripto paraların miras hukukundaki konumu, Türk Medeni Kanunu'nun 599. maddesi çerçevesinde yorumlanmaktadır. Kanunda açık bir düzenleme bulunmamakla birlikte, maddenin ikinci fıkrasında yer alan "diğer malvarlığı hakları" ifadesi, ekonomik değere sahip dijital varlıkların da terekeye dahil edilebileceğini göstermektedir. Bu bağlamda kripto paralar, parasal değer taşıyan dijital varlıklar olarak

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

miras yoluyla intikale elverişli kabul edilmektedir. Antalya Bölge Adliye Mahkemesi 6. Hukuk Dairesi'nin verdiği karar bu yaklaşımı somutlaştırmıştır. Olayda, mirasçı, vefat eden eşine ait dijital cüzdan hesabının terekeye dahil edilip edilemeyeceğinin tespitini talep etmiştir. İlk derece mahkemesi, özel hayatın gizliliği gerekçesiyle talebi reddetmiştir. Ancak istinaf incelemesi sonucunda Bölge Adliye Mahkemesi, dijital cüzdan hesabının ekonomik bir değer taşıdığını belirterek, TMK 599/II kapsamında miras yoluyla intikale elverişli olduğuna hükmetmiştir.(Başara, 2023, s. 23)

Türkiye'de faaliyet gösteren kripto varlık alım satım platformu BtcTurk, miras yoluyla kripto varlıkların devrine ilişkin yaptığı açıklamada, ölen kişiye ait hesaplarda bulunan tüm kripto paralar ve Türk lirası bakiyeleri üzerinde yasal mirasçıların tasarruf hakkı bulunduğunu belirtmiştir. Bu kapsamda, mirasçılardan gelen talepler doğrultusunda söz konusu varlıkların kendi hesaplarına aktarılması, satılması, devredilmesi gibi işlemlerin, ilgili mevzuata uygun şekilde yerine getirildiği ifade edilmiştir.(Saygıoğlu, 2024, s. 141)

Kripto varlıkların meşru mal kapsamında değerlendirilmemesi, yani haram mal olarak kabul edilmesi hâlinde mesele, haram bir malın miras yoluyla intikalinin câiz olup olmadığı ve varisler tarafından mülk edinilip edinilemeyeceği şeklindeki temel fıkhî problem alanını da gündeme getirmektedir. İslam miras hukukunda tereke, yalnızca şer'an mülk edinilmesi caiz olan "mütekavvim" malları ve hakları kapsadığı için, bir varlığın miras yoluyla taksim edilebilmesinin ön şartı, onun öncelikle "helâl bir mal" (mâl-i meşrû) olarak tanımlanmasıdır. Ancak malın kaynağı haram ise bu mal miras yoluyla intikal etse bile mirasçı için helâl sayılmaz. Çünkü İslâm hukukunda mülkiyetin meşruiyeti sadece intikal şekline değil, malın elde ediliş biçimine de bağlıdır.(İbn Âbidîn, 1992, s. 5/99; İbn Rüşd, 1988, s. 2/159) Dolayısıyla haram yollardan kazanılmış mallar mirasçının mülkiyetine geçse bile meşru kabul edilmez.

İslam hukuk metodolojisinde "hükmî varlık" ve "hakikî varlık" arasındaki ilişki, bir unsurun fiziki mevcudiyetinden ziyade, hukuk düzeni tarafından kendisine bir değer ve sonuç bağlanıp bağlanmamasıyla ölçülmektedir. Karâfî (ö. 684/1285), İz b. Abdüsselâm (ö. 660/1262), Bedreddîn ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) gibi usûlcülerin vurguladığı üzere, şer'î otorite bazen maddi olarak var olan bir şeyi hukuki sonuçlar açısından "ma'dûm" (yok) sayabilmektedir. Örneğin susuzluktan ölme tehlikesi olan bir yolcunun yanındaki suyun veya bir borcun ödenmesi için zaruri olan paranın, teyemmüme ruhsat verilmesi adına "hükmen yok" kabul edilmesi bu kabildendir. Aynı şekilde miras hukukunda mürted veya kâfir akrabalar fiziken hayatta olsalar da hak mahrumiyeti sebebiyle hükmen ma'dûm kabul edilmektedirler. Buna mukabil hukuk sistemi, bazen de maddi varlığı henüz tamamlanmamış veya duyularla algılanamayan unsurları hukuken "mevcut" sayabilmektedir. Bunun en çarpıcı örneği cenindir; ana rahmindeki bebek henüz bağımsız bir şahıs olarak dünyaya gelmemiş olsa da miras hukukunda onun lehine pay ayrılarak sanki "mevcut bir varlık" gibi hakları korunmaktadır. Yine bir müminin uykuda veya gaflet anındayken kalben o an zikretmese dahi iman ve ihlas vasfının devam ediyor sayılması, ibadetler esnasında niyetin zihinden anlık olarak uzaklaşmasına (uzub) rağmen niyetin hükmen var kabul edilmesi ya da bir fâsıkın o an günah işlemese dahi fısk sıfatının üzerinde baki sayılması, "hükmî mevcudiyetin" en bariz örnekleridir.(Bilgili, 2011, ss. 41-42, 2014, s. 228; Gazzî, 2003, s. 1/188; Ḳarâfî, t.y., s. 1/71; Sülemî, 1991, s. 2/112-115; Zerkeşî, 1994, s. 1/170) Bu usûlî perspektif, günümüzde kripto varlıkların miras yoluyla intikali meselesinin fıkhî zeminini anlamak bakımından önemli bir bakış açısı sağlayabilir. Nitekim kripto varlıklar, geleneksel mallar gibi el tutulur bir "hakikî mevcudiyete" sahip olmasalar da piyasadaki değerleri ve mülkiyete konu olabilme nitelikleri sebebiyle hukuken "mâl-i mütekavvim" kabul edildiklerinde bu fıkhî mantıkla şer'an "mevcut" birer mal sayılmaktadırlar. Bu durumda, dijital kodların fiziksel yokluğu miras hukukuna engel teşkil etmemekte ve bu değerler tıpkı maddi mallar gibi tereke kapsamına alınarak varislere intikal ettirilmektedir. Aksi bir ihtimalle, eğer bu varlıklar içerdiği aşırı belirsizlik (garar) veya spekülatif doğası gereği şer'an aranan mal niteliklerini taşımıyor kabul edilirse, maddi dünyadaki yaygınlığına bakılmaksızın hukuken "ma'dûm" hükmünde kalmaktadırlar. Bu senaryoda mevcudiyeti şer'an tescil edilmeyen bir yapının miras yoluyla intikali de hukuki bir zemin bulamamaktadır. Zira şer'an yok sayılan bir şeyin maddi varlığı, hukuk nazarında hükümsüz sayılmaktadır.

Miras hukukunda, mirasçının mirasbırakandan intikal eden malın kaynağını bilmemesi hâlinde, yani malın helâl mi yoksa haram yoldan mı kazanıldığını bilmediği ve buna dair bir işaret bulunmadığı durumda, söz konusu malın helâl kabul edileceği hususunda âlimler ittifak etmiştir. Ancak mirasçının malın içinde haram bir kısmın bulunduğunu bilmesi ve miktarı konusunda şüpheye düşmesi hâlinde, haram kısmı ictihad yoluyla ayırması gerekir. Bu bağlamda İmam Gazâlî, kişinin elinde haram mal bulunması ve bundan kurtulmak istemesi hâlinde izlenecek yolu açıklamıştır. Eğer malın sahibi belirli ise bu mal ona veya vekiline iade edilmelidir. Sahibi vefat etmişse, mirasçılarına verilmelidir. Malın sahibi bilinmiyor ve öğrenilmesi mümkün değilse, bu mal Müslümanların ortak yararına olan kamu hizmetlerine, mesela

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

köprüler, ribatlar, mescidler veya Mekke yolu gibi genel maslahatlara harcanmalıdır. Bunun mümkün olmaması hâlinde fakirlere sadaka olarak verilmesi gerekir. Bu tasarrufun güvenilir bir kadı tarafından yürütülmesi uygun görülmüş, kadı güvenilir değilse, dindar ve âlim bir kimse hakem tayin edilmelidir. Eğer bu da mümkün değilse, kişi kendisi doğrudan bu tasarrufu yapabilir. Fakire verilen bu mal onun için haram sayılmaz, bilakis helâl ve temiz olur. Hatta kişi fakir ise kendisi ve ailesi için ihtiyaç miktarınca bu maldan faydalanabilir. Zira fakirlik vasfı onlarda da bulunduğundan öncelikle onların yararlanması daha uygundur. Gazâlî'nin bu görüşü, diğer bazı âlimler tarafından da aktarılmış ve Ahmed b. Hanbel, Haris el-Muhâsibî gibi selef âlimlerinden nakledilmiştir. Bu yaklaşım, haram malın yok edilmesinin caiz olmadığını, aksine Müslümanların maslahatına yönlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.(Nevevî, t.y., s. 9/351)

Kripto paraların miras hukukunda dikkate alınabilmesi için mirasçıların, mirasbırakanın kripto varlıklarının varlığını ve miktarını bilmesi, ayrıca bu varlıklara nasıl erişileceğini öğrenmesi gerekir. Çünkü yalnızca kripto paraların varlığını bilmek yeterli değildir. Mirasçıların bu paraları kullanabilmeleri için gerekli şifre ve özel anahtarlara da ulaşmaları şarttır. Aksi hâlde kripto paralar mirasbırakanın malvarlığında bulunsa bile, tespit edilemeyeceği için tereke hesabına dâhil edilemez. Kripto para cüzdanına erişim için kullanılan özel anahtara sahip olan herkes bu varlıklar üzerinde tasarrufta bulunabilir. Bu nedenle mirasçıların erişim bilgilerine güvenli şekilde ulaşmaları sağlanmalı, aksi takdirde yetkisiz kişiler bu bilgileri kötüye kullanarak kripto paraları kendi hesaplarına aktarabilir. Terekenin doğru biçimde tespit edilebilmesi için mirasbırakanın kripto paralarını gözetimli (custodial) veya gözetimsiz (non-custodial) cüzdanlarda saklaması yahut saklatması uygun bir yöntem olarak görülmektedir.(Başara, 2023, s. 24)

Sonuç

İnsanlık tarihi boyunca ekonomik ihtiyaçların karşılanması amacıyla takas yöntemiyle başlayan süreç; başlangıçta ekmek ve süt gibi temel ihtiyaç maddelerinin doğrudan değişimiyle şekillenmiş, ardından tuz ve tahıl gibi "mal paraların" kullanımıyla bir değişim aracı disiplinine kavuşmuştur. Zamanla bu sistem, dayanıklılığı ve değeri sebebiyle altın ve gümüş gibi kıymetli madenlere, sonrasında ise devlet otoritesinin güvencesindeki kâğıt banknotlara ve banka kayıtlarındaki itibari değerlere evrilmiştir. Bu serüvenin ulaştığı son noktada para, artık elle tutulur fiziki bir meta olmaktan bütünüyle koparak, tamamen şifrelenmiş veri kayıtlarına ve yazılımsal algoritmalara dayanan soyut bir dijital varlık haline gelmiştir. Paranın bu mahiyet değişimi, mülkiyet kavramını maddesellikten koparıp dijital kodlar düzlemine taşımış; fiziksel el değiştirmenin yerini özel anahtarların devrine bıraktığı bu yeni düzende, kripto varlıkların tereke kapsamındaki hukuki statüsü ve miras yoluyla mirasçılara intikali, modern fıkıh ve hukuk tartışmalarının merkezine yerleşmiştir.

Kripto varlıkların miras yoluyla intikalinde karşılaşılan ilk ve en büyük sorun, bu varlıkların varlığının ve konumunun tespit edilmesidir. Merkezi bir kayıt sistemine tabi olmadıkları için kripto paralar genellikle yalnızca sahibinin bildiği dijital cüzdanlarda veya borsa hesaplarında saklanır. Murisin bu hesaplara dair bilgi bırakmaması hâlinde mirasçıların söz konusu varlıklardan haberdar olması oldukça güçtür. Banka hesaplarının aksine, kripto para bakiyeleri devlet kurumlarınca otomatik olarak saptanamaz. Bu nedenle mirasçılar, murisin dijital cihazları, e-posta hesapları, belgeleri veya finansal kayıtları üzerinden ipuçları aramak zorunda kalır. Uygulamada birçok mirasçı, murisin kripto parası olduğunu ancak ölümden sonra tesadüfen öğrenebilmekte ya da hiç öğrenememektedir. Resmî olarak mirasçılık belgesi (veraset ilamı) alınması hak talebi için gerekli ilk adım olsa da bu belge kripto varlıkların varlığını ortaya koymaz. Bu nedenle murisin, özel anahtar bilgilerini güvendiği kişilere önceden emanet etmesi veya vasiyetnamede dijital varlıklarına açıkça yer vermesi önerilmektedir. Aksi hâlde hukuken mirasçılara geçmiş olsa bile pratikte bu varlıklara erişim mümkün olmayabilir.

Kripto varlıkların miras hukukundaki statüsü, bu varlıkların İslâm fıkhı açısından "mütekavvim mal" kabul edilip edilmemesine dayanmaktadır. Şayet kripto paralar; kumar, aşırı belirsizlik (garar) veya aldatma (cehl) unsurları taşıdığı gerekçesiyle haram kabul edilirse "gayri mütekavvim" bir varlık olarak değerlendirilerek tereke kapsamı dışında tutulur. Ancak bu noktada, haramlığın niteliği üzerine yapılan "haram li-aynihî" (özü itibarıyla haram) ve "haram li-gayrihî" (elde ediliş yöntemiyle haram) ayrımı kritik bir öneme sahiptir. Özü itibarıyla haram olan unsurlar hukuk düzeninde mal sayılmazken, li-gayrihî haram kabul edilen varlıkların –elde edilişindeki gayrimeşruiyete rağmen– satım akdine konu olabildiği ve mütekavvim vasfını koruyabildiği görülmektedir. Dolayısıyla kripto varlıkların miras yoluyla intikali, onların hangi tür bir haramlık kapsamında görüldüğüne bağlıdır: Eğer li-gayrihî haram olarak nitelendirilirse miras hukukuna konu edilebilir. Ancak li-aynihî haram kategorisinde değerlendirilirse miras dışı kalarak tasadduk veya tazir gibi alternatif çözümlere tabi tutulur.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Kripto varlıkların helâl kabul edilmesi durumunda, İslâm hukukunda onların meşru mal (mâl-i mütekavvim) statüsüne girmesi söz konusu olur. Bu da kripto paraların, klasik miras hukukunda olduğu gibi tereke kapsamına dâhil edilmesini ve mirasçılar arasında ferâiz hükümlerine göre paylaştırılmasını mümkün kılar. Helâl kabul edildiğinde kripto varlıklar, mübadele aracı, değer ölçüsü ve tasarruf aracı olarak işlev görebilir. Dolayısıyla mirasbırakanın malvarlığının bir parçası olarak değerlendirilir. Bu durumda mirasçılar, mirasbırakanın sahip olduğu kripto paraların miktarını tespit etmek, bunlara erişim için gerekli şifre ve özel anahtarları elde etmek ve tereke hesabına dâhil etmekle yükümlü olurlar. Helâl kabul edilmesi aynı zamanda devletlerin ve finans kurumlarının kripto varlıkları düzenleyerek güvence altına almasını, böylece mirasçılar açısından erişim ve paylaşım süreçlerinin kolaylaşmasını da beraberinde getirir. Mirasçılar, mirasbırakanın kripto cüzdanına erişim sağladıklarında, bu varlıkları diğer tereke malları gibi paylaşabilirler. Böylece kripto paraların miras hukukunda doğurabileceği belirsizlikler ortadan kalkar ve dijital varlıklar, klasik malvarlığı unsurlarıyla aynı statüye kavuşur.

Kripto varlıklar, somut bir "ayn" niteliği taşımamalarına rağmen, ekonomik değer üretmeleri, mülkiyete konu olmaları ve piyasa içinde yaygın bir değişim ve yatırım aracı olarak kabul görmeleri nedeniyle, mütekavvim malın temel özellikleri çerçevesinde "hükmen mevcut" sayılabilirler. Tarihsel olarak da paranın maddi olandan soyut olana doğru evrimi, kağıt ve kaydî paralar örneklerinde görüldüğü gibi fiziksel varlık şartının mutlak olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte, kripto varlıkların ani ve hızlı değer değişimlerine sahip olmaları, ihtiyat ilkesini göz önünde bulundurmayı gerektirir. Ancak bu riskler, onların mal statüsünü tamamen ortadan kaldırmaz. Kanaatimizce kripto varlıkların değerlendirilmesinde, türleri ve kullanım biçimleri dikkate alınarak ayrı ayrı bir yaklaşım geliştirilmesi daha isabetli sonuçlara kapı aralayacaktır. Bu yöntem hem İslam hukuku ilkelerine hem de güncel ekonomik gerçekliğe daha uygun bir zemini ortaya koyar. Zira toptancı bir yaklaşım, farklı işlev ve risk profillerine sahip kripto varlıkların aynı kategoride ele alınmasına yol açarak hatalı sonuçlar doğurabilir. Ancak bu varlıklar ihtiyatlı bir yaklaşımla topyekûn "sakıncalı" görülse dahi, fıkhî açıdan tercih edilmesi gereken yöntem kripto varlıkları "haram li-aynihî" olarak kodlamak yerine, türlerine ve kullanım amaçlarına göre "haram li-gayrihî" kapsamında ele almaktır. Bu ayrım, söz konusu varlıkların özündeki "mal" vasfını ve hukuk nazarındaki "mütekavvim" statüsünü koruyarak, miras gibi temel hukuki süreçlerin işletilmesine olanak tanır. Aksi bir yaklaşım, fiilen devasa ekonomik değerler ifade eden bu unsurların hukuk düzeninin dışına itilmesine yol açarak hem hakkaniyet hem de maslahat ilkeleri açısından telafisi güç boşluklar doğurabilir.

Etik Beyan

"İslam Miras Hukuku Açısından Kripto Varlıkların Hükmü" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma da etik kurul kararı zorunluluğu bulunmamaktadır.

Ethical Declaration

During the writing of the paper entitled "*The Ruling on Crypto Assets from the Perspective of Islamic Inheritance Law*", scientific standards, ethical guidelines and citation rules were adhered to; no alterations were made to the collected data; and this paper has not been submitted to any other academic publication for review. No approval from an ethics committee is required for this research.

Çatışma Beyanı

Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Declaration of Conflict

There is no potential conflict of interest in the study.

Finansman

Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Funding

No funding was received from any institution or organisation for this study.

Yapay Zeka ve Türleri Kullanım Beyanı

Bu makalenin yazımında etik kurallara uygun olarak yapay zeka ve türlerinden faydalanılmıştır. *Microsoft Copilot* adlı yapay zeka aracının dil ve üslup düzenleme için kullanıldığını beyan ederim.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Declaration on the Use of Artificial Intelligence and Its Types

In writing this article, artificial intelligence and its various types have been utilised in accordance with ethical guidelines. I hereby declare that the artificial intelligence tool known as Microsoft Copilot was used for language and style editing.

Veri Paylaşım Beyanı

Bu çalışmanın verileri, bulguların doğrulanması amacıyla makul bir talep üzerine "etik ilkeler ve yayın politikası"nın ilgili kısımında belirtilen şartlara göre paylaşabileceğimi beyan ederim.

Data Sharing Statement

I hereby declare that the data from this study may be shared, upon reasonable request, for the purpose of verifying the findings, in accordance with the conditions set out in the relevant section of the 'ethical principles and publication policy'. This section is mandatory; please do not delete it.

Kaynakça

Akman, M. (2024). *Kripto Varlıkların İslâm Hukuku Açısından Değerlendirilmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Akman, N. İ. (2018). Mirasbırakanın Dijital Bilgilerinin Mirasçılara Geçişi (Dijital Tereke). *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *9*(2), 527-560. https://doi.org/10.21492/inuhfd.466395

Aksoyer, A. K. (2023). *Kripto Varlıkların Türk Özel Hukukundaki Yeri ile Aile ve Miras Hukukuna Etkisi* [Yüksek Lisans Tezi]. Kadir Has Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Albayrak, S. A. (2023). *İslam Hukukunda Sanal Para*. Fecr Yayınları.

Alkış, A. (2018). İslam Hukuku Açısından Bitcoin ve Kripto Para. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *8*(2), 69-90.

Başara, G. T. (2023). Kripto Paralarla İlgili Miras Hukukuna Özgü Temel Meseleler. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *14*(1), 15-30. https://doi.org/10.21492/inuhfd.1177481

Bilgili, İ. (2011). *İslâm Hukukunda Ma'dûmun Satımı*. Desen Ofset Matbaacılık.

Bilgili, İ. (2014). İslam Hukukunda Cenin Hakkı ve Onuruyla İlgili Hükümler. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (24), 219-240.

Bilgili, İ. (2022). *İslam İbadet Esasları (Muhtar Metin ve Tercümesi İle)*. Tekin kitapevi.

Bilicioğlu, İ. Y. (2023). *İslam Hukukunda Nitelikleri İtibarıyla Satım Akdine Konu Olamayan Mallar*. Kayıhan Yayınları.

Boran, M. (2019). *Yiyecek ve İçeceklerimizde Helal Haram Ölçüleri: Hanefi Mezhebinde Yiyecek ve İçeceklerde Helallik ve Haramlık Ölçüleri*. Ravza Yayınları.

Bozdoğanoğlu, B. (2024a). Kripto Varlıkların Dijital Miras Boyutu ve Veraset İntikal Vergisi Açısından Değerlendirilmesi. *International Journal of Public Finance*, *9*(1), 151-174. https://doi.org/10.30927/ijpf.1427380

Bozdoğanoğlu, B. (2024b). Kripto Varlıkların Dijital Miras Boyutu ve Veraset İntikal Vergisi Açısından Değerlendirilmesi. *International Journal of Public Finance*, *9*(1), 151-174. https://doi.org/10.30927/ijpf.1427380

Buhârî, A. A. b. A. b. M. (t.y.). *Keşfu'l-esrâr Şerhu Usûli'l-Pezdevî*. Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmiyye.

Candan, A., & Yaşlak, H. İ. (2021). Fıkhın Kripto Paralara Bakışı: Bıtcoın Örneği. *Van İlahiyat Dergisi*, *9*(15), 1-39. https://doi.org/10.54893/vanid.985317

Dalkılınç, F. (2023). *Kripto Paranın İktisâdî Mâhiyeti ve Fıkhî Hükümleri* [Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Doğan, H. (2021). *İslam Hukuku Açısından Kripto Paralar ve Blockchaın Teknolojisi*. Kadim Yayınları.

Doğan, İ., Yıldız, İ., & Doğan, L. (2025). Blockhaın Teknolojisi ve Kripto Varlıkların İslam Fıkhındaki Yeri. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *10*(1), 173-190. https://doi.org/10.29106/fesa.1656028

Döndüren, H. (2016). *Delilleriyle İslâm İlmihali (İnanç-İbadet-Günlük Hayat)*. Erkam Yayınları.

Efendi, A. H. (1991). *Dureru'l-hukkâm şerhu mecelleti'l-ahkâm* (F. el-Huseynî, Çev.). Dâru'l-Cîl.

el-ʿAzârî, M. D. M. N. H. (2023). Hukmû'n-Nukûd'ir-Rakmiyye ʿinde'l-Fukahâ'i'l-Muâsırîn: Dirâse Fıkhiyye Mukârene. *Mecelletu'l-Kâdisiyye fi'l-Âdâbi ve'l-Ulûmi't-Terbiyye*, *23*(1), 215-239.

Gazzî, M. S. b. A. Â. B. E.-H. (2003). *Mevsûatu'l-kavâidi'l-fıkhiyye* (1. bs). Müessesetü'r-Risâle.

Gürbüz, E. C. (2023). Dijital Varlıkların Miras Yoluyla İntikali. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, *29*(1), 840-875. https://doi.org/10.33433/maruhad.1290082

Heyet. (1427). *Mevsûatü'l-fıkhiyye el-Kuveytiyye*. Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-İslamiyye.

Https://islamhukuku.org.tr/kripto-varliklar-ve-paralar/. (t.y.). Geliş tarihi 06 Şubat 2026, gönderen https://islamhukuku.org.tr/kripto-varliklar-ve-paralar/

Https://www.tercanhukuk.com/yayinlarimiz/kripto-paralarin-intikali. (t.y.). Geliş tarihi 12 Şubat 2026, gönderen https://www.tercanhukuk.com/yayinlarimiz/kripto-paralarin-intikali

İbn Âbidîn, M. E. b. Ö. (1992). *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr* (2. bs). Dâru'l-Fikr.

İbn Nüceym, Z. b. İ. b. M. el-Mısrî (with Kâdirî, M. b. H. b. A. et-Tûrî). (ts). *El-Bahru'r-râik şerhu Kenzü'd-dekâik* (2. bs). Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî.

İbn Rüşd, E.-V. M. b. A. b. M. el-Kurtubî. (1988). *El-Mukaddimâtü'l-mümehhidât*. Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Kahtâni, U. bin S., Hudayr, A. b. A. b. A., Umarî, Z. b. H., Va'lân, F. b. M., Luhaydân, F. b. S. b. M., Harbî, S. b. U., Umarî, S. b. N., Anzî, A. b. F. b. M., Şehrânî, M. b. M., Muhârib, A. b. S., & Ubeysî, A. b. M. (2012). *Mevsûatü'l-icma' fi'l-fikhı'l-İslamî*. Dârü'l-Fazîle li'n-Neşr ve't-Tevzîʿ.

Ḳarâfî, E. ʿAbbâs Ş. A. b. İ. (t.y.). *El-Furûḳ envâr'ul-burûḳ fî envâi'l-furûḳ* (C. 4). ʿÂlemü'l-Kütüb.

Kâsânî, E. B. b. M. el-. (1986). *Bedâ'iʿu's-ṣanâ'iʿ fî tertibi'ş-şerâ'iʿ*. Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye.

Kaya, S. (2019). Fıkhi Açıdan Kripto Paralar. İçinde S. Kaya, M. Selçuk, & İ. Bektaş (Ed.), *Kripto Para Birimleri*. Ensar Yayınları.

Keleş, Y. (2021). *Fıkhî Açıdan Haram Kazanç ve Muâmele Ahkâmı*. Erkam Akademi Yayınları.

Köylü, M. K. (2018). Kripto Paralar ve Uluslararası Finansal Piyasalarda Yeri. *International Journal of Academic Value Studies*, *4*(21), 814-821.

Nevevî, E. Z. Y. b. Ş. (t.y.). *El-Mecmûʿ şerhu'l-Mühezzeb (Sübkî ve Mutîî'nin Tekmilesi ile birlikte)*. Dâru'l-Fikr.

Özden, F. (2019). *Fıkhî Açıdan Kripto Para Sistemi -Bitcoin Örneği-* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Saygıoğlu, S. (2024). *Kripto Varlıkların Medeni Hukuk Bağlamında İncelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Selçuk, M. (2019). Kripto Para Birimleri ve Özellikleri; Bitcoin Örneği. İçinde S. Kaya, M. Selçuk, & İ. Bektaş (Ed.), *Kripto Para Birimleri*. Ensar Yayınları.

Shaban, F. (2019). *İslâm Hukukuna Göre Kripto Para Biriminin Para Olma Keyfiyeti: Bitcoin Örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sülemî, E. M. İ. A. b. A. b. E.-K. ed-Dımaşkī. (1991). *Kavâʿidü'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm*. Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye.

Tâceddîn Subkî, E. N. A. b. A. b. A. (1991). *El-Eşbâh ve'n-neẓâir*. Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye.

Taftâzânî, S. M. b. ʿÖmer. (t.y.). *Şerḥu't-telvîḥ ale't-Tavḍıḥ* (C. 2). Mektebetü Ṣubeyḥ Bi Mısr.

Tayyâr, A. b. M., Mutlak, A. b. M., & Musa, M. b. İ. (2011). *El-Fıkhu'l-müyesser*. Medârü'l-Vatan.

Tehânevî, M. A. b. A. el-Fârûkī. (1996). *Mevsûatü keşşâf ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm* (C. Zeynatî & A. Hâlidî, Çev.; 1. bs). Mektebetu Lübnân.

Toprak, İ. B. A. (2024). Dijital Mirasın Mirasçılara İntikalinde Kişisel Verilerin Korunması Sorunu. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *32*(4), 2265-2308. https://doi.org/10.15337/suhfd.1548082

Turan, Z. (2018). Kripto Paralar, Bıtcoın, Blockchaın, Petro Gold, Dijital Para ve Kullanım Alanları. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *11*(3), 1-5. https://doi.org/10.25287/ohuiibf.431283

Yazıcı, A. (2020). Kripto Paralarla İlgili Fetvalar ve Fıkhi Açıdan Bir Değerlendirme. İçinde M. Şimşek & M. Samar (Ed.), *İslami Finans ve Finansal Teknolojiler (Fintech) Blokzincir-Akıllı Sözleşmeler-Kripto Paralar*. Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları.

Zerkeşî, E. A. B. M. b. B. el-Mısrî el-Minhâcî. (1994). *El-Bahru'l-muhît* (1. bs). Dârü'l-Kütübî.

EXTENDED ABSTRACT

The rapid development in digitalization and financial technologies has brought new types of assets and legal issues to the forefront that have no direct counterpart in classical Islamic jurisprudence literature. This transformation process has brought about fundamental changes, particularly in the areas of economic value creation and exchange instruments. Cryptocurrencies have become one of the most striking elements of this transformation with their decentralized structures, transaction mechanisms based on encryption technology, and rapidly expanding global usage. Today, cryptocurrencies have gone beyond being merely an alternative means of payment; they have also reached a wide user base as a means of investment, savings, and value storage. This situation necessitates a reassessment of the nature of these digital assets from the perspective of Islamic law, particularly their status in the context of inheritance law. This research aims to examine the ruling on crypto assets in Islamic inheritance law and their transferability through inheritance within the framework of fiqh principles. The main problem of the study is whether crypto assets can be evaluated within the scope of the concepts of "property" and "permanent property" found in classical fiqh and, consequently, whether they can be included in the estate. This is because, in Islamic inheritance law, for an asset to be subject to inheritance, it must first be accepted as legitimate and lawful property. In this context, the legitimacy of crypto assets from a Sharia perspective presents a multi-layered problem area with not only financial but also ethical and social dimensions. A review of the existing literature reveals that crypto assets have been addressed within modern legal systems, particularly in the context of digital inheritance and succession law, but have not been the subject of a direct and comprehensive assessment from the perspective of Islamic inheritance law. This situation points to a significant gap in the literature and highlights the originality of this study. Aiming to fill this gap, the research reinterprets the fiqh status of crypto assets in light of classical sources and systematically analyzes the implications of this status for inheritance law. The study uses document analysis as a qualitative research method; classical fiqh works belonging to the Hanafi, Maliki, Shafi'i, and

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Hanbali schools of jurisprudence, as well as contemporary fiqh assessments, fatwa council decisions, and modern legal literature, are examined comparatively. This method allowed for a comprehensive assessment that considered both classical fiqh knowledge and current legal and technological developments. In addition, the Turkish Civil Code, court decisions, and the practices of crypto asset trading platforms were analyzed to reveal the practical dimension of theoretical discussions. Research findings indicate that there are three main approaches among Islamic jurists regarding the fiqh status of crypto assets. The first approach argues that crypto assets cannot be considered legitimate goods due to their high uncertainty (garar), speculative nature, and susceptibility to illegal activities. The second approach, however, considers them legitimate and valid goods on the grounds that they have gained economic value in society and are actually used as a medium of exchange. The third approach adopts a cautious stance and refrains from making definitive judgments due to uncertainties regarding the nature and long-term effects of crypto assets. These different approaches form the fundamental reference points for determining the status of crypto assets in inheritance law. According to the findings of the study, if crypto assets are considered legitimate and halal property, they can be included in the estate and distributed among the heirs according to the principles of classical Islamic inheritance law. In this case, cryptocurrencies acquire the same legal status as other assets such as gold, silver, or cash. Conversely, if crypto assets are considered haram or non-permissible property, their transfer through inheritance will not be possible; alternative solutions such as the liquidation, purification, and diversion of such assets for public benefit will come to the fore. The study also reveals that the decentralized nature of crypto assets and the fact that access is only possible through private keys give rise to serious technical and legal issues regarding their actual transfer through inheritance. In particular, if the deceased leaves no information about their crypto assets, or if private keys are lost or passwords forgotten, these assets may become inaccessible in practice, even if they have legally passed to the heirs. This situation clearly highlights the importance of digital inheritance planning. The study emphasizes that preventive measures such as explicitly mentioning crypto assets in wills, developing secure password storage and access models, and opting for supervised digital wallets offer practical solutions that are consistent with the fundamental principles of Islamic inheritance law.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3
MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3
ISSN: 1694-7215
Research Paper / Araştırma Makalesi

Halk Müziği Derleme Çalışmalarında Bağlamanın Yeri: Tunceli 1944

Eren Can YILDIZ[1]

Öz

Türk halk müziği, sözlü kültüre dayalı aktarım biçimi ve anonim yapısı sebebiyle derleme çalışmalarına ihtiyaç duyan bir müzik türüdür. Halk müziği üzerine yapılan bu çalışmalar hem geleneksel repertuvarın korunması hem de yeni icra biçimlerinin gün yüzüne çıkarılıp kayıt altına alınabilmesi açısından önem arz etmektedir. Özellikle Cumhuriyet dönemi itibariyle kurumsal ve sistematik bir nitelik kazanan derleme çalışmalarında Anadolu'nun pek çok bölgesinde yaygın olarak icra edilen halk çalgısı olma özelliğini taşıyan bağlama hem icra hem de bir aktarım aracı kimliğiyle ön saflarda yer almıştır. Bu süre zarfında derleme çalışmalarının gerçekleştirildiği çeşitli bölgelerde bağlamanın kaynak kişilerin ezgilerini icra etmesinde kolaylaştırıcı bir rol üstlendiği, araştırmacıların ise kaynak kişilerden edindiği melodik yapıyı çözümleme ve kayıt altına alma aşamasında bağlamadan yoğun bir şekilde faydalandığı gözlemlenmektedir. Başka bir ifade biçimiyle bağlama, derlemeci ile kaynak kişi arasında müzikal bir iletişim aracı olarak işlev görmüş, çoğu zaman ezgilerin hatırlanmasını ve yeniden icra edilmesini sağlamıştır. Bu durum göz önüne alındığında bağlama, Türk halk müziği derleme çalışmaları esnasında sürecin merkezinde yer alan bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışmanın amacı, 1944 yılında "Ankara Devlet Konservatuvarı Derleme Heyeti" öncülüğünde Tunceli'de gerçekleştirilen halk müziği derleme çalışmalarında bağlamanın yeri ve işlevsel konumunu incelemek, alanda tespit edilen materyaller arasında bağlama ile ilgili olanları tanıtmak ve bu icraları farklı müzikal açılardan değerlendirip durum saptama yöntemi ile aktarmaktır. Bu amaç doğrultusunda, derleme çalışmasında bağlamanın yeri, yöre icracı profilleri, icra edilen eserlere dair bilgiler, bağlama icracılarının kullanmış olduğu icra teknikleri ve bağlamanın yörede ne sıklıkla bir eşlik çalgısı olarak kullanıldığı gibi hususlar ele alınıp tartışmaya açılmıştır. Çalışma, nitel araştırma yöntemleri ile yürütülmüş olup veriler doküman analizi aracılığıyla yorumlanmıştır. Tunceli'de gerçekleştirilen halk müziği derleme çalışmalarından elde edilen veriler ışığında bulgular, bağlamanın yörede sıklıkla icra edilen bir halk çalgısı olmasının yanı sıra, icracı kimliğinin şekillenmesinde bir rol üstlendiği ve bu çalgının yalnızca bir icra aracı olarak değil aynı zamanda yöre müziğinin aktarımını güçlendiren bir köprü işlevi gördüğü yönündedir. Bu çalışmanın halk müziği üzerine gerçekleştirilmiş derleme çalışmalarına katkı sunması, bireyleri derleme çalışmaları, derlemecilik kavramı üzerine düşünmeye sevk etmesi ve gelecekte hazırlanabilecek olan çalışmalara örnek teşkil etmesi açısından önem arz ettiği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tunceli, Türk halk müziği, Bağlama, Derleme çalışmaları, Derlemeci

The Role of the Bağlama in Folk Music Compilation Studies: Tunceli 1944

Abstract

Turkish folk music is a musical genre that requires compilation (field collection) studies due to its oral transmission tradition and anonymous structure. Such studies conducted on folk music are of great importance both for the preservation of the traditional repertoire and for the documentation and recording of newly emerging performance practices. Particularly during the Republican period, compilation studies gained an institutional and systematic character, and within this process, the bağlama being a widely performed folk instrument across many regions of Anatolia occupied a prominent position both as a performance instrument and as a means of musical transmission. Throughout this period, it is observed that in various regions where compilation studies were carried out, the bağlama played a facilitating role in enabling source persons to perform their melodies, while researchers extensively utilized the instrument during the stages of analyzing and recording the melodic structures obtained from these source persons. In other words, the bağlama functioned as a musical communication tool between the compiler and the source person, often enabling the recollection and re-performance of melodies. Considering this context, the bağlama emerges as a central element in Turkish folk music compilation studies. The aim of this study is to examine the role and functional position of the bağlama in the folk music compilation studies conducted in Tunceli in 1944 under the leadership of the "Ankara State Conservatory Compilation Committee," to introduce the materials related to the bağlama identified within the collected data, and to evaluate these performances from various musical perspectives through a descriptive approach. In line with this objective, issues such as the position of the bağlama within the compilation process, the profiles of regional performers, information regarding the performed works, the performance techniques employed by bağlama players, and the frequency with which the bağlama was used as an accompanying instrument in the region are addressed and discussed. This study was conducted using qualitative research methods, and the data were analyzed through document analysis. In light of the data obtained from the folk music compilation studies carried out in Tunceli, the findings indicate that the bağlama is not only a frequently performed folk instrument in the region but also plays a role in shaping the performer's identity, functioning not merely as a performance tool but also as a bridge that strengthens the transmission of regional musical culture. It is believed that this study is significant in terms of contributing to compilation studies in the field of folk music, encouraging individuals to reflect on compilation practices and the concept of compilation, and serving as a reference for future research.

Keywords: Tunceli, Turkish folk music, Bağlama, Compilation studies, Compiler

Atıf İçin / Please Cite As:

Yıldız, E. C. (2026). Halk müziği derleme çalışmalarında bağlamanın yeri: Tunceli 1944. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (3), 916-929. https://doi.org/10.33206/mjss.1887906

Geliş Tarihi / Received Date: 12.02.2026 **Kabul Tarihi / Accepted Date:** 15.07.2026

[1] Dr.Öğr.Üyesi - Ankara Müzik ve Güzel Sanatlar Üniversitesi, Müzik ve Sahne Sanatları Fakültesi, Türk Halk Müziği Bölümü, Türk Halk Müziği Çalgı Eğitimi Ana Sanat Dalı, erencanyildiz@mgu.edu.tr,

ORCID: 0000-0002-7241-1293

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Giriş

Anadolu'nun tarihsel, toplumsal ve kültürel özelliklerinden izler taşıyan Türk halk müziğinin belgelenmesi, Cumhuriyet öncesi ve sonrasında yürütülen derleme çalışmaları aracılığıyla mümkün olmuştur. Ses kayıt cihazlarının gelişimi ve yaygınlaşması ile hız kazanmış derleme çalışmaları kurumsal bir çerçevede Dârülelhan (Bugünkü ismi ile İstanbul Devlet Konservatuvarı), Ankara Devlet Konservatuvarı, 1932-1951 yıllarında faaliyet göstermiş ve ülkenin pek çok bölgesinde şubeleşmiş Halkevleri, Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı daire başkanlıkları öncülüğünde belirli zaman dilimlerinde ülkenin farklı bölgelerinde gerçekleştirilmiştir. Bu süre zarfında kurumlar öncülüğünde gerçekleştirilen çalışmaların yanı sıra bireysel çabalar ile gerçekleştirilmiş derleme çalışmaları da mevcuttur[2].

Toplumların müzik mirasını tespit edebilmek, kayıt altına almak ve arşivlemek maksadıyla gerçekleştirilmiş derleme çalışmalarında kaynak kişilerden derlenen eserler kadar eserlerin aktarımı sürecinde bir köprü vazifesi görmüş çalgılar da alan araştırmalarında önemli bir yer tutmaktadır. Derleme çalışmalarından elde edilen bilgiler ışığında Anadolu'nun pek çok bölgesinde bağlamanın içinde bulunduğu bir icra geleneğinden söz etmek mümkündür. Bu bağlamda 1944 yılında "Ankara Devlet Konservatuvarı Derleme Heyeti" öncülüğünde Tunceli'de gerçekleştirilen halk müziği derleme çalışmalarında bağlamanın yeri ve işlevsel konumunu incelemek, bağlama icralarını icra teknikleri açısından ele alıp müzikal olarak farklı açılardan değerlendirmek bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

Bu amaç doğrultusunda, derleme heyetlerince alanda tespit edilen arşiv kayıtları incelenerek derleme çalışmalarında bağlamanın yeri, icracı profilleri ve bağlamanın yörede ne sıklıkla bir eşlik çalgısı olarak kullanıldığı gibi hususlar ele alınmıştır. Arşiv kayıtları ışığında eski adı ile Dersim şimdiki ismi ile Tunceli bölgesinde bağlamanın, "Alevi ve Bektaşilik" inanç geleneğini temsil eden bir unsur olarak da incelenmesi durumu söz konusu olmuştur.

Tunceli Müzik Kültürüne Kısa Bir Bakış

Tunceli geleneksel müzik kültürünü daha iyi anlayabilmek için bölgeye ait olan karakteristik ezgileri veya icra biçimlerini incelemeden önce, yörede yaşayan halkın tarihsel süreç içindeki çok kültürlü yapısını ele almak gerekir. Bu bakımdan Tunceli, farklı etnik gruplara ve bu grupların yaşayış ve inanç ritüelleri doğrultusunda şekillenen çeşitli kültürel pratiklere ev sahipliği yapan bir coğrafyadır. Bölgenin sosyolojik yapısını incelediğimizde 1938 yılı öncesinde Zazaların haricinde Ermenilerin de bölgede yaşamış olduğu ve bölgede 3 farklı dilin (Türkçe, Zaza'ca ve Kürtçe) konuşulduğu ifade edilmektedir (Erdoğan, Kara, Mengüş, 2019). Yörede olan bu dil çeşitliliği müzik pratiklerine de yansımış, farklı ritmik kalıplar içinde çoğu zaman söz söyleme sanatının ön planda olduğu bir icra biçimi benimsenmiştir. Bu durum bölge müziği üzerine çeşitli çalışmalar gerçekleştiren Metin ve Kemal Kahraman kardeşler tarafından şu sözlerle ifade edilmiştir; "Dersim halk müziği geleneğinde melodik ve ritmik yapı daha çok sözün keyfiyetine göre şekillenmiştir; sözleri statik bir melodi ve ritim cümlesi kalıbına zorlamak yerine, anlatma esasına dayanarak sözle birlikte kurulan bir melodik-ritim yapı tercih edilmiştir. Bu sayede aynı melodik yapı içerisinde de 5/8, 9/8, 8/8'lik farklı birimler yan yana gelebilmiş, ya da 11/8, 13/8 vb. gibi doğal melodik cümleler içinde ender karşılaşılan ritim cümlesi olmuştur" (Kahraman, 2006 s.11).

Bu doğrultuda, Tunceli bölgesinde konuşulan dillerin çeşitliliğinin ve söz merkezli müzik anlayışının yöre müzik kültürünün şekillenmesinde etkili olduğu söylenebilir. Tunceli müzik geleneğinin daha iyi anlaşılabilmesi için bölge müzik kültürünün Anadolu'nun diğer bölgeleriyle benzerlik ve farklılıklarını ortaya koyabilecek karşılaştırmalı repertuvar ve performans analizlerine ihtiyaç duyulmaktadır.

Tunceli müzik pratiklerine etki eden bir diğer unsur ise bölge halkının inanç geleneğidir. Halkın büyük bir çoğunluğunun Alevi olması ve Alevi inanç sistemi içinde var olan müzikli ritüellerin halk tarafından benimsenmesinin doğrudan ya da dolaylı olarak Tunceli'deki müzik kültürüne etki ettiği görülmektedir. Bu bakımdan, müzik pratiklerinin ibadet içinde yer alması aynı zamanda bölge müzik kültürünün günümüze dek aktarılmasını da kolaylaştırmıştır.

Bu sürecin devam ettirilmesine katkı sağlayan en önemli etkenlerden birisinin de bağlama olduğunu belirtmek gerekir. Bir başka ifade biçimiyle; "Tunceli'de ölüm ritüellerinden, düğünlere, gündelik yaşamdaki sosyal ortamlardan Cem törenlerine kadar kendisine geniş bir icra ortamı bulan bağlama, ahlaki, mistik ve mitolojik temalı repertuvarı (duvazlar, deyişler, nefesler) ile Tunceli'de Alevi öğretileri adına ortak bir hafızayı oluşturan ve Alevi inanç sisteminin pek çok soyut göstergesini içinde barındıran bir olgu olarak

[2] Bu çalışmalar Celal Volkan Kaya "Türk Halk Müziği Derleme Çalışmaları Tarihçesi" (Bir Dünya Müzik, TRT Aylık Müzik Dergisi, Temmuz Sayısı- 45, 2019) s. 10-13. arasında detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

düşünülebilir" (Erdoğan, Kara, Mengüş, 2019, s.508). Bölgenin dil çeşitliliği ve inanç geleneği doğrultusunda şekillenen müzik kültürünün, zamanla politik söylemlerden de etkilendiği görülmektedir. Bu konuda yapılan çalışmalar, geçmişte inanç temelli bir yaşam biçiminin hâkim olduğu bölgede, 1960'lar ve 70'ler sonrasında bu yapının yerini büyük ölçüde sol görüşlü politik bir anlayışa bıraktığını ifade etmektedir (Greve, 2016).

Bu sürecin bölge müziğine dolaylı ya da doğrudan etki ettiğini söylemek mümkündür. Bir başka deyişle müzik, bölgede yaşayan bazı kesimler için politik ve muhalif bir duruşun adeta simgesi hâline gelmiş; ideolojik söylemler ise bölge insanının buluştuğu ortak payda olmuştur. Bu doğrultuda halk tarafından, bölge müziğinin anlatılmak istenen politik görüşün merkezinde olduğu yurt içi ve yurt dışı bir takım festival ve buluşmalar düzenlenmiştir. Tarihsel süreçte daha geriye gidildiğinde, 1938 sonrasında bölgede yaşanan acı olayların belki de bugünkü duruma bir noktada zemin hazırladığı söylenebilir. Bu noktadan bakıldığında müzik, halk gözünde inanç geleneğinin ve sanatın bir ifadesi olmaktan öte belirli bir kimlik mücadelesinin de taşıyıcısı haline gelmiştir

Tunceli'de Gerçekleştirilen Halk Müziği Derleme Çalışmaları

Tunceli, sahip olduğu kültürel farklılıklar, yörede var olan dilsel çeşitlilik ve inanç unsurlarının ön planda olduğu bir müzik kültürü sebebiyle derleme çalışmaları içinde özgün bir yere sahiptir. Cumhuriyet dönemi sonrası bölgede gerçekleştirilmiş çalışmalar incelendiğinde "halk musikisini tetkik edebilmek" maksadıyla yapılan ilk seyahat, 26 Ağustos 1936 yılında Ferruh Arsunar tarafından gerçekleştirilmiştir. Arsunar'a bu seyahatinde Elaziz Ortaokulu Türkçe öğretmeni Ali Bey ve Coğrafya öğretmeni Cemil Bey eşlik etmiş, üç kişiden oluşan bu heyetin amacı Hozat, Pertek, Zeranik, Pulur ve Ovacık bölgelerinde "Tarih, Dil, Edebiyat ve Halk Musikisi" hakkında araştırmalar yapmak olmuştur (Arsunar, 1937, s.5). Heyet bölgede gerçekleştirmiş olduğu çalışmalar sonucunda "20" adet halk türküsü derlemiş ve derlediği eserleri notaya aktarmıştır. Derlenen türküler, sonraki yıllarda Ferruh Arsunar'ın kaleme almış olduğu; "Tunceli-Dersim Halk Türküleri ve Pentatonik" adlı kitabında yayımlanmıştır (Arsunar, 1937).

1936 yılından sonra, Tunceli bölgesinde gerçekleştirilen kapsamlı bir diğer derleme çalışması Ankara Devlet Konservatuvarı Derleme Heyeti öncülüğünde 1944 yılında gerçekleştirilmiştir (Güray, 2024). Muzaffer Sarısözen, Halil Bedi Yönetken ve teknisyen Rıza Yetişen 'den oluşan derleme heyeti, 1944 (VIII. yıl gezileri) yılında Doğu Anadolu bölgesinde yapmış olduğu derleme çalışmalarını 21 Temmuz-14 Ağustos tarihleri arasında Bingöl, Çemişgezek, Hozat, Elâzığ, Muş, Kalan, Maden, Palu ve Pertek'te sürdürmüştür (Şenel, 2018, s.13).

1942'den itibaren derleme gezilerini bu üç kişilik ekiple gerçekleştirdiklerini ifade eden Halil Bedi Yönetken, Muzaffer Sarısözen'in derleme çalışmalarındaki yerini ve çalışma disiplinini şu sözleriyle ifade etmiştir: "1942'den itibaren yalnız o, ben ve teknisyen Ali Rıza Yetişen 'den kurulu üç kişilik bir ekiple geri kalan bütün Anadolu illerini derledik. (...). İlmi yönden ekibin mihveri o idi. Derleme yapılacak yere vardığımız zaman elemanlar sağlar, kendisine teslim ederdim. O eşsiz bir tahammülle çalışmasını yapar, gerekli notları alır, onları fişlerin açıklamalar bölümüne kaydeder, bazen ezgilerin notalarını da fişin bir kenarına yazı verirdi. Günde 12 saat durmadan çalıştığı olurdu" (Şenel, 2018, s.14).

Heyet tarafından 21-29 Temmuz 1944 tarihleri arasında Tunceli'de gerçekleştirilen derleme çalışmasında yöre kaynak kişilerine ve derlenen eserlere ait bilgileri içeren el yazısı ile doldurulmuş 39 adet derleme fişi ve seyahat süreci boyunca derleme çalışmaları ile doğrudan ilişkili birtakım belgeler Hacettepe Üniversitesi Ankara Devlet Konservatuvarı (HÜADK) Folklor Arşivi'nde yer almaktadır[3] (Kaplan, Kes, 2023 s.83). Son yıllarda derleme çalışmalarının daha net bir biçimde anlaşılabilmesi için önem taşıyan derleme fişlerinin dijital ortama aktarılması üzerine yapılan çalışmalar ve derleme çalışmalarıyla ilgili önemli görülen birtakım belgelerin Ankara Devlet Konservatuvarı arşivine tekrar kazandırılmasına yönelik çalışmaların devam ettiği bilinmektedir (Güray, 2024).

Tunceli bölgesinde 1960'lı yıllardan sonra kişisel çabalar sonucunda gerçekleştirilmiş bir takım derleme çalışmalarının varlığından da söz etmek gerekir. Alan araştırmaları incelendiğinde Cemal Taş, Metin-Kemal Kahraman, Hüseyin Erdem, Mesut Özcan, Hawar Tornecengi, Daimî Cengiz ve Zılfi Selcan gibi isimler ön plana çıkmaktadır (Greve, Şahin, 2019 s.35-36). İlerleyen yıllarda ön plana çıkan bu isimlerden bazıları bölgedeki çalışmaları sonucunda elde etmiş oldukları verilere bilimsel ve sanatsal çalışmalarında yer vermiştir. Bu çalışmalara Zılfi Selcan tarafından 1976 yılında hazırlanan Zazaca albüm,

[3] Hüadk Folklor Arşivi Derleme Fişleri: Tunceli 1944 (Kaplan, Kes, 2023) ve Erken Cumhuriyet Döneminde Tunceli'de Yapılan Halk Müziği Derlemelerine Bir Bakış (Güray, 2024) adlı araştırmalarda derleme fişleri ve derleme çalışmalarına ait detaylandırılmış bilgiler yer almaktadır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

1992 yılında Mustafa Düzgün'ün kaleme aldığı Dersim Türküleri kitabı, Mesut Özcan'ın 2002 yılında Öyküleriyle Dersim Ağıtları I ve II, 2016 yılında Cemal Taş'ın hazırlamış olduğu Dersim halk ezgileri kitabı ve son olarak Metin-Kemal Kahraman kardeşlerin yayınlamış oldukları albümler örnek olarak gösterilebilir (Kara, Erdoğan, 2020 s.1467).

İlgili Araştırmalar

Arsunar (1937), "Tunceli-Dersim Halk Türküleri ve Pentatonik" adlı kitap çalışmasında, kendisinin ve beraberindeki heyetin Tunceli bölgesinde gerçekleştirmiş olduğu derleme çalışmalarında elde edilen verileri paylaşmıştır. Arsunar'ın musiki alanında yapmış olduğu çalışmalar sonucunda, Tunceli havalisinden 20 adet türkü derlendiği ve türkülerin notaya aktarıldığı görülmektedir. Araştırmacı bölgeden derlemiş olduğu türkülerin yapısal özelliklerini pentatonik diziler ile de kıyaslamaya çalışmış ve bu doğrultuda değerlendirme çalışmalarında bulunmuştur. Erken cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen halk müziği çalışmalarının öncüleri arasında yer alan bu kaynak ulusal müziği sınıflandırma çabalarının önemli bir örneğidir. Araştırma, Tunceli bölgesini temel alan bir derleme ve performans çalışması olması sebebiyle bu çalışmayla ilişkilendirilmiştir.

Yönetken (1966), "Derleme Notları" adlı kitap çalışmasında, kendisinin de içinde bulunduğu heyet tarafından 1937-1952 yılları arasında Anadolu'nun farklı bölgelerinde gerçekleştirilen derlemelere çalışmalarında halkın gündelik ve sosyal yaşamını, inanç geleneklerini, müzik kültürünü, toplumsal ilişkiler ve bu durumun folklorik pratiklere olan yansımaları gibi durumları kendi gözlemleri doğrultusunda kaleme almıştır. Araştırma, 1944 yılı Tunceli derleme çalışmasına ait bilgileri içermesi sebebiyle bu çalışmayla ilişkili görülmektedir.

Erdoğan, Kara, Mengüş (2019), "Tunceli Aleviliğinde İnanç-Müzik İlişkisi Üzerine Bir Alan Araştırması" adlı makale çalışmasında, Tunceli bölgesinin kültürel özellikleri ve inanç müzik ilişkisi, bölgede müzik üzerine gerçekleştirilen derleme çalışmaları, bölgenin dil çeşitliliği ve müzik üzerinde olan etkileri, bölgede icra edilen bağlama tipleri ve icra biçimleri gibi konuları ele almıştır. Çalışma, Tunceli müzik kültürüne dair detaylı bilgileri barındırması ve inanç-müzik ilişkisine üzerine bir durum tespitinde bulunması sebebiyle bu çalışmayla ilişki görülmektedir.

Kara, Erdoğan (2020), "Tunceli'de Bağlama/Saz Yapımı ve Müzik Kültürü Üzerine Bir Alan Araştırması" adlı makale çalışmasında, Tunceli bölge müzik kültürünü, bağlamanın bölgedeki tarihsel sürecini ve inanç geleneği içindeki yerini, Tunceli bölgesi bağlama yapım ustalarının bağlama yapım sürecinde tercih ettiği yöntem ve teknikleri, bölgede bağlama yapım sürecinin mevcut durumu ve devamlılığı üzerine olan yaklaşımlarını ifade etmektedir. Araştırma, Tunceli bölgesi müzik kültürü ve bu kültür içinde bağlamanın mevcut durumuna dair tespitlerde bulunması sebebiyle bu çalışmayla ilişkilendirilmiştir.

Kaplan, Kes (2023), "HÜADK Folklor Arşivi Derleme Fişleri: Tunceli 1944" adlı makale çalışmasında, Ankara Devlet Konservatuvarı heyeti tarafından 1944 yılında Tunceli'de gerçekleştiren ve Hacettepe Üniversitesi Ankara Devlet Konservatuvarı arşivlerinde olan derleme çalışmalarına ait yazılı ve görsel belgeleri tanıtmış ve söz konusu derleme çalışmasına ait olan bilgileri durum saptama yöntemi ışığında bir araya getirerek paylaşmıştır. Araştırma, bu çalışmanın odak noktası olan 1944 yılı Tunceli halk müziği derleme çalışmasına dair bilgileri içermesi sebebiyle bu çalışmayla doğrudan ilişkili görülmektedir.

Güray (2024)[4], "Erken Cumhuriyet Döneminde Tunceli'de Yapılan Halk Müziği Derlemelerine Bir Bakış" adlı tam metinli bildiri çalışmasında 1936 ve 1944 yıllarında Tunceli'de gerçekleştirilen halk müziği derleme çalışmalarında heyetler tarafından kayıtlara geçirilen verilerin tanıtımını yapmayı hedeflemiş ve bu verileri; inanç kültür ilişkisi, müzik teorisi ve performans analizi eksenlerinde karşılaştırarak birtakım tespitlerde bulunmuştur. Çalışma içerdiği verilerden dolayı bu çalışmayla doğrudan ilişkilendirilmiştir.

Güray, Budak (2025)[5], "1944 Derleme Çalışmalarında Kureyşan Ocağı ve Davut Sulari İzleri" adlı tam metinli bildiri çalışmasında, Ankara Devlet Konservatuvarı öncülüğünde Çemişgezek, Maden, Elazığ, Bingöl, Kalan, Palu, Muş, ve Pertek' de gerçekleştirilen derleme çalışmalarında derlenen repertuvar ve bahsi geçen bölgelerde "Kureyşan Ocağı" inanç geleneğine dair izlerin müzikal yansımalarını incelemiş ve bu yansımalar özelinde Davut Sulari'den izler taşıyan müziksel ve sözlü kültür unsurlarına dair fikirlerini ortaya koymuştur. Araştırma, bu çalışmanın odak noktası olan 1944 yılı Tunceli halk müziği derleme çalışmasına dair bilgileri içermesi sebebiyle bu çalışmayla doğrudan ilişkili görülmektedir.

[4] "Anadolu'nun Horasan'ı Tunceli Sempozyumu" kapsamında 16 Ekim 2024 yılında sunulan bu çalışmanın tam metin bildiri kitapçığı yayım aşamasındadır.

[5] "Kureyşan Ocağı ve Âşık Davut Sulâri Sempozyumu" kapmasında 30 Ekim 2025 yılında sunulan bu çalışmanın tam metin bildiri kitapçığı yayım aşamasındadır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Yöntem

Araştırmanın Deseni

Bu araştırma, nitel bir yaklaşım ile tasarlanmış olup, çalışmanın veri toplama süreci doküman analizi yöntemine dayalı olarak yürütülmüştür. Doküman analizi; mevcut kaynakların belirli bir sistem çerçevesinde incelenmesi sonucunda veri üretmeyi hedefleyen bir araştırma yöntemidir (Karasar, 2020 s.229) Bu kapsamda ele alınan kaynaklar; ses ve video kayıtları, fotoğraflar, CD'ler gibi çeşitli türde materyaller olarak ifade edilmektedir (Karasar, 2020 s.229).

Örneklem

Bu araştırmanın örneklemini, 1944 yılında Ankara Devlet Konservatuvarı Derleme Heyeti öncülüğünde Tunceli'de gerçekleştirilen halk müziği derleme çalışmaları esnasında elde edilen derleme fişleri ve ses kayıtları (plak kayıtları) oluşturmaktadır. Anadolu'nun pek çok farklı bölgesinde heyet öncülüğünde gerçekleştirilen söz konusu derleme çalışmaları, erken Cumhuriyet dönemi Türk halk müziği örneklerinden izler taşımasının yanı sıra derleme çalışmasının gerçekleştirildiği bölgenin icra pratiklerini ve bölgede yaygın bir şekilde icra edilen çalgıların icra biçimlerini ve yaygınlık durumlarını tanımlayabilmek açısından önemli veriler sunmaktadır. Bu sebeple, Hacettepe Üniversitesi Ankara Devlet Konservatuvarı (HÜADK) arşivinde yer alan 1944 yılı Tunceli halk müziği derleme çalışmaları sırasında kayıtlara geçen 39 adet derleme fişi ve 33 adet ses kaydı bu çalışmanın örneklemini meydana getirmektedir. Araştırmanın amacı doğrultusunda, bağlamanın içinde yer aldığı yazılı dokümanlar ve ses kayıtları değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Teknik olarak analiz edilebilir nitelikte olan derleme ses kayıtları, ulaşılabilen derleme fişlerindeki bilgilendirme sütunlarında yer alan açıklamalar ile karşılaştırılmış bu sayede araştırma kapsamında var olan örneklemlerin tutarlılığı sağlamlaştırılmıştır.

Çalışma kapsamında yer alan örneklemler, 1944 yılı Tunceli halk müziği derleme çalışmasında bağlamanın yerini, yöre icracı profillerini, icra edilen eserlere dair bilgileri, bağlama icracılarının kullanmış olduğu icra tekniklerini ve bağlamanın yörede ne sıklıkla bir eşlik çalgısı olarak kullanıldığı gibi hususları ortaya koyan bir veri bütününü oluşturmaktadır.

Verilerin Analizi

Araştırma kapsamında erişilebilen veriler arasında yer alan ses kayıtları dinleme yoluyla çözümlenmiş; derleme fişleri ile ses kayıtlarının karşılaştırılmasının ardından elde edilen bulgular doğrultusunda, bağlamanın 1944 yılı Tunceli halk müziği derleme çalışmalarındaki yeri performans analizi yöntemi ve çeşitli müzikal yaklaşımlar çerçevesinde analiz edilip yorumlanmıştır.

Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde, 1944 yılında "Ankara Devlet Konservatuvarı Derleme Heyeti" tarafından Tunceli'de gerçekleştirilen halk müziği derleme çalışmalarında bağlamanın yeri ve işlevi, ulaşabilen mevcut yazılı dokümanlar ve ses kayıtları ışığında incelenip, durum saptama yöntemi ile tablolaştırılmıştır. Bu doğrultuda Hacettepe Üniversitesi Ankara Devlet Konservatuvarı (HÜADK) arşivinde yer alan derleme çalışmasına ait yazılı dokümanlar ve ses kayıtları incelenmiş[6], bağlama ile ilgili olanlar tespit edilerek müzikal olarak farklı açılardan değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır.

Konservatuvar arşivinde Tunceli'ye bağlı Çemişgezek, Hozat, Kalan ve Pertek' de gerçekleştirilen derleme çalışmalarına ait 39 adet derleme fişi ve tespit edilebilen 83 adet ses kaydı (plak kayıtları) bulunmaktadır. Aşağıda, Tunceli derleme çalışmalarında derlenen "Siyah Perçemlerin" adlı türküye ait bir derleme fişi örneği yer almaktadır.

[6] Hacettepe Üniversitesi Ankara Devlet Konservatuvarı (HÜADK) arşivinde olan 1944 Tunceli derleme çalışmasına ait dokümanlar (derleme fişleri) ve derleme çalışmasına ait birtakım kayıtlar "Hacettepe Üniversitesi Açık Erişim" sisteminde yer almaktadır. Erişim adresi: http://www.tk.org.tr/

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

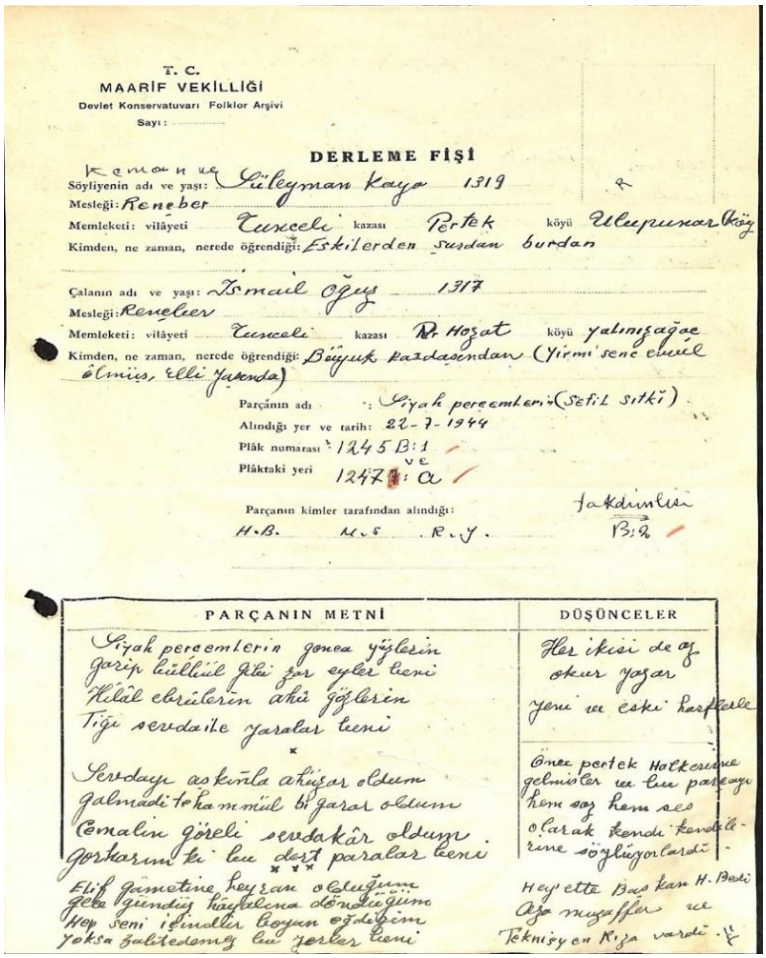

T. C.
MAARİF VEKİLLİĞİ
Devlet Konservatuvarı Folklor Arşivi
Sayı:

DERLEME FİŞİ

Söyliyenin adı ve yaşı: Kemanile Süleyman Kaya 1319
Mesleği: Reneber
Memleketi: vilâyeti Tuncceli kazası Pertek köyü Ulupınarköy
Kimden, ne zaman, nerede öğrendiği: Eskilerden sundan burdan

Çalanın adı ve yaşı: İsmail oğlu 1317
Mesleği: Reneber
Memleketi: vilâyeti Tuncceli kazası Dr. Hozat köyü yalınzağaç
Kimden, ne zaman, nerede öğrendiği: Büyük kardaşından (Yirmi sene evvel ölmüş, elli yaşında)

Parçanın adı: Siyah perçemler (Sefil sıtkı)
Alındığı yer ve tarih: 22-7-1944
Plâk numarası: 1245 B:1
Plâktaki yeri 1247 B: a
Parçanın kimler tarafından alındığı: H.B. M.S. R.Y. Hakdinler B:2

PARÇANIN METNİ	DÜŞÜNCELER
Siyah perçemlerin gonca yüzlerin Garip bülbül gibi gör eyler seni Hilâl ebrülerin ahû gözlerin Tiği sevdaile yaralar seni × Sevdaya aşkınla ateşler oldum Galmadi tahammül bi garar oldum Cemalin göreli sevdakâr oldum Gorkarım ki bu dert paralar seni × × × Elif gametine heyran olduğum Gibi iğendiğ hâylelere dönüp gidiğim Hep seni içindeler boyun eğdiğim Yoksa zalidedemiş bu yerler seni	Her ikisi de ağ. oker yazar yeni ve eski harflerle Önce pertek Halkevine gelmişler ve bu parçayı hem sağ hem sol olarak kendi kendilerine söylüyorlardı. Heyette Başkan H. Bedi Aza müşaffer ve Teknisyen Kiya vardı.

Şekil 1. "*Siyah Perçemlerin" adlı esere ait derleme fişi (HÜADK Arşivi)*

Derleme fişlerinde, eseri icra eden kişiye ait bilgilere, derlemenin nerede gerçekleştirildiğine ve derleme tarihine, eserin nereden ve nasıl öğrenildiğine, esere dair özel notlara ve derlemecinin esere ya da eseri icra eden kişiye dair özel düşüncelerini aktarabileceği bilgi sütunları olduğu görülmektedir. Hacettepe Üniversitesi Ankara Devlet Konservatuvarı arşivinde yer alan derleme fişleri ve derleme çalışması sırasında gerçekleştirilen ses kayıtları üzerinde yapılan incelemeler ve karşılaştırmalar sonucunda, bağlamanın yer aldığı 32 adet ses kaydı (eser örneği) ve eserlere dair detaylandırılmış bilgiler şu şekildedir;

Tablo 1. *1944 Yılı Tunceli Halk Müziği Derleme Çalışmalarında Bağlamanın İcra Özellikleri ve Performans Verileri*

Derleme Alanı, Tarihi (Eserin Derlendiği Yer-Bölge)	Eserin Derleme Fişinde Yer Alan Bilgileri	Eseri Seslendiren, Kimden, Ne Zaman ve Nerede Öğrenildiği	Eserin Seslendirildiği Ton	Eserin Ölçü Sayısı	Bağlama İcrası Tekniği (Çalım Biçimi)	Eserin Bireysel veya Toplu İcra Durumu
Hozat, Zankirek Köyü (21.07.1944)	Ben Bugün Yârimi Gördüm	Kâzım Yağmur (Ses ve saz icracısı) Rençber, 35 yaşında, Kitaptan almış ve askerlikte subay Asım Bey'den öğrenmiş)	Sol (G)	7/8 (3+2+2)	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Bireysel
Hozat, Zankirek Köyü (21.07.1944)	Kendi Ayağı Üzerine (Yeddi dağ üzerinde (tağ üstünde) guran mirbi (mirabi)	Kâzım Yağmur (Ses ve saz icracısı) Rençber, 35 yaşında, Kitaptan almış ve askerlikte subay Asım Bey'den öğrenmiş)	Sol (G)	2/4	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Bireysel
Hozat, Zankirek Köyü (21.07.1944)	Sefil Sıtkı'dan Meyil verdim dilber eranlare	Kâzım Yağmur (Ses ve saz icracısı) Rençber, 35 yaşında, Kitaptan almış ve askerlikte subay Asım Bey'den öğrenmiş)	Sol (G)	5/8 (2+3)	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır	Bireysel

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 1. *Devamı*

Derleme Alanı, Tarihi (Eserin Derlendiği Yer-Bölge)	Eserin Derleme Fişinde Yer Alan Bilgileri	Eseri Seslendiren, Kimden, Ne Zaman ve Nerede Öğrenildiği	Eserin Seslendirildiği Ton	Eserin Ölçü Sayısı	Bağlama İcrası Tekniği (Çalım Biçimi)	Eserin Bireysel veya Toplu İcra Durumu
Hozat, Taçkirek Köyü[7]	Levzer Oyun Havası Çalgısal (Sözsüz)[8]	Veli Yıldız (Saz), Rençber, D.T 1337, Miladi:1927	Sol (G)	2/4	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Bireysel
Hozat, Taçkirek Köy	Garaçor Oyun Havası (Çalgısal)	Veli Yıldız (Saz), Rençber, D.T 1337, Miladi:1927	Re (D)	2/4	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Bireysel
Hozat, Taçkirek Köyü	Eşi (Ayşe) Oyun Havası (Çalgısal)	Veli Yıldız (Saz), Rençber, D.T 1337, Miladi:1927	Sib (Bb)	6/8 (3+3)	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Bireysel
Hozat (21.07.1944)	Çalgısal (sözsüz) bir eser[9]	Memil Ateş, (Saz), Değirmenci D.T 1335, Miladi:1919	Fa diyez (F#)	9/8 (2+2+2+3)	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Bireysel
Hozat (21.07.1944)	Bir uzun hava açışı ve (38)'deki Tartal[10], (Vapurdan Çıktım Potinim Gaydi)	Memil Ateş, (Saz) Değirmenci, D.T 1335, Miladi:1919 Şurdan burdan-Gardaşım Fındık Ataştan	Fa diyez (F#)	6/8 (3+3)	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Bireysel
Hozat, Bargini (Barceni) Köyü (21.07.1944)	Zey Olmuş (Uzun hava) ve Göynü Verdik Murteza'ya	Hüseyin Baran (Saz ve Söz), D.T: 1334, Miladi:1918 Rençber. Ali Aktepe (Saz ve Söz), D.T: 1335, Miladi:1919 Rençber, Eserleri; kendileri, burada babalarından öğrenmişler.	Fa diyez (F#)	7/8 (3+2+2)	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Toplu (2 icracı birlikte çalıp söylüyorlar)
Hozat	Kangal Havası[11] (Çalgısal)	Fındık Ateş (Saz) D.T: 1326, Miladi: 1908, Değirmenci	Fa diyez (F#)	Serbest Ölçülü (Uzun Hava)	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Bireysel
Hozat (21.07.1944)	Dost Kapıya Gelmiş	Hüseyin Bakır (Söz), D.T: 1309 Miladi:1891, Rençber. Memil Ateş (Saz) D.T: 1335 Miladi:1917	Fa diyez (F#)	2/4	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır	Toplu
Hozat (21.07.1944)	Mecnun-Leyla (Çalgısal)[12]	İbiş Eşil (Saz) 10 Yaşında, Rençber, İcra ettiği eseri babasından öğrenmiş.	Sol (G)	2/4	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Bireysel
Hozat (21.07.1944)	Aşık İsen Ara Bul Cenanini	Ali Çelik (Söyleyen-Keman çalan) D.T: 1317- Miladi: 1899-1900, Rençber. Hüseyin Ekici (Saz) D.T: 1317- Miladi: 1899-1900, eseri; eskilerden öğrenmiş.	Do (C)	Serbest Ölçülü (Uzun Hava)	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Toplu

[7] Derleme fişinde Veli Yıldız tarafından icra edilen oyun havalarının ne zaman ve nerede derlendiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Kendisinin, Hozat-Taçkirek köyüne bağlı olmasından ötürü eserin buradan derlendiği varsayılmaktadır.

[8] Veli Yıldız tarafından icra edilen Levzer, Garaçor ve Esi (Ayşe) adlı üç oyun havasına (çalgısal esere) ait derleme fişinde, "Parça Metni" ve "Düşünceler" bölümlerinde eserlere ilişkin herhangi bir bilgi notu yer almamaktadır.

[9] Derleme fişi üzerinde, "söyleyen" Hüseyin Baran, "çalan" Memil Ateş olmak üzere iki kişinin adı yer almaktadır. Derleme fişi ve ses kaydı karşılaştırıldığında kayıt içinde yer alan eserin bağlama ile çalınan çalgısal (sözsüz) bir eser olduğu anlaşılmıştır. Fiş üzerinde eser adının, söyleyen kişiye ait bilgilerin ve parça metni başlığı altında yazılı sözlerin üzerinin çizili olduğu görülmektedir. Fiş üzerindeki plak numarası sütununda "sözleri varmış" ifadelerinin yazılı olması dikkat çekicidir.

[10] Derleme fişinde yer alan parça adı kısmında eserin adı "(38)'deki tartal" olarak yazılmıştır. Tabloda belirtilen "Vapurdan Çıhtım Potinim Gaydi" eser ismi ilk satırında yola çıkılarak belirtilmiştir. Esere ait derleme fişindeki düşünceler sütununda "Burada bitirdi hatırlayamadı" şeklinde bir not düşüldüğü görülmektedir.

[11] Esere ait derleme fişinin parça metni kısmında "Derin derenin çıkmaz dumani, yardan umut var kesmem gumani, esdi bir rüzgâr ayırdı bizi" şeklinde bir ifade yer almaktadır. Derleme fişi üzerinde belirtilen ses kaydı çalgısal olmasına karşın parça metni kısmında bu dörtlüğün yer alması "Kangal Havası"nın sözlerinin de olabileceği ihtimalini doğurmaktadır. Derleme fişinde kimden ve ne zaman öğrenildiği kısmında "Kangalli Yarım" ifadesi de ayrıca dikkat çekicidir.

[12] Derleme fişi üzerinde düşünceler kısmında "Küçüklüğüne göre çok iyi bir istidad var" notu yer almaktadır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 1. *Devamı*

Derleme Alanı, Tarihi (Eserin Derlendiği Yer-Bölge)	Eserin Derleme Fişinde Yer Alan Bilgileri	Eseri Seslendiren, Kimden, Ne Zaman ve Nerede Öğrenildiği	Eserin Seslendirildiği Ton	Eserin Ölçü Sayısı	Bağlama İcrası Tekniği (Çalım Biçimi)	Eserin Bireysel veya Toplu İcra Durumu
Hozat (21.07.1944)	Aşkın Şarâbını İçenler Dilber	"	Do (C)	4/4	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Toplu
Hozat (21.07.1944)	Eğdi Karamuk	Ali Çelik (Söyleyen-Keman çalan) D.T: 1317- Miladi: 1899-1900, Rençber. Hüseyin Ekici (Saz) D.T: 1317- Miladi: 1899-1900, eseri; eskilerden öğrenmiş.	Do (C)	4/4	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Toplu
Pertek- Ulupınar Köyü, Hozat-Yalnızağaç Köyü (21.07.1944)	Siyah Perçemlerin (Sefil Sıtki)[13]	Süleyman Kaya (Söyleyen - Keman Çalan), D.T: 1319-Miladi:1901-1902, Rençber. Eseri; eskilerden şurdan burdan öğrenmiş. İsmail Oğuz (Saz)D.T: 1317-Miladi: 1899-1900, Rençber. Eseri; büyük kardeşinden öğrenmiş (yirmi sene evvel ölmüş elli yaşında)	Re (D)	4/4	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Toplu
Pertek- Ulupınar Köyü, Hozat-Yalnızağaç Köyü (21.07.1944)	Ezel Bahar	Süleyman Kaya (Söyleyen - Keman Çalan), D.T: 1319-Miladi:1901-1902, Rençber. Eseri; eskilerden şurdan burdan öğrenmiş. İsmail Oğuz (Saz)D.T: 1317-Miladi: 1899-1900, Rençber. Eseri; büyük kardeşinden öğrenmiş (yirmi sene evvel ölmüş elli yaşında)	Sol diyez (Sol #)	4/4	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Toplu
Pertek- Ulupınar Köyü, Hozat-Yalnızağaç Köyü (21.07.1944)	Hep Ruzüşeb Hayalına Yandığım[14]	Süleyman Kaya (Söyleyen - Keman Çalan), D.T: 1319-Miladi:1901-1902, Rençber. Eseri; eskilerden şurdan burdan öğrenmiş. İsmail Oğuz (Saz) D.T: 1317-Miladi: 1899-1900, Rençber. Eseri; büyük kardeşinden öğrenmiş (yirmi sene evvel ölmüş elli yaşında)	Sol diyez (Sol #)	Serbest Ölçülü (Uzun Hava)	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Toplu
Hozat- Yalnızağaç Köyü (21.07.1944)	Bir Saz Eseri	İsmail Oğuz (Saz) D.T: 1317-Miladi: 1899-1900, Rençber. Eseri; büyük kardeşinden öğrenmiş (yirmi sene evvel ölmüş elli yaşında).	Sol diyez (Sol #)	Serbest Ölçülü (Açış)	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Bireysel

[13] Derleme fişi üzerinde yer alan düşünceler kısmında icracılar için şu ifadelere yer verilmiştir; "Her ikisi de az okur yazar yeni ve eski harflerle. Önce Pertek Halkevine gelmişler ve bu parçayı hem saz hem ses olarak kendi kendilerine söylüyorlardi. Hey'ette Başkan H. Bedi, Aza Muzaffer ve Teknisyen Rıza vardi".
Bu eseri, Tunceli derlemelerinde derlenen diğer eserlerden farklı kılan husus; paralel beşlililerden oluşan bir polifonik dokuya sahip olmasıdır. Bu durumu Halil Bedi Yönetken şu sözleriyle ifade etmektedir; "Biz 8 yıldır Anadolu'da yaptığımız derlemelerde birçok bölgelerde bağlama ve kemençelerle çalınan ve polifonik bir mahiyet arz eden birçok nefis örnekler kaydetmiştik. Fakat bu defa Tunceli'de kaydedilen iki ses ezgi çok orijinaldir" (Yönetken, 2006 s.108) Muzaffer Sarısözen ise İki Sesli Halk Türküsü adlı çalışmasında bu durumu şu sözleriyle ifade etmiştir; "Heyetçe Pertek'e vardığımız zaman, Halkevi'nde toplanarak bizi bekleyen halk sanatçıları arasında iki kemane ve bir bağlamanın katılmasıyla sözleri Pertek'e ait bir parça okunuyordu. Türkünün kulağımıza çarpan sesleri bizi hayrete düşürdü. Çünkü çalınan ve söylenen türkü tek sesli değil, düzgünce söylenen iki sesli bir parça idi. Kemane çalanlarla onlara sazsız olarak katılan bir okuyucu, esas türküyü, bağlamacı da paralel beşliler halinde yürüyen ikinci sesi söylüyordu" (Şenel, 2018, s.159).

[14] Esere ait derleme fişinde eserin başlık kısmında "Ezel Bahar" yazıldığı ve üzerinin çizildiği parantez içinde ise "Adını Bilemedi" yazılmıştır. Ayrıca eser icrasını tanımlamak maksadıyla "Elezber gibi" ifadesi notu dikkat çekicidir. Bu sebeple derleme fişinde yer alan ilk sözler eser adı olarak varsayılmış ve ilgili tabloya işlenmiştir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 1. *Devamı*

Derleme Alanı, Tarihi (Eserin Derlendiği Yer-Bölge)	Eserin Derleme Fişinde Yer Alan Bilgileri	Eseri Seslendiren, Kimden, Ne Zaman ve Nerede Öğrenildiği	Eserin Seslendirildiği Ton	Eserin Ölçü Sayısı	Bağlama İcrası Tekniği (Çalım Biçimi)	Eserin Bireysel veya Toplu İcra Durumu
Pertek- Ulupınar Köyü, Hozat-Yalnızağaç Köyü (21.07.1944)	Gül (Vardım Dostun Bahçasına)[15]	Süleyman Kaya (Söyleyen - Keman Çalan), D.T: 1319-Miladi:1901-1902, Rençber. Eseri; eskilerden şurdan burdan öğrenmiş. İsmail Oğuz (Saz çalan, söyleyen) D.T: 1317- Miladi: 1899-1900, Rençber. Eseri; büyük kardeşinden öğrenmiş (yirmi sene evvel ölmüş elli yaşında).	Do (C)	7/8 (3+2+2)	Mızraplı icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Toplu
Tunceli-Kalan, Merho Köyü (29.07.1944)	Köroğlu (Çalgısal)	Süleyman Çelik (Saz) D.T: 1321-Miladi: 1903/1904 Rençber[16], Eseri öğrendiği yer, kişi zaman; amcası oğlu çalarmış ondan öğrenmiş.	A (La)	-[17]	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Bireysel
Tunceli-Kalan, Merho Köyü (29.07.1944)	Garaçore (Çalgısal)	"	A (La)	4/4	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Bireysel
Tunceli-Kalan, Merho Köyü (29.07.1944)	Yol Havası (Çalgısal)	Süleyman Çelik (Saz) D.T: 1321-Miladi: 1903/1904 Rençber, Eseri öğrendiği yer, kişi zaman; amcası oğlu çalarmış ondan öğrenmiş.	-[18]	12/8 (3+3+3+3)	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Bireysel
Tunceli-Kalan, Merho Köyü (29.07.1944)	Kaval Havası-Diyarbekir (Çalgısal)	"	Sib (Bb)	Serbest Ölçülü (Açış)	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır	Bireysel
Tunceli-Kalan, Merho Köyü (29.07.1944)	Üç Ayak (Çalgısal)	Süleyman Çelik (Saz) D.T: 1321-Miladi: 1903/1904 Rençber, Eseri öğrendiği yer, kişi zaman; amcası oğlu çalarmış ondan öğrenmiş.	Sib (Bb)	-[19]	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Bireysel
Tunceli-Kalan, Merho Köyü (29.07.1944)	Cane Cane (Çalgısal)	"	Sib (Bb)	Serbest Ölçülü (Açış)	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır	Bireysel
Tunceli-Kalan, Merho Köyü (29.07.1944)	Bıçak Oyunu (Çalgısal)	Süleyman Çelik (Saz) D.T: 1321-Miladi: 1903/1904 Rençber, Eseri öğrendiği yer, kişi zaman; amcası oğlu çalarmış ondan öğrenmiş.	Sib (Bb)	9/8 (2+2+2+3)	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır	Bireysel
Tunceli-Kalan, Merho Köyü (29.07.1944)	Govend (Çalgısal)	Süleyman Çelik (Saz) D.T: 1321-Miladi: 1903/1904 Rençber, Eseri öğrendiği yer, kişi zaman; amcası oğlu çalarmış ondan öğrenmiş.	Sib (Bb)	6/8 (3+3)	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Bireysel

[15] Derleme fişinde yer alan düşünceler kısmında eser hakkında şu ifadelere yer verilmiştir; "Hem sazlar hem sesler iki dir. Bu parçayı kendiliklerinden söylediler. Heyetten başka müzik öğretmeni Onur Pancar ve halk sanatkârlarında mütahhit paşa sıfatıyle Maruf İsmail Hakki da bulunmuştur."

[16] Derleme fişi üzerinde icracı için; "Sesi olmadığı için söylemiyor. Yalnız sazla çalıyor" ifadesine yer verildiği görülmektedir.

[17] Eserin ses kaydı kalitesinden dolayı ölçü sayısı (birimi) netleştirilememiştir.

[18] Eserin ses kaydı kalitesinden dolayı seslendirildiği ton netleştirilememiştir.

[19] Eserin ses kaydı kalitesinden dolayı seslendirildiği ölçü sayısı (birimi) netleştirilememiştir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 1. *Devamı*

Derleme Alanı, Tarihi (Eserin Derlendiği Yer-Bölge)	Eserin Derleme Fişinde Yer Alan Bilgileri	Eseri Seslendiren, Kimden, Ne Zaman ve Nerede Öğrenildiği	Eserin Seslendirildiği Ton	Eserin Ölçü Sayısı	Bağlama İcrası Tekniği (Çalım Biçimi)	Eserin Bireysel veya Toplu İcra Durumu
Tunceli-Kalan, Merho Köyü (29.07.1944)	Çoban Goyun Havası (Çalgısal)	"	Sib (Bb)	Serbest Ölçülü (Açış)	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Bireysel
Tunceli-Kalan, Merho Köyü (29.07.1944)	Cezayir- İstanbul'a gitmiş orda ölmüş birisinin havası[20]	Süleyman Çelik (Saz) D.T: 1321- Miladi: 1903/1904 Rençber, Eseri öğrendiği yer, kişi zaman; amcası oğlu çalarmış ondan öğrenmiş.	Sib (Bb)	Serbest Ölçülü (Açış)	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Bireysel
Tunceli-Kalan, Merho Köyü (29.07.1944)	Esküketek Üzerine	Süleyman Çelik (Saz çalan ve söyleyen) D.T: 1321- Miladi: 1903/1904 Rençber, Eseri öğrendiği yer, kişi zaman; amcası oğlu çalarmış ondan öğrenmiş[21]	Sib (Bb)	Serbest Ölçülü (Uzun Hava)	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Bireysel
Tunceli-Kalan, Körkis Köyü (Eserin alındığı yer: Kalan) (29.07.1944)	Kendi Derdi Üzerine (Göhil mahmurleme bir gün ölürsün	Hasan Yıldırım (Saz çalan ve söyleyen) Mesleği: Ticaret Kimden ne zaman nerede öğrendiği: Eskilerden öğrenmiş.	Sib (Bb)	4/4	Mızrapsız icra teknikleri ile seslendirildiği varsayılmaktadır.	Bireysel

Tabloda yer alan veriler, 1944 yılı Tunceli halk müziği derleme çalışmalarında bağlamanın yörede icra edilen başat çalgılardan bir tanesi olduğunu göstermektedir. Mevcut ses kayıtlarında yer alan eserlerin çoğunun icracılar tarafından mızrapsız icra teknikleriyle seslendirilmesi, bölgede mızrapsız çalım biçimlerine dayalı(temelli) bir bağlama icrası üslubu olduğunu göstermektedir. Yörede sıklıkla seslendirilen söz merkezli uzun havalara mızrapsız çalım biçimlerinin esnek bir şekilde eşlik etmesi ve çalgısal eserlerin de bu icra teknikleriyle çalınıyor olması mevcut durumu destekleyen verilerdir. Başka bir ifade şekliyle bağlama özellikle yöre icralarından Süleyman Çelik ve İsmail Oğuz'un seslendirmiş oldukları çalgısal eserler, bölgedeki bağlama icrasının çalım teknikleri ve müzikalite açısından ileri düzeyde olduğunu kanıtlar nitelikte olan örneklerdir. Bağlamanın bölgenin inanç sistemiyle güçlü biçimde ilişkilenmiş ve bölgede inanç temelli ritüellerin taşıyıcısı konumunda olduğu bir durumdan söz etmek mümkündür. 1944 yılı derleme çalışmalarında da bu duruma dair izlere rastlanmıştır. Hüseyin Baran ve Ali Aktepe'nin bağlamaları ile bir arada seslendirdiği "Göynü Verdik Murteza'ya" adlı eser, bağlamanın bölgedeki inanç öğretisinin aktarılmasında önemli bir rol üstlendiğini kanıtlar nitelikte bir örnektir. 1944 yılında gerçekleştirilen derleme çalışması öncesinde, İstanbul Konservatuvarı Folklor Tetkik heyeti tarafından 1936 yılında bölgeye yapılan halk müziği derleme çalışmalarına yönelik seyahatte, bağlamanın inanç geleneğinin aktarımı noktasındaki konumunu ve Alevi inanç-müzik geleneği içindeki yerini değerlendirebilmek açısından önemlidir. Her iki derleme çalışmasını bir arada inceleyen Güray (2024), 1936 yılı derleme çalışmalarında bölgede tespit edilen "Alevilik ve Bektâşilik" kültürüne ilişkin verilerin, 1944 yılı derleme çalışmalarına kıyasla daha görünür olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte, iki çalışma arasında gözlenen bu farklılığın nedenlerini yalnızca bölgenin tarihsel ve toplumsal dönüşümleriyle açıklamak mümkün değildir. Derleme çalışmalarının yöntemleri, süreleri, görüşülen kaynak kişiler ve derlemecilerin araştırma yaklaşımları gibi çeşitli değişkenler de elde edilen verilerin niteliğini etkileyebilmektedir. Bu nedenle söz konusu farklılık, bölgenin kültürel yapısında meydana gelen değişimlerle birlikte derleme süreçlerine ilişkin koşullar çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Tunceli bölgesinden derlenen eserlerin icralarında dikkat çeken bir diğer husus, yöre müziğinde görülen ritmik çeşitliliktir. İcracılar tarafından seslendirilen ölçülü eserler incelendiğinde, 2/4, 4/4, 5/8, 6/8, 7/8, 9/8 ve 12/8 gibi çeşitli usullerdeki ezgilerin bağlama ile icra edildiği tespit edilmiştir. Bu durum, yöre müziğinde görülen ritmik çeşitliliği ortaya koymakla birlikte, bağlamanın bölgede hem usullü hem de

[20] Derleme fişlerinde yer alan bu iki eserin icrası aynı ses kaydında yer almasından dolayı bir arada değerlendirilmiştir.
[21] Derleme çalışmaları sırasında gerçekleştirilen ses kaydı tam değildir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

usulsüz eserlerin icrasında önemli bir yere sahip olduğunu da göstermektedir. Bununla birlikte, inceleme kapsamında değerlendirilen 32 eserin 9'unun uzun hava, açış veya serbest ölçülü eserlerden oluşması dikkat çekicidir. Yaklaşık %30'luk bu oran, belirli bir ritim örgüsü içinde olmayan (serbest ritimli) icraların bölge müzik kültüründe önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Özellikle uzun hava icralarında bağlamanın sözün ifade gücünü destekleyen esnek bir eşlik ve yorumlama aracı olarak kullanıldığı görülmektedir.

Tabloda yer alan eser örnekleri, bağlamanın yörede bireysel veya toplu icra durumunun belirlenmesi açısından da önem arz etmektedir. Derleme çalışmalarında bağlamanın yer aldığı 32 adet ses kaydı üzerinde yapılan incelemeler, eserlerin büyük bir çoğunluğunun sese eşlik eden bir icra anlayışı doğrultusunda bağlama ile bireysel olarak icra edildiğini göstermektedir. Bu bağlamda, derleme çalışmalarında tespit edilen toplu icra örnekleri incelendiğinde, toplam 9 eserin 7'sinin bağlama ve kemanın birlikte icra edildiği, 1'inin iki bağlamanın ortak icrasından oluştuğu, 1'inin ise söz ve saz icracıların bir arada olduğu bir toplu icra örneği olduğu belirlenmiştir. Eser icralarında dikkat çeken bir diğer husus, bağlamanın çalgısal eserlerde bireysel olarak icralar gerçekleştirmiş olmasıdır. Ses kayıtlarında bağlamanın ya da kemanın birlikte eşlik ettiği sözlü eserler olmasına karşın, çalgısal (sözsüz) eserlerde bağlamaya eşlik eden ya da bağlamanın eşlikçi konumunda olduğu herhangi bir örneğe rastlanmamıştır. Bu durum doğrultusunda, bağlamanın yörede hem bireysel hem de toplu icralarda ön plana çıktığı ve yörenin karakteristik icra anlayışını destekleyici bir rol üstlendiği söylenebilir. Hem bireysel hem de toplu icra eser örneklerinin bağlama icracıları tarafından pek çok farklı ton üzerinden seslendirilmesi de tespit edilebilen bir diğer durumdur[22].

Genel olarak 1944 yılı halk müziği derleme çalışmalarına ait dökümanlar ve ses kayıtları incelendiğinde, bağlamanın çoğunlukla mızrapsız icra teknikleriyle seslendirildiği ve söz unsurunu destekleyen bir konumda, bölgenin inanç temelli müzik geleneği ile doğrudan ilişkili olduğu görülmektedir. Bölgede çoğunlukla bireysel bağlama icrasına dayalı bir icra geleneği olmasına karşın toplu icraların varlığı da göze çarpmaktadır. Bu bağlamda bağlama, yalnızca söz unsuruna eşlik eden bir eşlik çalgısı olarak değil yörenin kültür ve inanç geleneğini taşıyan ve icracıların kendilerini ifade edebilmesi noktasında müzikal kimliğini şekillendirilen bir çalgı olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma, 1944 yılında "Ankara Devlet Konservatuvarı Derleme Heyeti" öncülüğünde Tunceli'de gerçekleştirilen halk müziği derleme çalışmalarını ve bağlamanın bu derleme çalışmaları içindeki yerini ve işlevsel konumunu incelemiştir. Derlemeciler tarafından alanda tespit edilen veriler, bağlamanın bölgede yalnızca söz unsuruna eşlik eden bir çalgı olmadığını, aynı zamanda yörenin inanç geleneğinin aktarımında ve müzikal belleğinin oluşumunda önemli bir rol üstlendiğini ortaya koymaktadır. Araştırma kapsamında elde edilen bulgular, Tunceli bölgesinde var olan bağlama icrasının çoğunlukla mızrapsız icra tekniklerine dayandığını göstermektedir. Derleme çalışmaları kapsamında kaydedilen ses kayıtlarında bağlama icrasının var olduğu 32 ses kaydı içinden yalnızca 1 ses kaydında bağlamanın mızraplı bir şekilde seslendirildiği varsayılmaktadır. Mızrapsız icra teknikleri ile çalınan uzun hava formundaki eserler, açış örnekleri, çalgısal eserler ve pek çok sözlü eser bu durumu teyit etmektedir. Bu doğrultuda ses kayıtları ışığında yapılan değerlendirmeler, bölgede bağlamanın mızrapsız icra teknikleriyle seslendirildiğini ve çalgının hem sözlü hem de çalgısal repertuvar içerisinde etkin bir biçimde kullanıldığını göstermektedir. Özellikle uzun havalar açış örnekleri ve çalgısal eserlerde gözlenen icra özellikleri, bağlamanın yöre müzik kültürü içerisindeki işlevsel ve teknik önemini belirgin kılmaktadır. Bağlamanın, bölgenin inanç geleneğine ait unsurların aktarımı sürecinde merkezi bir konumda yer almasının yanı sıra, yöreye özgü çok dilli sözlü kültürün taşıyıcısı olarak da önemli bir işleve sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Bu bağlamda bağlama, yöre icracılarının kendilerine has icra tekniklerini sergiledikleri bir virtüözite aracı olmaktan öte bölgeyi civar bölgelerden ayıran çok dilli sözlü kültürünün aktarımında işlevsel bir araç olarak değerlendirilmelidir. Derleme çalışmalarında kayıtlara geçen ve bağlamanın yer aldığı eserlerin usul ve ölçü özellikleri incelendiğinde, başta aksak usullü ezgiler olmak üzere farklı ölçü ve usul yapılarına sahip eserlerin bağlama ile seslendirildiği tespit edilmiştir. Derleme çalışmalarında kayıtlara geçen ve bağlamanın yer aldığı eserlerin usul ve ölçü özellikleri incelendiğinde, başta aksak usullü ezgiler olmak üzere farklı ölçü ve usul yapılarına sahip eserlerin bağlama ile seslendirildiği tespit edilmiştir Bu çeşitlilik, yörenin bağlama icrasında en az ezgiler kadar ritmik cümlelerin de sözle uyumlu ve akıcı bir şekilde icrasının önemini göstermektedir. Araştırma kapsamında elde edilen veriler doğrultusunda, bölgede bağlama icralarının bireysel ve birlikte (toplu) icra olacak şekilde çeşitlilik gösterdiği, ancak bağlamanın ağırlıklı olarak bireysel icra edildiği tespit edilmiştir. Sonuç olarak, 1944 yılı Tunceli halk müziği derleme çalışmalarında bağlama, çoğunlukla

[22] Bu çıkarım araştırmanın ana verilerini oluşturan mevcut ses kayıtları ışığında yapılmıştır. Bu konuya dair detaylar tablolarda yer almaktadır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

mızrapsız icra teknikleriyle bireysel icra pratikleri doğrultusunda seslendirilmesinin yanı sıra özellikle keman ve bağlamalar ile gerçekleştirilen toplu icralarda da yer alan, yörenin inanç unsurlarının taşıyıcısı ve aktarıcısı konumunda önemli bir işlev üstlenmiş ve bölgenin çok dilli müzik kültürünün temsilcisi olarak başat bir çalgı olma noktasında öne çıkmaktadır.

Derleme çalışmalarından elde edilen bulgular, bağlamanın bölgede yalnızca bir eşlik çalgısı olarak kullanılmadığını; kültürel aktarım, inanç temelli müzik pratikleri ve yerel icra gelenekleri içerisinde önemli bir yeri olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, 1944 yılı Tunceli derleme çalışmalarının kapsamı ve günümüze ulaşan kayıtların sınırlılığı göz önünde bulundurulduğunda, bu bulguların bölgedeki müzik kültürünü belirli ölçüde yansıttığı söylenebilir. Bu doğrultuda çalışmanın, Tunceli müzik kültürüne ve bağlamanın yöredeki işlevsel konumuna dair önemli veriler sunduğu ve gelecekte gerçekleştirilecek kapsamlı araştırmalar için bir örnek teşkil edebileceği düşünülmektedir.

Bu çalışmadan elde edilen bulgular doğrultusunda aşağıdaki önerilere yer verilmiştir.

- Derleme çalışmalarına ait mevcut ses kayıtlarının alanında uzman ses mühendisleri tarafından incelenmesi ve kayıtlara yönelik olarak iyileştirme çalışmalarının yapılması, araştırmacıların daha somut verilere ulaşabilmesi ve çıkarımlar yapabilmesi açısından son derece önemli görülmektedir
- Derleme çalışmasına ait ses kayıtlarının, bağlama icra teknikleri açısından transkripsiyon ve analiz çalışmalarına konu edilmesi, yöresel icra üslubunun ve bağlama icrası tekniklerinin daha somut bir biçimde ortaya çıkarılması açısından önemli görülmektedir.
- Bölgeye has bağlama icra teknikleri, farklı bölgelerde var olan bağlama icra biçimleri ile karşılaştırılabilir. Bu sayede yöreye özgü icra anlayışının ayırt edici özellikleri daha net biçimde gün yüzüne çıkacaktır.
- Günümüzde Tunceli bölgesinde devam ettirilen bağlama icra pratikleri ile 1944 yılı derleme kayıtlarının karşılaştırılması yapılabilir. Bu durumun sonucu, tarihsel süreklilik ve kültürel dönüşüm açısından ilgililere önemli veriler sunabilir.
- Mesleki bağlama eğitimi veren kurumlarda, derleme kayıtları doğrultusunda tespit edilen bağlama icra tekniklerinin birer eğitim materyali olarak kullanılması, yöresel icra biçimlerinin genç kuşaklara aktarılması ve geleneğin korunmasını açısından destekleyici bir yaklaşım olacaktır.

Etik Beyan

"Halk Müziği Derleme Çalışmalarında Bağlamanın Yeri: Tunceli 1944" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma da etik kurul kararı zorunluluğu bulunmamaktadır.

Ethical Declaration

During the writing process of the study "*The Role of the Bağlama in Folk Music Compilation Studies: Tunceli 1944*" scientific rules, ethical and citation rules were followed. No falsification was made on the collected data and this study was not sent to any other academic publication medium for evaluation. Ethics Committee Permission is not required.

Çatışma Beyanı

Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Declaration of Conflict

There is no potential conflict of interest in the study.

Finansman

Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Funding

No funding was received from any institution or organization for this study.

Yapay Zeka ve Türleri Kullanım Beyanı

Bu makalenin yazımında yapay zeka ve türleri kullanılmamıştır.

Statement of Use for Artificial Intelligence and Its Types

Artificial intelligence and its various types were not used in the writing of this article.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Veri Paylaşım Beyanı

Bu çalışmanın verilerini bulguların doğrulanması amacıyla makul bir talep üzerine "etik ilkeler ve yayın politikası"nın ilgili kısmında belirtilen şartlara göre paylaşabileceğimi beyan ederim.

Data Sharing Statement

I declare that, upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, I can share the data of this study according to the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy".

Kaynakça

Arsunar, F. (1937). *Tunceli-Dersim halk türküleri ve pentatonik*. İstanbul: Resimli Ay Matbaası

Erdoğan, G., Kara, H., ve Mengüş, E. (2019). Tunceli aleviliğinde inanç-müzik ilişkisi üzerine bir alan araştırması. *Turkish Studies Dergisi, 14(2)*, 501-525 doi: 10.29228/TurkishStudies.22736

Grave, M. ve Şahin Ö. (2019) *Anlatılmazı ifade etmek: yeni Dersim sound'un oluşumu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Grave, M., (2016). Dersim coğrafyasının uçsuz bucaksız müzikleri. Erişim adresi: http://www.agos.com.tr/tr/yazi/14506/dersim-cografyasininucsuz-bucaksiz-muzikleri. Erişim tarihi: 11.02.2026

Kahraman, M. ve Kahraman, K. (2006). *Binler Kapısı*. İstanbul: Kalan Müzik.

Kaplan, A. ve Kes, B. (2023). Hüadk folklor arşivi derleme fişleri: Tunceli 1944. *Sahne ve Müzik Dergisi*, *9*(16), 81-166.

Kara, H. ve Erdoğan, G. (2020). Tunceli'de bağlama/saz yapımı ve müzik kültürü üzerine bir alan araştırması. *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, *12*(32), 1462-1479. https://doi.org/10.12981/mahder.792632

Karasar, N. (2020). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Ankara: Nobel.

Sarısözen, M., Yönetken, H. B. ve Yetişen, A. R. (Derleyiciler). (1944). H.Ü. ADK Derleme Arşivi: 1944 Tunceli Derlemeleri [Arşiv kayıtları]. Hacettepe Üniversitesi Ankara Devlet Konservatuvarı Derleme Arşivi.

Şenel, S. (2018). *Muzaffer Sarısözen*. İstanbul: Pelikan Basım Matbaa, Isbn: 978-605-66533-1-5

Yönetken H.B. (2006). *Derleme notları I.kitap*. Ankara: Sun Yayınevi

EXTENDED ABSTRACT

Turkish folk music, due to its reliance on oral transmission and its anonymous character, is a musical tradition that necessitates compilation (field collection) studies. Such studies are of great importance both for the preservation of the traditional repertoire and for revealing and documenting new performance practices. Particularly from the Republican period onward, when compilation studies acquired an institutional and systematic character, the bağlama widely performed across many regions of Anatolia as a principal folk instrument assumed a prominent role both as a performance instrument and as a medium of transmission. During this period, in various regions where compilation studies were conducted, the bağlama facilitated the performance of melodies by source performers, while researchers extensively benefited from the instrument in the processes of analyzing and notating the melodic structures obtained from these sources. In other words, the bağlama functioned as a musical medium of communication between the collector and the source performer, often enabling the recollection and re-performance of melodies. In this respect, the bağlama emerges as a central element in Turkish folk music compilation studies. In order to better understand the traditional musical culture of Tunceli, it is necessary to examine the region's historically multi cultural social structure before analyzing its characteristic melodies and performance practices. Tunceli is a geography that has hosted diverse ethnic groups and various cultural practices shaped by their distinct lifestyles and belief systems. Sociological studies indicate that prior to 1938, alongside the Zaza population, Armenians also resided in the region, and three languages Turkish, Zazaki, and Kurdish were spoken (Erdoğan, Kara, & Mengüş, 2019). This linguistic diversity was reflected in musical practices, leading to performance styles characterized by varied rhythmic patterns and a strong emphasis on vocal expression. In compilation studies conducted to identify, document, and archive the musical heritage of communities, not only the collected works but also the instruments that functioned as mediators in the transmission process have occupied a significant place in field research. In light of data obtained from compilation studies, it is possible to speak of a performance tradition across many regions of Anatolia in which the bağlama plays a central role. Another significant factor influencing the musical practices of Tunceli is the belief system of its inhabitants. The fact that a large majority of the population adheres to the Alevi faith, and that music-accompanied rituals occupy an essential place within Alevi belief practices, has directly or indirectly shaped the region's musical culture. The integration of musical practices into religious ritual has also facilitated the transmission of the region's musical heritage to the present day. Following the establishment of the Republic, the first research trip to the region conducted with the aim of "examining folk music" took place on 26 August 1936 under the leadership of Ferruh Arsunar. He was accompanied by Ali Bey, a Turkish language teacher, and Cemil Bey, a geography teacher, from Elaziz Secondary School. The three-member delegation aimed to conduct research on "History, Language, Literature, and Folk Music" in the districts of Hozat, Pertek, Zeranik, Pulur, and Ovacık (Arsunar, 1937, p. 5). As a result of their work, the delegation compiled 20 folk songs and transcribed them into notation. These songs were

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

later published in Arsunar's book titled *Tunceli-Dersim Folk Songs and the Pentatonic* (Arsunar, 1937). After 1936, another comprehensive compilation study in Tunceli was carried out in 1944 under the leadership of the Ankara State Conservatory Compilation Committee (Güray, 2025). The committee, consisting of Muzaffer Sarısözen, Halil Bedi Yönetken, and technician Rıza Yetişen, conducted fieldwork in the Eastern Anatolia region between 21 July and 14 August 1944 (Eighth Annual Field Trip), including Bingöl, Çemişgezek, Hozat, Elazığ, Muş, Kalan, Maden, Palu, and Pertek (Şenel, 2018, p. 13). During the compilation studies carried out in Tunceli between 21–29 July 1944, 39 handwritten compilation forms containing information about source performers and the collected works, along with various documents directly related to the fieldwork process, were produced. These materials are currently preserved in the Folklore Archive of the Ankara State Conservatory at Hacettepe University (HÜADK). In recent years, efforts have been undertaken to digitize these compilation forms crucial for a clearer understanding of the fieldwork process and to reintegrate significant archival documents into the Conservatory archive. The aim of this study is to examine the position and functional role of the bağlama in the 1944 folk music compilation studies conducted in Tunceli under the leadership of the Ankara State Conservatory Compilation Committee; to introduce materials related to the bağlama identified in the field; and to evaluate these performances from various musical perspectives through a descriptive case study approach. In line with this aim, issues such as the position of the bağlama within the compilation process, the profile of local performers, information regarding the performed works, the performance techniques employed by bağlama players, and the frequency with which the bağlama was used as an accompanying instrument in the region are examined and discussed. The study was conducted using qualitative research methods, and the data were interpreted through document analysis. Findings derived from the compilation data indicate that the bağlama was not only a frequently performed folk instrument in the region but also played a formative role in shaping performer identity. Moreover, the instrument functioned not merely as a means of performance but also as a bridge strengthening the transmission of the region's musical tradition. It is anticipated that this study will contribute to the body of research on folk music compilation studies, encourage reflection on the concept of compilation and the role of the collector, and serve as a model for future research in the field.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3
MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3
ISSN: 1694-7215
Research Paper / Araştırma Makalesi

5-класстын кыргыз тили окуу китебиндеги тексттерде камтылган баалуулуктарды изилдөө

Акматали АЛИМБЕКОВ[1], Арген ЖУМГАЛБЕКОВ[2] жана Мирзат АСЫЛБЕКОВА[3]

Абстракт

Бул изилдөө мамлекетибиздин жалпы билим берүү мектептеринин 5-классынын Кыргыз тили окуу китебиндеги тексттердин мазмунун Шварцтын баалуулуктар методикасынын негизинде талдоого арналган. Изилдөөнүн максаты – китепте орун алган баалуулуктардын категорияларын аныктоо, классификациялоо жана алардын жыштыгын чыгарып, окуучуларга тийгизген таасирин баалоо. Изилдөөдө документ анализи жана контент анализи ыкмалары колдонулуп, китептеги 72 текст изилдөөгө алынган. Натыйжада эң көп кездешкен баалуулуктар «камкордук», «универсализм», «жетишкендик», «өз алдынчалык» жана «каада-салт» компоненттери болгон. Ал эми «күч», «шыктануу» жана «гедонизм» баалуулук компоненттери эң аз кездешкен. Жалпы эсеп боюнча «өзүн багыштоо» (37%) жана «консерватизм» (25%) метакатегориялары басымдуулук кылган. Жыйынтыктар окуу китебинин мазмунунда улуттук баалуулуктарды сактоо жана жайылтуу максаттары күчтүү экенин, бирок универсалдык жана инновациялык баалуулуктарга азыраак орун берилгенин көрсөткөн. Бул табылгалар кыргыз мектептериндеги тил окутуу процессинде балдардын дүйнө таанымын, улуттук идентүүлүгүн жана руханий өнүгүүсүн калыптандырууда окуу китептеринин маанисин айгинелейт.

Негизги сөздөр: Баалуулуктарды окутуу, Кыргыз тили окуу китеби, Шварцтын баалуулуктар теориясы, контент-анализ, улуттук идентүүлүк

Analysis of the Value Content of Texts in 5th Grade Kyrgyz Language Textbook

Abstract

This article focuses on the value content analysis embedded in the texts of the Kyrgyz Language textbook prepared for 5th grade students in general education schools of the Kyrgyz Republic within the framework of Shalom Schwartz's theory of basic human values. The aim of the study is to define, classify, and determine the frequency of the value categories present in the textbook, as well as to assess their potential impact on students. The research employed document analysis and content analysis methods, with a total of 72 texts examined. The findings reveal that the most frequently occurring values are benevolence, universalism, achievement, self-direction, and tradition. In contrast, power, stimulation, and hedonism were the least represented value components. At the meta-category level, self-transcendence (37%) and conservation (25%) dominated the overall distribution. The results demonstrate that the content of the textbook strongly emphasizes the preservation and transmission of national values, while universal and innovative values receive comparatively less attention. These findings highlight the critical role of school textbooks in shaping students' worldview, fostering national identity, and supporting their moral and spiritual development within the Kyrgyz educational context.

Keywords: Values education, Kyrgyz language textbook, Schwartz's value theory, Content analysis, National identity

Шилтеме / Please Cite As:

Алимбеков, А., Жумгалбеков, А. жана Асылбекова, М. (2026). 5-класстын кыргыз тили окуу китебиндеги тексттерде камтылган баалуулуктарды изилдөө. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (2), 930-945. https://doi.org/10.33206/mjss.1896454

Келүү күнү/ Received Date: 24.02.2026 **Кабыл алынган күнү / Accepted Date:** 27.03.2026

[1] Проф. Докт. - Кыргыз-Түрк "Манас" университети, Гуманитардык факультет, Педагогика бөлүмү, akmatali.alimbekov@manas.edu.kg, ORCID: 0000-0002-9824-5377

[2] PhD Докторант – Кыргыз-Түрк "Манас" университети, ЖОЖдон кийинки билим берүү институту, Педагогика багыты, argenzhumgalbekov@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6238-9029

[3] PhD Докторант – Кыргыз-Түрк "Манас" университети, ЖОЖдон кийинки билим берүү институту, Педагогика багыты, mirzat.asilbekova@manas.edu.kg, ORCID: 0009-0004-4780-2630

Бул иш CC-NC-ND 4.0 боюнча лицензияланган.

Киришүү

Азыркы баш аламан маалыматтык агым өкүм сүргөн шартта окуучуларды маалыматты сынчыл көз караш менен талдап, так жана ишенимдүү маалыматтарга таянууну үйрөтүү мезгилдин талабы болуп саналат. Ал эми таанып-билүү ишмердигин туура нукка салуу билим берүүнүн башкы милдеттеринин бирине айланды. Коомдук аң-сезимди маалыматтык башаламандыктын терс таасиринен коргоо үчүн универсалдык, улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды калыптандыруу жана жайылтуу бүгүнкү күндө өзгөчө мааниге ээ. Бала төрөлгөндөн баштап белгилүү бир чөйрө менен өз ара таасирлешип чоңоет. Ромашова белгилегендей тиешелүү чөйрөлөрдүн баалуулуктары, каада-салты, маданияты, ишенимдери жана моралдык принциптери балдардын баалулууктарга болгон мамилесинин калыптанышына таасирин тийгизбей койбойт (Ромашова, 2021). Мындай чөйрөлөрдүн эң маанилүүсү болгон мектеп балдардын өсүп өнүгүшүнө таасирин тийгизген негизги маданий сегменттердин бири экендиги белгилүү (Окольская, 2012). Балдар абдан маанилүү жетилүү стадиясын мектепте өткөргөндүктөн мектептин таалим-тарбиялык потенциалын жогорулатуу, мектепте балдардын өсүп-өнүгүүсүнө оң таасирин тийгизген жагымдуу шарттарды түзүү талашсыз маселе. Эгер мектеп окуучуну өзүнчө инсан жана баалуулук катары кабыл алып, анын жеке баалуулуктар тутумунун калыптанышына жагымдуу шарт түзсө, анда окуучу да башка адамдарга, айлана-чөйрөгө, жаратылышка, билимге жана өнөргө да баалуулук катары мамиле кылганды үйрөнөт.

Бул өңүттөн караганда, бүгүнкү күндө мектепке жүктөлгөн милдеттер өтө татаал болуп, чоң жоопкерчиликти талап кылат. Аталган милдеттерди ишке ашыруунун негизги каражаттары катары билим берүү стандарттарына таянып иштелип чыккан окуу программалары жана окуу куралдары, анын ичинде окуу китептери кызмат кылат. Окуу китептеринде камтылган мазмунду окуучуларга так жана толук кандуу жеткирүү, окутуу процессин максаттуу жана натыйжалуу уюштуруу милдети болсо мугалимге жүктөлөт. Gordon Allporttун пикири боюнча, эгер бала боорукерлик, чынчылдык, жөнөкөйлүк же сый-урмат сыяктуу баалуулуктар менен мектепте таанышпаса, анда ал башка чөйрөлөрдө туш болгон баалуулуктарга да ишенимсиздик менен мамиле кылат (Allport, 1968).

Башка билим булактарынан айырмаланып, заманбап окуу китептеринде берилген тексттер өз ара байланышкан бир бүтүндүк катары кабыл алынып, окуучунун таанып-билүү жөндөмүн өнүктүрүүгө, адамдар менен натыйжалуу карым-катнаш түзүүгө, өзүн-өзү тарбиялоого жана өз алдынча өсүп-өнүгүүгө багытталган эмоционалдык баалуулуктарды чагылдырган материалдарды камтууга тийиш (Левитан жана Югова, 2023). Окуу китебине киргизиле турган тексттерди тандоо терең тажрыйбаны, тынымсыз эмгекти жана эл аралык деңгээлдеги изилдөөлөрдү талап кылгандыктан, окуу китебин түзүү өтө татаал жана чоң жоопкерчиликти жүктөгөн иш экени талашсыз. Ошол эле учурда өлкөбүздөгү мектептерде колдонулуп жаткан окуу китептериндеги тексттер окуучулардын баалуулуктар тутумунун калыптанышына канчалык деңгээлде оң таасирин тийгизет деген мыйзам ченемдүү суроо жаралат. Дал ушул маселени негиз кылып, биз окуу китептеринде камтылган тексттердин мазмунун баалуулуктар контекстинде талдоону максат кылдык.

Албетте ар бир мамлекеттин билим берүү саясаты билим берүүнүн максаттарын аныктап, тийиштүү маданий баалуулуктарды жана аларды жайылтуунун жолдорун белгилейт (Алимбеков жана Ташпынар, 2004). Бул багытта окуу китептерине мезгилдин актуалдуу маселелерин жана прогрессивдүү коомдук көрүнүштөрдү туюндурган материалдар менен катар көмүскө идеологиялык мазмундагы (Widodo, Perfecto, Canh and Buripakdi 2017), тактап айтканда мамлекеттин идеологиясын чагылдырган материалдар да камтылат. Өзгөчө тил үйрөтүүгө арналган окуу китептери аркылуу окуучуларга тийиштүү баалуулук, ишеним жана нормаларды сиңирүүгө аракет жасалат (Алимбеков, 2000). Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан бекитилген жалпы билим берүүчү уюмдардын 5–11-класстары үчүн кыргыз тилин эне тил катары окутуунун предметтик стандартында баалуулуктар маселеси төмөнкүдөй каралган:

«Баалуулук – бул окуучунун эне тилин улуттун эң улуу дөөлөтү, сыймыгы жана маданияты катары аңдап-түшүнүүсүн калыптандыруу. Эне тилди тарыхый жана руханий мурас катары сактап, аны менен сыймыктанууга жана активдүү колдонууга болгон жоопкерчиликтүү мамилени өнүктүрүү. Ошондой эле эне тил аркылуу улуттук баалуулуктарды жана жалпы адамзатка таандык руханий дөөлөттөрдү өздөштүрүп, аларды урматтап, барктап-баалоого жетишүү.» (URL-1).

Бул иш CC-NC-ND 4.0 боюнча лицензияланган.

Негизи эле тил үйрөтүү туура, шар жана көркөм окуганды, укканын толук кандуу түшүнгөндү жана грамматикалык жактан туура жана лексикалык жактан бай сүйлөгөндү үйрөтүү менен катар эле окуучуларды салттуу маданият менен тааныштырып, улуттук жана универсалдык баалуулуктарга тарбиялоону да максат кылат.

Бул ыңгайда, 5-класстын Кыргыз тили (2018-жылы басылып чыккан, авторлору: А. К. Койлубаева, А. К. Койлубаева, Б. С. Орузбаева) окуу китебиндеги тексттерде туюндурулган баалуулуктарды Ш. Шварцтын методикасы боюнча иликтөө, категорияларга бөлүү жана жыштыгын аныктоо изилдөөнүн максаты болуп саналат.

Методология

Аталган окуу китебиндеги тексттерди мазмундук жактан изилдеп, алар камтыган баалуулуктарды талдоодо документ анализи колдонулду. Салттуу документ анализинин жардамы менен тексттердин темасы жана негизги идеясы (Добреньков жана Кравченко, 2016) аныкталды. Ал эми тексттерде туюндурулган баалуулуктарды иргөө, чечмелөө, коддоо, категорияларга бөлүү жана сандык маанилерин чыгаруу (Мангейм жана Рич, 1997) ишмердүүлүгүн аткарууда контент анализ ыкмасы колдонулду. Григорьев белгилегендей, эки ыкманы айкалыштырып колдонуу тексттин мазмунун тереңирээк ачып берүүгө мүмкүндүк түзүп, изилдөөнүн объективдүүлүк деңгээлин жогорулатат (Григорьев жана Растов 2002).

Изилдөөнүн максаты 5-класстын Кыргыз тили окуу китебинде орун алган баалуулуктарды Ш. Шварцтын баалуулуктар системасынын алкагында талдоо болгондуктан, аты аталган баалуулуктар тутуму адаптациялоо максатында авторлор тарабынан англис тилинен кыргыз тилине которулган. 2 котормочу адис жана Педагогика билим багытында эмгектенген окумуштуу профессор тарабынан методиканын жумушчу версиясы текшерилип чыккан соң тиешелүү оңдоолор аткарылган. Шварцтын баалуулуктар системасынын кыргыз тилине адаптацияланган варианты №1-таблицада берилди.

№1-таблица. *Ш. Шварцтын баалуулуктар топтому*

	№	Негизги баалуулуктар	Белгилери	Көмөкчү баалуулуктар	
Өзүн өнүктүрүү	1	**Күч**	Коомдук статус жана авторитет, элдин же ресурстардын үстүнөн контролдоо же үстөмдүк кылуу	1.1	Коомдук күч
				1.2	Бийлик
				1.3	Байлык
				1.4	Коомдогу абройун сактоо
				1.5	Элдин кадыр баркына ээ болуу
	2	**Жетишкендик**	Компетенттүүлүк көрсөтүү аркылуу коомдук стандарттарга ылайык жеке жетишкендикке жетүү	2.1	Ийгиликтүү
				2.2	Жөндөмдүү
				2.3	Амбициялуу
				2.4	Беделдүү/таасирдүү
				2.5	Интеллегенттүү
Жаңылануута ийкемдүү	3	**Гедонизм**	Ырахат алуу, өз сезимдерин канааттандыруу	3.1	Канааттануу
				3.2	Жашоодон ырахаттануу
				3.3	Өз жыргалчылыгын көздөө/өзүн ардактоо
	4	**Шыктануу**	Толкунданууу, жаңылыкка умтулуу, кыйынчылыктар менен күрөшүүгө бел байлоо	4.1	Тайманбастык
				4.2	Көп кырдуу жашоо
				4.3	Кызыктуу/бүйүр кызыткан жашоо
	5	**Өз алдынчалык**	Эркин ой жүгүртүү, көз карандысыз иш аракет кылуу, жаратуу, изилдөө	5.1	Билүүгө умтулган/кызыккан, кызыкдар
				5.2	Жаратмандык/Чыгармачылык
				5.3	Эркиндик
				5.4	Максаттарын тандоо
				5.5	Көз карандысыздык
				5.6	Өзүн өзү сыйлоо

Бул иш CC-NC-ND 4.0 боюнча лицензияланган.

№1-таблица. *Уландысы*

	№	Негизги баалуулуктар	Белгилери	Көмөкчү баалуулуктар	
Өзүн багыттоо/арноо	6	**Универсализм**	Бүткүл адамзаттын жыргалчылыгы жана жаратылышты коргоо үчүн кам көрүү, түшүнүктүү жана толеранттуу болуу, ыраазы болуу	6.1	Айлана чөйрөнү коргоо
				6.2	Табият менен таттуу мамиледе болуу
				6.3	Керемет дүйнө/дүйнө кооздугу
				6.4	Дүйнө таанымы бай/ой чабыты кенен
				6.5	Коомдук адилеттүүлүк
				6.6	Акылмандык/даанышмандык
				6.7	Теңдик/тең укуктуулук
				6.8	Дүйнөдөгү тынчтык
				6.9	Ички гармония
	7	**Камкордук**	Жакындарынын жыргалчылыгы үчүн кам көрүү	7.1	Жардам берүүгө даяр
				7.2	Чынчыл
				7.3	Кечиримдүү
				7.4	Берилген/лоялдуу
				7.5	Жоопкерчиликтүү
				7.6	Руханий жашоо
				7.7	Чыныгы достук
				7.8	Жетилген/аң сезимдүү/түбөлүктүү сүйүү
				7.9	Маңыздуу жашоо
Консерватизм	8	**Каада -салт**	Салттуу маданиятка же динге тийиштүү каада- салт жана жол-жосундарды сыйлоо, аткаруу жана кабыл алуу	8.1	Тагдырга каниет кылуу/баш ийүү
				8.2	Диндар
				8.3	Жөнөкөйлүк
				8.4	Каада салттарды сыйлоо
				8.5	Токтоо
				8.6	Дүнүйөкорлуктан алыс болуу
	9	**Өзүн чектөө**	Башкаларды капа кыла турган, коомдук эрежелерге дал келбеген же коомдун үмүтүн актабаган кыймыл аракеттерден, пикирлерден, импульстардан өзүн карануу, чектөө	9.1	Тил алчаак
				9.2	Ата-энени жана улууларды сыйлоо
				9.3	Сылыктык-сыпайыкерчилик
				9.4	Өздүк дисциплина/тартип
	10	**Коопсуздук**	Коомдогу, жеке жашоодогу жана мамилелердеги коопсуздук, туруктуулук жана гармония	10.1	Таза/тыкан
				10.2	Улуттук коопсуздук
				10.3	Кызыкчылыктардын дал келүүсү
				10.4	Коомдук тартип
				10.5	Үй-бүлө коопсуздугу
				10.6	Таандык болуу сезими
				10.7	Ден-соолугу чың

Билдирүү: Топтом кыргыз тилине авторлор тарабынан которулган

Ш. Шварцтын баалуулуктар методикасы боюнча 1992-жылы алтымыштан ашуун өлкөдө (ичинде Түркия да бар), 2006-2007 жылдары жыйырма беш (ичинде Россия да бар) өлкөдө жалпысынан 80ден ашуун мамлекетте изилдөө жүргүзүлүп (Окольская, 2012), бул методиканын жарактуулугу жана ишенимдүүлүгү аныкталган. Ошондой эле азыркы учурда да дүйнө боюнча илимий эмгектерде кеңири колдонулган баалуулуктарды аныктоо методикасы болуп саналат.

Ш. Шварцтын иштеп чыккан баалуулуктар теориясы боюнча баалуулуктар топтому 10 негизги категориядан турат. Ар бир категория өзүнүн концептуалдык мазмунун ачып берген 57 көмөкчү категория (көмөкчү баалуулук) аркылуу мүнөздөлөт. 10 негизги категория контент анализдин мазмундук категорияларынын ролун аткарды (Добреньков жана Кравченко, 2016). Кыргыз тили окуу китебиндеги тексттерде көмөкчү баалуулуктарды концептуалдык белгилерине карата аныктап, аларды каттап жана системалаштыруу (Creswell, 2012) аркылуу контент анализ индуктивдик схема боюнча ишке ашырылды. Тексттин мазмунунан 10 негизги категориянын концептуалдык негизин түзгөн тийиштүү сапаттык белгилерди (Вершловский жана Матюшкина, 2006), тактап айтканда 57 көмөкчү баалуулуктун белгилерин табууга аракет жасалды. Көмөкчү баалуулуктардын сапаттык белгилерин туюндурган сүйлөм/дөр жана абзац/тар анализ бирдиктерин түздү.

Бул иш CC-NC-ND 4.0 боюнча лицензияланган.

Маалымат топтоо жана анализдөө

Бир нече окумуштуулардын эмгектеринен (Yıldırım ve Şimşek, 2011) белгилүү болгондой жалпысынан документ анализинин этаптары бирдей. Документтердин оригиналдуулугу текшерилгенден кийин 5-класстын Кыргыз тили окуу китебиндеги тексттер дыкаттык менен окулуп чыкты. Мындан кийин талдоого алына турган тексттер иргелип изилдөөнүн чеги аныкталды. Изилдөөбүздүн предметин аты аталган окуу китебинде орун алган ар кандай көлөмдөгү 72 текст түздү. Тексттер аныкталгандан кийин 57 көмөкчү баалуулук кездешкен тексттин сегменттерин коддоо, сапаттык белгилерине карата категорияларга бөлүштүрүү иш-аракети аткарылды. Андан соң сегменттер концептуалдык мазмунуна карата субкатегория жана категорияларга жайгаштырылды. Соңку этапта негизги жана көмөкчү баалуулуктардын тексттерде кездешүү жыштыгы (Вершловский жана Матюшкина, 2006) аныкталды.

Ал эми тексттерди интерпретациялоо жана маалыматтарды талдоо учурунда төмөндө көрсөтүлгөн ыкмаларга көңүл бурулду:

1. Тексте чагылдырылган баалуулуктардын кайсы категорияга таандык экендигин аныктоодо ошол категорияны мүнөздөгөн негизги идеяларга жана концептуалдык өзөккө өзгөчө көңүл буруу талап кылынат (Вершловский жана Матюшкина, 2006). Шварцтын 10 категориядан турган баалуулуктар системасында ар бир категория белгилүү бир маанини жана идеяны туюндурат. Тактап айтканда "универсализм" жана "камкордук" категориялары "кам көрүү, жардамдашуу" түшүнүктөрүн камтып, окшош концептуалдык мазмунга ээ. Бул категориялардын концептуалдык негиздерин айырмалай билүү үчүн ар бир категориянын жекече туюндурган идеясын эске алуу зарыл. Атап айтсак "универсализм" - "бүткүл адамзаттын жыргалчылыгы үчүн кам көрүү, жаратылышты коргоо" идеяларын камтыса, "камкордук" - "жакындарынын жыргалчылыгы үчүн кам көрүү" идеясын чагылдырат.

2. Экинчиден көмөкчү баалуулуктарды туюндурган кыйыр маанилерди аныктоо үчүн тексттин аталышын жана негизги идеясын таамай белгилөө, же болбосо контекстке жана тексттин эмоционалдык маанайына да көңүл буруу абзел (Мангейм жана Рич, 1997).

3. Текстти интерпретациялоодо автор тексттин темасы же мазмуну боюнча жеке ой-пикирлерин аралаштырбастан, адресатка (Гадамер, 1988), башкача айтканда конкреттүү окуучуга кандай маалымат багытталгандыгын түшүнүүсү зарыл. Мисалы "Курманжан датка" деген тексттеги (Кыргыз тили, 11-бет) баалуулуктарды интерпретациялап жатканда мурдатан калыптанып калган пикирлердин таасирине кабылбастан, конкреттүү текстте 5-класстын окуучулары үчүн кандай баалуулуктар жөнүндө сөз болуп жаткандыгын аныктоо абзел.

Табылгалар

Изилдөөнүн максатына карата 5-класстын Кыргыз тили окуу китебиндеги 72 текст Ш. Шварцтын баалуулуктар тутуму боюнча талдоого алынып, жыйынтыктар №2 таблицада көрсөтүлдү.

№2-таблица. *Шварутын баалуулуктар топтому боюнча жыйынтыктар*

№	ТЕКСТТЕР	Беттердин саны	Күч	Жетишкендик	Гедонизм	Шыктануу	Өз алдынчалык	Универсализм	Камкордук	Каада -салт	Өзүн чектөө	Коопсуздук	ЖАЛПЫ
1	«Тил-пикир алышуунун куралы»	5		1					2				**3**
2	«Мамлекеттик тил-биригүүнүн данакери»	5	1	1			2		1	1		2	**8**
3	«Улуулардан улуу кеп»	6				1	1		2	1			**5**
4	«Сулайман- Тоо»	10		1						1			**2**
5	«Курманжан датка»	11	2	3			1	1	2	1		1	**11**
6	«Баатыр уул жана эне сүтү»	12	1	2		1	2	1	3		1	1	**12**
7	«Сырттан көрүп баа бербе»	12						2	1				**3**
8	«Көөкөр үйлөтүү»	12						1	1			1	**3**
9	«Баба дыйкан»	13	1	3				1					**5**
10	«Асан Кайгы»	14		1				2	1				**4**

Бул иш CC-NC-ND 4.0 боюнча лицензияланган.

№2-таблица. *Уландысы*

№	ТЕКСТТЕР	Беттердин саны	Күч	Жетишкендик	Гедонизм	Шыктануу	Өз алдынчалык	Универсализм	Камкордук	Каада -салт	Өзүн чектөө	Коопсуздук	ЖАЛПЫ
11	«Дүйнөлүк көчмөндөр оюну-Кыргызстанда»	14	2	1					1	1			**5**
12	«Кеминенин жоруктарынан»	17				1	1	1					**3**
13	«Кызык экен билип ал!»	19	1	1					2			1	**5**
14	«Компьютер досубузбу, же …?»	19					2	1				1	**4**
15	«Менин Дагестаным»	19							1	1			**2**
16	«Атанын кеңеши»	20	1	2					1		2		**6**
17	«Жаратылыштагы үндөр»	21			1			3	1				**5**
18	«Жер жана күн»	21						3					**3**
19	«Чопо чоор»	24								1			**1**
20	«Улуттук оюндар»	24		1					1	1			**3**
21	«Тешкен тоо»	25		1									**1**
22	«Күн карама»	25						1					**1**
23	«Бурана»	25								1			**1**
24	«Дүйнөнү дүңгүрөткөн- "Маш ботой"»	26							2	1			**3**
25	«Апама»	27							3		1		**4**
26	«Ийнелик»	28						2					**2**
27	«Бекерчилик жөнүндө»	40		1			1						**2**
28	«Кандай адам кейикчээл»	42							1	2			**3**
29	«Биле жүр»	42						1					**1**
30	«Нан-ырыскы»	43								1			**1**
31	«Кызыктар дүйнөсүнөн»	44						1					**1**
32	«Жибекчилик»	44		1									**1**
33	«Билгениңди кишиден сураба»	45		1									**1**
34	«Кимиси акылдуу»	46					1						**1**
35	«Шамал»	46					1	1					**2**
36	«Түлкү менен карапа»	47					1	1				1	**3**
37	«Күчтүү душман менен күчсүз дос»	50					1					1	**2**
38	«Бака менен чычкан»	52			1		2		2				**5**
39	«Биле жүр»	60											**0**
40	«Аңгеме»	60							1				**1**
41	«Эмне үчүн эне тили дейбиз»	61							3		1		**4**
42	«Соң көл»	62								1			**1**
43	«Аталар сөзү»	62		1							1		**2**
44	«Бороон»	65				1							**1**
45	«Боюңа карап жүргүн»	66					1					1	**2**
46	«Ар биринин чеги бар»	66				1	1						**2**
47	«Толубай сынчы»	67	1	1		1	2	1					**6**
48	«Өзүнүн ким экенин кантип билүүгө болот»	71											**0**
49	«Биз өмүрдүн гүлүбүз»	74			2	1		1					**4**
50	«Үзөңгү жолдош»	76							1	1			**2**
51	«Эмнеси окшошот»	77						1					**1**
52	«Түшүмдө»	82							3		1	1	**5**
53	«Булак»	84						1		1			**2**
54	«Алыкул Осмонов»	88		1			1		1		1	1	**5**
55	«Өрмөк согуу»	89								1			**1**
56	«Шире»	90			1			3					**4**
57	«Гүлкайыр»	91			2	1		1	1				**5**
58	«Чил»	115					1						**1**
59	«Түлкү менен жүзүм»	119		1		1		1					**3**
60	«Акыл оюндары»	120								1			**1**
61	«Балык чарбасы»	120										1	**1**

Бул иш CC-NC-ND 4.0 боюнча лицензияланган.

№2-таблица. *Уландысы*

№	ТЕКСТТЕР	Беттердин саны	Күч	Жетишкендик	Гедонизм	Шыктануу	Өз алдынчалык	Универсализм	Камкордук	Каада -салт	Өзүн чектөө	Коопсуздук	ЖАЛПЫ
62	«Жаштар сүйгөн Корея»	120				1			1		2	2	**6**
63	«Янтарь ташы»	122								1		1	**2**
64	«Бурана»	124								1			**1**
65	«Ар нерсенин пири бар, колдоочусун билип ал»	130								1			**1**
66	«Боорукер бала»	141	1					2	1				**4**
67	«Жибек жолу»	151		1		1							**2**
68	«Чоң эненин табышмагы»	154					1		1				**2**
69	«Дудук»	155								1	1		**2**
70	«Ларылар- тазалыктын символу»	157							3		1	2	**6**
71	«Күн чыкканга чейин уктабайт»	157	1	2							1		**4**
72	«Апамдын майрамы»	157							2		1		**3**
	Жалпы сандык маанилер		**12**	**28**	**7**	**11**	**23**	**34**	**46**	**22**	**14**	**18**	**215**
	Жалпы пайыздык маанилер		**6**	**13**	**3**	**5**	**11**	**16**	**21**	**10**	**7**	**8**	**100**

Талдоонун жыйынтыгы боюнча “Курманжан датка” (f=11) жана “Баатыр уул жана эне сүтү” (f=12) деген тексттердин мазмунунда баалуулуктар эң көп туюндурулгандыгы аныкталды. Ал эми 72 тексттин 20сы эң аз баалуулук туюндурган текст болуп, 2 текст болсо мазмунунда баалуулук камтылбаган текст болуп табылды.

№2- таблицадан көрүнүп тургандай, 5-класстын “Кыргыз тили” окуу китебиндеги тексттерде Шварцтын баалуулуктар топтому боюнча баалуулуктардын кездешүү жыштыгына карата “камкордук” (f=46) жана “универсализм” (f=34) категориялары эң көп кездешкен, “жетишкендик” (f=28), “өз алдынчалык” (f=23) жана “каада салт” (f=22) категориялары көбүрөөк кездешкен баалуулуктар болуп табылды. Ал эми “коопсуздук” (f=18), “өзүн чектөө” (f=14) азыраак кездешкен, ал эми “күч” (f=12), “шыктануу” (f=11) жана “гедонизм” (f=7) баалуулуктары абдан аз кездешкен категориялар болуп табылды.

5-класстын “Кыргыз тили” окуу китебинде орун алган тексттерде Шварцтын баалуулуктар системасындагы 10 категория боюнча табылгалар төмөндө көрсөтүлдү.

1. “Күч” баалуулугу жалпы баалуулуктардын 6% пайызын түзүп “акылдуу эл башчынын”, “элин-жерин коргогон баатырдын” образдары менен коомдук күчкө ээ болуу, жеке жетишкендик аркылуу элдин урмат сыйына татыктуу болуу контекстинде туюндурулган. Мисалы “Курманжан датка” текстинде төмөнкүчө чагылдырылат:

“*Курманжан датка кыргындуу согуштарды алдын-алып токтотуп, элди аман сактоого бүт айла-амалын жумшаган..... Согуш болсо, кыргыздар кыргынга түшөрүн байкап, элди тынчытып, сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп турган. “Датка”, “Алай ханышасы”, “Акылман” деген сөздүн баары Курманжанга таандык.”* (Кыргыз тили, 11-бет)

“.... Уулу атасынын сөзүн ойлонуп угат да: - Ата, ар бир айылга үйдү кантип салам? Күндө өтүктү кайдан алам? Канткенде алдымдан эл кыя өтпөйт?. Карыя күлөт: - Анын жарасы жеңил, балам! Ар бир айылда күйүмдүү досуң болсо, үйүң болгону ошол. Өтүгүң күндө жаңырып турсун десең, кечкисин тазалап кой. Ишке таң заардан жөнө. Ошондо сени көргөн эл алдыңан кыя өтпөй, ийменип салам берет.” (Кыргыз тили, 20-бет)

Анализдин жыйынтыгы боюнча “күч” баалуулугунун байлыкка ээ болуу мааниси ак эмгек менен ырыскы табуу контексттинде туюндурулганы аныкталды:

“*Эрте турган адам ырыскыдан куру калбайт, - деп айтышат аксакалдар. Ырыскы адамга эмгек менен келет. Жалкоо адамдар түшкө чейин уктайт. Жалкоонун ырыскысы кем болот дешет.*” (Кыргыз тили, 157-бет)

Ал эми “күч” баалуулугунун бийликке ээ болуу субкатегориясынын “Толубай сынчы”, “Баатыр уул жана эне сүтү”, “Боорукер бала” деген тексттерде негативдүү маанилери табылган: “*Хан жини келип Толубайдын эки көзүн ойдуруп таштайт”* (Кыргыз тили, 68-бет), *“Король баланы чакырып алды да,*

Бул иш CC-NC-ND 4.0 боюнча лицензияланган.

кызматкердин айтканындай күрүч менен кумшекерди аралаштырып, кайра бөлгүн деп буйруду." (Кыргыз тили, 141-бет).

Негизинен элдик аң-сезимде "байлык" жана "бийлик" баалуулуктары "теңсиздикти" же "акыйкатсыздык, адилетсиздикти" чагылдырган каражат катары калыптанып калган. Ушундан улам окуу китептеринин мазмунунда бул баалуулуктарга азыраак орун берилген деп айтууга болот. Ошол эле учурда, барчылыкка, жыргалчылыкка жетүүнүн каражаты катары талыкпаган ак эмгек контекстинде «байлык» көмөкчү баалуулугуна кененирээк орун берүү азыркы учурда масс медиада кеңири чагылдырылып жаткан «оңой оокат» түшүнүгүнө сын көз караш менен мамиле кылууга тарбиялап, жеңил жол менен табылган кирешенин кулу болуудан алыс болууга багыттайт деп эсептейбиз.

2. Компетенттүүлүк көрсөтүү аркылуу жеке жетишкендикке жетүүнү билдирген "жетишкендик" баалуулугу 13% түзүп, эмгекти баалоо, эл жана мамлекет үчүн кызмат кылуу контексттеринде туюндурулган. Төмөнкү саптарында жер иштетип маңдай тери менен элин баккан жана кадыр баркка ээ болгон баба дыйкандын образы чагылдырылат:

"*Ал буудайга эгедер*
Баба дыйкан дегендер.
Ардакташат аларды
Ак нанынан жегендер.
Бул дүйнөдө жер улук.
Жер иштеткен эл улук.
Элин баккан нан менен
Баба дыйкан эр улук." (Кыргыз тили, 13-бет)

Ошондой эле бул категориянын беделдүү болуу контекстинде туюндурулганы да аныкталган:

"*2009-жылы "Ыйык Сулайман Тоо" эл аралык маанидеги статуска ээ болуп, ЮНЕСКОнун Бүткүл дүйнөлүк мурастарынын тизмесине катталган.*" (Кыргыз тили, 10-бет)

"*Балам, жашоонун сырын бил. Сенин алдыңдан эл кыя өтпөй саламдашсын. Ар бир айылда бирден үйүң болсун. Өтүгүң күндө жаңырып турсун."* (Кыргыз тили, 20-бет)

«Жетишкендик» баалуулугунун «интеллегенттүү» же «амбициялуу болуу» субкатегориялары табылган эмес.

Бүгүнкү күндө "бай болуу" жашоодогу маанилүү жетишкендик катарында бааланып, «интелегенттүү болуу» баалуулугунун коомдук маанисинин жок болуп бараткандыгы шексиз. Ошондуктан жаштар арасында "интелегенттүү, билимдүү болуу" трендин жайылтуу үчүн окуу китептеринин мазмунун түзүүдө бул көмөкчү баалуулукка көңүл бурулушу сунушталат.

3. "Гедонизм" баалуулугу жалпы баалуулуктардын 3 %на туура келип, "канааттануу" жана "жашодон ырахаттанууну" контекстинде туюндурулган. Мисалы "Биз - өмүрдүн гүлүбүз" аттуу чыгармада кездешет:

"*Бийик көктөн,*
Нурун төккөн,
Орток биздин күнүбүз.
Жайнап өскөн,
Жайдары өскөн,
Биз - өмүрдүн гүлүбүз.
Көрүп сыйын,
Достук ырын
Түркүн тилде ырдайбыз.
Окшоп гүлгө,
Тынчтык күндө
Окуп, ойноп жыргайбыз!" (Кыргыз тили, 74-бет)

Мисалдан да белгилүү болгондой Кыргыз тили окуу китебиндеги айрым тексттер руханий жашоону материалдык жыргалчылыктан жогору коюуга тарбиялайт деп айтууга болот.

Бул иш CC-NC-ND 4.0 боюнча лицензияланган.

Ошондой эле "гедонизм" баалуулугу жеке каалоосун канааттандыруу контекстинде 1 гана тексте кездешкени белгилүү болду.:

"*..... Ошентип бака менен чычкан дос болду. Күндөрдүн биринде бака чычканды конокко чакырды. Бака жээктен сууну көрүп, чыдабай секирип түштү. Ал сүзүп жөнөдү. Артынан чычкан да секирүүгө камынат. Бирок сүзгөндү билбей, суудан аябай тумчугат....*" (Кыргыз тили, 52-бет)

Мисалдан көрүп тургандай "гедонизм" баалуулугу жеке каалоосун канааттандыруу маанисинде негативдүү маанайда сүрөттөлгөн. Элдин түшүнүгүндө "гедонизм" баалуулугунун "өзүмчүлдүк" катары кабылдангандыгы белгилүү. Ошондуктан окуу китебинде азыраак орун берилген деп айтууга болот.

4. Анализдин жыйынтыгы боюнча ийгиликке жетүүгө, өсүп-өнүгүүгө жана ошондой эле кыйынчылыктарды жеңүүгө шыктандырган "Шыктануу" категориясы жалпы баалуулуктардын 5% түздү. Бул категория окуу китебинде көбүнчө «эр жүрөк, тайманбас болуу» контекстинде кездешет. Кеминенин жоруктарын баяндаган Түркмөн жомогунда төмөнкүдөй туюндурулган:

"*Кемине өзүнүн үйүндө уктап жатса, түн ичинде ууру кирип, бир нерсе колума урунуп калабы деп, кайсалап издей баштайт. Кемине ойгонуп кетип, каткырып күлөт:*

- Анык макоо жигит экенсиң! Мен бул үйдөн күндүз эч нерсе таппай жүрөм, сен келип түнкү караңгыда бир нерсе издейсиң да!" (Кыргыз тили, 17-бет)

"Шыктануу" категориясынын концептуалдык негизи жаңыга умтулуу, кыйынчылыктарды жеңүүгө таянып толкунданууу эмоциясы менен коштолот. Аты аталган окуу китебиндеги тексттерде "шыктануу" категориясы жаңыга, ийгиликке умтулуу, кыйынчылыктарды жеңүү контексттеринде берилген эмес.

5. Анализдин жыйынтыгынан көрүнүп тургандай "өз алдынчалык" баалуулугу 11% камтылып, көз карандысыз чечим чыгаруу, максаттарды туура коюу контекстинде баяндалат:

"*Компьютер, интернет, уюлдук телефон - учурдагы техникалык ой жүгүртүүнүн туу чокусу. Бирок аларга өтө берилсек адамзат жакшылык ниет менен ойлоп тапкан ар кандай жаңылык ийгиликтүү болбой турганын тарых жакшы билет. ..... Ырас, компьютерди жакшы билүү, анын сырларын өздөштүрүү азыркы өспүрүм үчүн зарыл. Анын жашообуздагы ролун, маанисин акыл-эс менен түшүнүп, аны кул кылышыбыз керек.*" (Кыргыз тили, 19-бет)

"Өз алдынчалык" категориясынын эне тилди жана мамлекеттин өз алдынчалыгын сактоого үндөгөн мекенчилдик контекстиндеги кыйыр маанилери да табылган:

"Ата-бабабыз бизге мурас калтырган тилибиздин өмүрү - түбөлүктүү..... Тилибиз менен мактанып, сыймыктанып, ар дайым башыбызды бийик көтөрүп сүйлөп жүрөлү....." (Кыргыз тили, 6-бет)

Ал эми чыгармачыл болуу, жаратуу, изилдөө маанилерин билдирген сапаттык белгилери табылган эмес.

6. "Универсализм" баалуулугунун кездешүү жыштыгы (16%) башка баалуулуктарга караганда басымдуулук кылат. Бул категория жаратылышка аяр мамиле жасоо, айлана чөйрөгө кам көрүү контекстинде арбыныраак кездешет. Мисалы "Шире" деген тексте кездешет:

"*... Жыпар жыт көңүл көтөрөт. Албетте, бул- гүлдөрдүн, ар кандай өсүмдүктөрдүн жыттары. Теребелге көрк берген да, жан-жаныбарга ырахат тартуулаган да ушул гүлдөр. Карап турсаң кандай гана кооз гүлдөрдү кезиктирбейсиң! Бирин-бири жерибей, алар аралаш өскөн. Алар ошонусу менен кооз, ошонусу менен көзгө сүйкүмдүү!.....*" (Кыргыз тили, 90-91 бет)

Бул категориянын сапаттык белгилери даанышман болуу, толеранттуу болуу контекстинде да туюндурулганы аныкталды:

"*Акылман мындай деген экен: – Сырты суук, кийгени жупуну адамдардан жийиркенбей жүр. Адамдын ички сымбаты, сырткы сымбатынан жогору турат да, көзгө көрүнбөй, көкүрөккө сезилет. Акылды жараткан баш, алтынды жараткан таш.*" (Кыргыз тили, 12- бет)

Жыл мезгилдерине карата көчүп конуп жашаган кыргыз эли жаратылыштын кубулуштарын үйрөнүүгө умтулуп, табиятка сыйынып аяр мамиле жасаган. Ошондуктан бул баалуулук "Кыргыз тили" окуу китебиндеги тексттердин мазмунунда басымдуулук кылат деп айтууга болот.

Бул иш CC-NC-ND 4.0 боюнча лицензияланган.

7. "Камкордук" категориясы 21 % түзүп кездешүү жыштыгы жогору болгон баалуулук болуп табылды. Бул окуу китебиндеги тексттерде камкордук баалуулугу туулган жерди жана эне тилди сүйүү контекстинде арбыныраак кездешет:

«*Эгемендүүлүккө жетүүнүн миңдеген жылдык узак, коогалуу татаал сапарында элибиздин биримдигин сактап, эркиндикке умтулуу идеясын, улуу сезимин жараткан кыргыз тили болгон. Демек, элибизди башка элдерден айырмалап келген, улутубуздун улуттугун сактап жана ташка тамга баскандай көрсөтүп берген – кыргыз тилибиз.*» (Кыргыз тили, 5- бет)

Ошондой эле бул категориянын жакындарга жардам берүүнү жана жоопкерчиликти билдирген сапаттык белгилери да табылды:

"*Мисалы, аарынын уюгун алып көрсөк, бир уюкта жашаган аарылардын саны орто эсеп менен 80 миңге чейин чыгат жана андагы ар бир аарынын өзүнүн иши бар: бири гүлдөрдөн бал жыйнайт, экинчиси уюкту кайтарат, үчүнчүсү уюкту тазалайт. Мына ушул уюктун тазалыгын камсыз кылган аарылар керексиз калдыктарды сыртка чыгарып, уюкту желдетип турушат.*" (Кыргыз тили, 157-бет)

8. "Каада-салт" баалуулугу жалпы баалуулуктардын 10% камтыйт. Бул баалуулук улуттук майрамдар, оюндар, кол өнөрчүлүк, музыкалык аспаптар тууралуу тексттерде кездешет. "Улуттук оюндар" деген текстте мындайча чагылдырылган:

"*Тогуз коргоол- байыркы замандан калган кыргыздын улуттук оюндарынын бири. Ал адамдардан тунук сезимди, тапкычтыкты, жөндөмдүүлүктү, шамдагайлыкты талап кылып, эмгекке мамилесин, аң-сезимдүүлүгүн, кыраакылыгын арттырып келген. ..... Ошондуктан ата-бабадан калган акыл оюнун элге кеңири жайылтуу, кийинки муундарга калтыруу- алдыбызда турган парз.*" (Кыргыз тили, 24-бет)

9. Коомдук норма жана эрежелерге сыйбаган иш-аракеттерден өзүн карануу же алыс болууну билдирген "өзүн чектөө" категориясы 7% түздү. Кыргыз элинин улуттук баалуулуктарына кирген эне-атаны сыйлоо жана улууларга урмат көрсөтүү контекстинде арбыныраак туюндурулгандыгы аныкталды. "Эмне үчүн эне тили дейбиз?" деген текстте төмөнкүчө баяндалат:

"..... *Демек, баланы тарбиялап өстүрүүдө атага караганда, эне көбүрөөк салым кошот. Эненин балага болгон мээримди да артыгыраак болот..... Силерди бул жарык дүйнөгө жаратып, бөпөлөп өстүргөн, силер үчүн өмүрүн берүүгө даяр турган эне-атаңарды урматтагыла, сыйлагыла!"* (Кыргыз тили, 61-бет)

Ошондой эле бул категориянын сылык мамиле жасоо, тил алчаак болуу маанилери да табылган:

"... Корейлер адамга жардам бергенди жактырышат. Алар эч качан жардам бере албайм деп баш тартышпайт. Баары тегиз башын ийкей салам беришет". (Кыргыз тили, 120-бет)

10."Коопсуздук" баалуулугу 8% камтып, көбүнчө улуттун коопсуздугуна кам көрүү контекстинде туюндурган. "Баатыр уул жана эне сүтү" деген текстте төмөнкүчө берилет:

" ..... *– Душманыма согуш өнөрүн үйрөтүп, сырымды тарттырганча, өлүмгө бетме-бет барганым артык. Душманыма колтук ачканымды энемдин ак эмчегинен эмген сүтү кечирбейт,- дептир кыргыз баатыры душманына тике карап."* (Кыргыз тили, 12-бет)

Бул категориянын жеке коопсуздукка кам көрүү контекстинде ден соолукту, тазалыкты сактоо маанилерин билдирген сапаттык белгилери да табылган:

"*Эстүү кишинин боюна карап жүргөнү дурус. Сулуу эмес болсо, сулууланам деп жүзүн булгабасын. Сулуу болсо, өзүн адепсиз кылмыш менен кордобосун.*" (Кыргыз тили, 66-бет)

Шварцтын баалуулуктар системасынын мета категорияларына карата табылган жыйынтыктар төмөнкүдөй:

Бул иш CC-NC-ND 4.0 боюнча лицензияланган.

№3- таблица. *Шварцтын баалуулуктар системасынын мета категорияларына карата табылган жыйынтыктар*

	Өзүн өнүктүрүү			Жаңылануу ийкемдүү		Өзүн багыштоо		Консерватизм			
Категориялар	Күч	Жетишкендик	Гедонизм	Шыктануу	Өз алдынчалык	Универсализм	Камкордук	Каада -салт	Өзүн чектөө	Коопсуздук	Жалпы
Жалпы	12	28	7	11	23	34	46	22	14	18	
N		**43,5**		**37,5**		**80**			**54**		**215**
%		**20,5**		**17,5**		**37**			**25**		**100**

1. «Өзүн багыштоо» метакатегориясындагы баалуулуктар жалпы баалуулуктардын 37 % түздүк.

2. «Консерватизм» метакатегориясындагы баалуулуктар жалпы баалуулуктардын 25 % түздүк.

3. «Өзүн өнүктүрүү» метакатегориясындагы баалуулуктар жалпы баалуулуктардын 20,5 % түздүк.

4. «Жаңылануу ийкемдүүлүк» метакатегориясындагы баалуулуктар жалпы баалуулуктардын 17,5 % түздүк.

Жыйынтык, талкуу жана сунуштар

Изилдөөдө жалпысынан 72 текстке Шварцтын баалуулуктар тутуму боюнча анализ жасалган. Белгилүү болгондой Ш. Шварц баалуулуктарды концептуалдык белгилерине карата 10 негизги категорияга жана 4 мета категорияга бөлүп караган. Мета категориялардан “өзүн багыштоо” (37 %) жана “консерватизм”ди (25 %) туюндурган баалуулуктардын басымдуулук кылганы аныкталган. Бул категориялардын концептуалдык мазмунун түзгөн адамзатка, жаратылышка кам көрүү, каада-салттарды улантуу, тууган туушканга көмөктөшүү, толеранттуулук, лоялдуулук, ата-энеге жана улууларга урмат көрсөтүү, коомдук коопсуздукту сактоо сыяктуу баалуулуктар кыргыз элинин негизги баалуулуктарын түзөт.

Окуу китептерин иштеп чыгууда Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги бекиткен предметтик стандарттардын талаптары эске алынган деп жыйынтык чыгарууга негиз бар. Анткени 5–9-класстарда кыргыз тилин эне тил катары окутуунун предметтик стандартынын «2.2.1. Эне тилин 5–9-класстарда окутуунун максаты жана милдеттери» бөлүмүндө окуучуларга эне тилге болгон сүйүүнү калыптандыруу жана улуттук баалуулуктарды өздөштүртүү негизги багыттардын бири катары көрсөтүлгөн (URL-1).

Мындан тышкары, «Окуу ресурстарын тандоонун жана окутуунун принциптери» бөлүмүндө окутуунун сегиз принциби аныкталып, алардын ичинен «Дүйнө таанытуучулук принцип» *«Кыргыз эли, анын тарыхы, маданияты, эне тилди колдонуу, өнүктүрүү, аны менен сыймыктануу жана коргоо»* сыяктуу мазмундагы окуу материалдарына көбүрөөк орун берүүнү талап кылат. Ушул себептүү аталган окуу китебинде «камкордук», «каада-салт», «өзүн чектөө», «коопсуздук» өңдүү баалуулуктар кеңири чагылдырылган деп айтууга болот (URL-1).

Ал эми «Эстетикалык принцип» эне тилдин көркөм байлыгын, ата мекендин жаратылышынын кооздугун жана улуттук маданияттын көрөңгөлөрүн терең өздөштүрүүгө багытталат. Ушуга байланыштуу окуу китебинде жаратылыштын кооздугун сүрөттөгөн тексттер арбын орун алып, жаратылышты сактоого үндөгөн «универсализм» баалуулугу кеңири орун алган (URL-1).

Ошондой эле «Кыргыз Республикасында билим берүүнү 2021–2030-жылдарга карата өнүктүрүүнүн концепциясында» (URL-2) да улуттук баалуулуктарга негизделген тарбияга өзгөчө басым жасалган. Бул глобалдашуу шартында улуттук баалуулуктардын солгундап кетүү коркунучу бар экендиги менен түшүндүрүлөт.

Ушул себептүү Кыргыз тили окуу китебиндеги тексттер мазмундук жактан «К.Р. предметтик стандарттын» талаптарына жана «2021–2030-жылдарга карата билим берүүнү өнүктүрүү концепциясынын» принциптерине шайкеш иштелип чыккан деп айтууга толук негиз бар.

Бул иш CC-NC-ND 4.0 боюнча лицензияланган.

Экинчиден коомго кайсы баалуулуктарды жеткирүү муктаждыгы бар болсо, ошол баалуулуктарды окуу китептери аркылуу чагылдырылууга аракет жасалаары анык (Inglehart, 1997). Кыргыз Республикасы эгемендүү мамлекет болуп жарыялангандан баштап билим берүү системасы аркылуу жаштарга эне тилде сүйлөгөндү, каада-салтты сыйлаганды, ата-мекенди жана эгемендүүлүктү коргогонду үйрөтүүгө далалат жасалып келет.

Бул окуу китеби «өзүн өнүктүрүүнү» (20,5%) жана «жаңылануура ийкемдүүлүктү» (17,5%) туюндурган баалуулуктардан да кур эмес. Мисалы «өзүн өнүктүрүү» метакатегориясына кирген «жетишкендик» баалуулугу жалпы баалуулуктардын 13 % түзүп, «жөндөмдүү», «ийгиликтүү» жана «беделдүү» көмөкчү баалуулуктары аркылуу чагылдырылган. Ал эми «жаңылануура ийкемдүүлүк» метакатегориясындагы «өз алдынчалык» баалуулугу болсо 11 % түзүп, көбүнчө «максаттарын тандоо», «көз карандысыздык» жана «эркиндик» көмөкчү баалуулуктары аркылуу туюндурулган. Жаштарды жөндөмдүү болууга, ийгиликке умтулууга, максаттарын так билип өз алдынча чечим кабыл алганга үйрөтүү заманлын талабы десек жаңылышпайбыз.

«Жаңылануура ийкемдүүлүк» метакатегориясына кирген «шыктануу» баалуулугу болсо бул окуу китебинде негизинен эрдик, тайманбастык контекстинде чагылдырылган. Ал эми бул категориянын жаңы өзгөрүүлөргө ийкемдүү болууга, өсүп өнүгүүгө, ийгилик жаратууга жетелеген, кыйынчылыктарды жеңүүгө үндөгөн сапаттык белгилерине да орун берилсе моралдык жактан күчтүү инсандарды тарбиялоого өбөлгө болот деп ишенебиз.

Ал эми эң аз кездешкен баалуулуктар болуп “күч” жана “гедонизм” категориялары табылды. “Күч” категориясына кирген субкатегориялардан “коомдук күч” жана “элдин кадыр-баркына ээ болуу” баалуулуктары арбыныраак кездешип, “күчтүү эл башчы” жана “элин-жерин коргогон баатыр” образдары аркылуу чагылдырылган. Ал эми ресурстардын үстүнөн башкарууну билдирген “бийлик” субкатегориясынын негативдүү маанилери табылган. Материалдык үстөмдүктү билдирген “байлык” жана коомдук статусту билдирген “коомдогу абройун сактоо” субкатегориялары кездешкен эмес. Бул жагдайды “байлык” жана “бийлик” баалуулуктарынын коомдогу негативдүү орду менен түшүндүрүүгө болот.

Ушул сыяктуу эле “гедонизмдин” табияттын кооздугунан ырахат алууну туюндурган маанилери гана табылып, материалдык жыргалчылыктан ырахаттануура же өз жанын ардактоого багыттаган маанилери кездешкен эмес.

«Кыргыз тили» окуу китебинин мазмунунда камтылган баалуулуктар төмөнкүдөй тарбиялык мааниге ээ:

1. Элдин кызыкчылыгын жеке кызыкчылыктан өйдө коюу;

2. Социалдык жоопкерчилик алуу;

3. Адамдар менен жылуу мамиле куруу;

4. Масс медианын айрым терс таасирлерине кабылбай, коомдук иденттүүлүктү сактоо;

5. Улуттук үрп адаттарды, баалуулуктарды сактоо менен катар башка улуттардын да үрп-адат, баалуулуктарын сыйлоо;

6. Жан дүйнөнүн жыргалчылыгын материалдык жыргалчылыктан өйдө коюу;

7. Айлана-чөйрөнү коргоо.

Изилдөөнүн жыйынтыгы көрсөтүп тургандай, бул окуу китеп кыргыз тилин үйрөтүү үчүн иштелип чыккандыктан улуттук баалуулуктарга кеңири орун берилиши законченемдүү нерсе десек жаңылышпайбыз. Ошентсе да окуу китебинде улуттук баалуулуктар менен катар өсүп өнүгүүгө оң таасирин тийгизген универсалдык баалуулуктарды да айкалыштырып чагылдыруу сунушталат.

Экинчиден окуу китептерин иштеп чыгууда тексттердин мазмунун, идеясын, көлөмүн, логикалык ырааттуулугун да эске алуу абзел. Кызыктуу маалымат камтыбаган, мазмуну кедей кыска тексттерди тсунуштоодон баш тартуу керек. Мисалы окуу китепте “Сырттан көрүп баа бербе” (Кыргыз тили, 12-бет), “Кандай адам кейикчээл” (Кыргыз тили, 42-бет), “Биле жүр” (Кыргыз тили, 42-бет), “Кызыктар дүйнөсүнөн” (Кыргыз тили, 44-бет), “Кимиси акылдуу” (Кыргыз тили, 46-бет), “Күчсүз душман менен күчтүү дос” (Кыргыз тили, 50-бет), “Биле жүр” (Кыргыз тили, 60-бет), “Боюңа карап жүргүн” “Ар биринин чеги бар” (Кыргыз тили, 66-бет) “Эмнеси окшошот?” (Кыргыз

Бул иш CC-NC-ND 4.0 боюнча лицензияланган.

тили, 77-бет) ж.б. тексттер кездешет. Мындай тексттердин катарынан орун алышы окуучулардын концентрациясын төмөндөтүп, тааныш билүүчү жөндөмдөрүн азайтат.

Үчүнчүдөн тексттердин мазмуну окуучуларды кайсы бир баалуулукка карата пикир жаратуу же мамилесин өзгөртүүгө үндөбөйт. Мисалы тексттердин көпчүлүгү окуучуга маалымат алуучу катары мамиле жасап акыл үйрөтүү же насаат айтуу менен эле чектелип калган.

Тил үйрөтүүгө арналган окуу китебин иштеп чыгууда тексттердин мазмунун баалуулук контекстинде дыккат анализдеп, анын көлөмүн, эмоционалдык маанайын да эске алуу, улуттук жана универсалдык баалуулуктарлы айкалыштырып максаттуу чагылдыруу сунушталат.

Жыйынтыктап айтканда бул эмгек окуу китептерин баалуулук контекстинде талдаган соңку изилдөө болбогондуктан келечекте аткарыла турган изилдөөлөргө көмөкчү материал катары кызмат кылат деп ишенебиз.

Этикалык билдирүү

5-класстын кыргыз тили окуу китебиндеги тексттерде камтылган баалуулуктарды изилдөө аттуу изилдөө ишин жазуу процессинде илимий эрежелер, этика эрежелери жана цитата эрежелери сакталган. Чогултулган маалыматтар бурмаланган эмес, изилдөө жарыялоо үчүн башка академиялык басылмаларга жөнөтүлгөн эмес. Изилдөө боюнча этикалык комитеттин уруксаты кеоек эмес.

Ethical Declaration

During the writing process of the study "*Analysis of the Value Content of Texts In 5th Grade Kyrgyz Language Textbook*" scientific rules, ethical and citation rules were followed. No falsification was made on the collected data and this study was not sent to any other academic publication medium for evaluation. Ethics Committee Permission is not required.

Изилдөөчүлөрдүн салым кошуусу боюнча пайыздык билдирүү

Изилдөөчүлөрдүн кошкон салымдары тең болуп эсептелет.

Statement of Contribution Rate of Researchers

The contribution rates of the authors in the study are equal.

Конфликт билдирүүсү

Изилдөөдө эч кандай конфликт потенциал жок деп эсептелет.

Declaration of Conflict

There is no potential conflict of interest in the study.

Каржы билдирүүсү

Кыргыз-Түрк "Манас" университети.

Funding

Kyrgyz-Turkish Manas University.

Жасалма интеллек жана анын түрлөрүн колдонуу боюнча билдирүү

Жасалма интеллект жана анын түрлөрү бул макаланы жазууда колдонулган эмес.

Statement of Use for Artificial Intelligence and Its Types

Artificial intelligence and its various types were not used in the writing of this article.

Маалымат алмашуу боюнча билдирүү

Биз бул изилдөөнүн маалыматтарын тиешелүү "этикалык принциптер жана редакциялык саясат" бөлүмүндө белгиленген шарттарга ылайык, натыйжаларды ырастоо максатында акылга сыярлык суроо-талап боюнча жеткире аларымдыбызды билдиребиз.

Data Sharing Statement

We declare that, upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, we can share the data of this study according to the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy".

Бул иш CC-NC-ND 4.0 боюнча лицензияланган.

Билдирүү

Бул макала, изилдөөчүлөр тарабынан, Кыргыз-Түрк "Манас" университетинин Илимий изилдөө долбоорлор координаторлугу аркылуу жүргүзүлүп, жыйынтыкталган "*Кыргыз, орус жана англис тили 5-класс окуу китептерин баалуулуктарды камтуу контекстинде анализдөө*" (KTMU-BAP-2024.SB.22) темасындагы изилдөө долбоорунун алкагында даярдалган.

Note

This article was conducted and completed by researchers through the Scientific Research Project Coordination Office of the Kyrgyz-Turk "Manas" University. This article was prepared within the framework of the research project "Analysis of 5th Grade Kyrgyz, Russian, and English Language Textbooks in the Context of Values Inclusion" (KTMU-BAP-2024.SB.22).

Колдонулган адабияттар

Алимбеков, А. (2000). Педагогический потенциал пословиц и поговорок. *Русский язык и литература в школах Кыргызстана*, 129–140. (Alimbekov, A. (2000). Pedagogicheskiy potentsial poslovits i pogovorok. Russkiy yazyk i literatura v shkolakh Kyrgyzstana, 129–140.)

Алимбеков, А., & Ташпынар, М. (2004). *Окутуунун жалпы методдору*. Бишкек: КТМУ. (Alimbekov, A., & Tashpynar, M. (2004). Okutuunun jalpy metodoru. Bishkek: KTMU.)

Вершловский, С. Г., & Матюшкина, М. Д. (2006). *Контент-анализ в педагогическом исследовании*. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургской академии постдипломного педагогического образования (АППО). (Vershlovskiy, S. G., & Matyushkina, M. D. (2006). Kontent-analiz v pedagogicheskom issledovanii. Sankt-Peterburg: Izd-vo Sankt-Peterburgskoy akademii postdiplomnogo pedagogicheskogo obrazovaniya (APPO).

Гадамер, Х. Г. (1988). *Истина и метод: Основы философской герменевтики* (Б.Н. Бессонова пер.). Москва: Прогресс. (Gadamer, H.G. (1988). Istina i metod: Osnovy filosofskoy germenevtiki (B.N. Bessonova per.). Moskva: Progress.)

Григорьев, С. И., & Растов, Ю. Е. (2002). *Основы современной социологии*. Москва: Педагогическое общество России. (Grigoriev, S. I., & Rastov, Yu. E. (2002). Osnovy sovremennoy sotsiologii. Moskva: Pedagogicheskoe obshchestvo Rossii.)

Добреньков, В. И., & Кравченко, А. И. (2016). *Методология и методика социологического исследования*. Москва: Академический Проект; Альма Матер. (Dobrenkov, V. I., & Kravchenko, A. I. (2016). Metodologiya i metodika sotsiologicheskogo issledovaniya. Moskva: Akademicheskiy Proekt; Alma Mater.)

Койлубаева, А. К., Койлубаева, А. К., & Оруздаева, Б. С. (2018). *Кыргыз тили*. Бишкек: Билим-компьютер. (Koylubaeva, A. K., Koylubaeva, A. K., & Oruzbaeva, B. S. (2018). Kyrgyz tili. Bishkek: Bilim-kompyuter.)

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги. (2021). *Кыргыз Республикасында билим берүүнү 2021–2030-жылдарга карата өнүктүрүүнүн концепциясы*. https://edu.gov.kg/media/files/3ae0adc0-2c9b-4014-9ee5-af90ce612959.pdf (Kyrgyz Respublikasynyn Bilim beruu jana ilim ministrligi. (2021). Kyrgyz Respublikasynda bilim beruunu 2021–2030-zhyldarga karata onukturuunun kontseptsiyasy. https://edu.gov.kg/media/files/3ae0adc0-2c9b-4014-9ee5-af90ce612959.pdf)

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги. (2023). *Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү уюмдарынын 5–11-класстары үчүн кыргыз тилин эне тил катары окутуунун предметтик стандарты*. https://kao.kg/wp-content/uploads/2023/11/ПС-Кыргыз-тилин-эне-тили-катары-окутуунун-5-11-кырг.pdf (Kyrgyz Respublikasynyn Bilim beruu jana ilim ministrligi. (2023). Kyrgyz Respublikasynyn jalpy bilim beruuchu uyumdarynyn 5–11-klasstary uchun kyrgyz tilin ene til katary okutuunun predmettik standarty. https://kao.kg/wp-content/uploads/2023/11/PS-Kyrgyz-tilin-ene-tili-katary-okutuunun-5-11-kyrg.pdf)

Левитан, К. М., & Югова, М. А. (2023). Ценностный потенциал современного учебника иностранного языка для юридических вузов. *Язык и культура*, 235–255. (Levitan, K. M., & Yugova, M. A. (2023). Tsennostnyy potentsial sovremennogo uchebnika inostrannogo yazyka dlya yuridicheskikh vuzov. Yazyk i kultura, 235–255.)

Мангейм, Дж. Б., & Рич, Р. К. (1997). *Политология. Методы исследования* (А.К. Соколов пер.). Москва: Весь мир. (Mangeim, G. B., & Rich, R. K. (1997). Politologiya. Metody issledovaniya. (A.K. Sokolov, per.) Moskva: Ves mir.)

Окольская, Л. А. (2012). Жизненные ценности в учебниках для старшей школы. *Вопросы образования*, 93–125. (Okolskaya, L. A. (2012). Zhiznennye tsennosti v uchebnikakh dlya starshey shkoly. Voprosy obrazovaniya, 93–125.)

Ромашова, Л. О. (2021). Факторы, влияющие на формирование ценностных ориентаций молодежи. *Горизонты гуманитарного знания*, 38–44. (Romashova, L. O. (2021). Faktory, vliyayushchie na formirovanie tsennostnykh orientatsiy molodezhi. Gorizonty gumanitarnogo znaniya, 38–44.)

Allport, G. W. (1968). *The person in psychology* (Ю. И. Авидон, пер.). Boston, MA: Beacon Press.

Creswell, J. W. (2012). *Educational research: Planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research*. Boston, MA: Pearson.

Inglehart, R. (1997). Value systems: The subjective aspects of politics and economics. In *Modernization and postmodernization: Cultural, economic and political change in 43 societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Бул иш CC-NC-ND 4.0 боюнча лицензияланган.

Widodo, H. P., Perfecto M.R., Canh L.V. & Buripakdi A. (2017). Incorporating Cultural and Moral Values into "ELT Materials in the Context of Southeast Asia (SEA) In *Situating moral and cultural values in ELT materials: The Southeast Asian context* (pp. 131–152). Cham: Springer International Publishing.
Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. İstanbul: Seçkin Yayıncılık.

EXTENDED ABSTRACT

This study investigates the value content of texts included in the Kyrgyz Language textbook prepared for 5th grade students in general education schools of the Kyrgyz Republic, using the theoretical framework of Shalom Schwartz's theory of basic human values. The textbook plays a crucial role in shaping the worldview, moral development, and national identity of children, particularly at a time when globalization, rapid technological advancement, and the dominance of social media are reshaping young generations' perceptions of culture and values. In this regard, school textbooks serve not only as a source of linguistic and cultural knowledge but also as a medium for transmitting national and universal values that contribute to the holistic development of learners. The purpose of the research was to identify, classify, and analyze the categories of values embedded in the textbook, to determine their frequency, and to evaluate their potential influence on the formation of students' value orientations. To achieve this, the study applied document analysis and content analysis methods, which are widely recognized as appropriate for examining written materials. A total of 72 texts from the textbook were subjected to qualitative and quantitative analysis. Each text was examined in terms of the explicit and implicit values it communicated, and the content was coded according to Schwartz's classification, which includes ten main categories and fifty-seven subcategories of values. The findings indicate that the textbook reflects a broad spectrum of values, though with significant variations in frequency and emphasis. Among the values identified, benevolence (f=46) emerged as the most dominant, underscoring the importance of care, responsibility, and loyalty to family, community, and homeland. Closely following was universalism (f=34), which highlights themes such as environmental protection, social justice, equality, and tolerance. These two categories alone accounted for a substantial proportion of the total values identified, demonstrating the centrality of humanistic and collectivist orientations in the construction of the textbook. In addition, achievement (f=28), self-direction (f=23), and tradition (f=22) also appeared frequently, reflecting an emphasis on diligence, independence, goal-setting, cultural continuity, and respect for customs. By contrast, the values of power (f=12), stimulation (f=11), and hedonism (f=7) were rarely encountered, suggesting that the textbook avoids overt references to material wealth, authority, or individual pleasure-seeking. When analyzed through Schwartz's four higher-order meta-categories, the distribution of values shows that self-transcendence (37%) and conservation (25%) were dominant, followed by self-enhancement (20.5%) and openness to change (17.5%). This distribution suggests that the textbook predominantly promotes values of altruism, collectivism, respect for traditions, and social order, while placing less emphasis on innovation, creativity, and personal autonomy. Such an outcome reflects the cultural orientation of Kyrgyz society, where collective welfare and national identity are given priority, though it also highlights matter about the degree to which the educational system fosters innovation and critical thinking skills among students. The analysis further revealed that certain texts, such as Kurbanjan Datka and The Brave Son and Mother's Milk, were particularly rich in value content, portraying ideals of courage, loyalty, and patriotism. At the same time, around twenty of the analyzed texts contained only one identifiable value, and two texts lacked discernible value content altogether, pointing to inconsistencies in the selection and design of materials. Moreover, while benevolence and universalism were extensively represented, values linked to personal growth, self-initiative, and creative expression were comparatively underrepresented. For instance, although self-direction was present, it was mostly articulated through themes of independence and patriotism rather than through encouragement of creativity, innovation, or intellectual exploration. Similarly, the category of stimulation, which emphasizes novelty and challenge, appeared very rarely and was not connected to motivating students toward personal growth or overcoming difficulties. The findings also underscore the significance of tradition and cultural continuity. The presence of tradition values in the textbook reflects efforts to cultivate respect for Kyrgyz national customs, historical monuments, folklore, and traditional games, thereby embedding cultural heritage within the learning process. Likewise, conservation values, particularly those tied to family respect, obedience, and societal harmony, reinforce collectivist orientations. This aligns with national educational policy, which places strong emphasis on preserving cultural identity in the face of globalization. Nevertheless, the limited representation of values such as achievement in terms of intellectual excellence and self-direction in terms of creativity suggests that the balance between national and universal values remains incomplete. Overall, the results show the strengths and limitations of the textbook in fostering a balanced value system among students. On the one hand, the strong representation

Бул иш CC-NC-ND 4.0 боюнча лицензияланган.

of benevolence, universalism, and tradition contributes to strengthening national identity, social responsibility, and moral consciousness. On the other hand, the insufficient representation of innovation-oriented values such as stimulation, creativity, and intellectual ambition indicates a potential gap in preparing students for the challenges of society, where adaptability, problem-solving, and critical thinking are essential. In conclusion, the study demonstrates that the 5th grade Kyrgyz Language textbook is primarily designed to transmit national values, moral principles, and collective identity, in line with state educational standards and cultural expectations. It fosters loyalty to family, community, and homeland, encourages respect for elders, and emphasizes the preservation of nature and cultural traditions. At the same time, the relatively limited attention given to universal and innovative values suggests a need for greater integration of content that promotes creativity, intellectual achievement, and openness to change. Such integration would contribute to raising a generation of students who are not only rooted in their national identity but also equipped with the competencies required to engage with a globalized and rapidly changing world. The findings of this study therefore provide valuable insights for curriculum designers, policymakers, and educators, indicating the importance of balancing national and universal values in educational materials to support both cultural continuity and future-oriented development.

Бул иш CC-NC-ND 4.0 боюнча лицензияланган.

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3
MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3
ISSN: 1694-7215
Research Paper / Araştırma Makalesi

Avrupa Birliği Ülkelerinde Sağlık Sitemlerinin Etkinliği: Sağlığın Sosyal Belirleyicileri Bağlamında Bir Değerlendirme

Meliha Meliş GÜNALTAY[1]

Öz

Bu çalışmada Avrupa Birliği üyesi ve aday ülkelerin sağlık sistemlerinin sağlığın sosyal belirleyicilerine göre göreli etkinliğini Veri Zarflama Analizi ile ölçmek amaçlanmıştır. Etkinlik analizinde 2023 yılına ait kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasıla (satın alma gücü paritesine göre), alkol tüketimi, tütün kullanımı, eğitim, temel sanitasyon, aşırı kilolu veya obez girdi değişkenleri ile doğuşta beklenen yaşam süresi, sağlıklı yaşam yılı, algılanan sağlık statüsü çıktı değişkenleri kullanılmıştır. Batı ve Kuzey Avrupa ülkelerinden Belçika, Fransa, Hollanda, Malta, Polonya, Portekiz, Slovenya, Yunanistan, Çekya, İrlanda, İspanya, İsveç ve İtalya'nın tam etkinlik skoruna ulaşmışken Almanya, Avusturya, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Güney Kıbrıs, Litvanya ve Lüksemburg etkin değildir. Doğu ve Güneydoğu Avrupa ile aday ülkelerinden Arnavutluk, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Karadağ, Kuzey Makedonya, Romanya, Slovakya, Türkiye ve Ukrayna tam etkinlik seviyesine ulaşmışken Gürcistan, Hırvatistan, Letonya, Macaristan, Moldova ve Sırbistan etkin değildir. Ülkelerin etkin olması için iyileştirme yapmaları gereken değişkenler ve örnek almaları gereken ülkeler belirlenmiştir. Böylece ülkelere yol gösterici bilgi üretilmiştir. Gelecek araştırmalarda farklı değişkenlerin kullanılması faydalı olacaktır. Sosyal belirleyiciler ile sağlık sistemlerinin etkinliğinin farklı analiz teknikleriyle ve farklı ülke gruplarında ele alınması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Etkinlik, Sağlık, Sosyal Belirleyici, Veri Zarflama Analizi

The Effectiveness of Healthcare Systems in European Union Countries: An Assessment in the Context of Social Determinants of Health

Abstract

This study employs Data Envelopment Analysis to assess the relative effectiveness of the health systems of European Union member and candidate countries in relation to the social determinants of health. The analysis of effectiveness includes the following variables for 2023: Gross Domestic Product per capita (Purchasing Power Parity-adjusted), alcohol consumption, tobacco use, education, access to basic sanitation, and the prevalence of overweight or obesity were used as input variables, while life expectancy at birth, healthy life years, and perceived health status were used as output variables. Belgium, France, the Netherlands, Malta, Poland, Portugal, Slovenia, Greece, the Czech Republic, Ireland, Spain, Sweden, and Italy in Western and Northern Europe achieved full efficiency scores. Germany, Austria, Denmark, Estonia, Finland, Cyprus, Lithuania, and Luxembourg are all inactive. Complete effectiveness levels were achieved by countries in Eastern and Southeastern Europe, including Albania, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Montenegro, North Macedonia, Romania, Slovakia, Türkiye, and Ukraine. The following countries are inactive: Georgia, Croatia, Latvia, Hungary, Moldova, and Serbia. The areas in which countries need to improve and the countries they should take as examples have been identified. This has provided countries with guidance. Using different variables in future research would be beneficial. It is recommended that social determinants and the effectiveness of health systems be addressed using different analytical techniques and across different groups of countries.

Keywords: Efficiency, Health, Social Determinant, Data Envelopment Analysis

Atıf İçin / Please Cite As:

Günaltay, M. M. (2026). Avrupa Birliği Ülkelerinde Sağlık Sitemlerinin Etkinliği: Sağlığın Sosyal Belirleyicileri Bağlamında Bir Değerlendirme. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (3), 946-970. https://doi.org/10.33206/mjss.1775296

Geliş Tarihi / Received Date: 01.09.2025 **Kabul Tarihi / Accepted Date:** 15.06.2026

[1] Dr. Öğr. Üyesi- Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, melihamelisg@karatekin.edu.tr

ORCID: 0000-0002-2883-4416

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Giriş

Sağlık sistemlerinin etkinliği, toplumun refahını ve sürdürülebilir kalkınmayı doğrudan etkileyen unsurların başında gelmektedir. Diğer bir deyişle, etkin bir sağlık sistemi, sağlıklı bir toplum, sağlıklı bir ekonomi ve dolayısıyla sürdürülebilir kalkınmayı beraberinde getirmektedir. Sağlık sistemlerinin etkinliği ise sağlık sonuçlarından anlaşılmaktadır. Yaşam beklentisi, memnuniyet oranları, hastalık yükü, mortalite ve morbidite göstergeleri gibi sağlık çıktıları, sağlık sistemlerinin etkinliğini somut biçimde ortaya koymaktadır. Temel olarak, sağlık sonuçları uzun bir dönem boyunca ağırlıklı olarak sağlık hizmetlerinin sunumuna bağlı olarak değerlendirilmiştir. Zamanla sağlık sonuçlarının sadece sağlık hizmeti sunumuna değil, sağlığın sosyal belirleyicileri olarak adlandırılan, sosyoekonomik, kültürel ve çevresel koşullara da bağlı olduğu kanıtlanmıştır. Dünya Sağlık Örgütü'ne göre sağlığın sosyal belirleyicileri, *"genel olarak insanların doğdukları, yaşadıkları, çalıştıkları ve yaşlandıkları koşullar ile insanların güce, paraya ve kaynaklara erişimleri"* olarak tanımlanmaktadır (WHO, 2025). Sosyal belirleyiciler, gelir dağılımı, eğitim düzeyi, istihdam, yaşam tarzı, sosyal eşitsizlikler gibi geniş bir alanı kapsamaktadır.

Sağlığın sosyal belirleyicileri sağlık sonuçlarını derinden etkiler ve bu etkiler çeşitli sosyal, ekonomik ve çevresel faktörlerin etkileşimi ile şekillenir. Sosyal belirleyicilerin temel unsurlarından biri olan sosyoekonomik durumun, sağlık hizmetlerine erişim, çevresel maruziyet ve sağlık davranışları açısından sağlığı etkilediği belirlenmiştir (Adler ve Newman, 2002). Gelir düzeyi düşük bireyler, kaliteli sağlık hizmetine erişimde engellerle karşılaşır ve bu durum kötü sağlık sonuçlarını doğurur. Aynı zamanda, elverişsiz çevre koşullarına maruz kalırlar ve bu da sağlık sorunlarını daha fazla şiddetlendirmektedir (Kaim ve Saban, 2023). Örneğin, yoksul topluluklar kirleticilere daha fazla maruz kalabilir ve sağlıklı gıda seçeneklerine daha az erişebilir, bu da obezite ve ilgili hastalıkların oranlarının artmasına neden olabilir (Bard vd., 2007). Eğitim, sağlığın belirleyicisi olarak da önemli bir rol oynamaktadır. Eğitim düzeyi yüksek olan kişiler genellikle sağlık konusunda daha bilgilidir ve bu da onların sağlıkla ilgili bilinçli kararlar almalarını sağlar. Araştırmalar, eğitim düzeyinin olumlu sağlık göstergeleriyle ilişkili olduğunu göstermiştir; eğitim düzeyi yüksek olan kişilerde genellikle kronik hastalık oranları daha düşüktür (Dixit vd., 2022). Ayrıca, eğitim fırsatları gelirle yakından ilişkilidir; düşük eğitim düzeyi ekonomik ilerlemeyi ve sağlık hizmetlerine erişimi kısıtlayan bir döngü yaratır (Adler ve Newman, 2002). Araştırmalar, sigara ve aşırı alkol tüketiminin olumsuz sağlık sonuçlarına ve daha yüksek ölüm oranlarına yol açtığını; bu etkinin özellikle güvencesiz işlerde çalışan kişilerde daha belirgin olduğunu göstermektedir (Wei vd., 2024). Ayrıca, fiziksel aktivite ve sağlıklı beslenme gibi sağlığı destekleyici davranışlara bağlı kalmak, özellikle kanser hastaları gibi belirli gruplarda sağlık sonuçlarının iyileşmesi ile ilişkilidir. Konut istikrarı, mahalle güvenliği ve temiz suya erişim gibi çevresel koşullar da sağlık sonuçlarını belirlemede önemli bir rol oynamaktadır. İstikrarsız konut koşulları veya güvensiz ortamlarda yaşamak, bireylerin sürekli strese maruz kalma olasılığını artırmakta ve bu durum hem zihinsel hem de fiziksel sağlık üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır (Park vd., 2024; Sterling vd., 2018). Sosyal ağlar ve toplumsal uyum da sağlık sonuçlarının ayrılmaz bir parçasıdır. Destekleyici bir sosyal çevre, sosyal belirleyicilerin olumsuz etkilerini hafifletebilir ve iyileştirilmiş ruh sağlığı desteği ve paylaşılan kaynaklar yoluyla bireylerin sağlığını iyileştirebilir (McHenry vd., 2022).

Sosyal belirleyicilerin sağlık sonuçları üzerindeki etkisi açıktır. Bununla birlikte, sağlığın sosyal belirleyicileri, sağlık sistemlerinin etkinliğini de doğrudan şekillendirmektedir. Bu etkinin gücü, ekonomik durum, sağlık sistemleri ve kültürel özellikler gibi bağlamsal faktörlerin etkisiyle ülkeden ülkeye önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Araştırmalar, gelir, eğitim ve çevre gibi çeşitli belirleyicilerin etkilerinin, temelde her bir ülkede mevcut olan sağlık politikası çerçeveleri ve sosyoekonomik yapılar tarafından şekillendirildiğini göstermektedir. Kanıtlar, yüksek gelirli ülkelerde sosyal refah sistemlerinin daha iyi sağlık sonuçlarına ve daha düşük sağlık eşitsizliklerine katkıda bulunduğunu göstermektedir. Bu ülkeler, düşük sosyoekonomik durumun sağlık üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmaya yardımcı olan güçlü evrensel sağlık sistemleri sayesinde, genellikle daha düşük düzeyde sağlık eşitsizlikleri sergilemektedir (Álvarez-Gálvez, 2018; Bambra, 2011). Örneğin, Bradley ve arkadaşları, sosyal belirleyicilerle dengelenen sağlık harcamalarının, gelişmiş ülkelerde daha iyi sağlık sonuçlarıyla ilişkili olduğunu bulmuştur (Bradley ve arkadaşları, 2011). Öte yandan, düşük ve orta gelirli ülkeler, yoksulluk, sınırlı eğitim erişimi ve sistemik eşitsizlikler gibi sosyal belirleyiciler nedeniyle olumsuz sağlık sonuçlarına karşı genellikle daha fazla savunmasızlık ile karşı karşıyadır. Örneğin, Alabbas vd. (2004), kronik hastalıkların bu bölgelerdeki nüfusu orantısız bir şekilde etkilediğini, bunun da öncelikle sosyoekonomik faktörlerin daha da kötüleştirdiği yetersiz sağlık hizmetlerine erişimden kaynaklandığını bulmuştur. Avrupa Birliği (AB) ülkeleri arasında bu belirleyicilerin düzeyleri ve etkileri farklılık gösterebilmekte, bu durum sağlık sistemlerinin performansını

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

da çeşitlendirmektedir (Popić ve Schneider, 2018; Rydland vd., 2020; Schneider ve Popić, 2018). Bu bağlamda, araştırmada AB üyesi ve aday ülkelerin sağlık sistemlerinin sağlığın sosyal belirleyicilerine göre göreli etkinliğini Veri Zarflama Analizi (VZA) ile ölçmek amaçlanmıştır. Söz konusu ülkelerin sağlık sistemlerinin göreli etkinliklerinin karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi, hangi ülkelerin örnek alınması gerektiğini ve hangi göstergelerde iyileştirme yapılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Böylece etkin olmayan ülkelerin etkin konuma gelmeleri için yol gösterici sonuçlar elde edilmesi araştırmanın önemini vurgulamaktadır.

VZA, birden fazla değişkenin aynı anda değerlendirilmesine imkân tanıyan ve etkinlik ölçümünde yaygın kullanıma sahip bir analiz tekniğidir. Literatür incelendiğinde, Avrupa ülkelerinin sağlık sistemlerini çeşitli bağlamlarda VZA ile değerlendiren araştırmalar mevcuttur. Yıldırım (2005), AB'ye üye ve aday ülkelerin sağlık sistemleri etkinliklerini 2000 yılı verileriyle değerlendirmiştir. Afonso ve Aubyn (2006), 30 OECD ülkesinin sağlık sistemi etkinliğini 2003 yılı ve en yakın yıl verileri ile değerlendirmiştir. Moreno-Enguix vd. (2017), Avrupa ülkelerinin sağlık sistemlerinin etkinliğini ölçmüşlerdir. Teleş vd. (2018), AB'ye üye ülkelerin 2014 yılı sağlık sistemi etkinliklerini analiz etmişlerdir. Kasman vd. (2019), AB'ye üye ve aday ülkelerinin sağlık sistemi etkinliğini analiz etmiştir. Demirci vd. (2022), AB üye ve aday ülkelerin sağlık sistemleri etkinliklerini sağlık finansmanı bağlamında 2016 yılı verileriyle değerlendirmiştir. Ayrancı Bağrıaçık (2021), AB ve OECD ülkelerinin Covid-19 dönemi sağlık sistemi performansını incelemiştir. Kujawska (2021), Avrupa ülkelerinde halk sağlığı ve sağlık hizmetleri süreçlerinin etkinliğini Ağ Veri Zarflama Analizi ile değerlendirmiştir. Gómez-Gallego vd. (2021), sağlık sistemi etkinliğini standart ve bulanık VZA yöntemleri ile karşılaştırmıştır. Gavurova vd. (2021), OECD ülkelerinin sağlık sistemi etkinliğini 2000, 2008 ve 2016 yılları için incelemiştir. Lupu ve Tiganasu (2022) Avrupa ülkelerinin Covid-19 tedavi performanslarını VZA ile değerlendirmişlerdir. Moran vd. (2023), birinci basamak diyabet bakımının etkinliğini analiz etmişlerdir. Güzel ve Gider (2023), Türkiye ve AB'ye üye ülkelerin sağlık sisteminin 2010-2019 dönemi etkinliklerini değerlendirmişlerdir. Akbulut (2023), Türkiye ve AB'ye üye ülkelerin sağlık sistemlerinin 2007-2016 dönemi etkinliğini harcama göstergeleri bağlamında incelemiştir. Gökgöz ve Yıldırım (2024), Türkiye ve AB'ye üye ülkelerin sağlık araştırma- geliştirme faaliyetlerinin etkinliklerini değerlendirmişlerdir. Köse (2024), AB ve Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) ülkelerinin 2011-2019 dönemi sağlık sistemi etkinliklerini ölçmüştür. Joo (2025), sağlık sistemi etkinliklerini incelemiş ve ortalama etkinlik düzeyinin en yüksek olduğu bölgeleri belirlemiştir. Birçok araştırmada da OECD, G-20 ülkeleri, Afrika ülkeleri, Asya ülkeleri gibi farklı ülke gruplarının sağlık sistemleri çeşitli bağlamlarda VZA ile değerlendirilmiştir (Işıkçelik, 2025). Literatürdeki çalışmalardan bu araştırmayı farklılaştıran temel noktalar Tablo 1'de özetlenmektedir.

Tablo 1. *Avrupa Birliği, OECD ve aday ülkelerin sağlık sistemi etkinliğini Veri Zarflama Analizi ile değerlendiren çalışma örnekleri*

Çalışma	Ülke Grubu/ Veri Yılı	Yöntem	Girdi Değişkenleri	Çıktı Değişkenleri	Temel Bulgu
Yıldırım (2005)	Avrupa Birliği'ne üye ve aday 27 ülkeler, 2000 yılı verileri	VZA (BCC ve VRS)	Sağlık Harcamalarının GSYİH İçindeki Payı (%), Yüz Bin Kişi Başına Düşen Hekim Sayısı, Yüz Bin Kişi Başına Düşen Hastane Yatak Sayısı, Kişi Başına Alkol Tüketimi (Litre), Eğitim Düzeyi Göstergesi	Doğuşta Beklenen Yaşam Süresi (Yıl), Bebek Hayatta Kalma Oranı	27 ülkenin 12'sinin (%44,45) etkinlik sınırı üzerinde, 15'inin (%55,55) ise etkin olmadığı belirlenmiştir. Tüm ülkeler için ortalama verimlilik skoru %96,05 olarak hesaplanmıştır.
Afons ve Aubyn (2006)	30 OECD ülkesi, 2003 veya en yakın yıl	VZA (VRS), Temel Bileşenler Analizi (PCA), Tobit Regrsyon	Temel girdi değişkeni: Bin kişi başına düşen hekim sayısı, Bin kişi başına düşen hemşire sayısı, Bin kişi başına düşen hastane yatak sayısı, Milyon kişi başına MR cihazı sayısı Kontrol Edilemeyen Girdiler: Kişi başına gelir, Eğitim düzeyi, Obezite prevalansı (%), Sigara kullanım oranı (%)	Doğuşta beklenen yaşam süresi, Bebek hayatta kalma oranı, Kaybedilmeyen potansiyel yaşam yılları	Kanada, Finlandiya, Japonya, Kore, İspanya, İsveç ve ABD etkinlik sınırı üzerinde yer almıştır. Ülkeler mevcut girdilerle sağlık çıktısını ortalama %40 artırma potansiyeline sahiptir. Ülkelerin etkinlik skorları GSYİH, eğitim, obezite ve sigara kullanımı ile anlamlı biçimde ilişkilidir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 1. *Devamı*

Çalışma	Ülke Grubu/ Veri Yılı	Yöntem	Girdi Değişkenleri	Çıktı Değişkenleri	Temel Bulgu
Moreno-Enguix vd. (2017)	29 Avrupa ülkesi, 2009 yılı verileri	VZA (VRS), Temel Bileşenler Analizi (PCA), Diskriminant Analizi	Bin kişi başına düşen hastane yatak sayısı, Bin kişi başına düşen hekim sayısı, Sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı (%)	Doğuşta beklenen yaşam süresi, Bebek hayatta kalma oranı	Kıbrıs, Fransa, İzlanda, İtalya, Lüksemburg, Polonya, Romanya, Slovenya, İsviçre ve Birleşik Krallık sağlık sistemlerinin yönetiminde teknik olarak etkin bulunmuştur. Sağlık sisteminin finansman modeli (Beveridge veya Bismarck) etkinlik düzeylerini belirleyen bir faktör olmadığı belirlenmiştir.
Teleş vd. (2018)	28 AB üyesi ülkeler, 5 Aday ülke, 3 EFTA ülkesi, 2014 veya yakın yıl verisi	Kümeleme Analizi, VZA (VRS)	Kişi başı sağlık harcaması (ABD doları), Bin kişi başına düşen hekim sayısı, Bin kişi başına düşen hemşire sayısı, Bin kişi başına düşen hastane yatak sayısı	Doğuşta beklenen yaşam süresi, Bebek hayatta kalma oranı, Anne hayatta kalma oranı, Ortalama yatış süresi	AB döngüsündeki 36 ülkenin %58,33'ü teknik olarak etkin olduğu saptanmıştır. AB döngüsündeki ülkeler iki kümeye ayrılmış; küme bazında ise sırası ile %56,25 ve %65 etkin olduğu belirlenmiştir.
Kasman vd. (2019)	26 AB üyesi ülkeler ve Türkiye, 1995-2012	VZA (VRS), Malmquist Toplam Faktör Verimliliği (MTFV) Endeksi, β ve σ yakınsama analizi	Sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı (%), Bin kişi başına düşen hastane yatak sayısı, Bin kişi başına düşen hekim sayısı	Doğuşta beklenen yaşam süresi, Bebek ölüm hızı (‰)	1995–2012 döneminde 26 AB ülkesi ve Türkiye arasında sağlık sistemlerinin teknik etkinliği ve toplam faktör verimliliğinde β ve σ yakınsaması gerçekleşmiş; etkinlik ve verimlilik düzeyleri arasındaki farklılıklar azalmıştır.
Demirci vd. (2020)	28 AB üyesi ülkeler, 5 Aday ülke 2016 yılı verileri	VZA (VRS), Tobit regresyon	Bin kişi başına düşen hekim sayısı, Bin kişi başına düşen hemşire sayısı, Bin kişi başına düşen hastane yatak sayısı, Kişi başına sağlık harcaması (ABD doları)	Doğuşta beklenen yaşam süresi, Anne hayatta kalma oranı, Bebek hayatta kalma oranı	33 ülkenin 16'sı teknik etkin bulunmuştur. Tobit analizi sonuçlarına göre kişi başına gelir ve eğitim düzeyi verimliliği pozitif, yaşlı nüfus oranı ise negatif yönde etkilemektedir.
Ayrancı Bağrıaçık (2021)	OECD ve AB üyesi	VZA (BCC)	Toplam Covid 19 vaka sayısı, Toplam Covid 19 test sayısı	Toplam iyileşme sayısı	41 ülkeden sadece 8'i pandemi yönetiminde teknik etkinliğe sahiptir.
Kujawska (2021)	28 AB üyesi ülke, Norveç ve İzlanda, 2014-2016	Ağ Veri Zarflama Analizi (Network DEA – NDEA)	Haftalık alkol tüketen nüfus oranı, Sigara kullanan nüfus oranı, Fazla kilolu nüfus oranı, Yüz bin kişi başına düşen hekim sayısı, Yüz bin kişi başına düşen hemşire ve ebe sayısı, Yüz bin kişi başına düşen hastane yatak sayısı, Sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı (%)	65 yaş ve üzeri nüfusta iyi/çok iyi algılanan sağlık oranı, 65 yaşında sağlıklı yaşam beklentisi (kadın), 65 yaşında sağlıklı yaşam beklentisi (erkek)	Ağ VZA sonuçlarına göre ülkeler arasında önemli etkinlik farklılıkları bulunmuş; İrlanda, İsveç ve Birleşik Krallık halk sağlığında, Bulgaristan, Yunanistan, İrlanda, Malta ve Polonya sağlık hizmetlerinde tam etkin olduğu belirlenmiştir.
Gómez-Gallego vd. (2021)	28 AB üyesi ülke, 2017 yılı verisi	VZA (VRS), Bulanık VZA	Kişi başı sağlık harcaması (ABD doları), Yüz bin kişi başına düşen hekim sayısı, Yüz bin kişi başına düşen hastane yatak sayısı	Doğuşta beklenen yaşam süresi, İyi veya çok iyi algılanan sağlık oranı, Bebek hayatta kalma oranı	Standart DEA'nın sağlık sistemi etkinliğini yüksek tahmin ettiği; standart modele göre verimli bulunan ülkelerin yalnızca %22'sinin Bulanık VZA sonuçlarında da etkin olduğu belirlenmiştir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 1. *Devamı*

Çalışma	Ülke Grubu/ Veri Yılı	Yöntem	Girdi Değişkenleri	Çıktı Değişkenleri	Temel Bulgu
Gavurova vd. (2021)	OECD ülkeleri (36)	Ağ VZA (Network DEA – NDEA), MTFV	Halk sağlığı alanı: Sigara kullanım oranı (%), Kişi başına alkol tüketimi (litre) Tıbbi hizmet sunumu: Milyon kişi başına BT cihazı sayısı, Bin kişi başına düşen hekim sayısı, Bin kişi başına düşen hemşire ve ebe sayısı	Halk sağlığı alanı: Doğuşta beklenen yaşam süresi, Sağlığa Uyarlanmış Yaşam Beklentisi, Bebek hayatta kalma oranı Tıbbi hizmet sunumu: Hastaneden taburcu sayısı, Hekim konsültasyon sayısı	OECD ülkelerinde sağlık sistemlerinin ortalama genel etkinliği 2000'de 0,8801, 2008'de 0,8807 ve 2016'da 0,8472 olarak hesaplanmış, Malmquist sonuçlarına göre etkinlik artışı halk sağlığı alanında %19, tıbbi hizmet sunumu alanında %8'dir.
Lupu ve Tiganasu (2022)	31 Avrupa ülkesi, 2020 (üç alt dönem)	VZA, Tobit regresyon	Toplam Covid 19 vaka sayısı, Bin kişi başına düşen hastane yatak sayısı, Bin kişi başına düşen hekim sayısı, Bin kişi başına düşen hemşire ve ebe sayısı, Kişi başı sağlık harcamaları (ABD doları)	Covid-19 ölüm sayısı	Pandeminin ilk dalgasında Batı Avrupa ülkeleri daha düşük etkinlik gösterirken, sonraki dönemlerde etkinlikleri artmış; buna karşılık Doğu Avrupa ülkelerinde sağlık sistemi etkinliği azalmıştır.
Moran vd. (2023)	18 AB üyesi ülkeler, 2010-2016	İki Aşamalı VZA, Kesilmiş (truncated) regresyon	Temel girdi değişkeni: Bin kişi başına düşen pratisyen/aile hekimi sayısı Kontrol Edilemeyen Girdiler: Diyabet prevalansı (%), Obezite prevalansı (%), Sigara kullanım oranı (%), Kişi başına alkol tüketimi (litre), Maddi yoksunluk oranı (%), Ortalama eğitim düzeyi, Kişi başına gelir, Uzun süreli işsizlik oranı (%),	Diyabete bağlı hastane yatış oranı (Tersi alınarak), Diyabete bağlı alt ekstremite amputasyon yatış oranı (Tersi alınarak)	Birinci basamak diyabet bakımının ortalama etkinliği 0,78 olarak bulunmuş; kırpılmış regresyon analizinde sosyoekonomik yoksunluk, obezite ve diyabet prevalansının etkinliği anlamlı ve negatif yönde etkilediği belirlenmiştir.
Güzel ve Gider (2023)	28 AB üyesi ülkeler ve Türkiye, 2010-2019	VZA (CCR ve BCC), MTFV	Kişi başı sağlık harcamaları (ABD doları), Sağlık Harcamalarının GSYİH İçindeki Payı (%), Yüz bin kişi başına düşen hekim sayısı, Yüz bin kişi başına düşen hemşire sayısı	Doğuşta beklenen yaşam süresi, Bebek hayatta kalma oranı	2010–2019 döneminde etkin ülke sayısının her iki model için de düzenli olarak azaldığı belirlenmiştir. MTFV sonuçlarına göre ise Fransa, Yunanistan ve Macaristan teknolojik gelişime bağlı olarak en azla iyileşme gösteren ülkelerdir.
Akbulut (2023)	26 Avrupa Birliği ülkesi ve Türkiye, 2007–2016	VZA (CCR ve BCC), MTFV	Kişi başı sağlık harcamaları (ABD doları), Kişi başına düşen hanehalkı nihai tüketim harcamaları, Kişi başına düşen cepten yapılan sağlık harcamaları, Eğitim harcamaları	İnsani Gelişmişlik Endeksi (İGE)	Avrupa borç krizi sonrasında ülkelerin harcama etkinliği artmış ve etkin ülke sayısı 12'den 16'ya yükselmiştir.
Gökgöz ve Yıldırım (2024)	15 AB üyesi ülke ve Türkiye	VZA (CCR ve BCC)	Milyon kişi başına düşen sağlık Ar-Ge harcaması ($), Milyon kişi başına düşen sağlık Ar-Ge TZE araştırmacı sayısı	Milyon kişi başına düşen bilimsel yayın sayısı, Milyon kişi başına düşen patent başvuru sayısı	CCR modeline göre ortalama teknik etkinlik 0,6703; BCC modeline göre ise saf teknik etkinlik 0,7374 olarak saptanmıştır. Hollanda, Letonya, Lüksemburg ve Slovenya her iki modelde de tam etkin bulunurken, Türkiye her iki modelde de etkin olmayan grupta yer almıştır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 1. *Devamı*

Çalışma	Ülke Grubu/ Veri Yılı	Yöntem	Girdi Değişkenleri	Çıktı Değişkenleri	Temel Bulgu
Köse, 2024	25 AB ve OECD üyesi ülkeler, 2011–2019	VZA (CCR ve BCC), Süper Etkinlik Modeli, Tobit regresyon	Kişi başı sağlık harcamaları (ABD doları), Bin kişi başına düşen hekim sayısı, Yüz bin kişi başına düşen hastane yatak sayısı, Kişi başına alkol tüketimi (litre), Kamu Sağlık Sigortası Kapsayıcılık Oranı	Doğuşta beklenen yaşam süresi, Kişi Başı Hekime Müracaat Sayısı, İyi veya çok iyi algılanan sağlık oranı	Yunanistan, İrlanda, Norveç, Polonya, Slovenya, İspanya, İsveç ve Estonya sağlık sistemlerinin performans açısından etkin olduğu; Çekya, Danimarka, Almanya ve Avusturya sağlık sistemlerinin ise üç ölçek türünde etkin olmadığı belirlenmiştir. Sağlık sistemi performansını ise doğumda beklenen yaşam süresi etkilemektedir.
Joo, 2025	36 OECD ülkesi	Serbest Atılabilir Zarf Yöntemi, Etkinlik Analizi Ağaçları, Etkinlik Analizi Ağaçları için Rastgele Orman Yöntemi, VZA (VRS)	Kişi Başına Düşen Sağlık Harcaması, Toplam Sağlık Harcamaları İçinde Kamu Sağlık Harcamalarının Payı (%), Kişi Başına GSYH, Eğitim Düzeyi Göstergesi, Sağlık Harcamalarının GSYH İçindeki Payı (%)	Doğuşta beklenen yaşam süresi	En yüksek etkinliğe sahip ülkeler Güney Kore, İsviçre ve Kosta Rika, en düşük etkinliğe sahip ülkeler ise ABD, Litvanya ve Letonya olarak belirlenmiştir. Ayrıca ortalama olarak sağlık sistemi etkinliğinin Asya ülkelerinde en yüksek olduğu tespit edilmiştir.
Işıkçelik, 2025	30 OECD ülkesi, 2022	VZA (CCR ve BCC)	, Bin kişi başına düşen hekim sayısı, Bin kişi başına düşen hemşire ve ebe sayısı, , Bin kişi başına düşen fizyoterapist sayısı, , Bin kişi başına düşen diş hekimi sayısı	Kişi başına hekime başvuru sayısı, Yüz bin kişi başına taburcu sayısı	OECD ülkelerinin CCR'ye göre %30'u ve BCC'ye göre ise %40'ı sağlık iş gücü açısından etkin olduğu belirlenmiştir.

Mevcut literatürde, sağlık sistemlerinin etkinliğini sağlığın sosyal belirleyicileri çerçevesinde değerlendiren herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu durum, araştırmanın literatürde önemli iki boşluğu doldurduğunu ve özgün bir katkı sunduğunu göstermektedir. Birincisi, mevcut VZA çalışmalarının büyük çoğunluğu sağlık sistemlerini bir hizmet üretim birimi olarak ele almakta; hekim sayısı, yatak kapasitesi ve sağlık harcaması gibi "hizmet kapasitesi" değişkenlerini girdi olarak kullanmaktadır (Gavurova vd., 2021; Mbau vd., 2023). Bu yaklaşım, sağlık ekonomisi literatüründe "dışlanan değişken sapması" olarak tanımlanmaktadır (Arhin ve Asante-Darko, 2023). Söz konusu kapasite değişkenleri sistemin yapısını ölçebilmekle birlikte, bu kapasitenin gerçek sağlık çıktılarına dönüşme sürecindeki sosyal engelleri göz ardı etmektedir. Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO, 2008) sağlık çıktılarının %60 ila %80'i eğitim, gelir, sanitasyon ve yaşam tarzı gibi sosyal belirleyiciler tarafından şekillendirilmektedir (Mbau vd., 2023). Bu araştırma, Marmot ve arkadaşlarının (2008) sosyal belirleyiciler çerçevesini bir etkinlik ölçüm aracıyla sistematik biçimde birleştirmektedir. İkinci ise metodolojik bir boşluktur. Geleneksel VZA modelleri eksik veri ve karar birimlerinin heterojenliği gibi yapısal kısıtlar nedeniyle güvenirlik sorunlarıyla karşılaşmaktadır (Kuosmanen, 2009). Bu araştırma söz konusu kısıtları aşmak için üç aşamalı hibrit bir metodoloji geliştirmekte ve bu sayede özgün bir metodolojik katkı sunmaktadır. Birinci aşamada eksik veriyi yönetmek amacıyla MICE (Multiple Imputation by Chained Equations) yöntemi uygulanmıştır (Fichman ve Cummings, 2003). İkinci aşamada VZA modeline dahil edilecek sosyal belirleyicileri nesnel biçimde seçmek için Random Forest (RF) değişken önem analizi kullanılmıştır (Chen vd., 2024; Joo, 2025). RF, doğrusal olmayan etkileşimleri karar ağaçları üzerinden yakalayarak hangi sosyal belirleyicinin sağlık çıktısı üzerinde en belirleyici olduğunu veri güdümlü biçimde ortaya koymaktadır. Üçüncü aşamada VZA'nın temel varsayımı olan DMU homojenliğini sağlamak amacıyla K-means kümeleme analizi uygulanmıştır (Çınaroğlu, 2020). Almanya ile Kuzey Makedonya gibi sosyoekonomik açıdan birbirinden farklı ülkeleri tek bir üretim sınırı üzerinde değerlendirmek her iki ülke için yanıltıcı sonuçlar doğurabilmektedir; kümeleme analizi DMU'ları benzer profilli alt gruplara ayırarak daha adil ve geçerli bir kıyaslama zemini oluşturmaktadır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Yöntem

Bu çalışma AB üyesi ve aday ülkelerin sağlık sistemlerinin sağlığın sosyal belirleyicilerine göre göreli etkinliğini VZA ile ölçmek amaçlanmıştır. Çalışma, kesitsel ve tanımlayıcı türde bir araştırmadır. Araştırma dönemi, mevcut en güncel verilere ulaşılabilen 2023 yılı olarak belirlenmiştir.

Evren- Örneklem

Bu araştırmanın evrenini, AB'ye üye ülkeler ile aday ve komşu ülkeler oluşturmaktadır. Çalışmada toplam 36 ülke değerlendirilmiştir. AB üyesi 27 ülke şunlardır: Avusturya, Belçika, Bulgaristan, Hırvatistan, Güney Kıbrıs, Çekya, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, Macaristan, İrlanda, İtalya, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Malta, Hollanda, Polonya, Portekiz, Romanya, Slovakya, Slovenya, İspanya ve İsveç. Aday ülkeler ise Arnavutluk, Bosna-Hersek, Gürcistan, Moldova, Karadağ, Kuzey Makedonya, Sırbistan, Türkiye ve Ukrayna'dır (European Union, 2025). Bu ülkelerin seçilmesinin temel nedeni, AB'nin sağlık sistemleri ve sosyal belirleyiciler alanındaki göstergelerinin karşılaştırılabilir biçimde düzenli olarak raporlanıyor olmasıdır. Eurostat ve OECD veri tabanları, AB üyesi ülkeler için standartlaştırılmış ve güvenilir göstergeler sunarken, aday ülkeler de bu raporlama sistemine büyük ölçüde entegre olmuş durumdadır. Böylece, sağlık sistemlerinin performansı yalnızca AB üyeleri arasında değil, aynı zamanda genişleme sürecinde yer alan aday ülkeler açısından da karşılaştırmalı olarak incelenebilmiştir.

Veri Toplama Araçları

Bu araştırmada ikincil veriler kullanılmıştır. Bu kapsamda sağlığın sosyal belirleyicilerinden sosyoekonomik, davranışsal ve çevresel faktörleri ifade eden kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH) (Satın Alma Gücü Paritesine [SGP] göre), alkol tüketimi, tütün kullanımı, eğitim, temel sanitasyon, aşırı kilolu veya obez verileri girdi değişkeni olarak kullanılmıştır. Sağlık çıktılarını gösteren doğuşta beklenen yaşam süresi (DBYS), sağlıklı yaşam yılı (SYY), algılanan sağlık statüsü (ASS) verileri ise çıktı değişkenleri olarak kullanılmıştır. AB'ye üye ve aday ülkelerin 2023 yılına ait verileri, Eurostat (2025), OECD (2025) ve Dünya Bankası (2025) veri tabanlarından elde edilmiştir. Veri sürecine ilişkin detaylı bilgi Eksik veri analizi ve imputasyon ile girdi ve çıktı değişkenlerinin seçimi başlıklarında verilmiştir.

Eksik Veri Analizi ve İmputasyon

Eksik veri sorunu sağlık ekonomisi ve epidemiyoloji araştırmalarında yaygındır (Dong & Peng, 2013). Çalışmada öncelikle değişkenlerin eksik gözlem oranları hesaplanmış, %25'in üzerinde eksik gözlemi olan değişkenler modelden çıkarılmıştır (örn. "sosyal harcama", "fiziksel aktivite", "sera gazı emisyonu"). Daha sonra eksik değerlerin tamamlanmasında Multiple Imputation by Chained Equations (MICE) yöntemi temel alınmıştır. MICE yöntemi, her değişkeni diğer değişkenlere regresyon kurarak döngüsel şekilde tahmin eder. Bu süreç birkaç kez tekrarlanır ve her döngüde posterior dağılımdan örnekleme yapılır. Böylece tek bir tahmin yerine çoklu tamamlanmış veri setleri üretilir (Azur vd., 2011). Bu çalışmada MICE yöntemi Bayesian Ridge regresyon tahmincisi ile uygulanmış ve 5 ayrı imputasyon seti elde edilmiştir. Ayrıca sağlamlık kontrolü için k-en yakın komşu (KNN) imputasyonu (Troyanskaya vd., 2001) ve Random Forest tabanlı Iterative Imputer (MissForest alternatifi) de uygulanmıştır (Stekhoven ve Bühlmann, 2012). Nihai analizlerde MICE ile imputasyon edilmiş ve ortalama alınmış konsensüs veri seti kullanılmıştır.

Girdi ve Çıktı Değişkenlerinin Seçimi

VZA'da çok fazla değişken kullanmak modelin ayırt ediciliğini azaltacağından, değişken seçimi için çok adımlı bir yaklaşım benimsenmiştir (Cooper vd., 2007). Eksik verilerin yönetilmesinin ardından, değişkenler arasındaki ilişkilerin belirlenmesinde korelasyon analizi uygulanmadan önce normallik varsayımı test edilmiştir. Normallik değerlendirmesi için Kolmogorov–Smirnov ve Shapiro–Wilk testleri uygulanmış, ayrıca dağılımların görsel incelemesi (histogram ve Q–Q plot) yapılmıştır. Çoğu değişken normal dağılıma yakın özellik gösterdiğinden, parametrik testlerin kullanılmasına karar verilmiştir. Bu nedenle, değişkenler arası doğrusal ilişkilerin gücünü ve yönünü belirlemek amacıyla Pearson korelasyon katsayısı (r) hesaplanmıştır. Bununla birlikte, normallik varsayımından sapma gösteren değişkenler için sağlamlık kontrolü amacıyla ek olarak Spearman sıra korelasyonu da test edilmiştir. Sonuçlar büyük ölçüde tutarlılık göstermiştir. Korelasyon katsayıları ile birlikte istatistiksel anlamlılık düzeyleri (p-değerleri) raporlanmıştır. Bu analiz sonucunda kişi başına düşen GDP ($r=0,61$, $p<0001$), yükseköğretim oranı ($r=0,51$, $p=0,001$), temel sanitasyon ($r=0,56$, $p<0,001$) ve temel suya erişim ($r=0,58$, $p<0,001$) gibi değişkenlerin çıktılarla güçlü ve anlamlı pozitif ilişkiler gösterdiği belirlenmiştir. Ayrıca tütün kullanımı (r=-

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

0,54, p=0,001) ve obezite oranı (r=-0,47, p=0,003) değişkenlerinin yaşam beklentisi ile anlamlı negatif korelasyon sergilediği tespit edilmiştir (Tablo 2).

Tablo 2. *Korelasyon Analizi Bulguları*

Değişken	***Eğitim***	***İstihdam***	***Kişi Başına Düşen GSYH***	***Temel Sanitasyon***	***Temel Su Kaynağına Erişim***	***Alkol***	***Tütün***	***Aşırı Kilolu/ Obez***	***DBYS***	***SYY***	***ASS***
Eğitim	r=1,00,										
İstihdam	r=0,62, p=0,000	r=1,00									
Kişi Başına Düşen GSYH	r=0,70, p=0,000	r=0,45, p=0,006	r=1,00								
Temel Sanitasyon	r=0,08, p=0,650	r=-0,01, p=0,969	r=0,06, p=0,744	r=1,00							
Temel Su Kaynağına Erişim	r=0,17, p=0,336	r=0,23, p=0,186	r=0,30, p=0,073	r=0,37, p=0,028	r=1,00						
Alkol	r=0,22, p=0,196	r=0,46, p=0,004	r=0,21, p=0,225	r=-0,49, p=0,003	r=0,08, p=0,652	r=1,00					
Tütün	r=-0,42, p=0,010	r=-0,57, p=0,000	r=-0,55, p=0,001	r=-0,26, p=0,128	r=-0,33, p=0,050	r=-0,18, p=0,285	r=1,00				
Aşırı Kilolu/ Obez	r=-0,28, p=0,098	r=-0,08, p=0,648	r=-0,20, p=0,238	r=-0,34, p=0,044	r=-0,41, p=0,013	r=-0,12, p=0,500	r=0,12, p=0,469	r=100			
DBYS	r=0,51, p=0,001	r=0,33, p=0,051	r=0,61, p=0,000	r=0,56, p=0,000	r=0.58, p=0.000	r=-0,10, p=0,580	r=-0,54, p=0,001	r=-0,47, p=0,003	r=1,00		
SYY	r=-0,07, p=0,700	r=-0,09, p=0,593	r=-0,03, p=0,46	r=-0,00, p=0,81	r=-0.08, p=0.624	r=-0,03, p=0,856	r=0,26, p=0,124	r=-0,26, p=0,125	r=0,07, p=0,694	r=1,00	
ASS	r=-0,06, p=0,719	r=-0,32, p=0,057	r=0,20, p=0,253	r=0,19, p=0,269	r=0.08, p=0.663	r=-0,43, p=0,010	r=0,11, p=0,507	r=-003, p=0,864	r=0,31, p=0,065	r=0,39, p=0,018	r=1,00

Bu ön analizlerin ardından, çok sayıda aday girdi arasından en belirleyici olanları seçebilmek amacıyla Random Forest regresyonları kurulmuş, her bir çıktı için değişken önem dereceleri hesaplanmıştır (Şekil 1). Modeller 5 katlı çapraz doğrulama ile test edilerek her katman için elde edilen önem skorları ortalama alınmış, ardından normalize edilerek tüm çıktılar üzerinde genel önem dereceleri hesaplanmıştır (Breiman, 2001). Ayrıca değişkenlerin katkısını daha sağlam biçimde ölçmek amacıyla permutation importance analizi de uygulanmıştır. Üç çıktı değişkeni (doğuşta beklenen yaşam süresi, sağlıklı yaşam yılı ve algılanan sağlık) dikkate alındığında, Alkol tüketimi en yüksek önem skoruna sahip değişken olarak öne çıkmıştır (normalize önem skoru ≈0,68). Bunu sırasıyla kişi başına düşen GSYH (SGP'ye göre) (≈0,59), tütün kullanımı (≈0,33) ve aşırı kilolu veya obez değişkeni (≈0,24) izlemiştir. Sağlık sistemlerinin çıktıları üzerinde özellikle bireylerin davranışsal risk faktörlerinin (alkol, tütün ve obezite) ve ekonomik kapasitenin (SGP'ye göre GSYH) belirleyici olduğu söylenebilir. Daha düşük önem derecelerine sahip değişkenler arasında Temel sanitasyon (≈0,16), İstihdam oranı (≈0,15), Yükseköğretim (düzey 5–8) (≈0,14) ve temel su kaynağına erişim (≈0,13) yer almıştır. Altyapısal ve sosyoekonomik göstergelerin çıktılarla ilişkili olmakla birlikte, davranışsal risk faktörleri ve ekonomik refah göstergelerine kıyasla görece daha düşük açıklayıcı güce sahip olduğu belirlenmiştir. Böylece sağlık çıktılarının açıklanmasında davranışsal risk faktörlerinin ve ekonomik kapasitenin öncelikli rol oynadığını, bunun yanı sıra eğitim, istihdam ve altyapı göstergelerinin ise destekleyici ancak daha sınırlı bir katkı sunduğu tespit edilmiştir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

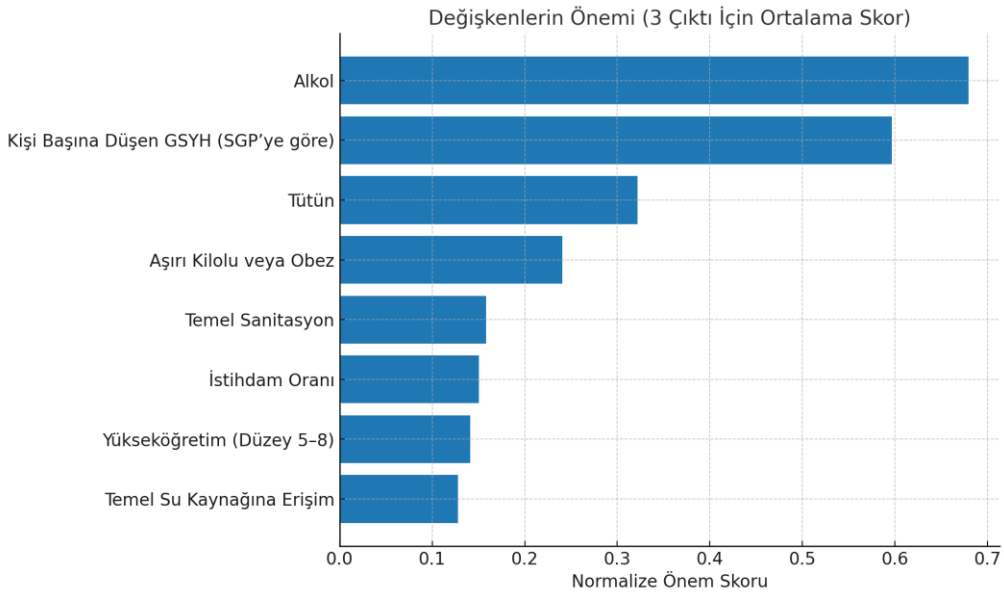

Şekil 1. *Değişkenlerin Normalize Önem Skorları*

Kişi Başına Düşen GSYH (SGP'ye göre), alkol tüketimi, tütün kullanımı ve obezite değişkenlerinin sağlık çıktılarının açıklanmasında en yüksek önem derecelerine sahip olduğunu göstermiştir. Buna ek olarak korelasyon analizleri, eğitim düzeyi ve sanitasyonun da anlamlı katkılar sunduğunu ortaya koymuştur. Korelasyon ve makine öğrenmesi sonuçları birlikte değerlendirildiğinde, nihai girdi seti olarak GSYH, eğitim, sanitasyon, tütün kullanımı, obezite ve alkol tüketimi belirlenmiştir (Tablo 3). Böylece modelde hem ekonomik kapasite (GSYH), hem sosyal belirleyiciler (eğitim), hem altyapı faktörleri (sanitasyon) hem de davranışsal risk faktörleri (alkol, tütün, obezite) dengeli biçimde temsil edilerek sağlık sistem performansının çok boyutlu bir çerçevede değerlendirilmesi sağlanmıştır (Marmot et al., 2008).

Tablo 3. *Çalışma Kapsamında Seçilen Nihai Göstergeler*

	Değişkenler	***Açıklama***	***Birim***	***Kaynak***	***Frekans***	***Eksik Gözlem Oranı***
Çıktı Değişkenleri	Doğuşta Beklenen Yaşam Süresi	Bir bireyin doğumdan itibaren yaşaması beklenen ortalama yıl sayısı	Yıl	Eurostat (2025)	Yıllık	%2,8
	Sağlıklı Yaşam Yılı	Bireylerin ciddi sağlık sorunları olmadan geçirdikleri ortalama yıl sayısı	Yıl	Eurostat (2025)	Yıllık	%19,4
	Algılanan Sağlık	Bireylerin kendi sağlık durumlarını "iyi" veya "çok iyi" olarak değerlendirme oranı	% (nüfus)	Eurostat (2025)	Yıllık	%16,7
Girdi Değişkenleri	Kişi Başına Düşen GSYH	Satın alma gücü paritesine göre kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hasıla	USD	Dünya Bankası (2025), Eurostat (2025)	Yıllık	%5,6
	Alkol tüketimi	Kişi başına yıllık litre cinsinden ortalama alkol tüketimi	Litre	WHO (2025), OECD (2025)	Yıllık	%8,3
	Tütün kullanımı	Nüfusun tütün ürünlerini (sigara vb.) kullanan oranı	% (nüfus)	Eurostat (2025)	Yıllık	%11,1
	Eğitim	25–64 yaş arası nüfusta ISCED düzey 5–8 eğitim seviyesini tamamlamış oran	% (nüfus)	Eurostat (2025)	Yıllık	%13,9

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 3. *Devamı*

	Değişkenler	Açıklama	Birim	Kaynak	Frekans	Eksik Gözlem Oranı
Girdi Değişkenleri	Temel Sanitasyon	Nüfusun güvenli tuvalet ve atık su sistemlerine erişim oranı	% (nüfus)	Dünya Bankası (2025)	Yıllık	%16,7
	Aşırı Kilolu veya Obez	Vücut kitle indeksi (BMI) 25 ve üzeri olan nüfus oranı	% (nüfus)	OECD (2025), Eurostat (2025)	Yıllık	%8,3

Verilerin Analizi

Ülkeler arası heterojenliği azaltmak ve VZA karşılaştırmalarının geçerliliğini artırmak için önce homojen alt gruplar oluşturulmuştur. Tüm değişkenler z-skor ile standartlaştırılmıştır. Kümeleme analizinde temel yöntem olarak K-means algoritması kullanılmış, sağlamlık kontrolü için ise Ward bağlantısı ve kare Öklid uzaklığı esasına dayalı hiyerarşik kümeleme uygulanmıştır (Ward, 1963). Küme sayısı k, $k \in [2,5]$ aralığında test edilerek içsel geçerlik indeksleri ile seçilmiştir. İçsel geçerlik ölçütleri (Silhouette, Calinski–Harabasz ve Davies–Bouldin indeksleri) göz önünde bulundurulmuştur. Tablo 4'te görüldüğü üzere, k = 2 için Calinski–Harabasz indeksi en yüksek değerini almış (11,793), Davies–Bouldin indeksi ise en büyük değere (1,604) ulaşmıştır. Silhouette skoru farklı küme sayıları arasında birbirine yakın değerler sergilemiş olmakla birlikte, k = 4 için en yüksek değer (0,240) gözlemlenmiştir. Bununla birlikte, üç indeksin bütünleşik değerlendirmesi ve analize konu ülke sayısı (n = 36) göz önüne alındığında, k = 2 küme yapısının hem istatistiksel hem de yorumsal açıdan en uygun çözümü sağladığı sonucuna varılmıştır. K-means ile Ward bağlantı yöntemine dayalı hiyerarşik kümeleme arasındaki uyum Düzeltilmiş Rand İndeksi (ARI = 0,784) ile sınanmış ve Landis ve Koch (1977) sınıflandırmasına göre güçlü düzeyde bir tutarlılık (%94,4 örtüşme) tespit edilmiştir (Tablo 4). 36 ülkenin 9'u (%25,0) her iki yöntemde farklı kümelere atanmıştır. Bu ülkeler; Güney Kıbrıs, Çekya, Estonya, Yunanistan, İtalya, Litvanya, Malta, Polonya ve Portekiz'dir. Söz konusu ülkelerin Doğu–Orta Avrupa ile Güney Avrupa'dan gelen geçiş ekonomileri olduğu ve sağlık sistemi profillerinin iki küme arasında sınır bölgesinde konumlandığı görülmektedir. Bu bulgu, elde edilen küme yapısının yaklaşık %75 oranında örtüşmeyle tutarlı olduğuna ve farklılıkların iki yöntemin temel algoritmik mantıklarından kaynaklandığına işaret etmektedir. Varyans analizi, küme içi toplam karelerin (WCSS = 241,15) ve kümeler arası toplam karelerin (BCSS = 82,85) toplamının tüm gözlemlerin varyansına (TSS = 324,00) eşitlendiğini doğrulamış; BCSS/TSS oranı %25,6 ve BCSS/WCSS oranı 0,344 olarak hesaplanmıştır. Ayrıca kümelerin ayrışmasının görsel olarak sunulabilmesi amacıyla Temel Bileşenler Analizi (PCA) uygulanmış ve iki boyutlu düzlemde ülkelerin kümelere göre dağılımı gösterilmiştir. PCA ile ilk iki bileşenin toplam açıklanan varyansı %55 (PC1: %33,3; PC2: %21,7) olarak bulunmuştur. Sonuç olarak ülkeler, VZA'ya daha homojen gruplar halinde girecek biçimde iki kümeye ayrılmıştır. Bu yaklaşım, VZA'nın "karar birimleri mümkün olduğunca homojen olmalıdır" ilkesine uygunluğu sağlamıştır (Dyson vd., 2001).

Tablo 4. *Küme Sayısı Seçim Kriterleri*

Geçerlik İndeksi	k=2	k=3	k=4	k=5
Silhouette Skoru	0,225	0,231	0,240	0,223
Calinski–Harabasz İndeksi	11,793	11,169	9,638	9,239
Davies–Bouldin İndeksi	1,604	1,383	1,369	1,272
K-means – Hiyerarşik Kümeleme Tutarlılığı (k=2) Adjusted Rand Index (ARI) = 0,784				

Bu çalışmada sağlık sistemlerinin göreli etkinliğini ölçmek amacıyla parametrik olmayan doğrusal programlama tekniklerinden VZA uygulanmıştır. Politika analizi bağlamında girdilerin sabit tutulup çıktıları artırma yaklaşımı daha uygun olduğundan, analizde çıktı-yönelimli modeller tercih edilmiştir. Öncelikle sabit ölçeğe göre getiri varsayımına dayalı CCR modeli (Charnes vd., 1978) tahmin edilmiş, ardından ölçeğe göre değişen getiri varsayımını dikkate alan BCC modeli (Banker vd.,1984) uygulanmıştır.

CCR modelinde etkinlik skoru şu şekilde tanımlanmaktadır:

$E = 1 / \varphi$

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Burada φ katsayısı çıktılardaki oransal genişlemeyi temsil etmektedir. BCC modelinde ise değişen getiri varsayımını sağlamak üzere aşağıdaki kısıt eklenmektedir:

$\Sigma \lambda = 1$

Her iki modelin sonuçları birlikte değerlendirilerek, ülkelerin ölçekten kaynaklanan verimlilik farklılıklarını göstermek amacıyla ölçek etkinliği (SE) hesaplanmıştır (Cooper vd., 2007). Ayrıca, BCC modeli kapsamında Σλ kısıtlarının esnekliği kullanılarak ülkelerin ölçeğe göre artan getiri (IRS), azalan getiri (DRS) veya sabit getiri (CRS) altında faaliyet gösterip göstermediği belirlenmiştir. Bu sayede, ülkelerin teknik etkinlik düzeylerinin yanı sıra ölçek ekonomilerinden yararlanma durumları da ortaya konmuştur. Etkin olmayan ülkeler için VZA'nın öngördüğü hedef çıktı düzeyleri de hesaplanmıştır. Bu amaçla, her bir çıktının mevcut değerleri ile BCC modelinde elde edilen oransal genişleme katsayısı φ kullanılarak hedef değerler elde edilmiştir. Hedef ve mevcut değerler arasındaki fark, yüzde değişim (%Δ) olarak raporlanmıştır. Bu sayede, etkin olmayan ülkelerin sağlık çıktılarında ne kadar iyileştirme yapması gerektiği ortaya konmuştur. Sonuçlar, her ülke için CCR skoru, BCC skoru, ölçek etkinliği, RTS sınıflaması, referans ülkeler ve hedef çıktı değerlerini içeren tablolar halinde sunulmuştur.

Bulgular

Bu araştırmada AB'ye üye ve aday ülkelerin sağlık sistemlerinin etkinliği sağlığın sosyal belirleyicileri bağlamında değerlendirilmiştir. Ülkeleri homojen alt gruplara ayırmak için yapılan hiyerarşik kümeleme analizi sonuçları Şekil 2'de verilmiştir. Ward bağlantısı ve kare öklid uzaklığına dayalı dendrogram, ülkelerin sağlık sistem performansı ile ilişkili belirleyiciler bakımından iki ana kümeye ayrıldığı belirlenmiştir. İlk kümede ağırlıklı olarak Batı ve Kuzey Avrupa ülkeleri (örneğin Lüksemburg, Belçika, İsveç, Finlandiya, Almanya, Hollanda, Danimarka, Fransa ve İspanya) yer almaktadır. İkinci kümede ise Doğu ve Güneydoğu Avrupa ile aday ülkeler (örneğin Romanya, Bulgaristan, Moldova, Gürcistan, Türkiye, Sırbistan, Arnavutluk ve Kuzey Makedonya) yoğunlaşmıştır. Dendrogram yapısı, kümeleşmenin yalnızca ülke grupları arasındaki makro farklılıkları değil, aynı zamanda ülkeler arası göreli yakınlıkları da ortaya koymaktadır. Örneğin Baltık ülkeleri (Estonya, Letonya, Litvanya) kendi aralarında görece benzerlik gösterirken, Güney Avrupa ülkeleri (İtalya, Yunanistan, Malta, Güney Kıbrıs) aynı ana küme içinde alt gruplar halinde yer almaktadır.

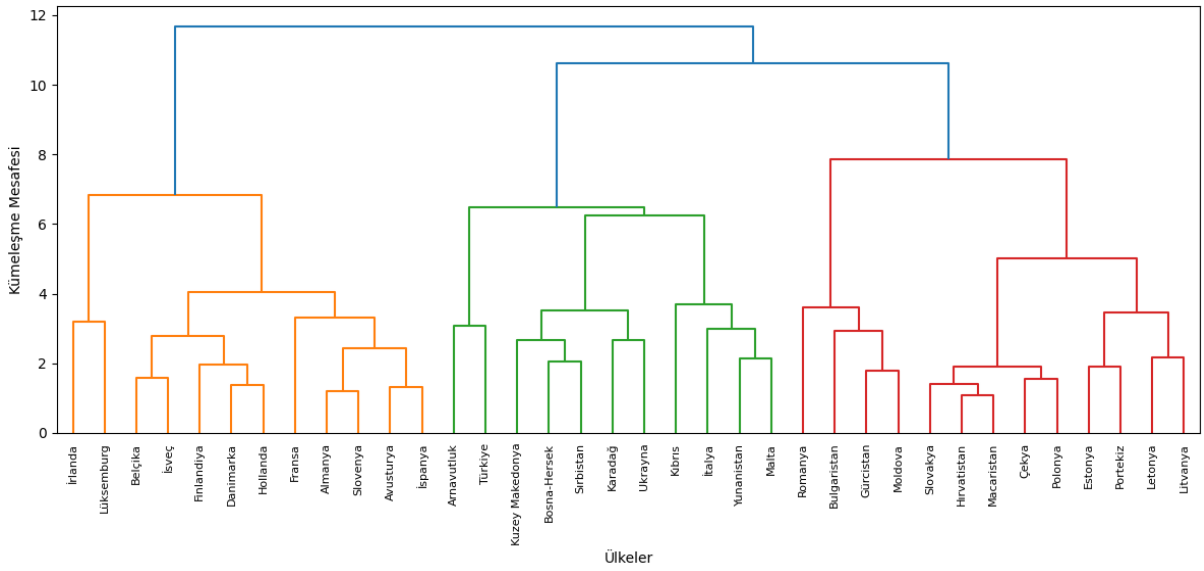

Şekil 2. *Hiyerarşik Kümeleme Dendogramı*

K-means kümeleme sonuçlarının Temel Bileşenler Analizi düzlemine yansıtılması Şekil 3'te sunulmuştur. İki temel bileşen, veri setindeki toplam varyansın büyük kısmını temsil ederek kümelerin ayrışmasını görsel olarak netleştirmektedir. Şekil incelendiğinde dendrogramda tanımlanan iki kümenin ayrışmasını doğrulamakta ve ülkelerin homojen alt gruplar halinde kümelendiğini göstermektedir. Küme 0'da (mavi), ağırlıklı olarak Batı, Kuzey ve Güney Avrupa ülkeleri (örneğin Lüksemburg, İrlanda, Hollanda, Danimarka, İsveç, Fransa, İspanya, İtalya) toplanmıştır. Küme 1'de (turuncu) ise aday ve komşu ülkeler ile Doğu ve Güneydoğu Avrupa ülkeleri (örneğin Türkiye, Romanya, Bulgaristan, Moldova, Gürcistan, Arnavutluk, Bosna-Hersek, Sırbistan) yer almaktadır. Ayrıca Baltık ülkeleri (Estonya, Letonya, Litvanya) ve

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

bazı Orta Avrupa ülkeleri (Polonya, Çekya, Slovakya, Macaristan) ara konumlarda yer almakta olup, bu ülkelerin konumları Avrupa'daki bölgesel sağlık eşitsizliklerinin mekânsal bir görünümünü sunmaktadır.

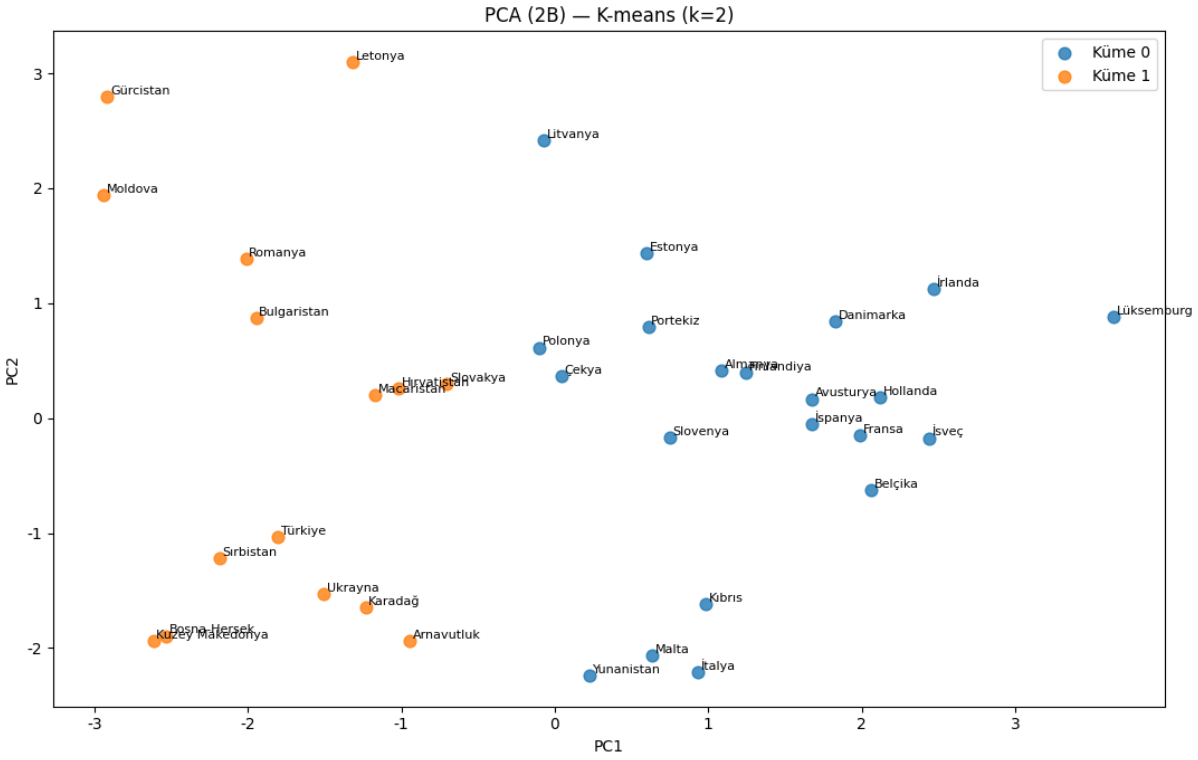

Şekil 3. *K-means (k=2) Kümeleme Sonuçlarının Temel Bileşenler Analizi ile İki Boyutlu Gösterimi*

Küme 0 ülkelerinin etkinlik skorları ve referans ülkeler Tablo 5'te verilmiştir. Bu kümedeki 21 ülkenin çoğunluğu yüksek teknik etkinlik göstermiştir. CCR skorları 0,961 ile 1,000 arasında değişmiş, BCC skorlarının ise çoğunlukla 1.000 düzeyinde olduğu görülmüştür. Tam etkinlik düzeyine ulaşan ülkeler Belçika, Fransa, Hollanda, Malta, Polonya, Portekiz, Slovenya, Yunanistan, Çekya, İrlanda, İspanya, İsveç ve İtalya'dır. Buna karşılık Almanya, Avusturya, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Güney Kıbrıs, Litvanya ve Lüksemburg'da küçük ölçekli etkinlik kayıpları tespit edilmiştir (0,971–0,997 aralığında). RTS sınıflandırması ülkeler arasında farklılık göstermektedir. Almanya, Estonya, Finlandiya ve Litvanya artan getiri (IRS) altında faaliyet gösterirken; Avusturya, Danimarka, Belçika, Fransa, Hollanda, Güney Kıbrıs, Lüksemburg ve geri kalan ülkeler azalan getiri (DRS) bölgesinde konumlanmıştır. Bu dağılım, ölçek ekonomilerinden tam yararlanamayan ülkeler bulunduğunu göstermektedir. Referans seti analizi, İtalya, İspanya, İsveç ve Fransa gibi Güney ve Batı Avrupa ülkelerinin etkinlik sınırını tanımlamada kritik rol oynadığını ortaya koymuştur. Almanya'nın referans setinde İtalya (λ=0,370), İsveç (λ=0,312) ve Portekiz (λ=0,171); Avusturya'nın referans setinde ise İtalya (λ=0,442), İspanya (λ=0,346) ve Fransa (λ=0,212) öne çıkmaktadır. Benzer şekilde Danimarka, Güney Kıbrıs ve Lüksemburg da İtalya ve İspanya'yı sıklıkla referans almıştır. Genel olarak, Küme 0 ülkeleri sağlık çıktıları açısından sınır üzerinde veya sınırın hemen yakınında konumlanmaktadır.

Tablo 5. *Küme 0 Ülkelerinin Etkinlik Skorları ve Referans Ülkeler*

Ülke	*CCR Skoru*	*BCC Skoru*	*Ölçek Etkinliği*	*RTS*	*Referans Ülkeler (λ>0)*
Almanya	0,976	0,979	0,997	IRS	İtalya (λ=0,370); İsveç (λ=0,312); Portekiz (λ=0,171); Çekya (λ=0,128); İrlanda (λ=0,019)
Avusturya	0,961	0,980	0,981	DRS	İtalya (λ=0,442); İspanya (λ=0,346); Fransa (λ=0,212)
Belçika	1,000	1,000	1,000	DRS	
Danimarka	0,976	0,980	0,996	DRS	İsveç (λ=0,709); İtalya (λ=0,280); İspanya (λ=0,011)
Estonya	0,981	1,000	0,981	IRS	Estonya (λ=1,000)
Finlandiya	0,989	1,000	0,989	IRS	Finlandiya (λ=1,000)
Fransa	1,000	1,000	1,000	DRS	
Hollanda	1,000	1,000	1,000	DRS	

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 5. *Devamı*

Ülke	*CCR Skoru*	*BCC Skoru*	*Ölçek Etkinliği*	*RTS*	*Referans Ülkeler (λ>0)*
Güney Kıbrıs	0,994	0,999	0,995	DRS	İtalya (λ=0,620); Yunanistan (λ=0,276); Malta (λ=0,081); İrlanda (λ=0,024)
Litvanya	0,971	1,000	0,971	IRS	Litvanya (λ=1.000)
Lüksemburg	0,986	0,999	0,987	DRS	İtalya (λ=0,522); İrlanda (λ=0,233); İspanya (λ=0,228); İsveç (λ=0,017)
Malta	1,000	1,000	1,000	DRS	
Polonya	1,000	1,000	1,000	DRS	
Portekiz	1,000	1,000	1,000	DRS	
Slovenya	1,000	1,000	1,000	DRS	
Yunanistan	1,000	1,000	1,000	DRS	
Çekya	1,000	1,000	1,000	DRS	
İrlanda	1,000	1,000	1,000	DRS	
İspanya	1,000	1,000	1,000	DRS	
İsveç	1,000	1,000	1,000	DRS	
İtalya	1,000	1,000	1,000	DRS	

Not: RTS sınıflandırması kapsamında teorik olarak üç durum (IRS, DRS, CRS) tanımlanmış olmasına karşın, yapılan analizlerde CRS altında faaliyet gösteren herhangi bir ülke bulunmamıştır.

Küme 1'de yer alan 15 ülkenin büyük çoğunluğu teknik etkinlik açısından sınır üzerinde yer almıştır. CCR skorları 0,943 ile 1,000 arasında değişmiş, BCC skorlarının ise 0,982 ile 1,000 arasında yoğunlaştığı görülmüştür. Arnavutluk, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Karadağ, Kuzey Makedonya, Romanya, Slovakya, Türkiye ve Ukrayna tam etkinlik düzeyine ulaşmıştır. Buna karşılık Gürcistan, Hırvatistan, Letonya, Macaristan, Moldova ve Sırbistan'da küçük ölçek kayıpları tespit edilmiştir. RTS sınıflandırması ülkeler arasında farklılık göstermiştir. Gürcistan, Letonya ve Moldova artan getiri (IRS) altında faaliyet göstermekte iken; Hırvatistan, Macaristan, Sırbistan ve tam etkin ülkelerin tamamı azalan getiri (DRS) bölgesinde yer almıştır. Bu dağılım, bazı ülkelerin ölçek büyütme yoluyla, bazılarının ise ölçek küçültme yoluyla verimliliklerini artırabileceklerini ortaya koymaktadır. Referans setleri incelendiğinde, etkin olmayan ülkelerin ağırlıklı olarak bölge içindeki tam etkin ülkeleri referans aldıkları görülmüştür. Letonya için Slovakya (λ=0,424), Romanya (λ=0,248), Bulgaristan (λ=0,247), Ukrayna (λ=0,069) ve Arnavutluk (λ=0,012) öne çıkarken; Macaristan'ın referans setinde Hırvatistan (λ=0,677), Karadağ (λ=0,277) ve Ukrayna (λ=0,046) yer almıştır. Sırbistan'ın referansları Karadağ (λ=0,445), Bosna-Hersek (λ=0,425) ve Ukrayna (λ=0,130) olarak belirlenmiştir (Tablo 6).

Tablo 6. *Küme 1 Ülkelerinin Etkinlik Skorları ve Referans Ülkeler*

Ülke	*CCR Skoru*	*BCC Skoru*	*Ölçek Etkinliği*	*RTS*	*Referans Ülkeler (λ>0)*
Arnavutluk	1,000	1,000	1,000	DRS	
Bosna-Hersek	1,000	1,000	1,000	DRS	
Bulgaristan	1,000	1,000	1,000	DRS	
Gürcistan	0,976	1,000	0,976	IRS	Gürcistan (λ=1.000)
Hırvatistan	0,987	1,000	0,987	DRS	Hırvatistan (λ=1.000)
Karadağ	1,000	1,000	1,000	DRS	
Kuzey Makedonya	1,000	1,000	1,000	DRS	
Letonya	0,981	0,984	0,997	IRS	Slovakya (λ=0.424); Romanya (λ=0.248); Bulgaristan (λ=0.247); Ukrayna (λ=0.069); Arnavutluk (λ=0.012)
Macaristan	0,943	0,982	0,960	DRS	Hırvatistan (λ=0.677); Karadağ (λ=0.277); Ukrayna (λ=0.046)
Moldova	0,962	1,000	0,962	IRS	Moldova (λ=1.000)
Romanya	1,000	1,000	1,000	DRS	
Slovakya	1,000	1,000	1,000	DRS	
Sırbistan	0,979	0,987	0,992	DRS	Karadağ (λ=0.445); Bosna-Hersek (λ=0.425); Ukrayna (λ=0.130)
Türkiye	1,000	1,000	1,000	DRS	
Ukrayna	1,000	1,000	1,000	DRS	

Not: RTS sınıflandırması kapsamında teorik olarak üç durum (IRS, DRS, CRS) tanımlanmış olmasına karşın, yapılan analizlerde CRS altında faaliyet gösteren herhangi bir ülke bulunmamıştır.

Tablo 7'de Küme 0'da yer alan ülkeler için çıktı-yönelimli BCC modeline dayalı iyileştirme hedefleri sunulmaktadır. Doğuşta Beklenen Yaşam Süresi (DBYS) bakımından Almanya (%Δ=2,13), Avusturya (%Δ=2,04) ve Danimarka (%Δ=2,00) için mevcut değerlerin sınır değerine ulaşabilmesi amacıyla artış gereksinimi olduğu görülmektedir. Diğer ülkeler DBYS açısından etkin bulunmuş ve hedef değerleri

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

mevcut değerleriyle çakışmıştır. Sağlıklı Yaşam Yılı (SYY) açısından da benzer bir bulgu ortaya çıkmış; Almanya (%Δ=2,13), Avusturya (%Δ=2,04) ve Danimarka (%Δ=2,00) için iyileştirme gereksinimi belirlenmiştir. Algılanan Sağlık Statüsü (ASS) göstergesinde ise yalnızca Almanya (%Δ=2.13), Avusturya (%Δ=2,04), Danimarka (%Δ=2,00), Güney Kıbrıs (%Δ=0,13) ve Lüksemburg (%Δ=0,09) için sınırlı düzeyde iyileştirme potansiyeli saptanmıştır. Bulgular genel olarak Küme 0 ülkelerinin çoğunun çıktılar açısından sınır üzerinde bulunduğunu ve yalnızca Almanya, Avusturya ve Danimarka'da görece daha belirgin olmak üzere küçük düzeyli iyileştirme boşluklarının bulunduğunu göstermektedir. Güney Kıbrıs ve Lüksemburg'da ise çok sınırlı düzeyde artış gereksinimi söz konusudur. Fransa, Hollanda, Estonya, Finlandiya, Belçika, Malta, Polonya, Portekiz, Slovenya, Yunanistan, Çekya, İrlanda, İspanya, İsveç ve İtalya ise tüm çıktılar için hedef değerlerine ulaşmış olup, etkin kabul edilmiştir.

Tablo 7. *Küme 0 Çıktı İyileştirme Hedefleri*

Ülke	*DBYS Mevcut*	*DBYS Hedef*	*DBYS %Δ*	*SYY Mevcut*	*SYY Hedef*	*SYY %Δ*	*ASS Mevcut*	*ASS Hedef*	*ASS %Δ*
Almanya	81,10	82,83	2,13	62,50	63,83	2,13	65,60	67,00	2,13
Avusturya	81,90	83,57	2,04	60,40	61,63	2,04	69,30	70,71	2,04
Belçika	82,50	82,50	0,00	64,00	64,00	0,00	75,40	75,40	0,00
Danimarka	81,80	83,43	2,00	56,30	57,43	2,00	64,50	65,79	2,00
Estonya	79,10	79,10	0,00	58,10	58,10	0,00	56,30	56,30	0,00
Finlandiya	81,60	81,60	0,00	57,10	57,10	0,00	66,10	66,10	0,00
Fransa	83,00	83,00	0,00	63,80	63,80	0,00	64,90	64,90	0,00
Hollanda	81,90	81,90	0,00	59,00	59,00	0,00	69,90	69,90	0,00
Güney Kıbrıs	82,90	83,01	0,13	65,00	65,09	0,13	75,60	75,70	0,13
Litvanya	77,60	77,60	0,00	60,90	60,90	0,00	47,60	47,60	0,00
Lüksemburg	83,40	83,47	0,09	60,20	60,25	0,09	74,20	74,26	0,09
Malta	83,40	83,40	0,00	71,40	71,40	0,00	79,50	79,50	0,00
Polonya	78,40	78,40	0,00	63,10	63,10	0,00	62,70	62,70	0,00
Portekiz	82,50	82,50	0,00	59,60	59,60	0,00	51,00	51,00	0,00
Slovenya	82,00	82,00	0,00	66,60	66,60	0,00	65,70	65,70	0,00
Yunanistan	81,80	81,80	0,00	66,60	66,60	0,00	78,30	78,30	0,00
Çekya	79,90	79,90	0,00	62,00	62,00	0,00	66,50	66,50	0,00
İrlanda	82,90	82,90	0,00	66,10	66,10	0,00	79,60	79,60	0,00
İspanya	84,00	84,00	0,00	62,10	62,10	0,00	70,20	70,20	0,00
İsveç	83,40	83,40	0,00	66,20	66,20	0,00	67,00	67,00	0,00
İtalya	83,50	83,50	0,00	69,10	69,10	0,00	73,90	73,90	0,00

Tablo 8, Küme 1'de yer alan ülkelerin BCC modeline göre çıktı iyileştirme hedeflerini göstermektedir. Doğuşta Beklenen Yaşam Süresi (DBYS) açısından Letonya (%Δ=1,64), Macaristan (%Δ=1,80) ve Sırbistan (%Δ=1,29) için sınırlı düzeyde artış gereksinimi saptanmıştır. Diğer ülkeler (Arnavutluk, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Gürcistan, Hırvatistan, Karadağ, Kuzey Makedonya, Moldova, Romanya, Slovakya, Türkiye ve Ukrayna) DBYS bakımından etkin bulunmuş, mevcut ve hedef değerleri eşit çıkmıştır. Sağlıklı Yaşam Yılı (SYY) göstergesi incelendiğinde, Letonya (%Δ=1,64), Macaristan (%Δ=1,80) ve Sırbistan (%Δ=1,29) için iyileştirme boşlukları gözlenmiştir. Diğer ülkeler için herhangi bir artış gereksinimi bulunmamaktadır. Algılanan Sağlık Statüsü (ASS) göstergesinde de benzer bir durum söz konusu olup, yalnızca Letonya (%Δ=1,64), Macaristan (%Δ=1,80) ve Sırbistan (%Δ=1,29) için küçük çaplı artışlar öngörülmektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde, Küme 1 ülkelerinin büyük çoğunluğu çıktılar açısından sınır üzerinde bulunmuş, iyileştirme gereksinimi yalnızca Letonya, Macaristan ve Sırbistan'da ortaya çıkmıştır. Bu bulgu, söz konusu üç ülkenin sağlık çıktılarında görece küçük ölçekli iyileştirmelerle etkinlik sınırına ulaşabileceğini, diğer ülkelerin ise mevcut durumlarıyla etkin kabul edildiğini göstermektedir.

Tablo 8. *Küme 1 Çıktı İyileştirme Hedefleri*

Ülke	*DBYS Mevcut*	*DBYS Hedef*	*DBYS %Δ*	*SYY Mevcut*	*SYY Hedef*	*SYY %Δ*	*ASS Mevcut*	*ASS Hedef*	*ASS %Δ*
Arnavutluk	79,10	79,10	0,00	55,53	55,53	0,00	83,00	83,00	0,00
Bosna-Hersek	77,90	77,90	0,00	64,13	64,13	0,00	71,47	71,47	0,00
Bulgaristan	75,80	75,80	0,00	68,60	68,60	0,00	65,10	65,10	0,00
Gürcistan	73,70	73,70	0,00	59,69	59,69	0,00	59,93	59,93	0,00
Hırvatistan	78,60	78,60	0,00	61,40	61,40	0,00	65,00	65,00	0,00
Karadağ	77,60	77,60	0,00	71,60	71,60	0,00	75,60	75,60	0,00
Kuzey Makedonya	73,20	73,20	0,00	62,17	62,17	0,00	74,00	74,00	0,00
Letonya	75,60	76,84	1,64	52,70	53,56	1,64	47,80	48,58	1,64
Macaristan	76,70	78,08	1,80	63,60	64,75	1,80	65,20	66,38	1,80

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 8. *Devamı*

Ülke	*DBYS Mevcut*	*DBYS Hedef*	*DBYS %Δ*	*SYY Mevcut*	*SYY Hedef*	*SYY %Δ*	*ASS Mevcut*	*ASS Hedef*	*ASS %Δ*
Moldova	71,90	71,90	0,00	63,37	63,37	0,00	61,85	61,85	0,00
Romanya	76,40	76,40	0,00	59,20	59,20	0,00	72,10	72,10	0,00
Slovakya	78,20	78,20	0,00	57,50	57,50	0,00	68,00	68,00	0,00
Sırbistan	76,20	77,18	1,29	67,69	68,56	1,29	63,40	64,22	1,29
Türkiye	77,30	77,30	0,00	51,41	51,41	0,00	64,30	64,30	0,00
Ukrayna	73,40	73,40	0,00	72,62	72,62	0,00	70,03	70,03	0,00

Kümelemenin analiz sonuçlarına etkisini değerlendirmek için 36 ülkenin tek bir referans kümesi olarak ele alındığı senaryo ile iki homojen kümeye ayrıldığı senaryo, hem BCC hem de CCR modelleri çerçevesinde karşılaştırılmıştır (Tablo 9). BCC modeli sonuçlarına göre, tüm 36 ülkenin tek bir referans kümesi olarak değerlendirildiği tam örneklem analizinde 27 ülke (%75,0) tam etkin bulunmuştur. Ülkelerin yapısal benzerliklerine göre iki homojen kümeye ayrıldığı küme bazlı analizde ise tam etkin ülke sayısı toplamda 30'a (%83,3) yükselmiştir. CCR modeli, sabit ölçeğe göre getiri varsayımı nedeniyle kümelemenin etkisini çok daha belirgin biçimde ortaya koymaktadır. Tam örneklem analizinde yalnızca 15 ülke (%41,7) tam etkin iken, küme bazlı analizde bu sayı toplamda 28'e (%77,8) yükselmiştir. Bu durum, tam örneklemde aşırı değerlere sahip ülkelerin verimlilik sınırını yapay olarak yukarı çekebileceği belirlenmiştir. Spearman sıra korelasyonu, tam örneklem ile küme bazlı VZA skorlarının sıralamalarının BCC modelinde orta-güçlü düzeyde ($r = 0,724$, $p < 0,001$), CCR modelinde ise orta düzeyde ($r = 0,611$, $p < 0,001$) ilişkili olduğunu göstermektedir. Korelasyon katsayılarının mükemmelden uzak olması, kümelemenin yalnızca birkaç ülkenin skorunu marjinal ölçüde değiştirmediğini, sıralama yapısını da anlamlı biçimde dönüştürdüğünü ifade etmektedir. Wilcoxon işaretli sıralar testi ise iki senaryo arasındaki farkın BCC modelinde ($W = 0,000$, $p = 0,043$) ve CCR modelinde ($W = 0,000$, $p < 0,001$) istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermiştir. Bu bulgular kümelemenin etkisinin rastlantısal olmadığını teyit etmektedir.

Tablo 9. *Kümelemenin VZA Sonuçlarına Etkisi: BCC ve CCR Modellerinin Karşılaştırması*

Senaryo	*Toplam Etkin Ülke Sayısı*	*Genel Ortalaman Etkinlik Skoru*
BCC Modeli		
Tam örneklem (n=36)	27 / 36	0,995
k=2 kümeleme	30 / 36	0,997
Fark (Kümeleme – Tam Örneklem)	+3	+0,002
CCR Modeli		
Tam örneklem (n=36)	15 / 36	0,979
k=2 kümeleme	28 / 36	0,995
Fark (Kümeleme – Tam Örneklem)	+13	+0,016
	BCC	***CCR***
Spearman Sıra Korelasyonu – skor sıralamaları arasındaki uyum	r = 0,724 (p <0,001)	r = 0,611 (p <0,001)
Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi – iki senaryo arasındaki farkın anlamlılığı	W = 0,000 (p = 0,043)	W = 0,000 (p <0,001)

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Mevcut zamanda birçok ülkede temel sağlık hizmetleri ve bu hizmetlere erişim gereken seviyeye ulaşmıştır. Sağlık hizmeti sunumundaki küçük bir iyileşmeye kıyasla, sağlığın sosyal belirleyicilerindeki bir birimlik iyileşme sağlık sonuçları üzerinde çok daha belirgin bir etki yaratmaktadır. Bu doğrultuda sağlığın sosyal belirleyicilerinin sağlık sistemlerinin etkinliği üzerinde kritik önemi olduğu açıktır. Özellikle AB ülkeleri gibi nispeten daha yüksek gelir seviyesindeki ülkelerde bu etkinin önemi büyüktür. Bu doğrultuda araştırmada AB'ye üye ve aday ülkelerin sağlık sistemlerinin sağlığın sosyal belirleyicilerine göre göreli etkinliğini VZA ile değerlendirilmiştir.

VZA'da ülkeler arasında daha geçerli bir kıyaslama yapmak için karar verme birimlerinin benzer yapıda olması önemlidir. Avrupa Birliği ülkeleri birçok açıdan benzer sosyoekonomik ve kurumsal koşullara sahip olmalarına rağmen, sağlık sonuçları bakımından dikkate değer farklılıklar göstermektedir (Rydland vd., 2020). Bu doğrultuda ülkeler kümeleme analizi ile homojen alt gruplara ayrılmıştır. Buna göre ülkeler iki ana kümeye ayrılmıştır. İlk kümede ağırlıklı olarak Batı ve Kuzey Avrupa ülkeleri (örneğin Lüksemburg, Belçika, İsveç, Finlandiya, Almanya, Hollanda, Danimarka, Fransa ve İspanya) yer almakta olup bu ülkeler daha yüksek gelir düzeyi, eğitim ve altyapı göstergeleriyle öne çıkmaktadır. İkinci kümede ise Doğu ve Güneydoğu Avrupa ile aday ülkeler (örneğin Romanya, Bulgaristan, Moldova, Gürcistan,

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Türkiye, Sırbistan, Arnavutluk ve Kuzey Makedonya) yoğunlaşmıştır. Baltık ülkeleri (Estonya, Letonya, Litvanya) kendi aralarında görece benzerlik gösterirken, Güney Avrupa ülkeleri (İtalya, Yunanistan, Malta, Güney Kıbrıs) aynı ana küme içinde alt gruplar halinde gruplanmıştır. Nitekim birçok araştırmada da benzer ülkeler benzer kümelerde sınıflandırılmıştır (Boz ve Sur, 2016; Girginer, 2013; Öz vd., 2009; Şahin, 2017; Teleş vd., 2018). Baltık ülkelerinin kendi aralarında görece homojen bir grup oluşturması, bu ülkelerin geçiş ekonomisi deneyimlerinden gelen benzerlikleri yansıtmakta olup, hızlı ekonomik dönüşümlerle birlikte sağlık sistemlerinde de benzer gelişim dinamiklerine sahip olduklarını göstermektedir. Güney Avrupa ülkelerinin ise aynı ana küme içinde alt gruplar halinde ayrışması, bu bölgedeki ülkeler arasında kültürel yakınlık ve coğrafi benzerliklere rağmen sağlık sistemlerinin performansında farklılıkların bulunduğunu işaret etmektedir.

Küme 0'ın ortalama kişi başına düşen GSYH'si (SGP'ye göre 111,86), Küme 1'in ortalama değerinin (SGP'ye göre 63,04) yaklaşık iki katına ulaştığı tespit edilmiştir. Marmot vd.'nin (2008) vurguladığı üzere, gelir düzeyi sağlık sonuçlarını doğrudan belirleyen temel sosyal etkenlerden biridir; ekonomik gücün sağlık altyapısına, önleyici hizmetlere ve sosyal koruma sistemlerine yansımasını göstermektedir. Nitekim yükseköğretim oranlarında da iki küme arasında belirgindir. Küme 0'da ortalama %35,1 olan yükseköğretim oranı, Küme 1'de %23,8'de kalmaktadır. Adler ve Newman'ın (2002) belirttiği üzere, eğitim düzeyinin düşük olduğu topluluklar sağlıkla ilgili bilinçli kararlar almakta daha fazla güçlük çekmektedir. Davranışsal risk faktörleri açısından da iki küme net biçimde ayrışmaktadır. Küme 1 ülkelerinde ortalama tütün kullanım oranı %27,2 iken bu oran Küme 0'da %17,8'e gerilmektedir. Aşırı kilolu veya obez nüfus oranı da benzer yönde farklılaşmaktadır (Küme 1'de %59,9; Küme 0'da %53,7). Bu bulgular, davranışsal risk faktörlerinin sosyoekonomik yapıyla iç içe geçtiğini ve düşük gelirli toplumlarda olumsuz sağlık davranışlarının daha yaygın olduğunu ortaya koyan literatürle (Bradley vd., 2011; Adler ve Newman, 2002) tutarlıdır. Bambra'nın (2011) refah rejimi tipolojisi çerçevesinden değerlendirildiğinde, Küme 0'daki İskandinav ve Kıta Avrupası ülkelerinin kapsamlı sosyal koruma sistemleri, evrensel sağlık hizmetleri ve güçlü eğitim politikaları aracılığıyla sağlık eşitsizliklerini sistematik biçimde baskıladığı görülmektedir. Buna karşın Küme 1'deki pek çok ülke, 1990'lı yıllardaki siyasi ve ekonomik dönüşüm süreçlerinin ardından sosyal harcama kapasitesini henüz yeterli düzeye çıkaramamıştır. Semashko mirasından kalan altyapısal yetersizlikler ile piyasa öncülü reformların getirdiği erişim eşitsizlikleri bir arada sağlık sistemlerini kısıtlamaya devam ettiği düşünülmektedir.

Doğuşta beklenen yaşam süresi (DBYS) açısından kümeler incelendiğinde ise Küme 0 ülkelerinin ortalama DBYS değeri 81,8 yıl iken Küme 1 ülkelerinde bu değer 76,1 yıla gerilemektedir. Bu yaklaşık 5,7 yıllık fark, salt sağlık hizmetleri kalitesinden değil, ağırlıklı olarak iki küme arasındaki sosyal belirleyici kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Rydland vd.'nin (2020) yüksek eğitim ve yüksek gelir düzeyine sahip ülkelerde önlenebilir ölümlerin anlamlı ölçüde daha düşük seyrettiği belirlenmiştir. Sanitasyon erişimindeki fark (Küme 0'da %98,5; Küme 1'de %94,4) ise altyapı eşitsizliklerinin biyolojik sağlık göstergelere yansıması olarak yorumlanabilir. Nüfus düzeyinde bulaşıcı hastalık yükü üzerinde doğrudan etkisi olan sanitasyon yetersizliği, aynı zamanda kamu sağlık sistemlerine ek yük bindirerek kaynakların önleyici hizmetlerden tedavi hizmetlerine kaymasına neden olmaktadır (Marmot vd., 2008). Sağlıklı yaşam yılı (SYY) ortalamaları açısından ise iki küme nispeten yakınlaşmaktadır (Küme 0'da 62,9 yıl; Küme 1'de 62,0 yıl). Bu bulgu, Küme 1 ülkelerinin nicelik olarak daha kısa yaşamlarını nitelik olarak da benzer düzeyde sağlıklı geçirdiğine işaret etmektedir. Doğu ve Batı Avrupa ülkelerinin nüfuslarının sağlık hizmetlerini algılama ve değerlendirme biçimlerinde önemli farklılıklar olduğunu göstermektedir (Popić ve Schneider, 2018; Schneider ve Popić, 2018). ASS ortalamalarının iki küme arasında yakın seyretmesi (Küme 0: %67,8; Küme 1: %67,7) ise ilginç bir paradoks ortaya koymaktadır. Bu durumu Popić ve Schneider'in (2018) kurumsal güven ve sosyal beklenti farklılıklarına dayandırdığı Doğu–Batı karşılaştırması bu paradoksu açıklamaktadır. Nesnel koşullara ilişkin sosyal referans noktalarının ülkeden ülkeye farklılaşması, öznel sağlık algısını nesnel göstergelerden koparabilmektedir. Sonuç olarak belirlenen bu farkların varlığı, iki kümenin ayrı VZA analizleriyle değerlendirilmesini metodolojik açıdan zorunlu kılmaktadır; zira heterojen bir referans setinde güçlü sosyal belirleyicilere sahip ülkeler, etkinlik sınırını daha kırılgan yapıdaki ülkeler için geriye doğru biçimde dışlayarak adil olmayan karşılaştırmalara yol açabilmektedir (Dyson vd., 2001).

Ülkelerin etkinlik skorlarına bakıldığına Batı ve Kuzey Avrupa ülkelerinden oluşan kümedeki ülkelerden Belçika, Fransa, Hollanda, Malta, Polonya, Portekiz, Slovenya, Yunanistan, Çekya, İrlanda, İspanya, İsveç ve İtalya'nın tam etkinlik skoruna ulaştığı belirlenmiştir. Almanya, Avusturya, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Güney Kıbrıs, Litvanya ve Lüksemburg'da ise küçük ölçekli etkinlik kayıpları tespit edilmiştir. Doğu ve Güneydoğu Avrupa ile aday ülkelerinden oluşan kümeden Arnavutluk, Bosna-Hersek,

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Bulgaristan, Karadağ, Kuzey Makedonya, Romanya, Slovakya, Türkiye ve Ukrayna tam etkinlik seviyesine ulaşmıştır. Gürcistan, Hırvatistan, Letonya, Macaristan, Moldova ve Sırbistan'da ise küçük etkinlik kaybı tespit edilmiştir. Söz konusu ülkeler düşük GSYH, sınırlı eğitim yaygınlığı ve yüksek davranışsal risk faktörü yüküne rağmen mevcut girdileri nispeten iyi sağlık çıktılarına dönüştürebilmektedir. Lee vd.'nin (2024) OECD ülkelerini kapsayan araştırması, kaynak kısıtı altında çalışan sistemlerin VZA etkinlik sınırını tanımlamada beklenmedik bir belirleyicilik kazanabildiğini ortaya koymuştur. Bu bulgu, VZA metodolojisinin yapısal bir özelliğinden kaynaklanmaktadır. VZA mutlak değil, göreli etkinliği ölçer. Dolayısıyla girdi düzeyleri düşük olmakla birlikte, çıktılarını diğer düşük-girdili ülkelere kıyasla iyi yöneten sistemler etkinlik sınırına yerleştirebilmektedir. Bu bağlamda, Küme 1'deki etkin ülkelerin başarısı "mutlak etkinlik" anlamına gelmemekte; tersine, benzer sosyal belirleyici profiliyle çalışan sistemler içinde sınırlı kaynakları en verimli kullananlar olduğunu göstermektedir. Bu ayrımın politika çıkarımları bakımından büyük önemi vardır: Romanya, Türkiye ve Bulgaristan gibi ülkeler küme içi referans model olarak öne çıksa da bu durum sosyal belirleyici göstergelerin iyileştirilmesi yoluyla sağlanacak sağlık kazanımlarının üzerini örtmemelidir. Nitekim Marmot vd.'nin (2008) vurguladığı gibi, sağlık sistemlerinin etkinliği sosyal belirleyicilerden bağımsız biçimde sürdürülebilir bir zemine oturtulamamaktadır. Küme 0'da ise Almanya, Avusturya, Danimarka, Estonya ve Lüksemburg gibi ülkelerin etkinlik kayıplarının DBYS ve SYY göstergelerinde yoğunlaşması, bu ülkelerin yüksek kaynak kapasitelerine karşın uzun dönemli sağlıklı yaşam çıktılarını optimize etmede görece geri kaldığını ortaya koymaktadır. Bradley vd.'nin (2011) sosyal harcama ve sağlık çıktıları arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırması bu bulguyu desteklemektedir. Sağlık harcamalarının yanı sıra eğitim, sosyal güvenlik ve çevre gibi sektörlere yapılan kamu yatırımlarının bütünleşik etkisi, uzun vadeli sağlık kazanımlarını belirlemede sağlık harcamalarından daha güçlü bir yordayıcı olabilmektedir (Bradley vd., 2011). Dolayısıyla Küme 0'da gözlemlenen etkinlik kayıpları, yalnızca sağlık sistıeminin iç işleyişindeki aksaklıklara değil, sosyal belirleyicilerin bütüncül yönetimine ilişkin politika önceliklerinin yeniden yapılandırılması gerekliliğine işaret etmektedir.

Teleş vd.'nin (2018) hekim, hemşire, yatak sayıları, kişi başı sağlık harcaması, DBYS, ortalama yatış süresi, bebek ölüm oranı ve ana ölüm oranı değişkenleriyle AB ülkelerinin sağlık sistemini değerlendirdiği araştırmada ülkelerin etkinliklerine yönelik benzer bulgular elde edilmiştir. Demirci vd.'nin (2020) hekim, hemşire, yatak sayıları, sağlık harcamaları, annem ölüm hızı, bebek ölüm hızı ve DBYS göstergeleriyle yaptığı değerlendirmede de benzer ülkeler etkin bulunmuştur. Yıldırım'ın (2005) sağlık harcamaları, hekim sayısı, hemşire sayısı, okullaşma beklentisi, DBYS ve bebek ölüm hızı değişkenlerini kullandığı araştırmada da Malta, Polonya, İrlanda, İspanya, İsveç, İtalya, Bulgaristan, Türkiye ve Romanya etkin bulunmuştur. Ancak iki araştırma arasında etkinlik durumları değişen ülkeler de mevcuttur. Moreno-Enguix vd. (2017) tarafından yatak sayısı, hekim sayısı, sağlık harcamaları, DBYS, çocuk sağkalım oranı, sağlıklı yaşam beklentisi göstergelerine göre sağlık sistemlerini değerlendirdiği araştırmada, bu araştırmada olduğu gibi İtalya, Lüksemburg ve Polonya etkin bulunmuştur. Kasman vd.'nin (2019) sağlık harcamaları, yatak sayısı, hekim sayısı, DBYS, bebek ölüm hızı değişkenleri bağlamında sağlık sistemlerini değerlendirdiği araştırmada da İsveç, Türkiye ve Bulgaristan etkin bulunmuştur. Güzel ve Gider'in (2023) sağlık harcaması, GSYİH'ten sağlığa ayrılan pay, hekim sayısı, hemşire sayısı, bebek ölüm hızı ve DBYS değişkenlerini kullandığı araştırmada bu araştırma da etkin bulunan Bulgaristan, Yunanistan, Polonya, Portekiz, Slovenya ve Türkiye etkin bulunmuştur. Bu araştırma, literatürdeki çalışmalarla karşılaştırıldığında bazı ülkeler açısından benzer sonuçlar ortaya koyarken, bazı ülkeler açısından sağlık sistemlerinin etkinliği konusunda farklılıklar sergilemektedir. Bu durum, araştırmaların yapıldığı dönemin koşullarının yanı sıra kullanılan değişkenlerdeki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Özellikle girdi değişkenlerindeki çeşitlilik, sonuçlar üzerinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Ancak bu araştırmada, literatürden farklı olarak sağlığın sosyal belirleyicileri merkeze alındığından, ortaya çıkan farklılıklar beklenen bir sonuç olarak değerlendirilmektedir. Böylece, sağlığın sosyal belirleyicilerinin sağlık sistemleri performansı üzerindeki etkisi de açık bir biçimde vurgulanmış olmaktadır.

VZA'nın önemli bir çıktısı da etkin olmayan ülkelerin etkin konuma gelebilmesi için örnek alması gereken ülkeleri belirlemesidir. Batı, Kuzey ve Güney Avrupa ülkelerinden oluşan kümenin etkin duruma gelebilmeleri için İtalya, İspanya, İsveç, Portekiz ve Fransa'yı referans almalıdır. Bu ülkeler arasında en fazla referans gösterilen ülke İtalya (5 kez) olup, ülkenin sağlık sisteminin etkinliği bakımından öne çıktığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, İsveç, İspanya ve İrlanda 3'er kez, Portekiz, Çekya, Fransa, Estonya, Finlandiya, Malta, Yunanistan ve Litvanya 1'er kez referans gösterilmiştir. Doğu, Güneydoğu Avrupa ülkeleri ve aday ülkelerden oluşan kümeden ise etkin olmayan ülkelerin Slovakya, Romanya, Bulgaristan, Ukrayna, Arnavutluk, Hırvatistan, Bosna-Hersek ve Karadağ'ı referans almaları gerektiği tespit edilmiştir. Bu ülkeler arasında en fazla referans gösterilen ülke Ukrayna'dır (3 kez). Bu grupta özellikle Ukrayna'nın

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

öne çıkması dikkat çekicidir. Ekonomik ve politik zorluklara rağmen Ukrayna'nın (Bulduk vd., 2023) belirli göstergelerde görece yüksek bir etkinlik sergilemesi, sınırlı kaynakların verimli kullanımının sağlık sistemlerinde belirleyici olabileceğini göstermektedir. Hırvatistan ve Karadağ 2'şer kez, Gürcistan, Slovakya, Romanya, Bulgaristan, Arnavutluk, Moldova ve Bosna-Hersek 1'er kez referans gösterilmiştir. Her iki kümede de ülkelerin yaklaşık olarak %60'ının etkin olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte, Doğu, Güneydoğu Avrupa ve aday ülkelerine kıyasla Batı, Kuzey ve Güney Avrupa ülkelerinin etkinliklerinin küçük bir farkla da olsa daha yüksek olduğu saptanmıştır. Bazı yüksek gelirli ülkelerin, daha fazla kaynağa sahip olmasına karşın, her zaman daha iyi sağlık çıktıları sergileyememektedir. Bu durum, söz konusu sağlık sistemlerinde kaynak kullanımına ilişkin belirgin verimsizliklerin bulunduğunu göstermektedir (Lee ve ark., 2024). Nitekim, diğer sosyal belirleyicilerin etkisi de açıktır. Bu durum aynı küme içindeki ülkelerin etkinlik farklılıklarını açıklamaktadır.

VZA'da etkin olmayan ülkelerin etkin konuma gelebilmesi için iyileştirme yapması gereken değişkenler belirlenmektedir. Buna göre Almanya, Avusturya ve Danimarka'nın DBYS ve SYY göstergelerini, Almanya, Avusturya, Danimarka, yanı sıra Güney Kıbrıs ve Lüksemburg'un ASS göstergelerinde iyileştirme yapması gerektiği belirlenmiştir. Letonya, Macaristan, Sırbistan'ın ise DBYS, SYY ve ASS değişkenlerinde iyileştirme yapması gerektiği tespit edilmiştir. DBYS göstergesindeki iyileşme, büyük ölçüde yaşam tarzına yönelik politikaların güçlendirilmesi ve yaşlı nüfusun ihtiyaçlarına odaklanan sağlık hizmetlerinin geliştirilmesiyle mümkün olabilir. SYY'nin artırılması ise hastalıkların erken tanı ve tarama programlarıyla tespit edilmesi, kronik hastalıkların etkin yönetimi ve yaşam kalitesini yükseltici sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılmasıyla sağlanabilir. ASS göstergelerinde iyileşme için ise koruyucu sağlık hizmetlerinin güçlendirilmesi ve sosyoekonomik eşitsizliklerin azaltılmasına yönelik politikaların hayata geçirilmesi kritik önem taşımaktadır.

Bu genel çerçevenin ötesinde, etkin olmayan her bir ülke için sosyal belirleyiciler temelinde somut, ölçülebilir ve uygulanabilir politika önerileri geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Almanya, Küme 0'daki etkin olmayan ülkeler arasında en büyük iyileştirme hedefini taşımakta olup DBYS, SYY ve ASS göstergelerinin tamamında etkinlik sınırına ulaşabilmek için %2,13'lük artış gerekmektedir (Tablo 7). VZA, Almanya'nın bu boşluğu kapatmasında İtalya, İspanya, İsveç, Portekiz ve Fransa'yı referans alması gerektiğini göstermektedir. Söz konusu ülkelerin Almanya ile benzer ya da daha düşük GSYH'ye sahip olmasına karşın daha yüksek SYY ve DBYS değerleri elde etmesi, etkinlik farkının kaynaktan değil sosyal belirleyicilerin yönetiminden kaynaklandığına işaret etmektedir. Nitekim Almanya'nın alkol tüketimi (10,70 litre kişi başına), küme 0 ortalamasının (9,09) üzerinde seyretmekte; yükseköğretim oranı ise küme ortalamasının (%35,1) belirgin biçimde altında kalmaktadır (%28,7). Bu iki göstergenin SYY'yi sınırlayan temel mekanizmalar olduğu, Adler ve Newman'ın (2002) eğitim düzeyi ile sağlık davranışı arasındaki ilişkiyi belgeleyen çalışmasıyla desteklenmektedir. Purshouse vd. (2010), minimum birim fiyatlandırma (MBF) politikasının yıllık alkole bağlı ölümleri %4,3 oranında azaltabileceğini ve uzun vadede sağlıklı yaşam yılı kazanımlarını önemli ölçüde artırabileceğini ortaya koymuştur. Almanya'da birim alkol MBF uygulaması ile yıllık alkol tüketiminde azalmalar sağlayabilir. Buna ek olarak, Almanya'nın yükselen yaşlı nüfus oranı (%65+ nüfus payı>%22) gözetilerek birinci basamak ve sosyal hizmetlerin entegrasyonuna dayalı yaşlı bakım modellerinin genişletilmesi, SYY göstergesini doğrudan etkileyecek bir müdahale alanı oluşturmaktadır. Valentijn ve arkadaşları (2013), birincil bakım temelli entegre bakım modellerinin kronik hastalık yönetiminde hasta sonuçlarını iyileştirdiğini ve sağlıklı yaşam yılı kazanımlarını artırdığını saptamıştır. Bu çerçevede, Almanya'nın referans ülkelerin davranışsal risk faktörü yönetimi ve yükseköğretim erişimi politikalarını inceleyerek alkol tüketimini azaltmaya ve eğitime katılımı artırmaya yönelik entegre sosyal politikalar geliştirmesi, öngörülen iyileştirme hedeflerine ulaşmasını mümkün kılabilir.

Avusturya için VZA'nın öngördüğü iyileştirme hedefi, DBYS, SYY ve ASS göstergelerinde %2,04'lük artıştır (Tablo 7). Referans ülkeler olarak belirlenen İtalya, İsveç ve İspanya, Avusturya'dan daha düşük alkol tüketimi ile daha iyi SYY değerleri sergilemektedir. Avusturya'nın alkol tüketimi (11,30 litre), küme 0 ülkeleri arasında en yüksek düzeyde olup tütün kullanımı da (%20,6) küme ortalamasının (%17,8) üzerindedir. SYY'nin (60,4 yıl) küme ortalamasının (62,9) altında kalması, bu iki davranışsal risk faktörünün sağlıklı yaşam yılları üzerindeki baskısıyla doğrudan açıklanabilmektedir. Marmot vd.'nin (2008) bulguları, davranışsal risklerin azaltılmasına yönelik politikaların sağlık çıktıları üzerinde yüksek gelir düzeyinde dahi belirleyici etkiler yarattığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Avusturya'nın referans ülkeler olan İtalya, İsveç ve İspanya'nın alkol ve tütün azaltım politikalarını inceleyerek kendi sosyal politika çerçevesine uyarlaması, SYY boşluğunun kapatılmasına en doğrudan katkıyı sağlayacak müdahale

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

alanı olarak değerlendirilebilir. ASS göstergesindeki %2,04'lük iyileştirme için ise bireylerin kendi sağlığına ilişkin algılarını güçlendirecek toplum temelli ruh sağlığı destek hizmetlerinin yaygınlaştırılması öncelikli eylem alanı olarak önerilmektedir.

Danimarka için DBYS, SYY ve ASS göstergelerinde %2,00 oranında iyileştirme hedeflenmektedir. Danimarka, küme 0'daki en düşük SYY değerine sahip ülkedir (56,3 yıl); bu değer, VZA'nın belirlediği %2,00'lük iyileştirme hedefiyle birlikte düşünüldüğünde küme ortalamasının (62,9 yıl) 6,6 yıl gerisinde kalındığına işaret etmektedir. Bu bulgu, Danimarka'nın oldukça yüksek GSYH'si (SGP'ye göre 125) ve sanitasyon altyapısı (%99,60) göz önünde bulundurulduğunda belirgin bir paradoks oluşturmaktadır. Bradley vd.'nin (2011) sosyal harcamaların sağlık çıktıları üzerindeki belirleyiciliğini ortaya koyan araştırması, bu paradoksu açıklamada önem taşımaktadır: yüksek sağlık harcamalarının SYY üzerindeki etkisi, sağlığın sosyal belirleyicilerine yönelik bütüncül politikalar olmaksızın sınırlı kalabilmektedir. Nitekim Danimarka'nın obezite oranı (%52,9), referans ülke konumundaki İtalya ve İspanya'nın değerleriyle kıyaslandığında daha yüksek seyretmektedir. Bu çerçevede, Danimarka'nın fiziksel aktivite, beslenme kalitesi ve obezitenin yönetimi konularında referans ülke pratiklerini esas alan politikalar geliştirmesi, SYY açığının kapatılmasında en doğrudan etki yaratabilecek alan olduğu düşünülmektedir.

Güney Kıbrıs'ta ASS göstergesinde %0,13'lük iyileştirme boşluğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte, bu sınırlı etkinlik boşluğunun arka planında küme 0 ülkeleri arasında en yüksek tütün kullanım oranı (%35,6) yer almakta; bu değer küme ortalamasının (%17,8) neredeyse iki katına ulaşmaktadır. Bu doğrultuda Güney Kıbrıs'ın sağlık politika önceliklerinin tütün kullanımını azaltmaya odaklanması; başta koruyucu sağlık hizmetleri ve sağlık okuryazarlığı politikaları aracılığıyla algılanan sağlık statüsündeki kaybın telafi edilmesi yönünde olması gerektiği düşünülmektedir. Lüksemburg'da VZA'nın belirlediği iyileştirme gereksinimi yalnızca ASS göstergesinde ve son derece sınırlı düzeydedir (%=0,09). Bu minimal etkinlik açığı üç faktörün etkileşimiyle açıklanabilir: birincisi, küme 0 ülkeleri arasında en düşük sanitasyon erişim oranından biri olan %97,59; ikincisi, son derece yüksek GSYH'ye (SGP'ye göre 242) karşın SYY'nin (60,2 yıl) küme ortalamasının (62,9) altında kalması; üçüncüsü, Popić ve Schneider'in (2018) Doğu–Batı karşılaştırmasında vurguladığı kurumsal güven mekanizmalarının, yüksek gelirli ancak heterojen nüfus yapısına sahip ülkelerde algılanan sağlık üzerindeki etkisi şeklindedir. Bu ülkenin yüksek göçmen işgücü oranı (%47 yabancı doğumlu nüfus) gözetilerek, farklı dil ve kültürel arka plandan gelen bireyler için sağlık okuryazarlığını artırmaya yönelik çok dilli sağlık bilgi platformlarının oluşturulması ve işyeri ruh sağlığı destek programlarının yasal zorunluluk haline getirilmesi önerilmektedir.

Küme 1'deki etkin olmayan ülkeler arasında Letonya, en bütünleşik sosyal belirleyici risk profilini taşımaktadır. VZA, DBYS, SYY ve ASS göstergelerinin tamamında %1,64'lük iyileştirme gerekliliği öngörmekte; referans ülke olarak Ukrayna, Hırvatistan ve Karadağ'ı işaret etmektedir (Tablo 8). Bu referans ülkelerin Letonya'dan daha düşük kaynak düzeyine sahip olmasına karşın daha yüksek SYY (52,7—küme 1'in en düşüğü) sergileyebilmesi, etkinlik açığının yapısal niteliğini ortaya koymaktadır. Letonya'nın alkol tüketimi (11,70 litre), küme 1 ortalamasının (8,67) belirgin biçimde üzerindedir ve bu değer sanitasyon erişimindeki kritik eksiklikle (%92,44—tüm analiz örnekleminin en düşük değerlerinden biri) birlikte DBYS ve SYY üzerinde çift yönlü baskı oluşturmaktadır. Bu doğrultuda Letonya'nın öncelikle sanitasyon altyapısını referans ülkeler düzeyine çıkarması ve alkol tüketimini azaltmaya yönelik kapsamlı halk sağlığı politikaları geliştirmesi, öngörülen iyileştirme hedeflerine ulaşılmasında en belirleyici politika eksenlerini oluşturmaktadır.

Macaristan için VZA'nın öngördüğü iyileştirme hedefi, küme 1'deki en yüksek etkinlik açığını yansıtmakta ve DBYS, SYY, ASS göstergelerinin tamamında %1,80 artış gerektirmektedir (Tablo 8). Referans ülke olarak Ukrayna ve Arnavutluk belirlenen Macaristan'ın en belirgin sosyal belirleyici sorunu, tüm analiz örneklemi içinde en yüksek obezite oranına sahip olmasıdır (%62,2). Buna ek olarak tütün kullanım oranı (%24,9), küme 1 ortalamasının (%27,2) yakınında seyretmekte; yükseköğretim oranı ise hem küme 1 (%23,8) hem de küme 0 (%35,1) ortalamalarının altında kalmaktadır (%25,8). Adler ve Newman'ın (2002) vurguladığı üzere eğitim kazanımları ile sağlık davranışları arasındaki güçlü ilişki, yükseköğretim oranı düşük topluluklarda obezite ve tütün tüketimi gibi önlenebilir risk faktörlerinin daha yaygın gözlemlenmesiyle paralellik göstermektedir. Küresel Hastalık Yükü Raporunda (2016), 200 ülkede 1975-2014 döneminde yetişkin vücut kitle indeksi eğilimlerini inceleyen kapsamlı analizinde, Macaristan'ın obezite prevalansındaki artış hızının Avrupa ortalamasının üzerinde seyrettiğini ortaya koymuştur. Tütün kullanım oranları da Macaristan'da AB ortalamasının belirgin biçimde üzerinde kalmaya devam etmektedir. Bu çift yük göz önünde bulundurulduğunda, Macaristan için entegre bir 'Sağlıklı Yaşam Ulusal Eylem Planı' çerçevesinde hem tütün hem de obezite müdahalelerinin eşzamanlı uygulanması gerekmektedir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Cecchini ve arkadaşları (2010) tarafından modellenen eş-zamanlı müdahale senaryoları, tek bir risk faktörü üzerine odaklanan yaklaşımlara kıyasla sağlıklı yaşam yılı kazanımlarını %40-60 oranında daha fazla artırdığını göstermektedir. Macaristan için ölçülebilir hedefler şöyle belirlenebilir: Yetişkin sigara prevalansının mevcut düzeyden beş yüzde puan düşürülmesi, okul çağı çocuklarında obezite oranının üç yüzde puan azaltılması ve birinci basamak hekimi başına kronik hastalık kayıt kapasitesinin iki katına çıkarılması. Ek olarak, düşük gelirli haneler için hedeflenmiş gıda sübvansiyonları ile sağlıklı gıda erişim programlarının hayata geçirilmesi, yükseköğretime erişimin genişletilmesi ve fiziksel aktivite politikalarının öncelikli politika aracı olarak önerilmektedir.

Sırbistan, küme 1'deki etkin olmayan ülkeler arasında DBYS, SYY ve ASS göstergelerinde %1,29'luk iyileştirme gerektirmekte olup referans ülke olarak Karadağ ve Ukrayna gösterilmektedir (Tablo 8). Sırbistan'ın sosyal belirleyici profili incelendiğinde, tütün kullanım oranının (%39,5) tüm analiz örneklemi genelinde en yüksek değeri oluşturduğu ve küme 1 ortalamasının (%27,2) yaklaşık 1,5 katına ulaştığı görülmektedir. Buna ek olarak, Sırbistan'ın GSYH düzeyi (49) küme 1 ortalamasının (63) belirgin biçimde altında seyretmekte; yükseköğretim oranı (%23,3) da küme içinde en düşük değerler arasında yer almaktadır. Sırbistan'ın referans ülkelerinin tütün kontrol politikaları ve yükseköğretim erişimi konusundaki uygulamalarını model alarak tütün tüketimini azaltmaya ve eğitim düzeyini yükseltmeye yönelik entegre politikalar geliştirmesi, öngörülen DBYS, SYY ve ASS iyileştirme hedeflerine ulaşılmasında temel koşul niteliği taşımaktadır.

Bu çalışma kısıtlarla değerlendirilmelidir. Araştırmanın birinci kısıtı, değişken seçimi süreciyle ilgilidir. Sağlığın sosyal belirleyicileri arasında teorik önemi yadsınamaz olan sosyal harcama ve fiziksel aktivite gibi değişkenler, 2023 yılı için 36 ülkeyi kapsayan veri setinde gözlem kaybı oranının %25'in üzerinde seyretmesi nedeniyle analiz dışında bırakılmıştır. Bu karar, değişken seçimi protokolüne uygun olmakla birlikte, araştırmanın kapsamını daraltmaktadır. Nitekim sosyal harcamanın sağlık sistemi etkinliği üzerindeki etkisini belgeleyen çalışmalar (Bradley vd., 2011) ve fiziksel aktivitenin sağlıklı yaşam yılları üzerindeki belirleyiciliğini ortaya koyan araştırmalar göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu değişkenlerin modele dahil edilmemesinin etkinlik sınırı tahminlerini kısmen etkileyebileceği öngörülmektedir. Gelecek araştırmalarda çalışmada kullanılan değişkenlerin uzun soluklu veri toplama süreçleriyle elde edilmesi, ya da Stekhoven ve Bühlmann'ın (2012) MissForest algoritması gibi karma veri tipleriyle başa çıkabilen daha güçlü atama yöntemlerinin uygulanması, modelin kapsayıcılığını anlamlı düzeyde artırabilecektir. İkinci kısıt ise, araştırmanın 2023 yılıyla sınırlı kesitsel yapısından kaynaklanmaktadır. Aynı analitik çerçevenin yıllık panel verisiyle tekrarlanması, özellikle Küme 1 ülkelerinin geçiş dönemindeki etkinlik değişimlerini ve sosyal belirleyici politikalarının uzun vadeli etkilerini değerlendirmek açısından önemli bir katkı sağlayabilir. Malmquist Toplam Faktör Verimliliği İndeksi gibi zaman boyutunu kapsayan VZA türevlerinin uygulanması, bu doğrultuda değerlendirilebilecek yöntemsel bir seçenek olarak öne çıkabilir (Akbulut, 2023).

Bu araştırmada AB'ye üye ve aday ülkelerin sağlık sistemi etkinliğini değerlendirmede kişi başına düşen GSYH, alkol tüketimi, tütün kullanımı, eğitim, temel sanitasyon, aşırı kilolu veya obez girdi değişkenleri ile DBYS, SYY ve ASS çıktı değişkenleri kullanılmıştır. Araştırma sonuçları, Avrupa Birliği ülkelerinin sağlık sistemi etkinliğini, kullanılan değişkenler bağlamında ortaya koymakta ve ülkeler arasındaki farklılıkların bu göstergeler üzerinden değerlendirilmesine imkân sağlamaktadır. Farklı değişkenlerin kullanılması araştırma sonuçlarını değiştirebilir. Sağlık sistemlerinin etkinliğini değerlendiren birçok araştırma bulunmakla birlikte, sosyal belirleyiciler bağlamında araştırmaya rastlanmamış olması, bu konuda araştırmaların artırılması gerekliliğini kanıtlamaktadır. Bu doğrultuda sağlığın sosyal belirleyicileri olan farklı değişkenleri ele alan araştırmalar yapılması faydalı olacaktır. Gelecek araştırmalarda, sosyal belirleyiciler ile sağlık sistemlerinin etkinliğinin farklı analiz teknikleriyle ve farklı ülke gruplarında ele alınması faydalı olacaktır. Son olarak şuna da dikkat çekmek gerekir ki VZA, ülkelerin göreli etkinliğini sayısal olarak ortaya koymakla birlikte, verimsizliğin arkasındaki kurumsal ve politika boyutlu nedenleri doğrudan açıklayamamaktadır. Elde edilen nicel bulguların, ülkelerin sağlık politikası yapısı, finansman modeli, yönetişim kapasitesi ve tarihsel kurumsal miras gibi nitel verilerle ilişkilendirilerek yorumlanması, verimsizliğin temel nedenlerinin daha derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu nedenle gelecek araştırmalarda VZA bulgularının nitel analiz yöntemleriyle bütünleştirildiği karma yöntemli yaklaşımların benimsenmesi önerilmektedir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Etik Beyan

"Avrupa Birliği Ülkelerinde Sağlık Sitemlerinin Etkinliği: Sağlığın Sosyal Belirleyicileri Bağlamında Bir Değerlendirme" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma da etik kurul kararı zorunluluğu bulunmamaktadır.

Ethical Declaration

During the writing process of the study "*The Effectiveness of Healthcare Systems in European Union Countries: An Assessment in the Context of Social Determinants of Health*" scientific rules, ethical and citation rules were followed. No falsification was made on the collected data and this study was not sent to any other academic publication medium for evaluation. Ethics Committee Permission is not required.

Çatışma Beyanı

Bu araştırma ile ilgili herhangi bir kişi veya kurumla çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Declaration of Conflict

There is no potential conflict of interest in the study.

Yapay Zeka ve Türleri Kullanım Beyanı

Bu makalenin yazımında etik kurallara uygun olarak yapay zekâ türlerinden faydalanılmıştır. *Grammarly* adlı yapay zekâ aracının dil ve üslup düzenleme amacıyla kullanıldığını beyan ederim.

Statement of Use for Artificial Intelligence and Its Types

In writing this article, I have made use of various types of artificial intelligence in accordance with ethical guidelines. I hereby declare that I used the artificial intelligence tool *Grammarly* for language and style editing purposes.

Veri Paylaşım Beyanı

Bu çalışmanın verilerini, bulguların doğrulanması amacıyla, makul bir talep üzerine "etik ilkeler ve yayın politikası"nın ilgili kısmında belirtilen şartlara göre paylaşabileceğimi beyan ederim

Data Sharing Statement

I declare that, upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, I can share the data of this study according to the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy".

Kaynakça

Adler, N. ve Newman, K. (2002). Socioeconomic disparities in health: pathways and policies. *Health Affairs*, 21(2), 60-76. https://doi.org/10.1377/hlthaff.21.2.60

Afonso, A., & St Aubyn, M. (2006). Relative efficiency of health provision: A DEA approach with non-discretionary inputs. ISEG-UTL economics working paper, (33). https://doi.org/10.1371/journal.pone.0294653

Akbulut, F. (2023). Avrupa Birliği'ne üye ülkelerin ve Türkiye'nin harcama göstergelerinin etkinliğinin malmquist index ve VZA yöntemiyle incelenmesi. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 13(3), 3491-3509.

Alabbas, F., Abbas, A., Alabbas, H., Alabbas, H., Albaqami, Q., … ve Jamhour, A. (2024). Understanding the role of social determinants in shaping chronic disease outcomes: a comprehensive review. *Journal of Ecohumanism*, 3(8), 918-927. https://doi.org/10.62754/joe.v3i8.4778

Álvarez-Gálvez, J. (2018). Multidimensionality of health inequalities: a cross-country identification of health clusters through multivariate classification techniques. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(9), 1900. https://doi.org/10.3390/ijerph15091900

Arhin, K., & Asante-Darko, D. (2023). Performance evaluation of national healthcare systems in the prevention and treatment of non-communicable diseases in sub-Saharan Africa. Plos one, 18(11), e0294653.

Azur, M. J., Stuart, E. A., Frangakis, C., ve Leaf, P. J. (2011). Multiple imputation by chained equations: what is it and how does it work?. *International Journal of Methods in Psychiatric Research*, 20(1), 40–49. https://doi.org/10.1002/mpr.329

Bağrıaçık, E. A. (2021). Covıd-19 ile mücadelede OECD ve AB üye ülkeleri karşısında türkiye'nin etkinliğinin değerlendirilmesi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (60), 215-233. https://doi.org/10.18070/erciyesiibd.970420

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Bambra, C. (2011). Health inequalities and welfare state regimes: theoretical insights on a public health 'puzzle'. *Journal of Epidemiology & Community Health,* 65(9), 740-745. https://doi.org/10.1136/jech.2011.136333

Banker, R. D., Charnes, A., ve Cooper, W. W. (1984). Some models for estimating technical and scale inefficiencies in data envelopment analysis. *Management Science*, 30(9), 1078–1092.

Bard, D., Laurent, O., Filleul, L., Havard, S., Deguen, S., Ségala, C., … ve Eilstein, D. (2007). Exploring the joint effect of atmospheric pollution and socioeconomic status on selected health outcomes: an overview of the paisarc project. *Environmental Research Letters*, 2(4), 045003. https://doi.org/10.1088/1748-9326/2/4/045003

Boz, C., ve Sur, P. D. H. (2016). Avrupa Birliği üyesi ve aday ülkelerin sağlık harcamaları açısından benzerlik ve farklılık analizi. *Sosyal Güvence*, (9), 23-46.

Bradley, E., Elkins, B., Herrin, J., ve Elbel, B. (2011). Health and social services expenditures: associations with health outcomes. *BMJ Quality & Safety*, 20(10), 826-831. https://doi.org/10.1136/bmjqs.2010.048363

Breiman, L. (2001). Random forests. *Machine Learning*, 45(1), 5–32. https://doi.org/10.1023/A:1010933404324

Bulduk, K. D., Küpcü, B., ve Piyal, B. (2023). Ukrayna krizi-sığınmacılar ve ev sahipliği yapan ülkeler açısından halk sağlığı riskleri. *Sağlık ve Toplum*, 33(2), 22-31.

Cecchini, M., Sassi, F., Lauer, J. A., Lee, Y. Y., Guajardo-Barron, V. ve Chisholm, D. (2010). Tackling of unhealthy diets, physical inactivity, and obesity: health effects and cost-effectiveness. *The Lancet*, 376(9754), 1775-1784. https://doi.org/10.1016/S0140-6736(10)61514-0

Charnes, A., Cooper, W. W., ve Rhodes, E. (1978). Measuring the efficiency of decision making units. *European Journal of Operational Research*, 2(6), 429–444

Chen, L., Xie, X., Yao, Y., Huang, W., & Luo, G. (2024). A hybrid data envelopment analysis–random forest methodology for evaluating green innovation efficiency in an asymmetric environment. *Symmetry*, 16(8), 960. https://doi.org/10.3390/sym16080960

Chisholm, D., Sweeny, K., Sheehan, P., Rasmussen, B., Smit, F., Cuijpers, P. ve Saxena, S. (2016). Scaling-up treatment of depression and anxiety: a global return on investment analysis. *The Lancet Psychiatry*, 3(5), 415-424. https://doi.org/10.1016/S2215-0366(16)30024-4

Cinaroglu, S. (2020). Integrated k-means clustering with data envelopment analysis of public hospital efficiency. *Health care management science*, 23(3), 325-338. https://doi.org/10.1007/s10729-019-09491-3

Cooper, W. W., Seiford, L. M. ve Tone, K. (2007). Data envelopment analysis: A comprehensive text with models, applications, references and DEA-Solver software (2nd ed.). Springer.

Demirci, Ş., Konca, M. ve İlgün, G. (2020). Sağlık finansmanının sağlık sistemleri performansına etkisi: Avrupa Birliği üyesi ve adayı ülkeler üzerinden bir değerlendirme. *Sosyoekonomi*, 28(43), 229-242. https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2020.01.13

Dixit, D., Taneja, V., B, S. ve Kandhuri, T. (2022). Knowledge, attitude, beliefs and perception of periodic health checkup among the general public across dehradun, uttarakhand. https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-2093556/v1

Dong, Y. ve Peng, C. Y. J. (2013). Principled missing data methods for researchers. *SpringerPlus*, 2(1), 222. https://doi.org/10.1186/2193-1801-2-222

Dünya Bankası (2025). Health nutrition and population statistics. Erişim adresi: https://databank.worldbank.org/source/health-nutrition-and-population-statistics

Dyson, R. G., Allen, R., Camanho, A. S., Podinovski, V. V., Sarrico, C. S. ve Shale, E. A. (2001). Pitfalls and protocols in DEA. *European Journal of Operational Research*, 132(2), 245–259. https://doi.org/10.1016/S0377-2217(00)00149-1

European Union (2025). EU countries. Erişim adresi: https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/eu-countries_en

Eurostat (2025). Database. Erişim adresi: https://ec.europa.eu/eurostat/data/database

Fichman, M., & Cummings, J. N. (2003). Multiple imputation for missing data: Making the most of what you know. Organizational research methods, 6(3), 282-308.

Gavurova, B., Kocisova, K., & Sopko, J. (2021). Health system efficiency in OECD countries: dynamic network DEA approach. *Health Economics Review*, 11(1), 40.

Girginer, N. (2013). Çok boyutlu ölçekleme ve kümeleme analizi ile sağlık göstergeleri bakımından Türkiye'nin AB üyesi ülkelerle karşılaştırılması. *İktisat İşletme ve Finans*, 28(323), 55-72.

Gómez-Gallego, J. C., Gómez-Gallego, M., García-García, J. F., & Faura-Martinez, U. (2021, September). Evaluation of the efficiency of European health systems using fuzzy data envelopment analysis. *In Healthcare*, 9(10), 1270. https://doi.org/10.3390/healthcare9101270

Gökgöz, F., ve Yıldırım, İ. (2024). Türkiye ve AB ülkelerinin sağlık ar-ge faaliyetlerinin etkinlik analizi. *Sağlıkta Performans ve Kalite Dergisi*, 21(2), 136-156.

Güzel, İ. ve Gider, Ö. (2023). Sağlık alanında veri zarflama analizi ve malmquist toplam faktör verimlilik indeksi ile etkinlik ölçümü: Türkiye ve Avrupa Birliği ülkeleri'nde bir uygulama. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 26(1), 219-236

Işıkçelik, F. (2025). OECD ülkelerinin sağlık iş gücü performansının veri zarflama analizi ile değerlendirilmesi. *BANÜ Sağlık Bilimleri ve Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 251-264. doi: 10.46413/ boneyusbad.1533349

Jain, A. K. (2010). Data clustering: 50 years beyond k-means. *Pattern Recognition Letters*, 31(8), 651–666.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Joo, Y. (2025). Comparative Efficiency Analysis of OECD Health Systems: FDH vs. Machine Learning Approaches with Efficiency Analysis Trees (EAT and RFEAT). *Cost Effectiveness and Resource Allocation*, 23(1), 4. https://doi.org/10.1186/s12962-025-00607-x

Kaim, A. ve Saban, M. (2023). Dynamic trends in sociodemographic disparities and covid-19 morbidity and mortality-a nationwide study during two years of a pandemic. *Healthcare*, 11(7), 933. https://doi.org/10.3390/healthcare11070933

Kasman, S., Kasman, A. ve Gökalp, G. (2019). Efficiency and productivity convergence in health care systems: evidence from EU member countries. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 46(2), 227–250.

Köse, A. (2024). Avrupa Birliği ile ekonomik kalkınma ve işbirliği örgütü üyesi ülkelerdeki sağlık sistemi performansının değerlendirilmesi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1002-1035. https://doi.org/10.18074/ckuiibfd.1439674

Kuosmanen, T. (2009). Data envelopment analysis with missing data. *Journal of the Operational Research Society*, 60(12), 1767–1774. https://doi.org/10.1057/jors.2008.132

Kujawska, J. (2021). Health system efficiency in European countries: network data envelopment analysis approach. *European Research Studies Journal.* 24 (2), 1095-1117

Landis, J. R., & Koch, G. G. (1977). An application of hierarchical kappa-type statistics in the assessment of majority agreement among multiple observers. *Biometrics*, 363-374.

Lee, L., Chiu, Y., Liu, F., Lin, T. ve Chang, T. (2024). Valuating the efficiency of social security and healthcare in oecd countries from a sustainable development. *Cost Effectiveness and Resource Allocation*, 22(1), 53. https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-4022515/v1

Lupu, D. ve Tiganasu, R. (2022). Covid-19 and the efficiency of health systems in Europe. *Health Economics Review*, 12(14), 1-15.

Marmot, M., Friel, S., Bell, R., Houweling, T. A. ve Taylor, S. (2008). Closing the gap in a generation: health equity through action on the social determinants of health. *The Lancet*, 372(9650), 1661–1669. https://doi.org/10.1016/S0140-6736(08)61690-6

Mbau, R., Musiega, A., Nyawira, L., Tsofa, B., Mulwa, A., Molyneux, S., ... & Barasa, E. (2023). Analysing the efficiency of health systems: a systematic review of the literature. *Applied health economics and health policy,* 21(2), 205-224. https://doi.org/10.1007/s40258-022-00785-2

McHenry, R., Moultrie, C., Quasim, T., Mackay, D. ve Pell, J. (2022). Association between socioeconomic status and outcomes in critical care: a systematic review and meta-analysis. *Critical Care Medicine*, 51(3), 347-356. https://doi.org/10.1097/ccm.0000000000005765

Moran, V., Suhrcke, M., & Nolte, E. (2023). Exploring the association between primary care efficiency and health system characteristics across European countries: a two-stage data envelopment analysis. *BMC health services research*, 23(1), 1348. https://doi.org/10.1186/s12913-023-10369-y

Moreno-Enguix, M.R., Gómez-Gallego, J. C. ve Gómez Gallego, M. (2018). Analysis and determination the efficiency of the European health systems. *The International Journal of Health Planning and Management*, 33(1), 136-154

NCD Risk Factor Collaboration. (2016). Trends in adult body-mass index in 200 countries from 1975 to 2014: a pooled analysis of 1698 population-based measurement studies with 19·2 million participants. *The Lancet*, 387(10026), 1377-1396. https://doi.org/10.1016/S0140-6736(16)30054-X

OECD (2025). Data explorer. Erişim adresi: https://data-explorer.oecd.org/?fs[0]=Topic%2C0%7CHealth%23HEA%23&pg=0&fc=Topic&bp=true&snb=85

Öz, B., Taban, S. ve Kar, M. (2009). Kümeleme analizi ile Türkiye ve AB ülkelerinin beşeri sermaye göstergeleri açısından karşılaştırılması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 1-29.

Park, B., Macias, A., Fisch, K., Simpson, S., Chen, J. ve Gabriel, R. (2024). The association of social determinants of health with reported daily pain scores among patients with a history of chronic pain using the "all of us" research program. *Anesthesia & Analgesia*, 140(3), 732-735. https://doi.org/10.1213/ane.0000000000007211

Popić, T. ve Schneider, S. (2018). An east–west comparison of healthcare evaluations in europe: do institutions matter?. *Journal of European Social Policy*, 28(5), 517-534. https://doi.org/10.1177/0958928717754294

Purshouse, R. C., Meier, P. S., Brennan, A., Taylor, K. B. ve Rafia, R. (2010). Estimated effect of alcohol pricing policies on health and health economic outcomes in England: an epidemiological model. *The Lancet*, 375(9723), 1355-1364. https://doi.org/10.1016/S0140-6736(10)60417-8

Rydland, H. T., Fjær, E. L., Eikemo, T. A., Huijts, T., Bambra, C., Wendt, C., … ve Mackenbach, J. P. (2020). Educational inequalities in mortality amenable to healthcare. a comparison of european healthcare systems. *Plos One*, 15(7), e0234135. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0234135

Schneider, S. ve Popić, T. (2018). Cognitive determinants of healthcare evaluations – a comparison of eastern and western european countries. *Health Policy*, 122(3), 269-278. https://doi.org/10.1016/j.healthpol.2017.12.012

Stekhoven, D. J. ve Bühlmann, P. (2012). MissForest—non-parametric missing value imputation for mixed-type data. *Bioinformatics*, 28(1), 112–118. https://doi.org/10.1093/bioinformatics/btr597

Sterling, S., Chi, F., Weisner, C., Grant, R., Pruzansky, A., Bui, S., … ve Pearl, R. (2018). Association of behavioral health factors and social determinants of health with high and persistently high healthcare costs. *Preventive Medicine Reports*, 11, 154-159. https://doi.org/10.1016/j.pmedr.2018.06.017

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Şahin, D. (2017). Sağlık göstergeleri bakımından türkiye'nin avrupa birliği ülkeleri arasındaki yeri: istatistiksel bir analiz. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(2), 55-77.

Teleş, M., Cakmak, C. ve Konca, M. (2018). Avrupa Birliği döngüsündeki ülkelerin sağlık sistemleri performanslarının karşılaştırılması. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 25(3), 811-835. https://doi.org/10.18657/yonveek.381561

Troyanskaya, O., Cantor, M., Sherlock, G., Brown, P., Hastie, T., Tibshirani, R., … ve Altman, R. B. (2001). Missing value estimation methods for DNA microarrays. *Bioinformatics*, 17(6), 520–525. https://doi.org/10.1093/bioinformatics/17.6.520

Valentijn, P. P., Schepman, S. M., Opheij, W. ve Bruijnzeels, M. A. (2013). Understanding integrated care: a comprehensive conceptual framework based on the integrative functions of primary care. International *Journal of Integrated Care*, 13(1), e010. https://doi.org/10.5334/ijic.886

Ward, J. H. (1963). Hierarchical grouping to optimize an objective function. *Journal of the American Statistical Association*, 58(301), 236–244.

Wei, H., Wang, Q., Chen, J., Liang, Z., Wu, Y. ve Luo, H. (2024). Social environment, health cognition, and health behavior: how individuals with non-fixed employment end up with adverse health outcomes in china under the era of vuca?-findings from pls-sem and fsqca. *Frontiers in Public Health*, 12. https://doi.org/10.3389/fpubh.2024.1341213

WHO (2025). Social determinants of health. Erişim adresi: https://www.who.int/health-topics/social-determinants-of-health#tab=tab_1

Yıldırım, H. H. (2005). Avrupa Birliği'ne üye ve aday ülke sağlık sistemlerinin karşılaştırmalı performans analizi: veri zarflama analizine dayalı bir uygulama. *Verimlilik Dergisi*, (4).

EXTENDED ABSTRACT

The effectiveness of healthcare systems constitutes a primary factor in determining the well-being of society and sustainable development. In summary, an effective healthcare system is conducive to the establishment of a healthy society and a healthy economy, and consequently, sustainable development. The social determinants of health have been demonstrated to exert a profound influence on health outcomes, with these effects being shaped by the interaction of various social, economic, and environmental factors. The objective of this study is to assess the relative effectiveness of the health systems of EU member and candidate countries in relation to the social determinants of health, using Data Envelopment Analysis (DEA). The study is of a cross-sectional and descriptive nature. The population of this study comprises European Union member countries, candidate countries, and neighboring countries. The study evaluated a total of 36 countries. The research period was set as 2023, as this is the year for which the most recent data is available. The following input variables were utilised to evaluate the efficiency of countries: The effectiveness of countries was assessed using a range of input and output variables. These included GDP per capita (according to purchasing power parity, PPP), alcohol consumption, tobacco use, education, basic sanitation, overweight or obesity, life expectancy at birth (LEB), healthy life years (HLY), and perceived health status (PHS). Data for 2023 for EU member and candidate countries were obtained from Eurostat, OECD, and World Bank databases. To reduce inter-country heterogeneity and increase the validity of DEA comparisons, homogeneous subgroups were initially created. In this context, countries were divided into two main clusters based on determinants related to health system performance. The initial cluster predominantly comprises Western and Northern European countries (e.g., Luxembourg, Belgium, Sweden, Finland, Germany, the Netherlands, Denmark, France, and Spain). The second group comprises Eastern and Southeastern Europe, as well as candidate countries (e.g., Romania, Bulgaria, Moldova, Georgia, Türkiye, Serbia, Albania, and North Macedonia). In the CCR assessment, models that prioritised output were given greater preference. Initially, the CCR model, predicated on the assumption of constant returns to scale, was estimated, followed by the BCC model, which incorporates the variable returns to scale assumption. Among the countries under consideration, which include those in Western and Northern Europe, Belgium, France, the Netherlands, Malta, Poland, Portugal, Slovenia, Greece, the Czech Republic, Ireland, Spain, Sweden, and Italy, full efficiency scores were achieved. A study of efficiency in several European countries revealed minor efficiency losses in Germany, Austria, Denmark, Estonia, Finland, Cyprus, Lithuania, and Luxembourg. It is recommended that countries exhibiting inefficiency within this cluster utilize Italy, Spain, Sweden, Portugal, and France as exemplars to facilitate the enhancement of their efficiency. Of the countries under discussion, Italy is the most frequently referenced, with a total of five references. However, Sweden, Spain, and Ireland are referenced three times each, while Portugal, the Czech Republic, France, Estonia, Finland, Malta, Greece, and Lithuania are referenced once each. Additionally, it has been determined that Germany, Austria, and Denmark need to enhance their LEB and SYY indicators. Furthermore, Germany, Austria, Denmark, Cyprus, and Luxembourg are required to improve their ASS indicators. Albania, Bosnia

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

and Herzegovina, Bulgaria, Montenegro, North Macedonia, Romania, Slovakia, Türkiye, and Ukraine have achieved complete activity levels within the cluster comprising Eastern and Southeastern Europe and candidate countries. A slight loss of activity has been observed in Georgia, Croatia, Latvia, Hungary, Moldova, and Serbia. It has been determined that the inactive countries in this group are Slovakia, Romania, Bulgaria, Ukraine, Albania, Croatia, Bosnia and Herzegovina, and Montenegro, in order for them to become active. Of these countries, Ukraine is the most frequently referenced, with three mentions. Croatia and Montenegro are referenced twice each, while Georgia, Slovakia, Romania, Bulgaria, Albania, Moldova, and Bosnia and Herzegovina are referenced once each. It has been determined that Latvia, Hungary, and Serbia must implement improvements to the LEB, HLY, and PHS variables. The present study utilized per capita GDP, alcohol consumption, tobacco use, education, basic sanitation, and overweight or obesity as input variables, and LEB, HLY, and PHS as output variables to evaluate the effectiveness of the healthcare systems of Europe Union member and candidate countries. The research results reveal the effectiveness of the healthcare systems in European Union countries, as measured by the variables used, and enable the evaluation of differences between countries based on these indicators. The utilisation of disparate variables has the potential to engender variations in the findings of research studies. Despite the numerous studies conducted on the effectiveness of health systems, the scarcity of research in the context of social determinants underscores the need for further studies in this area. In this regard, further research is required to address the social determinants of health. In subsequent research, it would be advantageous to consider social determinants and the efficacy of healthcare systems through the utilisation of diverse analytical techniques and across various country groups.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3
MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3
ISSN: 1694-7215
Research Paper / Araştırma Makalesi

Yoksulluk ve İşsizliğe Etkileri Açısından Evrensel Temel Gelir ve Zekât: Türkiye Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz

Ubeydullah ŞENER[1] ve İbrahim Halil SUGÖZÜ[2]

Öz

Bu çalışma, literatürde genellikle ayrı ayrı ele alınan evrensel temel gelir ile İslam ekonomisinin önemli bir bileşeni olan zekât mekanizmalarını karşılaştırmalı bir çerçevede incelemektedir. Çalışmada, Türkiye için yoksulluk, işsizlik ve enflasyon göstergeleri ile evrensel temel gelir ve zekâtı temsilen belirlenen değişkenler arasındaki ilişkiler ampirik olarak analiz edilmiştir. Analizde, değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkilerin belirlenmesine imkân tanıyan ARDL sınır testi yaklaşımı kullanılmış ve modelin geçerliliği ilgili tanısal testler aracılığıyla değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, evrensel temel gelir benzeri nakit transfer mekanizmalarının uzun dönemde yoksulluğun azaltılmasına katkı sağladığını ancak maliyet ve olası enflasyonist etkiler nedeniyle dikkatli tasarlanması gerektiğini göstermektedir. Zekât mekanizmasının ise düzenli ve kurumsal bir yapı içinde uygulandığında gelir dağılımını iyileştirme ve yoksulluğu azaltma açısından daha istikrarlı sonuçlar ürettiği tespit edilmiştir. Çalışma bulguları, evrensel temel gelir ve zekâtın birbirine alternatif değil, uygun mali ve kurumsal çerçeveler altında tamamlayıcı sosyal politika araçları olarak değerlendirilebileceğine işaret etmektedir. Bu yönüyle çalışma, sosyal politika tasarımlarına bütüncül bir bakış sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Evrensel Temel Gelir (ETG), Zekat, Yoksulluk, Gelir Dağılımı, Sosyal Politika

Universal Basic Income and Zakat in Terms of Their Effects on Poverty and Unemployment: A Comparative Analysis for Türkiye

Abstract

This study examines universal basic income and zakat, which are generally addressed separately in the literature, within a comparative framework. Using data for Türkiye, the study empirically analyzes the relationships between poverty, unemployment, and inflation indicators and variables representing universal basic income and zakat mechanisms. As the main methodological approach, the ARDL bounds testing technique is employed to identify short- and long-run relationships among the variables, and the validity of the estimated model is assessed through standard diagnostic tests. The findings indicate that universal basic income–type cash transfer mechanisms contribute to poverty reduction in the long run, although their design requires caution due to fiscal costs and potential inflationary pressures. The zakat mechanism, when implemented within a regular and institutionalized framework, is found to produce more stable outcomes in terms of improving income distribution and alleviating poverty. The results further suggest that universal basic income and zakat should not be viewed as alternative policy tools but rather as complementary social policy instruments under appropriate fiscal and institutional conditions. In this respect, the study aims to contribute to literature by offering a more holistic perspective for the design of inclusive and sustainable social policy frameworks, particularly in developing economies.

Keywords: Universal Basic Income (UBI), Zakat, Poverty, Income Distribution, Social Policy

Atıf İçin / Please Cite As:

Şener, U. ve Sugözü, İ. H. (2026). Yoksulluk ve işsizliğe etkileri açısından evrensel temel gelir ve zekât: Türkiye üzerine karşılaştırmalı bir analiz. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (3), 971-986. https://doi.org/10.33206/mjss.1873987

Geliş Tarihi / Received Date: 28.01.2026 **Kabul Tarihi / Accepted Date:** 11.06.2026

[1] Öğr. Gör. Dr. - Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, İktisadi ve İdari Programlar Bölümü, Pazarlama Pr., ubeydullah.sener@manas.edu.kg,
ORCID: 0000-0002-3170-7418
[2] Prof. Dr. - Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ihsugozu@yildiz.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-1861-3118

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Giriş

Evrensel Temel Gelir (ETG) modeli, ekonomik eşitsizliklerin derinleşmesi ve sosyal refah programlarının yeniden yapılandırılması ihtiyacı ile birlikte küresel düzeyde artan bir ilgiyle tartışılmaktadır. Zekat uygulamasının ise yoksulluk ve gelir eşitsizliğiyle mücadelede önemli rol oynadığı bilinmektedir. Bu nedenle gelir adaleti ve sosyal refah hem modern ekonomi teorilerinde hem de dini öğretilerde önemli bir yere sahiptir. Yoksulluğun azaltılması ve gelir eşitsizliğin giderilmesi için geliştirilen modeller, toplumların daha adil yönetilmesine katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda ETG ve zekat, hangi dini ve felsefi temellere dayanırsa dayansın benzer amaçları nedeniyle karşılaştırılmaya değer iki iktisadi uygulamadır.

Orijinal adı Universal Basic Income (UBI) olan ETG, belirli bir bölgede yaşayan tüm vatandaşların herhangi bir koşul ve teste tabi tutulmaksızın devlet tarafından düzenli bir gelirin taahhüt edildiği radikal bir politika önerisi olarak literatüre girmiştir (Standing, 2017). Tarihsel bir geçmişe dayanan bu fikir, basit ve radikal özelliklere sahip olmakla birlikte karmaşık felsefelere dayanmaktadır (Widerquist vd., 2017). Son yıllarda sıkça ortaya çıkan finansal krizler ve teknolojik ilerlemenin (yapay zekâ ve robotların yoğun kullanımı) işgücü piyasalarına etkileri (Acemoğlu ve Restrepo, 2018) gibi sorunlara alternatif bir çözüm olarak önerilmektedir (De Vries vd., 2020; Sapmaz, 2021).

Ütopik bir fikirden uygulanabilen bir para politikasına evrilen ETG, Orta Çağ'dan bu yana farklı coğrafyalarda zaman zaman gündeme gelse de küresel ölçekte uygulanmamıştır. Bununla birlikte İsviçre, Finlandiya, Kanada, Kenya, Moğolistan, İran ve Hindistan gibi birçok ülkede pilot uygulamalar hayata geçirilmiştir. Ayrıca COVID- 19 küresel salgınıyla birlikte Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Kanada ve Avrupa Birliği (AB) ülkeleri başta olmak üzere birçok ülke ekonomik darboğazlarla mücadele etmek için ETG ve benzeri uygulamaları denemiştir (OECD, 2021). Özellikle Silikon Vadisi'nin önde gelen teknoloji şirketlerinin (Y Combinator, Meta Inc, Amazon gibi) yanı sıra Kaliforniya ve Stockton belediye başkanları, ABD başkan adayı Andrew Yang ve eski Çalışma Bakanı Robert B. Reich'in destekleyici açıklamaları ETG'nin popülaritesini artırmıştır (Bidadanure, 2019). ETG uygulaması, sadece ekonomik sorunlara çözüm olarak değil aynı zamanda toplumsal sorunlara karşı da bir çözüm önerisi olarak gündeme gelmiştir. Afro-Amerikalılara karşı artan sistematik ırkçılık sonucunda yaşanan işsizlik ve yoksulluk sorunlarını ele alan Martin Luther King, Jr, 1967'de herkes için garanti edilmiş bir gelir uygulamasını savunmuştur (Foner, 2000; Iyer vd., 2012; Hamedani, Markus ve Fu, 2013).

Zekat ise İslam hukukuna göre kısa dönemli olmaksızın belirli bir mal varlığına (80,18 gr. altın veya eşdeğer) sahip Müslümanların gelir ve servetlerinin belirli bir kısmını (asgari %2,5 veya 1/40) ihtiyaç sahiplerine dağıtmalarını zorunlu kılan mali bir yükümlülüktür (Hasan ve Choudhury, 2019; Visser, 2019). İslam ekonomisinde sosyal adaletin sağlanmasına yönelik önemli araçlarından biri olarak kabul edilen zekat uygulaması, dini bir yükümlülük olmanın yanı sıra bireyler arasındaki ekonomik dengenin sağlanmasında pratik bir çözüm sunmaktadır. Zekat, servetin yeniden dağıtılması yoluyla bireylerin temel ihtiyaçlarını karşılayarak ekonomik güvence sağlar. Bu kapsamda ETG ve zekatın temel amacı, yoksulluğu ve gelir eşitsizliğini azaltarak toplumsal refahı artırmaktır.

Bu çalışma, evrensel temel gelir ve zekât mekanizmalarını Türkiye örneği üzerinden karşılaştırmalı olarak incelemektedir. Çalışmanın kavramsal ve metodolojik çerçevesi daha ayrıntılı biçimde Şener (2024) tarafından geliştirilen doktora tezine dayanmaktadır. Çalışmada evrensel temel gelir ve zekât uygulamalarının yoksulluk, işsizlik ve enflasyon gibi ekonomik sorunlar üzerindeki etkileri araştırılmış ve bu sorunlarla ilgili olarak ETG ve zekatın içerisinde bulunduğu çözüm önerileri ortaya konulmuştur. Analizlerde ARDL modelleri ve hata düzeltme modelleri kullanılarak her iki uygulamanın ekonomik göstergeler üzerindeki etkileri ayrıntılı bir şekilde değerlendirilirmiştir.

Evrensel Temel Gelir ve Kavramsal Çerçeve

Evrensel Temel Gelir kavramı birçok yazar ve bilim adamı tarafından çeşitli açılardan ele alınmıştır. ETG, hiçbir koşula bağlı kalmadan belirli aralıklarla her bir vatandaşa nakit olarak ödenen mütevazı bir gelir transferi olarak tanımlanmaktadır (Standing, 2017). Philippe Van Parijs ise ETG'yi, herhangi bir test ve istihdam durumuna bakılmaksızın toplumun tüm üyelerine ödenen gelir olarak tanımlamaktadır (Van Parijs, 2004). Bu uygulama, bireylerin asgari ihtiyaçlarını karşılayacak bir gelir garantisi sunarak yoksulluğun ortadan kaldırılmasını ve bireylerin daha özgür tercihlerde bulunmasını hedeflemektedir. ETG uygulamasının diğer bir amacı gelir eşitsizliğini azaltarak bireyler arasında fırsat eşitliğini sağlamaktır.

ETG uygulamasının ekonomik etkilerinin yanı sıra toplumun tüm bireylerine düzenli ödeme yaparak gelir desteklerinin damgalayıcı etkilerini ortadan kaldırdığı ve sosyal eşitliği teşvik ettiği düşünülmektedir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Bireylere ekonomik güvence sağlayarak bireysel girişimciliği teşvik etmekte, çalışanların işverenler karşısındaki gücünü artırmakta ve emek sömürüsü gibi toplumsal sorunların çözülmesine katkı sağlamaktadır. Ayrıca bireylere ekonomik bağımsızlık kazandırarak sistematik ayrımcılık ve dışlanma gibi problemlerin ortadan kaldırılmasına olanak sağlamaktadır. Bu özellikleri dolayısıyla ETG, ekonomik ve sosyal adaletin sağlanmasına yönelik radikal bir öneri olarak tartışılmaktadır. Bazı ekonomistler bu sistemin bireylerin işgücüne katılımını azaltacağı ve vergi yükünü artıracağı endişesini dile getirirken, diğerleri ETG'nin gelir eşitsizliğini ve yoksulluğu azaltarak sosyal refah seviyesini yükseltmek için etkili bir politika olabileceğini savunmaktadır (Standing, 2017). Bu bağlamda, meydana gelen söz konusu tartışmalardan dolayı ETG uygulaması hem teorik hem de pratik boyutları akademik ve politik çevrelerde de yoğun olarak tartışılmaktadır.

Evrensel Temel Gelirin Argümanları

ETG uygulamasının temel argümanlarından biri tüm bireylere yönelik olması, yani evrensel olmasıdır. Bireylerin gelir durumu, istihdam ve sosyal statüsü baz alınmadan devlet tarafından belirli bir ödemeye hak kazanmaktır. Yoksul kesimlerin düzenli gelir elde etmesinden dolayı gelir eşitsizliğinin azaltılmasında önemli bir araç olarak rol oynamaktadır. ETG uygulamasının ikinci argümanı, koşulsuz olmasıdır. ETG, bireylerin herhangi bir test ve koşula bağlı kalmaksızın düzenli ve belirli bir gelirin güvence altına almayı taahhüt eden radikal bir politika önerisidir. Bireylerin iş arama ve istihdam durumundan bağımsız olarak hiçbir önkoşul ileri sürülmeksizin faydalanmayı ifade etmektedir. ETG'nin temel argümanlarından birisi de belirli periyotlarda (haftalık, aylık, yıllık gibi) yapılan nakit ödemelerden oluşacak şekilde düzenli olmasıdır. Ancak toplu bir gelir transferi şeklinde de gerçekleşebilmektedir. Yararlanıcıların tüketim ve yatırım kararlarında serbest seçim sunulmasından dolayı girişimci etkinliklerin artmasına yol açacağı beklenmektedir.

ETG uygulaması kapsamında yapılan ödemelerin ayni yardımlar (gıda kuponları, ulaşım kartları, barınma kredileri ve kültür-sanat biletleri vb.) yerine doğrudan nakit bir transfer şeklinde olması da onun dördüncü özelliğidir. Bireylerin gereksinim ve tercihlerindeki farklılıklardan dolayı nakit transferler bireylere daha rahat seçim yapma olanağı tanımaktadır (Japarova ve Shener, 2021). Son olarak ETG, bireylerin temel ihtiyaçlarının güvence altına alarak aşırı yoksulluğun ortadan kaldırılması amacıyla temel bir gelirin sağlanmasını hedeflemektedir.

Evrensel Temel Gelirin Avantaj ve Dezavantajları

ETG uygulamasının avantajlarının yanı sıra dezavantajları da tartışılmaktadır. Avantajları, tüm bireylere asgari bir sosyal güvencenin garanti edilmesi ile birlikte gelir eşitsizliğini minimuma indirgendiği (Van Parijs, 2013) ve yoksul kesimlere yapılan nakit desteğinin yoksulluk özerinde etkili olduğu (Standing, 2017) belirtilmektedir. Benzer şekilde pilot proje kapsamında Finlandiya'da gerçekleştirilen çalışmada, ETG transferlerinden dolayı işsiz bireylerin kaygı seviyelerinde azalma ve yaşam memnuniyet oranlarında artış olduğu tespit edilmiştir (Kangas vd., 2019). ETG uygulaması, bireylerin asgari ihtiyaçlarının garanti altına alınması onların yeteneklerini geliştirecek alanlara yönelmesini (Standing, 2011) bu da üretkenliğini destekleyebileceğini (Murray, 2016) ortaya koymuştur. Dolayısıyla ETG ile ekonomik bağımsızlığını elde eden bireylerin geleneksel işkollarından uzaklaşarak kendi işlerini kurma ve risk alma eğilimlerinin arttığı ortaya konulmuştur (Bregman, 2017).

Buna karşı, ETG'nin tüm nüfusa dağıtılması mali zorluklara yol açacağı özellikle yüksek nüfusa sahip ülkelerde, ETG'nin karşılanması için ek vergilere ve dolayısıyla bütçe üzerindeki yükün artmasına yol açabileceği endişesi dile getirilmektedir (Hoynes ve Rothstein, 2019). Benzer şekilde istihdamda yer almayan bireylere ekonomik güvence imkânı sağlanması, işgücüne katılımını azaltabileceği ve dolayısıyla iş arama motivasyonlarında olumsuz etkisinin olabileceği ortaya konulmuştur (Banerjee, Niehaus ve Suri, 2019). Nakit transferlerinin bireylerin gelirlerinde artış yaratarak talep yönlü bir etki yarattığı ve dolayısıyla toplam arzdaki artışa toplam talebin aynı anda cevap vermemesi durumunda mal ve hizmet fiyatlarında ani artışlara (enflasyona) neden olabileceğine de dikkat çekilmektedir (Van Parijs, 1995).

Zekatın İslam Ekonomisindeki Yeri ve Önemi

Müslüman olmanın beş temel şartından biri olan zekat, İslami bir ekonomik sistemin temel uygulamalarındandır. Zekat, ekonomik ve sosyal adaletin sağlanmasında önemli rol oynamaktadır. Kelime anlamı itibarıyla artma, arınma, temizlenme, bereket, çoğalma ve övgü anlamlarına gelen zekat, gelir eşitsizliğini gidermeyi, ekonomik adaleti sağlamayı ve sosyal dayanışmayı artırmayı hedefleyen mali bir ibadettir. Zekat, İslam hukukunda en az bir kameri yıl (354 gün) boyunca belirli bir mal varlığına/nisap oranına (80,18 gr. altın veya eşdeğeri) sahip Müslümanların mallarını arındırmak için belirli bir miktarı (asgari

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

%2,5 veya 1/40) yoksullar, borçlular, yolda kalmışlar, gücü olmadığı için ya da yaşlı olması dolayısıyla çalışamayanlar vd. ihtiyaç sahiplerine vermesi gereken bir yükümlülük olarak tanımlanmaktadır. Buna göre, belirli bir mal varlığına (nisap) sahip Müslümanlar için zorunlu ve mali bir yükümlülük olarak tanımlanmaktadır.

İslam ekonomisi, kaynakların etkin ve verimli bir şekilde dağıtılmasını sağlayarak ekonomik adaleti temel amaç olarak görmektedir (Sugözü, 2017). Bu nedenle İslam ekonomisinin temel ilkeleri zekat çerçevesinde şekillenmektedir. Toplanan tasarrufların belirli bir kısmını topluma yeniden dağıttığı için ekonomik düzenleyici veya sosyal vergi olarak görülmektedir. Buna karşın zekat, dini bir yükümlülük olmasının yanı sıra kaynağı ve tasarruf edilen yerler bakımından seküler vergi sisteminden ayrılmaktadır.

Gelir eşitsizliğinin azaltılmasında etkin bir rol oynayan zekat, toplumsal refahın artırılmasına da önemli katkılar sağlamaktadır. Örneğin, Endonezya ve Pakistan'da yapılan ampirik bir çalışmada, zekat uygulamalarının gelir eşitsizliğini (%5 ila %10) iyileştirdiğini ortaya koymuştur (Ahmed, 2004). Benzer şekilde zekat mükelleflerinin marjinal tüketim eğilimi zekat alıcılarına oranla daha düşük olduğu için zenginlerden yoksullara yapılan mali transferlerin yoksulların satın alma gücünü artırdığı ortaya konulmuştur (Yusoff, 2011). Yoksullara sağlanan gelir desteği tüketim ve harcamalarda artışa yol açmakta, bu da istihdam ve üretimle birlikte ekonomik büyümeye önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır (Aziz, 2012). Bütün bunlardan dolayı zekatın dini bir yükümlülük olduğu kadar iktisat politikası aracı olma özelliğinin de olduğu görülmektedir.

Zekat, İslam hukuku ve ölçütlerine göre uygun olan mal ve gelirlerinden (nisap miktarınca) alınmaktadır. Genellikle altın, gümüş, kıymetli madenler, ticari mallar, hayvan ve tarımsal ürünlerden alınmakla birlikte her türlü gelir ve iratlardan da alınmaktadır. Zekat mükellefi olmanın temel şartı, bireylerin nisap olarak bilinen belirli bir mal varlığına sahip olmasıdır. Nisap miktarı 20 miskal (80,18 gr. altın veya eşdeğeri), devede 5, sığırlarda 30 ve küçükbaş (koyun, keçi) hayvanlarda ise 40 olarak belirlenmiştir. Buna göre Müslümanlar, bir kameri yıl (354 gün) boyunca ellerinde bulunan ve temel ihtiyaçlarını aşan nisap miktarı veya daha fazla mala (üretken) sahip olduklarında zekat vermekle yükümlüdürler. Nisap miktarına sahip olmayan bireyler zekata tabi değildir (Chapra, 2008).

İslam hukukuna göre zekat, malın türüne göre değişkenlik göstermekle birlikte genel olarak mal varlığı üzerinden %2,5 oranında hesaplanmaktadır. Bu, asgari bir oran olarak kabul edilmekte ve şartlara göre %20'ye kadar artırılabilmektedir (Quraishi, 1999). Ancak tarımsal ürünler ve diğer malvarlıkları için farklı oranlar belirlenmiştir. Bu farklılık, zekatın malın türüne göre değişkenlik gösteren hükümlerine dayanmaktadır. Örneğin, tarım ürünleri için bu oran, masraf gerektirmeyen yöntemlerde (kar erimesi, yağmur vb.) %5, işgücü ve ek masraf gerektiren yöntemlerde (işgücü, su pompaları vb.) ise %10 olarak belirlenmiştir.

Zekat, Kur'an'ı Kerim'de zikredilen sekiz sınıfa verilir. Bunlar, yoksullar, miskinler (çalışma gücü ve kabiliyetine sahip olmadığı için herhangi bir geliri olmayanlar), borçlular, yolda kalmışlar, esaret altında bulunanlar, zekat memurları, Allah yolunda Cihat edenler ve kalpleri İslam'a ısındırılmak istenenlerdir (Benthall, 1999).

Zekatın bir kişi üzerine farz (zorunlu) olması için şu şartlar gereklidir:

i) Tam mülkiyet: Malik, mal üzerinden tam hakimiyet,

ii) Nisap Şartı: Temel ihtiyaçların dışında toplam mal varlığının nisap miktarını aşması,

iii) Havelan-ı Havl: Mal varlığının üzerinden kameri tam bir yılın (354 gün) geçmesi gerekmektedir.

Zekatın temel amacı, yoksulluğu ve gelir eşitsizliğini azaltarak toplumsal refah düzeyini artırmak ve sosyal dengeyi sağlamaktır. Zekat, toplumsal dayanışmayı artırarak bir sosyal güvenlik mekanizması işlevi görmektedir.

Evrensel Temel Gelir ve Zekatın Karşılaştırılması

ETG ve Zekat, tarihsel süreç içerisinde farklı ekonomik sistemlerde ortaya çıkmış ve farklı prensiplerle çalışan gelirin yeniden dağıtım modelleri olarak bilinmektedir. Yoksulluğu ve gelir eşitsizliğini minimize etmeyi ve nihayetinde ortadan kaldırmayı hedefleyen bu modeller, yöntem ve uygulamalar açısından önemli farklılara sahiptir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 1. *ETG ve Zekat Uygulamasının Karşılaştırılması*

Özellik	Evrensel Temel Gelir (ETG)	Zekat
Amaç ve Hedef	Tüm bireylere ekonomik bir güvence sağlayarak yoksulluk ve gelir eşitsizliğini ortadan kaldırmak.	Varlıklı Müslümanların gelir ve servetlerinden belirli bir kısmını yoksul ve muhtaç kesimlere aktarılması ile sosyal ve gelir adaletini sağlamak.
Kapsam ve Uygulama	Hiçbir koşul ve teste tabi tutulmadan her bir bireye ekonomik ve sosyal güvence sağlamak.	Zengin Müslümanların gelir ve servetlerinden belirli bir kısmını alıp muhtaç kesimlere transfer etmek.
Miktar ve Süreklilik	Genel olarak aylık olmakla birlikte bazı durumlarda haftalık veya yıllık olarak belirli bir miktar ödenmektedir.	Kameri yıl baz alınarak zengin Müslümanların gelir ve servetlerinden asgari %2,5 ve yıllık olarak ödenmektedir.
Koşulsuzluk İlkesi	Herhangi bir test ve istihdam durumuna bakılmaksızın tüm bireylere ödenmektedir.	Koşullu bir ödemedir. Sadece muhtaç kesimlere ödenmektedir.
Ekonomik Etkiler	Bireylere düzenli bir gelir sağlayarak tüketim ve harcamaları artırarak ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır.	Yoksul ve muhtaçların gelir durumunu iyileştirerek sosyal dayanışmayı sağlar. Ayrıca aşırı yoksulluğu ortadan kaldırarak gelir eşitsizliğinin düzenlenmesine katkıda bulunur.

Kaynak: Basic Income Earth Network (BIEN), İslam Düşünce Enstitüsü ve Türkiye Diyanet Vakfı (www.diyanet.gov.tr) referans alınarak tarafımızca hazırlanmıştır.

Tablo 1'de yoksulluğu ve gelir eşitsizliğini ortadan kaldırmak için ETG ve zekat uygulamasını karşılaştırarak bu uygulamaların çalışma prensipleri gösterilmektedir. Bu bağlamda, ETG, koşulsuz ve tüm toplumu hedeflerken, zekat koşulludur ve açıkça toplumun en yoksul ve savunmasız kesimlerine yapılacak gelir transferini temel almaktadır.

Literatür

Literatürde her iki uygulamaya dair oldukça önemli çalışmalar yer almaktadır. Yapılan bu çalışmalar, şartlı nakit transferlerinin kırsal ve kentsel nüfusun tüketim kalıpları üzerinde etkili olduğunu ve bu uygulamaların her iki grubun tüketim harcamalarında önemli bir artışa yol açtığını göstermiştir (Attanasio ve Mesnard, 2006). Collins (2012) tarafından yapılan çalışmada ETG uygulamasının İrlanda ekonomisine olan maliyeti, anket sonuçlarına dayanarak tahmin yöntemiyle analiz edilmiştir. Çalışmada, çocuklar ve yetişkinler için ayrı ayrı senaryolar oluşturularak maliyet değerlendirmesi yapılmıştır. Araştırma, ETG uygulamasının uygun bir senaryo ile %35 sabit oranlı vergilerle finanse edilebileceğini ortaya konulmuştur. Arcarons, Raventos ve Torrens (2014) tarafından yapılan çalışmada ise Katalonya'nın 2010 yılına ait mikro verileri kullanılarak ETG'nin milli gelir üzerindeki yükü analiz edilmiştir. Çalışma, tüm yetişkinlerin yoksulluk sınırının üzerinde bir gelir transferi alması ve çocukların bu miktarın beşte biri kadar bir ödeme alması durumunda, düz bir vergi sisteminin %50 oranında artacağı sonucuna varılmıştır.

Clark (2005) tarafından yapılan çalışmada, ETG uygulamasının maliyeti ve gelir dağılımına etkisi araştırılmıştır. Tüm sosyal güvenlik sistemlerinin devam ettiği, yoksul yaşlıların tamamının yoksulluk eşiğinin üstüne çıkaracak kadar bir ödeme ile yetişkin ve çocukların bu oranın yaklaşık %37'sine kadar bir desteklenme senaryosunda %35'lik ek bir vergi ile finanse edildiğini ortaya koymuştur. Ayrıca bu ek verginin herhangi bir bütçe açığına sebep olmadığını belirtmiştir. Söz konusu senaryoda en alt gelir grubundaki kişilerin maddi durumunda önemli bir artış olduğunu ayrıca bu oranın Gini katsayısının da 0,418'den 0,360 kadar düşmesine yol açtığını belirtmiştir. Bu finansmanın artan oranlı vergilerin yerine sabit oranlı vergilerle finanse etmesi durumunda daha iyi sonuçların alınacağını belirtmiştir. Widerquist (2017) tarafından yapılan çalışmada, ETG uygulamasının ABD ekonomisi üzerindeki etkileri ve maliyeti araştırılmıştır. Yapılan araştırma sonucunda yetişkinler için yıllık 12.000 dolar ve çocuklar için 6.000 dolar gelir transferinin %50 marjinal bir vergi oranı ile finanse edilebileceğini ortaya koymuştur. Bu senaryoda, ABD'deki yoksulluk oranını %13,5'ten nerdeyse sıfıra indirildiği tespit edilmiştir. Thomas vd., (2020) tarafından yapılan çalışmada, Covid-19 pandemisinin ortaya çıkardığı işsizlik ve yoksulluğun ekonomik ve sosyolojik sonuçlarını analiz etmişlerdir. Çalışmanın sonucunda, ETG benzeri nakit transfer uygulamaların sonucunda insanların daha az stres yaşadığı ve nesiller boyu meydana gelebilecek travmatik problemlerin en aza indirildiği sonucuna varmışlardır. Bu bulguları destekleyen güncel deneysel çalışmalardan biri, Kenya'da GiveDirectly tarafından yürütülen ve kısa (2 yıl) ile uzun (12 yıl) dönemli aylık nakit transferlerini karşılaştıran rastgele kontrollü deneydir. 2023 yılı bulguları, ETG benzeri düzenli nakit transferlerinin gıda güvenliği ve ekonomik istikrarı artırırken işgücü piyasasına katılım üzerinde anlamlı bir olumsuz etki yaratmadığını göstermektedir (GiveDirectly, 2023). Benzer şekilde ABD'de yürütülen Stockton Economic Empowerment Demonstration (SEED) pilot uygulamasında, iki yıl boyunca aylık 500 dolar tutarında koşulsuz nakit transferi alan bireylerin istihdam olasılıklarının arttığı ve finansal stres düzeylerinin azaldığı ortaya konulmuştur (SEED, 2022).

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Kaya (2019) tarafından ETG modelinin Türkiye'de uygulanabilirliği üzerine yapılan çalışmada, ETG modelinin uygulanmasının kamu harcamalarını belli bir ölçüde artırdığı ve bireylerin boş zamanı tercih ederek işgücü piyasası üzerinde olumsuz etkilere yol açabileceği belirtilmiştir. Bununla birlikte sermaye üzerindeki vergi oranlarını artırılması halinde bu uygulamaların finanse edilebileceği belirtilmiştir. Ayrıca, Şahin ve Kılıç (2021) tarafından ETG uygulamasının Türkiye'de gelir dağılımı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Buna göre, 15 yaş üstü kişiler için yoksulluk sınırı kadar ve 15 yaşından küçük çocuklar için yoksulluk sınırının %30'u kadar bir senaryo durumunda, yoksulluk sınırının %12,43'ten sıfıra indirildiği tespit edilmiştir. Bu finansmanın Türkiye GSYH'nin %17,77'sine denk geldiği de belirtilmiştir. Türkiye üzerine yapılan en güncel ampirik çalışmalardan biri olan Boz (2025), TÜİK Hanehalkı Bütçe Anketi mikro verilerini kullanarak 2010–2022 dönemi için iki farklı evrensel temel gelir senaryosu oluşturmuştur. Çalışmanın bulguları, yetişkinlere yoksulluk sınırı düzeyinde yapılan bir temel gelir transferinin gelir dağılımını belirgin biçimde iyileştirdiğini, ancak söz konusu senaryoların maliyetinin GSYH'nin yaklaşık %29,5–%35'i düzeyinde olduğunu göstermektedir. Türkiye özelinde kavramsal ve mali bir değerlendirme sunan Kahvecioğlu ve Çakmak (2022) ise Covid-19 sonrası artan gelir eşitsizliği bağlamında ETG'nin kısa vadede uygulanabilir olmadığını, ancak makroekonomik göstergelerde kalıcı iyileşme ve kamu tasarruflarıyla birlikte uzun vadede mümkün olabileceğini belirtmektedir. Çalışma ayrıca, ETG'nin yoksulluğu azaltma potansiyelinin Türk vergi sistemindeki yapısal sorunların giderilmesine doğrudan bağlı olduğunu vurgulamaktadır.

Zekatın yoksulluk üzerindeki etkisini analiz eden literatürde çeşitli ekonometrik yöntemler kullanılmaktadır. Örneğin, Bilen ve Terzi (2019) panel veri analizi kullanarak farklı ülkelerde zekatın sosyoekonomik etkilerini karşılaştırmıştır. Bilen ve Terzi (2019) tarafından yapılan ampirik bir çalışmada, zekatın yoksulluk üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmada, zekatın GSYH'ye oranı, zekatın kısmen zorunlu olduğu Suudi Arabistan, Pakistan ve Yemen'den alınan örnekler kullanılarak değerlendirilmiştir. Bulgulara göre, bu ülkelerde zekatın GSYH'ye oranı %0,3 ile %0,6 arasında değişmektedir. Ancak, zekatın gönüllü olduğu diğer ülkelerde bu oranın %0,1'e kadar düştüğü belirtilmektedir. Benzer şekilde, Khaf (2010) zaman serisi analizini kullanarak zekatın makroekonomik göstergeler üzerindeki uzun ve kısa vadeli etkilerini ortaya koymuştur.

Bazzi, Sumarto ve Suryahadi (2015) tarafından yapılan çalışmada Endonezya'da 19 milyon haneyi kapsayan ve üç ayda bir yaklaşık 30 dolar tutarında koşulsuz nakit transfer uygulaması analiz sonucuna göre nakit transfer uygulamasının yoksulluğun azaltılmasında önemli rol oynadığı ortaya konulmuştur. Yine Endonezya'da yapılan bir başka çalışmaya göre, zekat uygulamalarının yoksulluğun azaltılması üzerindeki etkisi Desa Zekat Endeksi kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmanın bulgularına göre, Mart 2022 ve Mart 2023 tarihleri arasında Endonezya'da zekat dağıtımları yoluyla yaklaşık 250.000 kişinin yoksulluktan kurtulduğu bulgusuna rastlanmıştır (BAZNAS, 2023). Bu bulguları mikro düzeyde destekleyen Saoqi vd. (2025), Endonezya'da 52.395 mustahik (zekât almaya dinen hak kazanan kişi) üzerinde fark-fark yöntemi kullanarak zekât temelli güçlendirme programlarının yararlanıcıların yaklaşık %49'unu yoksulluk sınırının üzerine taşıdığını tespit etmiştir. Clark (2021) tarafından yapılan çalışmada, yürürlükteki sosyal güvencelere ek olarak, yoksul yaşlıların (miskinlerin) temel ihtiyaçlarını karşılamak için bir ödeme aldığı ve çocukların %37'sinin bu oranla desteklendiği bir senaryoda %35'lik bir ek vergi uygulanmıştır. Bu ek verginin bütçe açığına yol açmadığı ve en düşük gelir grubunun mali durumunu önemli ölçüde iyileştirdiği bildirilmiştir.

2008 yılında Pakistan'da uygulanan Benazir Gelir Desteği Programı'nın sonuçları Cheema vd. (2014) tarafından araştırılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, nakit ödemelerin tasarruf, üretkenlik ve girişimcilik faaliyetleri üzerinde önemli etkiler yarattığını ortaya koymuştur. Ayrıca çocuk işçiliğinde belirgin bir azalma, okullaşma oranlarında artış ve hastanelere başvuruda önemli bir düşüş gözlemlenmiştir. Malik, Hussain ve Shirazi (1994) tarafından yapılan başka bir çalışmada 1987-1988 dönemi Hanehalkı ve Harcama Gelir Anketi verilerini kullanarak Pakistan'da uygulanan zekat ve öşür sisteminin yoksulluk üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Çalışmada, çeşitli alternatif senaryolara dayanarak, zekat ve öşür uygulamalarının yoksulluğun azaltılmasında önemli rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Karadavi (1999) tarafından yapılan bir çalışmada, serveti yeniden dağıtan zekatın toplumsal gelir eşitsizliğini azaltılmada önemli bir müdahale aracı olduğunu belirtilmiştir. Quraishi (1999) tarafından yoksul kesimlere aktarılan nakit desteklerin (zekat) mal ve hizmetlere olan talep artışına sebep olacağı ve dolayısıyla ekonomik aktivitelerde canlılık meydana geleceği ifade edilmiştir. Dolayısıyla zekat kurumunun yoksulluğun azaltılmasında, sosyal adaletin ve toplumsal dayanışmanın sağlanmasında manevi etkisinin yanı sıra önemli bir iktisadi etkisinin de olduğu ortaya konulmuştur. Bangladeş İslam Ekonomi Bürosu'na (2008) göre, Bangladeş'te zekat kaynaklarının etkin kullanımının Bangladeş'teki kırsal yoksulluğun yaklaşık %60'ını ortadan kaldırılabileceği tespit edilmiştir (Akkas, 2006; Hossain, 2012; Sohag vd., 2015). Nadzri vd. (2012)

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

tarafından Malezya'da zekatın yoksulluk üzerindeki etkisi nitel ve nicel yöntemlerle incelenmiştir. Çalışmada, zekat fonlarının daha etkin yönetimi ve dağıtımı yoluyla yoksulluğun azaltılmasında önemli ilerlemeler kaydedildiği ortaya konulmuştur. Çalışmaya göre, zekat kurumları tarafından oluşturulan bu fonların yoksullara ulaştırılmasındaki etkinlik, Malezya'da yoksulluğun azaltılması açısından olumlu sonuçlar doğurmaktadır. Ancak çalışmada, zekat dağıtımının etkinliğini daha da artırmak için zekat kurumlarının, mikro finans kurumları gibi diğer finansal aktörlerle iş birliği yapması gerektiği vurgulanmıştır.

Akram ve Afzal (2022) tarafından ARDL modelini kullanarak zekat uygulamasının yoksulluk üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Çalışmada, zekat uygulaması ile yoksulluk arasında hem uzun dönem hem de kısa dönemde ters yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca kısa dönemde zekatın, yoksulların acil ihtiyaçlarını karşılayarak yoksulluk seviyelerini düşürürken, uzun vadede bu uygulama gelir dağılımını iyileştirerek yoksulluğun kalıcı olarak azaltılmasında etkili olduğu ortaya konulmuştur. Zekat uygulamasının yoksulluk üzerindeki etkisini araştıran bir diğer çalışma ise Jedidia ve Guerbouj (2021) tarafından yapılan çalışmadır. Çalışmada, zekatın belirli dönemlerde yapılan bir yardım olması nedeniyle, yoksulluğun azaltılması üzerindeki etkisinin sınırlı olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada, sürekliliği olmayan yardımların kalıcı yoksulluğun önlenmesinde yeterli olmadığını vurgulanmış ve yoksullukla mücadelede sürdürülebilir politikaların gerekliliğine işaret edilmiştir. ETG'nin yukarıda da belirtildiği üzere Covid-19 pandemisindeki etkileri ile ilgili çalışmaların yanında zekatın Covid-19 sürecinde ne gibi sosyal ve ekonomik etkileri olduğuna dair çalışmalar da bulunmaktadır. Kriz dönemine odaklanan Gallien, Javed ve van den Boogaard (2024) ise Pakistan, Mısır ve Fas'ta yapılan ulusal temsili anket verilerine dayanarak zekâtın Covid-19 sürecinde devlet sosyal koruma mekanizmalarını tamamlayıcı bir rol üstlendiğini ortaya koymuştur.

Dünya genelinde farklı sosyal destek programları uygulanmaktadır. Ancak bu farklı sosyal destek programlarının etkinlik ve verimliliğinde yaşanan aksaklıklar nedeniyle ETG ve benzeri uygulamalarla birlikte zekat uygulaması da sıkça gündeme gelmektedir. ETG ve zekatın yoksulluk, işsizlik ve gelir dağılımı üzerindeki etkisine ilişkin literatür, özellikle İslam dünyasında bu iki sosyal yardım mekanizmasının birbiriyle nasıl etkileşim içinde olduğunu göstermektedir. Literatür çalışmaları özetle, ETG'nin daha çok kamu bütçesine yükü üzerine odaklanırken, yoksulluk ve gelir dağılımı üzerinde pozitif yönde etkili olduğunu göstermiştir. Müslüman bireylerin servet ve malvarlıkları üzerinden alınan, yoksulları ve diğer ihtiyaç sahiplerini desteklemek için kullanılan zekatın ise gelirin yeniden dağıtımı ve yoksulluğun azaltılmasında önemli bir rol oynadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte, mevcut literatürde evrensel temel gelir uygulamaları ile zekât temelli yeniden dağıtım mekanizmalarını aynı analitik çerçevede, karşılaştırmalı ve aynı ampirik çerçevede birlikte ele alan çalışmalar oldukça sınırlıdır.

Veri ve Yöntem

Türkiye'nin 2000-2023 dönemini kapsayan 24 yıllık enflasyon (INF), işsizlik (UNM), yoksulluk (POV), nüfus (POP) ve GSYH verileri Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) ile Hazine ve Maliye Bakanlığı (HMB) web sitelerinden temin edilmiştir. Ayrıca Türkiye'de zorunlu bir zekat kurumu ve kurumsallaşmış bir zekat uygulamasının bulunmaması nedeniyle zekat ve ETG verileri GSYH'ye oranı temel alınarak hesaplanmıştır. Bu yaklaşımın amacı, Türkiye'de doğrudan gözlemlenemeyen zekat ve ETG büyüklüklerini ekonominin genel ölçeğine göre ifade ederek yıllar arasında daha karşılaştırılabilir bir gösterge elde etmektir. Ancak GSYH'ye oran kullanımı, GSYH'deki dalgalanmaların bu oranlar üzerinden değişkenleri dolaylı biçimde etkileyebilmesi gibi bir sınırlılık taşımaktadır. Bu nedenle bulgular, zekat ve ETG'nin mutlak düzeylerinden ziyade, ekonominin büyüklüğüne göre ifade edilmiş göreli göstergeler çerçevesinde değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, Suudi Arabistan, Pakistan, Endonezya, Malezya ve Mısır gibi ülkelerde zekatın GSYH'ye oranı açısından karşılaştırmalar yapılmıştır. Bu ülkelerde zekatın GSYH'ye oranın en düşük %0,3 ile en yüksek %0,6 arasında değiştiği tespit edilmiştir (Bilen ve Terzi, 2019; Anwar, Alamsah ve Arista, 2022). Çalışmada, en düşük oran olan %0,3 baz alınarak hesaplamalar yapılmıştır.

Birleşmiş Miletler (BM) Dünya Nüfus Tahminleri, Uluslararası Para Fonu (IMF) Dünya Ekonomik Görünümü, Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) Dünya Sosyal Koruma Verileri ve İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD) verileri kullanılarak, Senaryo I'de "üst-orta gelir grubu" için ETG oranı %22,8 iken, Senaryo II'de bu oran %19,8'dir. Bu çalışmada Senaryo II tercih edilmiştir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 2. *Modelde Kullanılan Değişkenler ve Tanımlamalar*

Değişkenler	Açıklama	Kaynak
	Bağımlı Değişkenler	
POV	Yoksulluk Düzeyi	TÜİK, TCMB, UNICEF
UNM	İşsizlik Düzeyi	ILO, IMF, World Bank
	Bağımsız Değişkenler	
ETG	Evrensel Temel Gelir	TÜİK (GSYH üzerinden hesaplanmıştır)
ZKT	Zekat	TÜİK (GSYH üzerinden hesaplanmıştır.
POP	Nüfus Artışı	TÜİK

Çalışmada, zaman serilerinin durağanlık özelliklerinin incelemek için Genişletilmiş Dickey- Fuller (ADF) testi kullanılmıştır. Durağanlık, serinin ortalama ve varyansının zaman içinde sabit kalması anlamına gelir ve ekonometrik analizlerin doğruluğu açısından kritik önem arz eder. ADF testi, otokorelasyonun etkilerini kontrol ederek serinin birim kök içerip içermediğini daha güvenilir bir şekilde belirler.

Ayrıca ETG, zekat, enflasyon, işsizlik, yoksulluk ve GSYH verileri arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkileri incelemek için ARDL eşbütünleşme yöntemi uygulanmıştır. Bu yöntemde ilk olarak ARDL'nin kısıtsız hata düzeltme modeli tahmin edilmiştir. Modelin uygun gecikme uzunlukları, Akaike Bilgi Kriteri (AIC) kullanılarak belirlenmiştir. Kısa dönemli ilişkiler için ARDL modeli, hata düzeltme terimi (ETC) kullanılarak türetilmiştir. Modelleme ve analizler, EViews yazılımı kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

ARDL yaklaşımı kapsamında her bir bağımlı değişken için ayrı bir model kurulmuştur. Yoksulluk ve işsizlik için temel uzun dönem ilişkiler aşağıdaki biçimde tanımlanmıştır:

(1a) $$POV_t = f(INF_t,\ POP_t,\ ZKT_t), \quad (1)$$

(1b) $$POV_t = f(INF_t,\ POP_t,\ ETG_t), \quad (2)$$

(2a) $$UNM_t = f(POP_t,\ ZKT_t), \quad (3)$$

(2b) $$UNM_t = f(POP_t,\ ETG_t). \quad (4)$$

Çalışmada yoksulluk ve işsizlik için ayrı modeller kurulmuştur. Yoksulluk modeli (1a) enflasyon (INF), nüfus (POP) ve zekât (ZKT) değişkenleriyle, alternatif olarak (1b) yine enflasyon (INF), nüfus (POP) ve evrensel temel gelir (ETG) değişkenleriyle açıklanmaktadır. Benzer şekilde işsizlik modeli de (2a) nüfus (POP) ile birlikte zekât (ZKT) ve (2b) nüfus (POP) ile birlikte ETG değişkenleri kullanılarak ayrı ayrı ele alınmıştır. Analiz sürecinde önce serilerin durağanlık özellikleri kontrol edilmiş, ardından ARDL sınır testi ile değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunup bulunmadığı araştırılmıştır. Uzun dönem ilişkisi tespit edilen modellerde uzun dönem katsayıları tahmin edilmiş, kısa dönem etkiler ise hata düzeltme modeli ile incelenmiştir. Hata düzeltme teriminin negatif ve anlamlı olması, kısa dönemde oluşan sapmaların zamanla azalarak sistemin tekrar uzun dönem dengesine yaklaştığını göstermektedir.

Bulgular

Birim kök testleri ekonometrik ve zaman serisi analizlerinde anahtar bir kavram olarak kabul edilmektedir. Pesaran, Shin ve Smith (1999) ve Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından geliştirilen ARDL modelinin avantajı, farklı seviyelerde durağan olan yani bazıları I(0) bazıları da I(1) olan verilere uygulanabilmesidir. Bu bağlamda, Tablo 3'te verilen Birim Kök Test sonuçlarına göre değişkenlerin çoğunun düzeyde durağan olduğu ancak durağan olmayan değişkenin birinci farkta durağan olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 3. *Birim Kök Test Sonuçları (ADF)*

Değişkenler	*Sabitli ve Trendli*	*Sabitli*	*Sabitsiz ve Trendsiz*	*Entegrasyon Derecesi*
		Düzeyde		
POV	-3,1502 (0,1188)	-5,6647 (0,0002)***	-0,9344 (0,2986)	I(0)
INF	-0,3819 (0,9812)	-1,0381 (0,7216)	-0,4250 (0,5186)	I(1)
POP	-1,7283 (0,7003)	-3,1418 (0,0394) **	0,4611 (0,8045)	I(0)
ZKT	-1,4875 (0,8042)	-2,9341 (0,0568) *	0,5847 (0,8349)	I(0)
ETG	-1,4875 (0,8042)	-2,9341 (0,0568) *	0,5847 (0,8349)	I(0)
UNM	-2,9609 (0,1643)	-3,4698 (0,0186) **	-0,1677 (0,6148)	I(0)
		Birinci Fark		
d(INF)	-3,8885 (0,0315) **	-3,2232 (0,0328) **	-3,2488 (0,0025)***	I(1)

Not: ***, ** ve *, sırasıyla %1, %5 ve %10 önem düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir. Lag uzunluğu Schwarz Bilgi Kriteri'ne (SIC) dayanmaktadır. Olasılıklar McKinnon (1996) tek taraflı p-değerlerine dayanmaktadır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

ADF testi, zaman serilerinin birim kök içerip içermediğini ve dolayısıyla durağan olup olmadığını test etmektedir. Birim kök testlerinde deterministik terim yapısı (sabitli trendli, sabit veya sabitsiz ve trendsiz) her seri için ayrıca değerlendirilmiş, ilgili deterministik terimlerin uygunluğu dikkate alınarak durağanlık kararı verilmiştir. Tablo 3'te verilen ADF birim kök testi sonuçlarına göre, değişkenlerin önemli bir kısmı sabitli model altında düzeyde durağan (I(0)) bulunmuştur. Düzeyde durağan olmayan INF değişkeni birinci farkı alındığında durağanlaşmış ve entegrasyon derecesi I(1) olarak sınıflandırılmıştır.

Tablo 4. *Eşbütünleşme İlişkisinin F-İstatistiği*

Model	Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişkenler	F-istatistiği	%10		%5		%1	
				I(0)	I(1)	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
1a	POV	INF, POP, ZKT	15,028***	2,676	3,586	3,272	4,306	4,614	5,966
1b	POV	INF, POP, ETG	18,011***	2,676	3,586	3,272	4,306	4,614	5,966
2a	UNM	POP, ZKT	4,185*	2,915	3,695	3,538	4,428	5,155	6,265
2b	UNM	POP, ETG	4,318*	2,915	3,695	3,538	4,428	5,155	6,265

Not: ***, ** ve *, sırasıyla %1, %5 ve %10 önem düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 4'te bağımlı değişkenler Yoksulluk (POV) ve işsizlik (UNM) ile bağımsız değişkenler enflasyon (INF), nüfus artışı (POP), zekat (ZKT) ve Evrensel Temel Gelir (ETG) arasındaki eşbütünleşme ilişkisini analiz eden F-istatistiği değerleri gösterilmektedir. (1a) modelinde F-istatistiği değeri 15,028'dir. Bu değer, %1 önem düzeyinde anlamlıdır. Yani enflasyon (INF), nüfus artışı (POP) ve zekat (ZKT) değişkenleri ile yoksulluk (POV) arasında %1 önem düzeyinde eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır. Dolaysıyla bu değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Yine (1b) modelinde F-istatistiği değeri 18,011'dir. Bu da %1 önem düzeyinde anlamlıdır. Enflasyon (INF), nüfus artışı (POP) ve Evrensel Temel Gelir (ETG) değişkenleri ile yoksulluk (POV) arasında %1 önem düzeyinde eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla bu değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu söylenebilir.

(2a) modelinde F-istatistiği değeri 4,185'tir. Bu değer, %10 önem düzeyinde anlamlıdır. Nüfus artışı (POP) ve zekat (ZKT) değişkenleri ile işsizlik (UNM) arasında %10 önem düzeyinde eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır. Bu değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olabileceğini göstermektedir. Yine (2b) modelinde F-istatistiği değeri 4,318'dir. Bu da %10 önem anlamlıdır. Nüfus artışı (POP) ve Evrensel Temel Gelir (ETG) değişkenleri ile işsizlik (UNM) arasında da %10 önem düzeyinde eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır.

Tablo 5. *Hata Düzeltme Modelleri*

POV ARDL (2,1,0,0)		POV ARDL (3,0,0,0)		UNM ARDL (2,1,0)		UNM ARDL (3,1,0)	
Değişken	Katsayı	Değişken	Katsayı	Değişken	Katsayı	Değişken	Katsayı
ΔPOV_{t-1}	0,2840***	ΔPOV_{t-1}	0,5479***	ΔUNM_{t-1}	0,3336**	ΔUNM_{t-1}	0,5227**
ΔINF	-0,0082	ΔPOV_{t-2}	0,1945***	ΔPOP	2,5268***	ΔUNM_{t-2}	0,2227
ECT_{t-1}	-0,9273***	ECT_{t-1}	-1,0232***	ECT_{t-1}	-0,9340***	ΔPOP	2,3470***
						ECT_{t-1}	-1,2101***
Ek Testler (Otokorelasyon, Değişen Varyans (ARCH) ve Normal Dağılım)							
Test istatistikleri	F-değeri	Test İstatistikleri	F-değeri	Test istatistikleri	F-değeri	Test istatistikleri	F-değeri
Serisel Korelasyon	0,134 (0,875)	Serisel Korelasyon	1,039 (0,383)	Serisel Korelasyon	0,732 (0,498)	Serisel Korelasyon	0,501 (0,618)
ARCH	0,002 (0,962)	ARCH	0,069 (0,794)	ARCH	0,141 (0,979)	ARCH	0,368 (0,886)
Normal Dağılım (Jarque-Bera)	1,180 (0,554)	Normal Dağılım (Jarque- Bera)	3,438 (0,179)	Normal Dağılım (Jarque- Bera)	2,801 (0,246)	Normal Dağılım (Jarque- Bera)	1,770 (0,412)

Not: ***, ** ve *, sırasıyla %1, %5 ve %10 önem düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir. Parantez içerisinde olasılık değerleri verilmiştir.

Tablo 5'te yoksulluk (POV) ve işsizlik (UNM) değişkenleri üzerinde ETG ve zekat modelleri aracılığıyla yapılan ARDL hata düzeltme analizlerin sonuçları sunulmaktadır. (1a) Modeli (ARDL (2,1,0,0)) analizinde, önceki dönemdeki yoksulluk değişimi olan ΔPOV t-1 katsayısı 0.2840 olup, %1 önem düzeyinde yoksulluk üzerinde pozitif ve anlamlı bir etki yapmaktadır ($p<0.01$). Bu sonuç, önceki dönemdeki yoksulluk artışlarının cari dönemde de yoksulluğu artırdığını göstermektedir. Enflasyondaki değişimi temsil eden ΔINF ise, katsayısı 0.0082 olup, kısa dönemde enflasyonun yoksulluk üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir ($p>0.05$). Buna ek olarak, hata düzeltme katsayısı (ECT t-1) -0.9273 ile %1 önemli düzeyde

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

bulunmuş ve sistemin uzun vadeli dengeye hızlı bir şekilde dönebildiğini göstermektedir. Değerin -1'e yakın olması dengeleme hızının yüksek olduğunu ortaya koymaktadır ($p<0.01$).

(1b) modelinde (ARDL (3.0.0.0)) ise, önceki ve iki dönem öncesine ait yoksulluk farkları olan ΔPOV t-1 ve ΔPOV t-2 katsayıları sırasıyla 0.5479 ve 0.1945 olup, %1 önem düzeyinde, bu farkların cari dönemde yoksulluk üzerinde pozitif ve anlamlı etkiler yarattığını göstermektedir. Bu da yoksulluk seviyelerinin önceki farklardan etkilendiğini ortaya koyar. Hata düzeltme katsayısı ise -0.9340 ile %1 önemli düzeyde, sistemin hızlı bir şekilde uzun vadeli dengeye döndüğünü ve ilişkilerin güçlü olduğunu göstermektedir.

(2a) modeli (ARDL (2,1,0)) incelemesinde ise, önceki dönem işsizliği değişimi olan ΔUNM t-1 katsayısı 0.3336 ile %5 önem düzeyinde ve kısa dönemde işsizliğin pozitif ve anlamlı bir etkisi olduğunu göstermektedir ($p<0.05$). Ayrıca, nüfus değişimini temsil eden ΔPOP katsayısı 2.5268 olup, kısa dönemde nüfus artışlarının işsizliği artırdığı anlaşılmaktadır. Hata düzeltme katsayısı ise -1.2101 ile %1 önemli düzeyde, sistemin uzun vadede dengeye hızlı bir şekilde döneceğini ve dengelerin istikrarlı olduğunu göstermektedir. Son model olan (2b) modelinde ise, kısa vadede işsizliği etkileyen ΔUNM t-1 ve ΔUNM t-2 katsayıları sırasıyla 0.5227 ve 0.2227'dir. Burada, 0.5227 katsayısı %5 anlam düzeyinde, işsizliğin cari dönemde artışlarının devamını etkilediğini ortaya koymaktadır. Hata düzeltme katsayısı ise -1.0232 ile %1 önemli seviyededir ve uzun vadede dengeye hızlı dönüşü sağladığını göstermektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, tüm modellerde hata düzeltme katsayılarının yaklaşık-0.9 ile-1.2 arasında olması, sistemlerin yüksek oranda uzun vadeli dengede olduğu ve dengeleme mekanizmalarının etkin olduğu anlamına gelmektedir. Kısa dönem değişkenlerinin ise yoksulluk ve işsizlik üzerinde anlamlı ve pozitif etkiler gösterdiği, özellikle önceki dönemlerdeki durumların cari dönemi yönlendirdiği saptanmaktadır.

Ek testlere (otokorelasyon, değişen varyans (ARCH) ve normal dağılım) bakıldığında, tüm modellerin ek test sonuçlarının model uygunluğunu ve güvenirliliğini doğrulamaktadır. Tüm modellerde ($p>0.05$) serisel korelasyonun veya diğer bir deyişle otokorelasyon olmadığı görülmektedir. Yine tüm modellerde ($p>0.05$) değişen varyans (ARCH) sorununun olmadığı görülmektedir. Jargue- Bera Testi ile tüm modellerde ($p>0.05$) hata terimlerinin normal dağılıma uygun olduğu görülmektedir.

Tablo 6. *ARDL Uzun Dönem Katsayılar (Zekat)*

Bağımlı Değişken: Yoksulluk				
Değişken	Katsayı	Standart Hata	t- İstatistiği	Olasılık
INF (-1)	0.065176***	0.019348	3.368571	0.0034
POP	-0.335778***	0.071013	-4.728381	0.0002
ZKT	-0.003410***	0.000665	-5.128445	0.0001
C	49.38452***	4.552623	10.84749	0.0000
Bağımlı Değişken: İşsizlik				
POP (-1)	0.196725***	0.068659	2.865235	0.0099
ZKT	-0.001577**	0.000727	-2.167735	0.0431
C	-3.284274	4.618290	-0.711145	0.4856

Not: ***, ** ve *, sırasıyla %1, %5 ve %10 önem düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 6'da zekatın yoksulluk (POV) ve işsizlik (UNM) üzerindeki uzun dönemli etkisini gösteren ARDL eşbütünleşme modelinin sonuçları sunulmuştur.

Enflasyonun (INF (-1)) bir dönem gecikmeli etkisi incelendiğinde, %1'lik artışın yoksulluk oranını yaklaşık 0.0652 birim artırdığı ve bu etkinin %1'lik anlamlılık seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı bulunduğu tespit edilmiştir. Nüfus artışına ilişkin bulgulara göre ise nüfus artış oranındaki %1'lik bir artışın yoksulluk seviyesini yaklaşık 0.3358 birim azalttığı ve bu etkinin anlamlı olduğu görülmektedir. Ayrıca, zekat oranındaki yaklaşık %1'lik artışın (ZKT) yoksulluk üzerinde, 0.0034 birimlik bir düşüş sağlayarak uzun vadede yoksulluk oranını azaltıcı etkisi olduğu belirlenmiş ve bu etkinin de %1 anlamlılık seviyesinde olduğu saptanmıştır. Yukarıdaki sonuçlar, enflasyon, nüfus artışı ve zekat oranının yoksulluk seviyeleri üzerinde anlamlı etkileri olduğunu göstermektedir.

İşsizlik (UNM) üzerinde yapılan analizlerde, bir dönem gecikmeli nüfus artışının (POP (-1)) işsizliği artırıcı etkisi ortaya konmuştur; %1'lik nüfus artışının, işsizlik oranında yaklaşık 0.1967 birimlik bir artışa neden olduğu ve bu etkinin %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak önemli olduğu gösterilmiştir. Zekat oranı ise işsizliği azaltıcı yönde etkili olup, zekat oranındaki %1'lik artışın işsizliği yaklaşık 0.0016 birim düşürdüğü ve bu etkinin %5 anlamlılık seviyesinde olduğu tespit edilmiştir. Genel olarak, araştırma bulguları,

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

zekatın hem yoksulluğu hem de işsizliği azaltıcı bir şekilde anlamlı etkiler sağladığını gösterirken, nüfus artışının ise yoksulluğu azaltıcı, işsizliği artırıcı etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 7. *ARDL Uzun Dönem Katsayılar (Evrensel Temel Gelir/ ETG)*

Bağımlı değişken: Yoksulluk				
Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-İstatistiği	Olasılık
INF	0.043045***	0.010528	4.088530	0.0008
POP	-0.398137***	0.043164	-9.223829	0.0000
ETG	-0,000039***	0,0000056	-7.083904	0.0000
C	53.44219***	2.879800	18.55760	0.0000
Bağımlı Değişken: İşsizlik				
POP (-1)	0.184264***	0.054780	3.363697	0.0035
ETG	-0,000019**	0,0000091	-2.172534	0.0434
C	-1.918081	3.665268	-0.523313	0.6071

Not: ***, ** ve *, sırasıyla %1, %5 ve %10 önem düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 7'de ETG'nin yoksulluk (POV) ve İşsizlik (UNM) üzerindeki uzun dönemli etkisini gösteren ARDL modelinin sonuçları sunulmuştur. İlk olarak, nüfus artışını temsil eden POP değişkeninin katsayısı -0.3981 ($p < 0.01$) olarak belirlenmiştir. Bu, nüfus artışında %1'lik bir artış meydana geldiğinde, yoksulluk oranında yaklaşık olarak 0.398 birimlik bir azalma gözlenebileceğini göstermektedir. Ayrıca, bu etki, p-değeri 0.01'den daha düşük olduğu için, yüksek derecede anlamlıdır. Aynı zamanda, Evrensel Temel Gelir (ETG) değişkenine ilişkin yapılan analizde, katsayı -0.000039 ($p < 0.01$) olarak tespit edilmiştir. Bu durumda, ETG'de meydana gelen bir birimlik artışın, yoksulluk oranını yaklaşık olarak 0.000039 birim azalttığı görülmektedir. Bu etkinin de istatistiksel açıdan çok anlamlı olduğu, p-değerinin yine 0.01 seviyesinden düşük olmasından anlaşılmaktadır. Bu sonuçlar, ETG'nin yoksulluğu azaltıcı etkisinin uzun vadede devam ettiğini ve etkin politika araçları kapsamında değerlendirilebileceğini göstermektedir. Enflasyon oranını temsil eden değişkende ise, katsayı 0.0430 ($p = 0.0008$) olup, enflasyonun yoksulluk üzerinde belirgin ve olumsuz yani artırıcı bir etki oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgular, nüfus artışının ve ETG'nin yoksulluğu azaltıcı etkisini doğrularken, enflasyonun ise yoksulluğu artırıcı etkisini ortaya koymaktadır. Ayrıca ETG'nin işsizlik üzerinde azaltıcı ve anlamlı bir etkisi vardır. Katsayı 0.000019 ve p değeri 0.0434 ile, ETG'deki artışın işsizlik oranında yaklaşık 0.000019 oranında azalmaya yol açtığını göstermektedir. Ayrıca, p değeri 0.0434 <0.05 olduğundan, bu etki %5 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Burada nüfus artışının işsizlik üzerinde artırıcı etkisi (0.184264 katsayı) ve %1 anlamlılık düzeyi ile önemlidir.

Elde edilen bulgular, ETG ve zekât uygulamalarının yoksulluk ve işsizlik üzerinde azaltıcı etkilere sahip olduğunu ve bu yönüyle ampirik literatürle genel olarak uyumlu sonuçlar ortaya koyduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, söz konusu etkilerin katsayı büyüklükleri ve istatistiksel anlamlılık düzeyleri, ülke örneklemi, incelenen dönem, değişken tanımları ve kullanılan ekonometrik yöntemlerdeki farklılıklara bağlı olarak değişebilmektedir.

Bu çalışma, ETG ve zekâtı aynı analitik çerçevede ele alarak her iki değişkenin yoksulluk ve işsizlik üzerindeki etkilerini birlikte analiz etmesi bakımından literatüre hem yeni hem de diğer çalışmaları tamamlayıcı nitelikte kanıt sunmaktadır. Elde edilen sonuçlar, zekât ve ETG uygulamalarının yoksulluk ve işsizlik gibi temel ekonomik ve sosyal sorunların çözümünde önemli bir politika aracı potansiyeline sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan, enflasyon oranının yoksulluğu artırıcı, nüfus artışının ise işsizliği yükseltici etkileri dikkate alındığında, enflasyonla mücadele politikalarının güçlendirilmesi ve nüfus artışına paralel olarak istihdam artırıcı politikaların hayata geçirilmesinin de bütüncül bir politika yaklaşımının tamamlayıcı unsurları olarak değerlendirilmesi beklenir.

Sonuç ve Politika Önerileri

Teknolojik araçların (yapay zekâya dayalı robotlar vb.) ekonomik faaliyetlerde yoğun olarak kullanılması, istihdama bağlı yoksulluk ve gelir eşitsizliği gibi sorunların derinleşmesine yol açmaktadır. Benzer şekilde son yıllarda yaşanan küresel finansal krizler ve Covid-19 pandemisinin sosyoekonomik etkilerinden dolayı ETG uygulamasının yeniden yoğun bir şekilde tartışılmasına neden olmuştur. Bu bağlamda ETG ve zekat uygulaması bu sorunlarla mücadele için bir politika önerisi olarak görülmektedir. Günümüz sosyal yardım programlarına alternatif olarak gündeme gelen ETG, yoksulluk, işsizlik ve gelir eşitsizliği ile mücadelede destek bulurken, evrensel bir uygulama olması nedeniyle bireylerin istihdamdan çekileceği endişesiyle eleştirilmektedir. Yapılan çalışmalar (Hamilton ve Mulvale, 2019; Beken, 2021) bu

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

endişelerin yersiz olduğunu göstermiştir. Ancak Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından yapılan ampirik bir çalışma, ETG'nin uygulanmasının, Türkiye'nin de aralarında bulunduğu yaklaşık 130 ülkenin gelişmişlik durumuna bağlı olarak mümkün olabileceğini göstermiştir (Ortiz vd., 2018).

Çalışmada, ETG ve zekatın yoksulluk ve işsizlik üzerindeki etkileri istatistiksel modeller aracılığıyla analiz edilmiştir. Bulgular, ETG ve zekatın sürdürülebilir ekonomik ve sosyal politikaları üzerinde olumlu etkiler meydana getirebileceğini ortaya koymaktadır. Özellikle ETG ve zekatın, yoksulluğun azaltılması üzerinde anlamlı istatiksel etkileri olduğu tespit edilmiştir. Zekat, bireylere doğrudan gelir transferi sağlayarak ve yoksulların alım gücünü artırarak refahlarını artırmaktadır. ETG ise bireylere düzenli gelir desteği ile ekonomik ve sosyal güvence sağlamaktadır. Bu bulgular, her iki uygulamanın da sosyal gelir adaletini teşvik ederek toplumsal refahı artırmada etkili araçlar olduğunu göstermektedir. ETG ve zekatın işsizlik üzerindeki etkileri incelendiğinde, her iki uygulamanın da istihdamı desteklediği görülmektedir. Bu uygulamalar genişletici politikalar olduklarından toplam talebi artırarak ekonomik aktiviteyi artıracak ve daha düşük işsizlik oranlarının önünü açacaktır. Nüfus artışının işsizlik üzerindeki artırıcı etkisi nedeniyle politika tasarımında demografik faktörlerin dikkate alınması gerektiği de vurgulanmaktadır. Hata düzeltme modeli ve uzun dönem analizlerin sonuçları, ETG ve zekatın uzun dönem denge ilişkileri üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Hata düzeltme katsayıları, ekonomik şokların hızlı bir şekilde dengelendiğini ve bu politikaların ekonomik yapı için pozitif etkiye sahip araçlar olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda bu uygulamaların yoksulluk üzerinde etkili politikalar olduğunu göstermektedir.

ARDL sınır test sonuçlarına göre hem ETG hem de zekat uygulamasının yoksullukla uzun vadeli önemli ilişkisi olduğunu göstermektedir. Bu uygulamaların işsizlikle uzun vadeli bir ilişkisi olduğu gösterilmiştir. Bu nedenle yoksulluğun azaltılmasında ETG ve zekat uygulamasının oldukça etkili bir politika olduğu kanıtlanmıştır. İşsizlikle mücadelede de her iki politika uzun dönemde etkili olabilir ancak etkiler düşük seviyede kalmıştır. Bu bulgular, ETG ve zekat gibi sosyal politikaların etkin bir şekilde tasarlanmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu politikalar yalnızca ekonomik aktivitelerin yararlarını değil aynı zamanda toplumsal eşitsizliklerin giderilmesini de hedefleyerek toplumsal gelişmenin hızlanmasına ve daha dengeli gelir dağılımının sürekliliğine katkı sağlayacaktır. Ayrıca ETG ve zekat, birbirine alternatif sosyoekonomik politikalar olarak değerlendirilebileceği gibi bu iki uygulama tamamlayıcı politikalar olarak birlikte de uygulanabilirler. Zekatın belli bir servete sahip Müslümanlar için dini bir yükümlülük olması dolayısıyla İslam devletleri için bir seçenekten ziyade zorunluluk olması, onu ETG'den ayıran en önemli farklılıktır. Ancak bir sosyal politika aracı olarak uygulamak isteyen diğer devletler için bir seçenek olarak değerlendirilebilir.

Politika çıkarımları açısından bulgular özetle şu noktaları işaret etmektedir: (i) Yoksullukla mücadelede doğrudan gelir transferleri (ETG/zekât benzeri mekanizmalar) etkili bir araç olabilir. (ii) ETG'nin uygulanabilirliği tartışılırken mali sürdürülebilirlik, hedefleme/evrensellik tercihi ve enflasyonist riskler birlikte ele alınmalıdır. (iii) Zekât mekanizmasının etkinliği için kurumsal kapasite, şeffaflık, kayıtlılık ve düzenli tahsilat/dağıtım süreçleri kritik önemdedir. (iv) Transfer mekanizmaları tek başına yeterli olmayıp istihdamı artırıcı politikalarla birlikte tasarlanmalıdır. Böylece ETG ve zekât benzeri gelir transfer mekanizmaları yoksulluk ve işsizlikle mücadelede destekleyici bir araç olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte uygulamanın tasarımı ve kurumsal altyapısı, elde edilecek etkinin büyüklüğü açısından belirleyicidir.

Etik Beyan

"Yoksulluk ve İşsizliğe Etkileri Açısından Evrensel Temel Gelir ve Zekât: Türkiye Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma da etik kurul kararı zorunluluğu bulunmamaktadır.

Ethical Declaration

During the writing process of the study "*Universal Basic Income and Zakat in Terms of Their Effects on Poverty and Unemployment: A Comparative Analysis for Türkiye*" scientific rules, ethical and citation rules were followed. No falsification was made on the collected data and this study was not sent to any other academic publication medium for evaluation. Ethics Committee Permission is not required.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı

Bu makale iki yazar tarafından hazırlanmıştır. Katkı oranları: Yazar 1 %70, Yazar 2 %30.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Statement of Contribution Rate of Researchers

This article was written by two authors. Contribution percentages: Author 1, 70%; Author 2, 30%.

Çatışma Beyanı

Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Declaration of Conflict

There is no potential conflict of interest in the study.

Finansman

Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Funding

No funding was received from any institution or organization for this study.

Yapay Zeka ve Türleri Kullanım Beyanı

Yazarlar, yapay zeka araçlarının yalnızca dil düzenleme ve son okuma amacıyla (ör. Gemini AI, DeepL) kullanıldığını, tüm çıktıların yazarlar tarafından gözden geçirildiğini, makalenin içeriğine ilişkin tüm sorumluluğun yazarlara ait olduğunu ve bu araçların etik ilkelere ve derginin yayın politikalarına uygun biçimde kullanıldığını beyan eder.

Statement of Use for Artificial Intelligence and Its Types

The authors declare that artificial intelligence tools were used only for language editing and proofreading (e.g., Gemini AI, DeepL), that all outputs were reviewed by the authors, who assume full responsibility for the manuscript's content, and that these tools were used in accordance with ethical principles and the journal's editorial policies.

Veri Paylaşım Beyanı

Bu çalışmanın verilerini bulguların doğrulanması amacıyla makul bir talep üzerine "etik ilkeler ve yayın politikası"nın ilgili kısmında belirtilen şartlara göre paylaşabileceğimizi beyan ederiz.

Data Sharing Statement

We declare that, upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, we can share the data of this study according to the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy".

Not

Bu çalışma, Ubeydullah ŞENER tarafından hazırlanmış olan "Evrensel Temel Gelir Modeli ile İslam Ekonomisinde Zekât Uygulamasının Karşılaştırılması" (Doktora Tezi, Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi, 2024) başlıklı tezden üretilmiştir.

Note

This study is based on the dissertation titled "A Comparison of the Universal Basic Income Model and the Practice of Zakat in Islamic Economics" (Ph.D. Dissertation, Kyrgyzstan-Turkey Manas University, 2024) by Ubeydullah ŞENER.

Teşekkür

Bu çalışma, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nde tamamlanan "Evrensel Temel Gelir Modeli ile İslam Ekonomisinde Zekât Uygulamasının Karşılaştırılması" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Tez sürecindeki katkılarından dolayı tez danışmanım Prof. Dr. İbrahim Halil Sugözü 'ne teşekkür ederim.

Thanks

This study is based on the doctoral dissertation titled "A Comparison of the Universal Basic Income Model and the Practice of Zakat in Islamic Economics," which was completed at Kyrgyz-Turkish Manas University. I would like to thank my dissertation advisor, Prof. Dr. İbrahim Halil Sugözü, for his contributions throughout the dissertation process.

Kaynakça

Acemoğlu, D., & Restrepo, P. (2018). Modeling automation. *AEA Papers and Proceedings, 108*, 48–53. https://doi.org/10.1257/pandp.20181020

Ahmed, H. (2004). *Role of zakat and awqaf in poverty alleviation*. Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Akkas, A. (2006). *An Islamic alternative to poverty alleviation: The PARSHI*. Dhaka.
Akram, M., & Afzal, M. (2022). Dynamic role of zakat in alleviating poverty: A case study of Pakistan. *Research Journal of Social Science, 4*(1).
Anwar, A., Alamsah, A., & Arista, S. (2022). Pemikiran ekonomi Islam Monzer Kahf. *Islamika: Jurnal Ilmu-Ilmu Keislaman, 22*(2), 161–173. https://doi.org/10.32939/islamika.v22i2.1080
Arcarons, J., Raventós, D., & Torrens, L. (2014). Feasibility of financing a basic income. *Basic Income Studies, 9*(1–2). https://doi.org/10.1515/bis-2014-0005
Attanasio, O., & Mesnard, A. (2006). The impact of a conditional cash transfer programme on consumption in Colombia. *Fiscal Studies, 27*(4), 421–442. https://doi.org/10.1111/j.1475-5890.2006.00041.x
Aziz, M. R. (2012). *Introduction to Islamic institutions in economics and finance*. USIM Press.
Banerjee, A., Niehaus, P., & Suri, T. (2019). Universal basic income in the developing world. *Annual Review of Economics, 11*, 959–983. https://doi.org/10.1146/annurev-economics-080218-030229
Basic Income Earth Network. (n.d.). *Basic income experiments and pilot programs*. https://basicincome.org
Bastagli, F., Hagen-Zanker, J., Harman, L., Barca, V., Sturge, G., & Schmidt, T. (2019). The impact of cash transfers: A review of the evidence from low- and middle-income countries. *Journal of Social Policy, 48*(3), 569–594. https://doi.org/10.1017/S0047279418000715
BAZNAS. (2023). *Zakat outlook Indonesia 2023*. Center of Strategic Studies. https://www.puskasbaznas.go.id
Bazzi, S., Sumarto, S., & Suryahadi, A. (2015). It's all in the timing: Cash transfers and consumption smoothing in a developing country. *Journal of Economic Behavior & Organization, 119*, 267–288. https://doi.org/10.1016/j.jebo.2015.08.010
Beken, H. G. (2021). Evrensel temel gelir deneyi ve projelerinin değerlendirilmesine teorik bir bakış. *Çalışma İlişkileri Dergisi, 12*(2), 154–185.
Benthall, J. (1999). Financial worship: The Quranic injunction to almsgiving. *Journal of the Royal Anthropological Institute, 5*(1), 27–42. https://doi.org/10.2307/2660961
Bidadanure, J. U. (2019). The political theory of universal basic income. *Annual Review of Political Science, 22*, 481–501. https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-050317-070954
Bilen, M., & Terzi, G. (2019). Türkiye'de yoksulluk sorunu ile mücadelede zekât. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi, 5*(2), 133–167.
Boz, A. (2025). Basic income: Is it feasible in Türkiye? *Sosyoekonomi, 33*(65), 119–136. https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2025.03.06
Bregman, R. (2017). *Utopia for realists: How we can build the ideal world*. Bloomsbury.
Chapra, M. U. (2008). *The Islamic vision of development in the light of Maqāṣid al-Sharīʿah*. Islamic Research and Training Institute.
Cheema, I., Farhat, M., Binci, M., Asmat, R., Javeed, S., & O'Leary, S. (2014). *Benazir income support programme: First follow-up impact evaluation report*. Oxford Policy Management.
Clark, C. M. (2005). Financing universal basic income: Distributional and fiscal effects. *Review of Social Economy, 63*(1), 31–54. https://doi.org/10.1080/00346760500061259
Clark, C. M. (2021). Development policy and the poor, part 2: Preferential option for the poor. *American Journal of Economics and Sociology, 80*(4), 1131–1154. https://doi.org/10.1111/ajes.12425
Collins, M. (2012). *Estimating the cost of a basic income for Ireland*. BIEN Congress. https://basicincome.org
De Vries, G. J., Gentile, E., Miroudot, S., & Wacker, K. M. (2020). The rise of robots and the fall of routine jobs. *Labour Economics, 66*, 101885. https://doi.org/10.1016/j.labeco.2020.101885
Foner, E. (2000). *The story of American freedom*. Papermac.
Gallien, M., Javed, U., & van den Boogaard, W. (2024). Zakat, redistribution, and social protection during crises. *World Development, 176*, 106497. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2023.106497
GiveDirectly. (2023). *Long-run impacts of universal basic income: Evidence from Kenya*. https://www.givedirectly.org
Hamedani, M., Markus, H. R., & Fu, A. (2013). In the land of the free, interdependent action undermines motivation. *Psychological Science, 24*(2), 189–196. https://doi.org/10.1177/0956797612452864
Hamilton, L., & Mulvale, J. (2019). Human again: The (unrealized) promise of basic income in Ontario. *Journal of Poverty, 23*(4), 1–24. https://doi.org/10.1080/10875549.2019.1616242
Hasan, A., & Choudhury, M. A. (2019). *Islamic economics: Theory and practice*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9780429432088
Hossain, M. Z. (2012). Zakat in Islam: A powerful poverty alleviating instrument for Islamic countries. *International Journal of Economic Development Research and Investment, 3*(1).
Hoynes, H., & Rothstein, J. (2019). Universal basic income in the US and advanced countries. *Annual Review of Economics, 11*, 929–958. https://doi.org/10.1146/annurev-economics-080218-030237
International Labour Organization. (2024). ILO. *World employment and social outlook: Trends 2024*. https://www.ilo.org
International Monetary Fund. (2021). *Turkey: Article IV consultation*. https://www.imf.org
Iyer, R., Koleva, S., Graham, J., Ditto, P., & Haidt, J. (2012). Understanding libertarian morality. *PLoS ONE, 7*(8), e42366. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0042366
Japarova, D., & Shener, U. (2021). Türkiye'de katılım bankalarının finans sektörü içindeki yeri ve geleceği. *Reforma, 2*(90), 33–43. https://izlik.org/JA56UA24JE
Jedidia, K. B., & Guerbouj, K. (2021). Effects of zakat on economic growth and poverty reduction. *International Journal of Development Issues, 20*(1), 126–142. https://doi.org/10.1108/IJDI-05-2020-0100
Kahf, M. (2010). Zakah. In *Studies in Islamic economics*. Islamic Research and Training Institute. https://monzer.kahf.com
Kahvecioğlu, F., & Çakmak, E. (2022). Evrensel temel gelir: Türkiye için bir değerlendirme. *Sosyal Güvence, 12*(2), 185–210. https://doi.org/10.21441/sosyalguvence.1094359

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Kangas, O., Ylikännö, M., Jauhiainen, S., & Simanainen, M. (2019). *The basic income experiment 2017–2018 in Finland*. Ministry of Social Affairs and Health.
Karadavi, Y. A. (1999). *Fiqh al-zakah* (M. Kahf, Trans.). King Abdulaziz University.
Kaya, M. (2019). Türkiye'de bir sosyal harcama olarak evrensel temel gelir. *Politik Ekonomik Kuram, 3*(1), 129–149. https://doi.org/10.30586/pek.516465
King, M. L., Jr. (1967/2010). *Where do we go from here: Chaos or community?* Beacon Press.
Malik, S. J., Hussain, M., & Shirazi, N. S. (1994). Role of infaq in poverty alleviation in Pakistan. *Pakistan Development Review*, 935–952.
Murray, C. (2016). *In our hands: A plan to replace the welfare state*. AEI Press.
Nadzri, F., AbdRahman, R., & Omar, N. (2012). Zakat and poverty alleviation. *International Journal of Arts and Commerce, 1*(7).
OECD. (2019). *OECD employment outlook 2019: The future of work*. OECD Publishing.
OECD. (2021). *Basic income as a policy option: Can it add up?* OECD Publishing.
Ortiz, I., Behrendt, C., Acuña-Ulate, A., & Anh, N. Q. (2018). *Universal basic income proposals in light of ILO standards*. https://doi.org/10.2139/ssrn.3208737
Pesaran, M., Shin, Y., & Smith, R. (1999). Pooled mean group estimation. *Journal of the American Statistical Association, 94*(446), 621–634.
Pesaran, M., Shin, Y., & Smith, R. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics, 16*, 289–326.
Quraishi, M. A. (1999). The institution of zakat and its economic impact. In *Proceedings of the Second Harvard University Forum on Islamic Finance* (pp. 77–81).
Saoqi, A. A., Beik, I. S., Ascarya, & Kasri, R. A. (2025). Does zakat help households move out of poverty? *Journal of Social Policy*. Advance online publication. https://doi.org/10.1017/S0047279424000XXX
Sapmaz, H. (2021). Evrensel temel gelirin Türkiye'de uygulanabilirliği. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 7*(4), 25–35.
Sohag, K., Mahmud, K. T., Alam, F., & Samargandi, N. (2015). Can zakat system alleviate rural poverty in Bangladesh? *Journal of Poverty, 19*(3), 261–277. https://doi.org/10.1080/10875549.2014.999974
Standing, G. (2011). The precariat: The new dangerous class. *Journal of Social Policy, 42*(2), 416–418. https://doi.org/10.1017/S0047279412000876
Standing, G. (2017a). *Basic income: And how we can make it happen*. Penguin.
Standing, G. (2017b). *Temel gelir* (C. Demirdöğdü, Trans.). Can Sanat Yayınları.
Stockton Economic Empowerment Demonstration. (2022). *Preliminary analysis: SEED's impact on employment, income stability, and well-being*. Economic Security Project. https://www.economicsecurityproject.org/seed/
Sugözü, İ. H. (2017). İslam ekonomisi ve adil ekonomik düzen. *Journal of Turkish Studies, 12*(8), 185–210.
Şahin, S. Ç., & Kılıç, İ. E. (2021). Basic income and its applicability in Turkey. *New Perspectives on Turkey, 65*, 6–26. https://doi.org/10.1017/npt.2021.27
Şener, U. (2024). *Evrensel temel gelir modeli ile İslam ekonomisinde zekât uygulamasının karşılaştırılması*. Doktora Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi.
Thomas, M., Baker, C., & Armstrong, K. (2020). Universal basic income, economic insecurity, and mental well-being during the COVID-19 pandemic. *Social Policy & Administration, 54*(7), 1101–1117. https://doi.org/10.1111/spol.12669
Türk-İş. (2023). *Kasım 2023 açlık ve yoksulluk sınırı*. https://www.turkis.org.tr
Türkiye Cumhuriyeti Hazine ve Maliye Bakanlığı. (n.d.). https://www.hmb.gov.tr
Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (n.d.). TCMB. https://www.tcmb.gov.tr
Türkiye İstatistik Kurumu. (n.d.). TÜİK. https://www.tuik.gov.tr
Türkiye Raporu. (2021). *AB genişleme politikasına ilişkin 2021 bilgilendirmesi*. Avrupa Komisyonu. https://www.ab.gov.tr
United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. (2022). *World population prospects 2022*. https://www.un.org
Van Parijs, P. (1995). *Real freedom for all*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/0198293577.001.0001
Van Parijs, P. (2004). Basic income: A simple and powerful idea for the twenty-first century. *Politics & Society, 32*(1), 7–39. https://doi.org/10.1177/0032329203261095
Van Parijs, P. (2013). The universal basic income. *Politics & Society, 41*(2), 171–182. https://doi.org/10.1177/0032329213483106
Visser, H. (2019). *Islamic finance: Principles and practice* (3rd ed.). Edward Elgar. https://doi.org/10.4337/9781781001745
Widerquist, K., Noguera, J. A., Vanderborght, Y., & De Wispelaere, J. (2017). *Basic income: An anthology of contemporary research*. https://doi.org/10.1515/bis-2017-0007
Yusoff, M. B. (2011). Zakat expenditure, school enrollment, and economic growth in Malaysia. *International Journal of Business and Social Science, 2*(6), 175–181.

EXTENDED ABSTRACT

This study aims to examine universal basic income and zakat, two social policy mechanisms that are generally addressed separately in the literature, within a comparative and integrated framework. While universal basic income has gained increasing attention in recent years as a policy instrument to address poverty, income insecurity, and labor market disruptions, zakat represents a long-established institutional mechanism within Islamic economics that seeks to redistribute wealth and strengthen social solidarity. Despite their shared objective of alleviating poverty and reducing socioeconomic inequalities, the empirical literature rarely evaluates these two mechanisms together. In this respect, the present study seeks to contribute to the literature by providing a comparative and empirical assessment of universal basic income and zakat in the context of Türkiye. Universal

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

basic income is typically defined as a regular and unconditional cash transfer provided to individuals regardless of their employment status or income level. Existing studies emphasize its potential to reduce poverty, enhance income security, and mitigate the adverse effects of technological change and labor market polarization. At the same time, literature highlights several challenges associated with universal basic income, including its fiscal sustainability, possible inflationary consequences, and ambiguous labor supply effects. These concerns have led scholars and policymakers to question whether universal basic income can be implemented as a standalone policy instrument, particularly in developing and emerging economies facing budgetary constraints. Zakat, on the other hand, is a core institution of Islamic economics designed to redistribute wealth from higher-income groups to eligible recipients in accordance with religious and ethical principles. Unlike universal basic income, zakat is not financed through general taxation but through mandatory or semi-mandatory contributions on wealth. Previous studies suggest that when zakat is administered through organized and institutionalized frameworks, it can play a significant role in reducing poverty and improving income distribution. However, the effectiveness of zakat largely depends on institutional capacity, governance quality, compliance rates, and coordination with broader social policy frameworks. This study empirically investigates the effects of universal basic income–type mechanisms and zakat on poverty and unemployment in Türkiye using time series data. In addition to poverty and unemployment indicators, inflation is incorporated into the analysis to capture potential macroeconomic trade-offs associated with income transfer policies. Variables representing universal basic income and zakat are constructed using available data and institutional proxies relevant to the Turkish context. The analysis employs the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) bounds testing approach, which allows for the identification of both short-run and long-run relationships among variables with different orders of integration. This methodology is particularly suitable given the limited sample size and the mixed integration properties of the data series. The empirical findings indicate the existence of long-run relationships between poverty, unemployment, inflation, and the variables representing universal basic income and zakat. The results suggest that universal basic income–type cash transfer mechanisms contribute to poverty reduction in the long run. However, these positive effects are accompanied by fiscal costs and potential inflationary pressures, underscoring the importance of careful policy design and financing strategies. In contrast, the zakat mechanism is found to generate more stable and consistent outcomes in terms of improving income distribution and alleviating poverty when implemented within a regular and institutionalized framework. Moreover, the results indicate that both mechanisms exert indirect effects on unemployment, although the magnitude and direction of these effects vary depending on institutional design and macroeconomic conditions. An important implication of the analysis is that universal basic income and zakat should not be viewed as mutually exclusive or competing policy instruments. Instead, the findings support the argument that these mechanisms can function as complementary tools within a broader social policy architecture. Integrating locally grounded and institutionally embedded mechanisms such as zakat into income support systems may enhance the effectiveness and fiscal sustainability of redistribution policies. This approach may be especially relevant for developing and emerging economies where public budgets are constrained, and informal support mechanisms continue to play a significant role. From a policy perspective, the study highlights the importance of adopting a holistic approach to social protection. Rather than relying on a single policy instrument, policymakers may benefit from combining different redistribution mechanisms that reflect both economic efficiency considerations and institutional realities. In this context, zakat can serve as a supportive and complementary mechanism that alleviates fiscal pressure on the state while strengthening social cohesion. At the same time, universal basic income–type programs can provide a baseline level of income security, particularly for vulnerable groups exposed to labor market instability. In conclusion, this study contributes to literature by offering a comparative and empirical analysis of universal basic income and zakat within a unified analytical framework. By focusing on the Turkish case, the research provides context-specific evidence while also generating broader insights for countries with similar socioeconomic and institutional structures. The findings underscore the value of integrating different redistribution mechanisms in social policy design and suggest that a complementary approach may lead to more inclusive, resilient, and sustainable outcomes in the fight against poverty and unemployment.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3
MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3
ISSN: 1694-7215
Research Paper / Araştırma Makalesi

Assessing the Cement-CO_2 Link in Türkiye: A RALS Cointegration Framework

Umut AKDUĞAN[1], Mikail PEHLİVAN[2] & Emre ÖRÜN[3]

Abstract

This study explores the long-term connection between cement production and CO_2 emissions in Türkiye, one of the world's largest cement producers. The purpose is to evaluate the sector's contribution to national emissions while highlighting decarbonization strategies consistent with global net-zero targets. Using annual data for the period 1970–2023, the analysis employs the Fourier ADF unit root test, which accounts for multiple structural breaks and nonlinearities, as well as the RALS-ADL and RALS-EG2 cointegration tests, which address deviations from the normality assumption. The findings confirm a stable long-run cointegration relationship between cement output and CO_2 emissions, with an estimated elasticity of 0.45—indicating that a 1% increase in production results in a 0.45% rise in emissions. This suggests partial efficiency gains but underscores the need for structural reforms. The results highlight the importance of expanding alternative fuels, lowering clinker intensity, and improving energy efficiency, supported by stronger regulatory and policy frameworks, if Türkiye's cement sector is to align with international decarbonization pathways.

Keywords: Cement Production, CO_2 Emissions, Fourier ADF, RALS Cointegration, Decarbonization

Türkiye'de Çimento Üretimi-CO_2 İlişkisinin Değerlendirilmesi: RALS Eşbütünleşme Analizi

Öz

Bu çalışma, dünyanın en büyük çimento üreticilerinden biri olan Türkiye'de çimento üretimi ile CO_2 emisyonları arasındaki uzun vadeli ilişkiyi araştırmaktadır. Amaç, küresel net sıfır hedefleri ile uyumlu karbonsuzlaştırma stratejilerini vurgulayarak sektörün ulusal emisyonlara katkısını değerlendirmektir. 1970-2023 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak yapılan analizde, çoklu yapısal kırılmaları ve doğrusal olmama durumunu dikkate alan Fourier ADF birim kök testi ile normallik varsayımından sapmaları dikkate alan RALS-ADL ve RALS-EG2 eşbütünleşme testleri uygulanmıştır. Bulgular, çimento üretimi ile CO_2 emisyonları arasında istikrarlı bir uzun dönemli ilişkiyi doğrulamaktadır ve uzun dönem esneklik katsayısı 0,45 olarak tahmin edilmiştir. Bu da çimento üretiminde %1'lik bir artışın emisyonlarda %0,45'lik bir artışa yol açtığını göstermektedir. Bu durum kısmi verimlilik kazanımlarına işaret etmekle birlikte yapısal reformlara olan ihtiyacın altını çizmektedir. Sonuçlar, Türkiye çimento sektörünün uluslararası karbonsuzlaştırma hedeflerine uyum sağlaması için daha güçlü düzenleyici ve politika çerçeveleriyle desteklenen alternatif yakıtların yaygınlaştırılmasının, klinker yoğunluğunun düşürülmesinin ve enerji verimliliğinin artırılmasının önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çimento Üretimi, CO_2 Emisyonları, Fourier ADF, RALS Eşbütünleşme, Karbonsuzlaştırma

Please Cite As / Atıf İçin:

Akduğan, U., Pehlivan, M., & Örün, E. (2026). Assessing the cement-CO2 link in Türkiye: A RALS cointegration framework. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (3), 987-1000. https://doi.org/10.33206/mjss.1776961

Received Date / Geliş Tarihi: 02.09.2025 **Accepted Date / Kabul Tarihi:** 22.06.2026

[1] Ph.D., Assoc. Prof. - Trakya University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Public Finance Department, umutakdugan@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8659-541X
[2] Ph.D. Asst. Prof - Trakya University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Public Finance Department, mikailpehlivan@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7273-333X
[3] Ph.D., Asst. Prof. - Yozgat Bozok University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Economics Department, emre.orun@yobu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2739-1959

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Introduction

Cement manufacturing is widely recognized as one of the most carbon-intensive industries. The process requires vast amounts of raw materials and fuels such as petroleum coke, coal, natural gas, fuel oil, biomass, or even certain wastes, in addition to substantial inputs of electricity, heat, air, and water (Valderrama et al., 2012; Gálvez-Martos and Schoenberger, 2014). A key stage in production is the calcination of limestone ($CaCO_3$), where its conversion to lime (CaO) releases large volumes of carbon dioxide. This is compounded by the combustion of fossil fuels needed to reach kiln temperatures above 1,400 °C, making the process both energy-intensive and emission-heavy (Gibbs et al., 2011). Beyond occasional wastewater, solid waste, and noise, the dominant environmental burden of the sector stems from energy use and atmospheric emissions (Schorcht et al., 2013; Georgiopoulou and Lyberatos, 2018). Globally, cement production is estimated to account for about 5–7% of anthropogenic CO_2 emissions and nearly 3% of overall greenhouse gas (GHG) releases (Gálvez-Martos and Schoenberger, 2014), while representing roughly 12–15% of total industrial energy consumption (Aranda-Usón et al., 2012). On average, producing a single ton of cement consumes around 4.7 million British thermal units (BTU) of energy—roughly equivalent to burning 181 kg of coal—and emits close to one ton of CO_2 (Gibbs et al., 2011). These figures illustrate why the sector stands at the center of climate change debates and why it has become a critical target for GHG mitigation efforts.

Efforts to reduce emissions in the cement sector often focus on lowering the clinker-to-cement ratio, substituting wastes as raw materials or fuels, and upgrading production technologies (Hasanbeigi et al., 2012; Stafford et al., 2016). A widely adopted strategy in this context is the use of alternative fuels and raw materials (AFR), commonly referred to as co-processing, which is practiced in many countries around the world. Typical AFRs include refuse-derived fuel (RDF), waste oils, discarded tires, plastics, sewage sludge, solvents, waste paint, paper residues, wood, and agricultural biomass (Lamas et al., 2013). RDF, produced from the combustible fraction of municipal solid waste, is particularly attractive due to its relatively high calorific value, lower moisture content, and reduced nitrogen and sulfur levels compared to conventional fossil fuels (Hasanbeigi et al., 2012; Rahman et al., 2015). Waste oils, generated from automotive, marine, rail, agricultural, and industrial activities, are also increasingly used in cement kilns because of their high energy content (33–41 MJ/kg) and limited processing requirements. However, compared to crude-based heavy oils, they tend to contain higher concentrations of heavy metals, sulfur, phosphorus, and halogens (Rahman et al., 2015). Another option is dried sewage sludge, which can simultaneously act as both fuel and raw material, offering environmental co-benefits by reducing waste volumes and contributing to resource efficiency. Yet, sludge drying itself is highly energy-intensive, with energy demand varying according to the technology applied (Jungbluth et al., 2007; Valderrama et al., 2013). Hence, a careful evaluation of the environmental implications of sludge drying is required before its large-scale application (Haque et al., 2015).

To set the stage, the remainder of the paper is organized as follows. The next section presents the context of Türkiye and reviews the relevant literature. This is followed by the data and model specification, and then by the methodology section, which outlines the econometric framework employed in the analysis. The subsequent section reports the empirical findings, while the final sections discuss the policy implications and conclude the study.

Context of Türkiye and the Literature

According to TÜRKÇİMENTO (2023), Türkiye's total cement production increased by 9.9% in 2023, reaching 84.6 Mt. Domestic sales rose to 68.9 Mt, up from 58.3 Mt in 2022, marking an 18.2% annual increase. Türkiye has consistently ranked among the world's leading cement producers; in 2024, national output was approximately 82 Mt, placing the country behind China (1,900 Mt), India (450 Mt), the United States (86 Mt), and Vietnam (110 Mt) (USGS, 2025). The industry is wholly dependent on domestically sourced raw materials, which secures national self-sufficiency. In 2023, exports accounted for 18.6% of total output, positioning Türkiye as the world's second-largest cement exporter. Among shipments to more than 100 countries, the principal destinations were the United States, Israel, Syria, and Italy (TÜRKÇİMENTO, 2023). The relevant trends are depicted in Figure 1.

Cement production is carried out using two principal methods: the dry process and the wet process. In Türkiye, the dry process with pre-calcination is employed. This process requires significant energy use at every stage of the production line. Examination of the structural characteristics of the components reveals that, despite adequate insulation, a considerable amount of energy is lost through surface

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

dissipation. For industries with such high energy requirements, maintaining continuity of supply, ensuring product quality, and minimizing energy costs are among the primary operational objectives (Söğüt, 2012). The Turkish cement sector ranks as the country's second-largest industrial energy consumer, accounting for 20% of total industrial energy use, following the iron and steel industry at 35% (Ates, 2015).

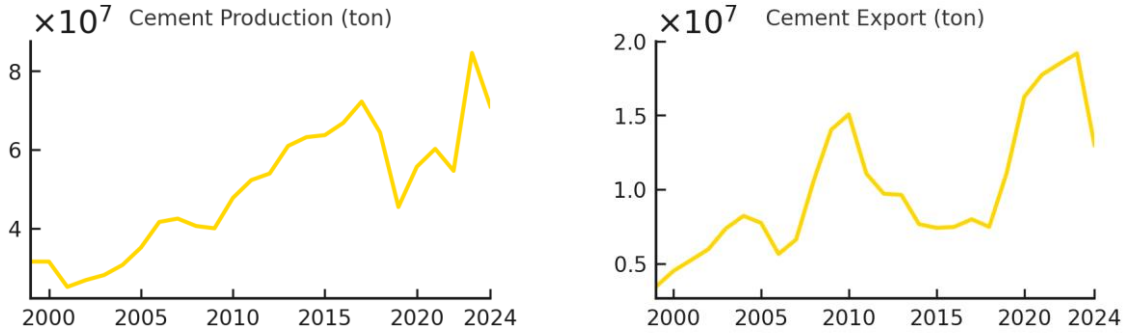

Figure 1. *Türkiye's Cement Production and Exports*

Source: TÜRKÇİMENTO database.

Cement production is widely recognized as one of the most carbon-intensive industrial processes. The bulk of emissions arises from the clinker production stage, where limestone calcination directly releases large volumes of CO_2, and the burning of fossil fuels like coal and petroleum coke leads to additional emissions. Together, these sources account for almost the entire carbon footprint of the industry, making clinker production the central target of decarbonization strategies. On a global scale, cement manufacturing is responsible for roughly 5% of anthropogenic CO_2 emissions, which significantly contribute to climate change. Although other GHGs, including methane (CH_4) and nitrous oxide (N_2O), have higher global warming potentials, their impact within cement production is relatively limited. Beyond process and combustion-related emissions, some kilns operate at extremely high flame temperatures that allow the co-incineration of waste oils, solvents, and other organic residues. While this practice can help reduce fossil fuel use, it may also release toxic metals and organic pollutants, raising concerns about technical feasibility and environmental safety. Consequently, the cement industry occupies a critical position in global climate mitigation efforts, where balancing energy demand, fuel choices, and emission reduction remains a pressing challenge (Worrell et al., 2001; Salas et. al., 2016). As shown in Table 1, Türkiye's clinker capacity has expanded substantially over the past two decades, rising from 33 Mt in 2000 to 92 Mt by 2020–2023.

Table 1. *Clinker Production Capacity in Türkiye (Mt)*

Year	*2000*	*2005*	*2010*	*2015*	*2020*	*2023*
Capacity (Mt)	33	55	65	69	92	92

Source: Adapted from USGS Reports.

Table 2. *Fuel Use and Calorific Values in Cement and Clinker Production*

	Fuel Type	*Calorific Value (GJ/t)*	*2003*	*2004*	*2005*
Türkiye*	Pet coke	31.38	18.42	18.35	19.20
	Coal	18.83			
			2010	**2015**	**2020**
Global**	Fossil Fuels	–	3.39	3.26	3.25

* cement industry, ** clinker production.

Source: Adapted from Oral and Saygin, 2019; TTGV, 2023.

Fuel use patterns further emphasize the challenge. As shown in Table 2, the Turkish cement industry relies predominantly on petroleum coke and coal, with weighted calorific values ranging between 18.35 and 19.20 GJ/t across different years. In contrast, global fossil fuel use in clinker production has been progressively reduced, declining from 3.39 GJ/t in 2010 to 3.25 GJ/t in 2020. This comparison highlights the relatively high emissions intensity of Türkiye's fuel mix and underscores the urgency of aligning with

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

global net-zero pathways, where clinker production remains the central focus of emission-reduction strategies.

Research on cement industry emissions over the past quarter century can broadly be organized into four strands:

(i) Alternative binders and emission reduction strategies:

A number of studies have concentrated on replacing conventional Portland cement with substitutes that generate fewer emissions. Davidovits (1994) was among the first to advocate for geopolymeric cements as a low-carbon alternative. In a similar line, Worrell et al. (2001) analyzed CO_2 emissions from the cement sector worldwide and pointed to the benefits of using supplementary additives. Gartner (2004) also underlined the potential of hydraulic cements and artificial pozzolans to lower overall carbon intensity while maintaining equivalent performance.

(ii) Life-cycle assessment (LCA) applications:

Another significant body of work employs life-cycle methodologies to evaluate environmental impacts. Huntzinger and Eatmon (2009) compared traditional production with alternative processes and concluded that environmental life-cycle assessment (ELCA) provides a comprehensive framework for identifying risks and optimizing production. Extending this approach, Valderrama et. al. (2012) reported that indicators such as eutrophication, acidification, and cumulative exergy demand show a declining trend when LCA is applied. From a country perspective, Green and Stern (2017) examined China and found that emissions from fossil fuel use and cement manufacturing more than doubled between 2001 and 2006.

(iii) Energy modeling using LEAP:

The Long-range Energy Alternatives Planning (LEAP) framework has also been widely adopted to simulate future emission pathways. Applications include those by Bose (1996), Shin et al. (2005), Song et al. (2007), Wang et al. (2011)**,** Dagher and Ruble (2011), Udomsri et al. (2010), Bautista (2012), Rahmadi et al. (2013), Kumar and Madlener (2016), Aized et al. (2018), Liu et al. (2017), Mirjat et al. (2017), and Oral and Saygin (2019). Collectively, these works confirm LEAP's suitability for exploring energy–emission interactions and scenario analysis in the cement industry.

(iv) Türkiye-focused contributions:

In Türkiye, scholarship has been narrower in scope, concentrating mainly on environmental and efficiency aspects. Doğan and Karpuzcu (2010) considered the broader ecological consequences of cement production, while Yildirim et al. (2011) evaluated stabilization techniques for by-products. Okandan et. al. (2011) assessed the CO_2 potential of the sector, and Söğüt (2012) together with Gürsel and Meral (2012) investigated the exergetic efficiency of cement production systems. Waste management and sustainable production were examined by Bayar and Talinli (2013) and Ekincioglu et al. (2013), while Ozer et al. (2013) and Ates (2015) applied the LEAP model domestically to explore the relationship between CO_2 emissions, energy demand, and electricity consumption in heavy industries. On material efficiency, Ulusu et al. (2016) studied pumice-based blended cements, and Özkan and Ulutas (2017) conducted efficiency analyses of cement production outputs. Civancık and Yetiş (2018) then analyzed mercury emissions from cement plants, emphasizing pollutant-specific challenges. Most recently, Bildirici (2020) investigated the links between cement production, air quality, mortality rates, and economic growth in Türkiye and other major producers, using regime-switching econometric models. This study underscores the health and environmental burdens of cement-related emissions and reinforces the urgency of adopting cleaner technologies, alternative fuels, and stronger regulatory frameworks.

In Türkiye, research on cement industry emissions has concentrated mainly on waste management, efficiency improvements, or pollutant-specific assessments, with limited attention to dynamic econometric modeling of CO_2 emissions. Previous domestic studies employing LEAP rely on scenario-based projections, which, while useful for long-term planning, do not capture causal linkages or asymmetric responses in actual production and emission data.

To address this gap, the present study employs the Fourier Augmented Dickey–Fuller (F-ADF) unit root test alongside the RALS-ADL (Residual Augmented Least Squares – Autoregressive Distributed Lag) and RALS-EG2 (Residual Augmented Least Squares – Engle and Granger Type 2) cointegration tests to examine the long-run relationship between cement production and CO_2 emissions in Türkiye. This

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

provides a novel contribution to the Turkish context, where empirical econometric evidence on cement-related emissions is scarce. Beyond its national relevance, the study also offers broader policy insights by situating Türkiye's emission dynamics within global decarbonization efforts and the net-zero pathway.

Data and Model

This section presents the variables, data sources, and model specification. The analysis centers on the relationship between cement production and CO_2 emissions in Türkiye for the period 1970–2023. The general form of the model employed to investigate this relationship is outlined as follows:

$$CO = f(CP) \quad (1)$$

$$lnCO_t = \gamma_0 + \gamma_1 lnCP_t + \varepsilon_{1t} \quad (2)$$

Where *CO* is the carbon dioxide (CO_2) emissions (total) (Mt CO2e) and *CP* is the cement production (tonnes). The series of the *CP* is obtained from "United States Geological Survey (USGS) Data Bank". The series of the *CO* is obtained from "World Development Indicators". It should be noted that the baseline econometric specification is intentionally parsimonious and captures the long-run association between *CO* and *CP* only. Variables such as total energy use, fuel mix composition, clinker substitution ratio, and plant-level technological upgrading are discussed extensively in the conceptual and policy sections because they are central channels through which cement output affects emissions. However, they are not explicitly included in the econometric model, mainly due to the lack of sufficiently long and consistent annual series. Accordingly, the estimated coefficient should be interpreted as an aggregate long-run elasticity, while recognizing that part of this relationship is mediated by omitted sector-specific mechanisms such as fuel switching, clinker reduction, and energy-efficiency improvements.

This study aims to provide a robust empirical analysis by accounting for potential multiple structural breaks, nonlinearities, and deviations from the normality assumption. To this end, the F-ADF unit root test and the RALS-ADL and RALS-EG2 cointegration tests are employed. The following section presents the theoretical background of these applied tests.

Methodology

This section outlines the theoretical foundation of the cointegration and unit root tests applied in the study. It first reviews the conventional linear unit root test and the nonlinear Fourier-based approach, followed by the RALS cointegration framework used to analyze the long-run relationship between the variables.

Fourier ADF Unit Root Test (F-ADF)

In time series analysis, a critical step in exploring relationships between variables is identifying the type of stochastic process each series follows. To determine these stochastic characteristics—particularly whether the series is stationary and the degree of stationarity—it is essential to choose the appropriate model when conducting unit root tests. This involves considering factors such as the presence, timing, and nature of potential structural breaks in the data, as well as whether the series behaves in a linear or nonlinear manner.

Enders and Granger (1998) emphasized that incorrectly specifying the dynamics of a time series can cause standard unit root and cointegration tests to yield misleading conclusions. Similarly, Perron (1989) found that structural breaks, if ignored, can bias traditional unit root tests, often resulting in a failure to reject the unit root hypothesis even when the series is actually stationary. Cuestas and Garratt (2011) further argued that applying linear unit root tests to nonlinear series can lead to similar biases, again increasing the likelihood of incorrectly accepting the presence of a unit root. In this regard, the stationarity properties of the series were determined using the ADF test as a linear unit root test and the F-ADF test as a nonlinear unit root test. In unit root tests based on Fourier functions, the number, form, or location of structural breaks is not of significance. This is because Fourier functions are capable of modeling unpredictable changes in the series. This characteristic provides a significant advantage for these tests.

F-ADF unit root test, developed by Christopoulos and León-Ledesma (2010) and an extension of the ADF type unit root test with Fourier functions, is a unit root test that considers both abrupt changes and smooth structural breaks, where the number, location, and form of structural breaks are not of significance. In the F-ADF test, the first step involves estimating the model for the time series used in the analysis and obtaining the residuals from the model. Subsequently, the ADF unit root test is applied to the

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

obtained residuals. When constructing the test model, structural breaks are incorporated using a trigonometric function that allows for temporary smooth changes in the mean.

The application of the F-ADF test consists of three main stages. The first stage involves determining the optimal frequency (k*). For this purpose, Eq. (3) is estimated for each integer value of k from 1 to 5 using the Ordinary Least Squares (OLS) method, and k value of the model that yields the least of sum of the squares residuals is selected as the optimal frequency.

$$y_t = \alpha_0 + \alpha_1 sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \alpha_2 cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + v_t \quad (3)$$

Where k is the frequency, T is the sample size. Additionally, the terms $sin(2\pi kt/T)$ and $cos(2\pi kt/T)$ are trigonometric terms that incorporate structural changes in the deterministic component of the model. Subsequently, the residuals of the model are obtained using Eq. (4):

$$\hat{v}_t = y_t - \left[\hat{\alpha}_0 + \hat{\alpha}_1 sin\left(\frac{2\pi k^* t}{T}\right) + \hat{\alpha}_2 cos\left(\frac{2\pi k^* t}{T}\right)\right] \quad (4)$$

In the second stage of the test, after identifying the optimal lag length, a unit root test is conducted on the residuals derived from the model specified in Eq. (4). The following model is used in the F-ADF unit root test developed by Christopoulos and León-Ledesma (2010):

$$\Delta v_t = \delta_1 \vartheta_{t-1} + \sum_{j=1}^{p} \theta_j \Delta v_{t-j} + u_t \quad (5)$$

In this test, the null hypothesis indicating the presence of a unit root is stated as $H_0: \delta_1 = 0$, and it is tested against the alternative hypothesis $H_1: \delta_1 \neq 0$. The asymptotic distribution of the test statistics calculated here depends on the optimal frequency (k), which is the frequency of the Fourier series (Becker et al., 2006). The calculated test statistic is compared with the critical values constructed for different k values in the range of 1 to 5, as presented by Christopoulos and León-Ledesma (2010).

In the second stage, if the null hypothesis indicating the presence of a unit root is rejected, the third stage involves testing the statistical significance of the parameters of the trigonometric terms in the model. At this stage, the null hypothesis $H_0: \alpha_1 = \alpha_2 = 0$, which expresses the significance of the α_1 and α_2 in Eq. (3), is tested against the alternative hypothesis $H_1: \alpha_1 = \alpha_2 \neq 0$ using the F-test ($F_\mu(\hat{k})$). The test statistics obtained from the F-test are compared with the critical values provided by Becker et al. (2006).

RALS Cointegration Tests

Traditional residual-based cointegration tests typically assume that the error terms in the regression follow a normal distribution. The test statistics and their critical values are derived under this assumption. However, these tests may miss valuable insights when the error terms deviate from normality. Despite this, the asymptotic distributions of the test statistics remain unchanged even in the absence of normality. As a result, conventional cointegration tests continue to be applied, regardless of whether the normality assumption holds (Oh et al., 2020).

Lee et al. (2015) argue that even though the asymptotic distribution of test statistics might remain unchanged under non-normality, this issue should not be ignored. To address this, the RALS approach, proposed by Im and Schmidt (2008), is used to test for unit roots in the presence of non-normally distributed residuals.

To overcome this limitation, incorporating information from non-normal error terms into cointegration analysis can improve estimator efficiency and increase the power of cointegration tests (Lee et al., 2015). In this regard, Lee et al. (2015) developed two modified cointegration tests—RALS-ADL and RALS-EG2. These tests apply the RALS framework to conventional single-equation cointegration methods. Specifically, the RALS-ADL test is based on Eq. (6), which reformulates the conditional error correction model (ECM) into an ADL structure, following the approach of Banerjee et al. (1998).

$$\Delta p_t = \gamma_p + \alpha_p p_{t-1} + \lambda f_{t-1} + \varphi \Delta f_t + e_t \quad (6)$$

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

The RALS-EG2 test is based on the residual-based cointegration test developed by Engle and Granger (EG) (1987). The EG cointegration test relies on the t-statistics derived from the null hypothesis of $\delta = 0$ in the ADF regression outlined below:

$$\Delta\hat{u}_t = \delta\hat{u}_{t-1} + \varepsilon_t \tag{7}$$

RALS cointegration tests utilize the second and third moments of residual series $\hat{e}_t$, derived from traditional cointegration tests, by creating a new term, $\hat{w}_t$. This term was computed using Eq. (8), based on the second and third moments of the error terms from the corresponding cointegration test.

$$\hat{w}_t = h(\hat{e}_t) - \hat{K} - \hat{e}_t\hat{D}_2, \qquad t = 1, \dots, T \tag{8}$$

where $h(\hat{e}_t) = [\hat{e}_t^2, \hat{e}_t^3]', \hat{K} = \frac{1}{T}\sum_{t=1}^{T} h(\hat{e}_t)$ and $\hat{D}_2 = \frac{1}{T}\sum_{t=1}^{T} h'(\hat{e}_t)$. By letting $\hat{m}_j = \frac{1}{T}\sum_{t=1}^{T}\hat{e}_t^j$ where $j = 2,3$, the newly added term $\hat{w}_t$ can be expressed as:

$$\hat{w}_t = [\hat{e}_t^2 - \hat{m}_2, \hat{e}_t^3 - \hat{m}_3 - 3\hat{m}_2\hat{e}_t]' \tag{9}$$

Thus, RALS-ADL and RALS-EG2 cointegration tests can be expressed with the following formulations:

$$\Delta p_t = d_t + \delta p_{t-1} + \lambda f_{t-1} + \varphi\Delta f_t + \hat{w}_t'\psi + v_t \tag{10}$$

$$\Delta\hat{u}_t = c + \delta\hat{u}_{t-1} + \kappa\Delta f_t + \hat{w}_t'\psi + \varsigma_t \tag{11}$$

In Eq. (10), d_t indicates a deterministic term which includes either a constant ($d_t = \alpha$) or a constant and linear trend ($d_t = \alpha + \varrho t$). In Eq. (11), c is a constant, and $\hat{u}_t$ is the residual from the least squares estimation of the long-run regression in the Engle and Granger (1987) cointegration test. In the literature, lags of Δp_t and Δf_t are generally included to account for potential serial correlation in v_t in the RALS-ADL test. Likewise, lags of $\Delta\hat{u}_t$ are allowed in the RALS-EG2 regression (Oh et al., 2020).

In the application of the RALS-ADL and RALS-EG2 cointegration tests, the null hypothesis, which states the absence of cointegration, is tested against the alternative hypothesis, which asserts the presence of cointegration. The hypotheses are as follows:

$$H_0: \delta = 0$$

$$H_1: \delta < 0$$

The null hypothesis is tested using the t-statistics calculated from Eq. (10) for RALS-ADL and Eq. (11) for RALS-EG2. In both RALS cointegration tests, the critical values depend on the long-run correlation coefficient, denoted by ρ^2. The empirical critical values for various ranges of ρ^2 are provided in Lee et al. (2015). ρ^2 is calculated using Eq. (12) for the RALS-ADL test and Eq. (13) for the RALS-EG2 test.

$$\rho^2 = \frac{\sigma_{ev}^2}{\sigma_{ee}\sigma_{vv}} \tag{12}$$

$$\rho^2 = \frac{\sigma_{\varepsilon\varsigma}^2}{\sigma_{\varepsilon\varepsilon}\sigma_{\varsigma\varsigma}} \tag{13}$$

There are compelling reasons to employ RALS cointegration tests when examining long-term relationships among variables in this study. Most notably, the RALS approach enhances test robustness by incorporating information from higher-order moments, which becomes particularly valuable when residuals deviate from normality. Specifically, the term $\hat{w}_t$ in Eq. (8) is constructed based on moment conditions related to heteroscedasticity and zero-normalized kurtosis—key characteristics of normally distributed data. In cases of non-normality, these moment conditions produce irreducible stationary components that can be represented as stationary common variables, as noted by Hansen (1995). Including these components in the regression helps reduce the error variance and, in turn, improves the strength and reliability of the test. Additionally, the RALS procedure offers a practical advantage: it is simple to implement and does not require prior specification of a functional form, a known density function, or the identification of a particular type of non-normality (Oh et al., 2020).

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Findings

The integration order of the variables was evaluated prior to investigating their long-term relationship. Because cointegration analysis requires variables to be integrated of the same order, the ADF unit root test was initially applied to assess their stationarity properties. The results, presented in Table 3, show that both lnCO and lnCP are stationary at first difference, [I(1)]. However, conventional unit root tests may produce biased results, as they often fail to reject the unit root hypothesis when structural breaks are present. To address this issue, the stochastic properties of the series were also examined using the F-ADF test, which allows for multiple smooth or abrupt breaks. According to the F-ADF results, also shown in Table 3, the level values of lnCO and lnCP are non-stationary, confirming the presence of unit roots in both variables.

Table 3. *The Results of Unit Root Tests*

Variables	***ADF***		***F-ADF***		
	Level	First Differences			
	Test Statistic (p-values) [opt. lag]	Test Statistic (p-values) [opt. lag]	Opt. Freq. (k)	F-ADF Test Statistic	F-test Statistic ($F_\mu(\hat{k})$)
lnCO	-1.459 (0.483) [4]	-4.602* (0.000) [5]	1	-3.049	156.784
lnCP	-1.276 (0.328) [3]	-3.425** (0.023) [3]	1	-2.264	63.486

* and ** denote the rejection of the null hypothesis at the 1 and 5% levels, respectively.

The F-ADF unit root test results indicate that the null hypothesis of a unit root cannot be rejected for the level values of all variables. Similarly, the ADF test confirms that both lnCO and lnCP contain unit roots at their levels, fully consistent with the Fourier-based results. However, when applied to the first differences, the ADF test shows that the variables are stationary, [I(1)]. Therefore, the long-term relationship between lnCO and lnCP, both integrated of order one, was analyzed using the RALS cointegration tests, with the results reported in Table 4.

Table 4. *The Results of RALS-ADL and RALS-EG2 Cointegration Tests*

Jarque-Bera (p-value)	ρ^2	***RALS-ADL Test Statistic***	***Jarque-Bera (p-value)***	ρ^2	***RALS-EG2 Test Statistic***
547.458 (0.0000)	0.9378	-3.6653**	586.344 (0.0000)	0.9393	-3.8991**

** denotes the rejection of the null hypothesis at the 5%. The null hypothesis states that there is no cointegration between the variables.

Table 5. *The Estimated Long-term Coefficients Based on RALS*

Variables	***Coefficient***	***t-statistic***	***p-value***
Constant	-3.1935*	-3.9772	0.0002
trend	0.0217*	9.3863	0.0000
lnCP	0.4510*	8.9671	0.0000
w_2	-4.2558**	-2.1544	0.0361
w_3	-95.922*	-2.9855	0.0044

* and ** denote the statistically significance of the coefficients at the 1 and 5%, respectively.

An examination of the Jarque–Bera test statistics shows that the models do not satisfy the normality assumption. Therefore, in testing for cointegration, the traditional ADL (τ_{ADL}) and EG2 (τ_{EG2}) statistics were replaced with the RALS-ADL ($\tau_{RALS-ADL}$)) and RALS-EG2 ($\tau_{RALS-EG2}$) statistics. As reported in Table 4, the null hypothesis of no cointegration is rejected by both tests, indicating a long-term relationship between the variables. For these cointegration relationships to be meaningful, however, the long-run coefficients of the independent variables must also be statistically significant. Accordingly, the RALS method, which is robust to deviations from normality, was used to estimate the long-run coefficients, and the results are presented in Table 5.

The coefficients in Table 5 represent the long-term elasticity of the independent variable with respect to the dependent variable, and they are statistically significant. Accordingly, the long-term elasticity of *CO*

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

with respect to *CP* is estimated at 0.45, meaning that a 1% increase in cement production leads to a 0.45% increase in CO_2 emissions.

Discussion

The adoption of alternative fuels in the Turkish cement sector has remained limited compared to international standards. According to Saka (2020), the industry currently substitutes around 7% of its energy demand with wastes through co-processing, while the European Union has achieved an average substitution rate of approximately 44%. This significant gap highlights both the untapped technical potential and the policy opportunity for Türkiye to accelerate the use of alternative fuels. Increasing substitution would not only reduce dependence on imported fossil fuels but also yield substantial environmental gains in line with global decarbonization efforts. A key element in this transition is the utilization of municipal solid waste, particularly for the production of RDF. The prevailing model in Türkiye involves municipalities or private investors establishing waste-processing facilities—responsible for sorting, drying, and preparing additional fuels—which are then purchased by cement plants. In this arrangement, municipalities redirect the costs saved from reduced landfill volumes as contributions to these facilities, eliminating the need for direct public subsidies. Long-term contracts between waste processors and cement plants ensure supply security, while simultaneously converting waste into a valuable energy source. This framework, if scaled up, could significantly expand AFR integration in Türkiye, helping the sector converge with European benchmarks and contribute more effectively to national and global climate targets.

Table 6. *Calorific Values of Alternative Fuel Wastes*

Fuel Type	***Energy (kcal/kg)***
Petcoke (baseline)	~7,500
Used tyre	5,500
Husk	4,760
Industrial plastic	4,350
Waste oil	3,500
Scrap paper	3,400
Contaminated waste	3,400
RDF plastic	2,800
Sewage sludge	2,000

Source: Ekincioglu et al. 2013.

Decarbonizing the cement industry requires a portfolio of complementary strategies rather than reliance on a single solution. One promising direction is the progressive substitution of fossil fuels with cleaner alternatives such as hydrogen, biomass, and RDF, which can significantly cut fuel-related emissions while also reducing dependence on imported coal and petroleum coke. Hydrogen, in particular, offers long-term potential as a high-temperature fuel in rotary kilns, especially when used in combination with waste-derived fuels like end-of-life tires and municipal biomass. The comparative calorific values of commonly used alternative fuels are presented in Table 6, illustrating their energy potential relative to petcoke. Parallel to fuel switching, recycling construction and demolition waste represents a valuable pathway for lowering the clinker footprint. By processing CaO-rich concrete waste through mineral carbonation, both raw material needs and process emissions can be reduced, while simultaneously creating opportunities for carbon capture and storage within the production cycle. These approaches, combined with advances in carbon capture technologies such as oxy-fuel combustion and the use of microalgae for flue gas treatment, highlight a diversified route toward deep decarbonization. Together, they underscore that emission reduction in the cement sector must integrate cleaner fuels, waste valorization, and innovative capture methods, supported by regulatory frameworks and industrial investment, if the industry is to align with global net-zero ambitions (TTGV, 2023).

The empirical findings further reinforce these strategic directions. The econometric analysis demonstrates a long-run cointegration relationship between cement production and CO_2 emissions, confirming that emission dynamics in Türkiye are structurally tied to output growth. More specifically, the estimated long-run elasticity of 0.45 implies that a 1% increase in cement production is associated with a 0.45% increase in CO_2 emissions. Although this coefficient is below unity and therefore suggests partial decoupling, it also indicates that output expansion still generates a substantial emissions response. From a policy perspective, this result implies that future production growth cannot be reconciled with decarbonization targets through scale expansion alone. Instead, the emissions intensity of each additional

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

unit of output must be reduced through concrete instruments such as greater substitution of coal and petcoke with alternative fuels (e.g., RDF, biomass, and waste-derived inputs), a lower clinker-to-cement ratio through supplementary cementitious materials, and stronger energy-efficiency investments in kilns and waste-heat recovery systems. In this sense, the estimated elasticity provides an empirical basis for prioritizing policies that directly target the technological and material composition of cement production rather than relying only on general environmental commitments.

The present findings can also be interpreted more clearly when situated within the broader literature. At the global level, Worrell et al. (2001) emphasize that cement production remains structurally carbon-intensive because emissions are deeply embedded in both clinker chemistry and fossil-fuel combustion. From a country perspective, Green and Stern (2017) show that in China, emissions from fossil fuel use and cement manufacturing increased sharply during periods of rapid industrial expansion, underscoring how output growth can translate into a substantial environmental burden when cleaner technologies and fuel substitution remain limited. For Türkiye, Bildirici (2020) likewise highlights the environmental and social costs associated with cement-related emissions in a comparative framework that includes both advanced and emerging economies. Read together with the elasticity estimate obtained here, these studies suggest that Türkiye has achieved only partial decoupling rather than a structural break between production growth and emissions. In comparative terms, developed-country settings generally have greater scope to weaken the cement–emissions nexus through higher alternative-fuel substitution, broader clinker reduction practices, and stricter environmental regulation, whereas Türkiye appears closer to the pattern observed in emerging producers, where output increases still generate a visible rise in emissions. This comparison should be interpreted cautiously, since the present study does not estimate country-specific elasticities in a multi-country framework; nevertheless, it helps position the Turkish evidence within the wider cement decarbonization literature.

Despite its methodological strengths, this study is subject to several limitations. First, the econometric model is deliberately specified as a bivariate long-run framework between cement production and CO_2 emissions. Although this parsimonious structure is suitable for identifying the aggregate long-run association, it does not explicitly incorporate sector-specific drivers such as energy consumption, fuel mix composition, clinker substitution ratios, or technological modernization. These factors are highly relevant for interpreting the mechanisms behind the estimated elasticity, but consistent long-span annual data for Türkiye are limited. Therefore, the results should be read as capturing the overall emissions response to cement output rather than the separate marginal effects of individual decarbonization channels. Second, the reliance on aggregate annual data restricts the ability to capture seasonal fluctuations, short-term shocks, or plant-level heterogeneity that may influence emission dynamics. Third, while the F-ADF and RALS cointegration framework provide robustness against structural breaks, nonlinearities, and deviations from normality, they do not fully account for all potential regime shifts arising from regulatory reforms, carbon pricing mechanisms, or international trade shocks. Finally, the study is focused exclusively on the Turkish case, which limits the scope for direct cross-country comparisons or broader generalization of results.

Conclusion

Achieving meaningful emission reductions in the cement sector ultimately depends on policy frameworks that incentivize innovation and create favorable market conditions. Clear regulations on waste management and fuel substitution, combined with financial incentives for co-processing and recycling, can accelerate the uptake of alternative fuels and raw materials. At the same time, public–private partnerships are essential for developing the infrastructure needed to process municipal waste into usable RDF and to scale up carbon capture technologies. By aligning national policies with global net-zero targets, Türkiye can not only reduce the carbon intensity of its cement industry but also strengthen energy security, lower import dependency, and position itself as a competitive exporter in a low-carbon global economy.

To achieve these goals, the sector must adopt a portfolio of interrelated strategies: (i) alternative fuels, where RDF, biomass, waste oils, sewage sludge, and eventually hydrogen can progressively replace coal and petcoke; (ii) alternative raw materials, with industrial by-products such as slag, pyrite ash, or phosphogypsum reducing reliance on virgin resources; (iii) lowering the clinker factor, through the integration of supplementary cementitious materials like blast furnace slag, fly ash, and microsilica to cut process-related emissions; (iv) energy efficiency, by deploying waste heat recovery systems, modern kiln technologies, and improved energy management to lower both thermal and electrical demand; and (v)

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

recycled and alternative materials in ready-mixed concrete, where recovered aggregates, water, and industrial by-products extend emission savings across the value chain. Together, these measures highlight that deep decarbonization in cement production depends not on a single pathway but on the coordinated adoption of complementary solutions supported by effective policy and investment frameworks.

Future research could address current limitations in several ways. First, extending the empirical model to include energy-related and clinker-related variables—such as total thermal energy use, electricity consumption, alternative fuel share, petcoke/coal dependence, clinker-to-cement ratio, and supplementary cementitious material use—would allow a more direct identification of the mechanisms through which production affects emissions. Second, expanding the analysis to higher-frequency datasets (e.g., quarterly energy use or monthly production records) would provide a finer understanding of short-term volatility and policy shocks. Third, comparative studies across major cement-producing economies could shed light on structural differences in fuel mixes, technology adoption, and carbon reduction strategies. Methodologically, future work may also extend the Fourier-based and RALS approaches by integrating additional structural break tests, multivariate or panel cointegration methods, and forecasting frameworks to capture nonlinearities more comprehensively. Finally, incorporating additional environmental indicators such as NO_x, SO_2, or particulate matter, alongside CO_2, would provide a more comprehensive picture of cement-industry externalities and strengthen the policy relevance of the findings.

Ethical Statement

During the preparation of the study titled *"Assessing the Cement-CO2 Link in Türkiye: A RALS Cointegration Framework"*, scientific principles, ethical standards, and citation rules were strictly followed; no falsification was made on the collected data, and this study has not been submitted to any other academic publication venue for evaluation. Ethics committee approval is not required for this research.

Etik Beyan

"Türkiye'de Çimento Üretimi-CO_2 İlişkisinin Değerlendirilmesi: RALS Eşbütünleşme Analizi" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırmada etik kurul kararı zorunluluğu bulunmamaktadır.

Statement of Authors' Contribution Rate

The authors contributed equally to the study.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı

Yazarların çalışmadaki katkı oranları eşittir.

Conflict of Interest Statement

There is no potential conflict of interest in this study.

Çatışma Beyanı

Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Funding

No financial support was received from any institution or organization for this study.

Finansman

Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Statement on the Use of Artificial Intelligence and Related Tools

No artificial intelligence or related tools were used in the preparation of this article.

Yapay Zeka ve Türleri Kullanım Beyanı

Bu makalenin yazımında yapay zeka ve türleri kullanılmamıştır.

Data Sharing Statement

We declare that the data of this study may be shared upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, in accordance with the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy."

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Veri Paylaşım Beyanı

Bu çalışmanın verileri, bulguların doğrulanması amacıyla makul bir talep üzerine "etik ilkeler ve yayın politikası"nın ilgili kısımında belirtilen şartlara göre paylaşabileceğimizi beyan ederiz.

References

Aized, T., Shahid, M., Bhatti, A. A., Saleem, M., & Anandarajah, G. (2018). Energy security and renewable energy policy analysis of Pakistan. *Renewable and Sustainable Energy Reviews, 84*, 155–169.

Aranda-Usón, A., Ferreira, G., López-Sabirón, A. M., Sastresa, E. L., & de Guinoa, A. S. (2012). Characterisation and environmental analysis of sewage sludge as secondary fuel for cement manufacturing. *Chemical Engineering Transactions, 29*, 457–462.

Ates, S. A. (2015). Energy efficiency and CO_2 mitigation potential of the Turkish iron and steel industry using the LEAP (long-range energy alternatives planning) system. *Energy, 90*(1), 417–428.

Banerjee, A., Dolado, J., & Mestre, R. (1998). Error-correction mechanism tests for cointegration in a single-equation framework. *Journal of Time Series Analysis, 19*(3), 267–283.

Bautista, S. (2012). A sustainable scenario for the Venezuelan power generation sector in 2050 and its costs. *Energy Policy, 44*, 331–340.

Bayar, S., & Talinli, İ. (2013). Solidification/stabilization of hazardous waste sludge obtained from a chemical industry. *Clean Technologies and Environmental Policy, 15*(1), 157–166.

Becker, R., Enders, W., & Lee, J. (2006). A stationarity test in the presence of an unknown number of smooth breaks. *Journal of Time Series Analysis, 27*(3), 381–409.

Bildirici, M. E. (2020). The relationship between cement production, mortality rate, air quality, and economic growth for China, India, Brazil, Turkey, and the USA: MScBVAR and MScBGC analysis. *Environmental Science and Pollution Research, 27*, 2248–2263.

Bose, R. K. (1996). Energy demand and environmental implications in urban transport: Case of Delhi. *Atmospheric Environment, 30*(3), 403–412.

Christopoulos, D., & León-Ledesma, M. (2010). Smooth breaks and non-linear mean reversion: Post-Bretton Woods real exchange rates. *Journal of International Money and Finance, 29*(6), 1076–1093.

Civancık, D., & Yetiş, U. (2018). Substance flow analysis of mercury in Turkey for policy decision support. *Environmental Science and Pollution Research, 25*, 2996–3008.

Cuestas, J., & Garratt, D. (2011). Is real GDP per capita a stationary process? Smooth transitions, nonlinear trends and unit root testing. *Empirical Economics, 41*, 555–563.

Dagher, L., & Ruble, I. (2011). Modeling Lebanon's electricity sector: Alternative scenarios and their implications. *Energy, 36*(7), 4315–4326.

Davidovits, J. (1994). Global warming impact on the cement and aggregates industries. *World Resource Review, 6*(2), 263–278.

Doğan, Ö., & Karpuzcu, M. (2010). Recovery of phosphate sludge as concrete supplementary material. *Clean – Soil, Air, Water, 38*(10), 977–980.

Ekincioglu, O., Gurgun, A. P., Engin, Y. Tarhan, M., & Kumbaracibasi, S. (2013). Approaches for sustainable cement production: A case study from Turkey. *Energy and Buildings, 66*, 136–142.

Enders, W., & Granger, C. (1998). Unit-root tests and asymmetric adjustment with an example using the term structure of interest rates. *Journal of Business & Economic Statistics, 16*, 304–311.

Engle, R., & Granger, C. (1987). Co-integration and error correction: Representation, estimation, and testing. *Econometrica, 55*(2), 251–276.

Galvez-Martos, J. L., & Schoenberger, H. (2014). An analysis of the use of life cycle assessment for waste co-incineration in cement kilns. *Resources, Conservation and Recycling, 86*, 118–131.

Gartner, E. (2004). Industrially interesting approaches to low-CO_2 cements. *Cement and Concrete Research, 34*(9), 1489–1498.

Georgiopoulou, M., & Lyberatos, G. (2018). Life cycle assessment of the use of alternative fuels in cement kilns: A case study. *Journal of Environmental Management, 216*, 224–234.

Gibbs, M. J., Soyka, L., & Conneely, D. (2011). CO_2 emissions from cement production: Good practice guidance and uncertainty management in national greenhouse gas inventories. *Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)*, USA.

Green, F., & Stern, N. (2017). China's changing economy: Implications for its carbon dioxide emissions. *Climate Policy, 17*(4), 423–442.

Gürsel, A. P., & Meral, Ç. (2012, September 13–16). Türkiye'de çimento üretiminin karşılaştırmalı yaşam döngüsü analizi. In *2. Proje ve Yapım Yönetimi Kongresi*. İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Urla, İzmir, Türkiye.

Hansen, B. (1995). Rethinking the univariate approach to unit root testing: Using covariates to increase power. *Econometric Theory, 11*(5), 1148–1171.

Haque, N., Jangam, S. V., & Mujumdar, A. S. (2015). Life cycle assessment of drying systems. In A. S. Mujumdar (Ed.), *Handbook of industrial drying* (4th ed., pp. 1229–1238). CRC Press.

Hasanbeigi, A., Lu, H., Williams, C., & Price, L. (2012). *International best practices for pre-processing and co-processing municipal solid waste and sewage sludge in the cement industry* (LBNL-5581E, pp. 1–115). Lawrence Berkeley National Laboratory.

Huntzinger, D. N., & Eatmon, T. D. (2009). A life-cycle assessment of Portland cement manufacturing: Comparing the traditional process with alternative technologies. *Journal of Cleaner Production, 17*(7), 668–675.

Im, K., & Schmidt, P. (2008). More efficient estimation under non-normality when higher moments do not depend on the regressors, using residual-augmented least squares. *Journal of Econometrics, 144*(1), 219-233.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Jungbluth, N., Emmenegger, M. E., Dinkel, F., Stettler, C., Doka, G., Chudacoff, M., Dauriat, A., Gnansounou, E., Spielmann, M., Sutter, J., Kljun, N, Keller, M. & Schleiss, K. (2007). *Life cycle inventories of bioenergy* (Final report ecoinvent data v2.0). Swiss Centre for Life Cycle Inventories.

Kumar, S., & Madlener, R. (2016). CO_2 emission reduction potential assessment using renewable energy in India. *Energy, 97*, 273–282.

Lamas, W. Q., Palau, J. C. F., & Camargo, J. R. (2013). Waste materials co-processing in cement industry: Ecological efficiency of waste reuse. *Renewable and Sustainable Energy Reviews, 19*, 200–207.

Lee, H., Lee, J., & Im, K. (2015). More powerful cointegration tests with non-normal errors. *Studies in Nonlinear Dynamics & Econometrics, 19*(4), 397–413.

Liu, X., Yuan, Z., Xu, Y. & Jiang, S. (2017). Greening cement in China: A cost-effective roadmap. *Applied Energy, 189*, 233–244.

Mirjat, N. H., Uqaili, M. A., Harijan, K., Valasai, G. D., Shaikh, F. & Waris, M. (2017). A review of energy and power planning and policies of Pakistan. *Renewable and Sustainable Energy Reviews, 79*, 110–127.

Oh, D., Lee, H., & Boulware, K. D. (2020). A comment on interest rate pass-through: A non-normal approach. *Empirical Economics, 59*, 2017–2035.

Okandan, E., Karakece, Y., Çetin, H., Topkaya, İ., Parlaktuna, M., Akın, S., …, Akalan, E. (2011). Assessment of CO_2 storage potential in Turkey, modeling and a prefeasibility study for injection into an oil field. *Energy Procedia, 4*, 4849–4856.

Oral, H. V., & Saygin, H. (2019). Simulating the future energy consumption and greenhouse gas emissions of Turkish cement industry up to 2030 in a global context. *Mitigation and Adaptation Strategies for Global Change, 24*(8), 1461–1482.

Ozer, B., Görgün, E., & İncecik, S. (2013). The scenario analysis on CO_2 emission mitigation potential in the Turkish electricity sector: 2006–2030. *Energy, 49*, 395–403.

Özkan, N. F., & Ulutaş, B. H. (2017). Efficiency analysis of cement manufacturing facilities in Turkey considering undesirable outputs. *Journal of Cleaner Production, 156*, 932–938.

Perron, P. (1989). The great crash, the oil price shock, and the unit root hypothesis. *Econometrica, 57*(6), 1361–1401.

Rahman, A., Rasul, M. G., Khan, M. M. K., & Sharma, S. (2015). Recent development on the uses of alternative fuels in cement manufacturing process. *Fuel, 145*, 84–99.

Rahmadi, A., Aye, L., & Moore, G. (2013). The feasibility and implications for conventional liquid fossil fuel of the Indonesian biofuel target in 2025. *Energy Policy, 61*, 12–21.

Saka, T. (2020). Turkish cement industry converts wastes into value as a source of raw material and energy. https://www.turkcimento.org.tr/en/news_detail/turkish-cement-industry-converts-wastes-into-value-as-a-source-of-raw-material-and-energy#:~:text=Tamer%20Saka%20said%2C%20%E2%80%9CTurkish%20cement,44%25%20in%20the%20European%20Union (last visited on 25.08.2025).

Salas, D. A., Ramirez, A. D., Rodríguez, C. R., Petroche, D. M., Boero, A. J., & Duque-Rivera, J. (2016). Environmental impacts, life cycle assessment and potential improvement measures for cement production. *Journal of Cleaner Production, 113*, 114–122.

Schorcht, F., Kourti, I., Scalet, B. M., Roudier, S., & Sancho, L. D. (2013). *Best available techniques (BAT) reference document for the production of cement, lime and magnesium oxide* (EUR 26129 EN). European Commission, Joint Research Centre, Institute for Prospective Technological Studies. Publications Office of the European Union.

Shin, H. C., Park, J. W., Kim, H. S., & Shin, E. S. (2005). Environmental and economic assessment of landfill gas electricity generation in Korea using the LEAP model. *Energy Policy, 33*(10), 1261–1270.

Song, H. J., Lee, S., Maken, S., Ahn, S. W., Park, J. W., Min, B., & Koh, W. (2007). Environmental and economic assessment of the chemical absorption process in Korea using the LEAP model. *Energy Policy, 35*(10), 5109–5116.

Söğüt, Z. M. (2012). A research on exergy consumption and potential of total CO_2 emission in the Turkish cement sector. *Environmental Conservation and Management, 56*, 37–45.

Stafford, F. N., Dias, A. C., Arroja, L., Labrincha, J. A., & Hotza, D. (2016). Life cycle assessment of the production of Portland cement: A Southern Europe case study. *Journal of Cleaner Production, 126*, 159–165.

TTGV (Technology Development Foundation of Türkiye). (2023). *Sustainable cement production in the process of decarbonisation of the building and construction sector: Deep dive study – summary report*. TTGV.

TÜRKÇİMENTO. (2023). *Turkish cement sector 2023*. Ankara: TÜRKÇİMENTO.

Udomsri, S., Martin, A. R., & Fransson, T. H. (2010). Economic assessment and energy model scenarios of municipal solid waste incineration and gas turbine hybrid dual-fueled cycles in Thailand. *Waste Management, 30*(7), 1414–1422.

Ulusu, H., Aruntas, H. Y., & Gencel, O. (2016). Investigation on characteristics of blended cement containing pumice. *Construction and Building Materials, 118*, 11–19.

USGS. (2025). *Mineral commodity summaries 2025: Cement*. U.S. Department of the Interior.

Valderrama, C., Granados, R., Cortina, J. L., Gasol, C. M., Guillem, M., & Josa, A. (2012). Implementation of best available techniques in cement manufacturing: A life-cycle assessment study. *Journal of Cleaner Production, 25*, 60–67.

Valderrama, C., Granados, R., Cortina, J. L., Gasol, C. M., Guillem, M., & Josa, A. (2013). Comparative LCA of sewage sludge valorisation as both fuel and raw material substitute in clinker production. *Journal of Cleaner Production, 51*, 205–213.

Wang, Y., Gu, A., & Zhang, A. (2011). Recent development of energy supply and demand in China, and energy sector prospects through 2030. *Energy Policy, 39*(11), 6745–6759.

Worrell, E., Price, L., Martin, N., Hendriks, C., & Meida, L. O. (2001). Carbon dioxide emissions from the global cement industry. *Annual Review of Energy and the Environment, 26*, 303–329.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Yildirim, H., Sümer, M., Akyüncü, V., & Gürbüz, E. (2011). Comparison on efficiency factors of F and C types of fly ashes. *Construction and Building Materials, 25*(6), 2939–2947.

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Küresel düzeyde karbon salımlarının yaklaşık %7'si çimento üretiminden kaynaklanmaktadır. Bu yüksek oran, hem klinker üretiminde gerçekleşen kimyasal reaksiyonlar hem de yüksek sıcaklık gereksinimi nedeniyle yoğun fosil yakıt kullanımı gibi süreçsel nedenlerden ileri gelmektedir. Türkiye, dünyada önde gelen çimento üreticilerinden biri olmakla birlikte, sektördeki karbonsuzlaşma çabaları henüz sınırlı düzeydedir. Bu bağlamda, Türkiye'nin ulusal iklim hedefleriyle uyumlu bir şekilde çimento sektörünün dönüşümünü sağlamak, hem çevresel hem de ekonomik açıdan stratejik bir öneme sahiptir. Bu çalışmada, Türkiye'de çimento üretimi ile karbon dioksit (CO_2) emisyonları arasındaki uzun dönemli yapısal ilişkiyi ortaya koymak hedeflenmektedir. 1970–2023 dönemini kapsayan bu analiz, çimento sektörünün çevresel etkisini sayısal verilerle açıklamayı ve politika geliştirme süreçlerine ampirik katkı sunmayı amaçlamaktadır. Bu araştırmanın temel amacı, Türkiye'de çimento üretimi ile CO_2 emisyonları arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme (koentegrasyon) ilişkisinin olup olmadığını incelemektir. Ayrıca, çimento üretimindeki artışın karbon emisyonları üzerindeki uzun vadeli etkisi, yani uzun dönem esnekliği hesaplanarak sektörün karbonsuzlaşma potansiyeli değerlendirilmektedir. Geleneksel doğrusal analizlerin ötesine geçilerek, yapısal kırılmalar, doğrusal olmayan dinamikler ve normallik varsayımından sapmalar gibi olasılıklara karşı daha sağlam sonuçlar üretebilen ekonometrik yöntemler tercih edilmiştir. Çalışmada iki aşamalı bir yöntem izlenmiştir. İlk olarak, çimento üretimi (CP) ve karbon emisyonu (CO) serilerinin durağanlık özellikleri incelenmiştir. Bu kapsamda, hem geleneksel Augmented Dickey-Fuller (ADF) testi hem de yapısal kırılmalar ve doğrusal olmayan süreçleri dikkate alan Fourier tabanlı ADF (F-ADF) testi uygulanmıştır. Elde edilen bulgular, her iki serinin birinci farklarında durağan olduklarını, yani I(1) seviyesinde bütünleşik olduklarını göstermiştir. İkinci aşamada ise, bu değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin var olup olmadığını test etmek amacıyla, kalıntıların normal dağılımdan sapmaları dikkate alan ve daha yüksek moment bilgilerini değerlendiren RALS-ADL ve RALS-EG2 eşbütünleşme testleri uygulanmıştır. Bu testler, geleneksel tek denklemli eşbütünleşme analizlerinin daha güçlü versiyonları olup, özellikle kalıntıların çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) içerdiği durumlarda daha güvenilir sonuçlar sunmaktadır. Ayrıca, RALS yaklaşımı ile uzun dönemli katsayı tahminleri de elde edilmiştir. RALS-ADL ve RALS-EG2 testlerine göre, %5 anlamlılık düzeyinde değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını ifade eden sıfır hipotezi reddedilmektedir. Bu sonuçlar, çimento üretimi ile karbon emisyonları arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, uzun dönem katsayı tahminlerine göre, karbon emisyonlarının çimento üretimine karşı uzun dönemli esnekliği 0.45 olarak bulunmuştur. Bu bulgu, çimento üretiminde meydana gelen %1'lik bir artışın karbon emisyonlarını %0.45 oranında artırdığını göstermektedir. Dolayısıyla, üretim artışı doğrudan ve güçlü bir şekilde emisyon artışına yol açmakta, ancak artış orantısal olarak daha düşük gerçekleşmektedir. Bu durum, belirli verimlilik kazanımlarının sağlandığını, fakat emisyonların üretimden tamamen ayrışmadığını (decoupling) göstermektedir. Türkiye'nin mevcut durumda alternatif yakıt kullanım oranı Avrupa Birliği ortalamasının oldukça altındadır. 2020 itibarıyla bu oran Türkiye'de yaklaşık %7 seviyesindeyken, AB ortalaması %44 civarındadır. Bu büyük fark, hem teknik kapasite hem de politika yapımı açısından önemli bir potansiyelin varlığına işaret etmektedir. RDF (Refuse Derived Fuel) gibi atık bazlı yakıtların kullanımının artırılması, hem çevresel hem de enerji güvenliği açısından stratejik katkılar sağlayabilir. Buna ek olarak, klinker faktörünün düşürülmesi, enerji verimliliği yatırımları, atık ısı geri kazanımı, mikrosilika ve uçucu kül gibi ikincil hammaddelerin entegrasyonu da sektördeki karbon yoğunluğunu azaltmada kritik rol oynamaktadır. Ayrıca, atık betonun geri dönüştürülmesi ve mineral karbonlaştırma tekniklerinin geliştirilmesi, döngüsel ekonomi yaklaşımlarını destekleyen ilave çözümler sunmaktadır. Bu çalışma, Türkiye'de çimento üretimi ile CO_2 emisyonları arasında uzun dönemli yapısal bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Emisyonlar, üretim artışına karşı daha az oranda artış gösterse de, sektör hâlen yüksek karbon bağımlılığı taşımaktadır. Dolayısıyla, yalnızca marjinal verimlilik artışlarıyla karbon ayak izinin anlamlı şekilde azaltılması mümkün görünmemektedir. Gerçek bir karbonsuzlaşma için, alternatif yakıt kullanımı, hammadde dönüşümü, enerji verimliliği ve karbon yakalama gibi çok boyutlu ve birbirini tamamlayan stratejilerin birlikte hayata geçirilmesi gerekmektedir. Politika yapıcıların, atık yönetimi, geri dönüşüm ve alternatif yakıt teşvikleri konusunda daha net ve etkin düzenlemeler oluşturması, özel sektörün ise bu dönüşümde aktif rol alarak yatırım yapması kritik önemdedir. Gelecek araştırmalar, bu çalışmanın sınırlarını aşarak daha yüksek frekanslı verilerle (örneğin aylık üretim ve enerji tüketimi), karşılaştırmalı ülke analizleriyle ve diğer kirletici türlerini de içeren kapsamlı modellerle sektördeki çevresel etkileri daha detaylı ortaya koyabilir. Böylece, Türkiye'nin çimento sektöründe düşük karbonlu üretim vizyonuna ulaşması daha somut bir zemine oturtulabilir.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3
MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3
ISSN: 1694-7215
Research Paper / Araştırma Makalesi

Ekonomik Büyüme, Çevresel Vergiler, Demokrasi, Dışa Açıklık ve Kentleşme Türkiye'de Ekolojik Ayak İzini Etkiliyor mu?

Ferhat ÖZTUTUŞ[1], İbrahim Halil POLAT[2] ve Ümmügülsüm POLAT[3]

Öz

Bu çalışmada, Türkiye'de 1994-2022 dönemi için demokrasi, çevresel vergiler, gayrisafi yurt içi hasıla (GSYİH), dışa açıklık ve kentleşmenin ekolojik ayak izi (EAİ) üzerindeki uzun dönemli etkileri incelenmektedir. Çalışmada Fourier Bootstrap Destekli ARDL ve Toda–Yamamoto nedensellik analizleri kullanılmıştır. Çalışma bulgularına göre, demokrasi düzeyi ve ekonomik büyüme ekolojik ayak izi üzerinde uzun dönemde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olup çevreyi bozmaktadır. Buna karşın, çevresel vergiler, dışa açıklık ve kentleşmenin ekolojik ayak izi üzerinde negatif etkiye sahip olup uzun dönemde çevre üzerinde olumlu etkiye sahiptir. Bu ampirik sonuçlar, sürdürülebilir vergi politikaları, uluslararası teknoloji transferleri ve sürdürülebilir kentsel büyüme stratejilerinin potansiyel faydalarına işaret etmektedir. Eşbütünleşme bulgularının dayanıklılık testi için Fourier Toda-Yamamoto nedensellik analizi uygulanmıştır. Nedensellik analizi sonuçları, demokrasinin, çevresel vergilerin ve kentsel nüfusun ekolojik ayak izi üzerinde tek yönlü etkisinin olduğunu, buna karşılık GSYİH'nin ve dışa açıklığın EAİ üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını göstermektedir. Sonuç olarak, demokratikleşme ve ekonomik büyüme ekolojik etkileri artırırken, çevresel vergilerin ekolojik ayak izini azaltmada etkili araçlar olduğu anlaşılmaktadır. Ancak ekonomik kalkınmanın ekolojik sürdürülebilirlik ile uyumlu bir şekilde sürdürülmesi, Türkiye açısından karmaşık bir sorun oluşturmaya devam etmekte, bu da ülkenin ekonomik hedefleriyle uyumlu, iyi tasarlanmış çevre politikalarına duyulan ihtiyacı ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ticari Dışa Açıklık, Demokrasi, Ekolojik Ayak İzi, Ekonomik Büyüme, Kentleşme

Do Democracy, Economic Growth, Environmental Taxes, Trade Openness and Urbanisation Impact Ecological Footprint in Türkiye?

Abstract

This paper explores the long-run effects of democracy, environmental taxes, gross domestic product (GDP), trade openness, and urbanisation on the ecological footprint (EFP) for Türkiye over the period 1994-2022. It adopts the Fourier bootstrap, Augmented ARDL, and Toda–Yamamoto causality methods. The findings indicate that democracy and economic expansion have a positive and statistically significant impact on the ecological footprint in the long run, thereby increasing environmental degradation. In contrast, environmental taxes, trade openness, and urbanisation exert a negative effect on the EFP in the long run, suggesting an environmentally improving role. These results highlight the potential benefits of sustainable tax policies, international technology transfer, and sustainable urban growth strategies. To test the robustness of the cointegration results, the Fourier Toda–Yamamoto causality analysis is also applied. The causality findings reveal a unidirectional causal effect running from democracy, environmental taxes, and urban population to the ecological footprint, whereas GDP and trade openness do not show a significant causal impact on EFP. Overall, the results suggest that environmental taxes can serve as an effective policy tool, while balancing economic growth with ecological sustainability remains a major challenge for Türkiye.

Keywords: Trade Openness, Democracy, Ecological Footprint, Economic Growth, Urbanisation

Atıf İçin / Please Cite As:

Öztutuş, F., Polat, İ. H. ve Polat, Ü. (2026). Ekonomik büyüme, çevresel vergiler, demokrasi, dışa açıklık ve kentleşme Türkiye'de ekolojik ayak izini etkiliyor mu?. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (3), 1001-1020. https://doi.org/10.33206/mjss.1715628

Geliş Tarihi / Received Date: 06.06.2025 **Kabul Tarihi / Accepted Date:** 17.06.2026

[1] Dr. Öğr. Üyesi - Hakkari Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ferhatoztutus@hakkari.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6146-144X

[2] Dr. Öğr. Üyesi - Hakkari Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ibrahimhalilpolat@hakkari.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9785-160X

[3] Dr. Öğr. Üyesi - Hakkari Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, gulsumpolat@hakkari.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2993-6788

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Introduction

Industrialisation, with a history of nearly 200 years, has been an important driver of economic growth and development in both developed and developing countries today. Large-scale, continuous production and efforts to increase productivity that emerged with the industrialisation process have been recognised and adopted as key indicators of growth and development in both developed and developing countries (Barca and Bridge, 2015; Karaduman, 2022; OECD, 2010). While pursuing the production and efficiency necessary for the economic growth of national economies, the potential environmental damage caused by the processes used to achieve these benefits may have been overlooked. Until 1972, when environmental degradation became quite visible to everyone.

In response to the growing awareness of environmental degradation, a series of international initiatives were organised, beginning with the 1972 Stockholm Conference, continuing with the 1992 Rio de Janeiro Summit, the 1997 Kyoto Protocol, the 2002 Johannesburg Sustainable Development Summit, the 2012 Rio Sustainable Development Conference, the 2012 Doha Climate Summit and the 2015 Paris Climate Agreement, in which Türkiye also participated. The themes of these events are united by the shared need to take measures to ensure environmental sustainability.

Due to global climate change, global surface temperature increased by 1.1°C during 2011-2020 compared to 1850-1900, driven by greenhouse gas emissions and causing global warming. The continuing increase in greenhouse gas emissions has brought the issue of sustainability in energy use, land use and production-consumption patterns to the agenda (IPCC, 2023). Global temperature changes over the last 150 years due to human activities have caused polar glaciers to melt. Moreover, ecological risks such as rising sea levels, increasing risks of natural disasters and desertification, species extinction, declining freshwater resources, and decreasing biodiversity continue to worsen (Satır Reyhan and Reyhan, 2016; Aksoy and Atasagun, 2023).

Ecological risks and various forms of environmental degradation cause negative consequences, such as extreme weather events, natural disasters, and diseases. Awareness of ecological risks and understanding of these risks by all actors become easier by ensuring their calculability and visibility. While tools such as CO_2 emission and nuclear energy measurements contribute to assessing environmental degradation, the ecological footprint provides a more comprehensive evaluation by incorporating carbon, land use, and resource consumption metrics in the context of observing the effects of human activities on ecology (Acheampong *et al.*, 2022; Ahmed *et al.* 2022a; Charfeddine and Mrabet, 2017; Uzar, 2021). The ecological footprint indicator, originally introduced in the research of Wackernagel and his colleagues, made the effect of human activities on ecology calculable and visible (Wackernagel and Rees, 1995; Rees and Wackernagel 2008; Rees and Wackernagel, 2023). In this context, the ecological footprint is seen as a tool that quantifies the ecological impact of human activities and provides a realistic picture of countries' ecological levels (Wackernagel and Rees, 1995; Rees and Wackernagel, 2023). Broadly, the ecological footprint measures the rate at which nature recovers the resources consumed by human activity and the time it takes for nature to absorb the waste generated by the use of these resources (GFN, 2025). In ecological footprint calculations, in addition to the carbon footprint, focus is also placed on settlements, forests, agriculture and fishing areas. Thus, it is seen as an important tool for measuring the sustainability of energy use, settlement density, forest products such as paper and timber, agricultural products, and seafood (GFN, 2025). For these reasons, the ecological footprint stands out as a more holistic and comprehensive indicator among the measurement methods used to detect environmental degradation.

It is widely held that the sustainability of economic development depends on ecological sustainability. In this respect, the importance of the ecological footprint concept is emphasised in ensuring sustainable development and securing the quality of life for living beings within the limits of nature (Wackernagel and Rees, 1995; Rees and Wackernagel, 2008; Rees and Wackernagel, 2023).

Protecting the environment and striving for sustainability has become essential to ensure the long-term development and longevity of nations. In the context of the UN Sustainable Development Goals (SDGs), Goal 7 emphasises accessible and clean energy, Goal 11 emphasises sustainable urban development, Goal 12 emphasises responsible consumption and production, and Goal 13 emphasises the need for climate-related initiatives, all of which stress the need to integrate ecological considerations into development strategies. In particular, Goal 12 recommends the greening of taxes by removing harmful

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

incentives that cause environmental damage, while Goal 13 proposes the integration of climate-related measures into national policies, strategic frameworks and action plans (SDGs, 2024). In this respect, environmental taxes are an important mechanism for advancing the goals set by the UN SDGs. Specifically, SDGs goals 7, 12 and 13 recommend environmental taxes as an effective policy instrument to mitigate climate change and halt ecological degradation (SDGs, 2024). Consequently, the extent to which environmental taxation fosters ecological sustainability has garnered considerable attention within empirical research in this domain.

When considering the precautions and measures needed to prevent environmental degradation within the framework of public finance and taxes, the prevailing approach holds that environmental degradation stems from negative externalities and that employing tax instruments is an effective way to internalise them. Moreover, there is also the view that ensuring environmental sustainability through environmental taxes will create positive externalities. In this context, Ahmad and Satrovic (2023) cite Samuelson (1954) and argue that environmental sustainability can be seen as a public good, while environmental degradation is a public bad. Conceptually, the approach that environmental sustainability can be achieved and environmental degradation can be reduced through taxes is theoretically based on the work of Arthur Pigou (1920). According to Pigou (1920), the negative externality of production-based pollution imposes a social cost on society. Therefore, addressing the negative externality and bringing it closer to an optimal point to reduce the social cost imposed on the public, as stated in the polluter-pays principle, can be achieved through environmentally friendly taxes, which function as an effective public policy instrument.

Economic growth is central to explaining environmental degradation. To gain a competitive advantage and achieve sustainable development, economies expand production and external activities. While rising GDP supports economic progress, high growth rates intensify resource use and energy demand, thereby heightening environmental pressures. Previous empirical studies have often demonstrated that economic growth usually exacerbates degradation (Ahmed and Wang, 2019; Alper *et al.*, 2023). Pollution is viewed as an unavoidable by-product of production, with countries' contributions roughly proportional to their growth levels (Ploeg and Withagen, 1991). As per-capita income levels rise, consumption increases accordingly, and ecological footprints expand significantly. Thus, per-capita footprints are lowest in low-income countries, higher in middle-income countries, and highest in high-income countries (Alper *et al.*, 2023). Taken together, this evidence indicates that the pursuit of economic growth and development remains a major driver of environmental degradation, as highlighted at the outset of this discussion.

Building on the idea that economic growth and environmental degradation are closely interconnected, the hypothesis first introduced by Kuznets (1955) and later labelled the Environmental Kuznets Curve (EKC) was initially designed to account for the relationship between income and inequality, and was subsequently adapted by Grossman and Krueger (1995) to the study of environmental outcomes. In the EKC literature, it is commonly argued that, at low-income levels, economic growth is accompanied by rising pollution, whereas at higher stages of development additional increases in income are associated with declining environmental pressure, so that the income–environment relationship follows an inverted U-shaped pattern (Dinda, 2004; Stern, 2004; Yandle *et al.*, 2004; Koçak, 2014; Stern, 2017; Koçak and Kızılkaya, 2020). In the present paper, however, the purpose is not to test this specific non-linear hypothesis but rather to investigate the long-run link between economic performance and environmental indicators. Therefore, in contrast to standard EKC specifications that rely on income levels and their squared terms, the empirical model employs GDP per capita growth, which captures the pace of economic expansion rather than the income levels needed to identify the inverted U-shaped pattern.

Additionally, in recent years, considerable attention has been paid to the roles of industrialisation, international trade, and urbanisation as determinants of environmental change. Almost all economies, both developed and developing, have sought to enhance development based on these factors (Shahzad, 2020). As a natural consequence of intensified economic activity, international trade volumes and urban population densities have risen significantly, contributing to greater energy demand, resource use, and waste generation, all of which exert substantial pressure on environmental systems.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

A country's level of economic progress is also often linked to its level of democracy. In most developing countries, democratic institutions and practices are still relatively underdeveloped compared with those in more economically developed countries. In this context, it is widely believed that environmental quality, sustainable development, economic development, and the quality of public environmental policies are related to democratic institutionalisation. In addition to economic development goals, the existence of strong tax policies aimed at protecting the environment and their effective implementation depend on the functioning of the institutional structures of countries. In countries with a high level of democracy and effective institutional functioning, expected outcomes include compliance with plans, regulations, rules, and practices aimed at preventing environmental degradation.

The standard of institutional quality, typically higher in developed nations, is essential for the successful implementation of environmental policies. Remarkably, the extent of democracy in a country profoundly affects how well public policies manage to align economic progress with ecological preservation. Institutional quality has many determinants, such as the rule of law, bureaucratic efficiency, the country's regime type, transparency, and the level of democracy. However, the level of democracy stands out as a more valid indicator among these indicators (Koçak and Kızılkaya 2020). The belief that institutional functioning, an important factor in a sustainable environment, will be ineffective in a country with a low level of democracy is not surprising. In addition, a stable economy with a high level of democracy and the rule of law creates an environment of trust for investors, providing an advantage in attracting investments to the country. In developing countries with low levels of democracy, politicians may focus on short-term goals, such as winning elections, rather than long-term goals, such as creating policies to protect the environment (Keefer, 2007). In this respect, the level of democracy of countries provides insight into both economic development and environmental quality.

Although scholarly discussions on the relation between democracy and environmental sustainability have yet to reach a definitive consensus, research in this field continues to evolve and expand. In countries with well-developed political institutions and strong democracies, environmental protection policies are expected to be developed and implemented in line with sustainable development goals. Similarly, according to theoretical expectations, in countries that have not yet reached the desired level of democracy, there may be difficulties in producing policies to prevent environmental degradation. Studies conducted across different countries and country groups have yielded varying results regarding the relationship between levels of democracy and environmental sustainability (Akalın and Erdoğan, 2021; Acheampong, 2022; Ahmed *et al.*, 2022b).

In the literature, factors potentially linked to environmental degradation continue to be examined, and the body of research is expanding. Nevertheless, there are relatively few studies that analyse the relationship between environmental degradation and public policy practices, institutional factors, economic indicators and social-demographic variables together.

To more effectively address environmental degradation, it is essential to evaluate all significant determinants collectively, thereby offering a more realistic and comprehensive perspective. In this respect, it is anticipated that the comprehensive approach preferred in this paper will contribute meaningfully to the literature. By addressing the key factors potentially linked to environmental degradation in Türkiye within a unified framework, this paper aims to fill a gap in the existing literature.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

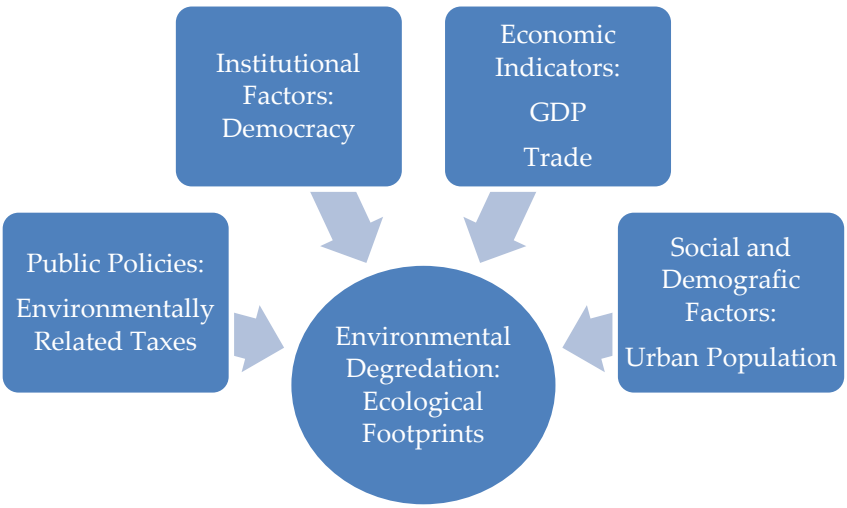

Figure 1. *Factors Affecting Environmental Degradation*

This paper focuses on identifying how the ecological footprint, a key measure of environmental quality, relates to specifically environmental taxes, economic growth and the degree of democracy in Türkiye. As shown in Figure 1, the general framework of the paper was established based on the assumption that environmental quality is affected by public policies, institutional factors, economic indicators and social-demographic factors. In the paper, the effects of environmental taxes as a public policy tool, the level of democracy, which is one of the most important institutional factors, growth and trade openness indicators from economic indicators, and urbanisation indicators, which are important socio-demographic factors, on the ecological footprint, which is one of the most comprehensive environmental sustainability indicators, are examined.

The following section provides the literature review. The next section describes the methodology used in the analysis. After that, the empirical results are reported, followed by the findings and discussion. The paper concludes with recommendations.

Literature Review

Previous research on environmental degradation has largely focused on examining its relationship with various economic determinants. A substantial body of literature has investigated how factors such as trade liberalisation, rising income levels, global integration, urban expansion, clean energy adoption, dependence on conventional fuels, environmental taxation, cross-border capital flows, and financial sector development affect or shape environmental outcomes. However, despite decades of research, no definitive consensus has been reached, as methodological variations across studies continue to produce divergent findings. Whereas some studies have concentrated on bivariate interactions, others have adopted multivariate modelling frameworks to obtain broader insights; nevertheless, even within multivariate settings, differences in control variable specification, econometric methodology, temporal coverage, and the socioeconomic characteristics of the countries analysed make cross-study comparisons difficult. Given these challenges, it is essential to conduct country-specific analyses using robust econometric techniques and up-to-date datasets to provide a more comprehensive understanding of the nexus between economic dynamics and environmental sustainability.

Early empirical studies by Tamazian *et al.* (2009) for BRIC economies demonstrated that both economic growth and financial development can improve environmental quality through efficiency gains and institutional modernisation. In contrast to these findings, Apergis and Payne (2010) reported that economic growth and energy consumption worsened environmental outcomes in eleven post-Soviet economies, underscoring the importance of structural composition. Similarly, Ozturk and Acaravci (2013) revealed that growth and trade expansion intensified environmental degradation in Türkiye, whereas the effect of financial development remained statistically insignificant. Later evidence, including Rahman and Alam (2021) for Bangladesh, Voumik and Ridvan (2023) for Argentina, and Akbar *et al.* (2025) for China and 102 other countries, confirms and extends previous research by suggesting that sustained economic

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

expansion tends to increase environmental pressure unless accompanied by effective regulatory and technological transitions.

The literature on the environmental implications of trade liberalisation shows a variety of approaches and remains less consistent. While Rafiq *et al.* (2016) found that trade openness mitigated pollution across 22 emerging economies by facilitating technology diffusion, Al-Mulali and Öztürk (2015) observed the opposite in 14 MENA countries, where trade, energy consumption, and industrialisation jointly worsened environmental quality. Similarly, Shahbaz *et al.* (2017) demonstrated that trade openness adversely affected environmental outcomes across 105 countries, and Pata (2019) confirmed a long-run causal link from trade and income per capita to environmental degradation in Türkiye. In contrast, Akbar *et al.* (2025) documented that trade openness improved environmental performance in China, suggesting that the environmental effects of global integration depend heavily on each country's production structure and policy framework.

In recent years, researchers have shown increasing interest in how urbanisation affects ecological footprints. Ponce de Leon Barido and Marshall (2014) established that urbanisation aggravated pollution in 80 developed and developing countries. This pattern was further corroborated by Rafiq *et al.* (2016) for emerging economies, Ahmed *et al.* (2020) for China, and Rahman and Alam (2021) for Bangladesh. Likewise, Voumik and Ridvan (2023) reported that population growth and industrialisation intensified pollution in Argentina. Taken together, these results are consistent with the hypothesis that urban growth, when not supported by adequate environmental planning and infrastructure, tends to elevate emissions and resource consumption.

Fiscal instruments have been widely investigated as potential tools to reconcile economic and ecological objectives. Lin and Li (2011), using a difference-in-differences approach across five Northern European countries between 1987 and 2007, found that carbon taxation had a significant positive impact on environmental quality only in Finland, whereas in the remaining countries the effect was negative but not statistically significant. This finding highlights the context-dependent effectiveness of fiscal measures and underlines the importance of domestic policy design, enforcement mechanisms, and public acceptance in achieving measurable ecological improvements.

Empirical findings on the democracy-environment nexus have been widely researched but remain mixed. Early studies, such as those by Congleton (1992) and Fredriksson *et al.* (2005), demonstrated that higher levels of democracy enhance policy enforcement and civic accountability, thereby improving environmental quality. Subsequent large-sample analyses by Li and Reuveni (2006) and Romuald (2011) confirmed that democratic institutions generally restrict environmentally harmful behaviour and foster sustainability. Likewise, Castiglione *et al.* (2012) and Adams *et al.* (2016) found that the rule of law and democratic environment reduce CO_2 emissions, while You *et al.* (2015), employing quantile regression for 99 nations (1980–2005), revealed that democracy lowers emissions primarily among high-emitting countries, indicating a heterogeneous rather than uniform impact. Evidence from Türkiye by Hotunluoğlu and Yılmaz (2018), Güngör *et al.* (2021), Ahmed *et al.* (2022c), and Çetin *et al.* (2022) further supports the positive long-term environmental role of democratic progress.

In contrast to these supportive findings, several studies report nonlinear or adverse outcomes. Lv (2017) observed that democracy raises emissions once income exceeds a certain threshold, and Charfeddine and Mrabet (2017) found that democracy increases the ecological footprint under FMOLS but not under DOLS. Similarly, Wang *et al.* (2018) noted that democracy heightens $PM_{2.5}$ concentrations only in high-emitting G20 economies. More recent research, including Akalın and Erdoğan (2021), Ursavaş (2021), Ahmed *et al.* (2022b), Acheampong *et al.* (2022), and Ursavaş and Apaydın (2024), suggests that greater democracy can exacerbate environmental pressures, particularly in emerging or rapidly industrialising contexts. Conversely, Al-Mulali and Öztürk (2015), Çetin *et al.* (2022), and Ahmed *et al.* (2022c) demonstrated that democracy mitigates ecological degradation in OECD and South Asian economies. Therefore, while democracy often facilitates environmental stewardship through participatory and institutional channels, its effectiveness depends critically on the quality of governance, economic maturity, and policy implementation capacity.

Despite decades of research, no consensus has emerged on how democracy, trade openness, environmental taxation, and urbanisation jointly influence environmental outcomes. As far as we know,

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

no prior research has comprehensively investigated these interactions in Türkiye using updated econometric techniques. To address this gap in the literature, the present paper aims to provide a country-specific analysis using recent datasets and advanced methods to offer a deeper understanding of how institutional, fiscal, and structural factors interact to shape environmental sustainability.

Methodology

Data and Model Specification

This research draws upon annual data from Türkiye spanning 1994 to 2022. This timeframe appears well-suited for analysis, as it aligns with the period during which adverse environmental developments escalated markedly, particularly following Türkiye's accession to the customs union trade arrangement with the European Union. In addition, this period is selected because it is the range for which consistent data are available. A detailed description of the variables included in this analysis can be found in Table 1.

Table 1. *Variable's Descriptions*

Variables	***Description of Variables***	***Sources***
EPF	Ecological Footprint Per Capita	Global Footprint Network
FIW	Freedom in the World Democracy Index	Freedom House
TAX	Environmentally Related Tax Revenue % of GDP	OECD
GDP	GDP Per Capita Growth (Annual %)	World Development Indicators
TOI	Trade as a Share of GDP	World Development Indicators
LNUP	Urban Population (denoted LNUP, measured as total numbers).	World Development Indicators

The dependent variable used is ecological footprints per capita (EFP), the freedom in the world (democracy) index (FIW)[4], environmentally related tax rev % of GDP (TAX), GDP per capita growth (annual %) (GDP), trade as a share of GDP (TOI), and urban population (denoted LNUP, measured as total numbers). Only the urban population variable is considered in natural logarithms.

Consistent with theoretical knowledge and the surveyed literature, the following core econometric model (1) is formulated:

$$EFP_t = \beta_0 + \beta_1 FIW_t + \beta_2 TAX_t + \beta_3 GDP_t + \beta_4 TO_t + \beta_5 LNUP_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

where β_0 is the intercept; β_1, β_2, β_3, β_4, and β_5 are respective slope parameters of FIW, TAX, GDP, TOI and LNUP; and the term ε_t represents the stochastic disturbance, which is presumed to maintain stationary properties throughout the dataset[5].

In econometric analyses, multicollinearity can arise when independent variables are highly correlated (over 80% or 90%). Table 2 shows that no such problem exists.

Table 2. *Correlation Matrix*

Variables	***EFP***	***FIW***	***TAX***	***GDP***	***TO***	***LNUP***
EFP	1.000	-0.017	0.323	0.425	0.574	0.786
FIW	-0.017	1.000	-0.745	-0.180	0.473	0.187
TAX	0.323	-0.745	1.000	0.217	-0.207	0.266
GDP	0.425	-0.180	0.217	1.000	0.256	0.207
TO	0.574	0.473	-0.207	0.256	1.000	0.705
LNUP	0.786	0.187	0.266	0.207	0.705	1.000

[4] The Democracy Index is calculated by taking the average of two indicators, political rights and civil liberties, provided by Freedom House. The democracy index obtained from our source is commonly used in the literature as the average of the two indicators in question. If the calculated average index value of these two variables is 1, it indicates a perfect democracy. If it is 7, it indicates an autocratic regime.

[5] Given that the econometric model consists of GDP per capita growth rate rather than income level, the relationship with ecological footprint is assumed to be in a linear form. Unlike per income levels, growth rates do not exhibit a monotonic trend but rather fluctuate cyclically, making the Environmental Kuznets Curve (EKC) hypothesis theoretically less appropriate in the model. Including GDP per capita ($) together with its square (EKC form) in the model reduces the statistical significance of the other variables, compromising the model's reliability.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

In addition to the correlation analysis, the VIF values for the variables were examined. All variance inflation factor (VIF) values for the independent variables in the model must be below the critical threshold of 10 to ensure that multicollinearity is not present (Gujarati, 1995; Albayrak, 2008). As shown in Table 3, the VIF values for the variables ranged from 1.25 to 4.48. The results support the reliability of the estimates obtained from the analysis.

Table 3. *Variance Inflation Factor (VIF)*

Variables	***VIF Values***
FIW	3.597
TAX	4.568
GDP	1.251
TO	4.266
LNUP	4.480

Unit Root Tests

Unit root analyses are critical for assessing the stationarity properties of time series and mitigating the risk of spurious regression in long-run estimates (Nelson and Plosser, 1982). For this reason, this paper applies the ADF unit root test formulated by Dickey and Fuller (1981) and the Fourier ADF unit root test proposed by Enders and Lee (2012), which accounts for smooth structural breaks. Thereafter, the most suitable econometric approach is selected based on the results of the unit root tests.

The hypothesis associated with the Augmented Dickey–Fuller (ADF) unit root test (δ) and the hypothesis for the Fourier ADF unit root test (ρ), which incorporates smooth structural breaks through Fourier trigonometric terms, are outlined below:

Null hypothesis (H_0): The time series has a unit root (i.e., it is non-stationary)

$$H_0: \delta=0 \text{ or } \rho=1$$

Alternative hypothesis (H_1): The time series is stationary

$$H_0: \delta<1 \text{ or } \rho<1$$

The null hypothesis of a unit root (H_0: $\delta=0$ or $\rho=1$) is rejected if the test statistic is less than the corresponding critical value, which indicates that the time series is stationary - I(0). Otherwise, the null hypothesis cannot be rejected, suggesting that the series contains a unit root and is non-stationary - I(1).

In order to report the findings of the Fourier ADF unit root test, the significance of the Fourier trigonometric terms must be tested first, using the F-statistic and its critical values. The null hypothesis (H_0) of the F test posits that the trigonometric terms are statistically insignificant, implying no smooth structural breaks, while the alternative hypothesis (H_1) suggests that the terms are statistically significant, pointing to the presence of smooth structural breaks. If H_0 for the F test cannot be rejected (i.e., F-statistic<Fcritical-value), the results of the conventional ADF unit root test should be reported. However, if H_0 for the F test is rejected, the results of the Fourier ADF unit root test should be presented instead.

A detailed discussion of the ADF unit root test, with specific attention to the Fourier ADF variant, can be found in the papers of Enders and Lee (2012) and Bozoklu *et al.* (2020).

Fourier Bootstrap Augmented ARDL Cointegration Approach

After confirming that the variables are either I(0) or I(1), but not I(2), the next step is to examine whether they are cointegrated. This paper applies the Fourier bootstrap augmented ARDL (FB-AARDL) modelling approach to cointegration, originally introduced by Pesaran *et al.* (2001) and subsequently refined by McNown *et al.* (2018), Solarin (2019), and Yılancı *et al.* (2020), owing to its superior econometric performance relative to alternative techniques. Firstly, the FB-AARDL framework relies on a single ARDL equation, thereby minimising the number of parameters to be estimated, unlike earlier cointegration methodologies such as those proposed by Engle and Granger (1987) and Johansen (1991). Furthermore, this approach eliminates the need to pre-test the series to determine their integration order, as it accommodates variables that are entirely I(0), entirely I(1), or a combination of both. Lastly, its

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

suitability for small-sample datasets, such as the one employed in this research, is reinforced by its ability to address both serial correlation and endogeneity when an appropriate number of lags is included. The FB-AARDL framework is specified in Equation (2):

$$\Delta EFP = \alpha_0 + \sum_{i=1}^{p} \alpha_1 \Delta FIW_{t-i} + \sum_{i=1}^{p} \alpha_2 \Delta TAX_{t-i} + \sum_{i=1}^{p} \alpha_3 \Delta GDP_{t-i} + \sum_{i=1}^{p} \alpha_4 \Delta TO_{t-i} + \sum_{i=1}^{p} \alpha_5 \Delta LNUP_{t-i} + \lambda_1 FIW_{t-1} + \lambda_2 TAX_{t-1} + \lambda_3 GDP_{t-1} + \lambda_4 TO_{t-1} + \lambda_5 LNUP_{t-1} + \delta_6 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta_7 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \varepsilon_t \quad (2)$$

where the variables retain their previously stated definitions; Δ represents the first difference operator; p signifies the lag order determined through the Schwarz Information Criterion (SIC); α_0 is the intercept; ε is the stochastic error term; α_i = 1, 2, 3, 4, 5 are the short-run dynamic coefficients; λ_i= 1, 2, 3, 4, 5 are long-run coefficients of the model; π is the pi number; k denotes the frequency number - increments in intervals of 0.1 and taking values from 0.1 to 5; t represents the trend, T indicates the sample size, and ε is the error term.

The augmented ARDL approach outlined by McNown *et al.* (2018), as followed by Sam *et al.* (2019) and Yılancı *et al.* (2020), involves testing three specific hypotheses to confirm the presence of a long-run association between the dependent variable and the regressors. These hypotheses are defined as follows:

H_{0A}: It tests the significance of all variables' lagged values.

H_{0B}: It focuses specifically on the significance of the dependent variable's lagged values.

H_{0C}: It evaluates the significance of the independent variables' lagged values.

To establish cointegration, all three null hypotheses (H_{0A}, H_{0B}, and H_{0C}) must be rejected, thereby confirming a long-run relationship among the variables under study (McNown *et al.*, 2018). In other words, the presence of a cointegrating relationship among the variables is substantiated when the F-overall, t-dependent, and F-independent statistics collectively exceed the corresponding bootstrap critical thresholds.

Toda-Yamamoto Causality Test

The Toda-Yamamoto causality test is based on the Vector Autoregressive (VAR) model. In this test, after determining the appropriate lag length (p) for the VAR model and the maximum degree of integration (d_{max}) of the series used in the analysis, a VAR model of order ($p+d_{max}$) is estimated. Thereby, the Toda-Yamamoto causality approach estimates a VAR model of order ($p+d_{max}$) consisting of Equations 3 and 4 below (Toda and Yamamoto, 1995):

$$Y_t = \omega_0 + \sum_{i=1}^{p} \varphi_{1,i} Y_{t-i} + \sum_{i=!}^{p} \sigma_{1,i} X_{t-i} + \sum_{j=p+1}^{p+d_{\max}} \vartheta_{1,i} Y_{t-i} + \sum_{j=p+1}^{p+d_{\max}} \gamma_{1,i} X_{t-i} + \varepsilon_{1,t} \quad (3)$$

$$X_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^{p} \varphi_{2,i} Y_{t-i} + \sum_{i=1}^{p} \sigma_{2,i} X_{t-i} + \sum_{j=p+1}^{p+d_{\max}} \vartheta_{2,i} Y_{t-i} + \sum_{j=p+1}^{p+d_{\max}} \gamma_{2,i} X_{t-i} + \varepsilon_{2,t} (4)$$

The appropriate lag length (p) can be determined using information criteria, while the maximum degree of integration (d_{max}) is identified through unit root tests. To detect the existence of a causal relationship between variables, the null hypothesis (H_0: φ_i= 0) is tested using the Wald test statistic. The computed MWALD test statistic follows a chi-square (χ^2) distribution with degrees of freedom equal to the number of restrictions. If the calculated MWALD test statistic exceeds the critical chi-square value, the null hypothesis is rejected, indicating causality as discussed above (Toda and Yamamoto, 1995).

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Empirical Results

Unit root tests

Table 3 presents the standard ADF unit root test findings, while Table 4 illustrates the outcomes of the Fourier ADF unit root test. Accordingly, the empirical results indicate that the dependent variable, the ecological footprint (EFP), becomes stationary after first differencing, implying that it is integrated of order one, I(1). They also specify that the integration orders of the independent variables are mixed, that is, the variables are either stationary at their original level or become stationary after taking first differences, as indicated by all applied unit root tests.

Table 3. *ADF Unit Root Test Results*

Variables		*ADF*	
		Constant	*Constant and time trend*
Level	EFP	-1.615 (0.460)	-3.511*** (0.059)
	FIW	-0.691 (0.832)	-1.080 (0.914)
	TAX	-2.087 (0.251)	-1.519 (0.798)
	GDP	-5.502* (0.000)	-5.399* (0.000)
	TOI	1.472 (0.998)	-1.222 (0.886)
	LNUP	-2.720*** (0.085)	1.787 (0.681)
1st Difference	ΔEFP	-7.927* (0.000)	-7.830* (0.000)
	ΔFIW	-3.811* (0.000)	-4.375* (0.000)
	ΔTAX	-5.822* (0.000)	-7.239* (0.000)
	ΔGDP	-8.394* (0.000)	-8.222* (0.000)
	ΔTOI	-4.956* (0.000)	-5.600* (0.000)
	ΔLNUP	-6.191* (0.000)	-5.088* (0.002)

Note: *, **, *** denote significance levels at the %1, %5, 10% levels, respectively. The values in brackets are probabilities. Lag Length based on Akaike Information Criterion (AIC).

Table 4. *Fourier ADF Unit Root Test Results*

	Variable	*Min. SSR*	*k (frequency)*	*Fourier ADF stat. ($\tau_{DF\text{-}t}$)*	*F(k)*
Level	EFP	0.381	1	-1.984	15.576*
	FIW	1.740	1	-4.206	12.734*
	TAX	2.757	1	-2.777	2.358
	GDP	282.566	3	-4.346*	6.490
	TOI	256.816	5	-1.889	1.093
	LNUP	0.001	1	-1.447	3.143
1st Difference	ΔEFP	0.562	5	-4.847*	15.794*
	ΔFIW	1.740	1	-4.206	12.737*
	ΔTAX	2.994	4	-4.078*	2.146
	ΔGDP	532.515	3	-3.967*	4.755
	ΔTOI	339.664	5	-1.749	2.005
	ΔLNUP	0.001	5	-2.325	2.247

Note: The symbol (*) denotes the %5 significance level. The critical value of F(k) corresponding to the 5% significance level is 9.14, as reported by Enders and Lee (2012). The critical values of the Fourier ADF statistics ($\tau_{DF\text{-}t}$) at the 5% significance level for k=1,2,3,4,5 are -4.35, -4.05, -3.78, -3.65, and -3.56, respectively (Enders and Lee, 2012).

Fourier Bootstrap Augmented ARDL Test Results

Because the unit root test results confirm that the dependent variable is I(0) (stationary at level), selecting an appropriate method for long-term estimation becomes crucial, particularly given the small dataset. The FB-AARDL cointegration approach provides flexibility in handling both I(0) and I(1)

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

variables, making it well-suited for our dataset. Additionally, structural shifts within economic and environmental data often distort standard estimation techniques. By incorporating Fourier transforms, this approach effectively accounts for both smooth and abrupt structural shifts, ensuring more precise long-run estimates.

Table 5 summarises the results of the cointegration analysis. To establish the existence of a cointegration relationship using the FB-AARDL methodology, the test statistics - expressed in absolute values - must exceed the corresponding critical values, also expressed in absolute terms, for all hypotheses. Accordingly, all three null hypotheses (H_{0A}, H_{0B}, and H_{0C}) must be rejected.

The findings of the FB-AARDL method presented in Table 5 unequivocally confirm the presence of a cointegration relationship between the dependent variable (EFP) and the regressors (FIW, TAX, GDP, TOI, and LNUP), as all test statistics are greater than the bootstrap critical values (in absolute terms). Furthermore, the frequency value is fractional in all cases, indicating the persistence of structural breaks across the datasets.

Table 5. *Findings from FB-AARDL cointegration approach*

Country	*Frequency*	*Lags*	*Null-Hypothesis*	*Test stat.*	*Bootstrap critical values*			*Result*
					0.90	*0.95*	*0.99*	
Türkiye	0.10	2, 2, 2, 2, 2, 2	$H0_A$	19.920	6.593	8.049	14.368	Cointegration
			$H0_B$	-7.813	-3.488	-4.184	-6.283	
			H0c	22.232	5.893	7.914	13.143	

Note: Number of bootstrap replications = 1000.

Long-run coefficient estimation results

Table 6 presents the long-run coefficient estimates derived from the FB-AARDL cointegration approach. The positive coefficients on the FIW and GDP regressors imply that greater democratic freedoms and economic expansion in Türkiye are associated with increased ecological pressures, possibly reflecting the environmental costs of expanded civil liberties, economic activity, and higher levels of consumption that often accompany democratic progress. On the other hand, the negative coefficient of the TAX variable suggests that fiscal taxation policies have been effective in curbing environmentally harmful behaviours, possibly through fiscal incentives for cleaner technologies or reduced dependence on fossil fuels. In a similar vein, the negative coefficient of the TOI variable indicates that as Türkiye has integrated into global markets, it has derived benefits from technology transfers that augment productivity or accrue positive environmental advantages by adapting to the increasingly stringent environmental production standards prevalent in international trade networks, thereby alleviating the resulting environmental impacts. Finally, the significantly negative coefficient of the LNUP variable highlights the potential of growing urbanisation to foster more sustainable consumption and production patterns in Türkiye, facilitated by the concentration of infrastructure and services in urban centres. These findings stress the necessity of balanced economic, policy, and urbanisation strategies in addressing environmental challenges.

Table 6. *Long-run coefficient results*

Dependent variable: EFP			
Independent Variables	*Coefficient*	*t-statistic*	*Probability*
C	985.620	5.152	0.002
FIW	0.306	5.044	0.002
TAX	-0.419	-8.463	0.000
GDP	0.077	7.297	0.000
TOI	-0.024	-4.923	0.002
LNUP	-58.815	-5.261	0.001

Robustness check

The validity and appropriateness of the model are assessed through a series of diagnostic examinations, incorporating tests for heteroscedasticity, serial correlation, normality, and specification, in addition to an evaluation of model stability. The results, summarised in Table 7, confirm that the model is

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

correctly formulated, free of serial correlation, and homoscedastic. Therefore, the findings derived from the estimations can be interpreted with confidence and provide a reliable foundation for policy formulation.

Table 7. *Model Diagnostics*

Tests	*F-statistic*	*Probability*
Breusch-Pagan-Godfrey	2.203	0.144
Breusch-Godfrey	1.524	0.322
Ramsey RESET	1.458	0.354
Jarque-Bera	0.472	0.789

Note: Case-2.

Beyond the diagnostic analysis, the stability of the model is examined through the Cumulative Sum (CUSUM) and CUSUM squares tests for recursive residuals (see Figure 2). These tests illustrate that all estimated coefficients remain within the 5% critical bounds, thereby validating the presence of a long-term association among the modelled variables and affirming the stability of the estimated parameters.

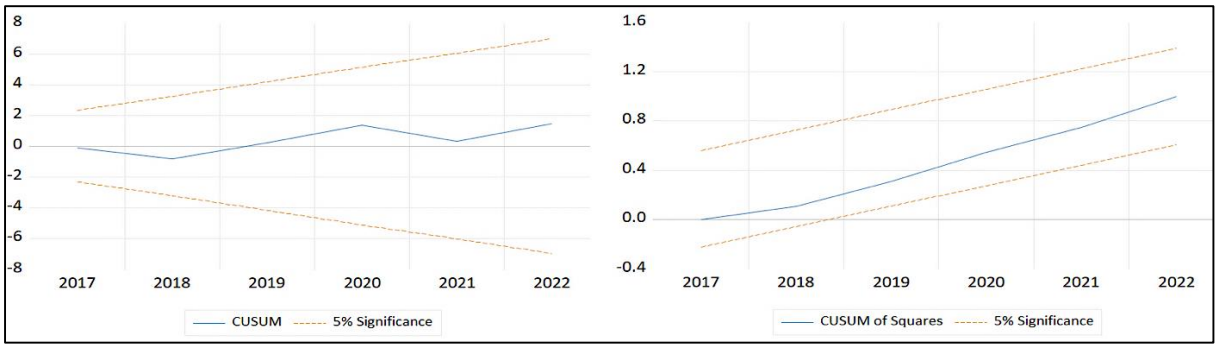

Figure 2. *CUSUM and CUSUMsq recursive estimates, indicating the stability of the coefficients derived from the model*

Toda-Yamamoto Causality Test Results

The cointegration test results provide evidence for the existence of a long-term relationship among the observed variables. Furthermore, the Toda-Yamamoto causality test is conducted to assess whether a causal relationship exists between the variables. Both the optimal lag (p) and the maximum integrated order (d_{max}) is 1. The results of the Granger Toda-Yamamoto augmented causality test are presented in Table 8, providing a concise overview of causal relationships among the variables, the χ^2 statistics and the probability values. At the 5% significance level, the Toda–Yamamoto causality test provides empirical support for the proposition that FIW, TAX, and LNUP cause EFP, as the null hypotheses asserting the absence of causality for these variables are rejected. However, the null hypotheses that GDP and TOI do not cause EFP are not rejected, meaning there is no evidence that these variables cause EFP. Additionally, the null hypothesis that all variables together do not cause EFP is rejected, showing a significant joint effect of the variables on EFP. These results show that FIW, TAX, and LNUP have a clear causal effect on EFP, while GDP and TOI do not.

Table 8. *Toda-Yamamoto causality test results*

Null-hypothesis	*Chi-square*	*d.f.*	*probability*	*Result*
FIW does not cause EFP	13.262*	2	0.001	Rejected
TAX does not cause EFP	8.034*	2	0.018	Rejected
GDP does not cause EFP	2.874***	2	0.237	Accepted
TOI does not cause EFP	1.471	2	0.479	Accepted
LNUP does not cause EFP	14.985*	2	0.000	Rejected
All do not cause EFP	28.416	10	0.001	Rejected
Critical Values				
Significance Level (α)		**d.f.**		**χ^2**
0.10 (10%)		1		2.705
0.05 (5%)		1		3.841
		10		18.307
0.01 (1%)		1		6.635

Note: *, **, *** denote significance levels at the %1, %5, 10% levels, respectively.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Discussions

The main objective of the paper is to provide empirical evidence on the relationship between institutional, fiscal, and structural factors and environmental quality. It examines the effects of democracy, environmental taxation, economic growth, trade openness, and urbanisation on Türkiye's ecological footprint (EFP) during the 1994-2022 period by employing the Fourier Bootstrap-ARDL and Toda–Yamamoto causality approaches. The empirical results demonstrate the existence of a long-run cointegration relationship among the variables and reveal that democracy (FIW) and economic growth (GDP) intensify ecological degradation, whereas environmental taxation (TAX), trade openness (TOI), and urbanisation (LNUP) contribute to environmental improvement.

Interestingly, the positive impact of democracy on environmental degradation suggests that democratic rights, such as expanded civil freedoms and political participation in Türkiye, may have increased energy demand, consumption, and industrial activity without a corresponding strengthening of environmental institutions. This result is broadly consistent with previous research, as documented by Lv (2017), Charfeddine and Mrabet (2017), Wang *et al.* (2018), Ursavaş (2021), Ahmed *et al.* (2022b), Acheampong *et al.* (2022), and Ursavaş and Apaydın (2024), who demonstrated that higher levels of democracy can exacerbate environmental pressures, particularly in developing countries where institutional structures remain weak. However, this finding contrasts with the conclusions of Congleton (1992), Fredriksson *et al.* (2005), Li and Reuveni (2006), Romuald (2011), Castiglione *et al.* (2012), You *et al.* (2015), Adams *et al.* (2016), Akalın and Erdoğan (2021), Çetin *et al.* (2022), and Ahmed *et al.* (2022c), who argued that democracy typically supports environmental quality through enhanced accountability and regulation. Similarly, the negative and statistically significant impact of economic growth on the ecological footprint confirms the validity of the growth-environment trade-off frequently reported in the literature. The result is in line with the works by Apergis and Payne (2010), Ozturk and Acaravci (2013), Ahmed *et al.* (2020), Rahman and Alam (2021), Çamkaya *et al.* (2022), Voumik and Ridvan (2023), and Akbar *et al.* (2025), who concluded that economic expansion tends to increase environmental degradation in emerging economies. In contrast to these findings, the studies of Tamazian *et al.* (2009) and Polat *et al.* (2024) suggest that economic growth can coexist with environmental improvement under certain policy conditions. In addition, the significant negative coefficient on environmental taxation provides compelling evidence that fiscal measures play a crucial role in mitigating environmental damage. This outcome resonates with previous results reported by Lin and Li (2011), who found that well-designed carbon tax mechanisms can improve environmental quality.

Furthermore, the empirical results indicate that trade openness also exhibits a beneficial environmental effect. The outcome signifies that Türkiye's integration into global markets has facilitated the adoption of cleaner technologies and adherence to international environmental standards. Such a finding supports Rafiq *et al.* (2016) and Akbar *et al.* (2025), although it differs from the results found by Ozturk and Acaravci (2013) and Çamkaya *et al.* (2022). Perhaps the most remarkable result to emerge from the analysis concerns the impact of urbanisation. Our findings illustrate that urbanisation tends to decrease environmental degradation in Türkiye. A possible explanation is that urban concentration in Türkiye may have enabled more efficient infrastructure, public services, and energy use, thereby reducing the overall ecological footprint. The result runs strikingly counter to the earlier studies by Ponce de Leon Barido and Marshall (2014), Al-Mulali and Öztürk (2015), Rafiq *et al.* (2016), Ahmed *et al.* (2020), and Rahman and Alam (2021).

The causality analysis further reinforces these findings by revealing that there is a unidirectional causality running from democracy, environmental taxation, and urbanisation to ecological footprint. This highlights that changes in these factors directly influence Türkiye's environmental outcomes, while GDP and trade openness, despite being statistically significant in the long run, do not Granger-cause short-term variations in the ecological footprint.

The limitations of this research should also be acknowledged. They stem from the restricted dataset and variable coverage, which may not fully capture short-term fluctuations or other institutional factors influencing the EFP. Moreover, as with most country-specific studies, the generalisation of these results is limited, meaning the relationships identified for Türkiye may differ across economies with varying

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

governance, policy, and economic structures. Future research is therefore required to test the robustness of these relationships across different national contexts and extended datasets.

Conclusion and Recommendations

The global economic race over the past two hundred years has contributed significantly to environmental damage worldwide. For nearly half a century, international meetings have been organised to assess the extent of these damages, evaluate their potential consequences for our planet, and establish preventative measures. These efforts have culminated in the formulation of Sustainable Development Goals (SDGs). Environmental protection and the adoption and use of environmentally friendly taxes are among the basic recommendations of the public policy dimension of Sustainable Development Goals. Although research on environmental pollution is not particularly new in the literature, research on the main determinants of environmental degradation is still developing. In this regard, the empirical papers present that environmental degradation is influenced not only by economic growth and development but also by public policies and the institutional characteristics of countries. For instance, the level of democracy is considered to be one of the most important indicators of the institutional quality of countries. It is assumed that democracy has an effect on preventing environmental degradation and protecting the environment. There is also no consensus in the literature on the effects of environmental taxes, and the level of democracy on the environment shows that the results may have different consequences for developed and developing countries. Briefly, in this paper, we have analysed the effects of democracy, environmental taxes, GDP, trade openness, and urbanisation on ecological footprint (EFP) for Türkiye from 1994 to 2022. Since the data on environmental taxes used in this paper are limited in time, the scope of it was limited to 29 years. We adopted the Fourier bootstrap, Augmented ARDL, and Toda-Yamamoto causality methods to analyse the data. Our results both confirm and challenge certain findings from previous studies.

The findings obtained show that, in Türkiye, the level of democracy has a positive impact on the EFP, indicating that as democratic structures expand, ecological pressure tends to intensify. This implies that while democratisation promotes economic opportunities, individual freedoms and social welfare, it can also lead to higher energy demand, consumption, and production, thereby increasing the ecological footprint. The result supports the notion that the level of democracy alone does not guarantee environmental sustainability unless accompanied by environmentally oriented regulations and green fiscal mechanisms. In addition to that, the negative coefficients on environmental taxation and trade openness demonstrate that both fiscal policy instruments and international engagement contribute to promoting environmental quality. Environmental taxes appear to effectively discourage unsustainable practices and encourage the adoption of cleaner technologies, while greater integration into global markets facilitates the diffusion of environmentally sound production methods and fosters compliance with international regulatory standards. Likewise, the positive impact of urbanisation on the EFP reflects that well-planned urban concentration can improve resource efficiency and foster sustainable consumption. Taken together, these findings highlight that the level of democracy alone does not ensure environmental sustainability; rather, it must be supported by well-designed fiscal instruments, coherent urban policies, and regulatory frameworks that align economic development with ecological preservation.

Given Türkiye's pressing environmental challenges, a coherent, integrated policy approach is required that effectively aligns economic development, democracy, and environmental protection. The empirical findings have important insights for policymakers. First, our econometric evidence supports the view that fiscal measures aimed at reducing pollution will reduce the burden on ecosystems. It is therefore essential to introduce a strict tax measure, provide financial support to sustainability-oriented companies and introduce comprehensive regulations to reduce emissions. Secondly, the positive environmental impacts of open trade policies demonstrate the benefits of harmonising national legislation with global agreements such as the EU's Green Deal. At the same time, initiatives to attract international capital to environmentally sensitive sectors can significantly improve environmental outcomes. However, there is always a tension between economic growth and increasing environmental degradation. To effectively address this issue, the government should provide incentives to promote environmentally friendly industrial practices, ensure mandatory sustainability reporting by companies and systematically integrate circular economy principles into national development strategies.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

In addition, the empirical findings in this paper evidence that urban development has the potential to reduce environmental impacts. Therefore, better public transport networks and greater promotion of energy-efficient architecture and urban planning could minimise resource use and reduce negative environmental impacts in Türkiye. Regulatory arrangements aimed at strengthening institutional capacity, such as oversight mechanisms for environmental organisations and green budgeting, are equally important, as the expansion of democratic rights may unintentionally lead to increased industrial production and consumption. Policymakers should therefore establish clear environmental rules, include more participatory governance processes and improve enforcement mechanisms. Last but not least, the transition to renewable energy sources remains essential to achieve sustainable environmental stability. Increased investment in solar, wind, and other renewable energy sources can sustainably reduce environmental degradation. By integrating these policies into a well-developed, forward-looking strategy, Türkiye can ensure a sustainable balance between economic growth and environmental protection.

Etik Beyan

"Ekonomik Büyüme, Çevresel Vergiler, Demokrasi, Dışa Açıklık ve Kentleşme Türkiye'de Ekolojik Ayak İzini Etkiliyor mu?" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma da etik kurul kararı zorunluluğu bulunmamaktadır.

Ethical Declaration

During the writing process of the study "*Do Democracy, Economic Growth, Environmental Taxes, Trade Openness and Urbanisation Impact Ecological Footprint in Türkiye?*" scientific rules, ethical and citation rules were followed. No falsification was made on the collected data and this study was not sent to any other academic publication medium for evaluation. Ethics Committee Permission is not required.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı

Yazarların çalışmadaki katkı oranları eşittir.

Statement of Contribution Rate of Researchers

The contribution rates of the authors in the study are equal.

Çatışma Beyanı

Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Declaration of Conflict

There is no potential conflict of interest in the study.

Finansman

Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Funding

No funding was received from any institution or organization for this study.

Yapay Zeka ve Türleri Kullanım Beyanı

Bu makalenin hazırlanması sırasında, yapay zeka destekli araçlar, özellikle ChatGPT, yalnızca İngilizceye çeviri yapmak ve seçilen cümlelerin dil, dilbilgisi ve okunabilirliğini iyileştirmek amacıyla sınırlı ölçüde kullanılmıştır. Bu aracın kullanımının ardından yazarlar, yapay zeka desteğiyle hazırlanan tüm içeriği dikkatle gözden geçirip düzeltmişlerdir ve yayınlanan makalenin doğruluğu, bütünlüğü ve nihai içeriği konusunda tüm sorumluluğu üstlenmektedirler..

Statement of Use for Artificial Intelligence and Its Types

During the preparation of this manuscript, an AI-assisted tool, specifically ChatGPT, was used to a limited extent solely for translation into English and for improving the language, grammar, and readability of

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

selected sentences. Following its use, the authors carefully reviewed and revised all AI-assisted content, and accept full responsibility for the accuracy, integrity, and final content of the published article.

Veri Paylaşım Beyanı

Bu çalışmanın verilerini bulguların doğrulanması amacıyla makul bir talep üzerine "etik ilkeler ve yayın politikası"nın ilgili kısmında belirtilen şartlara göre paylaşabileceğimizi beyan ederiz.

Data Sharing Statement

We declare that, upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, we can share the data of this study according to the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy".

References

Acheampong, A. O., Opoku, E. E. O., & Dzator, J. (2022). Does democracy really improve environmental quality? Empirical contribution to the environmental politics debate. *Energy Economics*, *109*, 105942. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2022.105942

Adams, S., Adom, P. K., & Klobodu, E. K. M. (2016). Urbanization, regime type and durability, and environmental degradation in Ghana. *Environmental Science and Pollution Research*, *23*, 23825-23839. https://doi.org/10.1007/s11356-016-7513-4

Ahmad, M., & Satrovic, E. (2023). How do transportation-based environmental taxation and globalization contribute to ecological sustainability?. Ecological Informatics, 74, 102009.

Ahmed, Z., Ahmad, M., Rjoub, H., Kalugina, O. A., & Hussain, N. (2022a). Economic growth, renewable energy consumption, and ecological footprint: Exploring the role of environmental regulations and democracy in sustainable development. *Sustainable Development*, *30*(4), 595-605. https://doi.org/10.1002/sd.2251

Ahmed, Z., Adebayo, T. S., Udemba, E. N., Murshed, M., & Kirikkaleli, D. (2022b). Effects of economic complexity, economic growth, and renewable energy technology budgets on ecological footprint: the role of democratic accountability. *Environmental Science and Pollution Research*, *29*(17), 24925-24940. https://doi.org/10.1007/s11356-021-17673-2

Ahmed, Z., Asghar, M. M., Malik, M. N., & Nawaz, K. (2020). Moving towards a sustainable environment: the dynamic linkage between natural resources, human capital, urbanization, economic growth, and ecological footprint in China. *Resources Policy*, *67*, 101677. https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2020.101677

Ahmed, Z., Caglar, A. E., & Murshed, M. (2022c). A path towards environmental sustainability: the role of clean energy and democracy in ecological footprint of Pakistan. *Journal of Cleaner Production*, *358*, 132007. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.132007

Ahmed Z, Wang Z (2019) Investigating the impact of human capital on the ecological footprint in India: an empirical analysis. Environ Sci Pollut Res 26(26):26782–26796. https://doi.org/ 10.1007/s11356-019-05911-7

Akalin, G., & Erdogan, S. (2021). Does democracy help reduce environmental degradation?. *Environmental Science and Pollution Research*, *28*(6), 7226-7235. https://doi.org/10.1007/s11356-020-11096-1

Akbar, A., Gul, A., Haider, S. A., Ahmad, S., Chen, S., Tehseen, S., & Asif, M. (2025). China's outward FDI and globalization's impact on CO2 emissions: a cross-country panel data analysis. *Journal of the Knowledge Economy*, 1-24.

Aksoy, A., Atasagun, B. (2023), Impact of land use and climate change on biodiversity loss. *Biodiversity and Ecosystems* (p. 9-30). Ankara. Turkish Academy of Sciences Publication. doi: 10.53478/TUBA.978-625-8352-58-0.ch01

Albayrak, A. S. (2008). Değişen varyans durumunda en küçük kareler tekniğinin alternatifi ağırlıklı regresyon analizi ve bir uygulama. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi, 10*(2), 133.

Al-Mulali, U., & Ozturk, I. (2015). The effect of energy consumption, urbanization, trade openness, industrial output, and the political stability on the environmental degradation in the MENA (Middle East nd North African) region. *Energy*, *84*, 382-389. https://doi.org/10.1016/j.energy.2015.03.004

Alper, A. E., Alper, F. O., Ozayturk, G., & Mike, F. (2023). Testing the long-run impact of economic growth, energy consumption, and globalization on ecological footprint: new evidence from Fourier bootstrap ARDL and Fourier bootstrap Toda–Yamamoto test results. *Environmental Science and Pollution Research*, 30, 1-16. https://doi.org/10.1007/s11356-022-18610-7

Apergis, N., & Payne, J. E. (2010). Renewable energy consumption and growth in Eurasia. *Energy economics*, *32*(6), 1392-1397. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2010.06.001

Barca, S., & Bridge, G. (2015). Industrialization and environmental chance. T. Perreault, G. Bridge, & J. McCarthy (Eds), *The Routledge Handbook of Political Ecology* (p. 366-377). Newyork. Routhledge.

Bozoklu, Ş., Yilanci, V., & Gorus, M. S. (2020). Persistence in per capita energy consumption: A fractional integration approach with a Fourier function. *Energy Economics, 91*, 104926. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2020.104926

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Castiglione, C., Infante, D., & Smirnova, J. (2012). Rule of law and the environmental Kuznets curve: Evidence for carbon emissions. International Journal of Sustainable Economy, 4(3), 254–269. https://doi.org/10.1504/IJSE.2012.047932

Charfeddine, L., & Mrabet, Z. (2017). The impact of economic development and social-political factors on ecological footprint: A panel data analysis for 15 MENA countries. *Renewable and sustainable energy reviews*, *76*, 138-154. https://doi.org/10.1016/j.rser.2017.03.031

Congleton, R. D. (1992). Political institutions and pollution control. *The review of economics and statistics*, *74*(3), 412-421. https://doi.org/10.2307/2109485

Çamkaya, S., Polat, İ. H., & Polat, Ü. (2022). Are foreign direct investments effective on environmental quality in Turkey? An approach with non-linear ARDL method. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, *7*(17), 30-46. https://doi.org/10.25204/iktisad.1023839

Çetin, M., Kapçak, S., & Can, A. (2022). Türkiye'de demokrasinin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisi: ARDL sınır testi. *Balkan & Near Eastern Journal of Social Sciences (BNEJSS)*, *8*, 136-145.

Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica, 49*(4), 1057–1072. https://doi.org/10.2307/1912517

Dinda, S. (2004). Environmental Kuznets Curve hypothesis: A survey. *Ecological Economic*s, *49*(4), 431-455. https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2004.02.011.

Enders, W., & Lee, J. (2012). The flexible Fourier form and Dickey–Fuller type unit root tests. *Economics Letters, 117*(1), 196–199. https://doi.org/10.1016/j.econlet.2012.04.081

Engle, R. F., & Granger, C. W. (1987). Co-integration and error correction: Representation, estimation, and testing. *Econometrica: Journal of the Econometric Society, 55*(2), 251–276. https://doi.org/10.2307/1913236

Fredriksson, P. G., Neumayer, E., Damania, R., & Gates, S. (2005). Environmentalism, democracy, and pollution control. *Journal of environmental economics and management*, *49*(2), 343-365. http://dx.doi.org/10.1016/j.jeem.2004.04.004

Freedom House, (2025). https://freedomhouse.org/report/freedom-world#Data. date of access January 12, 2025.

GFN, 2025. Global Footprint Network. National footprint accounts, ecological footprint. http://data.footprintnetwork.org. date of access January 5, 2025.

Grossman, G.M., Krueger, A.B. (1995). Economic growth and the environment. *The Quarterly Journal of Economics*, *110*(2), 353-377. https://doi.org/10.2307/2118443

Gujarati, D. N. (1995). *Basic econometrics* (3rd ed.). McGraw-Hill.

Güngör, H., Olanipekun, I. O., & Usman, O. (2021). Testing the environmental Kuznets curve hypothesis: the role of energy consumption and democratic accountability. *Environmental Science and Pollution Research*, *28*, 1464-1478. https://doi.org/10.1007/s11356-020-10317-x

Hotunluoğlu, H., & Yılmaz, G. S. (2018). Demokrasi Karbondioksit Emisyonu İçin Önemli mi? Türkiye İçin Bir Uygulama. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, *6*(1), 133-141.

IPCC (2023), Summary for policymakers. In: *Climate change 2023: synthesis report. Contribution of working groups I, II and III to the sixth assessment report of the intergovernmental panel on climate change* [Core Writing Team, H. Lee and J. Romero (eds.)]. IPCC, Geneva, Switzerland,1-34, doi: 10.59327/IPCC/AR6-9789291691647.001.

Johansen, S. (1991). Estimation and hypothesis testing of cointegration vectors in Gaussian vector autoregressive models. *Econometrica, 59*(6), 1551–1580. https://doi.org/10.2307/2938278

Karaduman, C. (2022). The effects of economic globalization and productivity on environmental quality: evidence from newly industrialized countries. *Environmental Science and Pollution Research*, *29*, 639-652. https://doi.org/10.1007/s11356-021-15717-1.

Keefer, P. (2007), Clientelism, Credibility, and the Policy Choices of Young Democracies. *American Journal of Political Science*, *51*, 804-821. https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2007.00282.x.

Kocak, E. (2014). Türkiye'de çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezi'nin geçerliliği: ARDL sınır testi yaklaşımı. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, *2*(3), 62-73.

Koçak, E., Kızılkaya, O. (2020) Towards sustainable development in China: Do political rights and civil liberties matter for environmental quality? *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 35488–35500. https://doi.org/10.1007/s11356-020-09813-x.

Kuznets, S. (1955). Economic Growth and Income Inequality. *American Economic Review*, *45*(1), 1–28.

Li, Q., & Reuveny, R. (2006). Democracy and environmental degradation. *International studies quarterly*, *50*(4), 935-956. https://doi.org/10.1111/j.1468-2478.2006.00432.x

Lin, B., & Li, X. (2011). The effect of carbon tax on per capita CO2 emissions. *Energy policy*, *39*(9), 5137-5146. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2011.05.050

Lv, Z. (2017). The effect of democracy on CO2 emissions in emerging countries: does the level of income matter?. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, *72*, 900-906. doi: 10.1016/j.rser.2017.01.096

McNown, R., Sam, C. Y., & Goh, S. K. (2018). Bootstrapping the autoregressive distributed lag test for cointegration. *Applied Economics, 50*(13), 1509–1521. https://doi.org/10.1080/00036846.2017.1366643

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Nelson, C. R., & Plosser, C. R. (1982). Trends and random walks in macroeconomic time series: Some evidence and implications. *Journal of Monetary Economics, 10*(2), 139–162. https://doi.org/10.1016/0304-3932(82)90012-5

OECD (2010), Taxation, Innovation and the Environment, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/9789264087637-en.

OECD (2024). Environmentally Related Tax Revenues. https://data-explorer.oecd.org/ . date of access January 10, 2025

Ozturk, I., & Acaravci, A. (2013). The long-run and causal analysis of energy, growth, openness and financial development on carbon emissions in Turkey. *Energy economics*, *36*, 262-267. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2012.08.025

Pata, U. K. (2019). Environmental Kuznets curve and trade openness in Turkey: bootstrap ARDL approach with a structural break. *Environmental Science and Pollution Research*, *26*(20), 20264-20276. https://doi.org/10.1007/s11356-019-05266-z

Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics, 16*(3), 289–326. https://doi.org/10.1002/jae.616

Pigou, A.C., (1920). The Economics of Welfare. Macmillan, London.

Pigou, A. C. (2017). The Economics of Welfare. Routledge.

Polat, İ. H., Yapraklı, S., & Çamkaya, S. (2024). Impact of Nuclear and Renewable Energy on CO2 Emissions in OECD countries Under the STIRPAT model: Evidence from the CS-ARDL Model. *International Journal of Contemporary Economics and Administrative Sciences*, *14*(1), 258-283. https://doi.org/10.5281/zenodo.14176539

Ponce de Leon Barido, D., & Marshall, J. D. (2014). Relationship between urbanization and CO2 emissions depends on income level and policy. *Environmental science & technology*, *48*(7), 3632-3639. http://dx.doi.org/10.1021/es405117n

Ploeg FWD, Withagen C (1991) Pollution control and Ramsey problem. Environ Resour Econ 1:215–236. https://doi.org/10.1007/ BF00310019.

Rafiq, S., Salim, R., & Nielsen, I. (2016). Urbanization, openness, emissions, and energy intensity: a study of increasingly urbanized emerging economies. *Energy Economics*, *56*, 20-28. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2016.02.007

Rahman, M. M., & Alam, K. (2021). Clean energy, population density, urbanization and environmental pollution nexus: Evidence from Bangladesh. *Renewable Energy*, *172*, 1063-1072. https://doi.org/10.1016/j.renene.2021.03.103

Rees, W., Wackernagel, M. (2008). Urban ecological footprints: Why cities cannot be sustainable—and why they are a key to sustainability?. In: Marzluff, J.M., et al. Urban Ecology. Springer, Boston, MA. https://doi.org/10.1007/978-0-387-73412-5_35

Rees, W., & Wackernagel, M. (2023). Ecological Footprint Accounting: Thirty Years and Still Gathering Steam. Environment: Science and Policy for Sustainable Development, *65*(5), 5–18. https://doi.org/10.1080/00139157.2023.2225405

Romuald K.S., (2011). *Democratic Institutions and Environmental Quality: Effects and Transmission Channels,* EAAE 2011 Congress Switzerland. doi: 10.22004/ag.econ.120396

Sam, C. Y., McNown, R., & Goh, S. K. (2019). An augmented autoregressive distributed lag bounds test for cointegration. *Economic Modelling, 80*, 130–141. https://doi.org/10.1016/j.econmod.2018.11.001

Samuelson, P. A. (1954). The Pure Theory of Public Expenditure. The Review of Economics and Statistics, *36*(4), 387–389. https://doi.org/10.2307/1925895

Satır Reyhan, A., & Reyhan, H. (2016). Küresel ısınmanın nedenleri, sonuçları, çözümleri üzerine yeni değerlendirmeler. *Memleket Siyaset Yönetim*, *11*(26), 1-24.

SDG. (2024). The Sustainable Development Goals Report 2024. United Nations. https://unstats.un.org/sdgs/report/2024/TheSustainable-Development-Goals-Report-2024.pdf.

Shahbaz, M., Nasreen, S., Ahmed, K., & Hammoudeh, S. (2017). Trade openness–carbon emissions nexus: the importance of turning points of trade openness for country panels. *Energy economics*, *61*, 221-232. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2016.11.008

Shahzad, U. (2020). Environmental taxes, energy consumption, and environmental quality: Theoretical survey with policy implications. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 24848–24862. https://doi.org/10.1007/s11356-020-08349-4.

Solarin, S. A. (2019). Modelling the relationship between financing by the Islamic banking system and environmental quality: Evidence from bootstrap autoregressive distributive lag with Fourier terms. *Quality & Quantity, 53*(6), 2867–2884. https://doi.org/10.1007/s11135-019-00904-7

Stern, D.I. (2004) The Rise and Fall of the Environmental Kuznets Curve. *World Development*, *38*(8), 1419-1439. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2004.03.004

Stern, D.I. (2017) The environmental Kuznets curve after 25 years. *Journal of Bioeconomics*, *19*, 7–28. https://doi.org/10.1007/s10818-017-9243-1

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tamazian, A., Chousa, J. P., & Vadlamannati, K. C. (2009). Does higher economic and financial development lead to environmental degradation: evidence from BRIC countries. *Energy policy*, *37*(1), 246-253. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2008.08.025

Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics, 66*(1–2), 225–250. https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01616-8

Ursavaş, N. (2021). Türkiye'de Demokrasinin Ekolojik Ayak İzi Üzerindeki Etkisi. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi, 56*(4), 2745–2757. https://doi.org/10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.21.11.1720

Ursavaş, N., & Apaydın, Ş. (2024). Environmental Sustainability in Developing Countries: Does Democracy Matter?. *Problemy Ekorozwoju*, *19*(1), 43-52. https://doi.org/10.35784/preko.5749

Uzar, U. (2021). The relationship between institutional quality and ecological footprint: is there a connection? *Natural Resources Forum*, *45*(4), 380–396. https://doi.org/10.1111/1477-8947.12235

Voumik, L. C., & Ridwan, M. (2023). Impact of FDI, industrialization, and education on the environment in Argentina: ARDL approach. *Heliyon*, *9*(1). https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e12872

Wackernagel, M., and Rees, W. (1995). Our Ecological Footprint: Reducing Human Impact on the Earth. Gabriola Island, BC, and Philadelphia, PA: New Society Publishers.

Wang, N., Zhu, H., Guo, Y., & Peng, C. (2018). The heterogeneous effect of democracy, political globalization, and urbanization on PM2. 5 concentrations in G20 countries: Evidence from panel quantile regression. Journal of cleaner production, *194*, 54-68. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.05.092

WDI. (2025). World Development Indicators (WDI). https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators. date of access January 13, 2025.

Yandle, B., Bhattarai, M., Vijayaraghavan, M. (2004). Environmental Kuznets Curves: A review of findings, methods and policy implications. *Research Study,2*, 1-16.

Yılancı, V., Bozoklu, S., & Gorus, M. S. (2020). Are BRICS countries pollution havens? Evidence from a bootstrap ARDL bounds testing approach with a Fourier function. *Sustainable Cities and Society*, *55*, 102035. https://doi.org/10.1016/j.scs.2020.102035

You, W. H., Zhu, H. M., Yu, K., & Peng, C. (2015). Democracy, financial openness, and global carbon dioxide emissions: heterogeneity across existing emission levels. World Development, *66*, 189-207. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2014.08.013

GENİŞ ÖZET

Bu çalışma, 1994-2022 döneminde Türkiye'de demokrasi düzeyi (FIW), çevresel vergiler (TAX), ekonomik büyüme (GDP), ticaret açığı (TOI) ve kentleşme (LNUP) değişkenlerinin ekolojik ayak izi (EFP) üzerindeki etkilerini incelemektedir. Çalışmanın temel amacı, söz konusu değişkenlerin çevresel sürdürülebilirlik üzerindeki rollerini birlikte değerlendirmek ve elde edilen bulgular doğrultusunda politika yapıcılara yol gösterecek sonuçlar ortaya koymaktır. Bu çerçevede ekolojik ayak izi, çevresel bozulmayı yalnızca karbon emisyonları üzerinden değil, kaynak kullanımı ve insan faaliyetlerinin doğa üzerindeki toplam baskısı üzerinden değerlendiren kapsamlı bir gösterge olarak ele alınmaktadır. Araştırmada, Fourier Bootstrap destekli ARDL eşbütünleşme yöntemi ve Toda-Yamamoto nedensellik analizi kullanılmıştır. Bu yöntemlerin tercih edilmesinin nedeni, serilerdeki yapısal kırılmaları dikkate alabilmeleri ve değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkileri daha güvenilir biçimde incelemeye imkân vermeleridir. Çalışmanın ampirik sonuçları, Türkiye'de incelenen dönemde değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi bulunduğunu göstermektedir. Bulgulara göre, demokrasi düzeyi ve ekonomik büyüme, ekolojik ayak izi üzerinde olumlu ve istatistiksel olarak anlamlı etkilere sahiptir. Bu sonuç, demokratikleşme ve büyüme süreçlerinin Türkiye'de çevresel baskıyı artırıcı bir yön taşıdığını göstermektedir. Demokrasi değişkeninin pozitif etkisi, siyasal özgürlüklerin artmasının tek başına çevresel iyileşme üretmediğini ortaya koymaktadır. Çalışmada bu durum, demokratik genişlemenin tüketim, enerji kullanımı ve üretim faaliyetleri üzerindeki genişletici etkileriyle ilişkilendirilmektedir. Başka bir ifadeyle, demokratikleşme ekonomik ve toplumsal talepleri büyütürken, çevreyi koruyacak kurumsal kapasite ve düzenleyici mekanizmalar aynı ölçüde güçlenmediğinde ekolojik ayak izi artabilmektedir. Ekonomik büyümenin pozitif etkisi de benzer şekilde değerlendirilmektedir. Artan ekonomik faaliyetler, gelir artışı ve buna bağlı olarak yükselen üretim ve tüketim düzeyi, doğal kaynaklar üzerindeki baskıyı artırmakta ve ekolojik sürdürülebilirliği zorlaştırmaktadır. Buna karşılık, çevresel vergiler, ticaret açıklığı ve kentleşme değişkenlerinin ekolojik ayak izi üzerinde negatif ve anlamlı etkileri olduğu tespit edilmiştir. Çevresel vergilerin negatif katsayısı, bu politikanın çevresel açıdan zararlı faaliyetleri sınırlayabildiğini ve daha temiz üretim biçimlerini teşvik edebildiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu bulgu, çevresel vergilerin yalnızca mali bir araç değil, aynı zamanda sürdürülebilirlik hedeflerine hizmet eden etkili bir kamu politikası aracı olduğunu ortaya koymaktadır. Ticaret açıklığının negatif etkisi ise Türkiye'nin uluslararası piyasalara entegrasyonunun çevre

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

dostu teknolojilere erişim, üretim standartlarının iyileşmesi ve dış ticaret yoluyla yayılan çevresel normlar sayesinde olumlu sonuçlar doğurabileceğine işaret etmektedir. Kentleşme değişkenine ilişkin bulgu da çalışmanın dikkat çekici sonuçlarından biridir. Kentleşmenin ekolojik ayak izi üzerindeki negatif etkisi, plansız kentleşmenin çevreye zarar verdiği yönündeki yaygın beklentinin aksine, Türkiye örneğinde belirli koşullar altında kentsel yoğunlaşmanın çevresel baskıyı azaltabileceğini göstermektedir. Çalışmada bu sonuç, altyapının yoğunlaşması, hizmet sunumunun merkezileşmesi, kamusal kaynakların ortak kullanımının artması ve bazı alanlarda verimlilik kazanımlarının ortaya çıkmasıyla açıklanabilir. Bu nedenle kentleşme, doğru planlandığında çevresel sürdürülebilirliği destekleyebilecek bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Toda-Yamamoto nedensellik analizi sonuçları da uzun dönem bulgularını önemli ölçüde desteklemektedir. Bulgulara göre demokrasi, çevresel vergiler ve kentleşme, ekolojik ayak izine doğru tek yönlü bir nedensellik göstermektedir. Buna karşılık, ekonomik büyüme ile ticaret açıklığından, ekolojik ayak izine doğru anlamlı bir nedensellik ilişkisi tespit edilmemiştir. Bu sonuç, büyüme ve ticaret açıklığının uzun dönemde anlamlı etkiler üretmesine rağmen, ekolojik ayak izi üzerindeki yönlendirici etkinin daha çok kurumsal yapı, çevresel vergilendirme ve kentleşme dinamikleri üzerinden ortaya çıktığını göstermektedir. Çalışma genel olarak değerlendirildiğinde, Türkiye'de çevresel sürdürülebilirliğin tek bir ekonomik göstergeyle açıklanamayacağını açıkça ortaya koymaktadır. Demokratikleşme ve ekonomik büyüme çevresel baskıyı artırırken, çevresel vergiler, ticaret açığı ve kentleşme çevresel iyileşmeye katkı sunmaktadır. Bu nedenle, çalışmada politika yapıcılar için ortaya konabilecek temel sonuç, ekonomik kalkınma hedefleri ile ekolojik sürdürülebilirlik arasında daha dengeli bir ilişki kurulması gerektiğidir. Çalışma, özellikle çevresel vergilerin artırılması ve çevre dostu teknolojilere erişimi kolaylaştıran dışa açıklık politikalarının desteklenmesini, ayrıca sürdürülebilir kentleşme stratejilerinin geliştirilmesini öne çıkarmaktadır. Ayrıca, demokratikleşme sürecinin hedeflenen çevresel sonuçları başarabilmesi için, söz konusu sürecin güçlü kurumsal yapı, etkili düzenlemeler ve çevre odaklı kamu politikalarıyla desteklenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Sonuç olarak, araştırma Türkiye'de çevresel sorunların çözümü için bütüncül, planlı ve uygulanabilir bir politika bileşimine ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Bulgular doğrultusunda önerilen politika yönelimleri şunlardır. İlk olarak, çevresel vergilerin adil, uygulanabilir ve hedef odaklı biçimde tasarlanması gerektiği vurgulanmaktadır. İkinci olarak, uluslararası ticaretin çevresel faydalarını artırmak için çevre dostu teknoloji transferinin desteklenmesi ve küresel çevre standartlarıyla uyumun güçlendirilmesi önem taşımaktadır. Üçüncü olarak, kentleşmenin olumlu etkisini artırmak amacıyla sürdürülebilir ulaşım sistemleri, enerji verimli binalar ve güçlü kamusal altyapı yatırımları öne çıkarılmaktadır. Çalışma ayrıca ekonomik büyüme ile çevresel koruma arasındaki gerilimin azaltılması için çevre dostu üretim biçimlerinin özendirilmesini, sürdürülebilirlik odaklı şirketlerin desteklenmesini ve daha tutarlı çevre politikalarının uygulanmasını gerekli görmektedir. Bu yönüyle araştırma, Türkiye'de çevresel hedeflere ulaşmanın yalnızca büyümeyi sürdürmekle değil, büyümeyi çevreyle uyumlu hale getirmekle de mümkün olduğunu göstermektedir. Ayrıca çalışma, bu yaklaşımın sürdürülebilir şehirler, sorumlu üretim ve tüketim ile iklim eylemi hedefleriyle uyumlu olduğunu belirtmektedir. Yenilenebilir enerjiye yönelim, kurumsal denetim mekanizmalarının güçlendirilmesi ve çevre odaklı planlamanın yaygınlaştırılması, uzun vadede ekolojik ayak izinin azaltılmasına katkı sağlayacak tamamlayıcı unsurlar olarak değerlendirilmektedir. Türkiye bağlamında bu bütünleşik yaklaşım merkezi bir önem taşımaktadır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3
MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3
ISSN: 1694-7215
Research Paper / Araştırma Makalesi

Ankara Kalecik Mahallelerindeki Camilerin Ahşap Tavan Bezemeleri

Uğur DEMİRBAĞ[1], Oğuz BOZDEMİR[2] ve Melike DEMİRTAŞ[3]

Öz

Türk İslam sanatında farklı tipteki dini ve sivil yapıların iç mekân ahşap tavanları geometrik ve bitkisel bezeme açısından çok zengin ve çeşitlilik göstermektedir. Türk kültürü ve sanatında kozmos ile ilgili inanışların ortaya çıkardığı "tavan göbeği" Osmanlı döneminde dinî ve sivil mimaride yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Osmanlı mimarisinde tavan göbeğinin kökeni Türk kültürü ve sanatında önemli bir yere sahip olan "çadır" kavramından geldiği düşünülmektedir. Türk inanışlarına göre tavan kutsal mekânın merkezinde yer almaktadır. Anadolu'da Türk Bezeme Sanatları içerisinde farklı bir özellik gösteren ahşap tavan göbekleri, Ankara Kalecik Mahallelerindeki cami ahşap tavanlarında yaygın bir şekilde görülmektedir. Bu çalışmada Ankara Kalecik Mahallelerinde bulunan camilerin ahşap tavanlarının bezeme özelliklerinin, yapı malzemesi ve yapım tekniklerinin belirlenmesi, tavanlarda uygulanan bezemelerin bölgesel ve dönemsel değişimlerinin araştırılması amaçlanmıştır. Mahallelerde bulunan cami yapılarının iç mekânlarındaki geleneksel Türk ahşap işçiliğinin en somut örneklerinden biri olan ahşap tavanlarda; bezeme özelliklerinin, yapı malzemelerinin ve yapım tekniklerinin geometrik ve bitkisel bezemeler üzerinden örnekler verilerek bir karşılaştırılması yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kalecik, Cami, Bezeme, Ahşap, Tavan

Wooden Ceiling Decorations of Mosques in Ankara Kalecik Neighborhoods

Abstract

In Turkish Islamic art, the wooden ceilings of the interiors of different types of religious and civil buildings are very rich and diverse in terms of geometric and floral ornamentation. In Turkish culture and art, the 'ceiling dome,' which emerged from beliefs related to the cosmos, was used extensively in religious and civil architecture during the Ottoman period. It is believed that the origin of the ceiling dome in Ottoman architecture comes from the concept of 'tent,' which has an important place in Turkish culture and art. According to Turkish beliefs, the ceiling is located at the centre of the sacred space. Wooden ceiling domes, which hold a special place within Turkish decorative arts in Anatolia, are widely seen in the wooden ceilings of mosques in the villages of Ankara Kalecik. This study aims to determine the decorative features, construction materials, and construction techniques of the wooden ceilings in the mosques of the villages of Ankara Kalecik, beside to investigate the regional and periodic changes in the decorations applied to the ceilings. In the wooden ceilings of the mosque structures in the villages, which are one of the most concrete examples of traditional Turkish woodwork in interior spaces, a comparison of the decorative features, construction materials, and construction techniques was made using examples of geometric and botanical decorations.

Keywords: Kalecik, Mosque, Ornament, Wood, Ceiling

Atıf İçin / Please Cite As:

Demirbağ, U., Bozdemir, O. ve Demirtaş, M. (2026). Ankara Kalecik mahallelerindeki camilerin ahşap tavan bezemeleri. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (3), 1021-1046. https://doi.org/10.33206/mjss.1775314

Geliş Tarihi / Received Date: 01.09.2025 **Kabul Tarihi / Accepted Date:** 17.06.2026

[1] Doç. Dr. - Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, ugurdemirbag@karatekin.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8471-7348

[2] Dr. Öğr. Üyesi - Çankırı Karatekin Üniversitesi, Çerkeş Meslek Yüksekokulu, oguzbozdemir@karatekin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1995-060X

[3] Doktora Öğrencisi - Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, melikee_demirtas@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-6744-1562

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Giriş

Türk İslâm sanatının görsel birikimine ve zenginliğine ayrı bir değer katan zanaat işçilerinden biri ahşap işçiliğidir. Ahşap, doğal malzemeler içerisinden elde edilmesi, taşınması ve uygulanması basit olan bir yapı malzemesidir. Ahşap sanatında ağaçlar ceviz, ıhlamur, şimşir gibi yerli ağaçlarla; abanoz ve gül gibi dışarıdan getirilen tropikal ağaçlar kullanılmıştır.

İslâm kültürü ve sanatında oymacılık bağımsız bir sanat olmamış, her zaman mimariye bağlı bir bezeme unsuru olmuştur (Yücel, 1989, s. 182). Bu sebepten dolayı ahşap malzeme taşınabilir ve taşınmaz olarak iki şekilde görülmektedir. Taşınmazlar arasında sütun, ayak, taban vb. elemanları gösterebiliriz. Kapı ve pencere kanatları, minber, ve mihrap vb. elemanlar mimariyi tamamlayıcı unsurlardır. Rahle, Kur'an ve cüz mahfazası, sandık, sehpa vb. ise taşınabilir malzemelerdir (Barışta, 2009, s. 2).

Geçmişi İslamiyet'in ilk yıllarına kadar dayanan ahşap tavanlı cami Karahanlı ve Gazneli devirlerinde gelişmiş, Selçuklular devrinde de devam etmiştir. Bu camilerde ahşap minber, vaaz kürsüsü, tavan göbeği ve sütun başlıklarında görülmektedir. Bezeme olarak, Anadolu Türk sanatında görülen geometrik ve bitkisel motiflerin yoğun bir şekilde ahşap malzemeden yapıldığı görülmektedir (Mülayim, 1982, s. 57). Geometrik bezemelerin yanı sıra bitkisel bezeme motiflerine de yer verilmiştir (Aktemur, 2002, s. 101). Yapılarda iç mekân bezeme elemanı olarak kullanılan ve kalemişi bezeme de denilen boyalı nakışların 14. yüzyıldan sonra yaygın olarak uygulandığı alan sıva üzerinedir (Öney, 1978, s. 75). 15. yüzyıl yapılarında bitkisel motiflerin yanı sıra bezemelerde yazı motifleri de yer almaya başlamıştır. 16. yüzyıl ahşap işçiliğinde sonsuzluğa ve sınırsızlığa gönderme yapan yıldız motifleri ile dikdörtgen formların yanı sıra, rûmî ve hatai motifleriyle daha farklı bir üslûba girmiştir.

18. yüzyılda Batı ile olan kültürel ilişkiler Türk bezeme sanatını da etkilemiştir. 1740 yılından sonra Batının barok ve rokoko tarzları Türk sanatında, özellikle de iç mimarî bezemede etkisini göstermiş, Osmanlı nakkaşları bu tesirlere kendi zevk ve görüşlerini de katarak Türk Baroğu ya da Türk Rokokosu olarak adlandırılan yeni bir üslup oluşturmuşlardır. Ahşap direkli cami Osmanlılar devrinde de özellikle kırsal kesimde yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Osmanlı döneminde mimariye bağımlı süsleme sanatları da en yüksek düzeye bu dönemde ulaşmış, ahşap direkli camiler bu süslemelerin sergilenme alanı haline gelmiştir. Çoğu ahşap, kerpiç veya moloz taşlarla yapılan, ahşap çatı ile örtülmüş bu camiler mimarîleri açısından ahşap konutlara benzemektedirler. Plânları ve iç mekân düzeniyle önceki dönemlerden gelen ahşap direkli cami geleneğini devam ettirmekle beraber üslûp bakımından farklıdırlar. Bu camilerin iç süslemesi büyük camilerde olduğu gibi çinilerle yapılmamış; hem boyutları daha küçük tutulmuş hem de daha ucuza mal olan duvar ve ahşap üzerine yapılan kalemişleri ile bezenmiştir (Arseven, 1984, s. 89).

Osmanlının geç dönemi mimarisinde 18. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan duvar resmi 19. yüzyıl sonlarına kadar gelişimini sürdürmüştür. Duvar resimleri ve manzara tasvirleri gibi konuları içermektedir. Kalemişi süslemelerin yanı sıra ahşap ustaları, Selçuklu ve Beylikler devri üsluplarını takip ederek özellikle oyma, şebekeli oyma ve kündekâri (geçme) tekniklerinde en güzel eserlerini vermişlerdir (Arseven, 1984, s. 220). Mimariyi oluşturan elemanlardan ahşap tavanlar, dini ve sivil yapılar ile birlikte yüzyıllar ötesinden gelen, Türk toplumu ile özdeşleşmiş, özel niteliklere sahip mekânların sabit donatı elemanlarıdır. Birbirinden çok farklı sayısız düzenleme ile karşımıza çıkan tavanlar, geleneksel ahşap işçiliğimizin en somut örnekleridir.

Anadolu Türk süsleme sanatlarında tavanın odak noktasını oluşturan tavan göbekleri, sivil yapıların oda ve sofaların üstünü örten ve yukarıdaki katın döşemesi altına gelen satıhların ortasına yapılan bezemeli biçimlerdir (Arseven, 1983, s. 1952). Tavan göbekleri dini (cami, mescit ve tarikat yapıları) ve sivil mimari (saray, kasır ve ev) örneklerinde görülebilmektedir. Bulunduğu yapının önemi ve büyüklüğüne göre sayısı değişen ahşap tavan göbekleri, aynı yapı içerisinde birden fazla sayıda da olabilmektedir. Çeşitli tekniklerde yapılan ahşap tavan göbekleri kündekâri ve çakma teknikleriyle yapılmış, yüzeylerine ise yapıldıkları dönemin niteliklerini yansıtan bitkisel ve geometrik bezemeler genellikle oyma veya kalem işi tekniğinde işlenmiştir.

Araştırmanın Önemi ve Amacı

Bu çalışmanın amacı, Ankara Kalecik mahallelerindeki camilerin tavanlarında yer alan geometrik ve bitkisel bezeme özelliklerinin önemini ortaya çıkarmaktır. Çalışmada Ankara Kalecik ilçesine bağlı olan mahallelerde yer alan camilerin ahşap tavanlarında bulunan geometrik ve bitkisel bezemeleri ele alınmıştır. Bu tavanların konu, motif, malzeme ve tekniklerine göre kategorize ederek bir monografi çalışması yapılmıştır. Daha sonra camilerin ahşap tavanlarındaki bezemeler çevre bölgelerde mahallelerde bulunan camilerin ahşap tavanlarında yer alan bezeme ve teknikleri yönünden bir karşılaştırması yapılarak Kalecik Mahallelerindeki camilerin ahşap tavanların özgün yeri ve önemi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışma ile ilgili gerekli olan literatür taraması yapılmıştır. Araştırma ile yerinde saha araştırması yapılmış ve çeşitli analizler gözlenmiştir. Bununla birlikte camilerin iç mekân tavan bezemelerinin görselleri 2025 yılında tarafımızca çekilmiştir. Yapıların iç mekânında duvar bezemelerinin olması, bu bezemelerin korunması ve sürdürebilirliğinin sağlanması, gelecek nesillere aktarılması kültürel mirasımız açısından önem arz etmektedir.

Çalışmanın Bulguları

Elde edilen veriler doğrultusunda Ankara Kalecik Mahallelerinde yer alan 11 adet caminin iç mekânında bulunan ahşap tavan bezemeleri ele alınmıştır. Ahşap tavanların öncelikle yapı malzemesi ve yapım tekniklerinden söz edilmiştir. Daha sonra çalışmanın ana konusunu oluşturan tavan bezemelerinin konumu, yönü, motif ve renk açısından tipolojisi ortaya çıkarılmıştır. Özellikle geometrik bezemelerin tipleri ve bitkisel bezemelerin türleri ve uygulanan renklerin çeşitlerinden söz edilmiştir. Bezemeler yerinde fotoğrafları çekilerek görsellerle desteklenmiştir. Bununla birlikte motiflerin çizimleri hazırlanmıştır.

Ankara Kalecik Mahallelerindeki Camilerin Ahşap Tavan Bezemeleri

Altıntaş Mahallesi Camii

Cami Ankara İli, Kalecik İlçesi, Altıntaş Mahallesinde yer almaktadır. Toplum arasında Kumartaş Mahallesi Camii diye sözü edilen yapı, Kalecik'e 26 km kuzeybatıda, Ankara'ya 88 km uzaklıkta konumlanmıştır (URL-1). Altıntaş Mahallesindeki, günümüzde harap olmuş cami, bir tepe üzerinde inşa edilmiştir. Camiyi "Mazin ailesi" hayır için yaptırmıştır (Çağlar, 2008, s. 10).

Yapı kitabelerinden anlaşılacağı üzere onarım kitabesinde 1272/1856 ve silik olan kısımda 1275/1859 yılına tarihlendirilmektedir. Bununla birlikte silik olan kısımda "Sevvedahü Arapzade Emin Usta Gafara Allahu" metni yer almaktadır (Gündoğdu, 2006, s.380). Yapı, 10.45 m x 9.20 m ölçülerinde kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı bir harim ile dikdörtgen planlı ön girişten oluşmaktadır. Caminin üst örtüsü çatı şeklindedir.

Caminin inşasında; taş, çimento sıva, kerpiç, ahşap ve demir kullanılmıştır. Beden duvarları; köşelerde kaba yonu, orta kısımlarda ise moloz taş örgülüdür. Taş örgüler içerisinde bağlayıcı malzeme olarak kerpiç kullanılmıştır (Şekil 1).

Şekil 1. *Altıntaş Mahallesi Camii tavan bezemesi genel görünüşü*

Ahşap tekne tavanın yüzeyi çok sık olarak bezenmiştir. Duvardan tavana geçiş süslemesiz bağdadi bir kuşakla sağlanmıştır. Tavanı iki sıra kuşak çevrelemektedir. Kuşakların köşelerinde çeyrek güneş ışını şeklinde yapılmış renkli sonsuzluğu niteleyen geometrik bezemeler bulunmaktadır. Işınların arasındaki dilimlerin üzerinde küçük renkli nokta vuruşları yer almaktadır. Köşelerdeki motifler istiridye kabuğu ile de benzerlik göstermektedir. Krem renkli dıştaki bordür üzerine, rumi motifi şeklinde kesilen siyah ahşap parçalar kırmızı bir daire etrafına simetrik parçalar halinde çivilerle tutturulmuştur. Oluşturulan bu kompozisyon ince dikdörtgen kartuşlarla diğer bezeme kompozisyonuna bağlanır. Simetrik iki rumi motifinin devamında kartuşların içine gelecek şekilde mavi-kırmızı çiçek motifi yerleştirilmiştir. Zemini sarı içteki bordürde kıvrım dal biçiminde kesilen siyah ahşap parçalar, mavi bir çiçek etrafına simetrik parçalar halinde yerleştirilmiştir. Bu süsleme birbirine simetrik olarak yerleştirilerek ince mavi dikdörtgen kartuşlarla birbirine bağlanır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Ortada çokgen şeklinde ahşap tavan göbeği sarı siyah ve kırmızı renklerle oluşturulmuş dama tahtası süslemelere sahip çokgen silmelerle çevrelenmiştir. Tavan göbeği merkezde lacivert daire bir zemin üzerine bordo çok kollu yıldızdan etrafa uzanan ince kollar kesişmektedir. Dairenin çevresinde sarı zeminli yapılmış altı kollu motif bulunmaktadır. Altı kolun aralarında yarım daire şeklindeki lacivert zeminlerin merkezine yerleştirilen bordo yarım yıldızlardan etrafa ince kollar uzanmaktadır.

Tavan köşelikleri ince silmelerle hareketlendirilmiş çeyrek daire formundadır. Altı yapraklı çeyrek çiçek motiflerinden gelişen baklava dilimleri köşelikleri doldurmaktadır. Bordo ve mavi zeminli baklavaların içi kalem işi çiçek motifleri ile zenginleştirilmiştir. Tavanda göbek ve köşelikler dışındaki satıhta sekiz dilimli yıldız çiçekleri ve altıgen birleşmesinden oluşan dört kollu yıldızlar vardır. Dört kollu ve sekiz dilimli yıldızların üzerine kalem işi çiçek motifleri işlenmiştir (Şekil 2).

Şekil 2. *Altıntaş Mahallesi Camii ahşap tavanlardan detaylar*

Çandır Mahallesi Camii

Kalecik ilçe merkezinin 20 km kuzeyinde Çandır Kasabası'nda konumlanmıştır. Önceki caminin 1902 tarihinde yapıldığı tahmin edilmektedir (Aslangil ve Ekiz, 1996, s. 105). Günümüzde yapı Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir.

Cami günümüzde düşük kotta bir platform üzerinde içten içe 13.06 m x 8.33 m ölçülerindedir. Harimin kuzeydoğu köşesinde, yapı bünyesine 1971 yılında inşa edilen minaresi yer almaktadır. Harime basık kemerli bir kapı açıklığından girilmektedir. Harim altlı-üstlü pencerelerle aydınlatılmış, bol ışıklı bir mekândır. Pencerelerin düşey ve yatay basit ahşap doğramaları vardır. Harim ahşap ve kalem işi tekniğinde yapılmış bir tavanla örtülmüştür (Şekil 3).

Şekil 3. *Çandır Mahallesi Camii ahşap tavan genel görünüşü*

Duvar üzerine direk oturtulmuş tavanı duvar yüzeyine yapılmış iki, tavana yapılmış kuşaklar beş kuşak çevrelemektedir. Duvar yüzeyinde birinci kuşakta kırmızı ve yeşil yarım dairelerin üst kısımlarında beyaz zemine yerleştirilmiş aralarında yıldız motifleri yer alan S kıvrımlı dallar birer lale motifini andırmaktadır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

İkinci kuşakta yaprak, yıldız ve ince damarlarla süslenmiş sarı zeminli kuşakta beyaz kartuşların içerisi çiçek ve yaprak motifleri ile doldurulmuştur. Tavan yüzeyindeki dıştan birinci ve dördüncü kuşak kahverengi zeminli süslemesizdir. İkinci kuşakta bir haç motifi etrafında simetrik yerleştirilmiş dört palmet ahşap kıvrık dallarla birbirine bağlanmakta, tüm süslemeleri birbirine bağlayan siyah dikdörtgen kalem işi kartuşların iç kısmına doğru da kırmızı bir palmet motifi uzanmaktadır. Üçüncü kuşakta çarpı işaretinin iki yanına yerleştirilmiş kırmızı palmetlerin dört tarafında simetrik kıvrık dallar bulunmaktadır. Kuşağı simetrik ikiye ayıran bu süslemenin ortasından iki yana uzanan düz çizgi altıgen kartuşlara bağlanmaktadır. Kartuşların içi de iki köseden ortaya doğru birer palmet ve kıvrık dallarla süslenmiştir. Sarı zeminli beşinci kuşakta uçları dörtgen şeklinde kesişen altıgen kartuşların ortasında çiçek ve yapraklardan oluşan süsleme yer almaktadır.

Ahşap tavan göbeği çokgen şeklinde düzenlenmiş geometrik bezemelidir. Kenarları mavi ve beyaz renkte ince bordürler çepeçevre dolanmaktadır. Bununla birlikte dış kuşakta sarı, yeşil ve kahverengi tonlarında baklava dilimi şeklinde geometrik bezemeler vardır.

Kündekari tekniğinde tavan göbeği ahşap parçaların birbirine çakılmasıyla birleştirilen çok kollu yıldız motifinden gelişen süslemeye sahiptir. Göbeğin yüzeyini ahşap parçaların farklı şekillerde boyanıp yerleştirilmesiyle oluşan bir bezeme kompozisyonu kaplamaktadır. En iç kısımda koyu yeşil yıldızlardan gelişen süsleme sarı, yeşil ve mavi renklerde yapılmış çokgen formuna dönüşmektedir. Bu çokgenin etrafı yine yıldız motifinden gelişen yarım çokgenlerle çevrelenmiş, arada kalan küçük boşluklara da altı kollu yıldızlar konulmuştur. Her biri farklı renklere boyanmış benzer nitelikte sonsuzluğu simgeleyen farklı şekillerde geometrik motifler bulunmaktadır (Şekil 4). Tavan köşelikleri ince kahve çizgilerle ayrılmış koyu kahve zeminli yelpaze formundadır. Tavanda göbek ve köşelikler dışındaki satıhta sekiz kollu mavi yıldız çiçekleri ve yeşil altıgenlerin birleşmesinden oluşan dört kollu haç motiflerinin tekrarından doğan bir süsleme vardır (Şekil 5).

Şekil 4. *Tavan göbeği ve yüzeyindeki geometrik ve bitkisel bezeme*

Şekil 5. *Tavan köşelerindeki geometrik ve bitkisel bezemeler*

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Çaykaya Mahallesi Camii

Cami, Ankara İli, Kalecik İlçesi Çaykaya Mahallesinde bulunmaktadır. Yapı, Kalecik'e 20 km kuzeybatıda, Ankara'ya 80 km mesafede konumlanmıştır. Cami 1954 yılında inşa edilmiştir.

Caminin üst örtüsü çatı şeklindedir. Üst örtü beden duvarlarına oturmuştur. Yapı günümüzde kullanılmamaktadır. Caminin inşasında; taş, ahşap ve demir kullanılmıştır. Beden duvarları; köşelerde kaba yonu, orta kısımlarda ise moloz taş örgülüdür. Çaykaya Mahallesi Eski Camisi'ndeki geometrik ve bitkisel bezemeler yapının mihrabında, tavanında ve duvarlarında görülmektedir. Pencerelerin çevresinde yivli bir sütun üzerinde yükselen C ve S kıvrımlı akantus yaprakları ve çiçek demetleri vardır. Bununla birlikte sütun tasvirlerinin üstünde vazo düzenlemeleri bulunmaktadır (Şekil 6). Minberin merdiven korkuluklarındaki baklava dilimli ahşap işçilik ise yeşil ve sarı renklerle boyalıdır. Benzer renk ve motifler ahşap tavanda da görülür (Şekil 7).

Şekil 6. *Çaykaya Mahallesi Camii ahşap tavanın genel görünüşü*

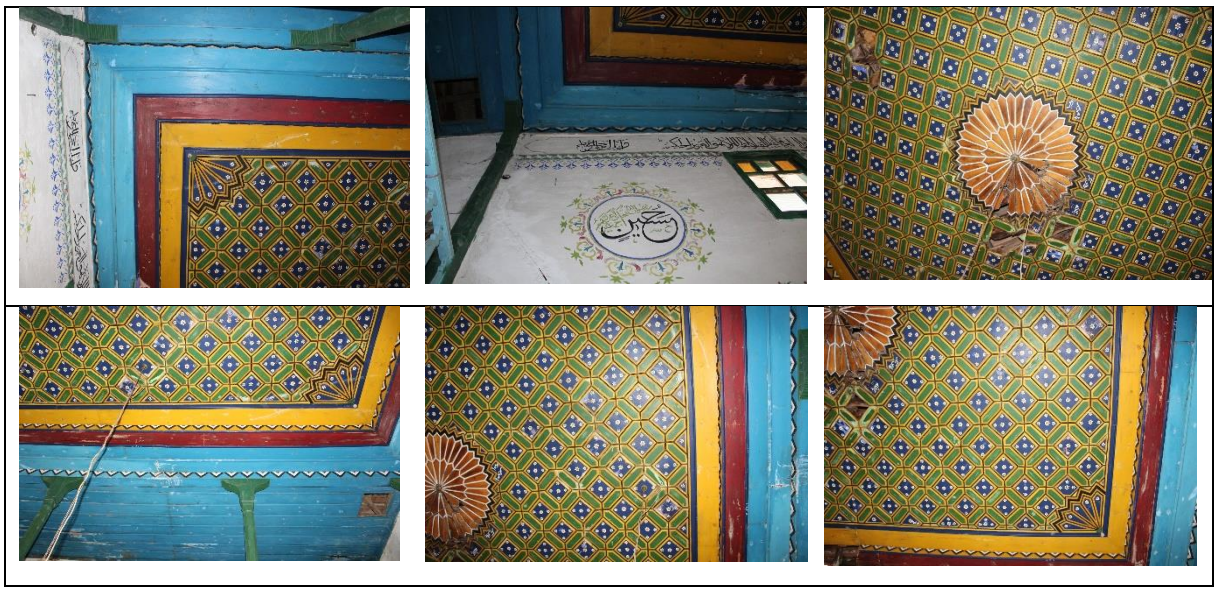

Şekil 7. *Ahşap tavan bezemelerinden detaylar*

Tavanın pervazlarında üçgen formunda geometrik bezemeler bulunurken tavan dıştan mavi, bordo ve sarı renkli kuşaklarla çevrelenmiştir. Tavan göbeği ahşabın doğal renginde ilk kademede yirmi kollu ikinci kademede kırk kollu bir güneş motifi şeklindedir. Tavan göbeğinin çevresinde "Ya Allah, Ya Ebubekir, Ya Osman, Ya Ömer" yazıları yer almaktadır.

Tavan köşelikleri beş kollu yelpaze formundadır. Mavi zeminli kolların her birine birer papatya motifi yerleştirilmiştir. Tavanda göbek ve köşelikler dışındaki satıhta altıgenlerin birleşmesinden oluşan dört kollu yeşil zeminli haç motiflerinin aralarında kalan kare alanlar mavi zemin üzerine beş papatya motifi ile süslenmiştir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Eşmedere Mahallesi Camii

Eşmedere Mahallesi Camii, Kalecik'e 38 km mesafede olan Eşmedere Mahallesinde bulunmaktadır. Eşmedere Mahallesi, Çubuk'a yakın olup doğusunda Çankırı şehri yer almaktadır. Camii, 20. yüzyıl başlarına tarihlendirilmektedir.

Yapı topoğrafya itibari ile eğimli bir kot üzerinde yer almaktadır. Caminin iç ölçüleri, 9.90 m x 8.56 m olup kare planlıdır. Yapının doğu cephesinden geçen asfalt yol sebebiyle cephe pencere sövelerine kadar yol ile bitişik durumda kalmıştır. Yapının üst örtüsü çatı şeklindedir.

Tavan üç kuşakla çevrelenmiştir. En dıştaki bordürden sarı zemin üzerine siyah ve mavi motif kuşağı geçmektedir. Tavan göbeği ahşabın doğal renginde ilk kademede yirmi kollu ikinci kademede kırk kollu bir güneş motifi şeklindedir. Tavan göbeğinin merkezinde lamba aynası yer almaktadır (Şekil 8). Tavanın köşelerinde şemse motifi vardır. Ahşap tavan yüzeyinde üzerine mavi renkle yapılmış, çıtakari tekniğinde geometrik bir kompozisyon oluşturulmuş, içlerine kırmızı ve yeşil yapraklı çiçek motifi yapılmıştır (Şekil 9).

Şekil 8. *Eşmedere Mahallesi Camii ahşap tavanın genel görünüşü*

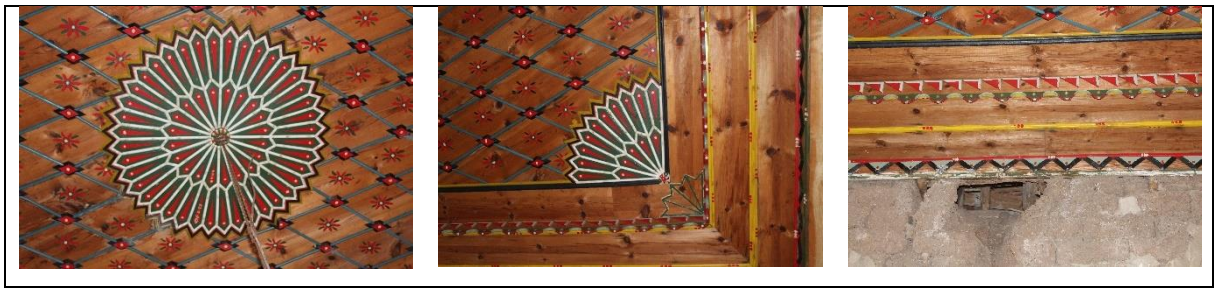

Şekil 9. *Ahşap tavan göbeği, köşeleri ve pervazlarından detaylar*

Gökçeören Mahallesi Camii

Yapı Kalecik'e 26 km mesafede olan Gökçeören Mahallesinde konumlanmıştır. Caminin 1891 yılında Hacı Osman Ağa tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Cami, Ermeni asıllı Yorgu ve Pavrı isimli ustalar ile adı bilinmeyen ancak Keskin ve Akdağmadeni'nden getirildiği bilinen ustalara yaptırılmıştır (Aslangil ve Ekiz, 1996, s. 142).

Yapı, kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı bir harimden oluşmaktadır. Kuzeybatı köşede yapı beden duvarına bitişik sonradan yapılan bir minare vardır. Caminin üst örtüsü çatı biçimindedir. Üst örtü dış bükey bir şekilde beden duvarlarına oturtulmuştur. Yapının inşasında kesme taş kullanılmıştır. Yapı kuzeyde yola bitişik cepheli, güneyde ise bahçe duvarı ile çevrilidir. Camiye ait arşiv fotoğrafları incelendiğinde caminin zeminde taş bir platform üzerine oturduğu görülmektedir (Şekil 10).

Şekil 10. *Gökçeören Mahallesi Camii ahşap tavanın genel görünüşü*

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Cami, ahşap tavanı, ahşap işçiliği ve kalemişi bezemeleriyle ön plandadır. Duvarlarla üst örtünün birleştiği yer bağdadi bir kuşakla örtülüdür. Kuşak, yeşil zemin üzerine kırmızı boya ile panolara bölünmüş, panoların içlerinde Arapça "Esma'ül Hüsna" yazılıdır. Tavanı çevreleyen sarı zeminli kuşak mavi renkli çıtalarla üç sıra halinde çıtakari ile kare alanlara bölünmüştür. İçteki ince beyaz kuşağın köşeleri içbükey pahlanarak tavan yüzeyini sekizgene dönüştürmüş, köşelerde kalan boşluklara da köşelikler yerleştirilmiştir. İçteki ince bordürle de tavan yüzeyi daire formuna kavuşturulmuş, sekizgen ile daire arası yine çıtakari tekniğinde bezenmiştir. Dairenin içine 20 cm ahşap çıtaların zemine çivilerle tutturulmasıyla iç içe geçmiş iki üçgenin oluşturduğu altı kollu yıldız kompozisyonu yerleştirilmiştir. Mührü Süleyman adı verilen bu yıldızı dıştan kuşatan daire, kare tavanın ortasında kalmaktadır. Tavan yüzeyinin tamamının süslenmesinde göbek ve göbeği çevreleyen silmeler de dahil bitkisel desenli, üzerleri boyalı ahşap parçalar kullanılmıştır (Şekil 11).

Tavan göbeği yıldızın kollarının kesiştiği noktada altıgen bir kompozisyon vardır. Tavan göbeği ortalarından geçen ince yeşil çıtalarla ikiye bölünmüş kalın ahşap çıtalarla oluşturulmuş iki geniş altıgen bordürle çevrilidir. Her iki bordürde mavi zemin üzerine sarı, somon, mavi renklere boyanmış ahşap parçalar birbirine simetrik S kıvrımları yapan kıvrık dallar şeklinde ilerlemektedir. Aralara beyaz yapraklar yerleştirilmiştir. İçteki ince bordürler de yeşil ve sarı zemin üzerine kalemişi tekniğinde renkli noktalar konularak hareketlendirilmiştir. Merkezinde küçük ahşap parçaların zemin üzerine çivilerle çakılması ile oluşturulmuş kündekari tekniğindeki tavan göbeğinin ortasında altıgen içerisine alınmış çok kollu yıldız motifleri yer almaktadır. Yıldızın etrafı altı adet çok kollu yarım yıldızla çevrelenmiştir.

Tavanda göbeğin etrafını çevreleyen yıldızın kollarının içerisinde ahşap parçaların aplike edilmesi ile oluşturulmuş yelpaze ve zikzak motifleri arasına yerleştirilmiş birbirine ters lale ve palmetler mavi zeminin üzerini doldurmaktadır. Kollar arasında kalan çeyrek daire satıhlar açık mavi zemin üzerine sarı ve mavi boyalı ahşap parçaların yıldızın kollarındaki süslemelerin tersine yerleştirilmesi şeklinde süslendiği görülmektedir. Tavan köşeliklerinde kırmızı yeşil ve mavi renkli ahşap parçaların birleşmesinden oluşan çeyrek yelpaze motifine yer verilmiş, üzerlerine kalemişi tekniğinde noktalar yerleştirilmiştir. Mahfilin üstündeki tavan yeşil zemin üzerine renkli noktalarla hareketlendirilmiştir. Daire tavan göbeğinde uçları sivri bir merkezden çıkan ahşap çıtaların ışınsal çizgiler halinde iki renkli olarak şemse motifli tavan göbeği meydana getirilmiştir. Bu ahşap parçalar merkezden yarıya kadar kırmızı diğer kısımları sarı zeminli olması iki kademeli bir görünüm oluşturmaktadır. Ahşap parçaların üzeri de renkli noktalarla doldurulmuştur. Tavan köşeliklerinde çeyrek daire içine alınmış mavi zemin üzerine aynı ahşap parçalar yelpaze formunda yerleştirilmiştir. Sarı zeminden ortaya doğru koyu yeşile dönen zeminlerinin üzeri yine renkli noktalarla zenginleştirilmiştir.

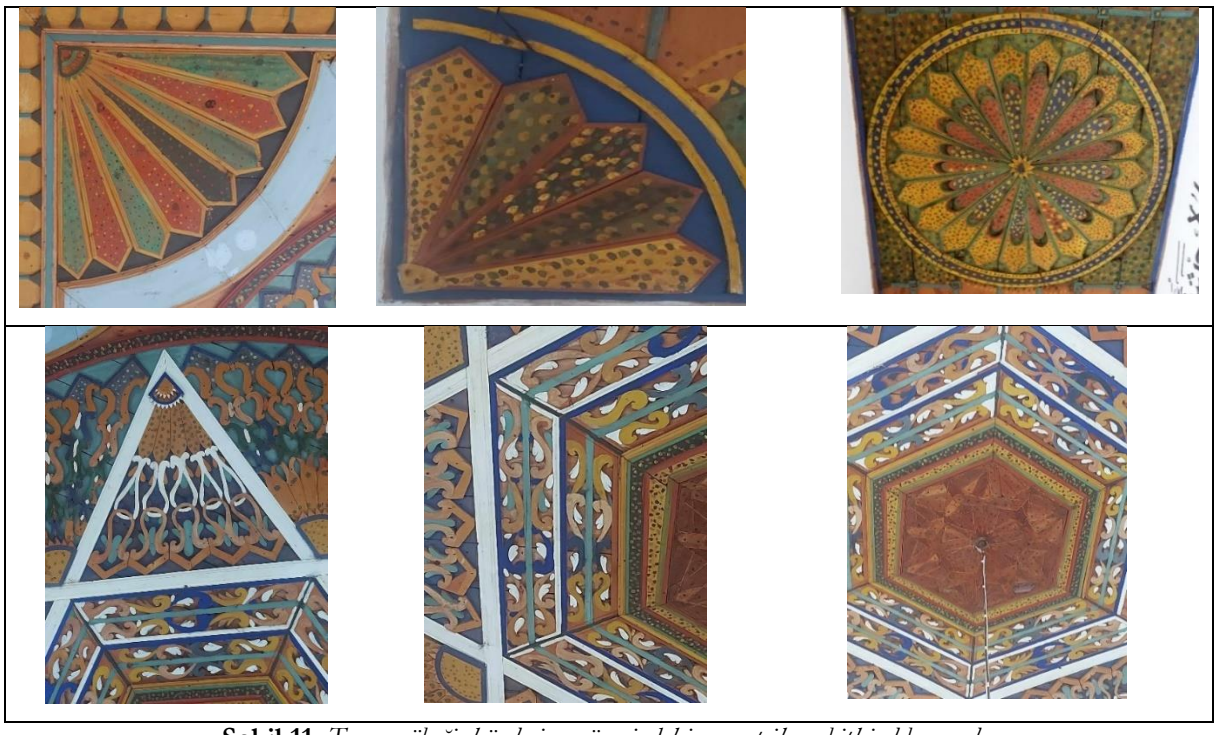

Şekil 11. *Tavan göbeği, köşeleri ve yüzeyindeki geometrik ve bitkisel bezemeler*

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Kargın Mahallesi Camii

Cami, Eski Tunç Çağı yerleşimi olan Yukarı Harmanlar Höyüğü'nün eteklerinde kurulan Kargın Mahallesinde bulunmaktadır. Günümüzdeki caminin yerinde daha önceleri kerpiç bir cami varken Mahallenin ileri gelenlerinden Ethem Bey harap olan bu camiyi yıktırarak yerine 1930 yılında öncekine oranla çok daha küçük olan bugünkü camiyi yaptırmıştır. Caminin önünde, zemin kotundan aşağıda birkaç odalı bir zindan olduğu rivayet edilmektedir (Kılcı, 2007, s. 270).

Günümüzdeki caminin oranları 5.65 m x 6.50 m olup, kareye yakın dikdörtgen planlı bir camidir. Kapı ve pencere açıklıkları birbirine asimetrik olarak açılmıştır. Caminin düz ahşap tavanın göbeğinde kenarları baklava dilimli şeklinde sonsuzluğu simgeleyen yapılmış geometrik bezemeler bulunmaktadır. Bezeme iki kat şeklinde düzenlenmiştir (Şekil 12).

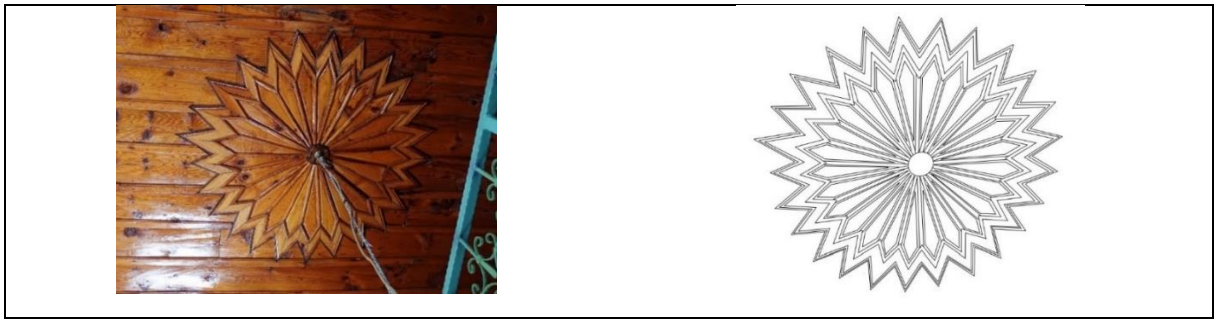

Şekil 12. *Kargın Mahallesi Camii ahşap tavan göbeğindeki yıldız motifi*

Koyunbaba Mahallesi Camii

Koyunbaba Mahallesi Camii, Kalecik ilçe merkezine 30 km, Ankara il merkezine 78 km uzaklıkta konumlanan Koyunbaba Mahallesinde yer alan bir dini yapıdır. Camii 1960 yılına tarihlendirilmektedir. Yapı, kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı bir harimden oluşmaktadır. Yapının güneydoğu köşesinde yapının beden duvarına bitişik sonradan yapılan bir minare vardır. Cami dıştan Marsilya kiremit kaplı, kırma çatılı olup içten düz ahşap tavan ile örtülmüştür. Caminin yapımında düzgün kesme taş kullanılmıştır (Şekil 13).

Tavan dış bükey bir kuşakla beden duvarlarına oturtulmuştur. Mavi zeminli kuşağın uç kısımlarına testere dişi şeklinde küçük beyaz üçgen ahşap parçalar sıralanmıştır. Tavan yüzeyini çevreleyen iç kuşak mavi zeminli süslemesizdir. İçteki kırmızı kuşak tavanı sekizgene dönüştürmekte, köşelerde yeşil zeminli üçgen alanlar kalmaktadır. Kırmızı kuşaktan sonra tavan, çevresi siyah ve üzeri siyah noktalı beyaz üçgenlerin testere dişi şeklinde dizilmesiyle çökertilmiştir. Tavan yüzeyini çevreleyen beyaz kuşağın yüzeyi süslemesiz bırakılmıştır.

Sekizgen tavanın ortasında onikigen bir tavan göbeği bulunmaktadır. Sarı, mavi ve yeşil tonlarında silmelerle çevrelenmiş göbek yüzeyinde merkezde koyu mavi zemin üzerinde on iki kollu yıldız motifi ve etrafında yarım altıgen altı yıldızın kollarının beyaz çizgilerle birleşmesinden oluşan bir motif yer almaktadır. Yıldızların kollarını birleşim yerlerinde meydana gelen altıgenler sarı renkte boyanmıştır. Tavan göbeğinin en ortasında ise etrafı sivri yapraklı küçük yeşil bir karpuz motifi şeklinde askılık yer almaktadır.

Şekil 13. *Koyunbaba Mahallesi Camii ahşap tavan genel görünüşü*

Göbek dışında kalan tavan yüzeyinde çakma ve yapıştırma kündekâri tekniği ile yapılmış ahşap parçalar yer almaktadır. Dörtgenlerin birleşmesinden oluşan sekiz kollu yıldız çiçekleri, köşelerde kare aralarda ise

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

üçgenlerle kare alanlara dönüştürülerek tavan yüzeyi doldurulmuştur. Sarı siyah renkli çıtalarla birbirinden ayrılmış mavi zeminli küçük ahşap parçalarının her birinin yüzeyine farklı sayıda papatya motifi yerleştirilmiştir. Tavan köşelerinde yeşil zemin üzerinde sekiz kollu yıldız çiçeği motifleri tekrar edilmiştir. Tavan yüzeyinde olduğu gibi burada da kenarları sarı tonda mavi zemin üzerine yeşil renkli küçük çiçek motifleri yer almaktadır. Benzer motif son cemaat yerinde de bulunmaktadır (Şekil 14).

Şekil 14. *Ahşap tavandaki geometrik ve bitkisel bezemelerden detaylar*

Kınık Mahallesi Camii

Camiyi Çankırı'nın Karapazar Mahallesinden getirilen Osman ve Bekir adında iki usta yapmıştır. Camii 1930 yılına tarihlendirilmektedir. Yapının iç mekân tavanı ahşap malzemeden yapılmıştır. Tavanda çıtakari ve kündekari tekniği ile uygulanmıştır (Şekil 15).

Yapı eğimli bir topoğrafya üzerine yapılmıştır. Cami, güneyde 11.10 m ve doğuda 10.69 m ölçülerinde dikdörtgen planlı bir harim ile doğusuna sonradan eklenmiş betonarme bir ön giriş mahallinden oluşmaktadır. Ön giriş mahalli üzeri harimin aksine betonarme bir düz tavanla kapatılmıştır. Dıştan dört omuzlu kırma çatı ile örtülü cami, içten ahşap tavanla kaplıdır.

Duvardan tavana süslemesiz yeşil içbükey bağdadi bir kuşakla geçilmektedir. Tavanı dıştan çevreleyen beyaz kuşak süslemesizdir. İkinci kuşak tavanı sekizgene çevirmekte kenarlarda üçgen köşelikler kalmaktadır. Sekizgen ikinci kuşağın yüzeyi çıtalarla ikişer kare ile dikdörtgene ve uçlara eklenen üçgenlerle altıgene dönüşen kartuşlarla bezenmiştir. Kuşağın her kenarında bu süsleme iki kez tekrar edilmiştir. Kuşağın köşelerine ahşaptan sekiz kollu bordo birer yıldız çiçeği motifi çakılmıştır. Bu kuşaktan sonra tavan yaklaşık 15 cm beyaz bir kuşakla çökertilmiş, yüzeyi beyaz üçgenlerin testere dişi şeklinde dizilerek çakılmasıyla hareketlendirilmiştir. İçteki beyaz kuşak çıtalarla oluşturulan eşkenar dörtgenler ve dörtgenleri bağlayan sekiz kollu yıldız çiçeklerle süslenmiştir. En içte sarı lacivert sarmal süslemeli bir silme tavan yüzeyini çevrelemektedir. Tavanın ortasındaki tavan göbeği daire formundadır. En dışta zikzak motifi göbeği çevrelemektedir.

Ahşap tavanın dört köşesinde on üç kollu büyük yıldız motifi vardır. Motifler beyaz zemin üzerine kahverengi tonunda uygulanmıştır. Göbeğinin dışında kalan sekizgen tavan yüzeyi çıtalarla üçgen alanlara bölünmüştür. Tavan yüzeyinde altıgen ve baklava dilimi biçiminde sonsuzluğu vurgulayan üçgenlerin içi çakma ve yapıştırma kündekâri tekniğiyle yapılmış ahşap parçalarla doldurulmuştur. Mavi zeminli üçgenlerin üzerinde sarı, mavi ve beyaz papatya motifleri yer almaktadır (Şekil 16).

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Şekil 15. *Kınık Mahallesi Camii ahşap tavanın genel görünüşü*

Şekil 16. *Tavan göbeğindeki ve köşelerindeki çarkıfelek formunda ve yıldız biçimindeki geometrik bezemeler*

Satılar Mahallesi Camii

Satılar Mahallesi Camisi, Ankara İline 99 km, Kalecik İlçesine 43 km uzaklıkta olan Satılar Mahallesinde yer alan bir dini yapıdır. Camii kareye yakın dikdörtgen bir planda olup üst örtüsü çatı biçimindedir. Camii 1900'lü yıllarda inşa edilmiştir. Yapının iç mekânı yenilenmiş olup ahşap tavanı orijinalliğini korumuştur. İki katlı pencere düzeninde üsttekiler yuvarlak kemerli, alttakiler ise düz kemerli olarak düzenlenmiştir (Şekil 17).

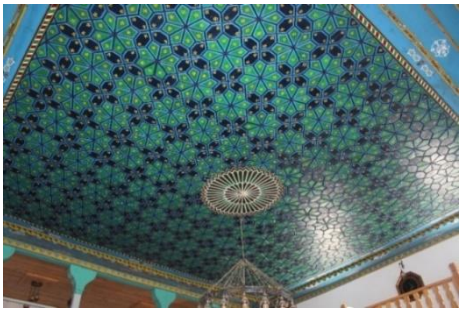

Şekil 17. *Satılar Mahallesi Camii'nin ahşap tavan genel görünüşü*

Duvar yüzeyine paralel kuşak sarı zemin üzerine mavi üçgenlerin testere dişi şeklinde dizilmesiyle süslenmiştir. Tavan yüzeyini dıştan çevreleyen mavi zeminli kuşağın üzerine beyaz renkli vazodan çıkan yaprak veya küçük çiçekler ile uçlarında lale motiflerinin yer aldığı kompozisyonlar yerleştirilmiştir. Dış ve iç kuşağın birleşme kısmı çökertilmiş, bu kısma sarı zeminli kuşak üzerine yerleştirilen yarım dairelerle dalgalı bir form verilmiştir. İç kuşak üzerinde simetrik ters ikişer lale motifi arada bir güneş motifi ile kompozisyon oluşturmuştur. Tavanın ortasındaki tavan göbeği uçları zikzak şeklinde biten daire formundadır. Tavan göbeğinde yeşil zemin üzerine bordo ve tonları ağırlıkta kullanılmıştır.

Tavan köşeliklerinde göbeğin çeyrek formu yelpaze şeklinde süsleme yer almaktadır. Tavan yüzeyinde göbek ve köşelikler dışındaki alanda sekiz kollu yeşil zeminli yıldız çiçekleri ve aralarda lacivert zeminli dört kollu haç motiflerinin tekrarından doğan bir süsleme vardır. Ahşap parçaların birleşmesinden oluşan çakma kündekari tekniğindeki tavan yüzeyinde yeşil zeminli parçalarda tek, mavi zeminli parçalarda iki sarı papatya motifi kullanılmıştır (Şekil 18).

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

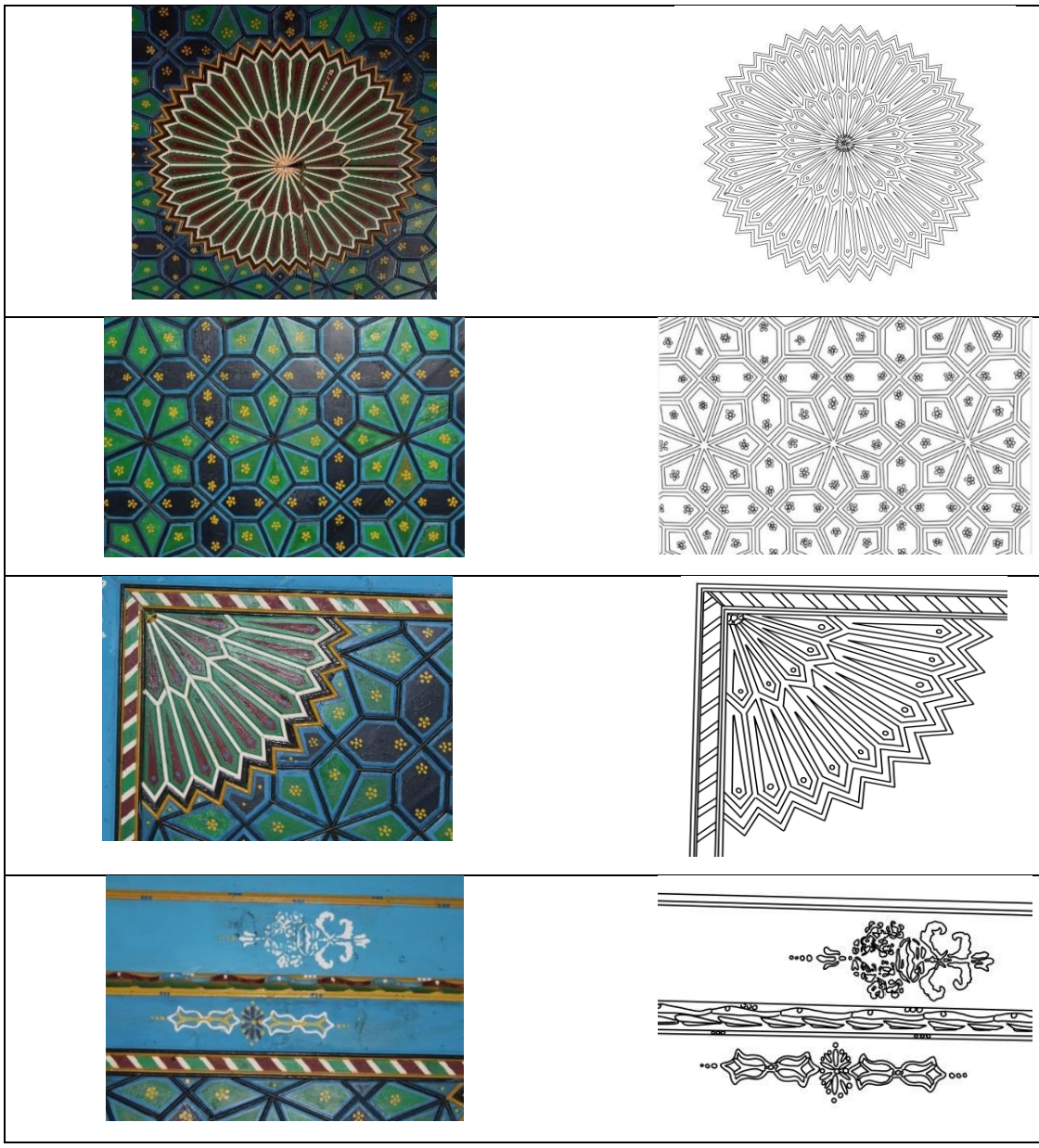

Şekil 18. *Ahşap tavandaki geometrik ve bitkisel bezemeler*

Şemsettin Mahallesi Camii

Şemsettin Mahallesi Camii, Ankara İline 105 km, Kalecik İlçe merkezine 49 km uzaklıkta bulunan Şemsettin Mahallesinde yer almaktadır. Camii kare planda olup üst örtüsü çatı şeklindedir. Camii 1900'lü yıllarda inşa edilmiştir. Yapı ahşap malzemeden yapılmıştır (Şekil 19). Yapının iç mekânı yenilenmiş olup ahşap tavanı orijinalliğini korumuştur. İki katlı bir pencere düzenlemesi vardır.

Şekil 19. *Şemsettin Mahallesi Camii ahşap tavanın genel görünüşü*

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Duvar yüzeyine paralel kuşak mavi zemin üzerine sarı çerçeveli lacivert zeminli üçgen ahşap parçaların testere dişi şeklinde dizilmesiyle süslenmiştir. Tavan dıştan süslemesiz mavi zeminli dört kuşakla çevrilidir. Beşinci sarı kuşak tavanı yaklaşık 20 cm çökertmektedir. Lacivert zeminli üçgen ahşap parçaların testere dişi şeklinde dizilmesiyle hareketlendirilen bu kuşak tavan yüzeyini sekizgene dönüştürmektedir. En içte tavanı sarı süslemesiz bir kuşak çevrelemektedir.

Tavan göbeğinde merkezden çıkan ahşap çıtaların bordür çizgiler şeklinde iki bölümlü olarak genişleyen güneş ışınları kompozisyonu sekizgen içerisine alınmıştır. Tavan göbeğinin çevresinde çakma ve yapıştırma kündekari tekniği ile yapılmış üçgen ahşap parçalar altıgenler meydana getirmekte ve sonsuzluğu vurgulamaktadır. Ahşap parçaların zemini mavi ve kenarları sarı olacak şekilde üzerinde beyaz renkli papatya motifleri bulunmaktadır.

Tavan dış dört köşesinde kırmızı zemin üzerine beyaz renkli birer ay ve yıldız motifleri yer almaktadır. Tavan yüzeyinin iç sekiz köşesinde sekiz çeyrek istiridye kabuğu şeklinde geometrik bezemeler yer almaktadır. Mahfilin üst tavan pervazında yeşil zeminli kuşağın üzeri üçgen ahşap parçaların testere dişi şeklinde dizilmesiyle süslenmiştir. Tavan süslemesiz yeşil tek bir kuşakla çevrelenmiştir. Yeşil zeminli siyah pasalı düz tavanın ortasında sekizgen formlu göbek altı kollu yıldız motifiyle süslenmiştir. Köşelerinde istiridye kabuğu şeklinde kenarları zikzak biçiminde düzenlenmiş bezemeler bulunmaktadır (Şekil 20).

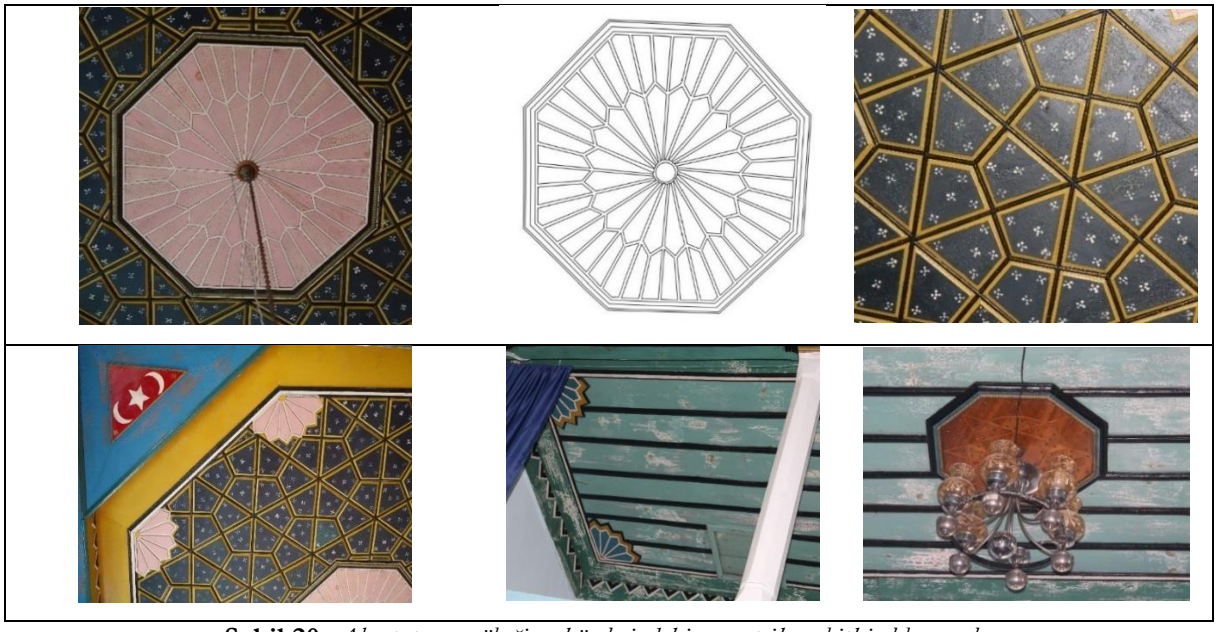

Şekil 20. *Ahşap tavan göbeği ve köşelerindeki geometrik ve bitkisel bezemeler*

Yurtyenice Mahallesi Camii

Yurtyenice Mahallesi Camii, Ankara İline 97 km, Kalecik İlçe merkezine 41 km uzaklıkta bulunan Yurtyenice Mahallesinde konumlanmış bir yapıdır. Cami 1900'lü yıllarda inşa edilmiştir. Camii kare planda olup üst örtüsü çatı şeklindedir. Günümüzde caminin dış cephesi harap durumdadır. Camiinin tavanı ahşap malzemeden yapılmıştır. Yapının iç mekân tavanı ve minberi orijinalliğini korumaktadır (Şekil 21).

Tavanı çevreleyen birinci kuşak süslemesizdir. İkinci kuşak tavanı sekizgene dönüştürmektedir. Tavanı çökerten üçüncü kuşak lacivert çerçeveli sarı zeminli ahşap üçgen parçalarla testere dişi şeklinde süslenmiştir. Tavanı sekizgen şeklinde içten çevreleyen kuşak süslemesizdir. En son sarı ve siyah sarmal motifli ince kuşak tavanı çevrelemektedir. Tavan doğal ahşap rengindedir. Tavan göbeğinde merkezden çıkan ahşap çıtalar ışınsal çizgiler halinde genişleyen uçları sivri güneş ışınları kompozisyonu meydana getirmektedir. Tavan köşeliklerini iç içe üçgenler oluşturan siyah pasaların arasına yerleştirilmiş küçük beyaz kare bir ahşap parça süslemektedir (Şekil 22).

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Şekil 21. *Yurtyenice Mahallesi Camii ahşap tavanın genel görünüşü*

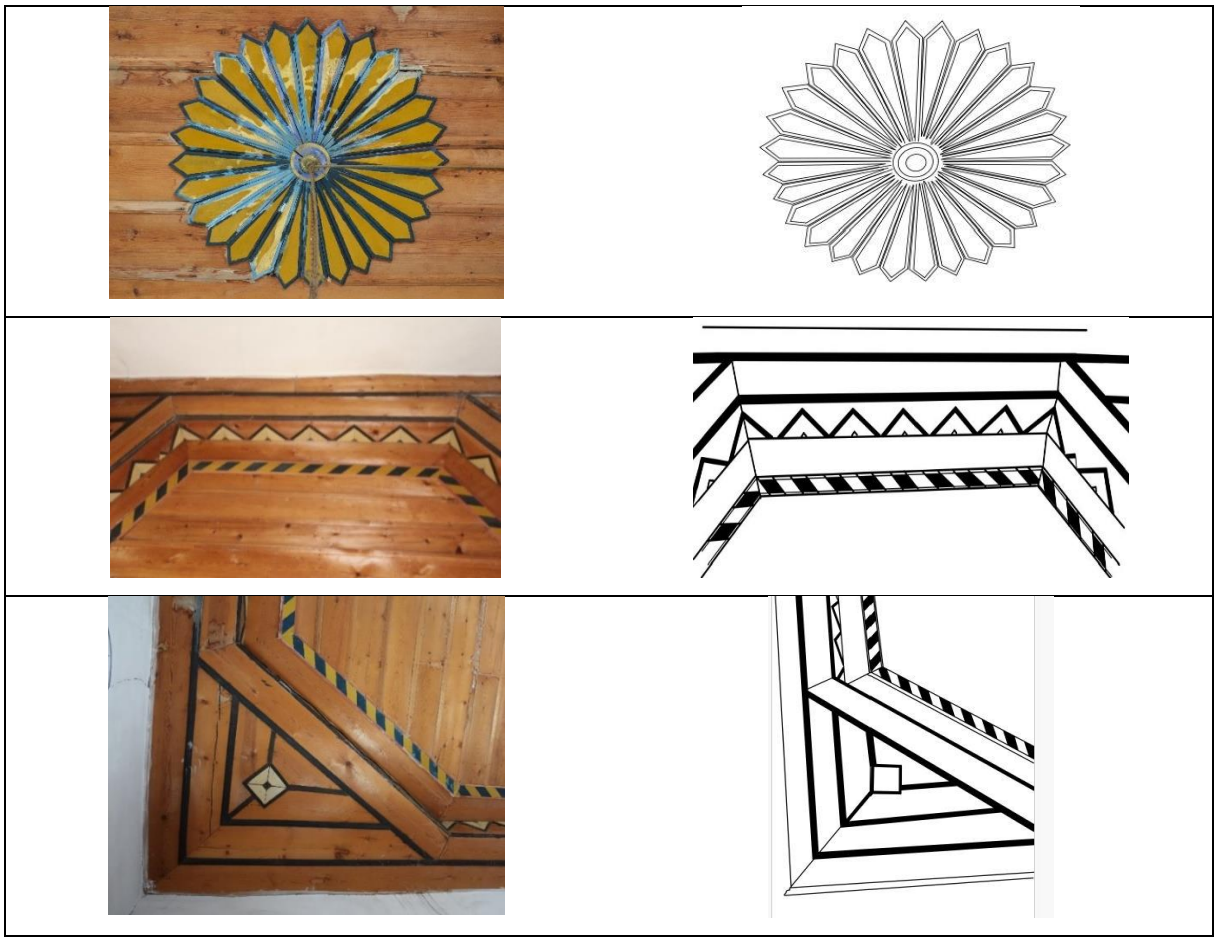

Şekil 22. *Ahşap tavan göbeğindeki ve köşelerindeki geometrik bezemeler*

Değerlendirme

Ankara Kalecik ilçesi, ahşap tavanlı camileri ve bu camilerin tavan süslemeleri açısından zengin örnekler içermektedir. İlçede bu camilerden on bir adet tespit edilmiştir. Tavanların yapımında genellikle çam veya ceviz ağacı tercih edilmiştir. Günümüzde tamamı korunmuş tavanların üst yüzeyleri örtücü boya veya ahşap koruyucularla kaplanmıştır.

Kalecik Mahallesi camilerinin ahşap tavan tekniklerine bakıldığında yapıların genelinde kündekari, kalemişi, ahşap aplike ve eğmeçli ahşap işi ve çıtakari tekniklerinden bir veya birkaçı tercih edilmiştir. Altıntaş Mahallesi Camii kündekâri ve kalemişi tekniğinde yapılmış, kalemişi süslemelere özellikle göbek ve kuşaklarda yer verilmiştir. Kuşaklarda ayrıca ahşap aplike tekniği de kullanılmıştır. Çandır Mahallesi Camii kündekâri ve kalemişi tekniği hem yüzeyde hem de göbekte uygulanmış, kuşakta kalemişi ve ahşap aplike teknikleri rastlanırken köşeliklerde ise eğmeçli ahşap işi tercih edilmiştir. Çaykaya Mahallesi Camii kündekâri ve kalemişi tavan, eğmeçli ahşap işi göbek ve köşelikler ve kuşaklarda da ahşap aplike tekniği ile bezenmiştir. Eşmedere Mahallesi Camii çıtakâri, ahşap aplike, kalemişi tavan ile kalemişi ve eğmeçli ahşap işi göbek ve köşeliklerden oluşmaktadır. Gökçeören Mahallesi Camii kalemişi ve ahşap aplike tavan, kündekâri göbek çıtakâri ve kalemişi kuşaklarla bezenmiştir. Kargın Mahallesi Camii paşalı düz tavan çıtakari göbekle

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

süslenmiştir. Kınık Mahallesi Camii kündekâri ve kalemişi süslemeli tavan, eğmeçli ahşap işi göbek, çıtakari kuşaklar ve ahşap aplike köşeliklerle zenginleştirilmiştir. Koyunbaba Mahallesi Camii kündekâri ve kalemişi tekniklerindeki tavanın göbeği kalemişi süslemelere sahiptir. Satılar Mahallesi Camii kündekâri ve kalemişi tekniklerinin kullanıldığı tavanda eğmeçli ahşap işi göbek ve köşelikler bulunmaktadır. Şemsettin Mahallesi Camii kündekâri ve kalemişi tavan, eğmeçli ahşap işi göbek ve köşelikler kullanılmıştır. Yurtyenice Mahallesi Camii'nde oldukça sade tutulmuş paşalı düz tavanda göbekte kalemişi ve eğmeçli ahşap işi ile kuşaklarda ahşap aplike ve kalemişi süslemelere rastlanmaktadır. Bu tekniklerden yola çıkarak tavan Ankara Kalecik İlçesi camileri tavan yüzeylerinde genellikle kündekâri ve kalemişi tekniklerinin kullanıldığı, bazen tavan göbeklerinde de özellikle geometrik yıldız motiflerde bu tekniklerin tekrarlandığı görülmektedir. Kündekâri ve kalemişi teknikleri dışında göbeklerde ve köşeliklerde daha çok eğmeçli ahşap işi tekniğinin tercih edildiği görülmektedir. Eşmedere Mahallesi Camii tavan yüzeyi dışında çıtakari tekniği çok fazla tercih edilmemekle birlikte kuşaklarda daha sık karşılaşılmaktadır. Ahşap aplike tekniği kuşaklarda ve köşeliklerde yer almakla birlikte Eşmedere Mahallesi Camii tavan yüzeyinde de kullanılmıştır. Ancak istisnai olarak Gökçeören Mahallesi Camii tavan yüzeyini boş yer kalmayacak şekilde kaplamaktadır (Tablo 1).

Tablo 1. *Kalecik Mahallelerindeki camilerin malzeme, yapım tekniği, üst yüzey malzemeleri ve günümüzdeki durumlarına göre dağılımı*

Kalecik Mahallelerindeki camilerin malzeme ve yapım teknikleri				
Katalog	Malzeme	Yapım Tekniği	Üst Yüzey Malzemesi	Günümüzdeki Durumu
Altıntaş Mahallesi Camii	Çam ağacı	Kündekâri ve kalemişi tavan ve köşelikler, kalemişi göbek, kuşakta ahşap aplike ve kalemişi	Örtücü boya	Korunmuş
Çandır Mahallesi Camii	Ceviz ağacı	Kündekâri ve kalemişi tavan ve göbek, eğmeçli ahşap işi köşelik	Örtücü boya	Korunmuş
Çaykaya Mahallesi Camii	Ceviz ağacı	Kündekâri ve kalemişi tavan, eğmeçli ahşap işi göbek ve köşelikler, ahşap aplike kuşak	Örtücü boya	Korunmuş
Eşmedere Mahallesi Camii	Çam ağacı	Çıtakâri, ahşap aplike ve kalemişi tavan, eğmeçli ahşap işi ve kalemişi göbek ve köşelik	Örtücü boya	Korunmuş
Gökçeören Mahallesi Camii	Çam ağacı	Kalemişi ve ahşap aplike tavan, Kündekâri göbek Çıtakâri ve kalemişi kuşaklar	Örtücü boya	Korunmuş
Kargın Mahallesi Camii	Ceviz ağacı	Düz tavan çıtakari göbek	Ahşap koruyucu	Korunmuş
Kınık Mahallesi Camii	Ceviz ağacı	Kündekâri, kalemişi tavan, eğmeçli ahşap işi göbek, çıtakari kuşak ve ahşap aplike köşelikler	Ahşap koruyucu	Korunmuş
Koyunbaba Mahallesi Camii	Çam ağacı	Kündekâri, kalemişi tavan ve kalemişi göbek	Ahşap koruyucu	Korunmuş
Satılar Mahallesi Camii	Ceviz ağacı	Kündekâri, kalemişi tavan ve eğmeçli ahşap işi göbek ve köşelikler	Örtücü boya	Korunmuş
Şemsettin Mahallesi Camii	Çam ağacı	Kündekâri ve kalemişi tavan, eğmeçli ahşap işi göbek ve köşelikler	Örtücü boya	Korunmuş
Yurtyenice Mahallesi Camii	Çam ağacı	Kalemişi ve eğmeçli ahşap işi göbek ile ahşap aplike ve kalemişi kuşak	Örtücü boya	Korunmuş

Tablo 2. *Kalecik Mahallelerindeki camilerin ahşap tavan göbek ve köşeliklerinin tekniklerine göre tipolojik dağılımı*

Kalecik Mahallelerindeki camilerin ahşap tavan göbek ve köşelikleri					
Katalog	Göbek ve Köşelikler Yapım Teknikleri				
Camiler	Çıtakâri Tekniği	Kündekâri Tekniği	Aplike	Kalem İşi	Eğmeçli Ahşap İşi
Altıntaş Mahallesi Camii		X		X	
Çandır Mahallesi Camii		X		X	X
Çaykaya Mahallesi Camii				X	X
Eşmedere Mahallesi Camii				X	X
Gökçeören Mahallesi Camii		X	X	X	
Kargın Mahallesi Camii	X				

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 2. *Devamı*

Kalecik Mahallelerindeki camilerin ahşap tavan göbek ve köşelikleri					
Katalog	Göbek ve Köşelikler Yapım Teknikleri				
Camiler	Çıtakâri Tekniği	Kündekâri Tekniği	Aplike	Kalem İşi	Eğmeçli Ahşap İşi
Kınık Mahallesi Camii					X
Koyunbaba Mahallesi Camii				X	
Satılar Mahallesi Camii				X	X
Şemsettin Mahallesi Camii					X
Yurtyenice Mahallesi Camii				X	X

Kalecik Mahallelerindeki camilerin ahşap tavan kuşakları yan yana dizilmiş ahşap parçaların oluşturduğu testere dişi şeklinde geometrik motifler yanında rumi, palmet, lale, kıvrık dal vb. bitkisel motiflerle de bezemelidir. Altıntaş Mahallesi Camii sarı, beyaz zemine siyah, mavi, kırmızı rumi, palmet, çiçek ve kıvrık dallardan oluşan bitkisel süslemeler ağırlıklıdır. Aralarda dikdörtgen kartuşlar geometrik motifleri oluşturmaktadır. Çandır Mahallesi Camii'nde yeşil, sarı, mavi zemine sarı, kırmızı, beyaz renkli kıvrık dallar, lale ve palmet, çiçek ve yaprak motifleri şeklinde bitkisel süsleme ve dikdörtgen kartuşlar vardır. Çaykaya, Eşmedere, Koyunbaba ve Şemsettin Mahallesi Camii kuşakları, sarı, mavi yeşil renkler ağırlıklı üçgenlerin yan yana dizilmesinden oluşan testere dişi şeklinde geometrik motiflerle bezemelidir. Gökçeören Mahallesi Camii tavan kuşaklarında kare alanlara bölünmüş sarı zemine mavi çıtalarla yapılan kare alanlar yanında diğer tavanlardan farklı olarak beyaz zemine mavi yazılı süslemelere de yer verilmiştir. Kınık Mahallesi Camii kuşaklarında çıtalarla yapılmış beyaz üçgen kare, dikdörtgen alanlar ve kahverengi yıldız motifleri tercih edilmiştir. Satılar Mahallesi Camii'nde kuşaklar mavi zemin üzerine beyaz renkli rumi, palmet ve hatai şeklinde bitkisel bezemelidir. Yurtyenice Mahallesi Camii'nde sarı ve siyah renklerin hakim olduğu testere dişi ve sarmal motifleri kuşakları süslemektedir (Şekil 23).

a. Çandır Mahallesi Camii b. Eşmedere Mahallesi Camii c. Koyunbaba Mahallesi Camii

d. Satılar Mahallesi Camii e. Şemsettin Mahallesi Camii f. Yurtyenice Mahallesi Camii

Şekil 23. *Tavan kuşaklarındaki geometrik ve bitkisel bezemeler*

Ankara Kalecik Mahallelerindeki camilerin ahşap tavan yüzeyleri düz veya tekne tavan olup geometrik ve bitkisel bezemelidir. Eşmedere Mahallesi Camii'nde ahşap tavan yüzeyinde baklava motiflerinin birleşiminden oluşan yıldız çiçekleri ve aralarda altıgen ahşap parçaların oluşturduğu haç motifleri tavan yüzeyini kaplamaktadır. Bununla birlikte beyaz zemine mavi ve kırmızı tonda çiçek motifleri vardır. Çandır Mahallesi Camii'nde aynı motifler tekrar edilmiş olup yıldız çiçekleri mavi ve haç motifleri yeşil renklidir. Koyunbaba Mahallesi Camii'nde kare, üçgenler ve baklava dilimlerinin birleşmesinden oluşan sekizgenlerin lacivert zemin yüzeyinde sarı renkli papatya motifleri vardır. Kınık Mahallesi Camii'nde üçgenlerin birleşmesinden oluşan altıgen ve baklava motifleri tüm tavan yüzeyini doldurmaktadır. Lacivert zemin üzerinde sarı papatyalar yer almaktadır. Satılar Mahallesi Camii'nde baklava motiflerinin birleşmesinden oluşan sekizgenlerin yeşil zeminleri ve altıgenlerin oluşturduğu lacivert haç motiflerinin üzerinde sarı tonda papatya şeklinde bitkisel bezemeler vardır. Şemsettin Mahallesi Camii'nin tavan yüzeyleri, baklava dilimlerinin oluşturduğu sonsuz altıgenlerden oluşan geometrik süslemelerle bezemelidir. Lacivert zemin

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

üzerinde beyaz tonda papatya bezemeleri yer almaktadır. Camilerin genel olarak geometrik tavan bezemelerine bakıldığı zaman camilerin hepsinde baklava motiflerinin bir araya gelerek birleşmesinden oluşan yıldız şeklindeki bezemeler ve üçgenlerin birleşmesinden oluşan altıgenler dikkat çekmektedir. Baklava, dikdörtgen, madalyon, çokgen, yıldız, mühr-i Süleyman, zikzak motifleri uygulanan geometrik motiflerdir. Bununla birlikte figürlü motiflere ise rastlanılmamıştır (Şekil 24).

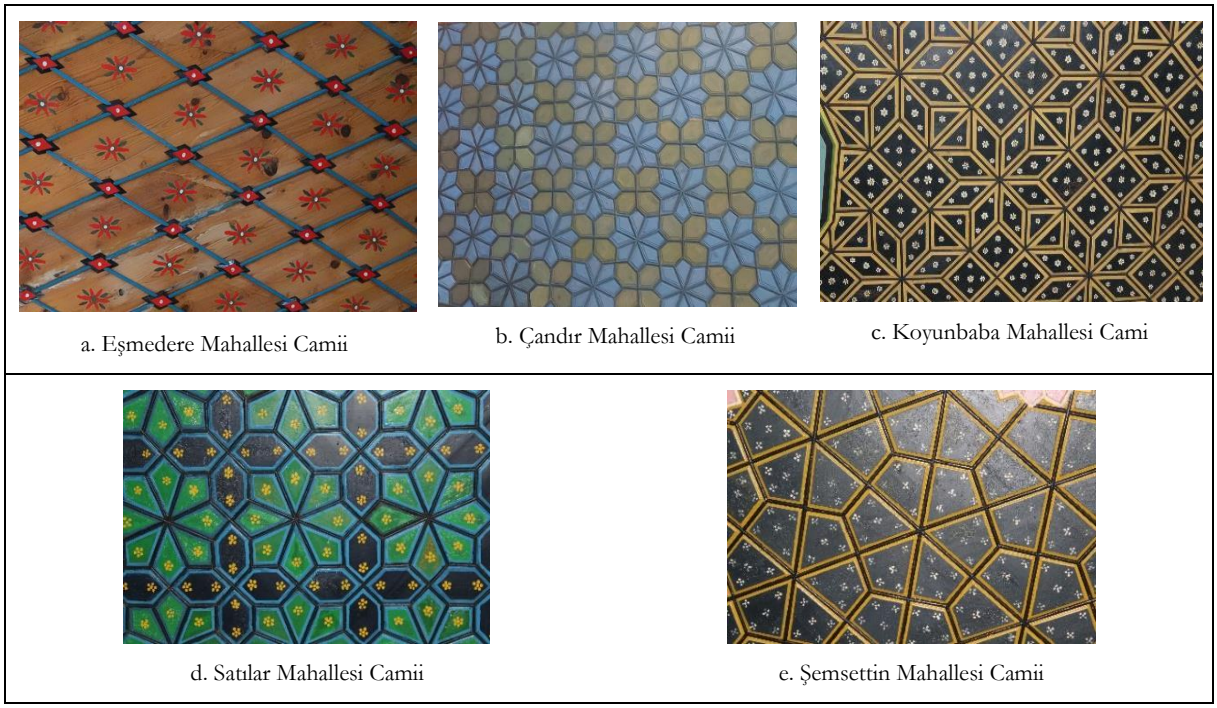

a. Eşmedere Mahallesi Camii b. Çandır Mahallesi Camii c. Koyunbaba Mahallesi Cami

d. Satılar Mahallesi Camii e. Şemsettin Mahallesi Camii

Şekil 24. *Ahşap tavan yüzeylerindeki geometrik ve bitkisel bezemeler*

Ankara Kalecik Mahallelerindeki camilerde tavan göbekleri çokgen, daire veya yıldız formundadır. Kalecik Mahallelerindeki camiler çokgen formlu ahşap tavan göbekleri geometrik bezemelidir. Bu süslemelerde yıldızlardan gelişen motifler ve bir camide de sekizgen içine alınmış güneş ışınları şeklinde geometrik motiflere yer verildiği görülmektedir. Bu yapılara örnek olarak Altıntaş Mahallesi Camii, Çandır Mahallesi Camii, Gökçeören Mahallesi Camii, Koyunbaba Mahallesi Camii ve Şemsettin Mahallesi Camii ahşap tavan göbeğini verebiliriz (Şekil 25).

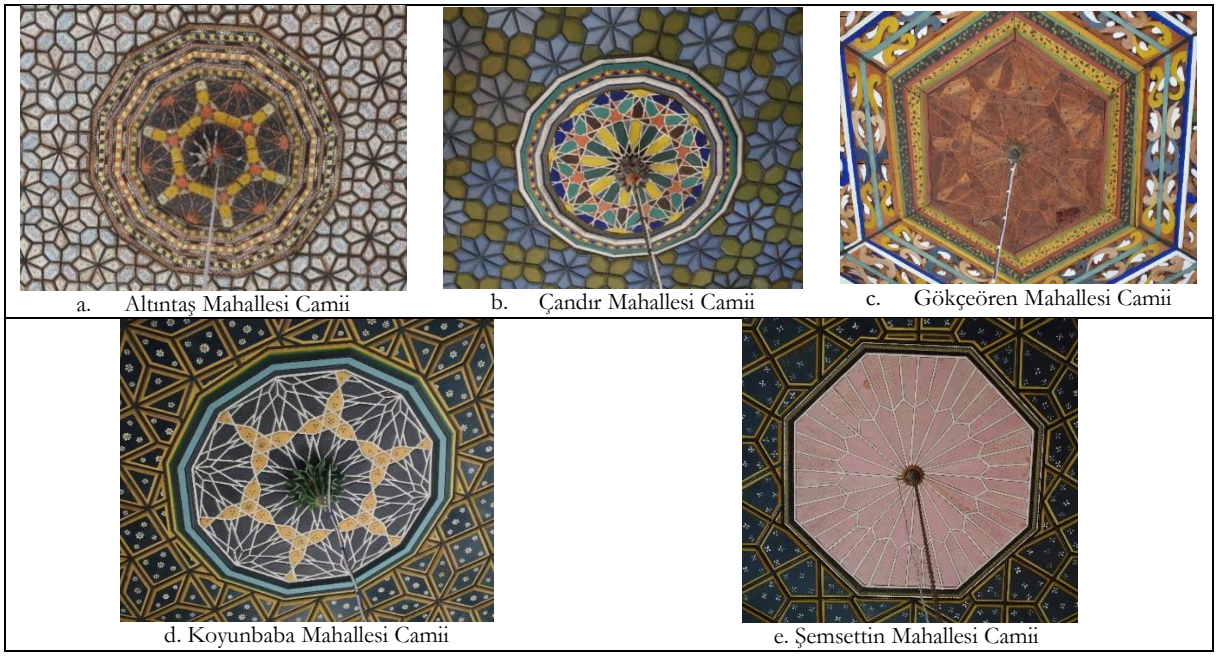

a. Altıntaş Mahallesi Camii b. Çandır Mahallesi Camii c. Gökçeören Mahallesi Camii

d. Koyunbaba Mahallesi Camii e. Şemsettin Mahallesi Camii

Şekil 25. *Tavan göbeğindeki geometrik bezemeler*

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Kalecik Mahallelerindeki camilerin ahşap tavanları daire formlu ahşap tavan göbekleri sembolik bezemelidir. İç kısımda sonsuzluğu simgeleyen dilimlerin birleşerek oluşturduğu güneş motifi şeklinde bezemeler vardır. Uç kısımları bazen bir daire içerisine alınırken bazen de her bir ışının uçları sivri olacak şekilde zikzak formunda bitirilmiştir. Bu camilere örnek olarak Çaykaya Mahallesi Camii'nde yeşil zemin üzerinde sarı tonlarla oluşturulmuş, Eşmedere Mahallesi Camii'nde sarı zemin üzerinde yeşil ve bordo tonları ile yapılmış, Gökçeören Mahallesi Camii'nde yeşil zemin üzerinde sarı ve kırmızı tonları ile oluşturulmuş, Kınık Mahallesi Camii'nde lacivert zemin üzerinde kahverengi ile oluşturulmuş, Satılar Mahallesi Camii yeşil zemin üzerinde yeşil ve kahverengi tonları ile yapılmış ve Yurtyenice Mahallesi Camii'nde sarı zemin üzerinde lacivert tonları ile meydana getirilmiş ahşap tavan göbeklerini verebiliriz (Şekil 26).

a. Çaykaya Mahallesi Camii
b. Eşmedere Mahallesi Camii
c. Gökçeören Mahallesi Camii
d. Kınık Mahallesi Camii
e. Satılar Mahallesi Camii
f. Yurtyenice Mahallesi Camii

Şekil 26. *Tavan göbeğindeki daire formundaki geometrik bezemeler*

Ankara Kalecik Mahallelerindeki camilerin yıldız formlu ahşap tavan göbekleri geometrik bezemelidir. İç kısımda papatya motifi şeklinde bitkisel bezemeler vardır. Bu camilere örnek olarak Kargın Mahallesi Camiinde sarı şeklindeki yıldız motifini ve Koyunbaba Mahallesi Camii mahfil tavanını beyaz zemin üzerine kırmızı sınır hatlarıyla oluşturulmuş sarı ve mavi tonlarında yapılmış içlerinde papatya motifi olan yıldız motiflerini örnek olarak verebiliriz (Şekil 27).

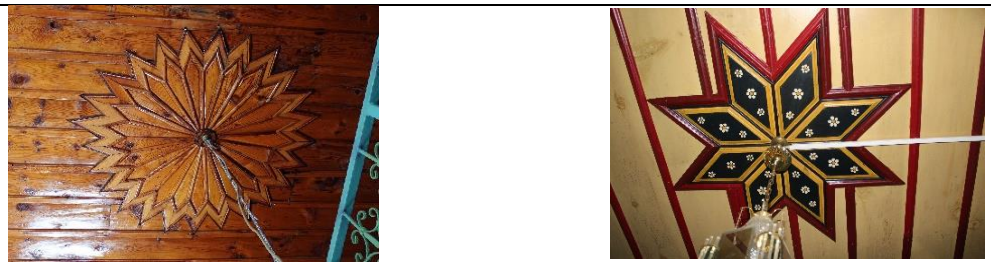

a. Kargın Mahallesi Camii
b. Koyunbaba Mahallesi Camii

Şekil 27. *Tavan göbeğindeki geometrik şeklinde yıldız motifi*

İç mekân tavan göbeği açısından Çankırı Sabiha Pulat konutunun tavan göbeğine (Demirbağ, 2018, s. 275), Çorum Yenişıhlar Köyü Camisinin tavan göbeğine (Gündoğdu, 2024, s. 399), Çankırı İnaç Köyü Eski Camisinin tavan göbeğine (Balkır, 2019, s. 64), Amasya Şıhlar Köyü Camisine (Koçyiğit, 2019, s. 1645), Sivas Ulaş Acıyurt Köyü Camisine (Yazar ve Çelemoğlu, 2020, s. 656), Tokat Erbaa Salkımören Köyü Camisine (Korkmaz, 2024, s. 198), Yozgat Divanlı Köyü Camisine (Mumcuoğlu Türker, 2024, s. 80), Kastamonu

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

İnebolu Ketencizade Camii ahşap tavan göbeğine (Aksoy, 2022, s. 157), Sinop Boyabat Yenicamili Köyü Camiine (Gül, 2018, s. 169), Samsun Çarşamba Karakaya Camii (Furtuna ve Ulusoy Binan, 2021, s. 24), Karabük Safranbolu YazıMahal İlyas Efendi (Orta Mahalle) Camiine (Kılavuz, 2013, s. 200), Ordu Kargı Yukarı Mahalle Camiine (Bayhan, 2019, s. 60), Yozgat Boğazlıyan Yukarı Mahalle Eski Camii tavan göbeğine (Hanoğlu ve Saka Akın, 2019, s. 152). Kocaeli Karamürsel Uzundere (Osmaniye) Mahallesi Camii tavan göbeğine (Tanık, 2021, s. 178), Amasya Kızılkışlacık Köyü Camisi (Koçyiğit, 2019, s. 1653) ile benzer özellikler göstermektedir.

Ankara Kalecik Mahallelerindeki camilerin ahşap tavan göbek yüzeylerine uygulanan bezemeleri motif ve kompozisyon bakımından, geometrik ve sembolik motifler şeklinde ikiye ayrılır. Çaykaya, Eşmedere, Gökçeören mahfil tavanı, Kargın, Kınık, Satılar, Şemsettin, Yurtyenice camilerinin tavan göbeklerinde sembolik güneş motiflerine yer verilmiştir. Ankara Kalecik Mahallelerindeki camilerde geometrik motifler sembolik motiflere göre daha fazladır. Geometrik motifler genellikle taklit kündekâri tekniğiyle oluşturulan göbeklerde kullanılmıştır. Altıntaş, Çandır, Gökçeören, Koyunbaba Camilerinin tavan göbeklerinde yıldız motiflerinden gelişen geometrik süslemeler görülmektedir. Bununla birlikte ahşap tavan göbeklerindeki geometrik bezemeler, geleneksel Türk evlerindeki ahşap tavan göbeklerinde bulunan geometrik bezemelere benzemektedir (Gayberi ve Dalkılıç, 2021, s. 141). Ankara Kalecik Mahallelerindeki camilerin iç mekânlarındaki ahşap tavanlarının geometrik bezemeli olması çevre bölgelerde yer alan camilerin iç mekân tavan bezemeleri ile de benzerlikler göstermektedir. Camilerin iç mekân ahşap tavan göbeğindeki yıldız motifi Çorum Ahacık Mahallesi Camisinin tavan göbeğindeki yıldız motifine (Gündoğdu, 2024, s. 390), Sinop Dikmen Büyükkızık Mahallesi Camiine (Gül, 2018, s. 160), Samsun Çarşamba Karakaya Camii (Furtuna ve Ulusoy Binan, 2021, s. 24), Kocaeli Karamürsel Uzundere (Osmaniye) Mahallesi Camii tavan göbeği (Tanık, 2021, s. 182) ile benzer özellikler göstermektedir (Şekil 28).

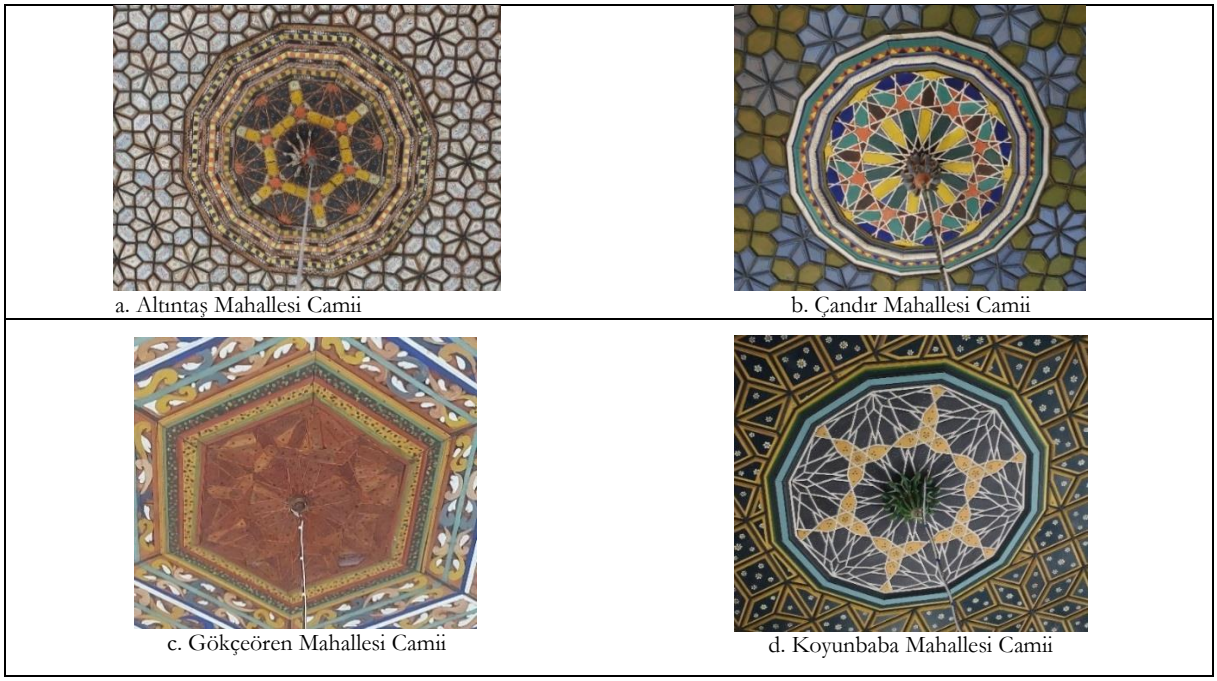

a. Altıntaş Mahallesi Camii

b. Çandır Mahallesi Camii

c. Gökçeören Mahallesi Camii

d. Koyunbaba Mahallesi Camii

Şekil 28. *Ahşap tavan göbeği iç kısmındaki yıldız motifleri*

Tablo 3. *Kalecik Mahallelerindeki camilerin ahşap tavan göbeklerindeki geometrik bezemelerin biçimlerine göre tipolojik dağılımı*

Kalecik Mahallelerindeki camilerin ahşap tavan göbeklerindeki geometrik bezemeleri								
Katalog	Geometrik Göbek Bezemeleri							
Camiler	Baklava Dilimli	Yıldız	Üçgen	Beşgen	Altıgen	Sekizgen	Oniki kollu yıldız	Daire
Altıntaş Mahallesi Camii		X					X	
Çandır Mahallesi Camii		X	X	X	X	X	X	
Çaykaya Mahallesi Camii								X

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 3. *Devamı*

Kalecik Mahallelerindeki camilerin ahşap tavan göbeklerindeki geometrik bezemeleri								
Katalog	Geometrik Göbek Bezemeleri							
Camiler	Baklava Dilimli	Yıldız	Üçgen	Beşgen	Altıgen	Sekizgen	Oniki kollu yıldız	Daire
Eşmedere Mahallesi Camii								X
Gökçeören Mahallesi Camii		X	X	X	X		X	
Kargın Mahallesi Camii	X							X
Kınık Mahallesi Camii								X
Koyunbaba Mahallesi Camii		X	X	X	X		X	
Satılar Mahallesi Camii								X
Şemsettin Mahallesi Camii	X					X		X
Yurtyenice Mahallesi Camii	X	X						X

Kalecik Mahallelerindeki camiler bitkisel tavan bezemeleri açısından değerlendirildiğinde Altıntaş Mahallesi Camii, Çandır Mahallesi Camii, Gökçeören Mahallesi Camii ve Satılar Mahallesi Camii'nde palmet motifleri vardır. Gökçeören Mahallesi Camii ve Satılar Mahallesi Camii'nde yaprak motifleri bulunmaktadır. Gökçeören Mahallesi Camii, Kargın Mahallesi Camii, Koyunbaba Mahallesi Camii ve Satılar Mahallesi Camii'nde dal motifleri yer almaktadır. Bununla birlikte papatya bezemeleri ise Altıntaş Mahallesi Camii, Çandır Mahallesi Camii, Gökçeören Mahallesi Camii, Kargın Mahallesi Camii, Kınık Mahallesi Camii, Koyunbaba Mahallesi Camii, Satılar Mahallesi Camii ve Şemsettin Mahallesi Camii'nde görülmektedir. Bezemelerde daha çok papatya motifine rastlanılmaktadır. Yaprak motifi ise daha az görülmektedir.

Ankara Kalecik Mahallelerindeki camilerin iç mekânlarındaki ahşap tavanlarının bitkisel bezemeli olması çevre bölgelerde yer alan camilerin iç mekân tavan bezemeleri ile benzerlikler göstermektedir. Camilerin iç mekân ahşap tavan göbeğindeki bitkisel motifler Samsun Çarşamba Karakaya Camii (Furtuna ve Ulusoy Binan, 2018, s. 24), Çanakkale Yenice PazarMahal Camii tavan göbeğine (Uysal, 2014, s. 1122), Giresun Bulancak Eski Camii (Şahin, 2013, s. 77), Kocaeli Karamürsel Uzundere (Osmaniye) Mahallesi Camii tavan göbeği (Tanık, 2021, s. 182) ile benzer özellikler göstermektedir.

Tablo 4. *Kalecik Mahallelerindeki camilerin ahşap tavan göbeklerindeki bitkisel bezemelerin biçimlerine göre tipolojik dağılımı*

Kalecik Mahallelerindeki camilerin ahşap tavan göbeklerindeki bitkisel bezemeleri				
Katalog	Bitkisel Göbek Bezemeleri			
Camiler	Palmet	Yaprak	Dal	Papatya
Altıntaş Mahallesi Camii	X			X
Çandır Mahallesi Camii	X			X
Çaykaya Mahallesi Camii				
Eşmedere Mahallesi Camii				
Gökçeören Mahallesi Camii	X	X	X	X
Kargın Mahallesi Camii			X	X
Kınık Mahallesi Camii				X
Koyunbaba Mahallesi Camii			X	X
Satılar Mahallesi Camii	X	X	X	X
Şemsettin Mahallesi Camii				X
Yurtyenice Mahallesi Camii				

Ankara Kalecik Mahallelerindeki camilerin ahşap tavan göbeklerinde hemen hemen bütün renkler kullanılmıştır. Camilerin tavanlarında en çok kullanılan renk kahverengidir. Bununla birlikte en az kullanılan renkler ise kırmızı, sarı ve beyazdır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 5. *Kalecik Mahallelerindeki camilerin ahşap tavan göbeklerinde kullanılan renklerin tipolojik dağılımı*

Kalecik Mahallelerindeki camilerin ahşap tavan göbeklerinde kullanılan renkler						
Katalog	Tavan Göbeklerinde Kullanılan Renkler					
Camiler	Mavi	Kırmızı	Yeşil	Sarı	Kahverengi	Beyaz
Altıntaş Mahallesi Camii	X	X			X	
Çandır Mahallesi Camii	X	X	X	X	X	X
Çaykaya Mahallesi Camii					X	
Eşmedere Mahallesi Camii		X	X			
Gökçeören Mahallesi Camii					X	
Kargın Mahallesi Camii					X	
Kınık Mahallesi Camii					X	
Koyunbaba Mahallesi Camii	X		X	X		X
Satılar Mahallesi Camii			X		X	
Şemsettin Mahallesi Camii						X
Yurtyenice Mahallesi Camii	X			X		

Kalecik Mahallelerindeki camilerin ahşap tavanlarının köşeleri, yelpaze veya istiridye kabuğu olarak adlandırabileceğimiz biçimde düzenlenmiştir. Farklı zeminlerde farklı renk tonları ile geometrik kompozisyonlar meydana getirilmiştir. Bu camilere örnek olarak Altıntaş Mahallesi Camii'nde beyaz zemin üzerine siyah istiridye kabuğu şeklinde geometrik bezeme vardır. Çaykaya Mahallesi Camii'nde lacivert zemin üzerinde sarı ve beyaz tonlarla yapılmış geometrik bezemeler bulunmaktadır. Eşmedere Mahallesi Camii'nde ahşap çıtalı düz tavan üzerinde kırmızı ve yeşil renklerle yapılmış istiridye kabuğu motifi yer almaktadır. Gökçeören Mahallesi Camii'nde yeşil, kırmızı ve mavi tonlarla çevresi sarı renkle çevrelenmiş bezemeler vardır. Satılar Mahallesi Camii'nde mavi zemin üzerinde yeşil, kahverengi ve sarı renklerle oluşturulmuş ve Şemsettin Mahallesi Camii'nde ise sarı zemin üzerinde pembe, lacivert ve beyaz renklerle oluşturulmuş geometrik bezemeleri örnek olarak verebiliriz. Kalecik Mahallelerindeki camilerin ahşap tavan köşelerindeki istiridye kabuğu biçimde geometrik bezemeler, Çankırı Sabiha Pulat konutunun tavan köşelerine (Demirbağ, 2018, s. 275), Çorum Falı Köyü Camisinin tavan köşelerine (Gündoğdu, 2024, s. 396), Çankırı İnaç Köyü Eski Camisinin tavan göbeğine (Balkır, 2019, s. 64), Kocaeli Karamürsel Uzundere (Osmaniye) Mahallesi Camii tavan göbeği (Tanık, 2021, s. 178) ile benzer özellikler göstermektedir (Şekil 29).

a. Altıntaş Mahallesi Camii
b. Çaykaya Mahallesi Camii
c. Eşmedere Mahallesi Cami
d. Gökçeören Mahallesi Cami
e. Satılar Mahallesi Cami
f.Şemsettin Mahallesi Cami

Şekil 29. *Tavan köşelerinde istiridye kabuğu biçimde yapılmış geometrik bezemeler*

Kalecik Mahallelerindeki camilerin ahşap tavan köşelerinde çokgen şeklinde yıldız motifleri bulunmaktadır. Kınık Mahallesi Camii'nde ahşap çıtalı düz tavanda beyaz zemin üzerinde kahverengi renginde çokgen şeklinde geometrik bezeme bulunmaktadır. Koyunbaba Mahallesi Camii'nde ise yeşil renkli zemin üzerinde lacivert tonda çevresi sarı renkli bordürlerle çevrili yıldız bezemeleri yer almaktadır (Şekil 30).

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

a. Kınık Mahallesi Camii

b. Koyunbaba Mahallesi Camii

Şekil 30. *Tavan köşelerinde yıldız şeklinde yapılmış geometrik bezemeler*

Kalecik Mahallelerindeki camilerin sadece Şemsettin Mahallesi Camii'nin ahşap tavan köşelerinde ay ve yıldız motifleri bulunmaktadır. Mavi zemin üzerine kırmızı ve beyaz renklerinde uygulanmıştır. Bunun dışındaki hiçbir Mahalle camisinin tavanlarında sembolik bezemeler bulunmamaktadır (Şekil 31).

Şekil 31. *Şemsettin Mahallesi Camii ahşap tavan köşelerindeki ay yıldızlı bayrak motifi*

Kalecik Mahalleleri camilerinin ahşap tavan köşeliklerinde hemen hemen bütün renkler uygulanmıştır. Renk çeşitliliği en çok Altıntaş Mahallesi Camii'nde vardır. Kargın ve Yurtyenice Mahallesi Camii'nde herhangi bir tavan köşesine rastlanılmamıştır. Tavan köşelerinde daha çok beyaz renk uygulanırken, en az mavi renk tonu uygulanmıştır.

Sonuç

Ahşap tarih boyunca hem camilerde hem de sivil mimari örneklerinde çok fazla tercih edilen bir malzeme olmuştur. Ahşap dini ve sivil yapılarda özellikle örtü ve taşıyıcı unsur olarak yoğun bir şekilde kullanılmıştır (Kuran, 1972, s. 172).

Kalecik ilçesi Mahallelerinde yer alan camilerin hepsi ahşap tavanlı camilerdir. Ahşap tavan dışarıdan kırma çatı ile örtülüdür. Camiler, küçük ebatlı ve gösterişsiz olarak yapılmışlardır. Mahallelerde yer alan camilerde ahşap bezemenin en güzel örneklerine rastlanmaktadır. Ahşap bezeme, tavan kaplamasında ağırlık göstermektedir. Ayrıca, yapıların içi son derece canlı renklerde kalem işi tekniğinde bezenmiştir.

Kalecik Mahallelerinde yer alan camileri tarihlendirilmeleri açısından ele aldığımızda tavan göbeklerinin camilerin inşa edildiği zaman diliminde yapı ile birlikte yapıldıkları söylenebilir. Birbirine benzer özellikler taşıyan Altıntaş Mahallesi Camii tavan göbeği 19. yüzyılın ortasında ve Kınık Mahallesi Camii ahşap tavan göbeği 20. yüzyılın başında yapılmıştır. Çandır Mahallesi Camii ve Koyunbaba Mahallesi camilerinde yapılan onarımlarda tavan göbekleri de yenilenmiştir. Buna göre en son Satılar Mahallesi Camii tavan göbeği yapılmıştır.

Camilerin ahşap tavanları genellikle malzeme olarak çam ve ceviz ağacından yapılmıştır. Tavanlar genellikle çıtakâri tekniği ve kündekari tekniği ile yapılmıştır. Tavanlarda daha çok örtücü boya ve ahşap koruyucu kullanılmıştır. Camilerdeki ahşap tavanlar hemen hemen hepsi günümüzde korunmuştur. Yöre camilerinde görülen tavan göbeklerinin hepsi ahşap malzemeden; kalemişi, taklit kündekâri, aplike, oyma ve çıtakâri teknikleri kullanılarak yapılmıştır. Kınık Mahallesi Camii ve Yurtyenice Mahallesi Camii tavan göbeği, sözünü ettiğimiz diğer tavan göbeklerine göre oldukça basit bir düzenlemeye sahiptir. Altıntaş Mahallesi Camii ahşap tavan göbeği ise incelediğimiz göbeklerin içerisinde en nitelikli ve gösterişli olanıdır. Burada kalemişi, kündekari ve aplike tekniklerinin uyumlu renklerle kullanıldığı görülmektedir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Camilerin ahşap tavanlarının günümüzdeki durumu oldukça iyidir. Özellikle tavanlarda daha çok geometrik olarak daire görülmektedir. Bununla birlikte bitkisel bezeme olarak papatya motifi kullanılmıştır. Yapılarda renk olarak genellikle kahverengi tercih edilmiştir.

Ankara Kalecik Mahallelerindeki camilerin iç mekân ahşap tavanları geometrik ve bitkisel bezeme açısından çevre bölgelerde yer alan camilerin ahşap tavanlarına benzemektedir. Mimari kuruluşu açısından küçük bir mescit gibi yapılan Mahal camilerinin harim süslemesi, sanat tarihi açısından korunmaya ve gelecek kuşaklara aktarmaya değer özeliktedir. Anadolu'nun farklı yerleşim bölgelerinde örneklerine rastlanılan camilerin ahşap tavan bezemeleri, ahşap ustalarının zengin mimari ufuklarını ortaya koyarken diğer taraftan Türk sanatının mimari sembolizmine katkı sağlayan uygulamalardan birisi olarak değerlendirilebilecektir.

Etik Beyan

"Ankara Kalecik Mahallelerindeki Camilerin Ahşap Tavan Bezemeleri" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırmada etik kurul kararı zorunluluğu bulunmamaktadır.

Ethical Declaration

During the writing process of the study "*Wooden Ceiling Decorations of Mosques in Ankara Kalecik Neighborhoods*" scientific rules, ethical and citation rules were followed. No falsification was made on the collected data and this study was not sent to any other academic publication medium for evaluation. Ethics Committee Permission is not required.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı

Yazarların çalışmadaki katkı oranları eşittir.

Statement of Contribution Rate of Researchers

The contribution rates of the authors in the study are equal.

Çatışma Beyanı

Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Declaration of Conflict

There is no potential conflict of interest in the study.

Finansman

Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Funding

No funding was received from any institution or organization for this study.

Yapay Zeka ve Türleri Kullanım Beyanı

Bu makalenin yazımında yapay zeka ve türleri kullanılmamıştır.

Statement of Use for Artificial Intelligence and Its Types

Artificial intelligence and its various types were not used in the writing of this article.

Veri Paylaşım Beyanı

Bu çalışmanın verilerini bulguların doğrulanması amacıyla makul bir talep üzerine "etik ilkeler ve yayın politikası"nın ilgili kısmında belirtilen şartlara göre paylaşabileceğimizi beyan ederiz.

Data Sharing Statement

We declare that, upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, we can share the data of this study according to the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy".

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Kaynakça

Akok, M. (1958). "Tokat Şehrinin eski evleri". *Yıllık Araştırmalar Dergisi,* (2), 129-152.
Aksoy, E. (2022). Kastamonu/İnebolu'da İki Ahşap Cami. *Premium E-Journal Of Social Sciences 6*(20), 148-159.
Aktemur, A. M. (2002). *"Türk ahşap işçiliği".* Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
Arık, R. (1975). "Anadolu'da Bir Halk Ressamı: Zileli Emin". *Türkiyemiz,* (16), 8-13.
Arık, R. (1976). *Batılılaşma dönemi Anadolu tasvir sanatı.* Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Arık, R. (1999). Osmanlı sanatında duvar resimleri. *Osmanlı Dergisi,* (XI), 423-436.
Arseven, C. E. (1984). *Türk sanatı.* Ankara: Cem Yayınevi.
Aslangil, H. C., ve Ekiz, H. H. (1996). *Kalecik'in tarihi dünü bugünü için bir araştırma.* Ankara: Kalecik Kültür Derneği Yayınları.
Balkır, B. Ö. (2019). Çankırı İnaç Mahallesi eski camisi ve alçı minberi. *Akademik Hassasiyetler Dergisi,* (6), 55-83.
Barışta, H. Ö. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu Dönemi İstanbul cami ve türbelerinden ağaç işleri.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
Bayhan, A. A. (2019). *Ordu'nun geleneksel ahşap camilerinden bir grup: kubbeli çantı camiler, Yaşar Erdemir'e Armağan: Sanat Tarihi Yazıları.* İstanbul: Literatürk Academia Yayınları.
Cantay, G. (1980). "Zileli Emin Ustanın bilinmeyen iki eseri". Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari bilimler Fakültesi, Bedrettin Cömert'e Armağan Özel Sayısı, ss. 497-507.
Çağlar, Y. (2008). Kalecik Türk Devri Yapıları (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
Demirbağ, U. (2018). Çankırı Merkez ilçe geleneksel konutlarının mimari bezemeleri. Asos JASSS Dergisi, (69), 269-287.
Furtuna, Ç. ve Ulusoy Binan, D. (2021). Samsun Çarşamba'da çantı tekniğinde inşa edilmiş ahşap camilerin korunmalarına yönelik belgeleme ve değerlendirme yaklaşımı. *Tüba-Ked Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi,* (23), 11-36.
Gayberi, Ş. İ. ve Dalkılıç, N. (2021). Geleneksel Urfa evlerinin ahşap tavan yapım teknikleri ve süslemeleri. *Dicle Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 10*(2), 133-146.
Gül, S. (2018). *Sinop ahşap camileri ve coğrafi çevre ilişkisi, sosyal bilimciler gözüyle Sinop.* Ankara: Berikan Yayıncılık.
Gündoğdu, H., Bayhan, A. A., Aktemur, A. M, Kukaracı, İ. U., Çelik, A. ve Güneş, B. (2006). *Tarihi yaşatan il Tokat.* Tokat: PYS Vakıf Sistem Matbaa Müdürlüğü.
Gündoğdu, O. (2024). Geleneğin Devamı Çorum/Bayat'ta çantı tekniğinde inşa edilmiş camiler. *İstem Dergisi, 22*(43), 381-406.
Hanoğlu, C. ve Saka Akın, E. (2022). *Yozgat İli Boğazlıyan İlçesinde Bulunan Ahşap Direkli ve Tavanlı Camiler, Yozgat Tarihi ve Kültürü.* Ankara: Akçağ Yayınları..
Karpuz, H. (1984). *"Erzurum Evleri".* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
Kılavuz, B. N. (2013). Safranbolu YazıMahal İlyas Efendi (Orta Mahalle) Camii. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* (25), 183-203.
Kılcı, A. (2007). *Adım Adım Ankara.* Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
Koçyiğit, F. (2019). Amasya'da Ahşap Tavanlı İki Cami Örneği: Şıhlar ve Kızılkışlacık Mahallesi Camileri. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8*(2), 1641-1658.
Korkmaz, N. (2024). Tokat Erbaa'da ahşap tavanlı bir cami ve kalem işi bezemeleri: Salkımören Mahallesi Camii. *Turkish Studies Dergisi, 19*(1), 181-204.
Kuran, A. (1972). "Anadolu'da ahşap sütunlu Selçuklu Mimarisi." *Malazgirt Armağanı,* 179-186.
Mahir, B. (2005). *Osmanlı minyatür sanatı.* İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
Mumcuoğlu Türker, S. S. (2024). Ahşap direkli ve tavanlı bir cami: Yozgat Divanlı Mahallesi Camii. *Bozok Sosyal Bilimler Dergisi, 3*(2), 66-95.
Mülayim, S. (1982). *Anadolu Türk mimarisinde geometrik süslemeler-Selçuklu çağı.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
Okçuoğlu, T. (2000). *18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı duvar resimlerinde betimleme anlayışı* (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
Ödekan, A. (1997). *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi.* İstanbul: Yem Yayınları.
Öney, G. (1978). *Anadolu Selçuklu Mimarisinde süsleme ve el sanatları.* Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
Özgen, M. (2021). Tokat Latifoğlu Konağı. *Vakıflar Dergisi,* (30), 485-502.
Özsan, M. ve Harmankaya, H. (2020). "Ajur tekniğinin kullanım alanları ve süsleme olarak ajur kullanılarak yapılan giysi tasarımları". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 13*(70), 1250-1262.
Renda, G. (1977). *Batılılaşma Döneminde Türk resim sanatı 1700-1850.* Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
Seçgin, N. (1997). *Tokat ve İlçeleri Mimari Eserleri* (Doktora Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
Söğütlü, C. (2004). "*Bazı Yerli Ağaç Türlerinin Kündekâri Yapımında Kullanım İmkanları"* (Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
Şahin, M. (2013). Giresun ilindeki bağdadi kubbeli camiler. *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi,* (11), 71-89.
Tanık, S. (2021). Kocaeli Karamürsel Uzundere (Osmaniye) Mahallesi camii ahşap süslemeleri. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 19*(19), 169-193.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tanman, B. (1993). "Merzifon, Kara Mustafa Paşa Camii Şadırvanının Kubbesinde Zileli Emin'in Yarattığı 'Osmanlı Dünyası' ve Bu Dünyaya Yansıyan Kişiliği". *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar, Güner İnal'a Armağan,* Ankara: Hacettepe Üniversitesi, ss.491-522.

Türker, K. (1991). Bir Anadolu Ressamı Zileli Nakkaş Emin ve Kalemkari süslemeleri. *Tokat Kültür Araştırma Dergisi,* (2), 21-23.

Uluskan, M. (2013). İstanbul'un Yapı Sanatkârları: Nakkaşlar ve Sıvacılar (1700 – 1838). *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi,* (28), 11-50.

Uysal, Z. (2014). 18. Yüzyıldan Ahşap Direkli İki Cami. *Turkish Studies Dergisi, 9*(10), 1107-1123.

Yazar, T. ve Çelemoğlu, Ş. (2020). Sivas Ulaş Acıyurt camisi ve bezemeleri. *Sanat Tarihi Dergisi, 29*(2), 635-677.

Yenişehirlioğlu, F. (2002). Klasik Dönem Osmanlı Sanatı. *Türkler,* (XI), .825-839.

Yetiş, E. (2017). *Tokat İli ve Çevresindeki bazı duvar resimleri ve örnek uygulamaları* (Sanatta Yeterlik Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.

Yetiş, E. ve Bayraktar, K. (2020). Tokat ve Amasya'daki Bazı geç dönem duvar resimlerinin biçim açısından değerlendirmesi. *Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi, 13*(26), 634-663.

Yücel, E. (1975). "*Selçuklu ağaç işçiliği."* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Yücel, E. (1989). *Diyanet İslâm Ansiklopedisi 2.* İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

Woodwork is one of the crafts that adds particular value to the visual wealth and richness of Turkish-Islamic art. Wood is a building material that is easy to obtain, transport, and apply among natural materials. In woodcarving, trees such as walnut, linden, and boxwood, as well as tropical trees imported from abroad such as ebony and rosewood, are used. In Islamic culture and art, carving has never been an independent art form, but has always been a decorative element tied to architecture. For this reason, wood is viewed in two ways: movable and immovable. Among these, we can list columns, legs, bases, and other elements. Elements such as door and window sashes, the pulpit, and mihrab complement architectural elements. Lecterns, Quran and chapter cases, chests, and coffee tables are movable materials. Dating back to the early years of Islam, mosques with wooden ceilings flourished during the Karakhanid and Ghaznavid periods and continued into the Seljuk period. These mosques feature wooden pulpits, sermon platforms, ceiling naves, and column capitals. The geometric and floral motifs seen in Anatolian Turkish art are extensively crafted from wood. In addition to geometric ornamentation, floral motifs were also included. Painted embroidery, also known as hand-drawn ornamentation, was widely applied to plaster as an interior decorative element in buildings after the 14th century. Inscriptions began to appear in 15th-century buildings, along with floral motifs. In 16th century woodwork, a different style was introduced with star motifs and rectangular forms that refer to infinity and limitlessness, as well as rumi and hatai motifs. Wooden-pillared mosques continued for centuries during the Ottoman period, especially in rural areas. During the Ottoman period, decorative arts related to architecture reached their peak, and wooden-pillared mosques became the venues for the display of these decorations. These mosques, mostly constructed of wood, adobe, or rubble stone and covered with wooden roofs, resemble wooden dwellings in their architecture. While their plans and interior layout continue the tradition of wooden-pillared mosques from earlier periods, they differ in style. The interior decoration of these mosques was not done with tiles, as in larger mosques; they were both smaller in size and adorned with less expensive hand-drawn murals and woodwork. This study examined the geometric and floral decorations found on the wooden ceilings of mosques located in villages in the Kalecik district of Ankara. A monograph was created, categorizing these ceilings according to subject matter, motifs, materials, and techniques. Subsequently, a comparison was made between the decorative and technical features of the wooden ceilings of these mosques and those of mosques in surrounding villages, attempting to reveal the unique place and significance of the wooden ceilings in the Kalecik villages. The necessary literature review for the study was conducted. The research included on-site field research and various analyses. Furthermore, images of the mosques' interior ceiling decorations were taken by the authors in 2025. The presence of wall decorations in the interiors of buildings, the preservation and sustainability of these decorations, and their transmission to future generations are crucial for our cultural heritage. Based on the data obtained, the wooden ceiling decorations in the interiors of 11 mosques located in the Kalecik villages of Ankara were examined. The construction materials and construction techniques of the wooden ceilings were first discussed. Then, the typology of the ceiling decorations, which constitute the main subject of the study, was revealed in terms of location, orientation, motifs, and color. Specifically, the types of geometric and floral decorations, as well as the variety of colors applied, were discussed. The decorations were photographed on-site and supported with visuals. Drawings of the motifs were also prepared. Ceiling corbels, which form the focal point of the ceiling in Anatolian Turkish decorative arts, are ornamental forms constructed in the center of the surfaces that cover the rooms and halls of civilian buildings and extend

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

below the floor of the floor above. Ceiling corbels can be seen in examples of religious (mosques, masjids, and religious orders) and civil architecture (palaces, summer palaces, and houses). The number of wooden ceiling corbels varies depending on the importance and size of the building, and multiple corbels can be found within the same structure. Wooden ceiling corbels, crafted in various techniques, are constructed using kundekari and nailing techniques, and their surfaces are generally inlaid with floral and geometric ornaments reflecting the characteristics of the period in which they were made, usually using carving or hand-carved techniques.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3
MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3
ISSN: 1694-7215
Research Paper / Araştırma Makalesi

Teknolojinin Mahremiyet Algısına Etkisi: Kuşaklar Arası Bir Karşılaştırma

Kübra CANBOLAT[1] ve Serhat ÇOBAN[2]

Öz

Bu araştırma, teknolojinin bireylerin mahremiyet algısı üzerindeki etkisini kuşaklar arası bir karşılaştırma temelinde incelemeyi amaçlamaktadır. Dijitalleşmenin hız kazanmasıyla birlikte, bireylerin çevrimiçi ortamda kişisel verileriyle kurdukları ilişki dönüşüme uğramıştır. Mahremiyetin tanımı, algılanışı ve korunma biçimi her kuşağın dijital deneyimleri ve teknolojiyle kurduğu ilişkiye göre farklılık göstermektedir. Bu bağlamda, Baby Boomers, X, Y ve Z kuşaklarının özel yazışmaların paylaşımı, tanımadıkları kişilerle çevrimiçi etkileşim kurma, kişisel bilgi paylaşımı, gizlilik ayarlarını düzenleme ve mobil uygulama izinlerini kontrol etme gibi dijital mahremiyet pratikleri analiz edilmiştir. Araştırmada nicel yöntem benimsenmiş; 511 sosyal medya kullanıcısından toplanan veriler SPSS programı ile değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, Z ve Y kuşaklarının dijital etkileşime daha açık olduğunu ancak gizlilik ve veri güvenliği konusunda belirli bir farkındalık geliştirdiğini göstermektedir. X ve Boomers kuşakları ise daha geleneksel ve temkinli bir mahremiyet anlayışına sahip olmakla birlikte, dijital güvenlik bilgisi bakımından görece sınırlı kalmaktadır. Araştırma, kuşaklara özgü mahremiyet anlayışlarını ortaya koyarak dijital güvenlik farkındalığının artırılması için eğitim, politika ve sosyal bilinçlendirme önerileri sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Dijital Mahremiyet, Çevrimiçi Gizlilik, Kuşaklar Arası Farklılıklar, Dijital Güvenlik, Sosyal Medya ve Mahremiyet

The Impact of Technology on Privacy Perception: An Intergenerational Comparison

Abstract

This study aims to examine the impact of technology on individuals' perceptions of privacy through an intergenerational comparison. With the rapid advancement of digitalization, the way individuals relate to their personal data in online environments has significantly transformed. The definition, perception, and protection of privacy vary depending on each generation's digital experiences and relationship with technology. In this context, the study analyzes the digital privacy practices of Baby Boomers, Generation X, Y, and Z, focusing on behaviors such as sharing private conversations, interacting with strangers online, disclosing personal information, adjusting privacy settings, and checking mobile app permissions. A quantitative research method was adopted, and data collected from 511 social media users were analyzed using SPSS software. The findings indicate that Generations Z and Y are more open to digital interaction but have developed a certain level of awareness regarding privacy and data security. In contrast, Generations X and Boomers exhibit a more traditional and cautious understanding of privacy but demonstrate relatively limited knowledge of digital security. By revealing the generation-specific understandings of privacy, this research aims to contribute to the improvement of digital security awareness and proposes recommendations in the areas of education, policymaking, and public awareness initiatives.

Keywords: Digital Privacy, Online Privacy, Generational Differences, Digital Security, Social Media and Privacy

Atıf İçin / Please Cite As:

Canbolat, K. ve Çoban, S. (2026). Teknolojinin mahremiyet algısına etkisi: kuşaklar arası bir karşılaştırma. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (3), 1047-1059. https://doi.org/10.33206/mjss.1664275

Geliş Tarihi / Received Date: 24.03.2025 **Kabul Tarihi / Accepted Date:** 14.04.2026

[1] Yüksek Lisans Mezunu - Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Medya ve Kültürel Çalışmalar Anabilim Dalı, Kbracanpolat@hotmail.com,

ORCID: 0000-0001-5880-9214

[2] Doç. Dr. - Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İletişim Fakültesi, serhatcoban@comu.edu.tr,

ORCID : 0000-0001-8430-0681

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca her kuşak yaşamın seyrini değiştiren pek çok olay ve olguya tanıklık etmiştir. Her neslin yaşadığı deneyimler, o kuşağın kimliğini şekillendirmektedir. Bireylerin yaşam boyu edindiği deneyim ve birikimler kuşaktan kuşağa aktarılarak kültürel bir süreklilik oluşturmakta; bu kültürel aktarım birer öğreti niteliği taşıyarak nesiller arasında güçlü bir bağ kurulmasına katkı sağlamaktadır.

Toplumlar, tarih boyunca kuşaktan kuşağa aktardıkları bilgi, deneyim ve değerler aracılığıyla sürekli bir dönüşüm içinde olmuştur. Sullivan ve arkadaşları (2009, s. 286), kuşak kavramını, toplumun normatif yapısını şekillendiren temel unsurlardan biri olarak tanımlamaktadır. Politik ve felsefi görüşlerden dini tutumlara kadar bireyin karşılaştığı tüm değerler, toplum tarafından ona aktarılır. Bu aktarım, Geçtan'ın (2020, s. 25) "geçmişin ipoteğiyle dünyaya geliyoruz" ifadesinde vurguladığı gibi bireyin toplumsal yapı tarafından şekillendiğini göstermektedir. Bununla birlikte bireyin toplumsal yapıdan etkilendiği kadar, bu yapıyı etkileyen bir özne olduğu da unutulmamalıdır.

Tarihsel olarak aynı dönemde dünyaya gelen, benzer ideolojik, sosyolojik ve dini görüşler çerçevesinde büyüyen bireyler "kuşak" kavramı içinde ele alınır. Ancak kuşak kavramının daha iyi anlaşılabilmesi için "kohort" kavramının da açıklanması gerekmektedir. Kohort, Latince "nizami asker sırası" anlamına gelen kelimeden türetilmiştir ve sosyal bilimciler tarafından aynı yıl içinde doğan insanların oluşturduğu grup olarak tanımlanır (Harris, 1921, s. 21). Bir kohortu diğerlerinden ayıran olaylar özelinde, nesil farklılaşabilir (Schuman ve Scott, 1989, s. 359). Yani, kuşaklar yetiştikleri tarihsel dönemlerin toplumsal, kültürel ve teknolojik dinamiklerinin etkisiyle farklı değerler, tutumlar ve davranış biçimleri geliştirmektedir.

Baby Boomers kuşağı, 1946-1964 yılları arasında doğan bireyleri kapsar. Bu kuşağın temel niteliği, savaşlar sonrasında yıkılan yapıları yeniden inşa etme azmidir. Sylvia Porter, 1951 yılında kaleme aldığı makalesinde, Baby Boomers kuşağını "tarihte bilinen en büyük patlama" olarak nitelendirir (Meyers vd., 2011, s. 3). Gencarelli'ye göre Boomers, 1960 hareketlerini kültürel hale getiren bir kuşak olarak da tanımlanabilir (Gencarelli, 2014, ss. 9-10).

X kuşağı (1965-1979), teknolojiye ve ekonomik dalgalanmalara uyum sağlamak zorunda kalan bir nesildir. Baby Boomers kuşağına kıyasla daha realist, çalışkan ve teknolojiye entegre olmaya çalışan bir yapıya sahiptir (Topçuoğlu, 2007, s. 9). Yine de, teknolojik yeniliklere uyum konusunda Y kuşağı kadar çevik değildir (Toruntay, 2011, ss. 74-75).

Y kuşağı (1980-1996), "Milenyum Kuşağı" olarak da bilinir. Bu nesil, geleneksel ve modern kültürlerin sentezini oluşturan postmodern dönemin ilk temsilcileridir (Mercan, 2016, s. 68). "Neden" sorusunu sorma yeteneğiyle eleştirel düşünmeyi benimseyen bir yapıya sahiptir (Altuntuğ, 2012, s. 206). Teknolojik gelişime adapte olmaları, güçlü bir bireyselleşme anlayışı ve pragmatik çalışma pratikleriyle tanınırlar (Seymen, 2017, s. 470).

Z kuşağı (2000 ve sonrası), "internet kuşağı" olarak da adlandırılır. Bu nesil, teknolojik yeniliklerin içinde doğmuş, dijital ortamlarla büyümüştür. Teknolojiyi etkili kullanabilme yetenekleri dikkat çekicidir (McCrindle ve Wolfinger, 2011, s. 16). Ancak bu kuşağın en çarpıcı özelliği, bireyselleşme anlayışlarının güçlü olması ve dijital dünya içinde hızlı tüketim anlayışına sahip olmalarıdır (Toruntay, 2011, ss. 81-82).

Kuşakların tarihsel ve sosyo-kültürel dinamikleri, bireylerin toplum içindeki rollerini ve değer yargılarını şekillendirirken, bu süreç mahremiyet algısında da önemli değişimlere yol açmıştır. Teknolojinin toplumsal yaşama entegrasyonu, bireysel ve kamusal alan arasındaki sınırları yeniden tanımlamış, nesiller arasında mahremiyet anlayışını farklılaştırmıştır.

Özel hayatın sınırlarının belirlenebilmesi, bireyin içinde bulunduğu kültürel ve toplumsal yapının doğru anlaşılması ile mümkün olabilir. 11. ve 12. yüzyıllarda yani feodal dönemde, özel hayatı, onu çevreleyen, içine nüfuz eden ve ona direnen şeylerden ayırmak kolay değildi. Mahremiyet, özellikle sosyo-kültürel ve siyasal alanda meydana gelen gelişmelere koşut olarak ilk olarak 16. yüzyılda karşımıza çıkmaktadır. Kentleşme ve kitle toplumunun meydana gelmesi gibi gelişmeler ile mahremiyet olgusunda değişimler yaşanmıştır. 18. yüzyıl ile birlikte evlerdeki ortak alanlar bireyselleşmeye başlamış ve bu doğrultuda oda kavramı ortaya çıkmıştır. Aynı alanda yemek yiyen, misafir ağırlayan, uyuyan ev halkı zaman içinde mekânsal olarak ayrılmaya başlamıştır. Buna bağlı olarak da evlerin mimari yapısında değişimler görülmüştür. Bireyin kişisel yaşamının kendine özel olma durumu ise 19. yüzyıl ile birlikte gündeme gelmiştir. Bu anlamda modernleşmenin mahremiyeti etkileyip geliştirdiği söylenebilir (Aries ve Duby, 2006; McKeon, 2005).

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Mahremiyet olgusu, kavramsal olarak geniş bir anlama sahiptir ve farklı disiplinler tarafından ele alınmaktadır (Solak, 2017, s. 24). Bu sebeple, kelime anlamının önemli hususlarını göz ardı etmemek adına, mahremiyeti doğru bir şekilde tanımlayabilmek çok önemlidir. Son yıllarda artan biçimde gündeme gelen mahremiyet kavramı, birey ile mekân arasındaki etkileşimi sosyal, psikolojik ve iletişimsel boyutlarıyla ele alan temel kavramlardan biri olarak öne çıkmaktadır. İlk zamanlar bireysel bir hak ve özgürlük bağlamında ele alınan mahremiyet, şimdilerde sosyoloji, psikoloji, mimari gibi pek çok disiplinin ilgi alanı içine girerek disiplinler arası bir nitelik kazanmıştır. Mahremiyet, farklı kültür ve dönemlere göre değişkenlik göstermektedir (Bağlı, 2011, s. 185).

Kültür faktörü mahremiyetin kavramsal yapısının belirlenmesinde önemli bir unsurdur. Kültürel kodlar çerçevesinde, kavramın anlamı da farklılaşarak, varlığını sürdürmektedir. Mahremiyet kavramının içeriğini oluşturan en önemli unsurlardan birinin din faktörü olduğu da belirtilmelidir. Mahremiyetin sözlük anlamı 'gizlilik' olarak tanımlanır ve bireyin özel alanını koruma hakkını ifade eder. Arapça kökenli bu terim, aynı zamanda kavramsal olarak, bireylerin dini inancıyla da ilişkilidir. Arapçada "haram" kelimesinden gelen "mahrem" kelimesi "mahrum", "muharrem", "tahrim" gibi kelimeler ile de aynı kök ailesinden gelmektedir. Mahremiyet de aynı kökten gelir ve gizlilik anlamını taşır. Başkalarına söylenmeyen, gizli, sırdaş anlamlarına gelmektedir (TDK, 2025).

Bu çalışma, mahremiyet olgusunu kuşaklar arası dijital deneyim farklılıkları bağlamında ele almaktadır. Çalışmanın kuramsal çerçevesi üç temel noktaya dayanmaktadır. Öncelikle kuşak yaklaşımı, bireylerin yetiştikleri tarihsel ve toplumsal koşulların onların değer, tutum ve davranışlarını nasıl etkilediğini açıklamak için kullanılmaktadır. İkinci olarak mahremiyet, yalnızca bireyin özel alanını koruması değil, aynı zamanda kişisel verileri ve yaşamı üzerinde denetim kurabilmesi olarak değerlendirilmektedir. Son olarak dijitalleşme, mahremiyet anlayışını dönüştüren önemli bir toplumsal süreç olarak ele alınmaktadır. Bu çerçevede çalışma, kuşakların dijital ortamda mahremiyetle kurdukları ilişkiyi ve bu ilişkinin nasıl farklılaştığını incelemeyi amaçlamaktadır.

Anthony Giddens (2010), mahremiyeti, bireysel kimliğin inşası, güven mekanizmalarının oluşumu ve sosyal etkileşimlerin düzenlenmesiyle bağlantılı, dinamik bir toplumsal süreç olarak tanımlamaktadır. Bu çerçevede mahremiyet, bireyin kendisini tanımlayarak kimlik inşa etmesine olanak sağlayan temel bir kavram niteliğindedir. Kişinin özel alanı; bireysel değerlerini, inanç sistemini ve alışkanlıklarını geliştirdiği, dış müdahalelerden arındırılmış bir yaşam alanı sunar. Böylece mahremiyet, bireyin özgün benliğini keşfetme ve ifade etme sürecinin önemli bir bileşeni hâline gelir.

Dijital çağda mahremiyetin giderek erozyona uğraması, bireyin kimlik oluşturma süreçlerini de doğrudan etkilemektedir. Giddens'in vurguladığı güven mekanizmalarının sürekliliği ise bireylerin mahremiyet haklarının korunmasıyla yakından ilişkilidir. Kişiler, özel verileri üzerindeki denetimlerini devam ettirebildiklerinde sosyal ilişkilerinde daha güvende hissederken; mahremiyetin ihlali, bireylerde savunmasızlık duygusu yaratarak birey üzerinde güvensizlik ve yabancılaşmayı tetikleyebilmektedir.

Mahremiyet, yalnızca bireysel bir hak değil, aynı zamanda toplumsal iletişim biçimlerini de belirlemektedir. Bireylerin sosyal yaşamda ne kadar bilgi paylaşacaklarına ve hangi sınırlar içinde iletişim kuracaklarına kendilerinin karar verebilmesi, sağlıklı toplumsal ilişkilerin oluşumunda önemlidir. Ancak dijital platformların yaygınlaşmasıyla birlikte bu sınırlar giderek bulanıklaşmakta, kişilerarası iletişim biçimlerinde önemli dönüşümler meydana gelmektedir.

Bu bağlamda, Ruth Gavison'un (1980, s. 455) mahremiyeti yalnızca bireysel değil, aynı zamanda demokratik bir değer olarak konumlandıran yaklaşımı, Giddens'in mahremiyetin sosyal düzenlemeyle ilişkili doğasına anlamlı bir tamamlayıcılık sunar. Gavison'a göre mahremiyet, bireyin ahlaki özerkliğini destekleyen ve demokratik katılımın ön koşulu olan düşünce ve ifade özgürlüğünü güvence altına alan bir çerçeve sunmaktadır. Dolayısıyla mahremiyetin korunması, yalnızca bireysel hakların değil, aynı zamanda demokratik toplumun sürdürülebilirliğinin de bir gereği olarak ele alınmalıdır.

Mahremiyet olgusu, kuramsal bağlamda üç temel alt kategori altında incelenmektedir. Bunlardan ilki, bireyin yaşam alanını ve çevresel sınırlarını ifade eden mekânsal mahremiyettir. İkincisi, bireyin bedenine yönelik sınırları kapsayan fiziksel mahremiyet; üçüncüsü ise, bireyin kişisel verilerinin toplanması, kullanımı ve paylaşımıyla ilişkili olan bilgi mahremiyetidir (Fischer, 1998, s. 422). Bu kategorik ayrımlara rağmen, mahremiyetin temelinde ortak bir ilkenin yer aldığı görülmektedir. Bu ilke, bireyin kendi yaşam alanı üzerinde denetim ve kontrol sahibi olmasıdır. Bu bağlamda, mahremiyet düzeyinin artması, bireyin kişisel sınırları

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

üzerindeki kontrol kapasitesiyle doğru orantılıdır. Birey, kendi özel alanına ilişkin kararları ne ölçüde kendi inisiyatifiyle alabiliyorsa, mahremiyet algısı da o ölçüde güçlenmektedir (Lokke, 2018, s. 132).

Toplumsal yapıların dönüşümüne paralel olarak mahremiyetin anlamı da değişime uğrar. Geleneksel toplumlarda mahremiyet fiziksel mekân ve sosyal normlarla tanımlanırken, günümüzde dijital mahremiyet ön plana çıkmaktadır. Teknolojik gelişmeler, mahremiyetin kapsamını ve korunma yöntemlerini de değiştirerek, bireylerin kamusal ve özel alan algısını yeniden belirlemektedir (McLuhan, 2001, s. 4). Bu bağlamda, araştırma, kuşakların toplumsal dinamiklerini ve mahremiyet algılarındaki değişimi anlamaya yönelik bir temel oluşturacaktır.

Bu araştırma, dijitalleşmenin bireylerin mahremiyet algısı üzerindeki etkisini nesiller arası farklılıklar bağlamında inceleyerek, toplumsal dönüşüm süreçlerini anlamaya katkı sunmaktadır. Kuşaklar arasındaki değer, tutum ve mahremiyet algılarının nasıl değiştiğini analiz etmek, bireylerin dijital ortamda mahremiyetle ilgili karar alma süreçlerini anlamak açısından önemlidir. Teknolojinin toplumsal yaşamda artan kullanımı ile, bireysel ve kamusal alan arasındaki sınırların giderek silikleştiği görülmektedir. Özellikle sosyal medya platformlarının yaygınlaşması, kişisel bilgilerin paylaşımı ve mahremiyet algısındaki değişimleri derinleştirmiştir. Bu araştırma, farklı kuşakların mahremiyet konusundaki tutumlarını inceleyerek, dijital çağda mahremiyet kavramının nasıl yeniden şekillendiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca çalışma, kuşakların dijital mahremiyet farkındalığını, gizlilik tercihlerini ve çevrimiçi güvenlik önlemlerine karşı tutumlarını değerlendirerek, hem bireylerin dijital ortamda mahremiyetlerini nasıl koruduklarına dair içgörüler sunmakta hem de gelecekteki mahremiyet politikaları ve düzenlemelerine yönelik öneriler geliştirilmesine zemin hazırlamaktadır. Bu bağlamda, araştırma hem akademik literatüre katkı sağlamayı hem de bireylerin ve politika yapıcıların dijital mahremiyet konusundaki farkındalığını artırmayı amaçlamaktadır.

Dijitalleşme ile mahremiyet yalnızca bireysel bir hak olmaktan çıkmış, veri ekonomisi ve platform kapitalizmi bağlamında toplumsal ve politik bir tartışma alanına dönüşmüştür. Dijital mahremiyet ve çevrimiçi gizlilik konuları üzerine literatürde çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bununla birlikte bu çalışmaların önemli bir kısmı dijital mahremiyeti bireysel tutumlar, teknolojik güvenlik ya da veri koruma politikaları bağlamında ele almaktadır. Farklı kuşakların dijital mahremiyet algılarını karşılaştırmalı olarak inceleyen çalışmalar ise görece sınırlı kalmaktadır. Özellikle bireylerin çevrimiçi etkileşim pratikleri, veri paylaşım davranışları ve dijital güvenlik farkındalıklarının kuşaklar arası farklılıklar temelinde değerlendirilmesi literatürde daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulan bir alan olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışma, Baby Boomers, X, Y ve Z kuşaklarının dijital mahremiyet pratiklerini karşılaştırmalı olarak inceleyerek literatürdeki bu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Bu bağlamda, araştırma kapsamında aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

- Kuşakların mahremiyet algısı nasıl farklılık göstermektedir?
- Dijitalleşme süreci, nesillerin mahremiyet anlayışını nasıl dönüştürmüştür?
- Baby Boomers, X, Y ve Z kuşakları çevrimiçi mahremiyet konusunda nasıl bir tutum sergilemektedir?
- Farklı kuşaklar, çevrimiçi ortamda kişisel bilgilerini paylaşma konusunda nasıl bir eğilim göstermektedir?
- Kuşaklar arasında çevrimiçi gizlilik farkındalığı ve güvenlik önlemlerine yönelik tutumlar nasıl farklılaşmaktadır?

Bu araştırmada kuşaklar arası dijital mahremiyet farklarını incelemek amacıyla aşağıdaki hipotezler oluşturulmuştur:

H1: Kuşaklar arasında çevrimiçi mahremiyet farkındalığı açısından anlamlı farklılık bulunmaktadır.

H2: Z ve Y kuşaklarının çevrimiçi ortamlarda tanımadıkları kişilerle etkileşime girme eğilimleri X ve Baby Boomers kuşaklarına göre daha yüksektir.

H3: Z ve Y kuşaklarının gizlilik ayarlarını düzenleme ve uygulama izinlerini kontrol etme davranışları diğer kuşaklara göre daha yüksektir.

H4: Yaş arttıkça çevrimiçi ortamlarda kişisel veri paylaşma eğilimi azalmaktadır.

Bu araştırma soruları ve hipotezler doğrultusunda çalışma, nesiller arası mahremiyet algısının dönüşümünü incelemeyi amaçlamaktadır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Yöntem

Araştırma Modeli

Bu araştırma, nesiller arası mahremiyet algısını ve dijitalleşme sürecinin mahremiyet üzerindeki etkilerini incelemeye yönelik betimsel bir araştırma modeline sahiptir. Çalışma, kuşakların çevrimiçi mahremiyet farkındalıklarını ve tutumlarını analiz etmek amacıyla nicel araştırma yöntemi çerçevesinde yürütülmüştür. Araştırmada anket tekniği kullanılarak veriler toplanmış ve istatistiksel analizler gerçekleştirilmiştir (Büyüköztürk vd., 2021).

Bu çalışma mahremiyeti ağırlıklı olarak bilgi mahremiyeti ekseninde ele almakta; çevrimiçi etkileşim, veri paylaşımı ve kullanıcı kontrolü pratikleri üzerinden ölçmektedir. Literatürde mahremiyet, yalnızca gizli olanın korunması değil, bireyin verisi üzerinde denetim kurabilmesi ve sınır yönetimi sağlayabilmesi ile ilişkilendirilmektedir. Bu bağlamda Çevrimiçi Mahremiyet Farkındalık Ölçeği'nin (ÇMFÖ) üç alt boyutu çalışmanın analitik çerçevesini oluşturmaktadır: (i) Dikkat boyutu, bireyin çevrimiçi ortamda bilgi paylaşımı ve mahremiyet sınırlarına ilişkin 'özen/öz-düzenleme' kapasitesini; (ii) Güvenlik boyutu, teknik ve davranışsal güvenlik farkındalığını (parola gücü, riskli içerik okuryazarlığı vb.); (iii) İletişim boyutu ise çevrimiçi ortamda yabancılarla etkileşime açıklığı ve bunun mahremiyet riskleriyle ilişkisini yansıtmaktadır. Kuşaklar arası farklılaşmanın, dijital sosyalleşme yoğunluğu ve teknolojiyle büyüme deneyimi nedeniyle özellikle 'iletişim' boyutunda belirginleşmesi beklenmektedir.

Evren - Örneklem

Araştırmanın evrenini, Türkiye'de sosyal medya kullanan bireyler oluşturmaktadır. Sosyal medya platformlarının yaygınlaşması ile bireylerin çevrimiçi mahremiyet algıları da farklılaşmıştır. Bu bağlamda araştırma, farklı kuşakların çevrimiçi mahremiyet algılarını değerlendirmeyi hedeflemektedir.

Araştırmanın örneklemi ise Türkiye'de sosyal medya kullanan Baby Boomers, X, Y ve Z kuşaklarına mensup bireylerden oluşmaktadır. Örneklem kolayda örnekleme yöntemi ile belirlenmiş olup araştırma gönüllü katılım esasına dayanmaktadır. Araştırmada, belirli bir zaman ve maliyet kısıtı içinde, farklı kuşaklardan yeterli sayıda katılımcıya ulaşabilmek ve özellikle dijital platformlarda aktif olan bireyleri çalışmaya dahil edebilmek amacıyla kolayda örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Araştırmaya toplam 511 birey katılmıştır. Katılımcıların 347'si kadın (%67,9) ve 164'ü erkek (%32,1) olup, farklı yaş gruplarına dağılmıştır: Baby Boomers kuşağı (58 yaş ve üzeri), X kuşağı (46-57 yaş aralığı), Y kuşağı (27-45 yaş aralığı), Z kuşağı (18-26 yaş aralığı). Bu örneklem, sosyal medya kullanıcılarının çevrimiçi mahremiyet algılarını kuşak farklılıkları temelinde analiz etmeye olanak tanımaktadır.

Kuşak sınıflamaları literatürde doğum yılı temelli farklı biçimlerde tanımlanabilmektedir. Bu çalışmada ise veri seti yaş değişkeni üzerinden oluşturulduğu için katılımcılar analiz aşamasında 18–26, 27–45, 46–57 ve 58 yaş ve üzeri olmak üzere dört yaş grubuna ayrılmıştır. Bulguların yorumlanmasında bu yaş grupları sırasıyla Z kuşağı, Y kuşağı, X kuşağı ve Baby Boomers kuşakları ile ilişkilendirilmiştir. Bu yaklaşım, katılımcıların demografik dağılımının daha sağlıklı analiz edilebilmesi amacıyla tercih edilmiştir. Baby Boomers grubundaki katılımcı sayısının sınırlı olması (n=5) nedeniyle ilgili tablolarda yüzdeler bir katılımcının %20'ye karşılık geldiği biçimde raporlanmış ve bulgular temkinli yorumlanmıştır.

Veri Toplama Araçları ve Verilerin Analizi

Veriler çevrimiçi anket yöntemi kullanılarak toplanmıştır (Sekaran, 2003). Anket formu sosyal medya platformları üzerinden paylaşılmış ve katılımcılar araştırmaya gönüllü olarak katılmıştır. Araştırmada veri toplama aracı olarak Korkmaz vd. (2021) tarafından geliştirilen Çevrimiçi Mahremiyet Farkındalık Ölçeği (ÇMFÖ) kullanılmıştır. Ölçek dikkat, güvenlik ve iletişim olmak üzere üç alt boyuttan oluşan ve bireylerin çevrimiçi ortamlarda mahremiyet farkındalık düzeylerini ölçmeyi amaçlayan 5'li Likert tipinde bir ölçektir. Bu çalışmada her alt boyut puanı, ilgili maddelerin aritmetik ortalaması alınarak hesaplanmıştır (1=Hiç, 5=Çok fazla). Ölçeğin iç tutarlılığı Cronbach Alfa katsayıları ile değerlendirilmiş; Dikkat (α=.84), Güvenlik (α=.82) ve İletişim (α=.79) değerleri kabul edilebilir/güçlü düzeyde bulunmuştur. Bu çalışmada kullanılan ölçeğin yapı geçerliği ve geliştirme süreci Korkmaz vd. (2021) tarafından ortaya konmuştur; mevcut çalışmada ise iç tutarlılık katsayıları yeniden hesaplanarak ölçeğin bu örneklemdeki güvenirliği değerlendirilmiştir.

Veriler çevrimiçi anket tekniğiyle 15/04/2022–15/06/2022 tarihleri arasında toplanmıştır. Anket bağlantısı sosyal medya platformları ve ilgili çevrimiçi topluluklarda paylaşılmıştır. Çalışmaya dahil edilme ölçütleri; (i) 18 yaş ve üzeri olmak, (ii) Türkiye'de ikamet etmek, (iii) en az bir sosyal medya platformunu

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

aktif kullanmak ve (iv) bilgilendirilmiş onam formunu onaylamaktır. Eksik doldurulan veya tutarsız yanıt örüntüsü gösteren formlar analiz dışı bırakılmıştır. Katılımcılardan kimlik bilgisi toplanmamış, veriler anonim olarak değerlendirilmiştir.

Katılımcıların ölçek maddelerine verdikleri yanıtlar SPSS 22.0 programı kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmada ölçek puanları hesaplanmış ve puanların normal dağılıma uygunluğunun belirlemesi için basıklık ve çarpıklık katsayıları incelenmiştir. Ölçeklerden elde edilen basıklık ve çarpıklık değerlerinin +3 ile -3 arasında olması normal dağılım için yeterli görülmektedir (Groeneveld ve Meeden, 1984; Moors, 1986; Hopkins ve Weeks, 1990; De Carlo, 1997).

Tablo 1. *ÇMFÖ Alt Boyutlarına İlişkin Çarpıklık, Basıklık ve Cronbach Alpha Değerleri*

	N	***Çarpıklık***	***Basıklık***	***Cronbach α***
Dikkat	511	-0,681	0,789	0,84
Güvenlik	511	-0,065	-0,631	0,82
İletişim	511	1,182	1,481	0,79

Değerler incelendiğinde her bir puanın basıklık ve çarpıklık katsayılarının -3 ile +3 arasında olduğu görülmektedir. Bu sonuca göre puanların normal dağılım gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Puanların normal dağılım göstermesi nedeniyle çalışmada parametrik test teknikleri kullanılmıştır. Ölçek puanlarının demografik değişkenlere göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla bağımsız örneklem t testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) uygulanmıştır. Anlamlı farklılık bulunan durumlarda gruplar arasındaki farkın hangi gruplardan kaynaklandığını belirlemek amacıyla Tukey HSD post-hoc testi uygulanmıştır. Ayrıca analizlerde elde edilen farklılıkların yorumlanabilmesi amacıyla etki büyüklüğü (η^2) değerleri de hesaplanmıştır. Örneklem dağılımında 58 yaş ve üzeri katılımcı sayısı sınırlı kalmıştır (n=5). Araştırmada 58 yaş ve üzeri katılımcı sayısının görece düşük olması nedeniyle bu gruba ilişkin bulgular yalnızca betimsel düzeyde değerlendirilmiş ve sonuçlar yorumlanırken bu sınırlılık göz önünde bulundurulmuştur. Araştırma için gerekli etik kurul onayı alınmıştır.

Bulgular

Araştırmada katılımcıların dijital mahremiyet algısı ve çevrimiçi ortamlardaki tutumları yaş grupları temelinde incelenmiştir. Analizlerde kullanılan yaş grupları literatürde sırasıyla Z kuşağı (18–26), Y kuşağı (27–45), X kuşağı (46–57) ve Baby Boomers (58 ve üzeri) kuşakları ile ilişkilendirilerek yorumlanmıştır. Tablo 2–6'da araştırmaya katılan bireylerin demografik özellikleri ile Çevrimiçi Mahremiyet Farkındalık Ölçeği'ne ilişkin betimsel ve karşılaştırmalı analiz sonuçları sunulmaktadır. Tablo 7–15'te ise katılımcıların çevrimiçi mahremiyet pratiklerine ilişkin bulguları kuşaklar temelinde gösterilmektedir.

Tablo 2. *Katılımcıların Demografik Özelliklerine Göre Dağılımı*

Değişken	**n**	**(%)**
Cinsiyet		
Kadın	347	67,9
Erkek	164	32,1
Yaş		
18-26	163	31,9
27-45	320	62,6
46-57	23	4,5
58 ve üzeri	5	1,0
Eğitim		
İlköğretim	7	1,4
Lise	91	17,8
Ön lisans	111	21,7
Lisans	239	46,8
Lisansüstü/Doktora	63	12,3

Araştırmaya toplam 511 kişi katılmıştır. Katılımcıların %67,9'u kadın (n=347), %32,1'i erkek (n=164) bireylerden oluşmaktadır. Yaş dağılımına bakıldığında katılımcıların %31,9'u 18–26, %62,6'sı 27–45, %4,5'i 46–57 ve %1,0'ı 58 yaş ve üzeri bireylerden oluşmaktadır. Eğitim düzeyine göre dağılım incelendiğinde

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

katılımcıların %46,8'inin lisans, %21,7'sinin ön lisans, %17,8'inin lise, %12,3'ünün lisansüstü/doktora ve %1,4'ünün ilköğretim mezunu olduğu görülmektedir.

Tablo 3. *Çevrimiçi Mahremiyet Farkındalık Ölçeği Alt Boyutlarına İlişkin Betimsel İstatistikler*

Alt Boyut	n	Ort.	SS	Çarpıklık	Basıklık
Dikkat	511	3,86	0,69	-0,681	0,789
Güvenlik	511	2,99	0,96	-0,065	-0,631
İletişim	511	1,73	0,68	1,182	1,481

Çevrimiçi Mahremiyet Farkındalık Ölçeği'nin alt boyutlarına ilişkin betimsel istatistikler incelendiğinde dikkat alt boyutunun ortalamasının 3,86 (SS=0,69), güvenlik alt boyutunun ortalamasının 2,99 (SS=0,96) ve iletişim alt boyutunun ortalamasının 1,73 (SS=0,68) olduğu görülmektedir. Ayrıca çarpıklık ve basıklık değerlerinin −3 ile +3 aralığında olması verilerin normal dağılım varsayımını karşıladığını göstermektedir. Bu durum parametrik testlerin uygulanabileceğini ortaya koymaktadır.

Tablo 4. *Cinsiyete Göre ÇMFÖ Alt Boyutları t-testi*

Alt Boyut	Kadın Ort.	Erkek Ort.	t	p
Dikkat	3,81	3,98	-2,562	$p < 0,05$
Güvenlik	2,87	3,24	-4,050	$p < 0,001$
İletişim	1,59	2,02	-6,961	$p < 0,001$

Cinsiyet değişkenine göre yapılan bağımsız örneklem t-testi sonuçlarına göre ÇMFÖ'nün dikkat ($t=-2,562$; $p < 0,05$), güvenlik ($t=-4,050$; $p < 0,001$) ve iletişim ($t=-6,961$; $p < 0,001$) alt boyut puanları cinsiyete göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir. Ortalama puanlar incelendiğinde erkek katılımcıların dikkat ($\bar{X}=3,98$) ve güvenlik ($\bar{X}=3,24$) puanlarının kadınlardan (sırasıyla $\bar{X}=3,81$; $\bar{X}=2,87$) daha yüksek olduğu görülmektedir. Benzer biçimde iletişim alt boyutunda da erkeklerin ortalaması ($\bar{X}=2,02$), kadınların ortalamasından ($\bar{X}=1,59$) anlamlı düzeyde yüksektir.

Tablo 5. *Yaş Gruplarına Göre ÇMFÖ Alt Boyutları (ANOVA)*

Alt Boyut	F	p	η^2
Dikkat	3,232	0,022	0,019
Güvenlik	1,129	0,337	-
İletişim	8,926	$p < 0,001$	0,050

Yaş gruplarına göre yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçlarına göre dikkat alt boyutu puanı yaşa göre anlamlı farklılık göstermektedir ($F=3,232$; $p < 0,05$). Ortalama puanlar incelendiğinde 27–45 yaş grubunun diğer yaş gruplarına kıyasla daha yüksek dikkat puanına sahip olduğu görülmektedir.

Ayrıca iletişim alt boyutu puanı da yaşa göre anlamlı farklılık göstermektedir ($F=8,926$; $p < 0,001$). Ortalama değerlere göre 18–26 yaş grubunun iletişim puanı diğer yaş gruplarına kıyasla daha yüksektir.

Buna karşılık güvenlik alt boyutu puanı yaş değişkenine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p > 0,05$).

Yaş grupları arasında anlamlı farklılık bulunan boyutlar için Tukey HSD post-hoc testi uygulanmıştır. Dikkat boyutunda farkın özellikle 27–45 yaş grubu ile 46–57 yaş grubu arasında oluştuğu görülmüştür ($p < 0,05$). Buna göre 27–45 yaş grubunun dikkat ortalaması ($\bar{X}=3,89$), 46–57 yaş grubundan ($\bar{X}=3,46$) anlamlı düzeyde yüksektir. İletişim boyutunda ise 18–26 yaş grubunun ortalaması ($\bar{X}=1,94$), özellikle 27–45 ($\bar{X}=1,64$) ve 46–57 ($\bar{X}=1,55$) yaş gruplarından anlamlı biçimde yüksektir ($p < 0,05$); 58 yaş ve üzeri grubun ortalaması ($\bar{X}=1,16$) da en düşük düzeydedir. Ayrıca etki büyüklüğü η^2 ile hesaplanmış; Dikkat boyutunda etki büyüklüğü $\eta^2 \approx 0,019$ (küçük düzey), İletişim boyutunda ise $\eta^2 \approx 0,050$ (küçük–orta düzey) olarak bulunmuştur.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 6. *Eğitim Düzeyine Göre ÇMFÖ Alt Boyutları (ANOVA)*

Alt Boyut	F	p	η^2
Dikkat	1,556	0,185	-
Güvenlik	0,345	0,848	-
İletişim	4,289	0,002	0,033

Eğitim düzeyine göre yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçlarına göre iletişim alt boyutu puanı eğitim durumuna göre anlamlı farklılık göstermektedir (F=4,289; p = 0,002). Ortalama puanlar incelendiğinde lisansüstü/doktora mezunu katılımcıların iletişim puanlarının diğer eğitim düzeylerine göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Buna karşılık dikkat (F=1,556; p = 0,185) ve güvenlik (F=0,345; p = 0,848) alt boyutlarında eğitim düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmamıştır (p > 0,05).

Tablo 7. *Yaş Gruplarına (Kuşaklara) Göre Özel Yazışmaların Ekran Görüntüsünü Paylaşma Eğilimleri*

Kuşak	Yaş Grubu	Hiç (%)	Az(%)	Biraz (%)	Fazla(%)	Çok Fazla(%)
Z	18-26	67,92	15,09	11,32	3,77	1,89
Y	27-45	31,58	36,84	26,32	2,63	2,63
X	46-57	66,67	33,33	0	0	0
Baby Boomers	58 üzeri	100,0	0	0	0	0

Tablo 8. *Yaş Gruplarına (Kuşaklara) Göre Başkalarına Ait İçerikleri Çevrimiçi Ortamlarda İzin Almadan Paylaşma Eğilimleri*

Kuşak	Yaş Grubu	Hiç (%)	Az(%)	Biraz (%)	Fazla(%)	Çok Fazla(%)
Z	18-26	63,69	19,11	12,74	3,18	1,27
Y	27-45	72,16	20,62	3,44	2,75	1,03
X	46-57	64,52	16,13	6,45	9,68	3,23
Baby Boomers	58 üzeri	60	20	20	0	0

Tablo 7 ve Tablo 8'de katılımcıların özel yazışma paylaşımı ve başkalarına ait içerikleri izin almadan paylaşma davranışları kuşaklara göre incelenmiştir. Bulgular, tüm kuşaklarda "hiç paylaşmama" seçeneğinin yüksek oranlara sahip olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Z kuşağında "az" ve "biraz" düzeyindeki paylaşım oranlarının diğer kuşaklara göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Buna karşılık X kuşağı ve Baby Boomers gruplarında paylaşım davranışının daha sınırlı olduğu dikkat çekmektedir.

Tablo 9. *Yaş Gruplarına (Kuşaklara) Göre Çevrimiçi Ortamlarda Tanımadığım Kişilerin Takip Etmesine İzin Verme Eğilimleri*

Kuşak	Yaş Grubu	Hiç (%)	Az(%)	Biraz (%)	Fazla(%)	Çok Fazla(%)
Z	18-26	37,04	29,63	22,22	7,41	3,7
Y	27-45	52,46	19,67	18,03	6,56	3,28
X	46-57	60	20	12	8	0
Baby Boomers	58 üzeri	80	20	0	0	0

Tablo 10. *Yaş Gruplarına (Kuşaklara) Göre Çevrimiçi Ortamlarda Tanımadığım Kişilerle İletişim Kurma Eğilimleri*

Kuşak	Yaş Grubu	Hiç (%)	Az(%)	Biraz (%)	Fazla(%)	Çok Fazla(%)
Z	18-26	41,38	27,59	20,69	6,9	3,45
Y	27-45	49,18	26,23	16,39	4,92	3,28
X	46-57	57,69	19,23	11,54	7,69	3,85
Baby Boomers	58 üzeri	60	20	20	0	0

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 11. *Yaş Gruplarına (Kuşaklara) Göre Çevrimiçi Ortamlarda Tanımadığım Kişilerle Kişisel Bilgi Paylaşma Eğilimleri*

Kuşak	Yaş Grubu	Hiç (%)	Az(%)	Biraz (%)	Fazla(%)	Çok Fazla(%)
Z	18-26	71,86	17,96	5,99	2,99	1,2
Y	27-45	83,85	12,42	1,55	1,55	0,62
X	46-57	65,22	21,74	8,7	4,35	0
Baby Boomers	58 üzeri	80	20	0	0	0

Tablo 9–11'de katılımcıların tanımadıkları kişilerle çevrimiçi etkileşim kurma ve kişisel bilgi paylaşma eğilimleri kuşaklara göre incelenmiştir. Bulgular, yaş ilerledikçe tanımadıkları kişilerle etkileşime girme eğiliminin azaldığını göstermektedir. Z kuşağında yabancılarla etkileşim oranları görece daha yüksek iken, X kuşağı ve özellikle Baby Boomers grubunda bu davranışın daha düşük olduğu görülmektedir. Tüm kuşaklarda tanımadıkları kişilerle kişisel bilgi paylaşma davranışının oldukça sınırlı olduğu dikkat çekmektedir.

Tablo 12. *Yaş Gruplarına (Kuşaklara) Göre İnternet Sitelerinin Kullandığı Çerez (Cookies) Dosyaları Hakkında Bilgi Sahibi Olma*

Kuşak	Yaş Grubu	Hiç (%)	Az(%)	Biraz (%)	Fazla(%)	Çok Fazla(%)
Z	18-26	18,75	21,88	28,12	18,75	12,5
Y	27-45	15,38	20	33,85	18,46	12,31
X	46-57	10,53	26,32	31,58	21,05	10,53
Baby Boomers	58 üzeri	40	20	20	20	0

Tablo 13. *Yaş Gruplarına (Kuşaklara) Göre Çevrimiçi Ortamlarda Hesap Gizlilik Ayarlarını Yapma Eğilimleri*

Kuşak	Yaş Grubu	Hiç (%)	Az(%)	Biraz (%)	Fazla(%)	Çok Fazla(%)
Z	18-26	6,76	5,41	20,27	40,54	27,03
Y	27-45	4,92	11,48	19,67	36,07	27,87
X	46-57	10,53	26,32	31,58	21,05	10,53
Baby Boomers	58 üzeri	40	20	20	20	0

Tablo 14. *Yaş Gruplarına (Kuşaklara) Göre Çevrimiçi Platformların Gizlilik Ayarlarını ve Bildirimlerini Kontrol Etme Eğilimleri*

Kuşak	Yaş Grubu	Hiç (%)	Az(%)	Biraz (%)	Fazla(%)	Çok Fazla(%)
Z	18-26	5,06	12,66	25,32	37,97	18,99
Y	27-45	14,52	6,45	25,81	29,03	24,19
X	46-57	14,29	19,05	23,81	14,29	28,57
Baby Boomers	58 üzeri	40	20	20	0	20

Tablo 15. *Yaş Gruplarına (Kuşaklara) Göre Mobil Cihaza Uygulama Yüklerken Talep Edilen İzinleri Kontrol Etme Eğilimleri*

Kuşak	Yaş Grubu	Hiç (%)	Az(%)	Biraz (%)	Fazla(%)	Çok Fazla(%)
Z	18-26	9,2	11,04	27,61	36,81	15,34
Y	27-45	9,84	13,11	22,95	31,15	22,95
X	46-57	21,74	13,04	17,39	26,09	21,74
Baby Boomers	58 üzeri	20	20	20	20	20

Tablo 12–15'te katılımcıların çerez bilgisi, gizlilik ayarlarını düzenleme, platform bildirimlerini kontrol etme ve uygulama izinlerini denetleme davranışları kuşaklara göre incelenmiştir. Bulgular, Z ve Y kuşaklarının gizlilik ayarlarını düzenleme ve uygulama izinlerini kontrol etme konusunda diğer kuşaklara göre daha aktif olduğunu göstermektedir. Buna karşılık X kuşağında yanıtların daha çok "az" ve "biraz" düzeylerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Baby Boomers grubunda ise örneklem sayısının sınırlı olması nedeniyle dağılımlar dengeli görünmekle birlikte bulgular temkinli yorumlanmalıdır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bu araştırma, farklı kuşakların çevrimiçi mahremiyet algılarını karşılaştırmalı olarak inceleyerek teknolojinin bireylerin özel yaşam algısı üzerindeki etkisini ortaya koymayı amaçlamıştır. Araştırma bulguları kuşaklar arasında çevrimiçi mahremiyet farkındalığı ve dijital güvenlik davranışları açısından belirli farklılıkların bulunduğunu göstermektedir.

Araştırma sonuçlarına göre Z ve Y kuşaklarının dijital platformları daha yoğun kullandıkları ve çevrimiçi etkileşimlere daha açık oldukları görülmektedir. Bu bulgu, Z kuşağının dijital teknolojiler içinde büyüyen ve internet ortamını günlük yaşamının doğal bir parçası olarak kullanan bir kuşak olduğunu vurgulayan çalışmalarla da örtüşmektedir (McCrindle ve Wolfinger, 2011). Bununla birlikte bu kuşakların gizlilik ayarlarını düzenleme, mobil uygulama izinlerini kontrol etme ve çevrimiçi ortamlarda veri paylaşımına ilişkin belirli bir farkındalık geliştirdikleri anlaşılmaktadır. Özellikle mobil uygulama izinlerini kontrol etme ve hesap gizlilik ayarlarını düzenleme davranışlarının bu kuşaklarda daha yaygın olduğu görülmektedir. Bununla birlikte sosyal medya kullanım yoğunluğu nedeniyle zaman zaman daha esnek paylaşım davranışlarının da ortaya çıkabildiği söylenebilir.

X kuşağının çevrimiçi mahremiyet konusunda daha temkinli bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. Bu kuşakta tanımadıkları kişilerle iletişim kurma ve kişisel veri paylaşımı gibi davranışların görece daha düşük düzeyde olduğu dikkat çekmektedir. Bununla birlikte çerezler, gizlilik ayarları ve dijital güvenlik uygulamaları konusundaki farkındalığın orta düzeyde olduğu anlaşılmaktadır.

Baby Boomers grubunda yer alan katılımcıların ise çevrimiçi ortamlarda tanımadıkları kişilerle iletişim kurma ve kişisel veri paylaşma davranışlarına karşı daha çekimser bir tutum sergiledikleri görülmektedir. Ancak bu kuşaktaki katılımcı sayısının sınırlı olması (n=5) nedeniyle bu bulguların temkinli yorumlanması gerekmektedir. Bununla birlikte elde edilen veriler, bu grupta dijital güvenlik araçlarına ilişkin farkındalığın diğer kuşaklara kıyasla daha sınırlı olabileceğine işaret etmektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde araştırma bulguları, kuşaklar arasında çevrimiçi mahremiyet algısı ve dijital güvenlik davranışlarının farklılaşabildiğini göstermektedir. Genç kuşakların dijital ortamlarda daha aktif ve etkileşime açık olduğu; buna karşılık çevrimiçi güvenlik araçlarını kullanma konusunda belirli bir farkındalık geliştirdiği görülmektedir. Orta ve ileri yaş kuşaklarının ise çevrimiçi ortamlarda daha temkinli davranma eğiliminde olduğu, ancak dijital güvenlik mekanizmalarına ilişkin teknik bilgi düzeylerinin görece sınırlı olabileceği anlaşılmaktadır.

Araştırma bulguları literatürde yer alan bazı çalışmalarla paralellik göstermektedir. Özellikle genç kuşakların dijital platformları daha yoğun kullanması ve çevrimiçi etkileşimlere daha açık olması önceki araştırmalarla da uyumludur. Bununla birlikte genç kuşakların gizlilik ayarlarını düzenleme ve uygulama izinlerini kontrol etme gibi davranışları daha sık gerçekleştirmesi dijital ortamda gelişen yeni bir mahremiyet farkındalığına işaret etmektedir. Bu durum dijital ortamlarda büyüyen kuşakların mahremiyet algısının tamamen zayıflamadığını, aksine farklı bir biçimde yeniden şekillendiğini göstermektedir. Teknolojik gelişmelerin bireylerin iletişim ve toplumsal ilişkiler biçimlerini dönüştürdüğünü vurgulayan McLuhan'ın (2001) yaklaşımı da bu dönüşümü açıklayan önemli bir kuramsal çerçeve sunmaktadır.

Bu bulgular, dijital mahremiyet farkındalığının yalnızca bireysel tercihlerle değil aynı zamanda kuşakların teknolojiyle kurdukları ilişki ve dijital deneyimleriyle de yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu durum, modern toplumlarda bireylerin güven ilişkilerini ve kimlik inşa süreçlerini mahremiyet üzerinden değerlendiren Giddens'in (2010) yaklaşımıyla da ilişkilendirilebilir.

Araştırmanın ilginç bir bulgusu da cinsiyet değişkenine ilişkindir. Erkek katılımcıların çevrimiçi mahremiyet farkındalığının tüm alt boyutlarda (Dikkat, Güvenlik ve İletişim) kadınlardan anlamlı düzeyde yüksek olduğu tespit edilmiştir (Tablo 4). Bu durum, kadınların çevrimiçi ortamlarda karşılaşabilecekleri güvenlik risklerine yönelik algılarının farklılaşması veya toplumsal cinsiyet rollerinin dijital risk algısını farklı biçimde şekillendirmesiyle ilişkili olabilir. Gelecek araştırmalar, bu farklılığın altında yatan nedenleri nitel yöntemlerle derinlemesine inceleyebilir.

Araştırma bulguları doğrultusunda dijital mahremiyet ve çevrimiçi güvenlik farkındalığını artırmaya yönelik çalışmaların farklı kuşakların ihtiyaçları dikkate alınarak planlanması önem taşımaktadır. Özellikle ileri yaş gruplarına yönelik dijital güvenlik ve çevrimiçi mahremiyet eğitimlerinin yaygınlaştırılması, bireylerin dijital ortamlardaki risklere karşı daha bilinçli davranmalarına katkı sağlayabilir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Bunun yanında eğitim kurumlarında ve medya okuryazarlığı programlarında dijital mahremiyet konusuna daha fazla yer verilmesi, bireylerin çevrimiçi ortamlarda karşılaşabilecekleri güvenlik risklerini daha iyi tanımalarına yardımcı olabilir. Gelecek araştırmalarda ise daha dengeli kuşak dağılımlarına sahip örneklemlerle çalışılması ve dijital mahremiyet davranışlarının farklı kültürel ve sosyal bağlamlarda incelenmesi önerilmektedir.

Çalışmanın özgün katkısı, dijital mahremiyet olgusunu kuşaklar arası farklılıklar temelinde yalnızca tutumsal düzeyde değil, çevrimiçi etkileşim, veri paylaşımı ve güvenlik pratikleri üzerinden karşılaştırmalı olarak incelemesidir.

Bu çalışmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Öncelikle araştırma kolayda örnekleme yöntemi ile yürütülmüş olup bulguların genellenebilirliği sınırlı olabilir. Ayrıca Baby Boomers kuşağındaki katılımcı sayısının düşük olması (n=5) bu gruba ilişkin bulguların temkinli yorumlanmasını gerektirmektedir. Bunun yanında veriler öz-bildirim yöntemi ile toplanmış olup katılımcıların beyanlarına dayanmaktadır. Gelecek araştırmalarda daha dengeli kuşak dağılımlarına sahip örneklemlerle ve farklı veri toplama yöntemleriyle çalışmalar yapılması önerilmektedir.

Etik Beyan

"Teknolojinin Mahremiyet Algısına Etkisi: Kuşaklar Arası Bir Karşılaştırma" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Gerekli olan etik kurul izinleri Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Bilimsel Araştırma Etik Kurulu'nun 14.04.2022 tarih ve 08/08 sayılı toplantısında alınmıştır.

Ethical Declaration

During the writing process of the study "*The Impact of Technology on Privacy Perception: An Intergenerational Comparison*" scientific rules, ethical and citation rules were followed. No falsification was made on the collected data and this study was not sent to any other academic publication medium for evaluation. In addition, permission was obtained from the Çanakkale Onsekiz Mart University Sciences Ethics Committee (Date: 14/04/2022 and Decision no: 08/08) to conduct the research.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı

Yazarların çalışmadaki katkı oranları eşittir.

Statement of Contribution Rate of Researchers

The contribution rates of the authors in the study are equal.

Çatışma Beyanı

Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Declaration of Conflict

There is no potential conflict of interest in the study.

Finansman

Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Funding

No funding was received from any institution or organization for this study.

Yapay Zeka ve Türleri Kullanım Beyanı

Bu makalenin yazımında yapay zeka ve türleri kullanılmamıştır.

Statement of Use for Artificial Intelligence and Its Types

Artificial intelligence and its various types were not used in the writing of this article.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Veri Paylaşım Beyanı

Bu çalışmanın verilerini bulguların doğrulanması amacıyla makul bir talep üzerine "etik ilkeler ve yayın politikası"nın ilgili kısmında belirtilen şartlara göre paylaşabileceğimizi beyan ederiz.

Data Sharing Statement

We declare that, upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, we can share the data of this study according to the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy".

Not

Bu çalışma Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Doç. Dr. Serhat Çoban'ın danışmanlığında Kübra Canbolat tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Note

This study is based on a master's thesis prepared by Kübra Canbolat under the supervision of Assoc. Prof. Dr. Serhat Çoban at the Institute of Social Sciences, Çanakkale Onsekiz Mart University.

Kaynakça

Altuntuğ, N. (2012). Kuşaktan kuşağa tüketim olgusu ve geleceğin tüketici profili. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 4(1), 203-212.

Aries, P., & Duby, G. (2006). *Özel hayatın tarihi 2: Feodal Avrupa'dan Rönesans'a*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bağlı, M. (2011). *Modern bilinç ve mahremiyet*. İstanbul: Yarın Yayınları.

Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2021). *Eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.

DeCarlo, L. T. (1997). On the meaning and use of kurtosis. *Psychological Methods*, 2(3), 292-307.

Fischer, S. H. M. (1998). Privacy and security at risk in the global information society. *Information, Communication & Society*, 1(4), 420-441.

Gavison, R. (1980). Privacy and the limits of law. *The Yale Law Journal*, 89(3), 421-471.

Geçtan, E. (2020). *Zamane*. İstanbul: Metis Yayınları.

Gencarelli, T. (2014). *Baby boomers and popular culture: An inquiry into America's most powerful generation*. California: Praeger.

Giddens, A. (2010). *Modernite ve bireysel kimlik*. İstanbul: Say Yayınları.

Groeneveld, R. A. ve Meeden, G. (1984). Measuring skewness and kurtosis. *The Statistician*, 33, 391-399.

Harris, M. S. (1921). *The positive philosophy of Auguste Comte* (Doctoral dissertation, Cornell University).

Hopkins, K. D. ve Weeks, D. L. (1990). Tests for normality and measures of skewness and kurtosis: Their place in research reporting. *Educational and Psychological Measurement*, 50, 717-729.

Korkmaz, Ö., Vergili, M. ve Karadaş, E. (2021). Çevrimiçi mahremiyet farkındalık ölçeğinin geliştirilmesi: Güvenirlik ve geçerlilik çalışması. *Türkiye Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 6(2), 297-311.

Lokke, E. (2018). *Mahremiyet: Dijital toplumda özel hayat*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

McCrindle, M. ve Wolfinger, E. (2011). *The ABC of XYZ: Understanding the global generations*. Sydney: UNSW Press.

McKeon, M. (2005). *The secret history of domesticity*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

McLuhan, M. (2001). *Global köy*. İstanbul: Scala Yayıncılık.

Mercan, N. (2016). X, Y ve Z kuşağı kadınların farklı tüketim alışkanlıklarının modern dünyada inşa edilmesi. *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 59-70.

Meyers, D., Meyers, B. ve Meyers Walker, E. (2011). *Look to Lazarus: The big store*. SC: History Press.

Moors, J. J. A. (1986). The meaning of kurtosis: Darlington reexamined. *The American Statistician*, 40, 283-284.

Schuman, H., & Scott, J. (1989). Generations and collective memories. *American Sociological Review*, 54(3), 359–381. https://doi.org/10.2307/2095611

Seymen, A. F. (2017). Y ve Z kuşak insanı özelliklerinin Milli Eğitim Bakanlığı 2014-2019 stratejik programı ve TÜBİTAK Vizyon 2023 öngörüleri ile ilişkilendirilmesi. *Kent Akademisi*, 10(32), 467-489.

Solak, S. S. (2017). Mekân-kimlik etkileşimi: Kavramsal ve kuramsal bir bakış. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(1), 13-37.

Sullivan, S. E., Forret, M. L., Carraher, S. M., & Mainiero, L. A. (2009). Using the kaleidoscope career model to examine generational differences in work attitudes. *The Career Development International*, 14(3), 284–302.

Topçuoğlu, C. (2007). İyi de kim bu Y'ler? *Reklamcılar Derneği Dergisi*, 5, 1-12.

Toruntay, H. (2011). *Takım rolleri çalışması: X ve Y kuşağı üzerinde karşılaştırmalı bir araştırma* (Yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Türk Dil Kurumu. (2025). *Mahremiyet*. Erişim adresi: https://sozluk.gov.tr/

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

EXTENDED ABSTRACT

With the accelerating pace of technological development, the boundaries between private and public life have become increasingly blurred, particularly due to the widespread use of social media, mobile applications, and online platforms. These transformations have fundamentally reshaped how individuals perceive and manage their personal privacy. The concept of privacy, once confined to physical and spatial boundaries, now encompasses digital interactions, data sharing, and algorithmic tracking. This study examines how generational differences affect perceptions of digital privacy and online behavior, focusing on the practices and awareness levels of Baby Boomers, Generation X, Generation Y (Millennials), and Generation Z. The historical evolution of privacy demonstrates that its meaning has always been shaped by cultural, technological, and societal developments. While older generations traditionally associate privacy with physical and personal space, younger generations encounter privacy primarily in digital environments mediated by social networks and online platforms. The transition from analog to digital lifestyles has therefore redefined personal boundaries and raised new questions regarding data ownership, digital footprints, and consent. In this context, the present study seeks to explore how generational experiences influence individuals' perceptions of digital privacy. A descriptive and quantitative research design was employed. Data were collected through an online questionnaire based on the Online Privacy Awareness Scale developed by Korkmaz et al. (2021). The study sample consisted of 511 social media users from different generational groups. Statistical analyses were conducted using SPSS 22.0. Normality tests, independent samples t-tests, and one-way ANOVA were applied to examine differences between demographic groups. The findings indicate that Generation Z (ages 18–26) is highly engaged with digital platforms and generally demonstrates familiarity with privacy settings and application permissions. However, this generation also appears to be more open to online interactions, including communicating with unfamiliar users or sharing certain forms of personal content. While this openness may reflect a culture of digital connectivity and social media participation, the results also show that many individuals within this group actively manage their privacy through the use of account restrictions and security settings. Generation Y (ages 27–45) displays a relatively balanced profile. Members of this group are active digital participants while also demonstrating awareness of privacy-related practices such as reviewing application permissions, managing account privacy settings, and recognizing potential online risks. These findings suggest that this generation has adapted to the transition from analog to digital environments while maintaining a cautious approach to online data sharing. Generation X (ages 46–57) represents a transitional group that combines traditional privacy concerns with moderate engagement in digital environments. Participants in this group appear less likely to interact with unknown individuals online or share personal information with unfamiliar users. However, some responses indicate that awareness of certain technical privacy mechanisms—such as cookies or platform privacy policies—may be relatively limited compared to younger generations. Participants categorized as Baby Boomers (ages 58 and above) generally reported lower levels of interaction with unfamiliar users and showed a tendency toward more cautious online behavior. However, the number of participants in this group was relatively small (n = 5); therefore, findings related to this cohort should be interpreted with caution. The results nevertheless suggest that awareness of certain digital privacy tools and mechanisms may be comparatively limited among some individuals in this age group. Overall, the study reveals that perceptions of digital privacy and online security practices may vary across generations. Younger generations appear to be more active in digital environments and more familiar with privacy management tools, whereas older generations tend to demonstrate more cautious interaction patterns but may have less familiarity with certain technological aspects of digital privacy. Based on these findings, increasing digital privacy awareness across different age groups remains an important objective. Educational initiatives and awareness campaigns should be tailored to generational needs. For younger users, these initiatives may focus on responsible sharing practices and the long-term implications of digital footprints. For older users, digital literacy programs that provide practical guidance on privacy settings, application permissions, and recognizing online security threats may be beneficial. In addition, integrating digital literacy and media ethics into educational curricula could help individuals develop a deeper understanding of privacy, consent, and data ownership in digital environments. Technology companies may also contribute by designing more accessible and user-friendly privacy interfaces. At the policy level, strengthening regulations related to personal data protection and transparency in data collection practices could further support individuals in maintaining control over their digital identities. Ultimately, this study highlights the role of generational experiences and technological familiarity in shaping attitudes toward digital privacy. By examining these differences, the research contributes to a better understanding of how privacy awareness can be strengthened within increasingly digital societies.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3

MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3

ISSN: 1694-7215

Research Paper / Araştırma Makalesi

Inspectors under Focus: Education Inspectors' Image and Communication Styles in Turkish Cinema

Ahmet BOZAK[1] & İrfan ARIK[2]

Abstract

Education inspectors play a crucial role in improving educational quality, yet their representation in Turkish cinema has not been previously examined academically. This study addresses this gap by analysing 16 films (1953–2015) through document analysis to identify inspectors' professional images and communication styles, ultimately proposing image management strategies. Using custom observation forms, the research evaluates professional traits and interactions with school stakeholders, including students, teachers, and managers. Findings indicate that inspectors are predominantly portrayed negatively, as authoritarian, rigid, and incompetent, exaggerations that misrepresent professional reality. These portrayals vary by genre: comedies often caricature inspectors, while dramas depict them as bureaucratic defenders of the status quo. While inspectors typically maintain assertive communication with school managers and teachers, their interactions with students are frequently characterized by aggressive styles. These cinematic depictions reflect a critique of the era's essentialist educational philosophy and serve as instruments for broader political criticism. By demonstrating how cinema significantly shapes societal perception, this research emphasizes the critical need for strategic professional image management. The findings offer valuable insights for educational policymakers and cultural content producers regarding the construction of professional identity.

Keywords: Education Inspectors, Image, Communication Styles, Supervision, Turkish Cinema

Eğitim Müfettişleri Mercek Altında: Türk Sinemasında Eğitim Müfettişlerinin İmajı ve İletişim Tarzları

Öz

Eğitim müfettişleri eğitim kalitesinin iyileştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır, ancak Türk sinemasında müfettişlerin temsil edilmesi daha önce akademik olarak incelenmemiştir. Bu çalışma, 16 filmi (1953-2015) doküman analizi yoluyla inceleyerek müfettişlerin mesleki imajlarını ve iletişim tarzlarını belirlemeyi ve nihayetinde imaj yönetimi stratejileri önermek suretiyle bu boşluğun doldurulmasına katkı sunmayı amaçlamaktadır. Gözlem formları kullanılarak yapılan araştırma, mesleki özellikleri ve öğrenciler, öğretmenler ve idareciler dahil olmak üzere okul paydaşlarıyla olan etkileşimleri değerlendirmektedir. Bulgular, müfettişlerin çoğunlukla otoriter, katı ve yetersiz olarak olumsuz bir şekilde tasvir edildiğini ve bu abartıların mesleki gerçekliği yanlış yansıttığını göstermektedir. Bu tasvirler türe göre değişiklik göstermektedir: komediler genellikle müfettişleri karikatürize ederken, dramalar onları statükonun bürokratik savunucuları olarak tasvir etmektedir. Müfettişler genellikle idareciler ve öğretmenlerle iletişimlerinde iddialı bir iletişim tarzı sergilerken, öğrencilerle etkileşimleri genellikle agresif tarzlarla karakterize edilmektedir. Bu sinematik tasvirler, dönemin esasici eğitim felsefesine yönelik bir eleştiriyi yansıtmakta ve daha geniş kapsamlı siyasi eleştirinin bir aracı olarak hizmet etmektedir. Sinemanın toplumsal algıyı nasıl önemli ölçüde şekillendirdiğini gösteren bu araştırma, stratejik profesyonel imaj yönetiminin kritik önemini vurgulamaktadır. Bulgular, eğitim politika yapıcıları ve kültürel içerik üreticileri için profesyonel kimliğin inşası konusunda değerli veriler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim Müfettişleri, İmaj, İletişim Tarzları, Denetim, Türk Sineması

Please Cite As / Atıf İçin:

Bozak, A. & Arık, İ. (2026). Inspectors under Focus: Education Inspectors' Image and Communication Styles in Turkish Cinema. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (3), 1060-1074. https://doi.org/10.33206/mjss.1895864

Received Date / Geliş Tarihi: 23.02.2026 **Accepted Date / Kabul Tarihi:** 23.03.2026

[1] Assoc. Prof. Dr. - Hatay Mustafa Kemal University, Faculty of Education, abozok77@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-5275-0514

[2] Asst. Prof. Dr. - Izmir Katip Celebi University, Celebi Vocational School, irfan.arik@ikcu.edu.tr,
ORCID: 0000-0001-5742-374X

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Introduction

The public image of a profession is shaped not only by direct encounters but increasingly by media and cultural representations. In contemporary visual culture, mass media play a decisive role in constructing these professional images. While these representations are likely to reflect reality, they are more often reconstructed through ideological, aesthetic, or other preferences and presented to the viewer in the intended way. Such a process, a form of mental representation, is shaped in diverse ways by the values, experiences, and prejudices of the individual exposed to it (Varol, 2019). Nevertheless, the public image of a profession directly influences its social value and the self-perception of its members. The image may be positive, negative, or neutral (Karaköse, 2012). Moreover, this created image is not always obliged to reflect reality either.

Image can be defined as the combination of associations, emotions, and cognitive representations that people form in their minds about a person, group, or institution (Demir, 2003; Şişman, 2002). Likewise, the gender, age, personal characteristics, desires, social structure, and other factors influence the formation of the image (Bulduklu, 2015). However, an image may be quite different from objective reality, and its influence on perception is strong enough to shape an individual's attitudes and behaviours. Indeed, in today's culture, where visuality is of great importance, and perceptions precede reality, it is impossible to ignore the concept of image (Engin, 2014). In addition, effective management of image also encompasses systematic strategies aimed at consciously directing and controlling public perception of a person, institution, or professional group (Uysal, 2019). These strategies fall within the sphere of influence and responsibility not only of public relations professionals, but also of other professionals such as cultural content producers, particularly filmmakers and screenwriters.

The role of cinema in the image production process is undeniable. The power of cinema lies in its multifaceted impact. Cinema combines visual and auditory elements to create emotional and cognitive effects. Through this process, it does not merely reflect reality but actively reconstructs it (Göker & Göker, 2014). The reconstruction process is completed with the internalisation of cultural representations as well. In other words, cinema not only reflects social life; it is also a tool that guides society, offers role models, and glorifies specific values (Ryan & Kellner, 1997). Therefore, cinema has become one of the most potent tools in image management.

When examined globally, Hollywood's productions that universalise the American lifestyle, Bollywood's films that incorporate Indian culture with religious and dramatic themes, Latin American series with narratives revealing social class structures, and Turkish series with their presentations focusing on family, social authority, and traditions, demonstrate how national image is constructed through media (Özeren, 2019). Such cultural products shape the perception of a country, society, and professions not only within national borders but also in global public opinion.

This representational power appears more visible in professions that have earned society's trust and respect, such as teachers and doctors. Numerous academic studies into the teacher figure in Turkish cinema have revealed that teachers are mainly presented as idealistic, self-sacrificing, and integrated characters (Efendioğlu, 2013; Akcan & Polat, 2016; Topakoğlu & Canlı, 2022). Similarly, in Indian cinema, teachers are associated with discipline, whereas in Brazilian productions, they are related to social justice. On the other hand, in American cinema, police characters are generally seen as heroic (Varol, 2019). In Western cinema, religious characters are usually portrayed in highly respected positions, helping the elderly, the sick, and the needy, and addressing societal problems. However, in Turkish cinema, religious characters are often depicted as sorcerers, jugglers, and faith healers, isolated from social life and presented in a highly destructive manner (Karahan, 2008; Menekşe, 2004).

However, despite being a crucial component of the education system, education inspectors have found remarkably little screen time in cinematic content and representations. Education inspectors play vital roles in ensuring that teachers and school managers fulfil their duties in accordance with regulations and in supporting the smooth functioning of the system through supervision, evaluation, and direction (Karagözoğlu, 2023). Nonetheless, the figure of the inspector has either been absent from Turkish cinema or presented superficially, clichédly, and mainly as a comedic element.

Despite a few studies on the image of education inspectors in relation to teachers, such as those by Yıldırım and Yürek (2025), no specific academic studies on the image of education inspectors in Turkish films have been published to date. Therefore, the current research is deemed to make a unique

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

contribution to the fields of educational supervision and communication. The portrayal of inspector characters in cinema—whether positive, negative, or neutral—may influence public perception in a specific direction. These perceptions can directly affect not only public opinion but also the development of inspectors' professional identity and their professional motivation in the future.

This study aims to analyse the image and communication styles of education inspectors, portrayed in 16 Turkish films made between 1953 and 2015. Within the scope of this study, answers are sought to the following fundamental research questions in order to conduct an in-depth examination of the images of education inspectors in Turkish cinema.

- What are the favourable and unfavourable professional and personal image characteristics of education inspectors as reflected in Turkish cinema between 1953 and 2015?
- What are the thematic and quantitative distributions of positive and negative image traits of education inspectors in the analysed films?
- What specific communication styles (passive, aggressive, passive-aggressive, manipulative, or assertive) do education inspector characters exhibit in their interactions with school managers, teachers, and students?
- Based on the observed cinematic traits, what strategic recommendations can be made for the professional image management of education inspectors?

In this respect, the research builds an interdisciplinary bridge between educational sciences and media studies and makes visible an area that has not previously been studied systematically. Therefore, the findings are expected to contribute not only to the academic literature but also to education policymakers, public authorities, and other cultural content producers, such as television series and films.

Method

Adopting the qualitative research method of document analysis, the research outlined here examines the images and communication styles of education inspectors in Turkish cinema. Document analysis is a research approach that enables the systematic examination and interpretation of written and visual materials (Sak, Sahin Sak, Öneren Şendil, & Nas, 2021; Yıldırım & Şimşek, 2021) and allows for a detailed analysis of existing data sources in line with the research objective. Accordingly, the study descriptively examined the content of images and the communication styles of education inspectors through scenes from Turkish films featuring education inspector characters.

Research Sample

The research sample consists of 16 Turkish films produced between 1953 and 2015 that feature the character of an education inspector. The films were selected using a purposive sampling method, one in which samples are selected from information sources that serve the research purposes (Aziz, 2015; Patton, 2014). Films were chosen that take place in educational settings, meaningfully feature an education inspector, provide sufficient screen time for the character, and allow observation of their communication style and professional image.

Data Collection

Two observation forms, developed by the researchers through a literature review, were used to collect data.

a) The first form aimed to analyse the professional and personal image characteristics of inspectors (e.g., appearance, behaviour, discourse, and social relations).

b) The second form aimed to determine the communication styles of inspectors with school managers, teachers, and students. The form utilises communication styles grouped into five main headings, as suggested by Edmund J. Bourne (2020) in *The Anxiety and Phobia Workbook*. Accordingly, five communication styles—*passive, aggressive, passive-aggressive, manipulative*, and *assertive*—were used as criteria for observation.

The observation forms were evaluated for content validity through expert input, and necessary revisions were made.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Data Analysis

The data from the first observation form, which aimed to define how education inspectors' images were depicted in films, were evaluated through a deductive perspective based on the content analysis method, within the following steps (Yıldırım & Şimsek, 2021):

a) The relevant parts of the films were examined and transcribed into texts. The texts of 16 films were examined twice.

b) The gathering, categorising, and interpreting of data around specific themes, sub-themes, and concepts were involved.

c) The necessary coding, labelling, categorising, and theming procedures were completed, and the findings that reflect the professional images of inspectors were interpreted in light of the relevant literature.

Likewise, the data from the second form observing the education inspectors' communication styles in films were evaluated from both deductive and inductive perspectives based on the content analysis method, following these steps:

a) The relevant parts of the films were examined and transcribed into texts.

b) The data were coded and categorised into subcategories, considering the features of the five communication styles (Passive, Aggressive, Passive-aggressive, Manipulative, and Assertive) by Edmund J. Bourne (2020).

c) Finally, the attitudes and behaviours of inspectors in those scenes were evaluated and interpreted through the features of these five communication styles in the context of inspector-teacher, inspector-student, and inspector-school manager relationships, as well as relevant literature.

Validity and Reliability

Trustworthiness, a widely accepted reliability-validity approach in qualitative research, was used in this study. Trustworthiness indicates the researcher's credibility and dependability through four key features: credibility, transferability, dependability, and confirmability (Guba, 1981; Lincoln & Guba, 1986). Accordingly, in cases of misalignment between two coders, inter-rater agreement techniques were employed to clarify the current code assignment through third-party review, and each theme and subtheme were defined through consensus among those coders (Shenton, 2004; Uzuner, 2005; Yıldırım, 2010).

The trustworthiness assessment indicated that the study results are credible, transferable to other contexts in the fields of educational administration and communication, and confirmable with consistent data and findings. A detailed description and assessment of each trustworthiness criterion have been provided in Appendix A.

Findings

The following sections explain the relevant data on the professional image of education inspectors and their communication styles in the context of inspector-teacher, inspector-student, and inspector-school manager relationships.

Findings on Professional Images of Education Inspectors

In a significant number of the 16 films in the study (f=12), the unfavourable personal and professional image traits of inspectors were emphasised far more than their positive ones. Favourable features appeared in only two films, while in two other films, both positive and negative image features were presented together.

a) Findings on the favourable perceptions of the education inspectors' image

Among the positive image characteristics, inspectors are portrayed as well-dressed, smiling, polite, courteous, respectful, keen observers, and self-confident (Table 1 and 2; Figure 1). The most frequently observed positive image in the films is that of the education inspectors, who are generally depicted as well-dressed, wearing ties and acting in a formal style (f=9). These positive images, presented within a limited framework, are generally confined to the beginning of scenes, clothing, greetings, and etiquette. In contrast, negative images are brought to the forefront much more prominently later in the scenes, and in

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

some films, the image of the education inspector is entirely constructed from negative image characteristics and elements; this goes so far as to deviate from reality and contradict the normal course of life.

Table 1. Favourable Image Characteristics of Education Inspectors in Films

Film Title and Year	Image Characteristics	
1. Hababam Sınıfı, 1975.	✓ Well-dressed ✓ Respectful	✓ Polite
2. Hababam Sınıfı Sınıfta Kaldı, 1976.	✓ Well-dressed ✓ Suitable Oratory and Public Speaking ✓ Polite	✓ Affectionate ✓ Respectful ✓ Smiling
3. Hababam Sınıfı Uyanıyor, 1977.	✓ Well-dressed ✓ Dutiful	✓ Respectful ✓ Smiling
4. Hababam Sınıfı Tatilde, 1977.	✓ Suitable Oratory and Public Speaking ✓ Well-dressed	✓ Respectful ✓ Smiling
5. Hababam Sınıfı Merhaba 2003.	✓ Well-dressed ✓ Self-confident	✓ Determined ✓ Suitable Oratory and Public Speaking
6. Bir Dağ Masalı, 1967.	✓ Talkative ✓ Self-confident ✓ Kind-hearted ✓ Courageous ✓ Law-abiding ✓ Dutiful	✓ Compassionate ✓ Honest ✓ Fair ✓ Hardworking ✓ Frank ✓ Respectful
7. Öğretmen, 1988.	✓ Calm ✓ Keen observer	
8. Hakkari'de Bir Mevsim, 1982.	✓ Self-confident ✓ Realistic	✓ Cold-blooded
9. Paydos, 1968.	✓ Self-confident ✓ Talkative	
10. Okul, 2004.	✓ Interested in technology ✓ Keen observer	
11. Öğrenci İşleri, 2015.	✓ Faithful ✓ Appreciative	
12. Bitirimler Sınıfı, 1975.	✓ Well-dressed ✓ Courteous	✓ Polite ✓ Respectful
13. Hıçkırık 1, 1953.	✓ Well-dressed ✓ Calm ✓ Inquisitive	✓ Keen observer ✓ Compassionate ✓ Tender-hearted
14. Hıçkırık 2, 1965.	✓ Well-dressed ✓ Compassionate ✓ Tender-hearted ✓ Inquisitive ✓ Empathetic ✓ Affectionate ✓ Polite ✓ Smiling	✓ Kind-hearted ✓ Determined ✓ Consistent ✓ Sensitive ✓ Understanding ✓ Well-mannered ✓ Gentlemanly demeanour
15. Sınıfta Şenlik, 1975.	✓ Smiling ✓ Keen observer	
16. Şaşkın Damat, 1975.	✓ Courteous ✓ Polite	✓ Smiling ✓ Affectionate

Table 1 provides a comprehensive overview of the favourable image characteristics attributed to education inspectors in each of the 16 analysed films examined between 1953 and 2015. The films in which the most positive character traits were observed regarding education inspectors were, in order, *Hıçkırık 2, Bir Dağ Masalı,* and *Hababam Sınıfı Sınıfta Kaldı.*

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Table 2. *Favourable Characteristics of Education Inspectors by Themes, Sub-themes, and Codes*

Themes	Sub-Themes	Codings	Frequency
Professional Skills and Manners	Personal Appearance and Manners	Well-Dressed	9
		Smiling	6
		Courteous	2
		Well-Mannered	2
		Gentlemanly demeanour	1
	Job skills and manners	Keen observer	4
		Dutiful	2
		Calm	2
		Inquisitive	2
		Fair	1
		Hardworking	1
		Frank	1
		Interested in technology	1
		Law-abiding	1
		Realistic	1
		Faithful	1
		Appreciative	1
		Honest	1
Interpersonal Relationships & Personal Attributes	Respect and Kindness	Respectful	6
		Polite	5
		Affectionate	3
		Compassionate	3
		Kind-hearted	2
		Tender-hearted	2
		Empathetic	1
		Sensitive	1
		Understanding	1
	Personal Confidence and Other Attributes	Self-Confident	4
		Determined	2
		Consistent	1
		Cold-blooded	1
		Courageous	1
	Communication Skills and Manners	Suitable Oratory and Public Speaking	3
		Talkative	2

Table 2 provides a detailed breakdown of the favourable characteristics of education inspectors across various themes and sub-themes identified in the analysed films. Within the theme of Professional Skills and Manners, the data highlights that inspectors are most frequently depicted as well-dressed (f=9) and smiling (f=6). Their job-specific skills include being keen observers (f=4), inquisitive, calm, and loyal to their duty. Under the theme of Interpersonal Relationships and Personal Attributes, the sub-theme of Respect and Kindness stands out, with being respectful (f=6) and polite (f=5) appearing as the most prominent traits. Additionally, the table identifies attributes like self-confidence (f=4) and suitable oratory or public speaking skills (f=3) as positive components of their professional persona.

Figure 1. *Favourable Characteristics through Word Cloud.*

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Figure 1 provides a visual synthesis of the favourable professional and personal image characteristics of education inspectors. The visualization highlights that the most common positive attributes are being well-dressed, respectful, polite, and smiling. Other notable qualities included in the word cloud are being a keen observer, self-confident, affectionate, and compassionate.

b) Findings on the unfavourable perceptions of the education inspectors' image

In a significant number of films (f=12; n=16), negative characteristics of inspectors are predominantly reflected on screen. In these scenes, education inspectors are portrayed as characters exhibiting profiles and personality traits such as rigidity, authoritarianism, and rule-boundness, prejudice, suspicion, distrust, mental illness, low intelligence, and impoliteness (Table 3 and 4; Figure 2). Accordingly, in these films, the inspector is portrayed as a strict authority figure who enforces regulations without empathy, allows no emotional expression, exhibits prejudice, distrusts those communicating with him or her, and displays characteristics of abnormal mental health.

Table 3. Unfavourable Characteristics Observed Regarding Inspectors' Image in the Films.

Film Title and Year	Negative Characteristics
1. Hababam Sınıfı, 1975.	❖ Disrespectful and Rude Behaviour (Taking the teacher's desk during the inspection; Insulting the students; Teasing the students; Violence against the students)
2. Hababam Sınıfı Sınıfta Kaldı, 1976.	❖ Low intellectual capacity (Unintelligent questions and behaviours; An authority figure with weaknesses who can be easily overthrown) ❖ Monotonous personality structure (Repetitive behaviours) ❖ Mental and psychological health disorders (An educator with mental health issues; Irritable, reactive, unstable)
3. Hababam Sınıfı Uyanıyor, 1977.	❖ Monotonous personality structure (An educator who asks only the same type of questions, who expects to receive the same answers as she/he wanted) ❖ Mental and psychological health disorders (Irritable and reactive)
4. Hababam Sınıfı Tatilde, 1977.	❖ Low intellectual capacity (Unable to understand events and the answers given to questions in their true context; Intellectually deficient) ❖ Mental and psychological health disorders
5. Hababam Sınıfı Merhaba 2003.	❖ A personality structure that is prejudiced, suspicious, and distrustful of others. ❖ Rigid, authoritarian, and overly rule-bound
6. Bir Dağ Masalı, 1967.	❖ A personality structure that is prejudiced, suspicious, and distrustful of others. ❖ Rigid, authoritarian, and overly rule-bound ❖ Those who prioritise and enforce laws and regulations above everything else.
7. Öğretmen, 1988.	❖ Rigid, authoritarian, and overly rule-bound ❖ A person, prioritising and enforcing laws and regulations above everything else.
8. Hakkari'de Bir Mevsim, 1982.	❖ Rigid, authoritarian, and overly rule-bound ❖ Lacking sentimentality and overly realistic ❖ Cold, distant, and overly formal behaviours
9. Paydos, 1968.	❖ A personality structure that is prejudiced, suspicious, and distrustful of others. ❖ Accusatory and judgmental ❖ Cunning and insidious ❖ A monotonous, one-sided personality structure that thinks and evaluates in a single-minded way.
10. Okul, 2004.	❖ A personality structure that is prejudiced, suspicious, and distrustful of others. ❖ Rigid, authoritarian, and overly rule-bound ❖ Unforgiving and harsh-mannered ❖ Accusatory and judgmental
11. Öğrenci İşleri, 2015.	❖ Hasty and task-oriented ❖ Cold, distant, and overly formal behaviours ❖ Rude and Impolite ❖ Arrogant ❖ Rigid, authoritarian, and overly rule-bound ❖ A personality structure that is prejudiced, suspicious, and distrustful of others. ❖ Accusatory and judgmental
12. Bitirimler Sınıfı, 1975.	❖ Rigid, authoritarian, and overly rule-bound ❖ Accusatory and judgmental ❖ A personality structure that is prejudiced, suspicious, and distrustful of others. ❖ Unable to analyse events, having difficulty establishing cause-and-effect relationships ❖ A traditional essentialist approach to education

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

…. Table 3.

Film Title and Year	Negative Characteristics
13. Hıçkırık 1, 1953.	❖ Negative imagery has not been used in the film.
14. Hıçkırık 2, 1965.	❖ Negative imagery has not been used in the film.
15. Sınıfta Şenlik, 1975.	❖ Rude and impolite behaviours ❖ Rigid, authoritarian, and overly rule-bound ❖ Accusatory and judgmental ❖ A traditional essentialist approach to education ❖ Violence against the students ❖ Behaviours that signal mental health and psychological disorders
16. Şaşkın Damat, 1975.	❖ Low intellectual capacity ❖ Unable to understand events and answers to questions in their true context ❖ Intellectually deficient ❖ Naive and foolish appearance

Table 3 details the negative characteristics of education inspectors in the analysed films, revealing negative representation in a total of 14 films among those examined. However, two of these 14 films feature both positive and negative character traits. Negative character traits were not present in only two films. The films with the most negative character traits are, in order, *Öğrenci İşleri, Sınıfta Şenlik,* and *Bitirimler Sınıfı*.

Table 4. Distribution of Unfavourable Image Features by Themes and Sub-themes

Theme	Sub-themes	Coding	Frequency
Unfavourable Characteristics of Inspectors' Image	Rigid, authoritarian, and overly rule-bound	Strict; authoritarian; rule-bound; overly formal, unforgiving of mistakes; harsh attitude; strictly enforces laws and regulations; essentialist and duty-oriented; accusatory; judgmental and punishing.	10
	Prejudiced, suspicious, and distrustful of others.	Prejudiced; suspicious; lacking trust in others.	5
	Mental and psychological health disorder	Over-reacting, unstable, and irritable	4
	Impolite Behaviours	Rude, disrespectful, and arrogant.	3
	Low intellectual capacity	Intellectually weak and inadequate; easily manipulated; naive; difficulty understanding; asking monotonous and strange questions; and misperceiving.	3

Table 4 categorizes the unfavourable image features of education inspectors into specific themes and sub-themes, providing a quantitative look at how these negative portrayals are distributed across the analysed films. The data reveals that the most dominant negative trait is being rigid, authoritarian, and overly rule-bound, which appeared with a frequency of 10. Other significant negative categories include being prejudiced and suspicious (f=5), as well as exhibiting signs of mental and psychological health disorders (f=4).

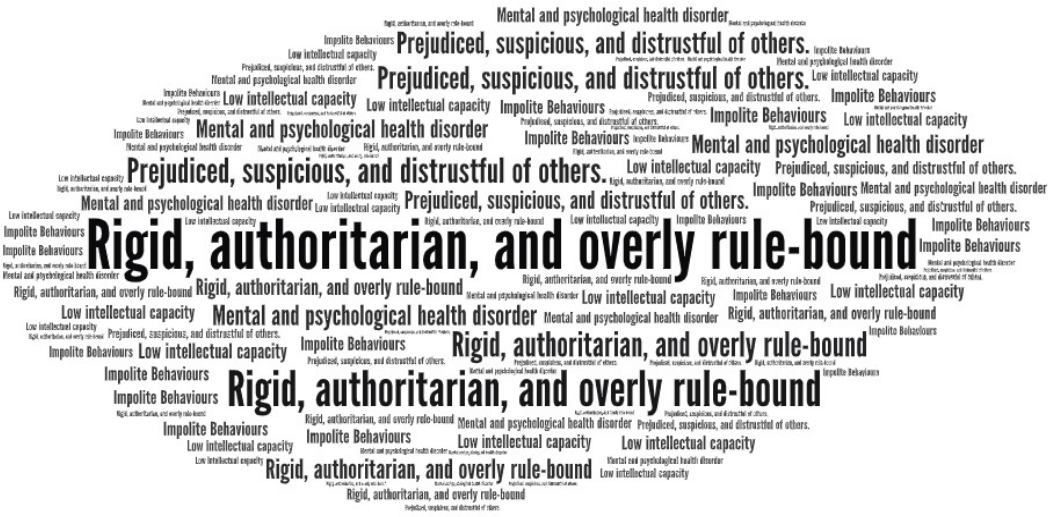

Figure 2. *Unfavourable Characteristics through Word Cloud.*

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Figure 2 shows the unfavourable image characteristics of education inspectors. According to Figure 2, the most dominant terms are being rigid, authoritarian, and overly rule-bound, which reflect the most common negative stereotypes identified in the research. Other significant attributes prominently displayed include being prejudiced, suspicious, judgmental, and irritable.

Findings on Communication Styles of Education Inspectors with School Stakeholders

The following sections explain the communication styles adopted by education inspectors towards school managers, teachers, and students, based on observations from 16 films. Accordingly, our study found that education inspectors adopt a situational communication style when engaging with school managers, teachers, and other information sources. While inspectors mainly prefer an *assertive* style in their conversations with school managers and teachers, they tend to use a more *aggressive* style when communicating with students. The observation data on the communication styles of inspectors with school managers, teachers, and students, as depicted in the films, are presented in Table 5.

Table 5. Observation data in the films regarding inspectors' communication styles with school managers, teachers, and students.

	Film Title and Year	*Communication Styles with;*		
		School Managers	***Teachers***	***Students***
1.	Hababam Sınıfı, 1975.	Assertive	Assertive	Aggressive
2.	Hababam Sınıfı Sınıfta Kaldı, 1976.	Assertive	Passive-aggressive	Aggressive
3.	Hababam Sınıfı Uyanıyor, 1977.	Assertive	Assertive	Aggressive
4.	Hababam Sınıfı Tatilde, 1977.	Assertive	-	Aggressive
5.	Hababam Sınıfı Merhaba, 2003.	Assertive	Passive-aggressive	Aggressive
6.	Bir Dağ Masalı, 1967.	-	Assertive	Assertive
7.	Öğretmen, 1988.	Assertive	Manipulative	Assertive
8.	Hakkari'de Bir Mevsim, 1982.	-	Assertive	-
9.	Paydos, 1968.	-	Aggressive	-
10.	Okul, 2004.	Aggressive	Aggressive	-
11.	Öğrenci İşleri, 2015.	Assertive	-	Aggressive
12.	Bitirimler Sınıfı, 1975.	-	Assertive	Assertive
13.	Hıçkırık 1, 1953.	-	Assertive	Assertive
14.	Hıçkırık 2, 1965.	-	Assertive	Assertive
15.	Şaşkın Damat, 1975.	-	Assertive	Assertive
16.	Sınıfta Şenlik, 1975.	Assertive	Assertive	Aggressive

Table 5 reveals that inspectors predominantly prefer an *assertive* communication style in their interactions with school managers. Accordingly, in eight of the films, inspectors adopt an *assertive* communication style towards school managers, while in only one film, an *aggressive* communication style. However, inspectors' communications are deemed to be more diverse towards teachers. In nine films, the inspectors adopt an *assertive* communication style towards teachers; in two films, they use an *aggressive* style; in two others, a *passive-aggressive* style; and in one film, a *manipulative* style. On the other hand, inspectors' communications seem to be more aggressive towards students. In seven films, inspectors adopt an *aggressive* communication style towards students, whereas in six they adopt an *assertive* style**.**

a) The Communications Styles between School Managers and Education Inspectors

Nine out of the 16 films included in the study feature a scene involving education inspectors and school managers. In their communication with school managers, education inspectors mainly adopt an *assertive* communication style, which involves a more equal and balanced approach. The assertive style is characterised by confidence, initiative, and self-assurance, resulting in a more balanced, goal-oriented, and effective means of communicating (Pipaş & Jaradat, 2010). In many of the films examined (*Hababam Sınıfı Sınıfta Kaldı; Hababam Sınıfı Uyanıyor; Öğretmen; Sınıfta Şenlik*), inspectors engage with school managers in a more respectful, understanding, and polite manner.

b) The Communications Styles between Teachers and Education Inspectors

Of the 16 films included in the study, 14 feature communication between education inspectors and teachers. The findings indicate that inspectors' communication styles are mostly assertive towards teachers. However, in some cases, this communication style is replaced by *aggressive, passive-aggressive*, and *manipulative* communication styles characterised by behaviours such as insensitivity, judgment, prejudice, and planned manipulation.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Therefore, the communication style of the inspectors towards the teachers shifts from politeness to a more sensitive, *passive-aggressive* style in some films (*Hababam Sınıfı Sınıfta Kaldı; Hababam Sınıfı Merhaba*); while in *Paydos* and *Okul*, it reaches more extreme levels with an *aggressive* communication style that includes judgmental and prejudiced behaviours. In the film *Öğretmen,* the inspector adopts a *manipulative* communication style to mislead the teacher, validating his preconceived notions and ultimately achieving his desired outcome.

An assertive communication style emphasises a balance and equality between both parties. On the other hand, an aggressive communication style represents a self-centred or more selfish approach. In this style, individuals tend to exhibit judgmental and confrontational behaviours without considering others' thoughts or feelings (Yapıcı, 2021). As seen in inspectors' communication with school managers, they also tend to prefer a more equal and balanced approach with teachers, using an *assertive* style.

c) The Communications Styles between Students and Education Inspectors

In their interactions with students, inspectors tend to adopt not only an *assertive* but also an *aggressive* style that is more condescending, commanding, angry, and more confrontational, imposing their own opinions.

Of the 13 films featuring dialogues between inspectors and students, seven displayed an *aggressive* communication style, while six exhibited an *assertive* approach. In films like *Hababam Sınıfı Uyanıyor* and *Öğrenci İşleri*, the inspectors adopted an aggressive style characterised by a condescending, commanding, and angry demeanour, the imposition of their own opinions, and a more confrontational attitude. Conversely, in films such as *Öğretmen* and *Hıçkırık 2*, they demonstrated a condescending, assertive communication style emphasising respect, love, compassion, understanding, and politeness.

Discussion, Conclusion, and Recommendations

The current research reveals that in Turkish cinema, education inspectors are mostly depicted with negative image characteristics such as being authoritarian, lacking empathy, incompetent, rule-bound, and ununderstanding. These vocational representations in the films differ by genre: in comedies, inspectors are mostly caricatured, while in dramas, they are depicted as rule-bound, defenders of the system, and bureaucratic.

Additionally, it should be mentioned that the prevalence of the *Hababam Sınıfı* series within the sixteen-film sample may have introduced a genre-specific bias, potentially skewing the findings in favour of comedy's stylistic traditions. Because the comedy genre often uses caricature and exaggeration for humorous effect, the dominance of these specific instalments probably increased the results regarding inspectors' perceived incompetence, low intellectual capacity, or psychological instability. Consequently, while these portrayals provide important insights into how authority is portrayed in films, the general negative image found in this study may be partially rooted in the narrative tropes of comedy rather than representing a uniform trend throughout all Turkish film genres.

Various academic studies on the image of education inspectors also reveal that they are mostly depicted in negative terms as controllers, supervisors, and punishers (Yıldırım & Yürek, 2025). This negative collective outlook of inspectors exists among educators and affects their image in unfavourable ways (Arabacı & Akar, 2010; Çelik, 2020; Demirtaş & Kılınç, 2018; Taş, 2023; Yılmaz, 2017). Inspectors, however, have a number of counter criticisms about the inspection system and this unfavourable image. These include the fact that academic studies on inspectors only address their image from the viewpoint of teachers and school managers, that they contain stereotypical prejudices towards inspections and inspectors, that academic circles do not accurately perceive their profession, and that inspectors' opinions are not given enough space in academic studies on inspectors (Bozak, Seraslan, & Çakır, 2017; Kayıkçı, 2005; Sarpkaya, 2004). Furthermore, many inspectors, when defining their profession, are likely to highlight competencies such as impartiality, openness to change, and communication skills as ideal professional qualities within the framework of professional knowledge, experience, and qualifications (Bozak, 2017).

While inspectors believe their self-image is inaccurate and biased, their image among educational stakeholders varies considerably, as reflected in many film scenes analysed in the study. This may be attributed to several factors, including the profession's control and supervision-focused nature, the extensive scope of authority and responsibility, the formal character of the role, and the obligation of

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

inspectors to perform multiple tasks simultaneously. However, this gap between their professional self-perception and how they are viewed by the public highlights a significant disparity in the image management of education inspectors.

Image is an abstract perceptual process consisting of impressions, and these impressions must be well managed for a person to form a self-image (Bakan, 2005; Baykasoğlu, Dereli, Sönmez, & Yağcı, 2004; Doğan & Kılıç, 2009). Furthermore, it is likely to change societal views of a vocation over time (Polat & Arslan, 2015). In the field of educational institution inspections, image management is critically important due to its considerable career potential. Although the formal nature of inspections presents certain drawbacks for image management, there are various viewpoints that can be utilised effectively. Similarly, among education inspectors, there are numerous bureaucrats and politicians, such as Hasan Ali Yücel, who served as Minister of National Education, as well as a significant number of poets and writers. For instance, literary figures such as Ahmet Hamdi Tanpınar, Sabahattin Rahmi Eyüboğlu, Ahmet Kutsi Tecer, Ali Canip Yöntem, Cahit Külebi, and Reşat Nuri Güntekin also previously worked as education inspectors, and obviously, their professional experiences significantly contributed to the successful creation of their literary works. Therefore, this study argues that the names of well-known poets and writers can effectively reshape the unfavourable image of education inspectors by highlighting the profession's positive, intellectual qualities.

Professional and civil society organisations in the field of educational inspection can also make significant contributions to the positive development of a profession's image. Our study argues that such organisations need to take a more active role in both promoting the profession's core values and curating its public face. For example, in some of the films examined in this study, the image of the inspector is portrayed alongside similar negative stereotypes. It has also been observed that the narratives in some of these scenes are exaggerated, contrary to real life, and quite distant from reality. Professional organisations should assess such portrayals in films and, by issuing statements through the press and media, prevent events that negatively impact the image of the inspectorate profession.

Our findings indicate that while inspectors adopt a confident communication style with school managers and teachers, their interactions with students are characterised by both confident and, more frequently, aggressive communication. In these films, many of the problematic situations inspectors face while carrying out their duties arise from teachers and students. The films suggest that inspectors communicate in a confident, respectful, and courteous manner towards school managers, whom they see as representing institutional and official authority, while demonstrating an aggressive communication style towards students, who should be the main focus of the education system. The research reveals that, while the portrayal of inspectors in films criticises the essentialist educational philosophy of the era and places education inspectors at the centre of this criticism, the communication styles exhibited by education inspectors in many films are more often used as a tool for general social and political criticism of the period than for reflecting reality.

Communication style plays a central role in shaping professional image. First impressions—formed through appearance, tone, and interaction patterns—strongly influence how a profession is perceived. These findings reveal how cinema contributes to the public construction of the inspector's professional image. They also demonstrate the media's broader role in shaping societal understanding of the profession. An assertive communication style, conducted within a framework of respect and courtesy, is likely to contribute much more to image management than a condescending, judgmental, and aggressive style. Therefore, when professional roles are represented in fictional media such as cinema, the characters' communication style is deemed a fundamental determinant of the image the audience forms of them.

The current study presents important findings on how the social image of a profession is crafted and perceived through cinema, both positively and negatively, from the perspectives of educational management and communication. Additionally, based on these findings, the study provides recommendations for education inspectors, academics, and other parties specialising in communication and educational management.

1. Professional and civil society organisations in the field of educational inspection should take a more active role in shaping the profession's image. For example, well-known poets and writers who previously worked as education inspectors can be utilised to improve the unfavourable image of education inspectors by emphasising the profession's positive, intellectual qualities. Additionally, professional

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

organisations should evaluate portrayals in films, the press, and other media that harm the profession's image, and inform the public about misconceptions to help manage the professional image effectively.

2. Proactive cooperation with the media and cinema can be established. Considering the power of cinema and television in image building, inspectors should not be portrayed solely as *punitive* figures. Professional organizations can take on advisory roles by collaborating with screenwriters and directors to ensure that inspector characters are depicted in a more realistic, guidance-oriented, and multidimensional manner.

3. Reforms can be made at the educational and policy levels. Courses such as image management, crisis communication, and public relations should be added to the professional training curricula or in-service training programs of inspectors. This enables inspectors to proactively manage their personal images and, consequently, their professional reputation in the field.

4. Comparative and multidisciplinary studies of image management and communication styles through cinema films across professions in medicine, education, engineering, and the military can make significant contributions to management and communication research.

Ethical Statement

During the preparation of the study titled *"Inspectors under Focus: Education Inspectors' Image and Communication Styles in Turkish Cinema"*, scientific principles, ethical standards, and citation rules were strictly followed; no falsification was made on the collected data, and this study has not been submitted to any other academic publication venue for evaluation. Ethics committee approval is not required for this research.

Etik Beyan

"Eğitim Müfettişleri Mercek Altında: Türk Sinemasında Eğitim Müfettişlerinin İmajı ve İletişim Tarzları" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırmada etik kurul kararı zorunluluğu bulunmamaktadır.

Statement of Authors' Contribution Rate

The authors contributed equally to the study.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı

Yazarların çalışmadaki katkı oranları eşittir.

Conflict of Interest Statement

There is no potential conflict of interest in this study.

Çatışma Beyanı

Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Funding

No financial support was received from any institution or organization for this study.

Finansman

Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Statement on the Use of Artificial Intelligence and Related Tools

No artificial intelligence or related tools were used in the preparation of this article.

Yapay Zeka ve Türleri Kullanım Beyanı

Bu makalenin yazımında yapay zeka ve türleri kullanılmamıştır.

Data Sharing Statement

We declare that the data of this study may be shared upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, in accordance with the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy."

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Veri Paylaşım Beyanı

Bu çalışmanın verileri, bulguların doğrulanması amacıyla makul bir talep üzerine "etik ilkeler ve yayın politikası"nın ilgili kısımında belirtilen şartlara göre paylaşabileceğimizi beyan ederiz.

Note

This study is an extended version of the paper entitled "The Image of the Education Inspector in Turkish Cinema," which was presented orally at the "UMTEB-XVII International Scientific Research Congress" held in Prague, Czech Republic, on May 4–6, 2025.

Not

Bu çalışma, 4–6 Mayıs 2025 tarihlerinde Çek Cumhuriyeti'nin Prag kentinde düzenlenen "UMTEB-XVII Uluslararası Bilimsel Araştırma Kongresi"nde sözlü olarak sunulan "Türk Sinemasında Eğitim Müfettişinin İmgesi" başlıklı makalenin genişletilmiş bir versiyonudur.

References

Akcan, E., & Polat, S. (2016). Eğitim konulu Türk filmlerinde öğretmen imajı: Öğretmen imajına tarihi bakış. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, 22(3), 293–320. https://doi.org/10.14527/kuey.2016.012

Arabacı, İ. B., & Akar, H. (2010). Eğitim müfettişlerinin bazı sosyal, demografik ve mesleki özelliklerine göre mesleki tükenmişlik düzeylerinin belirlenmesi. Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi, 15, 78-91. https://izlik.org/JA64BA92FX

Aziz, A. (2015). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri ve Teknikleri. 10. Basım. Ankara: Nobel Yayıncılık.

Bakan, Ö. (2005). Kurumsal İmaj. Tablet Kitabevi: Konya.

Baykasoğlu, A., Dereli, T., Sönmez, A. İ., & Yağcı, E. (2004). İmaj Yönetimi. Sosyal Bilimler Dergisi, 1(1). https://izlik.org/JA88YL67WY

Bourne, E. J. (2020). The Anxiety and Phobia Workbook. Revised & updated seventh edition. New Harbinger Publications, Inc. Oakland, Canada.

Bozak, A. (2017). Maarif Müfettişlerinin Denetim Sistemi Hakkında Yapılan Yasal Düzenlemelere ve Müfettişlik Mesleğine İlişkin Görüşleri. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14(38), 90-110. https://izlik.org/JA46WK44PM

Bozak, A., Seraslan, D., & Çakır, E. (2017). Maarif müfettişlerinin denetim sistemi hakkında yapılan akademik çalışmalara ilişkin görüşleri. İlköğretim Online, 16(2), 453-468. https://doi.org/10.17051/ilkonline.2017.304710

Bulduklu, Y. (2015). İmaj Yönetimi Yaklaşımlar, Taktikler, Stratejiler, Literatürk Academia, Konya.

Çelik, M. (2020). Eğitim müfettişlerinin öğretmenler üzerindeki etkileri: Algı ve beklentiler. Eğitim ve Bilim Dergisi, 45(2), 123-138. https://doi.org/10.15390/EB.2020.8753.

Demir, K. (2003). İmaj Yönetimi. Ankara: Sandal Yayınları.

Demirtaş, H., & Kılınç, A. (2018). Eğitim denetimi ve öğretmen algıları: Bir durum çalışması. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, 24(1), 45-68. https://doi.org/10.14527/kuey.2018.004

Doğan, S., & Kılıç, S. (2009). Örgütlerde "İzlenim Yönetimi Davranışı" Üzerine Kavramsal Bir İnceleme. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 23(3), 53-83. https://izlik.org/JA45UR78TC

Efendioğlu, E. (2013). Türk Sinemasında Öğretmen İmajı [Master's thesis]. Yeditepe University Institute of Social Sciences, Istanbul.

Engin, E. (2014). Kurum İmajı Çerçevesinde Kimlik, İmaj ve İtibar İlişkisine Genel Bir Bakış, in Aydınalp, G.I. (Ed), Image Production (pp. 1-16). Nobel Publications, Ankara.

Göker, N., & Göker, G. (2014). Sinemada Alternatif Kadın Temsilleri: Stepford Kadınları, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 24(2), 221-237. https://izlik.org/JA73TZ73UC

Guba, E.G. (1981). Criteria for assessing the trustworthiness of naturalistic inquiries. ECTJ 29, 75–91. https://doi.org/10.1007/BF02766777

Karagözoğlu, A. (2023). Cumhuriyet'in ilk yıllarında eğitimde teftiş: "Bir müfettiş nasıl hareket etmeli?" teftiş rehberi örneği. Çağdaş Yönetim Bilimleri Dergisi, 10 (1), 1–22. https://izlik.org/JA53WE28ZP

Karahan, A. H. (2008). Türk Toplumunda İmam, İmam İmajı. [Master's thesis] Marmara University Institute of Social Sciences, İstanbul.

Karaköse, T. (2012). Kurumların DNA'sı İtibar ve Yönetimi. 2nd Edition, Nobel Publishing, Ankara.

Kayıkçı, K. (2005). Millî Eğitim Bakanlığı müfettişlerinin denetim sisteminin yapısal sorunlarına ilişkin algıları ve iş doyum düzeyleri. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, 44(44), 507-527. https://izlik.org/JA48MF87HW

Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1986). But is it rigorous? Trustworthiness and authenticity in naturalistic evaluation. New directions for program evaluation, 1986(30), 73-84. https://doi.org/10.1002/ev.1427

Menekşe, Ö. (2004, November 5-7). Türk Sinemasında Din ve Din Adamı İmaji [Conference presentation]. 2nd International Congress on Religious Publications, pp. 45-68. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://isamveri.org/pdfdrg/D145042/2005/2005_MENEKSEO.pdf

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Özeren, A. (2019). Anne-baba rollerinin Türk dizilerinde temsili [Master's thesis] Marmara University Institute of Social Sciences, İstanbul.
Patton, M. Q. (2014). Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri (Translation by M. Bütün & S. B. Demir). Pegem Publications, Ankara.
Pipaş, M. D., & Jaradat, M. (2010). Assertive communication skills. Annales Universitatis Apulensis Series Oeconomica, 12(2), 649-656. DOI: 10.12691/ajnr-6-6-27
Polat, S., & Arslan, Y. (2015). Örgütsel yaşamda imaj: Geliştirme ve yönetimi (1st Edition). Nobel Publications, Ankara.
Ryan, M., & Kellner, R. (1997). Politik Kamera. (Translation by E. Özsayar), Ayrıntı Publications, İstanbul.
Sak, R., Şahin Sak, İ. T., Öneren Şendil, Ç., & Nas, E. (2021). Bir araştırma yöntemi olarak doküman analizi. Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi, 4(1), 227-256. https://doi.org/10.33400/kuje.843306
Sarpkaya, R. (2004). İlköğretim denetmenlerinin denetim sürecinde karşılaştıkları sorunlar. SDÜ Burdur Eğitim Fakültesi Dergisi, 5(8),114-129. https://www.researchgate.net/publication/324648517
Shenton, Andrew. (2004). Strategies for Ensuring Trustworthiness in Qualitative Research Projects. Education for Information. 22. 63-75. https://doi.org/10.3233/EFI-2004-22201
Şişman, M. (2002). Örgütler ve Kültürler. Pegem Publications, Ankara.
Syed, M., & Nelson, S. C. (2015). Guidelines for establishing reliability when coding narrative data. Emerging Adulthood, 3(6), 375–387. https://doi.org/10.1177/2167696815587648
Taş, H. (2023). Türk eğitim sisteminde denetim alt sisteminin yapılanma sorunsalı ve bir model önerisi. Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama, 14(27), 169-196. https://doi.org/10.58689/eibd.1194319
Topakoğlu, İ. & Canlı, S. (2022). Sinema ve Öğretmen İmajı: Türk Filmlerinin Kadın ve Erkek Öğretmen İmajı Açısından İncelenmesi. Başkent University Journal of Education, 9 (1), 48–63.
Uysal, G. G. (2019). Halkla İlişkilerde İmaj Yönetimi: Sanatçı Kimliği Üzerine Bir İnceleme. [Master's thesis] Marmara University Institute of Social Sciences, İstanbul.
Uzuner, Y. (2005). Özel Eğitimden Örneklerle Eylem Araştırmaları. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi, 6(02), 1-13. https://doi.org/10.1501/Ozlegt_0000000092
Varol, A. (2019). Sinemada imaj üretimi: Türk ve Amerikan polisinin 2000 yılı sonrası filmlerdeki imajları üzerine bir karşılaştırma (Master's thesis). Selçuk University Institute of Social Sciences, Konya.
Yapıcı, M. (2021). İletişim Becerileri. Eğiten Publications, Ankara.
Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2021). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri (12. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
Yıldırım, K. (2010). Nitel Araştırmalarda Niteliği Artırma. İlköğretim Online, 9(1), 79-92. https://izlik.org/JA67AK52ZH
Yıldırım, M. & Yürek, U. (2025). Eğitim Müfettişlerinin Mesleki İmajları Üzerine Metaforik Bir Çalışma. Buca Eğitim Fakültesi Dergisi, 2025 (66), 4149-4167. DOI: 10.53444/deubefd.1637328
Yılmaz, T. (2017). Öğretmenlerin müfettiş algıları: Otorite mi rehber mi? Eğitim Denetimi Araştırmaları Dergisi, 33(1), 67-81. https://doi.org/10.31039/jedu.2017.03301

GENİŞ ÖZET

Eğitim müfettişleri, eğitim sisteminin niteliğini artıran ve işleyişini düzenleyen temel aktörlerdir. Bir mesleğin kamuoyundaki imajı, toplumun o meslek grubuna yönelik algılarını şekillendirmekte ve bu algılar sadece bireysel karşılaşmalarla değil, aynı zamanda sinema gibi kitle iletişim araçları ve kültürel temsiller yoluyla da inşa edilmektedir. Literatür incelendiğinde öğretmen ve yönetici imajı üzerine pek çok çalışma yürütülmüş olmasına karşın, eğitim müfettişlerinin sinema filmlerindeki temsilleri ve bu mecradaki imajları üzerine bugüne kadar kapsamlı bir akademik araştırmaya rastlanmamıştır. Buradan hareketle gerçekleştirilen bu çalışma, Türk sinemasında eğitim müfettişlerinin imajını ve iletişim tarzlarını inceleyerek eğitim literatürüne özgün bir katkı sunmayı amaçlamaktadır. Sinema, görsel ve işitsel unsurları birleştirerek izleyici üzerinde duygusal ve bilişsel etkiler yaratma gücüne sahip olduğu için gerçekliği hem temsil eden hem de yeniden kurgulayan bir araçtır. Araştırma, 1953 ile 2015 yılları arasında çekilen ve eğitim müfettişi karakteri içeren 16 Türk filmini doküman analizi yöntemiyle sistematik olarak incelemiştir. Bu filmler, karakterlerin ekranda görünme süreleri, profesyonel imajları ve iletişim tarzlarının gözlemlenebilirliği gibi kriterlere dayalı amaçlı örnekleme yöntemiyle seçilmiştir. Veri toplama sürecinde, müfettişlerin kişisel ve mesleki imaj özelliklerini tanımlayan bir form ile yöneticiler, öğretmenler ve öğrencilerle olan iletişim tarzlarını belirleyen ikinci bir gözlem formu kullanılmıştır. İletişim tarzları analiz edilirken *pasif, saldırgan, pasif-agresif, manipülatif* ve *iddialı* olmak üzere beş temel kategori esas alınmıştır. Araştırma bulguları, Türk sinemasında eğitim müfettişlerinin ağırlıklı olarak olumsuz özelliklerle tasvir edildiğini ortaya koymaktadır; incelenen 16 filmden 12'sinde olumsuz kişisel ve mesleki imaj özellikleri baskındır. Müfettişler genellikle otoriter, empati yoksunu, yetersiz, katı kurallara bağlı ve anlayışsız karakterler olarak sunulmaktadır. Bu olumsuz imajın alt temaları incelendiğinde, müfettişlerin sert, cezalandırıcı, önyargılı, şüpheci ve hatta bazen ruh sağlığı bozuk veya düşük entelektüel kapasiteye sahip figürler olarak karikatürize edildiği görülmektedir. Özellikle komedi türündeki filmlerde müfettiş karakterleri genellikle alay konusu edilirken, dram türündeki filmlerde sistemin katı savunucusu ve bürokratik engellerin temsilcisi olarak

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

gösterilmektedir. Buna karşılık, müfettişlere dair olumlu imaj özellikleri oldukça sınırlı kalmakta ve genellikle sahnelerin başlangıcında iyi giyimli olma, resmiyet, selamlaşma ve nezaket kurallarıyla sınırlandırılmaktadır. Olumlu özellikler arasında iyi giyimli olma en sık rastlanan özellik iken; güler yüzlü, saygılı ve iyi bir gözlemci olma gibi nitelikler de sınırlı sayıda filmde tespit edilmiştir. Ancak bu olumlu başlangıçlar, sahnelerin ilerleyen bölümlerinde genellikle yerini gerçeklikten uzaklaşan ve müfettişlik mesleğinin saygınlığıyla bağdaşmayan olumsuz davranışlara bırakmaktadır. Eğitim müfettişlerinin iletişim tarzları incelendiğinde, muhatap alınan kişiye göre değişen durumsal bir yaklaşım sergilendiği görülmüştür. Müfettişlerin okul yöneticileriyle olan iletişimlerinde büyük oranda *iddialı* bir tarz benimsedikleri, daha eşitlikçi, saygılı ve özgüvenli bir tutum sergiledikleri saptanmıştır. Bu durum, yöneticilerin kurumsal ve resmi otoriteyi temsil etmesiyle ilişkilendirilmektedir. Öğretmenlerle olan iletişimde de iddialı tarz ön planda olsa da bazı filmlerde bu tarz yerini yargılayıcı, önyargılı ve duyarsız davranışları içeren *saldırgan, pasif-agresif* veya *manipülatif* iletişim biçimlerine bırakmaktadır. Örneğin, *Öğretmen* filminde müfettişin öğretmen üzerinde önceden oluşmuş yargılarını doğrulamak için manipülatif bir tarz kullandığı gözlemlenmiştir. Müfettişlerin en sorunlu iletişim alanı ise öğrencilerle olan ilişkileridir. İncelenen filmlerin çoğunda müfettişlerin öğrencilere karşı küçümseyici, emredici, öfkeli ve çatışmacı bir *saldırgan* iletişim tarzı benimsediği görülmektedir. Eğitim sisteminin odağında olması gereken öğrencilere yönelik bu sert ve kaba tutum, sinemada müfettiş imajının en karanlık yönlerinden birini oluşturmaktadır. Çalışmanın tartışma ve sonuç kısmında, sinemadaki bu abartılı ve çoğu zaman gerçeklikten kopuk temsillerin, toplumun müfettişlik mesleğine yönelik algısını derinden etkilediği vurgulanmaktadır. Filmlerdeki müfettiş karakterleri, dönemin esasici eğitim felsefesini eleştirmek için bir araç olarak kullanılmakta ve eğitim sistemine yönelik tepkiler müfettiş figürü üzerinden somutlaştırılmaktadır. Ayrıca, müfettişlerin iletişim tarzları ve imajları, sadece eğitimle sınırlı kalmayıp dönemin genel siyasi ve toplumsal eleştirilerini dile getirmek için bir enstrüman işlevi görmektedir. Müfettişlerin kendi mesleki algıları ile sinemadaki temsilleri arasındaki bu derin uçurum, mesleki imaj yönetiminin ne kadar kritik bir ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Müfettişlerin kendilerini tarafsız, değişime açık ve rehberlik odaklı profesyoneller olarak tanımlamalarına rağmen, sinemada kontrol ve ceza odaklı figürler olarak yansıtılmaları mesleki motivasyonu ve saygınlığı olumsuz etkileyebilir. Araştırmada, bu olumsuz imajın iyileştirilmesi için somut öneriler sunulmaktadır. Meslek kuruluşlarının ve sivil toplum örgütlerinin, müfettişlik mesleğinin gerçek niteliklerini tanıtmak ve sinemadaki hatalı temsillerle mücadele etmek için daha aktif bir rol üstlenmesi gerekmektedir. Bu noktada, geçmişte eğitim müfettişliği yapmış olan Reşat Nuri Güntekin, Ahmet Hamdi Tanpınar ve Cahit Külebi gibi tanınmış yazar ve şairlerin entelektüel kimliklerinden faydalanılarak mesleğin olumlu ve kültürel yönlerinin ön plana çıkarılması önerilmektedir. Ayrıca, sinemada karakterlerin iletişim tarzlarının izleyicinin imaj oluşumunda temel belirleyici olduğu göz önüne alındığında, müfettişlerin nezaket ve saygı çerçevesinde yürütecekleri iddialı bir iletişim stilinin imaj yönetimine büyük katkı sağlayacağı açıktır. Sonuç olarak, çalışma bir mesleğin toplumsal imajının sinema yoluyla nasıl inşa edildiğini disiplinler arası bir bakış açısıyla ortaya koyarken hem eğitim politikası yapıcılarına hem de medya içerik üreticilerine önemli veriler sunmaktadır. Bu tür çalışmaların farklı meslek grupları için de yapılmasının, yönetim ve iletişim araştırmalarına anlamlı katkılar sağlayacağı öngörülmektedir.

Appendix A. *Evaluating Trustworthiness*

Evaluative criteria	**Description**	**Study Evaluation Followed by the Authors**
Credibility	Evaluation of the findings by providing a credible interpretation of the collected data in the study.	Two distinct observation forms were used, the aims of which were to depict the education inspectors' behaviours and attitudes in a broader perspective to ensure credibility. In addition, the verbal sentences in the film scenes were transformed into text, descriptively analysed, and coded around images and communication styles to evaluate the research questions.
Transferability	Applicability of the study's findings beyond the scope of the study to broader perspectives and relevance.	To ensure transferability, a detailed first-order analysis and a depiction of the film scenes were provided. Furthermore, quotes from related film scenes were included. By providing sufficient background for readers, it aims to help them apply these findings across different inspectorate fields and professions through comparative discussions.
Dependability	Evaluation of the study's data collection and analysis through a theoretical research framework.	Dependability aims to ensure a shared understanding of the phenomenon or subject being studied by using interrater reliability and interrater agreement techniques (Syed & Nelson, 2015). Accordingly, the scenes were coded by two academics, and the current themes and sub-themes were formed through focus group meetings.
Confirmability	Assessment of how the study findings are consistent and supported by the collected data	The films in the study were shared with academics, who were asked to evaluate whether the sample was consistent with the study's scope. Based on the feedback, some films with scenes of other fields inspectors, rather than education inspectors, were excluded from the sample. The study's consensus among researchers and academics is that the analysis and theoretical models are likely to accurately reflect the data observed in the study sample.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3
MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3
ISSN: 1694-7215
Research Paper / Araştırma Makalesi

Instagram Reels Engagement Drivers: Machine Learning Insights into Celebrities and Brands

Elif Hasret KUMCU[1], & Vesile ÖZÇİFÇİ[2]

Abstract

The paper explores the major motivators of user interaction on Instagram Reels, a rising short video form in digital marketing. Despite the central role played by Reels in content strategies, there is still minimal empirical research on which specific features are relevant in driving the engagement. To fill this gap, we analyzed 438 Instagram Reels of global celebrities and brands in the period from January to March 2024. A combination of exploratory data analysis with a Random Forest regression model was applied in a specific way so that it could estimate the importance of the features and find the most significant predictors of the engagement rate. These were the ranked features, which then were the input of a K-Means clustering analysis which indicated patterns of content that were linked to different degrees of audience response. The results indicate that celebrity and brand presence is the most influential factor (22.10% importance), followed by content type (19.03%), age representation (16.27%), and human activity (16.16%). In contrast to common assumptions, the findings show that neutral emotional tone generates the highest engagement, while positive tone yields the lowest, suggesting that authenticity and subtle emotional expression may be more effective than overt positivity in short-form video contexts. The combination of machine learning methods and traditional engagement theory within the study gives practical recommendations to the marketer and will create a clear, reproducible map of research on short-form video analytics in the future.

Keywords: Instagram Reels, Digital marketing, Engagement Rate, Machine Learning, Social Media Marketing

Instagram Reels Etkileşimini Artıran Faktörler: Ünlüler ve Markalar Hakkında Makine Öğrenmesi İçgörüleri

Öz

Bu çalışma, dijital pazarlamada yükselen kısa video formatlarından biri olan Instagram Reels üzerinde kullanıcı etkileşimini yönlendiren temel faktörleri incelemektedir. Reels içerik stratejilerinde merkezi bir rol oynamasına rağmen, etkileşimi hangi spesifik özelliklerin yönlendirdiğine dair ampirik araştırmalar hâlen sınırlıdır. Bu boşluğu doldurmak amacıyla, Ocak–Mart 2024 döneminde küresel ölçekte tanınan ünlüler ve markalar tarafından paylaşılan 438 Instagram Reels içeriği analiz edilmiştir. Özelliklerin önemini tahmin edebilmek ve etkileşim oranının en güçlü belirleyicilerini ortaya koyabilmek için keşifsel veri analizi ile Random Forest regresyon modeli birlikte kullanılmıştır. Elde edilen özellik önem sıralamaları, farklı düzeylerde izleyici tepkisiyle ilişkilendirilen içerik örüntülerini belirlemek amacıyla K-Means kümeleme analizine girdi olarak kullanılmıştır. Sonuçlar, ünlü ve marka varlığının en etkili faktör olduğunu (%22,10 önem düzeyi), bunu içerik türü (%19,03), yaş temsili (%16,27) ve insan aktivitesi (%16,16) değişkenlerinin izlediğini göstermektedir. Yaygın varsayımların aksine, bulgular nötr duygusal tonun en yüksek etkileşimi sağladığını, olumlu tonun ise en düşük etkileşim düzeyine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, kısa video bağlamında özgünlük ve daha örtük duygusal ifadenin, açık ve yoğun pozitiflikten daha etkili olabileceğini düşündürmektedir. Makine öğrenmesi yöntemlerinin geleneksel etkileşim teorileriyle birlikte kullanılması, pazarlamacılara yönelik pratik öneriler sunmakta ve gelecekte kısa video analitiği alanındaki araştırmalar için açık ve tekrarlanabilir bir çerçeve ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Instagram Reels, Dijital Pazarlama, Etkileşim Oranı, Makine Öğrenmesi, Sosyal Medya Pazarlaması

Please Cite As / Atıf İçin:

Kumcu, E. H. & Özçifçi, V. (2026). Instagram reels engagement drivers: Machine learning ınsights into celebrities and brands. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (3), 1075-1094. https://doi.org/10.33206/mjss.1879442

Received Date / Geliş Tarihi: 02.02.2026 **Accepted Date / Kabul Tarihi:** 18.06.2026

[1] Asst. Prof. - Aksaray University, School of Technical Sciences Vocational College, elifhasretkumcu@aksaray.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2732-7006

[2] Assoc. Prof. Dr. - Aksaray University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, vesileozcifci@aksaray.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8011-9137

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Introduction

Instagram has become a prominent platform in digital marketing and user interaction, especially due to the increasing popularity of its short-content video, Reels. Instagram currently serves over 2 billion of its user worldwide, becoming a key platform where creators, brands, and other figures can find audiences at large scale (Statista, 2024). Reels have also proven to be significantly more interactive than the usual posts or stories on Instagram, which is explained by the fact that they are prioritized by the algorithm, occupy the full visual interface, and have the fastest cycle of content consumption. All these obvious benefits notwithstanding, the scientific insight of what exactly makes people engage in Reels is rather scarce. In previous research, user behavior on the social media is analyzed in fragmented forms such as individual content themes, motivations, or usage patterns (Meng & Leung, 2021:11; Omar & Dequan, 2020:130). Although these studies offer a starting point, they fail to sufficiently explain the multi-dimensional and intricate characteristics of engagement in the modern context of the short-form video. New media scholars have suggested alternative theories that can be used to describe a wider behavioral dynamic. As an illustration, based on the uses and gratifications theory, Shao (2009:4) theorizes user activity along with three axes; production (content creation), consumption (viewing), and participation (interaction). This multidimensional view directly applies to Reels where people not only consume the content but constantly communicate in the form of likes, shares, comments, and saves. Nevertheless, there is limited empirical evidence on the application of such frameworks to Instagram Reels.

Existing literature has largely focused on platforms such as Facebook, YouTube, and earlier Instagram formats, emphasizing factors such as content type, visual attractiveness, and message framing (Alhabash & Ma, 2017:7; Voorveld et al., 2018:50). Nevertheless, Reels on Instagram have significant differences in terms of design and experience-related features: vertical orientation of video, an extensive use of popular audio, accelerated storytelling, and the search of content suggested by the algorithm (Johnson & Ranzini, 2018:156). Such features of platforms are likely to influence engagement differently than they would be reflected in the results of older or structurally distinct platforms. Therefore, there is a clear gap in understanding how multiple content attributes jointly influence user engagement in short-form, algorithm-driven video environments such as Instagram Reels. In order to fill this gap, the current research adopts a machine learning-based methodology that combines the application of the Random Forest regression and K-Means clustering to investigate the determinants of engagement on Instagram Reels. To address this gap, the study adopts a machine learning-based approach to examine the determinants of engagement on Instagram Reels.

The study contributes to the theoretical discussion because it bases social media interaction on computational analysis, making the results of machine learning consistent with behavioral and communication models, including parasocial interaction, emotional contagion, and uses and gratifications. In doing so, it addresses the lack of integrative, data-driven approaches in prior 1076iteratüre and provides a more comprehensive understanding of engagement mechanisms in short-form video ecosystems. In practice, the results allow marketers and content developers to gain empirically supported knowledge on what video qualities best contribute to user reaction. In addition, the study provides a blueprint of effective methods of conducting research in the future because it created a replicable analytical framework to analyze the engagement with short-form video on platforms like TikTok, YouTube Shorts and Snapchat Spotlight. Based on the identified gap, the study addresses the following research questions: Which content attributes most strongly influence user engagement in Instagram Reels? How do different combinations of content features form distinct engagement patterns? To what extent do identity-related factors (e.g. celebrity presence) and emotional tone shape engagement outcomes in short-form video content?

Literature Review

The use of social media has taken a multidimensional nature and is still being researched. There is previous conceptual work demonstrating that the engagement is polysemic, and behavioural, cognitive, and emotional layers denote the various types of online interactions between users (Trunfio & Rossi, 2021). Their systematic review demonstrates that researchers have quantified engagement by a range of quantitative measures, normalised indexes, and qualitative measures often on the basis of the COBRA model and categorise behaviours into consumption, participation and creation. The recent studies build on these results to investigate the influence of brand-controlled communication on engagement. Meta-analysis indicates that branded social media content has an influence on sales performance, in addition to engagement, which disproves the notion that owned media is only going to enhance engagement (Liadeli, Sotgiu & Verlegh,

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

2023). The emotional content makes it more engaging and functional content makes it sell especially among brands with smaller audiences or in high-power distance markets. Another factor is engagement based on environmental and platform design. According to (Reimer, 2023), media type, brand involvement and the cross channel tactic affect the engagement in three connected environments; imposed, selected and created environment. The analysis of over 7,000 brand posts on Facebook, Instagram, and Twitter reveals that content structure, Twitter and Instagram platform dynamics, and brand activity have a significant influence on the degree of engagement.

Other than brand centric perspectives, psychological and motivational engagement aspects have also been researched by scientists. The relationship between recreational use of digital media and the psychological well-being of students is mediated by social media, and both cognitive and behavioural engagement influence (positively) and affective engagement (negatively) (Asan and Zwiegelaar, 2025). This implies that the well-being of the users is different depending on the type of engagement. Brand perceptions are also affected by customer generated content. Authentic communication, positive customer experience, and user-generated content have been identified by retailers as being effective to improve brand sentiment and loyalty when the brands have an open and meaningful interaction with the customers (Krisprimandoyo, Sufa, Wardani & Widiyanto, 2024). In luxury brand research, the complexity of engagement motivations is noted. The mixed methods are applied (Aldhamiri et al., 2024) to identify intrinsic (entertainment, aesthetics, authenticity, nostalgia) and extrinsic (social support, status seeking) determinants of active and passive participation. These intentions interact with the value orientation and brand recognition of customers to cause luxury content interaction. It is found in the literature that social media engagement occurs via conceptual frameworks, content strategies, platform structures, influencer traits, and user motives.

The fast development of social media platforms has changed the way marketing is done and patterns of consumer interaction. One product is Instagram Reels, a new feature designed to compete with TikTok in the short-form video format, which becomes one of the most popular platforms that content creators and brands can use to communicate with customers. With more than 2 billion active users worldwide, as of 2024, Instagram presents an enormous opportunity to marketers to manipulate consumer behavior (Statista, 2024). The implications of the recent findings are useful when it comes to public relations professionals and media strategists as Instagram Reels have become an important tool in modern-day marketing and communication campaigns.

As an example, Menon (2022) also found entertainment, novelty, and trendiness to be the main gratifications users of Reels are pursuing. It implies that fresh, entertaining, and trendy content should be among the priorities of media marketers and influencers who want to maximize their involvement. In spite of this increase, there is still a lack of scholarly research on Instagram Reels, in comparison with such platforms as Facebook, YouTube, or even TikTok. Even before the current study, previous studies have concentrated predominantly on image-based posts or long-form video types of engagement factors but have overlooked other types of short-form video (Alhabash and Ma, 2017:5; Voorveld et al., 2018:38). Nonetheless, Instagram Reels have their own exclusive characteristics, such as temporary viewing, delivery of content by an algorithm, using popular audio elements, and the presence of emotionally-charged and fast-paced content, which require a different analytical prism (Johnson & Ranzini, 2018:148).

These researches point out interactivity, content type, and aesthetic as the main drivers of engagement. The research is based on and deviates the available literature by paying attention to Reels. It broadens the theoretical and empirical knowledge of the contents of short-form videos that are interesting. Other studies like the one by Berger & Milkman (2012:8) highlight the emotive nature of material, especially how positive, awe-inspiring or surprising material is more prone to sharing. On the same note, Kietzmann et al. (2011:250) emphasise the significance of visual storytelling and the creation of communities in the digital space.

These theoretical viewpoints are complemented with the recent research about the content strategies on online platforms. As a case in point, Moran et al. (2020) and Lou & Xie (2021) demonstrate that engagement is caused by message features and entertainment value. Equally, Qin (2020), Wibowo et al. (2020) and Onofrei et al. (2022) study user interaction behavior and content attribute, and the mediating roles of the content quality and source credibility, respectively.

The influencers as the drivers of engagement are being studied in more studies. With an increase in the number of influencer followers, engagement will increase but eventually fall because of weaker relation ties (Wies, Bleier and Edeling, 2023). Authenticity and consumer engagement to influencer campaigns are enhanced with content customisation and low brand familiarity.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

According to the latest research, there is massive growth in applying ML to enhance digital and social media marketing. Current studies indicate that the conventional engagement metrics are unable to capture more in-depth behavioural signals, whereas AI-driven analytics (especially those that apply both ML and NLP) can be more helpful in terms of understanding sentiment, pattern, and consumer responses in large volumes of data (Reddy et al., 2021). The sentiment and topic models of ML are superior to traditional forecasting trend and real-time strategic decision-making. ML is being applied more often to predict non-data customer engagement. Schivinski (2021) demonstrates the way in which a conditional inference tree architecture can be used to identify the cognitive processes that affect social media consumption, participation, and invention with the help of the ML. There are 5 interaction guidelines and 5 consumer subtypes that offer data-based segmentation methods to the marketer.

Twitter interaction is predicted by machine learning classifiers, such as multinomial logistic regression, decision trees, k-NN and random forest. The interactive aspects, defined by vividness cues, and time variables forecasted e-commerce posts in a big dataset, and the random forest model was more effective than other singular classifiers (Andariesta & Wasesa, 2023). ML enhances brand strength and consumer participation when used as a social media strategy. The adoption of ML, personalisation, engagement and brand strength are all positively related in UAE retail, but brand variety of the platform moderates this relationship (Al Kurdi et al., 2024). ML enhances the effectiveness of marketing by personalisation.

ML is scalable in the content-driven applications of visual feature analysis. Latest frame-by-frame video coding indicates that social media films involving human faces increase the interaction, which is limited by face length and brand placement (Wallach et al., 2025). ML is able to read tiny visual prompts that affect user behaviour in bulk. These works show that ML alters digital marketing, enhancing the analytics, predicting behaviour, enhancing personalisation and decoding high-level multimedia components, enhancing engagement and marketing outcomes.

Through the advanced machine learning processes, namely, the random forest regression and the K-Means clustering, this paper pioneers with regard to the literature of social media engagement. Random Forest is more accurate in its predictions and demonstrates the relative significance of the variables like the presence of celebrities and tone of the emotion and visual arrangement, providing greater interpretability compared to the conventional linear models. In addition to this, K-Means clustering reveals concealed patterns of audience-content interaction by identifying Reels that share certain engagement features, thereby making it possible to acquire a multidimensional perspective of user engagement. Combined, these strategies go beyond traditional analytical models and show how data-driven modeling can be able to capture the dynamic and algorithmically mediated character of Instagram Reels.

To further increase the level of analytical rigor, the current study incorporates five theories: Uses and Gratifications Theory (UGT), which assumes that the users interact with the content according to their personal requirements: either entertainment, socializing, or information search (Sichach, 2023:3). Considering the unplanned and entertaining character of Reels, UGT can be used to explain why people choose and consume this content. According to Social Presence Theory, digital cues such as video, voice and facial expression improve intimacy and immediacy both vital elements in drawing viewer attention within a short-term video (Gunawardena, 1975:148).

The Parasocial Interaction Theory can be very relevant to Instagram Reels, particularly the ones with the celebrities and influencers. It examines the one-sided but psychologically influencing closeness users form with figures of the media, which can lead to the further trust and interaction (Horton and Wohl, 1956:220). The Social Identity Theory can recognize how users identify with content that supports or upholds their own values or social identities which will affect the nature of their interactions and attachments to creators or brands (Tajfel, 1974:66). Emotional Contagion Theory explains how the expression of emotions in Reels—such as joy, excitement, or empathy—can elicit corresponding emotional responses in audiences, thereby enhancing engagement (Kramer et al., 2014)

In this regard, the literature review highlights that the analysis of short-form video interaction requires a review of modern theoretical frameworks, as well as, the application of computational approaches. The proposed research fills a significant knowledge gap by bridging machine learning with the existing social media theories and offering practical implications to support marketers in their work and making valuable contributions to the developing body of knowledge on engagement in high-velocity, algorithm-driven content ecosystems.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Methodology

This study was designed to identify the main factors influencing engagement with Instagram Reels, particularly among content published by global celebrities and top brands. The methodology was chosen to align with the study's aim of uncovering engagement patterns through a robust and replicable approach. Both the design and techniques used were selected for their empirical rigor and applicability to real-world digital marketing challenges.

Study Design and Data Collection

Our data sample comprised 438 Instagram Reels, shared in January-March 2024. In order to cover diverse and yet influential content, the research selectively picked five internationally known celebrities and five top brands, according to the rankings in follower numbers extracted out of Statista at the point of data collection. The celebrity accounts of the celebrities, including Cristiano Ronaldo, Lionel Messi, Selena Gomez, Kylie Jenner, and Dwayne Johnson, are selected because they are always ranked among the most-followed people around the world, and they are different categories of entertainment and sports. Nike, National Geographic, NASA, Victoria Secret and ZARA comprise the brand accounts to ensure differentiation in the lifestyle, fashion, science communication and consumer goods industries. Every Instagram Reel published by these accounts within the set three-month period was systematically observed and manually coded. Two educational scholars watched each video on numerous occasions to elicit content-related, emotional, presentation, and demographic characteristics. Before the observation, a structured coding sheet was created with the pre-destined categories of the presence of humans, the way the celebrity looks, the prevailing emotion, thematic framing, setting, type of audio, and visual features. The coders were asked to take notes of their interpretations and cross-validate them using comparison sessions. The discrepancies were discussed and resolved through consensus. In addition, inter-coder reliability was assessed using Cohen's Kappa, yielding a satisfactory level of agreement, which supports the reliability of the coding scheme. This triangulated process of manual-coding was used to guarantee similar classification by qualitative content features prior to machine-learning analysis. The last dataset consisted of both human-rated variables and numerical values (likes, views, comments, engagement rate). These fortified and systematically confirmed observations amounted to a strong analytical base to study the impact of certain content features on the engagement dynamic of Instagram Reels by leading celebrities and brands. However, the sample is limited to five celebrity and five brand accounts over a three-month period, which may restrict the generalizability of the findings across different user groups, content creators, and geographical contexts.

Variables and Operationalization

The rate of engagement is the most significant outcome variable in this investigation. The ratio of the total number of interactions between the viewer and the account and the number of followers of the account is the meaning of the engagement rate. The number of engagements was calculated by adding the likes, comments, shares, and saves of each Reel and then dividing it by the total number of followers at the point of the post, and lastly multiplied by 100. This is because the normalised measure which is presented by this measure only makes it feasible to compare accounts in a meaningful manner even when the size of the audience does differ significantly. While this normalized measure enables comparability across accounts with different audience sizes, it may not fully capture algorithm-driven exposure dynamics. In particular, Reels content can reach audiences beyond followers through the 'Explore' algorithm, which may influence engagement rates independently of follower count. The creation of an ordered set of independent variables was done with an intention to receive the visual, emotional, and contextual features of the material. The binary indicator was used to find out whether the video contained a celebrity or brand in a direct or indirect way, the type of content represented in the Reel was also considered. This was human oriented content, animal oriented images and landscape oriented scenes among others. There was also tagging of the demographic cues, and this allowed them to establish whether the key subjects in the movie were adults, children, or popular figures in the society. After applying systematic observation processes, all of the Reels were grouped into four categories that were used to classify them in terms of the emotional tone of the Reel: lively, positive, neutral, or negative. The extra criteria included the colour scheme in general (vivid, muted, dark, or pastel) and the inclusion or exclusion of sound which recorded the use of audio elements, including music, voiceovers, or ambient sound. The application of one-hot encoding was used to convert all of the categorical characteristics into numerical representations. This was so as to make sure that every category was regarded as an independent variable. Consequently, the data have been made available to machine learning analysis. To avoid scale-related distortions during model training, numerical variables

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

were z-score normalized. Prior to normalization, extreme values were examined and treated to reduce the influence of outliers on the standardization process. This preprocessing pipeline ensured a coherent and analytically robust dataset suitable for both feature selection and clustering tasks.

The current research is based on a multi-theoretical premise that comprises of five supplementary perspectives as explaining the mechanisms by which Instagram Reels can bring about user engagement. All these theories Uses and Gratifications Theory, Social Presence Theory, Parasocial Interaction Theory, Social Identity Theory, and Emotional Contagion Theory are framed together to explain the effect of various content traits on audience perceptions, motives and exchange. The combination of them offers a consistent analytical prism that rationalizes the choice of variables, directs the discussion of machine-learning results, and enhances the research value of the study to digital marketing and social media engagement studies.

UGT has a direct influence on the choice of independent variables like content type, visual design, shown activity, and sound presence. It is presumed that users will be more exposed to Reels that can generate the highest gratifications such as entertainment (e.g., sports, cityscapes), cognitive stimulation (e.g., creative/intellectual activities), or social value (celebrity appearances). The outcomes of the random forest analysis which reveal the significance of the content created and human-focused elements are in line with the assumptions of UGT that the content created should satisfy the need of the reader to create engagement. This theory is the basis of such variables as human activity, age group, demographics, and audio presence. The importance of human-related variables in the Random Forest model is significant to prove that the higher the social presence expressed in the Reels, the more the engagement can be created, i.e. the more people are used in the Reel (adults, celebrity, demonstration). The findings of the clustering, when the human-centric and expressive clusters generate more interaction, are another confirmation of how social presence can influence the viewer responses. The outcomes of the clustering process when celebrity-led Reels created unique segments of high engagement explain further how parasocial relational cues determine user interaction patterns. The social identity theory is in favour of the addition of demographic and contextual variables (e.g., age group, content themes, and environmental background e.g., human and city). In the same manner, the existing worse results of child-oriented content indicate poorer identity congruency among the average user population on the platform. The variable of emotional tone, being measured on a four point scale (energetic, positive, neutral, negative), is directly derived out of the Emotional contagion theory. The emotion scoring of the importance ranking in the Random Forest and its clustering tendencies show how the emotional resonance influences the user interaction and contributes to the implementation of the theory to the short-format digital content. These theories combined provide a comprehensive prism with which the empirical findings can be interpreted. UGT describes the reason users are interested in a specific kind of content, the Social Presence Theory explains the effects of audiovisual cues on the perceived connectedness, the Parasocial Interaction Theory explains the impact of celebrity-led interaction, the Social Identity Theory explains the impact of demographic and contextual congruence, and the Emotional Contagion Theory captures the effect of affective cues in Reels.

Random Forest Analysis of Feature Importance

In this research, Randome Forest has been used as a supervised machine-learning model to determine the most effective predictors of Instagram Reel engagement. Though this study is not aimed at predictive modeling as the ultimate goal, the extracting features of the most important features was carried out through the Random Forest algorithm, which allows getting an information understanding of what content features have the strongest impact on the engagement rate. The method is especially most effective on social-media data that tend to include nonlinear relationships and interaction effects as well as heterogeneous feature scales. The Random Forest model was implemented with 500 trees (n_estimators = 500), a maximum depth of 10, and a fixed random state of 42 to ensure reproducibility. Given the exploratory nature of the study, the model was primarily used for feature importance estimation rather than predictive optimization. To assess the robustness of the results, a 5-fold cross-validation procedure was employed, and the stability of feature importance rankings was examined across folds. The consistency of these rankings indicates that the identified key drivers of engagement are stable and not driven by random variation in the data. Model parameters are reported for transparency and replicability. By obtaining an average of the outcomes of all trees, Random Forest can create a strong and consistent ranking of the importance of variables, and the risk of overfitting is minimized, as well as sensitivity to noise, which is very likely in such cases as the analysis of the dataset of multimedia content. A ranked list of features that have an impact on the variation in the engagement rate was produced. Celebrity/brand presence, content type, human-based action, tone of emotion, and demographic are identified as the most significant influencing factors. The values of

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

importance were based on the average reduction in the prediction loss when each variable was added and this gave a quantitative measure of the relative weight of each characteristic of content. This method therefore facilitated the replicable and clear definition of determinants of engagement without any subjective assumption or manual weighting.

Content Pattern K-Means Clustering

Although Random Forest answered what features were the most significant, unsupervised learning was needed to know how various Reels are organised by nature to form clusters. To this end, K-Means clustering was used in order to identify any latent patterns of content and divide Instagram Reels into homogenous behavior clusters. The algorithm has the following steps: First, a set of KKK cluster centroid is initialized, and each Reel is assigned to the closest centroid by Euclidean distance in the standardized feature space. Once assigned, re-calculations of new centroids are made as the average location of the observations in each cluster. This is repeated until convergence is reached- when no significant changes are seen in assignments anymore. All numeric and the encoded categorical variables were standardized before clustering to make them have equal input to the distance measure. The elbow method identified the number of clusters with the most reduced returns as one of three clusters. These groups reflected different patterns of engagement behavior, including highly engaging human-focused creative posts, less interesting brand-focused posts, and hybrid-content videos with intermediate interaction rates. Two-dimensional visualization of the clustering results was done using Principal Component Analysis (PCA) to increase the interpretability. This move saved the majority of the variability in the multidimensional data besides allowing the readers to see definite clusters divisions as well as content clusters.

Analytical Techniques

To analytically investigate the factors of Instagram Reels engagement, the research project followed a multi-step analytical pipeline, which incorporates exploratory data analysis, feature selection based on machine-learning, and unsupervised clustering. Initially, descriptive and exploratory analyses were performed to get an idea of the fundamental or original composition of the data, distribution of engagement measures, and occurrence of content properties. The stage entailed the analysis of central tendencies, dispersion, correlation patterns, and visual analytics like boxplots and heatmaps to form the initial content-engagement rate relationships. Then, a Random Forest model was utilized, but not in the framework of predictive regression, but rather in terms of the estimations of feature importance, which allowed defining the content attributes that made the biggest contribution to the variability of the engagement rate. Random Forest was chosen due to the strength to non-linear relationships, multicollinearity of variables, and the known capability to work in high-dimensional social media datasets with variable interactions being intricate. The model provided a level of importance of all the video features that were coded, and due to the importance, the study was able to objectively establish the kind of variables that will be prioritized in future analysis. Lastly, K-Means clustering was used to cluster Reels using natural content clusters in terms of their feature compositions and engagement behaviors. Before clustering, numerical variables were standardized to contribute equally to the calculation of the distances and the optimal number of clusters was calculated with the help of the Elbow Method and silhouette scores. This step of unsupervised learning enabled the study to identify underlying content archetypes and patterns of engagement that would not have been identified using the linear analysis or the univariate analysis. The methodology also achieved both interpretability and analytical rigor through a combination of these complementary analytical methods to offer a replicable framework of uncovering content-engagement dynamics in the short-form video platforms.

Model Evaluation and Controls

In this study, the Random Forest model was used as the feature-selection method to perform a systematic selection of content attributes that have the strongest effect on engagement rates on Instagram Reels. The model was used specifically as a predictive regression tool instead of using Rand forest, because the model also provides the relative importance of each feature based on the inherent impurity-based importance measures. Once the data has been preprocessed, and all the categorical variables are coded, the Random Forest algorithm built an ensemble of decision trees all of which are trained on a random sample of the data and features. In constructing the tree, the algorithm chose variables in each node recursively, again and again, that minimized impurity, as defined by a measure of impurity like the Gini impurity or variance reduction. The model combined these reductions in all trees within the forest to produce a normalized importance value of each variable as its total contribution to the variability in engagement

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

outcomes. The results of the feature-importance can be summarized in Table 1 and obviously show what aspects of Reel content have the most significant impact on engagement. The most powerful driver was the variable of the "Celebrity & Brand presence" which represented 22.10 percent total importance score. This implies that audiences react intensely to recognizability and social identity is revealed in a work involving familiar faces or familiar brands. The other variable that was closely related to the variable Content type was 19.03 meaning that the thematic focus of the video, human-centric scenes, landscapes, and objects is a critical variable in engagement. The demographic cues included in the age group, like adults, children, or mixed-age presence, added 16.27, which means that viewers have a different reaction to the perceived target demographic or the age representation in the content. Equally, Human activity was identified to contribute 16.16, which is a clear indication that dynamic sequences that are action oriented are usually more attractive compared to the non-moving images. Variables ranked below also shed a significant amount of light. The contribution of "Emotion" was 5.99 indicating that although emotional tone could play a role in performance, it is still subordinate to other more fundamental factors i.e. identity cues and content structure. Lastly, the value of the importance of "Color" was very low (0.16%), meaning that aesthetic features such as color scheme are of little importance when other contents features are included. In general, the Random Forest analysis allowed the study to identify and measure the most significant driving factors of engagement data-drivenly, which will serve as a strong basis in further clustering and interpretation.

A summary table of the feature importance percentages provided additional clarity, listing the key drivers of engagement as follows:

Table 1. *Key Drivers of Engagement*

Feature	***Importance (%)***
C&B	22.10
Content	19.03
Age Group	16.27
Human Activity	16.16
Emotion	5.99
Color	0.16

Results

The study findings are consistently in support of the major findings of the study. The detection of celebrity and brand presence (C&B), and content composition as the major engagement drivers can be logically related to the theoretical framework that has been discussed above. These findings are again confirmed by the clustering results which indicate different profiles of engagement among categories of content. The minor inconsistencies- the unsuspected low engagement of positive emotional tone- are mentioned in discussion section, which provides the plausible interpretations with literature-backed explanations. No overinterpretation or unnecessary claims have been made. The figures and tables that have been shown support all the critical points of data that have been mentioned.

Random Forest has not been applied in this paper as a predictive regression model but as a feature importance estimator to identify the most influential variables on the engagement rate. The algorithm was used in supervised-learning situation where the engagement rate acted as the target variable, and all the content-related attributes became the predictors. Random Forest will be of great help in this case since it builds a collection of decision trees that are trained on a random sample of the data and features. The model uses the repeated estimation of the amount of impurity reduction by each feature in hundreds of trees to produce a stable and reliable measure of feature importance. This method is already established in determining important drivers in nonlinear and complex datasets, that is, when the variables are categorical as well as continuous. The model that was used in this study, the Random Forest, has been optimized to be standard, which guarantees the stability and interpretability to be balanced. The importance of the features was determined by averaging the reduction in the mean squared error (MSE) of all trees in which the feature was used to split. The given methodology offers a clear and repeatable ranking of engagement factors.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

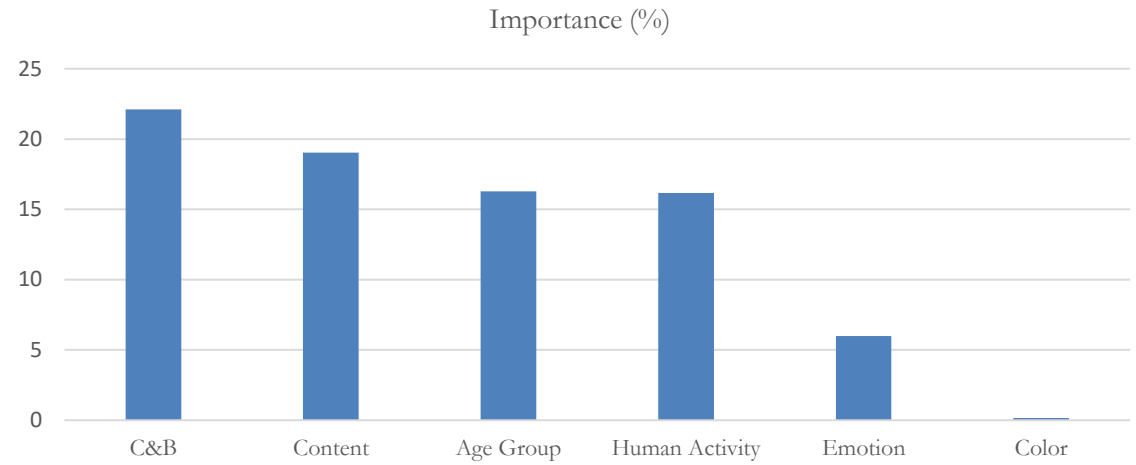

Figure 1. *Key Drivers of Engagement*

The results of the Random Forest indicate that the most influential factor when it comes to engagement is the celebrity/brand presence (22.10). This shows that the emergence of a familiar character or brand that is trusted adds great value to the user engagement, which is in line with the theories of parasocial interaction and the effectiveness of celebrity endorsing. Other significant factors were content type (19.03%), age group represented (16.27%) and depicted human activity (16.16%). This evidence indicates that the specifics of the visual narrative, including the presence of adult and celebrities in the video, human-city pairings, and sporting events, are the key factors in determining the way viewers react to the short video content. The somewhat small values given to emotion (5.99%) and color (0.16) mean that these factors are relevant to user attention, but secondary to demographic and contextual factors in the video. Notably, the low contribution of the color facilitates the empirical finding of the study that the aesthetic variables alone cannot be used to drive engagement without meaningful human-centered content. Combined with other findings, these results determine a distinct sequence of engagement driving factors and give an evidence-based recommendation of how to optimize content on Instagram Reels.

Clustering Analysis

To continue comparing the patterns in the underlying content that were not covered by the supervised analysis, the K-Means method was used as a form of unsupervised analysis. Although Random Forest shows the most important features, the clustering will show how the various combinations of features naturally cluster together and whether they exhibit different engagement behaviors. The K-Means algorithm divides the observations into clusters through minimization of the variance within a cluster. All numerical variables were standardized and categorical variables one-hot coded before clustering. The most desirable k was obtained by using the elbow method, which analyzed the pace of enhancement of within-cluster sum of squares. To facilitate interpretation, Principal Component Analysis (PCA) was used to minimize the multidimensional features space into two major components that explain most of variance. This not only allowed the principas to be visualized and make meaningful interpretations of categories of content qualitatively.

Cluster 0 had reels that were rich with expressive or narrative human activity sports, performances, creative acts, and human interactions that were city based. A common pattern in these videos was the highest level of engagement which proves the relevance of relatability, motion and dynamic human representation. Cluster 1 was largely brand-focused reels that had little emotional appeals or geographical differences. The engagement in this cluster was very low throughout, which supports the notion that purely promotional material, devoid of the human factors, does not work well in the platforms that rely on the sense of personal connection and entertainment. Cluster 2 consisted of hybrids (human + animal, product + environment). The levels of engagement were average and less predictable, which means that mixed-content structures are attention-grabbing, but they are not as emotion- or narrative-driven as Cluster 0. The distinct division of clusters underlines the importance of feature-based analysis in addition to unsupervised learning. Whereas the most influential content attributes are identified by Random Forest, clustering can also give a contextual information on how these content attributes co-exist and how users react to the patterns.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

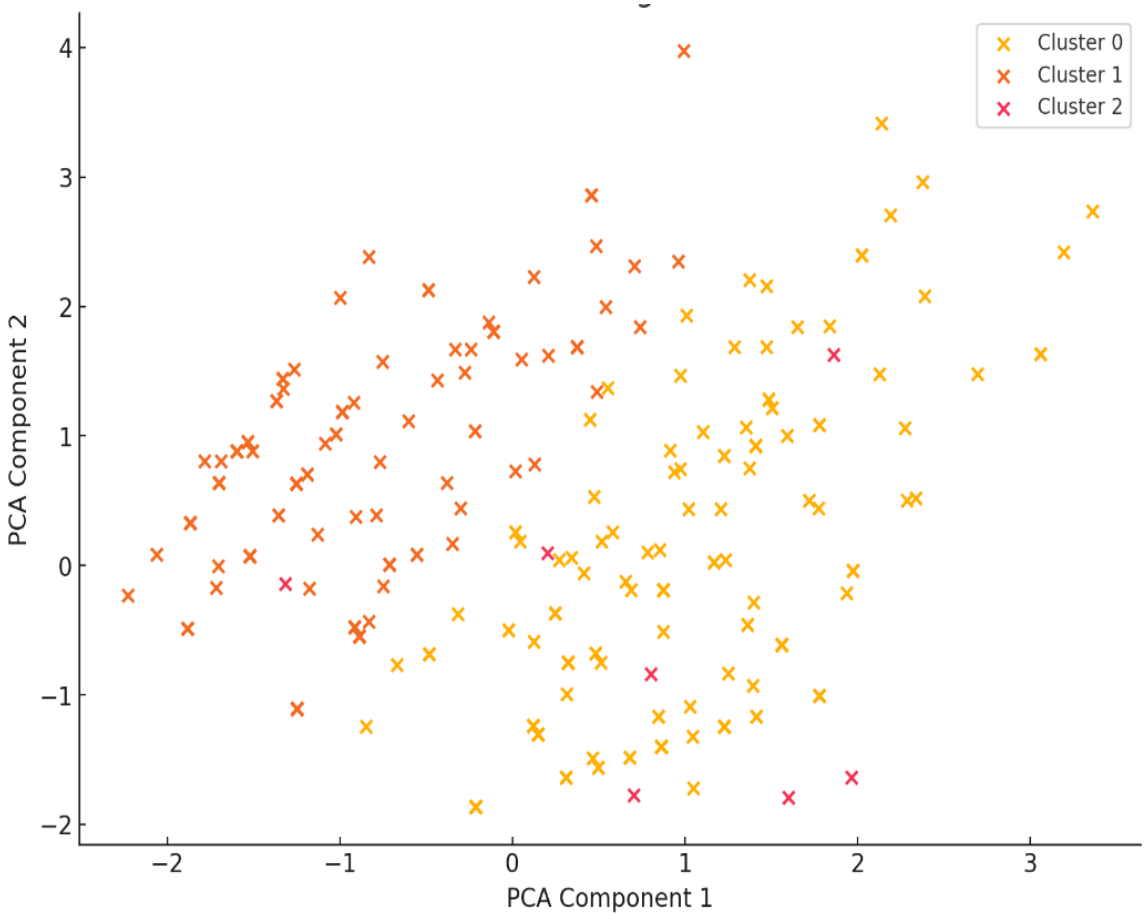

Figure 2. *K-Means Clustering Visualization*

Here are the summarized engagement rate results:

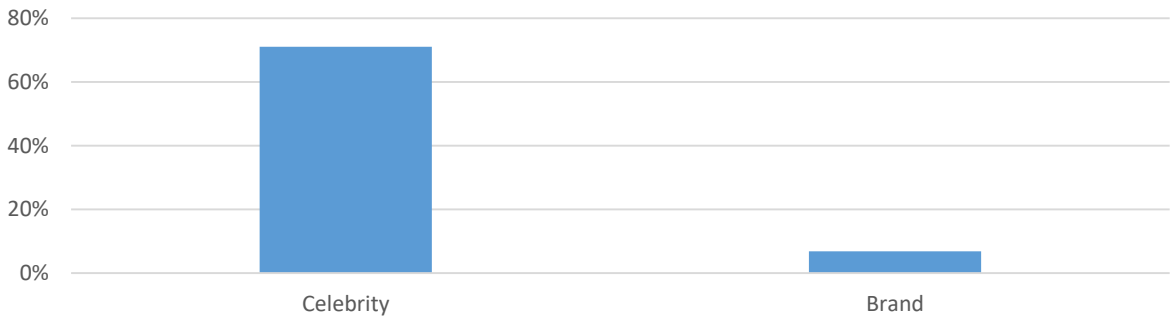

Figure 3. *Impact of Celebrity vs. Brand on Engagement Rate*

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

A comparative evaluation of engagement rates for content featuring celebrities versus content focused solely on brands is presented in Figure 3. The results show a substantial difference in performance: Reels featuring celebrities achieved an average engagement rate of 6.84%, whereas brand-focused Reels yielded a considerably lower average engagement rate of 1.71%

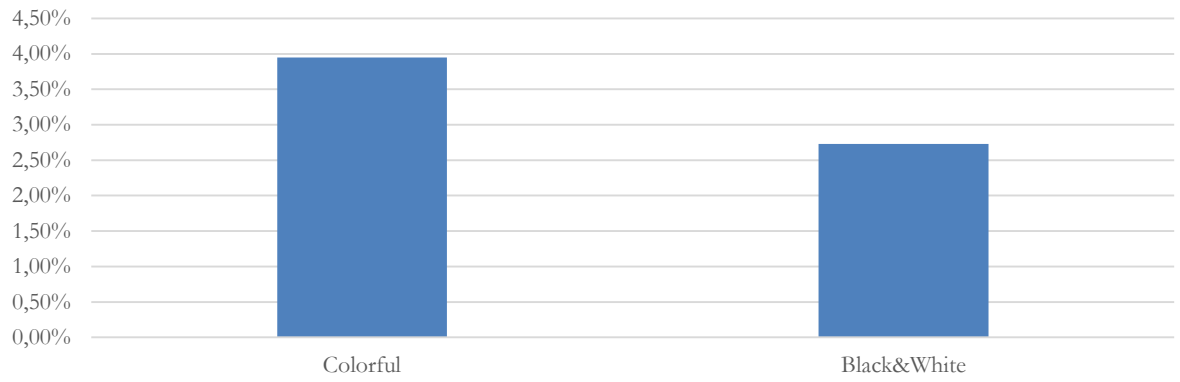

Figure 4. *Impact of Color on Engagement Rate*

Figure 4 displays the comparative effect of colour schemes—in particular colorful as opposed to black-and-white visuals—on the engagement price of Instagram Reels. The consequences clearly suggest that colourful movies considerably outperform black-and-white content in terms of audience interaction. Colorful movies finished a median engagement charge of 3.95%, while black-and-white movies generated a decrease average engagement rate of 2.73%.

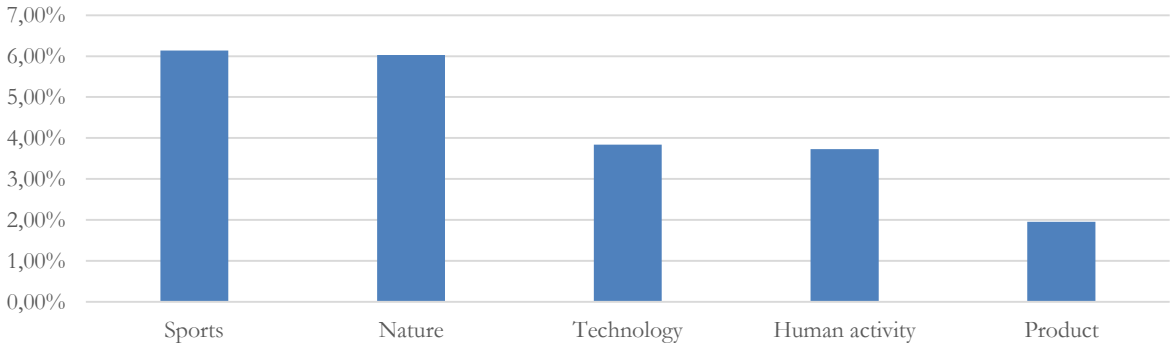

Figure 5. *Impact of Activity/Post Types on Engagement Rate*

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

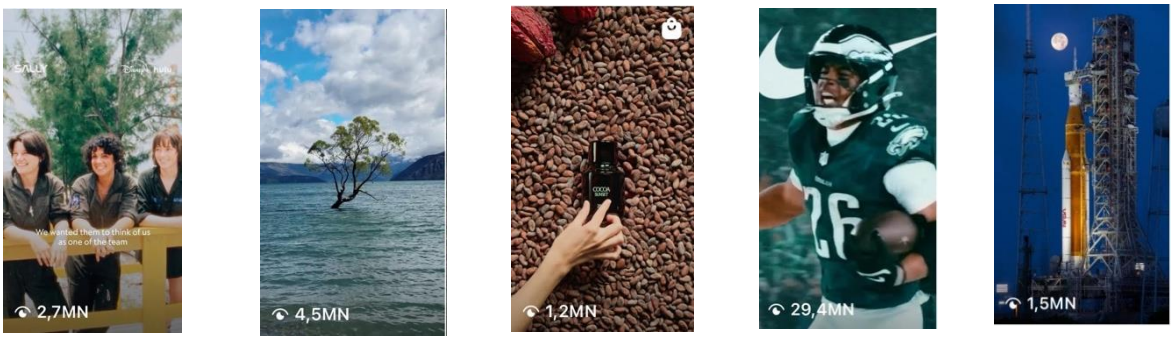

The investigation provided in Figure five is concerned with figuring out the volume to which the engagement costs of Instagram Reels are prompted by using the numerous types of interest and posts which might be presented at the platform. According to the facts that became analysed, content material this is related to sports (6.14%) and content this is focused on nature (6.03%) are the two categories that produce the very best engagement rates across all of the classes that have been analysed On the alternative hand, the least effective approach of catching user attention is the advertising of products, which has an engagement charge of 1.96%. At the identical time, there's a center floor occupied by content that relates to era and innovation (3.84%) as well as widespread human hobby (3.73%), which indicates that the ranges of contact are slight.

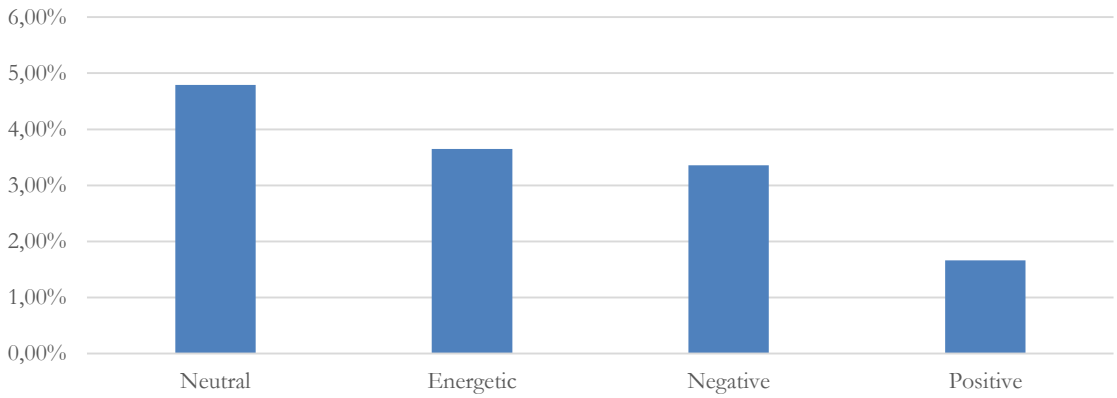

Figure 6. *Impact of Emotion on Engagement Rate*

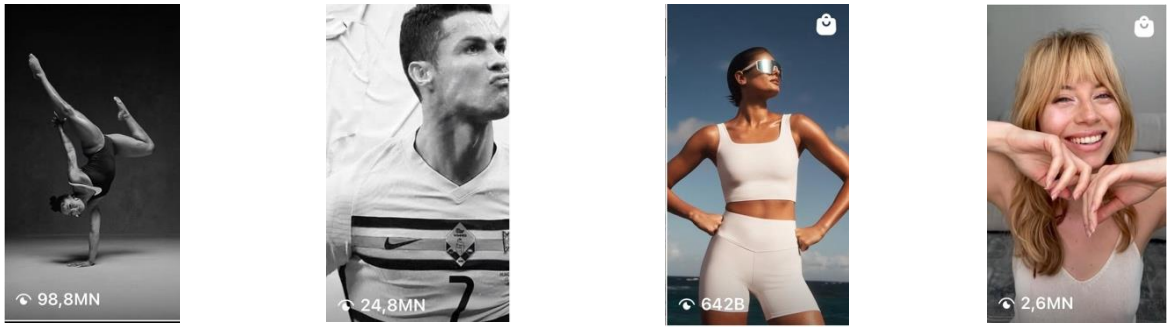

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

The impact of emotional tone on the engagement costs of content discovered in Instagram Reels is depicted in Figure 6. It is interesting to word that the records reveals that content material that is impartial in tone receives the highest engagement charge of 4.79%, that is greater than that of some other emotional category. This discovery calls into query the commonly held perception that emotionally charged content, and mainly the ones that are uplifting or full of power, is more likely to bring about extra levels of interplay. The following categories, lively (3.65%) and poor (3.36%), show a modest stage of participation. It is surprising that fabric with a pleasant tone, that's normally idea to carry out the satisfactory in digital advertising, had the lowest interaction charge of most effective 1.66%. The reality that this outcome was now not expected shows that visitors can be more receptive to authenticity or subtlety in assessment to overt emotional appeals, or it is able to be the case that information this is excessively nice could be seen as inauthentic or business. The diffused function that emotional framing performs in the improvement of a digital content approach is introduced to mild by using these findings. To preserve the eye of viewers and encourage meaningful connection, entrepreneurs and content material creators may want to rethink preconceptions regarding emotional enchantment and as an alternative explore more diffused, available tones.

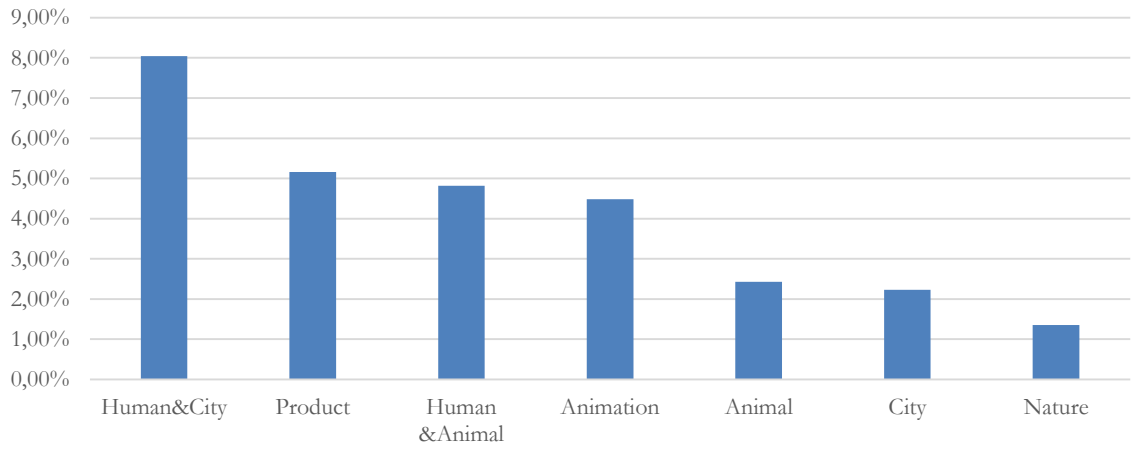

Figure 7. *Impact of Content Types on Engagement Rate*

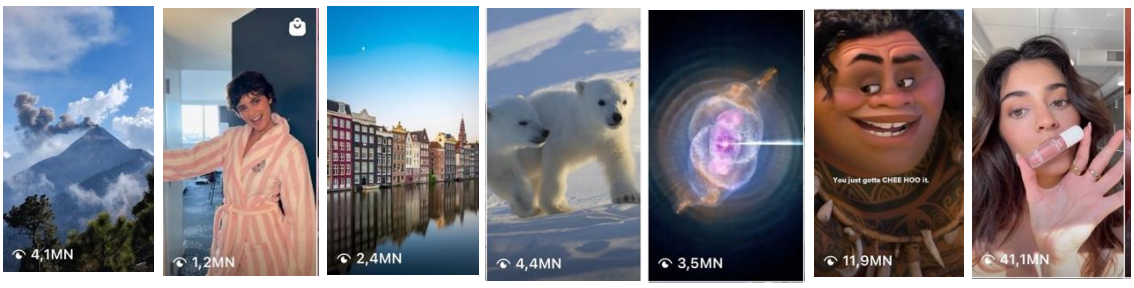

Figure 7 shows a close analysis of the participation rates of different types of content in Instagram Reels. The distribution of the analysis points to the fact that the most engagement can be attained in the case of the use of human presence mixed with the urban setting, as it was observed in the Human and City category, where the average engagement rate was 8.04%. This indicates that viewers are especially sensitive to the material which combines identifiable human factors and dynamic street scenes. Content about products did also work, as it achieved the 5.16% engagement rate, with Human and Animal combinations (4.82%) and animated content (4.48) being close. The implication of these findings is that the content that is satisfying in terms of the storytelling potential or emotional relatability, particularly when it comes to humans, animals, or imaginative visuals, is more appealing to the viewers. On the other hand, nature-only content had the least level of engagement of 1.35, although it is popular with visual channels. Likewise, independent City (2.23%) and Animal (2.43) content performed under-average, showing that in isolation, isolated features are not as compelling as they are when they interact with humanism or context.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

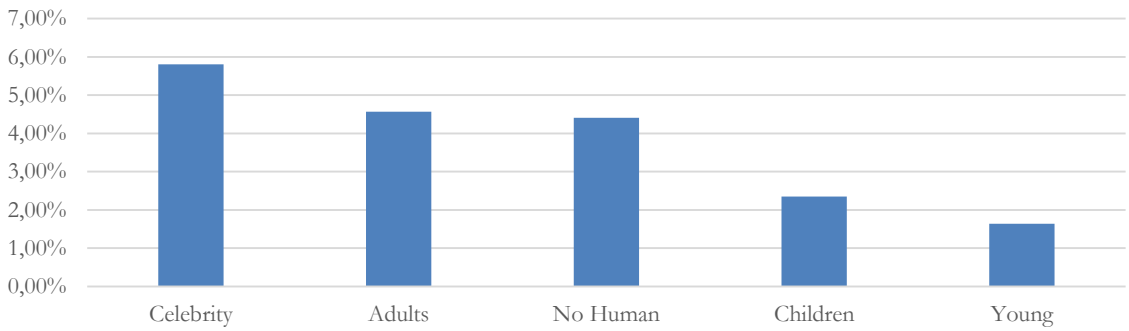

Figure 8. *Impact of Age Group on Engagement Rate*

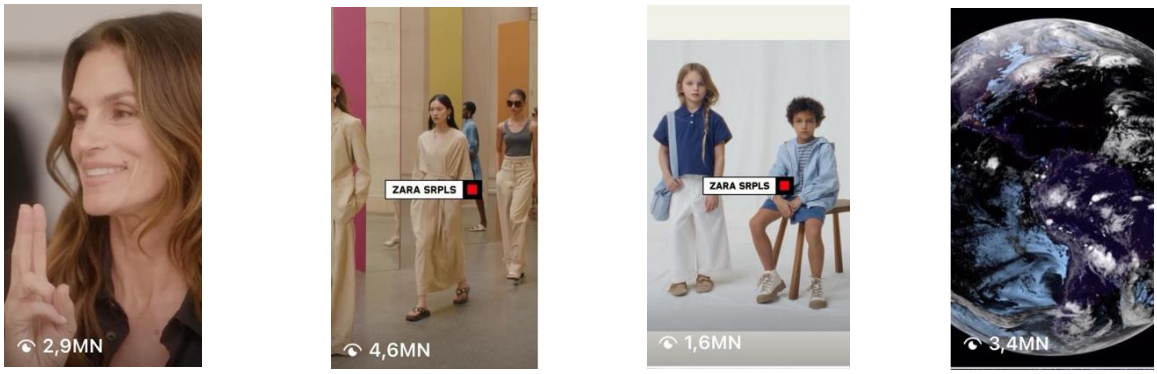

As Figure 8 shows, various representations created by age in Instagram Reels content affect the engagement rates differently. The evaluation shows that celebrity appearances have the best engagement rate at 5.81 which highlights the fact that familiar personalities will continue to be popular and effective in attracting interaction among the audience. It is then succeeded by material of adults (4.57%) and no human being whatsoever (4.41%), both of which perform fairly well, which implies that familiarity (adults) or visual narrative with no human being can keep the viewers focused. Conversely, the content that contained children (2.35) and younger people (1.64) had the fewest views on content, meaning that these types of images may not attract the attention of the wider Instagram audience as well. It is especially interesting considering that the audience of this platform is younger in age, and it is possible that the viewers would better react to aspirational or professional figures (celebrities or adults) and not their peers or younger models.

Discussion

This section interprets the empirical findings in light of the theoretical framework and prior literature on social media engagement. Celebrity-driven content appears to have a stronger effect on attracting user attention and encouraging interaction. The findings suggest that after viewers have a feel of familiarity with or a private connection to a prominent discern, they're much more likely to interact with the content that they're viewing. This tendency may be a result of the psychological advantages of parasocial interplay, as well as the emotional resonance that celebrities regularly generate. On the opposite hand, content material this is targeted around a brand, which may not possess the equal diploma of private attraction or emotional narrative, tends to create a weaker reaction from users. The importance of employing superstar endorsement processes within the promotion of brief-form virtual content is in addition substantiated via these discoveries. This finding is consistent with Parasocial Interaction Theory, which suggests that perceived intimacy with public figures enhances user engagement.

Vibrant, visually attractive content material captures user interest greater successfully, aligning with previous findings in visible communication and social media aesthetics. The preference for colorful content

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

possibly stems from its potential to rouse more potent emotional responses and beautify the perceived enjoyment cost of brief-form motion pictures. These effects underscore the significance of visual design alternatives in social media marketing techniques, particularly on systems like Instagram in which aesthetic fine performs a crucial function in content overall performance. This aligns with prior literature emphasizing the role of visual salience in attracting user attention (Kietzmann et al., 2011).

Dynamic and immersive snap shots, which include those that depict athletic performance or natural landscapes, are specifically nicely obtained by using audiences once they inspire emotions of excitement or different emotions. These findings are consistent with studies highlighting the role of emotional and narrative content in driving engagement (Berger & Milkman, 2012).

The findings spotlight the significance of narrative and aesthetic cost with regards to content material this is digital in nature. Even if useful or promotional postings may serve strategic enterprise motives, it appears that evidently fabric that both entertains users (for example, sports) or conjures up them (for example, nature) generates a better level of engagement from customers. This emphasises the need of content material makers and marketers going past simply communicating product data and instead growing immersive reviews which can be in keeping with the emotions and pastimes of the stop user. From a theoretical perspective, this may be explained by Emotional Contagion Theory, where subtle or neutral emotional cues may be perceived as more authentic and less commercially driven, thereby fostering stronger user responses.

Findings highlight the importance of context-based content, which utilizes the human element and the storytelling approach. Marketers who want to maximize their engagement when on Instagram should think of using image-based attractive backgrounds (e.g., city or animated scenes) and a believable human experience to ensure that the views and interactions get as many as possible. This finding can also be interpreted through Social Presence Theory, as human-centered and context-rich content enhances perceived closeness and interaction.

This research demonstrates the significance of a demographic representation in visual strategy, particularly to brands or creators who want to maximize reach and engagement. The inclusion of adult or celebrity characters or even the creation of content with interesting stories that do not involve human beings can be more likely to act as an effective way of engagement than content created or directed to or involving children and teenagers. A comparative study of the high and low engagement Instagram Reels showed that there are differences in the content patterns. The most actively involving videos were usually ones that involved celebrities, involved creative or intellectual action, and had an emotionally evocative tone-especially one of neutrality or excitement. Low-engagement videos on the other hand contained a larger proportion of brand-oriented video content that lacked a significant amount of emotional range which implied that the homogeneity of content could be an obstacle to user engagement and retention. This pattern is consistent with Social Identity Theory, suggesting that users engage more with content that reflects aspirational or socially valued identities.

One of the most notable findings of the study is that neutral emotional tone generated higher engagement than explicitly positive or lively content. This result appears to diverge from conventional interpretations of Emotional Contagion Theory, which generally assume that emotionally charged content stimulates stronger audience responses. A possible explanation is that users in short-form video environments may experience fatigue toward highly stylized or overtly promotional emotional appeals. In this context, neutral-toned content may be perceived as more authentic, less strategic, and therefore more credible. This interpretation is particularly relevant in algorithm-driven environments such as Instagram Reels, where users are exposed to a high volume of emotionally intensified content and may respond more positively to subtle, less performative forms of expression.

The findings both align with and extend prior literature. While previous studies have emphasized content type, emotional tone, and visual appeal as key engagement drivers (Alhabash & Ma, 2017; Voorveld et al., 2018), the present study demonstrates that identity-related cues, particularly celebrity presence, play a more dominant role in short-form video environments. Furthermore, unlike prior research that examines these factors in isolation, this study shows how multiple content attributes interact and form distinct engagement patterns.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Conclusion

This paper provides a quantitative and analytical examination of the factors influencing user interaction on Instagram Reels, focusing on content produced by globally recognized celebrities and major brands. Through a machine-learning-enhanced methodological design, the study offers insights into the role of visual, emotional, and demographic factors in shaping engagement within short-form video environments. The findings indicate that celebrity presence, human-centered content, demographic representation, and emotional tone are among the most influential drivers of engagement. These results are broadly consistent with theoretical perspectives such as Parasocial Interaction Theory, Social Presence Theory, and Emotional Contagion, highlighting the importance of relational and affective cues in digital content consumption.

Methodologically, the study contributes to digital marketing analytics by integrating feature importance estimation using Random Forest with content clustering through K-Means. This combined approach enables the identification of both key engagement drivers and underlying content patterns, offering a transparent and replicable analytical framework for examining algorithm-driven content performance in social media contexts.

From a practical perspective, the findings provide actionable implications for marketers and content creators. In particular, the use of familiar or recognizable figures, human-centered narratives, and context-rich visual storytelling appears to be associated with higher engagement levels. Moreover, the results suggest that emotionally neutral tones may, in certain contexts, generate stronger user responses, indicating the need for a more nuanced understanding of emotional expression in short-form video strategies. These insights encourage a shift from purely promotional content toward more narrative-driven and audience-oriented formats.

Despite these contributions, the study has several limitations. The dataset is limited to a three-month period and a selection of high-profile accounts, which may constrain the generalizability of the findings to smaller creators or different cultural contexts. Future research could extend the temporal scope, incorporate more diverse account types, and conduct cross-platform comparisons with platforms such as TikTok and YouTube Shorts. Additionally, incorporating longitudinal or experimental designs would help to establish causal relationships between content attributes and engagement outcomes, while further exploration of algorithmic visibility mechanisms could deepen understanding of platform-specific dynamics.

In sum, this study contributes to bridging the gap between theoretical perspectives and data-driven approaches in digital marketing by demonstrating how machine learning techniques can be used to systematically analyze engagement in short-form video content. By offering a scalable and empirically grounded framework, the research provides a foundation for future studies on the evolving dynamics of social media engagement.

Ethical Declaration

The study entitled "*Instagram Reels Engagement Drivers: Machine Learning Insights into Celebrities and Brands*" was conducted in accordance with scientific research principles, ethical standards, and citation guidelines. No manipulation, fabrication, or falsification was performed on the collected data. Furthermore, this study has not been submitted to any other academic publication venue for evaluation. Ethical committee approval was not required for this research.

Etik Beyan

"Instagram Reels Etkileşimini Artıran Faktörler: Ünlüler ve Markalar Hakkında Makine Öğrenmesi İçgörüleri" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma da etik kurul kararı zorunluluğu bulunmamaktadır.

Statement of Contribution Rate of Researchers

The first author contributed 60%, and the second author contributed 40%.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı

1.yazar: % 60, ikinci yazar % 40 oranında katkı sağlamıştır.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Declaration of Conflict

There are no potential conflicts of interest in this study.

Çatışma Beyanı

Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Funding

No funding was received from any institution or organization for this study.

Finansman

Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Statement of Use for Artificial Intelligence and Its Types

Artificial intelligence and its various types were not used in the writing of this article.

Yapay Zeka ve Türleri Kullanım Beyanı

Bu makalenin yazımında yapay zeka ve türleri kullanılmamıştır.

Data Sharing Statement

We declare that, upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, we can share the data of this study according to the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy".

Veri Paylaşım Beyanı

Bu çalışmanın verilerini bulguların doğrulanması amacıyla makul bir talep üzerine "etik ilkeler ve yayın politikası"nın ilgili kısmında belirtilen şartlara göre paylaşabileceğimizi beyan ederiz.

Notes

This article was presented as a poster at the European Academy of Marketing (EMAC) Spring Conference 2025, held in Pozuelo, Spain, from 27-30 May 2025.

Not

Bu makale, 27-30 Mayıs 2025 tarihleri arasında İspanya'nın Pozuelo kentinde düzenlenen Avrupa Pazarlama Akademisi (EMAC) Bahar Konferansı 2025'te poster olarak sunulmuştur.

References

Aldhamiri, A., Carlson, J., Vilches-Montero, S., Rahman, S. M., & Gudergan, S. P. (2024). What drives higher active customer engagement in luxury brands' social media? Measurement and contingencies. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 79, 103804.

Alhabash, S., & Ma, M. (2017). A tale of four platforms: Motivations and uses of Facebook, Twitter, Instagram, and Snapchat among college students? *Social Media + Society, 3*(1), 2056305117691544. https://doi.org/10.1177/2056305117691544

Al Kurdi, B., Alshurideh, M. T., Hamadneh, S., Kalra, D., Marwaha, S., & Alzoubi, H. M. (2024, February). Machine learning applications in social media marketing: innovating customer engagement and brand building. In 2024 2nd international conference on cyber resilience (ICCR) (pp. 1-7). IEEE.

Andariesta, D. T., & Wasesa, M. (2023). Machine learning models to predict the engagement level of Twitter posts: Indonesian e-commerce case study. *Procedia Computer Science*, 227, 823-832.

Asan, K., & Zwiegelaar, J. (2025). Digital leisure use and psychological well-being among recreation management students: The mediating role of social media engagement. *Journal of Hospitality, Leisure, Sport & Tourism Education, 37*, 100570.

Berger, J., & Milkman, K. L. (2012). What makes online content viral? *Journal of Marketing Research, 49*(2), 192–205. https://doi.org/10.1509/jmr.10.0353

De Vries, L., Gensler, S., & Leeflang, P. S. H. (2012). Popularity of brand posts on brand fan pages: An investigation of the effects of social media marketing. *Journal of Interactive Marketing, 26*(2), 83–91.

Gunawardena, C. N. (1995). Social presence theory and implications for interaction and collaborative learning in computer conferences. *International journal of educational telecommunications, 1*(2), 147-166.

Han, J., Kamber, M., & Pei, J. (2011). *Data Mining: Concepts and Techniques* (3rd ed.). Morgan Kaufmann.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Horton, D., & Wohl, R. R. (1956). Mass communication and para-social interaction: Observations on intimacy at a distance. *Psychiatry, 19*(3), 215–229. https://doi.org/10.1080/00332747.1956.11023049

Jin, X. L., Yin, M., Zhou, Z., & Yu, X. (2021). The differential effects of trusting beliefs on social media users' willingness to adopt and share health knowledge. *Information Processing & Management, 58*(1), 102413.

Johnson, B. K., & Ranzini, G. (2018). Click here to look clever: Self-presentation via selective sharing of music and film on social media. *Computers in Human Behavior, 82*, 148-158.

Jolliffe, I. T., & Cadima, J. (2016). Principal component analysis: A review and recent developments. Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical, *Physical and Engineering Sciences, 374*(2065), 20150202. https://doi.org/10.1098/rsta.2015.0202

Kietzmann, J. H., Hermkens, K., McCarthy, I. P., & Silvestre, B. S. (2011). Social media? Get serious! Understanding the functional building blocks of social media. *Business Horizons, 54*(3), 241-251.

Kramer, A. D. I., Guillory, J. E., & Hancock, J. T. (2014). Experimental evidence of massive-scale emotional contagion through social networks. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(24), 8788–8790.

Krisprimandoyo, D. A., Sufa, S. A., Wardani, D. T., & Widiyanto, S. (2024). Exploring the relationship between social media engagement, customer reviews, and brand perceptions: A comprehensive study in retail industry. *International Journal of Business, Law, and Education, 5*(2), 1584-1591.

Liadeli, G., Sotgiu, F., & Verlegh, P. W. (2023). A meta-analysis of the effects of brands' owned social media on social media engagement and sales. *Journal of Marketing, 87*(3), 406-427.

Lipsman, A., Mudd, G., Rich, M., & Bruich, S. (2012). The power of "like": How brands reach (and influence) fans through social-media marketing. *Journal of Advertising Research, 52*(1), 40–52.

Lou, C., & Xie, Q. (2021). Something social, something entertaining? How digital content marketing augments consumer experience and brand loyalty. *International Journal of Advertising, 40*(3), 376-402.

Meng, K. S., & Leung, L. (2021). Factors influencing TikTok engagement behaviors in China: An examination of gratifications sought, narcissism, and the Big Five personality traits. *Telecommunications Policy, 45*(7), 102172.

Menon, D. (2022). Factors influencing Instagram Reels usage behaviours: An examination of motives, contextual age and narcissism. *Telematics and Informatics Reports, 5*, 100007.

Moran, G., Muzellec, L., & Johnson, D. (2020). Message content features and social media engagement: Evidence from the media industry. *Journal of Product & Brand Management, 29*(5), 533–545.

Omar, B., & Dequan, W. (2020). Watch, share or create: The influence of personality traits and user motivation on TikTok mobile video usage. *International Association of Online Engineering*, 121-137.

Onofrei, G., Filieri, R., & Kennedy, L. (2022). Social media interactions, purchase intention, and behavioural engagement: The mediating role of source and content factors. *Journal of Business Research, 142*, 100-112.

Qin, Y. S. (2020). Fostering brand–consumer interactions in social media: the role of social media uses and gratifications. *Journal of Research in Interactive Marketing, 14*(3), 337-354.

Reddy, D., Singh, A., Chopra, R., & Patel, R. (2021). Leveraging machine learning algorithms and natural language processing for AI-Enhanced social media marketing analytics. *Journal of AI ML Research, 10*(8).

Reimer, T. (2023). Environmental factors to maximize social media engagement: A comprehensive framework. *Journal of Retailing and Consumer Services, 75*, 103458.

Schivinski, B. (2021). Eliciting brand-related social media engagement: A conditional inference tree framework. *Journal of Business Research, 130*, 594-602.

Shao, G. (2009). Understanding the appeal of user-generated media: a uses and gratification perspective. *Internet research, 19*(1), 7-25.

Sichach, M. (2023). Uses and Gratifications Theory-Background, History and Limitations. *History and Limitations* (November 17, 2023).

Tafesse, W., & Wien, A. (2018). Using message strategy to drive consumer behavioral engagement on social media. *Journal of Consumer Marketing, 35*(3), 241-253.

Tajfel, H. (1974). Social identity and intergroup behaviour. *Social Science Information, 13*(2), 65-93.

Trunfio, M., & Rossi, S. (2021). Conceptualising and measuring social media engagement: A systematic literature review. *Italian Journal of Marketing*, 2021(3), 267-292.

Voorveld, H. A., Van Noort, G., Muntinga, D. G., & Bronner, F. (2018). Engagement with social media and social media advertising: The differentiating role of platform type. *Journal of advertising, 47*(1), 38-54.

Wallach, K. A., Pham, H., Koschmann, A., & Arwade, G. (2025). Analyzing the impact of faces on consumer engagement in social media videos: a machine learning approach. *Journal of Consumer Marketing, 42*(3), 318-335.

Wibowo, A., Chen, S. C., Wiangin, U., Ma, Y., & Ruangkanjanases, A. (2020). Customer behavior as an outcome of social media marketing: The role of social media marketing activity and customer experience. *Sustainability, 13*(1), 189.

Wies, S., Bleier, A., & Edeling, A. (2023). Finding goldilocks influencers: How follower count drives social media engagement. *Journal of Marketing, 87*(3), 383-405.

GENİŞ ÖZET

Bu çalışma, dijital pazarlama bağlamında giderek daha fazla önem kazanan kısa video formatı Instagram Reels'te kullanıcı etkileşimini (engagement) artıran unsurları veri odaklı bir yaklaşımla belirlemeyi

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

amaçlamaktadır. Reels'in algoritmik olarak önceliklendirilmesi, tam ekran dikey izleme deneyimi, hızlı tüketim döngüsü ve popüler ses/akım kullanımını teşvik eden yapısı; içerik üreticileri, ünlüler ve markalar için stratejik bir etkileşim alanı yaratmıştır. Buna rağmen, Reels içeriklerinde etkileşimi sistematik biçimde yükselten özelliklerin hangileri olduğu ve bu özelliklerin göreli önem sıralaması konusunda ampirik çalışmaların sınırlı kaldığı görülmektedir. Mevcut araştırma, bu boşluğu gidermek üzere makine öğrenmesi temelli yöntemleri geleneksel etkileşim kuramlarıyla birleştirerek, Reels performansını açıklayan içerik özniteliklerini hem "en güçlü belirleyiciler" hem de "içerik örüntüleri" düzeyinde ortaya koymaktadır. Araştırmanın veri seti, Ocak–Mart 2024 döneminde paylaşılan toplam 438 Instagram Reels videosundan oluşmaktadır. Örneklem, küresel ölçekte yüksek takipçi sayısına sahip beş ünlü (Cristiano Ronaldo, Lionel Messi, Selena Gomez, Kylie Jenner ve Dwayne Johnson) ile beş büyük markanın (Nike, National Geographic, NASA, Victoria's Secret ve Zara) resmi hesaplarından seçilmiştir. Bu seçim, hem ünlü temelli içeriklerin hem de marka temelli içeriklerin aynı analitik çerçevede karşılaştırılmasına olanak tanıyarak, kısa video ekosisteminde "tanınmış figür etkisi" ve "kurumsal içerik etkisi" ayrımını görünür kılmaktadır. Videolar, yapılandırılmış bir kodlama formu üzerinden iki araştırmacı tarafından birden çok kez izlenerek içerik ve sunum özellikleri açısından etiketlenmiştir. Kodlama; insan varlığı (insan odaklı, insan+şehir, insan+hayvan vb.), ünlü/marka görünürlüğü, içerik türü (spor, doğa, ürün tanıtımı, teknoloji/yenilik gibi), insan faaliyeti (dinamik eylem, performans, yaratıcı etkinlik vb.), duygusal ton (canlı, olumlu, nötr, olumsuz), demografik ipuçları (yetişkin, çocuk/genç, ünlü, insan yok) ve estetik/ses bileşenleri (renk şeması, ses varlığı) gibi boyutları kapsamaktadır. Kodlayıcılar arası tutarlılık, görüş ayrılıklarının uzlaşıyla giderilmesiyle güçlendirilmiştir. Çalışmanın temel bağımlı değişkeni etkileşim oranıdır. Etkileşim oranı, beğeni, yorum, paylaşım ve kaydetme gibi etkileşimlerin toplamının takipçi sayısına oranlanması ve yüzdelik biçime dönüştürülmesiyle hesaplanmıştır. Böylece farklı takipçi büyüklüklerine sahip hesaplar arasında adil karşılaştırma yapılması hedeflenmiştir. Analitik süreç üç aşamada yürütülmüştür. İlk aşamada keşifsel veri analizi ile dağılımlar, temel eğilimler ve olası ilişkiler incelenmiştir. İkinci aşamada, içerik özelliklerinin etkileşim oranını açıklamadaki göreli önemini belirlemek üzere Random Forest regresyon modeli kullanılmıştır. Random Forest'ın tercih edilme nedeni, sosyal medya verilerinde sıklıkla görülen doğrusal olmayan ilişkileri ve karmaşık etkileşimleri yakalamadaki başarısı, yüksek boyutlu kategorik değişkenleri (one-hot kodlama sonrası) yönetebilmesi ve değişken önemini yorumlanabilir biçimde sunabilmesidir. Üçüncü aşamada ise denetimsiz öğrenme yaklaşımıyla K-Means kümeleme analizi uygulanmış; Random Forest ile öne çıkan özniteliklerin birlikte oluşturduğu içerik örüntüleri belirlenmiştir. Küme sayısı, dirsek yöntemi ve uygunluk değerlendirmeleriyle üç küme olarak seçilmiş; yorumlanabilirliği artırmak için PCA görselleştirmesiyle kümelerin ayrışması desteklenmiştir. Bulgular, Reels etkileşimini en güçlü biçimde etkileyen değişkenin "Ünlü & Marka varlığı" olduğunu göstermektedir (önem ağırlığı yaklaşık %22.10). Bunu içerik türü (%19.03), yaş grubu/demografik ipuçları (%16.27) ve insan faaliyeti (%16.16) izlemektedir. Duygusal tonun katkısı daha sınırlı düzeyde kalmakla birlikte (%5.99), etkileşim üzerinde yine de anlamlı bir rolü vardır; renk şemasının göreli etkisi ise çok düşük görünmektedir (yaklaşık %0.16). Bu sonuçlar, kısa video performansında "salt estetik düzenleme" yerine "insan merkezli anlatı", "tanınmış figür/kimlik ipucu" ve "dinamik eylem" gibi anlam yüklü bileşenlerin belirleyici olduğunu göstermektedir. Ayrıca ünlü içeren içeriklerin ortalama etkileşim oranının marka odaklı içeriklere kıyasla belirgin şekilde daha yüksek olduğu görülmüştür (örneğin ünlü ağırlıklı içeriklerde ortalama %6.84; marka odaklı içeriklerde %1.71). Bu fark, izleyicilerin tanıdık figürlerle kurduğu parasosyal bağın etkileşimi tetiklediğini ileri süren yaklaşımla uyumludur. Kümeleme analizi, içeriklerin üç temel örüntü altında toplandığını ortaya koymaktadır. Birinci küme, spor/performans, yaratıcı etkinlikler ve insan+şehir gibi "anlatı taşıyan, hareketli ve insan odaklı" içeriklerden oluşmakta ve en yüksek etkileşim düzeyini üretmektedir. Bu kümede, izleyicinin kendini içerikle özdeşleştirmesini kolaylaştıran sosyal bulunuşluk ipuçları (yüz, beden dili, etkileşim, hız ve dinamizm) daha belirgin görünmektedir. İkinci küme, daha çok "marka/ürün merkezli, duygusal anlatısı zayıf ve tanıtım ağırlıklı" içeriklerden oluşmakta ve en düşük etkileşime sahiptir; bu bulgu, kısa video ortamında yalnızca ürün odaklı mesajların izleyicide "bağ kurma" ve "katılım" üretmekte yetersiz kalabildiğine işaret etmektedir. Üçüncü küme ise insan, ürün, hayvan ve çevresel unsurların birlikte kullanıldığı "hibrit" içeriklerden oluşmakta; etkileşim düzeyi orta ve daha değişken bir dağılım sergilemektedir. Bu küme, farklı öznitelik kombinasyonlarının belirli koşullarda işe yarayabildiğini; ancak en güçlü performansın genellikle insan ve kimlik ipuçlarını merkeze alan içeriklerde toplandığını desteklemektedir. İçerik türleri karşılaştırıldığında spor ve doğa temalı paylaşımların yüksek etkileşim üretmesi; buna karşın ürün tanıtımının düşük kalması da, kısa formatta "heyecan/merak/izleme hazzı" sağlayan anlatıların daha fazla paylaşılma, kaydedilme ve yorum alma eğiliminde olduğunu düşündürmektedir. Duygusal tonda ise nötr içeriğin en yüksek etkileşimi sağlaması (yaklaşık %4,79) dikkat çekicidir; aşırı olumlu tonun en düşük kalması (yaklaşık %1,66), izleyicinin aşırı olumlu çerçeveleri yapay veya reklamvari algılayabilmesiyle açıklanabilir. Kuramsal düzeyde çalışma,

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Kullanımlar ve Doyumlar Kuramı'nın eğlence/merak/katılım güdülerini, Sosyal Bulunuşluk Kuramı'nın insani ipuçlarının yakınlık ve dikkat üzerindeki etkisini, Parasosyal Etkileşim Kuramı'nın ünlü figürlerin psikolojik yakınlık yaratmasını, Sosyal Kimlik Kuramı'nın kimlik uyumu/aspirasyonel benzeşim süreçlerini ve Duygusal Bulaşma Kuramı'nın duygu aktarımını Reels bağlamında birlikte yorumlayarak bütüncül bir açıklama sunmaktadır. Uygulama açısından ise markalar ve içerik üreticileri için açık öneriler üretmektedir: tanınmış yüzlerin veya güven uyandıran figürlerin kullanımı; insan merkezli, hikâye taşıyan ve dinamik eylem içeren videoların tasarlanması; salt tanıtım yerine bağ kurduracak bağlam ve sosyal ipuçlarının eklenmesi; duygusal tonu aşırı zorlamadan daha doğal ve erişilebilir bir üslup tercih edilmesi etkileşimi artırabilir. Bununla birlikte araştırma, örneklemin üç aylık dönem ve yüksek takipçili küresel hesaplarla sınırlı olması nedeniyle genellenebilirlik açısından kısıt taşımaktadır. Gelecek çalışmaların farklı ülkeler, daha küçük ölçekli içerik üreticileri, daha uzun zaman aralıkları ve TikTok/YouTube Shorts gibi platformlar arası karşılaştırmalarla modeli genişletmesi önerilmektedir. Genel olarak bu çalışma, kısa video ekosisteminde etkileşimi belirleyen faktörleri makine öğrenmesiyle görünür kılarak, hem akademik literatüre hem de veri temelli dijital pazarlama uygulamalarına özgün katkı sunmaktadır.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3
MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3
ISSN: 1694-7215
Research Paper / Araştırma Makalesi

Epistemik Jeopolitik: Panama Kanalı'nda ABD-Çin Rekabeti ve İstihbarat Faaliyetleri

Kemal UYSAL[1]

Öz

Bu çalışma, insan eliyle inşa edilmiş stratejik bir suyolu olan Panama Kanalı'nı merkeze alarak, stratejik suyollarının 21. yüzyıldaki anlamını yeniden değerlendirmektedir. Geleneksel jeopolitik yaklaşımlar, kanallar ve boğazları çoğunlukla ticaret hacmi, enerji taşımacılığı ve askerî kapasite gibi maddi unsurlar üzerinden analiz etmiştir. Ancak günümüzde bu alanların, bilginin üretimi, algının yönlendirilmesi ve meşruiyetin inşası gibi bilişsel süreçler üzerinden de şekillendiği görülmektedir. Bu makale, güç mücadelesinin yalnızca maddi faktörlerle açıklanamayacağını; aynı zamanda hakikatin nasıl tanımlandığı, hangi anlatıların meşru kabul edildiği ve rızanın hangi mekanizmalarla üretildiği üzerinden de biçimlendiğini ileri sürmektedir. Bu doğrultuda stratejik suyolları, fiziksel geçiş hatlarının ötesinde, anlam üretimi ve söylem inşasının kesiştiği "epistemik düğüm noktaları" olarak ele alınmaktadır. Çalışma, nitel araştırma tasarımı çerçevesinde kavramsal çözümleme ve karşılaştırmalı analiz yöntemlerini kullanarak, Panama Kanalı'nın tarihsel gelişimi ile Çin'in Latin Amerika'daki liman ve altyapı yatırımlarını incelemekte; bu süreçleri ABD'nin güvenlik ve caydırıcılık temelli stratejileriyle birlikte değerlendirmektedir. Bu doğrultuda makale, "epistemik jeopolitik" kavramını tamamlayıcı bir analitik çerçeve olarak önererek, stratejik suyollarının yalnızca maddi rekabet alanları değil, aynı zamanda küresel güç mücadelesinin bilişsel ve kavramsal boyutlarının şekillendiği alanlar olduğunu ortaya koymakta ve literatüre kavramsal bir katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Epistemik Jeopolitik, İstihbarat Operasyonları, Stratejik Suyolları, Bilişsel Savaş, Hegemonya Mücadelesi

Epistemic Geopolitics and Intelligence Warfare: The Cognitive Conflict Between China and the U.S. Over the Panama Canal and Strategic Waterways

Abstract

This study re-examines the meaning of strategic waterways in the 21st century by focusing on the Panama Canal as a man-made strategic maritime passage. Traditional geopolitical approaches have generally analyzed canals and straits through material factors such as trade volume, energy transportation, and military capacity. However, in the contemporary era, these spaces are increasingly shaped by cognitive processes, including the production of knowledge, the management of perception, and the construction of legitimacy. The article argues that power struggles cannot be explained solely through material factors; rather, they are also shaped by how truth is defined, which narratives are considered legitimate, and how consent is produced. In this context, strategic waterways are conceptualized not merely as physical transit routes, but as "epistemic nodes" where meaning production and discursive construction intersect. Adopting a qualitative research design, the study employs conceptual analysis and comparative methods to examine both the historical development of the Panama Canal and China's contemporary port and infrastructure investments in Latin America. These processes are analyzed alongside the United States' security-and deterrence-oriented strategies. Within this framework, the article proposes "epistemic geopolitics" as a complementary analytical approach, demonstrating that strategic waterways are not only arenas of material competition but also spaces where the cognitive and conceptual dimensions of global power struggles are shaped. In doing so, the study offers a conceptual contribution to the literature.

Keywords: Epistemic Geopolitics, Intelligence Operations, Strategic Waterways, Cognitive Warfare, Hegemonic Competition

Atıf İçin / Please Cite As:

Uysal, K. (2026). Epistemik jeopolitik: Panama Kanalı'nda ABD-Çin rekabeti ve istihbarat faaliyetleri. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (3), 1095-1117. https://doi.org/10.33206/mjss.1872658

Geliş Tarihi / Received Date: 27.01.2026 **Kabul Tarihi / Accepted Date:** 14.04.2026

[1] Doktora - Başkent Üniversitesi, Avrupa Birliği ve Uluslararası İlişkiler Enstitüsü, kuzeykemaluysal2010@hotmail.com, ORCID: 0009-0003-8015-7365

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Giriş

Dünya tarihi, çoğu zaman askeri kapasite, ekonomik rekabet ve jeostratejik üstünlük gibi maddi unsurlar üzerinden açıklanmıştır. Uluslararası ilişkiler literatüründe de güç mücadeleleri büyük ölçüde bu çerçevede ele alınmaktadır. Bununla birlikte, çağdaş rekabet biçimleri yalnızca maddi kapasiteyle açıklanabilecek bir nitelik taşımamaktadır. Bilginin nasıl üretildiği, hangi anlatıların meşruiyet kazandığı ve algının nasıl yönlendirildiği de güç mücadelesinin önemli boyutları arasında yer almaktadır. Bu nedenle günümüz jeopolitiğini anlamak için maddi güç unsurları ile bilişsel ve epistemik süreçler arasındaki ilişkiyi birlikte değerlendirmek gerekmektedir.

Bu epistemolojik mücadele, uluslararası sistem içinde etkin olmaya çalışan yapı ve aktörlerin sanayi ve teknoloji alanlarında yenilikçi hamleler yapmasını, askeri kapasitelerini güçlendirmesini ve kurumsal yapılar inşa etmesini de anlamlandıran temel bağlamı oluşturur. Zira bu çabaların nihai hedefi, belirli bir aktör ya da yapının kendi paradigma setini "gerçeklik" olarak kabul ettirmesidir. Bu gerçekliğin yerleşmesi adına başlatılan mücadelelerde dökülen kanın ardındaki esas amaç, dünyayı kimin kavramsal çerçevesiyle okunacağına karar vermektir. Bu bağlamda kılıç ile kalem birbirinin alternatifi değil; birbirini besleyen ve tamamlayan araçlar olarak ortaya çıkar. Güç ve anlam üretimi doğrusal bir çizgide ilerlemez; döngüsel bir düzlemde birbirini besleyerek varlık kazanır.

Tarihsel süreç boyunca birbiriyle rekabet eden metafizik, teolojik ve bilimsel epistemolojiler, dünyayı açıklamakla yetinmeyen; onu düzenleyen, yöneten ve meşrulaştıran tasavvurlar üretmiştir. Gücü kalıcı kılan unsur, zor kullanma kapasitesinin varlığı kadar, bu gücü taşıyan epistemolojik inşanın sürekliliğidir. Bu nedenle dünya tarihi, silahların çarpıştığı bir alan olmaktan önce, anlam üretme yetisinin, kavramsal çerçevelerin ve hakikat iddialarının karşı karşıya geldiği bir epistemik rekabet sahası olarak okunmalıdır. Neticede, bu mücadelelerin arka planında, belirli bir aktörün kendi kavramsal çerçevesini hâkim kılma çabası bulunmaktadır.

Bu tarihsel ve epistemik mücadele biçimi, dijital çağla birlikte münhasıran araçlarını değil, yürütüldüğü mekânı da dönüştürmüştür. Uluslararası sistemde güç mücadelesinin ontolojisi, dijitalleşmeyle birlikte belirgin bir dönüşüm geçirmiştir. Güç artık maddi faktörlere indirgenemeyen bir nitelik kazanmış; bilginin üretimi, dolaşımı ve meşruiyet kazanma süreçleri üzerinden de anlam bulmaya başlamıştır. Bu dönüşüm, güç mücadelesinin nerede ve hangi araçlarla yürütüldüğüne dair ontolojik varsayımları yeniden tanımlamakta; uluslararası siyaseti bilişsel ve epistemik alanlara yayılan bir mücadele alanı hâline getirmektedir. Günümüz rekabet düzeninde stratejik üstünlük, maddi kapasitenin kullanımıyla birlikte hakikatin çerçevelenmesi ve algının yönlendirilmesi üzerinden tesis edilmektedir.

Bu noktada mevcut jeopolitik ve güvenlik literatürünün, güç mücadelesini açıklamakta ağırlıklı olarak maddi unsurlara dayanan yaklaşımlarının yetersiz kaldığı görülmektedir. Uluslararası ilişkiler literatüründe güç mücadelesi çoğunlukla askeri kapasite, ekonomik rekabet ve stratejik üstünlük gibi maddi unsurlar üzerinden açıklanmaktadır. Nitekim realist yaklaşım, devletlerin güç maksimizasyonu arayışı içinde hareket ettiğini vurgularken (Morgenthau, 1948), hegemonya tartışmaları bu gücün yalnızca zorlayıcı araçlarla değil, rıza üretimi yoluyla da sürdürüldüğünü ortaya koymaktadır (Gramsci, 1971). Bu kapsamda, Joseph Nye'ın yumuşak güç yaklaşımı, uluslararası sistemde etki üretiminin maddi olmayan boyutlarına dikkat çekmektedir (Nye, 2004).

Bununla birlikte, jeopolitik rekabetin yalnızca maddi kapasite veya etki araçları üzerinden açıklanması, bu süreçlerin nasıl anlamlandırıldığı ve meşrulaştırıldığı sorusunu yeterince açıklayamamaktadır. Bu durum, güç mücadelesinin aynı zamanda bilgi üretimi, söylem inşası ve hakikatin tanımlanması süreçleri üzerinden yürütüldüğünü ortaya koymaktadır (Dönmez, 2021).

Bu çalışma, söz konusu eksikliği aşmak amacıyla, gücün bilişsel ve epistemik boyutlarını merkeze alan "epistemik jeopolitik" kavramını tamamlayıcı bir analitik çerçeve olarak önermektedir. Bu yaklaşıma göre güç mücadelesinin sonucu, maddi kapasite kadar, zihinsel ve bilişsel alanları etkin biçimde kullanabilen aktörler tarafından belirlenmektedir. Bu bağlamda epistemik jeopolitik, jeopolitik rekabetin yalnızca fiziki alanların kontrolüyle sınırlı kalmadığını; aynı zamanda bilgi üretimi, söylem inşası ve algı yönlendirme pratikleri aracılığıyla toplumsal ve zihinsel düzlemde kurulan bir nüfuz mücadelesi olduğunu ortaya koymaktadır. Bu perspektifte istihbarat faaliyetleri, yalnızca veri toplama süreci olarak değil, toplumsal algıları, davranış kalıplarını ve siyasal yönelimleri şekillendiren stratejik bir araç olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla güç, yalnızca maddi kapasiteyle değil; bilginin hangi kaynaklardan

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

üretileceğini, hangi anlam çerçevesi içinde sunulacağını ve bu bilginin nasıl meşrulaştırılacağını belirleme kapasitesiyle ölçülmektedir.

Bu çerçevede çalışma, Panama Kanalı'nın tarihsel gelişimini ve Çin'in Latin Amerika'daki güncel stratejik açılımını yalnızca maddi güç rekabeti bağlamında değil, aynı zamanda bu rekabetin nasıl anlamlandırıldığı, hangi anlatılar üzerinden meşrulaştırıldığı ve hangi bilişsel araçlarla sürdürüldüğü perspektifinden ele almaktadır. Bu doğrultuda, büyük güç rekabeti ve hegemonya mücadelesi, epistemik jeopolitik yaklaşımın tamamlayıcı analitik düzlemi içinde yeniden yorumlanmaktadır. Çin'in bölgedeki stratejisi, rıza temelli epistemik etki üretmeye yöneliktir. Konfüçyus Enstitüleri, eğitim programları, dijital altyapı ağları ve liman anlaşmaları aracılığıyla Pekin yönetimi, kabul ve meşruiyet üreten bir nüfuz alanı inşa etmeye çalışmaktadır. Buna karşılık hegemonik güç konumundaki ABD, bilişsel caydırıcılık ve bilgi güvenliği merkezli bir stratejiyle bu sürece yanıt vermektedir.

Bu çalışma, Panama Kanalı ve diğer stratejik suyollarını coğrafi ya da ekonomik geçiş alanları olmanın ötesinde; anlamın üretildiği ve meşruiyetin kurulduğu epistemik rekabet sahaları olarak ele almaktadır. Güç mücadelesini maddi kapasite üzerinden açıklayan yaklaşımların sınırlarını aşarak, gerçeğin nasıl tanımlandığına ve bu tanımın nasıl kurumsallaştığına odaklanmaktadır. Bu yönüyle stratejik suyollarını epistemik bir alan olarak değerlendirmeyi mümkün kılan analitik bir bakış geliştirmekte ve literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Yöntem

Bu makale, nitel araştırma tasarımına dayalı olarak kavramsal çözümleme ve karşılaştırmalı analiz yöntemlerini birlikte kullanmaktadır. Çalışmanın temel amacı, Panama Kanalı örneği üzerinden tarihsel jeopolitik dinamikler ile Çin'in Latin Amerika'daki güncel stratejik açılımını karşılaştırmalı bir çerçevede inceleyerek, bu süreçlerin epistemik boyutunu görünür kılmaktır. Bu doğrultuda, Panama Kanalı'na ilişkin tarihsel belgeler, uluslararası anlaşmalar, diplomatik söylemler ve stratejik dokümanlar yorumlayıcı bir yaklaşımla analiz edilmiştir. Güncel döneme ilişkin olarak ise Çin'in bölgedeki liman yatırımları, altyapı projeleri ve kültürel etki araçları ile ABD'nin güvenlik, askerî varlık ve caydırıcılık temelli stratejileri karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Çalışmada kullanılan veri kaynakları; akademik literatür, uluslararası raporlar, politika belgeleri ve güvenilir açık kaynaklardan elde edilen güncel analizleri içermektedir. Bu kaynaklar, tarihsel süreklilik ile güncel jeopolitik gelişmeler arasında analitik bir ilişki kurmak amacıyla birlikte değerlendirilmiştir. Analiz sürecinde tarihsel çözümleme ve karşılaştırmalı değerlendirme tekniklerinden yararlanılmış; farklı aktörlerin stratejik yaklaşımları maddi güç unsurları ile epistemik boyut arasındaki ilişki çerçevesinde yorumlanmıştır. Bu bağlamda çalışma, yeni veri üretmekten ziyade mevcut verileri yeniden yorumlayarak jeopolitik rekabetin epistemik katmanını analitik olarak ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda veri seçimi, çalışmanın araştırma sorusu ile doğrudan ilişkili olan ve Panama Kanalı ile Çin'in Latin Amerika'daki stratejik faaliyetlerini açıklamaya imkân veren kaynaklarla sınırlandırılmıştır.

Panama Kanalı'nın Tarihsel Arka Planı ve Küresel Önemi

Sanayi Devrimi ve ABD'nin Kurucu Felsefesi

19. yüzyılın son çeyreğinde başlayan II. Sanayi Devrimi, üretim tekniklerinde köklü bir dönüşüm yarattı. Elektrik, içten yanmalı motor ve çelik üretimindeki gelişmeler, ekonomik yapıları baştan aşağı değiştirdi. Buhar gücüne dayalı sistemlerin yerini daha güçlü enerji kaynakları aldı. Bununla beraber, demiryolları ve telgraf hatları, ticaretin ve iletişimin hızını artırarak dünya ekonomisini birbirine daha sıkı bağladı. Bu teknik gelişmeler hem üretim araçlarını hem de üretim biçimlerini dönüştürdü. (Kern, 2000, s.108-146)

Bu gelişmeler üretimin standartlaşmasına, seri montaj hattı belirgin olmasına da vesile olmuştur. Bu değişimi sanayi dünyasında uygulayan Henry Ford'un geliştirdiği sistem, maliyetleri düşürüp üretimi hızlandırdı. Tüketim malları geniş halk kesimlerinin ulaşabildiği bir düzeye indi. Üretim biçimindeki bu değişim doğal olarak ekonomiyi ve buna bağlı olarak, devletlerarasındaki rekabeti de dönüştürdü. Güç, artık askeri imkânların ötesinde, üretim kapasitesi ve teknoloji düzeyiyle ölçülmeye başlandı. Teknoloji, sanayide ve ekonomide olan gelişmeler, rekabetin doğasını kalıcı biçimde değiştirdi. (Lovering, 2009, s. 232-242) Kısacası; güç asker sayısı ile birlikte ekonomik güç ve teknolojik imkânlar ile de ölçülmeye başladı.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Ortaya çıkan yapısal değişimler, sistemik yapıda önce İngiltere'nin uzun süredir koruduğu öncülüğü sarstı. Bu sarsıntının ardından, Almanya ve ABD yeni sanayi güçleri olarak öne çıktı. Hammadde ve pazar arayışı rekabeti sertleştirdi. Sermaye ihracı, bu mücadelenin temel aracı haline geldi. Sanayileşmiş devletler, dışa açılma politikaları ve emperyal girişimlerle dünya üzerindeki üstünlüğü hedefledi. Ekonomik yarış, zamanla jeopolitik çekişmelerin de merkezine yerleşti. (Lenin, 1963, s.45) Son olarak, sanayi devrimi üretim yöntemlerini değiştirmekle kalmadı, deniz yolları, demiryolları ve iletişim ağlarını da küresel rekabetin merkezine taşıdı. (Soni, Rawat, & Sharma, 2020, s. 66-73)

Bu gelişmelerin düşünsel temelinde ise ABD'nin kuruluş felsefesine yatmaktadır. Klasik liberal anlayış, bireysel özgürlüğü, serbest piyasa düzenini ve sınırlı devleti öne çıkardı. Adam Smith'in görüşleri bu yaklaşımı derinden etkiledi. Görünmez el ilkesi ve serbest ticaret fikri, Amerikan ekonomik düşüncesinin temelinde yer aldı. (Smith, 2007)

Sanayi ve teknolojik gelişmeler ile birlikte, ABD'nin kolektif bilincinde var olan ve 19. yüzyılda ortaya çıkan "Manifest Destiny" (Kader Bildirgesi) (Kehoe, 2014) doktrini, ülkenin kıtasal genişlemesini meşru kıldı. Bu dönemde ABD, yayılmayı tarihsel bir hak olarak kabul etti. Bunun yanı sıra, 1823 tarihli Monroe Doktrini, Avrupa'nın kıtaya müdahalesini reddederek Washington yönetiminin kendi etki alanını güvence altına almasını amaçladı. Bu anlayış, genişleme siyasetini askeri sınırların ötesine taşıdı. Ekonomik, ticari ve lojistik hedefler, ABD stratejisinin ayrılmaz parçaları haline geldi. Neticede genişleme, bütüncül bir güç politikası biçimini aldı. (Thomas, 1923)

Bu bütüncül hareket tarzı, deniz yollarının stratejik önem kazanmasının temel nedeni oldu. Okyanuslar arasındaki geçişler hem ticaret hem de askeri hareketlilik açısından belirleyici hale geldi. Panama Kanalı düşüncesi, bu stratejik zorunluluğun kaçınılmaz bir sonucu olarak belirdi. (U.S. Department of State, 2025)

Panama Kanalı'nın İnşa Süreci ve Açılışı (1914)

Panama'nın stratejik önemi, keşifler çağının ilk dönemlerinden itibaren fark edildi. 1502'de Kristof Kolomb bölgeye ulaştı, ancak kalıcı bir başarı sağlayamadı. 1513'te Vasco Nunez de Balboa, (Encyclopaedia Britannica, 2025) kıstağı geçerek Pasifik Okyanusu'na ulaşan ilk Avrupalı oldu. Bu keşif, Atlantik ile Pasifik arasındaki mesafenin kısa olduğunu gösterdi. (Thatcher, 1915, s. 45, 47-75)

16. yüzyılda kanal fikri yeniden gündeme gelmiştir. Ancak Katolik İspanya Kralı II. Philip, Dominiken rahiplerin görüşleri doğrultusunda bu projeye karşı çıkmıştır. "Tanrı'nın ayırmadığını insan ayırmamalı" anlayışıyla hareket eden kral, girişimi teknik bir mühendislik meselesinden ziyade teolojik bir müdahale olarak değerlendirmiştir. Bu yaklaşım, söz konusu dönemde kanal fikrinin dini hassasiyetlerle doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir (Thatcher, 1915, s. 45). Bu tarihsel örnek, çalışmada ele alınan ***"epistemik jeopolitik"*** yaklaşımın geçmişte nasıl işlediğini göstermektedir. Dini referanslar temelinde şekillenen düşünsel çerçevelerin, siyasal iktidarların stratejik karar alma ufkunu daralttığı ve değişen güç dengelerine uyum sağlama kapasitesini sınırladığı bu noktada ortaya çıkmaktadır.

Tarihin sürekli akışı içerisinde 19. yüzyılın başlarında Latin Amerika'daki bağımsızlık hareketleriyle birlikte, dini kaygıların yerini ilerleme ve küresel ticaretin yeniden örgütlenmesi düşüncesi aldı. 1825'te Simon Bolivar, Fransız Baron Thierry'ye kanal imtiyazı verdi. Bu dönemde Humboldt ve Goethe'nin entelektüel çalışmaları, kanal fikrini mitolojik çağrışımlardan uzaklaştırarak bilimsel bir zemine taşıdı. Goethe'nin doğa bilimlerine ilgisiyle Humboldt'un coğrafya ve iklim üzerine gözlemleri, projeyi insan aklının ürünü olarak değerlendirme anlayışını güçlendirdi. Bu yaklaşımla kanal, metafizik bir mucize değil, modernleşme ve uygarlık kurma idealinin somut bir göstergesi hâline geldi. (Thatcher, 1915, s. 51-52)Yani, dönemin entelektüellerinin epistemik mücadelesi fikirlerin değişmesinde belirleyici olmuştur.

19. yüzyılın sonlarına doğru Panama Kanalı, ekonomik olduğu kadar askeri açıdan da zorunluluk haline geldi. Amerikan donanması bu dönemde buharlı ve çelik zırhlı gemilerle dönüşüm yaşarken, Kongre rekabet gücü yüksek bir filo için bütçe ayırdı. Alfred Thayer Mahan, deniz hâkimiyetini ulusal gücün ve refahın temel koşulu olarak tanımladı. (Mahan, 1890) Bu düşünce, askeri çevrelerin yanı sıra sivil bürokraside de yankı buldu. Donanma Müsteşarı Theodore Roosevelt de bu görüşü benimseyerek deniz gücünün önemini savundu. (The Editors of Encyclopædia Britannica, 2025)

1898'deki İspanyol-Amerikan Savaşı'nın ardından ABD, Karayipler ve Pasifik'te yeni koloniler kazandı. Bu dönüşüm ile birlikte ülke, denizaşırı bir imparatorluğa dönüşmeye başladı. (Pettyjohn, 2012)

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Bu doğrultuda ABD, Monroe Doktrini çerçevesinde, Avrupa devletlerinin Karayipler ve Orta Amerika'da yeni nüfuz alanları kazanmasını engellemeyi temel bir dış politika hedefi olarak benimsedi. (Pillet, 1914)

19. yüzyılın son çeyreğinde Orta Amerika'da kanal için farklı güzergâhlar tartışılmaya başlandı. Rekabet, özellikle Panama ve Nikaragua arasında yoğunlaştı. ABD, Kolombiya ile müzakereler yürüttü. Fakat Panama Demiryolu Şirketi'nin imtiyazları nedeniyle ilerleme sağlayamadı. İlgili süreçte devreye Fransızlar girdi. 1878'de Napoleon B. Wyse, Kolombiya'dan kanal yapımı için imtiyaz aldı. Kısa süre sonra Süveyş Kanalı'nın mimarı Ferdinand de Lesseps projeye katıldı. 1879'daki Paris Kongresi'nde Panama güzergâhı ve deniz seviyesinde bir kanal fikri benimsendi. "Evrensel Kanal Şirketi" kurulup hisseler halka açıldı. Sonuçta Fransız girişimi, Panama Kanalı düşüncesini ilk kez uluslararası ölçekte somut bir projeye dönüştürdü. (Thatcher, 1915, s.53) Burada Süveyş Kanalını açan ve daha sonra Panama kanalı için hareket eden Fransızların da düşün dünyasının ele alınmasının stratejik bağlamda önemi vardır. Bu noktadan hareketle, Fransız düşünür ve entelektüel olan Francis Bacon, "bilgi güçtür" (Panovski, 2023) ilkesini merkeze alarak doğayı insan aklının soruşturabileceği ve dönüştürebileceği bir alan olarak tanımlamaktadır. Yine Rene Descartes ise insanı doğanın "efendisi ve sahibi" (Ribe, 1997) konumuna yerleştirerek doğayı mekanik ve yönetilebilir bir düzen olarak yorumlar. Bu fikir ile hareket eden, Fransızların düşüncesinde doğa, kendiliğinden işleyen bir bütünlük olmaktan çıkar; insan iradesinin planlayabileceği, yönlendirebileceği ve düzenleyebileceği bir gerçeklik olarak görülür. Bu epistemolojik bakış açısı, insan eliyle inşa edilen ilk küresel stratejik suyolu olan Süveyş Kanalı'nın açılmasını mümkün kılan zihinsel ve teknik çerçeveyi üretmiştir. Devamında Panama Kanalı'nın inşasında referans alınan epistemik bir model hâline gelmiştir. Günümüzde planlanan Kanal İstanbul Projesi ise bu tarihsel ve entelektüel sürekliliğin güncel bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Panama Kanalına tekrar ele aldığımızda, Fransızların başlattığı bu girişim kısa sürede büyük bir krize dönüştü. Teknik ve mali zorluklara ek olarak tropikal hastalıklar ciddi can kayıplarına neden oldu. Kanalın başlangıçta deniz seviyesinde tasarlanması, Culebra Geçidi'nde yapılan değişiklikler ve Gamboa'daki baraj inşasıyla birlikte giderek karmaşıklaştı. Yetersiz makineler, düzensiz harcamalar ve devlet desteğinin eksikliği başarısızlığı hızlandırdı. Sarıhumma ve sıtma salgınları binlerce işçinin ölümüne yol açtı. Sonuçta şirket 1889'da iflas etti ve harcanan yüz milyonlarca dolara rağmen kanal tamamlanamadı. (Thatcher, 1915, s.53)

Tıpkı İngiltere'nin başlangıçta Süveyş Kanalı'na mesafeli durmasına rağmen sonradan kontrolü ele geçirmesi örneğinde olduğu gibi, ABD'de Panama Kanalı'na yönelik tutumunu zaman içinde değiştirdi. Fransız girişiminin başarısızlığı sonrasında proje askıya alındı. Ancak 1898'deki İspanyol-Amerikan Savaşı, kanalın stratejik değerini açık biçimde ortaya koydu. Özellikle Oregon zırhlısının Güney Amerika'yı dolaşmak zorunda kalması bu ihtiyacı görünür hale getirdi. Aynı yıllarda salgın hastalıkların denetim altına alınması, sağlık önlemlerinin önemini gösterdi. 1899'da kurulan komisyon, önce Nikaragua güzergâhını değerlendirdi, fakat maliyet ve uygunluk açısından Panama'nın daha elverişli olduğu sonucuna vardı. Neticede kanal projesi, Amerikan denetiminde yeniden gündeme geldi. (Thatcher, 1915, s.55)

1902 tarihli Spooner Yasası, (1902 tarihli Spooner Yasası, Panama Kanalı'nın yapımına resmi olarak izin veren ABD yasasıdır.) kanal inşasını yalnız teknik ve mali değil, ideolojik bir çerçeveyle de şekillendirdi. (Jackson, 1916) Kolombiya'nın anlaşmayı reddetmesi üzerine ABD, Panama'daki ayrılıkçı hareketleri destekledi. Bununla da kalmayarak, 3 Kasım 1903'te ilan edilen Panama'nın bağımsızlığını hızla tanıdı. ABD savaş gemileri Kolombiya müdahalesini engelledi. Washington yönetimi kanal projesini teknik bir mühendislik girişimi olarak değil, stratejik ve siyasi bir hamle olarak gördü. Bu stratejik bakış açısı, Panama'nın bağımsızlığına giden sürecin temel unsuru hâline geldi. (Thatcher, 1915, s.53)

Spooner Yasası'nın ardından süreç hızla ilerledi. ABD ile Panama arasında Hay-Bunau-Varilla Antlaşması imzalandı. (Convention Between the United States and Panama, 1903) Anlaşma uyarınca ABD, 10 milyon dolar karşılığında Kanal Bölgesi'nin denetimini ele geçirdi. Takiben, kanalın inşa ve işletme yetkisini üstlenirken Panama'nın bağımsızlığını da güvence altına aldı. Washington yönetimi, hem stratejik bir geçidi kontrol etme hakkını kazandı hem de bölgedeki nüfuzunu hukuki bir zemine oturttu. (Ameringer, 1966)

Panama'nın bağımsızlığının ardından kanal inşası somut biçimde ilerlemeye başladı. 1906'da Kongre kanalın "kilitli sistem" ile yapılmasına karar verdi. Üç aşamalı bu sistem, gemi geçişlerini hızlandırmak ve güvenliği artırmak amacıyla tasarlandı. Kilit odaları dönemin savaş ve ticaret gemilerinin ölçülerine göre düzenlendi. Gatun Barajı sayesinde Chagres Nehri'nin suları biriktirilerek kanal için yapay bir göl

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

oluşturuldu. Bu mühendislik çözümleri, Panama Kanalı'nın uzun vadeli işleyişini güvence altına aldı. (Thatcher, 1915, s.60)

Kanalın teknik yapısı belirlendikten sonra ABD, projeyi kurumsal bir zeminde ilerletti. İlk adımlar arasında hazırlık çalışmaları ve sağlık koşullarının iyileştirilmesi yer aldı. Ancak sık sık değişen başmühendisler süreci yavaşlattı. 1907'de George W. Goethals'ın göreve gelmesiyle yönetim istikrar kazandı. Onun liderliğinde merkezi bir organizasyon kuruldu ve çalışmalar disiplinli biçimde sürdürüldü. Sonuçta kanal, 1914'te tamamlandı. (Thatcher, 1915, s.58)

Panama Kanalı, mühendislik başarısının ötesinde, Amerika'nın tropik bölgelerde modernleşme iddiasını yansıtan bir proje hâline geldi. Sarıhumma ve sıtmanın kontrol altına alınması ilgili zaman diliminde önemli bir dönüm noktasıydı. Altyapı yatırımları ve idari düzenlemeler bölgeyi yaşanabilir hâle getirdi. Neticede "beyaz adam için tropikler yaşanmaz" anlayışı geçerliliğini yitirdi. Kanal, ABD'nin teknolojik ve örgütsel yetkinliğinin somut bir ifadesine dönüştü. (Thatcher, 1915, s.59)

Gatun Barajı, kanal boyunca 26 metrelik sabit su yüksekliği sağlayarak yapay bir rezervuar görevi gördü. Gemiler, Atlantik'ten Pasifik'e altı aşamalı kilit sistemiyle geçti. Bu geçişler elektrikli lokomotiflerle yönlendirildi. Yaklaşık on saat süren yolculuk, dönemin en büyük gemilerinin geçişine uygun şekilde tasarlandı. Kanal, ticareti hızlandırırken Latin Amerika ile ABD arasındaki ekonomik ve siyasi ilişkileri de güçlendirdi. (Thatcher, 1915, s.74)

Panama Kanalı, ABD'ye Latin Amerika pazarlarına ulaşımda önemli bir mesafe avantajı sağladı. Bu durum, Avrupa'nın bölgedeki ticari etkisini zayıflattı. ABD ile Latin Amerika arasındaki ticaret hızla arttı. Bölge Washington açısından doğal bir etki alanına dönüştü. Sonuçta kanal, Monroe Doktrininin dış politika anlayışını somutlaştıran stratejik bir araç haline geldi. (Nester, 2013, s. 83-87)

Şekil 1. *Panama Kanalı (Initiatives pour l'Avenir des Grands Fleuves, 2025)*

Panama Krizinin Kökenleri: Amerikan Karşıtlığı ve ABD Hegemonyasına Yönelik Meydan Okumalar (1914-1999)

Kanalın açılmasından sonra ABD ile Panama arasında zamanla çeşitli siyasi gerilimler yaşandı. Ve fakat söz konusu gerilimler süreç, 1999'da kanalın Panama'ya devredilmesiyle son buldu. Makalede bu döneme ilişkin gelişmelere genel hatlarıyla değinilmektedir.

Bu bağlamda ilk önemli gelişme, 1921'de imzalanan Thompson-Urrutia Antlaşması'dır. 1903'te Panama'nın Kolombiya'dan ayrılmasında ABD'nin oynadığı rol, Latin Amerika kamuoyunda uzun süre tepkiyle karşılanmıştır. Bu gerilimi azaltmak amacıyla ABD, söz konusu antlaşma ile Kolombiya'ya 25 milyon dolar tazminat ödemeyi kabul etmiştir. Bu hadise, ABD'nin bölgede ilk kez doğrudan tazminat ödeyerek siyasi sorumluluk üstlenmesi açısından dikkat çekmektedir. (Duran & Bucheli, 2017, s. 92-122)

Atılan bu adım, Panama'nın egemenlik beklentilerini tam olarak karşılamadı. Bu gerçeklik, ilerleyen yıllarda kanal bölgesindeki yetki paylaşımının yeniden tartışılmasına yol açtı. 1930'lu yıllarda Panama, sınırlı egemenlik haklarına ilişkin rahatsızlığını daha açık biçimde dile getirdi. 1936 tarihli Hull-Alfaro Antlaşması ile ABD'nin tek taraflı müdahale hakkı kaldırıldı. Bu sonuçla Panama, kanal üzerindeki egemenliğini hukuki zeminde güçlendirme yönünde ilk adımını attı. (Langley, 1968, s. 220-233)

Atılan bu adıma rağmen, Panama Kanalı üzerindeki fiili kontrol ABD'nin elinde kalmaya devam etti. Bu durum zamanla halk arasında daha açık bir tepkiye yol açtı. 1950'li yılların sonlarına gelindiğinde, Panama kamuoyu özellikle sembolik egemenlik konularına karşı daha hassas hale geldi. Kanal bölgesinde yalnızca Amerikan bayrağının dalgalanması, Panama halkı tarafından bir egemenlik ihlali olarak görüldü.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

1959'da başlayan öğrenci protestoları kısa sürede kitlesel gösterilere dönüştü. Bu kitlesel hareketlilik, iki ülke arasındaki toplumsal gerilimin görünür hale geldiği ilk büyük kırılma olarak kayda geçti. (U.S. Department of State, 1959)

Bu olayların yarattığı toplumsal ve siyasi baskı, ilerleyen yıllarda daha büyük bir krizin zeminini hazırladı. 1960'ların başında "bayrak meselesi" yeniden gündeme geldi ve bu kez çok daha sert çatışmalara yol açtı. 9 Ocak 1964'te, Panama bayrağının kanal bölgesindeki bir Amerikan okulunda indirilmek istenmesiyle olaylar patlak verdi. Çatışmalarda onlarca kişi yaralandı, en az yirmi kişi yaşamını yitirdi. Krizin ardından Panama, ABD ile diplomatik ilişkilerini kesti. Bu dönem, kanalın statüsünün yeniden müzakere edilmesini zorunlu hâle getirdi. (International Commission of Jurists, 1964)

1964'teki krizin ardından iki ülke arasındaki gerginlik sürdü. Panama, egemenlik taleplerini artık daha açık ve örgütlü biçimde dile getirmeye başladı. Bu talepler, 1970'li yılların ortalarında doğrudan müzakere sürecine dönüştü. Panama Devlet Başkanı General Omar Torrijos ile ABD Başkanı Jimmy Carter arasında yürütülen görüşmeler sonucunda, 1977'de iki ayrı antlaşma imzalandı. Bu antlaşmalarla Panama Kanalı'nın 31 Aralık 1999'da Panama'ya devredilmesi kararlaştırıldı. ABD'nin bölgedeki sürekli askeri varlığına son verileceği açıklandı. Anlaşmalar, Panama'nın uzun süredir sürdürdüğü egemenlik mücadelesinin en önemli diplomatik başarısı olarak kabul edildi. (U.S. Department of State, 2025) Bu antlaşma tarihi açıdan büyük bir kırılmayı sağlamış, 21.yy da Çin'in bölgeye girmesine sebep olmuştur.

Ancak bu diplomatik kazanımın arkasında oldukça sert bir stratejik planlama bulunuyordu. Antlaşmaların onaylanmaması durumunda General Torrijos'un devreye sokacağı bir sabotaj planı hazırdı. "Operasyon Huele Quemado (Yanık Kokusu)" adı verilen bu plan, yaklaşık iki bin kişilik Ulusal Muhafız Birliğinin kanal boyunca yüzlerce noktada eşzamanlı eylem yapmasını öngörüyordu. Bu kadar geniş bir sabotajın önüne geçmek neredeyse olanaksızdı. Carter yönetiminin bu plandan haberdar olduğu ve Kongre'yi ikna sürecinde bu durumu dikkate aldığı anlaşılmaktadır. ABD, bu koşullar altında diplomatik gerekçelerin ötesine geçerek güvenlik kaygılarını esas almış ve uzlaşmaya yönelmiştir. (Sanchez, 2002, s. 57-89) Bu bağlamda ABD, diplomatik saiklerin ötesinde, doğrudan güvenlik kaygılarından hareketle uzlaşmaya yönelmiştir.

Bu vaka, iki devlet arasındaki güç asimetrisinin tek başına belirleyici bir unsur olmadığını ortaya koymaktadır. Stratejik yahut jeostratejik imkânlar doğru kullanıldığında, mevcut denge üzerinde kayda değer bir etki yaratılabilmektedir. Bu tecrübe, benzer şartlar altında bulunan diğer devletler için de yön gösterici nitelik taşımaktadır.

1977'de imzalanan antlaşmalar Panama'nın egemenlik mücadelesi açısından önemli bir kazanım olarak görülse de, uygulama süreci oldukça sancılı geçti. 1980'li yıllarda iktidarda bulunan General Manuel Noriega, baskıcı yönetimiyle hem iç hem de dış politikada tepkilere yol açtı. Muhalefeti bastıran tutumu, ABD tarafından bir güvenlik riski olarak değerlendirildi. Noriega'nın giderek sertleşen Amerikan karşıtı söylemleri ve uyuşturucu trafiğiyle bağlantılı olduğu yönündeki iddialar, uluslararası alanda ciddi rahatsızlık yarattı.

Bu koşullar altında, Panama Kanalı gibi stratejik bir geçiş noktasında yaşanan siyasi belirsizlik, ABD açısından ciddi bir tehdit olarak değerlendirildi. Ekonomik olduğu kadar askeri açıdan da kritik öneme sahip bu bölgede istikrarın bozulması, Washington'un uzun vadeli çıkarlarıyla örtüşmüyordu. Bu nedenle ABD, 1989 yılında "Just Cause Operasyonu" ile Panama'ya askeri müdahalede bulundu. Müdahale sonucunda General Noriega görevden alındı. Ülke yönetimi yeniden şekillendirildi. Tüm bu aşamalara rağmen, ABD 1977 antlaşmasında belirlenen takvime bağlı kaldı ve kanalın devrini ertelemedi. (Grant, 1991)

1989'daki ABD müdahalesi, başlangıçta küçük bir ülkenin büyük bir güce karşı direnişi olarak yansıtıldı. Kamuoyunda bu durum, 'Davut-Golyat' benzetmesiyle ifade edildi. General Noriega'nın ABD'ye karşı giderek daha bağımsız bir çizgi izlemesi de bu algıyı güçlendirdi. Ancak bu benzetme, yaşananların arka planını tam olarak yansıtmamaktadır. Davut-Golyat (The Holly Bible, NIV, 1 Samuel 17:1-25:7) anlatısı, güçsüzün güçlüye karşı zaferini simgeler. Oysa Panama örneğinde, çok daha uzun ve sistemli bir güç ilişkisi söz konusudur.

ABD'nin Panama üzerindeki etkisi bu döneme özgü değildir. Yaklaşık bir yüzyıllık bir hegemonya ilişkisi mevcuttur. Bu noktada yaşananlar, zayıfın güçlüye karşı kesin bir zaferinden ziyade, ABD'nin uzun vadeli çıkarlarını koruma stratejisi olarak değerlendirilebilir. (Sanchez, 2002, s. 58)

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Antonio Francesco Gramsci'nin hegemonya kavramsallaştırması, ABD'nin Latin Amerika'daki etkisini açıklamak açısından önemli bir teorik çerçeve sunar. Panama süreci, bu yaklaşımın somut bir örneğidir. Panamada demokrasi ve kalkınma söylemleri öne çıkarılmış olsa da, temel hedef çoğu zaman güç dengesini ABD lehine çevirmek olmuştur. Bu amaçla, gerekli görüldüğünde otoriter rejimlerle iş birliği yapılmıştır. Özellikle jeopolitik açıdan kritik bölgelerde bu tutum daha belirgin biçimde görülür. ABD'nin bölgesel nüfuzu ekonomik, siyasi ve diplomatik araçlarla güçlenmiştir. Hegemonya, fiziksel zorun ötesine geçerek çok daha kapsamlı bir egemenlik biçimine dönüşmüştür. (Im, 1991, s. 123-156)

Bu aşamaya kadar Panama Kanalı'nın tarihsel arka planı ve ABD ile Panama arasındaki güç mücadelesi ele alındı. Öte yandan, bu makalenin esas odağı, 21. yüzyılda bu stratejik hattın merkezinde şekillenen Çin ve ABD arasındaki güç rekabetidir.

Jeo-Stratejik Bir Mücadele Alanı Olarak Panama: 21. Yüzyılda Çin'in Yükselişi ve ABD'nin Tepkisi

2024 mali yılında Panama Kanalı 4,99 milyar dolar gelir ve 3,45 milyar dolar net kazanç elde etti. Kanal İdaresi Başkanı Ricaurte Vasquez Morales'e göre 9.944 gemi geçiş yaptı ve 423 milyon ton yük taşındı. Gemilerin yaklaşık üçte biri Neopanamax (gelişmiş ölçülerde), geri kalanı ise klasik Panamax (eski ölçüler) tipindeydi. Bu rakamlar, kanalın küresel ticaretteki önemini koruduğunu ve farklı taşıma kapasitelerine uyum sağladığını gösteriyor. (Panama Canal Authority [ACP], 2025)

Bu veriler, Panama'nın stratejik bir suyolu olduğunu açıkça göstermektedir. Kanal, büyük güçlerin nüfuz mücadelesinin merkezindedir. Yükselen güç Çin ile hegemonik aktör ABD, bu bölgede etkilerini artırmak ve dengeyi kendi lehlerine çevirmek için çeşitli stratejiler geliştirmektedir.

20. yüzyılda ABD, ciddi bir kara tehdidi olmaması sayesinde okyanuslara açılma avantajına sahipti. Benzer bir konum bugün Çin için de geçerlidir. Çin'i doğrudan tehdit eden bir kara gücü bulunmadığından, ülke 21. yüzyılda Panama gibi stratejik suyollarında etkisini artırmaya çalışmaktadır. Ancak karşısında bu kez deniz gücü olan ABD vardır.

Bu rekabet giderek keskinleşmektedir. Panama gibi kanallar, büyük güçler arasındaki gerginliğin merkezinde yer almaktadır. Çin'in jeopolitik konumu ve ekonomik büyümesi, ABD'nin deniz hâkimiyetine meydan okumasına olanak tanımaktadır. Bahsi geçen süreç, küresel güvenlik dengesinde ciddi sarsıntılara yol açabilir ve güç mücadelesini sıcak çatışma riskine dönüştürebilir. (Ross, 2018, s. 35-38)

Neo-Liberal Kriz ve Jeopolitik Boşluk: Çin'in Latin Amerika'da Stratejik Genişlemesinin Küresel Arka Planı

Panama Kanalı etrafındaki rekabeti doğru değerlendirmek için, ilk olarak Latin Amerika'daki sosyo-ekonomik dönüşümlere bakmak gerekmektedir. Bu sosyo-ekonomik gelişmelerin verdiği etki ile Çin'in stratejik planlamalar yaptığı göz önünde bulundurulmalıdır.

1970'lerden itibaren yaygınlaşan neo-liberal politikalar ve 1990'larda devletin geri çekilmesi, Latin Amerika'da kurumsal yapıları zayıflattı. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasıyla ABD'nin bölgeye ilgisi azaldı. Ortaya çıkan boşluğu Çin, "Barışçıl Yükseliş" söylemi ve "BRI" (Kuşak Yol) girişimiyle doldurdu. 2010'lardan itibaren Çin, Latin Amerika'nın büyük kentlerinde yatırımlarını hızla genişletti. Çin verdiği krediler ile birçok ülkeyi ağır borç yükü altına soktu. Bu sonuçla bölge, ABD ile Çin arasındaki rekabetin belirginleştiği yeni bir jeopolitik alana dönüştü. (Baisotti, 2022) Ayrıca, Çin'in artan ekonomik varlığı kalkınma fırsatları kadar yeni sorunlar da doğurmuştur.

Çin'in Latin Amerika'daki altyapı yatırımları kalkınmayı teşvik eder görünse de yeni bağımlılık ilişkileri yaratmıştır. "Uluslararası İnsan Hakları Federasyonu"nun (FIDH) 2018 raporu, Çin devlet şirketlerinin Arjantin, Brezilya, Bolivya, Ekvador ve Peru'daki projelerde çevresel yükümlülükleri ihlal ettiğini ve yerli halkların topraklarından zorla çıkarıldığını ortaya koymaktadır. Bu tablo, Çin'in "Barışçıl Yükseliş" söylemiyle çelişmekte ve bölgede yeni-sömürgeci bir bağımlılık modelini güçlendirmektedir. Bu sorunlar özellikle ticaret ilişkilerinde ortaya çıkan asimetrik yapı ile daha belirgin hale gelmiştir.

2000'lerden itibaren Çin'in küreselleşme stratejisi Latin Amerika'da asimetrik bir ticaret ilişkisi doğurdu. Çin, bölgeden petrol, demir ve bakır gibi hammaddeleri ithal ederken sanayi ürünlerini daha yüksek fiyatla sattı. Petrol çoğu zaman finansman ve yatırım aracı olarak kullanıldı. Çinli şirketler arazi kiralayarak yatırımlar yaptı. Hu Jintao'nun 2004 turu, Xi Jinping'in 2014'te açıkladığı "1+3+6" (Yu, 2024) programı ve 2017 Pekin Forumu, Latin Amerika'nın Çin için stratejik önemini pekiştirdi. Bu dinamikte

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

ihracat büyük ölçüde hammaddelere, ithalat ise sanayi ürünlerine dayandı. Asimetrik yapı bölge ekonomilerinde yeni bir bağımlılık doğurdu. (Yu, 2024, s. 323)

Bu dönemde Çin yatırımları bölge ekonomilerini doğrudan etkiledi. Şili bakır fiyatlarından, Arjantin ve Brezilya ise artan hammadde talebinden yararlandı. Ayrıca, Brezilya'da sanayi geriledi ve sanayisizleşme (deindustrializasyon) (Clark, 2020, s. 29-35) süreci başladı. Çin'in en çok kredi verdiği ülkeler Venezuela, Brezilya, Ekvador ve Arjantin idi. Krediler genellikle petrol karşılığında sağlandı. Çinli şirketler 2011-2016 arasında yaklaşık 40 milyar dolarlık inşaat yatırımı yaptı. 2017'de bu rakam 18 milyar dolara çıktı. Başlangıçta madenciliğe yoğunlaşan yatırımlar zamanla telekom, enerji, gıda ve emlak sektörlerine kaydı. Fakat söz konusu süreç çevresel ve toplumsal sorunları da beraberinde getirdi. Bölgesel düzeydeki bu etkiler, Latin Amerika'nın küresel jeopolitik dengelerdeki konumunu değiştirdi. (Yu, 2024, s. 324-327)

20. yüzyılda ABD'nin "arka bahçesi" olarak görülen Latin Amerika, 21. yüzyılda Çin'in "BRI" girişimiyle yeni bir jeopolitik denklemin parçası haline geldi. Çin'in yatırım ve kredi politikaları, bölgeyi ekonomik bağımlılık ilişkisi içinde kendisine yaklaştırdı. Bu gelişim çizgisi ABD'nin tarihsel etkisi sorgulanmaya başladı. Latin Amerika ve Karayipler, ticaretin ötesine geçen, büyük güçlerin rekabet ettiği stratejik bir alan haline dönüştü. (Kliman, 2019)

21. Yüzyıl Öncesinde Çin'in Panama'daki Liman Faaliyetleri ve ABD'nin İlk Tepkileri

Diplomasi tarihinin en etkili figürlerinden Henry Kissinger, Çin'in Batı'dan farklı olarak uzun vadeli planlama yeteneğine sahip olduğunu vurgulamıştır. Ona göre Çin, tarihinin ritimlerini izleyen bir süreklilik içinde hareket ederken, Batı kısa vadeli başarıya odaklanmaktadır. (Kissinger, 2012) Panama Kanalı çevresinde yaşananlar bu öngörüyü doğrular niteliktedir. Çin, ABD'nin askeri güçlerini 1999'da çekmesinden önce küçük adımlarla nüfuz alanları oluşturmuş ve uzun süreli bir stratejiyle kalıcı bir varlık tesis etmiştir. (Speakman, 2021)

Çin'in Panama Kanalı'na yönelik ilk diplomatik ve stratejik hamlesi 1960'lı yıllarda görülmüştür. 1964'te Mao Zedong, ABD'nin kanal bölgesindeki askeri varlığını reddederek Panama'nın egemenlik mücadelesine destek vermiştir. 1973'te Mao, Çin'in Birleşmiş Milletler'deki temsilcisine Panama'nın taleplerini yeniden dile getirme yetkisi vermiştir. ABD'nin askeri güçlerini kanaldan çekmesi gerektiğini açıkça vurgulamıştır. Bu düzlemde Çin, Panama'nın egemenlik çabalarına uluslararası düzeyde diplomatik destek sağlamıştır. (Chavez Rodriguez & Mohlin, 2023, s. 467-488)

Çin'in Panama Kanalı'ndaki ekonomik varlığı, Torrijos-Carter Antlaşmaları uyarınca kanalın 1999'da Panama'ya devrinden önce başlamıştır. Bu süreci fırsat olarak gören Çin, Hong Kong merkezli liman işletmecisi Hutchison Whampoa aracılığıyla stratejik bir adım atmıştır.

Şirket 1995'te Hutchison Ports Panama ofisini, 1996'da ise Panama Ports Company (PPC) adlı işletmeyi kurdu. Bu adımların ardından Çin, 1997 itibarıyla kanal bölgesinde üç limanın işletmesini üstlendi. En önemlisi, Karayip tarafındaki Cristobal Limanı'dır. Bu tesis aynı zamanda kruvaziyer terminaliyle bağlantılıdır. Diğer kilit tesis ise Pasifik kıyısındaki Balboa Limanı'dır. (Chavez Rodriguez & Mohlin, 2023, s. 474)

Şekil 2. *Cristobal-Balboa Stratejik Limanları (Webscolar, 2025)*

Bu jeopolitik strateji iki açıdan önem taşımaktadır. İlk olarak, Çin ABD'nin Monroe Doktrini üzerinden kurduğu psikolojik üstünlüğe dolaylı bir meydan okuma gerçekleştirmiştir. İkinci olarak, büyük güç rekabetinin çok uluslu şirketler aracılığıyla sürdüğünü gösteren açıklayıcı bir örnek ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan lojistik ağ, kriz anlarında ABD'nin kanal üzerindeki askeri ve ticari hareket kabiliyetini sınırlayabilecek bir "boğazlama" (choke-hold) potansiyeli taşımaktadır. Bu çok uluslu şirketler, ilerleyen

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

bölümlerde ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere, ABD-Çin-Panama hattındaki güç mücadelesinin başlıca aktörleri hâline gelmiştir.

Çin'in bu stratejik hamlesi ABD'de ciddi tartışmalara yol açtı. Temsilciler Meclisi üyesi Duncan Hunter, 1997'de sunduğu H.R. 2950 sayılı yasa teklifiyle Amerikan askerlerinin 1999 sonrasında Panama'da kalmasını talep etti. Gerekçede, Çin'in Panama'daki liman işletmeleri aracılığıyla nüfuz kurmasının Monroe Doktrini'nin ruhuna aykırı olduğu ve ABD'nin ulusal güvenliğini tehdit ettiği vurgulandı.

Hunter, kanalın "düşman devletler, terörist gruplar veya suç örgütleri" tarafından kullanılmasının engellenmesi gerektiğini savundu. Tasarı, Başkan'dan Çin'in faaliyetleri hakkında rapor talep ederken Savunma Bakanlığı ile CIA'den Çin bağlantılı şirketlerin askeri ve ticari risklerini incelemelerini istedi. (Grossman, 1997)

Bu yasa tasarısı açık biçimde gösterdi ki, özel sektör görünümü altında yürütülen Çin yatırımları ABD açısından salt ekonomik değil, jeopolitik bir nüfuz stratejisinin parçası olarak değerlendirilmiştir.

Çin'in Panama'daki liman işletmeleri üzerinden kurduğu etkiye karşı ABD ise doğrudan askeri varlık yerine istihbarat temelli bir yaklaşım benimsedi. Pentagon'un 1998'de geliştirdiği "Unattended Ground Sensors" (İnsansız Kara Sensörleri) projesi bu stratejinin somut örneğidir. Bu sistem, sahaya yerleştirilen sensörler aracılığıyla düşman hareketlerini ve çevresel koşulları tespit etmeyi amaçladı. Bu stratejik hamle ile ABD, klasik caydırıcılık yöntemlerinin ötesine geçerek Panama'daki çıkarlarını istihbarat teknolojileriyle korumaya yöneldi. (Grossman, 1997, s. 5)

Çin, 2010'lu yıllarda Panama Kanalı'nda etkisini artıracak yeni adımlar attı. 2014'te China Harbor Engineering Company (CHEC), kanal otoritesiyle yenilenme, tasarım finansmanı için görüşmeler yaptı. 2016'da Çin'e ait M.V. COSCO Shipping Panama adlı gemi, genişletilen kanaldan geçen ilk gemi oldu. Bu sembolik olay ABD tarafından yakından izlendi. Washington Büyükelçisi John Feely bir Amerikan savaş gemisinin kanal yakınında konuşlanmasını sağlarken, USSOUTHCOM Komutanı Amiral Kurt Tidd de Pasifik kıyısındaki PATSA Limanı'nda demirli USS Oak Hill gemisini ziyaret ederek açılış törenine katıldı. (Chavez Rodriguez & Mohlin, 2023, s. 475)

Çin, Süveyş, Bab el-Mendeb ve Kızıldeniz bölgelerinde uyguladığı yumuşak güç stratejisinin benzerini Panama'da da sürdürmektedir. Bu çerçevede Panama Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin kurulmasına öncülük etmiş, Konfüçyüs Enstitüsü aracılığıyla ülkenin beş büyük devlet üniversitesine ulaşmıştır. Her yıl lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyinde Çin'de eğitim için tam burslar sağlanmış, hastanelere ve yerel yönetimlere tıbbi malzeme bağışları yapılmıştır. (Chavez Rodriguez & Mohlin, 2023, s. 476)

Bunun yanı sıra, 2017'de Çin ile Panama arasında uluslararası yankı uyandıran bir stratejik ittifak kuruldu. Panama, Tayvan ile diplomatik ilişkilerini keserek Çin ile resmi ilişki başlattı. Başkan Juan Carlos Varela bu kararı ülke için doğru bir adım olarak nitelendirdi. Aynı gün yayımlanan bildiride Panama, dünyada tek bir Çin bulunduğunu ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin ülkenin tek yasal temsilcisi olduğunu kabul etti. Bu adımla Panama, Tayvan'la tüm resmi bağlarını kopardı. Kararın ardından, Çin Panama Kanalı'nın ikinci büyük müşterisi hâline geldi. İki ülke arasında ticaret, yatırım ve turizm anlaşmaları imzalandı. Tayvan ise bu gelişmeyi sert biçimde eleştirerek Panama ile tüm işbirliğini sonlandırdı. (Haas & Associated Press, 2017)

İmzalanan ikili anlaşmalar, Çin'in Panama'daki denizcilik sektöründeki etkisini artırdı. Çin-Panama Anlaşması XXII, taraflara karşılıklı olarak "En Çok Kayrılan Ülke" statüsü tanıyarak liman, gümrük, vize ve lojistik alanlarında kolaylıklar sağladı. Anlaşma, insan ve yük taşımacılığını da kolaylaştırdı. Çin-Panama Anlaşması XXXVI ise deniz güvenliği, çevre koruma, kazaların soruşturulması ve denizci eğitimi gibi alanlarda ortak çalışmalar öngördü. (Duane Morris Alerts & Updates, 2018)

Çin'in ekonomik varlığı giderek görünür hâle geldi. 2017'de Amador'da 165 milyon dolarlık kruvaziyer limanı, 2018'de Panama Kanalı üzerine 1,4 milyar dolarlık köprü projeleri Çinli şirketlerce üstlenildi. 2021'de Hutchison Whampoa'nın Balboa ve Cristobal limanlarındaki imtiyazı 2047'ye kadar uzatıldı. 2022'de Çin kontrolündeki Grupo Puentes, 250 milyon dolarlık otoyol ihalesini kazandı. Aynı yıl Colon Serbest Ticaret Bölgesi ithalatının %45'i Çin kaynaklıydı. ABD'nin ise payı sınırlı kaldı. Bu gelişmelerle Çin, Panama'da önde gelen ekonomik aktörlerden biri hâline geldi. (Chavez Rodriguez & Mohlin, 2023, s. 475)

2021'de Hutchison Whampoa'nın Balboa ve Cristobal limanlarındaki imtiyazının 2047'ye kadar uzatılması yönündeki girişim, ileride ayrıntıları ele alındığı üzere, ABD'nin girişimleri ile sonuçsuz kalmıştır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Xi Jinping, Çin'in Latin Amerika genelinde ve özellikle Panama'da daha güçlü ortaklıklar kurma vizyonunu ortaya koymuştur. Ona göre Çin, bölge ülkelerinin egemenlik ve bağımsızlıklarını koruma çabalarını desteklemekte, dış müdahalelere karşı çıkmaktadır. Bu kapsamda Çin, Panama ve diğer Latin Amerika ülkelerine 10 milyar dolarlık kalkınma kredisi, vizesiz seyahat kolaylığı ve güvenlik ekipmanı desteği vaat etmiştir. Xi ayrıca siber güvenlik, terörle mücadele, yolsuzluk ve organize suçla mücadele gibi alanlarda işbirliği önermiş; Panama Kanalı'nın güvenliği dâhil bölgesel istikrarın korunmasına katkı sözü vermiştir. "BRI" girişimiyle Panama ile ekonomik bağların derinleştirilmesi, Pekin'in Latin Amerika'daki stratejik varlığını güçlendiren temel adım olarak sunulmuştur. (Leahy, 2025)

Çin'in Latin Amerika'daki Liman Stratejisi ve Kritik Altyapı Yatırımları

Çin'in Latin Amerika'daki liman stratejisinin ilk ve en sembolik örneği Panama'da ortaya çıkmıştır. Benzer girişimler kısa sürede kıtanın farklı bölgelerine de yayılmıştır.

Peru-Chancay (Şankay) Mega Limanı (COSCO Shipping Ports)

2013'te Xi Jinping tarafından ilan edilen "BRI" Çin'in uluslararası sistemik yapıda ağırlığını artırmayı amaçlayan altyapı odaklı bir dış politika stratejisidir. (Kumar, 2023)

Bu doktrin, ekonomik olduğu kadar jeopolitik bir yön de taşımaktadır. Makalenin önceki bölümlerinde belirtildiği gibi, bu stratejinin karşısında hegemonik güç konumundaki ABD bulunmaktadır. Çin, 21. yüzyılda küresel ölçekte etki alanını genişletmek amacıyla altyapı yatırımlarını dış politikasının merkezine yerleştirmiştir. Başlangıçta Asya, Afrika ve Avrupa'yı kapsayan BRI, zamanla Latin Amerika'ya da yayılmıştır. ABD'nin "arka bahçesi" olarak gördüğü bu bölgede Çin, yeni ticaret koridorları, limanlar ve altyapı projeleri aracılığıyla ekonomik ve jeopolitik etkisini artırmaktadır. (Dussel Peters, Cook, & Alter, 2024)

Bu stratejinin somut örneği, Peru'da inşa edilen Chancay (Şankay) Mega Limanı'dır. Proje, Çin devletine bağlı denizcilik şirketi China Ocean Shipping Company (COSCO) tarafından yürütülmektedir. Lojistik taşımacılığın yanı sıra liman işletmeciliğinde de öne çıkan COSCO'nun yaklaşık 3 milyar dolarlık yatırımı, Çin'in Pasifik üzerinden Latin Amerika'ya uzanan yeni bir ticaret koridoru oluşturmasını sağlamaktadır. (Apostolopoulou & Pizarro, 2025, s. 223-241)

Chancay Limanı'nı yalnız bir altyapı yatırımı olarak görmek yetersizdir. Çin'in mekânsal stratejileri bu projeler üzerinden Latin Amerika'daki etkisini artırmayı hedeflemektedir. "Port-Park-City" (PPC) modeli bu anlayışın temelini oluşturur. Bu yaklaşım, limanları üretim ve şehirleşme ile bütünleşmiş kalkınma merkezlerine dönüştürmektedir. Chancay, Çin'in çok uluslu şirketler aracılığıyla yürüttüğü küresel stratejinin Latin Amerika'daki açık örneklerinden biridir. Üretim, lojistik ve kentleşmenin birleşimi, Çin'in bölgesel bağımlılığı ve jeopolitik gücü artırma hedefiyle örtüşmektedir. (Apostolopoulou & Pizarro, 2025, s. 226)

Bu stratejinin bir diğer boyutu, Çin ile Latin Amerika ve Karayip Devletleri Topluluğu (CELAC) arasında kurulan işbirliği platformudur. CELAC, 33 ülkenin yer aldığı ve ABD ile Kanada'nın dışında bırakıldığı bölgesel bir yapıdır. Bu mekanizma, Çin'in bölgeyle doğrudan temas kurmasını sağlayan diplomatik bir kanal işlevi görmektedir. 2015'te kurulan Çin-CELAC Forumu, Latin Amerika'nın "BRI" girişiminin doğal uzantısı olarak görülmesine zemin hazırlamıştır. Peru'nun bu sürece katılımı rastlantı değildir; ülkenin doğal kaynakları ve Pasifik kıyısındaki stratejik konumu, onu Çin açısından ekonomik ve jeopolitik bakımdan değerli bir ortak hâline getirmiştir. (Apostolopoulou & Pizarro, 2025, s. 228)

Huawei'nin bölgede üretim tesisi kuracağına ilişkin açıklamalar, Chancay'daki altyapı sürecinin ekonomik sınırları aştığını göstermektedir. Bu gelişme, Çin'in dijital nüfuzunu Latin Amerika'ya genişletme çabasının somut bir örneği olarak "Dijital İpek Yolu" sttratejisini güçlendirmiştir. Huawei'nin varlığı, yalnızca bir yatırım değil, dijital rekabetin Peru'daki jeopolitik yansımasıdır. (Apostolopoulou & Pizarro, 2025, s.231) makalenin ilerleyen bölümlerinde, jeopolitik hesaplaşmaların giderek devletler üzerinden değil, şirketler aracılığıyla yürütüldüğüne dair örnekleri ayrıntılı biçimde ele almaktayız.

5 Haziran 2025'te Peru Devlet Başkanı Dina Boluarte, COSCO Shipping'e Chancay Limanı için resmi işletme lisansı vermiştir. Bu kararla tesis tam kapasiteyle faaliyete geçmiştir. Kasım 2024'te Peru ve Çin liderlerinin katıldığı açılışın ardından, limanın ülke ekonomisine %1,8 oranında katkı sağlaması ve yıllık 4,5 milyar dolar ek gelir yaratması öngörülmektedir. Bu sonuç, Peru için sadece ekonomik bir kazanç değil, bölgesel ölçekte stratejik bir konum da kazandırmıştır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Asya hattında transit süresinin 35 günden 23 güne düşmesi maliyetleri azaltmış, ihracatın rekabet gücünü artırmıştır. Çok işlevli terminal yapısı sayesinde konteyner ve dökme yük taşımacılığı yapılabilmektedir. Bu gelişme, Çin'in Latin Amerika'daki yatırımlarının kredi ve ticaretin ötesine geçerek kalıcı bir altyapı gücüne dönüştüğünü göstermektedir.

Chancay Limanı'nın etkileri ekonomik alanla sınırlı değildir. Panama, Kolombiya ve Şili ile kurulan bağlantılar, Çin'in Latin Amerika'daki "deniz ipek yolu koridoru" stratejisini tamamlamaktadır. Bu ağ, bölgeyi küresel lojistik sistemin bir halkasına dönüştürmektedir. Panama Kanalı çevresindeki yatırımlar, Jamaika'daki üsler ve Brezilya'daki liman girişimleriyle birlikte değerlendirildiğinde Chancay, Atlantik-Pasifik geçişlerini çeşitlendiren bir alternatif rota işlevi görmektedir. Sonuç olarak, ABD'nin uzun süredir kontrol ettiği deniz ticareti düzenine meydan okunmakta, bölgesel ölçekte yapısal bir değişim ortaya çıkmaktadır. 2025 itibarıyla Chancay, yalnızca bir liman projesi değil, Çin'in Latin Amerika'daki jeo-ekonomik ve jeopolitik varlığını pekiştiren stratejik bir unsur hâline gelmiştir. (Finn, 2025)

Şekil 3. *Şankay Limanı ve Stratejik Önemi (FreshPlaza, 2025)*

Jamaika-Kingston Limanı (Çin'in Karayip Stratejisi)

Jamaika, Çin'in Karayipler'deki en büyük yatırım merkezlerinden biridir. Çin, ülkede yönetim değişikliklerinden bağımsız biçimde yakın işbirliğini sürdürerek siyasi ve ekonomik etkisini korumaktadır. (Oosterveld, Wilms, & Kertysova, 2018)

Çin, Karayipler'de etkinliğini artırmak için bölgesel bir stratejik planlama yürütmüştür. Bölge, Panama Kanalı ile Atlantik ve Pasifik arasındaki ticaretin merkezinde yer aldığı için Pekin'in deniz stratejisinde kritik konumdadır. Bu doğrultuda Çin, Jamaika'nın güney kıyısındaki Portland Bight bölgesinde 1,5 milyar dolarlık bir aktarma limanı inşa etmeyi planlamıştır.

Bu proje, genişletilen Panama Kanalı'ndan geçecek büyük konteyner gemileri için "BRI" çerçevesinde bir ara istasyon olarak tasarlanmıştı. Ancak çevresel tepkiler nedeniyle iptal edilince proje Kingston Limanı'na taşındı. Bu gelişme, Kingston'u Karayipler'in en büyük aktarma merkezi hâline getirdi. Çin neticede, Panama Kanalı çıkışına yakın stratejik önemde bir lojistik üs elde etti. (Oosterveld, Wilms, & Kertysova, 2018, s. 62)

Çin, Jamaika'da yalnızca liman yatırımlarıyla yetinmemiş, askeri işbirliği yoluyla da nüfuz alanını genişletmiştir. Kingston Limanı yatırımları sürerken aynı yıl Çin ve Jamaika Savunma Bakanlıkları arasında karşılıksız askeri yardım anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma kapsamında Çin, Jamaika Savunma Kuvvetleri subaylarına düzenli aralıklarla eğitim kursları sağlamaya başlamıştır. (Oosterveld, Wilms, & Kertysova, 2018, s. 63)

Xi Jinping'in uyguladığı yumuşak güç stratejisinin örüntüleri Jamaika'da da görülmektedir. Çin burada askeri ve ekonomik alanlar ile birlikte kültürel diplomasi yoluyla da etkisini artırmaktadır. Xi Jinping'in 2009'da The University of the West Indies'de açtığı Konfüçyüs Enstitüsü, Pekin'in yumuşak gücünü toplumsal alana taşımayı amaçlamaktadır. ABD ise bölgede farklı bir yumuşak güç yöntemi izlemektedir. Washington, popüler kültür ve kitle iletişim araçlarını kullanarak etkisini sürdürmektedir. Netflix gibi Amerikan kültür ürünlerinin Jamaika'da yaygınlaşması, ABD'nin tüketim kültürü üzerinden nüfuzunu

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

güçlendirdiğini göstermektedir. Bu nedenle Jamaika, ABD ile Çin'in kültürel stratejilerle rekabet ettiği bir satranç tahtasına dönüşmüştür. (Oosterveld, Wilms, & Kertysova, 2018, s. 65) Bu satranç tahtasında mücadelenin şekli zihinlerde kendi ülkelerinin düşünüş biçimini yani Epistemik bakış açısını sağlamak içindir.

Çin'in Karayipler'deki jeostratejik girişimleri, ABD tarafından endişeyle izlenmektedir. Bunun nedeni, Washington'un Karayipler'i "üçüncü sınır" olarak tanımlamasıdır. (Ellis, 2024, s. 1-7) Bu perspektiften bakıldığında, bölge ABD açısından kırmızı çizgi niteliği taşımaktadır.

Son yirmi yılda Çin ile Karayipler arasındaki ticaret dikkat çekici biçimde artmıştır. Çin uzmanı R. Evan Ellis'e göre, ticaret hacmi 2002'de 1 milyar dolardan 2019'da 8 milyar dolara yükselmiştir. Çin bu dönemde belirgin bir ticaret fazlası elde etmiş; 2019'da 6,1 milyar dolarlık ihracata karşılık 1,9 milyar dolarlık ithalat gerçekleştirmiştir. Ayrıca 2005'ten bu yana Çin, Karayipler'deki altı ülkeye yaklaşık 7 milyar dolarlık kredi ve yatırım tahsis etmiştir. Bu veriler, nüfusça küçük olmasına rağmen bölgenin Pekin açısından taşıdığı stratejik önemi göstermektedir.

Jamaika özelinde Çin yatırımlarının ölçeği daha net biçimde görülmektedir. Ellis'e göre Çinli şirketler neredeyse 1 milyar dolarlık altyapı kredisi sağlamış, Kingston'u Ocho Rios'a bağlayan 270 milyon dolarlık Kuzey-Güney otoyolunun inşasını üstlenmiştir. 2020'de China Merchants Port Holdings, Kingston Konteyner Limanı'nı devralmış ve 2,7 milyar dolarlık yatırım taahhüdünde bulunmuştur. Madencilikte JISCO, Alpart boksit madenini alarak 1,5 milyar dolarlık dönüşüm planı açıklamıştır. Complant ise üç eski devlet şeker plantasyonunu devralmıştır. Çinli firmalar konut projelerinde de etkin rol üstlenmiştir. Bu tablo, Çin'in Jamaika'yı Karayipler'deki stratejik merkezlerinden biri hâline getirmeye çalıştığını göstermektedir. Ellis, 2024, s. 2)

Şekil 4. *Kingston Limanı ve stratejik Önemi (FreightWaves, 2025)*

Çin'in Bölgesel Stratejik Örüntüleri (Patterns)

Yukarıda Peru'daki Chancay, Jamaika'daki Kingston ve Panama Kanalı çevresindeki yatırımlar ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Bu üç örnek, Çin'in Latin Amerika'daki liman yatırımlarında benzer stratejik örüntüler (Patterns) izlediğini göstermektedir. Çalışmanın devamında, bölgedeki diğer liman ve altyapı girişimleri yalnızca genel hatlarıyla ele alınarak Pekin'in tekrarlayan stratejisinin bölgesel ölçekte nasıl bütünleştiği ortaya konmaktadır.

Küba örneğinde Çin, ekonomik ve teknolojik faaliyetleri sinyal istihbaratı (SIGINT) tesisleriyle birleştirerek bölgedeki stratejik konumunu güçlendirmiştir. Bejucal, El Salao, Wajay ve Calabazar'da kurulan merkezler, uydu haberleşmesini kesme, radyo yön bulma ve jeosenkron uyduları izleme kapasitesiyle ABD'nin güneydoğusuna yönelik istihbarat erişimi sağlamaktadır. Bu tesislerin varlığı düşük görünürlüklerine rağmen uydu görüntüleri ve açık kaynak analizleriyle doğrulanmıştır.

Askeri nitelikli tesislerin yanında Çin, 2000'den itibaren Küba'ya yaklaşık 7,8 milyar dolarlık ekonomik destek sağlamıştır. China Communications Construction Company (CCCC), Santiago de Cuba Limanı'nın modernizasyonunu üstlenmiştir. Enerji alanında China National Petroleum Corporation (CNPC) ile Küba'nın devlet şirketi Union Cuba Petroleo (Cupet) ortak sondaj projeleri yürütmüştür. Bu işbirliği güneş

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

enerjisi yatırımlarına da yansımıştır. Telekomünikasyon alanında Huawei ve ZTE, ülkenin dijital altyapısını kurarak teknolojik bağımlılığı derinleştirmiştir. SSCB sonrası dönemde başlayan bu angajman, 2013 sonrasında yoğunlaşmıştır.

2024 itibarıyla Çin-Küba ilişkileri "kırılmaz dostluk" söylemiyle tanımlanmıştır. Bu ifade, ikili bağların hem siyasi düzeyde hem de askeri işbirliği alanında kurumsal bir nitelik kazanmasına hizmet etmiştir. Buradan hareketle, Çin'in Küba'daki varlığı, ABD'nin geleneksel nüfuz alanı içinde ekonomik işbirliği görünümü altında istihbarat kapasitesini güçlendiren ve Karayipler'de uzun vadeli bir dayanak oluşturan bütüncül bir örüntüye dönüşmüştür. (Funaiole et al. 2024, s. 4)

Çin'in Karayipler'deki ekonomik girişimleri çeşitlidir. Surinam, "BRI" girişimine katılarak 500 milyon dolarlık kredi vaadi almıştır. Dominik Cumhuriyeti ise 2018'de Tayvan ile ilişkilerini keserek Çin'den 3 milyar dolarlık yatırım sözü elde etmiştir. Ancak bu projelerin büyük bölümü finansal veya idari nedenlerle sınırlı ilerleme göstermiştir. Fleary & Ye, 2017, s. 1-14)

Karayipler'de dijital altyapı yatırımları, Çin'in jeopolitik stratejisinin önemli bir boyutunu oluşturmuştur. Huawei ve ZTE bölgede uzun süre hâkimiyet kurmuş, İngiliz firmalarının yerini almaya başlamıştır. Huawei, Trinidad ve Tobago, Guyana ve Surinam arasında fiber optik hatlar kurmuş; Küba ile Jamaika'yı Venezuela'ya bağlayan deniz altı kablolarını inşa etmiştir. Bu adımlar, Çin'e Karayipler üzerinden veri akışını denetleme kapasitesi kazandırmıştır.

Huawei ve ZTE, akıllı şehir projeleri aracılığıyla yüz tanıma sistemleri ve elektronik hizmet altyapıları geliştirmiştir. Trinidad ve Tobago'nun 5G telekomünikasyon sistemini Huawei'ye ihale etmesi, Çin'in bölgedeki dijital nüfuzunun ulaştığı düzeyi göstermektedir. Bu gelişmeler, yalnızca teknoloji yatırımı olarak değil, elektronik harp ve istihbarat boyutuyla Karayipler'deki jeopolitik varlığını pekiştirme çabası olarak da değerlendirilmektedir. (Coy & Hedeen, 2005, s. 405-435)

Çin'in Latin Amerika'daki stratejik adımları bölgesel dengeleri önemli ölçüde etkilemiştir. Washington, bu değişimleri yakından izlemiş ve ortaya çıkan tabloyu ulusal güvenlik açısından bir tehdit olarak değerlendirmiştir. Çin uzmanı R. Evan Ellis'in 31 Mart 2022'de ABD Senatosu'na sunduğu rapor, Pekin'in bölgedeki faaliyetlerinin hangi boyutlarda güvenlik riski oluşturduğunu ayrıntılı biçimde ortaya koymaktadır. Bu bölümde, söz konusu raporda öne çıkan bulgular maddeler hâlinde incelenmektedir.

Bu rapora göre;

Çin'in Latin Amerika ve Karayipler'le ekonomik, siyasi, kurumsal ve güvenlik alanlarındaki angajmanı son yirmi yılda belirgin biçimde artmıştır. Çin merkezli şirketler bölgede 160 milyar doların üzerinde yatırım yapmıştır. Çin Kalkınma Bankası ile Çin İhracat-İthalat Bankası projelere toplam 136 milyar dolar kredi sağlamıştır. 2020'de ticaret hacmi 314 milyar dolara ulaşarak, Çin'in 2001'de Dünya Ticaret Örgütü'ne katıldığı döneme göre on yedi kat artmıştır. Kosta Rika'nın güneyindeki ülkelerin neredeyse tamamında Çin ya birinci ya da Brezilya'nın ardından ikinci büyük ticaret ortağıdır. 2017 sonrasında 21 devlet "BRI" girişimi"ne katılmış, en son Şubat 2022'de Arjantin Cumhurbaşkanı Alberto Fernandez'in Pekin ziyaretiyle süreç resmen genişlemiştir. Uzmanlar, Pekin'in bölgedeki etkisinin hem ekonomik hem siyasi düzeyde karmaşık sonuçlar doğurduğunu belirtmektedir. Çin Komünist Partisi'nin Batı'ya kendi yönetim sistemini dayatma amacı bulunmamaktadır; ancak devlet destekli şirketler aracılığıyla bölgeyi ekonomik çıkarları doğrultusunda yeniden şekillendirmektedir. Bahsi geçen süreçte muhalif aktörler baskı altına alınmakta, (Coy & Hedeen, 2005, s. 405-435)) bazı kurumlar da Çin'le iş birliği üzerinden yönlendirilmektedir. Çin Halk Kurtuluş Ordusu, bölgedeki varlığını askeri eğitimler ve ortak temaslarla güçlendirerek olası bir kriz anında Batı Yarımküre'de stratejik seçenekler oluşturmayı hedeflemektedir. Ellis, 2022

Çin'in ekonomik stratejisinin merkezinde "çok boyutlu bağlantılılık" anlayışı yer almaktadır. 2013'te ilan edilen "BRI", mal, sermaye ve bilgi akışlarını kolaylaştırarak karşılıklı yarar esasına dayalı bir ekonomik ağ kurmayı amaçlamaktadır. Bu hedefe ulaşmak için altyapı yatırımları öncelikli araç olarak kullanılmaktadır.

Latin Amerika'da bu yaklaşım kara yolu, demir yolu, metro hattı, liman ve nehir bağlantılarıyla somut hale gelmiştir. Çin merkezli şirketler bölgede kırktan fazla liman projesine dâhildir. Bunlar arasında Hutchison Port Holdings'in Meksika, Bahamalar, Panama ve Buenos Aires'teki yatırımları, China Merchants Port'un TCP Participaçoes'u satın alması, ayrıca Peru'daki Chancay, Ekvador'daki Posorja, Jamaika'daki Kingston ve Guyana'daki Berbice limanları öne çıkmaktadır. Çinli yatırımcılar ayrıca El

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Salvador hükümetiyle liman, serbest ticaret bölgesi ve turizm alanlarını kapsayan milyarlarca dolarlık bir girişim için temas yürütmüştür. (Ellis, 2022, s. 4)

Çin Halk Cumhuriyeti uzay altyapıları ve dijital bağlantılılık alanında da giderek artan bir rol üstlenmiştir. Venezuela, Bolivya ve Ekvador için uydular üretip fırlatmıştır. Brezilya ile ortak uydu programı yürütmüştür. Arjantin'in Neuquen kentinde Halk Kurtuluş Ordusu tarafından işletilen derin uzay radar tesisi kurmuştur. Bu tesis, resmen Ay ve derin uzay görevlerine hizmet etse de, diğer uyduların iletişim sinyallerini yakalama kapasitesine sahiptir. Arjantin'in Beidou navigasyon sistemine katılımı ve Satellogic aracılığıyla yapılan fırlatmalar, Çin'in bölgedeki etkinliğinin çeşitliliğini göstermektedir.

Çin merkezli şirketler telekomünikasyon, 5G altyapısı, veri akışı ve e-ticaret gibi alanlarda etkilerini artırmaktadır. Bu genişleme, ekonomik avantajın ötesinde istihbarat kapasitesi doğurmaktadır. 2017 Ulusal Güvenlik Yasası, şirketlere devletle bilgi paylaşımı zorunluluğu getirmiştir. Bu hüküm, hükümet ve ticari amaçlarla bilgi toplanmasına zemin oluşturarak güvenlik riski yaratmaktadır. Microsoft, DiDi ve ZTE gibi şirketlerin faaliyetleri, Çin'in dijital izini bölgede görünür hale getirmektedir. (Ellis, 2022, s. 6)

Çin'in dijital varlığının genişlemesi gözetim ve kontrol sistemleri aracılığıyla yeni güvenlik açıkları yaratmaktadır. Ekvador'daki ECU-911 ve Bolivya'daki BOL-110 sistemleri buna örnektir. 2022'de Çin merkezli Hikvision, Meksika'nın en büyük telekomünikasyon ve güvenlik şirketi Syscom'u devralmıştır. Çinli Nutech firmasının tarama sistemleri, Latin Amerika'daki havaalanları ve limanlarda yaygın biçimde kullanılmaktadır. Bu cihazların uzaktan erişim riskleri, taranan elektronik verilerin güvenliğini zayıflatmaktadır.

Akıllı şehir projeleri de benzer riskleri barındırmaktadır. Çin merkezli şirketler Meksika, Ekvador, Venezuela, Arjantin, Uruguay ve Brezilya'da bu tür girişimler yürütmektedir. Bu projelerde verilerin Çin merkezli sunucularda işlenmesi, milyonlarca kişinin finanssal ve kişisel bilgilerinin açığa çıkma tehlikesini doğurmaktadır. Ek olarak, Çinli şirketlerin veri merkezleri de kritik güvenlik açıkları taşımaktadır. Huawei, Meksika, Şili ve Brezilya'da; Tencent ise 2021'den itibaren Brezilya'da veri merkezleri işletmektedir. Şili'de ise Çinli Aisino firmasının ülkenin nüfus kayıt sistemini yönetme hakkını alma aşamasına geldiği belirtilmektedir. (Ellis, 2022, s. 7)

Çin, Latin Amerika ve Karayipler'deki kurumlarla kurduğu ilişkileri stratejisinin tamamlayıcı unsuru olarak kullanmaktadır. 2009'da Amerika Arası Kalkınma Bankası'na (IADB) katılımından bu yana, bankanın raporlarındaki eleştirel ton belirgin biçimde azalmıştır. Çin, 2019'da yönetim kurulu toplantısını Chengdu'da düzenlemeyi önermiş, ancak Juan Guaido hükümetinin temsilcisine vize verilmemesi nedeniyle toplantı iptal edilmiştir. Ayrıca Çin, IADB ile Çinli şirketlerin çıkarına olan projeler için ortak fonlar oluşturmuştur. 2021'de bankanın başkanı bu durumu eleştirmiştir.

Çin'in çok taraflı ilişkilerdeki en önemli platformu, ABD ve Kanada'yı dışlayan Latin Amerika ve Karayip Devletleri Topluluğu'dur (CELAC). Bu yapı, daimi bir bürokrasiye sahip olmaması nedeniyle Çin'in gündemini daha rahat ilerletmesine olanak tanımaktadır. 22 forum düzenlenmiş; telekomünikasyondan biyoteknolojiye, tarımdan uzaya uzanan çok geniş bir alanda iş birliği yapılmıştır. Aralık 2022'de yayımlanan Çin-CELAC 2022-2024 Eylem Planı, Pekin'in dijital teknoloji, uzay ve yenilenebilir enerji alanlarında bölgeyle angajman önceliklerini net biçimde ortaya koymuştur. Bu kurumsal ağlar, Çin'in bölgedeki güvenlik etkisini görünür hale getirmektedir.

Pekin, son yirmi yılda Latin Amerika ve Karayipler'de güvenlik alanında etkisini belirgin biçimde artırmıştır. Venezuela, Bolivya, Ekvador ve Arjantin gibi popülist yönetimler Çin'den savaş uçakları, helikopterler, radar sistemleri, zırhlı araçlar ve hafif silahlar tedarik etmiştir. Peru'ya roket sistemleri, Trinidad ve Tobago'ya devriye gemileri satılmış; Guyana, Dominik Cumhuriyeti ve Trinidad'a askeri araç ve ekipman bağışları yapılmıştır. Bu gelişmeler, Çin'in bölgedeki rejimlerle güvenlik alanında kalıcı bağlar kurduğunu göstermektedir.

Çin'in "halklar arası diplomasi" anlayışı, askeri alanda da kurumsal bir nitelik kazanmıştır. Çin Halk Kurtuluş Ordusu'nun (PLA) üst düzey komutanları son yirmi yılda bölgeye iki yüzü aşkın ziyaret gerçekleştirmiştir. Pekin, Latin Amerikalı savunma ve polis yetkililerini düzenli biçimde eğitim ve temas programları için ülkesine davet etmektedir. Bu kapsamda, bölgeden gelen personel Changping'deki Ulusal Savunma Üniversitesi'nde kısa süreli kurslara katılmakta; Nanjing'deki kara ve deniz kuvvetleri kurmay eğitimlerine ve Çin'in askeri akademilerine dâhil edilmektedir.

Çin Halk Kurtuluş Ordusu, Latin Amerika'da barış gücü faaliyetleri, eğitim programları ve liman ziyaretleri yoluyla kalıcı bir askeri varlık sergilemektedir. Özellikle Arjantin'in Ushuaia kentindeki kutup

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

lojistik üssüne duyduğu ilgi, Pekin'in stratejik suyollarında temkinli ama süreklilik arz eden adımlar attığını göstermektedir. Arjantin hükümeti Çin'in üs inşasında yer almayacağını açıklasa da, bu gelişme uluslararası literatürde dikkatle izlenmektedir. Analistler, olası bir ABD-Çin rekabeti bağlamında Ushuaia'nın stratejik önem kazandığını belirtmektedir.(Ellis, 2022, s. 9)

Ellis raporunda vurgulanan bu eğilim, 21. yüzyılda stratejik suyolları çevresinde şekillenen rekabetin en somut örneklerinden biridir. Çin'in Ushuaia girişimi, deniz hattı mücadelesini Atlantik ve Pasifik'in ötesine taşıyarak kutup bölgesine yönlendirmektedir. Panama, Süveyş ve Bab el-Mendeb örneklerinde olduğu gibi, Ushuaia da küresel ulaştırma ağlarının ve güç dengelerinin merkezine oturmaktadır. Askeri faaliyetlerin yanı sıra, Çin'in kültürel ve diplomatik araçları da Latin Amerika'daki nüfuzunun önemli bir bileşeni hâline gelmiştir.

Şekil 5. *Ushuiai Bölgesi (Herbert, Liggett, & Frame, 2025)*

Raporda dikkat çeken bir diğer stratejik tespit, Çin'in Batı Yarımküre'de yakın gelecekte Afrika'daki Cibuti örneğine benzer bir askeri üs veya ittifak kurmayacağı yönündedir. Bu durum, Pekin'in barışçıl bir dış politika tercihinden değil, bu tür girişimlerin yüksek maliyet ve siyasi gerilim yaratma riskinden kaynaklanmaktadır. Çin, böyle adımları ancak askeri kapasitesi ve küresel erişimi bunları koruyacak seviyeye ulaştığında atmaktadır. Cibuti'deki üs, bu stratejinin en somut örneğidir. Aslında bu üs, Çin'in askeri varlığını temkinli biçimde sınadığı bir "testing the waters" (suyu yoklama) yaklaşımının ürünüdür. Batı Yarımküre'de ise Pekin henüz bu aşamaya ulaşmamış, bekle-gör politikasını sürdürmektedir. (Ellis, 2022, s. 9)

Raporda öne çıkan bir başka senaryo, Çin ile yaşanabilecek olası bir savaşın ilk safhalarında ABD'nin ağır kayıplar vermesi durumunda, Batı Yarımküre'deki bazı ABD karşıtı rejimlerin Washington'un uzun ve maliyetli bir çatışmayı sürdüremeyeceği yönünde kanaat geliştirebileceğidir. Böyle bir durumda bu rejimler, gelecekteki çıkarlarını güvenceye almak için liman ve havaalanlarını Çin'e açabilir. Çin'in mevcut askeri ilişkileri ve bölgesel bilgi birikimi, Halk Kurtuluş Ordusu'nun bu tesisleri kısa sürede kullanabilmesine ve ABD anakarasına yönelik askeri kapasitesini artırmasına zemin hazırlayabilir. (Ellis, 2022, s. 9)

Çin'in Latin Amerika ve Karayipler'deki yumuşak güç faaliyetleri ise büyük ölçüde çıkar beklentisine dayanmaktadır. Çin pazarına erişim imkânı ve yerel projelerden sağlanan ekonomik faydalar, devletler, şirketler ve bireyler için cazip hale gelmiştir. Bu durum, bazı elitlerin Pekin'in otoriter modelini örnek almasına yol açmaktadır. Günümüzde bölgede 44 Konfüçyus Enstitüsü faaliyet göstermektedir. Bu kurumlar aracılığıyla verilen burslar sonucunda yetişen öğrenciler, dışişleri, ticaret bakanlıkları ve büyük şirketlerde Çin'le ilgili stratejik pozisyonlara gelmektedir. Pekin, ayrıca akademisyenleri, düşünce kuruluşlarını, iş insanlarını ve siyasetçileri çeşitli programlar ve lobi faaliyetleriyle kendine yakınlaştırarak Tayvan'la diplomatik kopuşu teşvik etmekte ve bölgedeki siyasi yönelimleri kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmektedir. (Ellis, 2022, s. 11)

Çin Halk Cumhuriyeti'nin Latin Amerika'daki etkisi, bölgedeki otoriter popülist yönetimlerin güçlenmesine yol açmıştır. Venezuela, Ekvador ve Bolivya'da iktidara gelen popülist liderler, halkın yolsuzluk ve eşitsizlikten kaynaklanan tepkisini kullanarak yönetime gelmiştir. Bu dinamik demokratik kurumlar zayıflamış, basın üzerindeki baskı artmıştır. Çin'den sağlanan büyük krediler ve ticari anlaşmalar,

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

bu yönetimlerin ekonomik olarak ayakta kalmasını sağlamıştır. Çinli şirketler anlaşmaları kendi lehine düzenleyerek ödemelerini güvence altına almış, bu da yerel hükümetlerin karar alanını daraltmıştır.

Bu ilişki biçimi ekonomik sınırda kalmamış, güvenlik ve gözetim alanlarına da yayılmıştır. Venezuela'da protestoların bastırılmasında Çin yapımı zırhlı araçlar kullanılmış, muhalifleri izleyen elektronik sistemler kurulmuştur. Küba'da Huawei teknolojileri, 2021 protestoları sırasında iletişimi kesmek için kullanılmıştır. Bu örnekler, Çin'in sağladığı teknik desteğin otoriter yönetimlerin ömrünü uzattığını göstermektedir. Bu durum, Batı Yarımküre'de demokratik yönetimlerin sayısını azaltmış ve ABD'nin etkisini zayıflatmıştır.

Çin Halk Cumhuriyeti, 2016'dan sonra Tayvan'ın diplomatik alanını daraltmak için Latin Amerika ve Karayipler'de daha etkin bir politika izlemeye başlamıştır. Panama, Dominik Cumhuriyeti, El Salvador ve Nikaragua'nın Tayvan yerine Pekin'i tanıması bu stratejinin açık sonucudur. Çin, bu ülkeleri finansal teşvikler ve altyapı yatırımlarıyla kendine çekmiş, diplomatik kazanımlarını ekonomik ilişkilerle güçlendirmiştir. (Ellis, 2022, s. 9)

Çin'in Karayipler'e olan ilgisi, hem Tayvan'ı diplomatik yalnızlığa itme hem de bölgedeki ekonomik etkinliğini artırma hedefiyle ilgilidir. Bölge, ABD'nin güneydoğu deniz hattında stratejik bir konuma sahiptir. Tayvan'ı tanıyan ülkelerin çoğu Karayipler'dedir. Bu yüzden Çin, 2022-2024 planında bu küçük ada devletlerini öncelikli hedef olarak belirlemiştir. Çin'in kırk dört Konfüçyus Enstitüsünden sekizinin Karayipler'de bulunması da bu önemi göstermektedir.

Çin'in Karayipler'de geliştirdiği liman, otoyol, enerji ve turizm yatırımları bölgesel ağların yeniden şekillenmesine hizmet etmektedir. Bahamalar, Jamaika, Guyana ve Trinidad ve Tobago'daki projeler Pekin'in ekonomik nüfuzunu derinleştirmiştir. Halk Kurtuluş Ordusu'nun Haiti'de MINUSTAH[2] (King et al., 2021, s. 749-779) görevi ve bölge güvenlik güçlerine sağladığı destekler ise askeri angajmanın göstergesi olmuştur (Ellis, 2022, s.14) Raporda vurgulanan son nokta, Çin'in bu yöntemlerinin aslında hegemonik güç olan ABD'nin geçmişte Latin Amerika'da izlediği politikalarla büyük benzerlik taşıdığıdır.

Yukarıda ele alınan örüntüler, söz konusu gelişmelerin yalnızca ekonomik ve jeopolitik genişleme ile sınırlı olmadığını göstermektedir. Bu noktada, altyapı yatırımları ve stratejik hamlelerin, bölgeye ilişkin algıları, anlam üretimini ve meşruiyet süreçlerini şekillendiren epistemik bir boyut içerdiğini ortaya koymaktadır. Bu minvalde analiz edilen örnekler, maddi güç unsurlarının epistemik süreçlerle birlikte işlediğini ve jeopolitik rekabetin çok yönlü bir karakter taşıdığını göstermektedir.

ABD'nin Çin'e Karşı Bölgesel Karşı Stratejileri (Counter-Patterns)

Bu makale, günümüzdeki 21. yüzyıldaki stratejik suyolları üzerindeki rekabeti inceliyor. Ancak ABD'nin Çin'in Latin Amerika'daki hamlelerine karşı nasıl pozisyon aldığını anlamak için, olaya tarihsel bir derinlikten bakmamız gerekiyor. Bu açıdan bakıldığında, Theodore Roosevelt'in "Büyük Sopa Diplomasisi" (Burton, 1965, s. 103-118) ile Donald Trump'ın "Önce Amerika" (The White House, 2025) politikası arasındaki benzerlik, bu tarihsel sürekliliğin en açık biçimde kanıt oluşturmaktadır.

1904 yılında Theodore Roosevelt'in ortaya koyduğu Roosevelt Eki, Monroe Doktrini'ni sadece savunmada kalmaktan çıkarıp daha saldırgan bir hale getirdi. Bu ek, ABD'nin Batı Yarımküre'nin fiili "polis gücü" olarak konumlandırdı. Doktrin, özellikle Panama Kanalı'nın stratejik önemini öne sürerek, bölgede bir istikrarsızlık veya borç krizi yaşanırsa Avrupa'nın müdahalesini engellemek adına ABD'ye müdahale hakkı tanıdı. Bu uygulama, zamanla bölgede vesayetçi ve baskın (hegemonik) politikaları meşrulaştırdı ve bölgedeki Amerikan karşıtı tepkilerin temelini oluşturdu. Roosevelt'in bu müdahaleci bakış açısı, tam yüz yıl sonra Trump'ın söylemlerinde yeniden kendini gösteriyor.

Donald Trump, 4 Mart 2025'te Kongre'de yaptığı konuşmada, Panama Kanalı'nın "Amerikalılar tarafından Amerikalılar için inşa edildiğini" vurguladı. Üstelik iddialı bir çıkışla, bu kanalı geri alacağını ABD halkına ilan etti. Bu sözler, ABD'nin tarihsel hak iddialarını ve Trump'ın "Önce Amerika" yaklaşımının Latin Amerika'ya yansımasını net bir şekilde ortaya koyuyor. (PBS NewsHour, 2025)

[2] MINUSTAH, *United Nations Stabilization Mission in Haiti* (Birleşmiş Milletler Haiti İstikrar Misyonu)'nun kısaltmasıdır. 2004 yılında, Haiti'deki siyasi kriz ve güvenlik sorunları üzerine BM Güvenlik Konseyi tarafından kurulmuştur. Ülkede istikrarın sağlanması, demokratik kurumların güçlendirilmesi ve insani yardım faaliyetlerinin desteklenmesi amacıyla görev yapmıştır. Misyon 2017'de sona ermiştir. Carla King, Greg Ferraro, Sandra C. Wisner, Stéphanie Etienne, Sabine Lee, and. Susan A. Bartels, "'MINUSTAH Is Doing Positive Things Just as They Do Negative Things': Nuanced Perceptions of a UN Peacekeeping Operation amidst Peacekeeper-Perpetrated Sexual Exploitation and Abuse in Haiti," *International Peacekeeping* 28, no. 5 (November 17, 2021): 749-79, https://doi.org/10.1080/14678802.2021.1997453

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Council on Foreign Relations (CFR) uzmanı Will Freeman'a göre Trump'ın açıklamaları Panama'yı aşan bir nitelik taşımaktadır. Esas amaç, bölgedeki hükümetlere Çin ile kurulacak yakın ilişkilerin ciddi stratejik maliyetler doğurabileceğini hatırlatmaktır. Bu kapsamda Trump, Amerikan gemilerinden alınan yüksek geçiş ücretlerini ve 1977 tarihli Torrijos-Carter Antlaşmaları sonucunda kanalın devrini sert biçimde eleştirmiştir. Nitekim Çin'in kanal üzerinde dolaylı bir nüfuz oluşturduğunu ileri sürmüştür. Son olarak, gerektiğinde askeri müdahaleye başvurulabileceğini dile getirmesi, söylemin caydırıcı yönünü pekiştirmiştir. (Camacho, 2025)

Çalışma açısından bakarsak, 1977 Torrijos-Carter Antlaşmaları, Panama Kanalı'nın devrini uluslararası hukukun temel ilkesi olan "pacta sunt servanda" (Wehberg, 1959, s.775-786) (anlaşmalar hukuku) çerçevesinde düzenlemiştir. Bu nedenle, devirle ilgili hükümler uluslararası hukuk açısından kesindir ve tartışmaya kapalıdır. Dolayısıyla Donald Trump'ın itirazları hukuki değil, tamamen siyasi niteliktedir.

Başkan Donald Trump'ın Çin'in Panama Kanalı üzerindeki etkisini açıkça bir tehdit olarak tanımlamasının hemen ardından, bu görüş başka bir devlet aktörü tarafından da yinelendi. Nitekim, 2 Şubat 2025'te Panama'ya ilk resmi ziyaretini gerçekleştiren ABD Dışişleri Bakanı Marco Rubio, Trump'ın Çin'in kanal üzerindeki 'nüfuz ve kontrolünü' ulusal güvenlik tehdidi olarak gördüğünü belirtti. Hatta mevcut durumun "kabul edilemez" olduğunu söyledi. (Crowley & Correal, 2025)

9 Nisan 2025'te ABD Savunma Bakanı Pete Hegseth, uzun zamandır beklenen bir ziyaretle Panama'daydı. Hegseth, 2025 Orta Amerika Güvenlik Konferansı kapsamında birkaç gününü ülkede geçirdi. Bu ziyaret, Trump yönetiminin güvenlik politikalarını Batı Yarımküre'ye ve kendi iç savunmasına yeniden odaklama isteğini gösterdi. Nitekim bir ABD Savunma Bakanı'nın Panama'ya yaptığı son resmi ziyaret, 2004 yılında Donald Rumsfeld tarafından yapılmıştı. (Berg, 2025)

Hegseth'in 2025 Panama ziyareti, ABD'nin kanal güvenliği ve savunma işbirliğini artırma niyetini ortaya koydu. Yapılan bir mutabakat zaptı ile ABD'ye Panama'daki üç eski üs olan Panama Pacifico (Howard Hava Üssü), Balboa Deniz Üssü (Rodman) ve Cristobal Hava Üssü (Fort Sherman) üzerinde dönüşümlü erişim hakkı verildi. Ortak bildiride ayrıca kanalın tarafsızlığı onaylandı ve ABD donanma gemilerine "öncelikli ve ücretsiz" geçiş hakkı tanındı. (U.S. Embassy in Panama, 2025)

2017'de Panama'nın Çin'i tanıması, Pekin'in Kanal çevresinde hızla nüfuz kazanmasına yol açtı. Yukarıda yine belirttiğimiz üzere, Balboa ve Cristobal limanlarının 2021'de ihalesiz biçimde 25 yıl uzatılan imtiyazı, (Labrut, 2021) ABD açısından kırılma noktası oldu.

ABD Güney Komutanlığı (SOUTHCOM) Komutanı Orgeneral Laura Richardson, 12 Mart 2024'te Kongre'de yaptığı konuşmada, Çin'in Latin Amerika ve Karayipler'deki yatırımlarının güvenlik risklerini öne çıkardı. Richardson, Pekin yönetiminin demokratik sistemlerin sunduğu serbest alanları kullandığını vurguladı. Bu stratejik hamleyle Çin'in akademi, tarım ve sağlık gibi sektörlerde bilgi topladığını ve bu verileri kendi çıkarları doğrultusunda kullandığını belirtti.

Ek olarak, Limanlar, 5G altyapısı, uzay tesisleri ve enerji projelerinin, çift taraflı kullanıma uygun yapıları sebebiyle istihbarat ve askeri amaçlara hizmet edebilecek nitelikte olduğunu savundu. "BRI" girişimi kapsamında 31 ülkeden 22'sinde Çin'in ağ kurduğu ve bu yaklaşımın bölgedeki egemenlik ve güvenlik dengeleri için kaygı verici bir tehdit oluşturduğunu öne sürdü.

Orgeneral Richardson, Çin'in Peru'daki Chancay megaportunu "Güney Amerika'nın Asya'ya açılan ana kapısı" olarak nitelendiriyor. Çin'in Panama Kanalı da dahil olmak üzere yaklaşık kırk limana yatırım yaptığını özellikle vurguluyor. Ona göre bu strateji, bölgenin gıda ve enerji kaynakları üzerindeki Çin kontrolünü artırırken, aynı zamanda bölgedeki demokratik grupları zayıflatarak Batı Yarımküre'de askeri baskıyı güçlendiriyor. (U.S. Southern Command, 2024)

Öte yandan, ABD Kuzey Komutanlığı (NORTHCOM) Komutanı Orgeneral Gregory Guillot de, Çin'in yeni nesil silah sistemlerinin ABD için giderek büyüyen bir tehdit oluşturduğunu dile getirdi. Guillot, Çin'in Shang III sınıfı nükleer denizaltılarının, uzun menzilli seyir füzeleriyle ABD'nin Batı kıyılarını tehdit edebilecek kapasiteye ulaştığını belirtti. Ayrıca, Çin'in stratejik modernleşmesinin ABD güvenliği için yeni riskler yarattığına dikkat çekti. (USNI News, 2024)

ABD'nin Çin'in Panama'daki faaliyetlerine dair kaygıları, farklı kurumların ardışık açıklamalarıyla süreklilik kazanmıştır. Önce Başkan Donald Trump'ın sert söylemleri, uluslararası sistemde dikkat çekmiştir. Bu aşamadan sonra Dışişleri Bakanı Marco Rubio'nun Panama ziyareti, daha sonra Savunma Bakanı Pete Hegseth'in ifadeleri ve nihayetinde SOUTHCOM Komutanı Orgeneral Laura Richardson ile

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

NORTHCOM Komutanı Orgeneral Gregory Guillot'un Kongre'deki değerlendirmeleri aynı minvalde birleşmiştir. Ortaya çıkan bu söylemler ve davranış modelleri, Washington'un Çin'i yalnızca ekonomik bir rakip olarak görmediğinin örüntüsüdür. Bununla beraber, diplomatik, askeri ve güvenlik boyutlarında da tehdit olarak tanımladığını göstermektedir. Ortaya çıkan bu tablo ABD devlet aklının stratejik sürekliliğini ortaya koymaktadır."

Bu devlet aklının stratejik sürekliliği, siyasi beyanlarla sınırlı kalmamıştır. Panama Kanalı'nın güvenliğini hedefleyen somut adımlarla da pekiştirilmiştir. Nitekim 2025 yılında ABD Güney Komutanlığı (SOUTHCOM) öncülüğünde icra edilen PANAMAX-Alpha tatbikatı, Washington'un söylemlerini sahada eyleme dönüştüren en dikkat çekici örneklerden biri olmuştur. (Biese, 2025)

2025 yılında ABD Güney Komutanlığı (SOUTHCOM) öncülüğünde icra edilen PANAMAX-Alpha tatbikatı, Panama ile ikili savunma iş birliğini güçlendirmeyi ve kanalın güvenliğini sağlamayı amaçlamıştır. İlk kez 2007'de düzenlenen bu tatbikat, geniş katılımlı çok uluslu PANAMAX serisinden ayrı olarak sadece ABD ve Panama tarafından yürütülmüştür. 2025 edisyonu üç aşamadan oluşmuştur. İlki, Mart ayında insani yardım ve afet müdahalesi faaliyetleri, ikincisi, Temmuz ayında hava ve deniz güvenliği, arama-kurtarma ve taktik işbirliği uygulamaları, üçüncüsü ise, Temmuz sonu Ağustos başında ise kanal altyapısına yönelik tehditlere karşı çok alanlı (hava, kara, deniz) entegre savunma senaryoları şeklinde olmuştur.

Tatbikata ABD'nin özel kuvvetleri, donanma unsurları, sahil güvenlik birimleri ve savunma kurumları katılmıştır. Panama güvenlik güçlerinin artan kapasitesi özellikle vurgulanmıştır. SOUTHCOM Komutanı Amiral Alvin Holsey, bu tatbikatın Panama Kanalı'nın tarafsızlığını ve güvenliğini pekiştirdiğini öne sürmüştür. Buna ek olarak, yasa dışı ticaret, siber tehditler ve otoriter rejimlerin artan etkisine karşı ABD-Panama ortaklığının stratejik değerini ortaya koyduğunu ifade etmiştir. PANAMAX-Alpha 2025, ABD'nin entegre caydırıcılık stratejisinin bir unsurudur. Tatbikat, Atlantik ile Pasifik'i bağlayan en kritik suyolunun korunmasında temel bir araç işlevi görmektedir. (U.S. Southern Command, 2025)

Çin'e karşı stratejik hamleler Trump dönemine özgü değildir. Biden yönetimi de bu yönde adımlar atmıştır. Mart 2024'te BlackRock'un CK Hutchison'dan Panama Ports Company'nin yüzde 90 hissesini devralma girişimi Çin'e karşı önemli bir stratejik adım olarak değerlendirilmiştir. (Espinoza, 2024) Yaklaşık 23 milyar dolarlık bu anlaşma, Çin'in küresel liman ağının üçte birini etkileyebilecek potansiyeliyle Washington'a jeopolitik üstünlük kazandırabilecek niteliktedir. (Financial Times, 2025)

Ancak satış, Panama hükümetinin ve uluslararası düzenleyici mercilerin onayına tabi olduğundan henüz kesinleşmemiştir. Pekin'in, CK Hutchison Holdings'in kurucusu ve Panama'daki limanların imtiyaz sahibi iş insanı Li Ka-shing'i "hain" ilan etmesi ve devlet düzenleyicilerinin satışa müdahalesi, Çin'in kanal üzerindeki nüfuzunu koruma konusundaki hassasiyetini açıkça göstermektedir. (Asia Times, 2025) Öte yandan, Panama'daki denetimler Hutchison'un milyar doları aşan ödemeleri yapmadığını ortaya koymuştur. Dahası imtiyazların iptal edilmesi ihtimalini gündeme getirmiştir. (Noto, 2025) Bu durum aşağıda daha detaylı olarak ele alınmaktadır.

Sonuç

Panama Kanalı fikri, tarih boyunca farklı bireyler, toplumlar ve devletler tarafından farklı epistemolojik çerçeveler içinde ele alınmıştır. 16. yüzyılda Katolik İspanya'nın teolojik yaklaşımı, doğayı ilahi düzenin ayrılmaz bir parçası olarak kabul ettiği için kanalı "ilahi nizama müdahale" olarak değerlendirmiştir. Bu durum, jeopolitik kararların yalnızca maddi ihtiyaçlardan değil, aynı zamanda dönemin teolojik, bilgi ve hakikat anlayışından da etkilendiğini göstermektedir.

19. yüzyıla gelindiğinde entelektüel zemin değişmiş; Humboldt ve Goethe gibi düşünürlerin doğayı anlaşılabilir ve dönüştürülebilir bir alan olarak ele alan yaklaşımı, kanal fikrini teolojik bir çerçeveden bilimsel bir bağlama taşımıştır. İlgili süreç, jeopolitik projelerin yalnızca teknik bir faaliyet olmadığını; bilginin nasıl üretildiği ve anlamlandırıldığı ile birlikte şekillendiğini göstermektedir.

20.yüzyılda Panama Kanalı, büyük güç rekabetinin somut bir aracı haline gelmiş; ABD'nin kanalı kontrol altına alması, askeri ve ekonomik kapasite ile desteklenen jeopolitik bir üstünlüğün göstergesi olmuştur. Bu değişim, maddi güç unsurlarının uluslararası sistemde belirleyici rolünü açık biçimde ortaya koymaktadır.

21.yüzyılda ise Panama Kanalı ve diğer stratejik suyolları, maddi rekabetin ötesine geçen çok yönlü bir güç mücadelesinin sahası haline gelmiştir. Çin'in bölgede yürüttüğü liman işletmeleri, dijital altyapı yatırımları ve kültürel programlar; ekonomik olduğu kadar algı, meşruiyet ve anlatı üretimi üzerinden

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

şekillenen bir etki alanı oluşturmaktadır. Buna karşılık ABD'nin tepkisi de yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda bilişsel ve stratejik düzlemde şekillenmektedir.

Bu makale, söz konusu süreci yalnızca maddi güç rekabeti üzerinden değil, bu rekabetin nasıl anlamlandırıldığı ve meşrulaştırıldığı üzerinden ele alarak "epistemik jeopolitik" yaklaşımını tamamlayıcı bir analitik çerçeve olarak sunmaktadır. Elde edilen bulgular, jeopolitik mücadelenin maddi kapasite ile epistemik süreçlerin birlikte etkisi altında şekillendiğini göstermektedir. Bu çerçevede stratejik suyolları, sadece coğrafi geçiş noktaları olarak değil; anlamın üretildiği, meşruiyetin kurulduğu ve güç ilişkilerinin bilişsel düzeyde yeniden biçimlendiği alanlar olarak değerlendirilmelidir. Bu durum, uluslararası ilişkiler literatüründe maddi güç unsurlarına dayanan açıklamaların epistemik boyut dikkate alınarak yeniden ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu yönüyle çalışma, stratejik suyollarını yalnızca jeopolitik ve ekonomik rekabet alanları olarak değil, epistemik güç mücadelelerinin merkezî sahaları olarak değerlendirerek literatüre kavramsal bir katkı sunmaktadır. Bu yaklaşım, uluslararası ilişkiler analizlerinde maddi güç unsurları ile epistemik süreçlerin birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymakta ve ileride yapılacak çalışmalara bu doğrultuda yeni bir analitik perspektif önermektedir.

Tablo 1. *Maddi Güç ve Epistemik Güç Boyutlarının Karşılaştırılması*

Boyut	Maddi Jeopolitik	Epistemik Jeopolitik
Güç Kaynağı	Askeri ve Ekonomik Kapasite	Bilgi Üretimi ve Anlam İnşası
Etki Biçimi	Zorlayıcı güç ve caydırıcılık	Rıza Üretimi ve Algı Yönetimi
Araçlar	Ordu, Ticaret Yolları, Altyapı	Medya, Eğitim, Kültür
Hedef	Coğrafi kontrol ve stratejik üstünlük	Meşruiyet ve Gerçeklik İnşası
Rekabet Alanı	Fiziksel Coğrafya	Zihinsel ve Toplumsal Alan
Örnek	Panama Kanalının Kontrolü	Çin'in Bölgesel algı, söylem İnşası ve ABD'nin Tepkileri

Etik Beyan

"Epistemik Jeopolitik: Panama Kanalı'nda ABD-Çin Rekabeti ve İstihbarat Faaliyetleri" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma da etik kurul kararı zorunluluğu bulunmamaktadır.

Ethical Declaration

During the writing process of the study "*Epistemic Geopolitics and Intelligence Warfare: The Cognitive Conflict Between China and the U.S. Over the Panama Canal and Strategic Waterways*" scientific rules, ethical and citation rules were followed. No falsification was made on the collected data and this study was not sent to any other academic publication medium for evaluation. Ethics Committee Permission is not required.

Çatışma Beyanı

Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Declaration of Conflict

There is no potential conflict of interest in the study.

Finansman

Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Funding

No funding was received from any institution or organization for this study.

Yapay Zeka ve Türleri Kullanım Beyanı

Bu makalenin yazımında yapay zeka ve türleri kullanılmamıştır.

Statement of Use for Artificial Intelligence and Its Types

Artificial intelligence and its various types were not used in the writing of this article.

Veri Paylaşım Beyanı

Bu çalışmanın verilerini bulguların doğrulanması amacıyla makul bir talep üzerine "etik ilkeler ve yayın politikası"nın ilgili kısmında belirtilen şartlara göre paylaşabileceğimi beyan ederim.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Data Sharing Statement

I declare that, upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, I can share the data of this study according to the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy".

Kaynakça

Ameringer, C. D. (1966). Philippe Bunau-Varilla: New light on the Panama Canal treaty. *Hispanic American Historical Review*, 46(1), 28-52. doi: 10.1215/00182168-46.1.28

Apostolopoulou, E., & Pizarro, A. (2025). Contesting the anticipated infrastructural city: A grounded analysis of Silk Road urbanization in the multipurpose port terminal in Chancay, Peru. *Annals of the American Association of Geographers*, 115(1), 223-241. doi: 10.1080/24694452.2024.2415718

Asia Times. (2025, March 15). Beijing calls Li Ka-shing a 'traitor' in Panama ports deal.

Baisotti, P. (2022). Economy, inequalities, and cities: Chinese influence in Latin America. In P. Baisotti (Ed.), *New global cities in Latin America and Asia: Welcome to the twenty-first century* (pp. 275-296). Ann Arbor: University of Michigan Press.

Berg, R. C. (2025, April 16). Advancing U.S.-Panama security cooperation. CSIS.

Biese, T. (2025, April 4). JTF-Bravo completes PANAMAX-Alpha Phase 0 2025. U.S. Southern Command News.

Camacho, S. (2025, February 19). The crisis Trump is causing in Panama will reach far into Latin America. Carnegie Endowment for International Peace.

Chavez Rodriguez, Y. E., & Mohlin, M. (2023). The Panama Canal - China's illusive chess piece: What China's presence in the Panama Canal may mean for regional and global security. *Defense & Security Analysis*, 39(4), 467-488. doi: 10.1080/01495933.2023.2219190

Clark, J. (2020). Reframing deindustrialization. *International Journal of Urban Sciences*, 24(sup1), 29-35. doi: 10.1080/12265934.2020.1843524

Coy, P. G., & Hedeen, T. (2005). A stage model of social movement co-optation: Community mediation in the United States. *The Sociological Quarterly*, 46(3), 405-435.

Crowley, M., & Correal, A. (2025, February 2). In Panama, Rubio says China threatens canal, demanding 'immediate' action. *The New York Times*.

Dönmez, G. (2021). *Devlet ve istihbarat metodolojisine giriş* (6. baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Duran, X., & Bucheli, M. (2017). Holding up the empire: Colombia, American oil interests, and the 1921 Urrutia-Thomson Treaty. *The Journal of Economic History*, 77(1), 92-122. doi: 10.1017/S0022050717000105

Ellis, R. E. (2022, March 31). China's role in Latin America and the Caribbean (Testimony before the U.S. Senate). CSIS.

Ellis, R. E. (2024). China's advance in the Caribbean. Washington, DC: The Wilson Center.

Espinoza, J. (2024, May 16). Chinese ports in Panama come under new management. CSIS.

Financial Times. (n.d.). CK Hutchison to invite 'major' Chinese investor for $23bn Panama ports deal.

Fleary, K. M., & Ye, C. (2017). Huawei leapfrogging system integration with TSTT. *SAGE Open*, 1-14. doi: 10.1177/2158244017697769

Grant, R. L. (1991). *Operation Just Cause and the U.S. policy process*. Santa Monica, CA: RAND.

Gramsci, A. (1971). *Selections from the prison notebooks*. New York: International Publishers.

Im, H. B. (1991). Hegemony and counter-hegemony in Gramsci. *Asian Perspective*, 15(1), 123-156.

Kern, S. (2000). *Modernism and time: The logic of abundance in literature, science, and culture, 1880-1930* (pp. 108-146). Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/CBO9780511485299.005

Kissinger, H. (2012). *On China*. New York: Penguin Books.

Lenin, V. I. (1963). *Imperialism, the highest stage of capitalism: A popular outline*. Moscow: Progress Publishers.

Morgenthau, H. J. (1948). *Politics among nations: The struggle for power and peace*. New York: Alfred A. Knopf.

Nye, J. S. (2004). *Soft power: The means to success in world politics*. New York: Public Affairs.

Panovski, A. (2023, December 9). What did Francis Bacon mean by "Knowledge is power"? *The Collector*.

Ribe, N. M. (1997). Cartesian optics and the mastery of nature. *Isis*, 88(1), 42-61.

Yu, H. (2024). *Understanding China's Belt and Road Initiative*. Singapore: Springer Nature. doi: 10.1007/978-981-99-9633-9

EXTENDED ABSTRACT

This study re-examines the role and meaning of strategic waterways in the 21st century by focusing on the Panama Canal as a historically constructed and strategically significant maritime passage. Traditional geopolitical approaches have predominantly interpreted canals and straits through material factors such as trade volume, energy transportation, and military capacity. Within this framework, strategic waterways have been understood primarily as logistical corridors or chokepoints that enable economic exchange and military mobility. However, contemporary global competition reveals that these spaces cannot be fully explained through material dimensions alone. Instead, they increasingly function as arenas where

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

knowledge production, perception management, and legitimacy construction play a central role.In this context, the article argues that power struggles in the international system are not solely determined by material capabilities, but are also shaped by epistemic processes. These processes include how reality is defined, which narratives are accepted as legitimate, and how consent is generated and sustained. Building on this premise, the study conceptualizes strategic waterways not merely as physical infrastructures, but as "epistemic nodes" where material power and discursive influence intersect. This conceptual shift allows for a more comprehensive understanding of how geopolitical competition operates in the contemporary era. Theoretically, the study situates itself within the broader international relations literature by engaging with realist, hegemonic, and soft power perspectives. Realist approaches, particularly those associated with Morgenthau, emphasize the centrality of material power, military capacity, and strategic competition among states. Similarly, classical geopolitical thinking has long highlighted the importance of controlling maritime routes and chokepoints for achieving national power and security. At the same time, Gramscian approaches to hegemony underline the importance of consent, cultural influence, and ideological dominance in sustaining power relations. Joseph Nye's concept of soft power further expands this perspective by demonstrating how attraction, persuasion, and normative influence can shape international outcomes. While these approaches provide valuable insights, they do not fully capture the role of epistemic processes in structuring geopolitical competition. To address this gap, the article introduces the concept of "epistemic geopolitics" as a complementary analytical framework. This concept does not seek to replace materialist explanations but rather to extend them by incorporating the role of knowledge production, narrative construction, and cognitive influence. In this sense, epistemic geopolitics highlights how power is exercised not only through control over territory and resources, but also through the ability to define reality, shape perceptions, and establish legitimate frameworks of meaning. Methodologically, the study adopts a qualitative research design that combines conceptual analysis with comparative methods. It examines the historical development of the Panama Canal alongside China's contemporary strategic expansion in Latin America, particularly through port investments, infrastructure projects, and cultural initiatives. These developments are analyzed in relation to the United States' security- and deterrence-oriented strategies, allowing for a comparative assessment of different modes of power projection. The empirical analysis draws on a wide range of sources, including historical documents, international agreements, policy reports, academic literature, and open-source data. Through an interpretive and comparative approach, the study seeks to identify patterns of continuity and transformation in the ways strategic waterways are understood and utilized. Rather than generating new empirical data, the research reinterprets existing material to highlight the epistemic dimensions of geopolitical competition. The findings demonstrate that the Panama Canal has historically been shaped by different epistemological frameworks that have influenced how it was conceptualized, justified, and utilized. In the 16th century, theological interpretations framed the canal as an intervention in divine order, reflecting a worldview in which nature was considered sacred and immutable. By the 19th century, this perspective had shifted toward a scientific and rationalist understanding, influenced by Enlightenment thought and technological progress. This transformation enabled the canal to be reimagined as a project of human mastery over nature, aligning with broader processes of industrialization and global economic integration. In the 20th century, the Panama Canal became a central instrument of geopolitical power, particularly under the control of the United States. Its strategic importance was closely linked to military capacity, naval dominance, and global trade networks. During this period, the canal functioned primarily as a material asset within a broader system of power projection. However, even in this phase, underlying epistemic frameworks played a role in legitimizing and sustaining this dominance. In the 21st century, the role of strategic waterways has undergone a significant transformation. While materrial competition remains important, it is increasingly intertwined with cognitive and discursive dimensions of power. China's activities in Latin America illustrate this shift. Through port operations, digital infrastructure projects, and cultural initiatives such as educational programs and institutional partnerships, China seeks not only to expand its economic presence but also to shape regional perceptions and construct legitimacy. These efforts reflect a strategy aimed at producing consent and embedding influence within local and global narratives. At the same time, the United States responds not only through economic and military measures but also through strategies aimed at maintaining cognitive influence, information control, and strategic narratives. This interaction highlights that contemporary geopolitical competition involves a dual dynamic: material power and epistemic influence operate together in shaping outcomes. Control over physical space is complemented by control over meaning, perception, and legitimacy. In conclusion, the study argues that strategic waterways should be understood not only as geographical chokepoints but also as central arenas of epistemic contestation. By proposing "epistemic geopolitics" as a complementary

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

analytical framework, the article contributes to the international relations literature by demonstrating that material and epistemic dimensions of power must be analyzed together. This approach provides a more comprehensive understanding of global competition and offers a new conceptual lens for examining how power operates in an increasingly complex and interconnected world. Furthermore, it opens new avenues for future research on the cognitive and discursive dimensions of geopolitics, particularly in relation to infrastructure, technology, and global governance.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3
MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3
ISSN: 1694-7215
Research Paper / Araştırma Makalesi

Ekonomik Politika Belirsizliği ve Borsa Dinamikleri: BIST 100'den Elde Edilen Kanıtlar

Fatih ADLI[1]

Öz

Küresel ekonomide son dönemlerde belirsizliklerin artması finansal ve ekonomik göstergeleri önemli ölçüde etkilemiştir. Bu çalışmanın amacı küresel ekonomik politika belirsizliğinin BIST100 üzerindeki etkisini incelemektedir. Ayrıca dolar endeksi ve altın değişkenleri model kapsamına dâhil edilmiştir. Bu çalışmada, Ocak 1997 – Ekim 2025 dönemini kapsayan aylık frekansta toplanmış 346 gözlemden oluşan veri seti kullanılmıştır. Değişkenlerin durağanlıklarını tespit edebilmek için ADF ve PP birim kök testi uygulanmıştır. Analizde verilerin farklı durağanlık seviyelerine sahip olmasından dolayı en uygun yöntem olarak ARDL sınır testi tercih edilmiştir. Ayrıca modelde değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini ölçmek için Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Bu kapsamda elde edilen bulgulara göre değişkenler arasında uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Uzun dönem katsayı analizi bulgularına göre ekonomik politika belirsizliği ile BIST100 arasında negatif yönlü ilişki elde edilmiştir. Granger nedensellik bulguları, ekonomik politika belirsizliğinden BIST100 endeksine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin bulunduğunu göstermektedir. Bulgular, ekonomik politika belirsizliğinin finansal piyasalar üzerindeki etkisini vurgulayan literatürü ampirik olarak desteklemektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Politika Belirsizliği, Finansal Piyasalar, ARDL Modeli, Nedensellik

Economic Policy Uncertainty and Stock Market Dynamics: Evidence from the BIST 100

Abstract

Increased uncertainty in the global economy in recent times has significantly affected financial and economic indicators. The purpose of this research is to analyze the influence of global economic policy uncertainty on BIST100. In addition, the dollar index and gold variables have been included in the model. This study uses a dataset consisting of 346 observations collected at monthly intervals covering the period from January 1997 to October 2025. The ADF and PP unit root tests were employed to examine the stationarity of the variables. Due to the different levels of stationarity of the data in the analysis, the ARDL bounds test was preferred as the most appropriate method. Additionally, to examine the direction of causality among the variables, the Granger causality test was utilized. The empirical results suggest that the variables are cointegrated in the long run. Considering the long-run coefficient estimates, analysis findings, a negative relationship was obtained between economic policy uncertainty and BIST100. According to the Granger causality test, economic policy uncertainty exerts a unidirectional causal influence on the BIST100 index. The results provide empirical evidence that aligns with the existing literature highlighting the influence of economic policy uncertainty on financial markets.

Keywords: Economic Policy Uncertainty, Financial Markets, ARDL Model, Causality

Atıf İçin / Please Cite As:

Adlı, F. (2026). Ekonomik politika belirsizliği ve borsa dinamikleri: BIST 100'den elde edilen kanıtlar. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (3), 1118-1135. https://doi.org/10.33206/mjss.1879707

Geliş Tarihi / Received Date: 02.02.2026 **Kabul Tarihi / Accepted Date:** 17.06.2026

[1] Öğr. Gör. Dr. – Munzur Üniversitesi, Çemişgezek Meslek Yüksekokulu, Tunceli, Türkiye, fatihadli@munzur.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2904-0463

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Giriş

Kriz, siyasi gerilim, savaş, doğal afet (sel, yangın vb.), pandemiler ve seçim gibi durumlarda oluşan belirsizlik makroekonomik değişkenlerde bilinmezlik ve aşırı oynaklığa neden olan durumları ifade etmektedir (Gürçay, Akbalık ve Turgut, 2026: 31). Belirsizlik durumunda tüketiciler, yatırımcılar, işletmeler, yatırım kararı alma noktasında temkinli tutum sergilemektedir (Fettahlıoğlu ve Şerbetçi, 2025: 694; Emsen Sadeghzadeh ve Aksu, 2020: 430). Bu durum ekonomik göstergeler üzerinde negatif yönlü etki oluşturmaktadır. Yüksek belirsizlik düzeyinden ötürü tüketiciler tüketimini ertelerken yatırımcılar ise projelerini ertelemektedir. Tüketimin ve yatırımın ertelenmesi durumu ekonomik daralma riskini ortaya çıkarması ile beraberinde piyasalarda güven kaybına yok açmaktadır. Belirsizlik ortamında finansal kuruluşların kredi hacmini kısması, yeni yatırım girişimlerinin finansmanını zorlaştırmakta ve yatırımların azalmasına yol açmaktadır. Yatırımcılar açısından belirsizliğin en önemli kaynaklarından biri politik kararlardır. Ekonomik politikalara ilişkin yeterli öngörü geliştiremeyen yatırımcılar ekonomik politika belirsizliğiyle baş başa kalmaktadır. Bu belirsizlik sadece yatırımcıları değil, aynı zamanda tüketiciler ve işletmeleri de etkileyerek güvensizlik ortamına yol açmaktadır (Fettahlıoğlu ve Şerbetçi, 2025: 694; Meriç ve Kamışlı, 2024: 1070).

2008 yılında ortaya çıkan finansal kriz ABD'de ciddi ekonomik sorunlara yol açarak diğer ülkelere yayılım göstermiştir. ABD borsasının etkilenmesinin yanı sıra kısa sürede Avrupa'da yayılım göstermesi belirsizlik durumunun bilim dünyasında belirsizlik kavramına olan ilgiyi önemli ölçüde artırmaktadır (Luchtenberg ve Vu, 2015: 178-179; Altemur ve Karaca, 2021: 65). Ekonomik ve politik belirsizliğin gerek kriz dönemlerinde gerekse toparlanma sürecinde belirleyici rol üstlendiği kabul edilmektedir (Baker vd., 2016). Bu durum, kriz süreci ve sonrasında belirsizlik ile ekonomik etkileri arasındaki ilişkiye odaklanan çalışmaların artmasına yol açmıştır. Belirsizlik kavramı soyut kavramdan çıkıp ölçülebilir boyut kazanmıştır. Bu çerçevede ekonomik çevrede en çok bilinen ve atıf yapılan Baker, Bloom ve Davis'in öncü çalışmalarından hareketle oluşturulan ekonomik politika belirsizliği endeksidir. Ekonomik politika belirsizliği endeksi, gazetelerde yer alan "belirsizlik", "ekonomi" ve "politika" kelimelerinin sıklığına göre oluşturulmuştur. Ekonomik politika belirsizliği endeksi genişlemekle beraber toplam 31 ülkeden elde edilen veriler kapsamında küresel ekonomik politika belirsizliği endeksi oluşturulmuştur (Camgöz, 2022: 75). Araştırmanın çıkış noktasını, ekonomik politika belirsizliğinin hisse senedi piyasaları üzerindeki etkisini inceleme gerekliliği oluşturmaktadır.

Son dönemlerde yapılan birçok araştırma ekonomik politika belirsizliği ile BIST100 endeksi arasındaki ilişkilere odaklanmıştır. Ko ve Lee (2015) ile Peng vd. (2018), ekonomik politika belirsizliğinin borsa endeksleri üzerinde negatif etkisi olduğunu bulgusunu ulaşmıştır. BIST endeksi üzerine yapılan sonuçlar farklılaşmaktadır. Tiryaki ve Tiryaki (2019), Emsen Sadeghzadeh ve Aksu (2020), Camgöz (2022) ilişkinin asimetrik yapıda olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca araştırmaya İlhan ve Bağcı (2024) döviz kurunu Fettahlıoğlu ve Şerbetçi (2025) ise dolar ve altın fiyatlarını finansal piyasalar üzerindeki önemini vurgulamıştır. Ancak EPU, BIST100, DXY ve XAU değişkenlerine yönelik uzun dönemli ilişkiyi inceleyen çalışmalar sınırlı sayıda olduğu literatürde incelenmiştir. Bu araştırma değişkenler arasındaki ilişkiyi uzun dönem aralığında inceleyerek literatürdeki bu boşluğun giderilmesine katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Araştırma kapsamında oluşturulan model literatürde özgündür. Bu nedenle çalışmanın motivasyonu, ekonomik belirsizlik durumlarında ve emtia piyasalarında oynaklıkların BIST100 endeksi üzerindeki etkilerinin değerlendirmek ve yatırımcılara, portföy yöneticilerine, piyasa düzenleyicilerine ilgili ampirik kanıtlar sunarak finans alanına katkıda bulunmaktadır.

Bu araştırmanın amacı, ekonomik politika belirsizliği ve BIST100 arasındaki bağlantıyı ARDL sınır testi ve Granger nedensellik analizi kullanılarak incelemektir. Türkiye'de faaliyet gösteren büyük ölçekli firmaların piyasa değerini yansıtan BIST100 endeksi, ekonomik ve politik gelişmelere karşı oldukça duyarlıdır. Ekonomik politika belirsizliği, sermaye akımları, yatırım kararları ve risk algısı üzerinde doğrudan etkili olduğundan belirsizlik düzeyindeki değişimler hisse senedi piyasaları üzerine hızlı biçimde yansımaktadır. Bu kapsamda ekonomik politika belirsizliğinin BIST100 endeksi üzerindeki etkisi değerlendirilmektedir.

Bu çalışma bazı sorulara cevap aranmaktadır. Bu çerçevede birinci soru, "ekonomik politika belirsizliği ile BIST100 arasında eşbütünleşme ilişkisi var mıdır?" İkinci soru, "ekonomik politika belirsizliği ile BIST100 arasındaki ilişkinin zaman içinde nasıl şekillendiğinin kısa dönem etkileri ile uzun dönemli etkileri nelerdir?" Üçüncü soru, "ekonomik politika belirsizliği ile BIST100 arasında nedensellik ilişkisi var mıdır?" şeklinde belirlenmiştir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Bu araştırma ekonomik politika belirsizliği ile BIST100 arasında güçlü ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. ARDL sınır testi bulgularına göre eşbütünleşme ilişkinin tespit edilmesiyle iki değişken arasındaki negatif yönlü ilişkinin mevcut olduğu görülecektir. Araştırmanın modeli kapsamında yer alan değişkenler arasında güçlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Dolayısıyla araştırmamız iki dinamik etkileşime yönelik literatüre önemli katkı sunmaktadır.

Makalenin sonraki bölümleri ise şu şekilde organize edilmiştir. İkinci bölümde, literatürde yakın geçmişe sahip olan ekonomik politika belirsizliği ile BIST100 arasındaki ilişki incelenerek özetlenmiştir. Üçüncü bölümde veri seti ve yöntem tanıtılmıştır. Dördüncü bölümde ARDL modelinin uygulanabilirliğinin ön koşulu olan birim kök testi, ARDL metodolojisi ve çalışmaya uyarlanmış modeli, kısa ve uzun dönem katsayı analizi ve Granger nedensellik analizi kapsamında ampirik bulgular elde edilmiştir. Beşinci bölümde ise çalışmanın sonucuna, tartışma ve önerilere yer verilmiştir.

Literatür Araştırması

John Kenneth Galbraith tarafından 1977 yılında "Belirsizlik Çağı" adlı kitabın yayımlanmasının ardından belirsizliğin başka alanlarda olduğu gibi finans alanında önemli sorunlara yol açtığı görülmektedir. Ekonomi ve finans alanında meydana gelen belirsizliklerin mikro ve makro göstergeler üzerinde etkili olduğu bilinmektedir (Al-Thaqeb ve Algharabali, 2019: 2). Son yıllarda ekonomik politika belirsizliği ve borsa arasındaki ilişki üzerine çalışmalar yapılmıştır. Bu kapsamda araştırmanın literatür incelemesi Tablo 1'de özetlenmektedir.

Tablo 1. *Literatür Taraması*

Yazar (Yıl)	Dönem ve Örneklem	Yöntem	Değişkenler	Temel Bulgular
Ko ve Lee (2015)	1998: M1 – 2014: M9 11 Ülke	Dalgacık Tutarlılığı	EPU ve Borsa	EPU, borsaları negatif yönde etkilemektedir.
Peng vd. (2018)	1985: M2 – 2015: M8 G7 ve BRIC	Kantil Regresyon	EPU ve Borsa	Fransa ve İngiltere hariç EPU ile borsalar arasında negatif yönlü ilişki vardır.
Korkmaz ve Güngör (2018)	1997:M1 – 2018: M4 Borsa İstanbul	GARCH	EPU ve Seçili BIST endeksleri	EPU endeksi seçili BIST endeksleri üzerinde pozitif yönlü etki göstermektedir.
Ulusoy Karacaer ve Pirgaip (2019)	2005: M3 – 2019: M3 21 Gelişmiş ve Gelişmekte olan Ülke	Bootstrap Panel Granger Nedensellik	EPU ve Borsa	Gelişmekte olan piyasalarda tetikleyici rolü borsaların belirlediği, gelişmiş piyasaların çoğunda ise EPU ile borsa arasında nedensellik ilişkisinin olmadığı görülmektedir.
Ftiti ve Hadhri (2019)	2002: M1 – 2018: M2 Küresel	EEMD ve parametrik olmayan nedensellik testleri	EPU ve 9 Dow Jones İslami Piyasa Endeksi	Gecikmeli ekonomik politika belirsizliği, petrol fiyatları ve yatırımcı duyarlılığının kullanımının İslami hisse senedi getirilerinin tahmin edilebilirliğini artırabileceğini göstermektedir.
Tiryaki ve Tiryaki (2019)	1997:M1 – 2017:M12 Borsa İstanbul	ARDL Sınır Testi	BIST100, Endüstri Endeksi İmalat Sanayi Endeksi, GPR, Reel Döviz Kuru, TÜFE, ABD EPU	Ekonomik politika belirsizliği, kısa ve uzun dönemde BIST100 üzerinde negatif yönlü etki göstermektedir.
Emsen Sadeghzadeh ve Aksu (2020)	1998:M1 – 2018:M12 Borsa İstanbul	ARDL ve NARDL	EPU ve BIST100	Analiz sonuçlarına göre simetrik ilişki saptanamamıştır. Buna karşılık, asimetrik analiz bulguları uzun dönemde belirsizlik endeksinde meydana gelen pozitif ve negatif şokların borsa endeksini zıt yönlerde etkilediğini ortaya koymaktadır.
Saka Ilgın (2022)	2002:M12 – 2021:M10 Avrupa Ülkeleri Seçilmiş Borsaları	Panel ARDL	EPU ve Borsa endeksleri	Avrupa Borsaları ile EPU arasında negatif yönlü ilişki vardır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 1. *Devamı*

Yazar (Yıl)	Dönem ve Örneklem	Yöntem	Değişkenler	Temel Bulgular
Emsen Sadeghzadeh (2022)	2001:M7-2020:M12 Gelişmekte olan Asya Ülkeleri	Panel Veri Analizi	GPR, ekonomik ve siyasi risk endeksi ve ülke borsaları	GPR artması Tayland ve Filipinler borsasını artırırken diğer ülke borsalarını azaltmaktadır. Ekonomik ve siyasi risk endeksinin artması Türkiye, Malezya ve Hindistan borsalarını artırırken diğer ülke borsalarını azalttığı sonucuna ulaşılmıştır.
Camgöz (2022)	2011: M10 - 2021: M9 Borsa İstanbul	NARDL	EPU, GPR, BIST100	Değişkenler arasında eşbütünleşme vardır. Kısa ve uzun dönemde belirsizlik faktörlerinin BIST100 endeksini farklı yönlerde ve ölçülerde asimetrik olarak etkilediği görülmüştür.
Korsah ve Mensah (2023)	2007:M5 – 2023:M4 Afrika Borsaları	QVAR	EPU, GPR, finansal stres endeks, Borsa	Makroekonomik şok göstergeleri arasında finansal stresin yükseliş ve normal piyasa koşullarında Afrika'da hisse senedi getirileri üzerinde en büyük etkiye sahip olduğu gözlemlenmiştir. Çeşitli piyasa rejimlerinde, Mısır borsası ve Nairobi borsası şoklardan net olarak etkilenen borsalar olmuştur.
Tokatlıoğlu (2023)	1997:M1 – 2022: M12	GARCH-MIDAS	EPU ve BIST endeksleri	Kısa dönem parametrelerinin istikrarlı oynaklıkların kalıcı olduğu sonucuna ulaşılırken uzun vadeli oynaklığı üzerinde olumlu etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Li vd. (2024)	2001: M3 – 2023: M3 BRICS	Yayılma Etkileri Analizi	EPU ve Borsa	Rusya, Brezilya, Hindistan, Güney Afrika borsaları risk taşıyıcı iken Şanghay bileşik endeksi risk alan unsurlardır.
Gürbüz (2024)	2005: M1 – 2022: M10 Borsa İstanbul	ARDL Sınır Testi	EPU, BIST100, Enerji Belirsizlik Endeksi, GPR, İklim Politikası Belirsizlik Endeksi	EPU ve GPR uzun dönemde BIST100 endeksi üzerinde olumsuz etkiye sahip olduğunu gösterirken kısa dönem bulguları ise değişkenler arasındaki ilişkiyi doğrulamaktadır.
Seçme (2024)	2014:M1 – 2022:M12 Borsa İstanbul	NARDL	EPU, GPR, VIX, petrol volatilite endeksi, BIST endeksleri	Belirsizlik faktörlerinde meydana gelen değişikliklerden BIST100 ve KOBİ haricindeki tüm sektör endeksleri etkilenmektedir. Bu etkinin yönü ve şiddetin farklı sektörlerde değişik olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Kadooğlu Aydın vd. (2024)	2008:M1 – 2022:M12 Borsa İstanbul	Bayer–Hanck Eşbütünleşme	EPU, BIST100, CDS, Döviz Kuru, 2 Yıllık Tahvil Faizi	Uzun dönemde EPU'dan en çok CDS etkilenmektedir. Kısa dönemde ise EPU'nun en büyük etkisi döviz kuru üzerindedir.
İlhan ve Bağcı (2024)	2013:M1 – 2024:M6 Borsa İstanbul	ARDL Sınır Testi	Küresel EPU, BIST100, Faiz Oranı, Döviz Kuru	Kısa dönemde etkiler önemsizdir. Uzun dönemde EPU ve faiz BIST100'ü negatif, döviz kurunu ise pozitif yönde etkilemektedir.
Doğru (2024)	2013:M5 – 2023:M9 Borsa İstanbul	Hacker ve Hatemi-J Boostrap (2006) ve Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testi	EPU, GPR, BIST ulaştırma endeksi	GPR, EPU, BIST ulaştırma endeksi arasında karşılıklı nedensellik ilişkisi belirlenmiştir. EPU ve GPR'den meydana gelen pozitif şokların BIST ulaştırma endeksinde negatif şokların nedeni olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Keskin (2025)	2006:M1 – 2024:M12 Borsa İstanbul	ARDL Sınır Testi	EPU, BIST100, Döviz Kuru	Değişkenler arasında eşbütünleşme vardır. Uzun dönemde EPU'nun etkisi istatistiksel olarak anlamsızdır. Kısa dönemde EPU ile BIST100 arasında negatif yönlü ilişki saptanmıştır.
Arık (2025)	2008:M3 – 2024:M9 Borsa İstanbul	VAR Modeli	Küresel ve Yerel Belirsizlik, BIST100, CDS, Döviz Kuru	CDS; EPU, BIST100 ve dolar getirilerinin nedenselidir. BIST100 getirileri yerel belirsizlikten, dolar getirileri ise hem yerel hem küresel belirsizlikten etkilenmektedir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 1. *Devamı*

Yazar (Yıl)	Dönem ve Örneklem	Yöntem	Değişkenler	Temel Bulgular
Nazlıoğlu (2025)	2006:M1 – 2024:M6 Borsa İstanbul	Etki-Tepki Analizi, Varyans Ayrıştırması ve Granger Nedensellik	EPU, Para politikası belirsizliği, GPR, BIST100	BIST100; EPU ve GPR şoklarına pozitif tepki vermektedir. Ayrıca BIST100 en çok kendi şoklarından etkilenirken EPU şoklarının etkisi zaman içerisinde artmaktadır. Nedensellik analizi bulgusuna göre EPU'dan BIST100'e doğru tek yönlü nedensellik ilişkisine işaret etmektedir.
Fettahlıoğlu ve Şerbetçi (2025)	2006:M1 – 2024:M12 Borsa İstanbul	ARDL	Türkiye EPU, dolar, Altın ve BIST100	EPU ile dolar ve altın fiyatları arasında uzun vadeli pozitif ilişki tespit edilirken BIST100 ile anlamlı ilişki tespit edilmemiştir.
Gürçay vd. (2026)	2002:M1 – 2022:M12 Borsa İstanbul	NARDL ve Toda-Yamamoto Nedensellik Testi	Küresel, Türkiye ve Avrupa EPU, dolar endeksi ABD 10 yıllık tahvil faizi, BIST banka endeksi	Küresel, Türkiye ve Avrupa EPU endeksi BIST banka endeksi üzerinde negatif yönlü etkilerken faiz ise pozitif yönlü etkilemektedir. Küresel, Türkiye ve Avrupa EPU endeksi ile BIST banka endeksi arasında nedensellik çift yönlüdür.
Köse ve Ünal (2026)	2002:M1 – 2020:M11	SVAR Modeli Granger Nedensellik	VIX, petrol oynaklığı, altın fiyat oynaklığı, döviz kuru oynaklığı, faiz oranı oynaklığı, işlem hacmi ve borsa oynaklığı	Küresel değişkenler borsa oynaklığını etkilemektedir. VIX hem kısa hem uzun dönemde borsa oynaklığını en güçlü etkileyen değişken olarak belirlenmiştir. Altın fiyat oynaklığının etkisi zamanla artarken petrol fiyat oynaklığı etkisi sınırlı kalmıştır. Döviz kuru kısa dönemde pozitif ve anlamlı etki göstermiştir. İşlem hacmi oynaklığı ise uzun süreli pozitif etki olduğunu bulgusuna ulaşmıştır.

Tablo 1'de yer alan literatür özetinde yer alan çalışmalar EPU, BIST100, DXY ve XAU arasındaki ilişki incelemekle birlikte bu araştırmanın temel farklılığı daha uzun ve geniş bir dönem aralığını kapsamaktadır. Bu yönüyle çalışma önceki araştırmaların bulgularının uzun dönemde karşılaştırmasına olanak sağlamakta ve literatürdeki zaman kapsamı sınırlılığını gidermeyi amaçlamıştır. Ayrıca elde edilen bulguların benzer çalışmalarla karşılaştırmasına yol açarak literatüre katkı sağlamaktadır.

Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışmada ekonomik politika belirsizliği, dolar endeksi ve altın fiyatlarındaki oynaklığın BIST100 endeksi üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Araştırma kapsamında, küresel ekonomik politika belirsizliği (EPU), dolar endeksi (DXY), altın fiyatı (XAU) ve BIST100 endeksi verileri kullanılmıştır. EPU, Davis (2016) tarafından geliştirilen ve küresel ekonomik politika belirsizliğinin hisse senedi piyasası oynaklıkları üzerindeki etkisini yansıtmaktadır (Nazlıoğlu, 2025: 5). EPU, DXY, XAU ve BIST100 arasındaki ilişki zaman serileri analizi kullanılarak Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Sınır Testi (ARDL) ve Granger nedensellik testi ile incelenmiştir. Analiz kapsamında kullanılan veriler Ocak 1997 ile Ekim 2025 tarihleri arasında aylık frekans verileri kullanılmıştır. BIST100, DXY ve XAU değişkenlerinin verileri investing.com; EPU endeksi verileri ise www.policyuncertainty.com internet adreslerinden 04.01.2026 tarihinde elde edilmiştir. BIST100, EPU, DXY ve XAU değişkenlerine ait toplam 346 aylık gözlem sayısı mevcuttur. BIST100, EPU, DXY ve XAU değişkenlerinin yıllar itibarıyla seyri Grafik 1'de sunulurken, bu değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 2'de yer almaktadır. Ayrıca, değişkenler arasındaki korelasyon matrisi Şekil 1'de gösterilmiştir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

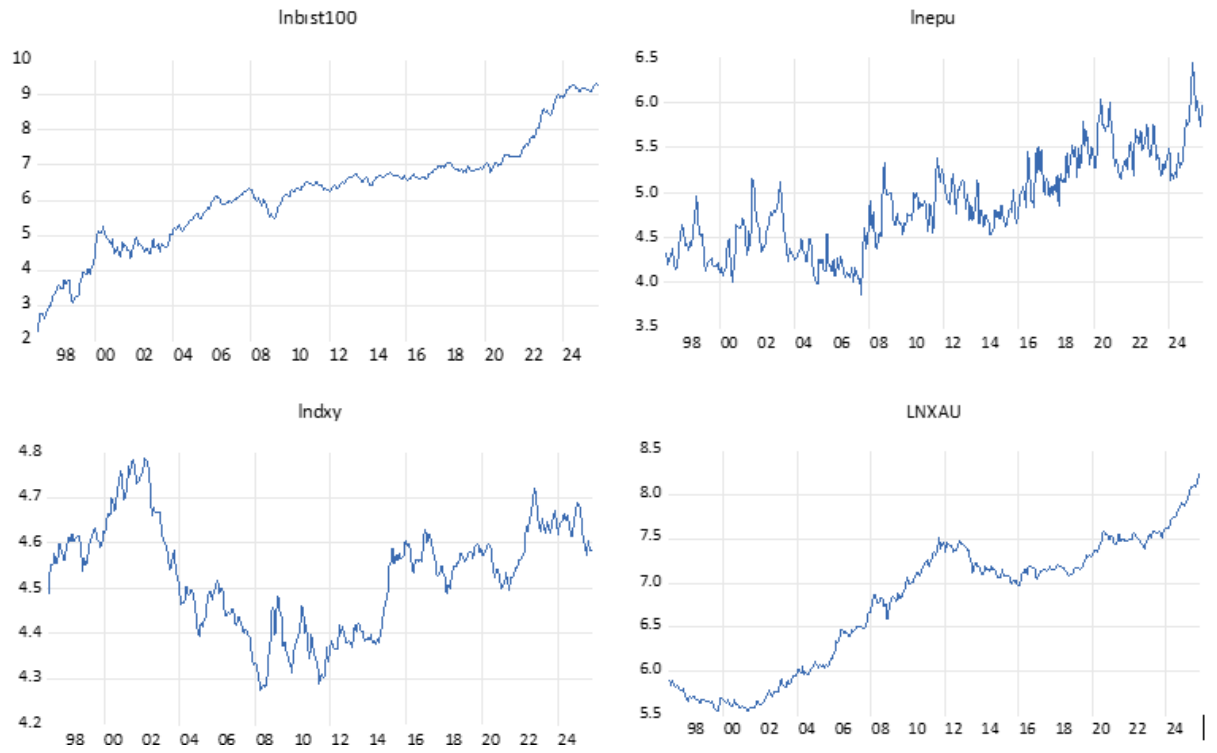

Grafik 1. *Değişkenlerin Zaman Seyri Grafiği*

Grafik 1'de BIST100, EPU, DXY, XAU değişkenlerine ait zaman seyri grafikleri yer almaktadır. Küresel olayların BIST100, EPU, DXY ve XAU üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Bu kapsamda, 11 Eylül 2001 saldırıları, Mart 2003 Irak işgali, Eylül 2008 Mortgage krizi, Mart 2011 Suriye iç savaşı, 2018 ABD–Çin ticaret savaşı, 2020 küresel salgın, 2022 Rusya–Ukrayna savaşı ve Ekim 2023 İsrail–Filistin savaşı söz konusu değişkenler üzerinde belirleyici etkiler yaratmıştır. 11 Eylül 2001 saldırıları sonrasında BIST100 endeksi %22,8 oranında düşüş göstermiştir. Bunu, 2003 Irak işgali sırasında yaşanan %18,1'lik ve 2008 Mortgage krizi dönemindeki %9,5'lik gerilemeler izlemiştir. 2011 Suriye iç savaşı endeks üzerinde %8,9 oranında düşüşe yol açarken, ABD–Çin ticaret savaşı sürecinde bu oran %4,4 olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca, 2020 yılında ortaya çıkan küresel salgın BIST100'de %15,4'lük gerilemeye neden olurken, Rusya–Ukrayna savaşı %2,9 ve İsrail–Filistin savaşı ise %9,9 oranında düşüş sergilemektedir (Nazlıoğlu, 2025: 2). Ayrıca küresel olaylar ve kriz dönemlerinde EPU endeksinde göreceli artış gösterirken istikrarlı dönemlerde ise azalış göstermektedir. 11 Eylül 2001 saldırısının ardından küresel güvenlik sorunu ve belirsizliğin ortaya çıkması EPU endeksinde artış göstermektedir. 2003 Irak işgali, Ortadoğu'da artan jeopolitik riskler ve enerji arzı belirsizliği EPU endeksinde artış göstermektedir. 2008 Mortgage krizinin küresel düzeyde etkisini göstermesi makroekonomik göstergelerini olumsuz yönde etkilemektedir. Ekonomik gerilemeler sonucunda EPU endeksinde artış göstermektedir. Suriye iç savaşı, bölgesel istikrarsızlık ve göç hareketleri üzerinden dolaylı etki yaratarak EPU endeksinde artış göstermektedir. ABD-Çin ticaret savaşlarının gümrük tarifeleri ve korumacı politikalar EPU endeksini artırmaktadır. 2020 yılında ortaya çıkan küresel salgının para, maliye ve sağlık politikalarında belirsizlik ortamı oluşturmuştur. Bu durum EPU endeksinde güçlü artışlara yol açmıştır. Rusya-Ukrayna savaşı, enerji fiyatlarını, tedarik zincirlerini ve yaptırım politikalarını belirleyerek EPU endeksini artırmaktadır. İsrail-Filistin savaşı, Ortadoğu'da belirsizliklerin devam etmesi istikrarın sağlanmaması beklentileri etkileyerek EPU endeksini artırmaktadır. DXY, 2001 saldırılarından sonra küresel risk algısının artması ile yatırımcıların dolara yönelmesini sağlamış ve bu durum endeksin artmasına yol açmıştır. 2003 Irak işgali ardından DXY göreceli olarak düşüş sergilemektedir. 2008 küresel krizinin ilk dönemlerinde DXY göreceli olarak artış sergilemiş sonraki dönem için azalış sergilemektedir. 2011 Suriye iç savaşının başlaması ile DXY endeksi kısa vadeli düşüş sonrasında artış sergilemektedir. 2018 ABD-Çin ticaret savaşları, küresel ticaret hacmini ve büyüme beklentilerini zayıflatmış olması dolar talebini artırarak DXY endeksini artırmaktadır. 2020 küresel salgının beklentileri olumsuz yönde etkilemesi DXY endeksinde 2021 yılına kadar düşüş sergilemiş olup 2021 yılında sonra artış eğilimi göstermektedir. 2022 Rusya-Ukrayna savaşı ve 2023 İsrail-Filistin savaşı jeopolitik riskleri artırarak doların küresel ölçekte değer kazanmasına yol açmaktadır. XAU, küresel kriz, savaş ve salgın gibi olağanüstü dönemlerde güvenli liman olma özelliği olduğu için belirsizlik durumlarında

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

artış eğilimi sergilemektedir. Belirsizlik durumlarının azalması ve güvenilir ortamın oluşmasıyla yatay veya sınırlı gerileme eğiliminde olduğu görülmektedir.

Tablo 2. *Tanımlayıcı İstatistikler*

	LNBIST100	LNEPU	LNXAU	LNDXY
Ortalama	2.688169	2.109937	2.938812	1.967158
Maksimum	4.053395	2.798039	3.586457	2.079941
Minimum	0.994450	1.679940	2.408515	1.856548
Standart Hata	0.648178	0.244344	0.321025	0.512518
Çarpıklık	-0.092758	0.340680	-0.325309	-0.097289
Basıklık	3.058605	2.415470	1.755285	2.274957
Jarque-Bera	0.545684	11.618777	28.438589	8.124483
Olasılık	0.761213	0.002999	0.000001	0.017210

Tablo 2'de tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde BIST100 ve DXY değişkenlerinin çarpıklık değerlerinin sıfıra yakın olması değişkenlerin dağılımlarının simetrik olduğunu göstermektedir. EPU değişkeni hafif sağa çarpık iken XAU değişkeni ise hafif sola çarpık dağılım sergilemektedir. Basıklık değerleri açısından incelendiğinde BIST100 değişkeninin basıklık değeri 3'e yakın olması serinin normal dağılıma yakın olduğunu gösterirken EPU, XAU, DXY değişkenleri ise 3'ün altında kalmış olması değişkenlerin daha basık dağılım sergilediğini göstermiştir. Değişkenlerin normal dağılımını gösteren Jarque-Bera testinin olasılık değerleri incelendiğinde BIST100 değişkeni normal dağılım sergilerken EPU, XAU, DXY değişkenleri normal dağılım sergilemediği Tablo 2'de gösterilmiştir.

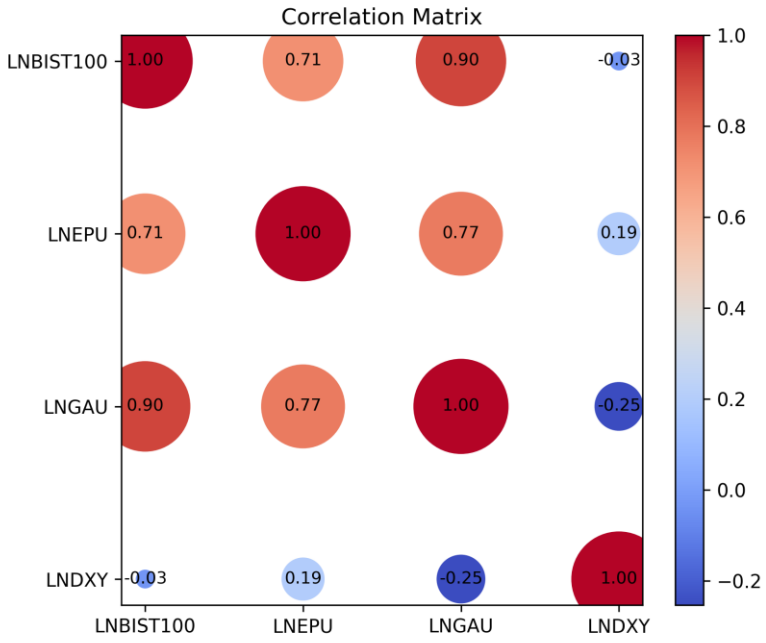

Şekil 1. *Korelasyon Matrisi*

BIST100, EPU, XAU ve DXY arasındaki korelasyon matrisi Şekil 1'de gösterilmiştir. Şekil 1 incelendiğinde BIST100 ile EPU ve XAU arasında güçlü ve pozitif yönlü korelasyon bulunurken, BIST100 ile DXY arasında ise zayıf ve negatif yönlü korelasyon olduğu görülmektedir. Araştırma kapsamında basit denklemi (1) nolu denklemde değişkenlerin doğal logaritması alınarak hesaplanmıştır.

$$\ln \text{BIST100} = \beta_0 + \beta_1 \ln \text{EPU} + \beta_2 \ln \text{DXY} + \beta_3 \ln \text{XAU} + \varepsilon_i \quad (1)$$

Uzun dönemli ilişkiyi tespit edebilmek için eşbütünleşme testi uygulanmaktadır. Eşbütünleşme testleri, değişkenlerin bütünleşme derecelerine bağlı olarak farklı yöntemler ile test edilmiştir. Bu kapsamda eşbütünleşme testleri; kalıntılara dayalı yöntemler (Shin, 1994), iki aşamalı kalıntı yaklaşımları (Engle ve Granger, 1987; Phillips ve Oularis, 1990), stokastik ortak trendler yaklaşımı (Stock ve Watson, 1988), değişken ekleme yöntemi (Park, 1990) ve indirgenmiş ranklı sistem regresyonu yaklaşımı (Johansen, 1991) gibi yöntemleri içermektedir. Ancak bu yöntemler, analizde yer alan tüm değişkenlerin birinci farkı I(1) durağan olması durumunda veya aynı seviyede durağan olması ön şartına bağlı olarak eşbütünleşme testi uygulanmaktadır (Sizza vd. 2025: 8). Pesaran vd. (2001) tarafından ortaya koyulan ARDL sınır testi için bu

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

şart aranmamaktadır. ARDL sınır testi modeldeki serilerin eşbütünleşme ilişkisini daha iyi anlamayı sağlamaktadır (Tong vd., 2020: 6). ARDL sınır testi, değişkenlerin seviyede I(0) ve birinci fark I(1) olduğuna bakılmaksızın uygulanabilirken serilerin I(2) düzeyinde durağan olmaması yeterlidir (Abdullahi vd., 2015: 748). ARDL sınır testinin ayrıca bir avantajı ise kısıtsız hata düzeltme modeli kullanıldığı için klasik eşbütünleşme testlerine göre istatistiksel olarak daha güvenilir sonuçlar vermektedir. Hata düzeltme modelinin en ayırt edici yönü, değişkenler arasındaki hem kısa dönem hem de uzun dönem dinamikleri aynı çerçevede analiz edebilme imkânı sunmasıdır. ARDL sınır testi ise, değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin var olup olmadığını sınamak amacıyla kullanılmaktadır (Akel ve Gazel, 2014: 30–31; Alper ve Alper, 2017: 148). Sınır testi kapsamında hesaplanan F-istatistik değerinin kritik üst sınırın üzerinde olması halinde, değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin bulunduğu kabul edilmekte ve buna bağlı olarak kısa ve uzun dönem katsayıları güvenilir biçimde tahmin edilebilmektedir. Bu bağlamda, ARDL sınır testinin kısıtsız hata düzeltme modeli (UECM) biçimindeki uyarlanmış hâli, bu çalışmada Denklem 2'de sunulmuştur.

$$\Delta lnBIST100_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^{k} \phi_i \Delta lnBIST100_{t-i} + \sum_{i=0}^{m} \beta_{1i} \Delta\, lnEPU_{t-i} + \sum_{i=0}^{n} \beta_{2i} \Delta\, lnDXY_{t-i} + \sum_{i=0}^{p} \beta_{3i} \Delta lnXAU_{t-i} + \delta_1 lnBIST100_{t-1} + \delta_2 lnEPU_{t-1} + \delta_3 lnDXY_{t-1} + \delta_4 lnXAU_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

$\Delta, \alpha, \varepsilon_t$ simgeleri sırasıyla fark operatörünü, sabit terimi ve hata terimini temsil etmektedir. Denklem 2'de regresyon denkleminin tahmin edilmesinden uzun dönemli ilişkinin varlığı ise ARDL sınır testi çerçevesinde kullanılan f-istatistiği aracılığıyla belirlenmektedir. Bu kapsamda teste ilişkin hipotezler aşağıdaki gibidir:

$H_0: \delta_1 = \delta_2 = \delta_3 = \delta_4 = 0$ (Eşbütünleşme yoktur)

$H_1: \delta_1 \neq \delta_2 \neq \delta_3 \neq \delta_4 = 0$ (Eşbütünleşme vardır)

Hipotezi kurulan modelin eşbütünleşme ilişkisinin varlığı için f-istatistik, alt sınır ve üst sınır verilerine %1, %2,5, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde bakılarak karar verilmektedir. F-istatistik değeri, alt sınırın altında ise H_0 reddedilmeyecektir. Eğer f-istatistik değeri, üst sınırın üstünde ise H_0 hipotezi reddedilecektir. Yani değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin olduğunu ortaya koyan H_1 hipotezi kabul edilecektir. Aynı zamanda f-istatistik değeri alt sınır ve üst sınır arasında kaldığında kararsız bölgede olduğu söylenilerek eşbütünleşme ilişkisine yönelik net bir yorum yapılmayacağı görülmektedir. Bu durumda alternatif eşbütünleşme testlerinin yapılarak desteklenmesi gerekmektedir. Bu kapsamda eşbütünleşme ilişkisi Şekil 2'te özetlenmiştir.

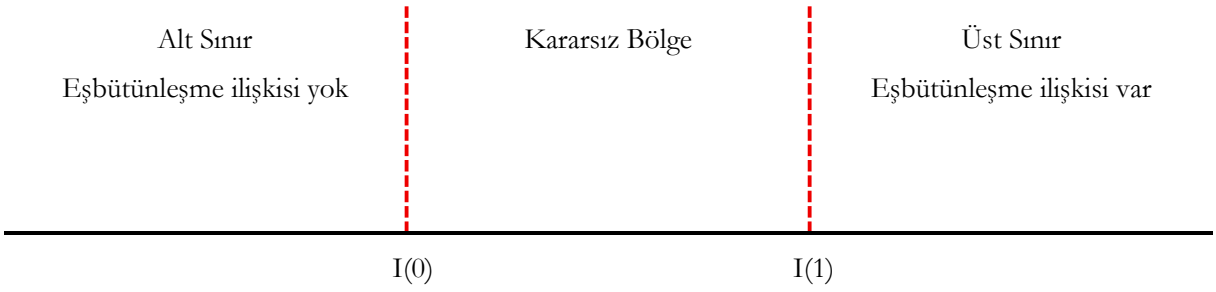

Şekil 2. *Eşbütünleşme İlişkisinin Özeti*

Eşbütünleşme ilişkisinin tespit edilmesinin ardından araştırma kapsamında uzun dönem katsayısını tahmin etmek anlamlı olacaktır. Bu kapsamda araştırmanın ARDL sınır testi kapsamında ön şartlara bağımlı şekilde yapılacak olan uygulama sırası Şekil 3'te özetlenmiştir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

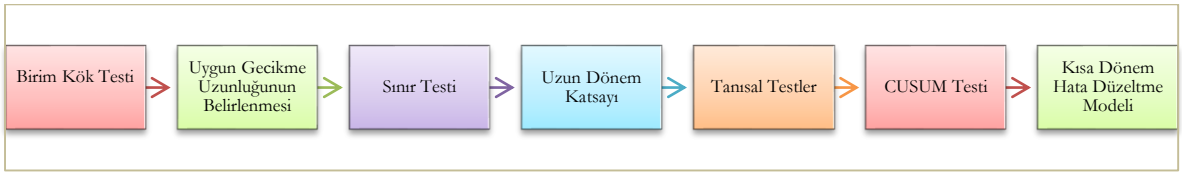

Şekil 3. *ARDL Sınır Testi Uygulama Süreci*

ARDL sınır testi kapsamında elde edilen bulgulara göre eşbütünleşme ilişkisinin tespit edilmiş olması ile uzun dönem katsayılarını tahmin etmek araştırma kapsamında anlamlı olacaktır. Uzun dönem katsayılarını tahmin etmek için denklem 3'te yer alan eşitlikte ARDL (m,n,p) modeli oluşturulmuştur.

$$lnBIST100 = \alpha_0 + \sum_{i=1}^{m} \alpha_{1i}\, lnEPU_{t-i} + \sum_{i=0}^{n} \alpha_{2i}\, lnDXY_{t-i} + \sum_{i=0}^{p} \alpha_{3i} lnXAU_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3)$$

Uzun dönemli ilişkiye yönelik katsayılar belirlendikten sonra tanısal testler ile model kurulumu, değişen varyans, otokorelasyon sorunlarının olup olmadığı araştırılmalıdır. Modelde yer alan değişkenlerde yapısal kırılmaların varlığını tespit edebilmek amacıyla CUSUM testi uygulanmıştır. Değişkenler arasında kısa dönem ilişkiyi ölçmek için ARDL'ye dayanan kısa dönem hata düzeltme modeli uygulanabilir. Kısa dönem hata düzeltme modelinin araştırma modeli kapsamında uyarlanmış hâli denklem 4'te yer almaktadır:

$$\Delta lnBIST100 = \alpha_0 \sum_{i=1}^{k} \phi_i \Delta lnBIST100_{t-i} + \sum_{i=1}^{m} \beta_{1i} \Delta\, lnEPU_{t-i} + \sum_{i=0}^{n} \beta_{2i}\, \Delta lnDXY_{t-i} + \sum_{i=0}^{p} \beta_{3i} \Delta lnXAU_{t-i} + \lambda ECM_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4)$$

Denklem 4'te kısa dönem hata düzeltme modelinde ECM_{t-1} hata düzeltme terimi, değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin belirlendiği modele ait hata terimlerinin bir dönem gecikmeli değerini temsil etmektedir. Kısa dönemde meydana gelen dengesizliklerin uzun dönemde düzeleceği ECM katsayısına bakılarak yorumlanabilmektedir. Ayrıca ECM katsayısının negatif ve anlamlı olması beklenmektedir.

Ampirik Bulgular

Granger ve Newbold (1974) zaman serilerinin durağan olmadığı durumlarda elde edilen bulgularda sahte regresyon problemi ile karşılaşılabileceğini göstermiştir. Durağan serilerde sahte regresyon problemi sorunuyla karşılaşılmaz iken ekonomik olarak yorumlanması daha anlamlıdır (Altıntaş, 2013: 14). Araştırma kapsamında ekonomik politika belirsizliği ile BIST100 endeksi arasındaki ilişki ARDL sınır testi yaklaşımıyla incelenmektedir. Bu kapsamda ARDL sınır testi ön şart olarak serilerin I(0) veya I(1) olduğuna bakılmaksızın uygulanabilmektedir. Fakat serilerin yalnızca I(2) durağan olması hâlinde ARDL sınır testi yaklaşımı uygulanmaz. Çalışma 1997-2025 dönemini kapsadığı için 2001 bankacılık krizi, 2008 küresel finansal krizlerin olması farklı dönemlerde ortaya çıkan çok sayıda ve heterojen yapısal kırılma söz konusudur. Bu nedenle tek bir kırılma tarihinin belirlenmesi mümkün olmamış, çoklu kırılmaların modele dahil edilmesi ise serbestlik derecesini azaltabileceği için tercih edilmemiştir. Bu durum, yapısal kırılmaların modele açık biçimde dahil edilmemesi araştırmanın sınırlılığı haline getirmektedir. Araştırmada yer alan serilere yönelik durağanlıklarını test edebilmek amacıyla Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Peron (PP) birim kök testi ile sınanmıştır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 3. *Birim Kök Testi*

	Augmented Dickey-Fuller (ADF)				Phillips-Perron (PP)			
				Düzeyde I(0)				
Değişkenler	**Sabit**		**Sabit + Trend**		**Sabit**		**Sabit + Trend**	
	t-istatistik	**Olasılık**	**t-istatistik**	**Olasılık**	**t-istatistik**	**Olasılık**	**t-istatistik**	**Olasılık**
LNBIST100	-1.6121	0.4753	-3.0670	0.1160	-1.6065	0.4781	-3.0670	0.1160
LNEPU	-0.4695	0.8937	-3.9525	0.0111	-2.3907	0.1451	-5.6680	0.0000
LNDXY	0.6542	0.9910	-1.5176	0.8220	0.7892	0.9938	-1.6650	0.7647
LNXAU	-1.7535	0.4034	-1.7515	0.7261	-1.7536	0.4034	-1.7514	0.7261
				Birinci Farkı (I)				
	Sabit		**Sabit + Trend**		**Sabit**		**Sabit + Trend**	
	t-istatistik	**Olasılık**	**t-istatistik**	**Olasılık**	**t-istatistik**	**Olasılık**	**t-istatistik**	**Olasılık**
LNBIST100	-18.7810	0.0000***	-18.7539	0.0000***	-18.7715	0.0000***	-18.745	0.0000***
LNEPU	-6.6775	0.0000***	-6.71931	0.0000***	-32.5290	0.0000***	-32.863	0.0000***
LNDXY	-20.0223	0.0000***	-20.0779	0.0000***	-20.0378	0.0000***	-20.105	0.0000***
LNXAU	-17.9393	0.0000***	-17.9150	0.0000***	-17.9498	0.0000***	-17.925	0.0000***

Not: *ADF ve PP testleri için uygun gecikme uzunluğu, maksimum 16 dönemlik gecikme için Akaike bilgi kriteri (AIC) kullanılarak belirlenmiştir. PP birim kök testleri için uygun Newey-West bant genişliği, Bartlett çekirdeği kullanılarak seçilmiştir. *,** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 temsil etmektedir.*

BIST100, DXY, XAU değişkenlerinin düzeyde I(0) hem sabitli hem de sabit + trend modeli için durağan olmadığı, EPU değişkeninin ise yalnızca sabit + trend modeli için durağan olduğu Tablo 3'te gösterilmiştir. ADF ve PP birim kök testi kapsamında serilerin birinci farkı I(1) alındığında sabit ve sabit + trend modelleri için BIST100, EPU, DXY, XAU değişkenlerinin durağan olduğu ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Modelde yer alan tüm değişkenlerin birinci farklarında durağan olduğunu göstermektedir. Bu durum Pesaran vd. (2001) ve Narayan (2005) tarafından geliştirilen ARDL sınır testi yaklaşımının uygulanabilirliğini ortaya koymaktadır. BIST100, EPU, DXY ve XAU arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir. ARDL sınır testinin uygulanabilmesi için ilk olarak en uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi gereklidir. Uygun gecikme uzunluğu Akaike bilgi kriteri (AIC), Schwarz bilgi kriteri (SC) ve Hannan-Quin bilgi kriterine (HQ) göre belirlenmiştir. AIC, SC ve HQ için en uygun gecikme uzunluğu 1 olarak seçilmiştir.

Tablo 4. *Uygun Gecikme Uzunluğu*

Gecikme Sayısı	AIC	SC	HQ
0	2.108340	2.153583	2.126371
1	-10.66014*	-10.43392*	-10.56998*
2	-10.62934	-10.22215	-10.46705
3	-10.56566	-9.977495	-10.33125
4	-10.52324	-9.754104	-10.21670

Not: ** işareti, ilgili kriter tarafından seçilen gecikme uzunluğunu göstermektedir. AIC: Akaike Bilgi kriterini, SC: Schwarz Bilgi Kriteri, HQ: Hannan–Quinn Bilgi Kriterini ifade etmektedir.*

Uygun gecikme uzunluğu 1 olarak belirlendikten sonra değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisini tespit edebilmek amacı ile ARDL sınır testi yaklaşımı kullanılmıştır. ARDL (1,0,0,0) modeli için elde edilen f-istatistik değeri Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5. *ARDL Sınır Testi*

Model	F-istatistik	k	
	6.68	3	
Kritik Değerler		**Alt Sınır I(0)**	**Üst Sınır I(1)**
%1		3.65	4.66
%2.5		3.15	4.08
%5		2.79	3.67
%10		2.37	3.20

ARDL sınır testi bulgularına göre "H_0: Eşbütünleşme ilişki yoktur." hipotezinin kabul edilmesi veya reddedilmesi Tablo 5'te yer alan bulgulara göre belirlenmiştir. Burada f-istatistik değeri, kritik üst sınırdan büyük ise H_0 reddedilir. Eğer, f-istatistik değeri, kritik alt sınırdan düşük ise H_0 kabul edilir. F-istatistik değeri, alt sınır ve üst sınır arasında kararsız bölgede ise başka eşbütünleşme testlerinin yapılması gerekmektedir (Pesaran vd. 2001; Akel ve Gazel, 2014: 33-34). ARDL (1,0,0,0) sınır testi bulgularına göre f-istatistik değeri 6.68 olarak elde edilmiştir. F-istatistik değerinin tüm anlamlılık seviyelerinde üst sınırdan yüksek olduğu görülmektedir. BIST100, EPU, DXY ve XAU arasında tüm anlamlılık seviyelerinde H_0,

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

reddedilmiş dolayısıyla değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığından söz edilmektedir. Buradan hareketle BIST100, EPU, DXY ve XAU değişkenleri arasında uzun dönemli ilişkinin olduğunu ifade etmek mümkündür.

Tablo 6. *Tanısal Testler*

Tanısal Testler	İstatistik
Breusch-Godfrey LM Testi	0.000497 (0.982)
Heteroskedastisite Testi: ARCH	3.078 (0.080)
Ramsey Reset Testi	2.236 (0.108)
Durbin-Watson	1.9653

Tanısal testlerin bulguları Tablo 6'da özetlenmiştir. Tanısal test bulguları, kurulan modelin genel olarak istatiksel açıdan uygun ve güvenilir olduğunu göstermektedir. Modelin otokorelasyon sorununu tespit etmek amacıyla Breusch–Godfrey LM testi uygulanmıştır. Test sonuçlarına göre F-istatistik değeri 0.000497 olarak hesaplanmış ve buna karşılık gelen olasılık değeri 0.982 bulunmuştur. Bu olasılık değerinin %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinin üzerinde olması nedeniyle, hata terimlerinde otokorelasyon bulunmadığını ifade eden sıfır hipotezi reddedilememekte; dolayısıyla modelde otokorelasyon sorunu olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. ARCH heteroskedastisite bulguları, modelin hata terimlerinde değişen varyans sorunun olup olmadığını değerlendirmektedir. ARCH heteroskedastisite olasılık değeri 0.080 olduğu Tablo 6'da gösterilmiştir. Olasılık değerinin %5 anlamlılık düzeyinin üzerinde olduğundan, hata terimlerinde heteroskedastisite bulunmadığını ifade eden sıfır hipotezi %5 düzeyinde reddedilememektedir. Modelin sabit varyans varsayımı geçerlidir. Ramsey Reset testi model kurma hatası olup olmadığını ölçmektedir. Ramsey Reset testi bulgularına göre 2.236 (0.108) olduğu model kurma hatasının olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak Durbin-Watson istatistiğinin 1.9653 olması otokorelasyon olmadığı sonucunu destekleyerek Breusch-Godfrey LM testi ile tutarlılık göstermektedir.

Tablo 7. *Uzun Dönem Katsayı Tahmini*

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
LNEPU	-2.2186	0.6916	-3.2079	0.0015***
LNDXY	7.3152	1.8624	3.9276	0.0001***
LNXAU	3.1496	0.4517	6.9719	0.0000***
C	-36.9999	8.2677	-4.4752	0.0000****

Not: **,** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 temsil etmektedir.*

ARDL (1,0,0,0) sınır testi bulgularına göre değişkenlerin %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyelerinde eşbütünleşme ilişkisi bulunmuştur. Ayrıca model kapsamında yapılan tanısal testlerde otokorelasyon sorunu olmadığı, değişen varyans probleminin olmadığı ve model kurma hatasının olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Buradan hareketle değişkenler arasında uzun dönem katsayı tahmini yapılması uygun olacaktır. Araştırmanın modelinde bağımlı değişken BIST100 olarak belirlenirken bağımsız değişkenler ise EPU, DXY ve XAU olarak belirlenmiştir. Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenleri üzerindeki uzun dönem katsayıları Tablo 7'de gösterilmiştir. Uzun dönemde eşbütünleşme denklemi şu şekilde ifade edilmektedir:

$$EC_t = LNBIST100_t - (-2.2187 * LNEPU_t + 7.3153 * LNDXY_t + 3.1496 * LNXAU_t - 36.9999) \quad (2)$$

EPU, DXY ve XAU değişkenlerin katsayıları istatistiksel olarak %1 anlamlılık seviyesinde anlamlıdır. EPU değişkeninde meydana gelen %1'lik artış BIST100 endeksini %2,21 seviyesinde azaltmaktadır. DXY ve XAU değişkeninde meydana gelen %1'lik artış BIST100 endeksini sırasıyla %7,35 ve %3,14 seviyesinde artırmaktadır. Brown vd. (1975) tarafından BIST100, EPU, DXY ve XAU CUSUM testi, değişken katsayılarının zamana bağlı olarak istikrarını incelemek ve olası yapısal kırılmaları tespit etmek amacıyla geliştirilmiştir. ARDL (1,0,0,0) modelinin uzun dönem katsayıları tahmin edilerek Grafik 2'de CUSUM testi sonuçları verilmiştir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

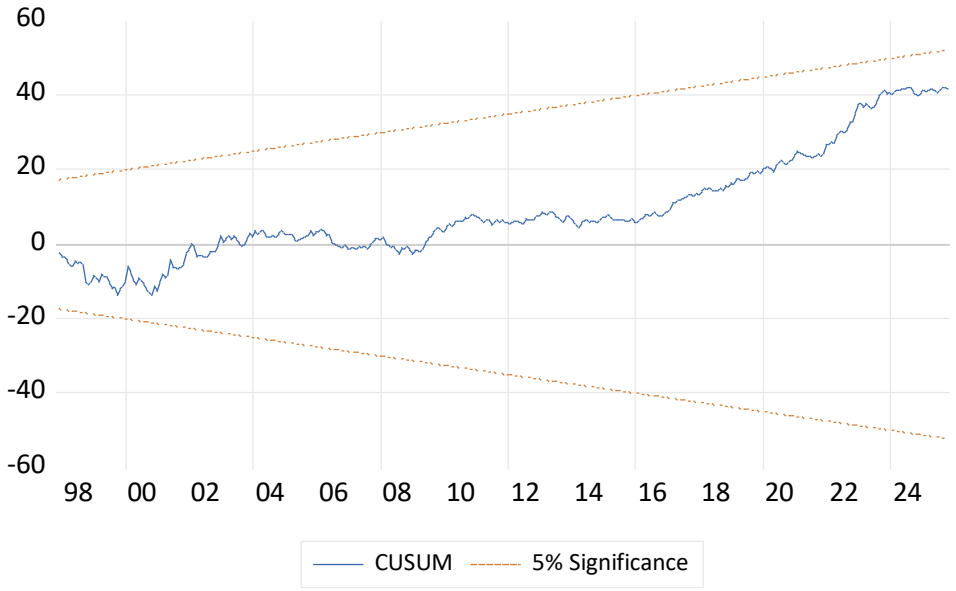

Grafik 2. *CUSUM Testi*

Grafik 2'de sunulan CUSUM testi sonuçları, katsayıların %95 güven sınırları içerisinde kaldığını ve modelde yapısal kırılma bulunmadığını göstermektedir. Değişkenler arasındaki kısa dönem ilişkilerin incelenmesi amacıyla ARDL (1,0,0,0) hata düzeltme modeli tahmin edilerek elde edilen bulgular Tablo 8'de raporlanmıştır.

Tablo 8. *Kısa Dönem Hata Düzeltme Modeli*

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
ECM(-1)*	-0.04127	0.0070	-5.8136	0.0000***

Tablo 8'de ECM değeri -0.04127 olarak incelenirken istatistiksel olarak anlamlıdır. ECM değerinin negatif ve 1'den küçük olması beklenmektedir. ECM katsayısı -0.04127 ile bekleneni karşılamaktadır.

Tablo 9. *Granger Nedensellik Testi*

Nedensellik Yönü	İstatistik	Olasılık
LNEPU → LNBIST100	5.602	0.0179**
LNXAU → LNBIST100	10.587	0.0011***
LNDXY → LNBIST100	8.878	0.0029***
LNBIST100 → LNEPU	2.523	0.1122
LNXAU → LNEPU	21.262	0.0000***
LNDXY → LNEPU	21.346	0.0000***
LNBIST100 → LNXAU	15.850	0.0001***
LNEPU → LNXAU	5.081	0.0242**
LNDXY → LNXAU	4.146	0.0417**
LNBIST100 → LNDXY	0.924	0.3365
LNEPU → LNDXY	0.457	0.4991
LNXAU → LNDXY	0.925	0.3362

Not: **,** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 temsil etmektedir.*

BIST100, EPU, DXY ve XAU arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir. Bu çerçevede değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü saptanabilmesi için Granger nedensellik testi uygulanmıştır. İki değişken arasında ilişkinin yönünün belirleyebilmek için Granger (1969) tarafından Granger nedensellik testi geliştirilmiştir. Granger nedensellik testi için VAR gecikme uzunluğu 1 olarak belirlenmiştir. Granger (1969) yaklaşımı çerçevesinde, VAR modeli temel alınarak Wald testi yardımıyla nedensellik ilişkileri analiz edilmiştir. Granger nedensellik kapsamında değişkenler arasında kurulan hipotezler şu şekildedir:

H_0: Granger nedensellik ilişkisi yoktur.

H_1: Granger nedensellik ilişkisi vardır.

Tablo 9'da raporlanan VAR modeline dayalı Granger nedensellik sonuçları, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerinin yönünü ve istatistiksel anlamlılığını ortaya koymaktadır. Bulgular, EPU ve DXY endekslerinden BIST100 endeksine doğru sırasıyla %5 ve %1 anlamlılık düzeylerinde tek yönlü Granger

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

nedenselliğin geçerli olduğunu göstermektedir. Buna karşılık, XAU ile BIST100 arasında %1 anlamlılık seviyesinde çift yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı teyit edilmiştir**.** Ayrıca, DXY endeksinden EPU ve XAU değişkenlerine doğru sırasıyla %1 ve %5 anlamlılık düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlı tek yönlü nedensellik ilişkileri tespit edilmiştir**.** Son olarak, EPU ile XAU değişkenleri arasında çift yönlü Granger nedensellik tespit edilmiştir. EPU → XAU doğru %5 anlamlılık seviyesinde XAU → EPU doğru %1 anlamlılık seviyesinde Granger nedensellik olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkilere yönelik Granger nedensellik analizinin özeti Şekil 4'te özetlenmiştir.

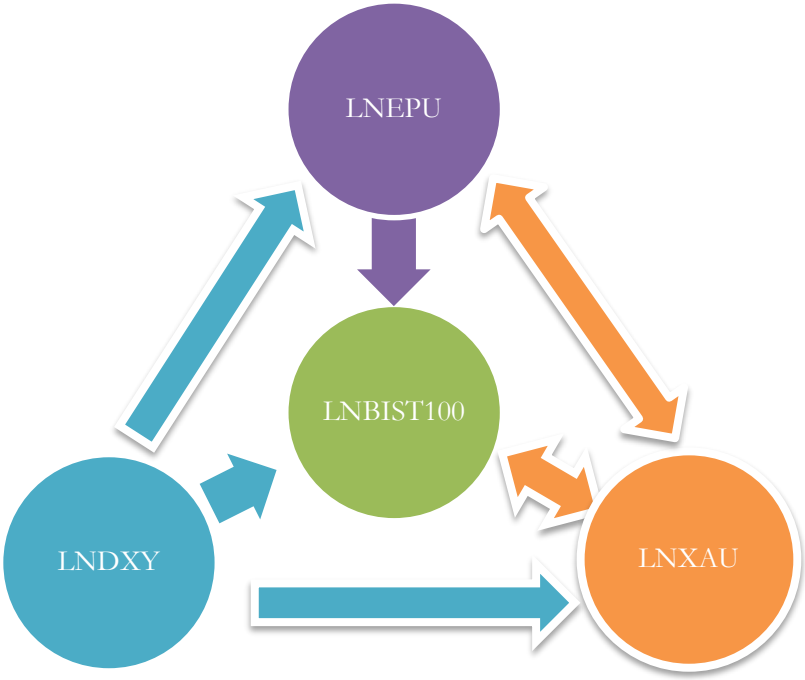

Şekil 4. *Granger Nedensellik Analizi Bulguları*

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Bu araştırmada BIST100 endeksi ile ekonomik politika belirsizliği arasındaki ilişki, ARDL sınır testi ve Granger nedensellik analizi çerçevesinde ele alınmıştır. Ayrıca dolar endeksi (DXY) ve altın (XAU) değişkenleri model kapsamına dahil edilmiştir. Araştırmada Ocak 1997 ile Ekim 2025 arasındaki aylık veriler kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, BIST100, DXY ve XAU değişkenlerinin birim kök testi sonuçları, sabit ve sabit + trend modellerinde durağan olmadıklarını göstermektedir. Ekonomik politika belirsizliği (EPU) değişkeni ise yalnızca sabit + trend modelinde durağan değildir. Serilerin birinci farkları alındığında tüm değişkenlerin durağan hâle geldiği tespit edilmiştir. ARDL sınır testinin uygulanabilmesi için uygun gecikme uzunluğu Akaike (AIC), Schwarz (SC) ve Hannan-Quinn (HQ) kriterlerine göre 1 olarak belirlenmiştir. ARDL (1,0,0,0) modeline ait sınır testi sonuçlarına göre, BIST100, EPU, DXY ve XAU değişkenleri arasında %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır. Bu doğrultuda değişkenler arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir. Uzun dönem katsayılarına göre, %1 anlamlılık düzeyinde EPU, DXY ve XAU değişkenlerinde meydana gelen %1'lik artış, BIST100 endeksini sırasıyla EPU için %2,21 oranında azaltırken, DXY için %7,35 ve XAU için %3,14 oranında artırmaktadır. Modelin güvenilirliğini test etmek amacıyla tanısal testler uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre modelde otokorelasyon, değişen varyans ve model kurulum hatası problemi bulunmamaktadır. Ayrıca CUSUM testi sonuçları, modelde yapısal kırılma olmadığını ve katsayıların istikrarlı olduğunu göstermektedir. Kısa dönem hata düzeltme modeline göre ECM katsayısı -0,041 olarak bulunmuştur. Katsayının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması, modelin kısa dönem dengesizlikleri uzun dönemde düzelttiğini göstermektedir.

Granger nedensellik analizi sonuçlarına göre, EPU ve DXY değişkenlerinden BIST100 endeksine doğru tek yönlü nedensellik bulunurken, XAU ile BIST100 arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Ayrıca DXY'den EPU'ya doğru tek yönlü nedensellik ve EPU ile XAU arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Elde edilen bulgular, BIST100 ile EPU arasında literatürde yenilikçi sonuçlar sunmaktadır. BIST100 ile EPU arasında uzun dönemli negatif ilişki tespit edilmiştir. Buna karşın

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

DXY ve XAU değişkenlerinin BIST100 üzerinde pozitif etkisi bulunmaktadır. Bu sonuçlar, BIST100 endeksinin ekonomik belirsizlik dönemlerinde yatırımcı çıkışlarına duyarlı olduğunu, ancak küresel makro-finansal değişkenlere karşı daha dirençli yapı sergilediğini göstermektedir.

Mevcut bulgular, Ko ve Lee (2015), Tiryaki ve Tiryaki (2019), Emsen, Sadeghzadeh ve Aksu (2020), Saka Ilgın (2022), Camgöz (2022), Gürbüz (2024), İlhan ve Bağcı (2024) ve Doğru (2024), Köse ve Ünal (2026) tarafından yapılan çalışmalarla uyumludur. Ayrıca Granger nedensellik sonuçları, Doğru (2024), Nazlıoğlu (2024) ve Gürçay vd. (2026) çalışmalarıyla paralellik göstermektedir.

Araştırma kapsamında politika yapıcılara yönelik bazı çıkarımlar geliştirilmiştir:

- EPU ile BIST100 arasındaki negatif ilişki, belirsizliğin sermaye piyasaları üzerindeki olumsuz etkisini göstermektedir. Bu kapsamda portföy yöneticilerinin belirsizlik dönemlerinde riski döviz ve altın gibi araçlarla çeşitlendirmeleri önerilmektedir.
- DXY ve altın fiyatlarının BIST100 üzerinde pozitif etkisi, küresel finansal koşulların ve güvenli liman varlıklarının Borsa İstanbul açısından destekleyici rol oynadığını göstermektedir. Bu nedenle yatırımcıların altını portföylerinde riskten korunma aracı olarak değerlendirmeleri önerilmektedir.
- Ekonomik politika süreçlerinde şeffaflık, tutarlılık ve öngörülebilirliğin artırılması sermaye piyasalarının istikrarı açısından önemlidir. EPU değişkeninin makro-finansal risk göstergesi olarak izlenmesi, piyasa risklerinin erken tespitine katkı sağlayacaktır.

Gelecekte yapılacak çalışmalarda, jeopolitik risk endeksi ve enerji fiyatları gibi değişkenlerin modele dahil edilmesi önerilmektedir. Ayrıca iki ayrı model yaklaşımı benimsenebilir: İlk modelde BIST100 ile EPU arasındaki ilişki incelenirken, ikinci modelde FTSE100, Nikkei 225 ve S&P 500 endeksleri ile EPU arasındaki ilişkiler analiz edilerek ülkeler arası karşılaştırmalı değerlendirme yapılabilir. Bu yaklaşım, yatırımcılar ve portföy yöneticileri için daha kapsamlı sonuçlar sağlayacaktır. Bu çalışma tüm olası çözümleri kapsamlı biçimde ele almamakla birlikte, ekonomik politika belirsizliğinin borsa dinamikleri üzerindeki etkisinin daha iyi anlaşılabilmesi için özellikle uzun dönemli analizlere dayalı yeni çalışmalara ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır.

Etik Beyan

"Ekonomik Politika Belirsizliği ve Borsa Dinamikleri: BIST 100'den Elde Edilen Kanıtlar" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma da etik kurul kararı zorunluluğu bulunmamaktadır.

Ethical Declaration

During the writing process of the study "*Economic Policy Uncertainty and Stock Market Dynamics: Evidence from the BIST 100*" scientific rules, ethical and citation rules were followed. No falsification was made on the collected data and this study was not sent to any other academic publication medium for evaluation. Ethics Committee Permission is not required.

Çatışma Beyanı

Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Declaration of Conflict

There is no potential conflict of interest in the study.

Finansman

Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Funding

No funding was received from any institution or organization for this study.

Yapay Zekâ ve Türleri Kullanım Beyanı

Bu makalenin yazımında yapay zekâ ve türleri kullanılmamıştır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Statement of Use for Artificial Intelligence and Its Types

Artificial intelligence and its various types were not used in the writing of this article.

Veri Paylaşım Beyanı

Bu çalışmanın verilerini bulguların doğrulanması amacıyla makul bir talep üzerine "etik ilkeler ve yayın politikası"nın ilgili kısmında belirtilen şartlara göre paylaşabileceğimi beyan ederim.

Data Sharing Statement

I declare that, upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, I can share the data of this study according to the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy".

Kaynakça

Abdullahi, M. M., Bakar, N. A. B. A. ve Hassan, S. B. (2015). Determining the macroeconomic factors of external debt accumulation in Nigeria: An ARDL bound test approach. *Procedia – Social and Behavioral Sciences, 211*, 745–752. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.11.098

Akel, V. ve Gazel, S. (2015). Döviz kurları ile BIST sanayi endeksi arasındaki eşbütünleşme ilişkisi: Bir ARDL sınır testi yaklaşımı. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 44*, 23–41. https://doi.org/10.18070/euiibfd.57171

Al-Thaqeb, S. A. ve Algharabali, B. G. (2019). Economic policy uncertainty: A literature review. *The Journal of Economic Asymmetries, 20*, e00133. https://doi.org/10.1016/j.jeca.2019.e00133

Alper, F. Ö. ve Alper, A. E. (2017). Karbondioksit emisyonu, ekonomik büyüme, enerji tüketimi ilişkisi: Türkiye için bir ARDL sınır testi yaklaşımı. *Sosyoekonomi*, *25*(33), 145-156. https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.292114

Altemur, N. ve Karaca, S. S. (2021). Türkiye için finansal belirsizlik endeksi önerisi (2010–2021). *Journal of International Management Educational and Economics Perspectives, 9*(1), 64–77.

Altıntaş, H. (2013). Türkiye'de petrol fiyatları, ihracat ve reel döviz kuru ilişkisi: ARDL sınır testi yaklaşımı ve dinamik nedensellik analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 9*(19), 1–30. https://doi.org/10.11122/ijmeb.2013.9.19.459

Arık, E. (2025). Ekonomi politikası belirsizliğinin hisse senedi ve döviz kuru getirilerine etkisi: Türkiye üzerine bir inceleme. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi, 10*(28), 712–732. https://doi.org/10.25204/iktisad.1664570

Baker, S., Bloom, N. ve Davis, S. (2016). Measuring Economic Policy Uncertainty. The Quarterly *Journal of Economics, 4*(131), 1593-1636. https://doi.org/10.1093/qje/qjw024

Brown, R. L., Durbin, J. ve Evans, J. M. (1975). Techniques for testing the constancy of regression relationships over time. *Journal of the Royal Statistical Society: Series B (Methodological)*, *37*(2), 149–163.

Camgöz, M. (2022). Global belirsizlik faktörlerinin BIST hisse senedi fiyatlarına asimetrik etkilerinin NARDL modeliyle analizi. *Maliye ve Finans Yazıları, 36*(118), 71–100. https://doi.org/10.33203/mfy.1103403

Doğru, E. (2024). Belirsizliklerin finansal piyasalara simetrik ve asimetrik etkisi: BIST ulaştırma endeksi üzerine bir araştırma. *Journal of Transportation and Logistics, 9*(1), 97–111. https://doi.org/10.26650/JTL.2024.1394834

Emsen Sadeghzadeh, H. (2022). Effects of geopolitical risks and political uncertainties on stock markets: Country specific new generation panel data analysis for developing Asian countries. *Journal of Process Management and New Technologies, 10*(1–2), 82–101.

Emsen Sadeghzadeh, K. ve Aksu, L. (2020). Borsa İstanbul ve belirsizlik endeksi arasındaki ilişkilerin doğrusal olup olmadığına dair incelemeler (1998:01–2018:12). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 24*(1), 429–446.

Engle, R. F. ve Granger, C. W. J. (1987). Cointegration and error correction: Representation, estimation and testing. *Econometrica, 55*(2), 251–276. https://doi.org/10.2307/1913236

Fettahlıoğlu, T. ve Şerbetçi, A. (2025). Altın, döviz ve pay senedi piyasalarındaki fiyat değişimleri: Türkiye'de belirsizlik endeksinin rolü. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 27*(2), 693–712. https://doi.org/10.26745/ahbvuibfd.1679904

Ftiti, Z. ve Hadhri, S. (2019). Can economic policy uncertainty, oil prices, and investor sentiment predict Islamic stock returns? A multi-scale perspective. *Pacific-Basin Finance Journal, 53*, 40–55. https://doi.org/10.1016/j.pacfin.2018.09.005

Granger, C. W. J. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica, 37*(3), 424–438. https://doi.org/10.2307/1912791

Granger, C. W. J. ve Newbold, P. (1974). Spurious regressions in econometrics. *Journal of Econometrics, 2*(2), 111–120. https://doi.org/10.1016/0304-4076(74)90034-7

Gürbüz, A. (2024). Heterojen belirsizlik endekslerinin BIST 100 endeksi üzerindeki etkisi: Bir ARDL sınır testi yaklaşımı. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar, 61*(670), 29–51.

Gürçay, H. R., Akbalık, M. ve Turgut, M. (2026). Ekonomik ve politik belirsizliklerin bankacılık endeksi üzerine etkisi: NARDL yaklaşımı. *Maliye ve Finans Yazıları*, (125), 27–49. https://doi.org/10.33203/mfy.1667579

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

İlhan, B. ve Bağcı, E. (2024). BIST100 endeksi ile GEPU, tahvil faizi ve döviz kuru arasındaki dinamik ilişki üzerine bir ampirik çalışma. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi, 59*(4), 2902–2917. https://doi.org/10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.24.12.2552

Johansen, S. (1991). Estimation and hypothesis testing of cointegration vectors in Gaussian vector autoregressive models. *Econometrica, 59*(6), 1551–1580. https://doi.org/10.2307/2938278

Kadooğlu Aydın, G., Kaplan Yıldırım, R. ve Münyas, T. (2024). Ekonomi politika belirsizliğinin BIST, tahvil faiz oranı, döviz kuru ve ülke risk primi (CDS) üzerindeki etkisi. *International Journal of Disciplines Economics & Administrative Sciences Studies, 10*(4), 94–106. https://doi.org/10.5281/zeno do.13607916

Keskin, H. İ. (2025). Ekonomik politika belirsizliğinin Türkiye'de borsa ve döviz kuru üzerindeki etkileri. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 29*(2), 98–111. https://doi.org/10.51945/cuiibfd.1834033

Ko, J. H. ve Lee, C. M. (2015). International economic policy uncertainty and stock prices: Wavelet approach. *Economics Letters, 134*, 118–122. https://doi.org/10.1016/j.econlet.2015.07.012

Korkmaz, Ö. ve Güngör, S. (2018). Küresel ekonomi politika belirsizliğinin Borsa İstanbul'da işlem gören seçilmiş endeks getirileri üzerindeki etkisi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6*(ICEESS'18), 211–219. https://doi.org/10.18506/anemon.452749

Korsah, D. ve Mensah, L. (2024). Geopolitical risk, economic policy uncertainty, financial stress and stock returns nexus: Evidence from African stock markets. *Journal of Capital Markets Studies, 8*(1), 25–42. https://doi.org/10.1108/JCMS-08-2023-0031

Köse, N. ve Ünal, E. (2026). The effects of the volatilities in global determinants on the Istanbul stock exchange. *Panoeconomicus*, *73*(3), 411-442. https://doi.org/10.2298/PAN230213020K

Li, R., Tang, G., Hong, C., Li, S., Li, B. ve Xiang, S. (2024). Economic policy uncertainty, geopolitical risk and stock market spillovers in BRICS countries. *The North American Journal of Economics and Finance, 73*, 102189. https://doi.org/10.1016/j.najef.2024.102189

Luchtenberg, K. F. ve Vu, Q. V. (2015). The 2008 financial crisis: Stock market contagion and its determinants. *Research in International Business and Finance*, *33*, 178-203. https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2014.09.007

Meriç, E. ve Kamışlı, M. (2024). Ekonomik politika belirsizlikleri ile pay senedi piyasası oynaklığı arasında asimetrik ilişkiler: Borsa İstanbul sektörlerine ilişkin uygulama. *Business & Management Studies: An International Journal*, *12*(4), 1067-1082. https://doi.org/10.15295/bmij.v12i4.2478

Narayan, P. K. (2005). The saving and investment nexus for China: Evidence from cointegration tests. *Applied Economics, 37*(17), 1979–1990. https://doi.org/10.1080/00036840500278103

Nazlıoğlu, E. H. (2025). Küresel belirsizlik ve risklerin Borsa İstanbul üzerindeki etkisi: BIST100 örneğinden kanıtlar. *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 13*(Özel Sayı), 1–13. https://doi.org/10.52122/nisantasisbd.1809527

Park, J. Y. (1990). Testing for unit roots by variable addition. In T. B. Fomby & R. F. Rhodes (Eds.), *Advances in econometrics: Cointegration, spurious regressions and unit roots* (pp. 107–133). JAI Press.

Peng, G., Huiming, Z. ve Wanhai, Y. (2018). Asymmetric dependence between economic policy uncertainty and stock market returns in G7 and BRIC: A quantile regression approach. *Finance Research Letters, 25*, 251–258. https://doi.org/10.1016/j.frl.2017.11.001

Pesaran, M. H., Shin, Y. ve Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics, 16*(3), 289–326. https://doi.org/10.1002/jae.616

Phillips, P. C. B. ve Ouliaris, S. (1990). Asymptotic properties of residual-based tests for cointegration. *Econometrica, 58*(1), 165–193. https://doi.org/10.2307/2938339

Saka Ilgın, K. (2022). Ulusal ekonomik politika belirsizliği ile borsa endeksleri arasındaki ilişkinin incelenmesi: Seçilmiş Avrupa ülkeleri için ampirik bir analiz. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi, 9*(2), 455–474. https://doi.org/10.26650/JEPR1074582

Seçme, Z. O. (2024). Global belirsizlik faktörleri ile BIST sektör endeksleri arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkisi. *Business & Management Studies: An International Journal, 12*(1), 93–115. https://doi.org/10.15295/bmij.v12i1.2349

Shin, Y. (1994). A residual-based test of the null of cointegration against the alternative of no cointegration. *Econometric Theory, 10*(1), 91–115. https://doi.org/10.1017/S0266466600008240

Sizza, H., Nyangarika, A. ve Kivevele, T. (2025). Determinants of petroleum product import demand in Tanzania: A time series analysis using ARDL and ECM approaches. *Quality & Quantity*. Advance online publication. https://doi.org/10.1007/s11135-025-02268-7

Stock, J. H. ve Watson, M. W. (1988). Testing for common trends. *Journal of the American Statistical Association, 83*(404), 1097–1107. https://doi.org/10.1080/01621459.1988.10478707

Tiryaki, H. N. ve Tiryaki, A. (2019). Determinants of Turkish stock returns under the impact of economic policy uncertainty. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (22), 147–162. https://doi.org/10.18092/ulikidince.424369

Tokatlıoğlu, Y. (2023). Küresel ekonomik politik belirsizliğin Türkiye'de BIST endeksi ve döviz kuru dalgalanmalarındaki rolü: GARCH-MIDAS yaklaşımı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13*(2), 508–534. https://doi.org/10.18074/ckuiibfd.1286397

Tong, T., Ortiz, J., Xu, C. ve Li, F. (2020). Economic growth, energy consumption, and carbon dioxide emissions in the E7 countries: A bootstrap ARDL bound test. *Energy, Sustainability and Society, 10*(1), 1–17. https://doi.org/10.1186/s13705-020-00253-6

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Ulusoy Karacaer, M. ve Pirgaip, B. (2019). The causal relationship between economic policy uncertainty and stock market returns. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23*(4), 2239–2251.

EXTENDED ABSTRACT

After the publication of John Kenneth Galbraith's The Age of Uncertainty, the concept of uncertainty has gained increasing importance in economic and financial literature (Al-Thaqeb & Algharabali, 2019: 2). Unpredictable factors such as wars, natural disasters, terrorist attacks, financial crises, pandemics, and political developments increase volatility in macroeconomic variables, negatively affecting the decision-making processes of consumers, investors, and businesses (Gürçay et al., 2026: 31). In a high uncertainty environment, economic units act cautiously, consumption and investments are postponed; this situation brings with it the risk of economic contraction and loss of confidence in the markets. In particular, the lack of predictability regarding economic policies undermines investor confidence as one of the main sources of uncertainty (Emsen Sadeghzadeh & Aksu, 2020: 430; Meriç & Kamışlı, 2024: 1070; Fettahlıoğlu & Serbetci, 2025: 694). With the 2008 global financial crisis, the effects of uncertainty on financial markets became more visible, and academic interest in this area increased significantly (Luchtenberg & Vu, 2015: 178-179; Altemur & Karaca, 2021: 65). During this process, uncertainty ceased to be an abstract concept and became a measurable dimension. The Economic Policy Uncertainty (EPU) Index, developed by Baker, Bloom & Davis (2016), was created based on the frequency of the concepts "economy," "policy," and "uncertainty" in newspapers and has become widespread globally over time. Today, this index, which covers many countries, has become a fundamental indicator for analyzing the effects of economic policy uncertainty, particularly on stock markets. This study examines the relationship between the BIST100 index and economic policy uncertainty using the ARDL bounds test and Granger causality analysis. Additionally, the dollar index (DXY) and gold variables (XAU) are included in the model. Monthly data from January 1997 to October 2025 were used in the study. The findings of the study concluded that, according to the ADF and PP unit root test, the BIST100, DXY, and XAU variables are not stationary at the level and stationary + trend, while the EPU variable is stationary only for the stationary + trend. In this context, when the first difference of the series is taken, the variables are stationary and statistically significant. Determining the appropriate lag length is one of the prerequisites for applying the ARDL bound test. In this context, the appropriate lag length was selected as 1 based on the AIC, SC, and HQ criteria. According to the ARDL bounds test findings, it was concluded that there is a cointegration relationship between the BIST100, EPU, DXY, and XAU variables at the 1%, 2.5%, 5%, and 10% significance levels for the ARDL (1,0,0,0) model. The findings indicate the existence of a long-term relationship between the variables. Long-term coefficient analysis findings indicate that a 1% increase in the EPU, DXY, and XAU variables at a 1% significance level reduces the BIST100 index by 2.21% for the EPU variable, while increasing it by 7.35% for the DXY variable and 3.14% for the XAU variable. Diagnostic tests were applied to measure whether the coefficients obtained in the study yielded consistent and reliable results. According to the diagnostic test findings, it was concluded that there was no autocorrelation, heteroscedasticity, or model specification error in the model. Furthermore, to measure the consistency of the long-term coefficients, the CUSUM test, which measures whether there is a structural break, was applied, revealing that there is no structural break issue. In the short-term error correction model, the ECM coefficient is expected to be less than 1 and negative. Within the scope of the findings obtained, the ECM coefficient was measured as -0.041, meeting expectations. The causality relationship between the BIST100, EPU, DXY, and XAU variables was examined using Granger causality analysis. According to the Granger causality findings, a unidirectional causality relationship from the EPU and DXY variables to BIST100 and a bidirectional causality relationship with the XAU variable were detected. Furthermore, a unidirectional causality relationship from the DXY index to the EPU index and a bidirectional causality relationship between EPU and XAU were noted. It provided innovative results to the literature on the relationship between BIST100 and EPU. The findings revealed a cointegration relationship between BIST100 and EPU, a negative relationship between the EPU variable and BIST100, and a positive effect from the macro-financial variables DXY and XAU. It reveals that the BIST100 index exhibits a more resilient and supportive structure against macro-financial variables while reflecting investors' exit response from the market during periods of economic uncertainty. This finding obtained in this study is consistent with the studies by Ko and Lee (2015), Tiryaki and Tiryaki (2019), Emsen Sadeghzadeh and Aksu (2020), Saka Ilgın (2022), Camgöz (2022), Gürbüz (2024), İlhan and Bağcı (2024), and Doğru (2024). Furthermore, the Granger causality relationship identified in the scope of the research is consistent with the studies conducted by Doğru (2024), Nazlıoğlu (2024), and Gürçay et al. (2026) in the literature. Within the scope of the research findings, certain policy implications have been drawn to guide

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

policymakers. These include: (I) The identification of a long-term negative relationship between the EPU and BIST100 highlights the negative impact of uncertainty on capital markets. In this context, portfolio managers diversifying risk with foreign currency and gold-based financial instruments during periods of uncertainty, taking the EPU index into account, will contribute to balancing risk. (II) The long-term positive relationship and causality findings between the dollar index and gold prices on the BIST100 index show that global financial conditions and have assets play a supportive role for the Istanbul Stock Exchange market. In this context, it is recommended that investors and portfolio managers include gold in their portfolios as a hedge against risk during periods of uncertainty, taking global economic variables into account. (III)Transparency, consistency, and predictability in economic policies are important for the stability of capital markets. Strong communication strategies and stable macroeconomic frameworks aimed at reducing economic policy uncertainty will contribute to the deepening of capital markets by increasing investor confidence. Monitoring the policy uncertainty variable as an indicator of macro-financial stability in the policy process will enable the early detection of risks to the markets. Strong communication strategies and stable macroeconomic frameworks aimed at reducing economic policy uncertainty will contribute to the deepening of capital markets by boosting investor confidence. Monitoring the policy uncertainty variable as an indicator of macro-financial stability in the policy process enables the early detection of risks to the markets. In the future, researchers can evaluate more methodologically superior alternative approaches using a geopolitical risk index and energy prices prepared by the author in line with the research model. Additionally, a two-model analysis approach can be adopted. In this context, while the relationship between the BIST100 index and the EPU variable is examined in the first model, the relationships between the FTSE100, Nikkei 225, and S&P 500 indices and the EPU can be analyzed in the second model, allowing for a comparative assessment with the United Kingdom, Japan, and the United States, which have strong stock markets. This will serve as a guide for stock market investors and portfolio managers. While this article does not aim to provide a comprehensive analysis of all potential solutions, it emphasizes the urgent need for further research and localized studies. Such research is important for accurately measuring the impact of economic policy uncertainty on stock market dynamics, particularly under controlled conditions that could provide a more definitive understanding of long-term outcomes.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3
MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3
ISSN: 1694-7215
Research Paper / Araştırma Makalesi

Vergi Usul Kanunu Kapsamında Enflasyon Muhasebesi Uygulaması: Bir Hizmet İşletmesi Örneği

Burak KAYIHAN[1] ve Nurdan KADİR[2]

Öz

Fiyatların sürekli olarak yükselmesiyle meydana gelen enflasyon, ekonomiyi olumsuz olarak etkilemekle birlikte işletmelerin finansal tablolarına olan güvenilirliği de olumsuz etkilemektedir. Fiyatlardaki sürekli artış sebebiyle, işletmelerin finansal tablolarındaki veriler gerçeği yansıtamaz hale gelmektedir. Bu da işletmelerin, finansal tablolarında enflasyon düzeltmesi işlemleri yapmalarını zorunlu hale getirmektedir. Ülkemizde geçmiş yıllarda uygulanma kararı alınmış olan enflasyon muhasebesinin, 2023 yılında Vergi Usul Kanunu 555. No'lu Genel Tebliğ ile birlikte tekrar uygulanması gündeme gelmiştir. Tebliğ çerçevesinde gerekli düzeltme işlemlerinin yapılarak işletmelerin finansal tablolarının enflasyondan arındırılması hedeflenmiştir. Bu çalışmada, bir hizmet işletmesinin bilançosunun enflasyon muhasebesi uygulanmamış hali ile uygulanmış halinin karşılaştırılarak meydana gelen değişimi ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda bir hizmet işletmesinin 2024 yılına ait bilançosunda enflasyon muhasebesi yöntemlerinden biri olan fiyatlar genel düzeyi muhasebesine göre enflasyon düzeltmesi işlemleri yapılmıştır. Bu işlemler neticesinde enflasyon muhasebesi uygulaması öncesi ve sonrası farklar tespit edilip incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Enflasyon, Enflasyon Muhasebesi, Finansal Tablo, Yeniden Değerleme

Inflation Accounting Application Within the Scope of the Tax Procedure Law: A Service Business Example

Abstract

Continuous price increases lead to inflation, which has a detrimental effect on the economy and the reliability of companies' financial reports. The information in companies' financial statements grows more erroneous as a result of ongoing price increases. Because of this, companies must make adjustments for inflation in their financial statements. The implementation of inflation accounting, which had been decided upon in previous years in Türkiye, was brought back to the agenda in 2023 with Tax Procedure Law General Circular No. 555. Within the scope of this procedure, it is aimed to ensure that the necessary corrections are made to adjust financial statements to eliminate inflation effects. By comparing a service company's balance sheet before and after inflation accounting is used, this study seeks to identify the changes that take place upon applying inflation accounting. A service company's 2024 balance sheet was adjusted for inflation using the general price level accounting method, one of the inflation accounting techniques. Subsequently, the differences before and after the implementation of inflation accounting were identified and examined.

Keywords: Inflation, Inflation Accounting, Financial Statement, Revaluation

Atıf İçin / Please Cite As:

Kayıhan, B. ve Kadir, N. (2026). Vergi usul kanunu kapsamında enflasyon muhasebesi uygulaması: Bir hizmet işletmesi örneği. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (3), 1136-1161. https://doi.org/10.33206/mjss.1893815

Geliş Tarihi / Received Date: 20.02.2026 **Kabul Tarihi / Accepted Date:** 22.06.2026

[1] Doç. Dr. – Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, burakkayihan@mu.edu.tr,
ORCID: 0000- 0003-4188-3295
[2] Yüksek Lisans Öğrencisi – Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, nurdankadir98@gmail.com,
ORCID: 0009-0005-8218-1662

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Giriş

Enflasyon, fiyatlar genel seviyesinde devamlı olarak gerçekleşen artışlardır. Bu fiyatlardaki artış, arz toplamının talep toplamını karşılayamamasından kaynaklanmaktadır. Paranın satın alma gücündeki azalış olarak da tanımlanan enflasyon, ülkelerin ekonomisini olumsuz olarak etkileyen ve yapısını bozan en önemli sorunlardan birisidir.

Ülkemizde enflasyonun son yıllarda sürekli olarak yükselmesi, işletmeleri büyük ölçüde etkilemektedir. Özellikle işletmelerin veri kaynağı olan finansal tablolar, yaşanan enflasyonla gerçeği yansıtmayan anlamsız veriler haline gelmektedir. Bunun sebebi, ilgili iktisadi değerin satın alınıp deftere kaydedildiği dönem ile cari dönemdeki paranın satın alma değerindeki azalıştır. Enflasyonun, işletmelerin finansal tablolarındaki etkisini en aza indirmek için enflasyon muhasebesi uygulamaları gerekmektedir. Söz konusu ihtiyaçlara paralel olarak Vergi Usul Kanunu (VUK) 555. Sıra No'lu Genel Tebliği ile enflasyon muhasebesinin uygulanması zorunlu hale getirilmiştir. Enflasyon muhasebesi, işletmelerin finansal tablolarındaki değerleri gerçeğe uygun hale getirme işlemidir. Enflasyon muhasebesi uygulanırken kullanılabilecek başlıca üç farklı yöntem bulunmakla birlikte ülkemizde bu yöntemlerden fiyatlar genel düzeyi muhasebesi yöntemi kullanılmaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, fiyatlar genel düzeyi muhasebesi yöntemi ile bir hizmet işletmesinin bilançosunun (finansal durum tablosunun) VUK esasları çerçevesinde düzeltmeye tabi tutularak enflasyon muhasebesi uygulaması öncesi ve sonrasında ortaya çıkan farklılıkları vurgulamaktır. Literatürde varsayıma dayalı örnek uygulamalar ile sık şekilde incelenen ticari işletmeler dışında gerçek veriler üzerinden bir hizmet işletmesi kapsamında enflasyon muhasebesi düzeltme işlemleri yapılmasının çalışmanın özgünlüğünü arttırdığı ifade edilebilir.

Bu çalışma, giriş ve sonuç bölümleri dâhil beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünden sonra ikinci bölümde enflasyon muhasebesi kavramı ve yöntemleri üçüncü bölümde ise enflasyon muhasebesi uygulamalarına dair literatür incelenmiştir. Dördüncü bölümdeki uygulamada Z Hizmet işletmesinin 2024 yılına ait verileri kullanılarak bilançodaki ilgili kalemlerde düzeltme işlemleri yapılmıştır. Yapılan düzeltmeler sonucu elde edilen veriler ile düzeltme öncesi veriler analiz edilerek aradaki farklar sonuç bölümünde tartışılmıştır.

Enflasyon Muhasebesi Kavramı ve Yöntemleri

Global anlamda bilhassa 1970'li yıllardan itibaren yaşanan yüksek enflasyon oranları sebebi ile ekonomistler ve muhasebeciler bunun olumsuz yansımalarının nasıl bertaraf edileceğine dair araştırmalar yapmıştır. Buna göre hem enflasyonun yıkıcı etkilerini gidermek için önlemler alırlarken hem de işletmelerin enflasyonist ortamda ayakta kalabilmek adına muhasebe organizasyonlarını düzenleme konusunda fikir beyan etmişlerdir (Can, 2006: 49). Enflasyon kavramının muhasebeciler tarafından araştırılmasının ana sebebi; finansal tabloları gerçek rakamlardan uzaklaştırarak yanıltıcı pozisyona sürükleyerek gelir tablosu çerçevesinde enflasyon kârı meydana getirmesi ve bilanço anlamında da aktif yapısını anlamsız duruma düşürmesi olarak gösterilebilir (Bilici, 2010: 65). Enflasyonun neden olduğu bu ve benzeri olumsuz etkileri gidermek adına finansal tabloların düzeltilerek gerçek rakamları yansıtması, araştırmacılar tarafından geliştirilen enflasyon muhasebesi vasıtası ile sağlanmaya çalışılmıştır (Yavuz, 2007: 37).

Ülkelerin Ekonomilerinde enflasyonun hüküm sürdüğü zamanlarda uygulanması istenen bir muhasebe modeli olan enflasyon muhasebesi "İşletme varlıkları ile borçlarının tarihi maliyetlerle kaydedilmesine ek olarak, fiyat değişiklerinin etkilerini gösteren bir muhasebe yaklaşımı" olarak tanımlanabilir. Enflasyon muhasebesi modeli, enflasyon dönemindeki finansal tablolarda yer alacak olan muhasebe verilerinin paranın satın alma gücündeki değişimlere göre düzeltilmesini içeren uygulamalardır (Küçükgergerli, 2023, 13-14). Enflasyon muhasebesi, işletmelerin sahip olduğu varlık ve kaynakların değerlerinin yeniden düzeltilerek enflasyonun etkisinden arındırılması olarak da ifade edilebilmektedir. Enflasyonun yüksek olduğu zamanlarda, tarihi maliyet yöntemini kullanan finansal bilgi yöneticileri bilgilerin gerçeği yansıtmamasından kaynaklı kullanıcıların da muhasebe bilgilerine yönelik bazı endişelerinin uyanmasına sebep olmaktadır (Rezende, Guerreiro & Dalmácio, 2012: 34). Enflasyon muhasebesi, muhasebe kayıtlarının farklı şekilde yapılmasından daha çok geniş bir perspektif ile işletmenin gerçek ortaya koyabilmek hedefi çerçevesinde hazırlanan mali tablolarının yaşanan enflasyon karşısında, saptanan endeksler ile yapılması gereken düzeltilmeler sonucunda güncellenmesini öngörmektedir. Yapılan

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

işlemler sürecinde kullanılacak olan ölçü birimi paranın nominal değerinden ziyade, paranın satın alma gücü olacaktır (Keleş, 2015: 35).

Enflasyon muhasebesinin amacı, yaşanan ekonomik istikrarsızlıkla birlikte paranın satın alma gücünde yaşanan değişim sebebi ile homojenliğini kaybeden finansal kalemlerin aynı değerlerle finansal tablolarda bulunmalarını ve aynı para birimi ile belirtilmelerini sağlamaktır. Gelir ve giderlerin cari para değerleri ile belirtilerek gerçek işletme sonucunun bulunması, parasal değerleri elde tutmaktan kaynaklanan işletmenin uğramış olduğu elde bulundurma kazancını veya kaybını ortaya koyar (Açık, 2006: 347). Enflasyon muhasebesinin uygulanmasındaki başlıca sebep, finansal verilerdeki temel çarpanların ve yerel para biriminin reel olarak belirlenmesidir. Enflasyon muhasebesinin uygulanmasındaki diğer sebepler şöyle belirtilmiştir (Saraç, 2024: 1922).

• Kârlar, malların alım ve satım tutarları arasında meydana gelen farkla birlikte stokta tutma kazançlarının da eklenmesiyle yüksek seviyelere ulaşmaktadır.

• Tarihsel maliyet esasına göre hesaplanan amortismanlar, üretim kapasitenin yeniden oluşturulması için yetersiz kalmaktadır.

• Benzer varlıklar yalnızca birkaç ay da yıl farkla satın alınmış olsa dahi, bilanço değerlerinde belirgin farklılıklar meydana gelmektedir.

• İşletmelerin parasal varlıkları ve kaynaklarının gerçeğe uygun değerini belirlemek amacıyla hesap düzeyinde herhangi bir düzeltme yapılmamaktadır.

Enflasyon muhasebesi, enflasyonu tamamen ortadan kaldıramamakla birlikte enflasyonun işletmeler üzerindeki negatif etkilerini de tamamen önleyememektedir. Enflasyon muhasebesi, işletmelerdeki enflasyonun finansal tablolar üzerindeki olumsuz etkilerini en aza indirerek doğru bilgilerin sağlanmasına ve böylelikle işletme yönetiminin doğru kararlar almasına yardımcı olur (Açık, 2006: 347). Yapılan düzeltme işlemleri sonucunda işletmelerin finansal durum ve performanslarını doğru ve gerçekçi bir şekilde yansıtmak amacıyla varlıklarını, kaynaklarını, giderlerini ve gelirlerini ayarlayarak, işletmelerin gerçek kâr ya da zararını tespit etmektedir. Bu süreç işletmelerin ekonomik açıdan öz kaynaklarını korumaktadır (Öksüz, 2003: 76).

Enflasyonist ortamda hazırlanan finansal tablolardaki yanıltıcı olabilecek rakamları düzeltebilmek için geliştirilen enflasyon muhasebesi yöntemlerinden belli başlı olanları şöyledir (Dursun, 2010: 46);

- Fiyatlar Genel Düzeyi Muhasebesi Yöntemi
- Cari Değer (İkame Maliyeti) Muhasebesi Yöntemi
- Genel Fiyat – Cari Maliyet (Entegre) Muhasebesi Yöntemi

Yukarıda sayılan enflasyon muhasebesi yöntemleri, geleneksel muhasebe sisteminin yüksek enflasyonist dönemlerde yetersiz kalması sebebiyle geliştirilmiştir. İşletmeler hangi enflasyon muhasebesi yöntemini uygularsa uygulasın, bütün enflasyon muhasebesi yöntemlerinde, enflasyon muhasebesi ile geleneksel muhasebe birlikte yürütülmekte ve enflasyon muhasebesi genellikle belirli dönemlerde, periyodik olarak uygulanmaktadır (Uman, 2002: 37).

Fiyatlar Genel Düzeyi Muhasebesi Yöntemi

Fiyatlar genel düzeyi muhasebesi yönteminde, paranın satın alma gücünün değişmesinden hareketle, genel fiyat endeksi (TÜFE, ÜFE veya GSYİH Deflatörü) kullanılarak, farklı para birimleriyle ifade edilen ve mali tablolardaki değerler aynı para birimiyle ifade edilmeye çalışılır (Uman, 1979: 130). Başka bir ifadeyle, mali raporların ve hesapların güncel para değerine göre ayarlanıp düzeltilmesini esas alan bir yöntemdir. (Akdoğan, 1980: 89). Böylelikle fiyatlar genel düzeyi muhasebesi yöntemi kullanılarak, mali tabloların homojenliğinin sağlanmasıyla birlikte, sermayenin satın alma gücü korunarak, enflasyon sebebiyle elde edilmiş olan kazancın mali tablolarda yer alması mümkün olmaktadır (Uman, 1983: 19). Fiyatlar genel düzeyi muhasebesi yöntemi, fiyatlarda meydana gelen değişimlerin mali tablolarda meydana getirdiği etkilerini ortadan kaldırmak için mali tabloların genel fiyat endeksleri ile düzeltme işlemlerinin

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

yapılarak mali tablo verilerinin, ilgili tabloların hazırlandığı tarihteki Türk Lirasının satın alma gücüne göre ifade edilmesini sağlayan bir enflasyon muhasebesi yöntemidir (Akçay, 2024: 113).

Yöntemin esası, fiyatlardaki değişimlerin finansal tablolardaki etkilerini gidermeye yönelik, tabloların genel bir endeks yardımıyla düzenlenmesini sağlamaktır. Fiyatlar genel düzeyi muhasebesi yönteminde, tarihi maliyet muhasebesi sisteminin ölçülerini kullanarak, para birimi yerine fiyatlar genel seviyesini ortaya koyan satın alma gücünden yararlanmaktadır. Bu yöntemle dönem sonunda hazırlanmış olan mali tablolar paranın satın alma gücüne göre yeniden düzenlenerek hazırlanır (Civan, Kara ve Yıldız, 2004: 7). Fiyatlar Genel Düzeyi Muhasebesi uygulaması aşağıda belirtilen şekilde uygulanmaktadır (Uman ve Hacırüstemoğlu, 2004: 27-34):

- İlk olarak düzeltme yapılacak finansal tablolar belirlenir.
- Düzeltme işleminde kullanılacak olan endeks belirlenir.
- Sonrasında parasal olan ve parasal olmayan hesap kalemleri belirlenir.
- Düzeltme yapılacak hesap kalemleri ile ilgili ayrıntılar tespit edilir.
- Parasal olmayan hesap kalemleri, belirlenecek olan endeks yardımıyla düzeltilir.
- Parasal kalemlerin elde tutulmasından oluşacak elde tutma kazanç ve kayıpları tespit edilir.
- Finansal tablolar düzeltilmiş haliyle sunulur.

Uygulama süreci, işletmeye ait dönem başı ve dönem sonu finansal tablolarının analiz edilmesiyle başlamaktadır. Dönem başında, bilanço kalemleri düzeltme katsayıları esas alınarak düzenlemeler yapılmakta ve parasal olmayan kalemler, geçmiş maliyetlerin cari dönem içindeki satın alma gücü dikkate alınarak düzeltilmektedir. Bu yaklaşım, finansal raporlamada tutarlılığa katkı sağlamakla birlikte, işletmenin gerçek durumunu daha doğru bir şekilde yansıtılmasını sağlamaktadır (Uman, 2002: 130).

Cari Değer (İkame Maliyeti) Muhasebesi Yöntemi

Cari değer muhasebesi yöntemi, özel fiyat değişimlerini finansal tablolara yansıtan bir muhasebe yöntemi olarak tanımlanmakta olup, varlıkların ve kaynakların finansal tablolarda, bunların yerine konulması için gereken cari maliyetler üzerinden gösterilmesi esasına dayanmaktadır. Bu yönüyle yalnızca genel fiyat seviyesindeki değişimlere odaklanan genel fiyat düzeyi muhasebesinden farklıdır. Zira belirli bir varlığın yeniden elde edilme maliyeti, fiyatlar genel düzeyinden bağımsız olarak artış ya da azalış gösterebilmektedir. Dolayısıyla cari değer (ikame maliyeti) muhasebesi, fiyatlar genel düzeyindeki değişimlerden ziyade, belirli bir fiyattaki değişimlerin etkilerini göstermeyi amaçlamaktadır (Meigs & Meigs, 1990: 817).

Cari değer muhasebesi yönteminde üretim gücünün korunarak varlıkların değerlemesi esas alınmakla birlikte ikame maliyetinin belirlenmesi büyük önem taşımaktadır (Hacırüstemoğlu, 1993: 53-54). Cari değer esasına göre yapılan değerlemede, stokların ve maddi duran varlıkların ileriki zamanda sağlayabilecekleri hizmet ya da hizmet sağlayabilme kapasitesini karşılayabilecek başka bir varlığın edinilmesi durumunda oluşacak cari maliyet üzerinden değerlendirilmektedir. Ancak burada söz konusu olan cari maliyet, varlığın yenilenme maliyeti değil mevcut piyasa koşullarındaki cari piyasa fiyatıdır (Akdoğan ve Tenker, 1997: 681). Sonuç olarak bu yaklaşımda kâr kavramı, işletmenin sahip olduğu varlıkların yerine yenileri konulabilecek seviyeyi aşan gelirler elde edildiği zaman geçerli olur (Uman, 1979: 35; Arslan, 1997: 17).

Genel Fiyat – Cari Maliyet (Entegre) Muhasebesi Yöntemi

Ekonomide gerçekleşen fiyat hareketlerinden hem özel hem de genel hareketlerden kaynaklanan etkilerin hepsinin muhasebeye yansıtılması gerektiğini savunarak cari değer yöntemi ile genel fiyat düzeyi yönteminin birlikte kullanılması gerektiğini öngören yöntemdir. Söz konusu yöntemde cari değer muhasebesi yöntemi kullanılarak hazırlanmış finansal tabloların dönem sonlarında fiyatlar genel düzeyi muhasebesi endeksleri ile düzeltilmesi esas olarak alınır (Yavuz, 2007: 68).

Bu yöntem sayesinde finansal tabloların dönem sonunda fiyatlar genel düzeyi muhasebesi endeksi kullanılarak düzeltilmesini sağlanmaktadır. Ayrıca bu düzenleme sayesinde nakdi olmayan kıymetlerin değerlemesi için, cari maliyet muhasebesi yöntemi ile elde tutma kazançları ve maliyet tasarrufları net bir

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

şekilde tespit edilmektedir (Yıldız, 2018: 210). Entegre yöntem olarak bilinen cari fiyat-cari maliyet yöntemi, diğer yöntemlerdeki mantıklı uygulama özelliklerini bir araya getirerek oluşan karma bir yöntemdir. Bu nedenle, teorik olarak diğer iki yöntem karşısında üstün bir konuma sahip olmakta fakat karma yöntemin uygulanmasının, diğer yöntemlere kıyasla daha zor olduğu ifade edilmektedir (Keleş, 2015: 37).

Literatür Araştırması

Ülkemizde son yıllarda artış gösteren enflasyonun yanı sıra 2023 yılının sonunda yayınlanan 555 Sıra No.lu VUKGT ile enflasyon muhasebesinin uygulanmasının istenmesi konuya ilişkin literatürün güncellenmesine neden olmuştur. Bu nedenden ötürü literatür araştırması bölümünde ulusal kapsamda özellikle son yıllarda yapılan çalışmalara yer verilmiştir.

Gül (2022) çalışmasında enflasyonu, etkilerini, enflasyon muhasebesini ve enflasyon muhasebesi prosedürlerini açıklamayı amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda ticari bir işletmenin kapanış bilançosuna enflasyon muhasebesi ile ilgili düzeltme işlemlerini yapmıştır. Enflasyon muhasebesine göre düzenlenmiş ve enflasyon muhasebesine göre düzenlenmemiş bilançolarda yer alan değerlerin sonucunu karşılaştırmıştır.

Arzova ve Şahin (2022) çalışmalarında enflasyon muhasebesi düzeltme işlemlerini Türkiye Muhasebe Standartları (TMS) çerçevesinde örnek bir uygulama üzerinden ele almışlardır. Standartların enflasyon muhasebesinin uygulanmasını sağlayacak şartların oluşumu, fiyat endeksinin belirlenmesi, enflasyondan farklı şekillerde etkilenen finansal tablo kalemleri ile ilgili ilave uygulamalar anlamında eksikleri olduğu belirtilmiştir.

Peker (2023) Enflasyon muhasebesi düzeltme işlemlerine TMS çerçevesinde gerçek veriler üzerinden Borsa İstanbul'da (BİST) işlem gören bir işletme üzerinden örnek bir uygulama ile çalışmasında yer vermiştir. İşletmenin raporladığı kârların olması gerekenden fazla olduğu ve bunun da vergi hesaplamalarında da olmaması gereken bir artışa neden olduğu sonucu tespit edilmiştir.

Hiçyorulmaz ve Akdoğan (2023) çalışmalarında yeniden uygulanması kararlaştırılan enflasyon muhasebesi düzeltme işlemlerine ilişkin güncel bir uygulama olması amacı ile konuyu işletmelerin enflasyon karşısındaki durumu, uluslararası muhasebe standartları ile enflasyon muhasebesinin ilişkisi çerçevelerinde incelemiştir. Çalışmada ayrıca enflasyon düzeltme işlemlerinin yapıldığı örnek bir uygulamaya da yer verilmiştir.

Akçay (2024) 555 Sıra No.lu VUKGT'ne istinaden uygulanması istenen enflasyon muhasebesi ile ilgili örnek bir uygulamaya çalışmasında yer vermiştir. Enflasyon nedeni ile oluşabilecek fiktif yani gerçek olmayan kârların enflasyon muhasebesi işlemleri ile düzeltilerek daha doğru vergilendirmenin yapılabileceğini ifade etmiştir.

Keskin (2024) çalışmasında VUK kapsamında çıkan güncel düzenlemeleri aktarabilmek amacı ile temel düzeyde örneklere yer vermiştir. Söz konusu örneklerde enflasyon düzeltme işlemleri aşamalar şeklinde anlatılmıştır.

Güneş ve Uysal (2024) çalışmalarında enflasyon muhasebesi düzeltme işlemleri açısından VUK ve TMS çerçevelerinde bir karşılaştırma yapmıştır. İçerik analizi ile hazırlanan çalışmanın sonucunda genel olarak 555 Sıra No.lu VUKGT'deki uygulamanın vergi matrahının hesaplamasının doğruluğuna odaklandığı sonucu saptanmıştır.

Saraç (2024) çalışmasında "TMS 29 Yüksek Enflasyonlu Ekonomilerde Finansal Raporlama" kapsamında enflasyon muhasebesi düzeltme işlemlerini gerçek veriler ile bir sağlık işletmesi üzerinden yapmıştır. Çalışmanın sonucunda enflasyon muhasebesi uygulamalarının gerçekleştirilmediği verilerin yanıltıcı olduğu saptanmıştır.

Umut (2024) çalışmasında TMS kapsamında enflasyon düzeltme işlemlerini vaka çalışmasında seçilen kalemler üzerinden ele almıştır. Çalışmada enflasyon düzeltme sürecinin hem işletmeler hem de denetim firmaları için karmaşık ve zorlu olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Reyhan (2025) TMS ve VUK kapsamında enflasyon muhasebesi düzeltme işlemlerini parasal olmayan varlıklar ve özkaynak kalemlerinde gerçekleştirmiştir. Çalışmada düzeltme işlemleri ile sadece mevzuata uygunluk hedefinin olmadığı, aynı anda işletmelerin şeffaflığının ve sürdürülebilirliğinin arttığı sonuçlarına ulaşılmıştır.

Yılmaz ve Çiftci (2025) enflasyon muhasebesi uygulamasında fiyatlar genel düzeyi muhasebesi yöntemini kullanarak varsayıma dayalı bir örneğe çalışmalarında yer vermiştir. Türkiye Finansal Raporlama Standartları ve BOBİ Finansal Raporlama Standardına göre finansal tablo hazırlayan işletmeler için temel finansal tablolar olan finansal durum tablosu (bilanço), gelir tablosu ve nakit akış tablosunun enflasyona göre düzeltilmesinin nasıl yapılacağının açıklanmasının önemini vurgulamışlardır.

Çalışmada enflasyon muhasebesi uygulamalarına dair uluslararası kapsamda çoğunlukla "IAS (International Accounting Standard) 29 Yüksek Enflasyonlu Ekonomilerde Finansal Raporlama" standardının uygulanması çerçevesinde literatür araştırması yapılmıştır.

Chamisa (2007) "IAS 29 Yüksek Enflasyonlu Ekonomilerde Finansal Raporlama" standardının Zimbabve'de uygulanma durumunu araştırmıştır. Araştırmada özellikle Zimbabveli yatırım analistlerinin alım-satım kararları açısından IAS 29'a göre yeniden düzenlenmiş finansal tabloların fiili kullanımını ve algılanan yararlılığını değerlendirilmiştir. Zimbabveli yatırım analistlerinin hisse senedi yatırım kararları alırken standartlara göre düzenlenmiş finansal tabloları çok az veya hiç kullanmadığını ve bilgileri "yararlı değil" olarak algıladığını göstermektedir.

Alsafadi (2023) çalışmasında Suriye'deki işletmelerin finansal tabloları üzerindeki enflasyon etkisini yüksek enflasyon bağlamında tüketici fiyat endekslerini dikkate alarak verilerinin düzeltilmesini, IAS 29 hükümleri temelinde incelemiştir. Çalışmada IAS 29'un benimsenmesinin finansal durum tablosu hazırlığı üzerindeki olumlu etkisi olduğu ve yönetim kararları almak için bilgi sunumunun güvenilirliğini artırmaya yardımcı olacağı tespit edilmiştir.

Grecco vd. (2023) çalışmasında enflasyonist ortamlarda işletmelerin bilançolarında, IAS 29'da belirlenen enflasyon oranına ulaşılıp ulaşılmadığına bakılmaksızın, bu bilançoların düzeltilmemesi durumunda ortaya çıkabilecek etkileri analiz etmiştir. G20 örnekli çalışmada Brezilya için yüksek ama resmî yüksek enflasyon eşiğinin altındaki enflasyonun bile herhangi bir enflasyon muhasebesi düzeltmelerinin uygulanmadığı tarihî maliyet raporlamasını önemli ölçüde bozduğu, parasal düzeltme uygulanarak düzeltilmiş tarihi maliyetin kullanılmasının anlamlı etkiler yarattığı sonucuna ulaşılmıştır.

Matta vd. (2025) Lübnan'da yaptıkları çalışmada IAS 29'un denetim uygulamaları üzerindeki pratik etkilerini araştırmışlardır. Ülkedeki zayıf kurumsal çerçeve, yüksek enflasyonun karmaşıklığı ve IAS 29'un uygulanmasındaki tutarsızlıklar nedeni ile standartlar çerçevesinde önemli zorluklarla karşılaşıldığı saptanmıştır.

Olugbenga vd. (2025) çalışmalarında Nijerya'da IAS 29 standardının uygunluğunu ve uygulanabilirliğini inceleyerek yüksek enflasyondaki koşulların tarihi maliyet altında hazırlanan finansal tabloların güvenilirliğini ve kıyaslanma durumunu nasıl etkilediğini araştırmışlardır. Araştırma sonucunda tarihi maliyete sürekli güvenmenin, yüksek enflasyon bağlamlarında finansal tabloların güvenilirliğini, kıyaslanabilir olmasını ve karar verme açısından kullanışlılığını zayıflattığı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda IAS 29'un henüz Nijerya düzenleyicileri tarafından zorunlu kılınmamış olmasına rağmen, IAS 29 uygulamasında proaktif düzenleyici rehberlik, güvenilir enflasyon endekslerine erişimin artırılması, vergi politikalarının enflasyona göre ayarlanmış raporlama ile uyumlu hale getirilmesi ile enflasyon izleme ve tahmin çerçevelerinin geliştirilmesi önerilmiştir.

Salem (2025) çalışmasında yüksek enflasyonun işletmeler ve hükümet politikaları üzerindeki finansal ve vergi etkilerini Zimbabve, Arjantin ve Mısır ülkeleri kapsamında incelemiştir. Zimbabve'de 2000'li yılların sonrasında yaşanan yüksek enflasyon orana rağmen vergi yasalarının güncellenmemesinin devlet gelirlerinin azalmasına yol açtığı tespit edilmiştir. Arjantin'de ise son yıllarda yıllık yüzde 100'ü aşan enflasyon oranlarıyla karşı karşıya kalınmasının tüm ekonomik sektörleri etkilediği belirtilerek bazı işletmelerin enflasyon muhasebesi uygulamalarını bazılarının ise günlük işlemlerini yabancı para birimi üzerinden gerçekleştirdiği, devletin de işletmelerin enflasyonla ilgili maliyetleri vergilendirilebilir kârlardan düşmelerine izin veren yeni vergi yasaları çıkardığı saptanmıştır. Mısır'da özellikle son yıllarda çeşitli zamanlarda yaşanan önemli enflasyon artışlarının fiyat istikrarını ve yerel para biriminin gücünü olumsuz

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

etkilemesine rağmen vergi kanunlarının nominal kârlara dayanmaya devam ettiği ve bunun da işletmelerin, kâr hesaplaması için temel olarak enflasyon muhasebesini içerecek reformları savunmasına yol açtığı tespit edilmiştir.

Uygulama

Uygulama bölümünde VUK kapsamında enflasyon muhasebesi düzeltme işlemleri Z hizmet işletmesinin 2024 yılı bilançosundaki gerçek veriler üzerinden yapılmıştır. Verilerin alındığı hizmet işletmesi gerçek adının belirtilmemesi şartı ile verilerin kullanımına izin vermiş ve etik prosedür tamamlanmıştır. Bu bağlamda çalışmanın temel amacı fiyatlar genel düzeyi muhasebesi yöntemi ile bir hizmet işletmesinin bilançosunun (finansal durum tablosunun) VUK esasları çerçevesinde düzeltmeye tabi tutularak enflasyon muhasebesi uygulaması öncesi ve sonrasında ortaya çıkan farklılıkları vurgulamaktır. Söz konusu amaç doğrultusunda literatürdeki ticari işletmeler çerçevesinde varsayıma dayanan rakamlar üzerinden yapılan çalışmalardan farklı olarak bir hizmet işletmesi kapsamında gerçek veriler üzerinden enflasyon muhasebesi düzeltme işlemlerinin yapılması, çalışmanın özgün tarafını ve konusunu oluşturmaktadır. Çalışmada enflasyon muhasebesi uygulamaları çerçevesinde fiyatlar genel düzeyi muhasebesi yöntemi kullanılırken genel araştırma çerçevesinde ise "bütünleşik tek durum çalışması" yöntemi tercih edilmiştir. Bu yöntemde tek bir analiz birimi kapsamında aykırı ve kendine özgü durumlar incelenmekte ve çok iyi formüle edilen bir teorinin test edilmesi söz konusudur (Yin, 1984; Subaşı ve Okumuş, 2017: 422). Bu yönteme göre çalışmada Z Hizmet işletmesi ticari işletmelerden farklı türde bir işletme olarak aykırı ve kendine özgü olma özelliklerini tek bir analiz birimi kapsamında karşıladığı için seçilmiş ve enflasyon muhasebesi uygulamaları çok iyi formüle edilen fiyatlar genel düzeyi muhasebesi yöntemi aracılığı ile gerçekleştirilmiştir.

2023 yılının sonunda yayınlanan 555 Sıra No.lu VUKGT'ne göre enflasyon muhasebesi kapsamında enflasyon düzeltme işlemleri yapılırken Üretici Fiyat Endeksi (ÜFE) kullanılmaktadır. Buna göre çalışmamızda enflasyon düzeltme işlemleri yapılırken, enflasyon muhasebesi yöntemlerinden Fiyatlar Genel Düzeyi Muhasebesi Yöntemi ile yapılan hesaplamalar, ÜFE dikkate yapılmıştır. Enflasyon muhasebesi ile ilgili yayımlanmış olan bu genel tebliğe göre, enflasyon oranının son üç muhasebe dönemi boyunca yüzde 100'den ve içinde bulunulan muhasebe döneminde ise yüzde 10'dan yüksek olması gerekmektedir.

Tebliğ'e göre enflasyon düzeltme işlemleri uygulamada sadece finansal durum tablosunda yapılmaktadır. Bu doğrultuda enflasyon muhasebesi kapsamında düzeltme işlemleri yapılırken aşağıdaki sıra takip edilmektedir:

- İşletmenin parasal olmayan değerleri belirlenmelidir.
- Parasal olmayan varlıkların düzeltmeye esas değerleri belirlenmelidir.
- Düzeltmeye esas olacak tarih belirlenmelidir.
- Düzeltmeye esas olacak katsayı belirlenmelidir.
- Bilançodaki düzeltme öncesi ve sonrası tutarlar arasındaki fark belirlenmelidir.
- Enflasyon düzeltmesi için hesaplanan fark, ilgili bilanço hesabına alt hesap açılarak borç ya da alacak tarafına kaydedilirken karşısında 698 Enflasyon Düzeltme hesabının borç ya da alacak tarafına kayıt yapılır. 500 Sermaye hesabının düzeltilmesiyle oluşan fark, 502 Sermaye Düzeltmesi Olumlu Farkları hesabına kaydedilmelidir.

2024 Yılı Bilançosunun Enflasyona Göre Düzeltmesi

Düzeltmede esas olarak kullanılacak olan, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayınlanan Yurtiçi Üretici Fiyat Endeksleri, Tablo 1'de yer almaktadır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 1. *Türkiye İstatistik Kurumu Tarafından Yayınlanan Yİ-ÜFE*

YIL	1 Ocak	2 Şubat	3 Mart	4 Nisan	5 Mayıs	6 Haziran	7 Temmuz	8 Ağustos	9 Eylül	10 Ekim	11 Kasım	12 Aralık
2017	284,99	288,59	291,58	293,79	295,31	295,52	297,65	300,18	300,90	306,04	312,21	316,48
2018	319,60	328,17	333,21	341,88	354,85	365,60	372,06	396,62	439,78	443,78	432,55	422,94
2019	424,86	425,26	431,98	444,85	456,74	457,16	452,63	449,96	450,55	451,31	450,97	454,08
2020	462,42	464,64	468,69	474,69	482,02	485,37	490,33	501,85	515,13	533,44	555,18	568,27
2021	583,38	590,52	614,93	641,63	666,79	693,54	710,61	730,28	741,58	780,45	858,43	1022,25
2022	1129,03	1210,60	1321,90	1423,27	1548,01	1652,75	1738,21	1780,05	1865,09	2011,13	2026,08	2021,19
2023	2105,17	2138,04	2147,44	2164,94	2179,02	2320,72	2511,75	2659,60	2749,98	2803,29	2882,04	2915,02
2024	3035,59	3149,03	3252,79	3369,98	3435,96	3486,25	3550,88	3610,51	3659,84	3707,10	3731,43	3746,52

Z işletmenin 2024 yılına ait enflasyon düzeltme işlemleri öncesi bilançosu şöyledir:

Tablo 2. *Z İşletmesinin 2024 Yılı Enflasyon Düzeltmesi Öncesi Bilançosu*

Z İŞLETMESİ BİLANÇO (01.01.2024-31.12.2024)		
AKTİF (VARLIKLAR)		
I-DÖNEN VARLIKLAR		**4.879.202,51**
A-Hazır Değerler		**104.401,58**
1-Kasa	10.742,40	
3-Bankalar	93.659,18	
B-Menkul Kıymetler		**1.348.197,26**
4-Diğer Menkul Kıymetler	1.348.197,26	
C-Ticari Alacaklar		**2.378.160,00**
1-Alıcılar	2.378.160,00	
D-Diğer Alacaklar		**683.144,15**
1-Ortaklardan Alacaklar	679.556,14	
5-Diğer Çeşitli Alacaklar	3.588,01	
E-Stoklar		**209.692,71**
7-Verilen Sipariş Avansları	209.692,71	
G-Gelecek Aylara Ait Gid. ve Gel. Tahakkukları		**144.196,26**
2-Gelir Tahakkukları	144.196,26	
H-Diğer Dönen Varlıklar		**11.410,55**
6-Personel Avansları	11.410,55	
II-DURAN VARLIKLAR		**2.476.417,91**
A-Ticari Alacaklar		**68.176,82**
5-Verilen Depozito ve Teminatlar	68.176,82	
D-Maddi Duran Varlıklar		**2.366.891,62**
5-Taşıtlar	3.094.297,18	
6-Demirbaşlar	802.645,24	
8-Birikmiş Amortismanlar (-)	-1.530.050,80	
G-Gelecek Yıllara Ait Giderler ve Gel. Tahakkukları		**41.349,47**
1-Gelecek Yıllara Ait Giderler	41.349,47	
AKTİF (VARLIKLAR) TOPLAMI		**7.355.620,42**
PASİF (KAYNAKLAR)		
I-KISA VADELİ YABANCI KAYNAKLAR		**2.605.730,12**
A-Mali Borçlar		**184.156,96**
1-Banka Kredileri	139.310,00	
9-Diğer Mali Borçlar	44.846,96	
B-Ticari Borçlar		**179.149,39**
1-Satıcılar	178.741,64	
5-Diğer Ticari Borçlar	407,75	
C-Diğer Borçlar		**109.727,36**
4-Personele Borçlar	109.727,36	
D-Alınan Avanslar		**121.140,70**
1-Alınan Sipariş Avansları	121.140,70	

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 2. *Devamı*

Z İŞLETMESİ BİLANÇO (01.01.2024-31.12.2024)		
PASİF (KAYNAKLAR)		
I-KISA VADELİ YABANCI KAYNAKLAR		**2.605.730,12**
F-Ödenecek Vergi ve Diğer Yükümlülükler		**1.870.145,89**
1-Ödenecek Vergi ve Fonlar	1.825.922,49	
2-Ödenecek Sosyal Güvenlik Kesintileri	44.223,40	
G-Borç ve Gider Karşılıkları		**141.409,82**
1-Dön. Kârı Vergi ve Diğ. Yasal Yük. Karş.	972.274,90	
2-Dön. Kârının Peşin Öd. Ver. ve Diğ. Yük.(-)	-830.865,08	
II-UZUN VADELİ YABANCI KAYNAKLAR		**759.863,82**
A-Mali Borçlar		**759.863,82**
1-Banka Kredileri	759.863,82	
III-ÖZ KAYNAKLAR		**3.990.026,48**
A-Ödenmiş Sermaye		**1.027.914,27**
1-Sermaye	100.000,00	
3-Sermaye Düzeltmesi Olumlu Farkları	927.914,27	
C-Kâr Yedekleri		**19.592,06**
1-Yasal Yedekler	19.592,06	
D-Geçmiş Yıl Kârları		**316.556,09**
1-Geçmiş Yıl Kârları	316.556,09	
F-Dönem Net Kârı (Zararı)		**2.625.964,06**
1-Dönem Net Kârı	2.625.964,06	
PASİF (KAYNAKLAR) TOPLAMI		**7.355.620,42**

Z işletmesinin 2024 yılı bilançosuna istinaden enflasyon düzeltmesi uygulanacak olan parasal olmayan hesap kalemleri Tablo 3'te belirtilmiştir.

Tablo 3. *Z İşletmesi 2024 Yılı Parasal Olmayan Hesap Kalemleri*

226	Verilen Depozito ve Teminatlar
254	Taşıtlar
255	Demirbaşlar
257	Birikmiş Amortismanlar (-)
280	Gelecek Yıllara Ait Giderler
500	Sermaye
502	Sermaye Düzeltmesi Olumlu Farkları
540	Yasal Yedekler
570	Geçmiş Yıllar Kârları

226 Verilen Depozito ve Teminatlar hesabı 555 Sıra No.lu VUKGT EK-1'e göre normalde parasal aktif hesapları içerisinde yer almaktadır. Ancak tebliğin EK-1 11 numaralı dipnotunda bu hesap için "Geri alınmak üzere verilen depozito ve teminatların parasal olmayan bir mahiyet taşıması durumunda, söz konusu verilen depozito ve teminatlar parasal olmayan kıymet olarak addolunur" ifadesi yer almaktadır. Bu ifadenin yanı sıra 1/11/2024 tarihli VUK Sirküleri/176 Madde 10-1'e göre parasal olmayan mahiyet taşıyan verilen depozitoların belli bir mal veya hizmet miktarına endekslenmeleri halinde parasal olmayan kıymet kabul edilmesi ve enflasyon düzeltmesine tabi tutulması gerekmektedir. Bu sebeple enflasyon düzeltmesi işlemleri yapılan Z hizmet işletmesinde 226 Verilen Depozito ve Teminatlar hesabı parasal olmayan bir mahiyet taşıdığından dolayı düzeltmeye tabi tutulmuştur.

159 Verilen Sipariş Avansları hesabı ve 340 Alınan Sipariş Avansları hesabı 555 Sıra No.lu VUKGT EK-2'ye göre normalde parasal olmayan aktif ve pasif hesapları içerisinde yer almaktadır. Ancak tebliğin EK-2 19 ve 21 numaralı dipnotlarında bu hesaplar için "Verilen avans, parasal olmayan bir mahiyet taşıyor ise parasal olmayan kıymet olarak addolunur" ifadesi yer almaktadır. Z hizmet işletmesi stant hizmeti veren bir işletme olup sözleşme tutarı henüz tam olarak belirlenmeden bir avans almıştır ve bu tutarlar kur hareketlerine göre değerlendiği için parasal kalem mahiyeti taşıması nedeni ile 340 Alınan Sipariş Avansları hesabı için düzeltme işlemleri yapılmamıştır. 159 Verilen Sipariş Avansları hesabı ise avansın konusu olan sözleşme iptal edildiği için paranın nakit iadesi kesinleşerek avans, parasal kaleme dönüşmüş ve parasal olmayan bir mahiyet taşımadığından dolayı düzeltmeye tabi tutulmamıştır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

2024 enflasyon farkı düzeltme işlemlerinde bazı kalemler için taşıma katsayısı uygulanması nedeni ile 2023 yılına ait düzeltme işlem ve katsayılarının kullanıldığı hesaplamalar olmuştur.

Verilen Depozito ve Teminatlar Hesabının Düzeltilmesi

Şirketin ofis ve depo olarak kiraladığı yerlere ait depozito, elektrik, su vs. güvence bedellerinin bakiyesi 68.176,82 TL'dir. Bu tutarın 4.324,06 TL'lik kısmı 2024 yılı haziran ayında, 10.000,00 TL 2024 yılı kasım ayında, 35.141,40 TL 2024 yılı aralık ayında ödemeleri yapılmış ve aynı tarihte deftere kaydedilmiştir. Kalan 18.711,36 TL'lik kısmı 31.12.2023 tarihinden önce deftere kaydedilip, 2023 yılı sonu enflasyon düzeltmesine tabi tutulup düzeltme yapılmış tutardır.

Düzeltme işlemlerinde 2024 dönem sonu ÜFE endeksi olan 3746,52 değeri dikkate alınacaktır. Verilen depozito ve teminatlar hesabının deftere kaydedildiği tarihlere göre ayrı ayrı düzeltme hesaplamaları ve yevmiye kayıtları aşağıdaki formüllerden yararlanılarak yapılıp kaydedilecektir:

Taşıma Katsayısı = Mali Tablonun Ait Olduğu Aya İlişkin Yİ-ÜFE / Bir Önceki Dönemin Sonundaki Yİ-ÜFE

Düzeltme Katsayısı = Düzeltme Yapılacak Bilanço Tarihindeki Yİ-ÜFE / Düzeltmeye Esas Alınan İktisadi Kıymetin Deftere Kaydedildiği Aya Ait Yİ-ÜFE

Düzeltme Tutarı = İktisadi Kıymetin Deftere Kayıt Bedeli * Düzeltme Katsayısı veya Taşıma Katsayısı

Enflasyon Farkı = İktisadi Kıymetin Deftere Kayıt Bedeli – Düzeltme Tutarı

a) 2024 Yılı Haziran Deftere Kaydedilen Verilen Depozito ve Teminatların Enflasyon Düzeltmesi

2024 yılı haziran ayı ÜFE endeksi 3486,25'tir. Düzeltme işlemi şöyledir:

Düzeltme Katsayısı = 3746,52 / 3486,25 = 1,07465

Düzeltme Tutarı = 4.324,06 * 1,07465 = 4.646,85 TL

Enflasyon Farkı = 4.646,85 – 4.324,06 = 322,79 TL

Aradaki enflasyon farkı düzeltme hesabında izlenecektir.

226 Verilen Depozito ve Teminat Hes.	322,79	
226.99 Enflasyon Düzeltme Farkı Hes.		
698 Enflasyon Düzeltme Hes.		
698.226 Enflasyon Düzeltme Hes.		322,79

b) 2024 Yılı Kasım Deftere Kaydedilen Verilen Depozito ve Teminatların Enflasyon Düzeltmesi

2024 yılı kasım ayı ÜFE endeksi 3731,43'tür. Düzeltme işlemi şöyledir:

Düzeltme Katsayısı = 3746,52 / 3731,43 = 1,00405

Düzeltme Tutarı = 10.000,00 * 1,00405 = 10.040,50 TL

Enflasyon Farkı = 10.040,50 – 10.000,00 = 40,50 TL

Aradaki enflasyon farkı düzeltme hesabında izlenecektir.

226 Verilen Depozito ve Teminat Hes.	40,50	
226.99 Enflasyon Düzeltme Farkı Hes.		
698 Enflasyon Düzeltme Hes.		
698.226 Enflasyon Düzeltme Hes.		40,50

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

c) Verilen Depozito ve Teminatlar Hesabının 2023 Yılı Enflasyonla Düzeltilmiş Tutar için 2024 Yılı Enflasyon Düzeltmesi Uygulanması

2023 yılı sonu ÜFE endeksi 2915,02'dir. Düzeltme işlemi şöyledir:

Taşıma Katsayısı = 3746,52 / 2915,02 = 1,28525

Düzeltme Tutarı = 18.711,36 * 1,28525 = 24.048,78 TL

Enflasyon Farkı = 24.048,78 – 18.711,36 = 5.337,42 TL

Aradaki enflasyon farkı düzeltme hesabında izlenecektir.

226 Verilen Depozito ve Teminat Hes.	5.337,42	
226.99 Enflasyon Düzeltme Farkı Hes.		
698 Enflasyon Düzeltme Hes.		5.337,42
698.226 Enflasyon Düzeltme Hes.		

Verilen depozito ve teminatlar hesabının enflasyon muhasebesi düzeltme işlemleri uygulanmayan düzeltilmemiş değerlerine düzeltme katsayısı uygulandıktan sonra hesaplanan düzeltilmiş değerleri ve enflasyon fark tutarları işlem tarihleri ile birlikte Tablo 4'de gösterilmiştir. 35.141,40 TL, 2024 yılı aralık ayında deftere kaydedildiği için enflasyon düzeltmesine tabi tutulmamıştır.

Tablo 4. *Verilen Depozito ve Teminatlar Hesabının Düzeltilmesi Tablosu*

Sıra No	Giriş Tarihi	Düzeltilmemiş Değer	Düzeltme Katsayısı	Düzeltilmiş Değer	Enflasyon Farkı
1	06/2024	4.324,06 TL	1,07465	4.646,85 TL	322,79 TL
2	11/2024	10.000,00 TL	1,00405	10.040,50 TL	40,50 TL
3	12/2023	18.711,36 TL	1,28525	24.048,78 TL	5.337,42 TL
4	12/2024	35.141,40 TL	-	-	-
TOPLAM		68.176,82 TL		38.736,13 TL	5.700,71 TL

Taşıtlar Hesabının Düzeltilmesi

İşletmenin pazarlama, satış ve dağıtımda kullandığı 3 adet ticari aracı bulunmaktadır. 254 Taşıtlar hesabının toplam tutarı 3.094.297,18 TL'dir. Araçlar 31.12.2023 tarihinden önce alınmış olduğundan taşıma katsayısı hesaplanarak enflasyon düzeltme işlemi uygulanacaktır.

2023 yılı sonu ÜFE endeksi 2915,02'dir. Düzeltme işlemi şöyledir:

Taşıma Katsayısı = 3746,52 / 2915,02 = 1,28525

Düzeltme Tutarı = 3.094.297,18 * 1,28525 = 3.976.945,45 TL

Enflasyon Farkı = 3.976.945,45 – 3.094.297,18 = 882.648,27 TL

Aradaki enflasyon farkı düzeltme hesabında izlenecektir.

254 Taşıtlar Hes.	882.648,27	
254.99 Enflasyon Düzeltme Farkı Hes.		
698 Enflasyon Düzeltme Hes.		882.648,27
698.254 Enflasyon Düzeltme Hes.		

Demirbaşlar Hesabının Düzeltilmesi

İşletmenin iş yeri ve depolarında kullanmak üzere almış aldığı bilgisayar, masa, dolap vs. demirbaşları bulunmaktadır. 255 Demirbaşlar hesabının bakiyesi 802.645,24 TL'dir. Bu tutarın 469.391,43 TL'lik kısmı 31.12.2023 tarihinden önce alınıp 2023 yılı sonunda enflasyon düzeltmesine tabi tutulup değerlenen tutardır. 2024 yılı içerisinde alınmış olunan demirbaşlar sırasıyla; şubat ayında 60.486,72 TL, temmuz ayında 125.661,53 TL ve ekim ayında 147.105,56 TL'lik alınıp deftere kaydedilmiştir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Demirbaşlar hesabının deftere kaydedildiği tarihlere göre ayrı ayrı düzeltme hesaplamaları ve yevmiye kayıtları şöyledir:

a) 2024 Yılı Şubat Deftere Kaydedilen Demirbaşların Enflasyon Düzeltmesi

2024 yılı şubat ayı ÜFE endeksi 3149,03'tür. Düzeltme işlemi aşağıdaki gibi yapılacaktır:

Düzeltme Katsayısı = 3746,52 / 3149,03 = 1,18974

Düzeltme Tutarı = 60.486,72 * 1,18974 = 71.963,47 TL

Enflasyon Farkı = 71.963,47 – 60.486,72 = 11.476,75 TL

Aradaki enflasyon farkı düzeltme hesabında izlenecektir.

255 Demirbaşlar Hes.	11.476,75	
255.99 Enflasyon Düzeltme Farkı Hes.		
698 Enflasyon Düzeltme Hes.		
698.255 Enflasyon Düzeltme Hes.		11.476,75

b) 2024 Yılı Temmuz Deftere Kaydedilen Demirbaşların Enflasyon Düzeltmesi

2024 yılı temmuz ayı ÜFE endeksi 3550,88'dir. Düzeltme işlemi aşağıdaki gibi yapılacaktır:

Düzeltme Katsayısı = 3746,52 / 3550,88 = 1,05510

Düzeltme Tutarı = 125.661,53 * 1,05510 = 132.585,48 TL

Enflasyon Farkı = 132.585,48 – 125.661,53 = 6.923,95 TL

Aradaki fark enflasyon düzeltme hesabına kaydedilecektir.

255 Demirbaşlar Hes.	6.923,95	
255.99 Enflasyon Düzeltme Farkı Hes.		
698 Enflasyon Düzeltme Hes.		
698.255 Enflasyon Düzeltme Hes.		6.923,95

c) 2024 Yılı Ekim Deftere Kaydedilen Demirbaşların Enflasyon Düzeltmesi

2024 yılı ekim ayı ÜFE endeksi 3707,10'dur. Düzeltme işlemi aşağıdaki gibi yapılacaktır:

Düzeltme Katsayısı = 3746,52 / 3707,10 = 1,01063

Düzeltme Tutarı = 147.105.56 * 1,01063 = 148.669,29 TL

Enflasyon Farkı = 148.669,29 – 147.105,56 = 1.563,73 TL

Aradaki fark enflasyon düzeltme hesabına kaydedilecektir.

255 Demirbaşlar Hes.	1.563,73	
255.99 Enflasyon Düzeltme Farkı Hes.		
698 Enflasyon Düzeltme Hes.		
698.255 Enflasyon Düzeltme Hes.		1.563,73

d) Demirbaşlar Hesabının 2023 Yılı Enflasyonla Düzeltilmiş Tutar için 2024 Yılı Enflasyon Düzeltmesi

2023 yılı sonu ÜFE endeksi 2915,02'dir. Düzeltme işlemi aşağıdaki gibi yapılacaktır:

Taşıma Katsayısı = 3746,52 / 2915,02 = 1,28525

Düzeltme Tutarı = 469.391,43 * 1,28525 = 603.285,34 TL

Enflasyon Farkı = 603.285,34 – 469.391,43 = 133.893,91 TL

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Aradaki fark enflasyon düzeltme hesabına kaydedilecektir.

255 Demirbaşlar Hes.	133.893,91	
255.99 Enflasyon Düzeltme Farkı Hes.		
698 Enflasyon Düzeltme Hes.		133.893,91
698.255 Enflasyon Düzeltme Hes.		

Demirbaşlar hesabının enflasyon muhasebesi düzeltme işlemleri uygulanmayan düzeltilmemiş değerlerine düzeltme katsayısı uygulandıktan sonra hesaplanan düzeltilmiş değerleri ve enflasyon fark tutarları işlem tarihleri ile birlikte Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5. *Demirbaşlar Hesabının Düzeltilmesi Tablosu*

Sıra No	Giriş Tarihi	Düzeltilmemiş Değer	Düzeltme Katsayısı	Düzeltilmiş Değer	Enflasyon Farkı
1	02/2024	60.486,72 TL	1,18974	71.963,47 TL	11.476,75 TL
2	07/2024	125.661,53 TL	1,05510	132.585,48 TL	6.923,95 TL
3	10/2024	147.105,56 TL	1,01063	148.669,29 TL	1.563,73 TL
4	12/2023	469.391,43 TL	1,28525	603.285,34 TL	133.893,91 TL
TOPLAM		802.645,24 TL		956.503,58 TL	153.858,34 TL

Birikmiş Amortismanlar Hesabının Düzeltilmesi

İşletmenin 2024 yılı sonu itibariyle taşıtları ve demirbaşları için amortisman hesaplamıştır. İşletme genel itibariyle amortismanlarını normal amortisman yöntemine göre hesaplamaktadır. Birikmiş amortismanlar hesabının bakiyesi 1.530.050,80'dir. Bu tutarın 1.095.856,29 TL'lik kısmı taşıtların birikmiş amortismanı, 434.194,51 TL de demirbaşların birikmiş amortisman tutarıdır. Birikmiş amortisman hesabına enflasyon düzeltmesi uygulanırken, ilgili maddi duran varlıkların değerlendiği düzeltme ya da taşıma katsayısı üzerinden hesaplamalar yapılmaktadır.

a) Taşıtlar İçin Ayrılan Birikmiş Amortismanlara Enflasyon Düzeltmesi Uygulanması

İşletmenin taşıtlar için ayırmış olduğu toplam birikmiş amortisman tutarı 1.095.856,29 TL'dir. İşletme taşıtlarını 31.12.2023 tarihinden önce deftere kaydedilmiş ve bu sebeple düzeltme işlemleri uygulanırken taşıma katsayısı uygulanmıştı. Taşıtlar için ayrılan birikmiş amortismanlara enflasyon düzeltmesi yapılırken de bu taşıma katsayısı üzerinden düzeltme yapılacaktır.

Taşıtların taşıma katsayısı 1,28525'tir. Düzeltme işlemi şu şekilde yapılacaktır:

Düzeltme Tutarı = 1.095.856,29 * 1,28525 = 1.408.449,30 TL

Enflasyon Farkı = 1.408.449,30 – 1.095.856,29 = 312.593,01 TL

Aradaki fark enflasyon düzeltme hesabına kaydedilecektir.

698 Enflasyon Düzeltme Hes.	312.593,01	
698.257 Enflasyon Düzeltme Hes.		
257 Birikmiş Amortismanlar Hes.		312.593,01
257.99 Enflasyon Düzeltme Farkı Hes.		

b) Demirbaşlar İçin Ayrılan Birikmiş Amortismanlara Enflasyon Düzeltmesi Uygulanması

İşletmenin demirbaşlar için ayırmış olduğu toplam birikmiş amortisman tutarı 434.194,51 TL'dir. Demirbaşlar için ayrılan birikmiş amortismanlara enflasyon düzeltme işlemleri uygulanırken, demirbaşları değerlerken hangi taşıma ya da düzeltme katsayısı kullanıldıysa, o katsayılar kullanılarak düzeltme işlemleri yapılacaktır.

2024 yılı şubat ayında deftere kaydedilen demirbaşlar için ayrılan birikmiş amortisman tutarı 11.089,24 TL'dir. Bu demirbaşlar için kullanılan düzeltme katsayısı 1,18974'tür.

Düzeltme Tutarı = 11.089,24 * 1,18974 = 13.193,31 TL

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Enflasyon Farkı = 13.193,31 – 11.089,24 = 2.104,07 TL

2024 yılı temmuz ayında deftere kaydedilen demirbaşlar için ayrılan birikmiş amortisman tutarı 12.566,15 TL'dir. Bu demirbaşlar için kullanılan düzeltme katsayısı 1,05510'dur.

Düzeltme Tutarı = 12.566,15 * 1,05510 = 13.258,54 TL

Enflasyon Farkı = 13.258,54 – 12.566,15 = 692,39 TL

2024 yılı ekim ayında deftere kaydedilen demirbaşlar için ayrılan birikmiş amortisman tutarı 7.383,46'dır. Bu demirbaşlar için kullanılan düzeltme katsayısı 1,01063'tür.

Düzeltme Tutarı = 7.383,46 * 1,01063 = 7.461,95 TL

Enflasyon Farkı = 7.461,95 – 7.383,46 = 78,49 TL

2023 yılı sonunda enflasyon düzeltmesine tabi tutulan demirbaşlar için ayrılan birikmiş amortisman tutarı 403.155,66'dır. Bu demirbaşlar için kullanılan taşıma katsayısı 1,28525'tir.

Düzeltme Tutarı = 403.155,66 * 1,28525 = 518.155,81 TL

Enflasyon Farkı = 518.155,81 – 403.155,66 = 115.000,15 TL

Demirbaşlar için ayrılan birikmiş amortismanların toplam enflasyon farkı tutarı 117.875,10 TL'dir. Toplam fark enflasyon düzeltme hesabına kaydedilecektir.

698 Enflasyon Düzeltme Hes.	117.875,10	
698.257 Enflasyon Düzeltme Hes.		
257 Birikmiş Amortismanlar Hes.		
257.99 Enflasyon Düzeltme Farkı Hes.		117.875,10

Böylelikle 257 Birikmiş Amortismanlar hesabının toplam enflasyon farkı (312.593,01 + 117.875,10) 430.468,11 TL olmuştur.

Gelecek Yıllara Ait Giderler Hesabının Düzeltilmesi

İşletmenin gelecek yıllara ait giderleri 2024 yılı eylül ayında 41.349,47 TL deftere kaydedilmiştir. 2024 yılı eylül ayındaki ÜFE endeksi 3659,84'tür. Düzeltme işlemi aşağıdaki gibi yapılacaktır:

Düzeltme Katsayısı = 3746,52 / 3659,84 = 1,02368

Düzeltme Tutarı = 41.349,47 * 1,02368 = 42.328,62 TL

Enflasyon Farkı = 42.328,62 – 41.349,47 = 979,15 TL

Aradaki fark enflasyon düzeltme hesabına kaydedilecektir.

280 Gelecek Yıllara Ait Giderler Hes.	979,15	
280.99 Enflasyon Düzeltme Farkı Hes.		
698 Enflasyon Düzeltme Hes.		
698.280 Enflasyon Düzeltme Hes.		979,15

Sermaye ve Sermaye Düzeltmesi Olumlu Farkları Hesabının Düzeltilmesi

İşletmenin 2024 yılı sonu itibariyle sermayesi 100.000,00 TL'dir. 2024 yılı içerisinde herhangi bir sermaye artırımı yapılmamıştır. Sermaye düzeltmesi olumlu farkları hesabının bakiyesi 927.914,27 TL olup bu tutar, 2023 yılı enflasyon düzeltme işlemlerinden gelmektedir. Bu sebeple sermaye ve sermaye düzeltmesi olumlu farkları hesaplarına düzeltme işlemleri uygulanırken 2023 yılı aralık ayı ÜFE endeksi dikkate alınacaktır. 2023 yılı aralık ayı ÜFE endeksi 2915,02'dir.

a) Sermaye Hesabının Düzeltilmesi

Taşıma Katsayısı = 3746,52 / 2915,02 = 1,28525

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Düzeltme Tutarı = 100.000,00 * 1,28525 = 128.525,00 TL

Enflasyon Farkı = 128.525,00 – 100.000,00 = 28.525,00 TL

b) Sermaye Düzeltmesi Olumlu Farkları Hesabının Düzeltilmesi

Taşıma Katsayısı = 3746,52 / 2915,02 = 1,28525

Düzeltme Tutarı = 927.914,27 * 1,28525 = 1.192.601,82 TL

Enflasyon Farkı = 1.192.601,82 – 927.914,27 = 264.687,55 TL

698 Enflasyon Düzeltme Hes.	293.212,55	
698.502 Enflasyon Düzeltme Hes.		293.212,55
502 Sermaye Düzeltmesi Olumlu Farkları Hes.		
502.99 Enflasyon Düzeltme Farkı Hes.		

Yasal Yedekler Hesabının Düzeltilmesi

İşletmenin yasal yedekler hesabının bakiyesi 19.592,06 TL'dir. Bu tutar 2023 yılı enflasyon düzeltmesiyle elde edilen tutardır. 2023 yılı aralık ayı ÜFE endeksi dikkate alınacak olup, 2023 yılı aralık ayı ÜFE endeksi 2915,02'dir.

Taşıma Katsayısı = 3746,52 / 2915,02 = 1,28525

Düzeltme Tutarı = 19.592,06 * 1,28525 = 25.180,70 TL

Enflasyon Farkı = 25.180,70 – 19.592,06 = 5.588,64 TL

698 Enflasyon Düzeltme Hes.	5.588,64	
698.540 Enflasyon Düzeltme Hes.		5.588,64
540 Yasal Yedekler Hes.		
540.99 Enflasyon Düzeltme Farkı Hes.		

Geçmiş Yıllar Kârları Hesabının Düzeltilmesi

İşletmenin geçmiş yıllar kârları hesabının bakiyesi 316.556,09 TL'dir. Bu tutar 2023 yılı dönem kârının enflasyon düzeltmesinden kaynaklandığı için 2023 yılı aralık ayı ÜFE endeksi dikkate alınacaktır. 2023 yılı aralık ayı ÜFE endeksi 2915,02'dir.

Taşıma Katsayısı = 3746,52 / 2915,02 = 1,28525

Düzeltme Tutarı = 316.556,09 * 1,28525 = 406.853,71 TL

Enflasyon Farkı = 406.853,71 – 316.556,09 = 90.297,62 TL

Geçmiş yıllar kârları hesabı pasif hesap olduğu için aradaki fark enflasyon düzeltme hesabının alacak tarafına kaydedilecektir.

698 Enflasyon Düzeltme Hes.	90.297,62	
698.570 Enflasyon Düzeltme Hes.		90.297,62
570 Geçmiş Yıllar Kârları Hes.		

Düzeltme işlemlerinin ardından 698 Enflasyon Düzeltme Hesabına ait büyük defter (defter-i kebir) görünümü ise şöyledir:

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

BORÇ	698 ENFLASYON DÜZELTME HESABI	ALACAK
698.257 Enflasyon Düzeltme Hes. 430.468,11		698.226 Enflasyon Düzeltme Hes. 5.700,71
698.502 Enflasyon Düzeltme Hes. 293.212,55		698.254 Enflasyon Düzeltme Hes. 882.648,27
698.540 Enflasyon Düzeltme Hes. 5.588,64		698.255 Enflasyon Düzeltme Hes. 153.858,34
698.570 Enflasyon Düzeltme Hes. 90.297,62		698.280 Enflasyon Düzeltme Hes. 979,15
TOPLAM 819.566,92		**TOPLAM** 1.043.186,47
		KALAN 223.619,55

Büyük deftere göre 698 Enflasyon Düzeltme hesabı ters kayıt yapılarak kapatıldığında 223.619,55 TL alacak kalanı vermektedir. 555 Sıra No.lu VUKGT Madde 6(2)'de değinildiği üzere işletmeler 2023 yılından sonraki mali tablolarını (2024 ve sonrası gibi) 213 Sayılı Vergi Usul Kanunu mükerrer 298 inci maddesinin (A) fıkrasında öngörülen şartların varlığına bağlı olarak enflasyon düzeltme işlemlerini geçekleştirmektedir. İlgili maddenin (A) fıkrasının 2-m) kısmında "Enflasyon düzeltme hesabı; parasal olmayan kıymetlerin düzeltilmesi sonucu oluşan farkların kaydedildiği hesabı (Bu hesap enflasyon fark hesapları ile karşılıklı olarak çalışır. Parasal olmayan aktif kıymetlerin enflasyon düzeltmesine tâbi tutulması sonucu oluşan farklar bu hesabın alacağına, parasal olmayan pasif kıymetlerin enflasyon düzeltmesine tâbi tutulması sonucu oluşan farklar ise borcuna kaydedilir. Enflasyon düzeltme hesabının bakiyesi gelir tablosuna aktarılmak suretiyle kapatılır.)" ibaresi yer almaktadır. Buna göre Z hizmet işletmesinin 2024 yılı dönem sonu bilançosuna ilişkin enflasyon düzeltme işlemleri yapıldığı için 698 Enflasyon Düzeltme hesabı ters kayıt yapılarak kapatılır ve 223.619,55 TL alacak kalanı verir. Kapatılma kaydında söz konusu hesap alacak kalanı verdiği için bu tutar kâr olarak 648 Enflasyon Düzeltme Kârları hesabına kaydedilip gelir tablosuna aktarılır (Eğer hesap borç kalanı verseydi bu tutar zarar olarak 658 Enflasyon Düzeltme Zararları hesabına kaydedilirdi). 698 Enflasyon Düzeltme hesabının kapatılmasına ilişkin günlük defter kaydı ve enflasyon düzeltmesi işlemlerinden sonra Z işletmesinin bilançosu şöyledir:

698.226 Enflasyon Düzeltme Hes.	5.700,71	
698.254 Enflasyon Düzeltme Hes.	882.648,27	
698.255 Enflasyon Düzeltme Hes.	153.858,34	
698.280 Enflasyon Düzeltme Hes.	979,15	
698.257 Enflasyon Düzeltme Hes.		430.468,11
698.502 Enflasyon Düzeltme Hes.		293.212,55
698.540 Enflasyon Düzeltme Hes.		5.588,64
698.570 Enflasyon Düzeltme Hes.		90.297,62
648.999 Enflasyon Düzeltme Kârları Hes.		223.619,55

Tablo 7. *Z İşletmesinin 2024 Yılı Enflasyon Düzeltmesi Sonrası Bilançosu*

Z İŞLETMESİ BİLANÇO (01.01.2024-31.12.2024)		
AKTİF (VARLIKLAR)		
I-DÖNEN VARLIKLAR		**4.879.202,51**
A-Hazır Değerler		**104.401,58**
1-Kasa	10.742,40	
3-Bankalar	93.659,18	

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 7. *Devamı*

Z İŞLETMESİ BİLANÇO (01.01.2024-31.12.2024)		
AKTİF (VARLIKLAR)		
I-DÖNEN VARLIKLAR		**4.879.202,51**
B-Menkul Kıymetler		**1.348.197,26**
4-Diğer Menkul Kıymetler	1.348.197,26	
C-Ticari Alacaklar		**2.378.160,00**
1-Alıcılar	2.378.160,00	
D-Diğer Alacaklar		**683.144,15**
1-Ortaklardan Alacaklar	679.556,14	
5-Diğer Çeşitli Alacaklar	3.588,01	
E-Stoklar		**209.692,71**
7-Verilen Sipariş Avansları	209.692,71	
G-Gelecek Aylara Ait Gid.ve Gel. Tahakkukları		**144.196,26**
2-Gelir Tahakkukları	144.196,26	
H-Diğer Dönen Varlıklar		**11.410,55**
6-Personel Avansları	11.410,55	
II-DURAN VARLIKLAR		**3.089.136,27**
A-Ticari Alacaklar		**73.877,53**
5-Verilen Depozito ve Teminatlar*	73.877,53	
D-Maddi Duran Varlıklar		**2.972.930,12**
5-Taşıtlar*	3.976.945,45	
6-Demirbaşlar*	956.503,58	
8-Birikmiş Amortismanlar (-)*	-1.960.518,91	
G-Gelecek Yıllara Ait Giderler ve Gel. Tahak.		**42.328,62**
1-Gelecek Yıllara Ait Giderler*	42.328,62	
AKTİF (VARLIKLAR) TOPLAMI		**7.968.338,78**
PASİF (KAYNAKLAR)		
I-KISA VADELİ YABANCI KAYNAKLAR		**2.661.635,01**
A-Mali Borçlar		**184.156,96**
1-Banka Kredileri	139.310,00	
9-Diğer Mali Borçlar	44.846,96	
B-Ticari Borçlar		**179.149,39**
1-Satıcılar	178.741,64	
5-Diğer Ticari Borçlar	407,75	
C-Diğer Borçlar		**109.727,36**
4-Personele Borçlar	109.727,36	
D-Alınan Avanslar		**121.140,70**
1-Alınan Sipariş Avansları	121.140,70	
F-Ödenecek Vergi ve Diğer Yükümlülükler		**1.870.145,89**
1-Ödenecek Vergi ve Fonlar	1.825.922,49	
2-Ödenecek Sosyal Güvenlik Kesintileri	44.223,40	
G-Borç ve Gider Karşılıkları		**197.314,71**
1-Dön. Kârı Vergi ve Diğ. Yasal Yük. Karş.	1.028.179,79	
2-Dön. Kârının Peşin Öd.Ver.ve Diğ.Yük.(-)	-830.865,08	
II-UZUN VADELİ YABANCI KAYNAKLAR		**759.863,82**
A-Mali Borçlar		**759.863,82**
1-Banka Kredileri	759.863,82	
III-ÖZ KAYNAKLAR		**4.546.839,96**
A-Ödenmiş Sermaye		**1.321.126,82**
1-Sermaye*	100.000,00	
3-Sermaye Düzeltmesi Olumlu Farkları*	1.221.126,82	
C-Kâr Yedekleri		**25.180,70**
1-Yasal Yedekler*	25.180,70	
D-Geçmiş Yıl Kârları		**406.853,71**
1-Geçmiş Yıl Kârları*	406.853,71	
F-Dönem Net Kârı (Zararı)		**2.793.678,73**
1-Dönem Net Kârı	2.793.678,73	
PASİF (KAYNAKLAR) TOPLAMI		**7.968.338,78**

Enflasyon düzeltme işlemi yapılan parasal olmayan bilanço hesapları

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Enflasyon düzeltme işlemleri sonrası hesap kalemlerindeki değişimleri inceleyecek olursak; 226 Verilen Depozito ve Teminatlar hesabı düzeltme öncesi 68.176,82 TL iken düzeltme sonrası 73.877,53 TL'ye yükselmiştir. Düzeltme işlemi uygulanmasıyla birlikte 5.700,71 TL artış meydana gelmiştir. 254 Taşıtlar hesabı düzeltme öncesi 3.094.297,18 TL iken düzeltme sonrası 3.976.945,45 TL'ye yükselmiştir. Düzeltme işlemiyle birlikte 882.648,27 TL artış meydana gelmiştir. 255 Demirbaşlar hesabı düzeltme öncesi 802.645,24 TL iken düzeltme sonrası 956.503,58 TL'ye yükselmiştir. Düzeltme işlemiyle birlikte 153.858,34 TL artış meydana gelmiştir. Aktifi düzenleyici bir hesap olan 257 Birikmiş Amortismanlar hesabı düzeltme öncesi 1.530.050,80 TL iken düzeltme sonrası 1.960.518,91 TL olmuştur. Enflasyon düzeltmesi sonucu 430.468,11 TL düzeltme farkı oluşmuş olup, bu tutar maddi duran varlıkların net değerini azaltıcı etki yaratmıştır. 280 Gelecek Yıllara Ait Giderler hesabı düzeltme öncesi 41.349,47 TL iken düzeltme sonrası 42.328,62 TL'ye yükselmiştir. Düzeltme işlemiyle birlikte 979,15 TL artış meydana gelmiştir. 500 Sermaye hesabı düzeltme öncesi herhangi bir sermaye artırımı yapılmadığı için 100.000 TL'dir ve bu tutar üzerinden düzeltme sonrası 28.525 TL fark hesaplanmıştır. 502 Sermaye Düzeltmesi Olumlu Farkları hesabı ise düzeltme öncesi 927.914,27 TL iken düzeltme sonrası 264.687,55 TL farkla birlikte 1.192.601,82 TL olmuştur ve bu tutar üstüne 500 Sermaye hesabı için hesaplanan 28.525,00 TL eklendiğinde toplam tutar 1.221.126,82 TL olarak gerçekleşmiştir. 540 Yasal Yedekler hesabı düzeltme öncesi 19.592,06 TL iken enflasyon düzeltmesiyle birlikte 5.588,64 TL artış göstererek 25.180,70 TL olmuştur. 570 Geçmiş Yıllar Kârları hesabı düzeltme öncesi 316.556,09 TL iken düzeltme işlemleri sonrası 90.297,62 TL enflasyon farkı ile 406.853,71 TL'ye yükselmiştir.

İşletmenin dönen varlıklarında, parasal hesap kalemlerinde enflasyon düzeltme işlemi uygulanmadığından dolayı bir değişiklik meydana gelmemiştir. Duran varlıklarda ise toplamda 612.718,36 TL'lik artışla birlikte yüzde 25 oranında bir büyüme meydana gelmiştir. Pasif tarafında yer alan kısa vadeli yabancı kaynaklarında enflasyon farkı gelir tablosuna yansıtıldığı için, dönem kârı ve vergi kalemlerinde 55.904,89 TL'lik artışla birlikte yüzde 2 oranında bir büyüme meydana gelmiştir. Uzun vadeli yabancı kaynaklarında, parasal hesap kalemlerinde düzeltme işlemi uygulanmadığı için bir değişiklik meydana gelmemiştir. Z hizmet işletmesinin öz kaynaklarında 556.813,48 TL'lik artışla birlikte yüzde 14 büyüme meydana gelmiştir. Bilançonun aktif ve pasif toplamında 612.718,36 TL'lik artışla birlikte yüzde 8 oranında büyüme meydana gelmiştir.

Gelir tablosu açısından durum ele alınacak olursa İşletmenin 2024 yılında enflasyon düzeltmesi öncesi dönem net kârı 2.625.964,06 TL'dir. Enflasyon düzeltmesi işlemlerinin yapılmasıyla işletmenin dönem net kârında 167.714,67 TL'lik artışla birlikte yüzde 6,39 oranında bir artış meydana gelmiş ve 2.793.678,73 TL olmuştur.

Z hizmet işletmesinin enflasyon düzeltme işletmelerinden önceki ve sonraki finansal görünümü temel mali analiz oranları çerçevesinde incelenmiştir. İşletmenin enflasyon düzeltmesi işlemleri sonrasında değişen kalemlerini ilgilendiren mali oranlar dikkate alınarak yapılan karşılaştırma Tablo 8'de gösterilmiştir.

Tablo 8. *Finansal Durum Karşılaştırması*

Finansal Oran	Enflasyon Düzeltmesi Öncesi	Enflasyon Düzeltmesi Sonrası
Finansal Kaldıraç Oranı: Toplam Borç / Toplam Varlıklar.	0,457554054	0,429386717
Öz Kaynak Oranı: Toplam Öz Kaynaklar / Toplam Varlıklar.	0,542445946	0,570613284
Finansman Oranı: Öz Kaynaklar / Toplam Borç	1,185534129	1,328902971
Aktif Kârlılık Oranı: Net Kâr / Toplam Varlıklar	0,357001029	0,350597384
Özkaynak Kârlılık Oranı: Net Kâr / Toplam Öz Kaynaklar	0,658131988	0,61442205

Z hizmet işletmesinin parasal hesap kalemlerinde enflasyon düzeltme işlemi uygulanmadığı için dönen varlıklarında dolayısı ile cari oran, asit-test oranı ve nakit oranı gibi likidite oranlarında değişiklik meydana gelmemiştir. Mali yapı oranlarında ise işletme varlıklarının ne kadarının borçla finanse edildiğini gösteren finansal kaldıraç oranı enflasyon düzeltmesinden önce yaklaşık yüzde 45,7 iken enflasyon düzeltme işlemleri sonrasında yaklaşık yüzde 42,9 olmuştur. Genel anlamda yüzde 50'nin altında olması istenen

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

finansal kaldıraç oranı enflasyon düzeltme işlemleri sonrasında düşüş yaşamıştır. Diğer bir mali yapı oranı olan öz kaynak oranı, işletme varlıklarının ne kadarının ortaklar tarafından karşılandığını gösterir. Bu oran enflasyon düzeltmesinden önce yaklaşık yüzde 54,2 iken enflasyon düzeltme işlemleri sonrasında yaklaşık yüzde 57 olarak artmıştır. Son mali yapı oranı olan finansman oranı işletmelerin mali bağımsızlığını yansıtır. Bu oranın en az 1:1 olması istenir ve yüksek olması; işletmeyi, alacaklı pozisyonda olan üçüncü kişilerin baskısından kurtarır. Oranın 1'den küçük olması ise, işletmeye borç verenlerin, işletme sahip ve ortaklarına nazaran daha fazla işletmeye yatırım yaptıklarını işaret eder. Bu durum işletmeden alacaklı olanların güvencesini azaltmanın yanı sıra ayrıca ekonomik durgunluğun yaşandığı dönemlerde borçlardan kaynaklanan faiz yükü, işletmenin mali yapısını bozarak borçlarını ödeyememe noktasına getirebilir (Akdoğan ve Tenker, 1997: 654-655). Z hizmet işletmesinde finansman oranı enflasyon düzeltmesinden önce yaklaşık 1,18 iken enflasyon düzeltme işlemleri sonrasında yaklaşık 1,32'ye yükselmiş ve istenen seviyelerde kalmıştır. Kârlılık oranlarındaki değişimler incelenecek olursa aktif kârlılık oranında büyük bir değişim yaşanmamıştır. İşletmenin varlıklarının ne kadar etkin kullanıldığını gösteren ve yüksek olması arzu edilen aktif kârlılık oranı enflasyon düzeltmesinden önce yaklaşık yüzde 35,7 iken enflasyon düzeltme işlemleri sonrasında yaklaşık yüzde 35 olmuştur. Diğer bir kârlılık oranı olan öz kaynak kârlılık oranı, öz kaynakların kazanma gücü olarak belirtilir ve yüksek olması istenir. İşletmenin 1 TL'lik öz kaynağının ilgili dönemde oran olarak sağladığı getiri önemli bir göstergedir (Ercan ve Ban, 2009: 47). Z hizmet işletmesinde öz kaynak kârlılık oranı enflasyon düzeltmesinden önce yaklaşık yüzde 65,8 iken enflasyon düzeltme işlemleri sonrasında yaklaşık yüzde 61,4 olarak düşmüştür.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Enflasyon, günümüzde birçok ülkenin ekonomik sorunlarının başında gelmektedir. Ülkemizde son dönemde yüksek enflasyonun yaşanması ekonomiyi ve dolayısı ile işletmeleri de olumsuz yönde etkilemekte ve olağandışı bir durum meydana gelmektedir. Enflasyonun en önemli etkisi işletmelerin muhasebesi ve muhasebenin üretmiş olduğu finansal tablolarında görülebilmektedir. Muhasebe, ilgili kişilere işletme hakkında doğru ve güvenilir bilgi aktarımını amaçlamaktadır. Fiyatlarda devamlı artışın meydana gelmesiyle oluşan enflasyon, muhasebenin temel kavramlarının zedelenmesine sebep olurken, muhasebenin üretmiş olduğu finansal tablolara olan güvenirliliği de olumsuz etkilemektedir. Fiyatlardaki sürekli artış sebebiyle işletmelerin finansal tablolarındaki veriler gerçeği yansıtamaz hale gelmektedir.

Enflasyonun finansal tablolar üzerindeki etkilerini en aza indirgeyebilmek için birçok önlem alınmış ve son olarak işletmelerin finansal tabloları üzerinde enflasyon muhasebesi uygulanmasına, konuya ilişkin düzenlemeler yapan yetkili kurumlar tarafından karar verilmiştir. Enflasyon muhasebesi uygulamaları ile tarihi maliyet esasına yönelik hazırlanmış finansal tablolardaki enflasyonun etkisi en aza indirgenmeye çalışılarak, finansal tabloların doğru ve gerçeği yansıtır şekilde sunulması amaçlanmaktadır. Enflasyon muhasebesi işlemleri, enflasyonun yüksek olduğu dönemlerde işletmelerin gerçek kâr ya da zararının tespit edilebilmesini amaçlamaktadır. Bu sebeple işletmenin tarihi maliyetle kaydedilen ve parasal olmayan hesap kalemlerinde yapılan düzeltme işlemlerini kapsamaktadır.

Ülkemizde 2004 yılında bir defaya mahsus olmak üzere uygulanmış olan enflasyon muhasebesinin, 2023 yılında 555 Sıra No.lu VUKGT ile birlikte tekrar uygulanmasına karar verilmiştir. Bu tebliğ ile işletmelerin finansal tablolarından sadece bilançoda enflasyon düzeltmesi işlemleri uygulanmasına hükmedilmiştir. Bu çalışmada fiyatlar genel düzeyi muhasebesi yöntemi kullanılarak Z hizmet işletmesinin bilançosundaki parasal olmayan hesap kalemlerine düzeltme işlemleri uygulanmıştır. Gerçek veriler üzerinden bir hizmet işletmesi kapsamında düzeltmelerin gerçekleştirilmesi ile çalışma, işletmeye özgü sonuçlar çerçevesinde enflasyon muhasebesi uygulamaları anlamında farklı bir perspektif sunarak literatüre katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Enflasyon muhasebesi düzeltme işlemleri yapılırken parasal olmayan kıymetlerin deftere kaydedildiği tarih dikkate alınmıştır. İşletmenin 2024 yılına ait bilançosunda enflasyon düzeltme işlemleri yapılmıştır. 2024 yılı aralık ayının ÜFE endeksi ile bilançodaki parasal olmayan kıymetlerin deftere kaydedildiği tarihteki ÜFE endeksi birbirine oranlanarak düzeltme katsayısı elde edilmiştir. Sonrasında elde edilen düzeltme katsayısı ile parasal olmayan kıymetin bilançodaki tutarı çarpılarak düzeltme tutarı bulunmuş ve aradaki fark 698 Enflasyon Düzeltme hesabına kaydedilmiştir. 698 Enflasyon Düzeltme hesabı 223.619,55 TL alacak kalanı verdiği için söz konusu tutar 648 Enflasyon Düzeltmesi Kârları hesabına aktarılarak gelir tablosuna yansıtılmıştır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Çalışmamızda enflasyon düzeltme işlemleri öncesi ve sonrasındaki bilançolar incelendiğinde, düzeltme yapılan parasal olmayan kalemlerde enflasyon farkı ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. Bu artış, parasal olmayan kıymetlerin kaydedildiği tarihteki paranın satın alma gücüyle düzeltme yapılan tarihteki paranın satın alma gücünün arasındaki farktan kaynaklanmaktadır. Enflasyon düzeltmesi işlemlerinin ardından; 226 Verilen Depozito ve Teminatlar hesabı için yüzde 8,3 oranında bir artışla 5.700,71 TL; 254 Taşıtlar hesabı için yüzde 28,5 oranında bir artışla 882.648,27 TL; 255 Demirbaşlar hesabı için yüzde 19,1 oranında bir artışla 153.858,34 TL ve 280 Gelecek Yıllara Ait Giderler hesabı için yüzde 2,3 oranında bir artışla 979,15 TL tutarlarında enflasyon farkı hesaplanmıştır. Aktif düzenleyici hesaplardan olan 257 Birikmiş Amortismanlar hesabı ise enflasyon düzeltme işlemleri ile yüzde 28,1 oranında bir değişime uğramış ve 430.468,11 TL enflasyon düzeltme farkı tespit edilmiştir. Söz konusu tutar maddi duran varlıkların net değerini azaltıcı etkiye sahiptir. Enflasyon düzeltme işlemleri sonucu duran varlık kalemlerinde yaşanan bu değişimler işletmenin finansal durumunu gösteren mali oranları da etkilemiş finansal kaldıraç oranı yüzde 45,7'den yüzde 42,9'a düşmüştür. Hâlihazırda yüzde 50'nin altında olması istenen bu oranın enflasyon düzeltme işlemleri sonrasında düşmesinin işletme açısından olumlu bir durum olduğu ifade edilebilir.

2023 yılında yapılan enflasyon düzeltme işlemleri sonrasında 502 Sermaye Düzeltmesi Olumlu Farkları hesabının bakiyesi 927.914,27 TL hesaplanmıştır. 2024 yılında ise sermaye artırımı yapılmadığı için tutarı 100.000 TL olan 500 Sermaye ve 502 Sermaye Düzeltmesi Olumlu Farkları hesaplarına yapılan enflasyon düzeltme işlemlerinden sonra 502 no.lu hesap için yüzde 31,5 oranında bir artışla 293.212,55 TL enflasyon farkı hesaplanmıştır. Enflasyon düzeltmesi uygulanan diğer öz kaynak kalemlerinden 540 Yasal Yedekler hesabı için yüzde 28,5 oranında bir artışla 5.588,64 TL; 570 Geçmiş Yıllar Kârları için yüzde 28,5 oranında bir artışla 90.297,62 TL tutarlarında enflasyon farkı tespit edilmiştir. Enflasyon düzeltme işlemleri sonucu öz kaynak kalemlerinde yaşanan bu değişimler işletmenin finansal durumunu gösteren mali oranları da etkileyerek Öz kaynak oranını 54,2'den yüzde 57 oranına yükseltmiştir. Buna göre işletme varlıklarının ortaklar tarafında karşılanma durumunun en doğru gösterimi sağlanmıştır. Finansman oranı ise yaklaşık 1,18 iken enflasyon düzeltme işlemleri sonrasında yaklaşık 1,32'ye yükselmiştir. Buna göre işletmenin alacaklıları karşısında daha güvenilir bir pozisyona kavuştuğu ifade edilebilir.

Bilançodaki parasal olmayan kalemlerin düzeltilmesi çerçevesinde literatürdeki ulusal çalışmalar ile bir karşılaştırma yapılacak olursa Gül (2022) çalışmasında bir ticaret işletmesi kapsamında VUK çerçevesinde düzeltme işlemlerini 2021 yılı için gerçekleştirerek Z hizmet işletmesine benzer şekilde Taşıtlar, Demirbaşlar, Amortismanlar, Gelecek Yıllara Ait Giderler, Sermaye ve Yasal Yedekler kalemlerinde sırası ile 192.708 TL, 37.600 TL, 55.500 TL, 7.311 TL, 590.500 TL ve 15.040 TL enflasyon farkı hesaplanmıştır. Çalışmanın hizmet işletmesinden farklı olarak ticaret işletmesinde 2021 yılı verileri üzerinden yapılması başta ticari mallar olmak üzere farklı bilanço kalemlerinde de düzeltmelerin yapılmasına ve benzer kalemlerde düzeltilen tutarların dahi farklı hesaplanmasına neden olmuştur. Aynı durumun Akçay (2024) tarafından 2023 verileri üzerinden yapılan çalışmada Taşıtlar, Demirbaşlar, Amortismanlar, Sermaye, Yasal yedekler kalemleri kapsamında, Keskin (2024) tarafından 2023 verileri üzerinden yapılan çalışmada Taşıtlar, Demirbaşlar, Amortismanlar, Sermaye, Yasal Yedekler ve Geçmiş Yıllar Kârlar kalemleri kapsamında, Hiçyorulmaz ve Akdoğan (2023) ile Reyhan (2025) tarafından 2023 verileri üzerinden yapılan çalışmalarda Demirbaşlar, Amortismanlar ve Sermaye kalemleri kapsamında geçerli olduğu belirtilebilir. Çalışmaların VUK çerçevesinde yapılması ile birkaç hesap kalemi dışında Z hizmet işletmesindeki benzer kalemler kapsamında olduğu ancak farklı dönemlerde ve işletme tipinde enflasyon düzeltmesi işlemlerinin yapılmasından ötürü tutarların da farklı hesaplandığı ifade edilebilir. Bu çalışmada hizmet işletmesi kapsamında 2024 yılındaki veriler üzerinden ve 226 Verilen Depozito ve Teminatlar hesabında da enflasyon düzeltme işlemlerinin yapılması, bahsedilen çalışmalardan farklı olan tarafları oluşturmaktadır.

Peker (2023) çalışmasında bir üretim işletmesi kapsamında TMS çerçevesinde düzeltme işlemlerini 2022 yılı için gerçekleştirerek Z hizmet işletmesine benzer şekilde maddi duran varlıklar ve öz kaynaklar kalemlerinde sırası ile 635.463,40 TL ve 6.220.480,62 TL tutarlarında enflasyon farkı hesaplamıştır. Çalışmanın hizmet işletmesinden farklı olarak üretim işletmesinde TMS çerçevesinde yapılması farklı bilanço kalemlerinde de düzeltmelerin yapılmasına ve benzer kalemlerde düzeltilen tutarların dahi farklı hesaplanmasına neden olmuştur. Saraç (2024) çalışmasında bir ticaret işletmesi kapsamında TMS çerçevesinde düzeltme işlemlerini 2023 yılı için gerçekleştirerek Demirbaşlar, Amortismanlar, Sermaye ve Yasal Yedekler kalemlerinde sırası ile 189.825,60 TL, 206.822,64 TL, 721.479 TL ve 24.103,40 TL

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

enflasyon farkı hesaplanmıştır. Çalışmanın hizmet işletmesinden farklı olarak ticaret işletmesinde TMS çerçevesinde yapılması başta ticari mallar olmak üzere farklı bilanço kalemlerinde de düzeltmelerin yapılmasına ve benzer kalemlerde düzeltilen tutarların dahi farklı hesaplanmasına neden olmuştur. Yılmaz ve Çiftci (2025) çalışmalarında bir ticaret işletmesi kapsamında TMS çerçevesinde düzeltme işlemlerini 2022 ve 2023 yılları için gerçekleştirerek Demirbaşlar, Amortismanlar ve Sermaye kalemlerinde 2023 yılı için sırası ile 274.167 TL, 149.240 TL ve 584.492 TL enflasyon farkı hesaplanmıştır. Çalışmanın hizmet işletmesinden farklı olarak ticaret işletmesinde TMS çerçevesinde yapılması başta ticari mallar olmak üzere farklı bilanço kalemlerinde de düzeltmelerin yapılmasına ve benzer kalemlerde düzeltilen tutarların dahi farklı çıkmasına neden olmuştur. Çalışmamızın hizmet işletmesi kapsamında 2024 yılındaki veriler üzerinden olması ve enflasyon düzeltme işlemlerinin VUK çerçevesinde yapılması bahsedilen çalışmalardan farklı yönünü oluşturmaktadır.

Z hizmet işletmesinin 2024 yılı için enflasyon düzeltme öncesi ve sonrası kâr/zarar durumuna baktığımızda; düzeltme öncesi işletmenin dönem net kârı 2.625.964,06 TL iken düzeltme işlemleri sonrası dönem net kârı yüzde 6,39 oranında artarak 2.793.678,73 TL olmuştur. Enflasyon düzeltme işlemleri sonucu dönem net kârında yaşanan bu değişime rağmen aktif kârlılık oranı enflasyon düzeltmesinden önce yaklaşık yüzde 35,7 iken enflasyon düzeltme işlemleri sonrasında yaklaşık yüzde 35 olmuştur. Enflasyon düzeltme işlemlerinden sonra net kârın yüzde 6,39 artmasına rağmen aktif kârlılık oranının yüzde 0,7 düştüğü görülmektedir. Bu durum enflasyon düzeltme işlemleri sonrasında her ne kadar dönem net kâr tutarında artış yaşanmasına rağmen varlıkların etkin kullanılması anlamında az oranda olsa bile bir düşüş yaşandığını göstermektedir. Öz kaynak kârlılık oranı ise enflasyon düzeltme işlemlerinden sonra yaklaşık yüzde 65,8'den yaklaşık yüzde 61,4'e düşmüştür. Öz kaynakların kazanma gücünü gösteren bu orandaki düşüşün tıpkı aktif kârlılık oranının düşüşü gibi Z hizmet işletmesi açısından olumsuz bir durum olduğu belirtilebilir. Ayrıca enflasyon muhasebesi düzeltme işlemleri sonrası dönem net kârının artması, işletmenin dönem sonunda ödeyeceği vergi tutarının da artmasına neden olabilir. Bu sonucun literatürdeki Peker (2023) ve Akçay (2024) çalışmalarında yer alan örnek uygulamalarda saptanan gerçek olmayan kâr ve bunun neticesinde olması gerekenden fazla vergi ödemeleri ile karşı karşıya kalınması durumu ile örtüştüğü ifade edilebilir. Bununla birlikte Güneş ve Uysal (2024) çalışmalarında belirttiği enflasyon muhasebesi düzeltme işlemlerinde esas alınan VUK uygulamalarının vergi matrahının doğruluğunun hesaplanmasına odaklı olması durumunun 555 Sıra No.lu VUKGT ile de kendini gösterdiği ve çalışmamızda da buna paralel bir sonuca ulaşıldığı ifade edilebilir. Bu durumun ülkemizdeki muhasebe uygulamalarının muhasebe standartlarının uygulanmasına kıyasla VUK çerçevesinde vergi odaklı olmasından da kaynaklandığı söylenebilir. Diğer bir taraftan enflasyon muhasebesi uygulamasını VUK çerçevesinde hesaplayan ulusal çalışmalarda enflasyon düzeltme işlemleri 2023 ve öncesi yıllardaki veriler üzerinden gerçekleştirildiği için 555 Sıra No.lu VUKGT Madde 6(2)'de değinildiği üzere işletmeler 2023 ve öncesi yıllara ait mali tablolarını 213 sayılı Kanunun geçici 33 üncü maddesi gereğince düzeltmişlerdir. Bu doğrultuda 698 Enflasyon Düzeltme hesabı alacak kalanı verirse söz konusu tutar kâr olduğu için 570 Geçmiş Yıllar Kârları hesabına; borç kalanı verirse söz konusu tutar zarar olduğu için 580 Geçmiş Yıllar Zararları hesabına kaydedilir. Çalışmamızda ise literatürdeki çalışmalardan farklı olarak enflasyon düzeltme işlemleri 2024 yılı verileri üzerinden gerçekleştirilerek hesaplanan 698 Enflasyon Düzeltme hesabı alacak kalanı verdiği için söz konusu tutar bir kârdır. Kâr tutarı 555 Sıra No.lu VUKGT Madde 6(2)'de belirtildiği üzere 213 Sayılı Vergi Usul Kanunu mükerrer 298 inci maddesi (A) fıkrasının 2-m) kısmına istinaden 648 Enflasyon Düzeltme Kârları hesabına kaydedilip gelir tablosuna aktarılır. Bu hususun da çalışmanın literatürdeki çalışmalardan bir diğer farklı tarafı olduğu ifade edilebilir.

Enflasyon muhasebe uygulamaları ile ilgili uluslararası literatürle bir kıyaslama yapılacak olursa bu çalışmaların çoğunlukla "IAS 29 Yüksek Enflasyonlu Ekonomilerde Finansal Raporlama" çerçevesinde enflasyon düzeltme işlemlerine değindiği söylenebilir. IAS çerçevesinde yapılan düzeltmelerin Chamisa (2007) çalışmasındaki Zimbabve ve Matta vd. (2025) çalışmasındaki Lübnan gibi ülkelerde benimsenme ve uygulama anlamında olumsuz karşılandığı, yerel otoriteler tarafından alınan tedbirlerin daha ön planda olduğu ifade edilebilir. Çalışmamızda Z hizmet işletmesinin enflasyon düzeltmesi işlemlerinin VUK çerçevesinde yapılmasının yerel otoriteler tarafından belirlenen hükümlerin kullanılması anlamında Zimbabve ve Lübnan gibi ülkelerdeki uygulamalar ile benzeştiği belirtilebilir. Bu ülkelerin arasına Salem (2025) tarafından yapılan çalışmada değinilen ve daha çok devlet tarafından çıkarılan yasalarla yüksek enflasyona dair önlem almaya çalışan Arjantin ve Mısır da dâhil edilebilir. Olugbenga vd. (2025)

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

çalışmasındaki Nijerya, Alsafadi (2023) çalışmasındaki Suriye ve Grecco (2023) çalışmasındaki Brezilya gibi ülkelerde IAS 29 standartlarına göre yapılan enflasyon düzeltme işlemlerinin öncelikli olduğu ve yerel otoriteler tarafından alınan önlemler kapsamında mikro ölçekte Z hizmet işletmesindeki makro ölçekte Türkiye'deki enflasyon muhasebe uygulamaları ile örtüşmediği ifade edilebilir. Yine de belirtmek gerekir ki IAS 29'un ölçüm zayıflıkları, uygulama maliyetleri ve kullanıcı beklentileriyle uyumsuzlukları, standardın geliştirilmesi tartışmalarını canlı tutmaktadır. Umut (2024) tarafından yapılan çalışmada değinildiği üzere Türkiye'de TMS çerçevesinde gerekliliklerinin uyumlu olmasına rağmen, enflasyon düzeltme uygulamaları açısından tam olarak örtüşmeyen yönler bulunmaktadır. Bu doğrultuda Türkiye'deki muhasebe sisteminin de daha çok vergi hesaplamalarını merkeze almasından ötürü VUK çerçevesindeki düzenlemeler dikkate alınarak enflasyon düzeltme işlemleri yapılmaktadır.

Yapılan bu çalışmada, ülkemizde 2023 yılından itibaren tekrar uygulanmasına karar verilen enflasyon muhasebesi düzeltme işlemleri ile bir hizmet işletmesinin enflasyon düzeltmesi öncesi ve sonrası finansal tablolarındaki değişim karşılaştırılarak incelenmiştir. Çalışmamızda incelenen Z hizmet işletmesinde uygulanan enflasyon muhasebesi düzeltmelerine göre dönem net kâr tutarında artış olduğu hesaplanmıştır. İşletmeye özgü hesaplanan bu tip sonuçların genel anlamda değerlendirilebilmesi için farklı çeşitlerdeki işletmeler kapsamında da enflasyon muhasebesi düzeltme işlemlerinin yapıldığı çalışmalara ihtiyaç vardır. Çünkü net kâr tutarındaki değişikliklerin fazlalığı vergi odaklı olan muhasebe uygulamalarından elde edilen verilerle hazırlanan finansal tabloların doğruluğunu, şeffaflığını ve güvenilirliğini azaltabilmektedir. Bu nedenden ötürü uygulayıcılar, ülkemizde yüksek enflasyonun yaşandığı zamanlarda bunun olumsuz etkisini ortadan kaldıracak olan enflasyon muhasebesi düzeltme işlemlerinin ticaret, üretim ve hizmet işletmeleri kapsamında gerçekleştirilmesine yönelik VUK ve TMS çerçevesinde tekil veya karşılaştırmalı çalışmalar yapabilir. Politika yapıcılar ise çalışmada incelenen hizmet işletmesinden hareketle hizmet sektörüne özel amortisman düzeltmelerini özel maliyetler, kira sözleşmeleri, teknolojik yatırımlar gibi konular kapsamında gerçekleştirerek enflasyon muhasebe uygulamalarının etkisinin daha net şekilde ortaya koyulmasına katkı sağlayabilir.

Etik Beyan

"Vergi Usul Kanunu Kapsamında Enflasyon Muhasebesi Uygulaması: Bir Hizmet İşletmesi Örneği" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma da etik kurul kararı zorunluluğu bulunmamaktadır.

Ethical Declaration

During the writing process of the study "*Inflation Accounting Application Within the Scope of the Tax Procedure Law: A Service Business Example*" scientific rules, ethical and citation rules were followed. No falsification was made on the collected data and this study was not sent to any other academic publication medium for evaluation. Ethics Committee Permission is not required.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı

Yazarların çalışmadaki katkı oranları eşittir.

Statement of Contribution Rate of Researchers

The contribution rates of the authors in the study are equal.

Çatışma Beyanı

Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Declaration of Conflict

There is no potential conflict of interest in the study.

Finansman

Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Funding

No funding was received from any institution or organization for this study.

Yapay Zeka ve Türleri Kullanım Beyanı

Bu makalenin yazımında yapay zeka ve türleri kullanılmamıştır.

Statement of Use for Artificial Intelligence and Its Types

Artificial intelligence and its various types were not used in the writing of this article.

Veri Paylaşım Beyanı

Bu çalışmanın verilerini bulguların doğrulanması amacıyla makul bir talep üzerine "etik ilkeler ve yayın politikası"nın ilgili kısmında belirtilen şartlara göre paylaşabileceğimizi beyan ederiz.

Data Sharing Statement

We declare that, upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, we can share the data of this study according to the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy".

Not

Bu çalışma, Nurdan Kadir tarafından 2026'da hazırlanan "Vergi Usul Kanunu Kapsamında Enflasyon Muhasebesi Uygulaması Bir Hizmet İşletmesi Örneği" başlıklı Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Muhasebe Finansman Bilim Dalı'nda kabul edilen yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Note

This study is based on the master's thesis titled "Vergi Usul Kanunu Kapsamında Enflasyon Muhasebesi Uygulaması Bir Hizmet İşletmesi Örneği," prepared by Nurdan Kadir in 2026 and accepted by the Department of Accounting and Finance, Division of Business Administration, Institute of Social Sciences, Muğla Sıtkı Koçman University.

Kaynakça

Açık, S. (2006). Enflasyonun finansal tablolar üzerindeki etkilerini giderici bir tedbir olarak enflasyon muhasebesi ve Türkiye'deki yasal düzenlemeler. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 8(2), 345-360.

Akçay, S. (2024). Türkiye'de yeniden yüksek enflasyonla birlikte enflasyon muhasebesi ve bir uygulama. *Malatya Turgut Özal Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Dergisi,* 5(1), 104-123.

Akdoğan, N. ve Tenker, N. (1997). *Finansal tablolar ve mali analiz teknikleri.* Ankara: Gazi Kitabevi.

Akdoğan, N. (1980). *Enflasyon muhasebesi.* Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mali Bilimler ve Muhasebe Yüksek Okulu Yayınları.

Alsafadi, A. (2023). Generation of financial position statements by Syrian companies in the context of hyperinflation. Part 2. *International Accounting,* 11, 1267-1291.

Arslan, E. (1997). Enflasyon muhasebesinin neresindeyiz? *Yaklaşım Dergisi*, 52, 33-43.

Arzova, S. B. ve Şahin, B. Ş. (2022). Yüksek enflasyonlu ekonomilerde finansal raporlama süreçleri ve enflasyon muhasebesinin finansal tablolara etkisi. *Mali Çözüm Dergisi*, 32(170). 13-31.

Bilici, N. (2010). Enflasyonun mali tablolar üzerindeki etkilerini azaltmak için Türkiye'de uygulanan önlemler. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 2(1), 65-85.

Can, B. (2006). *Enflasyon muhasebesi* (Yüksek Lisans Tezi). Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.

Chamisa, E. (2007). The use and perceived usefulness of IAS 29 restated financial statements by Zimbabwean investment analysts. *South African journal of accounting research*, *21*(1), 57-79.

Civan, M., Kara, E. ve Yıldız, F. (2004). *Enflasyon muhasebesi.* Ankara: Gazi Kitabevi.

Dursun, Ö. (2010). *Türkiye'de enflasyon muhasebesi uygulamalarında meydana gelen aksaklıklar ve çözüm önerileri* (Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Ercan, M. K. ve Ban, Ü. (2009). *Finansal yönetim*. Ankara: Gazi Kitapevi.

Grecco, M. C. P., Silva, E. P., Geron, C. M. S., & da Silva, F. L. (2023). Practical implications of measuring at historical cost in an inflationary environment. *Redeca, Revista Eletrônica do Departamento de Ciências Contábeis & Departamento de Atuária e Métodos Quantitativos*, *10*, e62532-e62532.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Gül H. (2022). Enflasyon muhasebesi ve genel fiyat düzeyi muhasebesinin finansal tablolara uygulanması. *Global agenda in social sciences global studies*. Aydın Murat, Şiriner İsmail, Koç Şevket Alper, Editör, IJOPEC Publication Limited. 65-91.

Güneş, R., & Uysal, M. (2024). 555 Sıra no. lu vergi usul kanunu genel tebliğ ve TMS 29 standardı kapsamında enflasyon muhasebesi üzerine bir değerlendirme. *Uşak Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(2), 1-21.

Hacırüstemoğlu, R. (1993). Enflasyon muhasebesi. *Vergi Dünyası Dergisi*, 143, 51-55.

Hiçyorulmaz, E. ve Akdoğan, H., (2023). Enflasyonun işletme finansal tabloları üzerindeki etkileri. *Journal of Management Theory and Practices Research*, 4(2), 114-128.

Keleş, D. (2015). TMS 29 yüksek enflasyonlu ekonomilerde finansal raporlama standardı çerçevesinde finansal tabloların düzeltilmesi ve finansal analiz sonuçları üzerine etkileri. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(3), 31-52.

Keskin, A. (2024). Vergi usul kanunu kapsamında türkiye'de temel enflasyon muhasebesi uygulamaları üzerine bir çalışma. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 26(47), 897-918.

Küçükgergerli, N. (2023). *Enflasyon muhasebesi ve işletmelerin finansal tablolarına etkisinin analizi.* Ankara: Gazi Kitabevi.

Matta, J., El Khoury, V., & Chamoun, E. (2025). Auditor insights on hyperinflation and audit practices in Lebanon under IAS 29: a qualitative approach. *Journal of Accounting in Emerging Economies*.

Meigs, R.F. & Meigs, W.B. (1990). *Accounting: the basis for business decisions*. Mc. Graw-Hill Publications Co.

Öksüz, F. (2003). Enflasyon muhasebesi. *Mali Çözüm Dergisi*, 63, 76-86.

Olugbenga, J. A., Tunji, T. S., Olamilekan, H. A., Christianah, E. A., & Olayemi, S. A. (2025). Impact of Hyperinflation on IAS 29 Financial Reporting in Nigeria: A Comparative Analysis. *UMYU Journal of Business Administration and Management*, *1*(1 & 2), 167-181.

Peker, A.A. (2023). Yüksek enflasyonlu ekonomilerde finansal raporlama standartları çerçevesinde enflasyon muhasebesi: Borsa İstanbul üzerine bir uygulama, *Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi,* 1(1), 31-48.

Reyhan, Y. (2025). Enflasyon muhasebesi uygulamalarında parasal olmayan kalemlerin düzeltilmesi ve muhasebeleştirilmesi. *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi,* 6(1), 24-47.

Rezende, A. J., Guerreiro, R. & Dalmácio, F. Z. (2012). An analysis of the deinstitutionalization of inflation adjusted accounting practices in Brazilian companies. *Revista Contabilidade & Finanças*, 23, 33-51.

Salem. A.M.S. (2025). Hyperinflation and its accounting and tax ımpact on financial statements and disclosures in Zimbabwe, Argentina, Turkey and Egypt. *International Journal of Innovative Science and Research Technology*, 10(2), 2210-2215.

Saraç, E. (2024). TMS 29 Yüksek enflasyonlu ekonomilerde finansal raporlama standartının uygulanması ve sağlık işletmesi üzerine analizi, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 16 (3), 1920-1934.

Subaşı, M., ve Okumuş, K. (2017). Bir araştırma yöntemi olarak durum çalışması. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 21(2), 419-426.

T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı - Gelir İdaresi Başkanlığı, 1 Kasım 2024 Tarihli ve VUK-176/2024-14 / Enflasyon Düzeltmesi Uygulaması-18 Sayılı Vergi Usul Kanunu Sirküleri.

Uman, N. (1979). *Enflasyon muhasebesi (fiyat1ar genel düzeyi muhasebesi).* Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Uman, N. (1983). *Yeniden değerleme teori – uygulama (2791) sayılı yasanın yorumu*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.

Uman, N. (2002). *Enflasyon muhasebesi, IAS 29, TMS-2 ve SPK standartlarına göre genel fiyat düzeyi muhasebesi.* İstanbul: Denet Yayıncılık.

Uman, N. ve Hacırüstemoğlu, R. (2004). *5024 nolu yasaya göre enflasyon muhasebesi*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Umut, E. (2024) IAS 29 financial reporting standard in high ınflation economies: a hypothetical study. *Journal Of Economic and Business Issues*, 4(1), 86-112.

Vergi Usul Kanunu Genel Tebliği (VUK), *Resmî Gazete 32415* (30 Aralık 2023), 555.

Yavuz, G. (2007). *Enflasyon muhasebesi ve bir uygulama.* (Doktora Tezi). Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.

Yıldız, F. (2018). Türkiye'de muhasebe bilgi sisteminden sağlanan bilginin yeterliliği ve enflasyon muhasebesi uygulaması gereği. *Accounting and Financial History Research Journal*, 14, 202-217.

Yılmaz, F. ve Çiftci, H. N. (2025). Enflasyon muhasebesinde nakit akış tablosu raporlama yaklaşımları. *Mali Çözüm Dergisi*, 35(189). 719-748.

Yin, R. (1984). *Case study research: design and methods.* California: Sage Publications.

EXTENDED ABSTRACT

A persistent rise in the general level of prices is called inflation, caused by the incapacity of total supply to satisfy complete demand. Companies in Türkiye have been substantially impacted by the continuous increase in inflation in recent years. Inflation accounting procedures are needed to reduce the effect of inflation on the financial statements of companies. Accordingly, General Circular No. 555 of the Tax Procedure Law (VUK) has mandated the use of inflation accounting to meet these needs. Although there

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

are three primary approaches to applying inflation accounting, Türkiye uses the general price level method. The purpose of the present study is to apply the general price level method to adjust a service company's balance sheet, or statement of financial position, within the framework of the Tax Procedure Law (VUK) to highlight the differences before and after the application of inflation accounting. The study consists of five sections, including the introduction and conclusion. Following the introduction, the second section examines the concept of and methods for inflation accounting, and the third section reviews the literature on inflation accounting applications. In the fourth section, adjustments are made to the relevant items of the company's balance sheet using the 2024 data of the "Z Services" company. The data obtained as a result of these adjustments and the data before the adjustments are analyzed, and the differences between them are discussed in the conclusion. The literature on this topic has been updated as a result of the recent rise in inflation in Türkiye and the mandate to use inflation accounting with the publication of General Circular No. 555 of the Tax Procedure Law (VUK) at the end of 2023. For this reason, studies conducted in the last few years are particularly addressed in the literature review section. The uniqueness of this research is increased by the fact that inflation accounting adjustment procedures are carried out in the present study within the context of a service company using actual data, as opposed to commercial enterprises, which are usually studied in the literature based on fictitious application examples. Gül (2022) aimed to explain inflation, its effects, inflation accounting, and inflation accounting procedures. In that study, inflation accounting adjustments were performed on the closing balance sheet of a commercial enterprise, comparing the results of the values in balance sheets prepared according to inflation accounting and those not prepared according to inflation accounting. Peker (2023) presented an example application of inflation accounting adjustment procedures within the framework of IFRS Standards, using real data from a company traded on the Istanbul Stock Exchange (BIST). It was concluded that the company's reported profits were higher than they should have been, leading to an unwarranted increase in tax calculations. Akçay (2024) offered an example application of inflation accounting, as required by General Circular No. 555 of the Tax Procedure Law (VUK). This study demonstrated that fictitious or unreal profits that may arise due to inflation can be corrected through inflation accounting procedures, leading to more accurate taxation. Keskin (2024) included basic examples to illustrate the current regulations of the Tax Procedure Law (VUK) of Türkiye. With these examples, inflation adjustment procedures were presented in stages. Güneş and Uysal (2024) conducted a comparison of inflation accounting adjustment procedures within the frameworks of the VUK and Turkish Accounting Standards (TMS). That study, prepared using content analysis, concluded that the application outline in General Circular No. 555 primarily focuses on the accuracy of the calculation of the tax base. Yılmaz and Çiftci (2025) included a hypothetical example in their study using the general price level accounting method in an inflation accounting application. They emphasized the importance of explaining how to make adjustments for inflation to basic financial statements, including the statement of financial position (balance sheet), the income statement, and the cash flow statement, for businesses preparing financial statements according to the Turkish Financial Reporting Standards and the BOBİ Financial Reporting Standard. In the present study, real data from the 2024 balance sheet of the "Z Services" company were used to perform inflation accounting adjustments as required by the Tax Procedure Law (VUK). General Circular No. 555 of the Tax Procedure Law (VUK) states that when making inflation adjustments as part of inflation accounting, the Producer Price Index (PPI) is to be utilized. Accordingly, the PPI was taken into consideration while performing the calculations in the present study and utilizing the general price level method, one of the inflation accounting techniques. General Circular No. 555 further states that the inflation rate must be greater than 10% for the current accounting period and greater than 100% for the previous three. There was no change in the company's current assets because no inflation adjustment was applied to the monetary account items. Fixed assets, however, increased by a total of 612,718.36 TL, representing 25% growth. On the liabilities side, short-term liabilities saw a 2% growth, with an increase of 55,904.89 TL in the period's profit and tax items, as the inflation difference was reflected in the income statement. Long-term liabilities remained unchanged because no adjustment was applied to the monetary account items. The company's equity increased by 556,813.48 TL, representing 14% growth. The total assets and liabilities of the balance sheet increased by 612,718.36 TL, representing 8% growth. From an income statement perspective, the company's net profit before inflation adjustment in 2024 was 2,625,964.06 TL. After adjusting for inflation, the company's net profit for the period increased by 167,714.67 TL, representing 6% growth and reaching 2,793,678.73 TL. Upon comparing the company's

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

balance sheet before and after inflation adjustment in this study, it was observed that the adjusted non-monetary components showed a difference with inflation. This rise resulted from the difference between the purchasing power of money at the time of adjustment and the purchasing power of money when the non-monetary assets were recorded. The amount of tax that the company will pay at the end of the period will rise as a result of the increase in net profit following inflation accounting adjustments. The condition of unrealistic profits and subsequently excessive tax payments found in the case studies by Peker (2023) and Akçay (2024) can be said to be compatible with the outcome of the present study. However, the focus of the Tax Procedure Law (VUK) applications used in inflation accounting adjustments on calculating the accuracy of the tax base, as described in the study by Güneş and Uysal (2024), is also reflected in General Circular No. 555, and a similar conclusion was reached in our study. This can be attributed to the fact that accounting practices in Türkiye are more tax-focused within the framework of the Tax Procedure Law (VUK), as well as being based on accounting standards.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3
MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3
ISSN: 1694-7215
Research Paper / Araştırma Makalesi

Mediating Role of Music Appreciation on the Relationship Between Religious Attitude and Stigma

Ayşe KAYA GÖKTEPE[1]

Abstract
Religious attitude (RA) can play a crucial role in shaping individual behavior; these personal constructs can sometimes be associated with negative situations, such as stigma. Stigma (ST) is a multifaceted social phenomenon that permeates various facets of human interaction, including music appreciation (MA). Therefore, this research addresses the question: "How does individuals' MA mediate the relationship between RA and ST?" The relational survey design is used in this research. Structural equation model (SEM) and Baron & Kenny's mediator model is used to examine the mediating role of MA in the relationship between RA and ST. Snowball sampling is used to collect 327 participants who are between 20 and 55 years old ($\bar{x}$ =33.72) Ok's (2011) The Religious Attitude Scale (RAS), Yaman and Güngör's (2013) The Stigma Scale (SS) and Music Appreciation Form are instruments for data collection. Results showed that musical appreciation played a full mediating role in the relationship between RA and ST, although RA and ST are not correlated at a significant level. A positive correlation between RA and ST became stronger and significant through Rock and Classical Western Music, while hip-hop turned it into a negative correlation between RA and ST but it is not statistically at significant level. The findings indicate that appreciation of different music genres serve as psychological mediators between spirituality and social prejudice and influence the way stigmatization is expressed.

Keywords: religious attitude, music appreciation, stigma, religiosity, psychology of religion

Dini Tutum ve Damgalama Arasındaki İlişkide Müzik Beğenisinin Aracı Rolü

Öz
Dini tutum (DT), bireysel davranışların şekillenmesinde rol alırken bazen damgalama gibi olumsuz durumlarla da ilişkilendirilebilir. Damgalamanın (DM) müzik zevki de dahil olmak üzere insan etkileşiminin çeşitli yönlerine nüfuz eden çok yönlü bir sosyal olgu olduğu bilinmektedir. Bu nedenle, bu araştırma şu soruyu ele almaktadır: "Bireylerin müzik zevki, DT ve sosyal DM arasındaki ilişkide nasıl bir rol oynamaktadır?" Bu ilişkisel tarama modelindeki araştırmada, DT ve DM arasındaki ilişkide müzik zevkinin aracılık (mediator) rolünü incelemek için yapısal eşitlik modeli ve Baron ve Kenny'nin aracılık analizi modeli kullanılmıştır. Kar topu örnekleme yöntemiyle ulaşılan ve yaşları 20 ile 55 arasında değişen 327 katılımcının yaş ortalaması $\bar{x}$= 33,72'dir. Araştırmadaki verileri toplamak için Ok'un (2011) Dini Tutum Ölçeği, Yaman ve Güngör (2013) tarafından geliştirilen Damgalama Ölçeği ve Müzik Beğeni Formu kullanılmıştır. Elde edilen bulgularda DT ve DM arasında anlamlı bir korelasyon bulunmamıştır. Ancak yapısal eşitlik modelinde müzik beğenisinin dini tutumlar ve damgalama arasındaki ilişkide tam bir aracılık ettiği görülmüştür. Rock ve Klasik Batı Müziği beğenisi aracılığıyla DT ile DM arasındaki pozitif korelasyon daha güçlü ve anlamlı hale gelirken, hip-hop aracılık ettiğinde DT ve DM arasında negatif korrelasyon istatiksel olarak anlamlılık düzeyine ulaşmamıştır. Bulgular, farklı müzik türlerinin DT ve DM arasında psikolojik çerçevede aracı bir rol üstlendiğini ve damgalamanın ifade biçimini etkilediğini göstermektedir.

Anahtar kelimeler: dini tutum, müzik beğenisi, damgalama, dindarlık, din psikolojisi

Please Cite As / Atıf İçin:

Kaya Göktepe, A. (2026). Mediating role of music appreciation on the relationship between religious attitude and stigma. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (3), 1162-1178. https://doi.org/10.33206/mjss.1887684

Received Date / Geliş Tarihi: 12.02.2026 **Accepted Date / Kabul Tarihi:** 24.06.2026

[1] Dr. Öğr. Üyesi – Istanbul Medeniyet University, Faculty of Theology, Department of Philosopy and Religious Sciences, Division of Psychology of Religion, ayse.kayagoktepe@medeniyet.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-6716-2448

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Introduction

Religious attitude (RA) is a multidimensional construct encompassing an individual's beliefs, emotions, behaviors, and relationship with God, and has been shown to play a significant role in shaping everyday preferences and behavioral orientations. Among these, music preference stands out as a particularly revealing indicator of cultural and moral identity. Prior researches have demonstrated that certain personality types tend to gravitate toward specific musical genres (for instance, individuals higher in extraversion showing a preference for pop music), and religious attitude mediates the relationship between personality and music preferences (Kaya Göktepe, 2024; Erdal & Ok, 2012; Erdal & Ok, 2015). These findings suggest that music taste is not merely an aesthetic choice but reflects deeper psychological and religious orientations.

Music preference also carries a social dimension. As Kaya Göktepe (2021) demonstrated in the context of Turkish popular music and domestic 45rpm singles, musical genres serve as vehicles for social identity construction, fostering in-group solidarity while simultaneously producing symbolic boundaries that can lead to the othering and stigmatization of those with differing tastes. Individuals tend to cluster around shared musical preferences, and these groupings can become the basis for social judgment and exclusion — a process that constitutes stigma, defined as the loss of social standing resulting from perceived violations of cultural or moral norms (Pryor & Reeder, 2011, p. 806).

Building on these two lines of inquiry, the present study asks: How does music appreciation mediate the relationship between religious attitudes and stigma? If religious attitudes shape music preference, and music preference in turn serves as a basis for stigmatization, then music preference may function as a meaningful pathway through which religious attitudes come to influence stigmatizing behavior. The research problem is centred on elucidating the role of personal music apreciation of different genres as mediator variables shaping the correlation between RA and stigma.

Stigma, a phenomenon depicted in various Turkish proverbs such as "once your name is tarnished, it's hard to regain trust" and "the marked dervish's words are not heeded," is recognized for its detrimental impacts across individual and group contexts and in one of the recent studies (Dirimeşe & Uru, 2021). They examined the 66 Turkish proverbs and they revealed that different themes of stigma about women such as "Troublemakers," "Incompatible", "Immoral", "Untrustworthy", "Deceitful", "Vengeful", "Ungrateful", "Profligate", and "Worthless" linked to women's relationships with men, male perceptions of females, and character traits of women. This is one of the examples of stigma which can extend beyond gender, affecting diverse groups across various spheres, including art and media.

The etymology of stigma traces back to the Greek word *stigmatos* which means "a mark left by a sharp edge." The Oxford Dictionary of Psychology states that "stigma" is a derogatory mark associated with an personal attribute or condition. Historical Greek resources define stigma as physical marking (i.e. engraving or burning) of individuals to denote their status as enslaved people, criminals, or traitors which symbolize their flawed and ritually polluted nature, and emphasize their exclusion from public spaces (Colman, 2015, p.731). However, contemporary understanding of stigma is more than a mere physical mark that encompasses characteristics of widespread social disapproval (Dovidio et al., 2000, p. 3).

Erving Goffman (1986) defines stigma as a loss of reputation which leads to a "spoiled identity" within societal constructs in his seminal work on stigma theory in 1963. Furthermore this theory aims to delve into the multifaceted nature of stigma, its manifestations, and its implications across diverse social contexts. Goffman (1986) emphasizes that stigma operates subtly within the language of interpersonal interactions rather than being explicitly referenced.

Preceding Goffman's (1986) work, Gordon Allport (1954, p. 39, 42) observed that individuals tend to develop a likelihood for the familiar things through their daily routines and traditions in their lives. He also posited that individuals also perceive those around them as familiar which fostering a sense of belonging and well-being. Moreover, he suggested that individuals classify similar actions as part of the ingroup and those unfamiliar as part of the outgroup based on the beliefs and behavioural norms of their reference group. He argued that such categorizations contribute to cultivating warmth among ingroup members and strengthening feelings of belonging, however it triggers prejudices due to the tension between these groups because of the clash of primitive psychological needs. Goffman (1986, p. 4) also identified three categories of stigma or stigma processes: physical deformities, character flaws, and ethnological stigmas based on nationality, race, or religion. Building on Goffman's theory and considering existing literature on

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

stigma, Pryor and Reeder (2011, p. 806) also developed a novel model that classifies stigma into four categories: structural stigma, societal stigma, internalized stigma, and institutional stigma (see Figure 1).

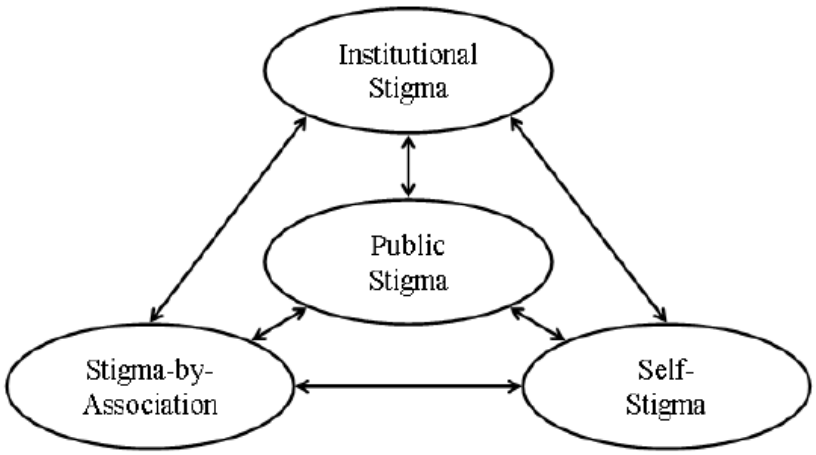

Figure 1. *Pryor & Reeder's Stigma Model*

Stigma consists of two fundamental components which are acknowledgment of difference, and subsequent devaluation. Despite the consideration of prejudice as the foundation for labelling, stigma is more pervasive and comprehensive due to widespread acknowledgment and far-reaching delineation within social norms. Stigma can be observed in both explicit and implicit manifestations. It encompasses actions like avoiding interaction, social ostracism, belittlement, discrediting, portraying individuals in caricature, and dehumanization and it is often accompanied by a profound aversion towards the personalities of *Others* (Dovidio et al., 2000, p. 5). Research grounded in Goffman's taxonomy of stigma delineates three primary functions of stigma which are exploitation and subjugation (maintaining individuals in subordinate positions), reinforcement of societal norms (ensuring conformity), and avoidance of contagion (segregating individuals perceived as carrying an illness) (Phelan et al., 2008). Covert expressions of stigma (i.e. evading eye contact) have adverse affects on the interactions between stigmatized and nonstigmatized individuals (Hebl et al., 2000). The stigma of individuals diverging from societal norms constitutes a multifaceted social phenomenon that permeates various facets of human interaction such as music appreciation (MA). Examining how MA affects the relationship between RA the stigma (ST) is pivotal for comprehending the broader cultural ramifications of prejudice and discrimination within society.

1.1. Music Appreciation and Stigma

Ecological behavioural approach posits that pathogen stress correlates with biases and a lack of tolerance towards marginalized groups which is highly correlated with stigma (Park et al., 2003; Pazhoohi & , 2018, p. 203). Music appreciation can be one of the factors thay may lead stigma like Schwarz's (2015) indicated in his research that individuals from middle-class backgrounds may perceive working-class's MA, such as loud, disruptive sounds, as exotic. These findings illustrates a linkage between race, ethnicity, and musical experiences. This suggests that sonic attributes of music can be intertwined with collective identities. Furthermore, individuals' affinity towards songs or artists can serve as a coping mechanism which has capacity to offer solace or insight into personal challenges in their lives (Kresovich, 2022). This underscores the pivotal role of personal connections to music in shaping identity. Indeed, Sağır's (2020) study on adolescents elucidated that *arabesque rap* genre can serve as a part of their identity in facilitation of the normalization of non-conventional behaviours in young adults.

On the other hand community music is also characterized by open-ended nature and inclusive structure regarding participants and musical styles which has a hospitable endeavour that mitigates differences in MA (Higgins, 2007). Moreover, Rodgers (2017) underscores the potential of community music in fostering a "stigma-free zone" for addressing myths surrounding mental health. Despite the potential stigma associated with specific genres, music can imbue individuals' lives with positive significance, adding value to their personal experiences (Simanullang, 2021). Music psychologists North et al. (2004) also assert that listening to music elicits specific emotions in individuals. Albert LeBlanc's (1980) music preference model and Prince's (1972) music preference model are the most comprehensive models used in studies about MA frequently. Prince's (1972) model constitutes a tripartite framework

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

encompassing listener variables, music response variables, and a series of learning process components. Meanwhile, LeBlanc (1980, p. 30) refined this model by establishing an eight-step hierarchical framework mandating the examination of all inputs involved in an individual's MA over a temporal dimension (see Figure 2).

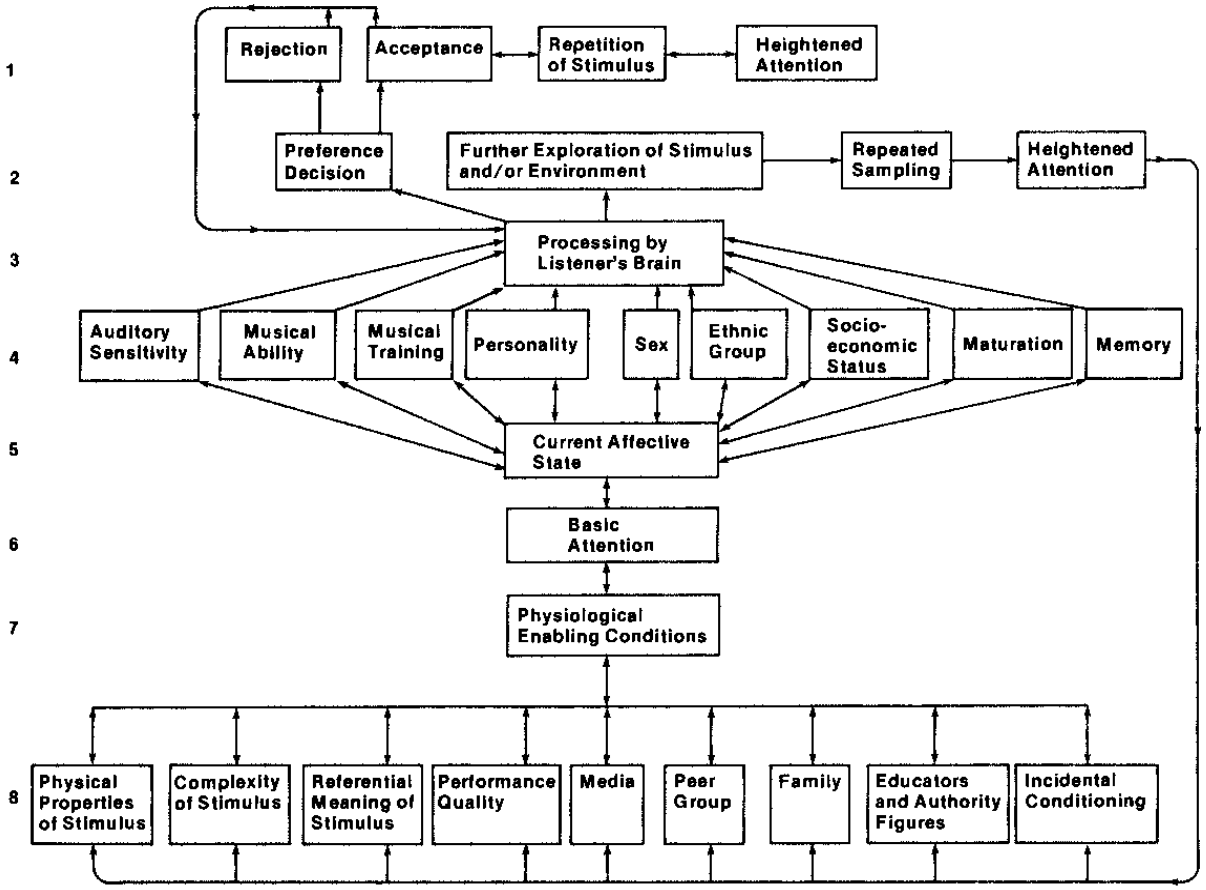

Figure 2. *Albert LeBlanc's Music Preference Model (LeBlanc's,1980)*

LeBlanc's (1980) model adopts a hierarchical structure, advancing upwards, with unidirectional arrows denoting the direction of processing, whereas bidirectional arrows represent multifaceted interactions. Upon encountering a piece of music, individuals undergo an information processing procedure that consists of various components, such as its physical attributes (e.g., frequency, intensity, complexity), perceived meaning, and performance quality. This process unfolds in an eight-step progression toward higher levels of cognitive evaluation. Ultimately, individuals decide their likelihood or rejection of the music at the culmination of this mental journey.

While religiosity is often perceived as playing a complementary role in mitigating stigma and fostering positive interpersonal relationships (Brega & Coleman, 1999; Erdoğan-Kaya & Akturk, 2023; Johnson-Kwochka et al., 2022). King et al. (2014) suggest that intensity of Christians' biased behaviour towards Muslim co-workers increased as their level of religiosity increases. Moreover, several studies underscores the significant influence of perceived religiosity and RAs on the complex relationship between religion and stigma (Wesselmann & Graziano, 2010; Zou et al., 2009). On the other hand, subjective perceptions of stigma also emerge as one of the pivotal factors in shaping discriminatory behaviour (Böge et al., 2018). At the sociopolitical level media outlets often resorting to religious arguments in turn it contributes the stigma on minority groups during crisis such as the COVID-19 pandemic (Biswas et al., 2021). Furthermore, religious stigma is recognized to be influenced by national affiliation and is contextualized within specific cultural frameworks (Kunst et al., 2012). It is essential to realize that the relationship between religious attitude and stigma is multifaceted, non-causal, and necessitates a comprehensive examination via considering various sociocultural factors, and this study highlights the significance of deeper understanding the intricate interplay between stigma and MA which is also related with RA of individuals, personal level of stigma, and prevailing social norms.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

1.2. Music Appreciation and Religious Attitude

Attitudes are commonly defined as a tendency to develop consistent reflection of an individual's thoughts, feelings, and behaviours towards an object. It is crucial to note that attitudes encompass behavioural inclinations and the amalgamation of emotions, cognitions, and actions (Kağıtçıbaşı & Cemalcılar, 2014, p. 130, 131). Cognitions pertain to knowledge and beliefs about an object, while emotions encapsulate the affective responses of liking or disliking towards the object. On the other hand, behaviours reflect the propensity to engage in actions associated with the attitude about the object. Religious attitude denotes how individuals delineate feelings, thoughts, and behaviours in related with their religion (Peker, 2010, p. 146, 147). Various factors such as seeking knowledge, need of membership in religious groups, and relationships with religious leaders, influence the formation of RAs. Specifically, religious knowledge shapes the cognitive aspect of RAs, whereas membership in religious groups and interactions with religious leaders contribute to RAs' emotional and behavioural dimensions (Arslan, 2009, p. 91).

Fowler's (1981) faith development theory is one of the theories influential about religious attitude scales (Ok, 2011). Fowler (1981) delineates the stages of faith development into seven distinct phases, and each phase reflects a progressive evolution in religious beliefs and understanding of individuals. These stages include the pre-stage, intuitive-reflective faith stage, narrative-literal faith stage, synthetic-conventional faith stage, individuative-reflective faith stage, conjunctive faith stage, and universalizing faith stage (Fowler, 1981).

During the pre-stage, which spans the preparatory period from birth to around two years, individuals are in a formative phase where foundational aspects of religious cognition begin to develop. Subsequently, the intuitive-reflective faith stage emerges, which is characterized by the nascent ability of child to engage with religious concepts through imagination and an intuitive comprehension of existential themes such as death. As individuals progress into the narrative-literal faith stage, typically during childhood, they differentiate between reality and fantasy, and ascribe genuine meaning to religious symbols.

Adolescence is characterized by the synthetic-conventional faith stage, in which abstract thinking develops alongside the integration of personal narratives with conventional religious teachings which lead to the formation of ideological perspectives. The individuative-reflective faith stage in young adulthood, marks a phase of critical examination of internalized religious authorities and the questioning of inherited beliefs and values. Advancing to the conjunctive faith stage, individuals engage in a deeper exploration of religious traditions which seek to comprehend their symbolic significance and reconcile apparent contradictions, thereby fostering a more nuanced understanding of spirituality. Finally, the universalizing faith stage represents the pinnacle of spiritual development, which is characterized by a profound integration of justice and compassion into one's worldview which often transcend traditional religious boundaries in pursuit of a more inclusive and egalitarian vision of humanity (Fowler, 1981).

When examining the role of RAs in regulating social perception, body of the literature indicates that belonging to the same religious group positively affects perceptions of threats and reduces prejudice of individuals (Kılınç & Sağır, 2021; Ülker & Efe, 2021) thereby facilitating social integration (Erkan, 2017). Additionally, RAs serve as individual resources in coping with various diseases, such as cancer, and social events (Çifçi, 2007; Çufta, 2014; Kurt, 2015). The influence of RAs on social and personal perceptions emerges as a significant factor in shaping personal MA. Studies on RAs and MA highlight the existence of comprehensive research beyond solely religious music. For instance, Erdal & Ok's (2012) study revealed negative associations between scores on the RA, and likelihoods for Jazz and rock. In contrast, Sufi music was positively associated with the RA. Erdal & Ok (2012) observed that Jazz, metal, and rock enthusiasts were generally identified themselves as secular. Moreover, Erdal & Ok (2015) also found that religious attitude correlated positively with traditional music and negatively with some of the Western music, including rock-metal and jazz. Interestingly faith development is positively correlated with with Western classical, jazz, and rock-metal music but negatively with religious music, Turkish folk, and arabesk music. In contrast, participants who appreciated Sufi music tended to have a more definitive perspective on their beliefs. Another research about the relationship between religion and music emphasizes the impact of music on religious experience (Düzgüner, 2007), and its role in strengthening group identity and fostering shared emotions (Karaburun-Doğan & Kılınçer, 2016; Macit, 2011), and facilitating the Holy Quran memorization (Karışman, 2017), and increasing interest in religious activities (Yeni, 2016).

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Methods

In this correlational research structural equation model (SEM) is utilized to examine the mediating role of MA in the relationship between social stigma and RA. RA is an independent variable (IV), MA is a mediator variable (M), and stigma is a dependent variable (DV). MA is assessed using a 5-point Likert-type Music Appreciation Form. The MA has been factorised based on 5 point Likert-type scores and modelled as a latent variable and it has turned into continuous variable thus it is suitable for use in mediator analyses. Baron & Kenny's (1986) mediator analysis model is employed to test whether the effect of an independent variable (X) on a dependent variable (Y) occurs indirectly via a mediator variable (M). This is applied in four steps: the total effect of X on Y, the effect of X on M, the effect of M on Y when X is controlled, and the comparison of direct and indirect effects by evaluating the indirect effect (Collier, 2020).

The mediation effect was examined using a two-stage approach. In the first stage, Baron and Kenny's (1986) causal steps procedure was applied to evaluate whether the prerequisite conditions for mediation were met. This stage focused specifically on whether the independent variable significantly predicted both the mediator and the outcome variable; the procedure was employed as a conceptual screening criterion rather than as a formal statistical test of the indirect effect. In the second stage, the mediation hypothesis was formally tested within a structural equation modeling (SEM) framework using bootstrap confidence intervals. This approach overcomes the normality assumptions inherent in conventional methods such as the Sobel test, thereby providing more robust statistical estimates of indirect effects (Preacher & Hayes, 2008). This integrated strategy is consistent with recommendations that the Baron and Kenny (1986) framework be used for theoretical identification purposes, while SEM-based bootstrapping be reserved for inferential conclusions (Hayes, 2018).

Hypotheses

H_1: There is a significant negative relationship between participants' RA levels and their levels of stigma.

H_2: There are significant positive relationships between religious attitude and the subdimensions of music appreciation (jazz, rock, pop, etc.).

H_3: The subdimensions of music appreciation (jazz, rock, pop, etc.) play a statistically significant mediating role in the relationship between RA and stigma. The conceptual model of the research is presented in Figure 3.

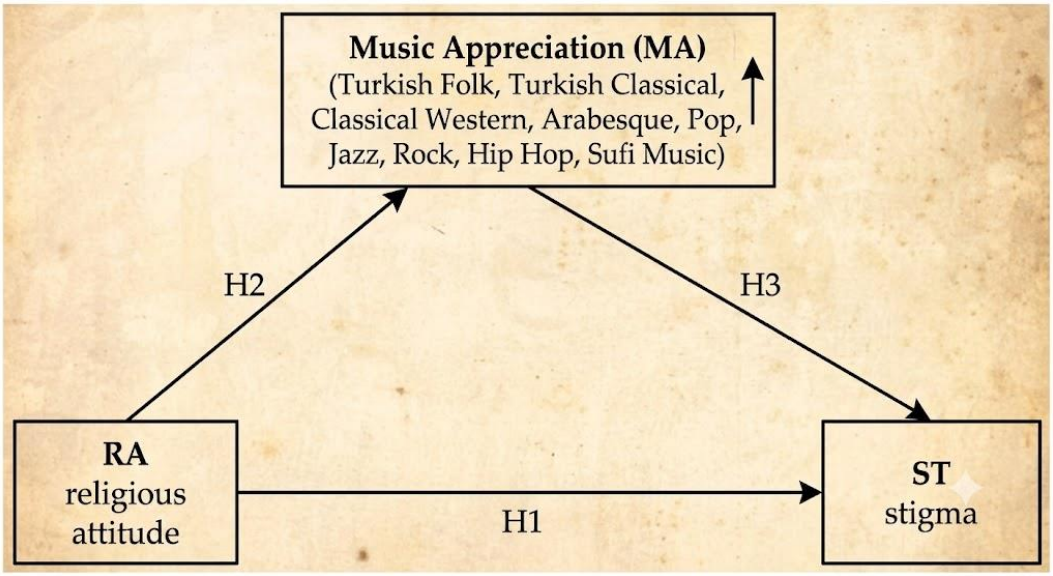

Figure 3. *Research Model*

Participants

The sample comprises 327 individuals between 20 and 55 years old (mean=33.72, std. dev=8.87), and they are selected through snowball sampling. Stigma is a sensitive subject that may deter participants from disclosing experiences to unfamiliar researchers, thus snowball sampling is the most appropriate data

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

recruitment strategy for this research due to the embedded nature of trust because of referring chain among individuals. Among them, 74.3% (n=243) are female, while 25.7% (n=84) are male, with an average age of 33.72. When scrutinizing the marital status data within the sample, it becomes apparent that 39.1% (n=128) are unmarried, 51.7% (n=169) are married, 6.4% (n=21) are widowed, and 2.8% (n=9) have disclosed involvement in an emotional relationship (Table 1.). Regarding educational attainment, 3.4% (n=11) have completed primary school, 2.8% (n=9) have completed elementary school, 25.4% (n=83) have completed high school, 6.4% (n=21) hold associate degrees, 36.1% have bachelor's degrees, and 26% (n=85) possess postgraduate degrees (Table 1).

The adequacy of the sample size was evaluated using established guidelines for structural equation modeling (SEM). First, the current sample (N = 327) substantially exceeds the minimum threshold of 200 participants recommended for stable SEM estimation (Boomsma, 1983). Second, applying the widely adopted ratio of 10–20 participants per observed variable (Hair et al., 2010), the present mediation model with five observed variables (religious attitude, rock music appreciation, hip-hop music appreciation classical western music appreciation, and stigma) requires a minimum of 50–100 participants a threshold far exceeded by the present sample. Taken together, these criteria confirm that the sample size is sufficient to yield reliable and stable parameter estimates in the proposed mediation model.

As it is in the table 1. level of income of the 17.7% (n=58) participants is betweeen 0-17000, 19.3% (n=63) is between 17001-27,000, 18% (n=59) is between 27,001-37,000, 14.4% (n=47) is between 37,001-47,000, 11% (n=36) is between 47,001-57,000, and 19.6% (n=64) is more than 57,001. Professions are distributed as follows: 23.9% (n=78) are students, 14.1% (n=46) are housekeepers, 22% (n=72) are civil servants, 20.2% (n=66) are employees, 17.1% (n=56) are self-employed, 2.1% (n=7) are unemployed, and 0.6% (n=2) are retired.

Responses on perceived religiosity levels indicate that 6.7% (n=22) profess non-religiosity, 15.6% (n=51) acknowledge slight religiosity, 67% (n=219) profess religiosity, and 10.7% (n=35) are identified as highly religious. 30.9% (n=101) of participants said that they have received a formal musical education, whereas 69.1% (n=226) of them chose otherwise. Concerning daily music consumption, 8.3% (n=27) admitted to almost never, 45.3% (n=148) asserted for less than an hour, 35.2% (n=115) of them said 1-2 hours, 8.9% (n=29) of them said 3-4 hours, and 2.4% (n=8) said over 4 hours.

Table 1. *Demographic Variables*

Variable	***Groups***	***N***	***%***
Gender	Female	243	74.3%
	Male	84	25.7%
Marital status	Single	128	39.1%
	Married	169	51.7%
	Widow	21	6.4%
	involvement in an emotional relationship	9	2.8%
Education	Primary school	11	3.4%
	Elementary School	9	2.8%
	High School	83	25.4%
	Associate	21	6.4%
	Bachelor	118	36.1%
	Postgraduate	85	26%
Level of income	0-17000	58	17.7%
	17.001-27.000	63	19.3%
	27.001-37.000	59	18%
	37.001-47.000	47	14.4%
	47.001- 57.000	36	11%
	57.001 and above	64	19.6%
Professions	Students	78	23.9%
	Housekeeper	46	14.1%
	Civil servants	72	22%
	Employee	66	20.2%
	Self-employed	56	17.1%
	Unemployed	7	2.1%
	Retired	2	0.6%
Perceived religiosity	Non-religious	22	6.7%
	Sligthly Religious	51	15.6%
	Religious	219	67%
	Highly religious	35	10.7%

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

…. Table 1.

Variable	*Groups*	*N*	*%*
Formal musical education	Yes	101	30.9%
	No	226	69.1%
Daily duration of music consumption	Almost never	27	8.3%
	Less than hour	148	45.3%
	1-2 hours	115	35.2%
	3-4 hours	29	8.9%
	4 hours or above	8	2.4%

Data Collection Instruments

The Religious Attitude Scale (RAS) is a 5-point Likert-type scale comprising eight items. Originating from Ok (2011), it delineates that the cognitive, behavioural, and affective sub-dimensions embedded within the scale were conceptualized in consonance with the attitude theory prevailing in social psychology. Ok contends that incorporating the dimension of the relationship with God is imperative within the purview of the RA construct (Ok, 2011). The internal consistency coefficient range of RAS was found to be between .81 and.91.

The Stigma Scale (SS), conceived by Yaman and Güngör (2013) based on a sample comprising 780 managers and educators, encompasses 22 items on a 5-point Likert scale. Rating from 1=Strongly Disagree to 5= Strongly Agree, the upper limit of scores in this scale is 110, while the lower limit is 22. It encompasses four distinct sub-dimensions: discrimination and exclusion, labelling, psychological health, and prejudice. The reliability coefficients of SS, gauged by Cronbach's Alpha, Spearman-Brown correlation coefficient, and Guttman split-half value, were determined to be .84, .85, and .85, respectively.

The demographic information form encompasses inquiries pertaining to variables such as age, gender, marital status, income level, educational attainment, perceived religiosity, and music education. The Music Appreciation Form, meticulously curated from the body of the literarture and this form preference is a single-item measures which is derived from the existing literature on music preference research literature (Jacobs et. al. 2025). While expert validation is not conducted prior to data collection, however the face validity of single-item genre preference ratings is well-supported in the music psychology literature (Rentfrow & Gosling, 2003). The absence of formal expert evaluation is a limitation of the present study, and future research is recommended to develop and validate a comprehensive multi-item music preference instrument through systematic expert review and pilot testing. This form includes a 5-point Likert scale (1= I don't like it at all, 2=I don't like it much, 3= I neither like nor dislike it, 4= I like it quite a bit, 5= I like it very much). Form also includes questions about the participants' music consumption inclinations, including favourite music genres. It also includes closed-ended queries concerning factors influencing their music predilections and the frequency of music engagement.

Procedure

This research was conducted with the imprimatur of the Istanbul Sabahattin Zaim University Ethical Board under the aegis of approval number E-20292139-050.04-2400003407, secured on January 22, 2024. The informed consent proffered clarity regarding the study's objectives and underscored the voluntary nature of data submission, assuring participants of data confidentiality and adherence to KVVK stipulaton (Turkish GDPR stipulations) stipulations. Participants were sequentially furnished with the demographic information form, Music form, stigma scale, and RA scale. The temporal investment requisite for scale completion is approximately 10-15 minutes, and the all data is collected via online forms. Findings were subjected to analysis based on the relational screening model. SPSS25 and AMOS software are used to analyze data.

Results

Findings about the relationship between MA and stigma reveal that Discrimination & Exclusion (DE) exhibits a statistically significant negative correlation with Turkish Folk Music (TFM), Turkish Classical Music (TCM), Classical Western Music (CWM), Jazz, and Rock, while displaying an insignificant relationship with Hip-hop, Arabesque, Pop, and Sufi Music (SM).

Among musical genres, Sufi music showed the strongest positive correlation with RA ($r = .531$, $p < .001$) and also a significant positive correlation with stigma ($r = .157$, $p = .004$). In contrast, genres such as jazz ($r = –.316$, $p < .001$), rock ($r = –.288$, $p < .001$), and classical Western music ($r = –.204$, $p < .001$)

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

were negatively correlated with RA. These genres also showed significant negative correlations with stigma jazz (r = –.383, p <.001), rock (r = –.336, p <.001), and classical Western music (r = –.255, p <.001). Hip hop had a small but significant negative correlation with RA (r = –.114, p = .040), but it was not significantly correlated with stigma (r = –.006, p = .908). Arabesque music was not significantly related to RA (r = .036, p = .511), but showed a weak positive correlation with stigma (r = .120, p = .030). Pop, Turkish folk, and Turkish classical music were not significantly associated with either RA or stigma (Table 2).

Table 2. *Correlation between RA, MA, and Stigma*

Musical Genre	***RA (r)***	***p***	***Stigma (r)***	***p***
1. Turkish Folk Music	.105	.058	.012	.826
2. Turkish Classical Music	.021	.706	–.073	.186
3. Classical Western Music	–.204**	.000	–.255**	.000
4. Arabesque	.036	.511	.120*	.030
5. Pop	–.073	.188	–.106	.055
6. Jazz	–.316**	.000	–.383**	.000
7. Rock	–.288**	.000	–.336**	.000
8. Hip Hop	–.114*	.040	–.006	.908
9. Sufi Music	.531**	.000	.157**	.004

p < .05*, p < .01**.

MA with a significant relationship to RAs and stigma was included in the structural equation model and the model fits the data $\chi^2(1) = 4.287$, p = .038, GFI = .995, CFI = .980, NFI = .975, SRMR = .0312, RMSEA = .100 (Figure 4). Model fit indices yielded mixed results. The RMSEA value (.100) is above than the recommended threshold of .08 (Hu & Bentler, 1999; Kline, 2016) which also shows some degree of misfit. However, this finding should be interpreted cautiously given that the model has only one degree of freedom, rendering it nearly just-identified and making the RMSEA estimate highly unstable and unreliable in such conditions (Kenny et. al. 2015). In contrast, GFI (.995), CFI (.980), and NFI (.975) all exceeded the .95 threshold, and the SRMR (.031) indicated low residual error. These results suggest adequate model fit. Although the chi-square test is statistically significant ($\chi^2(1) = 4.287$, p = .038), chi-square is known to be sensitive to sample size and degrees of freedom, and is therefore considered a less reliable indicator of fit in isolation (Hu & Bentler, 1999). Overall of these indices show that the model is deemed acceptable for substantive interpretation. On the other hand, music genre appreciation variables that showed statistically significant correlations with both RA and ST were initially included in the mediation model. However, the inclusion of Jazz and Sufi music resulted in unacceptable model fit indices in SEM. Therefore, following model fit evaluation, only Classical Western Music, Rock, and Hip-Hop were retained as mediator variables, as this configuration yielded the most adequate model fit (Figure 4). Although hip-hop does not show a significant zero-order correlation with stigma, it is included in the SEM model because mediation effects can emerge even in the absence of a significant total effect (Hayes, 2018).

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

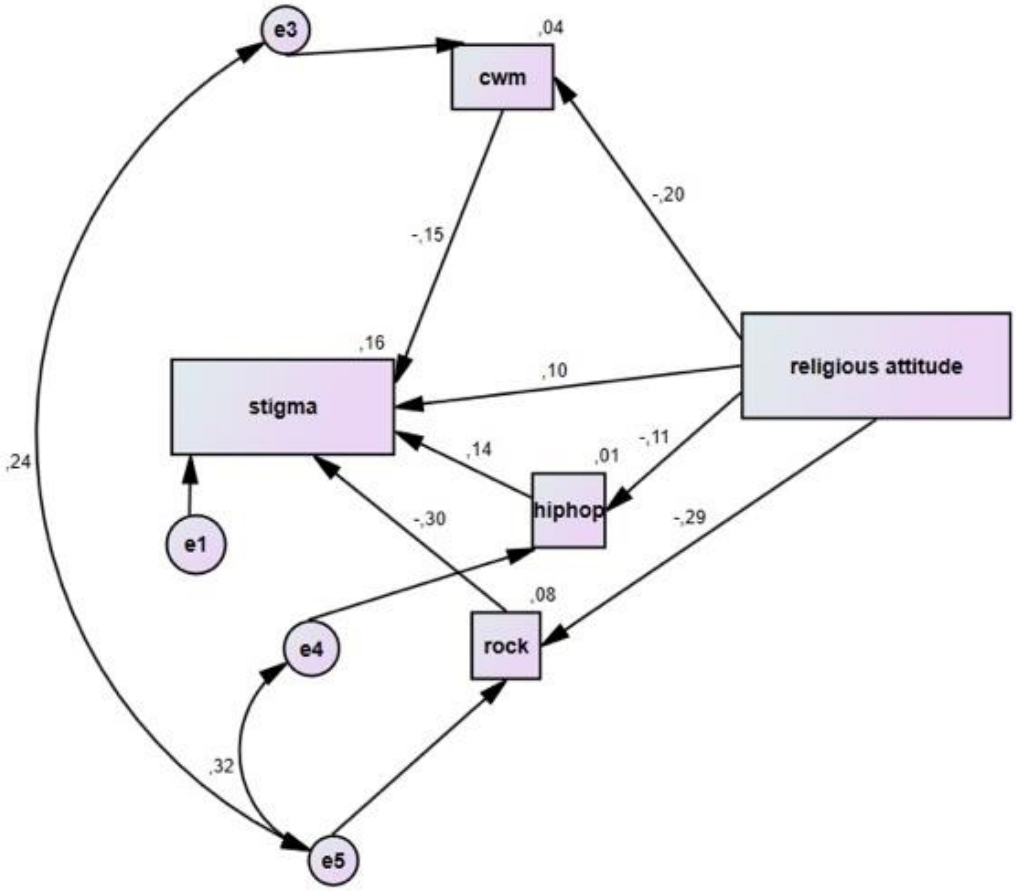

Figure 4. *Mediator Model*

The study examined the mediating role of MA on the relationship of the RA variable on stigma (Figure 4). The direct relationship of RAs on stigmatization is not statistically significant (β = .103, p = .054). When examining the direct effects of MA on stigmatization, it was found that a preference for rock (β = –.303, p <.001), and CWM (β = –.155, p = .004) significantly reduced stigmatization on the other hand hip-hop appreciation increases stigmatization (β = .140, p = .012), RA also has direct, negative and significant impact on their rock (β= –.290, p<.001), Hip-hop (β= –.114, p = .039), and CWM (β= –.204, p<.001) appreciation (Table 3.).

Table 3. *Direct & Indirect Effects of RA on Stigma*

Path	***Standardized (β)***	***S.E.***	***p***	***Bootstrap 95% BC CI***
RA → rock	–.290**	.012	<.001	[−.388, −.190]
RA → hip-hop	–.114**	.012	.039	[−.223, −.005]
RA → cwm	–.204**	.012	<.001	[−.309, −.093]
RA → stigma	.103	.089	.054	[−.008, .206]
cwm → stigma	–.155**	.407	.004	[−.266, −.053]
hip-hop → stigma	.136**	.407	.012	[.032, .243]
rock → stigma	–.303**	.422	<.001	[−.409, −.186]
RA →rock → stigma	.088**	—	<.001	[.049, .134]
RA → hiphop → stigma	-.016	—	.758	[−.020, .010]
RA → cwm → stigma	.032**	—	.001	[.019, .085]
RA → stigma (indirect)	.104**	—	<.001	[.060, .155]

**p<.05

The results of the indirect effect of RA on stigma through music appreciation were found to be significant (β = .104, p <.001, 95% BC CI [.060, .155]). As the confidence interval does not include zero, the overall indirect effect is statistically significant. These findings suggest that music appreciation plays a full mediating role in the relationship between RA and stigma, although the direct effect is not statistically

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

significant (β = .103, p = .054). The indirect effect through rock appreciation was positive and significant (β = .088, 95% BC CI [.049, .134]), indicating that higher RA is associated with lower rock appreciation, which in turn is associated with greater level of stigma. Similarly, the indirect effect through Classical Western Music (CWM) appreciation was positive and significant (β = .032, 95% BC CI [.019, .085]), suggesting a parallel pathway whereby lower CWM appreciation among more religiously oriented individuals is linked to higher stigma. The indirect effect through hip-hop appreciation was negative and non-significant (β = −.002, 95% BC CI [−.020, .010], p = .758), indicating that hip-hop does not function as a meaningful mediator in this relationship. Taken together, these findings reveal that different music genres play varying mediating roles in the relationship between RA and stigma.

Discussion

The study shows that MA significantly mediates the relationship between RA and ST. This finding shows that the belief system of an individual does not directly influence stigma but rather shape the way they perceive social judgments and respond them. In other words, music can facilitate a symbolic space, where religious values, cultural identity, and attitudes toward social differences may interact with each other, and these are all blended. The results reveal that the aesthetic dimension of music is intertwined with moral and cultural frameworks, and that musical taste can serve as a subtle indicator to reflect the perception of themselves in both social and spiritual areas.

Interventions or educational programs that aim to reduce stigma should consider the religious orientation of people as well as the issues of musical appreciation. It aligns with James's (2017) idea that a positive connection between religious experiences, and increased empathy which leads into a reduction in prejudice. Although the direct relationship between RA and ST is not meaningful but indirect relationship of RA via music appreciation is statistically meaningful in this study which also supported the idea that RA is a multidimensional construct shaped by knowledge, emotional commitment, and social affiliation. Arslan (2009) also indicated that membership in religious groups and interactions with religious leaders contribute to emotional and behavioural dimensions of religious attitude however religious knowledge shapes only the cognitive aspect of RA. In other words it can be said that there are different individual, and social factors play a role in the relationship between RA and stigma.

These findings also suggest that variation in the level of MA can predict the changes on the propensity of stigmatization on others. In this study, higher level of appreciation of hip-hop genre associated with an increase in ST, whereas greater appreciation for CWM and rock are linked to lower levels of ST. Moreover, when music preferences were considered, the relationship between RA and ST became statistically significant. Erdal & Ok (2012) indicated that individuals who favor more dynamic or lively music genres are less likely to express their RA through overt behavioral patterns. Thus, level of appreciation of rock increased while RA decreased may support the previous researches (Erdal & Ok's 2012; Erdal & Ok, 2015). However the level of religious attitude increased although hip-hop is also dynamic genre as well. While rebellion and more depressive themes dominate rock music, hip-hop, as a music genre that can express certain ideals as much as it conveys rebellio. Body of the literature also links rock genre with secular and liberal identity frameworks although music has capacity to foster openness and tolerance (Schwarz, 2015). In other words, the fact that music preference mediates the relationship between RA and ST, but people indicate themselves as secular who prefers rock music, because it is attributed to foster openness and tolerance. They can attribute their religious identity to the musical genre or vice versa. The tendency to label others based on the idea common religious identity attributed to music or similar music appreciation is supporting the theory which indicates that ingroup cohesion can heighten bias toward outsiders (Park et. al., 2003).

Furthermore, increase in Sufi music appreciation has stronger positive correlation with RA, but weaker correlation with ST, which is consistent with the previous studies which indicate that RA positively impact the reduction of biases (Brega & Coleman, 1999; Erdoğan-Kaya & Akturk, 2023; Johnson-Kwochka et al., 2022; Kılınç & Sağır, 2021; Ülker & Efe, 2021). Stronger positive direct relationship with RA and Sufi music higlights the role of RA in strengthening group identity and fostering shared emotions (Karaburun-Doğan & Kılınçer, 2016; Macit, 2011). This finding also suggests that music itself also can provide a religious experience within the sociocultural context (Düzgüner, 2007). Although Sufi music has an identity rooted in a tradition nourished by religion, personal attitudes towards appreciating this genre is closely tied to their personal experience of it. This is consistent with William James's (2017) view of

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

religious experience, which examines how religious experience differs from institutional religion and finds its counterpart in the individual's personal world, even within institutional religions.

Conversely, the direct positive relationship between RA and stigma is not statistically significant, but it has become statistically significant if MA (mediator) is included in the SEM. It suggests that the motivations behind MA and RA may differ. LeBlanc's (1980) eight-step music preference model is a good example of this idea which emphasizes that the media, peer groups, family, and the content of music performances are all factors that equally influence an personal preferences of music genres. However, when individuals belong to a social group, normative influence can lead them to change their level of appreciations of music genres. For instance, when individuals define themselves as secular, their likelihood of appreciating rock or other genres attributed a secular character increases. Conversely, if *arabesque genre* is attributed as minibus or ghetto music, individuals may conceal their appreciation of this genre due to the fear of social exclusion. Therefore, behavioral and emotional aspects of appreciation of different music genres can be influenced by the social factors such as membership in a religious group, and relationships with religious leaders or vice versa.

RA seem to be shaped by cognitive knowledge rather than group norms although MA may vary according to group norms. These attitudes play a regulatory role in reconciling differences at different levels. The inclusive nature of RA can prevent stigmatization in situations where 'othering' due to MA. Indirect relationship between religious attitude and stigma also echoes LeBlanc's (1980) the sociopsychological model -wherein factors such as initial exposure, media influence, peer groups, and family shape musical tastes- and the likelihood of music preferences may or may not align with religious identity norms. Although group affiliation can influence the level of musical appreciation through normative pressure; however, the development of RA may stay more cognitively grounded which is derived from personal beliefs and theological understanding rather than normative conformity. It shows that while music tastes can have a symbolic elements of social group norms and may lead to negative responses when they go against the rules of that group. However, RA has embedded capacity to both encourage empathy to elliminate stigma (King et al., 2014; Kunst et al., 2012; Zou et al., 2009).

Conclusion

Despite the complex nature of both MA and the formation of RA, this study has revealed a potential link between MA and stigmatizing towards the 'other' based on group identity and its associated cultural connotations. Rock and CWM may represent "other" identities different from the perspective of religious individuals, depending on the sociocultural conception of each genre; this can indirectly increase the tendency towards stigma. In conclusion, music can be an important psychosocial tool for understanding the social reflections of religious attitudes. Therefore, musical appreciation may function as a "cultural interface" between religious attitude and social judgments. These findings may facilitate a route for deeper understanding of the sociocultural influence on musical identities in daily life. The framework of this dynamic can offer valuable insights for practitioners and educators to address prejudicial tendencies in order to foster social cohesion in groups. Future research can further explore how diverse cultural expressions and evolving musical genres continuously reshape these socio-religious boundaries.

Limitations and Future Directions

This study has several limitations that should be acknowledged which are the sample consisted of 327 Turkish participants and they live in predominantly Muslim society. Furthermore, the music genres are selected based on their Turkish sociocultural relevance, and the scales are developed and validated within the same cultural framework. Therefore these conditions may restrict the generalizability of the findings to other cultural and religious contexts.

From a conceptual standpoint, the study measured religious attitude without distinguishing it from religiosity, and spirituality. It is plausible that spirituality can be more individualized in comparison to religious attitude, so it may yield differential patterns for stigma or music appreciation. The absence of qualitative data also constrains a deeper understanding of the subjective meanings about music appreciation, and religious attitudes. Therefore future researchers are encouraged to employ cross-cultural and longitudinal or mixed-methods designs with diverse samples to test the generalizability of these findings. Hence, incorporating religiosity and spirituality as distinct variables alongside religious attitude may allow for a more nuanced examination of their respective roles in stigmatization.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Ethical Declaration

During the writing process of the study "*Mediating Role of Music Appreciation on the Relationship Between Religious Attitude and Stigma*" scientific rules, ethical and citation rules were followed. No falsification was made on the collected data and this study was not sent to any other academic publication medium for evaluation. In addition, permission was obtained from the Rector's Office, Istanbul Sabahattin Zaim University; Chair of the Ethics Committee (Date: 26/08/2020 and Decision no: 2020/537) to conduct the research.

Etik Beyan

"Dini Tutum ve Damgalama Arasındaki İlişkide Müzik Beğenisinin Aracı Rolü" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Gerekli olan etik kurul izinleri İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Rektörlüğü, Etik Kurulu Başkanlığı'nın 22.12.2023 tarih ve 2023/08 sayılı kararı ile alınmıştır.

Declaration of Conflict

There is no potential conflict of interest in the study.

Çatışma Beyanı

Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Funding

No funding was received from any institution or organization for this study.

Finansman

Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Statement of Use for Artificial Intelligence and Its Types

As the author is a non-native English speaker, Grammarly and DeepL AI tools were utilized for language editing and proofreading after the completion of the manuscript. The visualization in Figure 3 was generated using the Google Gemini AI model.

Yapay Zeka ve Türleri Kullanım Beyanı

Makalenin dil kalitesini ve akıcılığını artırmak amacıyla, yazım aşamasından sonra Grammarly ve DeepL araçları kullanılarak İngilizce dil kontrolü ve redaksiyon yapılmıştır. Makalede yer alan Figure 3. Gemini Yapay zeka uygulaması yardımıyla görselleştirilmiştir.

Data Sharing Statement

I declare that, upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, I can share the data of this study according to the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy".

Veri Paylaşım Beyanı

Bu çalışmanın verilerini bulguların doğrulanması amacıyla makul bir talep üzerine "etik ilkeler ve yayın politikası"nın ilgili kısmında belirtilen şartlara göre paylaşabileceğimi beyan ederim.

References

Allport, G. (1954). *The nature of prejudice*. Addison-Wesley.

Arslan, H. (2009). Constitution, development and alteration of religious attitudes. *Çukurova University Journal of Faculty of Divinity*, *9*(1), 77–96.

Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research. *Journal of Personality and Social Psychology, 51*(6), 1173–1182. https://doi.org/10.1037/0022-3514.51.6.1173

Biswas, D., Chatterjee, S., & Sultana, P. (2021). Stigma and fear during COVID-19: Essentializing religion in an Indian context. *Humanities and Social Sciences Communications, 8*(130),1-10. https://doi.org/10.1057/s41599-021-00808-8

Boomsma, A. (1983). *On the robustness of LISREL against small sample size and non-normality*. University of Groningen.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Böge, K., Zieger, A., Mungee, A., Tandon, A., Fuchs, L. M., Schomerus, G., Tam Ta, T. M., Dettling, M., Bajbouj, M., Angermeyer, M., & Hahn, E. (2018). Perceived Stigmatization and Discrimination of People with Mental Illness: A Survey-Based Study of the General Population in Five Metropolitan Cities in India. *Indian Journal of Psychiatry 60*(1), 24-31. https://doi.org/10.4103/psychiatry.IndianJPsychiatry_406_17

Brega, A. G., & Coleman, L. M. (1999). Effects of religiosity and racial socialization on subjective stigmatization in African-American adolescents. *Journal of Adolescence*, *22*(2), 223–242. https://doi.org/10.1006/jado.1999.0213

Collier, J. (2008). *Applied structural equation modeling using AMOS: Basic to advanced techniques.* Routledge.

Colman, A. M. (2015). *A dictionary of psychology*. Oxford University Press.

Çifçi, A. (2007). *The role of religion in coping with illnesses: Sample cancer patients.* (Publication No. 209214) [Doctoral dissertation, Marmara University], Council of Higher Education Thesis Center. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp#:~:text=117-,209214,-A%C4%B0%C5%9EE%20%C3%87%C4%B0F%C3%87%C4%B0

Çufta, M. (2014). *Role of religious faiths and attitudes on coping with cancer illness* (sample *Kosovo).* (Publication No. 262903) [Doctoral dissertation, Uludağ University], Council of Higher Education Thesis Center. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=dc37vncop1553YpXujKnaA&no=MR0iJWmnOL88f5-boT4dgA

Dirimeşe E., & Uru M. K. (2021). Bilgi stoku bağlamında sosyokültürel yapının kadın kimliğini, kimlik inşası sürecinde etiketlemesi: Atasözleri örneği. *Journal of Higher Education and Science, 11*(1), 111-117. https://doi.org/10.5961/jhes.2021.433

Dovidio, J. F., Major, B., & Crocker, J. (2000). Stigma: Introduction and overview. In T. F. Heatherton, R. E. Kleck, M. R. Hebl, & J. G. Hul (Eds.), *The social psychology of stigma* (pp. 1–28). The Guilford Press.

Düzgüner, S. (2007). A Study on the influence of Mawlavi Sema Ayin on human psychology. *Marife Turkish Journal of Religious Studies*, *7*(3), 195–214. https://doi.org/10.5281/zenodo.3343881

Erdal, B. & Ok, Ü. (2012). The Role of Faith/Worldview Styles in Music Preference. *The Journal of Academic Social Science Studies, 5*(3), 59-74. https://doi.org/10.9761/jasss_148

Erdal, B. & Ok, Ü. (2015). Religious and demographic indicators of music preference in a Turkish sample. *Musica Scientiea, 19*(1), https://doi.org/10.1177/1029864914558965

Erdoğan-Kaya, A., & Aktürk, B. (2023). The relationship between religious coping and ınternalized stigma among patients with bipolar disorder. *Cureus, 15*(8), Article e43511. https://doi.org/10.7759/cureus.43511

Erkan, E. (2016). Syrian Refugees and Religious Life: Compliance, Encounter, Similitude: The Case of Gaziantep. *Journal of Theological Academy, 16*(2), 51-93. https://izlik.org/JA43EF47XR

Fowler, J. (1981). *Stages of faith: the psychology of human development and the quest for meaning*. Harper & Row.

Goffman, Erving. (1986). *Stigma: notes on the management of spoiled identity*. Simon & Schuster Inc.

Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2010). *Multivariate data analysis* (7th ed.). Pearson.

Hayes, A. F. (2018). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A Regression-Based Approach (Methodology in the Social Sciences)* (2nd ed.). Guilford Press.

Hebl, M. R., Tickle, J., & Heatherton, T. F. (2000). Awkward moments in interactions between nonstigmatized and stigmatized individuals. In T. F. Heatherton, R. E. Kleck, M. R. Hebl, & J. G. Hul (Eds.), *The social psychology of stigma* (pp. 275–306). The Guilford Press.

Higgins, L. (2007). Acts of hospitality: The community in community music. *Music Education Research, 9*(2), 281-292. https://doi.org/10.1080/14613800701384441

Hu, L. T., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. Structural Equation Modeling: *A Multidisciplinary Journal, 6*(1), 1-55. http://dx.doi.org/10.1080/10705519909540118

Jacobs, H., Leman, M., & Van Dyck, E. (2025). A Causal Model for Surveys of Exploratory Listening and Music Appreciation. *Behavioral Sciences, 15*(5), 676. https://doi.org/10.3390/bs15050676

James, W. (2017). *Dinsel deneyimin çeşitliliği* (İ. H. Yılmaz, Trans.). Pinhan.

Johnson-Kwochka, A. V., Stull, L. G., & Salyers, M. P. (2022). The impact of diagnosis and religious orientation on mental illness stigma. *Psychology of Religion and Spirituality*, *14*(4), 462–472. https://doi.org/10.1037/rel0000384

Kağıtçıbaşı, Ç., & Cemalcılar, Z. (2017). *Dünden bugüne insan ve insanlar: Sosyal psikolojiye giriş* (20th ed.). Evrim.

Karaburun-Doğan, D., & Kılınçer, Z. (2016). *Dinsel iletişim aracı olarak müzik* In Y. G. Ay (Ed.), *Müzikte metodoloji ve müzikle iletişim uluslararası sempozyumu: bildiriler kitabı 11-13 Mayıs, İstanbul (pp. 61-72),* Avcılar Belediye Başkanlığı.

Karışman, F. Z. (2017). *The effect of the memorisation of verses of the Quran with a modal approach in the concept of right recitation* (Publication No. 464444) [Master dissertation, Marmara University], Council of Higher Education Thesis Center. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=q3-d9QtLoVA2OMExHSkJpVcHHjrJBQjsmzACz2LDNiy63KFLtt10Dpf7QtOHU6xK

Kaya-Göktepe, A. (2021). The Role of Popular Music in the Construction of Social Identity – The Example of Local 45's Songs. *Hitit Theology Journal*, *20*(2), 547-588. https://doi.org/10.14395/hid.982197

Kaya-Göktepe, A. (2024). Mediating Role of Religious Attitude on The Relationship Between Personality and Music Preferences. *darulfunun ilahiyat, 35*(2), 353-386. https://doi.org/10.26650/di.2024.35.1.1357850

Kenny, D. A., Kaniskan, B., & McCoach, D. B. (2015). The performance of RMSEA in models with small degrees of freedom. *Sociological Methods & Research, 44*(3), 486–507. https://doi.org/10.1177/0049124114543236

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

King, J. E., McKay, P. F., & Stewart, M. M. (2014). Religious bias and stigma: attitudes toward working with a Muslim co-worker. *Journal of Management, Spirituality & Religion*, *11*(2), 98–122. https://doi.org/10.1080/14766086.2013.801319

Kılınç, G., & Sağır, Z. (2021). The role of religious attitude and the perception of threat in prejudice towards Syrians. *Firat University Faculty of Theology Journal*, *26*(2), 363–393. https://izlik.org/JA39XF39FN

Kline, R. B. (2016). *Principles and practice of structural equation modeling (4th ed.).* Guilford Publications.

Kresovich, A. (2022). The ınfluence of pop songs referencing anxiety, depression, and suicidal ıdeation on college students' mental health, empathy, stigma, and behavioral ıntentions. *Health Communication, 37*(5), 617-627. https://doi.org/10.1080/10410236.2020.1859724

Kunst, J. R., Tajamal, H., Sam, D. L., & Ulleberg, P. (2012). Coping with Islamophobia: The effects of religious stigma on Muslim minorities' identity formation. *International Journal of Intercultural Relations*, *36*(4), 518–532. https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2011.12.014

Kurt, E. (2015). *The relationship between pain, depression levels due to limb loss (mastectomy), quality of life, and religiosity in patients with breast cancer*, (Publication No. 389554) [Master dissertation], Uludağ University], Council of Higher Education Thesis Center. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=dXK0FDts6WaS9UczNi4tqQ&no=p-prrs03aRpQA4ZZU90_1Q

LeBlanc, A. (1980). Outline of a proposed model of sources of variation in musical taste. *Bulletin of the Council for Research in Music Education*, *61*, 29–34. http://www.jstor.org/stable/40317580

Macit, Y. (2011). The Marsiyas/Dirges as genre of religious: Mystical music in respect of psychology of religion on case of Iğdır. *Milel ve Nihal, 8*(3), 189-228. https://izlik.org/JA58UL73UH

North, A. C., Hargreaves D. J. & Hargreaves, J. J. (2004). Uses of music in everyday life. *Music Perception, 22*(1), 41-77. https://doi.org/10.1525/mp.2004.22.1.41

Ok, Ü. (2011). Religious attitude scale: scale development and validation. *Journal of New Results in Science*, *8*, 528–549. https://api.semanticscholar.org/CorpusID:142936132

Park J. H., Faulkner J., Schaller M. (2003). Evolved disease-avoidance processes and contemporary anti-social behavior: prejudicial attitudes and avoidance of people with physical disabilities. *Journal of Nonverbal Behavior, 27*, 65–87 https://doi.org/10.1023/A:1023910408854

Pazhoohi, F. & Karlos, L. (2018). Ecology of musical preference: The relationship between pathogen prevalence and the number and ıntensity of metal bands. *Evolutionary Psychological Science, 4* 294-300. https://doi.org/0.1007/s40806-018-0139-7

Peker, H. (2010). *Din Psikolojisi* (4th ed.). Çamlıca.

Phelan, J. C., Link, B. G., & Dovidio, J. F. (2008). Stigma and prejudice: One animal or two? *Social Science & Medicine*, *67*(3), 358–367. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2008.03.022

Preacher, K. J., & Hayes, A. F. (2008). Asymptotic and resampling strategies for assessing and comparing indirect effects in multiple mediator models. *Behavior Research Methods, 40*(3), 879–891 https://doi.iorg/10.3758/brm.40.3.879

Prince, W. F. (1972). A paradigm for research in music listening. *Journal of Research in Music Education, 20*, 445-455.

Pryor, J. B., & Reeder, G. D. (2011). HIV-related stigma. In J. C. Hall, Hall & B. J, & C. J. Cockerell (Eds.), *HIV/AIDS in the Post-HAART Era: manifestations, treatment, and Epidemiology* (pp. 790–806). PMPH-USA.

Rentfrow, P. J., & Gosling, S. D. (2003). The do re mi's of everyday life: The structure and personality correlates of music preferences. *Journal of Personality and Social Psychology, 84*(6), 1236–1256. https://doi.org/10.1037/0022-3514.84.6.1236

Rodgers, D. (2017). Community music as a vehicle for tackling mental health-related stigma. *London Review of Education, 15*(3), 474-487. https://doi.org/10.18546/LRE.15.3.10

Sağır, A. (2020). Routinisation of the ıdentity expressions of arabesque rap as a new adult culture. *OPUS International Journal of Society Researches, 15* (21), 145-182. https://doi.org/10.26466/opus.616577

Schwarz, O. (2015). The Sound of Stigmatization: Sonic Habitus, Sonic Styles, and Boundary Work in an Urban Slum. *American Journal of Sociology, 121*(1), 205-242. https://doi.org/10.1086/682023

Simanullang, P. (2021). Stigma music of human life in Indonesia. *Promusika: Jurnal Pengkajian, Penyajian dan Penciptaan Musik, 9*(2), 94-100. E-ISSN: 2477-538X

Ülker O., & Efe, İ. (2021). Theology of migration: An investigation of the effect of religion on social acceptance in the case of Kilis. *Middle Eastern Studies*, *13*(2), 255–286. https://doi.org/10.47932/ortetut.880375

Wesselmann, E. D., & Graziano, W. (2010). Sinful and/or possessed? Religious beliefs and mental illness stigma. *Journal of Social and Clinical Psychology, 29*(4), 402-437. https://doi.org/10.1521/jscp.2010.29.4.402

Yaman, E., & Güngör, E. (2013). Development of stigma scale, reliability and validity study. *Journal of Values Education*, *11*(25), 251–270. https://izlik.org/JA27GB84AN

Yeni, B. (2016). *The Effect of religious music on the attitudes of primary education students towards the course of religious culture and moral knowledge* (Publication No. 441221) [Master dissertation, Ondokuz Mayıs University], Council of Higher Education Thesis Center. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp#:~:text=1-,441221,-BELMA%20YEN%C4%B0

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Zou, J., Yamanaka, Y., John, M., Watt, M., Ostermann, J., & Thielman, N. (2009). Religion and HIV in Tanzania: influence of religious beliefs on HIV stigma, disclosure, and treatment attitudes. *BMC Public Health*, *9*(75), 1-12. https://doi.org/10.1186/1471-2458-9-75

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Dini tutum (DT), bireyin inançlarını, duygularını, davranışlarını ve Tanrı ile olan ilişkisini kapsayan çok boyutlu bir yapı olup günlük tercihler ve davranışsal yönelimler üzerinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu tercihler arasında müzik beğenisi, kültürel ve ahlaki kimliğin anlamlı bir göstergesi olarak öne çıkmaktadır. Bazı kişilik tiplerinin belli müzik türlerine yöneldiğini — örneğin dışadönüklük düzeyi yüksek bireylerin pop müziği tercih ettiğini — ve dini tutumun kişilik ile müzik tercihi arasındaki ilişkide aracı bir rol üstlendiği araştırmalarda ortaya konulmuştur (Kaya Göktepe, 2024; Erdal & Ok, 2012; Erdal & Ok, 2015). Bu bulgular, müzik zevkinin yalnızca estetik bir tercih olmadığını; daha derin psikolojik ve dinî yönelimleri bünyesinde barındırdığını göstermektedir. Müzik beğenisi aynı zamanda toplumsal bir boyut da taşımaktadır. Nitekim Kaya-Göktepe (2021), yerli 45'lik şarkılar bağlamında gerçekleştirdiği nitel çalışmasında müzik türlerinin sosyal kimlik inşasında bir araç işlevi gördüğünü; grup içi dayanışmayı pekiştirirken farklı zevklere sahip bireylerin ötekileştirilmesine ve damgalanmasına zemin hazırlayan simgesel sınırlar oluşturduğunu ortaya koymuştur. Bireyler ortak müzik tercihleri etrafında kümelenmekte ve bu kümelenmeler, sosyal yargı ve dışlanmanın temelini oluşturabilmektedir. Bu süreç, kültürel ya da ahlaki normlara aykırı algılanan davranışlar sonucunda bireyin toplumsal saygınlığını yitirmesi olarak tanımlanan *damgalama*ya (DM) kadar varabilmektedir (Pryor & Reeder, 2011, s. 806). Müzik tercihlerinin kişilik tipleriyle ilişkisi ve buna bağlı kimlik inşasıyla ilişkilendirilmesi bulgularından hareketle inşa edilen mevcut çalışma şu soruyu sormaktadır: Müzik beğenisi, dini tutum ile damgalama (DM) arasındaki ilişkiye nasıl aracılık etmektedir? Eğer dini tutum müzik beğenisini şekillendiriyorsa ve müzik beğenisi de *damgalama*nın bir temeli olarak işlev görüyorsa, müzik beğenisi dini tutumun damgalama (DM) davranışını etkilediği anlamlı bir yol olarak işlev görebilir. Bu nedenle, bu araştırmanın sorusu "Bireylerin müzik beğenisi DT ile DM arasındaki ilişkiye nasıl aracılık etmektedir?" olarak belirlenmiş ve bu kapsamda DT ile DM arasındaki ilişkide müzik beğenisinin aracı rolünü incelenmektedir.İlişkisel tarama desenindeki bu araştırmada, DT ile DM arasındaki ilişkide müzik beğenisinin aracı rolünü analiz etmek için yapısal eşitlik modeli (YEM) ve Baron & Kenny'nin aracılık analizi modeli kullanılmıştır. Yaşları 20 ile 55 arasında değişen ($\bar{x}$= 33,72) 327 birey araştırmaya katılmıştır ve bunların 243'ü kadın (%74,3) ve 84'ü erkektir (%25,7). *Damgalama*nın katılımcıların tanımadıkları araştırmacılara deneyimlerini açıklamaktan kaçınmalarına yol açabilecek hassas bir doğaya sahip olması sebebiyle kartopu örnekleme yöntemi seçilmiştir. Bu yöntemin bireyler arasındaki yönlendirme zinciri aracılığıyla güven ortamı sağlama özelliği göz önünde bulundurulduğunda, bu araştırma için en uygun veri toplama stratejisi olarak değerlendirilmiştir. Örneklem büyüklüğünün yeterliliği yapısal eşitlik modellemesi (YEM) için belirlenmiş yerleşik ölçütler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Katılımcıların %6,7'sinin (n=22) dindar olmadığını, %15,6'sının (n=51) oldukça az dindar olduğunu, %67'sinin (n=219) dindar olduğunu ve %10,7'sinin (n=35) oldukça dindar olduğunu belirtmişlerdir. Araştırma kullanılan ölçeklerden birisi olan Dini Tutum Ölçeği (DTÖ), sekiz maddeden oluşan 5 puanlık Likert tipi bir ölçektir. Ok (2011) tarafından geliştirilen bu ölçeğin iç tutarlılık katsayısı aralığının 0,81 ile 0,91 arasındadır. Mevcut literatürden derlenen Müzik Beğeni formu ise, katılımcıların farklı müzik türlerine dair beğenilerini sorgulamaktadır. Bu form, mevcut müzik tercihi araştırma literatüründen yararlanılarak geliştirilmiş olup her bir müzik türü, 5'li Likert ölçeği (1 = Hiç sevmiyorum, 5 = Çok seviyorum) üzerinden tek madde ile değerlendirilmektedir. Yaman ve Güngör (2013) tarafından 780 yönetici ve eğitimciden oluşan bir örneklem temelinde tasarlanan *Damgalama Ölçeği* (DM), 5'li Likert tipi 22 maddeden oluşmaktadır. Cronbach's Alpha, Spearman-Brown korelasyon katsayısı ve Guttman split-half değeri ile ölçülen SS'nin güvenilirlik katsayıları sırasıyla 0,84, 0,85 ve 0,85 olarak bulunmuştur. Araştırmada kullanılan demografik bilgi formu, yaş, cinsiyet, medeni durum, gelir düzeyi, eğitim düzeyi, algılanan dindarlık ve müzik eğitimi gibi değişkenlerle ilgili soruları içermektedir. Bu araştırma, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Etik Kurulunun E-20292139-050.04-2400003407 numaralı onay belgesi kapsamında gerçekleştirilmiştir. Bulgular DT ve DM ile arasındaki istatistiksel anlamlılık sınırında kalsa da (p=.054) Müzik beğenisi, yapısal eşitlik modeline dahil edildiğinde DT ile DM arasındaki pozitif korelasyonun kat sayısı yükselmiş ve istatiksel olarak bakımdan anlamlı bulunmuştur. Bulgular YEM istatistiksel olarak iyi uyum sağladığını göstermektedir (χ^2 (1) = 4,287, p = ,038, GFI = .995, CFI = .980, NFI = .975, SRMR = .0312, RMSEA = .100 (Şekil 3). Ancak, RMSEA değeri (.100) de zayıf düzeyde olsa da GFI, CFI ve NFI değerlerinin .95'in üzerinde olması, modelin kabul edilebileceğini gösterirken, SRMR değeri (.0312) ise artık hata seviyesinin düşük olduğunu göstermektedir. Tablo 3'te, DT'nin müzik beğenisi yoluyla DM üzerindeki dolaylı etkisi (aracılık etkisi) sonuçlarının anlamlı

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

olduğu görülmektedir (β = .104, p <.001). Bootstrap analizi sonuçlarına göre, bu etki %95 güven aralığında [.060, .155] olup sıfırı içermemektedir; bu da dolaylı etkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Bu bulgular, DT ile DM arasındaki doğrudan ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığını (β = .103, p = .054), ancak müzik beğenisinin devreye girmesiyle bu ilişkinin anlamlı bir boyut kazandığını ortaya koymaktadır. Bir başka deyişle, DT'nin DM üzerindeki etkisi doğrudan değil, müzik tercihleri aracılığıyla dolaylı biçimde işlemektedir. Rock müziği beğenisi aracılığıyla DT'nin DM üzerindeki dolaylı etkisinin pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür (β = .088, %95 BC GA [.049, .134]). Benzer biçimde, klasik batı müziği (KBM) beğenisi üzerinden gerçekleşen dolaylı etki de pozitif yönlü ve anlamlı bulunmuştur (β = .045, %95 BC GA [.019, .085]). Bu bulgular, rock ve KBM beğenisinin DT ile DM arasındaki ilişkide köprü işlevi gördüğüne işaret etmektedir. Hip-hop beğenisi aracılığıyla hesaplanan dolaylı etki ise negatif yönlü olmakla birlikte istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır (β = –.002, %95 BC GA [−.020, .010]). Sonuçlar, müziğin estetik boyutunun bireyin ahlaki ve kültürel anlam çerçeveleriyle iç içe olduğunu ve müzik zevkinin, bireyin sosyal ve ruhsal konumunu yansıtan sembolik bir gösterge olabileceğini ortaya koymaktadır. Dini deneyimler ile empati artışı arasındaki bağlantının gruplar arasındaki önyargıların azalmasına yol açtığını ortaya koyan önceki araştırmalar da dini tutum ile damgalama (DM) arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamlılık düzeyine ulaşmamasını desteklemektedir (James, 2017, Düzgüner 2007). Bu bulgular, DT'nin bilgi, duygusal bağlılık ve sosyal aidiyet tarafından şekillendirilen çok boyutlu bir yapı olduğu fikrini desteklemektedir (Arslan, 2009). Çalışmanın sonuçları *damgalama*nın sadece müzik zevki gibi subjektif bir konu ile artış gösterse de daha geniş bir konjonktürde kültürel ifade biçimleri ve kişisel inanç sistemleri arasındaki etkileşim tarafından şekillendirildiğini vurgulamaktadır. Müzik beğenisinin DT ve DM arasındaki arabuluculuk etkisi, *damgalama*yı azaltmaya yönelik müdahalelerin, bireylerin sosyal farklılıkları yorumladıkları dini/manevi çerçeveleri dikkate alması gerektiğini göstermektedir. Müzik, dini tutumların sosyal yansımalarını anlamak için önemli bir psikososyal araçlardan birisi olarak görülebilir. Farklı müzik türlerine yönelik tercihler, bireylerin sosyal normlara, "biz-onlar" ayrımına ve önyargı geliştirmeye yönelik bir zemin hazırlayabilir. Araştırmanın Türkiye'de yaşayan Müslüman bir örneklem üzerinde yürütülmesi sebebiyle hem müzik türleri hem de ölçekler bu özgün sosyokültürel çerçeve içinde seçilmiş ve geliştirilmiştir; gelecek araştırmacıların bu bulguların genellenebilirliğini sınamak amacıyla daha çeşitli örneklemlerle kültürlerarası, boylamsal ve karma yöntemli araştırma desenleri benimsemesi; ayrıca dini tutumun yanı sıra dindarlık ve maneviyatı da kavramsal olarak birbirinden ayrı değişkenler olarak modele dahil etmesi önerilir.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3
MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3
ISSN: 1694-7215
Research Paper / Araştırma Makalesi

Kültürel Coğrafyalarda Postkolonyalizmin İzdüşümü

Müslüm REYHANOĞULLARI[1]

Öz

Bu çalışma, kültürel coğrafya ile postkolonyal kuram arasındaki kuramsal ve kavramsal kesişim noktalarını dikkate alarak, söz konusu her iki alanın multidisipliner etkileşim bağlamında coğrafi bilgi üretimine nasıl katkı sunduğunu tartışmaktadır. Aynı zamanda kültürel coğrafyanın kuramsal sınırlarını genişleterek coğrafi düşünceye çoğulcu, tarihsel ve eleştirel bir yön kazandırmayı ve postkolonyal coğrafyanın kültürü, mekânsal üretimi ve yeri algılama biçimlerini tartışmayı amaçlamaktadır. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren beşerî coğrafyada yaşanan epistemolojik, metodolojik ve ontolojik değişimle birlikte kültürel coğrafya mekânın fiziki boyutunu inceleyen bir alt alan olmaktan çıkmış; kimlik, kültür, temsil, iktidar, söylem ve aidiyet gibi kavramlar etrafında şekillenen eleştirel bir yönelime evrilmiştir. Bu dönüşüm süreci; coğrafi bilginin ideolojik, söylemsel ve tarihsel bağlamlar içerisinde nasıl üretildiğine dair farkındalığın artmasını sağlamıştır. Postkolonyal yaklaşım ise bu süreçte sömürgecilik deneyimlerinin ve kolonyal söylemlerin mekânın kurgulanmasındaki rolünü sorgulayan kuramsal bir araç olarak yoğun bir ilgi görmüştür. Bu anlamda kuram, özellikle Avrupamerkezli bilgi yapılarının eleştirisi ve alternatif coğrafi epistemolojilerin inşası bakımından kültürel coğrafya alanına önemli katkılar sunmuştur. Bu bağlamda çalışma nitel araştırma yaklaşımıyla ve literatür taramasına dayalı olarak yapılandırılmış; söylem, temsil ve mekân ilişkileri postkolonyal perspektiften analiz edilmiş ve yorumlanmıştır. Bu doğrultuda kültürel coğrafyanın postkolonyal yaklaşımla kurduğu kuramsal bağın; günümüzdeki küresel eşitsizliklerin, kimlik politikalarının ve mekânsal adaletsizliklerin anlaşılmasına yönelik önemli bir eleştirel çerçeve sunduğu söylenebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kültürel Coğrafya, Postkolonyal Kuram, Coğrafi Bilgi, Sömürgecilik, Mekân

Reflections of Postcolonialism in Cultural Geographies

Abstract

This study discusses how cultural geography and postcolonial theory contribute to the production of geographical knowledge by considering the theoretical and conceptual intersections between the two fields within the context of multidisciplinary interaction. It also aims to broaden the theoretical boundaries of cultural geography, thereby providing geographical thought with a more pluralistic, historical, and critical orientation, and to examine how postcolonial geography interprets culture, spatial production, and ways of perceiving place. With the epistemological, methodological, and ontological transformations that have occurred in human geography since the second half of the 20th century, cultural geography has ceased to be a subfield concerned solely with the physical dimension of space; instead, it has evolved into a critical orientation shaped around concepts such as identity, culture, representation, power, discourse, and belonging. This process has increased awareness of how geographical knowledge is produced within ideological, discursive, and historical contexts. During this shift, the postcolonial approach has attracted significant attention as a theoretical tool questioning the role of colonial experiences and colonial discourses in the construction of space. In this regard, the theory has made important contributions to cultural geography, particularly through its critique of Eurocentric knowledge structures and its efforts to construct alternative geographical epistemologies. Accordingly, this study is structured through a qualitative research approach based on a review of the literature; the relationships among discourse, representation, and space are analyzed and interpreted from a postcolonial perspective. In this context, it can be argued that the theoretical relationship established between cultural geography and the postcolonial approach offers an important critical framework for understanding contemporary global inequalities, identity politics, and spatial injustices.

Keywords: Cultural Geography, Postcolonial Theory, Geographical Knowledge, Colonialism, Space

Atıf İçin / Please Cite As:
Reyhanoğulları, M. (2026). Kültürel coğrafyalarda postkolonyalizmin izdüşümü. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (3), 1179-1198. https://doi.org/10.33206/mjss.1873818

Geliş Tarihi / Received Date: 28.01.2026 **Kabul Tarihi / Accepted Date:** 24.06.2026

[1] Dr. Öğr. Üyesi – Tunceli – Munzur Üniversitesi, Edebiyat fakültesi, muslumreyhanogullari@munzur.edu.tr ,
ORCID: 0000-0001-6885-4510

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Giriş

Coğrafya disiplini tarihi boyunca mekân ve yer tartışmalarında fiziksel betimlemelere ve doğa bilimleri temelli yaklaşımlara odaklanan bir alan olarak değerlendirilmiştir. Ancak 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren beşerî coğrafyada yaşanan ontolojik, epistemolojik ve metodolojik dönüşümler bu tek boyutlu algının sorgulanmasına neden olmuş ve disiplinin paradigmalarında önemli değişimlerin önünü açmıştır. 1960'lı ve 1970'li yıllarda ivme kazanan bu dönüşüm sürecinde beşerî coğrafya çok disiplinli bir anlayışı benimseyerek coğrafi bilginin pozitivist temelleri ile tarafsızlık iddiasını eleştirel bir bakış açısıyla yeniden değerlendirmiştir. Bu aşamada coğrafi bilginin söylemsel, ideolojik ve tarihsel bağlamlarla nasıl inşa edildiğine dair eleştiriler, beşerî coğrafya disiplininde önemli kırılmalara yol açmıştır. Beşerî coğrafyada yaşanan "kültürel dönüşüm", mekânın ve yerin yalnızca fiziksel birer unsur olmadığını; aynı zamanda toplumsal, kültürel ve politik epistemolojiler çerçevesinde şekillenen yapılar olduğunu ortaya koymuştur. Bu noktada "toplumların mekânları nasıl inşa ettiklerini, insanların yeryüzünü nasıl kullandıklarını, toplumsal olguların mekânsal olarak nasıl dağıldığını ve mekânı nasıl bilinç düzeyine taşıdığımızı inceleyen beşerî coğrafyanın" (Warf, 2006) çeşitli alt alanlarda derinleştiğini ifade etmek mümkündür.

Anlam ve değer sorununa yönelik genel bir farkındalık oluşturma çabası, farklı disiplinlerdeki entelektüeller arasında "kültürel dönüşüm"ün tartışılmasına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda kültürel dönüşümle kastedilen; dünyayı algılama biçimlerinin, iletişim pratiklerinin, değer üretim süreçlerinin ve kimlik duygularının yalnızca ekonomik yapıların birer yan ürünü olarak değerlendirilemeyeceği; aksine bu olguların kendi başlarına anlamlı ve önemli biçimlerde ele alınması gerektiği yönündeki görüştür. Dolayısıyla kültür kavramı bu yeni düşünsel atmosferde entelektüeller açısından dikkat çekici ve cazip bir araştırma nesnesi hâline gelmiştir. Her disiplinde olduğu gibi coğrafyanın da bu gelişmelerin dışında kalmadığı, özellikle 1980'li yıllardan itibaren beşerî coğrafyanın tüm alt alanlarında araştırmacıların çalışma konularının kültürel boyutlarını fark etmeye başladıkları görülmektedir (Shurmer-Smith, 2002). Coğrafya gibi bazı disiplinlerin teorik yorum ile ampirik araştırma gelenekleri arasındaki dengeyi baştan itibaren koruduğunu belirten Marcus'a göre (2000, ss. 13-14) kültürel dönüşüm çoğu zaman disiplinlerarası boşlukta değil; doğrudan disiplinin otoriter sınırları içerisinde yeniden merkezlenmiş bir olgu olarak algılanmıştır. Bununla birlikte birçok sosyal ve beşerî bilim araştırmacısı açısından kültürel dönüşüm, adeta bir "büyük uyanış" niteliği taşımıştır. Bir başka ifadeyle kültürel dönüşümün coğrafya disiplini açısından anlamını Marcus haritalama, toplumları mekânsal olarak tanımlama görevleri ve ekonomist düşünce tarzı gibi unsurlar tarafından biçimlendirilmiş bir alana yorumlayıcı kuramların, yöntemlerin ve fikirlerin güçlü bir biçimde nüfuz etmesi şeklinde ortaya koymaktadır. Bu çerçevede beşerî coğrafyanın, kültürel dönüşümün sunduğu kuramsal ve düşünsel çeşitliliği geniş bir perspektifle değerlendirme fırsatını elde ettiğini belirtmek mümkündür.

Philo'nun (2000, s. 31) vurguladığı gibi beşerî coğrafyacılar zamanla "maddi olmayan" olgulara – yani dünyada doğrudan fiziksel bir karşılığı bulunmayan kavram ve süreçlere – yönelik endişelerini aşmaya başlamışlardır. Bu dönüşüm süreci içerisinde, özellikle 1970'li yıllardan itibaren mekânsal bilim yaklaşımından uzaklaşmaya yönelik iki temel yönelim gelişmiştir: Bunlardan ilki, toplumsal yapıya odaklanan Radikal/Marksist Coğrafya; diğeri ise insan iradesine vurgu yapan Davranışsal ve Hümanist Coğrafya yaklaşımlarıdır. Her iki eğilim de maddi olgulara yönelik indirgemeci tutumdan uzaklaşarak, maddi olmayanın çok katmanlı yapısını anlamaya yönelik önemli açılımlar sunmuştur. Nitekim kültürel dönüşümün içerisinde gelişen birçok düşünsel unsurun Marksist ve Hümanist Coğrafya yaklaşımları arasındaki etkileşim ve diyalogdan kaynaklandığı söylenebilir. Özellikle hümanist düşünce çerçevesinde peyzaj/manzara geleneğinin yeniden değerlendirilmesi, bireyler arası ilişkilerin anlamlandırılmasında yaşanan kuramsal yenilikler ve bu bağlamdaki artan ilgi, maddi olmayan kültürel unsurların farklı boyutlarına yönelik güçlü bir duyarlılığın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Beşerî coğrafyanın dönüşüm geçirdiği bu süreçte önemli bir alt disiplin olan **"**kültürel coğrafya"**,** yeni teorik yönelimler doğrultusunda coğrafi düşünceyi ve bilgiyi farklı şekillerde ele almaya başlamıştır.

Kültürel coğrafya, coğrafya disiplininin kurumsal ve birikimli yapısında önemli bir yer tutan, çağdaş anlamda ise özellikle Anglo-Amerikan ekolü temelinde çeşitli kuramsal tartışmalara zemin hazırlayan beşerî coğrafya alt dalıdır. Disiplinler arası yaklaşımıyla dikkat çeken kültürel coğrafya bu özelliği sayesinde yeni araştırma alanları ve eleştirel yaklaşımlar geliştirme potansiyeline sahiptir. İnsan topluluklarının etkileşimleri, davranış kalıpları, toplumsal örgütlenmeleri ve bu örgütlenmelerin ürettiği mekânsal ve kültürel yapılar, temsil ve söylemler kültürel coğrafyanın temel inceleme konularının genişlemesinde etkili olmuştur. İşte bu noktada disiplinin gelişim sürecindeki önemli kırılmalar ve yönelimler değişimi hızlandırmıştır. Nitekim "1960'larda pozitivist teorinin, davranış psikolojisinin ve son derece soyut

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

niceliksel yöntemlerin coğrafyaya ithal edilmesi, kültürel coğrafyacıları mekânsal model oluşturmaya yönelik hâkim vurguya meydan okumaya teşvik etmiştir" (Duncan, Johnston ve Schein, 2004, s. 1). Bu süreç kültürel coğrafyanın pozitivist beşerî coğrafyanın indirgemeci yaklaşımına karşı eleştirel bir pozisyon almasına ve toplumsal süreçleri tarihsel bağlamlarında ele alan bir epistemoloji geliştirmesine olanak tanımıştır. Kültürel tarih ile etkileşim hâlinde gelişen kültürel coğrafya, özellikle "mekân", "yer", "temsil", "ırk", "kimlik", "kimliğin inşası", "kültür", "yurttaşlık", "aidiyet", "melezlik", "iktidar" ve "etnisite" gibi kavramlar etrafında şekillenen tartışmalarla alanını genişletmiştir. Bu kavramların kültürel yorumlarla harmanlanarak ele alınması ve temsil gruplarının bu bağlamda incelenmesi, kültürel coğrafyaya eleştirel bir derinlik kazandırmıştır. Sonuç olarak kültürel coğrafya yalnızca maddi ve manevi dünyamıza dair algılarımızı derinleştirmekle kalmayıp; aynı zamanda küreselleşme ile artan hareketlilik bağlamında doğa, siyaset ve kültür arasındaki dönüşen ilişkilere dair farkındalık geliştirme imkânı da sunmuştur.

Kültürel coğrafyanın son yıllarda yaşadığı dönüşümde sosyal, ekonomik ve politik faktörlerin önemli bir etkiye sahip olduğu söylenebilmektedir. Bu bağlamda kültürel coğrafya; iktidar, güç, sömürgecilik, ulusötesilik, cinsiyet, direniş ve kültürel temsil gibi konulara yönelik çağdaş teorik yaklaşımlarla yakın temas kurmuştur. Nitekim "mekân, yer ve peyzaj gibi temel coğrafi kavramların köklü bir biçimde sorgulanması ve yeniden düşünülmesi sürecine Marksist, feminist, eleştirel, postkolonyal ve postmodern teorisyenler öncülük etmiştir. Bu çerçevede kültürel coğrafya, 1970'lerden itibaren disiplinlerarası düşünsel esinini Foucault, Barthes, Giddens, de Certeau, Benjamin, Deleuze ve Guattari, Lefebvre, Bakhtin, Said, Butler, Haraway, Bourdieu, Habermas, Latour ve Lacan gibi çeşitli düşünürlerden almıştır" (Duncan vd., 2004, s. 2). Özellikle 1970 ve 1980'li yıllarda beşerî coğrafyada yaşanan Radikal Devrim, kültürel coğrafyanın araştırma konularının materyalist temellerle yeniden tanımlanmasına imkân sağlamış; mekân, kimlik ve kültür gibi kavramlara ilişkin tartışmaların kültürel coğrafyanın merkezî meseleleri hâline gelmesine katkı sunmuştur.

Kültürel coğrafyanın mekân, kimlik ve kültürle kurduğu ilişkide sembollerin ve peyzajın yansımaları dikkatleri çekmektedir. Cosgrove'a göre (1983, s. 1) "dünyanın sembolik olarak sahiplenilmesi, tarihsel ve coğrafi olarak kendine özgü farklı yaşam tarzları ve farklı peyzajlar üretmektedir. Bu anlamda insanın doğayla kurduğu bu bağın boyutunu ve mekânın düzenlenmesindeki rolünü yakalamak ve anlamak", kültürel coğrafyanın görevi olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla insanların dünyayı yalnızca fiziksel değil; aynı zamanda sembolik araçlar vasıtasıyla da anlamlandırdıkları söylenebilir. Zira toplumlar doğaya yalnızca biyolojik ya da ekonomik ihtiyaçlar temelinde müdahale etmemekte; aynı zamanda kimlik, değer ve inanç yükleyerek doğayı şekillendirmektedir. Örneğin, Düzgün Baba Dağı (Tunceli) yalnızca doğal bir oluşum değil; aynı zamanda kutsallık atfedilen bir mekân ya da kültürel kimliği temsil eden bir sembol olarak anlam kazanmaktadır. Bu bağlamda sembolik sahiplenmenin tarihsel ve coğrafi bağlamlara göre değişkenlik gösterdiği, toplumların farklı dönemlerde ve çeşitli mekânsal bağlamlarda doğayla kurdukları ilişkiler aracılığıyla şekillendiği açıkça görülmektedir. Bu çeşitlilik, farklı yaşam tarzlarının ve özgün peyzaj türlerinin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Kültürel coğrafyadaki düzenleme ise yalnızca somut faaliyetler –örneğin şehir planlaması ya da tarımsal alan kullanımı– ile sınırlı değildir; aynı zamanda algı, temsil ve sembolik kodlamalar üzerinden gerçekleşmektedir. Bu nedenle kültürel coğrafya, mekânın tarihsel, kültürel ve ideolojik boyutlarının ne anlama geldiğini sorgulamak gibi temel bir misyon üstlenmektedir. Dolayısıyla kültürel unsurların görünür kılınması ve hem kolektif hem de bireysel düzeydeki tüm maddi ve manevi parametrelerin daha fazla dikkate alınması gerektiği anlaşılmaktadır. Tüm bu gelişmelerin kültürel coğrafyanın geç de olsa eleştirel yaklaşım ve sosyal teori ile kurduğu etkileşim sayesinde gerçekleştiği rahatlıkla söylenebilir.

Beşerî coğrafya ve özelde kültürel coğrafya, tarihsel perspektifin ihmal edilmesinin olumsuz sonuçlarını günümüzde daha belirgin bir şekilde deneyimlemektedir. Son yirmi yıl içerisinde bu eksikliğe yönelik bir tepki olarak, eleştirel ve tarihsel bir alt alan olarak **"**postkolonyal coğrafya" ortaya çıkmıştır. Bu alan, yalnızca emperyalizmin ve özellikle sömürgeciliğin disipliner ve maddi coğrafyalar açısından taşıdığı önemi sorgulamakla kalmamış; aynı zamanda postkolonyalizmin[2] siyasal boyutuna ilişkin daha geniş ve çok katmanlı analizler de gerçekleştirmiştir (Jones ve Phillips, 2005, s. 156). Bu gelişmeler, beşerî coğrafya

[2] **Cullen vd.'ne (2013:510)** göre, postkolonyalizmin ne olduğu ve nasıl ele alınması gerektiği konusunda net bir yol çizmek her zaman kolay değildir; ancak terimin "post-" ön eki etrafında şekillenen iki temel kullanımından söz edilebilir. İlki, postkolonyalizmi, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa sömürgeciliğinden bağımsızlığını kazanan Afrika ve Asya ülkeleri bağlamında, sömürgecilik sonrası tarihsel bir durumu ifade eden anlamıdır. İkinci kullanım ise, postkolonyalizmi zamansal bir "sonra"dan ziyade, sömürgecilik karşıtı mücadeleye odaklanan kuramsal ve politik bir yönelim olarak görür; bu bağlamda, postkolonyalizm, eşitsizlikleri ve sömürgecilik miraslarını yeniden değerlendiren bir siyasal pratik olarak ortaya çıkar.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

özelde ise kültürel coğrafya literatüründe tarihsel boyutun uzun süre göz ardı edildiğini ve bu durumun kuramsal derinlik açısından bir zafiyet oluşturduğunu göstermektedir. Oysa sosyal bilimlerde tarihsel bağlamın dikkate alınmaması, olay ve olguların yalnızca yüzeysel düzeyde anlaşılmasına neden olmakta; yapısal süreçlerin analiz edilmesini güçleştirmektedir. Bu bağlamda coğrafya disiplini, sömürgecilikle iç içe geçmiş tarihsel geçmişini ve kendi kurumsal-bilimsel gelişimini yeterince sorgulamadığı için teorik olarak sınırlı kalmıştır. Coğrafya disiplininin sömürgeci iktidarla uzun ve sorunlu bir ilişki içinde olduğunu ileri süren Barker ve Pickerill (2019, s. 1) 1970'lerden bu yana ortaya çıkan eleştirel dönüşle birlikte çoğu çağdaş coğrafyacının yalnızca sömürgeciliğin tarihini değil; aynı zamanda onun günümüzde devam eden çok yönlü etkilerini görünür kılmayı amaçladığını vurgulamaktadırlar. İşte bu noktada kültürel coğrafya, postkolonyal coğrafyayı anlamaya çalışmıştır. Postkolonyal coğrafya**,** yalnızca disiplinin kendi tarihine yönelik bir öz eleştiri olmanın ötesinde; aynı zamanda günümüzdeki mekânsal eşitsizliklerin tarihsel kökenlerini anlamaya dönük analitik bir çerçeve sunması açısından da çok önemlidir.

Son otuz yılda postkolonyal çalışmalar ile Anglo-Amerikan coğrafyası arasındaki etkileşim, her iki alanın da sahip olduğu mekânsal ve zamansal sınırları aşma çabası içerisinde şekillenmiştir. Postkolonyal çalışmalar kültür, ırk ve ulus kavramlarının nasıl üretildiğini ortaya koyarken; kültürel coğrafya disiplini ise postkolonyalizmi yalnızca geleneksel imparatorluk çağıyla sınırlı görmeyip onu farklı dönemler, mekânlar ve ölçekler bağlamında yeniden ele almıştır. Bu çift yönlü kuramsal hareketlilik içerisinde postkolonyal coğrafyalar, kültürel coğrafya disiplininde uzun süredir varlığını sürdüren Avrupamerkezci yaklaşımlara karşı eleştirel bir mücadele alanı oluşturmuştur (Ashutosh, 2019, ss. 1-2). Bu bağlamda, postkolonyal çalışmalar ile Anglo-Amerikan coğrafyası arasında gelişen bu etkileşimin yalnızca bilgi üretimiyle sınırlı kalmadığı; aynı zamanda her iki disiplinin epistemolojik ve metodolojik sınırlarının sorgulanmasına olanak tanıdığı söylenebilir. Kültürel coğrafya disiplini bu etkileşim doğrultusunda postkolonyalizmi tarihsel kolonyal bağlamlarla sınırlı tutmaktan uzaklaşarak; çağdaş güç ilişkileri, küresel eşitsizlikler ve mekânsal adaletsizlikler çerçevesinde yeniden düşünmeye yönelmiştir. Bu yaklaşım sayesinde kültürel coğrafya alanındaki hâkim Avrupamerkezci bilgi yapıları sorgulanmış ve bu yapıya alternatif teşkil edebilecek coğrafi epistemolojilerin geliştirilmesi mümkün hâle gelmiştir. Bahsi geçen bu çift yönlü kuramsal ve metodolojik hareketlilik hem postkolonyal teorinin mekânsal açılımını genişletmiş hem de kültürel coğrafyada eleştirel düşüncenin güçlenmesine katkı sunmuştur. Sonuç olarak, "postkolonyal coğrafyalar" yalnızca yeni bir alt disiplin alanı yaratmakla kalmamış; aynı zamanda kültürel coğrafyanın kendi içindeki bilgi üretim süreçlerine yönelik köklü ve dönüştürücü bir eleştiri getirmiştir.

Cullen, Ryan ve Winders'e göre (2013, s. 509) kültürel coğrafya ile postkolonyalizm; kimlik, farklılık ve eşitsizlik coğrafyalarının mekân içinde ve mekân aracılığıyla nasıl üretildiğini anlamaya yönelik olarak karmaşık döngüler, ağlar ve akışlara odaklanan ortak bir kaygıyı paylaşmaktadır. Bu ortak kaygı doğrultusunda kültürel coğrafyacılar, postkolonyalizmi yalnızca belirli mekânlara ve süreçlere yönelik somut bir araştırma sahası olarak değil, aynı zamanda küresel ve yerel dinamiklerle etkileşim içinde şekillenen kuramsal bir çerçeve olarak da ele almışlardır. Bu bağlamda postkolonyalizm; hayali coğrafyaların çözümlemesinden, sömürgeciliğin kültürel ve mekânsal stratejilerinin incelenmesine, anti-sömürgeci direnişin kültürel mekânlarının analizine kadar geniş bir çalışma alanı sunmaktadır. Bu noktada postkolonyal kuram, kültürel coğrafyacılar açısından önemli bir teorik kaynak niteliği taşımaktadır. Çünkü bireysel ve toplumsal kimliklerin hem sosyal ilişkilerle hem de içinde bulunulan mekânlarla doğrudan ilişkilendirildiği ve yeniden üretildiği gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Kültürel coğrafya ile postkolonyalizmin kesişim noktalarında özellikle mekânın politiği, sömürgecilik sonrası direniş hareketleri ve temsil pratikleri gibi temalar; kültürel coğrafyayı iktidar, tarih ve kültürün iç içe geçtiği çok katmanlı bir mücadele alanına çekmektedir.

Kültürel coğrafyanın 1980 ve 1990'lı yıllarda sosyal teori ve eleştirel yaklaşımlarla kurduğu bağ sayesinde coğrafi bilginin belirli ideolojik bağlamlar içerisinde şekillendiği anlaşılmıştır. Özellikle postkolonyal kuramlar; coğrafi bilginin kolonyal söylemler aracılığıyla nasıl üretildiğini ve söz konusu bu bilgilerin hangi şekillerde mekânsal temsiller aracılığıyla yeniden üretildiğini ortaya koyması açısından önemlidir. Postkolonyal yaklaşımın kültürel coğrafyada baskın olan Batı merkezli anlayışları sorgulayarak, çoğulcu ve eleştirel bir bakış açısı sunması noktasında çalışmanın önemi ortaya çıkmaktadır. Postkolonyal yaklaşımın sunduğu eleştirel perspektif, kültürel coğrafya alanının epistemolojik sınırlarını genişletecek ve kuramsal bir katkı sunacaktır. Postkolonyal kuramsal tartışmalar, kültürel coğrafya temelinde yorumlanmış ve birtakım çözümlemeler yapılmıştır. Dolayısıyla bu çalışma kültürel coğrafya ile postkolonyalizm arasındaki yakın ilişkiyi ortaya koymayı; kültürel coğrafya disiplini içerisinde postkolonyal kuramın teorik ve eleştirel yansımalarını incelemeyi; postkolonyal coğrafyada kültürü, mekânsal üretimleri ve yer algısını

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

tartışmayı; postkolonyal kuram ile kültürel coğrafyanın kesişiminde sömürgecilik temelinde coğrafi bilginin ve coğrafi söylemlerin ne ölçüde kuramsal ortaklık kurduğunu sorgulamayı amaçlamaktadır. Bu anlamda çalışma aşağıdaki üç temel soruyu cevaplamayı hedeflemektedir:

1- Postkolonyalizmin, kültürel coğrafyanın kuramsal ve kavramsal çerçevesine yansımaları nelerdir?

2- Postkolonyal coğrafyada kültür, mekânsal üretimler ve yer nasıl algılanmaktadır?

3- Postkolonyalizm ile kültürel coğrafya kesişiminde coğrafi bilgi, temsil ve söylem nasıl değerlendirilmektedir?

Yöntem

Araştırma, nitel araştırma yaklaşımı doğrultusunda tasarlanmış ve literatür taraması tekniğiyle yapılandırılmıştır. Nitel araştırmalar bilindiği üzere yorumlayıcı veya eleştirel sosyal bilime yakın bir pozisyonda konumlanmaktadır. Neuman'ın (2017, ss. 221-224) ifade ettiği gibi toplumsal yaşamın doğal akışında ortaya çıkan olayların ayrıntılı incelemelerini yürütmeye karar veren nitel yöntemler, belirli toplumsal-tarihsel bağlamlara duyarlı olan özgün yorumlar sunmaya çalışırlar. Bu anlamda Neuman, nitel yöntemlerin ham verilerin zenginliği, dokusu ve yarattığı hisle daha çok ilgilendiğini ve onların tümevarımcı yaklaşımı sayesinde toplanan verilerden yola çıkarak anlayışlar ve genellemeler geliştirdiğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla nitel yönteme ve araştırmanın temel amaçlarına hizmet edecek akademik çalışmalar, sistematik ve eleştirel bir biçimde analiz edilerek kuramsal ve kavramsal çerçeveler oluşturulmuş ve bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirmeler yapılmıştır. Araştırma deseni olarak doküman incelemesi kullanılmıştır. Doküman incelemesi Bowen'in (2009, s. 27) belirttiği gibi basılı ve elektronik materyaller dahil olmak üzere dokümanların gözden geçirilmesi ya da değerlendirilmesine yönelik sistematik bir süreçtir. Nitel araştırmadaki diğer analitik teknikler gibi doküman incelemesi de anlam ortaya çıkarmak, kavrayış sağlamak ve ampirik bilgi geliştirmek amacıyla verilerin incelenmesini ve yorumlanmasını gerektirir. Dolayısıyla dokümanlar toplumsal olarak örgütlenmiş biçimlerde üretilen, paylaşılan ve kullanılan sosyal olgular olarak tanımlanmaktadır (Atkinson ve Coffey, 1997, s. 47). Bu noktada araştırmanın veri kaynakları ve araçları ulusal ve uluslararası akademik veri tabalarında yer alan ikincil kaynaklardan (akademik yayınlar, kitaplar) sağlanmıştır. Bu anlamda literatür taraması sırasında araştırma konusuyla ilgili anahtar kavramlar kullanılarak ilgili kaynaklara ulaşılmış, kaynakların güncelliğine ve akademik niteliğine özenle yaklaşılarak derinlikli analizler yapılmıştır. Elde edilen dokümanlar nitel içerik analizi tekniğiyle incelenmiştir. Nitel içerik analizi; her türlü sözel ve yazılı verinin araştırma problemini aydınlatacak şekilde sınıflandırılması, özetlenmesi, veriler içerisindeki belirli değişkenlerin veya kavramlarının ölçülerek anlamlandırılması amacıyla kategorilere ayrılması olarak tanımlanmaktadır (Arık, 1992, s. 119). İçerik analizi sonrasında elde edilen bulgular betimleyici ve yorumlayıcı bir yaklaşımla araştırma problemlerine uygun bir biçimde sistematik olarak sunulmuştur. Araştırmanın güvenirliliğini artırmak için farklı yazar ve kaynaklara ulaşılmaya özen gösterilmiştir. Analiz sürecinde kavram karmaşasını önlemek amacıyla her bir kavram ve tema ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır.

Bulgular

Postkolonyalizm ve Kültürel Coğrafya

Çok anlamlı ve siyasi çağrışımları olan postkolonyalizm; emperyalizm, modernlik, ırkçılık, etnisite, kültürel coğrafya ve postmodernizm teorileriyle kesişen ve bu teorilerin içinde yer alan bir kavramdır (Darian-Smith, 1996, s. 291). Bu tanımlamadan yola çıkarak postkolonyalizmin disiplinlerarası bir düşünce alanı olduğunu; sadece sömürgecilik sonrası dönemleri incelemekle ve tartışmakla kalmayıp günümüzde cereyan eden politik, kültürel ve epistemolojik yapıları da eleştirel bir biçimde sorgulayarak ortaya koyan bir disiplin olduğunu görebilmekteyiz. Dolayısıyla geçmişle bugünü anlamak noktasında karmaşık olmasına rağmen başvurulan bir araç olduğu da aşikardır. Bu yönüyle diğer teorilerle karşılıklı etkileşim içinde şekillenmekte hem onları etkilemekte hem de onlardan etkilenmektedir. Sosyal bilimlerin pek çok alanında olduğu gibi coğrafya disiplini içerisinde de önemli bir eleştirel araç seti sunmakta; özellikle sömürge geçmişinin günümüzdeki mekânsal örgütlenmeler üzerindeki etkisini anlamlandırma noktasında kültürel coğrafyaya derinlikli bir perspektif kazandırmaktadır. Postkolonyalizm denildiğinde akla ilk olarak Edward Said, Homi Bhabha ve Gayatri Spivak gibi öncü düşünürler gelmektedir. Bu kuramsal çerçeve mekân, kimlik, temsil, güç, öteki ve söylem kavramları üzerinden sömürge düşüncesinin etkilerini açığa çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu noktada kuram, kültürel coğrafyada mekânın nasıl tanımlandığı, kimler tarafından temsil edildiği ve coğrafi gerçekliğin inşasında hangi bilgi biçimlerinin rol oynadığı sorularını merkezine

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

almaktadır. Böylece coğrafi bilginin üretimi, ötekileştirme ve mekânın ideolojik olarak inşası gibi süreçleri eleştirel bir bakışla değerlendirmektedir.

Edward Said "Oryantalizm: Sömürgeciliğin Keşif Yolu" adlı eserinde Oryantalizmi kökleri kolonyalizme dayanan bir iktidar söylemi olarak tanımlamaktadır. O'na göre Oryantalizm Batının üstünlüğünü sürdürme taktiği ve Doğu üzerinde otorite kurma çabasıdır. Bu anlamda Oryantalist düşüncenin söylem/hitabetle inşa edildiğini de vurgulamaktadır. Dolayısıyla söylem ve hitabet olmadan Avrupa kültürünün Doğu'yu yönetmek için kullandığı ileri ölçülerde sistemleştirilmiş disiplini fark etmek imkansızdır. Çünkü Avrupa ve Amerika'nın Doğu'daki siyasal, kültürel, ekonomik ve söylemsel çıkarları ve kazanımları bu bağlam üzerinden desteklenmektedir (Said, 1998, ss. 14-26). Söz konusu bu halka Doğu denen değişken ve kompleks varlığı yaratmakta ve Oryantalist düşünceyi ortaya koymaktadır. Bhambra'nın (2015, s. 20) da ifade ettiği gibi Edward Said'in eleştirisi; Oryantalizm'in heterojen, dinamik ve karmaşık insan gerçekliğine eleştirel olmayan bir biçimde, özcü bir bakış açısıyla yaklaşması ve bu süreçte 'Doğu' ve 'Batı'yı ontolojik ve epistemolojik olarak birbirlerinden farklı ve ayrı olarak inşa etmesidir.

Postkolonyalizmin birçok coğrafyacı için yerleşik ve üretken bir çalışma alanı olduğunu belirten de Leeuw ve Hunt (2018, s. 4) "madun" (subaltern) ve çoğu zaman ırksallaştırılmış toplulukların sömürgeci düşünceyi ve iktidar yapılarını çözümleyip sorgulayabilecekleri bir entelektüel alan olarak ortaya çıkan postkolonyal teorinin özellikle günümüzde devam eden yerleşimci sömürgecilik bağlamlarına odaklanmayan araştırmacılar için sömürgeci iktidarı eleştiri imkânı sunduğunu vurgulamaktadırlar. Söz konusu bu eleştirinin bazı durumlarda sömürgeci söylemlerin, iktidar ilişkilerinin ve metinlerin yakın okumaları ya da karşı okumaları aracılığıyla yürütüldüğünü ve bu süreçte dekolonizasyon kavramından da yararlandığını ileri sürmektedirler. Bu anlamda postkolonyalizmin, sömürgeci ve yeni-sömürgeci iktidarın işleyişini sorgulayan, bu iktidarın baskı ve sömürüsüne karşı çıkan ve özgürlük hareketleri ile diğer anti-sömürgeci mücadeleler bağlamında ortaya çıkan politik bir söylem olduğunu söylemek mümkündür (Blunt, 2005, s. 176). Buradan postkolonyalizmin iktidara karşı bir direniş ve mücadele çağrısında bulunan bir toplumsal hareket olduğu anlaşılmaktadır. Postkolonyal kuram**;** sömürgecilik tarihini doğrudan deneyimleyenlerin perspektifinden yeniden değerlendirmeyi ve bu tarihin günümüzdeki toplumsal ve kültürel etkilerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda sadece geçmişi değil; aynı zamanda günümüzde süregelen iktidar yapılarını da analiz etmektedir. Sömürge dönemini ayrıcalıklı bir konuma yerleştirmez; bunun yerine günümüz iktidar ilişkilerini nasıl biçimlendirdiği ölçüsünde ele almaktadır. Çünkü birçok toplum hâlen sömürgeciliğin yol açtığı yapısal kırılmalarla yaşamaktadır ve anti-sömürgeci hareketler, postkolonyal politikanın temel ilham kaynaklarından biri olarak sayılmaktadır. Bu bağlamda postkolonyal kuram, 19. yüzyılda emperyal yayılmanın 20. yüzyılda ise bu güce karşı verilen mücadelelerin oluşturduğu diyalektik sürecin bir ürünüdür (Young, 2016, s. 4).

Postkolonyal kuram, modern dünya düzeninde siyasi ve toplumsal otorite mücadelesine dâhil olan kültürel temsilin eşitsiz ve dengesiz güç ilişkilerini görünür kılmayı amaçlar. Bu eleştirel bakış açısı, Üçüncü Dünya ülkelerinin sömürgecilik deneyimlerinden ve Doğu-Batı ile Kuzey-Güney eksenindeki jeopolitik ayrımlara dayanan 'azınlık' söylemlerinden doğar. Postkolonyal yaklaşımlar, modernliğin ideolojik söylemlerine müdahale ederek ulusların, ırkların, toplulukların ve halkların farklı tarihsel deneyimlerini ve dengesiz kalkınma süreçlerini hegemonik bir 'normallik' çerçevesinde sunma girişimlerini sorgular. Bu çerçevede kültürel farklılık, toplumsal otorite ve siyasi ayrımcılık gibi konular etrafında geliştirilen eleştirel yaklaşımlar, modernliğin 'akılcılaştırmaları' içinde bastırılmış veya görünmez kılınmış çatışmalı ve çelişkili momentleri açığa çıkarmayı hedefler (Bhabha, 1994, ss. 245-246). Postkolonyal kuram, özellikle modernliğin evrensellik iddiasına ve bu iddianın arkasındaki iktidar ilişkilerine yönelik güçlü bir eleştiri geliştirmektedir. Batı merkezli ilerlemecilik, akılcılık ve evrensellik söylemleri, genellikle Batılı deneyimi norm olarak kabul ederken; sömürgeleştirilmiş toplumların farklı tarihsel gelişim çizgilerini geri kalmışlıkla tanımlar. Bu nedenle postkolonyal kuram kültürel farklılık, siyasi hiyerarşi ve toplumsal dışlama gibi olgular üzerinden modernliğin hegemonyasına karşı alternatif bilgi üretim biçimlerinin imkânlarını araştırır ve bu yönüyle sadece tarihsel bir analiz değil; aynı zamanda çağdaş küresel eşitsizlikleri anlamaya yönelik teorik bir müdahale niteliği taşır. Bu çerçevede postkolonyal yaklaşım emperyalizmin sona erdiğini değil, aksine biçim değiştirerek devam ettiğini ileri sürer. Nitekim Darian-Smith'in (1996, s. 292) vurguladığı gibi günümüzde sömürgecilik biçim değiştirerek devam etmektedir. Doğrudan askeri işgaller ya da klasik yönetim biçimleri yerine; dolaylı egemenlik stratejileri ve yeni türden eşitsizlikler yoluyla sürdürülmektedir. Emperyalizm artık çok uluslu şirketler aracılığıyla ekonomik kaynakların sömürülmesi, Batı merkezli normların küresel ölçekte evrensel değerler gibi benimsetilmesi, borçlandırma politikaları ve ekonomik

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

bağımlılıklar yoluyla sürmektedir. Postkolonyal kuram bu yapıları çözümleyerek güç ilişkilerinin nasıl işlediğini anlamaya katkı sunmaktadır.

Postkolonyalizm araştırmalarında "Melezlik" ve "Üçüncü Mekân" kavramları da önemle tartışılmaktadır. Bhabha (1994, ss. 5-56) sabit kimliklendirmeler arasındaki eşiksel geçişin, farklılığı önceden varsayılan ya da dayatılan bir hiyerarşiye başvurmaksızın barındırabilen kültürel bir melezlik olanağını ortaya çıkardığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda özel ile kamusal, geçmiş ile şimdi ve psişik olan ile toplumsal olan arasındaki ayrımların mutlak olmadığı, aksine bu alanlar arasında eşiksel bir ilişkisellik bulunduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca bu yaklaşım, toplumsal deneyimin çoğu zaman karşıtlıklar üzerinden kurulan ikili ayrımlarını sorgulamaktadır. Böylece siyasal öznenin oluştuğu alan ne mevcut ikili kategorilere (egemen/alt, merkez-çevre) indirgenebilir ne de bu kategorilerden tamamen bağımsız olan yeni bir siyasal öznelleşme alanı olarak tanımlanabilir. Bhabha'nın "üçüncü mekân" olarak adlandırdığı bu alan, siyasal öznelliğin yeniden düşünülmesini mümkün kılmakta; siyasal eylem ve düşünceyi sabit karşıtlıklar ya da tekil antagonizma mantığı içinde değil, farklılaşmış ve çoğul bir müdahale zemini olarak ele almaktadır. Bu çerçevede melezlik hem kimliklerin hem de siyasal süreçlerin sabitlenmesini engellemektedir. Dolayısıyla tarihsel ve kuramsal düşünmeyi, tanımlanmış bir yapıdan ziyade oluş halinde bir süreç olarak kavramayı mümkün kılmaktadır. Bu anlamda Bhabha'ya göre üçüncü mekân, kültürel anlam ve simgelerin hiçbir ilksel ya da sabit olmadığını garanti altına alan bir söylemsel eklemlenme koşulunu üretmekte, bu nedenle aynı göstergeler bile yeniden sahiplenilebilir, çevrilebilir, tarihselleştirilebilir ve okunabilmektedir. Bu noktada Bhabha üçüncü mekânın üretken kapasitelerinin postkolonyal bir kökene sahip olmasını anlamlı bulmaktadır. Çünkü kültürün anlam yükünü taşıyan "arası" yani aradalık mekânı olduğunu hatırlamamız gerektiğini vurgulamaktadır. Bu alan halkın ulusal ve ulus-ötesi tarihlerinin düşünülmesini mümkün kılmaktadır. Bu üçüncü mekânı keşfederek kutupsallık siyasetini aşabilir ve kendimizin ötekileri olarak ortaya çıkabiliriz.

Gregory (2004, s. 7) sömürgeci geçmişin yerinden edilmiş, çarpıtılmış ve çoğunlukla inkâr edilmiş olmasına rağmen, bu geçmişin içerisinde barındırdığı potansiyellerin günümüzün sömürgeci söylem ve pratiklerinde yeniden teyit edildiğini ve etkinleştirildiğini vurgulamaktadır. Ayrıca postkolonyalizmin kültür ve güç ilişkilerine odaklanarak bu süreçleri açığa çıkardığını ileri sürmektedir. Edward Said'in (2016, s. 40) vurguladığı gibi çağımızda her ne kadar sömürgecilik büyük ölçüde sona ermiş görünse de emperyalizm, kültürel alanda ve belirli siyasal, ideolojik, ekonomik ve toplumsal pratiklerde varlığını sürdürmektedir. Bu anlamda emperyalizm sadece bir alanı ele geçirme değil; halkların ve ülkelerin tahakküm altına alınmasıdır. Aynı zamanda bu tahakküme bağlı bilgi biçimlerinin üretilmesini gerektiren ideolojik oluşumlar tarafından desteklenen yapıdır. Kültür bu bağlamda Gregory'in (2004, s. 8) ifade ettiği gibi yalnızca dünyanın bir yansıması değil; aynı zamanda dünyanın yapısına dâhil olan temsiller, pratikler ve performanslar yoluyla anlamların üretildiği, dolaşıma sokulduğu ve meşrulaştırıldığı bir alandır. Dolayısıyla kültür, gerçekliği olduğu gibi sunan tarafsız bir araç değil; aksine anlamları inşa eden, dolaşıma sokan ve onları "doğal" ya da "doğru" olarak meşrulaştıran bir iktidar mekanizmadır.

Young'a göre (2024, ss. 15, 20) postkolonyalizm; alternatif dünya tahayyülleri için gerekli olan dilsel ve siyasal biçimleri ortaya koyan bir kuramsal çerçevedir. Aynı zamanda eşitsizlikleri meşrulaştıran sistemleri eleştirmekte ve yeryüzünde yaşayan tüm insanların aynı maddi ve kültürel refaha, adil bir şekilde erişme hakkına sahip olduğunu savunmaktadır. Bir başka ifadeyle Batı dışındaki bilgi biçimlerine ve yerel ihtiyaçlara duyarlılık geliştiren bir düşünsel tutum değişikliğini ifade etmektedir. Sidaway (2000, s. 592) postkolonyalizmin haritalandırılmasının çelişkili olduğunu belirtmektedir. Çünkü Batı'nın nesneleştirme, sınıflandırma ve haritalama gibi emperyal uygulamalarla ilişkilendirilen bilgi ve pratiklerin; tersine çevirme, ifşa etme, aşma ya da yapı bozuma uğratmaya yönelik çabalarla şekillendiğini ileri sürmektedir. Bu durum postkolonyalizmin değişken, dinamik ve çelişkili yapısının hem coğrafi temsillerin hem de epistemolojik konumlanmaların sorunlu doğasına işaret ettiğini göstermektedir. Zira haritalama pratikleri yalnızca fiziki alanı değil; aynı zamanda iktidar ilişkilerini de temsil etmektedir. Bu eleştiriler, kültürel ve eleştirel coğrafya ile olan güncel ilişkileri sayesinde postkolonyal kurama yeni tartışma alanları açmaktadır. Bu bağlamda postkolonyal teorinin coğrafya disipliniyle olan kesişiminde özellikle sınırların yeniden düşünülmesi açısından önemli katkılar sunduğu söylenebilir. Günümüzde coğrafi bilgi sistemlerinin, mekânsal temsillerin ve bu temsiller üzerinden kurulan güç ilişkilerinin eleştirel bir bakışla değerlendirilmesi bağlamında postkolonyal kuram, yeni açılımlar ve tartışma alanları yaratmaktadır.

Thomas'a göre (1994, s. 7) postkolonyalizm, tamamen yeni bir dil ve söylem inşa etmekten ziyade, sömürgeci ve sömürge karşıtı düşünceleri eleştirel biçimde yeniden değerlendirmektedir. Bu yaklaşım, kesin kopuştan ziyade çok karmaşık bir süreklilik ilişkisini ima etmektedir. Sömürge geçmişinin izleri

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

kolayca silinemez ve reddedilemez, bu nedenle postkolonyal kuram onları eleştirerek dönüştürmeye çalışmaktadır. Bu durum postkolonyal kuramın sömürgeciliğe karşı çıkan bir söylem olmaktan öteye geçerek, sömürge mirasının içerdiği yapısal ve ideolojik izleri çözümlemeyi, mevcut epistemolojilere alternatif anlamlar üretmeyi amaçladığını göstermektedir. Gregory'e göre (2004, s. 8) postkolonyalizm, metropol ve sömürge kültürlerinin farklılaşmış oluşumlarına duyduğu ilgi doğrultusunda iki temel soruyu gündeme getirir: Birincisi, anlamları kim yaratmakta, ötekileri hangi gerekçeyle kim temsil etmektedir? İkincisi ise bu anlamların gücü nedir ve ne işe yaramaktadır? Bu sorgulama postkolonyalizmin entelektüel olmanın ötesinde politik bir proje olduğunu ortaya koymaktadır. Sömürgeciliğin mirasına karşı hatırlama ve itiraz pratiği olarak tanımlanan postkolonyalizm; anti-sömürgecilik, etnisite, toplumsal cinsiyet, milliyetçilik ve sınıf gibi temaları merkezine almaktadır. Bu yönüyle eleştirinin ötesinde dönüştürücü bir çaba olarak değerlendirilmelidir (Young, 2016, s. 11). Dolayısıyla kuram egemen söylem ve yapıları sorgulamanın ötesine geçmekte ve akademik bir çerçeve sunmaktadır.

Sharp'a göre (2023, s. 128) dünyanın herhangi bir temsilinin nesnel bir bilgi ya da güçten bağımsız, masum bir anlatı olarak kabul edilmesi mümkün değildir. Bu gerçek postkolonyal eleştirinin sadece akademik söylemde değil; aynı zamanda uluslararası bilgi üretim süreçleriyle de hesaplaştığını göstermektedir. Zira günümüz dünyasının karmaşık kozmopolit yapıları, bilginin dolaşım yollarının artık basit ve doğrusal sömürge etkisinin ötesine geçerek çok yönlü ve çeşitlenen biçimlerde işlediğini göstermektedir (Robinson, 2003, s. 281). Bu dönüşüm kültürün nesneleşmesine yönelik Marksist eleştiriler, tüketim coğrafyasına artan ilgi ve temsile dayanmayan teorik yaklaşımların yükselişiyle şekillenmiştir (Jazeel, 2014, s. 89).

Clayton (2004, ss. 450-451) postkolonyal düşüncenin "kültür" kavramına özel bir anlam yüklediğini belirtmektedir. O'na göre kültür; Batı'nın iktidar yapılarının, emperyalist genişlemenin ve sömürgeci müdahalelerin yalnızca politik-ekonomik düzeyde değil, aynı zamanda söylem, dil, bilgi, metin, imge ve temsiller aracılığıyla da işlediği bir alan olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Clayton, postkolonyal kuramın tekil ve homojen bir kültür anlayışına dayanmadığını; tarih, mekân, topluluk ve coğrafyaların etkileşimiyle şekillenen çok katmanlı ve çatışmalı küresel bir tarihsel bağlam yarattığını vurgulamaktadır. Dolayısıyla kültür yalnızca aidiyetin değil; aynı zamanda kimlik ve farkın içsel ve ilişkisel boyutlarının üretildiği, anlamların eşitsiz ve hiyerarşik biçimlerde dolaşıma girdiği bir mücadele alanı olarak da anlaşılmalıdır. Clayton'ın yaklaşımı doğrultusunda kültür, evrensel ve durağan değil; tarihsel olarak iktidar ilişkileri içinde inşa edilen dinamik bir yapıdır. Sömürge deneyimlerinin farklı coğrafyalarda değişkenlik göstermesi, kültürel karşılaşmaların çatışmalı doğasını öne çıkarmaktadır. Bu nedenle kültür; temsil, aidiyet, anlam üretimi ve iktidar ilişkilerinin iç içe geçtiği tartışmalı bir zemindir. Dolayısıyla postkolonyal kuram bu çerçevede bilgi, temsil ve anlam üzerindeki iktidar yapılarına eleştirel yaklaşmaktadır.

Postkolonyalizmin beşerî ve kültürel coğrafya üzerindeki etkileri yalnızca sömürgecilik sonrası toplumların kültürel dönüşümleriyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda hayali coğrafyaların üretiminde, sömürgeci kimliklerin inşasında, Avrupa merkezli kültürel stratejilerde ve bu stratejilere karşı geliştirilen direniş biçimlerinde kendini göstermiştir. Bununla birlikte postkolonyalizmin en belirgin etkisi, disiplinin tarih yazımına yönelik müdahalesinde gözlemlenmektedir (Nash, 2002, s. 221). Bu müdahale Batı merkezli bilgi üretiminin toplumsal cinsiyet, etnisite ve cinsellik gibi kategorilerle nasıl iç içe geçtiğini ortaya koymaktadır. Bu durum emperyal kimliklerin sadece siyasi ve ekonomik araçlarla değil, aynı zamanda kültürel stratejiler aracılığıyla da kurgulandığını ve yeniden üretildiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla emperyalizmin kültürel yayılma pratiklerinin dışsal bir tahakküm biçimi kadar içselleştirilmiş kimlik politikaları üzerinden de işlediği anlaşılmaktadır. Bu tahakküme karşı geliştirilen direniş biçimleri ise hem siyasal düzlemde hem de kültürel alanlarda da şekillenmektedir. Bu nedenle postkolonyal kuram, modernitenin sunduğu ulusçuluk ve sömürgecilik gibi statik kimlik anlayışlarını sorgulayarak alternatif kimlik coğrafyalarının oluşumunu araştırmaktadır. Ayrıca kültürel coğrafyanın sömürgeci geçmişiyle yüzleşmesini ve epistemolojik temellerini yeniden sorgulamasını sağlamaktadır.

1970'lerde ortaya çıkan 1980'lerde ivme kazanan kültürel çalışmalar; kültür, toplum, güç ve ideoloji temalarını merkeze alarak Britanyalı coğrafyacılar (özellikle Peter Jackson ve Denis Cosgrove) aracılığıyla kültürel süreçlerin coğrafi analizine yönelik yeni ve heyecan verici bir bakış açısı geliştirmiştir. Bu yaklaşım ırk ideolojileri, dil ve söylemin kültürel mekân üretimindeki rolü, alt kültürlerin oluşumu, cinsiyet, cinsellik ve kimlik meselelerine odaklanmaktadır. Aynı zamanda peyzajları da yalnızca maddi nesneler değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel anlam taşıyan yapılar olarak değerlendirmektedir (Mitchell, 2000, s. 57). Bu anlamda kültürel coğrafya, eleştirel teori ve siyasal coğrafya ile kurduğu bağ sonucunda büyük ilerlemelere imza atmıştır. Jackson'ın (1989, s. 1) ifade ettiği gibi başlangıçta tarihsel ve kırsal peyzajların

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

yorumlanmasına ve kültürel unsurların haritalanmasına odaklanan kültürel coğrafya, çağdaş kültürel teorilerden ve sosyal bilimlerin diğer disiplinlerinden beslenmeye başlamıştır. Bu çerçevede kültürel coğrafya yerleri, kültür ve bağlamın kesişiminde şekillenen kültürel yaşamın bıraktığı maddi (örneğin binalar, tabelalar) ve maddi olmayan (örneğin etkinlikler, duygular) izlerin birikimiyle oluşan dinamik yapılar olarak kavramsallaştırmaktadır (Anderson, 2015, s. 7). Bu noktada yaşam biçimlerinin, değerlerin, inançların, konuşulan dillerin, anlam ve pratiklerin, ritüellerin ve üretim biçimlerinin kültürel coğrafyanın temel araştırma konularını oluşturduğu söylenebilir.

Kültürel coğrafya erken döneminde Batılı olmayan toplulukların egzotik yaşam biçimlerine ve bu biçimlerin peyzaj üzerindeki etkilerine odaklanmıştır. Ancak zamanla bu ilgi Batılı toplumların düşünsel dünyaları ve yaşam pratiklerine yönelmiş; böylece disiplinin araştırma alanında bir genişleme yaşanmıştır. Bu dönüşüm postyapısalcı eleştirilerle eşzamanlı gelişmiş, özellikle özcülüğe (toplumsal grupları sabit, değişmez ve evrensel özelliklerle tanımlama eğilimine) karşı önemli katkılar sunmuştur (Anderson, Domosh, Pile ve Thrift, 2003, s. 4). Bu bağlamda kültürün kapsayıcı formu zamanla radikal biçimlerde genişlemiş ve çeşitliliği artmıştır. Dolayısıyla kültürel coğrafya, bir yaşam biçimini yalnızca toprakla uğraşan tarımsal üretim sistemleri bağlamında değil; aynı zamanda kent ortamında gelişen kimlik siyasetleri çerçevesinde de ele almıştır. Bu durum "Yeni" kültürel coğrafya anlayışının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

"Yeni" kültürel coğrafya, kültür-toplum ilişkisini merkeze alarak, kültürel üretim süreçlerinin politik ve ekonomik yapılarla olan kesişim noktalarını araştırmakta ve analiz çerçevesini anlamların müzakere edildiği kültürel politika alanına taşımaktadır (Jackson, 1989, s. 2). Yeni kültürel coğrafyanın gelişim aşamasını üç ana nokta üzerinden özetleyen McDowell (1994, s. 146), *ilk aşamada* Berkeley Okulu'nun düşünsel çerçevesini; *ikinci aşamada* kültürü sosyal pratikler ve peyzajlar üzerinden anlam örüntülerini inceleyen peyzaj okulunu; *üçüncü aşamada* ise kültürel üretim ve tüketimin küreselleşmesiyle birlikte kimlik, anlam ve mekân ilişkilerine yönelik artan ilgiyi vurgulamaktadır. Bu gelişim bağlamında Cosgrove (1983, s. 10) mekânın ideolojik işlevine dikkat çekerek kültürel üretimin sınıf tahakkümünü meşrulaştırmadaki rolünü vurgulamaktadır. Bir başka ifadeyle Cosgrove, devrimci bir pratik olarak kültürel coğrafyanın yalnızca insan etkinliğinin peyzaj üretimindeki sembolik rolünü değil; aynı zamanda peyzajın biçimlerini eleştirel biçimde inceleyebileceğini savunmaktadır. Dolayısıyla kültürel coğrafya, kapitalist dünyanın varsayımlarını sorgulamalıdır.

Shurmer-Smith (2002, s. 3) kültürel coğrafyanın mekânın, yerin ve çevrenin; anlamın gelişen diyaloğuna nasıl katıldığını inceleyen bir çalışma alanı haline geldiğini belirtmektedir. Coğrafi olguların ideolojik yapılarla şekillendiği, işlendiği ve paylaştırıldığı bu bağlamda bireylerin kimlik algılarıyla mekânsal ilişkileri birlikte değerlendirilmektedir. Bu çerçevede yer, mekân ve çevrenin algılanma biçimi ile bunların sanatta, folklorda ve medyada nasıl temsil edildiği özellikle de bu temsillerin pratik yaşamla nasıl etkileştiği kültürel coğrafyanın ilgi alanına girmektedir. Dolayısıyla kültürel olan ile politik olanı kesin çizgilerle ayırmanın mümkün olmadığı noktada farklı davranış ve anlamlandırma biçimlerinin yalnızca çatışma ve rekabet içinde bulunmadığı, aynı zamanda bu karşılaşmaların birbirlerini yeniden üretme potansiyeline sahip olduğu söylenebilir. Bu sebeple kültürel coğrafyacılar mekân, yer ve peyzaj gibi konularla sınırlı kalmayarak; sanat, edebiyat, film, mimari ve etnografi gibi kültürel üretim türleriyle ilgilenmekte ve bu alanlardan alınan kavram ve yaklaşımları coğrafi perspektifle yeniden yorumlayarak özgün bir bakış açısı sunmaktadırlar (Blunt vd., 2003, s. 2).

Duncan vd. (2004, s. 3) kültürel coğrafyacıların bilimsel bilginin bir dizi sömürgeci ve emperyal projelere nasıl hizmet ettiğini inceleyerek bilim tarihine katkı sağladığını vurgulamaktadırlar. Bu anlamda kültürel coğrafya bilimsel bilginin üretim süreçlerini, bu süreçlerin kimin çıkarına hizmet ettiğini ve bu bilginin hangi koşullar altında meşruiyet kazandığını da sorgulamaktadırlar. Sömürgecilik, emperyalizm ve ekonomik-politik çıkarlar doğrultusunda bilimsel bilginin tarafsız ve evrensel değil; tarihsel bağlam içinde iktidarın bir aracı olarak işlev gördüğü yönündeki eleştiriler bu yaklaşımın temelini oluşturmaktadır. Bu anlamda kültürel coğrafyaya artan ilgi disiplini felsefeye, sanat tarihine, edebiyata ve diğer beşerî bilimlerin merkezine taşımıştır. Bilginin oluşumunu, yayılım yollarını ve işlevini açıklamada mekânsal ve kültürel bağlamların rolü dikkate alındığında tematik çeşitliliği sayesinde kültürel coğrafya, sosyal bilimlerin dinamik bir alanı haline gelmiştir.

Kültürel coğrafyadaki dinamizmin temel nedenlerinden biri Mayers, Greeyy ve Kenny'nin (2003, s. 91) de belirttiği gibi kültürel coğrafyanın incelediği olguların çeşitliliği nedeniyle eklektik bir yapıya sahip olmasıdır. Dolayısıyla kültürel coğrafyanın canlılığının iki temel ilkeye dayandığı vurgulanmaktadır: İlki,

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

mekân ve peyzajın anlamını kavramaya yönelik yaklaşım çeşitliliği; ikincisi ise *kültürel coğrafyanın geleceğinin daha az yerelci ve çok yönlü disiplinlerarası etkileşime açık bir yapıda şekillenmesidir*. Anderson vd.'nin (2003, s. 6) bu tarihsel derinliğin coğrafyanın gelişim evrelerinden, farklı disiplinlerle olan ilişkilerinden ve tarihsel olayların değişen mekânsal yapısından kaynaklandığını belirtmektedir. Ayrıca kültürel coğrafyada kültür hakkında mekânsal düşünmenin birden fazla tarzı bulunduğuna dikkat çekmekte; bu yaklaşımların birbirleriyle doğrudan çelişmese de farklı vurgular nedeniyle kolaylıkla bütünleştirilemeyeceğini ileri sürmektedirler. Örneğin bazı yaklaşımlar –yapı taşı yaklaşımı gibi– kültürü anlamaya yönelik genelleyici açıklamalar üretmektedir. Harvey'in (2019, s. 140) "zaman-mekân sıkışması" bu çerçevede değerlendirilebilir; zira bu yaklaşım ekonomi ile kültür arasındaki ilişkiyi kurarak mekânı kapitalizmin dönüşümünü açıklamakta bir araç olarak kullanmaktadır. Ancak bu tür yaklaşımlar, karmaşık toplumsal süreçleri fazlasıyla sadeleştirdikleri gerekçesiyle eleştirilmektedir. Bu nedenle günümüzde kültürel coğrafya, olayların ve mekânların özgül bağlamlarına odaklanan daha esnek ve çoğulcu düşünce tarzlarını benimsemeye yönelmektedir. Buna karşılık bir diğer yaklaşım ise, kimlik mekânlarına odaklanmakta ve kimliği artık sabit, tekil ve durağan bir kategori olarak değil; zaman içinde değişebilen, çoklu özellikler barındıran ve farklı şekillerde kesişebilen bir yapı olarak ele almaktadır. Bu perspektif kültürel coğrafyada tekil açıklamalara meydan okuyarak "hareketlilik" ve "melezlik (hibritlik)" gibi kavramları ön plana çıkarmakta, bireylerin kimliklerini hem mekân içinde hem de mekân aracılığıyla daha özgür biçimde ifade etmelerine ve sorgulamalarına olanak tanımaktadır (Anderson vd., 2003, s. 7).

Sömürge sonrası kimlik arayışı, geçmişin izlerinin silinmesinden ziyade yerli ve sömürge kültürlerinin seçici biçimde yeniden yorumlanmasını içerir. Bu anlamda postkolonyal hafıza; hatırlama, unutma, dışlama ve dahil etme siyaseti etrafında şekillenmektedir (Yeoh, 2001, ss. 459–461). Bu sürecin geçmişle yaratıcı ve eleştirel yüzleşmeye dayandığını ve aynı zamanda ideolojik üretimler içerdiğini söylemek mümkündür. Çünkü sömürgecilik hem fiziksel hem de zihinsel yapılar üzerinde iz bırakmıştır. Bu nedenle postkolonyal toplumlar yerli kültür ve sömürge mirasını harmanlayarak melez kimlikler üretmektedirler. Postkolonyal hafıza da geçmişi temsil etmenin yanı sıra bugünü anlamlandıran ve meşrulaştıran bir araçtır. Toprak ve kimlik arasındaki ilişki, postkolonyal zaman kavrayışını gündeme getirmektedir. Bazı yaklaşımlar sömürge iktidarının modern hukuk ve yönetim biçimleriyle sürdüğünü; diğer yaklaşımlar ise "post" kavramının sabit bir kopuştan ziyade dönüşen ve çelişkili miraslara işaret ettiğini savunmaktadır. Bu çerçevede yerli halkların moderniteyle ilişkili bastırılma kadar diyaloglarla da şekillendiği söylenebilir (Nash, 2002, ss. 224-225). Postkolonyal kuram, "sömürgecilik sonrası" dönemin hala bu yapılarının izlerini taşıdığını savunarak modernite içindeki yerli konumlanmaları sorgulamaktadır.

Kültür ve Mekânsal Örüntüler Bağlamında Postkolonyal Coğrafya

Postkolonyal çalışmaların amaçları ve sınırları konusunda fikir birliği bulunmamaktadır. Postkolonyal alan, evrensellik ve bütünlük politikaları ile yerellik ve görecelik arasında süregelen kuramsal gerilimlerle şekillenmektedir. Postkolonyal çalışmaların çıkış noktası edebi ve kültürel çalışmalardaydı ve Batı-dışı literatürlerin marjinalleşmesini aşmak için bir hareket olarak başlamıştır (Chibber, 2016, s. 13). Başka bir ifadeyle Batı dışı ses ve düşüncelerin bastırılmasına karşı durmak, bastırılmış alanı araştırma merkezine çekmek ve epistemolojik eşitsizliği sorgulamak amacıyla ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu yaklaşım sosyal ve beşerî bilimlerde güçlü etkiler yaratmıştır. Beşerî coğrafyada postkolonyal eleştiri kültürel dönüşü desteklemiş, tarihsel perspektifleri canlandırmış ve yeni çalışma alanları açmıştır. Dünyadaki ayrımcılık eylemlerini, güç ve eşitsizlikleri sorgulamak amacıyla başvurulacak bir kaynak olarak postkolonyalizm, Jazeel'in (2012, s. 10) de vurguladığı gibi coğrafyacılara en büyük meydan okumayı ve en çok kanıksanan bazı coğrafi düşünce biçimlerini yeniden sorgulamayı sağlamıştır. Bu nedenle postkolonyal coğrafya, beşerî coğrafya içinde özellikle kültürel coğrafya alanında giderek merkezi bir konuma yerleşmiştir. Bu yaklaşım coğrafyacıları mekânsal analizlerle sınırlı kalmaksızın, tarihsel ve kültürel bağlamlarda sömürgecilik ve emperyalizmin etkilerini daha derinlemesine sorgulamaya teşvik etmektedir. Bu bağlamda coğrafyacıları kültür kavramını da kolonyal iktidar ilişkilerinin işleyişini anlamak ve Avrupa-merkezli bilgi biçimlerine karşı çıkmak amacıyla yeniden düşünmeye zorlamaktadır. Dolayısıyla sömürgeci iktidar ve direniş biçimlerinin tarihsel ve kültürel bağlamlara duyarlı bir şekilde incelenmesi, postkolonyal coğrafyanın temel gerekliliklerinden biri sayılmaktadır. Bu alandaki çalışmalar, postkolonyal coğrafyaların hem mekânsal hem de zamansal olarak daha kesin konumlandırılmasına katkı sunmakta ve sömürgeciliğin günümüz kültürel coğrafyalarındaki etkilerini tartışmaya açmaktadır (Ryan, 2004, ss. 479-480).

Postkolonyal coğrafyaların esas potansiyeli, emperyal iktidarın süregelen varlığı ile bu iktidarın tahakküm ettiği topluluklar arasındaki farkları görünür kılmakta ve yeni-sömürgeci öznenin küresel güç ilişkileri içerisinde silinmesine karşı durmakta yatmaktadır (McEvan, 2003, s. 349). Bu anlamda

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

postkolonyal coğrafyanın kültür temelli bir direniş alanı olduğu söylenebilir. Ayrıca ekonomik, politik ve toplumsal direnişlerin temelinde temsile ilişkin mücadele de bulunmaktadır. Söz konusu mücadele başta dil ve yazı olmak üzere çeşitli kültürel üretim biçimleri aracılığıyla yürütülmektedir. Bu yaklaşımdan yola çıkarak postkolonyal coğrafya, kültürel söylemler içerisinde görünmez kılınan sömürgeleştirilmiş özneleri yeniden görünür kılmayı ve emperyal gücün sürekliliğine karşı bir eleştirel konumlanmayı kendine görev edinmektedir.

Postkolonyal coğrafyalar, geçmişte ve günümüzde farklı mekânlarda ortaya çıkan sömürgeci ve emperyal egemenlik biçimlerini ve bunlara karşı geliştirilen direnişleri postkolonyal perspektiften ele alan çalışmaları kapsamaktadır. Bu yaklaşım, egemenlik-direniş ilişkileriyle bağlantılı mekânsal pratikleri ve öznelikleri dikkate almaktadır. Aynı zamanda postkolonyal coğrafyalar, postkolonyalizmin merkezinde yer alan iktidar ve farklılık dinamikleri çerçevesinde üç ana tema etrafında şekillenmektedir (Ryan, 2004, ss. 472-473; Cullen vd., 2013, s. 512):

> "İlk olarak, coğrafi bilginin sömürgeci iktidarla nasıl ilişkili olduğunu ve bu bilginin nasıl postkolonyalleştirilebileceğini göstermektedir. İkinci olarak, sömürgeci iktidarın ve kimliklerin mekânsal etkilerini, özellikle merkez-çevre etkileşimleri bağlamında incelemektedir. Üçüncü olarak ise, sömürgeleştirilen halkların gündelik yaşamlarında bu iktidar yapılarına nasıl karşılık verdiklerini ve direniş yoluyla nasıl öznelikler geliştirdiklerini analiz etmektedir".

Üç ana tema dikkate alındığında postkolonyal coğrafya sadece tarihsel bir eleştiri değil; aynı zamanda coğrafi bilginin ve mekânsal ilişkilerin üretilme ve aktarılma biçimlerine hangi şekillerde direniş gösterildiğini anlamaya yönelik kapsamlı bir alan sunmaktadır. Bunun yanında mekânı, kimliği, direnişi ve bilgi üretimini yeniden düşünmeye çağırdığını söylemek mümkündür. Özellikle günümüz dünyasında farklı coğrafi alanlarda devam eden eşitsizlikleri ve mekânsal adaletsizlikleri anlamada veya yorumlamada güçlü bir kuramsal araç sunduğunu da görebilmekteyiz.

Blunt (2005, s. 175) yer ve mekânsal farklılaşmasının, yerelden ulusötesi ölçeklere kadar postkolonyal söylemlerin önemli temaları olduğunu ve hem sömürgeciliğin hem de postkolonyalizmin oluşumu ve eleştirisinde coğrafyanın daha geniş önemini yansıttığını ifade etmektedir. Dolayısıyla burada sadece köy, mahalle, şehir ya da ülke değil; tüm bu coğrafi alanların küresel sistemle olan ilişkileri postkolonyal araştırmalarda kendine yer bulmaktadır. Bu sebeple sömürgecilik faaliyetlerinin nerede ve nasıl yapıldığını anlamada coğrafi farklılıkların önemli bir yer tuttuğunu söylemek mümkündür. Örneğin şehirler, emperyalizmin mekânsal düzenlemelerinde merkezi bir rol oynamış; sömürge kaynaklarının kullanımı ve metropollere bağlanmasında aracı olmuştur. Bu şehirler, kapitalist dünya sistemi içinde 'Birinci Dünya' ve 'Üçüncü Dünya' ayrımıyla birlikte anlaşılmaya başlanmıştır. Günümüzde ise farklı kökenlerden gelen insanlar, beklenmedik ve çoğu zaman engellenmiş şekillerde şehirlerde karşılaşmakta, bu karşılaşmalar hâlâ emperyalizmin ayrımcı yapıları tarafından şekillenmektedir. Emperyal geçmişe dair nostaljiler; tarihi yapılar, gelenek ve doğaya dayalı tüketimle yeniden üretilmektedir. Ancak şehirler aynı zamanda bu emperyal düzenlemelere karşı direnişin ve melez kimliklerin oluştuğu değişim potansiyeli taşıyan mekânlardır (Jacobs, 1996, s. 4). Şehirler, sömürge dönemlerinde kaynakların toplanması ve merkeze aktarılması gibi somut görevler üstlenmişlerdir. Dolayısıyla şehirler hem bir yaşam alanıdır hem de ekonomik ve askeri birer önemli noktadır. Ayrıca şehirlerin sadece coğrafi değil, ideolojik olarak (Birinci Dünya – Üçüncü Dünya) da konumlandırıldığı görülmektedir. Merkez ve çevre kodlaması, şehirler arasındaki eşitsiz ilişkileri de oluşturmaktadır. Şehirlerdeki farklı etnik kimlikler, coğrafyalar ve geçmişler; hala emperyalizmin ürettiği ayrımcılık ve hiyerarşilerle şekillenmektedir. Bu sebeple geçmişin sömürgeci yapıları, şehir mekanlarında varlıklarını sürdürmektedirler. Ancak bu unsurlara rağmen şehirler, değişimin ve direnişin mekanlarıdır. Melez kültürler, diasporalar ve antikolonyal hareketler emperyal düzenin kırılacağını göstermektedir.

Postkolonyal coğrafya, mekâna dair ikili ve indirgemeci anlayışları sorgulamaktadır. Bunu örneğin sermaye, insan ve bilgi akışları yoluyla sömürgeci mekânın nasıl üretildiğini; evlerin, ulusların ve imparatorlukların tartışmalı ve bedensel olarak deneyimlenen mekânsallığını; ayrıca sömürgeci iktidarın, anti-sömürgeci direnişin ve sömürgesizleşmenin maddi ve hayalî mekânlarını görünür kılarak yapmaktadır (Blunt, 2005, s. 179). Avrupa'daki ekonomik, kültürel ve politik dönüşümlerin sömürgecilikle şekillenen karşılıklı etkileşimlerden bağımsız olmadığını savunan postkolonyal argümanlar, eleştirel odağını Avrupa sömürgeciliğine yöneltirken, Avrupa'nın merkezî konumunu da sorgular. Emperyal süreçlerin farklı coğrafi ölçeklerdeki etkilerine ve postkolonyal konumlar arasındaki bağlantılara odaklanan yaklaşımlar, genellemeleri aşarak sömürgeciliğin ve miraslarının çeşitli biçimlerde nasıl sürdüğünü görünür kılar. Bu eleştirel yaklaşım özellikle 'ilerleme', 'uygarlık' ve 'kalkınma' gibi mekânsal tahayyülleri sorgulayarak sömürgeciliğin günümüzdeki maddi coğrafyalarını açığa çıkarır (Nash, 2002, s. 222). Postkolonyal coğrafya

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Avrupa'daki toplumsal dönüşümlerin sömürgecilikten bağımsız düşünülemeyeceğini vurgulamakta; sömürgecilik süreçlerinin farklı coğrafyalarda bıraktığı izleri ve bunların günümüzdeki etkilerini görünür kılmaya çalışmaktadır. Ayrıca küresel ilişkilerin çok katmanlı yapısına dikkatleri çekmektedir.

Postkolonyal kuram coğrafyacıların, disiplinlerinin kurucu ve ayırt edici bazı pratiklerinin (keşif, haritalama, arazi ölçümü, manzara keşfi ve mekânsal sınıflandırma ile planlama) imparatorluğun hizmetine sunulduğunu ve sömürgeci bağlamlarda geliştirildiğini fark etmelerine yardımcı olmuştur (Clayton, 2004, s. 454). Bir başka ifadeyle söz konusu pratiklerin bilimsel veya teknik faaliyetlerden çok tarihsel olarak sömürgecilik projelerine hizmet eden faaliyetler olduğu anlaşılmaktadır. Yani bu pratikler Batılı imparatorlukların kolonileri tanıması, kontrol etmesi ve yönetmesi için geliştirilmiştir. Dolayısıyla bu farkındalık coğrafya disiplininin tarafsız olmadığına ve sömürgeci güç ilişkileriyle iç içe olduğuna dair eleştirileri beraberinde getirmiştir. Postkolonyal coğrafyalar, küresel ve yerel düzeydeki sömürgecilik biçimleriyle bunlara karşı geliştirilen direnişleri birlikte ele almaktadır. Bu alan büyük anlatılarla yerel özgüllükler arasındaki gerilimden kuramsal olarak beslenmektedir. Postkolonyalizmin yerleşik ve tamamlanmış bir kuramsal çerçeve ya da betimleyici bir model olmadığı; sürekli gözden geçirilen, tartışmaya açık ve eleştirel bir konumlanış olarak kabul edildiği söylenebilmektedir (Nash, 2002, s. 228). Dolayısıyla postkolonyal coğrafya, küresel ve yerel düzey arasındaki gerginliğin kuramsal üretiminin verimli bir alan sağladığını kabul etmektedir. Bu nedenle kesinlikten çok belirsizliğe, tamamlanmışlıktan çok açıklığa odaklanan postkolonyal coğrafyanın özü durağan değildir. Clayton'ın (2003, s. 356) ifade ettiği gibi Edward Said'in sömürgeciliği toprak, yerinden edilme ve iktidar ilişkileri bağlamında coğrafi olarak kavramsallaştırması, disiplinde merkezi bir etki yaratmıştır. Özellikle Edward Said'in "hayali coğrafya" kavramı, coğrafi araştırmalarda sömürge söylemini mekânsal olarak analiz etme yönünde önemli bir araç hâline gelmiştir.

Kuzey-Güney ayrımına dayalı eşitsizlik anlayışı günümüzde daha karmaşık mekânsal güç ilişkileriyle yer değiştirirken, postkolonyal coğrafya bu çeşitliliği anlamlandırmaya çalışmaktadır (Raghuram, 2013, s. 120). Postkolonyal kuramın sömürgeciliğin kültürel tarihine yönelik politik bir analiz içerdiğini ileri süren Young (2016, s. 6), söz konusu bu sürecin Batı ve üç kıtadaki (Asya, Afrika, Latin Amerika) kültürler üzerindeki güncel etkileri araştırdığını, geçmiş ile günümüz siyaseti arasında da bağlantı kurduğunu vurgulamaktadır. Bu çerçevede Batılı akademi, Avrupa merkezli varsayımlarını sorgulamakta; ötekilerin sesine kulak verme, yerel tarihleri ana akım söyleme dahil etme ve akademik bilginin kültürel-politik boyutlarını irdeleme talepleri ortaya çıkmaktadır (Clayton, 2003, s. 355).

Postkolonyalizm ile Kültürel Coğrafya Kesişiminde Coğrafi Bilgi, Temsil ve Söylem

Coğrafya disiplin tarihine bakıldığında coğrafyacıların eleştirel bir ilgiyle emperyalizm ve sömürgecilik konularına dikkatleri çektiklerini; ancak söz konusu konular üzerine coğrafi araştırmaların 1980'lerin sonlarında coğrafya tarihine yönelik revizyonist çalışmalar ve disipline dair geniş kuramsal değerlendirmeler yoluyla yeni bir entelektüel ivme kazandırdıklarını ifade etmek mümkündür. Coğrafyayı değişmez, özerk ya da tarafsız bir bilgi alanı ve çalışma sahası olarak görmek yerine; tarihsel olarak koşullara bağlı, toplumsal olarak inşa edilmiş ve iktidarla yüklü kavramlar, bilgiler ve pratikler bütünü olarak ele alan yeni bir tarih yazımı literatürü ortaya çıkmıştır (Clayton, 2004, s. 452). Dolayısıyla postkolonyal kuramın Marksizm, feminizm, postyapısalcılık, postmodernizm ve kültürel çalışmalarla kurduğu karmaşık ilişkiler, beşerî coğrafyanın epistemolojik temellerini sorgulanmasına olanak tanımıştır. Bir başka ifadeyle, coğrafya disiplininin tarihini kavrama yönündeki bu kurumsal tartışmalarda ve çabalarda sadece emperyal/sömürgeci geçmişin yeniden ele alınmadığı, bunun yanında emperyal zihniyete ve sömürgeci yaklaşımlara eleştirel bir odaklanmanın gerekliliği de vurgulanmıştır.

Postkolonyal çalışmalarla yeni gelişen eleştirel eğilimlerin Clayton'ın (2003, s. 355) ifade ettiği gibi postkolonyal dönemde bilgi ve kimliğin toplumsal inşasına, bilgi-iktidar ilişkilerine ve coğrafyanın sabit bir disiplin olmaktan ziyade değişken ve tartışmalı bir bilgi alanı olarak ele alınmasına odaklandığını belirtmek mümkündür. Postkolonyal düşünceyle kurulan bu eleştirel diyalogun, coğrafyacıların emperyal ve sömürgeci geçmişe yönelik ilgilerini entelektüel bir bağlama yerleştirmeyi gerekli kıldığını vurgulayan Clayton, bu bağlamsallaştırmanın coğrafi bilgi üretiminin tarihsel ve ideolojik temellerini anlamak açısından önemli olduğuna dikkatleri çekmektedir.

Driver'e göre (1992, s. 27) coğrafya disiplininde postkolonyal çalışmaların önemli bir kolu, coğrafi bilgi ile sömürge gücü arasındaki ilişkiye odaklanmıştır. Coğrafi bilgi hem toprak edinimini hem de kaynakların sömürülmesini sağlayan bir imparatorluk aracı görevi görmüştür. Dolayısıyla coğrafi bilgiyi sömürgecilik söylemleri içinde konumlandırmaya yönelik her geçerli girişimin 'imparatorluk çağı'nın

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda kültürel ve politik açılardan da karmaşık biçimlerde şekillendiğinin mutlaka kabul edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla coğrafi bilginin ideolojik, kültürel ve politik temsil gücünü taşıdığını; sömürgeleştirilen bölgelerin kontrol edilebilir, yönetilebilir ve medenileştirilmesi gereken alanlar olarak tanımlanmasına hizmet ettiğini belirtmek mümkündür. Böylece kolonyalizmin sadece toprak ve kaynak kazanmak değil, bunun yanında bilgi üretimi ve kültürel tahakküm yoluyla işleyen çok boyutlu bir süreç olduğu anlaşılmaktadır.

Kolonyal yönetimlerin resmen sona ermesi, sömürge geçmişinin şekillendirdiği kurumsal yapılarla karakterize edilen postkolonyal devletlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ancak ekonomi, eğitim, kalkınma, demokrasi ve kültürel farklılıkları anlamlandırma biçimlerimizi belirleyen bilgi formları, kökenlerini Aydınlanma sonrası Avrupa-Amerikan düşüncesinin evrensellik iddiasında bulmaktadır. Bu sebeple sömürgeci iktidar ilişkileri, günümüzde dünyayı bilme ve yorumlama biçimlerimize nüfuz etmeyi sürdürmektedir. Bu anlamda postkolonyal coğrafya, sömürgeciliğin kalıcı miraslarını görünür kılmak için metropol merkezli bilgi üretimini eleştirel bir şekilde sorgulamaktadır (Radcliffe, 2017, s. 329). Coğrafya disiplininde kolonyalizmin birçok biçimde ortaya çıktığını vurgulayan Sundberg (2014, s. 40) özellikle yerli halkların gözetlenmesine ve mülksüzleştirilmesine katkıda bulunan bilgi üretim süreçlerine dikkatleri çekmektedir. Özellikle Avrupa-merkezci bilginin evrenselliğini yeniden üretme biçimine karşı bilgiyi, toplumsal bir faaliyet olarak gören ve yerli epistemilerinin günümüz jeopolitiğinin ayrılmaz bir parçası olarak algılamayı kabul eden katılımcı karşılıklık anlayışını öne çıkarmaktadır. Bu anlamda yerli halkların bilgi sistemlerini koruma ve geliştirme mücadelelerini tanıyan ve onların siyasal, ekonomik ve kültürel kaynaklar üzerindeki egemenlik haklarını onaylayan araştırma gündemlerinin ortak biçimde oluşturulmasına önem verilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla hangi bilginin meşru kabul edildiği sorusu, bilgiyi üretmenin ötesinde toplumsal ve mekânsal ilişkileri düzenleyen iktidar yapılarına dair politik bir sorunu ortaya çıkardığı söylenebilir. Barker ve Pickerill (2019, s. 13) yerli ontolojilerini yerleşimci sömürgecilik ve emperyalizmle kurulan sömürgeci bir diyalektik içerisinde konumlandırırken coğrafyacıların çalışmalarının kararlı bir şekilde politik kalması gerektiğini ileri sürmektedirler. Bu bağlamda sömürgeci mücadele koşullarında mekânla ilişki kurmanın politikası, coğrafyacıların araştırma ve uygulama pratiklerini yürütme biçimi açısından belirleyici olmalıdır. Bu yaklaşım; bilgi, duyular, hisler ve sezgilerin ancak bedenlerin diğer bedenlerle, mekânlarla ve nesnelerle kurdukları etkileşimler aracılığıyla anlaşılabileceğini ileri sürmektedir.

Sidaway'ın (2000, ss. 606-7) ifade ettiği gibi postkolonyal coğrafyalar, en iyi ve en radikal halleriyle yalnızca emperyalizmin devam eden gerçekliğine karşı duyarlı olmakla kalmayarak; aynı zamanda yerleşik varsayımları, çerçeveleri ve yöntemleri sarsmak ve bozmak bakımından bütünüyle sınır tanımaz olmalıdır. Dolayısıyla postkolonyal coğrafya alanında çalışma yürüten coğrafyacılar coğrafi bilginin verili kabul anlatılarını ve çerçevelerini sorgulama görevini üstlenmeli ve coğrafi anlatıları yeniden konumlandırmalıdır. Söz konusu bu sorgulama postkolonyalizmi salt bir çözümleme olmaktan çıkarmakta ve eleştirel bir metodolojiye dönüştürmektedir. Bu noktada hem sömürge sonrası mekânları çalışmak hem de bilginin üretilme ve yapılandırılma biçimlerinin hangi kavram ve varsayımlarla şekillendiğine dair bir sorgulamanın önemi ortaya çıkmaktadır. Kısaca disiplinler arası sınırların aşılması, Batı merkezli paradigmaların sorgulanması ve normatif akademik bilgi yapılarının yapıbozuma uğratılması söz konusudur.

Ryan (2004, s. 473) bilgi biçimleri ile sömürgeci iktidarın işleyişi arasındaki ilişkiye odaklanan postkolonyal çalışmaların, coğrafya tarihine dair araştırmalar üzerinde önemli bir etkisinin olduğunu; bu etkinin özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda coğrafyanın Batı sömürgeciliği ve emperyalizmiyle nasıl iç içe geliştiğini ortaya koyan çalışmaları teşvik ettiğini vurgulamaktadır. Bu anlamda keşif, haritacılık ve kaynak envanteri gibi uygulamalar ile mekânsal söylemlerin, coğrafyayı imparatorluk açısından hayati kıldığını söylemek mümkündür. Ryan'ın söz konusu bu vurgusu coğrafyanın tarihsel anlamda sömürgeci projelerle derin bir geçmiş ile bilgi alanı olarak ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda coğrafi bilgi üretiminde haritalar, keşif araştırma raporları, doğal kaynak zenginlikleri gibi unsurlar sadece mekânın tanımlanmasındaki teknik araçlar değil; aynı zamanda sömürgeci iktidarın mekân üzerindeki hegemonik araçlarıdır. Ryan'ın analizi, coğrafya disiplininin sömürgecilik ile olan bu tarihsel bağlarını görünür kılmakla birlikte coğrafi bilginin politik doğasına dikkatleri çekmektedir ve disiplinin kendi tarihine yönelik eleştirel bir yaklaşımı zorunlu kılmaktadır.

Ryan'ın analizinden yola çıkarak Özgüç ve Tümertekin'in (2014, s. 130) ifade ettikleri gibi coğrafya disiplini ile coğrafyacılar emperyalizmin emrindeki kişiler olarak görülmüştür. Özellikle 19. yüzyıl boyunca Avrupa ülkelerinin denizaşırı topraklara ilgi duyması, sömürgeler edinmesi ya da varolan sömürgelerini genişletme ve değerlendirmesinde coğrafyacılar büyük rol oynamıştır. Keşif ve sömürgeleştirme

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

süreçlerinden önce coğrafya ve özellikle haritacılık, imparatorlukların müdahale alanlarını hazırlamada belirleyici olmuştur. Son dönem coğrafya tarihleri, coğrafi bilgi üretimi ve uygulayıcılarının keşif ve sömürgeleştirme gibi imparatorluk pratiklerindeki rolünü ortaya koymuştur. Bu bağlamda haritalar, imparatorluk bilgisinin disipline edilmesi ve yayılmasında merkezi bir araç olarak görsel denetimi sağlamış ve siyasal, ekonomik, kültürel hegemonyayı hem temsil etmiş hem de güçlendirmiştir (Morrissey, 2013, s. 496). Bu anlamda haritalar emperyal müdahalelerin önünü açan ve onları meşru kılan bir araç işlevi görmektedirler. Dolayısıyla haritalar; mekânları ölçülebilir, yönetilebilir ve fethedilebilir bir nesneye dönüştürerek sömürgeleştirilecek toprakların önceden tanımlanması ve bu alanlara dair egemenlik iddialarının güçlendirilmesi noktasında önemli bir işleve sahip olmaktadırlar.

Mekânsal boyutlarıyla kültürel coğrafyanın mekân, kimlik ve temsil ilişkilerine dair çözümlemeleri, postkolonyal coğrafyada mekânın konuşulma, yazılma ve yeniden üretilme biçimlerini sorgulatmaktadır. Bu noktada temsil; mekânın, kimliğin, bilginin ve ötekiliğin üretilme biçimlerini anlamada ve postkolonyal dönemde mekânsal tahayyülün yeniden düşünülmesinde analitik bir kavramdır. Temsil; aynı zamanda toplumsal değer ve normlardan bağımsız olmayan, hatta kasıtlı olarak egemen fikirlerin veya güç ilişkilerinin doğasını ileten mecralarla (televizyon, gazete, reklam, medya, müzik, resim vb.) var olmaktadır. Beşerî bilimlerde 1960 ve 1970'li yıllarda sıklıkla tartışılan kavram aynı yıllarda kültürel coğrafyada da gündeme taşınmıştır. Bu eğilim; Foucault, Lefebvre, Derrida, Deleuze ve Guattari gibi düşünürlerin etkisiyle temsili yeniden kuramsallaştırma çabalarını, coğrafi literatürdeki eksikliklerin giderilmesine yönelik girişimleri ve araştırmacıların özdüşünümselliğe dair farkındalığını içermektedir (Gilmartin, 2004, s. 282). Bilim, sanat ve siyasette yaşanan krizler ile otoriteye ve yerleşik söylemsel iktidar biçimlerine yöneltilen saldırılar bu kavramın tartışılmasının en temel sebeplerden biri olarak kabul edilebilmektedir. Bu genel olgusal tartışmaların ilk sarsıntıları, kültürel coğrafya disiplininde 1970'li yılların başında hissedilmiş ve aynı yıllarda ortaya çıkan Radikal Coğrafya akımı, kente ilişkin alternatif temsiller önermiştir (Söderström, 2005, s. 13).

Coğrafyada yaşanan kültürel dönüşüm**,** ekonomik belirlenimciliğe yönelik eleştirilerle birlikte temsilin kültürel bağlam içinde ele alınması gerekliliğini gündeme getirmiştir. Yeni kültürel coğrafya; post-yapısalcılık, post-kolonyalizm ve post-feminist yaklaşımların etkisiyle temsili açıklayan yapısal modelleri sorgulamış ve görsel imgelerin, dilin ve düşüncelerin iletim biçimlerinin gerçekliğin inşasında nasıl rol oynadığını anlamaya odaklanmıştır (Shirlow, 2009, s. 309). Son zamanlarda birçok kuramsal ve etik-siyasal çalışma, temsillerin toplumsal yapıları nasıl yansıttığını ve yeniden ürettiğini anlamaya odaklanmıştır. Özellikle yeni kültürel coğrafyanın temsiller üzerinden iktidarın nasıl işlediğini sorgulayan etik ve siyasal bir anlayışla kurduğu yakından ilişki dikkatleri çekmektedir. Ayrıca Anglo-Amerikan bağlamda bu yaklaşım 1980'lerin ortalarından itibaren küresel tüketim kültürüyle birlikte dönüşen temsillere odaklanan siyasal ve ekonomik çözümleme çabalarının bir parçası olmuştur. Bu anlamda yeni kültürel coğrafya temsillerin sınıfsal, toplumsal cinsiyet temelli ve ırksallaşmış iktidar ilişkilerini nasıl şekillendirdiğini ve yeniden ürettiğini ortaya koyma çabasını yansıtmaktadır (Anderson, 2018, s. 2). Bu durum kültürel coğrafyada temsilleri anlamlandırma yaklaşımları yerine onarıcı, betimleyici, çoğulcu ve dinamik sorgulama yaklaşımlarının gelişmesine olanak tanımıştır. Temsilin yansıtıcı bir araç olarak ele alınmasının yanında, iktidar ilişkilerini kuran ve yeniden üreten bir süreç olarak değerlendirilmesi, postkolonyal düşüncede bu tartışmayı daha da derinleştirmiştir. Bu bağlamda Spivak'ın "madun" kavramsallaştırması, söz konusu temsil ve iktidar ilişkilerinin en yoğun biçimde görünür hale geldiği teorik bir çerçeve sunmaktadır.

Spivak (1993, ss. 80-92) özelinde "madun" kavramı basit bir şekilde "ezilenlerin sesi" meselesi olarak değerlendirilmez. Spivak'a göre madun sadece ekonomik veya politik baskı altında olan özne değildir; aynı zamanda temsil ve söylem rejimleri tarafından sürekli olarak yeniden üretilen ve bu üretim içinde sesini duyurma imkânı yapısal olarak sınırlandırılan bir konumda bulunmaktadır. Bu nedenle madunluk bireylerin biyolojik ya da fiziksel olarak susturulmasından ziyade, konuşmanın hangi koşullarda anlamlı ve meşru kabul edileceğini belirleyen tarihsel, kurumsal ve ideolojik koşullar tarafından üretilen bir sınırlılığa işaret etmektedir. Bu noktada postkolonyal düşüncenin temel gerilim noktası, madunun tamamen susturulmuşluğu ile onun kendi adına konuşma iddiası arasındaki imkânsız geçişte ortaya çıkmaktadır. Madun bu bağlamda temsilin dışında tutulan saf bir özneden ziyade, temsil süreçleri içerisinde sürekli yeniden üretilen bir boşluk olarak ele alınmaktadır. Spivak madunun yalnızca sömürgeci iktidar tarafından değil; aynı zamanda onu görünür kılmaya çalışan eleştirel söylemler tarafından da konuşamaz hale getirildiğini ileri sürmektedir. Bu yönüyle her bilgi sisteminin kaçınılmaz olarak belirli bir şiddet biçimini içerdiğini ve buna bağlı olarak dışlama mekanizmaları ürettiğini göstermektedir. Spivak'a göre madunluk yalnızca sınıfsal veya sömürgeye dayalı bir konumlanma değildir; aynı zamanda cinsiyetlendirilmiş bir

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

susturulma rejimidir. Bu nedenle temsil etme girişimi bile madunun sessizliğini yeniden üretebilmektedir. Hem sömürgeci tarih yazımının nesnesi hem de isyanın öznesi olarak toplumsal cinsiyetin ideolojik inşası, erkek egemenliğini yeniden üretmektedir. Sonuç olarak Spivak'ın amacı sadece maduna ses vermek değil, ses verme iddiasının ve temsil süreçlerinin kendisinin nasıl bir iktidar ilişkisi içinde işlediğini görünür kılmaktır.

Spivak'ın madun kavramında geliştirdiği temsil ve iktidar eleştirisinin sadece postkolonyal teoride değil, aynı zamanda coğrafya disiplininin bilgi üretim pratiklerini yeniden düşünme çabalarında da karşılık bulduğunu söylemek mümkündür. Clayton'a göre (2004, s. 453) bazı coğrafyacılar, coğrafyanın uzun zamandır çoğulcu ve tartışmalı bir disiplin ve söylem olduğunu göstermeye çalışmışlardır ve bu alanın tarihini imparatorluğun iktidar yüklü bağlamı (Mackinder, Humboldt gibi) üzerinden yeniden yönlendirmeye başlamışlardır. Diğer coğrafyacıların ise postkolonyalizmin çağdaş kuramsal etkilerinin farkına vardıklarını belirtmektedir. Clayton'a göre coğrafyanın geleneksel 'anlam haritalarını' yeniden şekillendirmeye – ya da merkezden uzaklaştırmaya – yönelik çağrılar, Britanya ve Kuzey Amerika coğrafyası içinde gelişen 'yeni kültürel coğrafya' oluşumuyla ve bu yaklaşımın kimlik politikaları ile mekâna dayalı tahayyül ve pratiklerle olan ilgisiyle iç içe geçmiştir. Bu hareketin özellikle kimlik politikaları ve mekânsal tahayyül/pratikler aracılığıyla coğrafya disiplininde daha eleştirel ve çoğulcu bir perspektifin gelişmesine katkı sağladığı görülmektedir. Böylece coğrafyanın hem iktidar yapılarını sorguladığı hem de mekân ve kimlik arasındaki ilişkileri yeniden düşünerek disiplinin sınırlarını genişlettiği görülmektedir.

Chakrabarti (1975, s. 120) postkolonyalizmin, feminizm veya yapısöküm gibi hareketlerin, "iktidarın" özünde parçalanması ve hegemonik girişiminin savunmasız hale getirilmesi amacıyla tasarlandığını, bu nedenle teorinin öncelikli olarak politik ve özgürleştirici doğasının asla inkâr edilemeyeceğini, postkolonyalin kimliğinin artık yapısal değil; söylemsel olduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla bu kuramlar temelinde postkolonyalizmin maddi yapılar kadar diller, temsiller, anlatılar ve söylemler üzerinden işleyen bir mücadele alanı olduğu da anlaşılmaktadır. Coğrafyada postkolonyalizm, oryantalizm ve feminist teorinin etkisiyle mekânın coğrafi bir tasavvur (geographical imagination) olarak ele alınması mekânın sosyal bilimler içindeki anlamının değişmesine, sosyal olguların ve olayların açıklanmasında daha çok kullanılmasına neden olmuştur (Kaygalak, 2011, s. 5). Bu sebeple yer, mekân ve peyzaj; beşerî ve sosyal bilimlerin merkezi konularından biri haline gelmiştir. Bu durumun da disiplinin çözülmekte olduğu anlamını taşımadığını ifade eden Gregory (1994, s. 80) 1990'lardan itibaren coğrafi söyleminin artık disiplinin sınırlarının ötesine geçtiğini vurgulamaktadır.

Ryan (2004, s. 474), coğrafya disiplini ile daha geniş coğrafi söylem arasındaki sınırların sabit olmadığını vurgular ve bilgi türleri arasındaki sınırların inşası ile bunların sömürgeci iktidarla ilişkilerinin haritalandırılması gerektiğine dikkat çeker. Özellikle kültürel coğrafyacılardan bu kategorilerin nerede ve nasıl şekillendiğini hem sömürge karşılaşmalarında hem de metropollerdeki bilgi üretim alanlarında incelemeleri gerektiğini belirtir. Dolayısıyla Ryan'ın yaklaşımından yola çıkarak coğrafyanın sadece üniversite veya akademide üretilen bilgi alanı olmadığı; farklı aktörlerin bilgi biçimleriyle yeniden şekillenen daha geniş bir coğrafi söylemin parçası olduğu söylenebilir. Bir başka ifadeyle bu durum, disiplin ile söylem arasındaki sınırların sürekli müzakere edilen ve yeniden tanımlanan yapılar olduğunu ortaya koymaktadır.

Sömürgecilik ve imparatorluk üzerine coğrafi literatür, özellikle edebiyat ve kültürel çalışmalar alanlarından çıkan birçok postkolonyal çalışmaya kıyasla söylemin maddeselliği, hareket ve etkileşimin fiziksel doğası ile iktidar ve kimliğin coğrafi olarak bedenselleşmesine çok daha güçlü bir ilgi göstermektedir. Bu yönüyle coğrafi çalışmalar postkolonyalizmin metinsellik sorunundan kaçınmakta ve coğrafi söylemlerin boşlukta yüzen yapılar olmadığını savunan düşünceyi pekiştirmektedir (Clayton, 2004, s. 457). Bu anlamda kültürel coğrafyanın postkolonyal analizlerde özgün katkılar sunduğunu görmek mümkündür. Edebi ya da kültürel çalışmalara oranla daha maddi ve yerle ilişkili okumalar yaparak, söylemlerin gerçek dünyadaki karşılıklarını sorgulamayı öncelikli amaç haline getirmektedir. Bu sebeple de postkolonyalizmin sadece düşünsel ve kültürel düzeyiyle değil; aynı zamanda fiziki, mekânsal ve coğrafi düzeylerin de nasıl işlediği konusunda bizlere fikirler sunmaktadır.

'Sömürgeci söylem' yalnızca sömürgeciliğin süslü bir adı değildir; kültürel, entelektüel, ekonomik ya da politik süreçlerin sömürgeciliğin oluşumunda, sürdürülmesinde ve yıkılmasında birlikte işlediğini gösteren yeni bir düşünme biçimini ifade eder. Bu yaklaşım sömürgeciliği yalnızca siyasi ya da askeri bir olgu olarak değil; aynı zamanda fikirler ile kurumlar, bilgi ile iktidar arasındaki kesişimlere bakarak daha geniş bir çerçevede incelemeyi amaçlar. Bu doğrultuda sömürgeci şiddet hem fiziksel hem de 'epistemik' yani sömürgeleştirilen halkların kültürüne, düşüncelerine ve değer sistemlerine yönelik bir saldırı olarak da

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

anlaşılır (Loomba, 1998, s. 54). Postkolonyalizmin sadece sömürgecilik faaliyetlerinin bir ifadesi olmadığını; aynı zamanda sömürgeciliği meşru kılan ve onu sürdüren düşünsel ve kültürel yapılar bütününü ifade ettiğini görebilmekteyiz. Dolayısıyla sömürgeciliğin çok katmalı olduğunu, silah gücü olmasının ötesinde bilgi, kültür ve ekonomi gibi alanlarla ilişki kurduğunu ifade etmek mümkündür. Fiziksel sömürüden ziyade yerel halkların bilgi sistemleri, tarihsel bellekleri, felsefi düşünceleri ya değersiz kılınır ya da Batılı düşünceler evrensel düşünceler olarak sunulur veya dayatılır. Dolayısıyla bilgi üretiminin de bir tür iktidar biçimi ve üretimi olduğunu (Foucault, 2021) bunun da sömürgeci pratiklerle iç içe geçtiğini söylemek mümkündür.

Postkolonyal kuramın disiplinler arası etkisinin yükselmesinde sömürgecilik üzerinde yapılan coğrafi çalışmaların önemli bir etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, postkolonyal coğrafyayı sömürgecilik coğrafyasından ayıran temel faklar bulunmaktadır. Blunt (2005, ss. 178-179) söz konusu bu farkları şu şekilde ortaya koymaktadır:

> "Birinci fark, postkolonyal çalışmalar çok çeşitlidir ve genel olarak sömürgecilik karşıtı bir politik duruşa sahiptirler. Dolayısıyla bu yönleriyle sömürgeci söylemin oluşumuna katkı sunan tarih ve coğrafyalardan ayrılmaktadırlar. İkinci fark ise, postkolonyal kuramlar geniş bir yelpazeye yayılsa da sömürgeci iktidar ile bilgi arasındaki kesişimlere, sömürgeciliğin kültürel anlamına ve sömürgeci iktidarın içsel çelişkilerine odaklanırlar. Her iki durumda da postkolonyal coğrafyalar, sömürgeci iktidarın, bilginin ve mekân üretiminin eleştirel bir okumasını sunar ve bunların bugünkü dünyayı nasıl şekillendirdiğini inceler. Ancak bundan da öte postkolonyal coğrafyalar, sömürgeci iktidar ve bilginin mekânsallığını sorgulayıcı biçimlerde keşfeder ve sömürgeci iktidarın mekânsal yapısının ve ifadesinin postkolonyal eleştirinin merkezinde yer alması gerektiğini savunur".

Postkolonyal coğrafyalar, sömürgeciliği geçmişte kalmış bir olgu olarak algılamak yerine sömürgeciliğin mekânsal ve epistemolojik izlerinin günümüzdeki etkinliğini vurgulaması açısından büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla sömürgeci iktidarın hem içsel çelişkilerine ve kültürel boyutuna yapılan vurgu hem de modern coğrafi bilginin nasıl inşa edildiğine ve kimin çıkarlarına hizmet ettiğine yönelik sorgulama ortaya çıkmaktadır. Bu durum postkolonyal eleştirinin coğrafya disiplini içindeki dönüşüm yaratma potansiyelini gözler önüne sermektedir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Beşerî coğrafya disiplininin son zamanlardaki çalışma literatürü dikkate alındığında postkolonyalizm, emperyalizm, sömürgecilik ve imparatorluk bağlantılarına dair tarihsel – kültürel araştırmalar yaygın bir şekilde görülmektedir. Bu alandaki çalışmaların her biri farklı bir önemde ve konumdadır; ancak postkolonyalizmin kültürel coğrafya disiplinindeki yeri onun daha fazla ön plana çıkmasını sağlamaktadır. Özellikle kültürel coğrafya alanında çalışan coğrafyacıların mekânsallığın, kolonyal güç ve kimliğin üretimindeki etkileriyle ilgili yaptıkları araştırmalar, postkolonyalizmin farklı bakış açılarıyla incelenmesine olanak tanımıştır. Hem sömürge sonrası hem de günümüzün küresel bağlamına göre şekil alan postkolonyalizmin Soğuk Savaş sonrasında kurulan küresel düzene göre kendini yeniden var ettiğini ve farklı anlamlar aldığını belirtmek mümkündür. Bunun da en somut örneklerini ulusötesi göçlerde, ekonomik, sosyokültürel savaşlar ve politik tartışmalarda görmek mümkündür. Dolayısıyla günümüz topluluklarındaki adaletsizliklere - eşitliksizliklere ve bu olumsuzlukları yaratan küresel güç dinamiklerine odaklanan postkolonyalizm, yerelin bastırılmış ve ötekileştirilmiş çokesliliğine hassasiyetle yaklaşmaktadır. Kültürel coğrafyanın soykütüğünde yaşadığı dönüşüm sayesinde bu yaklaşımın etkileri derinden hissedilmiştir.

Çağdaş dönemde kültürel coğrafyanın yaşadığı kültürel dönüşüm, disiplinde toplumsal olguların hem maddi boyutlarıyla hem de söylemsel temsilleriyle, sembolleriyle ve sosyal kimlik inşalarıyla tartışılmasını sağlamıştır. Dolayısıyla bu süreçte kültürel coğrafyanın postkolonyal kuram ile kurduğu kuramsal etkileşim, Batı merkezli bilgi üretimlerine eleştirel bir yol geliştirmesine olanak tanımıştır. Bu anlamda postkolonyal coğrafya, coğrafyanın sömürgecilikle olan yakın ilişkisini ve tarihsel kökenlerini açığa çıkararak, günümüzdeki mekânsal eşitsizliklerin tarihsel süreklilik içindeki anlamını analiz etmiş ve iktidar temelindeki coğrafi bilginin ideolojik yapısını görünür kılmıştır. Kültürel coğrafyanın sahip olduğu disiplinlerarası karakter ile postkolonyal kuramın eleştirel derinliği, coğrafi düşüncenin epistemolojik sınırları genişletmiştir. Söz konusu bu durum da coğrafyanın hem küresel eşitsizlikleri hem de bölgesel direniş biçimlerini ve kültürel temsillerini daha da kompleks ve eleştirel çerçevede tartışmasını sağlamıştır. Dolayısıyla her iki disiplin arasındaki karşılıklı etkileşim sayesinde kültürel coğrafya toplumsal olayların tarihsel, sosyokültürel ve politik bağlamlarını eleştirel bir şekilde çözümleyebilen düşünce alanına dönüştürmüştür. Kültürel coğrafyadaki postkolonyal coğrafya çalışmaları bu anlamda sadece coğrafi

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

bilginin üretilme biçimini değil; aynı zamanda coğrafi bilginin kimin çıkarlarına hizmet ettiğini, şekillendirildiğini ve yeniden üretildiğini ortaya koymaya çalışmıştır.

Postkolonyal coğrafya sayesinde coğrafi bilginin tarihsel anlamda emperyal ve sömürgecilik projelerinin bir parçası olduğu anlaşılmıştır. Coğrafi bilgi, temsil ve söylemler, haritalar, kaynak envanterleri, keşif anlatıları sömürgeci iktidarın meşrulaştırılmasında merkezi bir rol oynamaktadır. Söz konusu bu unsurlar mekânı betimlemenin ötesinde mekânın yönetilmesi, denetlenmesi ve dönüştürülmesi noktasında bilgi üretim ağları oluşturmaktadırlar. Dolayısıyla mekân, kimlik, kültür, temsil, bilgi-iktidar ilişkisinin yeniden değerlendirilmesine yönelik bir zorunluluk doğmuştur. Çünkü postkolonyal coğrafya coğrafi bilginin söylem temelli olduğunu, ideolojik, politik ve mekânsal olarak inşa edildiğini ve üretildiğini açığa çıkarmıştır. Bu da disiplinin hem geçmişiyle yüzleşmesinde hem de günümüzün mekânsal eşitsizliklerini, kimlik mücadelelerini, hegemonik bilgi rejimlerini eleştirel bir gözle analiz ederek disiplinin sınırlarını genişletme ve çoğulcu bir bakış açısı kazanmasında önemli bir rol oynamaktadır. Kentlerden ulusötesi ölçeklere, kültürel temsil ve sembollerden gündelik hayatın direniş biçimlerine kadar eşitsizliklerin sürekliliğine odaklanan postkolonyal coğrafyanın, Avrupa merkezci bilgi biçimlerini sorgulayan güçlü bir kuramsal bir araç olduğu sonucuna varılmaktadır. Bu amaçla kullanılan teori ve fikirlerin sürekli tartışılan veya müzakere edilen paradigmaların etkileşimi sayesinde inşa edildikleri unutulmamalıdır.

Etik Beyan

"Kültürel Coğrafyalarda Postkolonyalizmin İzdüşümü" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma da etik kurul kararı zorunluluğu bulunmamaktadır.

Ethical Declaration

During the writing process of the study "*Reflections of Postcolonialism in Cultural Geographies*" scientific rules, ethical and citation rules were followed. No falsification was made on the collected data and this study was not sent to any other academic publication medium for evaluation. Ethics Committee Permission is not required.

Çatışma Beyanı

Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Declaration of Conflict

There is no potential conflict of interest in the study.

Finansman

Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Funding

No funding was received from any institution or organization for this study.

Yapay Zeka ve Türleri Kullanım Beyanı

Bu makalenin yazımında yapay zeka ve türleri kullanılmamıştır.

Statement of Use for Artificial Intelligence and Its Types

Artificial intelligence and its various types were not used in the writing of this article.

Veri Paylaşım Beyanı

Bu çalışmanın verilerini bulguların doğrulanması amacıyla makul bir talep üzerine "etik ilkeler ve yayın politikası"nın ilgili kısmında belirtilen şartlara göre paylaşabileceğimi beyan ederim.

Data Sharing Statement

I declare that, upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, I can share the data of this study according to the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy".

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Kaynakça

Anderson, B. (2018). Cultural Geography II: The force of represantations. *Progress in Human Gegraphy*, XX (X), 1-13. https://doi.org/10.1177/0309132518761431

Anderson, J. (2015). *Understanding cultural geography: Places and traces*. London – New York: Routledge Taylor & Francis Group.

Anderson, K., Domosh, M., Pile, S. & Thrift, N. (2003). A rough guide. In K. Anderson, M. Domosh, S. Pile & N. Thrift (Eds.), *Handbook of cultural geography* (pp. 1-35). London – New Delhi: SAGE Publications.

Arık, A. (1992). *Psikolojide bilimsel yöntem*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basımevi.

Ashutosh, I. (2019). Postcolonial geographies and colonialism's: The geo-graphing of South Asia. *Geography Compass*, 14 (4), 1-12. https://doi.org/10.1111/gec3.12478

Atkinson, P. A. & Coffey, A. (1997). Analysing documentary realites. In D. Silverman (Ed.), *Qualitative research: Theory, method and practice* (pp. 45-62). London: SAGE Publications.

Barker, A. J. & Pickerill, J. (2019). Doing with the land and sea: Decolonising geographies, indigeneity, and enacting place-agency, *Progress in Human Geography*, 44 (4), 1-23. https://doi.org/10.1177/0309132519839863

Bhabha, H. (1994). *The location of culture*. London: Routledge.

Bhambra, G. K. (2015). *Modernityi yeniden düşünmek: Post-Kolonyalizm ve sosyolojik tahayyül* (Çev. Ö. İlyas), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Blunt, A., Gruffudd, P., May, J., Ogborn, M. & Pinder, D. (2003). Introduction. In A. Blunt, P. Gruffudd, J. May, M. Ogborn & D. Pinder (Eds.), *Cultural geography in practice* (pp. 1-6). London: Hodder Education.

Blunt, A. (2005). Colonialism/postcolonialism. In D. Sibley, P. Jackson, D. Atkinson & N. Washbourne (Eds.), *Cultural Geography: A critical dictionary of key concepts* (pp. 175-181). London – New York: I. B. TAURIS.

Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9 (2), 27-40. https://doi.org/10.3316/QRJ0902027

Chakrabarti, S. (1975). *The impact of the postcolonial theories of Edward Said, Gayatri Spivak, and Homi Bhabha on Western Thought*. Lewiston – Queenston – Lampeter: The Edwin Mellen Press.

Chibber, V. (2016). *Post-Kolonyal teori ve kapitalizmin hayaleti* (Çev. A. Y. Yılmaz). İstanbul: İletişim Yayınları.

Clayton, D. (2003). Critical imperial and colonial geographies. In K. Anderson, M. Domosh, S. Pile & N. Thrift (Eds.), *Handbook of cultural geography* (pp. 354-368). London – New Delhi: SAGE Publications.

Clayton, D. (2004). Imperial geographies. In J. S. Duncan, N. C. Johnston & R. H. Schein (Eds), *A companion to cultural geography* (pp. 449-468). Malden – Oxford: Blacwell Publishing.

Clayton, D. (2009) Colonialism. In D. Gregory, R. Johnston, G. Pratt, M. Watts & S. Whatmore (Eds.), *The dictionary of human geography* (pp. 94-98). Oxford: Wiley-Blackwell.

Cosgrove, D. E. (1983). Towards A radical cultural geography: Problems of theory. *Antipode,* 15 (1), 1-11. https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.1983.tb00318.x

Cullen, D., Ryan, J. & Winders, J. (2013). Postcolonialism. In N. C. Johnston, R. H. Schein & J. Winders (Eds.), *The Wiley-Blacwell companion to cultural geography* (pp. 508-523). Malden – Oxford: Wiley – Blackwell.

Darian-Smith, E. (1996). Postcolonialism: A brief introduction. *Social&Legal Studies,* 5 (3), 291-299. DOI:10.1177/096466399600500401

De Leeuw, S. & Hunt, S. (2018). Unsettling decolonizing geographies, *Geography Compass*, 12 (7), e12376. https://doi.org/10.1111/gec3.12376Digital Object Identifier (DOI)

Duncan, J. S., Johnston, N. C. & Schein, R. H. (2004). Introduction. In J. S. Duncan, N. C. Johnston & R. H. Schein (Eds.), *A companion to cultural geography* (pp. 1-8). Malden – Oxford: Blacwell Publishing.

Driver, F. (1992). Geography's Empire: Histories of geographical knowledge. *Environment and Planning D: Society and Space*, 10 (1), 23-40. https://doi.org/10.1068/d100023

Foucault, M. (2021). Özne ve İktidar (Çev. O. Akınhay), *Özne ve iktidar – Seçme yazılar 2*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Gilmartin, M. (2004). Geography and representation: Introduction. *Journal of Geography in Higher Education* 28 (2), 281-284. DOI: 10.1080/0309826042000242503

Gregory, D. (1994). Social theory and human geography. In D. Gregory, R. Martin & G. Smith (Eds.), *Human geography: Society, space and science* (pp. 78-109). London: Macmillan Press.

Gregory, D. (2004). *The colonial present*. Malden – Oxford: Blacwell Publishing.

Harvey, D. (2019). *Dünyanın halleri* (Çev. Kolektif). İstanbul: Sel Yayınları.

Jacobs, J. M. (1996). *Edge of empire: Postcolonialism and the city*. London: Routledge.

Jazeel, T. (2012): Postcolonialism: Orientalism and the geographical imagination. *Geography*, 97 (1), 4-11. https://doi.org/10.1080/00167487.2012.12094331

Jazeel, T. (2014). Subaltern Geographies: Geographical knowledge and postcolonial strategy. *Singapore Journal of Tropical Geography*, 35, 88-103. https://doi.org/10.1111/sjtg.12053

Jones, R. & Phillips, R. (2005). Unsettling geographical horizons: Exploring Premodern and Non-European imperialism. *Annals of the Association of American Geographers*, 95 (1), 141-161. https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.2005.00453.x

Jackson, P. (1989). *Maps of Meaning: An introduction to cultural geography*. London – New York: Routledge.

Katz, C. (1992). All the World is Staged: Intellectuals and the projects of ethnography. *Environment and Planning D: Society and Space*, 10 (5), 495-510. https://doi.org/10.1068/d100495

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Kaygalak, İ. (2011). Postmodern eleştirilerin coğrafi düşünce ve yeni mekân kavrayışları üzerine yansımaları. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 9 (1), 1-10. https://doi.org/10.1501/Cogbil_0000000114

Loomba, A. (1998). *Colonialism/Postcolonialism*. London – New York: Routledge Taylor & Francis Group.

Marcus, G. E. (2000). The Twistings and Turnings of Geography and Anthropology in Winds of Millennial Transition. In I. Cook, D. Crouch, S. Naylor & J. R. Ryan (Eds.), *Cultural turns/geographical turns: Perspectives on cultural geography* (pp. 13-28). London-New York: Routledge Taylor & Francis Group.

Mayers, G. A., Mc Greevy, P. & Kenny, J. (2003). Cultural geography. In G. L. Gaile & C. J. Willmott (Eds.), *Geography in America – at the down of the 21ST century*, (pp. 81-96). New York: Oxford University Press.

McDowell, L. (1994). The Transformation of cultural geography. In D. Gregory, R. Martin & G. Smith (Eds.), *Human geography: Society, space and social science* (pp. 146-173). London: Macmillan Press.

McEvan, C. (2003). Material Geographies and Postcolonialism. *Singapore Journal of Tropical Geography*, 24 (3), pp. 340-355.

Mitchell, D. (2000). *Cultural Geography: A critical introduction*. Oxford: Blacwell Publishers.

Morrissey, J. (2013). The Imperial Presen: Geography, imperialism, and its continued effects. In N. C. Johnston, R. H. Schein & Jamie Winders (Eds.), *The Wiley-Blacwell companion to cultural geography* (pp. 494-507). Malden – Oxford: Wiley – Blackwell.

Nash, C. (2002). Cultural Geography: Postcolonial cultural geographies. *Progress in Human Geography*, 26 (2), 219-230. DOI:10.1191/0309132502ph365pr

Neuman, W. L. (2017). *Toplumsal araştırma yöntemleri – Nitel ve nicel yaklaşımlar I-II* (Çev. S. Özge). Ankara: Yayın Odası.

Özgüç, N. ve Tümertekin, E. (2014). *Coğrafya: Geçmiş – kavramlar – coğrafyacılar*. İstanbul: Çantay Kitabevi.

Philo, C. (2000). More Words, More Worlds: Reflections on the 'cultural turn' and human geography. In I. Cook, D. Crouch, S. Naylor & J. R. Ryan (Eds.), *Cultural turns/geographical turns: Perspectives on cultural geography* (pp. 26-53), London-New York: Routledge Taylor & Francis Group.

Radcliffe, S. A. (2017). Decolonising geographical knowledges, *Transactions of the Institute of British Geographers*, 42 (3), 329-333. https://doi.org/10.1111/tran.12195

Raghuram, P., Noxolo, P. & Madge, C. (2013). Rising Asia and postkolonial geography. *Singapore Journal of Tropical Geography*, 35, 119-135. https://doi.org/10.1111/sjtg.12045

Robinson, J. (2003). Postcolonialising geograpy: Tactics and pitfals. *Singapore Journal of Tropical Geography*, 24 (3), 273-289. https://doi.org/10.1111/1467-9493.00159

Ryan, J. R. (2004). Postkolonial Geographies. In J. S. Duncan, N. C. Johnston & R. H. Schein (Eds.), *A companion to cultural geography* (pp. 469-484). Malden – Oxford: Blacwell Publishing.

Said, E. W. (1998). *Oryantalizm: Sömürgeciliğin keşif yolu* (Çev. N. Uzel). İstanbul: İrfan Yayımcılık.

Said, E. W. (2016). *Kültür ve emperyalizm* (Çev. N. Alpay). İstanbul: Hil Yayın.

Sharp, J. (2023). *Geographies of Post-Colonialism – Space of power and representation*. London – New Delhi: SAGE Publications.

Shirlow, P. (2009). Representation. In C. Gallaher, C. Dahlman, M. Gilmartin, A. Mountz & P. Shirlow (Eds.), *Key concepts in political geography* (pp. 308-318). London – New Delhi: SAGE Publications.

Shurmer-Smith, P. (2002). Introduction. In P. Shurmer-Smith (Eds.), *Doing cultural geography* (pp. 1-7). London – New Delhi: SAGE Publications.

Sidaway, J. D. (2000). Postcolonial geographies an exploratory essay. *Progress in Human Geography*, 24 (4), 591-612. https://doi.org/10.1191/030913200100189120

Spivak, G. C. (1993). Can the subaltern speak? In P. Williams, L. Chrisman (Eds.), *Colonial discourse and post-colonial theory: A reader* (pp. 66-111). London – New York: Routledge Taylor & Francis Group.

Sundberg, J. (2014). Decolonizing posthumanist geographies, *Cultural Geographies*, 21 (1), 33-47. DOI: 10.1177/1474474013486067

Thomas, N. (1994). *Colonialism's Culture: Anthropology, travel and government*. New Jersey: Princeton University Press.

Warf, B. (2006). Introduction. In B. Warf (Ed.), *Encyclopedia of human geography* (pp. xxv-xxviii). London – New Delhi: SAGE Publications.

Yeoh, B. S. A. (2001). Postcolonial Cities. *Progress in Human Geography*, 25 (3), 456–468. https://doi.org/10.1191/030913201680191781

Young, R. J. C. (2016). *Postcolonialism: An historical introduction*. Malden – Oxford: Wiley Blackwell.

Young, R. J. C. (2024). *Postkolonyalizm: Çok kısa bir giriş* (Çev. T. Sivrikaya). İstanbul: İletişim Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

Cultural geography is a subfield of human geography that holds a significant place within the institutional and cumulative structure of the discipline, and in its contemporary form it has provided the foundation for various theoretical debates, particularly within the Anglo-American tradition. Notable for its interdisciplinary approach, cultural geography possesses the capacity to develop new research areas and critical perspectives. The interactions of human communities, their behavioral patterns, social organizations, and the spatial and cultural structures, representations, and discourses produced by these organizations have all contributed to the expansion of the core subjects examined within cultural geography. At this point, the major ruptures and shifting orientations in the developmental trajectory of

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

the field have further accelerated its transformation. Over the past thirty years, the interaction between postcolonial studies and Anglo-American geography has been shaped by the mutual effort of both fields to transcend their spatial and temporal boundaries. While postcolonial studies reveal how the concepts of culture, race, and nation are produced, the discipline of cultural geography has approached postcolonialism not as a phenomenon confined solely to the traditional age of empires, but as one that can be revisited across different periods, spaces, and scales. Within this bidirectional theoretical mobility, postcolonial geographies have formed a critical site of contestation against the Eurocentric perspectives that have long persisted within the discipline of cultural geography (Ashutosh, 2019, pp. 1–2). In this regard, it may be argued that the interaction between postcolonial studies and Anglo-American geography is not limited merely to the production of knowledge; it also enables the questioning of the epistemological and methodological boundaries of both fields. Guided by this interaction, the discipline of cultural geography has moved away from constraining postcolonial thought to historical colonial contexts and has instead begun to reconsider it through the lens of contemporary power relations, global inequalities, and spatial injustices. Through the connection cultural geography established with social theory and critical approaches during the 1980s and 1990s, it became evident that geographical knowledge is shaped within specific ideological contexts. Postcolonial theories, in particular, are significant in demonstrating how geographical knowledge is produced through colonial discourses and how such knowledge is reproduced through various forms of spatial representation. The importance of this study emerges from the fact that the postcolonial approach challenges the Western-centered perspectives dominant in cultural geography and offers a pluralistic and critical point of view. The critical perspective provided by postcolonial theory expands the epistemological boundaries of cultural geography and contributes to its theoretical development. Within this framework, the research is structured through a qualitative methodology based on an extensive review of the literature. Postcolonial theoretical debates are interpreted within the context of cultural geography, and several analytical evaluations are conducted. Accordingly, this study aims to reveal the close relationship between cultural geography and postcolonial theory; to examine the theoretical and critical reflections of postcolonial theory within the discipline of cultural geography; to discuss culture, spatial productions, and perceptions of place within postcolonial geography; and to question the extent to which geographical knowledge and geographical discourses grounded in colonialism establish theoretical commonalities at the intersection of postcolonial theory and cultural geography. In this regard, the study aims to answer the following three fundamental questions: 1- What are the reflections of postcolonialism on the theoretical and conceptual framework of cultural geography? 2- How are culture, spatial productions, and place perceived within postcolonial geography? 3- How are geographical knowledge, representation, and geographical discourse evaluated at the intersection of postcolonialism and cultural geography? Postcolonial geography questions binary and reductionist understandings of space. It does so, for example, by making visible how colonial space is produced through the flows of capital, people, and knowledge; the contested and corporeally experienced spatialities of houses, nations, and empires; and the material and imaginative spaces of colonial power, anti-colonial resistance, and decolonization (Blunt, 2005, p. 179). Postcolonial geography emphasizes that social transformations in Europe cannot be considered independently of colonialism and seeks to make visible the traces left by colonial processes in different geographies and their contemporary impacts. It also draws attention to the multilayered structure of global relations. Considering the recent literature in the discipline of human geography, historical and cultural studies concerning postcolonialism, imperialism, colonialism, and empire are widely observed. Each of these studies holds different significance and position; however, the place of postcolonialism within the discipline of cultural geography has allowed it to gain greater prominence. In particular, research conducted by geographers working in the field of cultural geography on the effects of spatiality in the production of colonial power and identity has facilitated the examination of postcolonialism from various perspectives. It can also be noted that postcolonialism, shaped both by the postcolonial era and contemporary global contexts, has redefined itself and acquired new meanings in accordance with the global order established after the Cold War. The most tangible examples of this can be observed in transnational migrations, economic and socio-cultural conflicts, and political debates. Accordingly, postcolonialism, which focuses on injustices and inequalities in contemporary communities as well as the global power dynamics that produce these adverse conditions, approaches the suppressed and marginalized pluralities of localities with sensitivity. Through the transformation experienced in the genealogy of cultural geography, the impact of this approach has been profoundly felt.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3
MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3
ISSN: 1694-7215
Research Paper / Araştırma Makalesi

Görme Engelli Bekâr Bireylerin Aile Kurma Süreçlerinin Baskı Karşıtı Sosyal Hizmet Bağlamında Değerlendirilmesi

Cengizhan AYNACI[1]

Öz

Bu araştırmanın amacı, görme engelli bekâr bireylerin aile kurma süreçlerini Baskı Karşıtı Sosyal Hizmet perspektifiyle incelemektir. Nitel araştırma yöntemi ve eleştirel fenomenoloji deseniyle yürütülen çalışmada, 18 görme engelli bekâr birey ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Veriler, sosyo-demografik bilgi formu ve yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla toplanmış; tematik analiz tekniği ve MAXQDA 20 programı ile analiz edilmiştir. Araştırma bulguları, "damgalayıcı toplumsal algı ve mikro düzey baskı", "korumacı ve sınırlayıcı sosyal çevre", "öznelliğin inşası ve direniş stratejileri" ile "politika ve uygulama önerileri" olmak üzere dört ana tema altında sunulmuştur. Araştırmanın Baskı Karşıtı Sosyal Hizmet bağlamındaki en önemli sonucu, sosyal hizmet pratiğinin radikal bir şekilde yeniden tanımlanması gerektiğine işaret etmektedir. Bulgular, sosyal hizmetin geleneksel bir "uyum sağlatma" veya "psiko-sosyal destek" mekanizması olmaktan çıkarılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bunun yerine sosyal hizmet; görme engelli bireylerin aile kurma süreçlerinde geliştirdikleri gündelik direniş pratiklerini tanımalı, bu pratikleri güçlendirmeli, eşitsiz iktidar ilişkilerine yönelik aktivist stratejiler geliştirmeli ve kolektif bir bilinç oluşturma mücadelesinin parçası haline gelmelidir.

Anahtar Kelimeler: Görme Engelli, Aile, Engellilik, Baskı Karşıtı Sosyal Hizmet, Sosyal Hizmet

An Evaluation of the Family Formation Processes of Single Individuals with Visual Impairments in the Context of Anti-Oppressive Social Work

Abstract

The aim of this study is to examine the family formation processes of single individuals with visual impairments from an Anti-Oppressive Social Work Perspective. Conducted using a qualitative research method and a critical phenomenology design, the study involved in-depth interviews with 18 single individuals with visual impairments. Data were collected using a sociodemographic information form and a semi-structured interview form, and analyzed using thematic analysis and the MAXQDA 20 software. The research findings are presented under four main themes: "stigmatizing social perceptions and micro-level oppression," "protective and restrictive social environments," "the construction of subjectivity and resistance strategies," and "policy and practice recommendations." The most significant finding of the study within the context of Anti-Oppressive Social Work points to the need for a radical redefinition of social work practice. The findings reveal that social work must be moved away from its traditional role as a mechanism for "promoting adaptation" or providing "psychosocial support." Instead, social work must recognize the everyday resistance practices that visually impaired individuals develop during their family-building processes, strengthen these practices, develop activist strategies targeting unequal power relations, and become part of the struggle to build collective consciousness.

Keywords: Visually Impaired, Family, Disability, Anti-Oppressive Social Work, Social Work

Atıf İçin / Please Cite As:

Aynacı, C. (2026). Görme engelli bekâr bireylerin aile kurma süreçlerinin baskı karşıtı sosyal hizmet bağlamında değerlendirilmesi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (3), 1199-1215. https://doi.org/10.33206/mjss.1890706

Geliş Tarihi / Received Date: 16.02.2026 **Kabul Tarihi / Accepted Date:** 24.06.2026

[1] Dr. Arş. Gör.- Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, cengizhanaynaci@sakarya.edu.tr,
ORCID: 0000-0001-6536-6642

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Giriş

Aile kurma temel bir insani deneyimdir (Doğancı & Tuncay, 2020). Ancak bu deneyim, toplumun "normallik", "arzu edilebilirlik" ve "yeterlilik" üzerine inşa ettiği görünmez hiyerarşiler tarafından şekillenebilmekte ve bu hiyerarşilerle kesişen bireyler için dışlayıcı bir sürece dönüşebilmektedir. Görme engelli bireyler, özellikle bekârlık dönemlerinde, bu dışlanmayı yoğun bir şekilde deneyimleyen gruplardan biridir (Uzunaslan & Duyan, 2022). Bu arzu ve onu gerçekleştirme süreci, bireyleri toplumsal önyargılar, damgalayıcı algılar ve yapısal kısıtlamalardan oluşan iç içe geçmiş engellere maruz bırakmakta ve onu temel bir hak mücadelesi haline getirmektedir (Altuntaş Duman & Doğanay, 2017; Burcu, 2011; Yenipazarlı vd., 2020).

Geleneksel sosyal hizmetin, medikal modele dayalı ve sorunları bireysel uyum çerçevesinde ele alan pratiğinde olduğu gibi, görme engelli bireylerin yaşadıkları deneyimler "toplumsal sorunların bireyselleştirilmesi" (Dominelli, 2015; Akbaş, 2014) olarak yorumlanmakta; yaşanan zorluklar, bireyin "engelli" olmasına ve bunun getirdiği varsayılan psiko-sosyal uyumsuzluklara indirgenmektedir. Oysa bu indirgemeci bakış, sorunun asıl kaynağının görülememesine neden olmaktadır. Sorun, bir "fizyolojik farklılık" değil, bu farklılığı sistematik olarak bir "eksiklik", "yetersizlik" ve nihayetinde bir dışlama ve ayrımcılık gerekçesine dönüştüren toplumsal süreçlerdedir. Bu süreçler, erişilebilir olmayan kurumsal politikalar ve yasal düzenlemeler gibi makro yapılardan, gündelik ilişkilerdeki mikro saldırgan söylemlere (Sue vd., 2007) kadar uzanan ve birbirini besleyen iktidar mekanizmalarından beslenmektedir (Dominelli, 2002).

Geleneksel sosyal hizmetin "yönetim sanatı" ve "iktidar teknolojisi" (Foucault, 2011; Akbaş, 2014) olarak eleştirilmesinden doğan Baskı Karşıtı Sosyal Hizmet (BKSH) paradigması, konuyu radikal bir şekilde yeniden okumak için güçlü bir çerçeve sunmaktadır. BKSH, sorunun kaynağını bireyde değil, ırk, sınıf, toplumsal cinsiyet ve engel durumu gibi toplumsal ayrımlara dayanan ve iç içe geçen baskı sistemlerinde aramaktadır (Baines, 2011; Burke & Dalrymple, 2006; Dominelli, 2002). Bu nedenle, BKSH'nin yalnızca bir eleştiri değil, aynı zamanda görme engelli bireylerin aile kurma istekleri, süreçleri ve bu süreçte karşılaştıkları engelleri çok katmanlı bir baskı ve direniş alanı olarak kavramsallaştırmayı sağlayan analitik bir şemsiye olduğu söylenebilir. BKSH, sosyal sorunları, mikro (kişilerarası önyargılar, mikro saldırgan söylemler), mezzo (ailevi baskı, kurumsal pratikler) ve makro (toplumsal normlar, politikalar) düzeylerde birbirini besleyen dinamikler bütünü olarak ele almaktadır (Dominelli, 2002; Tuncay & İl, 2007). BKSH'nin merkezinde, "ezilenler için değil, ezilenlerle birlikte" (Freire, 2017) hareket etme ve onların öznelliklerini, direniş stratejilerini görünür kılma ilkesi yatmaktadır. BKSH'nin nihai hedefi ise bireyleri "güçlendirmek" ve eşitsiz iktidar ilişkilerini dönüştürmektir (Akbaş, 2014; Dominelli, 2015).

Engellilere yönelik baskının çok katmanlı doğasını kavrayabilmek için, bu olguyu kuramsal düzeyde açıklayan çalışmalara bakmak önemlidir. Bu bağlamda, Young (2014) 'ın baskıyı beş temel görünüm üzerinden kavramsallaştırması (istismar, marjinalleştirme, güçten mahrum bırakma, kültürel emperyalizm ve şiddet) önemli bir çerçeve sunmaktadır. Bu genel sınıflandırma, Purcell (2014) tarafından engellilik özelinde genişletilmiş; damgalanma, kişiliğin sorgulanması ve sosyal kapasitesizlik olarak ifade edilen, engelliğe özgü üç ek baskı biçimi daha tanımlanmıştır. Baskının bu yapısal ve kişilerarası boyutları, Hollomotz (2012)'un çalışmasında da görülmektedir. Hollomotz (2012), engellilere yönelik şiddet ve baskıyı, birbiriyle iç içe geçmiş ve birbirini pekiştiren bir dizi süreç olarak ele almaktadır. Bu süreçler arasında yapısal eşitsizlikler, sosyal dışlama, kişilerarası ilişkilerdeki dengesizlikler, özerkliğin kısıtlanması, engellilik karşıtı ideolojiler, özel alanda duygusal/fiziksel/cinsel şiddet ve kamusal alanda hedefli saldırılar yer almaktadır. Bu liste, baskının tek bir alanda değil, hayatın tüm alanlarında nasıl sistemik bir hal aldığını göstermektedir.

Bu yapısal ve kişilerarası baskı mekanizmaları, görme engelli bireylerin en yakın çevresi olan aile sistemi içinde de kendine özgü biçimler almaktadır. Engelli bireylerin ailelerinde sıklıkla gözlemlenen aşırı korumacılık (Kaytez, Durualp & Kadan, 2015; Olkin, 1999), bireyi toplumsal reddedilme ve pratik zorluklardan "koruma" gerekçesiyle özerkliğini kısıtlayan bir mekanizmaya dönüşebilmektedir. Bu korumacılık çoğunlukla açık yasaklar biçiminde değil, kaygıların dile getirilmesi ve risklerin vurgulanması yoluyla işleyen gizil bir sosyal kontrol (Kağıtçıbaşı, 2017) olarak kendini göstermektedir. Sosyal desteğin aynı zamanda bir norm denetleyicisi işlevi gördüğü (Antonucci & Jackson, 1990) düşünüldüğünde, aile ve geniş sosyal çevrenin baskıcı toplumsal normları pekiştiren taşıyıcılar haline gelebildiği anlaşılmaktadır. Bu durum, BKSH'nin "toplumsal sorunların bireyselleştirilmesi" eleştirisinin özel alana yansıması olarak değerlendirilebilir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Bu kuramsal çerçevede tanımlanan baskı biçimleri, engelli bireylerin gündelik yaşamında somut karşılıklar bulmaktadır. Subaşıoğlu & Atayurt Fenge (2019)'ye göre eğitim, sağlık, istihdam gibi alanlar engelliler için temel bir hak olmasına rağmen günümüzde tam anlamıyla çözülemeyen konular olarak dikkat çekmektedir. Mevzuattaki iyileşmelere ve toplumsal farkındalıktaki kısmi artışa rağmen, toplumsal katılımın Batı ülkelerinin gerisinde seyrettiği görülmektedir. Nitekim alanyazındaki araştırmalar toplumsal algılar ve bakış açıları gibi nedenlerden dolayı engelli bireylerin çeşitli sorunlarla yüz yüze kaldığını göstermektedir (Burcu, 2011; Buz & Karabulut, 2015; Duman & Doğanay, 2017; Mamatoğlu & Tasa, 2018). Görme engelli bireyler özelinde yürütülen çalışmalar da bu genel tabloyu doğrulamaktadır. Papadaki & Tzvetkova-Arsova (2013), görme engellilere yönelik eğitim düzeyleri, mesleki yeterlilikleri ve toplumsal entegrasyonları konusunda derin önyargıların sürdüğünü saptamıştır. Kasiram & Subrayem (2013) ise baskı karşıtı uygulama perspektifiyle yürüttüğü araştırmada görme engelli öğrencilerin gücün kötüye kullanımı, dışlanma, insan hakları ihlalleri ve cinsel istismar gibi ağır baskı biçimlerine maruz kaldığını ve görme kabiliyeti olan akranlarının farklılıklara saygı konusunda ciddi eksiklikler taşıdığını ortaya koymuşlardır.

Türkiye'de engellilik üzerine yapılan araştırmaların odak noktası, büyük ölçüde engellilerin yaşadıkları zorluklar (Alptekin, 2024; Kaldık, 2024; Kara & Yücelsin-Taş, 2024), kamusal alanlardaki hak ve erişim mücadeleleri (Buluş, 2022; Kalaycı, 2020) üzerinedir. Eğitim (Ateş, Kırkıncıoğlu & Teke, 2022; Arı, 2022; Seylim, 2021), istihdam (Çakır-Temel, 2023; Korkmaz, 2023) ve fiziksel erişilebilirlik (Kalaç & Kılınç, 2023; Kavuran & Uslu, 2022) gibi önemli konular ön planda iken, duygusallık, mahremiyet ve aile kurma gibi özel alana ilişkin deneyimler akademik söylemde neredeyse "görünmez" kılınmıştır. Görme engellileri aile kapsamında değerlendiren çalışmaların ise görme engelli bireye sahip aile üyelerinin deneyimleri (Avşaroğlu & Çavdar, 2018; Şen & Aykara, 2018; Şimşek, 2024; Yazıcı, Okcu & Sözbilir, 2015) üzerinden araştırılmış, görme engelli bireyin kendi öznelliği ve deneyimi ikincil planda kalmıştır.

Konuya yakın bir perspektiften Uzunaslan & Duyan (2022) görme engelli bireyler arasında damganın nasıl yeniden üretildiğine dair önemli bir sosyolojik tespitte bulunmuştur. Ancak bu çalışma da, damga sürecinin genel sosyal etkileşimlerdeki görünümüne odaklanmış; aile kurma gibi spesifik bir yaşam deneyimi bağlamında, bu damganın somut mekanizmalarını (mikro saldırgan söylemler, aile baskısı, kurumsal engeller) ve buna karşı geliştirilen direniş stratejilerini merkeze almamıştır. Sarı (2021) ise görme engelli bireylerin karşılaştıkları baskıları ve baskılar ile bağlantılı yaşam deneyimlerini kesişimsellik temelinde incelediği araştırmasında görme engelli bireylerin karşılaştığı baskının tek bir sebep neticesinde ortaya çıkmadığını; kişilerarası ilişkilerden toplumsal algılara ve kurumsal mekanizmalara kadar uzanan çok katmanlı, iç içe geçmiş ve dinamik bir yapı içerisinde oluştuğunu ortaya koymuştur.

Bu teorik ve eleştirel zeminden hareketle, bu araştırmanın amacı, görme engelli bekâr bireylerin aile kurma süreçlerine, düşüncelerine ve bu süreçte karşılaştıkları engellere ilişkin deneyimlerini, onları pasif "mağdur"lar değil, çok katmanlı baskı sistemleriyle mücadele eden ve kendi yaşamlarını inşa eden özneler olarak konumlandıran Baskı Karşıtı Sosyal Hizmet bağlamında değerlendirmektir. Araştırmanın temel sorusu "Görme engelli bekâr bireylerin aile kurma süreçleri nasıl şekillenmektedir?" olup, bu soru BKSH perspektifinden mikro, mezzo ve makro düzeydeki baskı mekanizmaları, bireylerin direniş stratejileri ve politika önerileri bağlamında yanıtlanacaktır. Bu doğrultuda araştırmada şu alt sorulara yanıt aramaktadır:

1. Görme engelli bekâr bireyler, mikro düzeyde hangi önyargı, dışlama ve mikro saldırgan söylemlerle karşılaşmaktadır?

2. Mezzo düzeyde, ailevi ve çevresel beklenti/baskılar aile kurma sürecini nasıl şekillendirmektedir?

3. Görme engelli bekâr bireyler, çoklu baskı sistemleri karşısında aile kurma arzularını korumak ve gerçekleştirmek için hangi direniş, müzakere ve başa çıkma stratejilerini geliştirmektedir?

4. Görme engelli bekâr bireylerin aile kurma hakkına erişimini güvence altına alacak baskı karşıtı, güçlendirici sosyal hizmet müdahaleleri ve sosyal politika önerileri neler olabilir?

Araştırma ayrıca literatürdeki boşluğu doldurmayla birlikte görme engelli bekâr bireylerin aile kurma deneyimlerini baskı karşıtı bir perspektiften yeniden kavramsallaştırarak sosyal hizmet pratiğine ve politikasına somut katkılar sunmayı amaçlamaktadır. Görme engelli bireyleri pasif mağdurlar olarak değil, çok katmanlı baskı sistemleriyle mücadele eden ve kendi öznelliklerini inşa eden bireyler olarak merkeze alan bu yaklaşımın, Türkiye'de engellilik ve sosyal hizmet alanındaki eleştirel söylemin güçlenmesine zemin hazırlaması beklenmektedir. Benzer şekilde araştırma, mikro, mezzo ve makro düzeydeki baskı mekanizmalarını ve bu mekanizmalara karşı geliştirilen direniş stratejilerini bütünleşik bir çerçevede ele

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

alarak sosyal hizmet uygulamalarının ve politikalarının dönüştürülmesine yönelik güçlendirici öneriler geliştirmeyi hedeflemektedir.

Yöntem

Model ve Desen

Bu araştırma, nitel araştırma modeli ve eleştirel fenomenolojik desenle tasarlanmıştır. Eleştirel fenomenoloji, klasik fenomenolojinin bireylerin yaşanmış deneyimlerine odaklanma ilkesini korumakla birlikte, bu deneyimleri şekillendiren toplumsal yapıları, iktidar ilişkilerini ve baskı mekanizmalarını da analiz sürecinin merkezine taşımaktadır. Bu yaklaşım, fenomenolojik betimleme ile toplumsal eleştiriyi bir arada ele alarak baskıcı yapıların sorgulanmasını hedeflemektedir (Borren, 2025). Eleştirel fenomenoloji; marjinalleşme, baskı ve iktidar deneyimlerini ön plana çıkararak "olağan" olanın pek çok birey için bir baskı alanına dönüştüğü örüntüleri görünür kılmayı ve dönüştürmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda eleştirel fenomenoloji; feminist kuram, eleştirel ırk kuramı ve engellilik çalışmaları gibi alanlarla kesişen disiplinlerarası bir perspektif sunmaktadır (Weiss vd., 2020). Eleştirel fenomenolojinin, görme engelli bekâr bireylerin aile kurma süreçlerine ilişkin deneyimlerini merkeze alan bu araştırma için kuramsal ve metodolojik açıdan uyumlu olduğu düşünülmektedir. Zira araştırma yalnızca bireylerin deneyimlerini betimlemekle kalmayıp bu deneyimleri üreten damgalayıcı toplumsal algıları, korumacı ve sınırlayıcı çevre koşullarını ve eşitsiz iktidar ilişkilerini eleştirel bir gözle çözümlemeyi hedeflemektedir.

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubu, amaçsal örnekleme kullanılarak belirlenmiş 18 görme engelli bekâr bireyden oluşmaktadır. Amaçsal örnekleme; araştırmanın nitel ve fenomenolojik yapısı ile derinlemesine anlama hedefi göz önünde bulundurulduğunda uygun örnekleme türü olarak değerlendirilmiştir. Bu yöntemde katılımcıların araştırma sorusuyla doğrudan deneyimsel ilişki içinde olması temel ölçüt olarak benimsenmiştir (Patton, 2018; Yıldırım & Şimşek, 2021). Araştırmaya dâhil edilme kriterleri; katılımcıların yasal olarak görme engelli bireyler arasında yer alması, bekâr olması ve araştırmaya gönüllü katılım göstermesi şeklinde belirlenmiştir. Katılımcılara, Sakarya ili kentsel bölgesinde yer alan üniversite çevresi ve ilgili kanallar aracılığıyla ulaşılmıştır. Katılımcıların cinsiyet, yaş, eğitim durumu, engel durumu, engel oranı, engellilik süresi ve çalışma durumu gibi demografik değişkenler bakımından çeşitlilik göstermesine özen gösterilmiş olmakla birlikte; çalışma grubunun ağırlıklı olarak kentsel bölgeden ve lisans eğitim düzeyinden oluştuğu, bu durumun araştırmanın bir sınırlılığı olarak değerlendirilmesi gerektiği kabul edilmektedir. Çalışma grubuna ilişkin sosyo-demografik bilgiler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. *Çalışma Grubu*

Katılımcı	Cinsiyet	Yaş	Eğitim Durumu	Engel Durumu	Engel Oranı	Engel Süresi	Çalışma Durumu
K1	Kadın	20	Lisans (Halen)	Sonradan	%70	13 Yıl	Hayır
K2	Kadın	23	Lisans	Doğuştan	%90	23 Yıl	Hayır
K3	Kadın	25	Lisans	Doğuştan	%90	25 Yıl	Hayır
K4	Kadın	23	Lisans	Doğuştan	%70	23 Yıl	Hayır
K5	Kadın	21	Lisans (Halen)	Doğuştan	%90	21 Yıl	Hayır
K6	Erkek	18	Lisans (Halen)	Sonradan	%95	12 Yıl	Hayır
K7	Kadın	25	Lisans	Doğuştan	%80	25 Yıl	Hayır
K8	Kadın	36	Lisans	Sonradan	%100	18 Yıl	Hayır
K9	Erkek	26	Lisans	Doğuştan	%90	26 Yıl	Hayır
K10	Erkek	24	Lisans	Doğuştan	%100	24 Yıl	Hayır
K11	Kadın	53	Ortaokul	Doğuştan	%90	53 Yıl	Hayır
K12	Erkek	27	Lisans	Doğuştan	%90	27 Yıl	Evet
K13	Erkek	39	Lisans	Doğuştan	%90	39 Yıl	Hayır
K14	Erkek	37	Lisans	Doğuştan	%80	37 Yıl	Hayır
K15	Kadın	25	Lisans	Sonradan	%70	18 Yıl	Hayır
K16	Kadın	28	Ön lisans	Doğuştan	%90	28 Yıl	Hayır
K17	Erkek	18	Lisans (Halen)	Doğuştan	%100	18 Yıl	Hayır
K18	Kadın	51	Lise	Doğuştan	%70	51 Yıl	Evet

Veri Toplama Araçları ve Süreci

Araştırma, Sakarya Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulunun 21.01.2026 tarihli ve 95 sayılı toplantısında alınan "10" nolu kararıyla yürütülmüştür. Araştırmada sosyo-demografik bilgi formu ve yarı yapılandırılmış görüşme formu olmak üzere iki adet veri toplama aracı kullanılmıştır. Bunların yanında görüşme sırasında tutulan gözlem notları, verilerin bilgiye dönüştürülmesi aşamasında göz önünde bulundurulmuştur.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Yarı yapılandırılmış görüşme formu iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde cinsiyet, yaş, eğitim durumu, engel durumu, engel oranı, engellilik süresi ve çalışma durumu gibi değişkenlere ilişkin yedi demografik sorudan oluşmaktadır. İkinci bölümde ise aile kurma sürecine ilişkin on beş açık uçlu soru yer almaktadır. Bu sorular; evliliğe ilişkin hayaller ve hedefler, toplumun görme engelli bireylerin evliliğine bakışı, aile kurma sürecinde karşılaşılan önyargılar (örn: "Toplum, görme engelli bir bireyin evlenmesine nasıl bakıyor? Bu algı sizi nasıl etkiliyor?"), ailenin ve sosyal çevrenin tutumu, koruyucu ve sınırlayıcı yaklaşımlar, partner bulma ve ilişki kurma sürecindeki güçlükler, sosyal dışlanma deneyimleri, sosyal hizmet kurumlarından beklentiler ve görme engelli bireylerin aile kurma süreçlerine ilişkin çözüm önerileri alanlarını kapsamaktadır.

Görüşmeler süreç başlamadan önce araştırmanın çalışma grubunun niteliklerine uygun 1 erkek ve 1 kadın görme engelli bekâr birey ile pilot uygulama gerçekleştirilmiş, böylece görüşme sorularının çerçevesi gözden geçirilmiştir. Pilot görüşmeye katılan bireyler araştırmanın çalışma grubuna dâhil edilmemiş, elde edilen bulgular doğrultusunda yarı yapılandırılmış görüşme formuna son hali verilmiştir. Görüşmeler 22.01.2026 - 04.02.2026 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Katılımcı sayısına ilişkin karar, veri doygunluğu ilkesi (Guest vd., 2006) temel alınarak verilmiş; birbirini izleyen görüşmelerde yeni tema veya kategori üretilmediği gözlemlendiği noktada, yani 18. görüşmenin ardından, veri toplama süreci sonlandırılmıştır.

Görüşmeler, katılımcıların kendilerini rahat hissedecekleri bir ortamda ve yüz yüze gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamında görme engelli bireylerle çalışılması, bu grubun toplumsal baskı ve ayrımcılık deneyimleri bakımından kırılgan bir konumda yer alması nedeniyle titiz bir süreç yürütülmüştür. Bu doğrultuda araştırma sürecinin tamamında katılımcıların psikolojik güvenliğinin korunmasına, herhangi bir baskı veya zorlama olmaksızın görüşmelere katılımın sağlanmasına ve paylaşılan deneyimlerin saygıyla karşılanmasına özen gösterilmiştir. Görüşme öncesinde araştırmacı kendisini tanıtmış; çalışmanın gönüllülük esasına dayandığını, araştırmanın konusu ve amacını, elde edilen bilgilerin araştırma dışında başka bir amaçla kullanılmayacağını ve gizliliğin korunacağını katılımcılara açıklamıştır. Katılımcılara istedikleri zaman görüşmeyi sonlandırabilecekleri ya da herhangi bir soruyu yanıtlamak zorunda olmadıkları da ayrıca hatırlatılmıştır.

Verilerin Analizi

Verilerin analizine, görüşmelerden elde edilen ses kayıtlarının deşifre edilerek yazıya aktarılmasıyla başlanmıştır. Deşifre edilen metinlerde, katılımcı gizliliğini sağlamak amacıyla, deşifre sırasına göre Katılımcı 1 (K1), Katılımcı 2 (K2) şeklinde bir kodlama sistemi kullanılmıştır. Analiz sürecinde, nitel verileri sistematik bir şekilde betimlemeyi, organize etmeyi ve yorumlamayı mümkün kılan tematik analiz yöntemi (Braun & Clarke, 2006) benimsenmiştir. Veri analizinde ise MAXQDA 2020 kullanılmıştır. Tematik analiz, tümevarımcı bir yaklaşımla ve Braun & Clarke (2006)'ın önerdiği altı aşamalı süreç (veriye aşina olma, ilk kodları oluşturma, temaları arama, temaları gözden geçirme, temaları tanımlama ve adlandırma, raporu yazma) takip edilerek yürütülmüştür. Bu kapsamda, transkriptler üzerinde tekrarlı okumalar yapılarak anlamlı veri birimleri (kodlar) belirlenmiş; kodlamada, çalışmanın teorik çerçevesini oluşturan Baskı Karşıtı Sosyal Hizmet paradigmasının odaklandığı güç, baskı, direniş, öznellik ve özgürleşme gibi ana kavramlar (Dominelli, 2002; Dominelli, 2015; Burke & Dalrymple, 2006) da dikkate alınmıştır. Birbiriyle ilişkili kodlar bir araya getirilerek kategoriler, bu kategoriler ise araştırmanın amaçları doğrultusunda birleştirilerek daha üst düzey temalar oluşturulmuştur. Yapılan analiz neticesinde, "damgalayıcı toplumsal algı ve mikro düzey baskı", "korumacı ve sınırlayıcı sosyal çevre", "öznelliğin inşası ve direniş stratejileri" ve "politika ve uygulama önerileri" olmak üzere dört temaya ulaşılmıştır.

Güvenirlik

Araştırma, tek araştırmacı tarafından yürütülmüş ve nitel araştırmalarda iç geçerlik ve güvenilirliğin sağlanması için literatürde önerilen bir dizi strateji titizlikle uygulanmıştır. Bu stratejiler, Lincoln & Guba (1986)'nın inandırıcılık, aktarılabilirlik, tutarlılık ve doğrulanabilirlik kriterlerini karşılamayı hedeflemiştir. İnandırıcılık kapsamında araştırmacı yansıtıcılık ilkesini benimseyerek BKSH perspektifinden gelen ön kabullerinin veri yorumunu nasıl etkileyebileceğinin dikkat edilmiştir. Meslektaş değerlendirmesine başvurularak veri toplama aracı, engellilik alanında çalışan üç akademisyen ve bir sosyal hizmet uzmanının görüşüyle geliştirilmiştir (Creswell & Miller, 2000; Shenton, 2004). Aktarılabilirlik kapsamında araştırma bağlamı, katılımcı profili ve veri toplama süreci ayrıntılı biçimde betimlenmiş; bu betimleme aracılığıyla bağlamsal şeffaflık sağlanmıştır (Lincoln & Guba, 1986). Tutarlılık ve doğrulanabilirlik ise sürecin izlenebilirliğiyle güvence altına alınmıştır. Veri analizi Braun & Clarke (2006)'ın tematik analiz aşamalarına

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

bağlı kalınarak yürütülmüş, kodlardan temalara giden yol belgelenmiş ve tüm tematik yapılar doğrudan katılımcı alıntılarıyla desteklenmiştir (Lincoln & Guba, 1986). Analizin sistematik yapısını desteklemek amacıyla MAXQDA 2020 yazılımından yararlanılmıştır (Bringer vd., 2006).

Sınırlılıklar

Araştırma, Sakarya ili kentsel bölgesinden ulaşılan 18 bekâr görme engelli katılımcı ile sınırlıdır. Çalışma grubunun ağırlıklı olarak kentsel bölgeden ve lisans eğitim düzeyinden oluşması ile katılımcıların gelir düzeyi ve sosyo-ekonomik durumuna ilişkin veri toplanmamış olması sınırlılıklar arasında değerlendirilebilir. Veri toplama yöntemi olarak yalnızca derinlemesine görüşmelerin kullanılması ve araştırmacı üçgenlemesine başvurulmaması da çalışmanın kısıtları arasında yer almaktadır. Gelecek çalışmalar odak grup görüşmeleri veya katılımcı gözlemi gibi ek yöntemlerle bu sınırlılığı aşabilir. Ayrıca, partner, aile üyeleri ve uzmanlar gibi diğer paydaşların perspektiflerinin araştırma kapsamı dışında kalması, sosyal çevre dinamiklerine ilişkin bütüncül bir analiz yapılmasını güçleştirmektedir. Son olarak, araştırmanın Türkiye ve Sakarya ili bağlamında ve belirli bir zaman diliminde gerçekleştirilmiş olması nedeniyle bulguların farklı kültürel ve tarihsel koşullara aktarılırken bağlamsal faktörlerin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Bulgular

Araştırmada, görme engelli bekâr bireylerin aile kurma düşünceleri ve süreçleri, Baskı Karşıtı Sosyal Hizmet perspektifiyle dört ana tema ve sekiz kategori çerçevesinde incelenmiştir. Her bir tema, katılımcıların deneyimlerine dayanan nitel verilerle yapılandırılmış; temalar altındaki kategoriler ise benzer anlam örüntülerini bir araya getirerek analitik bir bütünlük oluşturmuştur. Araştırma bulguları katılımcıların özgün ifadeleriyle desteklenerek, her tema ve kategori altında sunulmuştur.

Şekil 1. *Tematik Analiz*

Damgalayıcı Toplumsal Algı ve Mikro Düzey Baskı

Bu tema, katılımcıların gündelik yaşamda maruz kaldıkları önyargılı söylemlerin ve davranışların, onların aile kurma isteklerini nasıl doğrudan baskıladığını ortaya koymaktadır. Elde edilen veriler "yetersizlik ve eksik görülme", "cinsellikten ve romantizmden arındırılma" ve "ilişki sürecinde değersizleştirilme" olmak üzere üç kategoride incelenmiştir.

Yetersizlik ve Eksik Görülme

Katılımcılar, toplumun gündelik ve ebeveynlik becerilerine dair duyduğu derin şüphenin, kendilerini "eksik" ve "bağımlı" bireyler olarak damgaladığını belirtmiştir. Damgalayıcı söylemler özellikle aile kurma ve çocuk yetiştirme konularında yoğunlaşmakta; katılımcıların gündelik yaşam becerilerine olan toplumsal güvensizlik olarak kendini göstermektedir. Bu damgalanmaların ağırlıklı olarak kadın katılımcılara yöneltilmiş olması, toplumsal cinsiyet beklentilerinin görme engelli kadınları ev içi sorumluluklar ve çocuk bakımı üzerinden evlilik için "yetersiz" olarak konumlandırdığına ve görme engellilik ile cinsiyetin kesişimsel bir baskı alanı oluşturabileceğine işaret etmektedir:

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

"İnsanlar bana hep 'Sen yalnız başına markete bile gidemezsin, bir çocuğa nasıl bakacaksın?' diyor." (K7, Kadın)

"Engelliysen senin evlenmemen lazım, evde oturman lazım. Seni eziyet gibi görüyorlar... Bir fazlalık gibi görüyorlar." (K8, Kadın)

"Toplum, ev işlerini, yemeği, çocuğu herhangi bir sağlık durumunda ne yapılabilir konusunda çok tedirgin. Bir görme engellinin bunları yapabileceğini düşünmüyorlar." (K15, Kadın)

"Çocuk yetiştirmek özellikle bu dönemde bana çok zor bir şey olarak geliyor... Evliliğin içindeki sorumluluklar da biraz korkutucu geliyor bana." (K2, Kadın)

"Yani bu bizim için çok sıkıntı. O çocuk olduğunda onun en basit altını temizlemeyi nasıl yapacağız? Biz onu nasıl koruyacağız? Bu açılardan da insan tereddüt içinde, korku içinde." (K8, Kadın)

Cinsellikten ve Romantizmden Arındırılma

Görme engelli bireyler, tüm insanlarda olduğu gibi duygusal, fiziksel ve paylaşıma dayalı güçlü ilişki hayalleri taşımaktadır. Partner seçiminde anlayış, güven ve ortak değerlere yaptıkları vurgu, ilişkide "engelden arındırılmış" bir öznellik ve eşitlik taleplerini ortaya koymaktadır:

"Partnerle ilgili hayaller herkesin olduğu gibi tabii ki benim de var. Duygusal hayaller, fiziksel hayaller... Örneğin eşimin uzun boylu da isterim." (K1)

"Evlilik konusunda öncelikle eşlerin birbirine karşı sadakati çok önemli. Vereceği güven çok önemli... Bana, aileme, sevdiklerime saygılı olsun." (K3)

"Beni gerçekten insan olarak seven, sayan, saygı duyan, fikrime, düşünceme saygı duyan bir insanla evlenmek isterdim." (K11)

"Evlilik dediğimiz şey sen ben değil biz olarak nitelenen bir şey olduğu için biz kavramını her iki tarafında aynı eşitlikte ve aynı orantıda yaşaması gerekiyor." (K12)

"Mutlu bir evliliğim olsun isterim. Huzurlu. Ben maddeye falan bakan bir insan değilim... Ve güzel mutlu bir evlilik olsun isterim yani olursa da." (K16)

Ancak bu evrensel talepler iletişimsel kaygılar ve içselleştirilmiş özgüven eksiklikleriyle gölgelenmektedir. İletişimdeki zorluklar, engelin kendisinden çok "gören" dünyanın kodlarına uyum sağlama endişesi veya karşı tarafın empati eksikliği olarak tanımlanmıştır:

"İletişim konusunda biraz sıkıntı yaşayabiliriz gibime geliyor. Zaten engelli bir insanım. Göremediğim için anlaşma konusunda biraz sorun yaşayabiliriz." (K5)

"Bizde göz iletişimi yok. O olmadığı için iletişimde problem ya da eksiklik oluyor." (K14)

Özellikle K18'in ifadeleri, görme engel oranının toplumsal etkileşimlerde de belirleyici bir rol oynadığına işaret etmektedir. Kısmi görme kaybına sahip bireylerin ne "tam engelli" ne de "tam gören" olarak konumlandırılması, özgün bir belirsizlik ve dışlanma deneyimi yaratmakta; engel oranının kendisinin de bir eşitsizlik kaynağına dönüşebildiğini ortaya koymaktadır:

"Hem sana tamamen görüyorsun muamelesi yapılıyor hem sana kör muamelesi yapılıyor. İkisinin arasında kalıyorsun ve seni de oldukça yoruyor yani haliyle." (K18, %70 görme engelli)

İlişki Sürecinde Değersizleştirilme

Katılımcı ifadeleri, görme engelli bireylerin ilişki sürecinde maruz kaldığı çok boyutlu değersizleştirme mekanizmalarını ortaya koymaktadır. Bu mekanizmalar, doğrudan aşağılayıcı söylemlerden pratik yetersizlik varsayımlarına ve bireyin bu önyargıları içselleştirmesine kadar uzanmaktadır:

"Benim oğlum kala kala köre kalmadı. Gitsin kendi gibi birisini bulsun demişlerdi bana." (K18)

"İnsanlar bizim şunu sorgulayabiliyorlar. Evlendiğinde ev işlerini nasıl yapacak, görmediği çocuğa nasıl bakacak?" (K7)

"Yani mesela kendisi beni kabul etse bile annesi ne der? ... Çocuğum olursa, benim gibi olursa acaba ben nasıl yaparım?" (K16)

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Korumacı ve Sınırlayıcı Çevre

Bu tema altında bulgular, aile ve sosyal çevrenin rolünün doğrudan bir baskı unsuru olmaktan ziyade, kaygı temelli korumacılık ile saygı temelli destek arasında gidip gelen ikili bir konumda şekillendiğini ortaya koymaktadır. Katılımcılar, ailelerinin görünürde özerkliklerine saygı duyduğunu belirtmekle birlikte, bu desteğin altında partnerin engel durumu ve gelecekteki pratik-ekonomik zorluklara dair derin kaygıların yattığını ifade etmektedir. Bu tema kapsamında elde edilen veriler, "ailenin ve sosyal çevrenin korumacı/kaygılı duvarları" olarak adlandırılan tek bir kategori altında toplanmıştır.

Ailenin ve Sosyal Çevrenin Korumacı/Kaygılı Duvarları

Ailenin partner seçimi ve evlilik sürecindeki rolü, basit bir baskı veya destek ikiliğinden daha karmaşık ve katmanlıdır. Aile tutumları, kaygı temelli korumacılık ile saygı temelli destek arasında şekillenmektedir. Birçok katılımcı ailelerinin kararlarına temelde saygı duyduğunu, seçimlerini desteklediğini ve doğrudan müdahaleci bir tutum sergilemediğini belirtmiştir:

"Ailem seçim işini tamamen bana bıraktı. Biri olursa karışmayız dediler. Genel olarak görüşlere saygı duyan bir ailem var." (K10)

"Ailem benim düşüncelerime ve fikirlerime önem veren bir aile... Ben mutlu olacaksam, ben iyi olacaksam kabul ederler." (K16)

Ancak bu desteğin ardında, partnerin engel durumu ve gelecekteki pratik-ekonomik zorluklara dair derin endişeler yatmaktadır. Bu kaygılar, aileleri çoğunlukla gören veya "daha az engelli" partnerlere yönlendirerek gizli bir sosyal kontrol mekanizması işlevi görmektedir:

"Evlenirsen daha çok zorlanacaksın, imtihanına başka bir imtihan katacaksın diyorlar. Bu açıdan evlenmeme olumlu bakmıyorlar." (K8)

"Ailem evleneceğim kişinin gören bir birey olmasını daha çok tercih eder. Tabii biraz da hayırlısı diyorlar ama genel istedikleri şey gören bir bireyle bir ilişki olması." (K17)

"Partnerimle nerede yaşayacağım, ya da evimi geçindirirken... Ne tür sıkıntılarla karşılaşacağım, bu konularda kaygılar oldu." (K3)

Bu üç ifade dikkat çekici bir tablo ortaya koymaktadır. Kadın katılımcının (K8) ailesi onu ağırlıklı olarak bakım veren rolü üzerinden değerlendirirken, erkek katılımcının (K17) ailesi onu bakım alan rolü üzerinden konumlandırmaktadır. Bu durum, toplumsal cinsiyet rollerinin aile baskısını şekillendirdiğine ve görme engellilik ile cinsiyetin kesişimsel bir eşitsizlik alanı oluşturduğuna işaret etmektedir. Sınır koyma ve müdahale riski ise daha çok akraba gibi geniş sosyal çevreden gelmektedir. Bazı katılımcılar bu korumacı duvarları aşarak özerkliklerini inşa ettiklerini ve bu sürecin özgüven gelişiminde kritik bir rol oynadığını ifade etmektedir:

"Anne baba hiçbir şey demezken teyze bir anda ortaya dâhil olup anne babanın da aklını karıştırıp bir takım bilgiler verebiliyor." (K12)

"Müdahale değil de, biraz tepkisi değişik olan kişiler var. Küçümsüyor gibi. Akrabalardan var." (K4)

"Ben hep engelimi gizlemeye çalıştım... Ne zaman ki görme engelli derneğiyle tanışıp o kadar görme engeli bir arada görünce o kadar rahatladım ki. Ve şu an kendime ben körüm diyebiliyorum." (K18)

Öznelliğin İnşası ve Direniş Stratejileri

Araştırmanın üçüncü teması, görme engelli bekâr bireylerin aile kurma sürecini yalnızca bir baskı ve engellenme deneyimi olarak değil, aynı zamanda aktif bir öznellik inşası ve direniş alanı olarak nasıl yaşadıklarını ortaya koymaktadır. Bu tema altında "içselleştirilmiş baskıyla mücadele" ve "hayallerin ve hak talebinin peşinde koşmak" olmak üzere iki kategori belirlenmiştir.

İçselleştirilmiş Baskıyla Mücadele

Görme engelli bireylerde içselleştirilmiş baskıyla mücadele, ilişki sürecinde dışarıdan gelen önyargı ve kısıtlamaları nasıl özümsediğini ve bu içselleştirilmiş baskılarla nasıl bir psikolojik mücadele içine girdiklerini ortaya koymaktadır. Katılımcı ifadeleri, dışarıdan gelen "yetersizlik" algısının kişinin benliğinde nasıl içselleştirildiğini ve bir psikolojik mücadeleye dönüştüğünü göstermektedir. Bu içselleştirmenin en belirgin kaynağı, toplumun dayattığı "yetersizlik" söyleminin benimsenmesiyle oluşan, çocuk yetiştirme ve günlük sorumlulukları yerine getirememe korkusudur:

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

"Yani evlenme ve çocuk sahibi olma işi bizim için çok sıkıntı. O çocuk olduğunda onun en basit altını temizlemeyi nasıl yapacağız? Biz onu nasıl koruyacağız? Bu açılardan da insan tereddüt içinde, korku içinde." (K8)

"Bir çocuğun annelik babalık yapmak öyle bir şey değil. Sonuçta bir candan bahsediyoruz. Bu noktada çok tedirginlik yaşıyorum." (K3)

"Görmeyip de çocuğu da olunca o daha çok dikkat çekiyor insanların. Niye çocuk yaptı ki, nasıl bakacak ona diyorlar." (K14)

Bu kaygılar bazı katılımcılarda beklentileri köklü biçimde yeniden tanımlama ihtiyacı doğurmakta; önceki olumsuz ilişki deneyimlerinin de bu süreci pekiştirdiği görülmektedir:

"Şu andaki fikrim bu kadar kaos dolu bir dünyaya yeni bir ruh getirmek yerine yetimhanedeki çocuklardan birisine evlat edinmek daha doğru olur." (K6)

"Yok… Hayallerim kalmadı. Artık evlilik, aile kurmak… Bana şu an çok uzak... Daha önce görüşüp beceremediğim bir şeyle tekrar kalkışmaya şu an cesaret edemem." (K14)

Toplumun "uygun olmama" mesajları, doğrudan aşağılama veya görünmez kılma yoluyla benlik algısını zedelemekte, bireyi romantik bir özne olarak sorgulamaya itmektedir. Ayrıca, sürekli "kendini kanıtlama" zorunluluğu, önyargıyı kırmak için performans baskısı yaratarak ilişki kurma cesaretini kıran ek bir psikolojik yük oluşturmaktadır:

"Benim oğlum kala kala köre kalmadı. Gitsin kendi gibi birisini bulsun diye bana haber yollamıştı. O çok içimi acıtmıştı." (K18)

"Benim yaşımda bir oğlu olan biri olduğu zaman gelip benim anneme 'Çevrende genç kız var mı?' diye sorulabiliyor... Sanki ben bir kız değilmişim gibi, ben yokmuşum gibi davranılıyor." (K7)

"Engelli her zaman kendini kanıtlamak zorunda kalıyor. Eğer kendini kanıtlamazsa o ön yargı hayatı boyunca devam ediyor. Yani karşı taraftan bir şey bekleniyorsa engelliden 10 şey bekleniyor kanıtlayabilmesi için." (K13)

Bu baskılara rağmen katılımcılar kendilerini pasif kurbanlar olarak konumlandırmamaktadır. Bir bölümü önyargıları reddederek, kendi yeterliliklerine vurgu yaparak veya başarılı örnekleri referans alarak özgüven inşa etmekte; evlilik başarısını "ilişki emeği"ne bağlayarak aktif bir tutum sergilemektedir:

"Böyle sorunlu bir insan olduğumu düşünmüyorum... Karşı taraf böyle bir şey düşünürse onun sorunu olur diye düşünüyorum... Engeller sevgiye engel değildir." (K1)

"Şu an çevremde tabii görme engelli çiftleri görmeden önce yapamam tarzında düşüncelerim vardı. Ama görme engelli çiftleri gördükten sonra bu fikrim değişti. Yani onlar da bir evlilik yapabiliyorsa ben neden yapamayayım ki?" (K16)

"Ben eş seçerken oldukça çekingen ve biraz garantici oynamayı seven biriyimdir. Garantiye almayı, detayları düşünmeyi, detayları planlamayı seven birisiyim." (K9)

"Sorunlar illa ki oluyordur ama görenlerin de evliliğinde sorunlar var. O yüzden her şeyi görme engelliye bağlamamak lazım." (K2)

"Evliliğin tamamen kişilik ve uyumla ilgili bir şey olduğunu düşünüyorum." (K7)

"Bunu söyleyenler bence tamamen kendi başarısızlıklarını başkalarına empoze etmeye çalışan insanlar." (K13)

Hayallerin ve Hak Talebinin Peşinde Koşmak

Katılımcılar, evlilik hayallerini engelliliklerinden bağımsız, tüm insanlarla paylaştıkları evrensel özlemler olarak ifade etmişlerdir. İstekler ve beklentiler duygusal ve fiziksel bağ, güven, saygı, huzurlu bir yuva ve karşılıklı destek gibi nitelikler etrafında şekillenmektedir:

"Her kızın olduğu gibi benim de var yani ister istemez... Mutlu ve huzurlu bir evliliğim olsun isterim." (K16)

"Böyle filmlerde, dizilerdeki gibi işte bir kız çocuğum, bir eşim, sıcak bir yuvamın olması tarzında bir hayalim var." (K10)

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Bazı katılımcılar hayallerin ötesinde bir ilişki yaşamayı ve aile kurmayı hak olarak görmekte; ilişkide "biz" olmayı merkeze alan karşılıklı sorumluluk ve eşitliğe dayalı bir evlilik görüşünü savunmaktadır. Kendilerine saygı duyulan, engellerinin ilişkinin merkezine oturtulmadığı bir birliktelik en temel beklentileridir:

"Evlilik dediğimiz şey sen ben değil biz olarak nitelenen bir şey olduğu için biz kavramını her iki tarafında aynı eşitlikte ve aynı orantıda yaşaması gerekiyor... Karşı taraf da bunu isteme hakkını kendinde bulabiliyor. Çünkü bu onun en doğal hakkı." (K12)

"Beni gerçekten insan olarak seven, sayan, saygı duyan, fikrime, düşünceme saygı duyan bir insanla evlenmek isterdim... Engeli var deyip de acıyarak insan olarak değil... (K11)

"Evlilik konusunda öncelikle eşlerin birbirine karşı sadakati çok önemli. Vereceği güven çok önemli... Hayat müşterek sonuçta." (K3)

Politika ve Uygulama Önerileri

Araştırmanın son teması, görme engelli bireylerin aile kurma süreçlerine ilişkin geliştirdikleri çözüm önerilerini kapsamaktadır. Bu öneriler "toplumsal farkındalık ve temsil" ve "güçlendirici ve erişilebilir sosyal hizmetler" olmak üzere iki kategoride ortaya çıkmıştır. Öneriler, sosyal hizmet müdahalesinin kriz odaklı yapıdan sıyrılarak önleyici, hak temelli ve toplumsal eşitsizlikleri dönüştürmeyi hedefleyen bir karakter kazanması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Toplumsal Farkındalık ve Temsil

Katılımcılar, görme engelli bireylere yönelik sosyal dışlanmayı azaltmanın yolunun toplumsal algının köklü bir dönüşümünden geçtiğini vurgulamıştır. Bu dönüşüm için eğitim yoluyla sürekli ve empati odaklı farkındalık, medyada normalleştirici ve olumlu temsil ve doğrudan sosyal teması sağlayan kaynaşma ortamlarının oluşturulması olmak üzere üç ana eksende öneri sunulmaktadır:

"İnsanların biraz kendilerini de teşvik etmeleri lazım. Görme engellilerle nasıl iletişim kuracağız şeklinde iletişim yollarını öğrenmeleri lazım." (K1)

"İlkokuldan beri bir şekilde çocuklara anlatılmalı. Haftada bir saat de olsa ders olarak işlenebilir. Sadece Engelliler Haftası'nda değil, yayarak okullara seminerler verilmeli." (K11)

"Her şey eğitimle başlıyor. Eğitim olmadığı sürece olmuyor. Kesinlikle bilinçlendirmek, bilinçlenmek çok önemli." (K18)

"Sosyal medya çok güçlü. Eğer sosyal medyayı kullanıp böyle şeylerin bu kadar zor olmadığı anlatılabilirse toplumun önyargısı da kırılmış olur." (K17)

"Görme engelli çiftlerle mesela gören çiftlerin bir arada olduğu etkinlikler düzenlenebilir. Çocuklar için oyun etkinlikleri... Bu şekilde bir kaynaşma ortamı sağlanabilir." (K2)

Ayrıca, bu toplumsal dönüşümün tek taraflı olmayacağını, görme engelli bireylerin de bağımsız hareket becerilerini ve özgüvenlerini geliştirerek toplum içinde aktif ve "görünür" bir konum almaları gerektiği belirtilmiştir:

"Bizler tek başımıza çıkıp toplumu alıştırdık... Çiftler dışarı çıkıp aktivitelere katılmalı. O zaman ön yargı kırılır." (K16)

"Engellilerin de kendilerini geliştirmeleri lazım. Hem öz bakım, hem aile yönetimi, hem iş ilişkileri... Tek başına ayakta kalmayı, hayatta kalabilmeyi öğrenmeliyiz" (K13)

"Kendilerini geliştirecekler... Bağımsız hareket çok önemli... İnsan kendini geliştirdikten sonra problem illa ki olur ama az seviyede olur." (K14)

Güçlendirici ve Erişilebilir Sosyal Hizmetler

Katılımcılar aile kurma sürecine ilişkin kurumsal destek deneyimlerinin sınırlı olduklarını fakat kurumlardan beklentileri olduklarını ifade etmektedirler. Beklentiler evlilik öncesi hazırlık ve evlilik sonrası uyum ve pratik destek bağlamında iki kola ayrılmaktadır. En güçlü vurgu, "evlilik/eşlik okulu" veya "zorunlu olmayan ancak teşvik edilen uyum eğitimleri" üzerinedir. Bu eğitimlerin, çiftlere (özellikle engelli-gören çiftlerde) iletişim stratejileri, beklenti yönetimi ve olası çatışma çözümleri konusunda rehberlik

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

etmesi; aynı zamanda ailelere yönelik olarak da kaygılarını azaltacak bilgilendirmeler yapması beklenmektedir:

"Bir test gibi, bir kurs gibi... 'Görme engelliyle evlenecek olan engelli olmayan insan, hazır mı?' Bunun için bence bir teste tabi tutulması gerekiyor." (K11)

"Evlenmek isteyen iki görme engelli bireye 'böyle bir eğitimimiz var, almak ister misiniz?' tarzında bir seçenek sunulabilir. Zorunlu olmadığı zaman kişileri bununla sınırlamamış oluruz. Ayrıca aileler kaygılarını evlenen çiftle değil, sosyal hizmet kurumlarındaki yetkililerle konuşmalı." (K12)

"Hem engellileri hem de özel eğitimcileri içerisinde alan evlilik öncesi eğitim projeleri olmalı." (K2)

"İki görme engelli çift gelir deneyimini anlatır, görenle evli bir çift gelir anlatır... Seminer gibi bilinçlendirme yapılabilir." (K17)

Bir diğer öneri, pratik yaşam becerilerinin kazandırılmasına yönelik uygulamalı kurs ve simülasyon ortamlarının oluşturulmasıdır. Ayrıca, istihdamın temel bir sosyal hizmet önceliği olarak görülmesi ve ekonomik desteklerin erişilebilir kılınması, yapısal engellerin azaltılması açısından vurgulanmıştır:

"Bir uygulama oteli gibi bir ev olmalı. Evin içinde tek kaldığı zaman neler yapmalı? Orada uygulama yapılmalı. Aşçılık okulu gibi bir evlilik okulu olmalı." (K14)

"Görme engellinin iş standartları düşüktür. Sosyal hizmetlerin kesinlikle önceliği istihdamdır. Bütün görme engellilerin istisnasız tamamının iş bulmasından bahsediyorum." (K10)

"Evlilik kredisi gibi destekler başvurulabilir. Sosyal ve ekonomik destek önemli." (K13)

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bu araştırma, görme engelli bekâr bireylerin aile kurma süreçlerini Baskı Karşıtı Sosyal Hizmet perspektifiyle ele almak amacıyla nitel araştırma yöntemi ve eleştirel fenomenolojik desen kullanılarak yürütülmüş; Sakarya ili kentsel bölgesinden ulaşılan 18 görme engelli bekâr bireyle gerçekleştirilen derinlemesine görüşmelerden elde edilen veriler tematik analiz tekniğiyle çözümlenmiştir. Bulgular, "damgalayıcı toplumsal algı ve mikro düzey baskı", "korumacı ve sınırlayıcı sosyal çevre", "öznelliğin inşası ve direniş stratejileri" ve "politika ve uygulama önerileri" olmak üzere dört ana tema altında yapılandırılmıştır. Bu temalar bir arada değerlendirildiğinde, görme engelli bireylerin aile kurma sürecinin yalnızca bireysel bir güçlük değil; mikro, mezzo ve makro düzeylerde birbirini besleyen baskı mekanizmalarının iç içe geçtiği, aynı zamanda aktif direniş ve öznellik inşasının da mümkün olduğu çok katmanlı bir mücadele alanı olduğu anlaşılmaktadır.

Araştırmanın ilk teması (damgalayıcı toplumsal algı ve mikro düzey baskı), katılımcıların aile kurma sürecinde en temel deneyimi olan toplumsal damgayı ve onun yarattığı mikro düzey baskıyı ortaya koymaktadır. Literatürde damga olgusu genel sosyal etkileşimler bağlamında ele alınmış (Goffman, 2020); ancak aile kurma gibi spesifik ve mahrem bir yaşam deneyimine yansımaları yeterince incelenmemiştir. Bu araştırma söz konusu boşluğu doldurarak damganın, "ebeveynlik kapasitesinin sorgulanması" ve "cinsellikten ve romantizmden arındırılma" biçimlerinde somutlaştığını göstermektedir. Bu bulgu, engelliliği bireysel bir kusur olarak gören medikal-paternalist paradigmanın (Dominelli, 2015; Akbaş, 2014; Burcu, 2020) ve Foucault (2011)'un iktidar teknolojileri çerçevesinde ele alınan öz-disiplin mekanizmalarının gündelik yaşamdaki yansıması olarak okunabilir. Öte yandan araştırmanın dikkat çekici bir bulgusu, katılımcıların bu damgaya rağmen kendilerini romantik ve ailevi arzuların meşru özneleri olarak ısrarla konumlandırmasıdır. Bu durum, Purcell (2014)'in "kişiliğin sorgulanması" ve Sue vd. (2007)'nin mikro saldırganlıklar olarak tanımladığı baskı biçimlerine karşı Freire (2017)'ci anlamda aktif bir tanınma mücadelesinin varlığına işaret etmekte ve görme engelli bireylerin pasif mağdur değil, direnen özneler olduğunu kanıtlamaktadır (Oliver, 2013).

Araştırmanın ikinci teması, mezzo düzeyde ailenin baskı kaynağı olmaktan ziyade toplumsal normların taşıyıcısı olduğunu ortaya koymaktadır. Bulgular, ailelerin büyük çoğunluğunun görünürde özerkliğe saygı duyduğunu ancak "gizil sosyal kontrol" (Kağıtçıbaşı, 2017) mekanizmaları aracılığıyla gören veya "daha az engelli" partnerlere yönlendirme yaptığını göstermektedir. Bu bulgu, engelli bireylerin ailelerinde gözlemlenen aşırı korumacılık dinamiklerini (Kaytez vd., 2015; Olkin, 1999) doğrulamakla birlikte, bu korumacılığın aile kurma sürecine özgü biçimlerde tezahür ettiğini göstermesi bakımından literatürü genişletmektedir. Ayrıca bulgular, aile baskısının cinsiyete göre farklılaştığını ortaya koymaktadır. Kadın katılımcılar ağırlıklı olarak bakım veren rolü üzerinden, erkek katılımcılar ise bakım alan rolü

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

üzerinden değerlendirilmektedir. Bu durum, görme engellilik ile toplumsal cinsiyetin kesişimsel bir baskı alanı oluşturduğunu ve BKSH müdahalelerinin bu kesişimselliği göz önünde bulundurması gerektiğini işaret etmektedir. Baskının yalnızca çekirdek aileden değil, akraba ve komşu gibi geniş sosyal çevreden de kaynaklandığı görülmüş; Antonucci & Jackson (1990)'ın sosyal desteğin aynı zamanda bir norm denetleyicisi işlevi görebileceğine dair tespiti bu bağlamda doğrulanmıştır. BKSH perspektifinden değerlendirildiğinde, ailenin "en iyisini bilme" ve "koruma" yetkisini kendinde görmesi Foucault (2011)'un "yönetme sanatı" kavramının özel alandaki karşılığı olup toplumsal sorunların bireyselleştirilmesi sürecinin (Dominelli, 2015; Akbaş, 2014) somut bir yansımasıdır. Freire (2017)'nin ezen-ezilen diyalektiği bağlamında değerlendirildiğinde ise normu dayatan ve damgayı pekiştiren yakın çevrenin aynı zamanda bu baskıcı toplumsal normların ürünü ve potansiyel mağduru olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre baskı basit bir fail-mağdur ikiliğinde değil, ilişkisel bir ağ içinde dolaşmaktadır. Araştırmanın bu bağlamdaki en özgün bulgularından biri, katılımcıların korumacı duvarları aşmak için engelli topluluklarına yönelmesidir. Bu topluluklar salt duygusal destek alanları değil, hâkim normların dışında yeni bir "mümkünler alanı" oluşturan karşı-hegemonik direniş mekânları olarak anlam kazanmakta (Oliver, 2013) ve BKSH uygulayıcısı için mezzo düzey müdahalenin odak noktasını oluşturmaktadır.

Araştırmanın üçüncü teması (öznelliğin inşası ve direniş stratejileri), engellilik literatüründe genellikle birbirinden ayrı ele alınan iki olgunun (baskının içselleştirilmesi ve aktif direniş) aynı bireyde ve aynı anda var olabildiğini ortaya koymuştur. Katılımcılar bir yandan "insan olarak sevilmek" taleplerini tekrarlı dile getirerek kendilerini romantik ve ailevi arzuların meşru özneleri olarak konumlandırmış; öte yandan çocuk yetiştirmeye dair derin kaygılar ve sürekli "kendini kanıtlama" zorunluluğuyla psikolojik bir mücadele içinde olduklarını ifade etmiştir. Bu ikili deneyim, Young (2014)'ın "kültürel emperyalizm" analiziyle açıklanabilir. Buna göre dominant grubun normları evrensel kılınırken "farklı" olanın deneyimi eksiklikle eşdeğer görülmekte ve birey tarafından içselleştirilebilmektedir. Bu içselleştirme, Sue vd. (2007)'nin mikro saldırganlıkları ve Foucault (2011)'un öz-disiplin mekanizmaları bağlamında değerlendirildiğinde, baskının dışarıdan dayatılmakla kalmayıp bireyin kendi benlik algısını şekillendiren bir iç denetim mekanizmasına dönüştüğü görülmektedir (Hollomotz, 2012; Purcell, 2014). Buna karşın araştırmada dikkat çeken bulgularından biri, katılımcıların bu içsel ve dışsal baskıya rağmen pasif kurbanlar olarak konumlanmadığıdır. Damgalayıcı söylemleri reddetme, başarılı engelli çiftleri referans alma ve alternatif topluluklara yönelme gibi stratejiler, Freire (2017)'ci anlamda kolektif bir özgürleşme atıfta bulunmaktadır. BKSH perspektifinden bakıldığında bu direniş pratikleri, bireyi "kurtarılması gereken mağdur" olarak değil, kendi hayatının uzmanı ve toplumsal dönüşümün eş-öznesi olarak konumlandıran bir sosyal hizmet pratiğinin mevcut zemini olduğunu göstermektedir (Sarı, 2021; Dominelli, 2015).

Araştırmanın son temasının (politika ve uygulama önerileri), görme engelli bireylerin yalnızca baskının nesnesi değil, aynı zamanda çözümün öznesi olduğunu somut biçimde ortaya koyması bakımından BKSH literatürüne özgün bir katkı sunacağı düşünülmektedir. Katılımcıların geliştirdiği çok katmanlı öneriler, Freire (2017)'nin "ezilenlerle birlikte" hareket etme ilkesinin bulgularda nasıl karşılık bulduğunu göstermekte; çözümün bireysel psiko-sosyal uyumda değil, toplumsal algının, kurumsal pratiklerin ve ekonomik yapıların dönüşümünde yattığını vurgulamaktadır (Dominelli, 2015; Akbaş, 2014; Çakır-Temel, 2023; Korkmaz, 2023; İçağasıoğlu & Çoban, 2003; Subaşıoğlu & Atayurt Fenge, 2019). Bu öneriler iki eksen üzerinde yoğunlaşmaktadır. Birinci eksende, erken yaştan itibaren empati odaklı eğitim, medyada normalleştirici temsil ve doğrudan sosyal temas ortamları oluşturulması talepleri yer almaktadır. BKSH perspektifinden değerlendirildiğinde bu talepler, Young (2014)'ın "kültürel emperyalizm" analizinde işaret ettiği hâkim "gören norm"un temsil tekelini kırmaya ve Sue vd. (2007)'nin mikro saldırganlıklarını besleyen bilinçsiz önyargıların toplumsal zeminini kurutmaya yönelik uzun vadeli bir kültürel müdahale stratejisi olarak okunabilir. İkinci eksende ise "evlilik/eşlik okulu" benzeri önleyici ve güçlendirici kurumsal destekler ile istihdam ve ekonomik bağımsızlığın sosyal hizmetin temel önceliği olarak konumlandırılması öne çıkmaktadır. İstihdamın yalnızca ekonomik değil, toplumsal statü ve aile kurma olanakları için de belirleyici bir önkoşul olarak tanımlanması, Young (2014)'ın "marjinalleştirme" ve "güçten mahrum bırakma" baskılarıyla doğrudan ilişkilidir (Burke & Dalrymple, 2006; Sarı, 2021). Tüm bu öneriler bir arada değerlendirildiğinde, sosyal hizmetin "yönetim sanatı" olmaktan çıkıp mikro, mezzo ve makro düzeyleri eş zamanlı kapsayan bir toplumsal dönüşüm pratiğine evrilmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Araştırma bulguları, görme engelli bekâr bireylerin aile kurma süreçlerinin, bireysel bir güçlük olmanın çok ötesinde, mikro, mezzo ve makro düzeylerde birbirini besleyen baskı mekanizmalarının iç içe geçtiği çok katmanlı bir mücadele alanı olduğunu ortaya koymaktadır. Bulgular bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Young (2014)'ın baskının beş temel görünümü, Purcell (2014)'in engelliğe özgü baskı

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

biçimleri ve Hollomotz (2012)'un çok katmanlı baskı analizi, Türkiye bağlamında ve aile kurma gibi spesifik bir yaşam deneyimi ekseninde somut biçimde doğrulanmaktadır. Mikro düzeyde, damganın mutlak ve edilgin bir tahakküm aracı olmadığı; aksine sürekli müzakere edilen, yeniden çerçevelenen ve meydan okunan bir alan olduğu ortaya konmuştur. Katılımcılar, damgalayıcı söylemleri reddederek, başarılı akran modellerini referans alarak ve evliliği bir hak olarak yeniden tanımlayarak "pasif mağdur" algısını yıkmış ve kendi hayatlarının anlamını inşa eden aktif özneler olarak konumlanmıştır (Freire, 2017; Oliver, 2013). Mezzo düzeyde ise korumacı ve sınırlayıcı sosyal çevrelerin yapısal önyargıların bir sahası olduğu görülmüş; bireylerin engelli dernekleri gibi alternatif topluluklara yönelmesi, bu alanların salt duygusal destek değil, normatif sistemin dışında yeni bir "mümkünler alanı" işlevi gördüğünü ortaya koymuştur (Antonucci & Jackson, 1990; Sarı, 2021). Makro düzeyde ise erişilebilir kurumsal politikaların yokluğu, istihdam güvencesizliği ve toplumsal temsil eksikliğinin aile kurma sürecini yapısal olarak kısıtladığı görülmüş; bu durum Young (2014)'ın "marjinalleştirme" ve "güçten mahrum bırakma" baskılarının somut bir yansıması olarak değerlendirilebilir (Subaşıoğlu & Atayurt Fenge, 2019; Çakır-Temel, 2023; Korkmaz, 2023). Tüm bu bulgular, BKSH'nin "ezilenlerle birlikte" hareket etme ilkesini (Freire, 2017) ampirik düzeyde desteklemekte ve sosyal hizmet pratiğine ilişkin radikal bir yeniden tanımlama çağrısı niteliği taşımaktadır. Sosyal hizmet, geleneksel "uyum sağlatma" ve "psiko-sosyal destek" mekanizması olmaktan çıkarak bireylerin gündelik direniş pratiklerini tanıyan, besleyen ve bu mücadeleleri eşitsiz iktidar ilişkilerini dönüştürmeye yönelik kolektif bir özgürleşme projesine dönüştüren bir pratik olarak kavranmalıdır (Dominelli, 2015; Akbaş, 2014; Baines, 2011; Burke & Dalrymple, 2006; Dominelli, 2002).

Araştırma bulguları doğrultusunda, Baskı Karşıtı Sosyal Hizmet perspektifini merkeze alan ve mikro, mezzo ve makro düzeyleri kapsayan bütüncül bir müdahale çerçevesinin gerekliliği ortaya konmuştur. Mikro düzeyde sosyal hizmet müdahalesi, görme engelli bekâr bireyleri içselleştirilmiş baskıyla baş etmeye çalışan "müracaatçılar" olarak değil, aktif özneler olarak konumlandırmalıdır. Bu doğrultuda uygulamalar, bireyin damgalayıcı söylemleri reddetme, alternatif akran modellerini referans alma ve beklentilerini yeniden çerçeveleme gibi mevcut direniş pratiklerini görünür kılmayı ve güçlendirmeyi hedeflemelidir. Sosyal hizmet uzmanları, psikologlar ve aile danışmanları; iletişim, beklenti yönetimi ve pratik yaşam becerilerini kapsayan "evlilik/eşlik okulu" benzeri güçlendirici programlar aracılığıyla bireyleri ve çiftleri proaktif olarak desteklemeli, ancak bu desteği normatif bir "uyum sağlatma" aracına dönüştürmemelidir. Mezzo düzeyde sosyal hizmetin odak noktası, bireyin çevresindeki tahakküm ve direniş ağlarını haritalandırmak ve alternatif dayanışma alanlarını güçlendirmek olmalıdır. Engelli dernekleri ve benzeri topluluklar, yalnızca duygusal destek sağlayan gruplar olarak değil, hâkim normların dışında yeni bir "mümkünler alanı" oluşturan ve kolektif bir güç deneyimi sunan karşı-hegemonik alanlar olarak desteklenmeli ve genişletilmelidir. Meslek elemanları görme engelli bireyleri bu ağlara yönlendirmekle kalmamalı; başarılı çiftlerin deneyimlerini akran mentorluğu programları ve ortak sosyal etkinlikler aracılığıyla görünür kılarak hem gören hem de engelli bireyler arasında gerçek temas ve kaynaşma ortamları oluşturmalıdır. Makro düzeyde ise BKSH, sosyal hizmeti bir politika aktivizmi ve toplumsal dönüşüm projesi olarak konumlandırmalıdır. Toplumsal farkındalığı dönüştürmek için yalnızca seminerler düzenlemekle yetinilmemeli; empatiyi ve eleştirel düşünceyi besleyen eğitim programları müfredata kalıcı biçimde entegre edilmeli ve medyada olumlu, normalleştirici temsillerin teşvik edilmesi için savunuculuk çalışmaları yürütülmelidir. İstihdam ve ekonomik bağımsızlık, yapısal eşitsizlikle mücadelenin temel taşı olarak görülmeli; görme engelli bireylerin nitelikli işlere erişimini güvence altına alacak ve ayrımcılığı caydıracak politikalar için aktif lobi faaliyetleri yürütülmelidir. Son olarak meslek elemanları, katılımcıların taleplerini gerçekçi olmayan beklentiler olarak değil hak temelli politikaların temeli olarak ele almalı ve erişilebilir konut, aile kurmaya yönelik ekonomik destekler ve adil temsil gibi taleplerin yerel ve ulusal politika gündemine taşınması için görme engelli bireylerle birlikte örgütlenmelidir.

Etik Beyan

"Görme Engelli Bekâr Bireylerin Aile Kurma Süreçlerinin Baskı Karşıtı Sosyal Hizmet Bağlamında Değerlendirilmesi" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Gerekli olan etik kurul izinleri Sakarya Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimleri Etik Kurulu'nun 21.01.2026 tarihli ve 95/10 sayılı kararı ile alınmıştır.

Ethical Declaration

During the writing process of the study "*An Evaluation of the Family Formation Processes of Single Individuals with Visual Impairments in the Context of Anti-Oppressive Social Work*" scientific rules, ethical and citation rules

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

were followed. No falsification was made on the collected data and this study was not sent to any other academic publication medium for evaluation. In addition, permission was obtained from the Sakarya University, Social and Humanities Sciences Ethics Committee (Date: 21/01/2026 and Decision no: 95/10) to conduct the research.

Çatışma Beyanı

Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Declaration of Conflict

There is no potential conflict of interest in the study.

Finansman

Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Funding

No funding was received from any institution or organization for this study.

Yapay Zeka ve Türleri Kullanım Beyanı

Bu makalenin yazımında yapay zeka ve türleri kullanılmamıştır.

Statement of Use for Artificial Intelligence and Its Types

Artificial intelligence and its various types were not used in the writing of this article.

Veri Paylaşım Beyanı

Bu çalışmanın verilerini bulguların doğrulanması amacıyla makul bir talep üzerine "etik ilkeler ve yayın politikası"nın ilgili kısmında belirtilen şartlara göre paylaşabileceğimi beyan ederim.

Data Sharing Statement

I declare that, upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, I can share the data of this study according to the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy".

Kaynakça

Akbaş, E. (2014). *Sosyal çalışmada çağdaş eleştirel perspektifler*. SABEV Yayınları.

Alptekin, H. (2024). Engelli bireylerin gündelik yaşamda karşılaştığı sosyal dışlanma pratikleri. *Olgu Sosyoloji Dergisi, 3*(2), 107–117. https://doi.org/10.58632/olgusos.1570374

Altuntaş Duman, N., & Doğanay, G. (2017). Toplumsal dışlanma pratikleri üzerinden Trabzon'da engelli kadınlar. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi, 20*(2), 1–48. https://doi.org/10.18490/sosars.345505

Antonucci, T. C., & Jackson, J. S. (1990). The role of reciprocity in social support. In B. R. Sarason, I. G. Sarason, & G. R. Pierce (Eds.), *Social support: An interactional view* (pp. 173–198). John Wiley & Sons.

Arı, A. (2022). Türkiye'de engellilik ve engellilerin eğitimi üzerine bir derleme. *Humanistic Perspective, 4*(3), 589–605. https://doi.org/10.47793/hp.1117918

Ateş, H. İ., Kırkıncıoğlu, M., & Teke, A. (2022). Eğitim sektöründeki engelli çalışanların iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili karşılaştıkları sorunların incelenmesi. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi, 12*(2), 411–425. https://doi.org/10.31020/mutftd.1032481

Avşaroğlu, S., & Çavdar, İ. (2018). Görme engelli çocuklara sahip anne-babaların kaygı düzeylerinin incelenmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (47), 105–122. https://doi.org/10.21764/maeuefd.399486.

Baines, D. (2011). An overview of anti-oppressive social work practice: Neoliberalism, inequality, and change. In D. Baines (Ed.), *Doing anti-oppressive practice* (pp. 1–24). Fernwood Publishing.

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology, 3*(2), 77–101. https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa

Bringer, J. D., Johnston, L. H., & Brackenridge, C. H. (2006). Using computer-assisted qualitative data analysis software to develop a grounded theory project. *Field Methods, 18*(3), 245–266. https://doi.org/10.1177/1525822X06287602

Borren, M. (2025). Critical phenomenology. In: de Warren, N., Toadvine, T. (eds) *Encyclopedia of phenomenology*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-47253-5_494-1

Buluş, S. (2022). Engelli bireylere yönelik kamusal sosyal yardım ve sosyal hizmetler. *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, Prof. Dr. M. Fatih Uşan'a Dekanlıkta 10. Yıl Anısına Teşekkür Armağanı (2022–2), 835–872. https://doi.org/10.33432/ybuhukuk.1136491

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Burcu, E. (2011). Türkiye'deki engelli bireylere ilişkin kültürel tanımlamalar: Ankara örneği. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 28*(1), 37–54.
Burcu, E. (2020). *Engellilik sosyolojisi*. Anı.
Burke, B. & Dalrymple, J. (2006). *Anti-oppressive practice: Social care and the law*. Open University Press.
Buz, S. & Karabulut, A. (2015). Ortopedik engelli kadınlar: Toplumsal cinsiyet çerçevesinde bir çalışma. *Igdir University Journal of Social Sciences*, (7), 25-45.
Creswell, J. W., & Miller, D. L. (2000). Determining validity in qualitative inquiry. *Theory Into Practice, 39*(3), 124–130. https://doi.org/10.1207/s15430421tip3903_2
Çakır-Temel, N. N. (2023). İş hayatında kadın çalışanlar: Türkiye–Avrupa ülkeleri karşılaştırmaları. In Ç. Demir & N. Çetiner (Eds.), *Engelli kadın çalışanların çalışma hayatındaki karşılaştıkları zorluklar: Türkiye–İspanya karşılaştırması* (ss. 61–91). Eğitim Yayınevi.
Doğancı, H. K. & Tuncay, T. (2020). Tarihsel süreçte kadının aile içindeki konumunun feminist sosyal hizmet yaklaşımı temelinde değerlendirilmesi. *Toplum ve Sosyal Hizmet, 31*(3), 1324-1351.
Dominelli, L. (2002). *Anti-oppressive social work: Theory and practice*. Palgrave Macmillan.
Dominelli, L. (2015). Baskı karşıtı uygulama: Yirmi birinci yüzyılın zorlukları. In R. Adams, L. Dominelli, & M. Payne (Eds.), *Sosyal hizmet: Temel alanlar ve eleştirel tartışmalar* (pp. 83–99). Nika Yayınevi.
Duman, N. A. & Doğanay, G. (2017). Toplumsal dışlanma pratikleri üzerinden Trabzon'da engelli kadınlar. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, *20*(2), 1-48.
Foucault, M. (2011). *Özne ve iktidar (Seçme yazılar 2)*. Ayrıntı Yayınları.
Freire, P. (2017). *Ezilenlerin pedagojisi* (D. Hattatoğlu & E. Özbek, Trans.). Ayrıntı Yayınları.
Guest, G., Bunce, A., & Johnson, L. (2006). How many ınterviews are enough?: An experiment with data saturation and variability: *Field Methods*, *18*(1), 59-82. https://doi.org/10.1177/1525822X05279903
Goffman, E. (2020). *Damga örselenmiş kimliğin idare edilişi üzerine notlar*. (Ş. Geniş, L. Ünsaldı & S. N. Ağırnaslı, Çev.). Heretik Yayıncılık.
Hollomotz, A. (2012). Disability, oppression and violence: Towards a sociological explanation. *Sociology*, *47*(3), 477-493. https://doi.org/10.1177/0038038512448561
İçağasıoğlu Çoban, A. (2003) Gelişim dönemlerine göre özürlülüğün etkisi. *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi*. 3 (1-2), 39-55.
Kağıtçıbaşı, Ç. (2007). *Family, self, and human development across cultures: Theory and applications*. Routledge.
Kalaç, M. Ö., & Kılınç, M. (2023). Eğitim 5.0'a geçişin engelli öğrenciler ve erişilebilirlik açısından etkileri. *Journal of University Research, 6*(3), 229–237. https://doi.org/10.32329/uad.1285615
Kalaycı, S. (2020). Engelli bireylerin kamusal hizmetlere erişebilmesinde belediyelerin yeri. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 83–104. https://doi.org/10.21560/spcd.vi.817709
Kaldık, B. (2024). Engelli bireylerin sosyal dışlanma deneyimleri üzerine fenomenolojik bir araştırma. *Toplum ve Sosyal Hizmet, 35*(3), 393–420. https://doi.org/10.33417/tsh.1366165
Kara, Ö., & Yücelsin-Taş, Y. T. (2024). Görme engelli öğrencilerin yabancı dil öğreniminde karşılaştıkları zorluklar. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi, 59*(59), 240–253. https://doi.org/10.15285/maruaebd.1356799
Kasiram, M., & Subrayen, R. (2013). Social exclusion of students with visual impairments at a tertiary institution in KwaZulu-Natal, *South African Family Practice, 55*(1), 66-72
Kavuran, D., & Uslu, A. (2022). Kamusal mekânlarda görme engelli kullanıcılar için erişilebilirliğin değerlendirilmesi: Ankara Batı Adalet Sarayı örneği. *Türkiye Peyzaj Araştırmaları Dergisi, 5*(1), 11–26. https://doi.org/10.51552/peyad.1026889
Kaytez, N., Durualp, E., ve Kadan, G. (2015). Engelli çocuğu olan ailelerin gereksinimlerinin ve stres düzeylerinin incelenmesi. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi, 4*(1), 197-213.
Korkmaz, B. C. (2023). Türkiye'de engelli istihdamında yaşanan zorluklar. *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi, 23*(1), 62–81. https://doi.org/10.54961/uobild.1264127
Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1986). But is it rigorous? Trustworthiness and authenticity in naturalistic evaluation. New directions for evaluation, (30), 73-84. https://doi.org/10.1002/ev.1427
Mamatoğlu, N. & Tasa, H. (2018). Engelliye yönelik ayrımcılık ve iş yerinde engelli. *Türkiye Klinikleri Psychology-Special Topics*, *3*(1), 1-10.
Oliver, M. (2013). The social model of disability: Thirty years on. *Disability & Society*, *28*(7), 1024–1026. https://doi.org/10.1080/09687599.2013.818773
Olkin, R. (1999). *What psychotherapists should know about disability*. Guilford Press.
Papadaki, M., & Tzvetkova-Arsova, M. (2013). Social attitudes and beliefs of sighted people towards blindness and blind persons. *Specijalna edukacija i rehabilitacija, 12*(4), 481-499.
Patton, M. Q. (2018). *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri*. Pegem Yayınları.
Purcell, E. (2014). Oppression's three new faces; rethinking ıris young's "five faces of oppression" for disability theory". S.N.Asumah ve Nagel M. (Der.) *Diversity, Social Justice and Inclusive Excellence: Transdisciplinary and Global Prespectives* içinde. (ss.185-206) State Univerity of New York Press .
Sarı, K. S. (2021). *Görme engellilerle baskı karşıtı uygulama: Kesişimsel perspektif temelinde niteliksel bir araştırma.* (Doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ensitüsü, Ankara.
Seylim, E. (2021). Veli görüşlerine göre engelli bireylerin eğitim hakkına erişim durumları: Sorunlar ve çözüm önerileri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 20*(80), 2272–2292. https://doi.org/10.17755/esosder.848731

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Shenton, A. K. (2004). Strategies for ensuring trustworthiness in qualitative research projects. *Education for information, 22*(2), 63-75.

Sue, D. W., Capodilupo, C. M., Torino, G. C., Bucceri, J. M., Holder, A. B., Nadal, K. L., & Esquilin, M. (2007). Racial microaggressions in everyday life: Implications for clinical practice. *American Psychologist, 62*(4), 271–286. https://doi.org/10.1037/0003-066X.62.4.271

Şen, B., & Aykara, A. (2018). Görme engelli ve zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde öfke yönetiminin karşılaştırılması. *Toplum ve Sosyal Hizmet, 29*(1), 27–45.

Şimşek, B. (2024). Engelli annesi olmak: Konjenital katarakt ile doğan bebeklerin görme engelli olma potansiyeli üzerine ebeveynlerinin yaşadığı travmatik süreçler. In Ş. Çağın, S. Karadağ, & D. Maktal Canko (Eds.), *Özel gereksinimli çocuk anneleri* (pp. 141–148). Ege Üniversitesi Yayınları.

Tuncay, T. & İl, S. (2007). Sosyal hizmette baskı karşıtı uygulama sosyal adalet paradigması temelinde bir özgürleştirme pratiği. *Toplum ve Sosyal Hizmet, 17*(2), 59-72.

Uzunaslan, Ş., & Duyan, V. (2022). Damgalanmış bir grubun "farklılık" algısı ve damganın yeniden üretilmesi. *Toplum ve Sosyal Hizmet, 33*(1), 1–21. https://doi.org/10.33417/tsh.933131

Weiss, G., Murphy, A. V., & Salamon, G. (Eds.). (2020). *50 concepts for a critical phenomenology*. Northwestern University Press.

Yazıcı, F., Okcu, B., & Sözbilir, M. (2015). Ailelerin görme engelli çocuklarına yönelik gelecek kaygıları. *Ege Eğitim Dergisi, 16*(1), 142–164. https://doi.org/10.12984/eed.90933

Yenipazarlı, A., Çondur, F., & Cömertler, N. (2020). Engelli bireylerin kamu hizmetlerinden memnuniyeti: Nazilli ilçesi örneği. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7*(2), 77–93. https://doi.org/10.30803/adusobed.790217

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

Young, I. M. (2014). Five faces of oppression. Asumah, S. N., & Nagel, M. (Eds.). In *Diversity, social justice and inclusive excellence: Transdisciplinary and global prespectives* (pp. 3-33). State Univerity of New York Press.

EXTENDED ABSTRACT

This study aims to examine the family-forming processes of single individuals with visual impairments from the perspective of Anti-Oppressive Social Work. While family formation is a fundamental human experience, it can become an exclusionary process for individuals who intersect with the hierarchies that society constructs around "normality," "desirability," and "adequacy." Visually impaired individuals, particularly during their single years, are among the groups that experience this exclusion most intensely. Traditional social work practice's tendency to frame issues within the context of individual adaptation and to reduce the difficulties experienced to the individual's "disability" prevents the true nature of the problem from being recognized. Yet the problem is not a physiological difference; it lies in the social processes that systematically transform this difference into a justification for deficiency and exclusion. In this context, the Anti-Oppressive Social Work framework offers a powerful analytical approach that locates the root of the problem not in the individual, but in systems of oppression grounded in social divisions such as race, class, gender, and disability status. It is noteworthy that research on disability in Turkey has largely focused on issues such as education, employment, and physical accessibility, while the experiences of visually impaired individuals in forming families have been rendered nearly invisible in academic discourse. This study aims to fill this gap and reconceptualize the family-forming processes of visually impaired individuals within the Anti-Oppressive Social Work framework. The study was conducted using a qualitative research method and a critical phenomenological design. Critical phenomenology focuses on individuals' lived experiences while also placing the social structures, power relations, and mechanisms of oppression that shape these experiences at the center of the analytical process. The study group consists of 18 single individuals with visual impairments recruited through purposive sampling from the urban area of Sakarya Province. Participants were reached through university networks and relevant channels; the data collection process was completed upon reaching data saturation in the 18th interview. Data were collected using a sociodemographic information form and a semi-structured interview form; they were analyzed using thematic analysis and the MAXQDA 20 software. The research was conducted with the approval of the Sakarya University Ethics Committee for Social and Human Sciences; informed consent forms were administered to the participants. The research findings are organized under four main themes. The first theme, "stigmatizing social perceptions and micro-level oppression," reveals that participants face societal skepticism regarding their daily and parenting skills and are positioned as "deficient" and "dependent" individuals. The fact that these stigmas are primarily directed at female participants indicates that the intersection of gender and visual impairment creates an area of intersectional oppression. In contrast, participants harbor aspirations for strong relationships based on trust, respect, and equality, and persistently position themselves as romantic subjects. The second theme, "protective and restrictive environment," highlights the paradoxical role of family and social

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

circles. While families appear to respect autonomy, they subtly steer individuals toward sighted or "less disabled" partners through implicit social control mechanisms. The families of female participants evaluate them through the lens of their caregiving role, while the families of male participants evaluate them through the lens of their role as care recipients; this highlights how gender roles shape family pressure. The third theme, "the construction of subjectivity and strategies of resistance," demonstrates that visually impaired individuals are simultaneously both the objects of oppression and the subjects of resistance. While struggling with internalized oppression and the compulsion to "prove themselves," participants reject stigmatizing discourses, draw on successful peer models, and turn to alternative communities. The fourth theme, "policy and implementation recommendations," reveals that visually impaired individuals speak not only from a narrative of victimhood but also from a position of expertise and agency. Participants have developed concrete proposals, including empathy-focused education from an early age, normalized representation in the media, empowering programs such as "marriage/partnership schools," and employment security. The most fundamental finding of the study is that social work practice requires a radical redefinition. The findings indicate that social work must be reconceived as a practice that moves beyond its traditional role as a mechanism for "facilitating adaptation" and "psychosocial support," and instead recognizes, empowers, and transforms the daily resistance practices of visually impaired individuals into a collective project of liberation. In this regard, social work intervention must make the individual's resistance strategies visible at the micro level, strengthen alternative solidarity spaces at the mezzo level, and become an actor in policy activism and social transformation at the macro level. This research aims to contribute to the development of a social work approach that positions visually impaired individuals not merely as clients, but as experts in their own lives and co-agents of social transformation.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3
MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3
ISSN: 1694-7215
Research Paper / Araştırma Makalesi

Dijital Dindarlık Bağlamında Muhafazakâr Dindar Kadınların Sosyal Medyada Görünüm Biçimleri

Mehmet Ozan AHNAS[1]

Öz

Dindarlığın dijitalleşme sürecinde nasıl temsil edildiği, sosyal medya ile din etkileşiminin bağlamsal sonuçlarının neler olduğu ve Instagram'ın akışkan yapısı içinde dindarlık pratiklerinin nasıl deneyimlendiği bu çalışmanın temel konusu ve problemidir. Bu akışkanlığın derinlikli analizi için nitel bir yöntem tercih edilmiş, doküman analizi ile veriler toplanmış, betimsel bir yaklaşımla içerik ve söylem analizleri yapılmıştır. Bu meyanda ilk önce kadın kimliği ile dinselliğin birlikte sahnelendiği Instagram'da; gözetim, gösterim ve beğeni kültürü temaları üzerinden kategorik tartışmalara yer verilmiştir. Başka bir ifadeyle, tam erişimli/herkese açık Instagram hesaplarında paylaşılan fotoğraf ve videolar, dinî merasimler, nişan, kına ve düğün organizasyonları, özel dinî gecelerde paylaşılan dinî metinler, bride partileri gibi içerikler incelenmiştir. Ayrıca, din anlatımı ve dinî ritüellerin temsiline ilişkin pratikler de sosyal medyanın dinamik yapısı içerisinde değerlendirilmiştir. Bulgular, dinî içerikli paylaşımların beğeni ve etkileşim alma gayesine uygun bir biçimde sunulduğunu yansıtmaktadır. Mahremiyetin silikleştiği ve içerik üretim süreçlerinin bir tür görünürlük stratejisinin göstergesi olduğu bu paylaşımlar, aynı zamanda beğeni alma, takipçi sayısını artırma ve etkileşim alma gibi metriklerle rekabetçi bir tutuma karşılık gelir. Takı, kıyafet, mekân seçimi gibi unsurların lüksleştirildiği ve beğeni elde etme amacıyla teşhir edildiği gözlemlenmiştir. Dinin araçsallaşması ve gösteriye dönüşmesi, neoliberal politikaların bireysel düzeydeki yansımaları olarak ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Kadın Çalışmaları, Dijital Dindarlık, Beğeni Kültürü, Sosyal Medya

Forms of Appearance of Conservative Religious Women on Social Media in the Context of Digital Piety

Abstract

The central focus and research question of this study is how religiosity is represented in the process of digitalization, what the contextual implications of the interaction between social media and religion are, and how religious practices are experienced within Instagram's fluid structure. A qualitative method was chosen for an in-depth analysis of this fluidity; data was collected through document analysis, and content and discourse analyses were conducted using a descriptive approach. In this context, the study first examines Instagram—where female identity and religiosity are staged together—focusing on thematic discussions of surveillance, display, and the culture of likes. In other words, the study examined content such as photos and videos shared on public Instagram accounts, religious ceremonies, engagement parties, henna nights, and wedding events, as well as religious texts shared during special religious gatherings and "bride parties." Additionally, practices related to the narration of religion and the representation of religious rituals were evaluated within the dynamic structure of social media. The findings reflect that religious content is presented in a manner aligned with the goal of gaining likes and engagement. These posts, where privacy is blurred and content production processes serve as a form of visibility strategy, also correspond to a competitive attitude driven by metrics such as gaining likes, increasing follower counts, and securing engagement. It was observed that elements such as jewelry, clothing, and venue selection are presented in a luxurious manner and displayed with the aim of gaining likes. The instrumentalization and transformation of religion into a spectacle are addressed as reflections of neoliberal policies at the individual level.

Keywords: Sociology of Religion, Women's Studies, Digital Religiosity, Like Culture, Social Media

Atıf İçin / Please Cite As:

Ahnas, M. O. (2026). Dijital dindarlık bağlamında muhafazakâr dindar kadınların sosyal medyada görünüm biçimleri. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (3), 1216-1233. https://doi.org/10.33206/mjss.1894812

Geliş Tarihi / Received Date: 21.02.2026 **Kabul Tarihi / Accepted Date:** 24.04.2026

[1] Dr. Öğretim Üyesi - Mardin Artuklu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ozanahnas@artuklu.edu.tr,
ORCID: 0000-0003-2301-9057

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca yaşanan yeni teknolojik gelişmeler ve dünyayı farklı algılama biçimleri toplumsal olgularda derin değişimlere neden olmaktadır. Neolitik devrimden sanayi devrimine ve günümüzde 21. yüzyılın yeni teknolojilerine kadar pek çok alanda hızlı ve çeşitli toplumsal dönüşümler meydana gelmektedir. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin süratle ilerlediği dijitalleşme çağında, insan davranışları ve düşünceleri değişmekte, yeni kimlikler ve sosyokültürel algılar ortaya çıkmaktadır. Post modern dünyada dijitalleşme, toplum hayatının iletişim teknolojileri tarafından kuşatılarak dönüştürüldüğü dönemi ifade etmek için kullanılmaktadır. İnsanlar bu süreçte çok farklı ve değişken bir kültürü deneyimlemektedir.

Dijital teknoloji, dinî uygulamaların yönlerini değiştirmekte, geleneksel dinî formlara meydan okumaktadır. Bu da yeni insani ilişkilerde kültür ve din arasındaki etkileşimin yeni doğasını anlamayı gerektirmektedir (Çapçıoğlu, 2023, s. 40). Çevrimiçi dinî pratikler, sınırlandırılmamış ve engellenmemiş yeni bir kamusallık yaratmaktadır (Okumuş, 2023, s. 105). Dijitalleşme süreci, yeni dindarlık formlarının, dinsel kimliğin bilimsel ve teknolojik gelişmelerle değişip dönüşmesinin de doğuşuna zemin hazırlamaktadır. Dinî pratikleri gerçekleştirme oranının artmasının sebeplerinden biri olarak yeni iletişim teknolojilerinin yarattığı olanaklar zikredilmektedir.

Modernleşmeye karşı ortaya çıkan tarihsel bir olgu olan muhafazakârlık, korumak, muhafaza etmek veya statükodan yana olmak anlamlarına gelen bir terimdir (Güngörmez, 2004, s. 4). Bu kavram tarihsel süreç içerisinde farklı anlamlarda da kullanılmıştır. Fransa'da ilk ortaya çıktığı dönemde çoğunlukla tutuculuk şeklinde tarif edilen dindar muhafazakârlıktan kasıt, gündelik/pratik muhafazakârlıktır. Dindarlık, tanımı gereği geleneksel tutum ve davranışlarla muhafazakâr bir olgu olarak kendisini göstermektedir. Bu çalışmada Instagram'da dindarlıklarını muhafaza eden kadın kullanıcılar için bu terimin kullanılması, muhafazakâr ve dindarlığın benzeştiği yönleri ifade etme amacı taşımaktadır. Diğer bir deyişle geleneksel dindarlık ile muhafazakârlık arasındaki gerilimlerinin irdelenmesi için *muhafazakâr dindar* terimi tercih edilmektedir.

Aynı zamanda epeyce insan 'dindar' olduğu için kendisini 'muhafazakâr' diye tanımlarken, dindar olmayan epeyce insan da aynı şekilde dindarları 'muhafazakârlar' hanesine kaydediyor. Bu durum Türkiye'de muhafazakârlık ile dindarlığı özdeşleştiren bir anlayışın çift taraflı olarak yerleştiğini göstermektedir. Sosyolojik açıdan muhafazakârlığın din ve dindarlıktan öte dinin kültürel/gelenek boyutuyla ilişkisi olduğu kabul edilmektedir. Muhafazakâr dindarlık ile dinin kültürel boyutu vurgulanmaktadır. Instagram'daki muhafazakâr kesim, tüketim anlayışı; dinî konsepte uygun düğün, eğlence, tesettür modası, Cuma mesajları, özel dinî gün ve gece kutlamaları, kandil paylaşımları ile dindarlıklarını yansıtmaktadır. Bu doğrultuda muhafazakâr dindarlık kullanımının isabetli olacağı düşünülmektedir. Nitekim araştırmanın temel problemini oluşturan dijital dindarlık biçimleri de yukarıda bahsi edilen içeriklerin incelenmesini kapsamaktadır.

Günümüzün dijitalleşen dünyasında sosyal medyanın etkisi, mahremiyetin gizlilik boyutunda da değişimlere yol açmaktadır (Aycan, 2019, s. 5). Bu meyanda din ve medya çalışmaları dijital kültürün dinî gelenekleri nasıl etkilediğini ortaya koyan araştırmaları da kapsamaktadır. Yakın dönemli çalışmaların bir kısmı, online/çevrimiçi iletişim araçlarının dinin sosyal bağlantılarını güçlendirdiğini ve toplumun bu noktadaki etkileşimini artırdığını vurgulamaktadır (Yanıklar, 2014, s. 179). 2000'li yıllardan itibaren din ve medya ilişkisi konusunda yoğun bir ilginin görülmeye başlandığı söylenebilir. İlahiyat ve medya çalışmaları dışında sosyoloji ve psikoloji alanlarında da bu konuların sıklıkla yer edindiği ifade edilmektedir. Sezen Aycan'ın *Dijital Dindarlıkta Mahremiyet: Dindar Muhafazakâr Kadınların Instagram Paylaşımları Örneği* (2019) başlıklı sosyolojik yüksek lisans tezi, bu alanda yapılmış önemli çalışmalardan biridir. Aycan, örneklem olarak Instagram kullanıcısı muhafazakâr dindar kadınları belirlemiştir. Bu tezde, dindar kadınların Instagram paylaşımlarında kullandıkları dinî anlam, sembol ve ifadeler ile mahremiyet ilişkisini ele alınmakta, ulaştığı sonuçları betimsel analiz ve fenomenolojik yöntemlerle açıklanmaya çalışılmaktadır.

Din Sosyolojisi alanında Lokman Cerrah tarafından yapılan *Sosyal Medyada Din Algısı: Twitter Örneği* (2015) başlıklı doktora tezinde, iman, vahiy gibi teorik unsurlardan hareketle namaz, ibadet ve hac gibi ibadetlerin içerik analizleri yapılmakta, dinî algıların sosyal medyaya nasıl yansıdığına odaklanılmaktadır. Sosyal medya ve dinî kimlikler alanında yapılan çalışmalardan bir diğeri de Mustafa Derviş Dereli tarafından tamamlanan *Dinî Kimliklerin Sosyal Medyada Akışkanlaşması: Siber-Etnografik Bir Araştırma* (2019) başlıklı doktora tezidir. Dereli bu çalışmasında Facebook, Twitter, Instagram özelinde yapılan saha araştırması bulguları neticesinde siber uzam dünyasının dinî nasıl dijitalleştirdiğini irdelemektedir. Sosyal

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

medyanın akışkan yapısı gereği nitel bir yöntem tercih eden Dereli, derinlemesine görüşme, gözlem ve doküman analizi gibi teknikleri kullanmaktadır (Dereli, 2019, s. 9). Batı'da yapılan medya ve dindarlık çalışmalarında dinî geleneklerin dijitalleşmeden nasıl etkilendiği araştırılmaktadır. Bu çalışmalarda dijitalleşmenin dinî deneyimler, uygulamalar ve inançlar için yeni koşullar yarattığı vurgulanmaktadır.

Sosyal medya ve dijital dindarlık literatüründe bahsi edilen araştırmaların sonuçlarından yola çıkarak, sosyal medyanın din, dindarlık, dinî paylaşım ve dinî yönelimleri değiştirip dönüştürdüğü söylenebilir. Günümüzde toplumun her kesiminin kullandığı bir alan olan sosyal medyaya kadınların da yoğun ilgi gösterdiği dikkat çekmektedir. Literatür taramasında üniversite öğrencileri ve genç nesil üzerine araştırmaların arttığı görülmektedir. Bununla birlikte muhafazakâr dindar kadınların sosyal medya hesaplarındaki paylaşımlarından hareketle nasıl bir dindarlık biçimi ortaya koyduklarını irdeleyen çalışmaların kısıtlı olduğu ifade edilebilir. Yanı sıra son dönem online/çevrimiçi din çalışmaları sosyal medyanın dinî yapılarla etkileşimine odaklanmaktadır. Bu araştırmalarda çoğunlukla sosyal medya ve internetin dinî otorite biçimlerini nasıl ürettiği ve nasıl biçimlendirdiği üzerinde durulmaktadır (Campbell, 2012). Dijital dindarlık çalışmalarının, sosyal medyanın yaygınlaşmasıyla karakterize edilen arabuluculuk ve medyatikleşme teorileri çerçevesinde eleştirel bir değerlendirme noktasında başarısız oldukları görülmektedir.

Bu araştırmanın alanda yapılan diğer çalışmalardan bazı yönleriyle farklılaştığı söylenebilir. Post modern dünyada bedensel gösteri ve beğeni cazibesi etkisinde olan muhafazakâr kadınların örneklem olarak seçildiği bu çalışma, dindar bireylerin dindarlıklarını çevrimiçi ortamlarda nasıl temsil ettiklerine, bunun muhafazakâr kadınların gösteri ve beğeni kültürlerine nasıl bir yansımasının olduğuna odaklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle kadınların dijital dindarlık biçimlerini haritalandırmakla ilgilenen bu araştırma, sosyal medya kullanıcısı kadınların dindarlık biçimlerindeki değişim ve dönüşümleri analiz etmektedir. Moda, tesettür giyim, tüketim alışkanlıkları, dinî ritüellerini gerçekleştirdikleri mekân tercihleri vb. olgular üzerinden modernlik algısı irdelenmektedir. Nitekim dijital medyanın yaygınlaşması, sosyal medyanın dinî kimlikler ve dindarlıklar üzerindeki etkilerini düşünmeyi de zorunlu kılmıştır (Campbell, 2012, s. 12).

Dindar kadınların Instagram'daki paylaşım içeriklerine, görülme ve göstermeye dayalı yeni beğeni anlayışlarını ele alan bu araştırma, kadınların dinî kimlikleri çerçevesinde oluşan mahremiyet biçimleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu minvalde kadınların paylaşımlarındaki dinî anlamlar, dindarlıkları ve kullandıkları semboller yorumlanmaktadır. Çalışmanın ana konusu, dijital medeniyetin yeni sosyalleşme biçimi olarak Instagram özelinde dindarlık, gösteri ve beğeni kültürü arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmayı hedeflemektedir.

Bu konu ve amaçlar perspektifinde; "Dijital ortamlarda dindarlık, gösteri/gösterim kültürü ve beğenilme arzusu nasıl bir ilişki içindedir? Instagram kullanıcısı olan kadınlar arasında tezahür eden dindarlık biçimleri nasıl anlaşılmaktadır? Bedenin görselleşmesiyle mahremiyet algısında yaşanan değişim ve dönüşümün izleri nelerdir? Dijitalleşme ve dindarlık arasındaki ilişkinin mahiyeti nedir? Sosyal medyada kadın dindarlığı nasıl temsil edilmektedir? Kadınların dinsel kimlikleri Instagram'da hangi temalar çerçevesinde açığa çıkmaktadır?" vb. problemler ekseninde gerek örtülü gerek açık biçimde yansıtılan dindarlık şekillerinin genel bir çerçevesi çizilmeye çalışılmaktadır. Dinî bilginin ve dindarlığın dijitaldeki varlığına dair verilerin ele alınması, dijital dünyada din fenomenini göstermesi açısından önemlidir. Dolayısıyla dijital dindarlık alanında bireylerin dindarlık görünümlerini nitel bir bakış açısıyla ele alan, kullanıcıların ve takipçilerin yaşadığı dinsel ve kültürel değişimlerini ortaya çıkaran derinlikli bilgi setlerine dayanan çalışmalar için bu araştırmanın önemli katkılar sunacağı düşünülmektedir.

Dijitalleşme, Sosyal Medya ve Dindarlık

Dijitalleşme, teknolojik imkânlarla herhangi bir işi, eşyayı dijital bir platforma sunmak veya dijital bir iş modeli yaratmak biçiminde tanımlanmaktadır (Aksu, 2018, s. 22). Dijital medya ise, çevrimiçi ve çevrimdışı yaşam arasındaki entegrasyonu sağlayan, günlük hayat ile iç içe geçmiş, sosyal yaşamın bir uzantısıdır (Delfant ve Arvidsson, 2019, s. 48). Dijitalleşme, popüler kültür ve din arasındaki etkileşimi açıklamak için tarif edilen diğer bir kavram sosyal medya dindarlığıdır. Bu dindarlık biçiminin daha çok fiziki/çevrimdışı dünyadaki dindarlıktan farklı bir dindarlık biçimi ortaya çıkardığına yönelik bir iması söz konusudur. Sosyal medya dindarlığı, kültürel değişimler, bilgi kaynakları ve teknolojik gelişmelerle ilintili, toplumsal ve bireysel olarak diğer dindarlık biçimlerine nazaran daha etkin bir dindarlık türüdür (Oyman, 2016, s. 139). Giderek yaygınlık kazanan bu dindarlık biçimi, bireylerin dinî tutum ve davranışlarının sosyal

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

medyadaki temsili haline gelmekte, gündelik pratiklerden farklı bir dindarlık imajı şeklinde kavramsallaştırılmaktadır (Utma, 2019, s. 899).

Dijital medya kullanımı, kadın ve erkek ayrımına gidilmeden toplumun her kesimi tarafından toplumsallaşmanın ya da diğer bir ifadeyle dijital anlamda sosyalleşmenin belki de en önemli göstergesi ve aracı olarak görülmektedir (Baudrıllard, 2005, s. 118). Instagram, Facebook, X/Twitter kullanmayan insanlar, asosyal oldukları intibaı uyandırabilmektedirler. Instagram'da paylaşım veya beğeni yapmayan kişilerin değersizleştiği toplumsal bir zeminden bile bahsedilmektedir.

Muhafazakâr kadınların Instagram'daki dinsel yaşam pratiklerini analiz edebilmek için dindarlığın nasıl kurgulandığına temas etmek gerekmektedir. Dindarlığın doğasındaki çok katmanlılık, konunun çok yönlü ve incelikli analizini zorunlu kılmaktadır. Dindarlığın farklı türlere ve tiplere ayrılması, farklı temellere göre tanımlanması bu durumun sebepleri olarak sıralanabilir. Bu meyanda dindarlık olgusu, inançlar, kişisel tecrübeler, tutumlar, ibadetler, davranışlar ön plana çıkarılarak açıklanmaya çalışılmaktadır. Dinsellik/dindarlık, insanların bireysel ve toplumsal hayatlarında dinî yaşama, algılama ve yorumlama biçimlerini ifade eder (Atay, 2004, s. 33). Diğer ifadeyle dindarlık, kültürel ve toplumsal bir fenomen olarak kutsal olanın özel bir formu olarak dinin kişi ve gruplarca belli şekillerde yaşanması anlamına gelmektedir (Wach, 1995, s. 44).

Dinî bir fenomen olarak dindarlık hem ihlasla yapılan dindarlığı hem de ihlassız sergilenen dindarlık biçimlerini ifade etmek için kullanılabilir. Bu meyanda araştırmanın amaçları ve problemleri ekseninde gösterişçi dindarlık olgusu ele alınmaktadır. Katılımcıların dijital dinsel alanlarını çözümlemeye çalışırken kullanılan bu terim bireyin bazı istek ve amaçlarını gerçekleştirmek amacıyla dinin araçsallaştırılması biçiminde tarif edilmektedir. Dışavurumsal bir hayat tarzı inşa eden ve ihlasla sergilenen dindarlığın zıddı olan gösterişçi dindarlık, "teşhirci dindarlığı, dindarlıkta gösterişi, ikiyüzlülüğü, hak rızası için yapılmayan ihlassız işleri ve samimiyetsiz ibadetleri ifade eder." (Uludağ, 1995, s. 438). Bu noktada çalışmanın önemli sınırlılıklarından biri bireylerin sergiledikleri davranışların ihlas olup olmadığının ölçüleceği bilimsel bir ölçeğin olmamasıdır. Bu çalışmada dijitalleşmeyle birlikte değişen ve dönüşen dindarlık biçimlerinin nasıl temsil edildiği yorumlanarak bu sınırlılık göz ardı edilmemeye özen gösterilmiştir.

Bu dindarlık şeklinde dinin emrettiği ibadetler beğeni ve değer görmek için yapılabilmektedir. Zayıflamak için oruç tutmak, dışlanmamak için Cuma namazına gitmek (Bu aynı zamanda dini pratiklerin toplumsal yönü olan sosyolojik bir dahil olmayı o da bir tür zorlamayı içermektedir) bu dindarlık biçimine örnek gösterilebilir. Gösterişçi dindarlık tipi (veya bir dindarlık tipi olarak gösterişçilik), dış güdümlü veya dışa dönük dindarlık modeli içinde ele alınabilir (Okumuş, 2006, s. 22). Dış güdümlü dindarlığı salt gösterişçi dindarlıkla sınırlandırmak mümkün gözükmemektedir. Gösterişçi dindarlığın şekillenmesinde birçok sosyal nedenden söz edilmektedir. Bu çerçevede Okumuş (2006, s. 24) gösterişçi dindarlığın sosyo-kültürel nedenlerini şöyle sıralamaktadır: "imaj ve gösteri, moda ve kıyafet, biçime ve niceliğe önem verme, farklılıkları kabul etmeme, baskı, kınama, korku, dışlanma, tutuculuk, meşrûluk, kimlik bunalımı, damgalanma, ödül ve ceza, manipülasyon, sosyal kontrolün etkisizliği, güvensiz ortam, sosyal tabaka ve statü, güçlenme endişesi, kabul edilmeme korkusu, uyum problemi, anomi ve yabancılaşma, sosyal değişim vs." Kısaca ifade etmek gerekirse, dijitalleşme ile birlikte geleneksel yapılarda yaşanan çözülmeler, bireyselleşme ve modernleşmenin de etkileriyle bireysel düzlemde dindarlık da değişmektedir. Özellikle dindarlığın sunum biçimlerinde önemli değişimlerin olduğu gözlemlenmektedir. Dijitalleşme, dinî uygulamaları genişleten ve değiştiren bir boyuta sahiptir. Dinin ve dinsel uygulamaların dijital kültüre temasının nasıl tasarlandığının tanımlanabilmesi için "dijital din/dindarlık" kavramı kullanılmaktadır. Online religion/sanal din tanımlarını da içerisine alan dijital din kavramı, dijital medya ve kültürüyle şekillenen din olgusunu ifade etmek için kullanılmaktadır (Campell, 2013, s. 3).

Dijital medya ve ortamların dinî pratiği nasıl şekillendirdiğine gönderme yapan bu kavram, aynı zamanda dinsel ifadeler, semboller ve kültürel etkileşimle ilgili olarak dinin mevcut durumu hakkında konuşmayı sağlamaktadır (Campell, 2013, s. 1). Dijital alanlarda ve sosyal medya ağlarında bireyler paylaştıkları söz, fotoğraf veya video ile dindarlıklarının sanal çerçevelerini göstermektedirler. Gösterim ve beğeninin öne çıktığı bu platformlarda dinsel gösterimler daha fazla beğeni ve takdir almaya dayanmaktadır. Çünkü kullanılan sosyal ağlarda kolay beğeni almanın (Türkiye özelinde) diğer bir yolu dinî paylaşım yapmaktır. Dijital alandaki dinsel paylaşımlar, bu yönüyle gösterişçi dindarlık olarak ifade edilebilir. Özellikle Instagram'da kadın ve erkek kullanıcılar dindarlıklarını göstermek amacıyla sık sık dinî içerikli söz ve sembollere yer vermektedirler. Ancak araştırmanın sınırları çerçevesinde sadece kadınların dindarlık biçimleri analiz edilmektedir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Dinin çeşitli içerik ve farklı boyutlarıyla dijital ortamlarda varlık bulma sürecini hızlandıran etkenler şöyle sıralanmaktadır: "1- İbadet mekânlarının teknolojikleşmesi. 2- Dinî kurumların tanıtım ve irşat amaçlı internet siteleri oluşturmaları. 3- Dinî liderlerin Facebook, Youtube vb. sosyal medya kanallarını etkin bir şekilde kullanması. 4-Dindar bireylerin buluştuğu anonim sosyal medya hesaplarının artması. 5-Sadaka, zikir vb. ibadetler için sosyal medya hesaplarında halkaların oluşturulması. 6- Dinî gün ve bayramlarda kutlama içerikli bireysel paylaşımların yapılması. 7- Dinî külliyatın dijital ortama aktarılması." (Gezginci ve Işıklı, 2018, s. 115).

Görünme ve Gözetlenme: Sosyal Medya'da Akışkan Gözetim

Dindar kadın kullanıcıların dijitalleşme serüveninde online/çevrimiçi kimliklerini nasıl gösterdikleri, araştırma için problematik bir alana işaret etmektedir. Sosyal medya platformlarında gözetleme ve gözetlenmenin yaşanması, toplumsal ve kültürel ilişkilerin gerçekliğini etkilemektedir. Modern ve post modern dünyada, mahremiyetin ihlali, tesettür ve makyaj biçimleri, kılık kıyafet tercihleri Instagram'daki görünme ve gözetlenmeyle gerçekleşmektedir. Zygmunt Bauman, dijital toplumda gözetlenme anlayışını görme ve gösterme üzerinden yaptığı tanımlamalarla mahremiyet algısına farklı bir boyut kazandırmıştır. Akışkan olarak nitelendirdiği yeni gözetim toplumunu, modern sonrası dönemdeki değişimleri ve bunun mahremiyetle ilişkisini açıklamak için kullanmaktadır (Bauman, 2013). Post modernite terimi yerine akışkan modernite sözcüğünü kullanmayı daha yerinde bulan Bauman, günümüz toplumlarının değişken bir görüntüye sahip olduğunu ve bu toplumların akışkan aşamada olduğunu söylemektedir (Bauman ve Lyon, 2017, s. 7).

Bauman akışkan moderniteyi tarif ederken akışkan gözetime de değinmektedir. Ona göre akışkan gözetim değişen ve farklılaşan bir yönelimdir. Bentham'ın panoptikon metaforundan yararlanırken gözetimi toplumsal bir perspektifle ele alan Foucault, gözetimin insan davranışları üzerinde belirleyici bir özelliğe sahip olduğunu düşünmektedir (Özbay vd., 2018, s. 8). İktidar ve toplum ilişkisini analiz ederken gözetimin gerçekleşme şekline değinen Foucault, gözetimi özel hayatın denetlenmesi olarak açıklamaktadır. Dijitalleşmeyle birlikte sosyal medyada toplumların gözetlenmesine dikkat çeken Foucault, panoptikon kelimesini 'bütünü gözlemlemek' anlamında kullanmaktadır.

Tayfun Atay, *Görünüyorum O Halde Varım* (2017) adlı çalışmasında, Batı'nın etkisiyle kitlesel bir meşhurluk hevesinde olan yeni bir *meşhuriyet* çağında olunduğuna vurgular yapmaktadır. Bu çağ var olmanın düşünmekten değil görünmekten geçtiği sanısının yaygınlaştığı bir dünyadır. Toplumsal/gündelik yaşamda görsel/görünme/gösterim kültürünün hâkim olduğu bu çağ, bilmekten ve öğrenmekten çok görünmenin ve göze hitap etmenin değerli olduğu bir dönemdir. Diğer bir ifadeyle var olmak görünmektir.

Dijitalleşmeyle beraber sosyal medyada ve özellikle de Instagram'da 'görünüyorum öyleyse varım' düşüncesi üretilmektedir. Görünmek/görünür olmak bireyler için temel bir arzunun giderilmesi eğilimindeki bir istek haline gelmektedir. Görünme isteği ve arzusu mahremiyetin içeriğini de değiştirmektedir. Nitekim mahremiyet ve onunla birlikte zuhur eden gizliliğin özgürlüğü sınırlandırdığı iddia edilmektedir. Ancak Instagram gibi dijital sosyal alanlar bireylere sınırsız bir özgürlük vadetmektedir. Bu yönüyle Han (2018, s. 28) mahremiyeti, şeffaf olarak toplumun teşhir edilmesi biçiminde açıklamakta, onun görüşüne göre teşhir, mahremiyeti metalaştırarak nesneler haline getirmektedir. Görmek ya da görünür olmak bireysel bir arzu nesnesi değil tam aksine toplumsal yapısal bir dönüşümün sonucu olarak literatürde ele alınmakta ve modern dönüşümü ve buna içkin olan başta iktidar olmak üzere toplumsal ilişkileri konu edinmektedir.

Görünme ve gözetlenme pratiklerinin sosyal medya içerikleri bağlamında tartışılması mahremiyet meselesinin salt görsellik üzerinden anlaşılamayacağı kadar derin bir dönüşüme tekabül etmektedir. Nitekim bu meyanda asıl sorun, bireylerin dijital sosyal mekanlarda nasıl göründüğünden ziyade bu görünürlüğün dindarlık pratiklerini nasıl yeniden yapılandırdığı ve dönüştürdüğüdür. Bu hususta işlevsel bir nitelik taşıyan akışkan gözetim biçimleri, bireylerin sadece dışsal bir gözlem ile izlenmesini değil aynı zamdan dinsel pratiklerin performatif biçimde nasıl sunulduğunu ifade etmektedir. Diğer bir deyişle bu bağlamda dindarlık, sabit ve içsel bir pratik olmanın ötesinde üretilen, müzakere edilen ve araçsallaştırılan stratejik bir olgu olarak anlaşılmalıdır. Yanı sıra bu çerçevede mahremiyet, sadece görülme ile sınırlı olmayan çok boyutlu ve normatif bir içeriğe işaret eder. Kayıt altına alınan ve hızlıca dolaşıma sokulabilen dijital içeriklerin bu hususta mahremiyetle nasıl kesiştiğinin tartışıldığı bu araştırmada görünürlük ile mahremiyet arasındaki ilişkiyi yalnızca kavramsal bir yakınlık üzerinden değil, dönüşen gözetim biçimlerinin dindarlık pratiklerini nasıl yeniden anlamlandırdığı üzerinden analiz edilir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Beğeni Kültürü

Profillerini açık veya yarı açık bir şekilde kullanarak kitlelere fotoğraf ve videolar ile görünmeyi, beğeniyi, izlenmeyi, ekonomik veya dinî bilginin veya dinî anlayışının yayılmasını amaçlayan Instagram ağındaki hesaplar, dinî ve dinsel paylaşımları da takipçi sayısını artırmak için araçsallaştırmaktadır. Bu kullanıcıların paylaşımlarının içeriğini belirlemede ve sıklaştırmalarında en önemli unsurlardan biri de beğenidir. Toplumun her kesiminden kullanıcının cazibesinden kaçamadığı beğenilme eylemini, takdir edilme arzusunun dijital ortamlara yansıması olarak görmek mümkündür.

Instagram'da görsel içerikli paylaşımların yazı temelli paylaşımlara kıyasla daha fazla beğeni aldığı görülmektedir. Like alma, etkileme ve yönetme gibi amaçlarla sistemli ve düzenli bir şekilde tezahür eden beğeni (Lyon, 2013, s. 31), modern sonrası dönemle birlikte bir evrilme yaşamaktadır. Beğeni algılarının oluşması pek çok alana yayılmış pratiklerden oluşmaktadır. Sanat, moda, sosyal hayattaki faaliyetler, spor, estetik vb. birçok alanda beğeniler önemli rol oynamaktadır. Beğeninin, statü ve ayrım göstergesi olarak simgesel bir belirteç olduğuna işaret edilmektedir (Woodward ve Emmison, 2001, s. 296).

Instagram'da beğeninin en fazla öz çekimlerde, gündelik hayat rutinlerinin yansıtıldığı videolarda ve moda/tasarım içeriklerinde ortaya konulduğu söylenebilir. Dindar kadınlarda dinî kimliklerin yansıtıldığı paylaşımlarda da dinin beğeni cazibesi ile araçsallaştırıldığı görülmektedir. Özellikle örtülü kadınlarda bride partileri, düğün, nişan, sünnet gibi merasimler ve doğum mevlitlerinde kılık kıyafet seçimlerinin öne çıktığı görülmektedir. Kandil ve aşure gibi dinî gecelerde yapılan paylaşımlar takipçilerden beğeni almanın diğer bir şekli olarak tespit edilmektedir.

Yöntem

Araştırmanın belirlediği sınır; Instagram'da paylaşılan fotoğraf ve video gibi görsellerde dinî içeriklerin ve temaların nasıl kullanıldığı ve gösterildiğidir. Bu kapsamda nitel paradigmaya dayalı betimsel analiz ile muhafazakâr kadınların Instagram'da dindarlıklarını gösterim biçimleri yorumlanmıştır. Sosyal medyanın kendi tabiatında bulunan akışkanlığı ve griftliği aşma ve meselenin daha derinlikli analizi için nitel bir yöntem tercih edilmiştir. Dijitalleşme ve dindarlık gibi kompleks ve çok boyutlu olabilecek bir konunun etraflıca irdelenebilmesi için nitel yöntemin takip edilmesi yerinde olacaktır (Creswell, 2007). Nitekim araştırmada dijital ortamda sunulan kimliklerin ve kültürel akışkanlığın sosyolojik betimlenmesi bu tercihin başat sebebidir.

Instagram'da üretilen dijital dindarlık formlarının tespit edilmesi için araştırmada doküman ve içerik analizi tekniklerine başvurulmuştur. Doküman analiziyle görseller, yazılar ve metinlerin içeriklerinden anlam çıkarmak, araştırmanın problematikleştirdiği konularda bu içerikler çerçevesinde anlayış geliştirmek amaçlanmıştır (Corbin ve Strauss, 2008). İçerik analizi ise araştırmacılara zengin bir yorumsama imkânı sunmakta, sosyal gerçekliğin hazır bir olgu olmadığını, bu gerçeklerin kendi kendilerini inşa ettiği varsayımını kabul etmektedir (Kümbetoğlu, 2005, ss. 42-43). Çevrimiçi görsel ve işitsel kayıtların/belgelerin ve dokümanların yanı sıra sesli ve görsel materyaller de ayrı bir veri çeşidi olarak çalışmada ele alınmıştır (Creswell, 2007, s. 90). Böylelikle Instagram hesaplarındaki görseller, önemli gün ve dinî törenlere atıflar yapılarak yazılan sözler, şiirler, ayet ve hadis paylaşımlarının içeriklerinden yola çıkarak Instagram'da üretilen dijital dindarlık formları analiz edilmiştir.

Bu çalışmada yorumlanan görsel ve metinsel içeriklerin paylaşım sahiplerinin gündelik (reel) yaşam pratiklerini doğrudan yansıtmadığı varsayılmaktadır. Nitekim sosyal medya içerikleri, içerisinde belli bir kurgu taşıyabilen, hedef kitleye yönelik özenle hazırlanıp dolaşıma sokulabilen temsillerden oluşabilmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada tartışılan Instagram paylaşımları birer gerçeklik göstergesi olmaktan öte dindarlığın dijitalleşme ile birlikte yaşadığı dönüşümün söylemsel ve görsel üretim araçları olarak değerlendirilir. Diğer bir ifadeyle bu araştırmada katılımcı paylaşımlarındaki dinî sembol ve ifadelerin gündelik yaşamda nasıl karşılık bulduğundan ziyade nasıl üretildiği ve hangi anlam çerçeveleri içerisinde sunulduğuna odaklanılmıştır.

Araştırmanın örneklem grubuyla yüz yüze bir ilişki kurulmadan, son bir yıl içerisinde paylaştıkları içerikler (video, fotoğraf, ayet ve hadis temalı görseller, özel gün ve gecelerde paylaştıkları reelsler vb.) üzerinden veriler toplanmıştır. Katılımcıların dindarlık görünürlüklerinin yüksek olduğu Ramazan ayı, kandil geceleri, zikir geceleri gibi günlere ait paylaşımlarına yoğunlaşılmıştır. Bununla birlikte kutsal mekân ziyaretlerine ait video/fotoğraflar ve cuma günlerinde paylaşılan ayet/hadis temalı içerikler de dikkatli bir analize tabi tutulmuştur. Son olarak bride partileri, nişan/düğün merasimlerine odaklanılarak muhafazakâr dindar kadınların sosyal medyada yansıttıkları dindarlık biçimleri betimsel bir biçimde yorumlanmıştır. Bu

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

yöntem ve teknikler doğrultusunda araştırma kategorisi bazı kriterler esas alınarak seçilmiştir. Analiz edilen içeriklerin belirlenmesinde öncelikle muhafazakâr dindar kadınların görünürlük kazanan pratikleri seçilmiş, paylaşımların bu meyanda kendi kişisel hesaplarında üretilmiş olması temel bir ölçüt olarak tercih edilmiştir. Söz konusu merasimlere ilişkin içeriklerin seçilmesinde bu paylaşımların ritüel niteliği taşımasına özen gösterilmiştir. Yanı sıra belirli bir etkileşim almış içerikler analiz edilmiş, görsel ve metinsel unsurların açık erişeme sahip bir düzeyde olması örneklem seçiminde dikkate alınan diğer bir kriter olmuştur.

Evren- Örneklem

Dijital dindarlık bağlamında çalışmanın evreni Instagram kullanıcısı olan muhafazakâr dindar kadınlardan oluşmaktadır. Seçilen kullanıcılar ağırlıklı olarak tesettürlü kadınlardır. Ayrıca muhafazakâr kimliklerin yansıtıldığı; moda, tesettür, tüketim alışkanlıkları, kılık kıyafet seçimleri, nişan/düğün merasimlerini gerçekleştirdikleri mekânlar dikkate alınarak bu anlamda aktif/güncel paylaşım yapan kullanıcılar tercih edilmiştir. Örneklem seçiminde paylaşım sıklığı, kullanılan dil, paylaşılan konular vb. tanımlayıcı kriterler de belirleyici olmuştur. Instagram'da görülen kullanıcılar arasında tesettürlü olmayıp dindarlık anlamında sık paylaşım yapan ve dinî yorumlar yapan kadın kullanıcılar da bulunmaktadır.

Araştırmada incelenen veriler ve içerikler herkese açık hesaplardan toplanmıştır. Bununla birlikte seçilen hesaplardaki kişisel veriler ve görsellerde mahremiyet niteliği göz önünde bulundurulmuştur. Bu nedenle içerikler yalnızca kamuya açık olan metin tabanlı paylaşımlar ve görsel semboller (fotoğraflardaki dinî /estetik göstergeler) üzerinden yoruma tabi tutulmuştur. Kullanıcı adları, fotoğraflardaki yüzler, konum bilgileri ve doğrudan kimlik belirtici her türlü unsur yayın ve raporlarda kullanılmamış, bu tür bilgiler anonimleştirilmiştir.

Takipçi sayısı 50.000 ve üzeri olan 18-45 yaş aralığında 16 hesap seçilmiştir. Bu kategori belirlenirken yaş, medeni durum, yaşadığı şehir, eğitim seviyesi gibi unsurlar maksimum çeşitlilik sağlanması için sınırlayıcı birer değişken olarak değerlendirilmemiştir. Dijital ortamların akışkan yapısından ötürü gözlemler 2023-2024 yılları arasındaki paylaşımlarla sınırlı tutularak güncelliğin sağlanması amaçlanmıştır. Araştırmanın örneklem grubu seçilirken amaçlı ve sistematik örnekleme biçimi tercih edilmiştir. Araştırmanın kapsam ve problemleri doğrultusunda seçilen örneklemin tasnif edilmesini kapsayan bu örnekleme yöntemi (Marshall ve Rossman, 2014), çalışmanın belirlenen problemleri hakkında zengin verilere ulaşabilmek için kullanılmıştır (Flick, 2014).

Veri Toplama Araçları

Instagram'ın çoğunlukla sözel olmayan davranışları içermesi ve sanal ortamın zamana yayılan bir analizi gerektirmesi yönleriyle çalışmamızda doküman analizi tekniğiyle veriler toplanmıştır (Şimşek ve Yıldırım, 2016, s. 199). Özel ve kamusal sınırların oldukça silikleştiği çevrimiçi ortamlarda kullanıcıların biyografi bilgileri, profil fotoğrafları, öz çekimleri, takipçi etkileşimleri, dinî ve diğer bütün paylaşımları araştırmamızdaki gözlemin odağını oluşturmuştur. Çalışmada bu dokümanlar dinî kimliklere dair temaların açığa çıkarılmasında önemli unsurlar olarak işlev görmüşlerdir. İçerik çözümlemesiyle, elde edilen veriler özetlenerek, kategorize edilmiş ve karşılaştırmalar yapılarak tahlil edilmiştir. Dinî kimliğin sosyal tarifi ve medyadaki tezahürleri çerçevesinde elde edilen veriler ve hakkında bilgi verilen literatürden beslenilerek "Beğeni, gözetim, tüketim, öz çekim, dinî içerikli paylaşımlar, dinin ritüel boyutu" vb. kategorik tasnifler yapılmıştır. Sonuç itibariyle dijital dindarlık biçimlerine dair olabildiğince geniş bir veri havuzunun irdelendiği bu araştırmada ulaşılan tüm veriler bu perspektif çerçevesinde çözümlenmeye çalışılmıştır.

Bulgular

Dini Kimliğin Dijital Gösterimi

Özel ve kamusal alan ayrımının silikleştiği sosyal medya, görme ve gösterme üzerine üretilen içerikler etrafında zengin bir anlam dünyası inşa etmektedir. Bu hususta fertlerin yaşadığı ev, aile ve yakınlarıyla geçirdiği zaman dilimini Instagram'da paylaşarak göstermeye dayalı yeni bir yaşam şekli ve pratikleri yansıttıkları söylenebilir. Mahremiyetin gizliliğini değersizleştiren gösteri kültürü, Instagram'daki fotoğraf ve videolarda açığa çıkmaktadır. Yazılı, sesli ve görüntülü dinsel içerikli paylaşımlar; bağış yapma, çevrimiçi bir ritüele katılma gibi dindarlığın gösterimine yönelik pratikler, sosyal medyanın dindar kullanıcılara sağladığı fırsatlardan birkaçıdır (Haberli, 2019, s. 76).

Diğer bir ifadeyle dijital alan, muhafazakâr bireylere dindarlığını gösterebilmesi açısından birçok kolaylık sağlamaktadır. Kadın kullanıcılar, dijital alanın kültürel özelliklerine ve söylemlerine ayak uydurarak dindarlık davranışları sergilemektedirler. Sosyal medyanın çok boyutlu kullanımı ve sınırsız

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

görünme özelliği nedeniyle farklı dinî görünümler gerçekleşmektedir. Tespih çekmekten kurban kesmeye, dua etmekten namaz kılmaya kadar dinî ibadetler dijital ibadet haline dönüşmektedir (Menekşe, 2015, s. 65).

Kadın kullanıcıların Instagram'da gösterdiği dindarlık biçimlerinin, özel dinî günlerde çeşitlendiği ve fazlalaştığı görülmektedir. Mevlâna haftası, kandil geceleri, aşûre günü gibi özel dinî günlerde kadınlar, görsel ve yazılı paylaşımlarla dindarlıklarını göstermeye çalışmaktadırlar. Dinî kimliğin dijital gösteriminde; "1-Kutsal gün ve gecelerde kutlama mesajı göndermek., 2-Dinî duyguları paylaşmak. 3-Dinî sorulara cevap aramak. 4- Dinî tören ve ayinleri yayınlamak. 5-Dinî organizasyonlara katılmak. 6-Zekât ve kurban bağışı yapmak. 7-Kutsal mekânlardan canlı yayın yapmak veya izlemek. 8-Çevrimiçi fetva hizmeti sunmak. 9-Dinî bilgi ve duygu paylaşımında bulunmak." vb. içerikler sunulmaktadır.

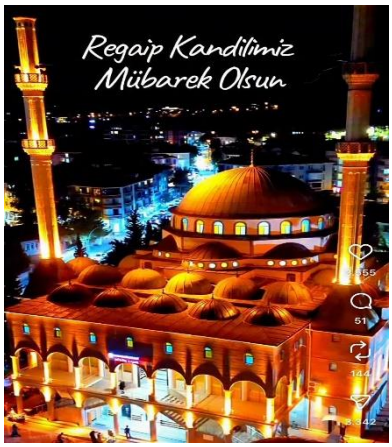

Resim 1. *Regaip Kandili'nde Paylaşılan Görüntülerden Bir Tanesi*

Dijital sosyal medya platformlarında zaman ve mekân olgusu dikkate alınmaksızın türbe ziyaretlerinde çekilen selfiler, hac ibadeti esnasında yapılan şeytan taşlama gibi ritüellerin fotoğraflanması, ibadetlerin dijital boyutlarını göstermektedir. Dolayısıyla dindarlığın görünümü dijital alanın özelliklerine göre şekillenmektedir. Dinin bu yönüyle araçsallaştırıldığı görülse de kişinin inancını başkalarına gösterme isteğinin, dinî tebliğ etme/yayma amacı taşıyabileceği de unutulmamalıdır.

Resim 2. *Türbe Ziyareti Sırasında Üretilen Video İçeriğinden Bir Görsel*

Dijital alanın ritüelleri, mahremiyeti ifşa ederek dindarlık anlamlarını başkalaştırmıştır. Özel dinî gün ve vakitlerde dua paylaşımlarının yapılması, cami ve türbe gibi mekânların öz çekimlerle fotoğraflanması, dindarlığın dijital formlarla yansıtıldığını göstermektedir. Sosyal medya platformları mekân ve zaman kavramının akışkan hale geldiği dijital mekânlardır. Başka bir ifadeyle dijital alanın kullanımı ve yaygınlığı

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

günümüz mekân-zaman kavramını akışkan hale getirmiştir. Nitekim farklı ülke/şehirde yaşayan ve farklı kültürel özellikler taşıyan dindar kadınların neredeyse aynı eylem ve pratikleri paylaştıkları söylenebilir. Bedenin ve yüzün teşhir edilerek paylaşıldığı fotoğraflarda benzer niteliklerin ve ikonların öne çıktığı görülmektedir. Bu doğrultuda dijital alandaki dindarlık imaj, gösteri ve beğeni üzerinden yeni anlamlarıyla yansıtılmaktadır. Bedenin ön planda olduğu fotoğraflarda kadınlar; başörtüsü, tunik, ayakkabı, çanta ve aksesuarları dinî anlam ve ifadelerle sunarak, modern kılık kıyafet biçimlerini tesettür giyim ile bütünleştirmektedir.

Resim 3. *Reklamı Yapılan Bir Tesettür Giyim Görseli*

Prestij, imaj ve zenginliğin ürün ve nesnelerde gerçekleştiği Instagram'da tesettür ve aksesuar, gösterim ve beğeninin ana temasını oluşturmaktadır. Bu reklam geliriyle alakalı bir durum olarak da gözükmektedir. Yanı sıra tüketim kültürünün öne çıktığı Instagram sayfalarında, tesettür giyim ve ürünlerinin sıklıkla tanıtıldığı gözlemlenmektedir. Bu paylaşımlar ve içeriklerde örtük biçimde gösterişin temel prensibinde pahalı olanın güzel ve kaliteli olduğuna, ucuz olanın tercih edilmemesi gerektiğine dikkat çekilmektedir (Sungur, 2016, s. 139). Dolayısıyla tüketimsel kültürde dinî içeriklerin ve tesettürün araçsallaştırıldığı söylenebilir.

Fotoğraflarda sunulan dış giyim, aksesuar ve tesettür ile dinî kimlik arasında bir ilişkinin varlığından söz edilebilir. Instagram kullanıcılarının paylaşımlarındaki kozmetikler, tesettür modelleri ve dinî organizasyonlarda tercih edilen kılık kıyafetler, kişinin beğenilme cazibesinin bir tezahürü olarak dikkat çekmektedir. Kullanıcıların alışveriş sırasında giyim ürünlerini giyip fotoğraflaması, ürün ile birlikte bedenin sunumunu da gözler önüne sermektedir.

Bedenin Dijital Gösterimi ve Beğeni Kültürü

Dijital kültür ile birlikte, gündelik yaşamın her anının görüntülenmesine müsait olan Instagram'da, resim, fotoğraf, video, film gibi görsel ağırlıklı paylaşımlarda yeni dinsel kimlikler ortaya çıkmaktadır. Bu paylaşımlarda bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde her yerde görünür olma ve beğenilme arzusunun belirginleştiği görülmektedir. Fotoğraf paylaşımı, kişilerin ve olayların gündelik hayatın bir performansına dönüşmesine sebep olmaktadır (Lasén ve Cruz, 2009, s. 205). Sosyal ağlarda bedenin sergilenmesi, bu açıdan yeni toplumsal işlevler kazanmaktadır. Instagram kullanıcıları fotoğrafı, bir tür benliğin sunumu olarak kullanmaktadır. Erving Goffman, sembolik etkileşimcilik kuramına ilişkin çalışmalarında özellikle Cooley ve Dewey'in yaklaşımlarından oldukça etkilenmektedir. Goffman (2020, s. 27), *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu* adlı çalışmasında bireylerin günlük yaşamda benimsedikleri rollerin takdir edilmesini istediklerini ifade etmektedir. Bu çerçevede bireyler, yüz yüze ilişkilerin gerçekleştiği parklarda, caddelerde, dans salonlarında izlenilmeyi önemsemektedir. Ona göre bireyler, sosyal etkileşim esnasında kendilerini daha sosyal ve cazip gösterebilmek için benlik sunumlarını diğerlerinin kabul edebileceği biçimde gerçekleştirmektedir (Goffman, 2020, s. 28).

Dijital sosyal ağlar bedenin görselleştiği, fotoğraf, video gibi görsel iletişimlerin sağlandığı araçlardır. Günümüzde özellikle Instagram, bedenin sıklıkla paylaşıldığı bir mecradır. Kadınların paylaşımlarında bedenlerini sergilemeleri/göstermeleri ve bunun beğenilme arzusu taşıması mahremiyetin bu noktada

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

gittikçe silikleşmeye başladığına işarettir. Gözlemlenen kadın kullanıcılardan bir kısmı dinî mekânlarda bedenlerinin de görüntülendiği video veya fotoğraf paylaşmaktadır. Gündelik yaşamın uzantılarından biri olan hibrit alanlar, dijital sosyal ağların işlevsel bir yönü olarak kabul edildiğinden, kadınların yeni kamusallıkta görünürlüklerini dijital ortamlara taşıması ilk bakışta dindarlığın sürekliliği olarak ele alınabilir. Bu görünürlük gündelik hayatta çoğunlukta anlık, mekânsal anlamda sınırlı ve geçici bir boyutu yansıtmaktadır. Sosyal medya platformlarında dolaşıma girerek gerçekleşen bu görünürlük, bağlamından koparılarak, çoğaltılabilir ve geniş kitlelere erişebilir bir nitelik taşımaktadır. Bu hususta mahremiyet, görünürlüğün kontrol edilebilirliği, sınırlandırılabilirliği ve bağlamsal bütünlüğüyle ilişkilidir. Dolayısıyla kadınların dinsel mekanlarda bedenleriyle paylaşımlara dahil olması, bu görünürlüğün yeni bir gözetim rejimi içinde yeniden üretilmesi anlamına gelmektedir. Basitçe bir görünür olmaktan öte buradaki mahremiyet ihlali bağlamından koparak denetimsiz, sürekli ve çoğaltılabilir bir hâl almasıyla ilişkili olarak ortaya çıkmaktadır.

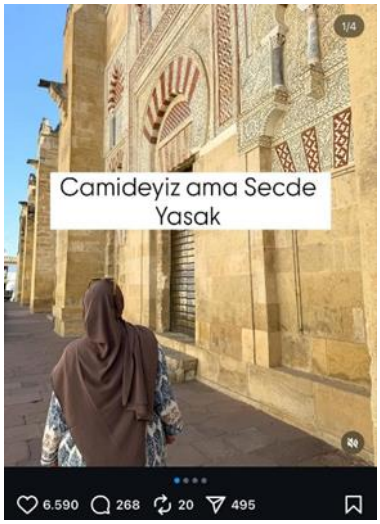

Resim 4. *Cami Ziyareti Esnasında Paylaşılan Videodan Bir Kesit*

Kimi fotoğraflarda yüz hatlarının ön planda olduğu görülürken, bazılarında ise bedenin bütün şeklini alacak şekilde fotoğraflanmalar yapılmaktadır. Yanı sıra bu paylaşımlarda dua metinlerine de özellikle yer verilmektedir. Kâbe gibi dinî mekânlarda yapılan ritüellere ait görseller/paylaşımlar, takipçiler tarafından dikkat çekici oranda beğeni almaktadır. Dış kıyafetlerle gidilen kutsal yerlerin fotoğraflanması gösterişçi dindarlığın somutlaşmış halini yansıtmaktadır. Nitekim gösterişçi dindarlıkta ibadetin hazzı değil dindarlığın gösterilmesi ve beğenilmesi ön plandadır. Araştırmada gözlemlenen Instagram kullanıcılarının bedensel sunumlarında ve fotoğraf karelerinde belirli dinsel mekânları öne çıkarmaları, sosyal ağ içerisinde dinsel bir yapıyı temsil etme çabası olarak değerlendirilebilir. Kullanıcıların bedensel sunumlarında belirli dinsel mekanları öne çıkarmış olmaları salt bir aidiyet pratiği olarak değerlendirilmemelidir. Bu temsil, aynı zamanda görünürlüğün etkileşim odaklı yapısı içerisinde gerçekleşmekte, söz konusu içeriklerin gösterişçilik kavramı çerçevesinde daha çok performatif bir görünürlük stratejisi olarak ele alınmalıdır.

Resim 5. *Yapay Zekâyla Oluşturulmuş, Bedenin ve Mekânın Romantize Edildiği Temsili Bir Paylaşım*

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Kadın kullanıcıların paylaştığı video ve fotoğraflarda; "Kâbe'nin ön planda olduğu, elin kaldırılarak Kâbe'ye selamın verildiği, türbe başında dua ediyormuş gibi çekilen pozlar, camilerde secdede iken fotoğraflanmalar" ile bedensel duruş ve kutsal mekânın sağladığı iletiyle manevi uyum gösterilmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda yapılan paylaşımlar gözlemlendiğinde sadece yüzün gösterimine dayalı olan selfie fotoğraflarla sınırlı paylaşımların olmadığı söylenebilir. Ne giydiğinden ne pişirip yediğine, nereleri gezdiğinden kimlerle hangi merasimlere katıldığına kadar birçok mahrem alan gözler önüne serilmektedir.

Instagram'da bir kültür haline gelen selfie, kamusal alanı belirginsizleştirerek, benliğin ifade ediliş biçimlerinde sorunlar meydana getirmektedir. Duş selfiesi, yatak selfiesi gibi gizliliğin tamamen ortadan kalktığı paylaşımlar mahremiyet endişesinin buharlaşmaya başlamasının sonuçlarındandır. Dindar muhafazakâr kadınların kendilerini fotoğraflaması ve bunu yaparken dinsel içerikleri kullanması, sanal dünyada kendisini güçlü hissetmesine ve beğenilme arzusunu tatmin etmesine olanak tanımaktadır. Nitekim günümüzde fotoğraflar, videolar ve öz çekimler benlik sunumunun bir parçası olarak kendini tanıtma ve kişiliğini onaylaması için kullanılan bir olguya dönüşmektedir.

Beğeninin ve gösterimin ön planda olduğu, mahremiyet ve gizliliğin silikleştiği Instagram'da, özellikle 18-30 yaş grubunda gözlenen kullanıcıların dinî içerikli paylaşımlarına dair örnekler şöyle sıralanabilir: 1-Ev ortamında müzik grubu eşliğinde yapılan mevlit kutlamalarının yapılması. 2- Doğum günü ve sünnet merasimlerinde ilahiler eşliğinde, Kur'an'ı Kerim, dua ve zikir gibi dinsel motiflerin kullanılması. 3- Düğün, nişan ve kına organizasyonlarına ait görüntülerin dinî bir metinle veya özlü bir sözle paylaşılması. 4- Başörtülü kadınların halka açık bir yerde bride/bekârlığa veda partileri düzenlemeleri. 5-Özel dinî gecelerde kutsal bir mekânda çekilen selfielerin bir hadis, ayet ya da dua ile birlikte paylaşılması.

Resim 6. *Nişan Merasiminden Bir Görüntü*

Resim 7. *Bride Partisinden Bir Görüntü*

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Instagram'da üretilen ve dolaşıma sokulan sembol ve ifadeler, özellikle dijital ortamın kendine özgün taşıdığı ideolojik anlam üretimi süreçlerinden bağımsız olarak değerlendirilemez. Nitekim söylem analizi perspektifi, bu içeriklerde dönüşüm yaşayan dindarlık pratiklerinin hangi normlar ve kültürel kodlar çerçevesinde üretildiğini anlamaya imkân tanımaktadır. Bu hususta 6. ve 7. resimdeki görseller paylaşım yapan katılımcının gerçek yaşam pratiklerine doğrudan bir kanıt olarak okunmamakta, dindarlık imgesinin dijital medyada nasıl temsil edildiği anlamı taşımaktadır. Dolayısıyla muhafazakârlık bağlamında estetikleştirilen ve belli mekânlar sunulan kimliklerin aynı zamanda bir yaşam tarzının, ahlaki temellendirmenin ve sosyal konumlanışın bir yansıması da olarak değerlendirilebilir.

Görünürlük pratiklerinin, sosyal medyanın ideolojik arka planı çerçevesinde nasıl üretildiğini göstermesi açısından önemli örnekler olan bu paylaşımlar, dindarlığın dijitalleşmeyle birlikte nasıl dönüştüğünü ortaya koyması noktasında çarpıcı içeriklerdir. Bu bağlamda gösterişçi dindarlık, yüzeysel bir görünüm kaygısından öte dinî sembollerin ve pratiklerin belirli estetik ve söylemsel kodlar aracılığıyla görünür kılınması olarak anlaşılmalıdır. Dijital mekânlarda muhafazakâr ideolojide yaşanan değişimler (mahremiyetin silikleşmesi, mahremiyet algısının dönüşümü vs.) sanal dindarlık biçimlerinin yalnızca bireysel dindarlık pratiklerinin bir yansıması olmadığını söylemek mümkündür. Nitekim burada söz konusu paylaşımlar salt bireysel bir benlik sunumu olmayıp aynı zamanda muhafazakâr bir yaşam tarzının dönüşerek ve yeniden kurgulanarak dolaşıma sokulması anlamına gelmektedir. Bu yönüyle sosyal medya, dindarlığın hem temsil edildiği hem de ideolojik olarak yeniden üretildiği bir alan olarak değerlendirilebilir.

Gösteriş ve beğeni kültürünün Instagram'daki sınırsız ve neredeyse denetimsiz boyutu, kutsal mekânlarda ibadetin özüyle ilişkisi olmayan pratikleri de yaygınlaştırmaktadır. Söz konusu bu denetimsizlik sadece sosyal medyanın yapısıyla sınırlı değildir. Ait olunan sosyal bağların da (aile, cemaat vs.) artık denetim işlevlerini yerine getiremediğinin açık bir göstergesidir. Bunun en uç örneği Kâbe'nin arka fonda olduğu evlilik teklifi görsellerinin paylaşılmasıdır. Sosyal medyanın akışkan dünyasında kendini beğendirmek ve fark ettirmek isteyen kadın kullanıcılar, bir fotoğraf ve öz çekim çılgınlığına sürüklenebilmektedirler.

Başörtülü kadınların ya da peçeli kadınların "yüzlerini gizleyerek kocasıyla el ele tutuştuğu, gün batımını izlediği, salıncakta sallandığı" vb. 'helal romantizm' türünde paylaşımlar yapılmaktadır. Bu paylaşım türünde kızla erkeğin çarpıştığı gibi romantik kareleri barındıran, alt fonda ilahilerin çaldığı video kliplere de rastlamak mümkündür. Gündelik yaşamın her anını takipçilerin gözetimine sunan Instagram'da gün içinde yaptığı her anı görselleştiren, eşli olarak aynı kıyafetleri giyip reklam yapan (Haenni, 2014), kocası ve çocuklarıyla birlikte aynı tarzda olan özel kıyafetleri takipçileri için sergileyen kullanıcıların olduğu da görülmektedir. Yukarı bahsi edilen içerikler kimlikleri tarif edebilecek unsurlar taşıdığından örnek görsellere yer verilmemiştir. Haenni'nin "ele aldığı mesele piyasa destekli dinsellik, ekonomik olanın dinsel olana sirayet etmesi meselesidir. İslam'ın kapitalizme teslimi olarak görülebilecek bu süreci değerlendirirken yazar, Müslüman kitlenin değişen estetik algısını ortaya koyuyor." (Karakuş & Göndeş, 2015, s. 232)

Tartışma: Instagram'da Dini İçerikli Paylaşımlar ve Dijital Dinsel Formlar

Bireylerin inançlarını yansıtan dinî tutum ve davranışlarını dijital ortamlara taşımasıyla ortaya çıkan ve post modern dünyanın yeni dindarlık biçimlerinden biri olarak değerlendirilen sosyal medya dindarlığı, kişinin dindar olduğunun kamusal alanda kabul görmesine yönelik bir çabayı ifade eden bir dindarlık biçimidir. Eylemsel ve manevi dindarlıktan ziyade gösterişçi dindarlık olarak da tarif edilen bu yeni tip dindarlık, dinin araçsallaştırıldığı dindarlık türüne karşılık gelmektedir. Bu da beğeni cazibesi gibi amaçlar için dinî kimliğin araçsallaştırılması amacı taşıyor. Gösterişçi dindarlıkta kişiler dinî kendi gayeleri için araç olarak ele alıp fonksiyonel hale getirirler. Kişinin dinî tutum ve davranışları gündelik hayatında yaşayıp yaşamadığının önemsiz olmasından ötürü sosyal medyada sunulan dindarlığın zaman zaman dış güdümlü dindarlık boyutuna evrildiği de söylenebilir.

Çevrimiçi ortamlarda paylaşılan dinî içerikli yazı, görsel ya da videolarda dinî kimlikler açıkça görünürdür. Bu görünürlüğe kullanıcıların biyografik bilgilerinde, profil fotoğraflarında ya da gündelik rutinlerini paylaştıkları videolarda rastlamak mümkündür. Kimi dinî bir grubun/cemaatin liderini profil resmi yaparken, kimisi dinî vaaz ve sözleriyle öne çıkmış kişilerin paylaşımlarına yer vermektedir. Benzeri içeriklerde âlimlerin cümlelerinin, sahabe sözlerinin, ayet ve hadislerin yer aldığı yazı ve görseller gibi unsurların da olduğu görülmektedir. Ayrıca bu paylaşımlarda psikolojik, sosyal yalnızlık, ailevi veya ekonomik sorunlardan kaçış, sevgisizlik gibi sebepler olabildiği gibi dinî inancını (ait olduğu dinî grubun

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

propagandasını) yaymak amacı da taşıdığı tespit edilmektedir. Bahsi geçen örneklerde açık veya örtülü bir şekilde beğeni alma ve popülizm yapma gayesinin olduğu göze çarpmaktadır.

Resim 8. *Cuma Paylaşımlarından Bir Tanesi*

Resim 9. *Hadis Paylaşımlarından Bir Tanesi*

Cuma günlerinde ve kandil gecelerinde sosyal medya hesaplarından paylaşım yapmayı kullanıcıların çok büyük bir çoğunluğu oldukça önemli görmektedir. Bu günleri ve geceleri önemli görmelerinin yanı sıra dindar kadınların bu paylaşımları, takipçilerine dinî kimliklerini gösterme amacı da taşımaktadır. Mekân olarak cami ve Kâbe'ye yer verilmesi dindarlık boyutunu göstermek amacıyla araçsallaştırılmıştır. Kadın kullanıcıların çoğu, dinî zaman ve mekâna bağlı olarak cuma günlerinde Cami veya Kâbe'nin arka fonda olduğu ve çocukların önde olduğu görseller paylaşmakta ve bu paylaşımlar takipçiler tarafından olumlu karşılanmaktadır. Cuma paylaşımlarında azımsanmayacak derecede beğeni ve yorumların yapıldığı görülmektedir.

Dinî ifade ve söylemlerin dijital alanlarda sekülerleşmesiyle, dinî içerikler yeniden kurgulanarak farklı bir dindarlık anlayışı inşa edilmektedir. Bireyin isteği ve kabullerine dayalı gösterilen dindarlık, belirsiz, sınırsız, akışkan bir yapıya karşılık gelmektedir. Dindar kadınların Cuma paylaşımları, beden ve duruş üzerinden çocukların dinî kimliklerini yansıtmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda yapılan paylaşımlar çocuğun mahremiyeti dikkate alınmaksızın dinî mekân ve motiflerle ilişkilendirilerek normalleştirilmektedir. Dijital alanlarda fikirler, kültürel değerler ve dinî inançlar kendini estetik görüntü ve simgelerle gösterebilmektedir (Chaney, 1999, s. 107). Bireysel imajın ön planda olduğu bu ortamlarda, dindarlık gösteri ve sanal unsurlar üzerinden yürütülmektedir. Beğeni ve gösterinin önemli bileşenlerinin başında dindar kadınların reklam amaçlı olarak paylaştıkları fotoğraf ve videolar gelmektedir. Gözlemlenen kullanıcılar reklamını yaptığı nesneyi bedeni üzerinde yansıtmaktadır. Bu kullanıcıların dindar kimlikleri reklamı yapılan nesne, eşya veya kıyafetin satın alınması noktasındaki güveni artırmaktadır. Dinin bu doğrultuda yine bir araç haline geldiği söylenebilir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Dinin manevi bir dayanak olarak algılandığı sosyal medya dindarlığında, dinî içerikli paylaşımların yapılması, dinî ritüellerin sergilenmesi, dindar kullanıcıların medyadaki var oluşlarına göndermede bulunmaktadır. Gündelik dinî hayatta meydana gelen değişim ve dönüşümde dijital medya ortamlarında sergilenen dindarlık biçimlerinin ciddi bir etkisinin olduğu da ifade edilebilir.

Sonuç

Dijital dindarlığın akışkan yapısı, kullanıcıların dinî kimliklerinde sürekli bir değişim ve dönüşüme sebep olmaktadır. Aktüel tartışmalar, storyler, gündelik rutin vlogları, özel gece ve gün kutlamaları, doğum günü partileri, nişan ve düğün organizasyonlarının sık sık değişiklik gösterdiği söylenebilir. Çünkü akışkan toplum gittikçe artan bir hızla dönüşmeye devam etmektedir. Diğer bir ifadeyle dinî kimliğin sürekli yeniden inşa edildiği ve dönüştüğü görülmektedir. Nitekim Dereli (2019) de çalışmasında sosyal medyanın akışkan doğasının dindarlığı nasıl etkilediğini irdelemiştir. Dereli, çevrimiçi kimliğin sabit bir yapıdan ziyade sürekli değişen, esnek ve bağlama duyarlı olduğunu vurgulamaktadır. Dijital kültürün toplumun her kesimini kuşattığı günümüzde, dinî kimliklerin online ağlarda akışkanlaştığını görmek mümkündür. Bu çalışmada elde edilen veriler ışığında gündelik hayat ile sanal hayatın birbiriyle kesin çizgilerle ayırt edilemeyeceği söylenebilir. Nitekim gündelik rutinleri Instagram'da paylaşan kullanıcılar, gündelik hayat temaları üzerinden sanal dindarlıklarını göstermektedirler. Gündelik kimliğin ve dinî kimliğin sosyal medyada ortak şekilde tezahür ettiği, beğeni, gösteri ve sosyalleşme unsurlarının benzer görünümlere sahip olduğu ifade edilebilir.

Modern ve sonrası dönemin teknolojik ve sosyal etkileriyle birlikte özel ve kamusal alanın yanı sıra dijital bir alanın varlığından da söz etmek gerekmektedir. Görme, görülme ve beğeninin kutsallaştırıldığı Instagram'da bireylerin kolayca deneyimledikleri birçok alandan bahsedilebilir. Bu araştırmada sınırların esnekleştiği, mahremiyetin belirginsizleştiği Instagram'da dindarlıkların da yeni biçimlerde inşa edildiği bulgulanmıştır. Düğün ve kına organizasyonlarında yer alan dansçı kadın figürleri gibi örnekler, mahremiyet sınırlarının ne denli esnediğini göstermektedir. Aycan'ın (2019) çalışmasında da mahremiyetin dijital ortamda belirsizleştiği ve dinî sembollerle yeniden tanımlandığı öne çıkmaktadır. Muhafazakâr ve çoğunlukla tesettürlü dindar kadınların paylaşımları ekseninde ortaya çıkan sonuçlar, Aycan'nın çalışmasından farklı olarak dinî anlam, sembol ve ifadeler doğrultusunda gösterişçi dindarlık kavramı çerçevesinde ele alınmaktadır.

Gözlemlenen kullanıcılar paylaşımlarında mekân olarak cami, türbe, Kâbe gibi kutsal yerleri tercih etmektedirler. Fotoğraf ve videolarda dua, sure, ayet, hadis, âlim sözlerine yer verilmektedir. Beğeni/like sayısının bu tür paylaşımlarda arttığı tespit edilmektedir. Bedenin öne çıkarıldığı selfilerde dinsel motifler kullanılarak dinî kimlik gösterilmeye çalışılmakta, bu paylaşımlara dinî bir değer kazandırılmak istenmektedir. Diğer yandan düğün, nişan, kına, bride partiler, doğum günü kutlamaları, özel dinî gün ve gecelerde tertiplenen merasimlerde dinî ifadeler araçsallaştırılmaktadır. Cerrah'ın (2015) çalışmasında da dinî pratiklerin sosyal medya üzerinde bir temsil aracına dönüştüğü ifade edilmektedir.

Teşhirin, gösterişin, beğeninin ve tüketimin sunulduğu Instagram'da dindar kadın kullanıcıların da bu kültürü benimsediği görülmektedir. Bu durumun içselleştirilmesi için dinî anlatımlar, içerikler ve paylaşımlara sıkça yer verilmektedir. Sonuç olarak sosyal medya ortamlarında dindarlık yeni deneyimlerle inşa edilmektedir. Gözlemler neticesinde dinî içerikli paylaşımların doğrudan gösteriş ve beğeni almayla ilişkisi olduğu tespit edilmektedir. Beğeni cazibesi ile takipçi sayısı ve like alma arasında bir ilişkiden bahsedilebilir. Bedenin sergilendiği, imajın ön planda olduğu, yüz hatlarının belirgin olduğu fotoğraf, video ve selfielerde mahremiyet olgusunun dikkate alınmadığından söz edilebilir. Nitekim yatak selfiesi, duş selfiesi ya da ev içi halinin yer aldığı video ve fotoğraflarda mahremiyet kaygısı olabildiğince silikleşmektedir.

Gündelik yaşamın her anının fotoğraflanıp takipçilerle paylaşıldığı Instagram'da dindar kadın kullanıcılar da bu popülist içeriklerden etkilenmektedir. Eşiyle el ele tutuştuğu, gezdiği, restorantlardaki her anı fotoğraflayan kullanıcılar, katıldığı veya tertiplediği merasimlerde kılık kıyafet seçimlerinde popüler tesettür giyim modasına ve imajına uygun tercihlerde bulunmaktadırlar. Bu organizasyonlarda tüketim kültürünün de izlerine rastlanmaktadır. Takı ve aksesuarlarda, merasimin yapıldığı mekânın lükslüğünde, masalardaki yiyecek ve içeceklerde tüketim kültürünün yansımalarını görmek mümkündür. Sosyal medyada muhafazakâr kesime hitap eden dindar genç kızların kıyafet tarzlarına ve hatta hayatlarının diğer alanlarına doğrudan etkileri ve dindarlık perspektiflerini önemli ölçüde değiştirdikleri tespit edilmektedir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Bu çalışmayı ilgili literatür bölümünde bahsedilen diğer çalışmalardan ayıran önemli sonuçlardan biri sosyal medyada paylaşılan dinî içeriklerin neoliberal tüketim kültürüyle iç içe geçmesidir. Dijitalleşmeyle ortaya çıkan yeni tip dindarlık türü, 1980'li yıllarla birlikte yaygınlaşan neoliberal politikalardan bağımsız ele alınamaz. Neoliberalizm, kuralsızlaşma, esnekleşme ve güvencesizleşme süreçlerinin öne çıktığı; devlet aygıtının hem sosyal hem de ekonomik alanlardaki etkinliğinin azaltılmasıyla karakterize edilen bir yaklaşım olarak tanımlanmaktadır. Küreselleşmeyle birlikte neoliberalizmin bireyciliği teşvik etmesi, rekabetin değer ölçüsü olduğu varsayımının dayatıldığı ve kültürel nesnelere meta muamelesi yapıldığı bütüncül bir politika biçimi öne çıkmaktadır.

Neoliberal dünyada din hala yerini korumaktadır. Ancak 21.yüzyılda din bir tüketici ürünü şeklinde bir boyuta evrilmekte ve yeni dijital dindarlık türü ortaya çıkmaktadır. Din ve dindarlık biçimlerinin, küreselleşen dünyaya uyum sağlayacak bir evrim yaşadığı görülmektedir. Sonuç olarak liberalizm, dinsel yaşam anlayışlarında önemli değişiklikler meydana getirmektedir. Nitekim çalışma grubu özelinde bireyselleşmenin, geleneksel aile yapısındaki değişimlerin bu politikalar çerçevesinde değişime uğradığı düşünülmektedir. Muhafazakâr kişiler, kendilerini ve ailesinin özel anlarını diğerlerinin beğenisine sunarak nesnelleştirmektedir. Takı, kıyafet, mekân seçimi gibi unsurların lüksleştirildiği ve beğeni elde etme amacıyla teşhir edildiği gözlemlenmiştir. Dinin araçsallaşması ve gösteriye dönüşmesi, neoliberal politikaların bireysel düzeydeki yansımaları olarak ele alınmaktadır.

Çalışma grubunun paylaşımlarında din ve dinsel motiflerin de araçsallaştırılarak tüketim kültürüne uyum sağlanacak biçimde kullanıldığı görülmektedir. Özellikle görünümün, reklam gelirlerinin ve beğeni cazibesinin önemli bir sonucu olarak yapılan paylaşımların neoliberal politikaların hegemonyasından etkilendiği tespit edilmektedir. Neoliberal rekabet algısının bir sonucu olarak yüksek beğeni almak için paylaşımlarda mahremiyet olgusu olabildiğince silikleşmektedir. Asıl önemli olarak görülen şey beğeni almak, takipçi sayısı artırmak ve yüksek takipçili kullanıcılarla rekabet edebilmek ve bundan gelir sağlamaktır.

Bu çalışmada neoliberalizm ile ortaya konulan ilişki, bir genellemeden öte gözlemlenen kullanıcı pratiklerinde bu içeriklerin sadece gündelik denetimlerin aktarımıyla sınırlı kalmadığı; beğeni sayısı, takipçi artışı ve etkileşim oranları gibi ölçülebilir göstergeler üzerinden değerlendirildiği görülmektedir. Özellikle mahremiyetin silikleştiği ve içerik üretim süreçlerinin bir tür görünürlük stratejisinin göstergesidir. Bu noktada neoliberal rasyonalite, dijital görünürlüklerin yönetildiği ve performansların bir tür sermeye olarak değerlendirildiği bir duruma işaret etmektedir. Bu aynı zamanda beğeni alma, takipçi sayısını artırma ve etkileşim alma gibi metriklerle rekabetçi bir tutuma karşılık gelir. Dolayısıyla burada söz konusu olan ilişki, yalnızca kültür endüstrisinin genişlemesi değil; bireyin kendi bedenini, mahremiyetini ve dindarlık temsillerini dahi rekabetçi ve ölçülebilir bir değer rejimi içinde konumlandırmasıdır.

Son söz olarak dinî kimliklerin çevrimiçi ve çevrimdışı bağlamda akışkanlaştığı ve dindarlığın değişim ve dönüşümlere uğradığı bu çağda küçük örneklem birimlerinin sosyal medyalardaki dinî pratiklerine odaklanan farklı çalışmaların varlığına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu araştırmanın saha çalışmaları neticesinde elde edilecek bulguların, mevcut çalışma ile örtüşen ya da ayrışan yönleriyle karşılaştırmalı ve derinlemesine tartışmalara zemin hazırlayacağı öngörülmektedir.

Etik Beyan

"Dijital Dindarlık Bağlamında Muhafazakâr Dindar Kadınların Sosyal Medyada Görünüm Biçimleri" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Gerekli olan etik kurul izinleri Mardin Artuklu Üniversitesi, Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'nun 30.10.2025 tarih ve 2025/10 sayılı kararı ile alınmıştır.

Ethical Declaration

During the writing process of the study "*Forms of Appearance of Conservative Religious Women on Social Media in the Context of Digital Piety*" scientific rules, ethical and citation rules were followed. No falsification was made on the collected data and this study was not sent to any other academic publication medium for evaluation. In addition, permission was obtained from the Mardin Artuklu University, Committee on Ethics in Scientific Research and Publication (Date: 26/08/2020 and Decision no: 2020/537) to conduct the research.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Çatışma Beyanı

Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Declaration of Conflict

There is no potential conflict of interest in the study.

Finansman

Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Funding

No funding was received from any institution or organization for this study.

Yapay Zeka ve Türleri Kullanım Beyanı

Bu makalenin yazımında yapay zeka ve türleri kullanılmamıştır.

Statement of Use for Artificial Intelligence and Its Types

Artificial intelligence and its various types were not used in the writing of this article.

Veri Paylaşım Beyanı

Bu çalışmanın verilerini bulguların doğrulanması amacıyla makul bir talep üzerine "etik ilkeler ve yayın politikası"nın ilgili kısmında belirtilen şartlara göre paylaşabileceğimi beyan ederiz.

Data Sharing Statement

I declare that, upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, I can share the data of this study according to the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy".

Kaynakça

Aksu, H. (2018). *Dijitalleşme Nedir?* Pusula.

Atay, T. (2004). *Din Hayattan Çıkar*. İletişim.

Atay, T. (2017). *Görünüyorum O Halde Varım "Meşhuriyet Çağı"nda Kültür ve İnsan*. Can Yayınları.

Aycan, S. (2019). *Dijital Dindarlıkta Mahremiyet: Dindar Muhafazakâr Kadınların Instagram Paylaşımları Örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Baudrıllard, J. (2005). *Simülakrlar ve Simülasyon* (Oğuz Adanır, Çev.). Doğubatı Yayınları.

Bauman, Z. (2013). *Akışkan Modernite* (Sinan Okan Çavuş, Çev.). Can.

Bauman, Z. ve Lyon, D. (2017). *Akışkan Gözetim*. Ayrıntı.

Campbell, H. A. (Ed.). (2012). *Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds*. Routledge.

Campell, H. A. (Ed.). (2013). Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media. İçinde *Introduction: The rise of the study of digital religion* (ss. 1-22). Rautledge.

Cerrah, L. (2015). *Sosyal Medyada Din Algısı (Twitter Örneği)* [Yüksek Lisans Tezi]. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Chaney, D. (1999). *Yaşam Tarzları* (İ. Kutluk, Çev.). Dost Kitabevi.

Corbin, J. ve Strauss, A. (2008). *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. SAGE Publications.

Creswell, J. W. (2007). *Qualitative İnquiry & Research Design: Choosing Among Five Approaches*. Sage Publications.

Çapçıoğlu, İ. (2023). Dijitalleşen Dünya'da Din Antropolojisini Yeniden Düşünmek. *Manas Din Bilimleri Dergisi*, *2*(1), Makale 1.

Delfant, A. ve Arvidsson, A. (2019). *Introduction to Digital Media*. John Wiley & Sons.

Dereli, M. D. (2019). Dinî Kimliklerin Siber Uzamda Akışkanlaşması. *İnsan ve Toplum*, *9*(1), 85-116.

Flick, U. (2014). *An Introduction To Qualitative Research*. Sage Publications.

Gezginci, G. ve Işıklı, Ş. (2018). Dindar Facebook Etkisi: Türk Kullanıcılar Üzerine Bir Analiz. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi*, *1*(1), Makale 1.

Goffman, E. (2020). *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu* (B. Cezar, Çev.). Metis Yayınları.

Güngörmez, B. (2004). Muhafazakâr Paradigma: Dogma ve Önyargı. *Muhafazakâr Düşünce, 1*.

Haberli, M. (2019). Dijital Çağda Din ve Dindarlığın Dönüşümü. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi*, *2*(2), Makale 2.

Haenni, P. (2014). *Piyasa İslam'ı: İslam Suretinde Neoliberalizm* (L. Ünsaldı, Çev.). Heretik Yayıncılık.

Han, B. C. (2018). *Şeffaflık Toplumu* (Haluk Barışcan, Çev.). Metis.

Karakuş, M., & Göndeş, H. (2015). Piyasa İslam'ı: İslam Suretinde Neoliberalizm. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergis*, *17*(32), 231-236.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Kümbetoğlu, B. (2005). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. Bağlam Yayıncılık.
Lasén, A. ve Gómez Cruz, E. (2009). Digital Photography and Picture Sharing: Redefining the Public/Private Divide. *Knowledge and Policy*, *22*(3), Makale 3. https://doi.org/10.1007/s12130-009-9086-8
Lyon, D. (2013). *Gözetim Çalışmaları* (Ali Toprak, Çev.). Kalkedon Yayınları.
Marshall, C. ve Rossman, G. B. (2014). *Designing Qualitative Research*. Sage Publications.
Menekşe, Ö. (2015). Dinin Dijitalleşmesi ve Mobil Uygulamalar. İçinde Betül Önay Doğan, Nihal Kocabay Şener, & Mete Çamdereli (Ed.), *Dijitalleşen Din (Medya ve Din 2)* (ss. 151-173). Köprü Yayınları.
Okumuş, E. (2006). Gösterişçi Dindarlık. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, *6*(3), Makale 3.
Okumuş, S. (2023). Dijitalleşme ve Dini Pratikler: Bir Literatür Taraması. *Tam Akademi Dergisi*, *2*(3), Makale 3.
Oyman, N. (2016). Sosyal Medya Dindarlığı. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *16*(28), 125-167.
Özbay, C., Yasin, Y. ve Terzioğlu, A. (2018). *Neoliberalizm ve Mahremiyet*. Metis.
Sungur, E. (2016). *Postmodern Tüketim Anlayışında Dindar Yaşam Biçimleri*. Araştırma Yayınları.
Şimşek, H. ve Yıldırım, A. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Seçkin.
Uludağ, S. (1995). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. Marifet Yayınları.
Utma, S. (2019). Dindarlığın Değişen Yüzü: Dinin Popülerleşmesi ve Sosyal Medya Dindarlığı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *12*(64), Makale 64.
Wach, J. (1995). *Din Sosyolojisi* (Ünver Günay, Çev.). Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları.
Woodward, I. ve Emmison, M. (2001). From aesthetic principles to collective sentiments: The logics of everyday judgements of taste. *Poetics*, *29*(6), Makale 6. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/S0304-422X(00)00035-8
Yanıklar, C. (2014). Sanal Topluluklar ve Geleneksel Topluluklar Arasındaki Farklılıkların Sosyolojik Bir Analizi. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, *17*(1), Makale 1. https://doi.org/https://doi.org/10.18490/sad.15629

EXTENDED ABSTRACT

The digitalization process is paving the way for the emergence of new forms of religiosity and the transformation of religious identity through scientific and technological advancements. The opportunities created by new communication technologies are cited as one of the reasons for the increased rate of religious practice. In today's digitalized world, the influence of social media is also leading to changes in the privacy dimension of confidentiality. Based on the results of research mentioned in the literature on social media and digital religiosity, it can be said that social media is changing and transforming religion, religiosity, religious sharing, and religious orientations. It is noteworthy that women also show intense interest in social media, an area used by all segments of society today. How religiosity is represented in the digitalization process, what are the contextual consequences of the interaction between social media and religion, and how religious practices are experienced within the fluid structure of Instagram are the main subject and problem of this study. This study, which selects conservative women as a sample and examines how religious individuals represent their religiosity online and how this is reflected in the culture of display and approval among conservative women, focuses on mapping the forms of digital religiosity of women. In other words, this research, which is concerned with mapping the forms of digital religiosity of women, analyzes the changes and transformations in the forms of religiosity of women who use social media. This research, which examines the content shared by religious women on Instagram and their new understanding of approval based on being seen and showing, focuses on the forms of privacy that are formed within the framework of women's religious identities. In this context, the religious meanings in women's posts, their religiosity, and the symbols they use are interpreted. The main subject of the study is to reveal the relationship between religiosity, display, and approval culture, specifically in the context of Instagram as a new form of socialization in digital civilization. From this perspective and with these aims; This research attempts to outline a general framework of the forms of religiosity reflected both implicitly and explicitly, focusing on issues such as: "How is religiosity, the culture of display/showmanship, and the desire for approval related in digital environments? How are the forms of religiosity manifested among female Instagram users understood? What are the traces of the changes and transformations in the perception of privacy experienced through the visualization of the body? What is the nature of the relationship between digitalization and religiosity? How is female religiosity represented on social media? Within what themes do women's religious identities reveal themselves on Instagram?" Analyzing data on the presence of religious knowledge and religiosity in the digital realm is crucial for demonstrating the phenomenon of religion in the digital world. Therefore, it is believed that this research will make significant contributions to studies that qualitatively examine the manifestations of religiosity in individuals in the field of digital religiosity, revealing the religious and cultural changes experienced by users and followers, and relying on in-depth data sets. In this context, descriptive interpretations were first made through the themes of surveillance, display, and the culture of approval, where female identity and religious identity overlap. In other words, photographs and videos shared on fully accessible/public

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Instagram accounts, content related to religious ceremonies, engagement, henna and wedding organizations, religious texts shared on special religious nights, bridal parties, clothing, makeup, selfies, and practices related to the representation of religious narratives and rituals were examined within the dynamic structure of social media. The findings reveal that religious content manifests as a reflection of the culture of being liked. It is also concluded that female users experience their religiosity by adapting to Instagram's unlimited sharing culture in both online and offline environments. Indeed, on Instagram, where privacy is blurred as much as possible, religious female users share their families, home life, activities with their social circles, without regard to time and place. On Instagram, where exhibitionism, ostentation, seeking approval, and consumption have reached extreme levels, it is observed that even religious female users have embraced this culture. Religious narratives, content, and posts are frequently used to internalize this situation. As a result, religiosity is constructed through new experiences in social media environments. Observations reveal a direct correlation between religiously themed posts and the desire for ostentation and approval. A relationship can be discussed between the allure of approval and the number of followers and likes received. It can be said that the concept of privacy is disregarded in photographs, videos, and selfies where the body is displayed, image is prioritized, and facial features are clearly visible.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3
MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3
ISSN: 1694-7215
Research Paper / Araştırma Makalesi

Deveboynu Geçidi (Erzurum) ve Çevresindeki Eskiçağ Yerleşimleri

Mustafa KARAGEÇİ[1] ve Ali Kürşad SALIN[2]

Öz

Deveboynu Geçidi, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erzurum Ovası ile Pasinler Ovası arasında yer almaktadır. Geçit, tarihi süreç içerisinde bölgenin siyasi, ekonomik ve kültürel gelişimini etkileyen önemli bir geçiş ve bağlantı noktası olmuştur. Bulunduğu konum itibariyle Kars, Ağrı ve Van illerinden gelen karayolunu Erzurum iline bağlayan geçit aynı zamanda İran, Nahçıvan, Ermenistan ve Gürcistan üzerinden gelen yolları Anadolu'nun iç kesimlerine bağlamaktadır. Bu çalışma, Deveboynu Geçidi'nin coğrafi konumunu ve eskiçağdan itibaren bölgesel tarih içindeki rolünü değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Araştırmada yazılı kaynaklar, yüzey araştırmalarından elde edilen veriler ve mevcut literatür sentezlenerek analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, Deveboynu Geçidi ve yakın çevresinde Kalkolitik Çağ'dan itibaren kesintisiz bir yerleşim sürecinin olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle Tunç Çağı ve Demir Çağı'ndan itibaren Deveboynu Geçidi'nin askerî denetim, ulaşım ve idari organizasyon açısından stratejik bir geçiş alanı olarak kullanıldığı görülmektedir. Çalışmanın sonuçları, Deveboynu Geçidi'nin bir ulaşım güzergâhı olmasının yanında bölgesel hâkimiyetin şekillendiği önemli bir coğrafi alan olduğunu göstermektedir. Bu yönleriyle geçit, Doğu Anadolu'nun eskiçağ ulaşım ağlarının ve yerleşim sistemlerinin anlaşılmasında anahtar bir konum arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu, Erzurum, Pasinler Ovası, Demir Çağı, Deveboynu Geçidi

Deveboynu Pass (Erzurum) and Ancient Settlements in the Surrounding Area

Abstract

The Deveboynu Pass is located in the Eastern Anatolia Region, between the Erzurum Plain and the Pasinler Plain. Throughout history, the pass has served as a crucial transit and connection point, influencing the region's political, economic, and cultural development. Given its location, the pass connects the highway coming from the provinces of Kars, Ağrı, and Van to the province of Erzurum, while also linking roads from Iran, Nakhchivan, Armenia, and Georgia to the interior of Anatolia. This study aims to evaluate the geographical location of the Deveboynu Pass and its role in regional history dating back to antiquity. The research was analyzed by evaluating written sources, data obtained from surface surveys, and existing literature. The findings reveal that there has been a continuous settlement process in the Deveboynu Pass and its immediate surroundings since the Chalcolithic Age. It is particularly evident that, starting from the Bronze Age and Iron Age, the Deveboynu Pass was used as a strategic transit area in terms of military control, transportation, and administrative organization. The results of the study show that the Deveboynu Pass is not only a transportation route but also an important geographical area where regional dominance was shaped. In this respect, the pass plays a key role in understanding the ancient transportation networks and settlement systems of Eastern Anatolia.

Keywords: Eastern Anatolia, Erzurum, Pasinler Plain, Iron Age, Deveboynu Pass

Atıf İçin / Please Cite As:

Karageçi, M. ve Salın, A. K. (2026). Deveboynu Geçidi (Erzurum) ve çevresindeki eskiçağ yerleşimleri. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (3), 1234-1246. https://doi.org/10.33206/mjss.1872175

Geliş Tarihi / Received Date: 26.01.2026 **Kabul Tarihi / Accepted Date:** 17.06.2026

[1] Doç. Dr. – Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, mkarageci@kafkas.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-6419-9325
[2] Doktora Öğrencisi – Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, kursadsalin@gmail.com,
ORCID: 0000-0003-1967-5924

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Giriş

Doğal çevre koşulları ile insan faaliyetleri arasındaki etkileşimi inceleyen tarihî coğrafya, mekânın tarihsel süreçler içerisindeki belirleyici rolünü anlamada temel bir kuramsal çerçeve sunmaktadır. Buna göre coğrafi unsurlar, tarihsel olayların gerçekleştiği bir coğrafya olmanın yanında siyasi, sosyal ve ekonomik faaliyetleri doğrudan etkilemektedir (Gümüşçü, 2006, s. 133-154; Aydın ve Oral, 2019, s. 258–259). Özellikle dağlık ve engebeli coğrafyalarda bu etkileşim daha belirgin hâle gelerek doğal geçitler, insan hareketliliğinin yönünü belirleyen başlıca mekânsal unsurlar olarak öne çıkmaktadır.

Tarihin her döneminde yüksek ve engebeli alanlar içerisinde ulaşım açısından elverişli olan doğal koridorlar "geçit" olarak tanımlanmıştır. Bu alanların stratejik önemleri erken dönemlerden itibaren fark edilmiştir. Coğrafi terminolojide "boyun" olarak da adlandırılan geçitler, dağlık alanlarda geçişe en uygun kesimleri ifade etmektedir (İzsüren, 1992, s. 132). Türk Dil Kurumu Sözlüğünde ise geçit, "iki dağ arasında yer alan dar ve uzun yol; argıt, derbent" biçiminde tanımlanmaktadır (TDK, 2025). Geçitler dar boyunlar ya da vadiler şeklinde gelişen alanlardır. Dolayısıyla bu alanlar dağlık bölgelerde ulaşımın sürekliliğini sağlayan doğal güzergâhlar olarak işlev görmüştür (Bakırcı, 2014, s. 82; Aydın, 2024, s. 481). Literatürde aşıt, bel, belen, boğaz veya gedik gibi farklı adlarla anılan geçitler, eskiçağlardan günümüze kadar göç hareketleri başta olmak üzere ekonomik, ticari, sosyal ve siyasal yapılanmalar açısından önemli bir rol oynamıştır. Geçitlerin üstlendiği bu işlev, Kafkasya ve Doğu Anadolu coğrafyasında daha belirgin biçimde izlenebilmektedir.

Tarihsel coğrafya literatüründe geçitler, "doğal eşikler" ya da "mekânsal düğüm noktaları" olarak ele alınmaktadır. Bu alanların kontrolü ise bölgesel hâkimiyetin tesisinde stratejik bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Askerî coğrafya açısından ele alındığında ise geçitler savunma ve denetim mekanizmalarının yoğunlaştığı, kaleler, gözetleme noktaları ve tahkimat sistemleriyle bütünleşen kritik alanlardır. Bu yönüyle geçitler, ulaşımın kolaylaştığı güzergâhlar olmanın yanında siyasal otoritenin mekân üzerinden kurulduğu alanlar olarak da düşünülebilir.

1. Deveboynu Geçidi'nin Konumu ve Eskiçağ Tarihi Açısından Önemi

Anadolu coğrafyası, doğuda İran Platosundan başlayarak batıya doğru uzanan yüksek ve engebeli bir topoğrafik yapı sergilemektedir. Doğu Anadolu Bölgesi, sahip olduğu vadiler ve geniş ovalar nedeniyle tarihi süreç içerisinde Anadolu'ya giriş ve geçiş alanı olarak öne çıkmıştır. Bölgede yer alan Erzurum–Kars Platosu ve Van Gölü havzası gibi alanlar, Kalkolitik Çağ'dan itibaren yoğun yerleşime sahne olmuştur. Bu durum ise bölgenin eskiçağda siyasal, ekonomik ve kültürel açıdan önemli bir merkez hâline gelmesini sağlamıştır (Kınal, 1991, s. 2; Günaşdı, 2016, s. 115).

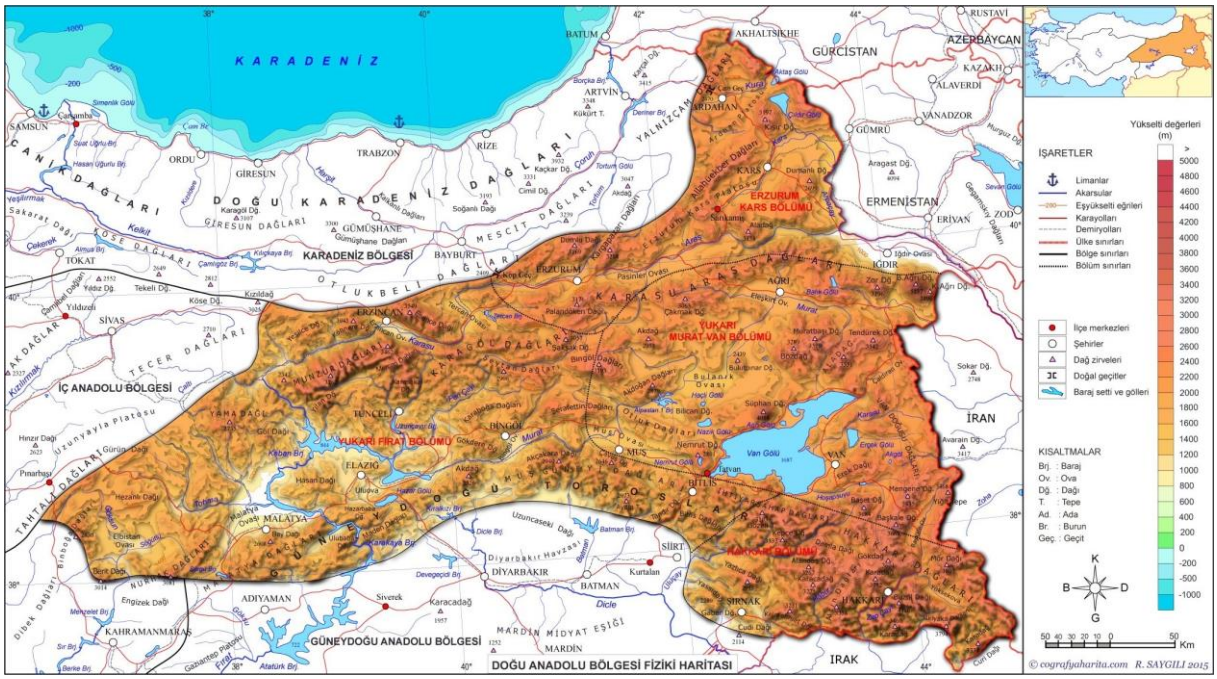

Resim 1. *Doğu Anadolu Fiziki Haritası (http://cografyaharita.com)*

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi, kuzeyde Karadeniz havzası, güneyde Yukarı Mezopotamya, doğuda Kafkasya ve batıda İç Anadolu ile bağlantı sağlayan önemli bir geçiş alanıdır. Doğu Anadolu Bölgesinin coğrafi konumu, bölgeyi farklı kültür alanları arasında doğal bir kavşak hâline getirmiştir. Dağlık alanların ve yüksekliğin hâkim olduğu Doğu Anadolu'da ulaşım, çoğunlukla doğal geçitler ve akarsu vadileri üzerinden sağlanmıştır. Bu nedenle geçitler, eskiçağda ulaşım üzerinde önemli rol oynayarak yerleşimlerin dağılımı ve yol ağlarının oluşumu üzerinde belirleyici unsur olmuştur (Özdemir, 2012, s. 12; Dumlu, Albayrak ve Bingöl, 2025, s. 103).

Deveboynu Geçidi, Doğu Anadolu'nun Erzurum–Kars bölümünde, Erzurum Ovası ile Pasinler Ovası arasında önemli bir doğal geçit olarak dikkat çekmektedir (Resim 2). Geçit, güneyde zirveleri 3000 metrenin üzerine çıkan Şahvelet Dağları, batıda Hamamderesi Mevkii ile kuzeyde Kargapazarı ve Dumlu Dağları arasında, çevresine göre daha düşük yükseltiye sahip bir bel üzerinde yer almaktadır. Yaklaşık 2200–2300 metre yükseltiye sahip olan bu alan, batıda Erzurum Ovası ile doğuda Pasinler Ovası'nı birbirinden ayıran doğal bir eşik özelliği taşımaktadır (Saraçoğlu, 1989, s. 339; Özdemir, 2012, s. 11–14). Ayrıca geçidin Karasu ve Aras havzalarını ayıran bir su bölümü çizgisi üzerinde bulunması, hidrografik açıdan da önemini artırmaktadır. Bu konumuyla Deveboynu Geçidi, Doğu Anadolu'daki diğer doğal geçitlerle karşılaştırıldığında bazı belirgin özelliklerle öne çıkmaktadır. Bölgedeki birçok geçit dar vadiler içerisinde yer almakta ve ulaşım açısından oldukça sınırlı imkânlar sunmaktadır. Buna karşılık Deveboynu Geçidi, Erzurum ve Pasinler ovaları arasında nispeten geniş bir sırt hattı üzerinde yer almakta ve iki önemli yerleşim havzasını doğrudan birbirine bağlayan doğal bir eşik oluşturmaktadır. Bu durum, geçidin doğu-batı doğrultuda uzanan ulaşım ağının parçası hâline gelmesini sağlamıştır.

Resim 2. *Deveboynu geçidi uydu görüntüsü (https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/)*

Deveboynu Geçidi, doğu yönünde Kafkasya ve İran Platosu'na, batı yönünde ise Anadolu'nun iç kesimlerine uzanan doğal ulaşım hatları üzerinde yer almaktadır (Resim 3). Geçit, topoğrafik yapısı ve hidrografik konumunun sunduğu stratejik ve ulaşım imkânları dolayısıyla eskiçağlardan itibaren yerleşim ve geçiş noktası olmuştur. Antik kaynaklarda Ksenophon'un MÖ 400 yılı civarında Yukarı Aras havzası ve Pasinler Ovası'ndan söz etmesi, bu güzergâhın eskiçağda da aktif olarak kullanıldığını desteklemektedir (Ksenophon, IV-18, V-34, VI-24,27, 45; Özgül, 2011, s. 95; Ceylan, 2016, s. 657; Bingöl ve Günaşdı, 2024). Bu güzergâhın eskiçağda aktif olarak kullanıldığını gösteren bir diğer unsur, Doğu Anadolu'daki ana ulaşım hatlarının büyük ölçüde doğal geçitler ve vadiler boyunca şekillenmiş olmasıdır. Erzurum Ovası'ndan doğuya doğru ilerleyen yolların Pasinler Ovası'na ulaşabilmesi için Deveboynu Geçidi gibi topoğrafik eşiklerin aşılması zorunludur. Bu bağlamda geçit, Erzurum ve Pasinler Ovası'nı birbirine bağlayan temel koridordur. Bu durum, bölgedeki yerleşimlerin ve savunma yapılarının konum seçiminde ulaşım güzergâhlarının belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

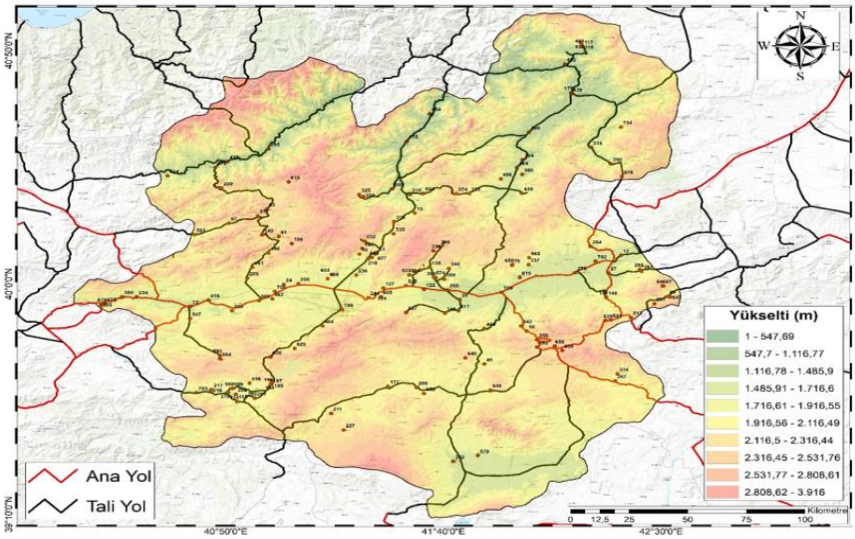

Resim 3. *Deveboynu geçidi yol ağı (Bingöl ve Günaşdı, 2024, s. 1510)*

Deveboynu Geçidi'nin doğusunda yer alan Pasinler Ovası, eskiçağ yerleşim tarihi açısından bölgenin en önemli alanlarından biridir. Kuzey ve güneydeki dağ sıraları arasında yer alan tektonik kökenli bu ova, alüvyonlarla dolmuş verimli toprakları ve Aras Nehri ile kollarının sağladığı sulama imkânları sayesinde Kalkolitik Çağ'dan itibaren tarım ve hayvancılığa dayalı yoğun bir yerleşime sahne olmuştur (Özgül, 2011; Ceylan, 2016).

Bölgede gerçekleştirilen arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları, Pasinler Ovası ve Deveboynu Geçidi çevresinde Kalkolitik Çağ'dan itibaren yerleşim sürekliliğini ortaya koymaktadır. Sos Höyük, Karaz, Pulur ve Güzelova gibi merkezlerden elde edilen bulgular doğrultusunda tanımlanan Karaz Kültürü, kendine özgü keramik repertuarı ve mimari özellikleriyle bölgenin Tunç Çağı kültürel dokusunu yansıtmaktadır (Koşay ve Turfan, 1959; Koşay ve Vary, 1967; Sagona, Sagona ve Özkorucuklu 1995; Ceylan, 2002; Özgül, 2011). Bu yerleşimlerin Deveboynu Geçidi'ne yakın konumlanması, geçidin yerleşim tercihleri üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Deveboynu Geçidi çevresinde tespit edilen yerleşimlerin mekânsal dağılımı incelendiğinde, yerleşimlerin çoğunlukla geçide hâkim veya ulaşım güzergâhlarını kontrol edebilen noktalarda konumlandığı görülmektedir. Bu durum, yer seçiminde doğal kaynaklara yakınlık gibi çevresel faktörlerin ve ulaşım yolları üzerindeki hâkimiyetin dikkate alındığını kanıtlamaktadır. Özellikle Demir Çağı'nda ortaya çıkan kale ve savunma yapılarının konumları, geçidin çevresinde bir tür kontrol hattının oluşturulduğunu düşündürmektedir. Dolayısıyla bölgede görülen yerleşim yoğunluğunun, coğrafi koşulların yanı sıra dönemin siyasi ve askerî ihtiyaçlarıyla da ilişkili olduğu söylenebilir.

Demir Çağı'nda Urartu hâkimiyetinde olan bölge, Urartuların hem kuzey sınır güvenliği hem de Kafkasya'ya yönelik seferlerinde lojistik destek sağlayan stratejik bir alandır (Pehlivan, 1984; Erkmen ve Ceylan, 2003; Ceylan ve Günaşdı, 2018, s. 90). Bu nedenle Deveboynu Geçidi, Urartu'nun kuzeydoğuya uzanan yol sistemi üzerinde bulunması nedeniyle askerî ve idari kontrol açısından işlevsel bir rol üstlenmektedir. Geçidin üstlendiği bu rol, Demir Çağı yerleşimlerinin ve savunma unsurlarının mekânsal dağılımından da izlenebilmektedir (Ceylan, 2016; Bingöl ve Günaşdı, 2024). Vadi, geçit ve ova girişleri gibi ulaşım açısından kritik alanlarda yerleşimlerin yoğunlaşması, eskiçağ yerleşim düzeninin önemli özelliklerindendir. Nitekim Erzurum ile Pasinler Ovası arasında uzanan yol güzergâhı üzerinde yer alan kalelerin, hem yolu hem de çevreyi kontrol edebilecek stratejik noktalarda konumlandığı görülmektedir. Dolayısıyla, Deveboynu Geçidi çevresindeki kale ve yerleşim yerlerinin yer seçiminde, hem topoğrafyanın avantajlarını kullanmak hem de bölgedeki ulaşım hatlarını ve stratejik geçiş noktalarını denetleme amacıyla bilinçli bir şekilde yapıldığını söyleyebiliriz.

2. Arkeolojik Veriler Işığında Deveboynu Geçidi ve Çevresinde Yerleşim Süreci

2.1. Kaleler

2.1.1. Pasinler Kalesi

Pasinler Kalesi, Erzurum'un yaklaşık 39 km doğusunda yer alan Pasinler ilçe merkezinin kuzeyindeki Hasanbaba Dağı üzerinde konumlanmaktadır. Kale ile ilgili en erken ve güvenilir bilgiler, Urartu Kralı

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Minua'nın (MÖ 810–786) Pasinler ve çevresine düzenlediği seferi konu alan Pasinler Kalesi yazıtından elde edilmektedir (Lehmann-Haupt, 1928, s. 60; König, 1955, s. 44; Melikişvili, 1960, s. 69; Ceylan, 2005, s. 25; Ceylan, 2008, s. 104; Ceylan ve Günaşdı, 2018, s. 297). Söz konusu yazıt, Pasinler ve yakın çevresinin MÖ I. binyılda Urartu Krallığı'nın egemenlik alanı içerisinde yer aldığını ve bu süreçte bölgede bir kale inşa edildiğini belgelemektedir.

Resim 4. *Pasinler Kalesi uydu görüntüsü (https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/)*

Pasinler Yazıtı'nda Kral Minua, *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle Išpuini oğlu Minua bu kaleyi kusursuz şekilde yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Išpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Bianili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehrinin kahramanıdır"* ifadesiyle kalenin Tanrı Haldi'nin kudretiyle inşa edildiğini vurgulamakta ve kendi krallık unvanlarını ayrıntılı biçimde sıralamaktadır (Payne, 2006, s. 89). Yazıtın içeriği ile kalenin stratejik konumu birlikte değerlendirildiğinde, Pasinler Ovası'nın verimli tarım alanları ile doğu–batı yönlü önemli ulaşım güzergâhlarının denetiminin Urartu yönetimi açısından öncelikli hedefler arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Pasinler Kalesi, Urartu'nun kuzeydoğu sınır güvenliğini sağlayan askerî ve idari ağın önemli bir parçasıdır. Öte yandan kalenin tarihsel süreci sadece Urartu dönemiyle sınırlı kalmamış ve farklı inşa ya da onarım evrelerine sahne olmuştur. Nitekim bazı araştırmacılar, kalenin Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan (1453–1478) ya da İlhanlı Emiri Togay'ın oğlu Hasan Bey (1336–1339) dönemlerinde inşa edildiğini ya da kapsamlı onarımlar geçirdiğini belirtmektedir (Beygu, 1936, s. 206; Sevgen, 1959, s. 109; Konyalı, 1960, s. 459; Çelebi, 1970, s. 216). Bu veriler, Pasinler Kalesi'nin stratejik önemini Urartulardan sonraki yüzyıllarda da koruduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Resim 5. *Pasinler Kalesi (Ceylan ve Günaşdı, 2018, s. 300)*

Pasinler Kalesi'nde 2001 yılında Erzurum Müze Müdürlüğü ile Prof. Dr. Alpaslan Ceylan'ın bilimsel danışmanlığında arkeolojik kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Kazılar, iç kale alanında C9, C10, C11, B14, B15, B16, D8, E8 ve F8 açmalarında; kale dışı alanlarda ise C19 ve D19 açmalarında yürütülmüştür. Özellikle C19 ve D19 açmaları, Urartu Kralı Minua dönemine tarihlenen yapı evrelerini ve kalenin erken tarihini aydınlatmayı amaçlamıştır. Bu açmaların birleşim noktasında, Urartulara ait olduğu değerlendirilen,

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

kuzey–güney doğrultulu, yaklaşık 4 m genişliğinde kiklopik teknikte inşa edilmiş kademeli bir duvar tespit edilmiştir. Doğu–batı doğrultusunda uzanan bu duvarın uzunluğu yaklaşık 5,30 m olarak ölçülmüştür (Erkmen ve Ceylan, 2003, s. 314; Ceylan, 2008, s. 104; Kozbe ve Ceylan vd., 2008, Pasinler Kalesi; Üngör, 2015, s. 432). Buna ek olarak, Pasinler Kalesi'nin güneybatı kesiminde yer alan kaya yüzeylerinde Urartu Dönemi'ne tarihlenen bir kaya mezarı tespit edilmiştir. Mezarın mimari formu ve tavan işçiliği, genel hatlarıyla Urartu geleneğini yansıtmaktadır. Kazı ve yüzey araştırmaları, kalenin Erken, Orta ve Geç Demir Çağlarının yanı sıra Orta Çağ'da da kesintisiz bir yerleşim gördüğünü doğrulamaktadır (Çevik, 2000, s. 124; Ceylan ve Günaşdı, 2018, s. 298).

2.1.2. Eskişehirtepe Kalesi

Eskişehirtepe Kalesi, Erzurum il merkezinin yaklaşık 20 km kuzeyinde, Yakutiye ilçesi Aktoprak (Kanber) Mahallesi sınırları içerisinde konumlanmaktadır. Erzurum Ovası'na hâkim bir yükselti üzerinde bulunan kale, ovayı ve çevredeki ulaşım ağlarını denetleyebilecek stratejik bir noktada yer almaktadır. Bu konumuyla Eskişehirtepe Kalesi, bölgedeki yerleşim ve ulaşım ağlarının kontrolünde önemli bir rol üstlenmiştir.

Kalenin kuzeyinde uzanan Dumlu Dağları, doğal bir savunma hattı oluşturarak yerleşimin güvenliğine katkı sağlamaktadır. Bu topoğrafik avantaj, kalenin savunma potansiyelini artıran temel unsurlar arasında değerlendirilmektedir. Eskişehirtepe Kalesi çevresinde yer alan nitelikli taş yatakları, bölgenin hem eskiçağ hem de sonraki dönemlerde önemini korumasını sağlamıştır. Ancak söz konusu taş yataklarının günümüzde de kullanılması nedeniyle kalenin tahribata uğramıştır. Ayrıca kalenin sur duvarlarının, yakın dönem yapılaşmalarında kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu tahribata rağmen, kalenin genel mimari planı ve sur izleri temel seviyede takip edilebilmektedir. Yapılan yüzey araştırmalarında ele geçen keramik buluntuları Geç Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı, Erken Demir Çağı ve Orta Demir Çağı'na tarihlendirilmiştir. Dolayısıyla bu veriler kalenin Kalkolitik Çağ'dan itibaren yerleşim gördüğünü ortaya koymaktadır (Ceylan, 2008, s. 140; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Eskişehirtepe; Ceylan, 2015, s. 205; Ceylan ve Günaşdı, 2018, s. 189).

Resim 6. *Eskiçehirtepe Kalesi (Ceylan ve Günaşdı, 2018, s. 189)*

2.1.3. Uzunahmet Kalesi

Uzunahmet Kalesi, Erzurum il merkezinin yaklaşık 18 km doğusunda, Erzurum Ovası ile Pasinler Ovası'nı birbirine bağlayan stratejik bir geçiş alanında konumlanmaktadır. Erzincan'dan başlayarak Erzurum üzerinden doğuya uzanan ve Deveboynu Geçidi'ni aşarak Pasinler (Hasankale) ilçesine ulaşan tarihî yol güzergâhı üzerinde yer alan kale, bu yönüyle bölgenin eskiçağ ulaşım sistemi içerisinde önemli bir denetim noktası niteliği taşımaktadır (Belli, 1977; Pehlivan, 1984; Ceylan, 2003, s. 315; Ceylan, 2005, s. 25; Ceylan, 2008, s. 112; Kozbe vd., 2008; Ceylan, 2016, s. 659; Ceylan ve Günaşdı, 2018, s. 364). Erzurum'dan doğuya doğru uzanan bu güzergâh, Deveboynu Geçidi'nin keskin virajlarını aşarak Uzunahmet Köyü'ne ulaşmakta; geçidin bitimine yakın kayalık tepeler üzerinde ise Uzunahmet Kalesi yer almaktadır (Çelebi, 1970, s. 250). Kalenin bu konumu, Erzurum Ovası'ndan Pasinler Ovası'na geçişi kontrol etmeye elverişli bir topoğrafik avantaj sunmaktadır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

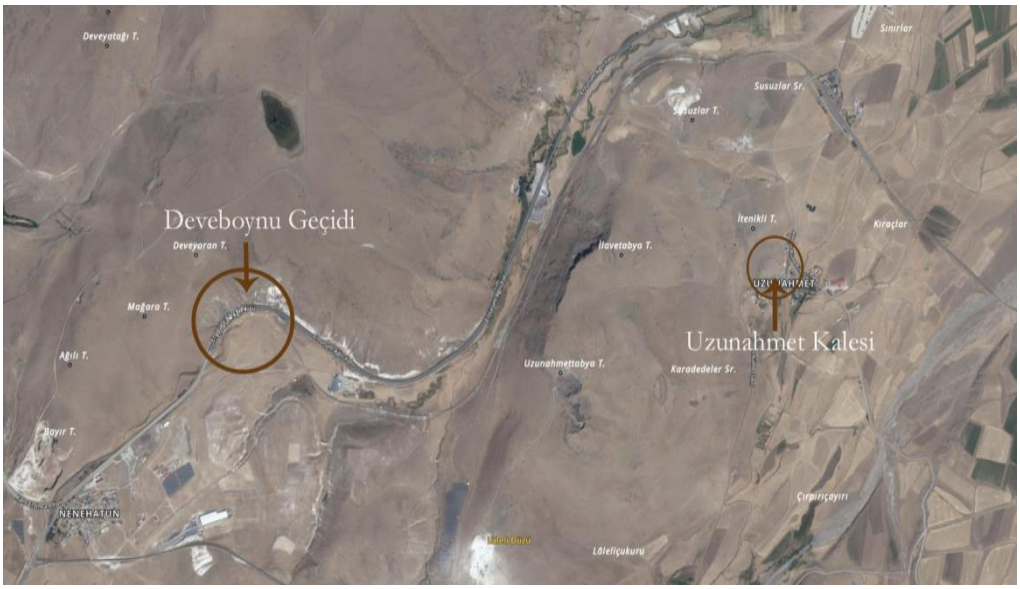

Resim 7. *Uzunahmet Kalesi konumu (https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/)*

Uzunahmet Kalesi'nde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sonucunda ele geçen keramik buluntular, Erken Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir. Bu bulgular doğrultusunda kalenin ilk inşa evresinin, Erzurum ve Pasinler ovaları çevresinde yoğun yerleşim görülen Erken Tunç Çağı'na, diğer bir ifadeyle Erken Hurri olarak da adlandırılan Karaz Kültürü dönemine uzandığı değerlendirilmektedir (Pehlivan, 1990, s. 168; Ceylan, 2001, s. 71; Ceylan, 2003, s. 311; Üngör vd., 2014, s. 61).

Kazı çalışmalarıyla stratigrafik veriler sunan Sos Höyük ile Uzunahmet Kalesi arasındaki mekânsal yakınlık, bu değerlendirmeyi destekleyen önemli bir unsurdur. Uzunahmet Kalesi'nin yaklaşık 11 km kuzeydoğusunda yer alan Sos Höyük, bölgede stratigrafisi net biçimde belirlenmiş tek merkez konumundadır. Sos Höyük'te tespit edilen yapı katlarının İlk Tunç Çağı'na tarihlendirilmesi, Uzunahmet Kalesi'nden elde edilen keramik verilerle uyum göstermektedir (Sagona, Erkmen, Sagona, ve Thomas, 1996, s. 27; Sagona ve Zimansky, 2009, s. 148; Ceylan, 2008, s. 112; Ceylan ve Günaşdı, 2018, s. 364). Bu bağlamda, Uzunahmet Kalesi'nin inşa ve kullanım sürecinin Erken Tunç Çağı'ndan itibaren başladığı ileri sürülebilir.

Uzunahmet Kalesi, konumu itibarıyla Urartu kralları tarafından inşa edilen Aşağı Anzaf (Belli, 2000) ve Pirabat (Payne ve Ceylan, 2003; Salın ve Nişancı, 2024) kaleleriyle benzerlik göstermektedir (Ceylan, 2017, s. 44). Söz konusu kalelerin, yüksek dağlık alanların ovaya açıldığı alçak ve hâkim tepeler üzerine kurulmuş olmaları, Urartu savunma ve denetim anlayışının mekânsal bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Uzunahmet Kalesi'nin köy yerleşimi içerisinde ve kolay ulaşılabilir bir noktada bulunması, ne yazık ki kaçak kazılara maruz kalmasına neden olmuştur. Bölgenin önemli kalelerinden biri olmasına rağmen, Uzunahmet Kalesi'nde bugüne kadar sistematik bir arkeolojik kazı çalışması gerçekleştirilmemiştir. Olası kazı çalışmaları, Deveboynu Geçidi ve çevresindeki eskiçağ yerleşim düzeninin daha ayrıntılı biçimde anlaşılmasına önemli katkılar sağlayacaktır.

Resim 7. *Uzunahmet Kalesi (Ceylan ve Günaşdı, 2018, s. 364)*

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

2.2. Höyükler

2.2.1. Bulamaç Höyük

Bulamaç Höyük, Erzurum–Pasinler karayolunun 30. kilometresinde, yolun yaklaşık 500 m güneyinde, Pasinler ilçesi Müceldili Mahallesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Yaklaşık 50x150x15 m ölçülerine sahip olan höyük, H. Z. Koşay tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır. 1985 yılında A. S. Güneri başkanlığı tarafından başlanılan ve sonraki yıllarda da sürdürülen çalışmalarla incelenen höyükte, 2001–2004 yılları arasında arkeolojik kazılar gerçekleştirilmiştir. Kazılarda, Orta Çağ tabakasının altında, MÖ II. binyıl sonlarından MÖ I. binyılın ilk yarısına uzanan çok evreli bir yerleşim stratigrafisi saptanmıştır. Koşay ve Kökten açmalarında tespit edilen 1a–1f tabakaları, Sos Höyük I–II tabakalarıyla karşılaştırılabilir nitelikte olup, Demir Çağı ve daha erken dönemlere ait bulgular içermektedir (Güneri ve Erkmen vd. 2003, s. 250; Güneri, Erkmen, Gönültaş ve Korucu, 2004, s. 207-214; Güneri, 2005; Ceylan 2008, s. 103; Kozbe vd.,2008, Bulamaç).

Kazılarda mimari kalıntılar sınırlı olmakla birlikte, özellikle Bulamaç II olarak adlandırılan katmanda sıvalı ve sertleştirilmiş zeminler, kerpiç duvar izleri ve yangınla tahrip olmuş bir yapı kompleksi tespit edilmiştir. Aynı katmana tarihlenen ve Karaz Kültürü ile ilişkilendirilen kubbeli keramik fırını, höyüğün üretim faaliyetlerine işaret eden önemli bir bulgudur. Ayrıca taş temelli ocak yapıları ve çöp çukurları, yerleşimde gündelik yaşamın izlerini ortaya koymaktadır. Mezar buluntuları arasında, Pulur mezarlarıyla benzerlik gösteren bir oda mezar ile hocker pozisyonunda gömülmüş bir birey dikkat çekmektedir. Bu veriler, Bulamaç Höyük'ün mezar gelenekleri açısından da bölgesel kültürel ağlara dâhil olduğunu kanıtlamaktadır (Güneri, Erkmen, Gönültaş ve Korucu, 2004, s. 207-214; Ceylan, Morkoç ve Kalmış, 2021, s.141-148).

Resim 8. *Bulamaç Höyük (Ceylan, Morkoç ve Kalmış, 2021)*

Bulamaç Höyük'te ele geçen keramik buluntular, el yapımı ve çark yapımı kaplardan oluşmakta olup siyah, koyu yüzlü, kırmızı-gri-siyah alacalı ve perdahlı kaplar ağırlık kazanmaktadır. Özellikle delik kaideli çömlekler, Sos Höyük III, Pulur mezarları ve Karmir-Blur IV. katmanıyla kurulan kronolojik ve kültürel ilişkileri güçlendirmektedir. Bunun yanı sıra kült kapları, ocaklar, öğütme taşları ve küçük buluntular, höyüğün MÖ II. binyıl sonlarından itibaren bölgesel yerleşim ağı içerisinde önemli bir merkez olduğunu ortaya koymaktadır (Güneri, Erkmen, Gönültaş ve Korucu, 2004, s. 209 vd; Ceylan, Morkoç ve Kalmış, 2021, s.147-148). Stratigrafik ve tipolojik veriler, Bulamaç Höyük'ün Doğu Anadolu'nun Erken Tunç–Demir Çağı geçiş sürecinin anlaşılmasında anahtar bir yerleşim olduğunu göstermektedir.

2.2.2. Büyük Tuy Höyük

Erzurum–Pasinler karayolunun 20. kilometresinde, yolun yaklaşık 3 km kuzeyinde yer alan höyük, günümüzde Büyük Tuy Mahallesi sınırları içerisinde bulunmaktadır. Yerleşimde Geç Kalkolitik, İlk Tunç Çağı (Karaz), Erken Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlenen keramik buluntular tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra yerleşimde obsidiyen parçalarının ele geçirilmiş olması, höyüğün yalnızca yerel bir iskân alanı olmadığını, aynı zamanda bölgesel hammadde tedariki ve değişim ağlarıyla etkileşim halinde olduğunu göstermektedir (Ceylan, 2003, s. 314; Ceylan, 2008, s. 103; Kozbe vd., 2008: Büyük Tuy; Ceylan, Morkoç ve Kalmış, 2021, s.155). Elde edilen bulgular, merkezin Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren uzun süreli ve kesintili de olsa devam eden bir yerleşim sürecine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle Karaz Kültürü'ne ait karakteristik veriler, höyüğün Doğu Anadolu'nun Erken Tunç Çağı yerleşim sistemi içerisindeki önemini vurgulamaktadır. Erken Demir Çağı ve Orta Çağ buluntuları ise, yerleşimin stratejik konumunun farklı dönemlerde de önemini koruduğunu ve Erzurum ile Pasinler Ovaları arasındaki geçiş alanında süreklilik arz eden bir iskân noktası olduğunu kanıtlamaktadır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

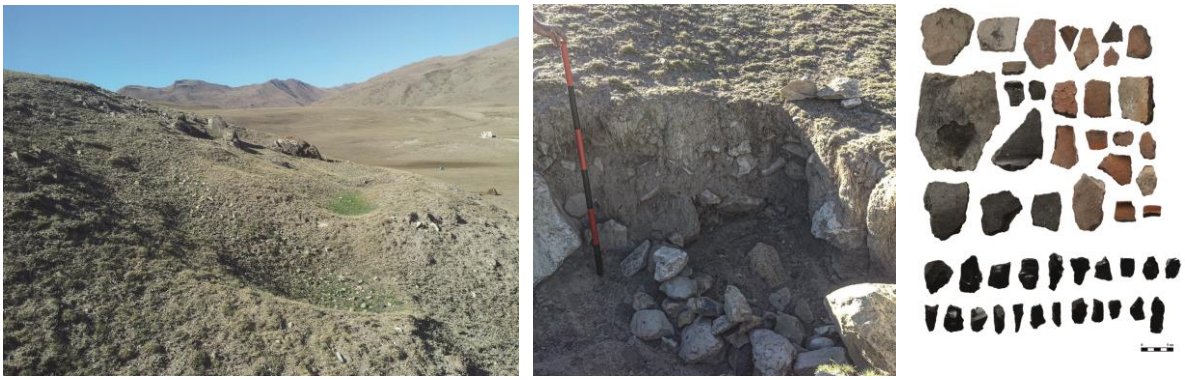

Resim 9. *Büyük Tuy Höyük (Ceylan, Morkoç ve Kalmış, 2021)*

2.2.3. Saksı Höyük

Erzurum–Pasinler karayolunun 23. kilometresinden ayrılan yolun yaklaşık 4 km kuzeyinde, günümüzde Saksı Mahallesi sınırları içerisinde yer alan höyük, günümüzde yerleşim dokusu altında kalmıştır. Yapılan yüzey araştırmaları sonucunda Geç Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı (Karaz), Erken Demir Çağı ve Orta Demir Çağı (Urartu) dönemlerine tarihlenen keramik buluntular tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra ele geçen obsidiyen parçaları, yerleşimin yerel bir üretim alanı olmasının yanında geniş bir hammadde ve değişim ağıyla bağlantılı olduğunu göstermektedir. Saksı Höyük'te form veren keramikler ağırlıklı olarak çanak-çömlek grubuna ait ağız ve kulp parçalarından oluşmaktadır. Keramiklerin hamurunda ince, orta ve kaba kum ile farklı boyutlarda taşçık katkısı gözlemlenmiş, örneklerin genellikle perdahlı, astarlı olduğu, orta ve iyi derecede pişirildiği tespit edilmiştir (Ceylan, 2003, s. 314; Ceylan, 2008, s. 104; Kozbe vd.,2008, Saksı; Ceylan, Morkoç ve Kalmış, 2021, s. 279). El ve çark yapımı tekniklerin bir arada görülmesi, höyükte uzun süreli ve çok evreli bir yerleşim sürecine işaret etmektedir. Bu veriler, höyükte özellikle Karaz Kültürü'nden Urartu Dönemi'ne uzanan iskân sürekliliğini desteklemektedir.

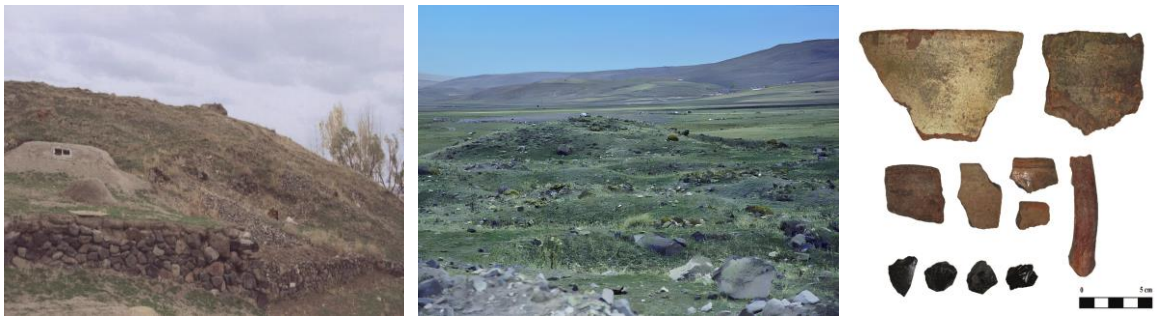

Resim 10. *Saksı Höyük (Ceylan, Morkoç ve Kalmış, 2021)*

Sonuç

Bu çalışmada, Doğu Anadolu'nun tarihî coğrafyası içerisinde önemli bir eşik alanı oluşturan Deveboynu Geçidi ve yakın çevresi, arkeolojik veriler ve yerleşim dağılımı temelinde ele alınmıştır. Geçit üzerinde ve çevresinde yer alan kale, höyük ve yerleşmeler, bölgenin askerî, idarî ve ekonomik faaliyetlerinin şekillendiği tarihî bir mekân olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle Pasinler Ovası ile Erzurum Ovası'nı birbirine bağlayan Deveboynu Geçidi çevresindeki savunma ve gözetleme işlevi ağır basan yerleşimlerin yoğunluğu, bölgenin eskiçağlardan itibaren denetim altında tutulmak istenildiğini göstermektedir.

Deveboynu Geçidi'nin etrafına konumlanan kale ve höyüklerin yanı sıra Pasinler Ovası ve çevresinde de tespit edilen çok sayıda yerleşim merkezi bulunmaktadır. Tespit edilen bu merkezler Pasinler Ovası ve çevresinin birbirini tamamlayan yerleşmeler olduğunu göstermektedir. Bu nedenledir ki Deveboynu Geçidi, doğu-batı ve kuzey-güney yönlü yolların kesiştiği dolayısıyla insan hareketliliğinin yoğunlaştığı ve ekonomik ilişkilerin geliştiği bir coğrafi alandır. Bununla birlikte Pasinler Ovası ve çevresinde yer alan Cin, Çalıyazı, Demirdöven, Hanahmet, Harami, Karakale, Kavuşturan, Kurbançayır, Kuşakkaya, Köprüköy Kaptır, Topdağı ve Sorkun Kaleleri; Çöğender, Danatepe, Değirmentepe, Saksı, Sos, Tepecik, Tilkitepe (Karavelet), Top Mezar, Tetikom höyükleri ile Hanahmet Yayla, Kurbançayır, Sorkun, Urumçi, Ziyarettepe ve Yukarı Çakmak I-II Yerleşmesi gibi merkezler; bölgenin savunma ağında önemli rol

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

oynadığını ve tarım, hayvancılık ve yaylacılığa dayalı zengin bir iskân varlığını ortaya koymaktadır. Özellikle kalelerin ovaya hâkim yükseltiler üzerine konumlandırılması, Erzurum–Pasinler hattının askeri ve idari denetim açısından sistemli bir şekilde örgütlendiğini göstermektedir. Ayrıca höyüklerde tespit edilen Geç Kalkolitik, İlk Tunç Çağı (özellikle Karaz Kültürü), Demir Çağı ve Orta Çağ'a ait keramik ve obsidiyen buluntuları bölgenin hemen hemen her dönemde yerleşim sürecine sahip olduğunu açıkça göstermektedir.

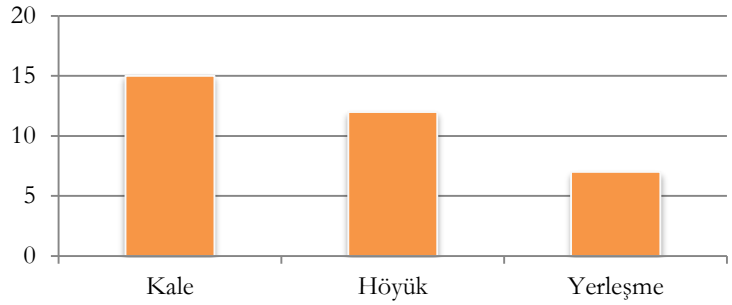

Şekil 1. *Pasinler Ovası ve Deveboynu Geçidi Çevresindeki Yerleşimlerin Türlerine Göre Dağılımı*

Şekil 1'deki veriler, metinde detaylandırılan merkezlere ek olarak Erzurum-Pasinler yol güzergâhı ve yakın çevresinde tespit edilen merkezlerin sayısal verilerini içermektedir. Yerleşim türlerine göre dağılımına bakıldığında kaleler belirgin biçimde öne çıkmaktadır. Kalelerin bu yoğunluğu, eskiçağ toplumlarının coğrafyayı sadece yerleşim amacıyla kullanmadıklarını, aynı zamanda bu coğrafyayı stratejik ihtiyaçları doğrultusunda yeniden şekillendirdiklerini göstermektedir. Bu nedenle Deveboynu Geçidi ve çevresindeki eskiçağ yerleşimlerinin planlı bir yerleşim sistemi içerisinde inşa edildiğini söyleyebiliriz. Sonuç olarak, bölgedeki kale, höyük ve yerleşmeler, Erzurum–Pasinler hattının Kalkolitik Çağ'dan Orta Çağ'a kadar askeri, ekonomik ve sosyal açıdan kesintisiz bir süreklilik arz ettiğini ortaya koymaktadır.

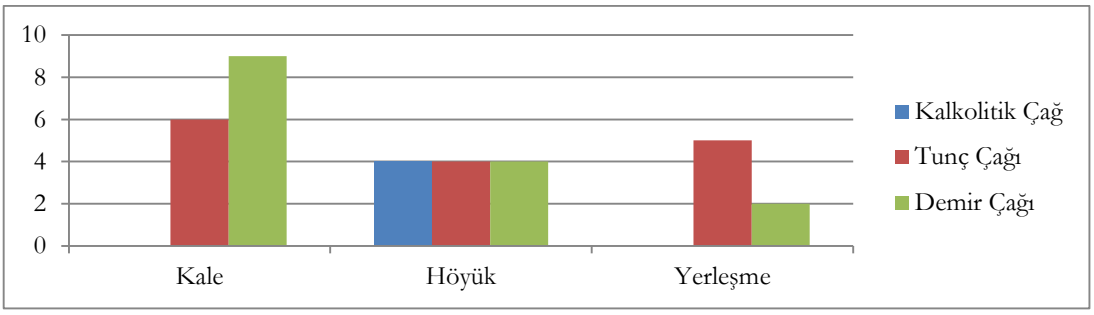

Şekil 2. *Pasinler Ovası ve Deveboynu Geçidi Çevresindeki Yerleşimlerin Dönemlerine Göre Dağılımı*

Etik Beyan

"Deveboynu Geçidi (Erzurum) ve Çevresindeki Eskiçağ Yerleşimleri" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu makale için etik kurul izni zorunluluğu bulunmamaktadır.

Ethical Declaration

During the writing process of the study "*Deveboynu Pass (Erzurum) and Ancient Settlements in the Surrounding Area*" scientific rules, ethical and citation rules were followed. No falsification was made on the collected data and this study was not sent to any other academic publication medium for evaluation. There is no requirement for ethics committee approval for this article.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı

Yazarların çalışmada katkı oranları eşittir.

Statement of Contribution Rate of Researchers

The contribution rates of the authors in the study are equal.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Çatışma Beyanı

Araştırma ile ilgili kişi ya da kurumlarla herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Declaration of Conflict

There is no potential conflict of interest in the study.

Finansman

Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Funding

No funding was received from any institution or organization for this study.

Yapay Zeka ve Türleri Kullanım Beyanı

Bu makalenin yazımında yapay zeka ve türleri kullanılmamıştır.

Statement of Use for Artificial Intelligence and Its Types

Artificial intelligence and its various types were not used in the writing of this article.

Veri Paylaşım Beyanı

Bu çalışmanın verilerini bulguların doğrulanması amacıyla makul bir talep üzerine "etik ilkeler ve yayın politikası"nın ilgili kısmında belirtilen şartlara göre paylaşabileceğimizi beyan ederiz.

Data Sharing Statement

We declare that, upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, we can share the data of this study according to the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy".

Kaynakça

Aydın, F., ve Oral, M. (2019). "Türkiye'de karayolu ulaşımının tarihsel gelişimi". *Journal of Awareness*, 3(5), 257-266.

Aydın, T. (2024). "Geçmişten günümüze Ağrı Dağı ve çevresindeki geçitler". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 34, 479-514.

Bakırcı, M. (2014). "Coğrafi açıdan Anadolu'nun tarihi ulaşım ağı ve İpek Yolu". *Avrasya Etüdleri*, 45(1), 63-86.

Belli, O. (2000). Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri Kazısı. İçinde O. Belli (Edt.), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, (ss. 223-209), Ankara.

Belli, O. (1977). *Urartular çağında Van Bölgesi yol şebekesi* (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.

Beygu, A. Ş. (1936). *Erzurum (Tarihi, Anıtları, Kitabeleri)*, İstanbul.

Bingöl, B. ve Günaşdı, Y. (2024). "Eski Çağ'da Erzurum: Horasan - Köprüköy - Pasinler Yol Ağı ve Kuzey - Güney Rotaları". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(4), 1495-1518.

Ceylan, A. (2002). 2000 Yılı Erzincan ve Erzurum yüzey araştırmaları. İçinde *19. Araştırma sonuçları toplantısı - II* (ss.165-178), Ankara.

Ceylan, A. (2003). 2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars illeri yüzey araştırmaları. İçinde *20. Araştırma sonuçları toplantısı II* (ss.311-324). Ankara.

Ceylan, A. (2005). The Erzincan, Erzurum and Kars region in the iron age. *Anatolian Iron Ages*, V, 21-29.

Ceylan, A. (2008). *Doğu Anadolu araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır) (1998- 2008)*. Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları.

Ceylan, A. (2015). *Doğu Anadolu araştırmaları II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır) (2008-2014)*. Erzurum: Atatürk üniversitesi Yayınları.

Ceylan, A. (2017). Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Uzunahmet. İçinde P. Pınarcık, B. Gökçe, M. S. Erkek ve S. Ç. Kandal (Edt), *Prof. Dr. Recep Yıldırım'a Armağan* (ss. 37-62). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Ceylan, A. ve Günaşdı, E. (2018). *Erzurum'un Eskiçağ kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Ceylan, A., Morkoç, A. ve Kalmış, G. (2021). *Erzurum höyükleri ve yerleşmeleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Ceylan, N. (2016). "Pasin Ovasının kuzeye açılan iki tarihi yolu". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/43, s. 656-671.

Çelebi, E. (1970). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. (Türkçeleştiren Zuhuri Danışman), İstanbul.

Çevik, N. (2000). *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Dumlu, A., Albayrak, P. ve Bingöl, A. (2025). Coğrafya ve kültürün kesişim noktası: Doğu Anadolu'nun Urartu medeniyeti üzerindeki rolü. İçinde *Eski Çağ Tarihi Araştırmaları I* (ss. 103-120). Konya: Çizgi Kitabevi.
Erkmen, M. ve Ceylan, A. (2003). Pasinler Kalesi kazısı 2001. İçinde *13. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu* (ss.17-28). Ankara.
Gümüşçü, O. (2006). *Tarihi Coğrafya*. İstanbul: Yeditepe.
Günaşdı, Y. (2016). "Geçitler Ülkesinde önemli bir Urartu kalesi: Avnik", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 19, 113-135.
Güneri, A. S. (2005). Erzurum Bulamaç Höyük 2003 -2004 yılı kazılarının sonuçları ve Doğu Anadolu Geç Karaz evresi araştırmaları. İçinde *Arkeoloji, Anadolu, Avrasya 2* (ss. 7-15). İzmir.
Güneri, A. S., Erkmen, M., Gönültaş, B. ve Korucu. H. (2004). İçinde Erzurum Bulamaç Höyük kazıları 2002 yılı çalışmaları. *25. Kazı sonuçları toplantısı I* (ss.207-214). Ankara.
Güneri, A. S., Erkmen, M., ve Gönültaş. B. (2003). Erzurum Bulamaç Höyük kazıları 2001 yılı çalışmaları. İçinde *24. Kazı sonuçları toplantısı – I* (ss.249-258). Ankara.
İzsüren, R. (1992). *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
Kınal, F. (1991). *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
Konyalı, İ. H. (1960). *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul: Ercam Matbaası.
Koşay, H. Z. ve Turfan, K. (1959). "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", *Belleten*, 23(91), s. 349-413.
Koşay, H. Z. ve Vary, H. (1967). *Güzelova Kazısı*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
Kozbe, G., Ceylan, A., Polat, Y., Sivas, T. Sivas H., Şahin, I. ve Tanrıver, D.A. (2008). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri - 6a-b Demir Çağları*. İstanbul: Ege Yayınları.
König,F. W. (1955). "Handbuch Der Chaldischen Inschriften". *Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner*, Beiheft 8, Graz.
Ksenophon, (2015). *Anabasis - Onbinlerin Dönüşü* (çeviren A. Çokona). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Lehmann-Haupt, C. F. F. (1928-1935). *Corpus inscriptionum chaldicarum (CICh), 1-2*. Bände, Berlin – Leipzig.
Melikişvili, G.A. (1960). *Urartskie klinoobraznye nadpisi*. Moskova.
Özdemir, F. (2011). *Deveboynu Geçidi ve çevresinin coğrafi özellikleri* (Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum
Özgül, O. (2011). "Pasin Ovası'nın tarihi coğrafyası". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, 91-106.
Payne, M. R. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.
Payne, M. R. ve Ceylan, A. (2003). "A new urartian Inscription From Ağrı-Pirabat", *SMEA,* XLV/2, 191-201
Pehlivan, M. (1984). *En eski çağlardan Urartu'nun yıkılışına kadar Erzurum ve çevresi* (Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
Pehlivan, M. (1990). *Karaz ve Hurriler*. 100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi, I, 168-176.
Salın, A. K. ve Nişancı B. (2024). "Önemli Bir Urartu Kalesi: Pirabat". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 13(4), 1578-99.
Sagona, A. G., Erkmen, M., Sagona, C. ve Thomas, I. (1996). Excavations at Sos Höyük, 1996: Second Preliminary Report. *Anatolian Studies*, 46, 27-52.
Sagona, A. ve Zimansky, P. (2009). *Türkiye'nin en eski kültürleri*. İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.
Sagona, A., Sagona, C. ve Özkorucuklu, H. (1995). "Excavations At Sos Höyük 1994: First Preliminiary Report", *Anatolian Studies*, XLV, s. 193- 218.,
Saraçoğlu, H. (1989). *Doğu Anadolu Bölgesi*. İstanbul: MEB Yayınları.
Sevgen, N. (1959). *Anadolu Kaleleri I*. Ankara: Doğuş LTD Şirketi Matbaası.
Türk Dil Kurumu. Geçit. *Sozluk.gov.tr güncel Türkçe sözlük içinde*. 15 Eylül, 2025, tarihinde https://sozluk.gov.tr/?ara=geçit adresinden erişilmiştir.
Üngör, İ. (2015). Urartu kale kazıları (Pasinler Kalesi). İçinde M. Işıklı ve B. Can (Edt.) *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya kültürleri sempozyumu* (ss. 432-442), Cambridge Scholars Publishing II.
Üngör, İ., Bingöl, A., Günaşdı, Y., - Ceylan, N., Özgül, O. ve Ceylan, A. (2014). İçinde C. Keskin (Yay. Haz.) 2012 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları. *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1* (ss. 61-77). Ankara.

EXTENDED ABSTRACT

This study examines the Deveboynu Pass and its immediate surroundings, which hold strategic importance within the historical geography of Eastern Anatolia, within the context of the ancient settlement system, transportation networks, and defense organization. Located between the Erzurum Plain and the Pasinler Plain, the Deveboynu Pass has played a significant role throughout history in shaping regional and interregional connections due to its topography, its relatively low elevation, and its natural transportation possibilities. In addition to being a physical passageway between the two plains, the Deveboynu Pass is a strategic junction where historical road networks connecting the Caucasus, the Iranian Plateau, and the interior of Anatolia intersect. In this respect, the Deveboynu Pass stands out as a multi-layered historical space where different cultural areas meet, political struggles for dominance intensify, and economic relations develop. The primary objective of this research is to reveal the role that the Deveboynu Pass has played since ancient times in transportation, military control, and settlement

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

regulation, and within this framework, to analyze the spatial and functional distribution of the castles, mounds, and settlements around the Deveboynu Pass from a historical geography perspective. A multidisciplinary approach was followed in this study. First, the historical geography of Eastern Anatolia, Erzurum, and the Pasinler Plain, as well as the literature on the Urartu sphere of influence, were reviewed; fundamental and current studies in the fields of historical geography, archaeology, and ancient history were evaluated. In addition, archaeological surface surveys and excavation data from the Erzurum and Pasinler plains were examined; sites with stratigraphic data, such as Sos Höyük, Bulamaç Höyük, and Saksı Höyük, were compared. Ancient written sources, particularly Xenophon's Anabasis and Urartu cuneiform documents, were used to interpret the continuity of road routes and areas of political control in the region. All data obtained were evaluated within a spatial and temporal framework, taking into account the distance of settlements from the pass, topographic areas of dominance, and chronological distribution. Research findings reveal the existence of a continuous settlement process in the Deveboynu Pass and its surroundings since the Chalcolithic Age. In particular, the Bulamaç, Saksı, and Büyük Tuy mounds located in the Pasinler Plain clearly show that the region has been densely populated since early periods due to its suitability for agriculture and animal husbandry. The Late Chalcolithic and Early Bronze Age ceramic finds, particularly those belonging to the Karaz Culture, discovered at these mounds reveal that the region was an important center within the early settlement network of Eastern Anatolia. The obsidian finds identified at the mounds indicate that these settlements were not only local production areas, but could also be connected to broader raw material and exchange networks. The fact that most of the mounds are located close to the plain floor, water sources, and areas suitable for agriculture suggests that these settlements were primarily focused on economic production. However, the concentration of mounds within a certain distance of the Deveboynu Pass also reveals that the pass had an indirect but decisive influence on settlement preferences. This situation shows that Deveboynu was not only a military passageway but also a geographical feature that influenced regional population distribution and settlement patterns. From the Iron Age onwards, it is observed that the number of fortified settlements in and around the Deveboynu Pass increased, and a defense-oriented settlement model emerged. Centers such as Pasinler Castle, Uzunahmet Castle, and Eskişehirtepe Castle were strategically positioned on elevated terrain to control the passage between the Erzurum Plain and the Pasinler Plain. The locations of these castles, with their topographical advantages providing dominance over the plain and control over the main transportation routes, indicate that the Deveboynu Pass was considered within a planned military and administrative control system during the Iron Age. The strategic importance of Erzurum and its surroundings, referred to as Diauehi in Urartian written sources, in terms of the kingdom's northern borders is embodied in the fortified settlements concentrated around the Deveboynu Pass. The long-term use of Uzunahmet Castle, dating back to the Early Bronze Age, demonstrates that these areas were of strategic importance even before Urartu and that the existing settlement tradition was strengthened and continued into the Iron Age. The continued use of the castles in the Middle Ages reveals that the historical importance of the Deveboynu Pass persisted throughout different political and cultural periods. In addition to mounds and castles, numerous open settlements and highland areas have been identified in the Pasinler Plain and its surroundings. These settlements indicate that settlement in the region was not limited to defense or agricultural production alone; they reveal the existence of a complex settlement system supported by seasonal mobility based on animal husbandry and local production activities. The castle-mound-settlement complex reveals the existence of a multi-layered and functionally diverse historical geography system around the Deveboynu Pass.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3
MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3
ISSN: 1694-7215
Research Paper / Araştırma Makalesi

Mersin'de Yaşayan Yörük Topluluklarının Sofra Kültürü: Nitel Bir Araştırma

Emre VAROL[1], Aykut ÜSTÜNER[2] ve Esin Dilay ÖZER[3]

Öz

Bu araştırmada, Mersin bölgesinde yaşayan Yörük topluluklarının sofra kültürü; göçebe yaşam pratikleri, kültürel kimlik ve miras aktarımı bağlamında incelenmiştir. Temmuz 2025'te Mut, Tarsus, Mersin ve Erdemli'de, yaşları 21 ile 93 arasında değişen ve %69,8'i kadın olan 43 katılımcıyla yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiş; elde edilen veriler tematik ve frekans analiziyle değerlendirilmiştir. Bulgular, Yörük mutfağının göçebe yaşam biçimiyle uyumlu biçimde şekillendiğini ortaya koymaktadır. Frekans açısından öne çıkan başlıca kategoriler ve yemekler; hamur işleri (yufka ekmek, bazlama, ıspanak böreği), çorbalar (topalak, mercimek, arabaşı), kış hazırlıkları (turşu, sebze konserveleri, tarhana), süt ürünleri (yoğurt, peynir, tereyağı) ve kümes hayvanları yemekleri (tavuk çorbası, arabaşı çorbası, tavuk dolması) olarak sıralanmaktadır. Çeşitlilik açısından en zengin kategoriler; kış hazırlıkları (n=50), sebze yemekleri (n=46) ve hamur işleri (n=42) olarak sıralanmaktadır. Kültürel sürekliliğin somut göstergeleri olarak; toplu yemek pişirme uygulamalarında beliren "Köpekçi Garı" ve "Tomgaatçı" gibi unvanlar, alan ocak ve saçayağı gibi geleneksel mutfak ekipmanlarının kullanımı ile yer sofrası düzeni öne çıkmaktadır. Çalışma, bu zengin gastronomik mirasın korunması ve sürdürülebilirliği için UNESCO somut olmayan kültürel miras kriterleri çerçevesinde belgelenmesini, coğrafi işaretle tescillenmesini ve gastronomi turizmi kapsamında değerlendirilmesini önermektedir.

Anahtar Kelimeler: Yörük mutfağı, Kültürel miras, Göçebe yaşam tarzı, Kültürel kimlik, Gastronomi

Culinary Culture Among the Nomadic (Yörük) Communities of Mersin: A Qualitative Research

Abstract

This study examines the table culture of Yörük communities residing in the Mersin region within the context of nomadic lifestyle practices, cultural identity, and heritage transmission. In July 2025, semi-structured interviews were conducted with 43 participants (aged 21–93; 69.8% female) from Mut, Tarsus, Mersin, and Erdemli, and the data were analyzed through thematic and frequency analysis. The findings indicate that Yörük cuisine has been shaped in harmony with the nomadic way of life. The most frequently represented categories and dishes include pastries (yufka bread, bazlama, spinach börek), soups (topalak, lentil, arabaşı), winter provisions (pickles, vegetable preserves, tarhana), dairy products (yogurt, cheese, butter), and poultry-based dishes (chicken soup, arabaşı soup, stuffed chicken). In terms of diversity, the richest categories are winter provisions (n=50), vegetable dishes (n=46), and pastries (n=42). Concrete indicators of cultural continuity include traditional cooking roles such as "Köpekçi Garı" and "Tomgaatçı" that emerge in collective cooking practices, the use of traditional kitchen equipment such as alan ocak and saçayağı, and floor dining arrangements. The study recommends documenting this rich gastronomic heritage within the framework of UNESCO's intangible cultural heritage criteria, registering it through geographical indication, and integrating it into gastronomy tourism initiatives to ensure its preservation and sustainability.

Keywords: Yörük cuisine, Cultural heritage, Nomadic lifestyle, Cultural identity, Gastronomy

Atıf İçin / Please Cite As:

Varol, E., Üstüner, A. ve Özer, E. D. (2026). Mersin'de yaşayan Yörük topluluklarının sofra kültürü: Nitel bir araştırma. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (3), 1247-1262. https://doi.org/10.33206/mjss.1883118

Geliş Tarihi / Received Date: 06.02.2026 **Kabul Tarihi / Accepted Date:** 25.06.2026

[1] Dr Öğr. Üyesi – İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Turizm Fakültesi, emre.varol@medeniyet.edu.tr,
ORCID: 0000-0003-0511-2602

[2] Lisans Öğrencisi – Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Kemaliye Hacı Ali Akın Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, ustunerayku t2233@gmail.com,
ORCID: 0009-0002-1074-249X

[3] Lisans Öğrencisi – Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Kemaliye Hacı Ali Akın Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, esinozer33@icloud.com,
ORCID: 0009-0006-3210-8958

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Giriş

Gastronomi, bir toplumun kültürel mirasının ve kimliğinin vazgeçilmez bir parçası olarak kabul edilmektedir (Lin, Marine-Roig ve Llonch-Molina, 2021:1). Göçmen toplulukların deneyimlerinde gastronomi ise, yöresel yemekler kimliğin korunmasında önemli bir araç olmuştur. Somut olmayan kültürel miras sözleşmesine göre, kuşaktan kuşağa aktarılan gelenekler topluluk kimliğinin ve sürekliliğin temelini oluşturur (Silva, Ramazanova ve Freitas, 2025: 3). Bu bağlamda mutfak kültürü de benzer şekilde bir miras unsuru olarak görülmekte ve korunması gerektiği vurgulanmaktadır; sözleşme, geleneksel tariflerin, bilgi ve uygulamaların belgelenmesi, korunması ve sonraki nesillere aktarılmasını öngörür (UNESCO, 2003; Santamarina, 2023:254-255). Böylece gastronomik geleneklerin yaşatılması, toplumsal kimliğin inşası ve kültürel çeşitliliğin korunması açısından kritik bir değer olarak ele alınmaktadır (Silva, Ramazanova ve Freitas, 2025: 3; Labadi, 2007:166; Tricarico ve Geissler, 2017:2-3).

Toplumların kültürel kimliklerinin en temel yansımalarından biri olan mutfak kültürü, yalnızca beslenmeye ilişkin alışkanlıkları değil; aynı zamanda yaşam tarzlarını, sosyal ilişkileri ve tarihsel deneyimleri de içinde barındırır. Anadolu coğrafyasında kendine özgü bir yer edinen Yörük toplulukları, özellikle göçebe yaşam biçimleri, kendine özgü üretim yöntemleri ve özgün yemek kültürleri ile dikkat çekici bir kültürel miras oluşturmuştur (Ersavaş ve Özkanlı, 2018: 40-45).

Bu araştırma, Yörük mutfak kültürünün göçebe yaşam biçimiyle şekillenen beslenme pratikleri aracılığıyla kültürel miras açısından taşıdığı değeri ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda Yörüklerin günlük yaşamlarında mutfağa ilişkin terimleri nasıl kullandıkları ele alınmakta; kullanılan gıda maddeleri, yemek pişirme ve muhafaza yöntemleri, sofra düzeni ile mutfak araç-gereçleri sistematik biçimde belgelenmektedir. Araştırmanın bu kapsamıyla, hem Yörük mutfak kültürü literatürüne katkı sağlaması hem de söz konusu kültürel mirasın korunması ve görünür kılınması yönünde toplumsal farkındalık oluşturması beklenmektedir.

Literatür Taraması

Yörük sözcüğü, yörümek (yürümek) fiilinden türemiş olup *gezgin, yürüyen, konar-göçer* anlamındadır (Eröz, 1965: 121-122). Anadolu'ya XIII–XIV. yüzyıllarda giren Oğuz-Türkmen kollarından bir kısmı yerleşik hayata geçerken bir kısmı hayvancılığa dayalı konar-göçer hayata devam etmiştir. Göçmenlerin yaşam tarzıyla bütünleşen kültürel kimliklerine Yörük adı verilmiştir. Dolayısıyla Yörükler, ayrı bir ırk ya da etnik grup değil, göçebe yaşam tarzını sürdürmüş Türk toplulukları olarak açıklanabilir (Gelekçi, 2004:15). Mehmet Eröz'e göre ise yörükler, Anadolu ve Rumeli'de göçebe yaşam süren Türk topluluklarını tanımlamak için kullanılan genel bir kavramdır. Yörüklerin yerleştikleri alanlar, Kızılırmak yayının batısından başlayarak İçel'i de kapsayan bölgeler ile Rumeli toprakları olarak belirtilmiştir (Eröz, 1991:23, akt. Yiğit, 2019:15).

Akdeniz'de yaşamını sürdüren yörükler geleneksel göçebe yaşam tarzlarında, yaz aylarını Toros Dağları'nın yaylalarında, kış aylarını ise kıyı ovalarında geçirmişlerdir. Özellikle Batı ve Orta Toroslar bölgesinde yerleşik olan Yörük toplulukları, kış mevsiminde Mut, Erdemli, Silifke, Gülnar, Aydıncık ve Bozyazı sahillerinde; yaz mevsiminde ise Karaman, Seydişehir, Beyşehir, Bozkır, Ahırlı ve Akören yaylalarında dağınık bir biçimde konaklamaktadır. Ayrıca bazı yörük grupları ise Havaze, Lapa, Kargucak, Kara Kenise, Oyrucak ve Doğa Alanı gibi kışlakları; Cücenler ve Üç Pınar gibi yaylaları da kullanmıştır (Büyükcan Sayılır, 2012: 574; Tuztaş Horzumlu, 2017, 247).

Göçebe yaşamın getirdiği gereksinimler, Yörüklerin mutfak kültürünü kendine özgü bir yapıya büründürmüştür. Literatürde Yörük mutfağı genellikle hayvansal ve tahıl ürünleri temelli bir mutfak olarak tanımlanmakta (Şen, Cebirbay ve Aktaş, 2015: 409; Tuncer, 2023: 112); bu niteliğiyle eski Türk mutfak kültürüyle de güçlü bir benzerlik taşıdığı belirtilmektedir. Periyodik göçler nedeniyle sebze ve meyve yetiştiriciliğinin sınırlı kalması, tüketilen ürünlerin taşıma ve depolama koşullarına uygun biçimde seçilmesi bu özgün yapının başlıca belirleyicileri arasındadır. Nitekim göç koşullarında bakımı ve taşınması daha güç olan büyükbaş hayvanlar (sığır, deve) yerine küçükbaş hayvancılığın (koyun, keçi) tercih edilmesi de bu pratik gereksinimlerin doğrudan bir yansıması olarak değerlendirilebilir (Ersavaş ve Özkanlı, 2018: 42; Tuncer ve Yılmaz, 2023: 104).

Hayvansal ürün olarak genellikle koyun ve keçi sütü üretilmekte ve bunlardan; peynir, yoğurt, kaymak, tereyağı, çökelek, ayran, kurut (kuru yoğurt veya keş), lor, ak katık (süzme yoğurt), ağız sütü, tort, kımız, kefir, dolaz(ayran suyunun içerisine çökelek atılarak, 2-3 gün odun ateşinde kaynatıp kıpkırmızı olduktan sonra 1 gün bekletilip süzdürülerek üretilen bir yiyecek), yepinti (sütün kaynatılmasıyla yapılan tatlı

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

bulamaç) ve teleme üretilmektedir (Şen, Cebirbay ve Aktaş, 2015: 408; Çağlar, 2016: 57; Ersavaş, 2018:30, Yalım Kaya, 2019). Ayrıca kesilen hayvanlardan kavurma ve kurutulmuş et (Doğan ve Doğan, 2010: 705) gibi ürünler de üretilerek muhafazası ve taşınabilirliği kolaylaştırılacak hale getirilmektedir.

Tahıl, bakliyat ve yağlı tohum olarak; buğday, arpa, mercimek, nohut, yulaf, çavdar, mısır, fasulye, susam ve çörekotu tüketilmektedir. Bunlardan yufka ekmek, tarhana, bulgur, gavurga (susam, buğday, çitlembik [menengiç], nohut, yer fıstığı, keten tohumu ve kendir tohumu kavrularak üretilen atıştırmalık) üretilip tüketilmektedir (Ersavaş, 2018:32; Haşin, 2021:50-76).

Göçebe yaşamın en zorlu yanlarından biri de gıda ürünlerinin korunması ve taşınmasıdır. Bu nedenle Yörükler, sebze ve meyveleri kurutarak ya da farklı yöntemlerle işleyerek saklama yoluna gitmişlerdir. Kurutma işlemleri genellikle yaz aylarında, yörüklerin kendi yetiştirdikleri ya da çevrelerinden temin ettikleri ürünlerle yapılmaktadır. Patlıcan, biber, taze fasulye, kabak ve semizotu en sık kurutulan sebzeler arasında yer alır. Bu sebzeler küçük parçalara ayrıldıktan sonra güneşte kurutulur. Meyve çeşidi olarak; domates, erik, elma, armut, incir, kara mersin ve vişne kurutulmaktadır. Ayrıca elma, üzüm, kayısı, badem, erik, zeytin, yaban eriği, kiraz ve şeftali hem yetiştirilen hem de tüketilen meyve ve sebze ürünleridir. İklim koşulları nedeniyle özellikle elma ve badem üretimi bölgede yaygın olmakla birlikte; yaylalarda çok sayıda elma bahçesine rastlanabilmektedir. Bunun yanı sıra, Yörüklerin ilkbahar ve sonbaharda konakladıkları bölgelerde bulunan mantarlar da beslenmelerinde önemli bir yer tutar. Sarı mantar, keçi mantarı, et mantarı, çayır mantarı, Aladağ mantarı, çukur çanak mantarı, kulak mantarı, kuzu göbeği ve yatak mantarı en çok tüketilen türler arasındadır. Mantar çeşitleri közleme, haşlama, kavurma ve çorba gibi çeşitli yöntemlerle hazırlanarak sofralarda yerini almaktadır (Ersavaş, 2018:32-38; Haşin, 2021:50-76).

Yörüklerde kış hazırlığı olarak ise turşu (alıç, salatalık, biber, kelek, erik ve lahana), salça, peynir, tereyağı, salamura asma yaprağı, yeşil ve siyah zeytin, reçel (kayısı, dut, vişne, incir, ayva, armut, karamık, böğürtlen, yaban mersini), tarhana, zeytinyağı, çemen, ot çeşitlerinin kurutulması, sebze konserveleri, meyve suyu çeşitleri yapılmaktadır (Bektarım, 2020:45-75).

Literatürde yörüklerin yeme içme alışkanlıklarında köklü bir değişim gözlenmemekle birlikte, dönüşüm daha çok kullanılan mutfak araç ve gereçlerinde kendini göstermektedir. Geçmişte ahşap kaşık ve çatalın tercih edildiği sofralarda, günümüzde bunların yerini metal mutfak aletleri almıştır. Aynı şekilde bakır tencerelerin kullanımında da azalma olmuş, bunların yerini çelik tencereler almıştır. Yörükler yemeklerini genellikle yerde, sini etrafında bir araya gelerek ve çoğunlukla aynı kap veya tabakları paylaşarak tüketmektedir. Sofralarda çatal ve kaşık kullanımı yaygındır. Ayrıca içecekler çoğu zaman ortak bardak ya da taslardan içilmektedir (Arslan, 2021: 65). Yemek düzeni genellikle yere serilen sofra bezinin üzerine konumlandırılan kasnağın (yaklaşık 20–25 cm yüksekliğinde, tahta malzemeden yapılmış bir çember) üzerine yerleştirilen sinide (bakır ya da pirinçten üretilmiş, yuvarlak ve geniş tepsi) hazırlanan tabaklar aracılığıyla sürdürülmektedir. Ancak ekonomik imkânları kısıtlı olan Yörüklerde, yemeklerin doğrudan sofra bezi üzerinde tüketildiği de görülmektedir (Akyürek, Özdemir ve Genç, 2025: 528).

Yörükler tarafından mutfakta en sık kullanılan mutfak araç-gereçleri arasında dibek, yayık, bişşek, su kabağı, sac, oklava, iteğe, senit, şiş, kahve değirmeni, sayacak, somad, solku, sahan, sini, tuluk, çomça, helke, güğüm, haranı, sitil ve küçük boyutlu toprak testiler yer almaktadır (Keser, 2011).

Yöntem

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın temel amacı, Mersin bölgesinde yaşayan Yörük topluluklarının mutfak kültürünü göçebe yaşam biçimi, kültürel miras ve kimlik inşası bağlamında incelemektir. Çalışma, Yörük mutfağında kullanılan gıda maddeleri, yemek pişirme ve muhafaza yöntemleri, sofra düzeni ve mutfak araç-gereçlerini belgeleyerek, bu unsurların kültürel sürekliliğe katkısını ortaya koymayı hedeflemektedir. Ayrıca araştırma, söz konusu kültürel unsurların gelecek kuşaklara aktarılmasının önemini vurgulamayı amaçlamaktadır.

Araştırma Yöntemi

Çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Nitel araştırma, kültürel olguların tarihsel ve sosyal bağlamları içerisinde derinlemesine incelenmesine imkân tanımaktadır. Veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Görüşme formu, Varol ve Gök'ün (2022) çalışmasında kullanılan sorulardan yararlanılarak oluşturulmuş ve araştırmanın amaçlarına uygun şekilde uyarlanmıştır. Bu yöntem aracılığıyla katılımcıların deneyim ve anlatılarından derinlemesine veriler elde edilmiştir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Araştırma Evreni ve Örneklem

Araştırmanın evrenini, Mersin ili ve ilçelerinde yaşayan Yörük toplulukları oluşturmaktadır. Mersin'in seçilme nedeni, tarihsel olarak Yörük göç yolları üzerinde bulunması ve hem dağlık yaylalar hem de kıyı ovalarında farklı mutfak pratiklerinin gelişmesine olanak tanımasıdır. Ayrıca bölgenin çok kültürlü yapısı (Yörük, Türkmen, Arap topluluklarının bir arada yaşaması), Yörük mutfak kültürünün korunması ve diğer kültürel unsurlarla etkileşimini incelemek için elverişli bir saha sunmaktadır.

Örneklem grubu ise amaçlı örnekleme yöntemi ile belirlenmiştir. Bu kapsamda, geleneksel Yörük mutfak kültürüne hâkim, farklı yaş gruplarından, cinsiyetlerden ve sosyo-ekonomik yapıdan oluşan bireylerle görüşülmüştür. Wutich, Beresford ve Bernard (2024) çalışmasındaki yönergelere göre araştırmada toplam doygunluk 43 katılımcı ile sağlanmıştır. Katılımcılar Mersin'in ilçeleri (Mut, Tarsus ve Erdemli) ve köylerinde yaşayan Yörük nüfusunun yoğun olduğu bölgelerden seçilmiştir.

Veri Toplama Süreci

Görüşmeler 2025 yılının temmuz ayında gerçekleştirilmiştir. Her bir görüşme ortalama 45-60 dakika sürmüş, katılımcıların izinleri doğrultusunda ses kaydı alınmış ve daha sonra yazıya dökülmüştür. Görüşme ortamı olarak katılımcıların evleri veya günlük yaşamlarını sürdürdükleri mekânlar tercih edilmiştir. Böylece katılımcıların kendi doğal ortamlarında, rahat bir şekilde bilgi paylaşmaları sağlanmıştır.

Veri Analizi

Elde edilen görüşme verileri, içerik analizi kapsamında tematik kodlama ve frekans analizi kullanılarak değerlendirilmiştir. Öncelikle katılımcı ifadeleri kodlanmış ve benzer içerikler kategoriler altında birleştirilmiştir. Elde edilen kod ve kategorilerin dağılımını göstermek amacıyla frekans ve yüzde değerlerinden yararlanılmış; yemek türleri, kullanılan malzemeler, pişirme yöntemleri ve yiyecek saklama teknikleri sistematik olarak analiz edilmiştir. Bulgular tablolar ve grafikler aracılığıyla sunulmuştur. Frekans analizi, her bir yemek çeşidinin katılımcılar tarafından kaç kez dile getirildiğini; dolayısıyla Yörük mutfak kültüründeki yaygınlık ve bilinirlik düzeyini ortaya koymaktadır.

Bulgular ve Tartışma

Katılımcıların demografik özellikleri, araştırmanın bağlamı ve güvenilirliği açısından önemli bilgiler sunmaktadır (Şekil 1). Örneklem 43 kişiden oluşmakta olup, katılımcıların %69,8'i kadın (n=30), %30,2'si erkek (n=13) bireylerden meydana gelmektedir. Kadınların örneklemde daha yoğun temsil edilmesi, özellikle mutfak kültürü ve geleneksel yemek pratiklerinin çoğunlukla kadınlar üzerinden kuşaktan kuşağa aktarılmasıyla ilişkilidir (Swinbank, 2021:4).

Yaş dağılımı incelendiğinde, katılımcıların 21 ile 93 yaş arasında değiştiği görülmektedir. Çoğunluğun 40 yaş ve üzeri bireylerden oluşması, araştırma açısından avantaj sağlamaktadır. Zira literatürde, kültürel mirasın özellikle yaşlı kuşaklar aracılığıyla aktarıldığı, geleneksel yemek bilgisinin genç kuşaklara kıyasla daha iyi biçimde yaşlı bireylerde korunduğu ve aktarıldığı vurgulanmaktadır (Criss et al., 2020:221; D'Andrea ve D'Ulizia, 2023:1). Bu açıdan örneklem, çalışmanın amacı olan geleneksel gastronomik pratiklerin incelenmesi için güçlü bir veri zemini sunmaktadır. Katılımcıların eğitim durumları incelendiğinde, çoğunluğun (%46,5) ilkokul mezunu olduğu; okuryazar (%7,0), ortaokul (%18,6), lise (%20,9) ve lisans (%7,0) mezunlarının ise daha düşük oranlarda temsil edildiği görülmektedir. Coğrafi dağılım açısından, katılımcıların büyük kısmı Mersin'in Mut ilçesine bağlı köylerden (Hacıahmetli, Kurtuluş, Tuğrul, İmrahor vb.) ankete katılım sağlarken, bir bölümü Mersin merkez, Tarsus ve Erdemli gibi merkezi yerlerden katılım sağlamıştır.

Meslek grupları incelendiğinde, katılımcıların yarısından fazlası ev hanımıdır (%51,2). Bunun yanında çiftçiler (%20,9), esnaflar (%7,0), emekliler (%7,0) ve diğer meslek mensupları (öğrenci, apartman görevlisi vb.) daha sınırlı oranlarda yer almaktadır. Bu durum, mutfakla doğrudan ilgilenen kadınların yanı sıra kırsal ekonomide aktif rol üstlenen bireylerin de araştırma kapsamına dahil edildiğini göstermektedir.

Genel olarak, demografik yapı araştırmanın amaçlarıyla uyumludur. Kadın ağırlıklı, ileri yaş ve kırsal kökenli katılımcılar, geleneksel mutfak bilgisinin aktarım süreçlerini incelemek için uygun bir bağlam sunmaktadır. Bununla birlikte, lisans mezunu ve genç katılımcıların varlığı, kuşaklar arası değişim ve çeşitliliğin değerlendirilmesine katkı sağlamaktadır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

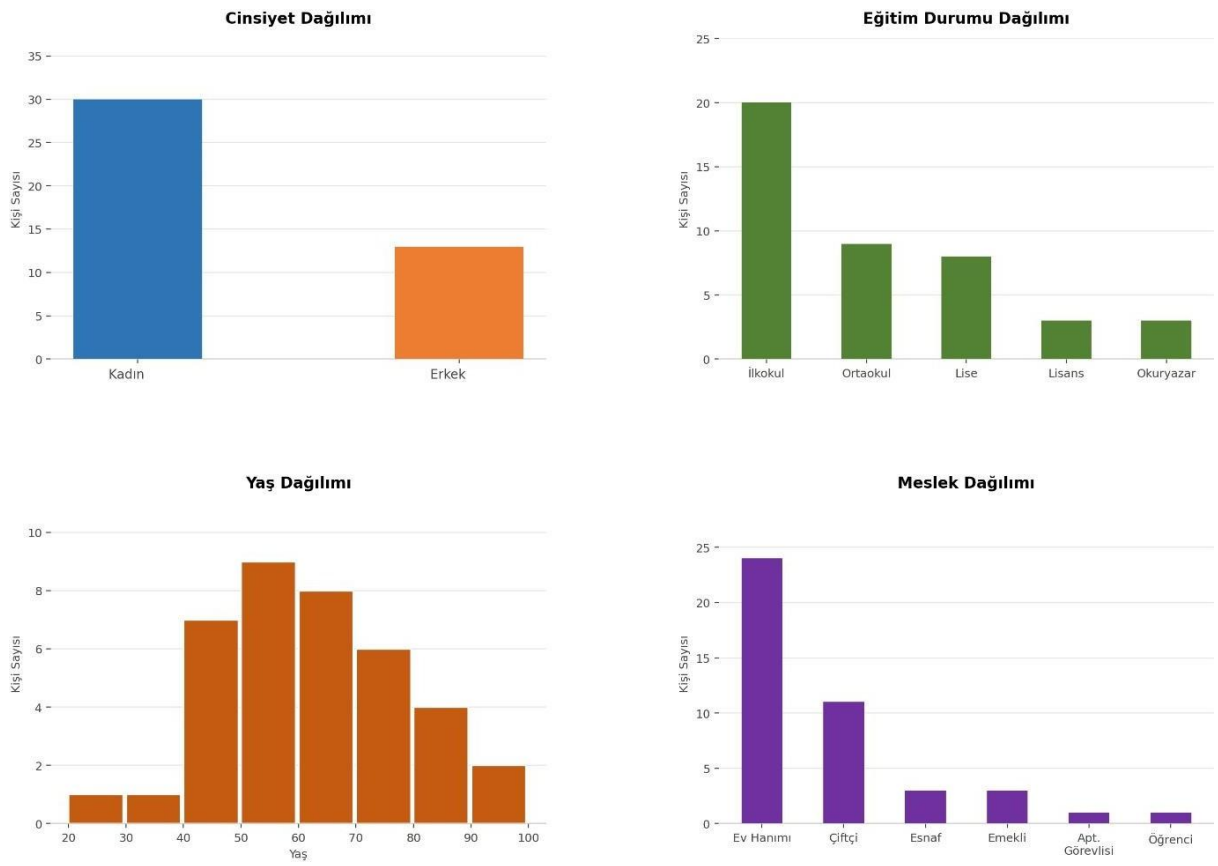

Şekil 1. *Katılımcıların Demografik Bilgileri*

Tablo 1'de katılımcıların geleneksel yemek yapma pratiklerine ilişkin sosyo-kültürel özellikleri sunulmuştur. Bulgular, Yörük topluluklarında toplu yemek hazırlayan kişilerin farklı yöresel adlarla tanımlandığını göstermektedir. Bu adlandırmalar içinde Köpekçi Garı (%27,90) ve Köpekçi Goca (%23,25) en yüksek oranlara sahiptir. Katılımcı anlatımlarından hareketle Köpekçi Garı ifadesinin yemek hazırlayan kadınlar, Tomgaatçı mevlit ve toplu yemeklerde yemek hazırlayan kadınları ve Köpekçi Goca ifadesinin ise yemek hazırlayan erkekler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında Koca Aşçı, Kadın Aşçı, Aşçı, Aşçı Kadın ve Aş Anacı gibi adlandırmalar da tespit edilmiştir. Araştırmada ifade edilen bu adlandırmaların yalnızca mesleki bir işlevi değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyet rolleri ve yerel kültürel hafızayı da yansıtmaya devam ettiği gözlemlenmektedir.

Aşçıların yemek yapma nedenleri incelendiğinde, bu pratiğin çoğunlukla düğün (%30,24), ölüm (%25,58) ve asker uğurlama (%18,60) gibi toplumsal ritüellerle ilişkili olduğu görülmektedir. Sünnet, mevlit, doğum ve toplu yemekler ise diğer nedenler arasında yer almaktadır. Elde edilen bulgular Yörük topluluklarında toplu yemek hazırlama faaliyetinin geçiş dönemleri, dini-toplumsal törenler ve kolektif paylaşım pratikleriyle ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Haşin (2021:36), Kumluca Yörükleri üzerine yaptığı çalışmada bayramlarda, düğünlerde, cenaze törenlerinde, asker uğurlama ve sünnet şölenlerinde toplu yemek veya ikram yapıldığını bildirmiştir. Benzer şekilde Tuncer (2023:99-100), Alanya Yörüklerinde düğün, sünnet, nişan töreni ve diş hediği gibi uygulamalarda yemek veya ikram sunulduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada elde edilen bulgular, Yörüklerde toplu yemek hazırlama geleneğinin farklı bölgelerde benzer ritüel bağlamlarda sürdürüldüğünü göstermektedir.

Katılımcıların ifadelerine göre, toplu yemek hazırlayan kişilere emeklerinin karşılığı olarak çoğunlukla basma (%51,18), çeşitli hediyeler (%23,25), yazma (%13,95) ve havlu (%11,62) verilmektedir. Bu uygulama, yemek hazırlayan kişiye doğrudan parasal ödeme yapılmasından çok, hediye verme ve karşılıklılık anlayışına dayanmaktadır. Katılımcıların anlatımlarında geçmişte para vermenin yaygın olmadığı, bunun yerine kumaş, yazma, havlu, giysi veya yiyecek gibi ürünlerin tercih edildiği belirtilmiştir. Bununla birlikte, ekonomik durumu sınırlı olan kişilere hediyelerin yanında para da verilebildiği belirtilmiştir. Yörüklerde toplu yemek hazırlama işinin ücretli bir hizmetten ziyade yardımlaşma, karşılıklılık ve toplumsal dayanışma temelinde sürdürülen geleneksel bir görev olarak devam ettiği görülmektedir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Mutfağın konumu açısından katılımcıların %67,45'i yemeklerin sadece evin içinde, %32,55'i ise evin dışında da pişirildiği belirtmiştir. Katılımcı anlatımları, ocağın ev içinde bulunmasının özellikle kış aylarında ısınma işleviyle ilişkili olduğunu göstermektedir. Buna karşılık, bazı hanelerde yemek kokusunun ev içine yayılmasını önlemek veya belirli yemekleri daha uygun koşullarda hazırlamak amacıyla dış mekân ocaklarının tercih edildiği anlaşılmaktadır. Bazı katılımcılar ise hem ev içinde hem de ev dışında ocak bulunduğunu ve pişirilecek yemeğin niteliğine göre bu alanlardan birinin kullanıldığını ifade etmiştir. Elde edilen bulgular, Yörük mutfak kültüründe pişirme mekânının sabit bir kullanım alanı olmaktan çok, mevsimsel koşullar, yemek türü, koku, ısınma ve kullanım kolaylığı gibi pratik gerekliliklere göre şekillenen işlevsel bir düzenleme olduğunu ortaya koymaktadır.

Resim 1. *Alan ocak*

Katılımcıların geleneksel yemek pişirme yerlerine ilişkin dağılımı incelendiğinde, saçayağı/saycak (%53,50) en yaygın kullanılan pişirme aracı olarak ön plana çıkmaktadır. Bunu alan ocak (%23,25) ve odun fırını (%13,95) izlemektedir. Katılımcı anlatımlarından, geçmişte yemek pişirme işleminin çoğunlukla dış mekânda kurulan alan ocaklarda veya saçayağı üzerinde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Saçayağı, demirden yapılan üç ayaklı bir pişirme düzeneği olarak tanımlanmakta; tencerenin bu düzeneğin üzerine yerleştirilmesi ve alt kısmında köz veya odun ateşi kullanılmasıyla yemek pişirilmektedir. Odun fırınlarının ise özellikle ekmek yapımında kullanıldığı, ancak her hanede bulunmayan bir pişirme alanı olarak belirtilmiştir. Katılımcıların verdikleri bilgilere göre kullanılan pişirme ekipmanları-alanları haneden haneye değişebilmekte ve halen geçmişte kullanılan yöntemler devam ettiği gözlemlenebilmektedir.

Katılımcılar, yiyeceklerin geleneksel saklama yöntemlerini halen kullandıklarını ve bu yöntemlerin saklanacak ürünlere, mevsimlere vb. etmenlere göre farklılık gösterebileceğini belirtmişlerdir. Bu kapsamda en yaygın saklama alanları kiler (%30,25), ambar (%27,90), saman (%18,60) ve toprağın altı (%9,30) olarak belirlenmiştir. Kiler ve ambar, özellikle kuru gıdalar ve temel erzakların korunmasında ön plana çıkarken; saman altı ve toprağın altına gömülme suretiyle yapılan yöntemlerde genellikle bazı meyve ve sebzeler kullanılmaktadır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 1. *Katılımcıların Geleneksel Yemek Yapma Pratikleriyle İlgili Sosyo-Kültürel Özellikler*

Kategori	Alt Kategori	N	%
Yemek Yapan Kişilere Verilen Adı	Köpekçi Garı	12	27,90
	Köpekçi Goca	10	23,25
	Tomgaatçı	6	13,95
	Koca Aşçı	3	6,97
	Kadın Aşçı	4	9,30
	Aşçı	5	11,62
	Aşçı Kadın	2	4,65
	Aş Anacı	1	2,33
Aşçıların Yemek Yapma Sebebi	Ölüm	11	25,58
	Doğum	1	2,33
	Asker	8	18,60
	Düğün	13	30,24
	Sünnet	5	11,62
	Mevlüt	4	9,30
	Toplu Yemek	1	2,33
Aşçıların Ücret Karşılığı Aldığı Ürünler	Basma	22	51,18
	Yazma	6	13,95
	Çeşitli Hediyeler	10	23,25
	Havlu	5	11,62
Mutfağın Yeri	Sadece evin içinde	29	67,45
	Evin dışında da bulunmaktadır	14	32,55
Geleneksel Yemek Pişirme Yeri*	Odun fırını	6	13,95
	Alan ocak	10	23,25
	Saçayağı (Saycak)	23	53,50
Geleneksel Yiyecek Saklama Yerleri*	Saman	8	18,60
	Ambar	12	27,90
	Toprağın Altı	4	9,30
	Kiler	13	30,25

*Bazı katılımcılar bu soruya uygun cevap vermemiştir.

Katılımcılar tarafından belirtilen çorba çeşitlerine ilişkin frekans analizi (Tablo 2), Yörük mutfak kültüründe hangi çorbaların daha yaygın biçimde bilindiğini ve aktarıldığını göstermektedir. Buna göre Topalak çorbası (N=23, %11,22), Mercimek çorbası (N=18, %8,78), Arabaşı çorbası (N=14, %6,83) ve Tavuk çorbası (N=14, %6,83) en fazla ifade edilen çorbalar olarak öne çıkmaktadır. Daha düşük frekans grubunda (N≤4) ise Yüzük çorbası, Bıldırcın çorbası, Kelle paça çorbası, Maş çorbası, Yüksük çorbası, Bulgur çorbası, Domates çorbası, Hamur çorbası, İşkembe paça çorbası, Tahıllı çorba, Ülübülü çorbası, Ayranlı çorba, Etli çorba, Ölemeç çorbası, Paça çorbası, Balık çorbası, Buğday çorbası, Dövme çorbası, Erişte çorbası, Etli yüksük çorbası, İşkembe çorbası, Köpekyalı çorbası, Mantı çorbası, Nohut çorbası, Şehriyeli tavuk çorbası ve Yörük çorbası yer almaktadır. Elde edilen bulgular, çorba kategorisinin çeşitlilik bakımından oldukça zengin olduğunu ve Yörük toplumunda en fazla aktarılan yemek gruplarından biri olduğunu ortaya koymaktadır.

Salata ve meze kategorisinde Çoban salatası (N=21, %18,26) ilk sırada yer almaktadır. Bu ürünü Marul salatası (N=20, %17,39) ve Domates salatası (N=18, %15,65) izlemektedir. Düşük frekanslı ürünler arasında Mevsim salatası, Ekşili salata, Ezme salatası, Kaşık salatası, Söğüş/Sövüş salatası, Ülübülü salatası, Yarpız salatası, Yeşil salata, Cücü bağırsığı salatası, Düzleme salatası, Ebegümeci salatası, Eşkimik salatası, Isırgan salatası, Ispanak salatası, Karışık salata, Köz patlıcan salatası, Lahana salatası, Mor lahana salatası, Patlıcan salatası, Roka salatası, Semizotu salatası, Soğan salatası, Tokamakan salatası, Yayla pancarı salatası ve Yeşillik salatası bulunmaktadır.

Yabani otlarla hazırlanan yemekler içinde Otlu börek (N=5, %7,04), Ebegümeci haşlaması (N=5, %7,04) ve Ebegümeci kavurması (N=5, %7,04) en fazla belirtilen ürünlerdir. Bunun dışında Hardal haşlaması, Ot kavurması, Cücük otu haşlaması, Demeç haşlaması, Ekşikulak haşlaması, Gelineli haşlaması, Gerçemek, Hardal kavurması, Isırgan böreği, Isırgan otu kavurması, Ispanak kavurması, Kenger yoğurtlaması, Pazı kavurması, Sirken haşlaması, Tokluk aşı, Töymeken kavurması, Ebegümeci böreği, Ebegümeci çorbası, Ekşikulak salatası, Haşlama, Ispanak yoğurtlaması, Pezik sarma, Semizotlu börek, Tokamakan böreği ve Tokamakan haşlama N≤4 frekans aralığında yer alan diğer ürünlerdir.

Hamur işleri kategorisinde Ispanak böreği (N=32, %13,91) en yüksek değere sahiptir. Bunu Yufka ekmek (N=29, %12,61) ve Peynir böreği (N=27, %11,74) takip etmektedir. Çörek, Kabak böreği, Kıyma böreği, Ovmaç, Patates böreği, Yağlıbilli, Hardal böreği, Küncülü bazlama, Melatura böreği, Semizotu

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

böreği, Tapı, Tokmakan böreği, Yoğurt böreği, Bulumbuşuk börek, Gömeç böreği, Isırgan böreği, Kaşar böreği, Kazayağı böreği, Kıkırt börek, Kıvşırık böreği, Kömbele, Lavaş, Lor börek, Mayalı ekmek, Mayalı tapı, Ot böreği, Pazı böreği, Pırasa böreği, Saç ekmeği, Tandır ekmeği, Tepsi böreği ve Yağlı börek ise düşük frekans grubunda yer almaktadır. Hamur işlerinin yüksek frekans ve çeşitlilik göstermesi, bu ürün grubunun Yörük mutfak belleğindeki güçlü konumunu, göçebe yaşam koşullarına pratik uygunluğunu ve Yörük sofra kültüründeki merkezi rolünü yansıttığı söylenebilir.

Tahıl ve bakliyat kategorisinde Keşkek (N=10, %14,29) ve Dövme pilavı (N=10, %14,29) aynı oranla ilk sırada yer alırken, Mercimek çorbası (N=6, %8,57) bu ürünleri izlemektedir. Batırık, Kısır, Nohut yemeği, Maşlı pilav, Tırkış, Bulgur pilavı, Humus, Mısır patlağı, Bakla yemeği, Bezelye yemeği, Dövme çorbası, Mercimekli bulgur pilavı, Barbunya pilaki, Mercimekli dilme, Mercimekli pilav ve Yeşil mercimek yemeği ise N≤4 frekans aralığında belirtilen ürünlerdir.

Sebze yemekleri kategorisinde Karnıyarık (N=14, %12,84) en fazla ifade edilen yemek olmuştur. Patlıcan yemeği (N=11, %10,09) ve Yeşil fasulye (N=9, %8,26) de bu kategoride öne çıkan diğer ürünlerdir. Daha sınırlı düzeyde belirtilen yemekler arasında Kızartma, Lahana sarması, Taze bakla kavurması, İmambayıldı, Menemen, Patlıcan dolması, Pırasa yemeği, Yaprak sarma, Bamya yemeği, Fasulye sıyırması, Güveç, Sebze haşlama, Kabak çiçeği dolması, Kabak kavurma, Karnabahar çiçeği kızartması, Karnabahar yemeği, Mercimekli patlıcan, Patates kavurması, Patlıcan dilme, Patlıcan közleme, Pezik kavurması, Tava ve Yoğurtlu taze bakla yemeği yer almaktadır.

Kümes hayvanlarından yapılan yemeklerde Tavuk çorbası (N=34, %25,37) ilk sırada bulunmaktadır. Arabaşı çorbası (N=18, %13,43), Tavuk dolması (N=11, %8,46) ve Tavuk haşlama (N=11, %8,46) bu kategoride öne çıkan diğer yemeklerdir. Tavuk kızartma, Tavuk döner, Tavuk sote, Tavuk pirzola, Hindi dolması, Hindi haşlama, Soslu tavuk, Tava, Tavuk mangal ve Tavuk yahnisi ise N≤4 frekans grubunda değerlendirilen ürünlerdir.

Av hayvanlarından hazırlanan yemeklerde Keklik çorbası (N=22, %25,88) açık biçimde öne çıkmaktadır. Bıldırcın çorbası (N=6, %7,06) ve Tavşan pirzolası (N=6, %7,06) da katılımcılar tarafından belirtilen diğer önemli yemeklerdir. Kaz çorbası, Bıldırcın kızartması, Bıldırcınlı patlıcan, İncir kuşu kızartması, Keklik haşlama, Kirpi haşlama, Külük, Ördek çorbası, Tavşan dolması, Tavşan haşlaması, Tavşan kızartması, Tavşan yahni, Üveyik pirzolası, Bıldırcın dolma, Bıldırcın kavurması, Bıldırcın pirzola, Bülbül pirzolası, Keklik dolması, Keklik kapama, Közde bıldırcın, Bıldırcın kapama, Ördek dolması, Serçe çorbası ve Tavşan kapama ise daha düşük frekansla ifade edilen yemekler arasında yer almaktadır.

Kırmızı et yemekleri kategorisinde Et kavurma (N=19, %16,24) en fazla belirtilen yemektir. Et haşlama (N=15, %12,82) ve Et ocaatması (N=14, %11,97) da bu grupta dikkat çeken diğer yemeklerdir. Etli kuru fasulye, Karnıyarık, Köfte, Etli bamya, Etli keşkek, Güveç, Kelle paça, Tantuni, Tava, Etli bezelye, Etli nohut, Etli türlü, Et sote, Kaburga dolması, Kıymalı dolma, Kuşbaşı tava, Mantı, Patlıcan kebabı, Patlıcan musakka, Saç kavurma, Saç tava ve Şiş kebap ise N≤4 frekans aralığında yer almaktadır.

Şerbetli tatlılarda Helva (irmik veya un) (N=26, %65,00) belirgin biçimde öne çıkmaktadır. Baklava (N=7, %17,50) ve Revani (N=7, %17,50) ise bu kategoride ikinci sırayı paylaşmaktadır. Kesme kadayıf, Cızbız, Kadayıf, Pekmez helvası, Lokma, Şekerpare ve Tulumba daha düşük frekansla ifade edilen şerbetli tatlılardır. Diğer tatlılar kategorisinde ise Sütlaç (N=32, %45,71) ilk sırada yer almakta; Kek (N=10, %14,29), Goyultmaç (N=8, %11,43) ve Muhallebi (N=8, %11,43) bu ürünü izlemektedir. Sütlü bulgur, Sütlü dövme, Sütlü tarhana, Puding, Kadayıflı muhallebi ve Pasta ise düşük frekans grubunda yer almaktadır. Her iki tatlı kategorisi birlikte değerlendirildiğinde, tatlı çeşitliliğinin diğer yemek gruplarına kıyasla daha sınırlı kaldığı görülmektedir.

İçecekler arasında Ayran (N=44, %30,56) en fazla belirtilen üründür. Hoşaf çeşitleri (N=34, %23,61) ve Şerbet (N=23, %15,97) de bu kategoride yaygın olarak ifade edilmiştir. Şurup çeşitleri (reyhan ve erik) ve Erik kompostosu ise N≤4 frekans aralığında yer alan diğer içeceklerdir.

Baharat kategorisinde Kimyon (N=22, %20,56) ilk sırada yer almaktadır. Karabiber (N=20, %18,69) ve Kekik (N=20, %18,69) aynı oranla ikinci sırayı paylaşmaktadır. Acı biber, Kırmızı biber, Kuru nane, Sumak, Tarçın ve Zerdeçal ise daha düşük frekansla belirtilen baharatlardır.

Süt ürünleri içinde Yoğurt (N=37, %27,41) en fazla ifade edilen üründür. Peynir (N=32, %23,70), Tereyağı (N=26, %19,26) ve Çökelek (N=21, %15,56) de bu kategoride öne çıkan ürünler arasındadır. Tarhana, Ayran, Deri peyniri, Kaymak, Tulum peyniri ve Salamura peyniri ise düşük frekans grubunda yer

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

almaktadır. Bu durum, süt ve süt ürünlerinin Yörük mutfak kültüründeki güçlü konumunu desteklemektedir.

Kış hazırlıkları kategorisinde Turşu (N=18, %9,14) en sık belirtilen üründür. Sebze konserveleri (N=12, %6,09), Tarhana (N=11, %5,58), Reçel (N=10, %5,08), Biber kurusu, Erik kurusu, Kavurma ve Patlıcan kurusu da bu kategoride öne çıkan ürünlerdir. Bulgur, Pastırma, Üzüm pekmezi, Badem, Bamya kurusu, Ceviz, Domates konservesi, Elma kurusu, Pancar yaprağı kurusu, Yarma, Armut kurusu, Çilek reçeli, Fasulye konservesi, Kayısı kurusu, Kayısı reçeli, Ev makarnası, Salça, Şeftali reçeli, Zeytin, Ayva kurusu, Ayva reçeli, Erik kurusu, İncir reçeli, Keçiboynuzu pekmezi, Kiraz kompostosu, Kuru incir, Nohut, Patlıcan konservesi, Pestil, Şeftali kompostosu ve Yeşil fasulye konservesi ise N≤4 frekans grubunda yer almaktadır. Bu geniş ürün yelpazesi, Yörük mutfağında kış hazırlıklarının yalnızca gıda saklama amacı taşımadığını, aynı zamanda mevsimsel üretim ve tüketim bilgisinin devamlılığını da yansıttığını göstermektedir.

Mutfak ekipmanları kategorisinde Tencere (N=43, %13,23) en yaygın kullanılan araç olarak belirlenmiştir. Sürahi (N=27, %8,31), Sayacak (N=25, %7,69), Kazan (N=22, %6,77) ve Tava (N=22, %6,77) da sık ifade edilen ekipmanlar arasındadır. Güğüm, Kar, Tuluk, Yayık, Bakırtas, Çingil, İlenger, Mantuz, Bakır Çingil, Çaydanlık, Fıçı, Izgara, Kova, Kulplu tas, Maşa, Sağan, Sukabağı, Şiş, Tas, Tulum, Tüpek testi, Ahşap kaşık, Bakır kap, Bakır leğen, Bakır tabak, Bıçak, Çelik kap, Elleğeni, Kara çaydanlık, Kevki ve Tepsi ise daha düşük frekansla belirtilen ekipmanlardır. Bulgular, geleneksel mutfak araçlarının Yörük sofra ve pişirme kültüründe hâlen önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Araştırma kapsamında tespit edilen yemek ve ürün çeşitliliği, Yörük mutfak kültürünün ne denli geniş bir repertuvara sahip olduğunu gözler önüne sermektedir. Toplamda 15 kategori altında 474 farklı yemek ve ürün çeşidi belgelenmiş olup en yüksek çeşitlilik kış hazırlıklarında (n=50) gözlemlenmiştir. Bunu sebze yemekleri (n=46), hamur işleri (n=42) ve çorbalar (n=39) izlemektedir. Et yemekleri (n=35), yabani otlardan hazırlanan yiyecekler (n=34) ve salatalar (n=30) orta düzeyde çeşitlilik sergilerken; tahıl ve bakliyat yemekleri (n=26), kümes hayvanları yemekleri (n=25) ve av hayvanları yemekleri (n=25) benzer düzeyde temsil edilmektedir. İçecekler (n=15), baharatlar (n=14), süt ürünleri (n=12), şerbetli tatlılar (n=11) ve diğer tatlılar (n=11) ise görece daha sınırlı bir çeşitlilik sunmaktadır. Elde edilen bulgular, Yörük mutfağının yalnızca birkaç temel ürüne dayalı yoksul bir beslenme düzeni olmadığını; aksine göçebe yaşam koşulları ve doğal çevresiyle şekillenmiş, çeşitlilik bakımından son derece zengin ve özgün bir mutfak kültürü olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 2. *Katılımcıların Tükettiği Yemekler ve Kullandıkları Ürünler*

Kategori	Ürün Adı	N	%	Ürün Adı	N	%
Çorba	Topalak çorbası	23	11,22	Sütlü çorba	6	2,93
	Mercimek çorbası	18	8,78	Şehriye çorbası	6	2,93
	Arabaşı çorbası	14	6,83	Toyga çorbası	6	2,93
	Tavuk çorbası	14	6,83	Yarma çorbası	6	2,93
	Keklik çorbası	11	5,37	Yayla çorbası	6	2,93
	Tarhana çorbası	9	4,39	**Diğer (N ≤4)**	79	38,54
	Yoğurtlu çorba	7	3,41	**Toplam**	**205**	**100**
Salata & Meze	Çoban salatası	21	18,26	Yumurta salatası	5	4,35
	Marul salatası	20	17,39	**Diğer (N ≤4)**	46	40,00
	Domates salatası	18	15,65	**Toplam**	**115**	**100**
	Patates salatası	5	4,35			
Otlar	Otlu Börek	5	7,04	**Diğer (N ≤4)**	56	78,88
	Ebegümeci haşlaması	5	7,04	**Toplam**	**71**	**100**
	Ebegümeci kavurması	5	7,04			
Hamur İşleri	Yufka ekmek	29	12,61	Lahana böreği	10	4,35
	Bazlama	26	11,30	Keş böreği	9	3,91
	Ispanak böreği	32	13,91	Şebit	7	3,04
	Peynir böreği	27	11,74	Töymeken böreği	7	3,04
	Sıkma	16	6,67	**Diğer (N ≤4)**	56	24,35
	Çökelek böreği	11	4,78	**Toplam**	**230**	**100**
Tahıl & Bakliyat	Keşkek	10	14,29	**Diğer (N ≤4)**	44	62,86
	Dövme pilavı	10	14,29	**Toplam**	**70**	**100**
	Kuru fasulye yemeği	6	8,57			
Sebze Yemekleri	Karnıyarık	14	12,84	Ulübü sıyırması	6	5,50
	Patlıcan yemeği	11	10,09	Kabak yemeği	5	4,59
	Yeşil fasulye	9	8,26	**Diğer (N ≤4)**	57	52,29
	Biber dolması	7	6,42	**Toplam**	**115**	**100**

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 2. *Devamı*

Kategori	Ürün Adı	N	%	Ürün Adı	N	%
Kümes Hayvanları	Tavuk çorbası	34	25,37	Tavuk ocaatması	7	5,22
	Arabaşı çorbası	18	13,43	Tavuk mangal	6	4,48
	Tavuk dolması	11	8,21	Tavuklu pilav	6	4,48
	Tavuk haşlama	11	8,21	**Diğer (N ≤4)**	33	24,63
	Tavuk tava	8	5,97	**Toplam**	**134**	**100**
Av Hayvanları	Keklik çorbası	22	25,88	Tavşan kavurması	5	5,88
	Bıldırcın çorbası	6	7,06	**Diğer (N ≤4)**	46	54,12
	Tavşan pirzolası	6	7,06	**Toplam**	**85**	**100**
Et Yemekleri	Et kavurma	19	16,24	Kebap	5	4,27
	Et aşlama	15	12,82	Pirzola	5	4,27
	Et ocaatması	14	11,97	**Diğer (N ≤4)**	47	40,17
	Haşlama	6	5,13	**Toplam**	**117**	**100**
	Yahni	6	5,13			
Şerbetli Tatlılar	Helva (İrmik veya Un)	26	49,06	Revani	7	13,21
	Baklava	7	13,21	**Toplam**	**53**	**100**
Diğer Tatlılar	Sütlaç	32	45,71	Ağız	5	7,14
	Kek	10	14,29	**Diğer (N ≤4)**	7	10,00
	Goyultmaç	8	11,43	**Toplam**	**70**	**100**
	Muhallebi	8	11,43			
İçecekler	Ayran	44	30,56	Kayısı şurubu	6	4,17
	Hoşaf	34	23,61	Komposto	5	3,47
	Şerbet	23	15,97	**Diğer (N ≤4)**	10	6,94
	Limonata	14	9,72	**Toplam**	**144**	**100**
	Üzüm şırası	8	5,56			
Baharatlar	Kimyon	22	20,56	Pul biber	13	12,15
	Karabiber	20	18,69	Sıra	9	8,41
	Kekik	20	18,69	**Diğer (N ≤4)**	10	9,35
	Nane	13	12,15	**Toplam**	**107**	**100**
Sütten Üretilen Gıdalar	Yoğurt	37	27,41	Lor	8	5,93
	Peynir	32	23,70	**Diğer (N ≤4)**	11	8,15
	Tereyağı	26	19,26	**Toplam**	**135**	**100**
	Çökelek	21	15,56			
Kış Hazırlığı	Turşu	18	9,14	Dövme	7	3,55
	Sebze konserveleri	12	6,09	Düğürcük	7	3,55
	Tarhana	11	5,58	Fasulye kurusu	7	3,55
	Reçel	10	5,08	Kabak kurusu	7	3,55
	Biber kurusu	8	4,06	Sucuk	7	3,55
	Erik kurusu	8	4,06	Erişte	6	3,05
	Kavurma	8	4,06	**Diğer (N ≤4)**	66	33,50
	Patlıcan kurusu	8	4,06	**Toplam**	**197**	**100**
	Domates konservesi	7	3,55			
Mutfak Ekipmanı	Tencere	43	13,23	Tahta kaşık	14	4,31
	Sürahi	27	8,31	Senid	13	4,00
	Sayacak	25	7,69	Bakır tencere	11	3,38
	Kazan	22	6,77	Bişşek	8	2,46
	Tava	22	6,77	Haranı	7	2,15
	Yannık	16	4,92	**Diğer (N ≤4)**	88	27,08
	Saç	15	4,62	**Toplam**	**325**	**100**
	Çomça	14	4,31			

Haşin'in (2021) Kumluca Yörükleri üzerine yaptığı çalışmada, Yörük mutfak kültürünün temelini et ve süt ürünlerinin oluşturduğu; göçebe yaşam biçiminin bir sonucu olarak ise uzun mayalanma gerektirmeyen ve taşınması kolay olan yufkanın ekmek türleri arasında öne çıktığı belirtilmektedir. Ayrıca günlük beslenmede yoğurt, süt, peynir ve ayranın temel besinler olduğu, yayla yaşamında ise doğadan toplanan taze otlar ve mantarların sıklıkla tüketildiği aktarılmaktadır. Çalışmadan elde edilen bulgular bu tespitlerle paralellik göstermektedir.

Kaya'nın (2023) Muğla/Menteşe Yörükleri üzerine gerçekleştirdiği araştırmada ise et ve süt ürünlerinin yanı sıra ot, mantar ve tahılların da beslenmede önemli bir yere sahip olduğu vurgulanmaktadır. Modern imkânlara rağmen yiyeceklerin kurutma, kavurma, çul ve kese gibi geleneksel yöntemlerle muhafaza edilmeye devam ettiği görülmüştür. Literatürde keçi etinin (Ersavaş ve Özkanlı, 2018; Tuncer ve Yılmaz, 2023) en çok tüketilen et çeşidi olduğu belirtilirken, Kaya (2023) çalışmasında büyükbaş hayvan etinin öne çıktığını tespit etmiştir. Bunun yanında av hayvanları, koyun ve kuzu tüketiminin varlığına işaret

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

edilmekle birlikte deve etine ilişkin herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. Yapılan çalışmada da benzer şekilde büyükbaş ve küçükbaş hayvan yemeklerinin katılımcılar tarafından daha yaygın biçimde dile getirildiği görülmüştür. Ancak bunun yanında hem çeşit hem de frekans olarak kümes hayvanları yemekleri de Yörük mutfağında önemli bir yer edinmektedir.

Tuncer'in (2023) Alanya Yörükleri üzerine yaptığı araştırmada ise et, süt ve tahıl ürünlerinin temel besin kaynakları olduğu; sebze yemekleri arasında sebzeli bulgur pilavı, börülce ve kuru patlıcan düzmesinin öne çıktığı belirtilmektedir. Meyvelerin genellikle kurutularak hoşaf şeklinde tüketildiği belirtilmiştir. Sebzeler arasında özellikle mantar çeşitlerinin ve yabani otlardan ilabada (alabada) ile semizotunun tercih edildiği aktarılmaktadır. Baharat kullanımının sınırlı olduğu, yemeklerin doğal tatlarının ön planda tutulduğu görülmüştür. Unlu mamuller arasında yufka ekmeği en yaygın tür olarak tespit edilirken, tatlılarda ise bu çalışmayla da örtüşecek şekilde helvanın tercih edildiği kaydedilmiştir.

Literatürde Yörük mutfak kültürünün büyük ölçüde küçükbaş hayvancılık, kırmızı et/keçi eti, süt ürünleri ve tahıllar etrafında şekillendiği belirtilmektedir (Şen, Cebirbay ve Aktaş, 2015; Ersavaş ve Özkanlı, 2018; Köç, 2020; Tuncer, 2023; Tuncer ve Yılmaz, 2023; Tarakçı ve Sevim, 2025). Benzer şekilde bu çalışmada da yemek çeşitliliği açısından küçük ve büyükbaş hayvanlarından yapılan yemeklerin katılımcılar tarafından kümes hayvanlarından yapılan yemeklerinden daha çeşitli yemekler şeklinde yapıldığı ancak, frekans/yaygınlık ölçeğinden incelendiğinde kümes hayvanları yemekleri ile küçük ve büyükbaş hayvanlarından yapılan yemeklerin ise daha fazla bilinirlik sergilediği görülmektedir. Bu durum çeşitlilik ile yaygınlığın aynı doğrultuda gitmeyebileceğini göstermektedir. Ayrıca maddi koşulların değişmesi, güncel mutfak kültürleri, gıdalara ulaşabilirlik vb. koşullar da et çeşitleri seçiminde etkin bir rol oynayabileceği düşünülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Bu araştırmada, Mersin bölgesinde yaşayan Yörük topluluklarının mutfak kültürü incelenmiştir. Mersin, Mut, Tarsus ve Erdemli'de yaşayan 43 katılımcıdan elde edilen veriler, Yörük mutfak kültürünün yalnızca yemek türlerinden oluşan bir beslenme sistemi olmadığını; aynı zamanda toplumsal dayanışmayı, ritüel pratikleri, geleneksel bilgi birikimini ve kültürel aidiyeti yansıtan çok katmanlı bir miras alanı olduğunu göstermektedir.

Araştırma bulguları, Yörük mutfak kültüründe toplu yemek hazırlama geleneğinin hâlen güçlü biçimde sürdüğünü ortaya koymuştur. Düğün, ölüm, asker uğurlama, mevlit ve sünnet gibi geçiş dönemlerinde yemek hazırlayan kişilere Köpekçi Garı, Köpekçi Goca, Tomgaatçı ve Aş Anacı gibi adlar verilmesi, mutfakla ilişkili yerel terminolojinin kültürel hafızadaki önemini göstermektedir. Bu adlandırmalar, yalnızca yemek yapan kişiyi tanımlayan işlevsel ifadeler değil; aynı zamanda toplumsal rollerin, yardımlaşma biçimlerinin ve geleneksel mutfak bilgisinin aktarımını sağlayan kültürel göstergelerdir.

Çalışmada katılımcıların en sık dile getirdiği kategoriler frekans bakımından hamur işleri, kış hazırlıkları ve çorbalar olarak öne çıkarken; çeşitlilik bakımından en zengin kategoriler kış hazırlıkları, sebze yemekleri ve hamur işleri olarak belirlenmiştir. Her iki boyutta da kış hazırlıkları ve hamur işlerinin ön plana çıkması, bu kategorilerin Yörük mutfak kültüründeki merkezi konumunu güçlü biçimde ortaya koymaktadır. Bunun yanında literatürde Yörük mutfağı çoğunlukla küçükbaş hayvancılık, kırmızı et, süt ürünleri ve tahıllar ekseninde ele alınmaktadır. Ancak bu çalışmada et yemekleri, çeşitlilik bakımından kümes hayvanları yemeklerinden daha fazla temsil edilirken; frekans bakımından kümes hayvanlarının kırmızı et yemeklerinden daha yaygın biçimde ifade edildiği görülmüştür. Bu bulgu, kırmızı etin Yörük mutfak kültüründeki tarihsel önemini ortadan kaldırmamakla birlikte, Mersin'deki Yörük topluluklarının yerleşik yaşama geçiş, ekonomik koşullar ve ürünlere erişilebilirlik gibi etkenler doğrultusunda mutfak repertuvarının dönüşüm geçirebileceğine işaret etmektedir.

Araştırmanın bir diğer önemli sonucu, geleneksel saklama ve pişirme pratiklerinin modernleşmeye rağmen tamamen kaybolmadığını göstermesidir. Kiler, ambar, saman altı ve toprağın altı gibi saklama alanlarının; kurutma, konserveleme, turşu yapımı ve tarhana hazırlama gibi yöntemlerin hâlen hatırlanması veya uygulanması, Yörük mutfağının mevsimsellik, tasarruf, dayanıklılık ve gıda güvenliği ilkeleriyle şekillendiğini göstermektedir. Benzer şekilde sac, sayacak, alan ocak, odun fırını, sini ve kazan gibi araçların kullanımı, mutfağın maddi kültür boyutunun da korunması gereken önemli bir miras alanı olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Elde edilen bulgulardan hareketle, Yörük mutfak kültürünün korunması ve sürdürülebilir biçimde gelecek kuşaklara aktarılması için bazı öneriler geliştirilebilir. Öncelikle, geleneksel yemek tarifleri, pişirme teknikleri, saklama yöntemleri, mutfak araç-gereçleri ve yerel mutfak terimleri sistematik biçimde kayıt altına alınmalıdır. Bu kayıt süreci yalnızca yazılı tariflerle sınırlı kalmamalı; video kayıtları, sözlü tarih görüşmeleri, fotoğraf arşivleri ve yerel terminoloji sözlükleriyle desteklenmelidir. Özellikle yaşlı kuşakların sahip olduğu mutfak bilgisi kaybolmadan belgelenmelidir.

İkinci olarak, yerel yönetimler, üniversiteler, halk eğitim merkezleri ve kültürel miras kurumları iş birliğiyle Yörük mutfağına yönelik uygulamalı atölyeler, gençlere yönelik eğitim programları ve yerel gastronomi etkinlikleri düzenlenmelidir. Bu tür uygulamalar, geleneksel mutfak bilgisinin yalnızca akademik metinlerde kalmasını önlemekte; aynı zamanda genç kuşakların bu kültürü deneyimleyerek öğrenmesine katkı sağlamaktadır.

Üçüncü olarak, Yörük mutfak kültürü gastronomi turizmi kapsamında daha görünür hâle getirilmelidir. Ancak bu süreçte kültürel mirasın ticarileştirilerek özgünlüğünü kaybetmemesine dikkat edilmelidir. Yörük yemekleri, geleneksel pişirme teknikleri ve yerel ürünler; kültür rotaları, köy ziyaretleri, yöresel yemek festivalleri ve deneyim odaklı gastronomi etkinlikleriyle tanıtılabilir. Ancak bu tanıtımların yöre halkının kültürünü ve yaşantısını bozmadan yapılması elzemdir. Aksi takdirde kültür kısa süreliğine görünür hâle getirilse bile, uzun vadede kültürel özgünlüğün bozulmasına zemin hazırlanabilir. Ayrıca uygun görülen yerel ürün ve yemekler için coğrafi işaretleme süreçleri değerlendirilerek hem kültürel koruma hem de yerel kalkınma desteklenebilir.

Dördüncü olarak, Yörük mutfak kültürünün yalnızca gastronomi alanında değil; sosyoloji, antropoloji, halk bilimi, turizm ve kültürel miras çalışmalarıyla birlikte disiplinlerarası biçimde incelenmesi gerekmektedir. Farklı bölgelerde yaşayan Yörük topluluklarının mutfak pratikleri karşılaştırmalı olarak analiz edildiğinde, göçebe yaşamdan yerleşik yaşama geçişin mutfak üzerindeki etkileri daha açık biçimde ortaya konulabilir.

Son olarak, bu çalışmanın Mersin bölgesindeki 43 katılımcının anlatılarına dayandığı dikkate alınmalıdır. Bu nedenle bulgular, Yörük mutfak kültürünün tamamına genellenmekten ziyade Mersin'de yaşayan Yörük topluluklarının güncel mutfak pratiklerini yansıtan nitel bir veri seti olarak değerlendirilmelidir. Gelecek çalışmalarda farklı illerde yaşayan Yörük topluluklarıyla karşılaştırmalı araştırmalar yapılması, kuşaklar arası mutfak bilgisi aktarımının incelenmesi ve belirli yemeklerin üretim süreçlerinin etnografik yöntemlerle belgelenmesi önerilmektedir.

Sonuç olarak, Mersin Yörük mutfak kültürü geçmişten günümüze taşınan durağan bir gelenek değil; toplumsal değişimlere uyum sağlayarak varlığını sürdüren dinamik bir kültürel mirastır. Bu mirasın korunması, yalnızca yemeklerin kayıt altına alınması anlamına gelmemekte; aynı zamanda Yörük kimliğinin, toplumsal dayanışma biçimlerinin, yerel bilginin ve kuşaklar arası kültürel aktarımın sürdürülebilirliğine katkı sağlamaktadır.

Etik Beyan

"Mersin'de Yaşayan Yörüklerinin Sofra Kültürü: Nitel Bir Araştırma" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Gerekli olan etik kurul izinleri Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulu'ndan 01.07.2025 tarihli toplantıda, 07/18 protokol numarası ile alınmıştır.

Ethical Declaration

During the writing process of the study "*Culinary Culture Among the Nomadic (Yörük) Communities of Mersin: A Qualitative Research*" scientific rules, ethical and citation rules were followed. No falsification was made on the collected data and this study was not sent to any other academic publication medium for evaluation. In addition, permission was obtained from the Erzincan Binali Yıldırım University Social and Humanities Sciences Ethics Committee (Date: 01/07/2025 and Protocol no: 07/18) to conduct the research.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı

Bu çalışmada tüm yazarların katkı oranları eşittir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Statement of Contribution Rate of Researchers

The contribution rates of the authors in the study are equal.

Çatışma Beyanı

Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Declaration of Conflict

There is no potential conflict of interest in the study.

Finansman

Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Funding

No funding was received from any institution or organization for this study.

Yapay Zeka ve Türleri Kullanım Beyanı

Bu makalenin dil kontrolünde yapay zekâ ve türevlerinden yararlanılmıştır.

Statement of Use for Artificial Intelligence and Its Types

Artificial intelligence and its derivatives were used for language editing and proofreading of this article.

Veri Paylaşım Beyanı

Bu çalışmanın verilerini bulguların doğrulanması amacıyla makul bir talep üzerine "etik ilkeler ve yayın politikası"nın ilgili kısmında belirtilen şartlara göre paylaşabileceğimizi beyan ederiz.

Data Sharing Statement

We declare that, upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, we can share the data of this study according to the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy".

Kaynakça

Akyürek, S., Özdemir, İ., & Genç, G. (2025). Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan bir yolculuk: Yörük mutfak kültürü. *Aydın Gastronomi, 9*(2), 519–535.

Arslan, F. (2021). Antalya ili Yörük mutfağının gastronomi turizmi yönünde incelenmesi. In *I. Uluslararası Turizm, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Kongresi* (pp. 64–70). Kayseri, Türkiye.

Bektarım, N. (2020). *Mersin'de yaşayan yerleşik ve konargöçer Yörüklerin mutfak kültürü üzerine bir araştırma* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Mersin Üniversitesi.

Çağlar, T. A. (2016). *Mersin ve Tarsus halk kültürü*. Mersin Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.

Criss, S., Horhota, M., Wiles, K., Norton, J., St Hilaire, K. J., Short, M. A., & Blomquist, K. K. (2020). Food cultures and aging: A qualitative study of grandparents' food perceptions and influence of food choice on younger generations. *Public Health Nutrition, 23*(2), 221–230. https://fdoi.org/10.1017/S1368980019002489

D'Andrea, A., & D'Ulizia, A. (2023). Preserving local food traditions: A hybrid participatory approach for stimulating transgenerational dialogue. *Societies, 13*(4), Article 95. https://doi.org/10.3390/soc13040095

Doğan, M., & Doğan, C. (2010). Yörüklerin Hayat Tarzı. Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 49. https://izlik.org/JA98AB37LB.

Eröz, M. (1991). *Yörükler*. Türk Dünyası Araştırmaları.

Eröz, M. (1965). Türk köy sosyolojisi meseleleri Yörük-Türkmen köyleri. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, (6), 119-154.

Ersavaş, H. (2018). *20. yüzyıldan günümüze kadar orta Toroslarda yaşayan Yörüklerin yemek kültürü ve mutfak yapısı* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Gaziantep Üniversitesi.

Ersavaş, H., & Özkanlı, O. (2018). 20. yüzyılda orta Toroslardaki Yörüklerin mutfak kültürü. *Aydın Gastronomy, 2*(1), 39–49.

Gelekçi, C. (2004). Türk Kültüründe Oğuz-Türkmen-Yörük Kavramları. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD), 1, 9-18. https://izlik.org/JA28JA57PE

Haşin, Ö. (2021). *Gastronomi ve kimlik, Yörük kimliği, Kumluca Yörükleri* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Okan Üniversitesi.

Kaya, T. (2023). *Muğla/Menteşe bölgesi yöresel mutfağının Yörük mutfak kültürü bağlamında incelenmesi* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Keser, U. (2011). Nerde Çandır Ovasındaki göçler. *Kazancı Haber.* http://kazancihaber.com/haber_detay.asp?haberID=1320

Köç, A. (2020). Orta Anadolu'da Bir Yörük Köyü: Kömürcü. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, *6*(11), 184-199. https://doi.org/10.21021/osmed.782546.

Labadi, S. (2007). Representations of the nation and cultural diversity in discourses on World Heritage. *Journal of Social Archaeology, 7*(2), 147–170. https://doi.org/10.1177/1469605307077466

Lin, M.-P., Marine-Roig, E., & Llonch-Molina, N. (2021). Gastronomy as a sign of the identity and cultural heritage of tourist destinations: A bibliometric analysis 2001–2020. *Sustainability, 13*(22), Article 12531. https://doi.org/10.3390/su132212531

Santamarina, B. (2023). The global competition of the intangible: UNESCO as a producer of heritage brands. *Heritage & Society, 16*(3), 251–270. https://doi.org/10.1080/2159032X.2023.2226572

Büyükcan Sayılır, S. (2012). Göçebelik, Konar- Göçerlik Meselesi ve Coğrafi Bakımdan Konar- Göçerlerin Farklılaşması. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, *12*(1), 563-580. https://izlik.org/JA63DE27ER

Silva, F. M., Ramazanova, M., & Freitas, I. V. (2025). Safeguarding traditional Portuguese gastronomy as an intangible cultural heritage through tourism: The case of North of Portugal. *Tourism and Hospitality, 6*(2), Article 92. https://doi.org/10.3390/tourhosp6020092

Swinbank, V. A. (2021). Cultural memory and female intergenerational culinary culture. In *Women's food matters* (pp. 87–108). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-70396-7_5

Şen, A., Cebirbay, M. A., & Aktaş, N. (2015). Yörüklerin mutfak kültürü ve beslenme alışkanlıklarına ilişkin nitel bir araştırma: Karaman örneği. In Y. Kalafat, E. Koçak, & A. Evecen (Eds.), *III. Uluslararası Halk Kültürü Sempozyumu* (pp. 405–409). Kazan Belediyesi.

Tarakçı, İ. E., & Sevim, S. (2025). Gelenekten Günümüze Mersin Yörük Kültüründe Gıda Pratiklerinin Sosyokültürel Analizi. *12th International CEO Communucation, Economics, Organization and Social Science Congress*, 526.

Tricarico, L., & Geissler, J. B. (2017). The food territory: Cultural identity as local facilitator in the gastronomy sector, the case of Lyon. *City, Territory and Architecture, 4*, Article 16. https://doi.org/10.1186/s40410-017-0072-2

Tuncer, A. M. (2023). *Anadolu mutfağına etki eden Yörük mutfak kültürünün incelenmesi: Alanya örneği* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi.

Tuncer, A. M., & Yılmaz, M. (2023). *Yörük mutfak kültürü*. Detay Yayıncılık.

Tuztaş Horzumlu, A. H. (2017). Yörük kültürünü tanıtmak: Dernekleşme faaliyetleri ve Yörük şenlikleri. *Türkiyat Mecmuası, 27*(2), 1–20.

UNESCO. (2003). *Convention for the safeguarding of the intangible cultural heritage*. https://ich.unesco.org/en/convention

Varol, E., & Gök, İ. (2022). Balkan göçmenlerinin sofra kültürü: Tekirdağ Malkara örneği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 24*(2), 775–789.

Wutich, A., Beresford, M., & Bernard, H. R. (2024). Sample sizes for 10 types of qualitative data analysis: An integrative review, empirical guidance, and next steps. *International Journal of Qualitative Methods, 23*. https://doi.org/10.1177/16094069241296206

Yalım Kaya, S. (2019). Yörük mutfağı. N. Kozak, (Ed.), Türkiye Turizm Ansiklopedisi içinde, https://turkiyeturizmansiklopedisi.com/yoruk-mutfagi adresinden 22.01.2026 tarihinde alınmıştır.

Yiğit, H. (2019). Yörük "Yörür mü?" Yörük kelimesinin etimolojisi üzerine bir deneme. *Asia Minor Studies, 7*(1), 15–23.

EXTENDED ABSTRACT

Food is not only a means of nutrition but also an important cultural element through which communities preserve identity, memory, belonging, and social continuity. Culinary practices are particularly significant in communities with nomadic or semi-nomadic backgrounds, as food preparation, preservation, and consumption patterns are closely shaped by mobility, ecological adaptation, livelihood strategies, and collective experience. In this context, the Yörüks, who historically maintained a nomadic lifestyle between the Mediterranean highlands and coastal regions, represent an important example of the relationship between food, cultural identity, and intangible heritage. Their culinary culture, shaped by animal husbandry, seasonal mobility, self-sufficiency, and adaptation to environmental conditions, constitutes a significant component of Anatolian gastronomic heritage. This study aims to examine the culinary culture of Yörük communities living in the Mersin region within the context of nomadic lifestyle, cultural heritage, and identity construction. More specifically, the study documents food types, traditional cooking and preservation methods, culinary terminology, communal cooking practices, table arrangements, and kitchen utensils used by Yörük communities. By doing so, the research seeks to contribute to the literature on gastronomy, cultural heritage, and Yörük food culture, while also drawing attention to the importance of safeguarding local culinary knowledge that is at risk of disappearing. A qualitative research design was adopted in the study. The research population consisted of Yörük communities living in Mersin province and its districts. Mersin was selected as the research area because of its historical location on Yörük migration routes and its cultural diversity, where different rural, highland, and coastal food practices

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

coexist. The sample was determined through purposive sampling. In July 2025, semi-structured interviews were conducted with 43 participants living in Mut, Tarsus, Erdemli, and Mersin districts and their villages. The participants were between 21 and 93 years old, and 69.8% of them were women. The inclusion of participants from different age groups, genders, occupations, and socio-economic backgrounds allowed the study to capture both continuity and change in Yörük culinary practices. The interviews focused on traditional dishes, food preparation techniques, food preservation methods, communal cooking practices, table culture, kitchen utensils, and the meanings attributed to these practices. With the consent of the participants, interviews were recorded, transcribed, and analyzed. The data were evaluated through thematic and frequency analysis. Frequency distributions were used to identify the most commonly mentioned foods, ingredients, utensils, cooking spaces, and preservation practices, while thematic interpretation was used to explain their cultural meanings and functions. The findings show that Yörük culinary culture is not limited to food preparation but functions as a broader cultural system that reflects social solidarity, gender roles, ritual practices, ecological adaptation, and intergenerational transmission. One of the most important findings concerns communal cooking practices. In Yörük communities, individuals who prepare food for collective events are referred to by local names such as "Köpekçi Garı," "Köpekçi Goca," "Tomgaatçı," and "Aş Anacı." These terms are not merely functional labels; they also reflect local memory, gendered culinary labor, and social roles within the community. Communal cooking is especially associated with weddings, funerals, military send-offs, circumcision ceremonies, and religious gatherings. Therefore, food appears not only as a nutritional element but also as a medium of collective participation and social cohesion. Across all categories, a total of 474 distinct food items and dishes were documented under 15 thematic categories, reflecting the exceptional breadth of Yörük culinary repertoire. In terms of culinary diversity, the richest categories are winter provisions (n=50), vegetable dishes (n=46), pastries (n=42), and soups (n=39). In terms of frequency of mention, the most commonly cited categories were pastries, winter provisions, and soups. Foods such as topalak soup, arabaşı soup, chicken soup, yufka bread, bazlama, spinach börek, and cheese börek indicate the central role of cereals and flour-based products in Yörük cuisine. Dairy products such as yogurt, cheese, butter, çökelek, and ayran also occupy an important place, confirming the continuing significance of animal-based production in Yörük foodways. In addition, winter preparations such as pickles, dried vegetables, tarhana, preserves, dried fruits, and legumes demonstrate the importance of seasonality, storage, and long-term food security in this culinary culture. An important finding of the study concerns the representation of meat-based dishes. Although previous literature often emphasizes red meat, goat meat, dairy products, and cereals as the main components of Yörük cuisine, the present study reveals a more nuanced picture. In terms of dish diversity, red meat dishes were more broadly represented than poultry-based dishes (n=35 vs. n=25); however, in terms of frequency of mention, poultry-based dishes were cited more commonly by participants. This discrepancy suggests that while red meat retains historical depth in Yörük cuisine, poultry has become more prominent in everyday culinary practice. This finding should not be interpreted as indicating actual consumption quantity; rather, it reflects the diversity and frequency of dishes remembered, reported, and practiced by participants. The prominence of poultry-based dishes in everyday mention may be associated with the transition to settled life, changing economic conditions, and the greater accessibility of poultry meat in contemporary daily life. Traditional cooking spaces and utensils also emerged as important indicators of cultural continuity. Participants stated that cooking was carried out both inside and outside the house depending on the season, the type of food, and practical needs. The use of the saçayağı/sayacak, alan ocak, wood-fired oven, sac, cauldron, sini, and copper utensils shows that material culture remains an essential part of Yörük culinary identity. Similarly, storage areas such as the pantry, granary, under-straw storage, and underground spaces reflect the practical knowledge developed to preserve food under changing seasonal conditions. The study concludes that Mersin Yörük culinary culture is a dynamic form of intangible cultural heritage. It preserves traces of nomadic life while adapting to contemporary socio-economic conditions. The persistence of traditional terminology, communal cooking roles, food preservation techniques, and material kitchen culture demonstrates that Yörük cuisine continues to function as a carrier of cultural identity and collective memory. Based on the findings, several recommendations can be made. First, traditional recipes, cooking methods, preservation techniques, kitchen utensils, and local culinary terms should be systematically documented through written, visual, and oral history materials. Second, local governments, universities, public education centers, and cultural institutions should organize workshops, gastronomy festivals, and educational programs to transfer Yörük culinary knowledge to younger generations. Third, Yörük cuisine should be evaluated within the framework of sustainable gastronomy tourism, while avoiding the loss of authenticity through excessive commercialization. Fourth, suitable local foods and products may be considered for geographical

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

indication processes in order to support both cultural preservation and local development. Finally, future studies should compare Yörük culinary practices in different regions of Turkey and examine how sedentarization, modernization, tourism, and changing economic conditions transform traditional foodways. In conclusion, Yörük culinary culture is not a static remnant of the past but a living and adaptive cultural heritage. Its preservation requires not only recording traditional dishes but also safeguarding the social relations, local terminology, ritual practices, and intergenerational knowledge systems that give these dishes their cultural meaning.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3
MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3
ISSN: 1694-7215
Research Paper / Araştırma Makalesi

Smell and Taste Integration in the Adaptive Reuse of Chocolate Industrial Heritage

Gizem Büke ÖZTÜRK[1]

Abstract
This article examines the intersection of adaptive reuse in industrial heritage and multisensory experience design (smell–taste) through chocolate production heritage. The main aim of the study is to reveal how smell and taste integration in reused industrial buildings relates to spatial configuration, technical systems (HVAC, filtration, and pressure management), and conservation principles, and to propose applicable design–engineering guidelines accordingly. The research employs a qualitative and comparative methodology based on the cases of Schokoladenmuseum Köln, Maison Cailler, and Perugina Chocolate House. Using secondary data, each case is evaluated through six core criteria and two supporting indicators; visitor routes, visual connections to production, and smell-intensity profiles are schematically produced. The findings show that providing controlled olfactory exposure alongside visual access to production, structuring smell and taste within a sequential dramaturgy, and managing odor transfer through zoning, pressure differentials, and filtration constitute shared strategies. The study offers a practical and transferable evaluation framework that links sensory design decisions with technical requirements and conservation approaches. The study also contributes theoretically by expanding adaptive reuse discussions through multisensory heritage interpretation, methodologically by proposing a comparative sensory-analysis model, and practically by offering guidance for memorable tourism and gastronomic visitor experiences.

Keywords: Adaptive Reuse, Industrial Heritage, Multisensory Museum Design, Smellscape, Tasting Programs

Çikolata Endüstri Mirasının Uyarlanabilir Yeniden Kullanımında Koku ve Tat Entegrasyonu

Öz
Bu makale, endüstri mirasında yeniden işlevlendirme ile çoklu duyusal deneyim tasarımının (koku–tat) kesişimini çikolata üretim mirası üzerinden incelemektedir. Çalışmanın temel amacı, yeniden işlevlendirilen endüstri yapılarında koku ve tat entegrasyonunun mekânsal kurgu, teknik sistemler (HVAC, filtrasyon ve basınç yönetimi) ile koruma ilkeleriyle olan ilişkisini ortaya koymak ve bu doğrultuda uygulanabilir tasarım–mühendislik ilkeleri önermektir. Araştırma, Schokoladenmuseum Köln, Maison Cailler ve Perugina Chocolate House örneklerini kapsayan nitel ve karşılaştırmalı bir yöntemle yürütülmüştür. İkincil verilere dayalı analizlerde her bir vaka, altı çekirdek kriter ve iki yardımcı gösterge temelinde değerlendirilmiş; ziyaretçi rotaları, üretimle görsel ilişki noktaları ve koku yoğunluğu profilleri şematik olarak üretilmiştir. Bulgular, üretim süreçlerine görsel erişimle birlikte kontrollü olfaktör temasın sağlanmasının, koku ve tatın sıralı bir dramaturji içinde kurgulanmasının ve koku taşınımının zonlama, basınç farkları ve filtrasyon yoluyla yönetilmesinin ortak stratejiler olduğunu göstermektedir. Çalışma, duyusal tasarım kararlarını teknik gereklilikler ve koruma yaklaşımlarıyla ilişkilendiren pratik ve aktarılabilir bir değerlendirme çerçevesi sunmaktadır. Ayrıca çalışma, uyarlanabilir yeniden kullanım tartışmalarını çoklu duyusal miras yorumu üzerinden genişleterek kuramsal katkı sağlamakta; karşılaştırmalı duyusal analiz modeli önererek yöntemsel katkı sunmakta; hatırlanabilir turizm ve gastronomi deneyimlerine yönelik tasarım rehberliği geliştirerek pratik katkı üretmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yeniden İşlevlendirme, Endüstri Mirası, Çoklu Duyusal Müze Tasarımı, Koku Peyzajı, Tadım Programları

Please Cite As / Atıf İçin:

Öztürk, G. B. (2026). Smell and taste integration in the adaptive reuse of chocolate industrial heritage. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (3), 1263-1281. https://doi.org/10.33206/mjss.1883992

Received Date / Geliş Tarihi: 07.02.2026 **Accepted Date / Kabul Tarihi:** 17.06.2026

[1] Asst. Prof. Dr.- Bilecik Şeyh Edebali University, Interior Design Program, buke.ozturk@bilecik.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-7071-053X

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Introduction

Adapting industrial heritage to contemporary requirements is not merely a matter of physical conservation; it is a holistic design and management problem that also encompasses experience, sustainability, and operations (Pawlikowska-Piechotka, 2009; Güdü Demirbulat, & Saatçi, 2020). In this context, adaptive reuse aims to sustain the existing building stock by introducing new functions while preserving its cultural and environmental values (Plevoets, & Van Cleempoel, 2011; Bullen, & Love, 2011). For industrial heritage in particular, transformation entails balancing the preservation of large-span structures, the material traces of production lines, and brand/collective-memory elements with the insertion of contemporary additions (Douet, 2012; TICCIH, 2003).

This article examines three cases of chocolate industrial heritage—Schokoladenmuseum Köln, Maison Cailler (Broc), and Perugina Chocolate House (Perugia)—to analyze adaptive reuse practices together with multisensory design layers centered on smell (smellscape: the perceived and spatially distributed smell environment of a place) and taste. The objective is to explain how sensory cues are incorporated into the spatial narrative as industrial production becomes musealized, how this incorporation relates to spatial decisions and technical infrastructure, and how it affects user experience. In the chocolate context, the sensory layer is materialized through cocoa-roasting odors, olfactory cues linked to production processes, and tasting stations; these, in turn, shape visitor flow, exhibition strategies, and—crucially—engineering decisions concerning indoor air quality, odor control, and hygiene (ASHRAE, 2022; Henshaw, 2014). Experimental studies further show that ambient odors can rapidly become associated with particular emotions and that such associations can influence motivational behaviors such as task persistence (Herz, Schankler, & Beland, 2004; Ünver Fidan, 2018). Within this broader frame, smell is also treated as a carrier of intangible cultural heritage and an effective medium for narrating place (Davis, 2017; Kırcı, 2025).

Although the adaptive reuse literature is rich on issues such as the conservation–use balance, flexibility, reversibility, and energy/operational performance (Plevoets, & Van Cleempoel, 2011; Bullen, & Love, 2011), the concurrent and comparative treatment of sensory design—specifically smell and taste—with spatial layout and technical systems in industrial-heritage museums remains limited (Bembibre, & Strlič, 2017; Spence, 2021). Addressing this gap, the study seeks to elucidate the relationship between adaptive reuse typologies and the scope of smell–taste integration; to examine how smellscape/taste scripting affects circulation, layout, wayfinding, and exhibition decisions; to identify the HVAC, exhaust, filtration, pressurization, hygiene, and material strategies required by such integration and to discuss how these are reconciled with conservation principles; and to translate the findings into a transferable evaluation framework for similar projects. In doing so, the article proposes a unified approach that reads sensory decisions alongside architectural and engineering dimensions.

On this basis, the contribution of the study is twofold: it proposes a comparative evaluation framework that models the sensory (smell–taste) layer together with spatial and technical decisions, and it maps design and engineering strategies—such as the placement of tasting stations, zoning of odor sources, clean/dirty air paths, and material choices—across three representative cases (ASHRAE, 2022; CIBSE, 2016; Brooker, & Stone, 2004). In addition, the study contributes theoretically by extending adaptive reuse debates toward experiential and multisensory heritage interpretation, methodologically by integrating qualitative comparison with schematic sensory mapping, and practically by generating recommendations for memorable tourism and gastronomic visitor experiences. The paper proceeds as follows: the methods section details the comparative case-study approach, case selection, and evaluation criteria; the case analyses present Köln, Broc, and Perugia under a shared set of subheadings; the findings synthesize common and divergent strategies through a criteria × case matrix; the discussion addresses typological differences and the sensory–technical–conservation nexus with practice-oriented implications; and the conclusion answers the research questions and outlines directions for future work. As the study relies solely on documentation and secondary data, it does not involve human participants and therefore does not require ethics approval.

Method

This section sets out the methodological basis for a comparative investigation of the relationship between adaptive reuse and smell/taste (multisensory) integration across three cases of chocolate industrial heritage (Cologne, Broc, Perugia). It explains the study logic, case selection, and data-collection procedures. In addition, the section clarifies the limitations of the study, the use of secondary data, and the analytical procedures employed to ensure transparency and comparability.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Research Design

The study adopts a qualitative, comparative case-study design. The aim is to explain how adaptive reuse typologies (complete conversion vs. hybrid) relate to spatial and technical decisions governing the integration of smell and taste (olfactory–gustatory) in chocolate industrial-heritage settings. A comparative case-study method was preferred because it enables the examination of complex design phenomena within their real-world context and allows transferable patterns to emerge across different cases.

Case Selection and Scope

Case selection followed a framework that assembled typological diversity while ensuring geographic spread, a direct link to industrial heritage, and access to reliable data. Within this approach, the Schokoladenmuseum Köln was chosen because it lies in the Rhine region—known for a strong tradition of industrial-heritage conservation—exemplifies the "historic public building + contemporary addition" scheme, and institutionally programs smell/taste experiences. Maison Cailler in Broc represents a hybrid model in which an active production line is integrated with the visitor route, allowing the smell/taste layer to be examined in direct relation to hygiene, HVAC, and operational requirements. The Perugina Chocolate House reflects Italy's variety of brand- and culture-based heritage narratives; within a factory–museum assemblage, it enables the smell and taste program to be read alongside decisions on circulation, wayfinding, display, and materials.

Together, the three cases provide a shared basis for evaluation: each is directly connected to chocolate-production heritage, offers public access as a museum or visitor experience, contains sufficient documentation on smell and taste integration, and affords systematic access to architectural and technical information. Their distribution across Western and Central Europe supports context-sensitive comparison. As a result, the sample places one complete-conversion typology (Cologne) alongside two hybrid models (Broc, Perugia), enabling a consistent analysis of how sensory integration maps onto spatial and technical decisions across different settings. The cases were not selected to represent all chocolate heritage sites globally, but to provide analytically rich and well-documented examples suitable for theoretical replication.

Data Sources and Collection

This study relies on secondary data; no human-participant data were collected. Primary sources include official publications from institutions/brands and architectural offices, technical bulletins, and press kits. In addition, the literature on adaptive reuse and sensory design was systematically reviewed, with core themes such as conservation–use balance, flexibility, and reversibility examined. For the technical dimension, professional standards on HVAC, exhaust, filtration, pressurization, and hygiene were taken as reference (ASHRAE, 2022; CIBSE, 2016). Press reports, visitor brochures, and catalogues were also consulted. Due to copyright and access constraints, original-scale architectural drawings were not used; instead, author-produced analytical diagrams were prepared for each case (visitor route, smell/taste nodes, clean/dirty air logic). This approach enables a comparative reading of the spatial and technical correlates of sensory strategies (Brooker, & Stone, 2004).

Secondary data were collected between institutional websites, digital archives, scholarly databases, architectural publications, museum guides, and publicly accessible media sources. Data selection prioritized sources containing explicit references to visitor circulation, production visibility, odor experience, tasting programs, HVAC systems, hygiene measures, and conservation interventions. Where direct numerical data such as odor intensity measurements were unavailable, descriptive evidence was comparatively interpreted through recurring textual and visual indicators.

Evaluation Framework

The evaluation framework was applied uniformly across all cases to ensure comparability. It comprises six headings. Under Spatial Transformation, the relationship between prior and new functions, circulation and exhibition layout, and add-on/intervention strategies are examined. Smellscape (odor) integration is assessed through odor sources, zoning, and user contact points (Bembibre, & Strlič, 2017; Henshaw, 2014). The Taste program covers the placement of tasting stations, logistics flow, and hygiene protocols (Spence, 2021). Technical systems address HVAC/exhaust, filtration, differential pressure management, and material/finish selection (ASHRAE, 2022; CIBSE, 2016). Conservation principles are evaluated in terms of retention of original fabric, reversible interventions, and adaptability (Plevoets, & Van Cleempoel, 2011; Douet, 2012; TICCIH, 2003). Finally, User Experience & Operations focuses on wayfinding, capacity management, and maintenance/operational processes (Brooker, & Stone, 2004; Pallasmaa, 2012). This

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

matrix enables data collection with consistent indicators in each case and relates findings in a shared vocabulary (Figure 1).

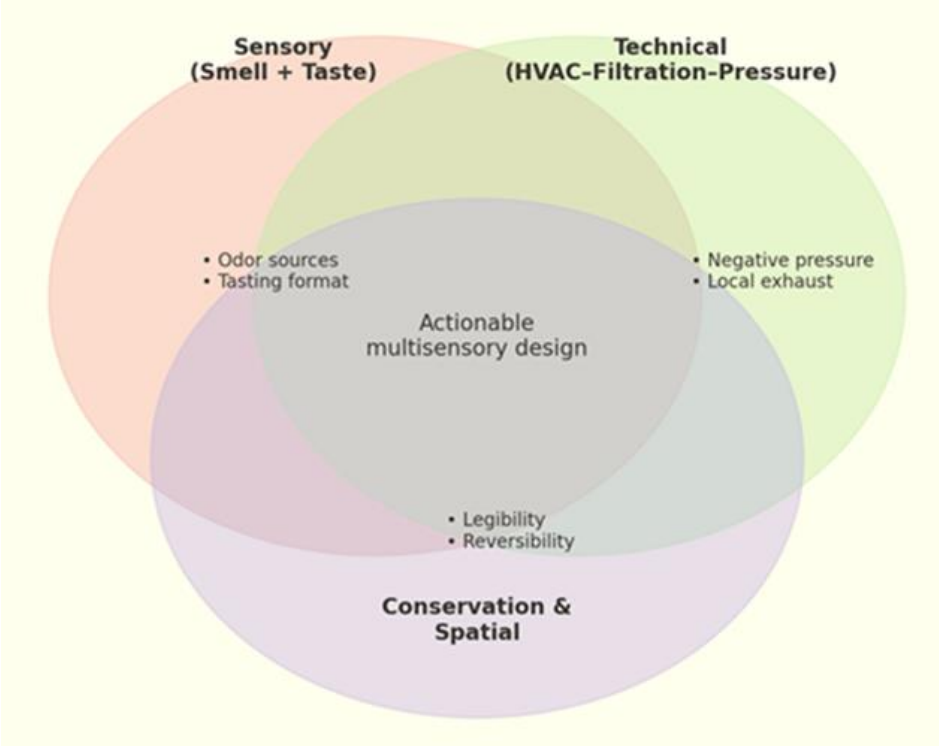

Figure 1. *Venn Diagram—Sensory, Technical, Conservation/Spatial; Overlap Denotes Actionable Multisensory Design (Prepared by the Author)*

The Venn diagram groups the six core criteria into three thematic sets: Sensory (smell + taste), Technical (HVAC–filtration–pressure), and Conservation & Spatial (spatial transformation + conservation principles). User experience and operations are positioned at the overlap as outcomes of actionable multisensory design (e.g., wayfinding, capacity, maintenance). The diagram is not a quantitative measure but a methodological scaffold; case indicators were coded to this schema and synthesized in the comparative criteria × case matrix. Two auxiliary indicators used for comparison—adaptive reuse typology and schematic odor intensity—are not included in the diagram; they were applied separately for classification and visualization.

Analysis Method

All sources were first read systematically and coded thematically. This was followed by the production of case-specific analytical schematics that place, on a single plane, visitor flow, smell/taste nodes, and clean–dirty air principles. Next, a cross-case comparison was conducted using the common evaluation matrix to identify convergences and divergences. In the final stage, smell/taste decisions were aligned with HVAC, filtration–pressure management, and material–hygiene requirements and interpreted in light of technical standards (ASHRAE, 2022; CIBSE, 2016). The holistic sequence of these steps is presented schematically in Figure 2. To improve analytical reliability, repeated themes appearing across more than one source type (textual, visual, institutional, technical) were prioritized through triangulation. The matrix was used as a synthetic analytical tool rather than a scoring mechanism.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

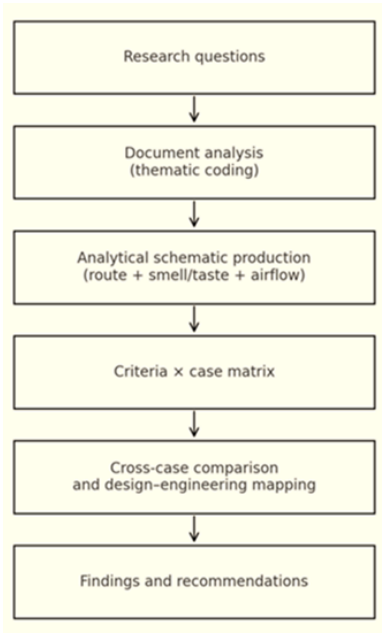

Figure 2. *Research Design, Process Flow Diagram (Prepared by the Author)*

The diagram summarizes the workflow: it moves from research questions to document analysis and thematic coding, then to the production of analytical schematics for each case (route–smell/taste–airflow). Coded data are transferred to the criteria × case matrix, enabling cross-comparison and design–engineering alignment. The diagram is conceptual rather than quantitative and is intended to visualize methodological traceability.

Limitations of the Study

This research is limited to three European cases and depends entirely on secondary data. No on-site measurements, visitor interviews, or controlled sensory experiments were conducted. Therefore, findings regarding odor intensity, user perception, and behavioral responses should be interpreted as comparative analytical inferences rather than direct empirical measurements. Nevertheless, the selected cases provide sufficient depth and diversity to generate transferable insights for future adaptive reuse and sensory heritage studies.

Case Analyses

This section examines three exemplars of chocolate industrial heritage—Schokoladenmuseum Köln, Maison Cailler (Broc), and Perugina Chocolate House (Perugia)—within a common evaluation framework. Each case is analyzed under the following headings: site and historical background; conversion typology (full/hybrid); architectural interventions; smellscape (odor) and taste integration; technical systems (HVAC–filtration–pressure); and conservation principles. The exposition moves from the asset's context and architectural character to the sensory script and its coupling with engineering requirements. The cases are presented descriptively in this section, with particular attention given to the relationship between sensory programming, technical control systems, and visitor experience outcomes. Comparative synthesis is provided in Section 4 (Findings) through the criteria × case matrix (Table 1) and the odor intensity profiles (Figures 13–15).

Schokoladenmuseum Köln (Germany)

The museum is located in Cologne's Altstadt-Süd, at the northern tip of the Rheinauhafen peninsula. The complex integrates a listed former customs building with a contemporary glass-aluminum pavilion that stretches along the waterfront (Schokoladenmuseum Köln, 2024) (Figure 3). The conversion and new volumes were designed by Prof. Fritz Eller; work began in 1992 and the museum opened in 1993. The project respects the historic fabric while making new interventions deliberately legible through a clear old–new distinction (Schokoladenmuseum Köln, 2024; Eller + Eller Architekten, 2024).

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Figure 3. *Schokoladenmuseum Köln: General View Of The Historic Customs Building And Contemporary Additions On The Rheinauhafen Waterfront, (Ferienstrassen, n.d.).*

The spatial program is organized across two primary masses: the historic customs block and the glass-aluminum pavilion. The historic block accommodates permanent galleries, archive/study areas, and administration. The pavilion concentrates public flow and contains the entrance–foyer and ticketing, the glazed-cube tropicarium (tropical greenhouse), a transparent mini production line, and—at the end of the tour—the chocolate fountain (Schokoladenmuseum Köln, 2024; Eller + Eller Architekten, 2024; iGuzzini, n.d.). The visitor route is one-way: it begins in the tropicarium, links to the brand and production history, intensifies at production observation nodes within the pavilion, and concludes with tasting/product experience. Egress connects to the shop and café/terrace, maintaining visual continuity with the riverfront. Service and logistics are segregated toward the quay; HVAC, local exhaust, and pressure zoning are planned to separate production and visitor domains (ASHRAE, 2022; CIBSE, 2016).

Within this distribution, the sensory narrative culminates at the iconic chocolate fountain, approximately three meters high, situated in the pavilion and paired with tasting stations to close the experience (Schokoladenmuseum Köln, 2024), (Figure 4).

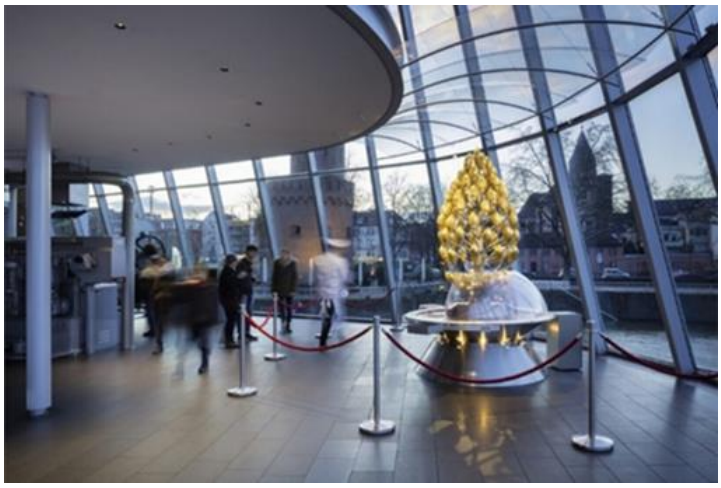

Figure 4. *Chocolate Fountain, (iGuzzini, n.d.).*

The tropicarium is the first olfactory contact point on the route. Set as a glazed cube on the west façade, it anchors the entry sequence. The ~100 m² volume houses various tropical species, including eight Theobroma cacao trees. The required 25–28 °C temperature and 80–90% relative humidity are maintained by automation-controlled environmental systems, shading, and outdoor air supply, thereby safeguarding plant health and visitor comfort (Schokoladenmuseum Köln, 2024), (Figure 5).

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Figure 5. *Tropicarium (Tropical Greenhouse) In A Glazed Cube Forming The Visitor Entry Sequence, (Schokoladenmuseum Köln, 2024).*

A transparent demonstration production line and observation areas run along the pavilion. Transparent machine guards, viewing windows, floor wayfinding graphics, and exposed piping/HVAC overhead provide direct visual access to manufacturing while rendering the technical infrastructure legible within the exhibition (Schokoladenmuseum Köln, 2024), (Figure 6).

Figure 6. *Transparent Chocolate Production Line; Observation Windows, Floor Wayfinding Lines, And Exposed Piping/HVAC Overhead, (Schokoladenmuseum Köln, 2024).*

In terms of smellscape and taste integration, Schokoladenmuseum Köln orchestrates a flow that opens with the natural cocoa odor in the tropicarium, intensifies at observation nodes along the production line, and culminates at the chocolate fountain and tasting stations. Odor transport is controlled through zoning, local exhaust, and differential pressure to preserve visitor comfort (ASHRAE, 2022; CIBSE, 2016; Schokoladenmuseum Köln, 2024). This integrated arrangement maintains the architectural legibility of the old–new distinction while unifying the sensory narrative along a single route. The sequential route culminating in the chocolate fountain may further enhance memorable tourism experiences through climax-based sensory storytelling.

Maison Cailler, Broc (Switzerland)

Maison Cailler is located in the locality of Broc, Canton Fribourg, in a hybrid configuration where the production facility and visitor center share the same campus. Commissioned in 1898, the factory today orchestrates live production and museum experience concurrently; the narrative integrates brand history and manufacturing processes along a single visitor route (Cailler, 2025; MySwitzerland, n.d.), (Figure 7).

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Figure 7. *Maison Cailler, Broc: Visitor Center Entrance And Historic Factory Façade, (Ihle, n.d.).*

The visitor flow begins at the entrance–reception and ticketing area, proceeds through a brief introductory section on brand/production history, and then connects to interactive galleries. From there, the route opens onto observation corridors running parallel to the production plant. Transparent windows along these corridors provide direct visual access to individual manufacturing steps. The tour continues through workshop/demonstration spaces and concludes in tasting rooms and the retail area (Cailler, 2025; MySwitzerland, n.d.).

The exhibition design functions as an intermediate layer for sensory priming. "Touch-and-smell" stations for ingredients such as cocoa beans, cocoa butter, and milk, graphics highlighting local dairy producers, and exposed services/lighting elements all reference the production atmosphere. This environment activates visitors' material and olfactory repertoire prior to entering the observation corridors (Cailler, 2025), (Figure 8).

Figure 8. *Maison Cailler Interior Displays, (Yi, 2025).*

The observation gallery is the defining component of the hybrid typology. Visitors observe active lines through glazed partitions without compromising hygiene. Overhead multi-screens explain roasting, grinding, and conching through synchronized video and audio. While presenting "live production" through an audio-visual lens, this setup controls odor transfer via negative pressure, zoning, and dedicated HVAC loops, thereby maintaining comfort and hygiene (ASHRAE, 2022; CIBSE, 2016), (Figure 9).

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Figure 9. *Maison Cailler — Glazed Production Observation Gallery With Screen-Based Interpretation And Visitor Platform, (Yi, 2025).*

Smellscape and taste integration draw directly on continuous factory operation. Characteristic cocoa aromas from roasting and blending rooms are perceived in a controlled manner at observation nodes; in the tour's finale, organized tasting rooms enable "learning by tasting" across different cocoa percentages and fillings. In this way, a perceptual sequence that begins with smell is completed through taste, reinforcing the brand–heritage narrative at a multisensory level (Cailler, 2025; MySwitzerland, n.d.). Its hybrid live-production model also enhances perceptions of authenticity, which constitutes a valuable asset for gastronomic tourism experiences.

Perugina Chocolate House, Perugia (Italy)

Perugina Chocolate House is located within the Perugina production complex in the San Sisto district of Perugia; the museum, factory, and visitor route form an integrated configuration on a single campus (Perugina, n.d.; Baci-Perugina, 2018), (Figure 10). The complex is organized around industrial buildings dating to 1961. A regular reinforced-concrete column–beam grid establishes both the façade rhythm and the logic of the interior layout, and this structural clarity supports the legibility of exhibition, observation, and circulation schemes (Apristudio, n.d.).

Figure 10. *Casa Del Cioccolato Perugina — Main Entrance Façade, (Naftalis, n.d.).*

The museum/gallery components present brand history together with packaging and advertising archives, while observation paths running parallel to the production line offer a "live production" experience within the same itinerary (Perugina, n.d.). Adaptive reuse has been implemented through a hybrid model in which production continues alongside museum functions: suitable or obsolete spaces have been converted into exhibition areas and observation routes, and ongoing production is visually articulated within the visitor scheme (Perugina, n.d.; Baci-Perugina, 2018). Internally, the program includes a packaging/graphics archive, periodic advertising displays, and Bacio-themed sections; the Museo Storico hall, which exhibits historic production machinery, is a central element of this narrative (Figure 11). Glazed observation corridors overlooking production and tasting areas complete the arrangement. On the exterior and in connective

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

volumes, the industrial vocabulary is retained, while transparent openings strengthen the architectural relationship between visitors and production (Perugina, n.d.; Apristudio, n.d.).

Figure 11. *Casa Del Cioccolato Perugina — Museo Storico: Hall Of Historic Production Machinery, (Di Maio, n.d.).*

Bacio Perugina occupies a central place in the brand narrative. At the 2003 Eurochocolate festival in Perugia, the production of the monumental "BaciOne" entered the Guinness World Records; this milestone is highlighted in the museum through large-scale display elements and interpretive panels (Figure 12).

Figure 12. *Casa Del Cioccolato Perugina -Bacio Exhibition Area And Guinness Record Monument, (Redazione, 2022).*

Smellscape and taste integration becomes most apparent along the observation corridors overlooking roasting and blending: characteristic cocoa aromas from production are perceived directly yet in a controlled manner at nodal points along the route. This controlled permeability is ensured by separation principles based on pressure differentials and filtration between visitor areas and production zones (ASHRAE, 2022; CIBSE, 2016; Perugina, 2025). The experience concludes with tasting workshops, where taste functions not merely as refreshment but as an educational module enabling sensory comparison of product variants (e.g., different cocoa percentages and fillings) (Baci-Perugina, 2018). This approach reinforces the brand's historical narrative at a multisensory level while remaining aligned with technical requirements—such as HVAC/exhaust zoning and material selection—needed to maintain hygiene and comfort (ASHRAE, 2022; CIBSE, 2016). Moreover, the integration of brand heritage with tasting workshops supports destination branding and may increase repeat visitation potential.

Findings (Comparative Analysis)

Case Matrix by Criteria

This section presents the findings obtained by comparing the three cases under a common evaluation framework. First, a summary matrix juxtaposes typology, spatial configuration, sensory integration, technical systems, conservation, and operations; this is followed by a textual analysis. The findings are interpreted not

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

only descriptively, but also in relation to theoretical, methodological, and practical implications concerning adaptive reuse and multisensory visitor experience design (Table 1).

Table 1. *Criteria × Case Matrix*

Criteria	***Cologne – Schokoladenmuseum***	***Broc – Maison Cailler***	***Perugia – Perugina***
Adaptive Reuse Type	Full conversion (historic customs house + contemporary addition)	Hybrid (active production + museum/school)	Hybrid (production + museum)
Spatial Transformation	Historic mass + glass/aluminum pavilion; transparent production–display	Visitor route within active factory; viewing windows	Museum + viewing corridors within a 1961 reinforced-concrete frame
Smellscape (Odor)	Natural cocoa odor in the tropical house + controlled odor nodes along the mini production line	Roasting/blending odors strongly perceived at viewing nodes	Direct yet controlled olfactory contact in production corridors
Taste (Flavor)	Chocolate fountain and tasting stations (tour finale)	Portfolio-oriented organized tasting rooms	Bacio-focused tasting workshops (educational module)
Technical Systems (HVAC/Filtration/Pressure)	Zoning; selective permeability; comfort/hygiene balance	Negative pressure; filtration; separation of production and visitor areas	Glass barriers; pressure differentials; filtration
Conservation Principles	Clear old–new distinction; reversible exhibition components	Living production culture; flexible attachments	Legible industrial frame; demountable components
User Experience / Operations	Iconic pavilion focus; odor→taste dramaturgy	Observe→learn→taste sequence	Workshop-based interaction; brand–heritage reinforcement
Odor Intensity (Schematic)	Medium	High	Medium–High

From the standpoint of spatial transformation, the Cologne case preserves the listed former customs house and clearly differentiates it from a glass–aluminium addition; the transparent pavilion accommodates production-and-demonstration functions. In Broc, a visitor route inserted within the operating factory—together with observation windows and interactive galleries—constructs a "living production" narrative. In Perugia, museum spaces and production corridors are co-organized within the 1961 reinforced-concrete industrial frame, integrating exhibition and production (Schokoladenmuseum Köln, 2024; Eller + Eller Architekten, 2024; Cailler, 2025; MySwitzerland, n.d.; Perugina, n.d.; Apristudio, n.d.). These differences indicate that adaptive reuse can operate through either additive architectural contrast or integrated coexistence with ongoing industrial activity.

Smellscape integration in Cologne begins with the natural cocoa odor of the tropical house and continues through controlled nodes along the mini demonstration line. In Broc, characteristic aromas from roasting and blending rooms intensify at observation points and are managed via negative pressure and filtration. In Perugia, a "direct yet controlled" olfactory contact is designed along corridors parallel to production, regulated by pressure zoning (ASHRAE, 2022; CIBSE, 2016; Schokoladenmuseum Köln, 2024; Cailler, 2025; Perugina, n.d.). Accordingly, smell is not treated as an incidental by-product, but as a deliberately staged spatial medium requiring technical moderation.

The taste program in Cologne is organized around tasting stations and the iconic chocolate fountain at the end of the tour. In Broc, portfolio-oriented tasting salons complete the perceptual sequence initiated by smell through product variety. In Perugia, Bacio-focused tasting workshops are conceived as an educational–experiential module (Schokoladenmuseum Köln, 2024; Cailler, 2025; Baci-Perugina, 2018). This demonstrates that taste functions not merely as consumption, but as a narrative, pedagogical, and branding device.

With respect to technical systems, Cologne balances comfort and hygiene through separate zones and principles of selective permeability for the tropical house and demonstration line. In Broc, the production–visitor separation is maintained by negative pressure and filtration. In Perugia, glazed barriers and pressure differentials jointly manage industrial hygiene and visitor comfort (ASHRAE, 2022; CIBSE, 2016; Schokoladenmuseum Köln, 2024; Cailler, 2025; Perugina, n.d.). The recurring presence of these systems confirms that sensory programming must be supported by invisible environmental-control infrastructure.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

In terms of conservation and reversibility, Cologne prioritizes protection of the listed fabric and the legibility of new additions. In Broc, attachments are detailed with sufficient flexibility to avoid disrupting ongoing factory operations. In Perugia, the readability of the industrial frame is maintained and exhibition components are designed for disassembly and re-assembly (Schokoladenmuseum Köln, 2024; Eller + Eller Architekten, 2024; Cailler, 2025; Perugina, n.d.; Apristudio, n.d.). These findings suggest that multisensory adaptation does not necessarily conflict with conservation when interventions remain legible and reversible.

Regarding user experience and operations, Cologne's prow-like pavilion establishes a singular focal point, and the sensory narrative that begins with the tropical house culminates in tastings. In Broc, the sequence of observation→learning→tasting supports a portfolio-based experience. In Perugia, workshop-based interaction reinforces the brand-heritage narrative in both sensory and educational terms (Schokoladenmuseum Köln, 2024; Cailler, 2025; Perugina, n.d.). In all cases, sequential visitor scripting appears central to memorable tourism experiences and experiential learning outcomes.

Common Strategies

Across all three cases, visual access to production—whether live or demonstrational—and partial olfactory contact are fundamental; transparent glass barriers and observation windows function as standard devices. The sensory route begins with smell and concludes with taste, establishing a memorable experiential dramaturgy. Technical separation to control odor migration and maintain hygiene is achieved through HVAC/exhaust design, filtration, and pressure differentials. In conservation terms, the legibility of industrial traces is preserved, while new additions and exhibition components are handled according to principles of reversibility and clear distinguishability (Plevoets, & Van Cleempoel, 2011; Douet, 2012; ASHRAE, 2022; CIBSE, 2016; Henshaw, 2014; Spence, 2021; Perugina, n.d.). Collectively, these recurring strategies form a transferable model for converting food-related industrial heritage into contemporary visitor destinations.

Differentiated Approaches

The source and intensity of smell are curatorial and controlled in Cologne—via the tropical house and mini line—whereas in Broc they are natural and strong due to active roasting and blending, which heightens the need for technical control. In Perugia, corridors running parallel to production convey odors directly yet in filtered form. The taste program also diverges: Cologne centers on an iconic fountain and tasting stations; Broc uses portfolio-oriented tasting salons; Perugia adopts workshop-based educational modules. In terms of intervention, Cologne emphasizes a contemporary addition clearly set apart from a historic public building and a symbolic pavilion that accentuates the waterfront, while in Broc and Perugia observation windows and corridors are inserted within the existing factory so as not to disrupt production rhythms. Operational and hygiene priorities are decisive in Broc and Perugia where production is ongoing; in Cologne, visitor comfort and a curatorial odor dramaturgy are more prominent (ASHRAE, 2022; CIBSE, 2016; Cailler, 2025; Baci-Perugina, 2018). These distinctions reveal that adaptive reuse outcomes are strongly shaped by whether production has ceased or remains active.

Spatial and Sensory Performance

Legibility and wayfinding are reinforced in all three cases through transparent observation windows and clearly articulated nodes (see Table 1). Odor dramaturgy peaks at the production–observation stage; schematic intensity variations for Cologne, Broc, and Perugia are shown in Figures 13, 14, and 15, respectively. Balancing the senses by combining controlled odor permeability with a concluding taste sequence renders the experience memorable; in Broc, in particular, high odor intensities can pose comfort and hygiene risks unless offset by filtration and negative pressure. Transferable lessons include source control of odors and the creation of negative-pressure zones, the use of selectively permeable glass barriers, establishing a smell→taste sequence in the route dramaturgy, and maintaining the reversibility of exhibition components alongside the legibility of industrial traces.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

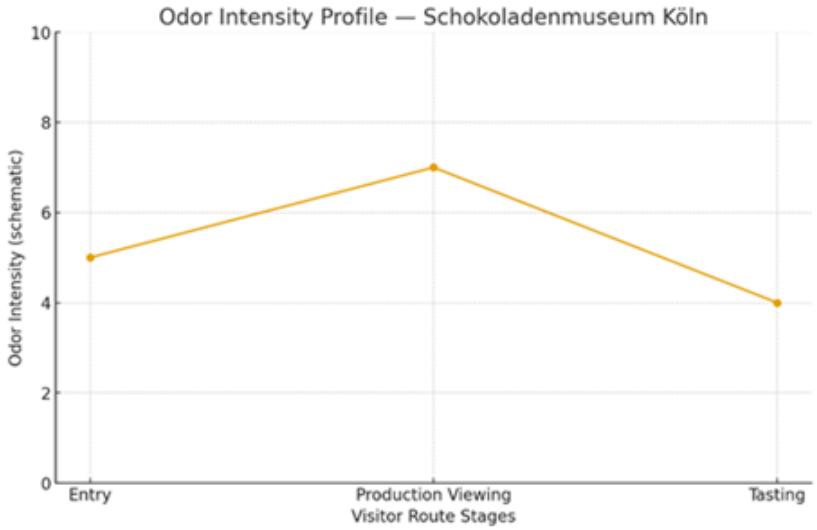

Figure 13. *Odor Intensity Profile — Schokoladenmuseum Köln (schematic) (Prepared by the Author)*

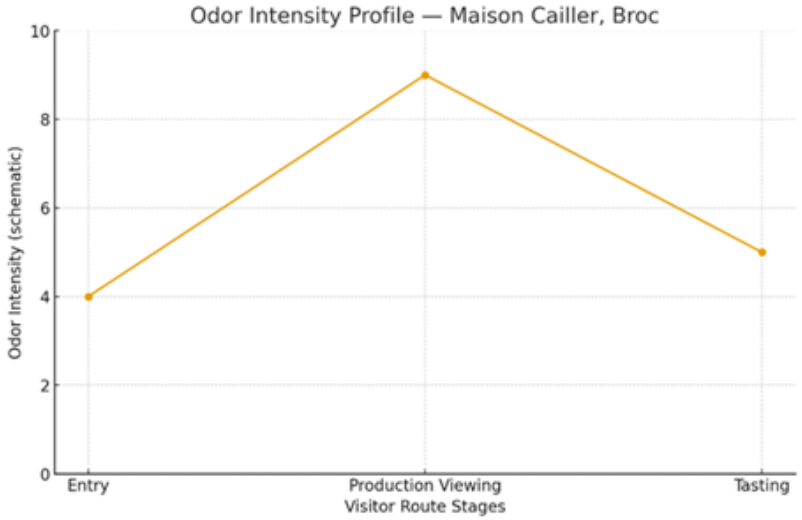

Figure 14. *Odor Intensity Profile — Maison Cailler, Broc (schematic) (Prepared by the Author)*

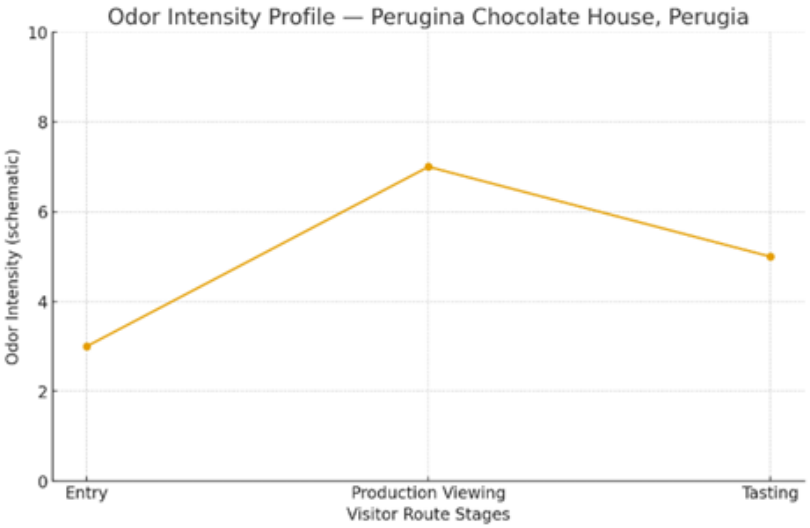

Figure 15. *Odor Intensity Profile — Perugina Chocolate House, Perugia (schematic) (Prepared by the Author)*

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Accordingly, the spatial and sensory performance of the three cases is made readable through Table 1 and Figures 13–15. The overall tendency is for odor dramaturgy to reach its apex during production observation and then taper in a controlled manner at tasting; the condition for success rests on the triad of source control + pressure-zoned environments + selective permeability. These findings clarify shared principles and context-specific variations in terms of legibility/wayfinding, comfort–hygiene balance, and conservation, and they underpin the subsequent Discussion section's commentary on typology, user experience, technical systems, and brand–heritage relations. They also indicate that sensory sequencing can generate memorable tourism value when technical comfort thresholds are successfully maintained.

Discussion

The three cases foreground two dominant typologies: definitive conversion and the hybrid model. In definitive conversion, the historic structure is fully adapted to the new function; as in Cologne, maintaining a legible old–new distinction and designing additions to be reversible aligns with conservation principles and produces a city-scale "place-brand" public icon (Plevoets, & Van Cleempoel, 2011; Douet, 2012). This suggests that full conversion models may be particularly effective where production has ceased and symbolic urban repositioning is prioritized.

In the hybrid model, active production and the museum/visitor experience coexist on the same campus. As seen in Broc and Perugia, the emphasis on "living heritage" is strong, yet hygiene requirements and uninterrupted operations constrain the room for maneuver in design (ASHRAE, 2022; CIBSE, 2016). The findings indicate that typology selection is not merely an architectural choice; it must also cohere with operational strategy and brand objectives. Accordingly, adaptive reuse decisions should be evaluated through managerial and experiential criteria in addition to spatial considerations.

Across all three cases, sensory dramaturgy follows a smell→taste sequence that leaves a strong mnemonic trace for visitors (Henshaw, 2014; Spence, 2021). In Cologne, odor is introduced in a curated and controlled manner via the tropical house and the mini demonstration line; in Broc, the roasting and blending processes generate a natural and more intense olfactory atmosphere; in Perugia, observation corridors enable a "direct yet filtered" odor contact. These differences materially affect wayfinding, dwell times, crowd management, and accessibility decisions. Because excessive olfactory intensity can compromise comfort and health (especially for sensitive groups), graded exposure, cool-down/escape niches, and flow rates tuned to these thresholds are recommended (ASHRAE, 2022). From a tourism perspective, this staged sequencing may also enhance memorable visitor experiences by combining anticipation, sensory climax, and reward.

Effective smell–taste integration requires coordination between spatial layout and the principles of source control, capture, separation, and dilution/filtration (ASHRAE, 2022; CIBSE, 2016). The technical framework distilled from the cases can be summarized as follows: implement pressure zoning that keeps production areas negative and visitor areas at least neutral; introduce buffer spaces functioning as "air locks" at transitions; capture roasting/melting emissions locally; use HEPA/activated-carbon combinations for filtration; and, where possible, route odor-bearing ducts through independent shafts. Provide separate HVAC loops for tropical greenhouses and melting lines to manage humidity and heat; use non-porous, easy-to-clean surfaces to mitigate condensation and corrosion risks. Isolate fan/exhaust noise and vibration from visitor areas with damping and acoustic traps. On the operations side, routine filter replacement, sensor-based monitoring, and integration with HACCP-like hygiene protocols are critical. These measures are applied more stringently in hybrid typologies (Broc, Perugia) due to production continuity, whereas in definitive conversion (Cologne) curatorial control and energy efficiency emerge as key optimization targets. Methodologically, these recurring technical parameters also demonstrate that sensory heritage design can be systematically assessed rather than treated as purely subjective experience.

In Cologne, the aesthetic emphasis on the old–new distinction reinforces the institutional narrative through a public icon; in Broc and Perugia, the visibility of production enhances brand credibility and learning value. However, when branding becomes overly dominant, there is a risk of over-thematization. To prevent the eclipse of historical traces, the legibility of original materials and marks should be preserved, collection- and archive-based content should be incorporated, and critical information—such as supply chains and cocoa geographies—should be presented in a balanced way (Brooker, & Stone, 2004; Pallasmaa, 2012). The best outcomes emerge in a dual-authenticity model that couples the brand's contemporary experience with the material and documentary reality of heritage. This balance is especially important for maintaining long-term cultural credibility beyond short-term commercial attraction.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

In Türkiye, there appears to be no documented example of a historic chocolate factory converted into a museum via adaptive reuse; the Pelit Chocolate Museum functions more as a new-build/brand experience (see Section 4 for comparison). This situation yields two opportunities. First, pilot projects can apply the hybrid model of living production + museum in other food-heritage domains (e.g., coffee, lokum/confectionery, olive oil, tahini–halva, flour milling). Second, the evaluation framework presented here can be used as a pre-assessment tool for candidate sites: alignment between typology and operational goals; graded exposure along the smellscape/taste route; checklists for pressure zoning, filtration, and material hygiene; and the preservation of reversibility and legible old–new distinctions (Plevoets, & Van Cleempoel, 2011; Douet, 2012; ASHRAE, 2022; CIBSE, 2016). At the policy level, municipalities are encouraged to connect industrial-heritage inventories with creative-industry programs and to provide technical incentives and guidance for odor control and hygiene infrastructure. For research, future semi-quantitative comparisons using olfactometry, CO_2/TVOC sensors, and visitor-experience scales would strengthen the qualitative framework advanced in this study. Practically, such initiatives may also diversify Türkiye's gastronomic tourism offer through experience-oriented heritage destinations.

Conclusion

Drawing on three cases in Cologne, Broc, and Perugia, this study shows that two principal typologies shape the conversion of chocolate production heritage into museum/visitor experience: definitive conversion, in which the historic fabric is fully adapted, and the hybrid model, in which active production and the visitor program operate concurrently on the same campus. Typology choice directly conditions the intensity and mode of smell–taste integration: in definitive conversion the sensory script is more curatorial and tightly controlled, whereas in hybrid settings the production-driven odor load must be managed through technical zoning and filtration. Accordingly, adaptive reuse typology emerges not only as a spatial strategy, but also as a determinant of experiential management and technical performance.

Across all cases, the experiential narrative follows a smell→taste dramaturgy. Olfactory nodes segment the route to create rhythm and emphasis; tasting provides perceptual closure. This arrangement not only strengthens storytelling, it also decisively shapes spatial and operational decisions—circulation schemes, wayfinding language, dwell times, and capacity planning. Safe and comfortable sensory integration depends on source control and environmental separation: pressure zoning, local exhaust and appropriate filtration, dedicated HVAC loops, selectively permeable glazed barriers, and cleanable, non-porous surfaces are baseline requirements. From a conservation standpoint, the legibility of the old–new distinction, the design of reversible interventions, and the visibility of industrial traces emerge as shared principles. From a tourism perspective, the smell→taste sequence may enhance memorable visitor experiences by combining anticipation, sensory climax, learning, and reward. In this sense, chocolate heritage museums can function not only as conservation projects, but also as experience-oriented destinations within gastronomic tourism.

The comparative analysis yields a practical evaluation framework as a decision-support tool that jointly considers spatial transformation, smell and taste programming, technical systems, conservation, and user/operations. Applied to new projects, the framework systematically foregrounds principles such as source control with negative-pressure zones, selectively permeable barriers, graded exposure, and a smell→taste sequence in route dramaturgy. In the Turkish context, although there is no documented adaptive reuse of historic chocolate factories, the hybrid model of "living production + museum" offers a strong starting set for other food-heritage domains (e.g., coffee, confectionery, olive oil). Beyond the immediate findings, the contribution of this study can be evaluated in three dimensions. Theoretically, it expands adaptive reuse discourse by integrating multisensory heritage interpretation into conservation debates. Methodologically, it proposes a comparative framework that combines spatial, sensory, and technical criteria through case-based analysis. Practically, it offers transferable guidance for designers, municipalities, museum planners, and tourism stakeholders seeking to transform industrial heritage into viable visitor destinations.

For future applications, municipalities and private operators in Türkiye may prioritize pilot projects that combine heritage conservation with food production narratives, tasting programs, and educational workshops. Such initiatives may diversify local tourism economies, strengthen destination branding, and reactivate underused industrial assets through culturally meaningful reuse.

This study has limitations: it relies on secondary sources, access to original plans/technical drawings was at times restricted, and the sample is Europe-focused. Future work that incorporates instrumental odor and indoor air–quality measurements, visitor-experience scales, and long-term monitoring of energy and

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

operational impacts would strengthen the generalizability of the framework and its value for practice. Further comparative studies involving non-European contexts would also help test the adaptability of the framework under different cultural, climatic, and operational conditions.

Ethical Declaration

The study titled "*Smell and Taste Integration in the Adaptive Reuse of Chocolate Industrial Heritage*" was conducted in accordance with the principles of scientific research and publication ethics. All sources used have been properly cited, and no manipulation of data has been carried out. This work has not been previously published nor submitted to any other academic publication for evaluation.

Etik Beyan

"*Çikolata Endüstri Mirasının Uyarlanabilir Yeniden Kullanımında Koku ve Tat Entegrasyonu*" başlıklı bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uyulmuş, yararlanılan tüm kaynaklar uygun biçimde atıf yapılarak belirtilmiş ve veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamıştır. Bu çalışma daha önce başka bir akademik yayın ortamında yayımlanmamış ve değerlendirilmek üzere gönderilmemiştir.

Declaration of Conflict

There is no potential conflict of interest in the study.

Çatışma Beyanı

Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Funding

No funding was received from any institution or organization for this study.

Finansman

Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Statement of Use for Artificial Intelligence and Its Types

Artificial intelligence and its various types were not used in the writing of this article.

Yapay Zeka ve Türleri Kullanım Beyanı

Bu makalenin yazımında yapay zeka ve türleri kullanılmamıştır.

Data Sharing Statement

I declare that, upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, I can share the data of this study according to the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy".

Veri Paylaşım Beyanı

Bu çalışmanın verilerini bulguların doğrulanması amacıyla makul bir talep üzerine "etik ilkeler ve yayın politikası"nın ilgili kısmında belirtilen şartlara göre paylaşabileceğimi beyan ederim.

References

Apristudio. (n.d.). *Perugina Chocolate House.* Retrieved September 30, 2025, from https://apristudio.it/en/portfolio/perugina-chocolate-house/

ASHRAE. (2022). *ASHRAE handbook—HVAC applications.* Atlanta, GA: American Society of Heating, Refrigerating and Air-Conditioning Engineers.

Baci Perugina. (2018). *The Perugina Chocolate House in Perugia, Italy*. Retrieved September 30, 2025, from https://www.baciperugina.com/intl/world/blog/news/baci-perugina-chocolate-house

Bembibre, C., & Strlič, M. (2017). Smell of heritage: A framework for the identification, analysis and archiving of historic odours. *Heritage Science, 5*(2), 1-11. doi: 10.1186/s40494-016-0114-1

Brooker, G., & Stone, S. (2004). *Rereading: Interior architecture and the design principles of remodelling existing buildings*. London: RIBA.

Bullen, P. A., & Love, P. E. D. (2011). Adaptive reuse of heritage buildings. *Structural Survey, 29*(5), 411-421. doi: 10.1108/02630801111182439

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

Cailler. (2025). *Discover Cailler; Maison Cailler—Museum visit; Maison Cailler—Experiences*. Retrieved September 30, 2025, from https://www.cailler.ch/en

CIBSE. (2016). *CIBSE guide B: Heating, ventilating, air conditioning and refrigeration.* London: Chartered Institution of Building Services Engineers.

Davis, L. N. (2017). *Sensorial urbanism and smellscapes: Documenting and exhibiting Istanbul's cultural heritage* (Doctoral dissertation). Koç University, Graduate School of Social Sciences and Humanities, Istanbul.

Di Maio, A. (n.d.). *Casa del Cioccolato Perugina.* Retrieved September 30, 2025, from https://mindtrip.ai/attraction/perugia-umbria/casa-del-cioccolato-perugina/

Douet, J. (Ed.). (2012). *Industrial heritage re-tooled: The TICCIH guide to industrial heritage conservation.* Lancaster: Carnegie Publishing.

Eller + Eller Architekten. (2024). *Chocolate Museum, Cologne*. Retrieved September 30, 2025, from https://eller-eller.de/en/portfolio/chocolate-museum-cologne/

Ferienstrassen. (n.d.). *Schokoladenmuseum Köln.* Retrieved October 2, 2025, from https://www.ferienstrassen.info/schokoladenmuseum/

Güdü Demirbulat, Ö., & Saatçi, G. (2020). Endüstriyel miras turizmi üzerine Zonguldak ili özelinde bir değerlendirme. *Journal of Global Tourism and Technology Research, 1*(1), 35-49.

Henshaw, V. (2014). *Urban smellscapes: Understanding and designing city smell environments.* London: Routledge.

Herz, R. S., Schankler, C., & Beland, S. (2004). Olfaction, emotion and associative learning: Effects on motivated behavior. *Motivation and Emotion, 28*(4), 363-383. doi: 10.1007/s11031-004-2389-x

Ihle, J. (n.d.). *Maison Cailler.* Retrieved September 30, 2025, from https://tr.outdooractive.com/tr/poi/broc/maison-cailler/27009689/

iGuzzini. (n.d.). *The chocolate museum.* Retrieved September 30, 2025, from https://www.iguzzini.com/projects/project-gallery/the-chocolate-museum/

Kırcı, B. (2025). Koku deneyimi ve duyusal yöntemler aracılığıyla kentsel mekânı yeniden düşünmek. *Global Media Journal Turkish Edition, 16*(30), 76-97.

MySwitzerland. (n.d.). *Maison Cailler—The Swiss chocolate factory.* Retrieved September 30, 2025, from https://www.myswitzerland.com/en-us/experiences/maison-cailler-the-swiss-chocolate-factory/

Naftalis, D. (n.d.). *Casa del Cioccolato Perugina.* Retrieved September 30, 2025, from https://mindtrip.ai/attraction/perugia-umbria/casa-del-cioccolato-perugina/

Pallasmaa, J. (2012). *The eyes of the skin: Architecture and the senses* (3rd ed.). Chichester: Wiley.

Pawlikowska-Piechotka, A. (2009). Industrial heritage tourism: A regional perspective (Warsaw). *Physical Culture and Sport Studies and Research, 46*(1), 276-287. doi: 10.2478/v10141-009-0025-x

Perugina. (n.d.). *The Casa del Cioccolato — Come and visit.* Retrieved September 30, 2025, from https://www.perugina.com/it

Plevoets, B., & Van Cleempoel, K. (2011). Adaptive reuse as a strategy towards conservation of cultural heritage: A literature review. *WIT Transactions on the Built Environment, 118,* 155-164. doi: 10.2495/STR110131

Redazione. (2022). *Hai già visitato la Fabbrica del Cioccolato Perugina e il Museo Storico? Viaggiando Italia.* Retrieved September 30, 2025, from https://www.viaggiando-italia.it/hai-gia-visitato-la-fabbrica-del-cioccolato-perugina-e-il-museo-storico/

Schokoladenmuseum Köln. (2024). *The museum; Pressetext Architektur.* Retrieved September 30, 2025, from https://www.schokoladenmuseum.de/en/the-museum/

Spence, C. (2021). *Sensehacking: How to use the power of your senses for happier, healthier living.* London: Viking.

TICCIH. (2003). *The Nizhny Tagil Charter for the industrial heritage.* Paris: TICCIH.

Ünver Fidan, R. (2018). Koku duyusunun diğer duyulardan farkı ve farklılığın evrimsel perspektifle değerlendirilmesi. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19*(35), 743-756. doi: 10.21550/sosbilder.384909

Yi, L. (2025). *Maison Cailler museum offers immersive experience of chocolate production in Switzerland. Xinhua*. Retrieved October 2, 2025, from https://english.news.cn/20251002/97fa6c4b7a6d4e0f8ea33181a9102534/c.html

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Bu çalışma, çikolata endüstri mirasının uyarlanabilir yeniden kullanımı bağlamında koku ve tat entegrasyonunu inceleyerek, çoklu duyusal deneyim tasarımının mekânsal kurgu, teknik sistemler ve koruma ilkeleriyle nasıl kesiştiğini ele almaktadır. Uyarlanabilir yeniden kullanım, mekânsal dönüşüm, miras değerleri ve sürdürülebilirlik bağlamında yaygın biçimde tartışılmış olsa da, özellikle koku ve tat gibi duyusal boyutların mühendislik sistemleri ve işletme kısıtlarıyla birlikte ele alındığı çalışmalar sınırlıdır. Çikolata üretim mirası, koku ve tatın hem üretim süreçlerinin hem de ziyaretçi deneyiminin ayrılmaz bir parçası olması nedeniyle bu tür bir inceleme için son derece uygun bir bağlam sunmaktadır. Çalışmanın temel amacı, yeniden işlevlendirilen endüstri yapılarında koku ve tatın mekânsal anlatıya nasıl dahil edildiğini, bu entegrasyonun HVAC, filtrasyon ve basınç zonlaması gibi teknik sistemler aracılığıyla nasıl yönetildiğini ve alınan kararların koruma ilkeleriyle nasıl ilişkilendirildiğini açıklamaktır. Duyusal tasarım bu çalışmada yalnızca atmosferik bir katman olarak değil; dolaşım kurgusu, sergileme stratejileri, hijyen protokolleri ve bakım süreçlerini doğrudan etkileyen işlevsel bir tasarım bileşeni olarak ele alınmaktadır. Bu doğrultuda, elde edilen bulguların

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

gıda temelli endüstri mirası projelerinde kullanılabilecek aktarılabilir bir değerlendirme çerçevesine dönüştürülmesi hedeflenmektedir. Ayrıca çalışma; uyarlanabilir yeniden kullanım tartışmalarını çoklu duyusal miras yorumu üzerinden genişleterek kuramsal katkı sağlamakta, karşılaştırmalı vaka analizi ile mekânsal-duyusal-teknik ölçütleri birleştiren bir model önererek yöntemsel katkı sunmakta ve tasarımcılar, yerel yönetimler ile turizm paydaşları için uygulanabilir öneriler geliştirerek pratik katkı üretmektedir. Araştırma, nitel ve karşılaştırmalı vaka çalışması yöntemine dayanmaktadır. Uluslararası ölçekte tanınmış üç çikolata endüstri mirası örneği incelenmiştir: Almanya'daki Schokoladenmuseum Köln, İsviçre Broc'taki Maison Cailler ve İtalya Perugia'daki Perugina Chocolate House. Bu vakalar, kesin dönüşümden (definitive conversion) aktif üretim ile müze işlevinin bir arada yürütüldüğü hibrit modellere uzanan tipolojik çeşitliliği temsil etmeleri; aynı zamanda coğrafi dağılım, kurumsal olgunluk ve güvenilir veri erişimi sağlamaları nedeniyle seçilmiştir. Bu sayede, farklı mekânsal ve işletme koşulları altında duyusal entegrasyonun nasıl gerçekleştiği sistematik biçimde karşılaştırılabilmiştir. Çalışma tamamen ikincil verilere dayanmaktadır. Kullanılan kaynaklar arasında kurum ve markalara ait resmi yayınlar, mimari ofisler tarafından üretilmiş dokümantasyonlar, teknik bültenler, basın materyalleri, ziyaretçi broşürleri ve uyarlanabilir yeniden kullanım ile duyusal tasarıma ilişkin akademik literatür yer almaktadır. İç hava kalitesi, HVAC tasarımı, filtrasyon ve basınç yönetimine ilişkin mesleki standartlar teknik referans olarak kullanılmıştır. Telif ve erişim kısıtları nedeniyle özgün mimari çizimler kullanılmamış; bunun yerine her vaka için ziyaretçi rotaları, koku ve tat düğümleri ile temiz–kirli hava mantığını gösteren analitik şemalar üretilmiştir. Bu yaklaşım, yöntemsel tutarlılığı korurken mekânsal ve teknik stratejilerin karşılaştırmalı olarak okunmasına olanak tanımıştır. Bununla birlikte çalışma, yerinde ölçüm, kullanıcı görüşmesi veya kontrollü deney içermemekte; bu nedenle koku yoğunluğu ve kullanıcı algısına ilişkin değerlendirmeler karşılaştırmalı analitik çıkarımlar olarak yorumlanmalıdır. Analizi yapılandırmak amacıyla tüm vakalara uygulanan ortak bir değerlendirme çerçevesi geliştirilmiştir. Bu çerçeve altı temel ölçütten oluşmaktadır: mekânsal dönüşüm, koku peyzajı (smellscape) entegrasyonu, tat programı, teknik sistemler (HVAC, filtrasyon, basınç), koruma ilkeleri ve kullanıcı deneyimi/işletme. Uyarlanabilir yeniden kullanım tipolojisi ve şematik koku yoğunluğu ise sınıflandırma ve görselleştirmeyi destekleyen iki yardımcı gösterge olarak kullanılmıştır. Ölçütler kavramsal olarak duyusal, teknik ve koruma/mekânsal alanlar altında gruplanmış; kullanıcı deneyimi ve işletme boyutu bu alanların kesişiminde konumlandırılmıştır. Schokoladenmuseum Köln, tescilli eski bir gümrük binası ile çağdaş cam–alüminyum bir ek yapının birleştiği kesin dönüşüm modelinin temsilcisidir. Bu örnekte koku ve tat, üretime dayalı değil, küratöryel olarak kurgulanmıştır. Ziyaretçi rotası kakao ağaçlarının bulunduğu tropikal sera ile başlamakta, şeffaf bir gösterim üretim hattı üzerinden ilerlemekte ve çikolata çeşmesi ile tadım alanlarında sonlanmaktadır. Koku taşınımı zonlama, lokal egzoz ve basınç farklarıyla kontrol edilerek kullanıcı konforu ve hijyen sağlanmakta; tarihî ve çağdaş bileşenler arasındaki ayrım okunur biçimde korunmaktadır. Maison Cailler (Broc), aktif üretim tesisi ile ziyaretçi merkezinin aynı yerleşkede birlikte işlediği hibrit bir modeli temsil etmektedir. Ziyaretçi rotası üretim hattına paralel olarak kurgulanmış, camlı gözlem koridorları aracılığıyla kavurma, öğütme ve konçlama süreçlerine doğrudan görsel erişim sağlanmıştır. Süregelen üretim nedeniyle koku peyzajı daha yoğun olup, bu durum negatif basınç, filtrasyon ve ayrı HVAC döngüleriyle yönetilmektedir. Deneyim, kokuyla başlayan algısal süreci tamamlayan düzenli tadım salonlarıyla son bulmaktadır. Perugina Chocolate House (Perugia) da hibrit bir tipoloji izlemekte; müze mekânları, gözlem koridorları ve tadım atölyeleri 1960'lardan kalma aktif bir fabrika kompleksi içinde bütünleşmektedir. Koku ve tat entegrasyonu, üretim alanlarını gören koridorlar boyunca doğrudan ancak filtrelenmiş bir biçimde gerçekleşmektedir. Basınç farkları, cam bariyerler ve filtrasyon sistemleri koku geçişini ve hijyeni kontrol etmektedir. Tat, özellikle Bacio ürününe odaklanan atölye çalışmaları aracılığıyla eğitsel bir bileşen olarak kurgulanmıştır. Karşılaştırmalı analiz, tüm vakalarda üretime görsel erişim ile kısmi ve kontrollü olfaktör temasın birlikte kullanıldığını göstermektedir. Deneyimsel anlatı, koku ile başlayıp tat ile tamamlanan sıralı bir dramaturji izlemekte; koku taşınımı zonlama, basınç farkları ve filtrasyon yoluyla yönetilmektedir. Bununla birlikte, koku yoğunluğu ve programatik vurgu açısından farklılıklar bulunmaktadır. Köln'de koku kaynakları küratöryel ve sınırlıyken, Broc'ta üretime bağlı yoğun kokular daha sıkı teknik kontrol gerektirmekte; Perugia ise bu iki uç arasında dengeli bir yaklaşım sergilemektedir. Tat programları da tipoloji, işletme öncelikleri ve marka stratejilerine bağlı olarak çeşitlenmektedir. Koruma perspektifinden bakıldığında, endüstriyel izlerin okunabilirliği, müdahalelerin geri dönüştürülebilirliği ve eski–yeni ayrımının netliği ortak ilkeler olarak öne çıkmaktadır. Duyusal tasarım, dikkatli biçimde entegre edildiğinde koruma hedeflerini zayıflatmak yerine, üretim süreçlerini algılanabilir ve hatırlanabilir kılarak somut olmayan mirasın yorumlanmasını güçlendirmektedir. Turizm perspektifinden ise koku→tat sıralı dramaturjisi; beklenti, duyusal doruk noktası ve ödül hissi yaratarak hatırlanabilir ziyaretçi deneyimlerini destekleyebilir. Bu yönüyle çikolata endüstri mirası yapıları, gastronomi turizmi kapsamında deneyim odaklı destinasyonlar olarak değerlendirilebilir. Sonuç olarak çalışma, koku ve tatın atmosferik etkiler olarak değil, bütüncül tasarım

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

değişkenleri olarak ele alındığında, uyarlanabilir yeniden kullanım uygulamalarını teknik ve koruma gerekliliklerıyle uyumlu biçimde zenginleştirebileceğini ortaya koymaktadır. Gelecekte farklı coğrafyalarda ve Avrupa dışı örneklerde yapılacak karşılaştırmalı araştırmalar, önerilen çerçevenin kültürel ve operasyonel koşullara uyarlanabilirliğini test ederek literatüre katkı sağlayacaktır.

This work is licensed under CC BY-NC-ND 4.0.

MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 2026 Cilt: 15 Sayı: 3
MANAS Journal of Social Studies 2026 Volume: 15 No: 3
ISSN: 1694-7215
Research Paper / Araştırma Makalesi

Profesyonel Mutfaklarda Gıda Alerjenlerinin Yönetimi: Şeflerin Bilgi Düzeyi, Deneyimleri ve Çözüm Stratejileri Üzerine Nitel Bir Araştırma

Vedat KAYIŞ[1], Fuat BAYRAM[2] ve Özkan ERDEM[3]

Öz

Bu çalışma, profesyonel mutfaklarda gıda alerjenlerinin yönetimine ilişkin şeflerin bilgi düzeylerini, deneyimlerini ve çözüm stratejilerini nitel bir yaklaşımla incelemektedir. Dünya genelinde milyonlarca insanı etkileyen gıda alerjileri, yalnızca bireysel sağlık riskleri değil aynı zamanda işletmelerin hukuki sorumlulukları ve kurumsal itibarları açısından da kritik bir konudur. Araştırma kapsamında İstanbul, Ankara, Antalya ve Muğla'da faaliyet gösteren otel, restoran ve catering işletmelerinde görev yapan 16 şef ile 15 Eylül-15 Ekim 2025 tarihleri arasında yüz yüze derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. İçerik analizi ve tematik analiz sonucunda elde edilen bulgular, alerjen yönetiminin eğitim, iletişim, altyapı ve yönetişim boyutlarında çok aktörlü ve karmaşık bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır. Araştırma bulguları, alerjen yönetiminde insan faktörünün belirleyici olduğunu ve özellikle alt kademe personelde gözlenen bilgi–uygulama uyumsuzluğunun önemli bir risk alanı oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Şeflerin büyük çoğunluğunun alerjen yönetimi eğitimi aldığı belirlenmiş olmakla birlikte, standart bir eğitim sisteminin bulunmaması bilgi düzeylerinde farklılıklara yol açmaktadır. Bununla birlikte alerjen yönetimi süreçlerinin büyük ölçüde sözlü ve deneyime dayalı yürütüldüğü, sistematik ve standartlaştırılmış uygulamaların ise sınırlı kaldığı tespit edilmiştir. Fiziksel altyapı ve mekânsal ayrıştırma uygulamalarının önemine rağmen, bu uygulamaların çoğu işletmede maliyet ve kapasite sınırlılıkları nedeniyle yeterince geliştirilemediği görülmektedir. Ayrıca kurum içi iletişim eksiklikleri, personel farkındalığı, çapraz bulaşma riski, yapısal ve lojistik kısıtlar ile misafir kaynaklı sorunlar alerjen yönetiminde öne çıkan temel zorluklar olarak dikkat çekmektedir. Çalışma, alerjen yönetiminin yalnızca gıda güvenliği uygulamalarının ötesinde hizmet kalitesi, kurumsal itibar ve rekabet avantajı sağlayan stratejik bir unsur olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu yönüyle araştırma, literatüre uygulama temelli ve bağlamsal bir katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gıda, Gıda Alerjeni, Profesyonel Mutfak, Şef, Nitel Araştırma

Management of Food Allergens in Professional Kitchens: A Qualitative Research on Chefs' Knowledge Levels, Experiences, and Solution Strategies

Abstract

This study examines chefs' knowledge levels, experiences, and solution strategies regarding the management of food allergens in professional kitchens using a qualitative approach. Food allergies, which affect millions of people worldwide, are a critical issue not only in terms of individual health risks but also in terms of businesses' legal responsibilities and corporate reputations. As part of the research, in-depth interviews were conducted with 16 chefs working in hotels, restaurants, and catering businesses operating in Istanbul, Ankara, Antalya, and Muğla. Findings obtained through content analysis and thematic analysis reveal that allergen management is a multi-actor and complex process involving education, communication, infrastructure, and governance dimensions. Research findings indicate that the human factor is a decisive element in allergen management and that the discrepancy between knowledge and practice, particularly among entry-level staff, constitutes a significant risk area. While it has been determined that the vast majority of supervisors have received training in allergen management, the absence of a standardized training system leads to variations in knowledge levels. Furthermore, it has been found that allergen management processes are largely conducted verbally and based on experience, while systematic and standardized practices remain limited. Despite the importance of physical infrastructure and spatial segregation practices, it is evident that these practices have not been sufficiently developed in most establishments due to cost and capacity constraints. Additionally, internal communication gaps, staff awareness, the risk of cross-contamination, structural and logistical constraints, and guest-related issues stand out as the primary challenges in allergen management. The study emphasizes that allergen management should be considered a strategic element that provides service quality, corporate reputation, and competitive advantage beyond food safety practices. In this respect, the research contributes to the literature with an application-based and contextual approach.

Keywords: Food, Food Allergen, Professional Kitchen, Chef, Qualitative Research

Atıf İçin / Please Cite As:
Kayış, V., Bayram, F. ve Erdem, Ö. (2026). Profesyonel mutfaklarda gıda alerjenlerinin yönetimi: Şeflerin bilgi düzeyi, deneyimleri ve çözüm stratejileri üzerine nitel bir araştırma. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15* (3), 1282-1298. https://doi.org/10.33206/mjss.1877988
Geliş Tarihi / Received Date: 30.01.2026 **Kabul Tarihi / Accepted Date:** 17.06.2026

[1] Dr. Ögr. Üyesi. - Düzce Üniversitesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları, vedatkayis@duzce.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-9026-5955
[2] Dr. Öğr. Üyesi - Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri, bayram_f@ibu.edu.tr,
ORCID: 0000-0003-0513-7674
[3] Öğr. Gör. Dr. - Akdeniz Üniversitesi, Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri, ozkanerdem@akdeniz.edu.tr,
ORCID: 0000-0003-0234-2218

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Giriş

Gıda alerjileri, küresel düzeyde halk sağlığını tehdit eden ve gıda hizmeti sunan işletmelerin operasyonel süreçlerini doğrudan etkileyen kritik bir güvenlik sorunu haline gelmiştir. Dünya Alerji Örgütü'ne göre dünya genelinde 200 ila 250 milyon insan gıda kaynaklı alerjik reaksiyonlar yaşamaktadır (Tekiner vd., 2020). Bu durum, özellikle profesyonel mutfaklarda çalışan şeflerin bilgi düzeyini, deneyimlerini ve uyguladıkları çözüm stratejilerini daha yakından incelemeyi gerekli kılmaktadır. Gıda alerjenlerinin yönetimi, yalnızca bireysel sağlık risklerini azaltmakla kalmaz; bu duruma ek olarak işletmelerin hukuki sorumluluklarını ve marka güvenilirliğini doğrudan etkileyen bir faktördür (Verissimo, 2024). Profesyonel mutfaklar, gıda üretim ve servis süreçlerinin yoğun biçimde yürütüldüğü, çapraz bulaşma riskinin yüksek olduğu ortamlardır. Bu bağlamda, alerjen yönetimi yalnızca teknik bir uygulama değil etik bir sorumluluk ve sektörel bir zorunluluk olarak değerlendirilmelidir. Türk Gıda Kodeksi Etiketleme Yönetmeliği'ne göre glüten, kabuklular, yumurta, balık, yer fıstığı, soya, süt ve türevleri gibi 14 temel alerjenin gıda etiketlerinde açıkça belirtilmesi zorunludur (Akay ve Yılmaz, 2020). Ancak bu düzenlemelerin mutfak içi uygulamalara ne ölçüde yansıdığı, şeflerin bu konuda ne kadar bilgi sahibi olduğu ve hangi stratejileri benimsedikleri henüz yeterince araştırılmamıştır.

Bu çalışma, profesyonel mutfaklarda görev yapan şeflerin gıda alerjenleri konusundaki bilgi düzeylerini, deneyimlerini ve çözüm stratejilerini nitel bir yaklaşımla incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma kapsamında İstanbul, Ankara, Antalya ve Muğla'da faaliyet gösteren otel, restoran ve gastronomi işletmelerinde görev yapan toplam 16 şef ile yüz yüze derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların seçimi, maksimum çeşitlilik örneklemesi yöntemiyle yapılmış; farklı mutfak türlerinde (Türk, dünya mutfağı, vegan, fine dining vb.) çalışan şeflerin deneyimlerine yer verilmiştir. Literatürde yer alan çalışmalar incelendiğinde, gıda alerjenleri konusunda önemli bir bilgi birikimi oluşmuş olmakla birlikte, bu çalışmaların büyük ölçüde mevzuat, etiketleme sistemleri ve teknik kontrol süreçlerine odaklandığı görülmektedir. Bu kapsamda, gıda güvenliği literatürü içerisinde alerjen yönetimi genellikle düzenleyici çerçeveler ve risk azaltma stratejileri bağlamında ele alınmaktadır. Örneğin Verissimo (2024), alerjen yönetiminin gıda güvenliği açısından kritik bir unsur olduğunu vurgularken, mutfak profesyonellerinin bu konuda eğitilmesinin önemine dikkat çekmektedir. Tekiner ve arkadaşları (2020) ise alerjenlerin neden olduğu sağlık risklerini ve bu risklerin mutfak operasyonlarına etkisini ele almaktadır. Ancak bu çalışmaların büyük çoğunluğunun teknik ve mevzuat odaklı olması, alerjen yönetiminin insan faktörü, deneyim ve uygulama boyutlarının yeterince ele alınmadığını göstermektedir. Buna karşın, profesyonel mutfaklarda görev yapan şeflerin alerjen yönetimine ilişkin deneyimleri, karar alma süreçleri ve günlük uygulamaları üzerine yapılan nitel çalışmaların oldukça sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkeler bağlamında, uygulama temelli ve saha verisine dayalı çalışmaların yetersizliği literatürde önemli bir boşluk oluşturmaktadır.

Bu noktada, mevcut çalışma; gıda alerjenlerinin yönetimini yalnızca teknik ve mevzuatsal bir konu olarak ele alan yaklaşımların ötesine geçerek, profesyonel mutfaklarda görev yapan şeflerin bilgi düzeylerini, deneyimlerini ve çözüm stratejilerini derinlemesine incelemeyi amaçlamaktadır. Bu yönüyle çalışma, literatürdeki iki temel boşluğu doldurmayı hedeflemektedir: birincisi, alerjen yönetiminin insan faktörü ve örgütsel süreçler bağlamında ele alınması; ikincisi ise şeflerin öznel deneyimleri, bilgi kaynakları ve uygulama pratiklerine dayalı nitel veriler aracılığıyla mevcut bilgi birikiminin zenginleştirilmesidir. Bu bağlamda, şeflerin alerjen yönetimi konusundaki algılarını, bilgi düzeylerini ve uygulama pratiklerini anlamaya yönelik bu çalışma, literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Araştırmanın temel problemi ise, profesyonel mutfaklarda görev yapan şeflerin gıda alerjenleri konusundaki bilgi düzeylerinin, deneyimlerinin ve çözüm stratejilerinin ne düzeyde olduğu ve bu unsurların mutfak operasyonlarına nasıl yansıdığıdır.

Araştırma öncesinde oluşturulan görüşme soruları alanında uzman beş akademisyene e-posta yoluyla gönderilmiş, ardından görüşme formu oluşturulmuştur. Ayrıca görüşmeler yapılmadan önce etik kurulu izinleri alınmıştır. Araştırma nitel görüşme yöntemiyle elde edilen verilerin betimsel analizine dayanmaktadır. Görüşmeler, yarı yapılandırılmış soru formu aracılığıyla yürütülmüş; katılımcıların deneyimlerini özgürce ifade etmelerine olanak tanınmıştır. Sonuç olarak, bu çalışma profesyonel mutfaklarda gıda alerjenlerinin yönetimine ilişkin şeflerin bilgi düzeylerini, deneyimlerini ve çözüm stratejilerini bütüncül bir yaklaşımla ele alarak, sektörel farkındalığın artırılmasına ve eğitim politikalarının geliştirilmesine katkı sunmayı amaçlamaktadır. Ayrıca, gastronomi eğitimi veren kurumlar için müfredat geliştirme sürecine veri sağlaması ve gıda güvenliği politikalarının sahadaki uygulamalarla uyumlu hale getirilmesine yönelik öneriler sunması beklenmektedir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Kavramsal Çerçeve

Gıda Alerjenleri

Gıda alerjileri, küresel ölçekte hem yetişkin hem çocuk nüfusu etkileyen ciddi bir sağlık sorunu olarak öne çıkmaktadır. Yapılan araştırmalara göre, dünya genelinde yetişkinlerin yaklaşık %3 ila %10'u ve çocukların %8'i gıda kaynaklı alerjik reaksiyonlar yaşamaktadır (Bartha vd., 2023). Bu reaksiyonlar arasında anafilaksi gibi hayati tehlike arz eden durumlar da yer almakta olup, gıda ve içecek sektöründe alerjenlerin etkin biçimde yönetilmesini zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla, alerjen kontrolü yalnızca güncel bir gündem maddesi değil, aynı zamanda sektörün uzun vadeli stratejik planlamalarında ele alması gereken yapısal bir sorundur. Gıda kaynaklı alerjik reaksiyonlar birçok farklı besin tarafından tetiklenebilse de, küresel ölçekte alerjilerin büyük bölümü belirli gıda gruplarında yer alan proteinlerle ilişkilidir. Özellikle glüten içeren tahıllar (buğday, çavdar, arpa, yulaf ve bunların melez türleri), kabuklu deniz ürünleri, yumurta, balık, süt, yer fıstığı, soya fasulyesi ve yağlı tohumlar (örneğin fındık ve ceviz) en yaygın alerjenler arasında yer almaktadır. Tablo 1'de alerjiye veya intoleransa neden olan belirli madde ve ürünler sunulmaktadır.

Tablo 1. *Alerji ve İntöleransa Neden Olan Gıdalar*

Glüten İçeren Tahıllar	Buğday (ör. kılçıksız buğday ve kamut), çavdar, arpa, yulaf veya bunların hibrit türleri ve bunların ürünleri
Kabuklular (Crustacea)	Karides, yengeç ve ıstakoz gibi kabuklu deniz ürünleri
Yumurta	Yumurta barındıran ürünler
Balık Ürünleri	Bazı balık ürünleri
Yerfıstığı	Yerfıstığı ürünleri
Soya Fasulyesi	Soya fasulyesi ürünleri
Süt	Süt ürünleri (laktoz dâhil)
Sert Kabuklu Meyveler	Badem, fındık, ceviz, kaju fıstığı, pikan cevizi, brezilya fındığı, antep fıstığı, macadamia fındığı ve Queensland fındığı ve bunların ürünleri
Kereviz	Kereviz ürünleri
Hardal	Hardal ürünleri
Susam Tohumu	Susam tohumu ürünleri
Kükürt Dioksit ve Sülfitler	Tüketime hazır veya üreticilerin talimatlarına göre hazırlanan ürünler için, toplam SO2 cinsinden hesaplanan konsantrasyonu 10 mg/kg veya 10 mg/L'den daha fazla olanlar
Acı Bakla	Acı bakla ürünleri
Yumuşakçalar ve Ürünleri	Midye ve istiridye gibi deniz ürünleri

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı, 2020.
https://www.tarimorman.gov.tr/Konu/2023/Toplu_Tuketim_Yerlerinde_Alerjen_Bildirimi

Bu gıdalar, hem üretim hem de servis aşamalarında dikkatli bir şekilde ele alınmadığında ciddi sağlık sorunlarına yol açabilmektedir. Bu nedenle, gıda hizmeti sunan işletmelerin bu alerjenleri tanıması ve kontrol altına alması, gıda güvenliği açısından temel bir gereklilik haline gelmiştir (Verissimo, 2024).

Profesyonel Mutfaklarda Alerjenler

Restoran ve otel gibi profesyonel mutfaklarda alerjenlere karşı etkili bir yönetim sağlamak, operasyonel açıdan karmaşık ve hassas süreçleri beraberinde getirir. Alerjisi olan bireylerin güvenliğini sağlamak, detaylara özen gösterilmesini ve belirlenmiş protokollere eksiksiz uyulmasını zorunlu kılar. Bu bağlamda, gıda işletmeleri yalnızca genel müşteri memnuniyetini değil, aynı zamanda alerjisi olan bireylerin sağlığını da gözetmekle yükümlüdür. Etkin bir alerjen yönetimi; potansiyel risklerin doğru şekilde tanımlanmasını, personelin bu konuda eğitilmesini ve mutfak içi uygulamaların sürekli denetlenmesini gerektirir. Personelin alerjenler konusunda bilgi sahibi olması ve olası vakaları önleyebilecek donanıma sahip olması, bu sürecin başarısı açısından kritik öneme sahiptir.

Alerjen kontrolü, hassas bireylerin sağlığını korumak amacıyla alerjen içeren ve içermeyen gıdalar arasında olası temasın engellenmesine yönelik sistematik önlemler bütünüdür. Bu önlemler; üretim, hazırlık ve servis aşamalarında kontaminasyon riskini azaltmayı hedefleyen operasyonel prosedürleri ve hijyen uygulamalarını içerir. Gıda intoleransı veya alerjisi bulunan tüketiciler için güvenli bir tüketim ortamı sağlamak, bu uygulamaların temel amacıdır. Gıda hizmeti sunan işletmeler açısından alerjen yönetimi yalnızca yasal yükümlülüklerin yerine getirilmesi anlamına gelmemekte; aynı zamanda müşteri memnuniyetini artıran, marka sadakatini güçlendiren ve kurumsal itibarı sürdürülebilir kılan stratejik bir sorumluluk olarak değerlendirilmektedir. Etkin bir alerjen kontrol sistemi, işletmelere hem halk sağlığına katkı sunma hem de rekabet avantajı elde etme fırsatı tanımaktadır (Yılmaz, 2010).

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Gıda Alerjenlerinin Sağlık Üzerine Etkisi

Gıda alerjenleri, bazı bireylerde bağışıklık sisteminin normalde zararsız olan besinlere karşı verdiği aşırı tepkilerden kaynaklanır. Özellikle süt, yumurta, buğday, soya, yer fıstığı, fındık, balık ve kabuklu deniz ürünleri en sık alerjiye yol açan besinler arasında yer almaktadır (Giannetti vd., 2023). Alerjenlere karşı gelişen bu tepkiler, kimi zaman hafif cilt kızarıklıkları veya mide-bağırsak rahatsızlıkları şeklinde görülürken, kimi zaman da daha ciddi tablolar ortaya çıkarabilmektedir (FARRP, 2025). Bu nedenle gıda alerjileri, yalnızca tıbbi açıdan değil aynı zamanda beslenme alışkanlıklarının düzenlenmesi açısından da önemli bir konudur.

Gıda alerjileri, bireylerin beslenme düzeni üzerinde doğrudan etkili olmaktadır. Örneğin süt veya yumurta alerjisi olan çocukların bu ürünleri tüketememesi, kalsiyum, protein veya bazı vitaminlerin eksikliğine neden olabilir. Bu durum, özellikle çocukların büyüme ve gelişme süreçlerinde önemli bir sorun teşkil etmektedir (Koefoed vd.,, 2021). Benzer şekilde, tahıl alerjisi olan bireyler glütensiz veya özel hazırlanmış ürünlere yönelmek zorunda kalmakta, bu da hem ekonomik yük oluşturmakta hem de sosyal yaşamda yemek seçimlerini zorlaştırmaktadır (Tan vd., 2024). Dolayısıyla gıda alerjilerinin yönetimi, bireylerin yalnızca sağlıklarını değil, yaşam kalitelerini de etkilemektedir. Son yıllarda gıda alerjilerinin önlenmesi ve etkilerinin azaltılması için farklı stratejiler geliştirilmektedir. Örneğin bazı araştırmalar, alerjen gıdaların çocuklukta tamamen yasaklanması yerine kontrollü şekilde tanıtılmasının alerji riskini azaltabileceğini ortaya koymaktadır (Trogen vd., 2022). Bunun yanı sıra, alerjisi olan bireylerin güvenle tüketebileceği alternatif besinlerin geliştirilmesi ve etiketleme uygulamalarının yaygınlaşması, günlük yaşamda beslenme güvenliğini artırmaktadır. Ayrıca ailelerin ve toplumun gıda alerjileri konusunda bilinçlendirilmesi, sağlıklı beslenme alışkanlıklarının sürdürülebilmesi açısından büyük önem taşımaktadır (Hund vd., 2025).

Yöntem

Bu çalışma, mutfak şeflerinin alerjen yönetimi konusundaki bilgi ve uygulama düzeylerinin tespit edilebilmesi amacıyla keşfedici bir yaklaşımla yürütülmüştür. Bu amaçla olguların kendi bağlamı içerisinde bütüncül bir şekilde anlaşılmasına imkân tanıyan durum deseni (Yin, 2018; Creswell, 2016; Yıldırım ve Şimşek, 2016) ve katılımcı deneyimlerinin anlamlandırılmasına olanak tanıyan yorumlayıcı paradigma kullanılmıştır (Merriam ve Tisdell, 2016). Araştırmanın çalışma grubu, incelenen olguyu farklı açılardan deneyimleyen kişilere ulaşmayı amaçlayan kasıtlı örnekleme yöntemi kullanılarak oluşturulmuştur. Bu yöntem, araştırılan konuya ilişkin derinlemesine bilgi ve deneyime sahip bireylerin seçilmesine imkân sağlaması nedeniyle tercih edilmiştir (Altunışık vd., 2022; Patton, 2015). Bu yaklaşımın yanı sıra katılımcıların belirlenmesinde ölçüt örnekleme yöntemi de kullanılmıştır. Temel ölçütler; araştırma problemine anlamlı katkı sunabilecek düzeyde bilgi ve deneyime sahip olma, en az mutfak şefi yardımcısı pozisyonunda görev yapma ve en az on yıl ve üzeri mesleki deneyime sahip olma şeklinde belirlenmiştir. Bu iki yöntemin birlikte kullanılmasıyla, hem derinlik hem de çeşitlilik sağlayan bir örneklem yapısı oluşturulmuştur. Dolayısıyla örneklem, rastgele değil, araştırmacılar tarafından belirlenen ölçütler doğrultusunda oluşturulmuştur (Altunışık vd., 2022; Creswell ve Poth, 2018). Bu doğrultuda restoran, otel ve catering gibi farklı yiyecek içecek işletmelerinde çalışan 16 kişi örnekleme dahil edilmiştir. Nitel araştırmalarda örneklem büyüklüğü, nicel çalışmalardaki gibi genellenebilirlikten ziyade veri doygunluğu (saturation) ilkesine dayanmaktadır. Bu çalışmada veri doygunluğuna, görüşmelerin ilerleyen aşamalarında yeni tema ve kodların ortaya çıkmaması, mevcut temaların tekrar etmeye başlaması ve elde edilen verilerin kavramsal olarak yeterli derinliğe ulaşmasıyla karar verilmiştir. Özellikle 13. görüşmeden itibaren yeni bir tema oluşmadığı gözlemlenmiş, 16. katılımcı ile veri toplama süreci sonlandırılmıştır. Bu durum, örneklem büyüklüğünün araştırma amacı açısından yeterli olduğunu göstermektedir. Katılımcıların kimlikleri gizlilik ilkesi gereği korunmuş ve tüm katılımcılar K1, K2, K3… K16 şeklinde kodlanmıştır. Bu araştırmada kullanılan verilerin toplanabilmesi için gerekli olan etik kurul izin belgesi Düzce Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu 04.09.2025 tarihi ve 2025/409 karar/sayı numarası ile alınmıştır.

Veri toplamak amacıyla hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme formu, çalışmanın amacına uygunluğunun sağlanması amacıyla gastronomi alanında uzman üç öğretim üyesinin görüşleri doğrultusunda düzenlenmiş ve içerik geçerliliği güçlendirilmiştir. Nihai halini alan bu form aracılığıyla, araştırma kapsamında belirlenen temalar doğrultusunda katılımcıların deneyimlerini ayrıntılı biçimde ifade edebilmelerine olanak tanıyan ve gerekli durumlarda araştırmacının derinleştirici ilave sorular sormasına imkân sağlayan yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır (Creswell ve Poth, 2018; Philips ve Stawarski, 2008; Smith, 2003). Görüşmeler 15 Eylül - 15 Ekim 2025 tarihleri arasında yüz yüze gerçekleştirilmiş olup, görüşmeler en kısa 25 dakika en uzun 40 dakika olmak üzere ortalama 34 dakika sürmüştür. Tüm görüşmeler katılımcı onayıyla ses kaydına alınmış ve daha sonra yazılı forma

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

dönüştürülmüştür. Araştırma kapsamında elde edilen veriler, Braun ve Clarke'ın (2006) ifade ettiği altı aşamalı tematik analiz çerçevesi ve içerik analizinin temel ilkeleri birlikte kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz sürecinde öncelikle görüşme kayıtlarının dökümleri birçok kez incelenmiştir. Ardından verilerde yer alan anlamlı ifadeler belirlenerek ilk kodlamalar yapılmıştır. Oluşturulan kodlar benzerlik ve ayrışma noktaları dikkate alınarak sistematik bir biçimde karşılaştırılmış ve ön temalar elde edilmiştir. Elde edilen ön temalar kapsayıcılık, iç tutarlılık ve temsil gücü açısından yeniden gözden geçirilmiş ve nihai tematik yapı oluşturulmuştur. Temaların adlandırılması ve tanımlanmasının ardından tematik analizin anlam ilişkilerini ortaya koymaya odaklanan yorumsal yaklaşımı ile içerik analizinin veriyi kategorik yapılar altında düzenleyen sistematik yaklaşımı birlikte kullanılmıştır. Kodlama süreci manuel olarak yürütülmüş ve analiz boyunca sürekli karşılaştırma tekniği kullanılmıştır. Son aşamada tema ve kategoriler, verinin yoğunluğu, vurgulanan anlam düzeyi ve tekrar sıklığı gibi ölçütler temel alınarak düzenlenmiş ve araştırmanın bulguları bu analitik çerçeve doğrultusunda sunulmuştur (Yıldırım ve Şimşek, 2016; Tavşancıl ve Aslan, 2001; Cavanagh, 1997).

Bulgular

Katılımcı Profili ve Mesleki Deneyim Yapısı

Bu bölümde, profesyonel mutfaklarda şeflerin gıda alerjenleri yönetimine ilişkin bilgi düzeyi, deneyimleri ve çözüm stratejilerinin ortaya konulması amacıyla gerçekleştirilen araştırmadan elde edilen bulgular ve literatür destekli tartışma kısmı sunulmaktadır. Çalışmada, farklı mutfak türlerinde görev yapan şeflerin demografik özellikleri, mesleki deneyimleri, eğitim düzeyleri ve alerjen yönetimine ilişkin uygulamaları incelenmiş; bulgular, hem bireysel düzeyde şeflerin bilgi ve eğitim durumlarını hem de kurumsal düzeyde çalıştıkları işletmelerin alerjen yönetimi politikalarını yansıtmaktadır. Katılımcılara ilişkin ayrıntılı bilgiler Tablo 2'de sunulmaktadır.

Tablo 2. *Katılımcıların Demografik Özellikleri*

Sıra	*Yaş*	*Eğitim Düzeyi*	*Aşçılık Deneyimi (Yıl)*	*Mutfak Türü*	*Pozisyon*	*Alerjen Yönetimi Eğitimi Alma Durumu*	*Alerjen Politikası*
K1	28	Ön lisans	11	Restoran	Ex. Sous Chef	Evet	Var
K2	30	Ön lisans	14	Catering	Executive Chef	Hayır	Var
K3	42	Lise	25	Restoran	Executive Chef	Hayır	Var
K4	46	Y. Lisans	33	Otel	Executive Chef	Evet	Var
K5	42	Lisans	21	Otel	Executive Chef	Hayır	Var
K6	41	Lisans	28	Otel	Executive Chef	Evet	Var
K7	35	Ön lisans	19	Otel	Executive Chef	Evet	Var
K8	41	Ön lisans	26	Otel	Executive Chef	Hayır	Var
K9	34	Lisans	20	Otel	Executive Chef	Evet	Var
K10	43	Ön lisans	25	Otel	Executive Chef	Evet	Var
K11	42	Lise	25	Otel	Executive Chef	Evet	Var
K12	46	Lisans	26	Otel	Mutfak Direktörü	Evet	Var
K13	38	Lise	21	Restoran	Executive Chef	Evet	Var
K14	31	Lisans	18	Otel	Ex. Sous Chef	Evet	Var
K15	36	Lise	26	Otel	Executive Chef	Evet	Var
K16	46	Lisans	31	Restoran	Gen. Müd. Yard.	Evet	Var

Tablo 2 incelendiğinde, araştırmaya katılan toplam 16 şefin tamamının erkek olduğu ve yaşlarının 28 ile 46 arasında değiştiği görülmektedir. Katılımcıların mesleki deneyim süreleri incelendiğinde, mutfak alanında en az 11 yıl ile en fazla 33 yıl arasında değişen, uzun yıllara dayalı ve yüksek düzeyde bir mesleki birikime sahip oldukları görülmektedir. Bu bulgu, araştırma örneklemini oluşturan şeflerin sektörde uzun süredir aktif olarak görev yapan ve mutfak yönetimi konusunda yüksek düzeyde mesleki deneyime sahip bireylerden oluştuğunu ortaya koymaktadır. Eğitim düzeyi açısından bakıldığında katılımcıların farklı akademik arka planlara sahip olduğu görülmektedir: lise mezunları (%25), ön lisans mezunları (%31,3), lisans mezunları (%31,3) ve yüksek lisans mezunları (%6,3) şeklinde dağılmaktadır. Bu durum, mutfak yönetiminde farklı eğitim seviyelerinin yer aldığını, ancak çoğunluğun lise sonrası yükseköğretim programlarından mezun olduğunu göstermektedir. Çalışma alanı bakımından katılımcıların büyük bir kısmı otel mutfaklarında (%68,8) görev yaparken, restoran (%18,8) ve catering (%6,3) gibi farklı alanlardan da katılımcılar bulunmaktadır. Bu çeşitlilik; otel, restoran ve catering gibi farklı hizmet alanlarında alerjen yönetiminin nasıl ele alındığına ilişkin karşılaştırmalı bir bakış açısı sunmaktadır. Pozisyon dağılımı incelendiğinde,

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

katılımcıların çoğunluğunun executive chef (%62,5) pozisyonunda olduğu, bunun yanı sıra executive sous chef, mutfak direktörü ve genel müdür yardımcısı gibi üst düzey yönetim kademelerinden de temsilcilerin bulunduğu görülmektedir. Bu durum, araştırmaya katılan bireylerin yalnızca operasyonel mutfak yönetiminde değil, aynı zamanda stratejik karar alma süreçlerinde de etkili olabilecek kişiler olduğunu göstermektedir.

Eğitim düzeyi açısından katılımcıların farklı akademik alt yapılara sahip olması, mutfak sektöründe heterojen bir eğitim yapısının varlığına işaret etmektedir. Literatürde de gastronomi sektöründe formel eğitim ile deneyim temelli öğrenmenin birlikte var olduğu belirtilmektedir (Ottenbacher ve Harrington, 2013; Birdir ve Akgöl, 2015). Katılımcıların büyük çoğunluğunun otel mutfaklarında görev yapması, alerjen yönetiminin daha çok kurumsallaşmış yapılarda incelendiğini göstermektedir. Bu durum, alerjen yönetiminin örgütsel yapı ile doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koyan çalışmalarla paralellik göstermektedir (Kwon ve Lee, 2012).

Alerjen Yönetiminde Bilgi Düzeyi ve Karşılaşılan Zorluklar

Alerjen yönetimine ilişkin bulgular incelendiğinde, katılımcıların büyük bir çoğunluğunun (%75,0) alerjen yönetimi eğitimi aldığı, yalnızca dört kişinin (%25,0) bu eğitimi almadığı görülmektedir. Buna karşın tüm işletmelerde alerjen politikası bulunduğu belirtilmiştir.

Bu durum, sektörde kurumsal düzeyde alerjen politikalarının yaygınlaştığını, ancak bireysel düzeyde eğitim alma konusunda eksiklikler olabildiğini ortaya koymaktadır. Araştırma kapsamında yapılan görüşmelerden elde edilen bulgular, şeflerin alerjen yönetimi konusundaki bilgi ve yetkinliklerini edinme biçimlerinin çeşitlilik gösterdiğini göstermektedir. Bu kapsamda, şeflerin büyük bir kısmının periyodik olarak tekrarlanan kurumsal ve hizmet içi eğitimler aracılığıyla söz konusu yetkinliklerini geliştirdikleri; bir kısmının mesleki eğitim ve okullar vasıtasıyla ilgili bilgileri edindikleri; bir kısmının ise (K2, K3, K5, K8) herhangi bir örgün eğitim almaksızın kişisel araştırma ve deneyim süreçleri yoluyla bu yetkinlikleri informal veya deneyimsel öğrenme süreçleriyle kazandıkları tespit edilmiştir. Bu bulgular, alerjen yönetimi bilgisinin sektörde tam anlamıyla standartlaşmadığını ve öğrenme süreçlerinin büyük ölçüde deneyime dayalı olarak şekillendiğini göstermektedir. Nitekim literatürde de benzer şekilde, gıda alerjisi yönetimi bilgisinin çoğu zaman formal eğitimden ziyade iş başı öğrenme ve deneyimsel süreçler aracılığıyla geliştiği vurgulanmaktadır (Madsen vd., 2020; Radke vd., 2016). Bu durum, alerjen yönetimine yönelik sistematik ve standartlaştırılmış eğitim programlarının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte şeflerin kendi bilgi düzeylerini "yeterli ancak geliştirilebilir" olarak değerlendirmeleri, alerjen yönetiminin dinamik bir bilgi alanı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgu, alerjen bilgisinin sürekli güncellenmesi gerektiğini vurgulayan çalışmalarla örtüşmektedir (Anagnostou vd., 2015).

Her ne kadar şeflerin büyük çoğunluğu bu konuda eğitim almış olsa da, kendi bilgi düzeylerine ilişkin öz değerlendirmeleri incelendiğinde; şeflerin birçoğu mevcut bilgiyi operasyonel süreçler için yeterli bulmakla birlikte, konunun sürekli güncellenen ve dinamik yapısı nedeniyle bunu geliştirilebilir olarak nitelendirdikleri görülmektedir. Tablo 3'te şeflerinin profesyonel mutfaklarda alerjen yönetiminde karşılaştıkları başlıca ele alınmaktadır.

Tablo 3. *Profesyonel Mutfaklarda Alerjen Yönetiminde Karşılaşılan Başlıca Zorluklar*

Ana Tema	*f*	*%*	*Alt Tema*	*f*	*%*	*Katılımcı*
Personel ve İç İletişim Kaynaklı Zorluklar	8	50,0	Personelin Bilgi ve Farkındalık Eksikliği	4	25,0	K11, K13, K15, K16,
			Çapraz Bulaşma Riskinin Hafife Alınması	2	12,5	K15, K16,
			Yoğunluk Anlarında Koordinasyon Sorunları	2	12,5	K1, K5,
			Servis–Mutfak Bilgi Akışı Kopukluğu	3	18,5	K7, K13, K14,
Yapısal, Donanımsal ve Lojistik Kısıtlar	8	50,0	Ayrı Üretim Alanı Eksikliği (Özellikle Glüten İçin)	4	25,0	K3, K8, K12, K14,
			Ürün İçerik Bilgilerinin Belirsizliği	2	12,5	K1, K10,
			Menü ve Ürün Geliştirme Kısıtları	3	18,5	K2, K5, K10,
Misafir Kaynaklı Zorluklar	7	43,75	Alerjinin Bildirilmemesi veya Unutulması	4	25,0	K6, K8, K12, K14,
			Alerji–Tercih Karışıklığı	1	6,25	K13,
			Alerji Şiddetinin Misafir Tarafından Bilinmemesi	2	12,5	K3, K15,

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 3'te sunulan bulgular, profesyonel mutfaklarda alerjen yönetiminin tek yönlü bir uygulama olmaktan öte, birçok farklı aktörün etkileşimde bulunduğu, çok boyutlu ve yüksek risk barındıran karmaşık bir operasyonel süreç olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır. Araştırma kapsamında üç ana tema altında toplanan bulgular, yiyecek içecek işletmelerinde alerjen yönetiminin sadece teknik bir gıda güvenliği meselesi olmadığını, aynı zamanda bilgi yönetimi, örgütsel koordinasyon, fiziksel kapasite ve tüketici davranışlarına bağlı karmaşık bir yönetsel alan olduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu bulgular, alerjen yönetiminin literatürde çok boyutlu bir organizasyonel risk alanı olarak kavramsallaştırılmasını (Oriel vd., 2021; Bailey vd., 2011; Ahuja ve Sicherer, 2007) anlamlı biçimde desteklemekte ve mevcut kuramsal çerçeveyi güçlendirmektedir. Personel ve iletişim kaynaklı zorlukların toplam frekansta yüksek bir paya sahip olması (% 50,0) insan faktörünün alerjen yönetiminde belirleyici bir rol oynadığına dikkat çekmektedir. Bilgi ve farkındalık eksikliğinin (f:4), çapraz bulaşmaya yönelik risk algısındaki yetersizlikle (f:2) birleşmesi; buna ek olarak mutfak ve servis personeli arasında gözlenen iletişim (f:3) ve koordinasyon sorunları (f:2), yalnızca bireysel hata olasılığını artırmakla kalmayıp aynı zamanda kurum içinde zayıf bir güvenlik kültürünün varlığına işaret etmektedir. Aynı zamanda katılımcı ifadelerinde yer alan yoğunluk anlarında yaşanan koordinasyon sorunları özellikle hizmet ve zaman baskısının arttığı durumlarda gıda güvenliği önlemlerinin geri plana atıldığına dikkat çekmektedir. Fakat restoran çalışanları gıda alerjilerinin önlenmesi ve yönetiminde aktif ve tamamlayıcı roller üstlendiği için, servis personelinin alerjenlere ilişkin doğru iletişim ve servis uygulamalarını yürütmesi beklenirken, mutfak çalışanlarının ise üretim sürecinde çapraz bulaşmayı önleyici tedbirler alarak güvenilir ürünler hazırlaması gerekmektedir (Lee ve Sozen, 2018). Bu bağlamda ilgili literatürde gıda alerjisi yönetiminde, personelin bilgi ve farkındalığının kritik bir unsur olduğu (Radke vd., 2016; Bailey vd., 2011; Ahuja ve Sicherer, 2007), aynı zamanda çalışanların eğitim düzeyinin doğrudan gıda güvenliği performansını etkilediği vurgulanmaktadır (Tatlı ve Akoğlu, 2020; McAdams vd., 2018).

Alerjen Yönetiminde Çok Boyutlu Risk Yapısı ve İletişim Kanalları

Literatürde, çalışanların bilgi eksikliğinin gıda alerjisi kaynaklı risklerin en önemli nedenlerinden biri olduğu belirtilmektedir (Bailey vd., 2011; Radke vd., 2016). Ayrıca çalışanların risk algısının düşük olması, hatalı uygulamalara yol açabilmektedir (Young vd., 2019). Araştırmadaki önemli bulgulardan biri olan yapısal, donanımsal ve lojistik kısıtlar (%50,0), yiyecek içecek işletmelerindeki alerjen yönetimiyle ilgili sistemik problemlere işaret etmektedir. Özellikle glütensiz üretim için gerekli tam izole üretim alanlarının olmaması (f:4) işletmelerin alerjen yönetimi konusunda kapasite ve altyapı açısından yetersiz kaldığını göstermektedir. Bununla beraber tedarik edilen hammadde ya da ürün içeriğindeki belirsizlikler (f:2) ya da etiketlerdeki yanlış bilgiler alerjen yönetiminde bilgi akışının yalnızca kurum içi değil, kurum dışı paydaşlarla da ilişkili olduğunu göstermektedir. Söz konusu bulgular literatürde de benzer şekilde ifade edilen tedarik zinciri kaynaklı alerjen risklerine dikkat çekmektedir (Tatlı ve Akoğlu, 2020; Wen ve Kwon, 2016; Furlong vd., 2008). Menü ve ürün geliştirme güçlükleri (f:3) ise katılımcıların ifadeleri doğrultusunda, son dönemde alerjen türlerindeki çeşitlenme ve alerjik birey sayısındaki artışın inovasyon ve ürün geliştirme süreçlerini doğrudan etkilediğini göstermektedir. Bu durumun mutfak şeflerinin yaratıcılığını ve alternatif ürün geliştirme kapasitesini önemli ölçüde sınırlandırdığı söylenebilir. Çünkü alerjen odaklı menü tasarımı, yalnızca teknik bir uyum süreci olmaktan çıkararak, şeflerin özgün mutfak kimlikleri ile güvenlik gereklilikleri arasında sürekli denge kurmalarını gerektiren karmaşık bir üretim pratiğine dönüştürmektedir.

Bir diğer önemli bulgu da misafir kaynaklı zorlukların %43,75'lik oranla önemli bir paya sahip olmasıdır. Bu durum alerjen yönetiminin diğer gıda güvenliği süreçlerinden farklı olarak tüketicinin aktif davranışına bağlı bir risk alanı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu kapsamda, alerjinin bildirilmemesi (f:4), uluslararası literatürde en yüksek alerji riski taşıyan faktörlerden biri olarak işaret edilmektedir (Leftwich vd., 2011; Furlong vd., 2008; Pratten ve Towers, 2004). Bu açıdan söz konusu araştırma bulgusu, durumun yalnızca operasyonel bir aksaklık olmadığını; doğrudan sağlık üzerinde olumsuz sonuçlar doğurma potansiyeline sahip kritik bir güvenlik açığına işaret ettiğini göstermektedir. Bunun yanı sıra, alerji–tercih karışıklığı (f:1) ve alerji şiddetinin misafir tarafından bilinmemesi (f:2) gibi durumlar, tüketici farkındalığının zayıf olduğunu göstermenin ötesinde, mutfak personelinin risk değerlendirme sürecinde karşılaştıkları belirsizlikleri de ortaya koymaktadır. Tablo 3'te yer alan bulgular genel olarak değerlendirildiğinde; yiyecek içecek işletmelerinde alerjen yönetiminin tek bir kaynağa indirgenemeyecek kadar karmaşık ve ilişkisel bir yapı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla söz konusu bulgular personel (bilgi, iletişim, eğitim), altyapısal kapasite ve tüketici davranışları (bilgilendirme ve farkındalık) gibi unsurlar arasında kurulan ilişkiler yiyecek içecek işletmelerinde alerjen yönetiminin yalnızca yönergeler ile çözülemeyeceği, kurumsal eğitim, birimler arası koordinasyon, altyapısal yatırımlar, tüketici farkındalığı ve yönlendirmesi, risk iletişimi ve sürekli izleme mekanizmaları gerektiren çok boyutlu bir organizasyonel sorun olduğunu göstermektedir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Tablo 4. *Profesyonel Mutfaklarda Alerjen Yönetiminde İletişim Kanalları ve Risk Yönetim Araçları*

Ana Tema	*Alt Tema*	*Kod*	*f*	*%*	*Katılımcı*
Alerjen Bilgisinin İletimi ve Kurumsal Bilgi Akışı	Dijital Bilgilendirme	Mail Bildirimi	10	62,5	K2, K5, K6, K7, K8, K9, K12, K14, K15, K16,
		Mobil Bildirim	6	37,5	K1, K4, K8, K13, K15, K16,
	Yazılı Dokümantasyon	Alerji Kartları / Formlar/ Alerjen Listeleri	9	56,3	K2, K3, K5, K6, K10, K12, K14, K15, K16,
Ekip İçi Sözlü İletişim, Koordinasyon ve Denetim	Brifing ve Toplantı	Servis Öncesi Brifing	11	68,8	K2, K3, K4, K5, K6, K8, K12, K13, K14, K15, K16,
	Doğrudan İletişim	Şefin Misafirle Görüşmesi	6	37,5	K2, K11, K12, K13, K15, K16,
	Anlık Uyarılar	Çapraz Bulaşma Uyarıları	5	31,3	K2, K9, K14, K15, K16,
	Koordinasyon	Dedike Personel Atama	4	25,0	K5, K12, K14, K15, K16,
Alerjen Risk Yönetimi ve Operasyonel Kontrol Prosedürleri	Fiziksel Ayrıştırma Uygulamaları	Ayrı Depolama /Ayrı Hazırlık Alanı	7	43,8	K1, K2, K8, K9, K14, K15 K16,
	Ekipman Yönetimi	Renk Kodlu Ekipman	5	31,3	K2, K9, K14, K15, K16,
	Servis Yönetimi	Masa/Servis İşaretleme	7	43,8	K6, K11, K12, K12, K14 K15, K16,
	Görsel İşaretleme	Menü/Ürün İşaretleme	5	31,3	K3, K9, K10, K14, K16,
	Sterilizasyon	Yüzey/Ekipman Sterilizasyonu	6	37,5	K1, K4, K5, K7, K8, K14,

Tablo 4'te verilen araştırma bulguları profesyonel mutfaklarda alerjen yönetimi, bilgilendirme ve iletişim süreçlerinin çok boyutlu, büyük oranda formel ve informel yapıların birlikte işlediği bir yapı üzerinde yürütüldüğünü göstermektedir. Mutfak şeflerinin önemli bir bölümü alerjenle ilgili ekip içi bilgilendirmelerin sözlü ve anlık iletişimler şeklinde olduğunu dile getirmektedir. Bu bağlamda servis öncesinde yapılan toplantı ve brifingler en yüksek orana sahip (%68,8) uygulama olarak öne çıkmaktadır. Alerjen bilgisinin iletimi ve kurumsal bilgi akışı incelendiğinde e-posta yoluyla bilgilendirme (%62,5), mobil bildirimlere (%37,5) kıyasla daha yaygın bir kullanım alanına sahiptir. Bu durum alerjen bilgisinin aktarımında resmi ve belgelenebilir kanalların tercih edildiğini göstermekle birlikte, ilgili bilgilerin kurumsal hafızaya kaydedilmesi ve geriye dönük izlemelerin yapılabilmesi açısından önem taşımaktadır. Fakat mobil bildirimlerin görece daha düşük oranda kullanılıyor olması, hızlı ve yoğun operasyon temposuna sahip mutfaklarda anlık bilgilendirmelerde yaşanabilecek olası sorunların ciddi tehlikelere yol açabileceği de göz ardı edilmemesi gereken bir durum olarak dikkat çekmektedir. Araştırmaya katılan mutfak şeflerinin çalıştığı kurumlarda yazılı dokümantasyon uygulamalarının (%56,3) göreli olarak yüksek olması ilgili işletmelerde alerjen yönetiminde farkındalığın yüksek olduğunu göstermektedir. Bu amaçla kullanılan alerji kartları, formlar ve alerjen listeleri gibi uygulamalar kurumsal yapılarda riskin standartlaştırılmasına katkı sağlayacağı gibi, bu araçların sözlü ya da dijital iletişimlerle desteklenmesi de söz konusu uygulamaların verimliliğini artıracaktır.

Kurum ve birim içi iletişim boyutunda özellikle mutfak şeflerinin alerjen hassasiyete sahip misafirler ile birebir görüşmesi (%37,5) ve personele yapılan anlık çapraz bulaşma ya da alerjen uyarıları (%31,3), alerjen yönetiminin sadece arka plan operasyonları ile sınırlı kalmadığını, misafir ile birebir temas ve yüksek sorumluluk gerektiren bir etkileşim alanı olduğunu göstermektedir. Fakat söz konusu uygulamaların sadece belirli katılımcılar tarafından dile getirilmesi, birçok işletmede bu sorumluluğun çoğu zaman belirli personel üzerinde yoğunlaştığını düşündürmektedir. Konuyla ilgili literatür incelendiğinde, gıda alerjisi kaynaklı risklerin sadece bireysel farkındalıkların ötesinde işletme içi iletişim, bilgi aktarımı ve operasyonel koordinasyon gibi süreçlerin birlikte ele alınası gerektiğini göstermektedir. Bazı çalışmalar, müşterilerin alerji bildiriminde bulunmalarına rağmen sorun yaşadıklarını, bunun da temel sebebinin servis personeli ile mutfak arasında yaşanan kopukluklar ya da çalışanların kullanılan malzeme ya da hazır ürünlerin içeriğine ilişkin bilgi eksikliklerinin olduğunu belirtmektedir (Knoblaugh vd., 2007; Kwon ve Lee, 2012). Bununla birlikte müşteri ve personel arasındaki hatalı ya da eksik iletişim alerjik bireyler için güvenli hizmet sunmanın önündeki en temel sorunlardan biri olarak değerlendirilmektedir (Wen ve Kwon, 2016; Leftwich vd., 2011; Furlong vd., 2008; Pratten ve Towers, 2004). Müşterilerin alerjilerini restoran personeline hiç bildirmemiş olmaları da bir

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

diğer önemli sorun olarak görülmektedir (Wen ve Kwon, 2016; Furlong vd., 2008). Bu durum, risk yönetiminin yalnızca işletme sorumluluğuna indirgenemeyeceğini, karşılıklı iletişim ve farkındalık temelli bir yaklaşımın gerekliliğini ortaya koymaktadır

Alerjen risk yönetimi ve operasyonel kontrol süreçleri incelendiğinde, ayrı depolama ve hazırlık alanları gibi fiziksel ayrıştırma uygulamaları ile servis alanı işaretlemelerinin her ikisinin de % 43,8 oranına sahip olması, işletmelerde alerjen riskinin mekânsal ve görsel düzenlemeler yoluyla yönetilmeye çalışıldığını göstermektedir. Buna karşılık, renk kodlu ekipman kullanımı (%31,3) ve menü/ürün işaretlemeleri (%31,3) gibi daha sistematik ve önleyici uygulamaların görece düşük kalması alerjen yönetiminde proaktif önleme yaklaşımlarının henüz yeterince yaygınlaşmadığını düşündürmektedir. Bunlara ilave olarak yüzey ve ekipman sterilizasyonu (%37,5) uygulamalarının nispeten düşük bir orana sahip olması hijyen uygulamalarının genel gıda güvenliği rutini kapsamında değerlendirildiğini akla getirmektedir. Söz konusu bulgular genel itibariyle değerlendirildiğinde alerjen yönetiminin profesyonel mutfaklarda deneyime dayalı ve reaktif bir pratik olarak ele alındığı; yazılı, dijital ve mekânsal kontrol mekanizmalarının da genellikle destekleyici bir rol üstlendiği görülmektedir. Yiyecek içecek işletmelerinde kısa vadeli esneklik sağlayan bu yapılar; kurumsal öğrenme, standardizasyon, sürdürülebilir gıda güvenliği ve alerjen yönetimi gibi stratejik alanlarda uzun vadeli risk potansiyelleri taşımaktadır. Bu konuda ABD' de yapılan bazı çalışmalarda, yöneticilerin ve personelin konuya ilişkin bilgi ve farkındalıklarının sınırlı düzeyde olduğu, alerjen tabloları özel menüler ve standart tabloların büyük ölçüde eksik kaldığı öne sürülmüştür (Wen ve Kwon, 2019; Borchgrevink vd., 2009). Bunun aksine Türkiye'de yapılan bir çalışmada ise, çalışanların bilgi ve tutum düzeylerinin görece daha olumlu olmasına rağmen, bu durumun somut uygulamalara ve menü tasarımına yansımadığı görülmektedir (Albayrak ve Korkmaz, 2022). Literatüre göre bireylerin restoran tercihinde sağlık endişelerinin önemli bir belirleyici olduğu (Choi ve Zhao, 2010) düşünüldüğünde; restoranların, gıda alerjisine sahip olan bireylere hizmet verebilme yeteneğinin restoran satışlarını artırarak müşteri sadakatini olumlu etkileyeceği (McAdam vd., 2018) ve bu bireylere verilen hizmeti restoran karlılığını % 9 oranında artırabileceği (Lee ve Sözen, 2018) öne sürülmektedir. Söz konusu ifadeler ilgili sürecin sadece operasyonel bir gereklilik olmaktan öte, işletmeler için rekabet avantajı yaratabilecek stratejik bir unsur olduğuna dikkat çekmektedir. Bu açıdan mevcut literatür ve çalışmanın bulguları bilgi düzeyi ile uygulama arasındaki boşluğun giderilmesine yönelik bütüncül bir politika, eğitim ve menü temelli yaklaşımların gerekliliğine işaret etmektedir. Bundan dolayı Tablo 5, şeflerin ifadelerine göre profesyonel mutfaklarda alerjen yönetim sürecinde işletme düzeyinde yerine getirilmesi gereken temel gereklilikleri ortaya koymaktadır.

Tablo 5. *Profesyonel Mutfaklarda Alerjen Yönetim Sürecindeki Gereklilikler*

Ana Tema	*f*	*%*	*Alt Tema*	*f*	*%*	*Katılımcılar*
Risk Temelli Fiziksel Altyapı ve Mekânsal Ayrıştırma Uygulamaları	9	56,3	Mekânsal Ayrıştırma ve Alerjen Mutfaklar	8	50,0	K1, K2, K5, K6, K8, K10, K12, K16,
			Operasyonel İzolasyon ve Süreç Ayrımı	3	18,8	K5, K12, K16,
			Maliyet ve Yatırım Önceliklendirmesi	3	18,8	K1, K4, K5, K12,
İnsan Kaynağı Yetkinliği ve Kurumsal Öğrenme	2	75,0	Önleyici Eğitim ve Müfredat Temelli Yetkinlik	9	56,3	K1, K4, K7, K8, K10, K11, K13, K15, K16,
			Yasal ve Kurumsal Çerçevede Sürekli Mesleki Gelişim	8	50,0	K3, K4, K8, K9, K13, K14, K15, K16,
			Alt Kademe Personelde Risk Algısı ve Davranışsal Dönüşüm	1	6,3	K15,
			Deneyim Temeli Öğrenme	1	6,3	K15,
Yönetişim, Hesap Verilebilirlik ve Profesyonel Standartlar	6	37,5	Zorunlu Sertifikasyon ve Yetkilendirme Mekanizmaları	2	12,5	K3, K11,
			Yasal Yaptırımlar ve Kurumsal Sorumluluk	1	6,3	K14,
			Uzmanlaşma ve Çok Disiplinli Personel Yapısı	3	18,8	K5, K8, K9,

Tablo 5'te sunulan veriler yiyecek içecek işletmelerinde alerjen risk yönetimine ilişkin algı ve uygulamaların çok boyutlu olmasına rağmen parçalı bir yapı sergilediğini göstermektedir. Bulgular alerjen yönetiminin; fiziksel alt yapı ve mekânsal düzenleme, insan kaynağı ve kurumsal öğrenme ve yönetişim ve profesyonel standartlar temaları kapsamında; yapısal, eğitsel ve kurumsal olmak üzere üç temel eksende ele alınması gerektiğini göstermektedir. Risk temelli fiziksel altyapı ve mekânsal ayrıştırma uygulamaları ana temasının %56,3'lük bir oranla güçlü bir şekilde ifade edilmesi, mutfak şefleri tarafından alerjen riskinin

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

öncelikle kontrol edilebilir ve somut unsurlar üzerinden ele alındığını düşündürmektedir. Özellikle mekânsal ayrıştırma ve alerjen mutfaklar alt temasının katılımcıların % 50'si tarafından dile getirilmesi alerjen yönetiminde fiziksel ayrıştırmanın önleyici temel stratejilerden biri olarak benimsendiğine dikkat çekmektedir. Buna karşın operasyonel izolasyon ile maliyet ve yatırım önceliklendirmesi alt temaları ise %18,8 ile sınırlı düzeyde temsil edilmektedir. İlgili literatürde yiyecek içecek işletmelerinin alerjen yönetimindeki en önemli sorunların; eğitim ve farkındalıktan sonra personel devir hızının yüksek olması, zaman ve kaynak kısıtları olduğu görülmektedir (Çetin, 2025; Ariyo vd., 2021; Surr vd., 2020). İlgili araştırmalar ve çalışmanın bulguları birlikte değerlendirildiğinde, alerjen yönetiminin yiyecek içecek işletmelerinde çoğu zaman ideal uygulamalardan ziyade mevcut fiziksel imkânlar çerçevesinde uygulandığını, söz konusu yaklaşımların da işletme ölçeği ve yatırım maliyetleri ile yakından ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Alerjen Yöntiminde İnsan Kaynağı ve Eğitim

Araştırma bulguları içerisinde % 75,0 ile en yüksek orana sahip olan insan kaynağı yetkinliği ve kurumsal öğrenme ana teması yiyecek içecek işletmelerinin alerjen yönetiminin başarılı olabilmesi ve sürdürülebilirliğinin sağlanmasında insan faktörünün belirleyici olduğunu göstermektedir. En yüksek orana sahip tema (%75), insan faktörünün belirleyiciliğini açıkça ortaya koymaktadır. Eğitim ve farkındalık eksikliği, alerjen yönetiminin en kritik zayıf noktalarından biridir.Bu bulgu, çalışanların bilgi düzeyinin yetersiz olduğunu ortaya koyan birçok çalışma ile paralellik göstermektedir (Ahuja ve Sicherer, 2007; Endres vd., 2020).

Önleyici eğitim ve müfredat temelli yetkinlik (%56,3) alt teması alerjen yönetiminin okullarda verilen eğitim ve farkındalık çalışmaları ile kamusal bir olgu olarak ele alınması gerektiğini göstermektedir. Benzer bir biçimde katılımcıların %50,0'si alerjen bilgisinin yasal ve kurumsal çerçevede sağlanan eğitimler ile sürekli güncellenmesi gereken mesleki bir yeterlilik olarak algılamaktadır. Bu kapsamda Endres ve arkadaşları (2020) ile Bailey ve arkadaşlarının (2014) yapmış olduğu araştırmalarda mutfak departmanında çalışan personelin gıda alerjisi bilgi düzeylerinin yeterli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Yine Ahuja ve Sicherer'in (2007) farklı tür restoran çalışanları (yönetici, mutfak şefleri, mutfak personeli ve diğer çalışanlar) üzerine yaptığı araştırmada, çalışanların gıda alerjenleri konusundaki bilgi düzeylerinin yetersiz olduğunu sonucuna varmıştır. Bunların yanı sıra Kılınç (2022) da çalışmasında, mutfak ekibinin çapraz bulaşma ve olası alerji durumlarında müdahale konularındaki bilgilerinin artırılması gerektiğini öne sürmüştür. Söz konusu araştırma bulguları ve ilgili literatürde görüldüğü üzere eğitim ve farkındalık çalışmalarının artırılması, yiyecek içecek işletmelerinin alerjen yönetiminde dikkate alması gereken en kritik unsurlardan biridir. Risk algısı ve deneyim temelli öğrenme alt temaları ise sınırlı (%6,3) bir katılımcı oranına sahiptir. Bu durum bazı yiyecek içecek işletmelerinde alerjen yönetimine ilişkin bilgi ve öğrenme süreçlerinin büyük oranda üst kademe mutfak yöneticileri düzeyinde ve formel yapılar içinde sınırlı kaldığını, buna karşın alt kademedeki personelin günlük mutfak pratiklerine söz konusu bilgilerin yeterince yansımadığı ve uygulama düzeyinde olası kopuklukların ortaya çıkabileceğini düşündürmektedir. Nitekim literatürdeki bazı çalışmalar, personelin alerjen yönetimi konusunda nesnel bilgi düzeyleri düşük olmasına rağmen kendilerine yüksek düzeyde güven duyduklarını göstermektedir (Dupuis vd., 2016; Wham ve Sharma, 2014). Bu durum alt kademede çalışan personelin risk algısının zayıfladığına işaret ederek çalışmanın bulgularını destekler niteliktedir.

Yönetişim, hesap verilebilirlik ve profesyonel standartlar (%37,5) ana teması araştırma katılımcıları tarafından görece daha düşük düzeyde dile getirilmiştir. Bu durum, alerjen yönetiminin işletmelerde henüz kurumsal bir yönetişim alanı olarak tam anlamıyla yapılandırılamadığını göstermektedir. Bu çerçevede katılımcılar tarafından dile getirilen zorunlu sertifikasyon (%12,5), yasal yaptırımlar (%6,3) ve uzmanlaşma ve çok disiplinli personel altyapısına (%18,8) ilişkin vurgular, yiyecek içecek işletmelerinde alerjen yönetiminin etkinliğinin artırtılabilmesi amacıyla merkezi otorite tarafından belirlenen standartlar, rehberler ve sertifikasyon sistemlerinin tutarlı bir biçimde uygulanması ve söz konusu uygulamaların etkin denetim mekanizmaları ile desteklenmesi gerektiğine işaret etmektedir. Literatürde de alerjen yönetiminin çoğu işletmede standartlaşmamış ve denetimden uzak bir yapı sergilediği belirtilmektedir (Soon ve Baines., 2013; Taylor ve Baumert, 2015).

Genel olarak alerjen risk yönetiminin işletmelerde eğitim ve altyapı odağında ele alındığı, buna karşılık risk algısı ve davranışsal dönüşümün alt kademedeki personele yayılımı ve yönetişim uygulamalarının sınırlı kaldığı görülmektedir. Söz konusu bulgular yiyecek içecek işletmelerinde alerjen yönetiminin pratikte önleyici tedbirler ve bireysel yetkinlikler üzerinden yürütüldüğüne dikkat çekerken kurumsal düzeyde ise heterojen bir yapının varlığına işaret etmektedir. Bu noktada elde edilen araştırma sonuçları, alerjen yönetiminde

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

özellikle insan kaynağı, altyapı ve kurumsal düzenlemeler arasındaki ilişkinin daha bütüncül bir şekilde ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma yiyecek içecek işletmelerinde alerjen yönetiminin derinlemesine incelenmesi amacıyla nitel araştırma yöntemleri ile gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bulgular profesyonel mutfaklarda alerjen yönetiminin şeflerin bireysel bilgi ve tecrübelerinden ziyade, insan kaynağı, fiziksel altyapı, kurumsal öğrenme ve yönetişim mekanizmaları arasındaki etkileşimle şekillenen çok boyutlu bir risk yönetim alanı olduğunu göstermektedir. Bu bulgu, alerjen yönetiminin yalnızca teknik bir gıda güvenliği uygulaması değil, aynı zamanda örgütsel bir süreç olduğunu vurgulayan önceki çalışmalarla paralellik göstermektedir (Soon ve Baines, 2013; Taylor ve Baumert, 2015). Ancak mevcut çalışmanın bulguları, literatürden farklı olarak, bu sürecin özellikle insan faktörü ve kurumsal koordinasyon eksiklikleri nedeniyle uygulama düzeyinde kırılganlaştığını ortaya koyarak alana özgün bir katkı sunmaktadır.

Bulgular yiyecek içecek işletmelerinde alerjen yönetiminin yaygın bir biçimde tanımlanmış politika ve prosedürler çerçevesinde ele alındığını, fakat ilgili politikaların günlük mutfak pratiklerine tutarlı ve bütüncül bir biçimde yansıtılmadığını ortaya koymaktadır. Bu durum, Ahuja ve Sicherer (2007) tarafından ortaya konulan "bilgi–uygulama boşluğu" bulgusunu destekler niteliktedir. Benzer şekilde Endres ve arkadaşlarının (2020), işletmelerde alerjen yönetimine ilişkin kurumsal farkındalığın artmasına rağmen uygulamada standartlaşma sorunlarının devam ettiğini belirtmektedir. Araştırma sonuçları insan faktörünün alerjen yönetiminde en belirleyici unsurlardan biri olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Çalışmaya katılan şeflerin büyük bir çoğunluğunun alerjen yönetimine ilişkin eğitim almalarına rağmen bilgi ve uygulama arasındaki boşluğun özellikle alt kademede çalışan personel düzeyinde belirginleştiği görülmektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğunun eğitim almış olmasına rağmen bilgi ve uygulama arasındaki farkın devam etmesi, literatürde sıkça vurgulanan davranışsal risk ve güvenlik kültürü eksikliği ile örtüşmektedir (Radke vd., 2016; Young vd., 2019). Bu sonuçlar, alerjen yönetiminin işletmelerde çoğu zaman üst kademe yöneticilerin bilgisi ve inisiyatifiyle sınırlı kaldığını, buna rağmen yoğun iş temposu, zaman baskısı ve iletişim kopuklukları nedeniyle uygulama düzeyinde daha kırılgan bir yapı sergilediğini düşündürmektedir. Dolayısıyla yiyecek içecek işletmelerinde alerjen riskinin yalnızca teknik bilgi eksikliğiyle değil, risk algısı, davranışsal tutarlılık ve kurumsal güvenlik kültürüyle doğrudan ilişkili olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Araştırmanın önemli bulgularından biri, işletmelerdeki fiziksel altyapı ve mekânsal ayrıştırma uygulamalarının alerjen yönetiminde öncelikli ve somut bir çözüm alanı olarak görülmesine rağmen, bu uygulamaların işletmenin ölçeği, yatırım kapasitesi ve maliyet öncelikleri ile sınırlı kalmasıdır. Özellikle glüten gibi yüksek riskli alerjen gruplarında tam izole bir üretim alanlarının yaygın olmaması, alerjen yönetiminin çoğunlukla ideal standartlardan ziyade mevcut koşullar çerçevesinde yürütüldüğünü göstermektedir. Söz konusu durum, yiyecek içecek işletmelerinde alerjen yönetiminin teknik bir gereklilik olmaktan öte stratejik bir yatırım ve yönetsel karar alanı olarak ele alınması gerektiğine dikkat çekmektedir. Çalışmada elde edilen bir başka önemli bulgu ise, alerjen yönetiminin sadece işletme içi süreçler ile sınırlı olmadığını, misafir davranışları ve risk iletişimi ile de doğrudan bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle müşteriler tarafından alerjinin bildirilmemesi, alerji-tercih kavramlarının karıştırılması ve alerji şiddetine ilişkin bilgi eksiklikleri gibi durumlar mutfak personelinin, risk değerlendirme sürecini zorlaştırmakta ve güvenli hizmet sunumunu tehdit etmektedir. Bu kapsamda alerjen yönetimi, yalnızca bir işletme sorumluluğu olmanın ötesinde işletme ve misafir arasında karşılıklı farkındalık ve iletişim gerektiren bir güvenlik alanı olarak değerlendirilmektedir.

Araştırmanın dikkat çeken sonuçlarından biri de, iletişim ve bilgi aktarım süreçlerinin büyük ölçüde sözlü, deneyime dayalı ve anlık pratikler üzerinden yürütülmesidir. Servis öncesi brifingler, doğrudan şef ve misafir iletişimi gibi uygulamalar önemli güvenlik mekanizmaları olmakla birlikte, bu uygulamaların kişiye bağlı ve sürdürülebilirliğinin sınırlı pratikler olduğu görülmektedir. İşletmelerde yazılı dokümantasyon, dijital bilgilendirme ve görsel işaretleme gibi sistematik araçların destekleyici bir rol üstlendiği, buna rağmen henüz proaktif ve standartlaştırılmış bir alerjen yönetim sistemine dönüşmediği açık bir şekilde görülmektedir. Son olarak araştırma bulguları yönetişim, hesap verilebilirlik ve profesyonel standartlar boyutunun alerjen yönetiminde diğer alanlara göre daha zayıf kaldığını göstermektedir. Zorunlu sertifikasyon yasal yaptırımlar ve uzmanlaşmış personel yapıları katılımcılar tarafından sınırlı düzeyde dile getirilmiştir. Bu durum alerjen yönetim sürecinin işletmelerde henüz tam anlamıyla kurumsal bir yönetişim alanı olarak yapılandırılmadığı sonucunu ortaya koymaktadır. Hâlbuki alerjen yönetimi, sadece bireysel sorumluluklara dayalı bir uygulama alanı değil, denetlenebilir, ölçülebilir ve sürekli geliştirilmesi gereken kurumsal bir süreçtir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Genel itibari ile söz konusu araştırma profesyonel mutfaklarda alerjen yönetiminin eğitim, altyapı, iletişim, risk algısı ve yönetişim boyutlarında bütüncül bir yaklaşımla ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Çalışmada elde edilen bulgular, alerjen yönetiminin yalnızca gıda güvenliği uygulamalarının ötesinde, hizmet kalitesi, kurumsal itibar ve rekabet avantajı yaratan stratejik bir unsur olarak değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bu yönüyle söz konusu çalışma alerjen yönetimine ilişkin mevcut literatüre uygulama temelli, bağlamsal ve çok aktörlü bir bakış açısı sunarak önemli bir katkı sunmaktadır. Bu bağlamda litaratür ve araştırmadan elde edilen veriler yiyecek içecek işletmelerinde alerjen yönetiminin bir süreç olduğunu göstermektedir. Bu amaçla söz konusu olgunun daha iyi anlaşılabilmesi adına ilgili literatür ve çalışma verilerinden elde edilen Şekil 1 yiyecek işletmelerinde alerjen yönetim sürecini ele almaktadır.

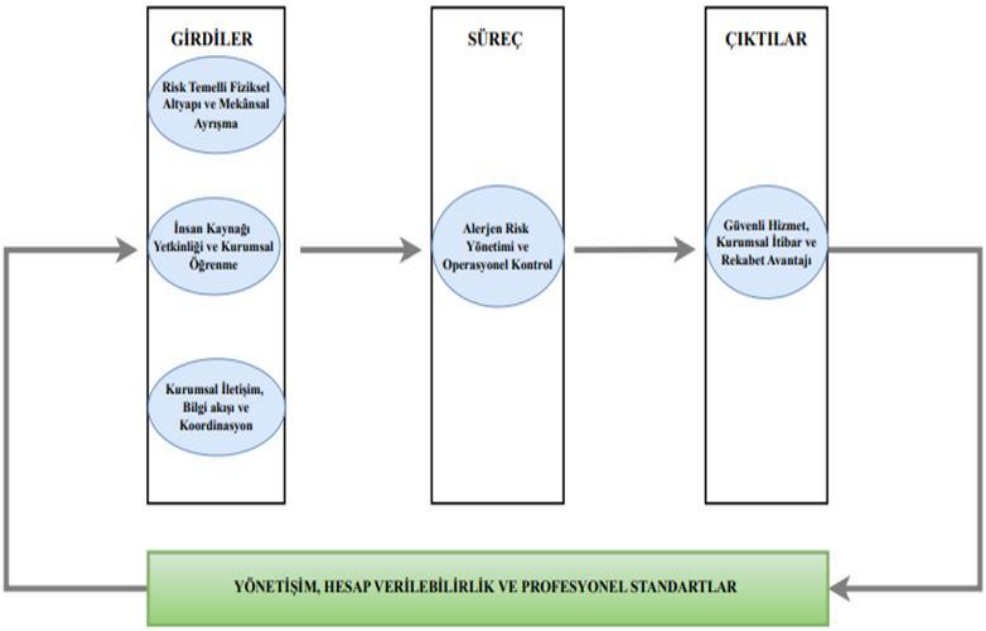

Şekil 1. *Yiyecek İşletmelerinde Alerjen Yönetim Süreci*

Kaynak: *Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.*

Şekil 1, profesyonel mutfaklardaki alerjen yönetiminin girdi-süreç-çıktı mantığı çerçeveside ele alınarak yönetişim ve hesap verilebilirlik geri beslemeli bir sistem olarak ele alınabileceğini göstermektedir. Model, profesyonel mutfaklarda alerjen yönetiminin yalnızca operasyonel bir uygulama alanı olmadığı, kurumsal yapı, insan kaynağı ve iletişim gibi unsurların etkileşim içerisinde olduğu bütüncül bir risk yönetim süreci olarak ele alınması gerektiğine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda girdiler bölümüde yer alan bileşenler aslında alerjen yönetim sürecinin temel yapı taşlarını oluşturmaktadır. Söz konusu bölümde yer alan "risk temelli fiziksel alt yapı ve mekânsal ayrıştırma" profesyonel mutfaklarda alerjen riskinin kontrol edilebilir hale gelmesini sağlayabilecek yapısal koşulları ifade etmektedir. "İnsan kaynağı yetkinliği ve kurumsal öğrenme", personelin alerjen bilgi düzeyi, risk algısı ve davranışsal tutarlılığını kapsayan ve sürecin insana bağlı yönünü ifade etmektedir. "Kurumsal iletişim, bilgi akışı ve koordinasyon" ise misafir karşılama ve rezervasyon başta olmak üzere mutfak, servis ve misafir arasındaki bilgi akışının sürekliliğini ve doğruluğunu sağlayan önemli bir unsur olarak konumlandırılmaktadır. İlgili girdiler modelin merkezinde yer alan ve süreç bileşeni olan " Alerjen risk yönetimi ve kontrol" aşamasına doğrudan etki etmektedir.

Modelin bu aşaması; çapraz bulaşmanın önlenmesi, alerjen riski taşıyan ve taşımayan ürünlerin ayrılması, üretim ve servis uygulamaları ile hijyen kontrolleri gibi günlük mutfak-servis pratiklerini kapsamaktadır. Aslında bu aşama modelin girdiler bölümünde yer alan unsurların somut uygulamalara dönüştüğü ve alerjen riskinin fiilen yönetildiği alanı temsil etmektedir. Sürecin sonundaki çıktılar bölümü ise, işletme düzeyindeki stratejik sonuçları gösermektedir. "Güvenli hizmet sunumu" alerjen risk yönetiminin kontrol altına alınmasındaki temel gayeyi ifade ederken, "kurumsal itibar ve rekabet avantajı" da alerjen yönetiminin yalnızca gıda güvenliği prosedürü olmanın ötesinde hizmet kalitesi, işletme performansı ve işletme imajı gibi bileşenler üzerinde de belirleyici bir unsur olduğunu göstermektedir. Modelin alt

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

bölümünde yer alan ve tüm süreci çevreleyen "yönetişim, hesap verilebilirlik ve profesyonel satndartlar" boyutu ise sürecin işlevselliğini ve sürdürülebilirliğini sağlayan üst çerçeveyi oluşturmaktadır. Söz konusu boyut, sertifikasyon, etkin denetim mekanizmaları, yasal sorumluluklar ve profesyonel standartlar aracılığı ile hem girdileri hem de süreçleri sürekli olarak yeniden düzenleyen bir geri bildirim mekanizması şeklinde işlev görmektedir. Bu haliyle model profesyonel mutfaklardaki alerjen yönetim sürecini doğrusal bir uygulama alanı olmak yerine, kurumsal öğrenme ve yönetişim ile desteklenen dinamik bir sistem olarak ele almaktadır.

Öneriler

- Alerjen yönetimi, sözlü ve deneyime dayalı uygulamaların ötesine geçirilerek yazılı dokümantasyon, dijital bilgilendirme ve görsel işaretleme araçlarıyla desteklenen kurumsal bir sisteme dönüştürülmelidir.
- Servis öncesi brifingler, doğrudan iletişim ve kontrol süreçleri kişilere bağlı olmaktan çıkarılarak standartlaştırılmalı, denetlenebilir ve sürdürülebilir bir yapı oluşturulmalıdır.
- Alerjen yönetimi, yalnızca gıda güvenliği kapsamında değil; hizmet kalitesi, kurumsal itibar ve rekabet avantajı sağlayan stratejik bir yönetişim alanı olarak ele alınmalıdır.
- Uzmanlaşmış personel istihdamı artırılmalı, çalışanlar sürekli eğitimlerle desteklenerek risk algısı ve ortak sorumluluk bilinci güçlendirilmelidir.
- Zorunlu sertifikasyon süreçleri ve yasal yaptırımlar etkin biçimde uygulanarak profesyonel standartların işletmeler genelinde yaygınlaşması sağlanmalıdır.
- Şefler, çalışanlar, yöneticiler ve misafirleri kapsayan; literatürle uyumlu, uygulama temelli ve çok aktörlü bir alerjen yönetim modeli kurumsal kültüre entegre edilmelidir.
- Gelecek araştırmacılar için hem nitel hem de nicel yöntemlerin birlikte kullanıldığı karma araştırmalar yapılıp; gözlem, yerinde inceleme verileri çalışmalara dahil edilmelidir.
- Gelecekte yapılacak araştırmaların sadece şefler özelinde sınırlandırılmaması, yiyecek-içecek işletmelerinde çalışan diğer personelin (Servis, gıda mühendisi, yönetici vb.) çalışma kapsamına dahil edilmesi bütüncül veri çeşitliliğine katkı sağlayacaktır.

Etik Beyan

"Profesyonel Mutfaklarda Gıda Alerjenlerinin Yönetimi: Şeflerin Bilgi Düzeyi, Deneyimleri ve Çözüm Stratejileri Üzerine Nitel Bir Araştırma" başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Gerekli olan etik kurul izinleri Düzce Üniversitesi, Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu'nun 04.09.2025 onay tarihli ve 2025/409 karar sayılı toplantısında alınmıştır.

Ethical Declaration

During the writing process of the study "*Assessing the Influence of Energy Efficiency Guide Label on Consumers' Purchasing Decisions for Household Refrigerating Appliances*" scientific rules, ethical and citation rules were followed. No falsification was made on the collected data and this study was not sent to any other academic publication medium for evaluation. In addition, permission was obtained from the Düzce University Committee on Research and Publication Ethics (Date: 04/09/2025 and Decision no: 2025/409) to conduct the research.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı

Yazarların çalışmadaki katkı oranları eşittir.

Statement of Contribution Rate of Researchers

The contribution rates of the authors in the study are equal.

Çatışma Beyanı

Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Declaration of Conflict

There is no potential conflict of interest in the study.

Finansman

Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

Funding

No funding was received from any institution or organization for this study.

Yapay Zeka ve Türleri Kullanım Beyanı

Bu makalenin yazımında etik kurallara uygun olarak yapay zeka ve türlerinden faydalanılmıştır. *Scite* ve *Chatgbt* adlı yapay zeka araçları: Literatür Tarama Desteği; Görsel Optimizasyon için kullanıldığını beyan ederiz.

Statement of Use for Artificial Intelligence and Its Types

Artificial intelligence and its various types were utilized in the writing of this article in accordance with ethical guidelines. We hereby declare that the artificial intelligence tool(s) named *Scite* ve *Chatgbt* were used for: Literature Review Support and Visual Optimization.

Veri Paylaşım Beyanı

Bu çalışmanın verilerini bulguların doğrulanması amacıyla makul bir talep üzerine "etik ilkeler ve yayın politikası"nın ilgili kısmında belirtilen şartlara göre paylaşabileceğimizi beyan ederiz.

Data Sharing Statement

We declare that, upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, we can share the data of this study according to the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy".

Kaynakça

Ahuja, R., ve Sicherer, S. H. (2007). Food allergy management from the perspective of restaurant and food establishment personnel. *Annals of Allergy, Asthma and Immunology*, 98(4), 344-348. https://doi.org/10.1016/S1081-1206(10)60880-0.

Akay, E., ve Yılmaz, İ. (2020). Yeni etiketleme yönetmeliğine göre alerjen gıdalar ve sağlık etkileri. *Istanbul Gelisim University Journal of Health Sciences*, (12), 443-459. https://doi.org/10.38079/igusabder.741538

Albayrak, R., ve Korkmaz, M. (2022). Gökçeada'da faaliyet gösteren yiyecek içecek işletmelerinin gıda alerjileri uygulamaları kapsamında incelenmesi. *Journal of gastronomy, hospitality and travel*, *5*(1), 118-132. http://doi.org/10.33083/joghat.2022.118

Anagnostou, K., Stiefel, G., Brough, H., du Toit, G., Lack, G., ve Fox, A. T. (2015). Active management of food allergy: an emerging concept. *Archives of disease in childhood*, *100*(4), 386-390. https://doi.org/10.1136/archdischild-2014-306278

Ariyo, O., Khoury, A. J., Smith, M. G., Leinaar, E., Odebunmi, O. O., Slawson, D. L., ve Hale, N. L. (2021). From training to implementation: Improving contraceptive practices in South Carolina. *Contraception,* 104(2), 155–158. https://doi.org/10.1016/j.contraception.2021.04.016.

Bailey, S., Albardiaz, R., Frew, A. J., ve Smith, H. (2011). Restaurant staff's knowledge of anaphylaxis and dietary care of people with allergies. *Clinical & Experimental Allergy*, *41*(5), 713-717. https://doi.org/10.1111/j.1365-2222.2011.03748.x

Bailey, S., Kindratt, T. B., Smith, H., ve Reading, D. (2014). Food allergy training event for restaurant staff; A pilot evaluation. *Clinical and Translational Allergy*, 4(26), 1-4. http://doi.org/10.1186/2045-7022-4-26

Bartha, I., Almulhem, N., ve Santos, A. F. (2024). Feast for thought: A comprehensive review of food allergy 2021-2023. *Journal of Allergy and Clinical Immunology*, *153*(3), 576-594. https://doi.org/10.1016/j.jaci.2023.11.918

Birdir, K., ve Akgöl, Y. (2015). Gastronomi turizmi ve Türkiye'yi ziyaret eden yabancı turistlerin gastronomi deneyimlerinin değerlendirilmesi. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, *3*(2), 57-68.

Borchgrevink, C., , Elsworth,J. , Taylor,S., ve Christensen,K. (2009). Food intolerances, food allergies and Restaurants. *Journal of Culinary Science&Technology*, 7(4), 259-284, https://doi.org/10.1080/15428050903572672

Boyd, M. (2018). Serving up allergy labeling: mitigating food allergen risks in restaurants. *Or. L. Rev.*, *97*, 109.

Braun, V., veClarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative research in psychology*, *3*(2), 77-101.

Cavanagh, S. (1997). Content analysis: concepts, methods and applications. *Nurse researcher*, *4*(3), 5-16.

Choi, J., ve Zhao, J. (2010). Factors influencing restaurant selection in South Florida: Is health issue one of the factors influencing consumers' behavior When selecting a restaurant?. *Journal of Food Service Business Research*, 13 (3), 237-251. https://doi.org/10.1080/15378020.2010.500254

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Creswell, J.W. (2016). *Araştırma Deseni, Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*. (Çev. Selçuk Beşir Demir). Ankara: Eğiten Kitap Yayıncılık.

Creswell, J. W., ve Poth, C. N. (2016). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*. Sage publications.

Çetin, K. (2025). Geleceğin şef adaylarının gıda alerjisi bilgi, tutum ve uygulamalarının değerlendirilmesi. *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel, 8(3), 916-927*. http://doi.org/10.33083/joghat.2025.534

Dupuis, R., Meisel, Z., Grande, D., Strupp, E., Kounaves, S., Graves, A., ... ve Cannuscio, C. C. (2016). Food allergy management among restaurant workers in a large US city. *Food Control*, *63*, 147-157. https://doi.org/10.1016/j.foodcont.2015.11.026

Endres, B., Endres, R., ve Nizic, M. K. (2020). Restaurant disclosure of food allergens: Analysis and economic implications. *SSRN Electronic Journal,* 21(2), 202-215. http://doi.org/10.1177/1467358420977576

FARRP. (2025). Food Allergy Research & Resource Program, https://farrp.unl.edu/farrp-resources/general-information-food-allergies-sensitivities/food-allergy/ (Erişim Tarihi: 28.09.2025).

Furlong, T. J., McMorris, M. S., ve Greenhawt, M. J. (2008). Self-reported allergic reactions to peanuts and tree nuts occurring in restaurants and food service establishments. *Journal of Allergy and Clinical Immunology*, *121*(2), S248. http://doi.org/10.1016/j.jaci.2007.12.981

Giannetti, A., Ruggi, A., Ricci, G., Giannì, G., ve Caffarelli, C. (2023). Natural history of hazelnut allergy and current approach to its diagnosis and treatment. Children, 10(3), 585.

Hund, S. K., Sampath, V., Zhou, X., Thai, B., Desai, K., ve Nadeau, K. C. (2025). Scientific developments in understanding food allergy prevention, diagnosis, and treatment. *Frontiers in Immunology*, *16*, 1572283. https://doi.org/10.3389/fimmu.2025.1572283

Kılınç, A. (2022). *Konaklama işletmelerinde mutfak çalışanlarının gıda alerjisi bilgi düzeyleri, tutumları ve davranışları üzerine bir araştırma* [Yüksek lisans tezi]. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Knoblaugh, K. N. (2009). Prevalence of exposure to hidden/undeclared wheat. *Journal of Foodservice Business Research*, *12*(2), 120-133. https://doi.org/10.1080/15378020902910439

Koefoed, H. J. L., Zwitserloot, A. M., Vonk, J. M., ve Koppelman, G. H. (2021). Asthma, bronchial hyperresponsiveness, allergy and lung function development until early adulthood: A systematic literature review. *Pediatric Allergy and Immunology*, *32*(6), 1238-1254. https://doi.org/10.1111/pai.13516

Kwon, J., ve Lee, Y.M. (2012). Exploration of past experiences, attitudes and preventive behaviors of consumers with food allergies about dining out: A focus group study. *Food Protection Trends*, 32(12), 736-746.

Lee, Y. M., ve Sozen, E. (2018). Who knows more about food allergies–restaurant managerial staff or employees?. *British food journal*, *120*(4), 876-890. https://doi.org/10.1108/BFJ-07-2017-0387

Leftwich, J., Barnett, J., Muncer, K., Shepherd, R., Raats, M.M., Gowland, M.H.M., ve Lucas. J.S. (2011). The challenges for nutallergic consumers of eating out. *Clinical and Experimental Allergy,* 41, 1-7. https://doi.org/10.1111/j.1365-2222.2010.03649.x

Madsen, C. B., Hattersley, S., Buck, J., Gendel, S. M., Houben, G. F., Hourihane, J. B., ... ve Crevel, R. W. R. (2009). Approaches to risk assessment in food allergy: report from a workshop "developing a framework for assessing the risk from allergenic foods". *Food and Chemical Toxicology*, *47*(2), 480-489. https://doi.org/10.1016/j.fct.2008.12.001

McAdams, B., Deng, A., ve MacLaurin, T. (2018). Food allergy knowledge, attitudes, and resources of restaurant employees. *British Food Journal*, *120*(11), 2681-2694. https://doi.org/10.1108/BFJ-01-2018-0028

Merriam S. B., ve Tisdell S. J. (2016). *Qualitative research: A guide to design and implementation* (4th ed.). Jossey-Bass.

Neuman, L. W. (2014). *Social Research Methods: Qualitative And Quantitative Approaches* (7th Ed.). Essex: Pearson Education Limited.

Nwaru, B. I., Hickstein, L., Panesar, S. S., Roberts, G., Muraro, A., Sheikh, A., ve EAACI Food Allergy and Anaphylaxis Guidelines Group. (2014). Prevalence of common food allergies in Europe: a systematic review and meta-analysis. *Allergy*, *69*(8), 992-1007. https://doi.org/10.1111/all.12423

Oriel, R. C., Waqar, O., Sharma, H. P., Casale, T. B., ve Wang, J. (2021). Characteristics of food allergic reactions in United States restaurants. *The Journal of Allergy and Clinical Immunology: In Practice*, *9*(4), 1675-1682. https://doi.org/10.1016/j.jaip.2020.12.018

Ottenbacher, M. C., ve Harrington, R. J. (2013). A case study of a culinary tourism campaign in Germany: Implications for strategy making and successful implementation. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, *37*(1), 3-28. https://doi.org/10.1177/1096348011413593

Patton, M. Q. (2015*). Qualitative Research and Evaluation methods* (4th ed.), Thousand Oaks; London.

Phillips, P. P., ve Stawarski, C. A. (2008). *Data collection: Planning for and collecting all types of data*. John Wiley & Sons.

Pratten, J., ve Towers, N. (2004). Food allergies and the UK catering industry: a study of the training needs for the industry to serve those with food allergies. *Journal of European Industrial Training*, *28*(6), 490-498. https://doi.org/10.1108/03090590410542710

Radke, T.J., Brown, L.G., Hoover, E.R., Faw, B.V., Reimann, D., Wong, M.R., Nicholas, D., Barkley, J., ve Ripley, D. (2016), "Food allergy knowledge and attitudes of restaurant managers and staff: an EHS-net study", *Journal of Food Protection*, 79 (9), 1588-1598. https://doi.org/10.4315/0362-028X.JFP-16-085

Smith, M. (2003). *Research methods in accounting*. London: Sage Publications.

Soon, J. M., ve Baines, R. (2013). *Managing food safety risks in the agri-food industries*. CRC Press.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

Surr, C. A., Parveen, S., Smith, S. J., Drury, M., Sass, C., Burden, S., ve Oyebode, J. (2020). The barriers and facilitators to implementing dementia education and training in health and social care services: a mixedmethods study. *BMC Health Services Research*, 20(1). https://doi.org/10.1186/s12913-020-05382-4.

Tan, L., Ni, Y., Xie, Y., Zhang, W., Zhao, J., Xiao, Q., ... ve Xu, B. (2024). Next-generation meat preservation: integrating nano-natural substances to tackle hurdles and opportunities. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition*, *64*(33), 12720-12743. https://doi.org/10.1080/10408398.2023.2256013

Tarım ve Orman Bakanlığı, (2020). Erişim Adresi: https://www.tarimorman.gov.tr/Konu/2023/Toplu_Tuketim_Yerlerinde_Alerjen_Bildirimi (Erişim Tarihi: 24.09.2025).

Tatlı, M., ve Akoğlu, A. (2020). Food Allergy Knowledge, Attitude and Practices of Restaurant Employees in İstanbul, Turkey. *Akademik Gıda*, 18(2), 125-134. https://doi.org/10.24323/akademik-gida.758812.

Tavşancıl, E., ve Aslan, A. E. (2001). *İçerik Analizi ve Uygulama Örnekleri*. Epsilon Yayınevi.

Taylor, S. L., ve Baumert, J. L. (2015). Worldwide food allergy labeling and detection of allergens in processed foods. *Chem Immunol Allergy*, *101*, 227-34. https://doi.org/10.1159/000373910

Tekiner, İ. H., Ay, M., ve Mutlu, H. (2020). Bir gıda güvenliği ve sağlık sorunu: balık ve balık ürünleri kaynaklı alerjenler. *Aydın Gastronomy*, *4*(1), 1-9.

Trogen, B., Jacobs, S., ve Nowak-Wegrzyn, A. (2022). Early introduction of allergenic foods and the prevention of food allergy. *Nutrients*, *14*(13), 2565. https://doi.org/10.3390/nu14132565

Verissimo, M. (2024). Modül 4: Alerjen Yönetimi. Portucalense Üniversitesi, Erasmus+ KA220-HED Projesi. Erişim Adresi: https://saglikbilimleri.medeniyet.edu.tr/documents/saglikbilimleri/Duyuru/modul-4-alerjen-yonetm_15_11_2024.pdf (Erişim Tarihi: 21.09.2025).

Wen, H., ve Kwon, J. (2016). Food allergy risk communication in restaurants. *Food Protection Trends*, *36*(5), 372-383.

Wen, H., ve Kwon, J. (2019). Food allergy information sharing and communication strategies in full-service restaurants in the US. *Journal of Food service Business Research*, 22(1), 50-65. https://doi.org/10.1080/15378020.2018.1546074

Wham, C.A., ve Sharma, K.M. (2014), "Knowledge of café and restaurant managers to provide a safe meal to food allergic consumers", *Nutrition & Dietetics*, 71 (4), 265-269. https://doi.org/10.1111/1747-0080.12104

Yıldırım, A., ve Şimşek, H. (2016) *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (Genişletilmiş 10. Baskı). Seçkin Yayıncılık.

Yılmaz, S. (2010). *Türkiye'de uygulanan gida güvenlik sistemleri ve kontrol yöntemleri.* (Yüksek lisans Tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi, Türkiye.

Yin, R. K. (2018). *Case study research and applications* (6th ed.) Publications, Inc. Sage

Young, I., Thaivalappil, A., Waddell, L., Meldrum, R., ve Greig, J. (2019). Psychosocial and organizational determinants of safe food handling at retail and food service establishments: a systematic review and meta-analysis. *International journal of environmental health research*, *29*(4), 371-386. https://doi.org/10.1080/09603123.2018.1544611

EXTENDED ABSTRACT

Food allergies have emerged as a major public health concern worldwide, affecting millions of individuals and creating serious risks within food service environments. According to global estimates, food allergies impact both children and adults and may lead to severe, potentially life-threatening reactions such as anaphylaxis (Bartha et al., 2024; Giannetti et al., 2023). In professional kitchens, where production intensity, time pressure, and human interaction are high, food allergen management becomes a critical component of food safety as well as a strategic issue related to legal liability, service quality, corporate reputation, and competitive advantage (Verissimo, 2024; Boyd, 2018). Within this complex operational setting, chefs play a central role in translating allergen-related knowledge, regulations, and policies into daily practices. However, despite increasing regulatory frameworks and awareness initiatives, qualitative research focusing on chefs' lived experiences and operational strategies remains limited. The purpose of this study is to explore chefs' knowledge levels, experiences, and solution strategies regarding food allergen management in professional kitchens. The study seeks to answer how chefs perceive allergen-related risks, what challenges they encounter in practice, and which strategies they develop to manage these risks effectively. Existing literature on food allergen management has predominantly emphasized legislation, labeling requirements, and technical control measures (Akay & Yılmaz, 2020; Wen & Kwon, 2016). While these studies provide valuable regulatory insights, they often overlook the experiential and organizational dimensions of allergen management. By adopting a qualitative approach, this research aims to fill this gap and offer a practice-oriented, context-specific contribution. The study was conducted using a qualitative research design grounded in an interpretive paradigm and a case study approach (Creswell & Poth, 2018; Yin, 2018). Purposeful and criterion-based sampling methods were employed to ensure that participants possessed substantial professional experience and decision-making responsibility in kitchen operations (Patton, 2015). The study sample consisted of 16 chefs working in hotels, restaurants, and catering establishments located in İstanbul, Ankara, Antalya, and Muğla. All participants had at least ten years of professional kitchen experience and held positions such as executive chef, executive sous chef, kitchen director, or senior management roles. Data were collected through face-to-face semi-structured in-depth interviews conducted

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.

between September and October 2025. Each interview lasted approximately 30–35 minutes and was audio-recorded with participants' consent. Ethical approval for the study was obtained prior to data collection. Data analysis was carried out using thematic analysis following the six-phase framework proposed by Braun and Clarke (2006), supported by principles of content analysis (Tavşancıl & Aslan, 2001). The analysis process involved repeated reading of interview transcripts, initial coding, theme development, and continuous comparison to ensure analytical rigor and internal consistency. The findings reveal that most chefs had received some form of allergen management training; however, the absence of a standardized and continuous education system resulted in variations in knowledge levels and practical competence. Similar to previous studies, chefs acknowledged that allergen management is a dynamic field requiring continuous learning and updating (Bailey et al., 2014; Endres et al., 2020). One of the most prominent challenges identified was related to human factors and internal communication. Insufficient staff awareness, underestimation of cross-contamination risks, coordination problems during peak service hours, and communication gaps between kitchen and service staff were frequently emphasized. These findings support earlier research highlighting the critical role of staff knowledge and communication in allergen risk prevention (Ahuja & Sicherer, 2007; Radke et al., 2016). Structural, infrastructural, and logistical constraints also emerged as major challenges. Many chefs reported the lack of fully segregated preparation areas, particularly for gluten-free production, which significantly increases cross-contamination risk. In addition, uncertainties related to ingredient content, supplier information, and menu development limitations were identified as systemic issues extending beyond the kitchen itself. These findings align with studies emphasizing supply-chain-related allergen risks and infrastructural limitations in food service operations (Tatlı & Akoğlu, 2020; Wen & Kwon, 2016). Guest-related challenges constituted another critical dimension of allergen management. Chefs frequently encountered situations in which guests failed to declare their allergies, confused allergies with dietary preferences, or lacked adequate knowledge about the severity of their condition. Similar findings have been reported in international studies, which identify undeclared allergies as one of the highest-risk factors in restaurant-related allergic reactions (Furlong et al., 2008; Leftwich et al., 2011). To manage these risks, chefs reported using a combination of formal and informal strategies, including pre-service briefings, direct chef–guest communication, written allergen documentation, digital notifications, physical segregation practices, color-coded equipment, menu labeling, and enhanced sanitation procedures. However, the findings indicate that many of these practices remain reactive, experience-based, and highly dependent on individual initiative rather than being embedded in standardized and institutionalized systems. Governance mechanisms such as mandatory certification, formal accountability frameworks, and regulatory enforcement were mentioned less frequently, suggesting that allergen management has not yet fully evolved into a structured governance domain within many professional kitchens. Similar concerns regarding the lack of standardized allergen management systems have been raised in previous studies (Dupuis et al., 2016; Borchgrevink et al., 2009). In conclusion, this study demonstrates that food allergen management in professional kitchens should be approached as a holistic and multidimensional risk management process encompassing human resources, physical infrastructure, communication systems, consumer behavior, and governance mechanisms. Beyond its role in food safety, effective allergen management contributes to service quality, customer trust, corporate reputation, and long-term competitive advantage (Lee & Sözen, 2018; McAdams et al., 2018). By providing an in-depth qualitative insight into chefs' perspectives and practices, this study offers a context-sensitive and application-based contribution to the literature and provides practical implications for policymakers, educators, and food service managers aiming to strengthen allergen management systems in professional kitchens.

Bu eser CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında lisanslanmıştır.